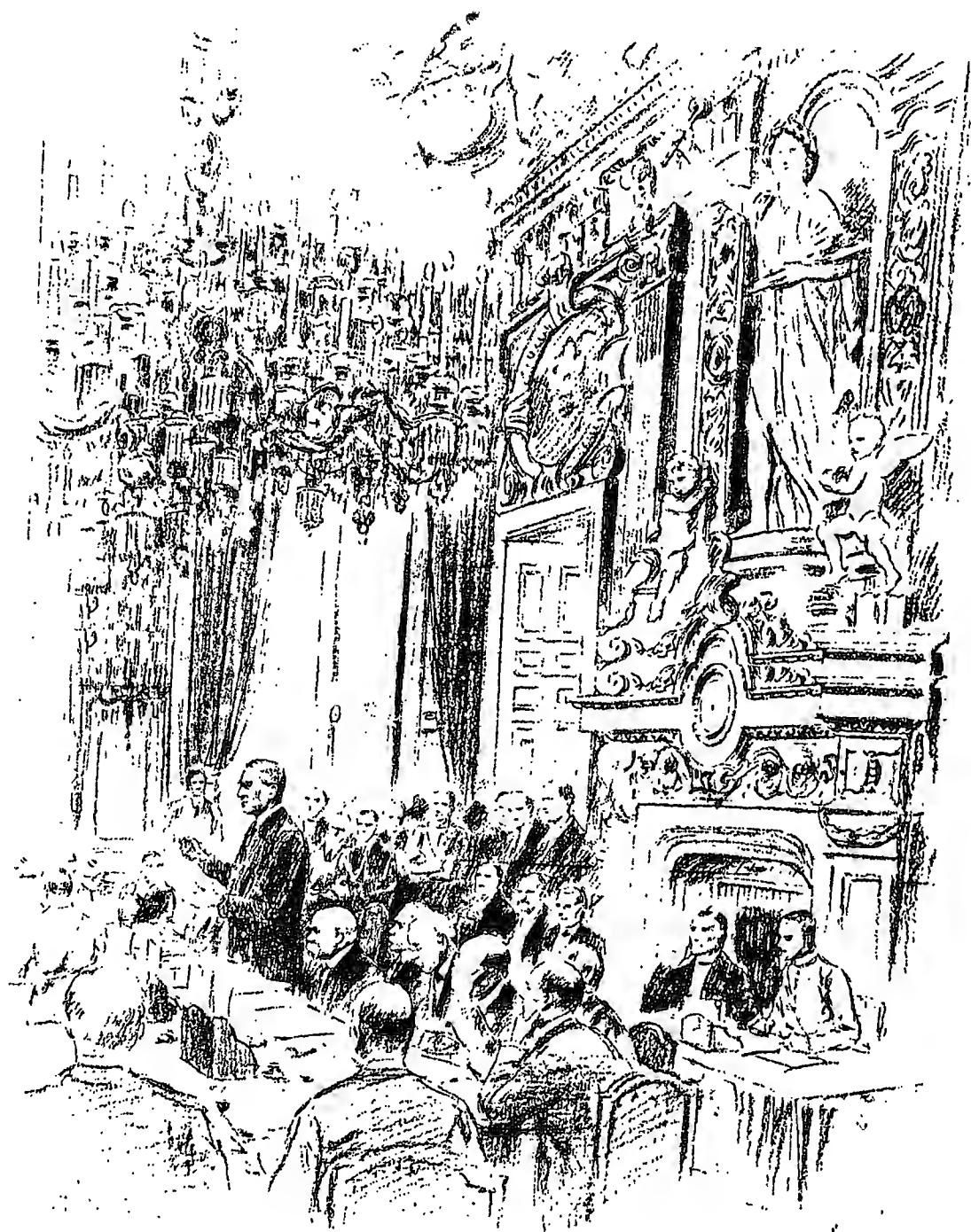

**ПОРЕДИЦА
•НОБЕЛИСТИ•**

ХЕНРИ КИСИНДЖЪР

ДИПЛОМАЦИЯТА

Превод от английски
Георги Илиев, Юлияна Цветкова

МРУД

КНИГОИЗДАТЕЛСКА КЪЩА, 1997

52+(09A)+930.9

Книгата е включена в програмата на Издателството на Централноевропейския университет и Институт „Отворено общество“ в Будапеща за подпомагане превода и издаването на академични трудове в областта на хуманитарните науки.

327(09A)

X60-X8

HENRY KISSINGER
DIPLOMACY

A Touchstone Book
Simon & Schuster
New York

Copyright © 1994
by Henry A. Kissinger. All Rights Reserved

© Книгоиздателска къща „Труд“, 1997 г.
© Георги Илиев (гл. I-XVI), Юлиана Цветкова (гл. XVII-XXXI), преводачи, 1997 г.

ISBN 594-528-069-7

*На мъжете и жените от външните служби
на Съединените американски щати,
на чийто професионализъм и всеотдайност
се крепи американската дипломация*

As a very important means of
 moral & security, clerical public creditors
 are called of the security, it is to wait as
 little possible occasions of for-
 giveness by cult-
 ate that it
 danger
 bursar
 The ad-
 up or
 dient
 babb
 occa
 on p-
 sive
 Belo
 cap
 Co
 hair
 lical
 wort
 to have
 taxes
 life in
 basic an
 selection o
 day or a shore
 shiana notice
 construction of
 their conduct of the Government in making it,
 and for a spirit of reciprocal peace in the means
 for obtaining Revenue which the public ac-
 ceases may at any time dictate. —
 Observing a good field of justice for
 all Nations, difficult to peace, I have still
 kept a sensible and judicious countenance
 action, less pernicious than most such
 always be found to be the best policy. —
 his it a peaceful language with all Religions
 domitly enjoy this conduct; and can it
 be that good policy does not equally favor
 it? — It would be worthy of a free, capable
 ed, and, at so distant period, a great Na-
 tion, to give to mankind the true reasons
 and the general example of People always
 guided by aascetic justice & benevolence.
 Who can doubt that in the course of time
 and things the fruits of such a plan would
 easily render any temporary arrangement
 might be lost by a steady adherence to it?
 Capital, that Providence has annexed
 the blemishes, folly of a Nation with its
 virtues? — The separation, at least, is demanded
 by any nation which can be termed native
 — And, is it rendered impossible by its will?
 per anti domestic factions, to practice the
 arts of production, to mind public op-
 erations, to influence or move the public em-
 ployes? — Such an attachment of a major
 part, towards a great foreign power, Nation,
 down the former to be the satellite of the
 latter. —

Against the injurious wiles
 of foreign influence, either a single
 the jealousy of a free people, or plot to be
 entirely unable, since history and expe-
 rience prove that foreign influence is
 one of the most baneful foes of Republic
 or Government. — But that jealousy, in
 itself, must be important; also it must
 come the instrument of the very expense
 to be avoided, instead of a defense against
 it. — Excessive partiality, toward Foreign
 nations, and excessive dislike of them,
 cause those whom they attract to gather
 generally on one side, and serve to veil
 and cover the real means of influence on
 the other. — Real Patriots, who may wish
 the interests of the favorite, are liable
 to become suspected and odious; this
 its tools, and dangers, usurp the applause
 confidence of the people, to sur-
 er their interest. —

The Great subject concerning the
 us, in regard to foreign Nations is to be
 with them as little political connection
 as possible. — So far as we have already
 formed a compact, let this be fulfilled.

In offering to you, my Countrymen
 these counsels of prudence and affectionate
 friend, I dare not hope they will be well
 received and lasting impressions, your
 work — that they are controled by the usual
 current of the passions, or prevail over
 Nation from mutual acquaintance which has
 hitherto marked the history of Nations. —
 But if I may, even, flatter myself, nothing
 may be more substantial or practical than
 fit, some occasional good; that Regimes
 now & then occur to moderate the fury of
 party spirit, to mark against the friendship
 of foreign Powers, to guard against the
 importunities of friends as patriots. — The
 last work will be a full compensation for the
 attention given to your welfare, by which
 they have been dictated. —

As far as the discharge of
 my Official duties, I have been guided
 by the principles which have been deli-
 berated, the public Records and other docu-
 ments of my conduct must witness to me
 and to the world. — To my self, the following
 is my own consciousness, that I have at
 least believed myself to be governed by them.

The duty of holding a neutral
 position may be dangerous, although any Regi-
 ment, from the obligation which justifies
 humanity in favor of every Nation, is in
 which this fact is act, to maintain and
 state the relations of peace and amity, to
 avoid other Nations. —

The endearments of interest for
 observing that conduct are best to be refe-
 red to your own collection, dear friends. —
 Well, me, a predominant motive has been
 to endeavor to give time to our country, to
 settle & mature its yet recent institutions,
 and to progress without interruption, to
 that degree of height & consistency, which
 is necessary to give it, surely, freedom.
 The command of the war fortresses. —

Though in reviewing the rea-
 sons of my dismission, you recor-
 dents of historical error. — I am un-
 haled too sensible of my defects not to
 think it proper that a few ought to be
 my errors. — I do not, however, consider
 the want of, and for a long time past, the
 Almighty to avert or mitigate the
 trials and carry with me the hope that
 my Country will never cease to view me
 with indulgence; and that after forty
 five years of my life dedicated to the
 service, and a bright seal the full
 of incompetent abilities with courageous
 to believe, as myself must soon be to
 the Marquis of Last. — Duly yours, —

Helped on its way by a friend
 in another place, and activated by kind
 fervent love toward it, which is so su-
 perior to others, who know it at the anten-
 tive of his self and his propositors, for
 his generation. — I associate with the
 high expectation that retreat, in which I
 spend myself to realize, without delay,
 the great design of uniting, it is
 most of the Isles, the American
 influence of good laws and a peaceful
 amongst the ever favorite object of
 my heart, and the happy scenes of honest
 government, care, labours and dangers.

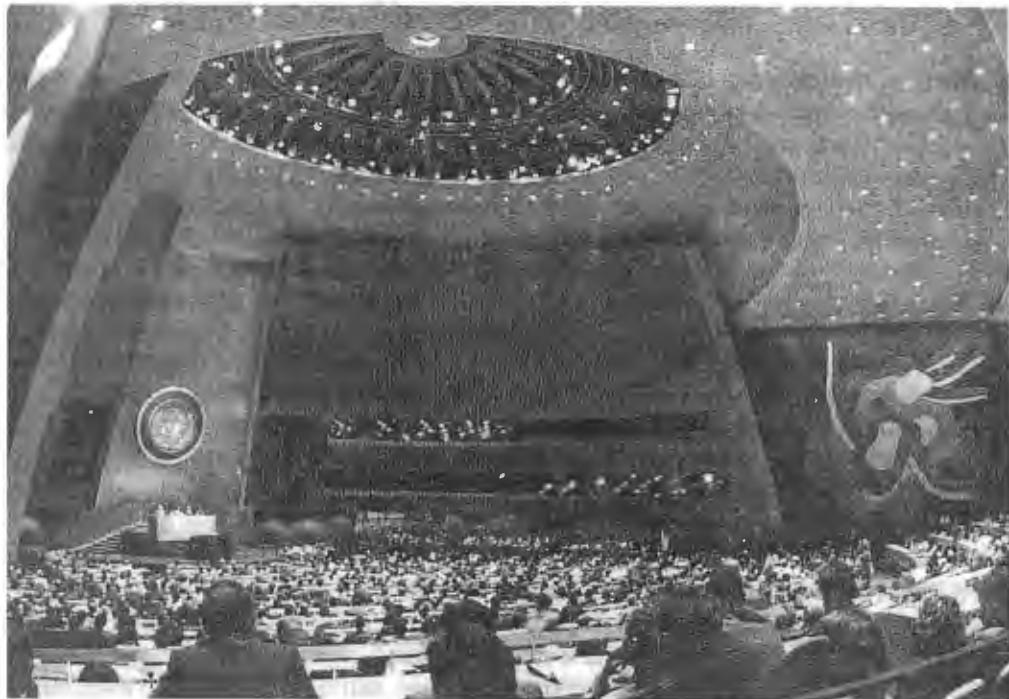
United States, 1790. G Washington
 19. September

Съдържание

<i>Глава I</i>	Новият световен ред	9
<i>Глава II</i>	Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън	20
<i>Глава III</i>	От универсализъм към равновесие: Ришельо, Вилхелм Орански и Пит	45
<i>Глава IV</i>	Европейският концепт: Великобритания, Австрия и Русия	65
<i>Глава V</i>	Двама революционери: Наполеон III и Бисмарк	87
<i>Глава VI</i>	<i>Realpolitik</i> се обръща срещу себе си	118
<i>Глава VII</i>	Политическата машина за гибел: европейската дипломация преди Първата световна война	144
<i>Глава VIII</i>	Във водовъртежа: военната машина за гибел	174
<i>Глава IX</i>	Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор	189
<i>Глава X</i>	Дileмите на победителите	214
<i>Глава XI</i>	Щреземан и изправянето на победените	232
<i>Глава XII</i>	Краят на илюзите: Хитлер и разрушаването на Версай	252
<i>Глава XIII</i>	Търгът на Сталин	292
<i>Глава XIV</i>	Нацистко-съветският пакт	308
<i>Глава XV</i>	Америка отново излиза на сцената: Франклин Делано Рузвелт	323
<i>Глава XVI</i>	Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил по време на Втората световна война	345
<i>Глава XVII</i>	Началото на Студената война	371
<i>Глава XVIII</i>	Успехът и несгодите от политиката на съдържане	392
<i>Глава XIX</i>	Дileмата на съдържането: Корейската война	416
<i>Глава XX</i>	Преговори с комунистите: Аденауер, Чърчил и Айзенхауер	434
<i>Глава XXI</i>	Отвъд санитарния кордон: Суецката криза	459
<i>Глава XXII</i>	Унгария: катаклизъм в империята	484
<i>Глава XXIII</i>	Ултиматумът на Хрущцов: Берлинската криза от 1958-1963 г.	500
<i>Глава XXIV</i>	Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол, Айзенхауер и Кенеди	523
<i>Глава XXV</i>	Виетнам: затъване в тресавището, Труман и Айзенхауер	545
<i>Глава XXVI</i>	Виетнам: по пътя към отчаянието, Кенеди и Джонсън	565
<i>Глава XXVII</i>	Виетнам: измъкването, Никсън	592
<i>Глава XXVIII</i>	Външната политика като geopolитика: триъгълната дипломация на Никсън	617
<i>Глава XXIX</i>	Разведряването и разочарованието от него	643
<i>Глава XXX</i>	Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов	669
<i>Глава XXXI</i>	Новият световен ред: повторен поглед Бележки Индекс на личностите	705 735 775

Илюстрации

- Стр. 2 Изказване на Удроу Уилсън пред Парижката мирна конференция, 25 януари 1919 г.
- Стр. 6 Прощалното обръщение на Джордж Вашингтон, детайл от ръкописа; гравюра по портрета на Вашингтон от Джилбърт Стюарт.
- Стр. 9 Общото събрание на ООН.
- Стр. 20 *Вляво:* Теодор Рузвелт, август 1905 г.; *вдясно:* Удроу Уилсън, юли 1919 г.
- Стр. 45 *Вляво:* Вилхелм Орански. *Вдясно:* кардинал Ришельо.
- Стр. 65 Виенският конгрес, 1815 г.
- Стр. 87 *Вляво:* Ото фон Бисмарк; *вдясно:* Наполеон III.
- Стр. 118 Бенджамин Дизраели.
- Стр. 144 Император Вилхелм II и цар Николай II.
- Стр. 174 *От ляво на дясно:* Паул фон Хинденбург, император Вилхелм II и Ерих Лудендорф, 1917 г.
- Стр. 189 *От ляво на дясно:* Дейвид Лойд Джордж, Виторио Емануеле Орландо, Жорж Клемансо и Удроу Уилсън във Версай, 1919 г.
- Стр. 214 *От ляво на дясно:* Клемансо, Уилсън, барон Сидней Сонино и Лойд Джордж след подписването на Версайския договор, 28 юни 1919 г.
- Стр. 232 Ханс Лутер, Аристид Бриан и Густав Щреземан (*вдясно*) с немски делегати в Обществото на народите.
- Стр. 252 Адолф Хитлер и Бенито Мусолини в Мюнхен, 1937 г.
- Стр. 292 Йосиф Сталин с помощници на сесия на Върховния съвет. *От ляво на дясно:* Николай Булганин, Андрей Жданов, Сталин, Климент Ворошилов и Никита Хрущев, 26 януари 1938 г.
- Стр. 308 Вячеслав Молотов подписва Съветско-германския пакт за ненападение, август 1938 г.; *на заден план –* Йоахим фон Рибентроп и Сталин.
- Стр. 323 Франклин Рузвелт и Уинстън Чърчил по време на срещата за Атлантическата харта, август 1941 г.
- Стр. 345 Чърчил, Рузвелт и Сталин в Ялта, февруари 1945 г.
- Стр. 371 *Вляво:* Чърчил, Труман и Сталин в Потсдам; *вдясно:* Клемънт Атли, Труман и Сталин в Потсдам, август 1945 г.
- Стр. 392 Джон Фостър Дълес с официални лица след подписването на Държавния договор за Австрия, май 1955 г.
- Стр. 416 Дълес на фронта в Корейската война, юни 1950 г.
- Стр. 434 Дауайт Д. Айзенхауер и Чърчил в Лондон, 1959 г.
- Стр. 459 Хрущев и Гамал Абдел Насър в Москва, 1958 г.
- Стр. 484 Въстаници по улиците на Будапеща, октомври 1956 г.
- Стр. 500 Джон Ф. Кенеди и Хрущев във Виена, юни 1961 г.
- Стр. 523 *Вляво:* Кенеди и Харълд Макмилан на Бермудските острови, декември 1961 г.
Вдясно: Шарл дьо Гол и Конрад Аденауер в Бон.
- Стр. 545 Френски войници в Диен Биен Фу, април 1954 г.
- Стр. 565 Линдън Б. Джонсън, декември 1965 г.
- Стр. 592 Хенри Кисинджър и Ле Дък Тхо в Париж, януари 1973 г.
- Стр. 617 Леонид Брежнев и Ричард Никсън, юни 1973 г.
- Стр. 643 Джералд Форд с Анатолий Добринин и Леонид Брежнев във Владивосток, ноември 1974 г.
- Стр. 669 Михаил Горбачов и Роналд Рейгън в Женева, ноември 1985 г.
- Стр. 705 Държавните знамена на САЩ, Великобритания, Франция, Германия, Китай, Русия, Япония.

ГЛАВА I

Новият световен ред

Сякаш едва ли не по силата на природен закон през всяко столетие се издига една страна, притежаваща мощта, волята, интелектуалния и моралния подтик да моделира цялата международна система в съответствие със своите собствени ценности. През XVII век Франция, ръководена от кардинал Ришельо, въвежда модерния подход към международните отношения, основан върху националната държава и мотивиран от националните интереси като върховна цел. През XVIII век Великобритания развива концепцията за равновесието на сили – те, която господства в европейската дипломация през следващите 200 години. През XIX век Метерниха Австрия преустрои Европейския концерт, а впоследствие Бисмаркова Германия го разтуря, превръщайки европейската дипломация в хладнокръвна игра между силови политики.

През XX век нито една страна не е влияла върху международните отношения така решително, но същевременно и така двусмислено, както Съединените щати. Нито едно общество не е защитавало така твърдо недопустимостта на вмешателство във вътрешните работи на други държави и не е твърдяло по-

Дипломацията

пламенно, че неговите ценности са универсално приложими. Нито една нация не е била по-прагматична във всекидневното водене на своята дипломация и по-идеологизирана в преследването на историческите си морални убеждения. Нито една страна не се е ангажирана по-неохотно навън дори и когато е предприемала съюзявания и ангажименти, безпрецедентни по машаби и цели.

Отликите, които Америка си е приписвала в течение на своята история, са породили две противоположни отношения към външната политика. Първото е, че Америка служи най-добре на своите ценности, усъвършенствайки демокрацията у дома си, като по този начин се превръща в пътеводен фар за останалата част на човечеството; второто е, че ценностите на Америка ѝ налагат задължението да ги разпространява с кръстоносни походи по света. Разкъсвана между носталгията по първичното минало и жаждата за съвършено бъдеще, американската мисъл се е люшкала между изолационизма и ангажираността, макар след края на Втората световна война да доминират реалностите на взаимната зависимост.

И двете мисловни нагласи – за Америка като пътеводен фар и за Америка като кръстоносец – приемат за норма един глобален международен ред, основаващ се на демокрацията, свободната търговия и международното право. И понеже такава система никога не е съществувала, нейното осъществяване често е изглеждало на другите общества утопично, ако не и наивно. Но външният скептицизъм никога не е помрачавал идеализма на Удроу Уилсън, Франклайн Рузвелт, Роналд Рейгън, а фактически и на всички други американски президенти през XX век. По-скоро той е укрепвал американската вяра, че ходът на историята може да бъде преодолян и че ако светът истински желае мир, трябва да приложи американските морални предписания.

И двете мисловни нагласи са продукт на американския опит. Съществували са и други републики, но никоя от тях не е била съзнателно изградена, за да брани идеята за свобода. Населението на никоя друга страна не е решавало да се запъти към нов континент и да опитоми неговата първобитност в името на свободата и общото благодеенствие. Така двата подхода, изолационисткият и мисионерският, толкова противоположни на повърхността, отразяват общата вяра, положена в основите им: че Съединените щати притежават най-добрата система за управление в света и че останалата част от човечеството може да постигне мир и благодеенствие, като изостави традиционната си дипломация и възприеме американското преклонение пред международното право и демокрацията.

Пътят на Америка през международната политика представлява триумф на върата над опита. От мига, в който Америка излиза на арената на световната политика през 1917 г., тя винаги толкова е превъзхождала по сила и е била така убедена в правотата на своите идеали, че главните международни споразумения на века са въпълъщение на американските ценности – от Обществото на народите и пакта Келог – Бриан до Хартата на Обединените нации и Заключителния акт от Хелзинки. Рухването на съветския комунизъм отбеляза интелектуалното оправдание на американските идеали и по ирония на съдбата изправи Америка лице в лице със свят, какъвто тя се бе стремила да отбягва през цялата си история. В оформящия се международен ред национализмът придобива

Новият световен ред

нова жизненост. Народите са преследвали по-често egoистичните си интереси, отколкото идеалистически принципи, и са си съперничели повече, отколкото са си сътрудничили. Малко са свидетелствата, че този вековен модел на поведение се е променил или че има вероятност да се промени през следващите десетилетия.

Новото в изграждащия се световен ред е, че за пръв път Съединените щати не могат нито да се отдръпнат от света, нито да го доминират. Америка не може да промени начина, по който е схващала ролята си в течение на своята история, а и не би искала да направи това. Когато Америка се появява на международната арена, тя е млада и мощна и притежава силата да наложи на света съобразяване с нейните представи за международните отношения. Към края на Втората световна война през 1945 г. Съединените щати са толкова могъщи (в известен период 35 процента от цялата световна икономическа продукция е американска), че изглеждат предопределени да моделират света според предпочтанията си.

През 1961 г. Джон Ф. Кенеди заявява уверено, че Америка е достатъчно силна да „плати всяка цена, да понесе всякакви тежести“, за да осигури успеха на свободата. Три десетилетия по-късно Съединените щати имат по-малка възможност да настояват за незабавното осъществяване на всичките си желания. Други страни са израснали до статут на велики сили. Съединените щати сега се сблъскват с изпитанието да постигат целите си на етапи, всеки от които е амалгама от американските ценности и geopolитическите изисквания. Едно от новите изисквания е, че светът, включващ няколко държави със сравнима сила, трябва да гради своя ред върху някаква концепция за равновесие – идея, с която Съединените щати никога не са се чувствали уютно.

Когато американските схващания за международната политика и европейските дипломатически традиции се сблъскват на Парижката мирна конференция през 1919 г., драматично проличават различията в историческия опит. Европейските лидери се стремят да възстановят съществувалата по-рано система с добре познатите им методи; американските миротворци вярват, че Голямата война не е избухнала в резултат на непреодолими geopolитически противоречия, а поради порочните европейски методи на действие. В своите знаменити Четиринайсет точки Удроу Уилсън заявява на европейците, че в бъдеще международната система би трябвало да се основава не на равновесието на силите, а на етническото самоопределение; че тяхната сигурност би трябвало да се осланя не на военните съюзи, а на колективната сигурност и че оттук насетне тяхната дипломация би трябвало да бъде направлявана не тайно от експерти, а от „явни споразумения, открито постигнати“. Очевидно Уилсън пристига в Европа не толкова за да обсъжда условията за прекратяване на войната или за възстановяване на съществуващия преди нея световен ред, колкото за да преустрои цялата, практикувана близо три столетия система на международни отношения.

Откакто американците започват да разсъждават върху проблемите на външната политика, те винаги са приписвали бедите на европейците на тяхната система на равновесие. А откакто на Европа за пръв път се налага да се зани-

Дипломацията

мава с американската външна политика, нейните лидери винаги са гледали подозрително на глобалната реформаторска мисия, която Америка си е самопредписвала. Всяка страна се е държала така, сякаш другата свободно е избрала своя стил на дипломатическо поведение, и с предпоставката, че с повече мъдрост или по-малко войнственост би прибягнала до друг, по-примлив метод.

Фактически и американският, и европейският подход към външната политика са продукти на собствени, уникални условия. В началото американците обитават почти безлюден континент, защитен срещу хищни сили от два безбрежни океана, и имат за съседи слаби страни. И тъй като Америка не е била противопоставена на нито една голяма сила, с която да ѝ се налага да установява равновесие, трудно можем да си я представим обсебена от проблемите на балансирането, дори и на нейните ръководители да им бе хрумнала чудатата идея да пресьздадат европейските условия сред хора, обърнали гръб на Европа.

Мъчителните дилеми за сигурността, които терзаят европейските народи, не се и докосват до Америка в продължение на близо 150 години. Когато на края се докосват, Америка на два пъти взема участие в световни войни, разпалини от народите на Европа. И в двата случая системата на баланс на силите вече се е провалила преди момента на американската намеса, за да се стигне до следния парадокс: толкова презираният от повечето американци баланс на силите фактически е охранявал американската сигурност през цялото време, докато е функционирал според замисъла си, а тъкмо рухването му е въвличало Америка в международната политика.

Народите на Европа не избират равновесието на силите като средство за регулиране на своите отношения поради някаква вродена свадливост или поради склонност на Стария свят към интриги. Ако наблягането върху демократията и международното право са продукти на американското уникално чувство за сигурност, европейската дипломация е изкована в школата на жестоки сблъсъци.

Европа е била тласната към политиката на баланс на силите тогава, когато нейният първоначален избор, средновековната мечта за световна империя, рухва и множество държави, повече или по-малко сравними по сила, израстват от пепелищата на някогашните стремления. Когато групата държави, оформени по този начин, се виждат принудени да взаимодействват помежду си, възможностите са две: или една от тях да се сдобие с такава мощ, че да се наложи над останалите и да основе империя; или пък нито една държава да не е достатъчно сила, за да постигне подобна цел. Във втория случай претенциите на най-агресивния член на международната общност се възпират от останалите чрез съюзяване, или с други думи – посредством действието на баланса на силите.

Системата за равновесие на силите не претендира, че е в състояние да предотврати кризи или дори войни. Тя е замислена, за да може, когато работи правилно, да се ограничават както възможностите на държавите да доминират една над друга, така и мащабите на конфликтите. Нейната цел е не толкова мирът, колкото стабилността и умереността. По определение положението, постигнато чрез баланс на силите, не е в състояние да задоволи изцяло всеки член на

Новият световен ред

международната система. Този принцип действа най-добре, когато задържа недоволството под равнището, отвъд което онеправданата страна се стреми да разрушитъ существуващия международен ред.

Теоретиците на баланса на силите често създават впечатлението, че той е естественото състояние на международните отношения. В действителност рядко в човешката история е действала система на равновесие на силите. Западното полукълбо никога не е познавало подобна система, нито пък я е познавал съвременен Китай след периода на воюващите държавички отпреди две хиляди години. За огромната част от човечеството и през преобладаващия период от историята типичният начин на държавност е бил империята. Империите нямат никакъв интерес да действат в рамките на международна система; те се стремят да бъдат международна система. Империите не се нуждаят от равновесие на силите. Съединените щати водят така международната си политика в двете Америки, както през по-голямата част от своята история и Китай в Азия.

За Запада единствените примери на функциониращи системи на равновесие на силите са тези между градовете държави в древна Гърция и ренесансова Италия, както и европейската държавна система, произлязла от Вестфалския мир през 1684 г. Отличителната черта на тези системи е, че възdigат един житейски факт – съществуването на редица държави с еднаква по същество сила – във водещ принцип на световния ред.

Интелектуално концепцията за баланса на силите отразява възгледите на всички големи политически мислители от епохата на Просвещението. От тяхна гледна точка Вселената, включително политическата сфера, съществува в резултат на взаимодействие на взаимоуравновесяващи се рационални принципи. Затова в своята цялост произволните на пръв поглед действия на разумни хора проявяват тенденция да служат на общото благо, макар доказването на подобно предположение да е изглеждало твърде трудно във века на почти постоянно конфликти, последвали Трийсетгодишната война.

В „Богатството на народите“ Адам Смит твърди, че „невидима ръка“ е в състояние да изкове всеобщо стопанско благоденствие от egoистичните индивидуални стопански действия. В „Записки на федералиста“ Мадисън поддържа тезата, че в една достатъчно голяма република различните политически „фракции“, преследващи своите собствени интереси, постигат чрез един вид автоматичен механизъм подходяща вътрешна хармония. Концепциите за разделението на властите и за контрол и балансиране, така както са замислени от Монтескьо и са внедрени в Американската конституция, отразяват сходен възглед. Целта на разделението на властите е да се избегне деспотизъмът, а не да се осъществи хармонично управление; в преследването на собствените си интереси всеки клон на управлението да бъде ограничен в крайностите и така да служи на общото благо. Същите принципи се прилагат и към международните дела. Приема се, че в преследването на egoистичните си интереси всяка държава допринася за общия прогрес, сякаш невидима ръка гарантира, че свободният избор на всяка държава осигурява благоденствие за всички.

В продължение на повече от столетие тези очаквания сякаш се осъществяват. След трусовете, предизвикани от Френската революция и Наполеоновите

Дипломацията

войни, водачите на Европа възстановяват равновесието на силите на Виенския конгрес през 1815 г. и смекчават бруталното упование на силата, стремейки се да направят по-умерено международното поведение чрез морални и правни обвързаности. И въпреки това към края на XIX век европейската система на равновесие на силите се завръща към принципите на силовата политика, и то в далеч по-непримирима обстановка. Сплашването на противника се превръща в стандартен метод на дипломацията, водещ от едно премерване на силите към друго. Накрая през 1914 г. избухва криза, в която никой не иска да отстъпи. След катастрофата на Първата световна война Европа никога не си възвръща изцяло световното лидерство. Съединените щати се утвърждават като доминиращия играч, но Удроу Уилсън скоро дава да се разбере, че неговата страна отказва да играе по европейските правила.

През нито един период от своята история дотогава Америка не е участвала в система на баланс на силите. Преди двете световни войни тя извлича полза от действието на принципа за равновесие на силите, без да участва в неговите маневри, като в същото време си позволява лукса да го заклеймява, когато пожелае. По време на Студената война Америка е ангажирана в идеологическа, политическа и стратегическа борба със Съветския съюз, като светът, доминиран от двете сили, функционира според принципи, твърде различни от тези на системата за баланс на силите. В един двуполусен свят не може да се твърди, че конфликтите водят до обща полза; всяка печалба на едната страна е загуба за другата. В Студената война Америка постигна победа без война и се изправи пред дилемата, описана от Джордж Бърнард Шоу: „Има две трагедии в живота. Едната е да загубиш съкровеното си желание. Другата е да го постигнеш.“

За американските водачи собствените им ценности са до такава степен очевидни, че те рядко проумяват колко революционни и обезпокоителни могат да изглеждат в очите на останалите. Никое друго общество не е твърдяло, че принципите на етично поведение са приложими спрямо международното поведение по същия начин, както и спрямо индивидуалното – схващане, точно обратното на *raison d'état* на Ришельо. Америка е поддържала становището, че предотвратяването на войната е законово и дипломатическо предизвикателство и че тя се противопоставя не на промените, а на метода за налагането им, по-специално на използването на сила. Един Бисмарк или един Дизраели биха се надсмели над твърдението, че обект на външната политика е по-скоро методът, отколкото съществото, ако изобщо биха разбрали подобно твърдение. Нито една нация не си е налагала моралните изисквания, с които Америка сама се обвързва. И никоя страна не се е измъчвала толкова поради пропастта между своите морални ценности – които по определение са абсолютни – и несъвършенствата, присъщи на конкретните обстоятелства, към които трябва да бъдат прилагани.

По време на Студената война специфичният американски подход към външната политика е особено подходящ за посрещане на възникващите изпитания. В условията на оствър идеологически конфликт само една държава, Съединените щати, притежава пълния набор от средства – политически, икономически и военни, – за да организира защитата на некомунистическия свят. Нация с таки-

Новият световен ред

ва позиции е в състояние да отстоява решително своите възгледи и често успешно да избягва проблема, с който се сблъскват държавниците от по-необлагодетелстваните общества: техните средства ги принуждават да преследват цели, по-малко амбициозни от надеждите им, а наложените им обстоятелства изискват дори и към тези цели да подхождат на етапи.

В света на Студената война традиционните схващания за сила в значителна степен рухват. В по-голямата част от историята налице е синтез от военна, политическа и икономическа мощ и тези фактори, общо взето, са се оказвали симетрични. През периода на Студената война различните елементи на силата се разграничават твърде отчетливо. Бившият Съветски съюз беше военна свръхсила и в същото време – икономическо джудже. Възможно е също една страна да бъде икономически великан, но от военна гледна точка – дребосък, какъвто е случаят с Япония.

В света след Студената война, изглежда, различните елементи ще се развиват в по-голяма съгласуваност и по-симетрично. Относителната военна мощ на Съединените щати постепенно ще намалява. Отсъствието на ясен съперник ще породи вътрешен натиск да се пренасочат ресурси от отбраната към други приоритети – процес, който вече е започнал. Когато липсва единна заплаха и всяка страна преценява опасностите от собствена национална гледна точка, обществата, които са се гушили под американския щит, ще се почувстват задължени да поемат по-голяма отговорност за своята защита. По такъв начин функционирането на новата международна система ще се придвижи към равновесие дори и във военната област, макар че е възможно да минат десетилетия, за да стане това. Тези тенденции ще бъдат още по-отчетливи в икономиката, където американското превъзходство вече запада и където е станало по-безопасно да се съперниччи със Съединените щати.

Международната система на ХХI век ще бъде белязана от едно привидно противоречие: от една страна – фрагментация; от друга – растяща глобализация. На равнището на отношенията между държавите новият ред ще наподобява повече европейската държавна система от XVIII и XIX век, отколкото застиналите модели на Студената война. Той ще включва най-малко шест мощнни сили – Съединените щати, Европа, Китай, Япония, Русия, а може би и Индия, – както и множество средни и по-малки страни. В същото време международните отношения вече са наистина глобални. Комуникациите са моментални; световната икономика оперира едновременно на всички континенти. На повърхността изплува цяла мрежа от проблеми, които могат да бъдат решени само в световен машаб: разпространяването на ядреното оръжие, екологията, демографският взрив и икономическата взаимообвързаност.

За Америка съчетаването на различните ценности и на твърде разноликия исторически опит на страните със сравнено значение ще представлява ново изпитание и отдалечаване както от изолацията ѝ през миналото столетие, така и от фактическата ѝ хегемония през Студената война в посоки, които тази книга се стреми да осветли. В не по-малка степен са изправени пред трудности и другите големи играчи, за да могат да се приспособят към оформящия се нов световен ред.

Дипломацията

Европа единствена в модерния свят е функционирала в многодържавна система и е изработила концепциите за националната държава, суверенитета и баланса на силите. Тези идеи доминират в международните дела през по-голямата част от последните три века. Но нико един от тогавашните изпълнители на принципа *raison d'état* в Европа не е достатъчно силен сега, за да играе главна роля в оформяния се международен ред. Отделните държави се опитват да компенсират относителната си слабост с изграждането на обединена Европа – усилие, което погълща значителна част от енергията им. Но дори и да успеят, не биха възникнали никакви автоматически следствия за поведението на обединена Европа на глобалната сцена, тъй като подобна политическа общност никога не е съществувала преди.

В своята история Русия е представлявала особен случай. Тя се появява късно на европейската сцена – доста след като Франция и Великобритания са се утвърдили – и никой от традиционните принципи на европейската дипломация не е изглеждал приложим за нея. Граничеща с три различни културни сфери – Европа, Азия и мюсюлманския свят, – Русия е обитавана от население и от трите и следователно никога не е била национална държава в европейския смисъл. Постоянно променяйки очертанията си с присъединяването на съседни територии, Русия е империя отвъд мащабите на която и да било от европейските страни. Още повече че след всяко ново завоевание характерът на държавата се е променял, тъй като в нея се е включвала нова, различна, непокорна, неруска етническа група. Това е една от причините, поради които Русия се е чувствала задължена да поддържа огромни армии, с размери, несъизмерими с никаква правдоподобна заплаха за външната ѝ сигурност.

Разкъсана между натрапчивото чувство за несигурност и жаждата да цивилизова и да покръства, между изискванията на Европа и изкушенията на Азия, Руската империя винаги е играла роля в европейското равновесие, но емоционално никога не се е възприемала като част от него. Потребностите на завоеванията и на сигурността са се смесвали в умовете на руските водачи. От времето на Виенския конгрес Руската империя е разполагала свои военни сили на чужда територия по-често от всяка друга голяма сила. Историците често представят руския експанзионизъм като продукт на чувството за несигурност. Но руските писатели много по-често оправдават външния натиск на Русия с месианско призвание. Когато Русия е във възход, тя рядко проявява чувство за мярка; когато е разстроена, обикновено се оттегля в мрачно негодувание. През по-голямата част от своята история Русия представлява кауза, търсеща възможности за изява.

Посткомунистическа Русия се озова в граници, които нямат исторически прецедент. Подобно на Европа тя ще трябва да посвети голяма част от енергията си за преоценка на своята идентичност. Ще се опита ли да се върне към историческия си ритъм и да възстанови изгубената империя? Ще измести ли центъра на тежестта си на Изток и ще стане ли по-активен участник в азиатската дипломация? По какви принципи и с какви методи ще реагира на сътресенията по своите граници и особено в неспокойния Среден изток? Русия винаги ще бъде съществен фактор в световния ред и неизбежните трусове, с които ще бъдат

Новият световен ред

съпроводени отговорите на горните въпроси, ще я превърнат в потенциална заплаха за него.

Китай също се сблъскава със световен ред, който е нов за него. В продължение на 2000 години Китайската империя държи обединен свят под единното си имперско господство. Безспорно това управление се е препъвало от време на време. Войни са избухвали в Китай не по-рядко, отколкото в Европа. Но тъй като обикновено са се водели между претенденти за императорската власт, са имали по-скоро характер на граждански, отколкото на международни, войни и рано или късно неизменно са завършвали с появата на нова централна власт.

Преди XIX век Китай никога не е имал съсед, способен да оспори неговото превъзходство, а и никога не си е представял, че подобна държава може да се появи. Външни завоеватели събарят китайските династии само за да бъдат абсорбириани след това до такава степен от китайската култура, че да започнат сами да продължават традициите на Царството от центъра. Концепцията за суверенно равенство между държавите е непозната за Китай; чужденците са били смятани за варвари и поставяни в подчинено положение – така е бил принет през XVII век и първият британски посланик в Пекин. Китай е смятал, че е под достойността му да изпраща посланици в чужбина, но не се е свенял да използва по-далечните варвари, за да громят по-близките до границите му. И все пак това е стратегия за извънредни случаи, а не текущо функционираща система, подобна на европейската за баланс на силите, и тя не е успяла да създаде постоянните дипломатически институции, характерни за Европа. След като през XIX век е превърнат в унизен поданик на европейския колонализъм, Китай едва наскоро, след Втората световна война, започва отново да се издига в един многополюсен свят, безпрецедентен за неговата история.

Япония е живяла откъсната от външния свят. В продължение на 500 години – преди да бъде принудително отворена през 1854 г. от комодоре Матю Пери – тя дори не благоволява да омаломощава варварите, като ги настройва едни срещу други или ги поставя в зависимо положение подобно на китайците. Самоизолирала се от външния свят, Япония се гордее със своите самобитни обичаи, поддържа военните си традиции чрез граждански войни и основава вътрешната си структура върху убеждението, че уникалната ѝ култура е неуязвима за чужди влияния, които подлежат по-скоро на побеждаване, отколкото на абсорбиране.

По време на Студената война, когато Съветският съюз е главната заплаха за сигурността, Япония може да идентифицира своята външна политика с отстоящата на хиляди километри от нея Америка. Новият световен ред с множеството си предизвикателства почти сигурно ще принуди страната с толкова гордо минало да преразгледа своето упование само на един съюзник. Япония непременно ще стане по-чувствителна към азиатския баланс на силите, отколкото това е възможно за Америка, която е разположена в другото полукълбо на планетата и гледа в три посоки – през Атлантическия океан, през Тихия океан и към Южна Америка. Китай, Корея и Югоизточна Азия ще придобият доста различно значение за Япония, отколкото за Съединените щати, и ще станат причина японската външна политика да бъде по-независима и по-самоуверена.

Дипломацията

Що се касае до Индия, която сега се утвърждава като велика сила в Южна Азия, в много отношения външната ѝ политика е последната следа от зенита на европейския империализъм, обогатена с традициите на една древна култура. Преди британците субконтинентът от хилядолетия не е бил управляван като единна политическа общност. Британската колонизация е осъществена с малобройни военни части, тъй като в началото местното население вижда в нея само смяната на едни завоеватели с други. Но след като установява единно владичество, Британската империя е подкопана от ценностите на народното управление и културния национализъм, които сама внася в страната. И все пак Индия е млада национална държава. Погълната от борбата за изхранване на огромното си население, по време на Студената война тя се забърква в Движенето на необвързаните страни. Но на нея тепърва ѝ предстои да играе на политическата сцена отговаряща на размерите ѝ роля.

Така че фактически нито една от основните страни, които трябва да изградят новия световен ред, не притежава опит с оформящата се многодържавна система. Никога не се е налагало нов световен ред да бъде изграждан с толкова различни възгледи или в толкова глобални мащаби. Никога в модерните времена не е възниквала задача да се съчетават елементи от историческите системи на баланс на силите, на глобалното демократично мнение и на експлозивно развиващата се техника.

Погледнато ретроспективно, всички международни системи, изглежда, притежават неизбежна симетрия. Веднъж изградени, трудно е да си представим как би протекла историята, ако е бил направен друг избор; и дали изобщо е бил възможен друг избор. Когато се установи един международен ред, пред него се откриват множество възможности. Но всеки избор ограничава оставащия кръг от възможности. Тъй като сложността възпрепятства гъвкавостта, ранните решения стават изключително важни. Дали един международен ред е относително устойчив подобно на създадения след Виенския конгрес, или много нестабилен подобно на възникналите след Вестфалския мир и Версайския договор, зависи от степента, в която примириява онова, което създава чувство за сигурност у участващите общества, с това, което те смятат за справедливо.

Двете международни системи, оказали се най-стабилни – на Виенския конгрес и доминираната от Съединените щати след Втората световна война, – притежават предимството на единство в концепциите. Държавниците във Виена са аристократи, виждащи затрудненията по един и същ начин, и постигат съгласие по основните проблеми; американските лидери, оформили следвоенния свят, произхождат от интелектуална традиция с изключителна споеност и жизненост.

Редът, който сега се формира, ще трябва да бъде изграден от държавници, представители на разнородни култури. Те ръководят огромни бюрократични апарати с такава сложност, че нерядко държавническата енергия се всмуква по-скоро за обслужване на административния механизъм, отколкото за определянето на цели. Лидерите се издигат благодарение на качества, не непременно съответстващи на нуждите на управлението и дори съвсем неподходящи за изграждане на международен ред. А единственият модел за многодържавна

Новият световен ред

система беше изграденият от западните общества, който мнозина от участниците е възможно да отхвърлят.

Освен това установяването и провалът на предишните многодържавни системи – от Вестфалския мир до наши дни – е единственият наличен опит, за да се разберат изпитанията пред съвременните държавници. Изучаването на историята не предлага ръководство с инструкции, пригодени за автоматично прилагане; историята учи чрез аналогии, като хвърля светлина върху сходни последици от сравними ситуации. Но всяко поколение трябва само да определи кои обстоятелства са сравними.

Интелектуалците анализират действието на международните системи; държавниците ги изграждат. И съществува огромна разлика между перспективата на анализатора и на държавника. Анализаторът може да си избере проблема, който да изучи, докато проблемите на държавника са му наложени. Анализаторът може да определи какво време е необходимо, за да стигне до ясни заключения; съкрушителното изпитание за държавника е натискът на времето. Анализаторът не поема никакъв риск. Ако заключенията му се окажат погрешни, може да напише нов трактат. На държавника се позволява да отгатва само веднъж; грешките му са непоправими. На анализатора са предоставени всички факти; той ще бъде съден според силата на своя интелект. Държавникът трябва да действа въз основа на преценки, които не могат да бъдат доказани по времето, когато ги прави; той ще бъде съден от историята върху основата на два показателя – доколко мъдро се е справил с неизбежната промяна и преди всичко до каква степен е успял да спаси мира. Ето защо изследването на подхода на държавниците към проблемите на световния ред – какво от предприетото е успяло или е пропаднало и защо – не е краят на разбирането на съвременната дипломация, но може да бъде негово начало.

ГЛАВА II

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

До началото на нашето столетие изолационистката тенденция преобладава в американската външна политика. Именно тогава два фактора прескачат Америка в световните дела: нейната бързо растяща мощ и постепенното рухване на международната система с център Европа. Две водоразделни президентства бележат това придвижване: на Теодор Рузвелт и на Удроу Уилсън. Тези мъже са начало на държавата, когато световните събития въвличат в своя водовъртеж една непроявяваща охота за това нация. И двамата съзнават, че на Америка ѝ предстои да играе съдбовна роля в световните дела, макар да обосновават излизането ѝ от изолация с противоположни философии.

Рузвелт е вещ аналитик на равновесието на силите. Той поставя ударението върху международната роля на Америка, тъй като националните ѝ интереси го изискват и тъй като за него глобалното равновесие на силите е немислимо без американско участие. За Уилсън оправдаването на международната роля на Америка е месианско. Америка е задължена не на равновесието на силите; тя е

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

задължена да разпространява своите принципи в света. При Уилсъновата администрация Америка се утвърждава като ключов играч в световните дела, огласявайки принципи, които отразяват дълбоките истини на американското мислене, но се възприемат от дипломатите на Стария свят като революционни отклонения. Според тези принципи мирът зависи от разпространението на демократията, държавите трябва да се оценяват по същите етически критерии както индивидите и националните интереси включват придвижането към една универсална правна система.

На закоравелите ветерани от европейската дипломация, основана върху баланса на силите, Уилсъновите възгледи за необходимост от морални основи на външната политика изглеждат странни, дори лицемерни. И въпреки това уилсънизмът оцелява, докато историята отминава задръжките на съвременниците му. Уилсън е автор на идеята за всеобща световна организация, Общество на народите, която да поддържа мира чрез колективна сигурност, а не чрез съюзования. Макар Уилсън да не успява да убеди собствената си страна в полезното от тази организация, идеята продължи да живее. И преди всичко под знамето на Уилсъновия идеализъм американската външна политика до ден днешен крачи след неговото водоразделно президентство.

Американският уникален подход към външните дела не се развива изведнъж, нито е плод на самотно вдъхновение. През ранните години на републиката американскаята външна политика е фактически своеобразен размисъл за националните интереси на Америка, които се състоят просто в укрепване на независимостта на новата нация. И понеже нито една европейска страна, увлечена в съперничество с останалите, не е в състояние да я застраши, отците основоположници показват доста голяма готовност да си служат с омразния им баланс на силите, когато това отговаря на нуждите им. Оказва се дори, че могат изключително ловко да маневрират между Франция и Великобритания не само за да защитят независимостта на Америка, но и за да разширят границите ѝ. Тъй като на практика не желаят нито една държава да спечели решителна победа във войните на Френската революция, обявяват неутралитет. Джеферсън определя Наполеоновите войны като битка между сухопътния тиран (Франция) и океанския тиран (Англия)⁽¹⁾ – с други думи, заявява, че страните в европейската борба са равностойни в нравствено отношение. Практикувайки ранна форма на необвързаност, новата нация открива ползата от неутралитета като средство за пазарене – открытие, което правят впоследствие още много други новооформили се нации.

В същото време в своето отхвърляне на методите на Стария свят Съединените щати не стигат дотам, че да пренебрегнат териториалната си експанзия. Напротив, още от самото начало преследват териториалното си разширение в Америките с изключителна целенасоченост. След 1794 г. редица договори установяват границите с Канада и с Флорида в полза на Америка, отварят Мисисипи за американската търговия и откриват Антилските острови, намиращи се под британско владичество, за проникването на американските търговски интереси. Кулминационната точка е купуването на Луизиана през 1803 г. То носи на младата държава огромна територия на запад от Мисисипи, придобита от

Дипломацията

Франция, както и претенции за испанските територии във Флорида и Тексас – основите, върху които да се развие като велика сила.

Наполеон Бонапарт, френският държавник, осъществил продажбата, представя типично за Стария свят обяснение за подобна еднострална сделка: „Придобиването на тези територии укрепва завинаги мощта на Съединените щати и аз току-що снабдих Англия с морски съперник, който рано или късно ще сломи гордостта ѝ.“⁽²⁾ За американските държавници няма никакво значение, какво оправдание изтъква Франция за продажбата на своите владения. В техните очи заклеймяването на силовата политика на Стария свят не изглежда несъвместимо с американската териториална експанзия в Северна Америка. Просто те смятат американския натиск на Запад за вътрешна американска работа, а не за въпрос на външната политика.

В този дух Джеймс Мадисън осъжда войната като зародиш на всички злини и предтеча на данъците, на армиите, на всички други „инструменти за подчиняване на множеството на малцина“⁽³⁾. Неговият наследник Джеймс Мънро не вижда никакви противоречия в защитата на експанзията на Запад, основавайки се на необходимостта Америка да се превърне във велика сила:

Трябва да бъде очевидно за всички, че колкото по-далеч бъде придвижена експанзијата, при условие че не се прекрачва границата на справедливостта, толкова по-голяма ще бъде свободата на действие на двете правителства [щатското и федералното] и толкова по-съвършена тяхната сигурност; и във всяко отношение ще бъде по-голяма ползата за целия американски народ. Териториалното разширение, все едно дали е голямо или малко, придава на една нация много от нейните характеристики. То бележи величината на ресурсите ѝ, на населението ѝ, на физическите ѝ сили. Накратко казано, то определя разликата между великата и малката сила.⁽⁴⁾

И въпреки това, използвайки инцидентно методите на европейската силова политика, водачите на новата нация остават верни на принципите, които правят страната им изключителна. Европейските сили са водили безброй войни, за да попречат на държави с потенциални възможности за доминация да се издигнат. В Америка комбинацията от мощ и разстояния вдъхва увереност, че всяко *появило се* предизвикателство може да бъде преодоляно. Европейските нации, с много по-ограничени възможности за оцеляване, образуват коалиции срещу *възможността* за промяна. Америка е достатъчно отдалечена, за да си позволи да води политика на съпротива срещу *действителна* промяна.

Такава е geopolитическата основа на предупреждението на Джордж Вашингтон срещу „постоянните“ съюзования за каквито и да било каузи. Би било неразумно, казва той,

да се ангажираме чрез изкуствени връзки в постоянните превратности на нейната [европейската] политика или в обикновените комбинации и сблъсъци на нейните дружби и вражди. Нашето независимо и отдалечно разположение ни дава възможност да следваме друг път.⁽⁵⁾

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

Новата нация не приема съвета на Вашингтон като практическо, геополитическо съждение, а като морална максима. Като носител на принципа на свободата Америка смята океана за знак на Божественото провидение и приписва действията си на висше морално прозрение, а не на свръхсигурността, каквато нико една друга нация не притежава.

Основен елемент в ранната външна политика на републиката е убеждението, че неспирните войни в Европа са резултат от циничните ѝ методи на държавност. Докато европейските лидери основават своята международна система върху убеждението, че хармонията може да бъде извлечена от съревнованието между egoистични интереси, американските им колеги се стремят към свят, в който държавите да действат като сътрудничищи си партньори, а не като недоверчиви съперници. Американските водачи отхвърлят европейската идея, че моралът на една държава би трябвало да се оценява според критерии, различни от морала на хората. Според Джеферсън съществува:

само една система за етика, която важи и за хората, и за народите – да бъдеш благодарен, да бъдеш верен на всички ангажименти при всякакви обстоятелства, да бъдеш искрен и щедър, да съдействаш в далечна перспектива по равно за интересите и на двете страни.⁽⁶⁾

Праведността на американския тон, понякога толкова дразнещ чужденците, отразява реалността, че Америка фактически е въстала не само срещу законовите връзки, с които е била прикачена към добрата стара Англия, но и срещу европейската система и нейните ценности. Америка приписва честотата на европейските войни на господството на управлениски институции, които отричат стойността на свободата и човешкото достойнство. „Тъй като войната е средство за управление при старите конструкции – пише Томас Пейн, – враждебността на народите един срещу друг не е нищо повече от това, което техните правителства възбуджат, за да поддържат духа на системата... Човекът не е враг на човека, освен когато посредничи една порочна система на управление.“⁽⁷⁾

Идеята, че мирът зависи преди всичко от укрепването на демократическите институции, е останала основен принцип в американското мислене и досега. Според конвенционалната американска мъдрост демокрациите не водят войни една срещу друга. Александър Хамилтън обаче оспорва презумпцията, че по същество републиките са по-миролюбиви от другите форми на управление:

Спарта, Атина, Рим и Карthagен са все републики; две от тях, Атина и Карthagен, от търговски тип. И въпреки това те водят толкова войни, нападателни и отбранителни, колкото и съседните им монархии от същия период. В управлението на Великобритания представители на народа съставляват един клон от националната законодателна власт. От векове търговията е била преобладаващото занимание на тази страна. И въпреки това малко други нации са били по-често въвличани във войни...⁽⁸⁾

Хамилтън обаче изразява мнението на едно незначително малцинство. Преобладаващата част от американските лидери в миналото са убедени, както и се-

Дипломацията

гашните, че Америка носи специална отговорност – да разпространява своите ценности като принос към световния мир. И тогава, както и сега, несъгласията са за методите. Трябва ли Америка активно да съдейства за разпространяването на свободните институции и да превърне това в главна цел на своята външна политика? Или трябва да заложи върху влиянието на своя пример?

Преобладаващият възглед в ранните дни на републиката е, че раждащата се американска нация би служила най-добре на каузата на демокрацията, като развива нейните добродетели у дома. По думите на Томас Джеферсън „едно справедливо и стабилно републиканско управление“⁽⁹⁾ в Америка би било паметник и пример за всички народи по света. Година по-късно Джеферсън отново подема темата, че Америка фактически „действа в полза на цялото човечество“:

...обстоятелства, отказани на другите, но предоставени ни в изобилие, са ни вменили в дълг да докажем каква е степента на свобода и самоуправление, която едно общество може да си позволи да предостави на своите индивидуални членове.⁽¹⁰⁾

Ударението, което американските лидери поставят върху моралните основи на американското поведение и върху значението му като символ на свободата, води до отхвърляне на тривиалните истини на европейската дипломация: че балансът на силите извлича максимална хармония от съревнованието между egoистичните интереси; че съображенията за сигурност имат надмоющие над принципите на гражданското право; или с други думи, че целите на държавата оправдават средствата.

Безпрецедентните идеи се издигат от държава, която процъфтява през XIX век, с институции в добро функционално състояние и отстоявани ценности. Америка не познава конфликт между висшите си принципи и нуждата да оцелее. С времето позоването на морала като средство за решаване на международни спорове води до уникален вид двойственост и типично американски тип терзания. Ако американците са длъжни да влагат във външната си политика същата доза висока нравственост, с каквато изпълват личния си живот, как да се удовлетворят изискванията на сигурността; дали в крайна сметка това не означава, че оцеляването е второстепенно по отношение на морала? Или пък дали американската преданост към свободните институции не придава автоматично аурата на моралност дори и на онези действия, които изглеждат най-себични? И ако това е вярно, с какво тогава се различава от европейската концепция за *raison d'état*, която твърди, че държавните начинания могат да бъдат съдени само според техния успех?

Професорите Робърт Тъкър и Дейвид Хендриксън блестящо анализират тази двойственост на американското мислене:

Голямата дилема на Джеферсъновото държавничество лежи в неговото открито отхвърляне на средствата, до които държавите в крайна сметка неизменно са прибягвали, за да осигурят своята сигурност и за да задоволят амбициите си, и едновременното му нежелание да отхвърли амбициите, които нормално водят до използването на тези средства. С други думи, той желае Америка да има въз-

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

можността да се ползва от двете – да се радва на плодовете от мощта си, без да става жертва на нормалните последици от нейното прилагане.⁽¹¹⁾

До ден днешен тласъщите и задръжките на тези два подхода са една от големите теми на американската външна политика. След 1820 г. Съединените щати намират компромисно положение между тях и това им позволява да се ползват и от двета до края на Втората световна война. Те заклеймяват онова, което става отвъд океаните, като осъдителен резултат от политиката на равновесие на силите, а в същото време разглеждат своята собствена експанзия в североамериканския континент като „очевидно предопределение“.

До началото на ХХ век американската външна политика в основата си е твърде опростена: следване на очевидното предопределение на страната и не-въвлечане във външни ангажименти. Америка е благосклонна към създаването на демократични режими навред, където е възможно, но се отказва да действа, за да наложи своите предпочитания. Джон Куинси Адамс, тогава държавен секретар, обобщава това становище през 1821 г.:

Където и да се ве сега знамето на свободата и независимостта, където и да се развеето в бъдеще, там ще бъде нейното [на Америка] сърце, нейните благословии и молитви. Но тя не излиза навън, за да търси чудовища, които да унищожи.

Тя е доброжелателка на свободата и независимостта на всички. Тя е поборник и бранител само на своята свобода и независимост.⁽¹²⁾

Обратната страна на тази политика на самовъздържане на Америка е решението да се изключат европейските силови политики от Западното полукълбо, ако е необходимо – и чрез използване на някои от методите на европейската дипломация. Доктрината „Мънро“, която прокламира тази политика, е породена от опита на Свещения съюз с главни членове Прусия, Русия и Австрия да потуши революцията в Испания през 20-те години на XIX век. Противопоставяйки се по принцип на намесата във вътрешните работи, Великобритания не желае освен това да допусне Свещения съюз в Западното полукълбо.

Британският външен министър Джордж Кънинг предлага на Съединените щати съвместни действия, за да останат испанските колонии в двете Америки извън обсега на Свещения съюз. Той иска да е сигурен, че независимо от онова, което се случва в Испания, никоя европейска сила няма да установи контрол върху Латинска Америка. Лишена от своите колонии, Испания няма да представлява особена ценност, разсъждава Кънинг, като това или ще обезкуражи евентуална интервенция, или ще я направи без значение.

Джон Куинси Адамс разбира британската теория, но не се доверява на британските мотиви. Твърде малко време е изминало от британската окупация на Вашингтон през 1812 г., за да може Америка да вземе страната на доскорошната си метрополия. Поради това Адамс настоява пред президента Мънро изключването на европейския колонализъм от Америките да бъде еднолично американско решение.

Доктрината „Мънро“, обявена през 1823 г., превръща океана, който отделя Съединените щати от Европа, в крепостен ров, пълен с вода. Дотогава водещо-

Дипломацията

то правило на американската външна политика е Съединените щати да не се бъркат в европейските борби за надмощие. Доктрината „Мънро“ прави следващата стъпка, като добавя, че Европа не бива да се намесва в американските дела. А представата на Мънро за обхвата на американските дела – цялото Западно полукълбо – е неимоверно експанзивна.

Още повече че доктрината „Мънро“ не се ограничава само с обявяване на принципи. Тя решително предупреждава европейските сили, че новата нация е готова да води война, за да защити неприкосновеността на Западното полукълбо. В нея се заявява, че Съединените щати ще виждат всяко настаниване на европейска сила „в която и да е част на полукълбото като заплаха за нашия мир и сигурност“⁽¹³⁾.

И накрая, с не толкова красноречив, но по-категоричен език от този на държавния секретар две години преди това президентът Мънро отхвърля всяко вмешателство в европейските спорове: „Във войните на европейските сили за неща, отнасящи се само до тях, ние никога не сме вземали участие, нито пък съответства на нашата политика да правим това.“⁽¹⁴⁾

В едно и също време Америка обръща гръб на Европа и развързва ръцете си за експанзия в Западното полукълбо. Под чадъра на доктрината „Мънро“ Америка може да преследва политика, която не се отличава особено от мечтите на всеки европейски крал: да разширява своята търговия и влияние и да присъединява територии, или накратко казано, да се превърне във велика сила, без да ѝ се налага да използва силова политика. Жаждата за експанзия и вярата, че Америка е по-неопетнена и по-принципна от която и да било държава в Европа, не влизат в стълкновение. Тъй като не гледат на своята експанзия като на външна политика, Съединените щати могат да използват мощта си, за да доминират – над индианците, над Мексико, в Тексас, – и да правят това с чиста съвест. Накратко: външната политика на Съединените щати се състои в това да нямат външна политика.

Подобно на Наполеон във връзка с продажбата на Луизиана и Кънинг има основание да се похвали, че е използвал Новия свят, за да промени равновесието в Стария, тъй като Великобритания заявява, че ще подкрепя доктрината „Мънро“ със своя флот. Америка обаче променя баланса на силите в Европа само дотолкова, доколкото държи Свещения съюз извън Западното полукълбо. За всичко останало европейските сили трябва да поддържат равновесие на силите без участието на Америка.

Главното занимание на американската външна политика през останалата част на века е разпростиране на приложението на доктрината „Мънро“. През 1823 г. тази доктрина предупреждава европейските сили да стоят извън Западното полукълбо. За стоте години след провъзгласяването на доктрината „Мънро“ обхватът ѝ постепенно се разширява, за да се оправдае американската хегемония в Западното полукълбо. През 1845 г. президентът Полк обяснява включването на Тексас в Съединените щати с необходимостта да се попречи на една независима държава да стане „съюзническа или зависима от някоя чужда нация, по-силна от самата нея“, което щяло да се превърне в заплаха за сигурността на Америка.⁽¹⁵⁾ Или с други думи, доктрината „Мънро“ оправдава американска

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

интервенция не само срещу съществуваща опасност, но и срещу всяка възможност от открыто предизвикателство – нещо твърде сходно с подхода в европейското равновесие на силите.

Гражданската война за кратко време прекъсва активните занимания на Америка с териториално разширение. Главна грижа на външната политика на Вашингтон тогава е да се предотврати признаването на Конфедерацията от европейските нации, за да не се установи на територията на Северна Америка многодържавна система, а с нея – и политиката на баланс на силите на европейската дипломация. Но след 1868 г. президентът Андрю Джонсън се завръща към старата позиция за оправдаване на експанзията чрез доктрина „Мънро“, този път при покупката на Аляска:

Чуждото владение или контрол над тези общества досега възпрепятстваше разстежа и пречеше на влиянието на Съединените щати. Хроническите революции и анархията там биха били еднакво вредни.⁽¹⁶⁾

Случва се нещо по-значително от експанзията в американския континент, макар че то почти не се забелязва от великите сили – към техния клуб се присъединява нов член, тъй като Съединените щати се превръщат в най- мощната световна нация. До 1885 г. Съединените щати изпреварват по промишлено производство Великобритания, смятана за най-голямата индустриска сила. Към края на века те консумират повече енергия, отколкото Германия, Франция, Австро-Унгария, Русия, Япония и Италия, взети заедно.⁽¹⁷⁾ Между Гражданската война и края на столетието американският добив на въглища нараства с 800 процента, производството на стоманени релси – с 523 процента, дължината на железопътните линии се увеличава с 567 процента, а производството на жито – с 265 процента. Имиграцията допринася за удвояване на американското население. При това темповете на растежа, изглежда, се ускоряват.

Никоя нация не е изживявала такова нарастване на своята мощ, без да се опита да я трансформира в глобално влияние. Американските лидери като че се изкушават. Съюрд, държавен секретар на президентът Андрю Джонсън, мечтае за империя, включваща Канада и голяма част от Мексико, навлизаша дълбоко в Тихия океан. Администрацията на Грант се опитва да анексира Доминиканската република и подхвърля идеята за присъединяване на Куба. Това са инициативи, които съвременните им европейски политици, като Дизраели или Бисмарк, биха разбрали и одобрили.

Но вниманието на американския Сенат продължава да бъде фокусирано върху вътрешните проблеми и той отхвърля всички експанзионистични проекти. Поддържат се малобройна армия (25 000 души) и слаб флот. До 1890 г. американската армия е на четиринайсето място в света, след българската, а американският флот е по-малък от италианския, макар американската промишленост да е тринайсет пъти по-значима от италианската. Америка не участва в международните конференции и към нея се отнасят като към второстепенна сила. През 1880 г., когато съкрашава своя дипломатически състав, Турция премахва посoltствата си в Швеция, Белгия, Холандия и Съединените щати. По това време

Дипломацията

един немски дипломат в Мадрид предлага да намалят заплатата му, но да не го изпращат във Вашингтон.⁽¹⁸⁾

Но една страна, достигнала като сила равницето на Америка след Гражданската война, не би могла вечно да устоява на изкушението да се превърне в място от особена важност на международната аrena. В края на 80-те години на XIX век Америка започва да засилва своя флот, който до 1880 г. е по-малък от този на Чили, Бразилия или Аржентина. През 1889 г. флотският министър Бенджамин Трейси иска нови военни кораби и неговият съвременник Алфред Тайър Махън, флотски историк, пише подробна обосновка в подкрепа на това искане.⁽¹⁹⁾

Макар че всъщност Кралският флот на Великобритания брани Америка от грабителски морски походи на европейските сили, американските лидери не са склонни да виждат във Великобритания защитник на страната си. През целия XIX век Великобритания се възприема като най-голямото предизвикателство срещу американските интереси, а Кралският флот – като най-сериозната стратегическа заплаха. И затова не е чудно, че когато Америка започва да демонстрира своята сила, тя иска да изключи влиянието на Великобритания от Западното полукълбо, позовавайки се на доктрина „Мънро“, която Великобритания така активно е поощрила.

Съединените щати съвсем не са деликатни със заплахите си. През 1895 г. държавният секретар Ричард Олни се позовава на доктрината „Мънро“, за да предупреди Великобритания чрез недвусмислено позоваване на неравенството на силите. „Днес – пише той – практически суверен на този континент са Съединените щати и тяхното съгласие е закон за субектите, върху които те са разпрострели своето застъпничество.“ Американските „неограничени ресурси, съчетани с изолираното разположение на Америка, я правят неуязвима от всяка или от всички други сили“⁽²⁰⁾. Американското осъждане на силовата политика очевидно не важи за Западното полукълбо. След 1902 г. Великобритания изоставя претенциите си за определяща роля в Централна Америка.

Добили върховенство в Западното полукълбо, Съединените щати започват да излизат и на по-широката аrena на международните дела. Те са израсли до положението на велика сила почти пряко самите себе си. Разпрострели се на целия континент, установили превъзходство по всичките си крайбрежия, те през цялото време твърдят, че нямат никакво желание да водят политика на велика сила. В края на този процес Америка се вижда повелителка на сила, която я превръща в значим международен фактор без оглед на собствените ѝ предпочтения. Лидерите на страната продължават да настояват, че основната ѝ външна политика е да бъде „пътеводен фар“ за останалото човечество, но несъмнено някои от тях вече са осъзнали, че силата ѝ дава право да бъде изслушвана по проблемите на деня и че не е необходимо да се чака, докато цялото човечество стане демократично, за да се превърне Америка в част от международната система.

Най-отчетливо тези възгледи изразява Теодор Рузвелт. Той е първият президент, който настоява, че дълг на Америка е да направи чувствително влиянието си в глобален мащаб, и който представя Америка в света, изхождайки от

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

концепцията за националните ѝ интереси. Подобно на своите предшественици Рузвелт е убеден в ползотворната роля на Америка в света. Но за разлика от тях поддържа тезата, че Америка има реални външнополитически интереси и те решително надделяват над интереса ѝ от неангажираност. Рузвелт тръгва от предпоставката, че Съединените щати са сила както всяка друга, а не уникално въплъщение на добродетели. Ако техните интереси се сблъскват с интересите на други страни, те са задължени да използват силата си, за да се наложат.

Като първа стъпка Рузвелт придава на доктрина „Мънро“ възможно най-интервенционистка интерпретация, идентифицирайки я със съвременните му империалистически доктрини. В така наречените „Изводи“ от доктрината „Мънро“ той обявява на 6 декември 1904 г. общото право на намеса за „някоя цивилизована нация“ – право, което в Западното полукълбо само Съединените щати имат право да упражняват: „...в Западното полукълбо придържането на Съединените щати към доктрината „Мънро“ може да ги принуди, макар и неохотно, при явни случаи на зловредност или безсилие да действат като международна полицейска сила.“⁽²¹⁾

Рузвелтовата практика предства неговите разсъждения. През 1902 г. Америка принуждава Хайти да разчисти дълговете си към европейските банки. През 1903 г. тя раздухва вълнения в Панама до мащабно въстание. С американска помощ местното население си извоюва независимост от Колумбия, но едва след като Вашингтон поставя под суверенитета на Съединените щати земите от двете страни на бъдещия Панамски канал. През 1905 г. Съединените щати налагат финансов протекторат над Доминиканската република. А през 1906 г. американски части окupират Куба.

За Рузвелт дипломацията на мускули в Западното полукълбо е част от новата глобална роля на Америка. Двата океана вече не са достатъчни, за да я изолират от останалия свят. Съединените щати са се превърнали в актьор на международната сцена, Рузвелт обявява това в посланието си до Конгреса през 1902 г.: „Все повече и повече усилващата се взаимозависимост и усложняващи се политически и икономически отношения вменяват в дълг на всички цивилизовани и уважаващи реда сили да настояват за правилно управление на света.“⁽²²⁾

Рузвелт заема уникално историческо място в американския подход към международните отношения. Никой друг американски президент не е разглеждал световната роля на Америка така пълно в светлината на националните ѝ интереси, нито пък е идентифицирал националните ѝ интереси така цялостно и подробно с баланса на силите. Рузвелт споделя възгледите на своите съотечественици, че Америка е най-добрата надежда за света. Но за разлика от повечето от тях не вярва, че тя може да запази мира или да осъществи своето предопределение само с упражняването на граждански добродетели. В своите възгледи за същността на световния ред той е много по-близо до Палмерстон или Дизраели, отколкото до Томас Джеферсън.

Един велик президент трябва да бъде и учител, прокарващ мост между бъдещето на своя народ и неговия опит. Рузвелт преподава една прекалено суро-ва доктрина за хора, възпитани във вярата, че мирът е нормалното състояние

Дипломацията

сред народите, че не съществува никаква разлика между личния и обществения морал и че Америка е безопасно изолирана от сътресенията, засягащи останалия свят. Рузвелт отхвърля всички тези твърдения. За него международният живот означава борба и Дарвиновата теория за оцеляването на най-пригодните е по-добро ръководство в историята от личния морал. Според възгледите му кротките наследяват земята само ако са силни. За Рузвелт Америка не е кауза, а велика сила – потенциално най-великата. Той се надява да бъде президентът, предопределен да изведе своята нация на световната сцена, за да оформи тя XX век по същия начин, както Великобритания е доминирала XIX – като страна с огромни сили, които работят с умереност и мъдрост в полза на стабилността, мира и прогреса.

Рузвелт трудно понася много от стереотипите, господстващи в американското мислене относно външната политика. Той отрича ефикасността на международното право. Каквото една нация не е в състояние да защитава със собствената си сила, не е възможно да бъде опазено от международната общност. Отхвърля разоръжаването, което точно тогава се превръща в международна тема:

Тъй като все още не се очертават изгледи да се организира някакъв вид международна сила... която ефективно да се справя със злонамерените действия, би било едновременно глупаво и погрешно за една велика и свободна нация да се лиши от силата да защитава своите собствените права, а дори в изключителни случаи да се застъпва и за правата на други. Нищо няма да насычи повече неправдата... от това свободните и просветени народи... съзнателно да се лишат от силата си, като в същото време оставят всеки деспотизъм и варварство въоръжени.⁽²³⁾

Рузвелт е значително по-язвителен, когато се повдига въпрос за световно правителство:

Намирам ужасяваща готовността на Уилсън – Бриан да се доверят на фантастични мирни договори, на невъзможни обещания, на всякакви късчета хартия, неподкрепени от ефикасна сила. Несправимо по-добре за една нация и за света е да имат във външната си политика традициите на Фридрих Велики и Бисмарк, отколкото позициите на Бриан или Бриан – Уилсън като постоянно национално поведение... Наивната праведност, неподкрепена от сила, е точно толкова вредна, а дори и по-пакостна, отколкото силата, лишена от праведност.⁽²⁴⁾

В един свят, ръководен от силата, Рузвелт вярва, че естественият ред на нещата се отразява в концепцията за „сфери на влияние“, които отреждат преобладаващо влияние на определени сили върху големи райони, като например на Съединените щати в Западното полукулбо или на Великобритания в индийския субконтинент. През 1908 г. Рузвелт се примириява с японската окупация на Корея, тъй като в съответствие с неговата мисловна нагласа японско-корейските отношения трябва да бъдат определени от относителната сила на всяка страна, а не от условията на договор или от международното право:

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

Корея е абсолютно японска. Естествено, по договор бе тържествено обещано, че Корея ще остане независима. Но самата Корея се оказа безпомощна да наложи договора и е безсмислено да се предполага, че някоя друга държава... ще се опита да направи за корейците онова, което те са напълно неспособни да направят за себе си.⁽²⁵⁾

След като Рузвелт поддържа толкова европейски по дух възгledи, не е изненадващо, че подхожда към глобалния баланс на силите с изтънчена взискателност, недостигната от никой друг американски президент, наподобена само от Ричард Никсън. В началото Рузвелт не смята за необходимо да обвърза Америка с тънкостите на европейското равновесие на силите, тъй като го приема за повече или по-малко саморегулиращо се. Но не оставя никакво съмнение, че ако подобно съждение се окаже погрешно, ще призове Америка да се нагърби с възстановяване на равновесието. Постепенно Рузвелт започва да гледа на Германия като на заплаха за европейския баланс и да отъждествява американските национални интереси с националните интереси на Великобритания и Франция.

Това се вижда през 1906 г. по време на Алхезираската конференция, чиято цел е да се определи бъдещето на Мароко. Германия, която настоява за „отворени врати“ с цел да отслаби френското влияние, налага включването на американски представител, защото вярва, че Америка има значителни търговски интереси там. На конференцията американците са представени от посланика си в Италия, но ролята, която той изиграва, разочарова германците. Рузвелт подчинява американските търговски интереси – така или иначе, не особено големи – на своите geopolитически възгledи. Те са изразени от Хенри Кабот Лодж в писмо до Рузвелт по време на апогея на мароканска криза. „Франция – заявява той – трябва да бъде с нас и с Англия, в нашата зона и в нашите комбинации. Икономически и политически това е солидното решение.“⁽²⁶⁾

Докато в Европа Рузвелт смята Германия за основна заплаха, в Азия той се беспокоят от руските аспирации и затова поощрява Япония, главния враг на Русия. „Повече от всяка друга нация в света Русия държи в ръцете си съдбата на предстоящите години“ – заявява Рузвелт.⁽²⁷⁾ През 1904 г. Япония, обезпечена чрез съюз с Великобритания, напада Русия. И макар да обявява американския неутралитет, Рузвелт клони към Япония. Една руска победа, твърди той, би била „удар срещу цивилизацията“⁽²⁸⁾. А когато Япония унищожава руския флот, той ликува: „Напълно съм удовлетворен от японската победа, тъй като Япония играе нашата игра.“⁽²⁹⁾

Желанието му е Русия да бъде отслабена, а не изцяло отстранена от баланса на силите – съгласно постулатите на политиката на равновесие на силите едно прекомерно отслабване на Русия само би подменило руската заплаха с японска. Рузвелт смята, че най-полезният за Америка изход би бил този, при който Русия „ще бъде оставена лице в лице с Япония, тъй че всяка от тях да укротява другата“⁽³⁰⁾.

Мотивиран не толкова от възвишен алtruизъм, колкото от geopolитически реализъм, Рузвелт кани двете воюващи страни да изпратят свои представители

Дипломацията

в неговия дом в Оистър Бей, за да подготвят мирен договор. В края на краищата той е подписан в Портсмут, Ню Хампшир, и клузите му ограничават японската победа и запазват равновесието в Далечния изток. В резултат на това Рузвелт става първият американец, удостоен с Нобеловата награда за мир, тъй като е съдействал за постигането на споразумение, основано на максими като баланс на силите и сфери на влияние, които след неговия наследник Уилсън ще изглеждат твърде неамерикански.

През 1914 г. отначало Рузвелт възприема относително уравновесен подход по отношение на германското нахлуване в Белгия и Люксембург, макар то да е фрапантно нарушение на договорите, с които се установява неутралитетът на тези две страни:

Аз не вземам страна по един или друг начин спрямо нарушаването или незачитането на тези договори. Когато гиганти се счепкат в смъртна схватка и започнат да отстъпват и да напредват, сигурно ще смачкат всеки, който се изпречи на пътя на единия или на другия грамаден, напрягащ се боец, освен ако на него *не му се стори опасно да прави това*.⁽³¹⁾

Няколко месеца след избухването на войната в Европа Рузвелт променя първоначалното си отношение спрямо нарушаването на белгийския неутралитет, макар – което е характерно за него – да не го тревожи противозаконността на германското нахлуване, а заплахата, която представлява то за баланса на силите: „Не вярвате ли, че Германия, ако спечели тази война, разгроми английския флот и разруши Британската империя, след година-две няма да се опита да заеме доминираща позиция в Южна и Централна Америка...?“⁽³²⁾

Той настоява за масирано превъръжаване, за да може Америка да хвърли силите си на страната на Антантата. Смята, че една германска победа е и възможна, и опасна за Съединените щати. Победата на Централните сили би премахнала защитното действие на британския Кралски флот, позволявайки на германския имперализъм да се установи трайно в Западното полукълбо.

Обстоятелството, че Рузвелт смята британския морски контрол над Атлантическия океан за по-безопасен от евентуална германска хегемония, се дължи на такива неосезаеми, несилови фактори, като културното родство и историческия опит. Между Англия и Америка съществуват тесни културни връзки, каквито липсват в отношенията между Съединените щати и Германия. Още повече че Съединените щати са свикнали с британското господство над моретата, чувстват се удобно с този факт и вече не подозират Великобритания в някакви експанзионистични намерения в двата американски континента. Към Германия обаче се отнасят с подозрение. На 3 октомври 1914 г. Рузвелт пише на британския посланик във Вашингтон (удобно забравяйки неговото по-рано предупреждение за неизбежното германско нарушение на белгийския неутралитет):

Ако аз бях президент, щях да предприема действия [срещу Германия] на 30 или 31 юли.⁽³³⁾

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

В писмо до Ръдиард Киплинг месец по-късно Рузвелт признава, че е трудно да се изпрати американска военна сила да участва в Европейската война по идейни съображения. Американският народ не желае да се включва в действия, така стриктно обвързани със силовата политика:

Ако аз проповядвах всичко, в което лично вярвам, не бих имал никакъв успех сред нашите хора, тъй като те няма да ме последват. Нашите хора са късогледи и не разбират международните проблеми. И вашите хора са били късогледи, но сега не са толкова късогледи по тези въпроси... Поради ширината на океана нашите вярват, че няма от какво да се страхуват в настоящата борба, и че нямат никакви отговорности в нея.⁽¹⁴⁾

Ако американското мислене за външната политика достигаше кулмиационна точка в Теодор Рузвелт, то би могло да се представи като еволюция, пригаждаща традиционните принципи на европейското държавничество към американските условия. На Рузвелт би се гледало като на президента, заемал Белия дом, когато Съединените щати, осигурили си вече доминиращо положение в Америките, започват да превръщат своята тежест във влиятелна велика сила. Но американското външнополитическо мислене не завършва с Рузвелт, не би и могло. Лидер, който ограничава своята роля до опита на народа си, се облича на стагнация; лидер, който надхвърля народния опит, поема риска да остане неразбран. Нито опитът на Америка, нито ценностите ѝ са я подготвили за ролята, предложена ѝ от Рузвелт.

Една от иронийте на историята е, че Америка накрая заема водещата роля, замислена от Рузвелт за нея, и то още докато той е жив, но прави това в името на осмивани от Рузвелт принципи и под водачеството на президент от Рузвелт президент. Удроу Уилсън въпълъщава традицията на американската изключителност и произхожда от школа, която ще се превърне в доминираща интелектуална нагласа по проблемите на американската външна политика – нагласа, чийто представи Рузвелт смята в най-добрия случай за несъстоятелни, а в най-лошия – за вредящи на американските дългосрочни интереси.

От гледище на установените принципи за държавничество Рузвелт има несравними предимства в спора между тези двама бележити американски президенти. И въпреки това Уилсън взема връх: столетие по-късно Рузвелт се помни само с постиженията му, докато американското мислене се оформя от Уилсън. Рузвелт разбира как функционира международната политика сред нациите, който по негово време водят световните дела – той е американският президент с най-ясни схващания за функционирането на международните системи. И все пак Уилсън схваща по-точно изворите на американската мотивация, като може би най-важният от тях е, че Америка определено не гледа на себе си като на нация, подобна на останалите. На нея ѝ липсва и теоретическата, и практическата основа за дипломация в европейски стил: постоянно приспособяване към нюансите на силата от морално неутрална позиция с единствената цел да се запази постоянно променящият се баланс на силите. Каквито и да са уроците на силовата политика, неизменното убеждение сред американския народ е, че

Дипломацията

неговата изключителност почива върху практикуването и настърчаването на свободата.

Американците могат да бъдат мотивирани за големи дела само чрез замисли, които съвпадат с убеждението им, че тяхната страна е изключителна. Колкото и интелектуално да е в тон с методите, които дипломацията на великите сили прилага практически, Рузвелтовият подход не успява да убеди съгражданите му, че е необходимо да се намесят в Първата световна война. Уилсън, от друга страна, отрицва чувствата на своя народ с морално възвишени и неразбираеми за чуждестранните лидери аргументи.

Уилсъновото постижение е смайващо. Отхвърляйки политиката на силата, той знае как да въздейства на американския народ. Той е университетски човек, навлязъл сравнително късно в политиката и избран за президент поради разриза между Тафт и Рузвелт в Республиканска партия. Уилсън прозира, че американският инстинктивен изолационизъм може да бъде преодолян само чрез обръщане към вярата на американците в изключителното естество на техните идеали. Крачка по крачка той въвлича една изолационистка страна във война, след като в началото демонстрира предаността на своята администрация към мира чрез страстна проповед в полза на неутралитета. И прави това, отричайки преследването на каквито и да било егоистични национални интереси, заявявайки, че Америка не търси никаква друга изгода освен защитата на своите принципи.

В своето първо Обръщение за състоянието на нацията от 2 декември 1913 г. той нахвърля очертанията на онова, което впоследствие става известно като уилсънианство. Универсалното право, а не равновесието, доверието между нациите, а не националното самоутвърждаване са според Уилсън основите, върху които трябва да почива международният ред. Препоръчвайки ратификацията на няколко договора за арбитраж, Уилсън твърди, че задължителният арбитраж, а не силата трябва да се превърне в метод за разрешаване на международните спорове:

Има само един възможен стандарт, по който да оценяваме разногласията между Съединените щати и другите народи, и той се състои от следните два елемента: нашата собствена чест и нашите задължения към мира в света. Един критерий, така изграден, може лесно да се приспособи за оценка едновременно при поемането на нови договорни задължения и при тълкуването на вече поетите.⁽³⁵⁾

Нищо не дразни Рузвелт повече от високопарните принципи, неподплатени нито със сила, нито с воля да бъдат отстоявани. Той пише на един приятел: „Ако трябва да избирам между политиката на кръв и желязо и политиката на сладки приказки... аз съм за политиката на кръв и желязо. И това решение ще бъде по-добро и за нацията, и за света.“⁽³⁶⁾

Така Рузвелтовото предложение да се открикне на войната в Европа с увеличаване на разходите за отбрана Уилсън оценява като безсмислено. В своето второ Обръщение за състоянието на нацията от 8 декември 1914 г., и то след като войната вече четири месеца бушува в Европа, той отхвърля увеличаване-

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

то на американското въоръжение, защото то би означавало, че „ние сме загубили самообладание“ в резултат на война, „чийто причини не ни засягат, а избухването ѝ поражда за нас възможности да проявим приятелство и безкористни услуги...“⁽³⁷⁾.

По мнението на Уилсън американското влияние е обусловено от липсата на егоизъм у Америка; тя трябва да се запази такава, за да може накрая да се яви като добросъвестен арбитър между двете воюващи страни. Рузвелт заявява, че войната в Европа, особено ако завърши с победа на Германия, в края на краищата ще застраши американската сигурност. Уилсън твърди, че в тази война Америка няма съществен интерес, поради което би трябало да се яви в ролята на посредник. Тъй като Америка вярва в ценности, по-висши от равновесието на силите, войната в Европа ѝ предоставя изключително благоприятна възможност да настоява за нов и по-добър подход към международните дела.

Рузвелт осмива подобни идеи и обвинява Уилсън, че настърчава изолационистките чувства сред американците, за да подпомогне своето преизбиране през 1916 г. Фактически съкровеното убеждение на Уилсъновата политика е точно обратно на изолационизма. Уилсън прокламира не оттегляне на Америка от света, а всеобщо прилагане на нейните ценности, както и готовността ѝ да ги разпространи. Уилсън отново заявява онова, което е станало общоприета истина за Америка от времето на Джеферсън, но поставя тази истина в служба на кръстоносна идеология:

- Специалната мисия на Америка надхвърля всекидневната дипломация и я задължава да бъде пътеводен фар за останалата част на човечеството.
- Външната политика на демократите е морално по-висша, тъй като по природа народите са миролюбиви.
- Външната политика трябва да отразява същите морални критерии както личният морал.
- Държавата няма право да изисква отделен морал за себе си.

Уилсън придава на тези претенции за американска морална изключителност универсални измерения:

Ние сме неспособни да изпитаме страх от силата на която и да е нация. Ние не се отнасяме завистливо към конкуренцията в областта на търговията или към каквото и да е постижение в мирното съревнование. Възнамеряваме да живеем според собственото си желание; но възнамеряваме да оставим и другите да живеят. Ние сме истински приятели на всички народи, тъй като не застрашаваме нито един от тях, не жадуваме притежанията на нито един от тях, не желаем да правим преврат у нито един от тях.⁽³⁸⁾

Няма нация, която да е обосновавала претенциите си за международно водачество с човеколюбие. Всички други народи са искали да бъдат оценявани заради съвпадението на техните национални интереси с тези на други общества. Но от Удроу Уилсън до Джордж Буш американските президенти са изтъквали безкористността на своята страна като определящ атрибут на нейната водачес-

Дипломацията

ка роля. Нито Уилсън, нито по-сетнешните му ученици, та чак до сегашните са желаели да погледнат в очите факта, че за чуждестранните лидери, пропити с не толкова възвишени стремления, позоването на алтруизма от страна на Америка я обвива до известна степен с аурата на непредвидимост; защото, докато националните интереси могат обективно да се установят, алтруизмът зависи от определението, което ще му дадат практикуващите го.

За Уилсън обаче алтруистичната природа на американското общество е доказателство за Божествено благоволение:

Сякаш Божието провидение е отредило един континент да остане неизползван и чакащ да дойдат хора миролюбиви, обичащи свободата и правата на човека повече от всичко друго, и да изградят една безкористна общност.⁽³⁹⁾

Твърдението, че целите на Америка са ѝ отредени от Провидението, я натоварва с глобална роля, която ще се окаже далеч по-радикална, отколкото хора като Рузвелт могат да си представят. В крайна сметка той не иска нещо повече от това да подобри баланса на силите и да даде в него на Америка роля, съответстваща на растващата ѝ сила. В представите на Рузвелт Америка трябва да бъде една нация сред много други – по-мощна в сравнение с повечето от тях и съставна част от елитната група на великите сили, – но оставаща си подчинена на основните исторически правила на равновесието.

Уилсън тласка Америка към висота, твърде отдалечена от подобни съобразения. Отнасяйки се презиртелно към баланса на силите, той настоява, че ролята на Америка е „да доказва... не нашия egoизъм, а нашето величие“⁽⁴⁰⁾. Ако това е вярно, Америка няма право да пази своите ценности само за себе си. Още през 1915 г. Уилсън формулира безпрецедентната доктрина, че Америка е неотделима от сигурността на *цялото* човечество. Оттук, естествено, идва заключението, че за въдеще дълг на Америка е да се противопоставя на агресията *навед*:

...понеже се стремим към безпрепятствено развитие и несмущавано насочване на нашия живот съобразно със собствените ни принципи за право и свобода, ние мразим агресията, откъдето и да идва, и не желаем да я прилагаме. Настояваме за сигурност в преследването на избраните от самите нас посоки на развитие. Ние правим повече от това. Искаме същото и за другите. Не ограничаваме нашия ентузиазъм за индивидуалната свобода и свободното национално развитие само до отделните случаи и движения на събитията, които засягат единствено нас. Ние го разпростираме навред, където има народ, опитващ се да върви по трудните пътища на независимостта и правото.⁽⁴¹⁾

Представата за Америка като за добродетелен глобален полицай фактически поражда политиката на сдържане, която ще се развие след Втората световна война.

За подобни сразяващи становища, които вещаят глобален интервенционизъм, Рузвелт не би посмял и да мисли дори когато е най-разгорещен. Но той е воин държавник, докато Уилсън е пророк свещенослужител. Държавниците,

Стожерът: Теодор Рузвелт или Уилсън

дори и когато са воини, фокусират вниманието си върху света, в който живеят; за пророците реален е светът, който желаят да създадат.

Онова, което в началото изглежда като препотвърждаване на американския неутралитет, бива преобразено от Уилсън в серия от предложения, полагащи основите на глобален кръстоносен поход. По негово мнение няма съществена разлика между свободата за Америка и свободата за света. Демонстрирайки, че времето, прекарано в университетски дискуси, не е било загубено, той развива изумителни тълкувания на онова, което Джордж Вашингтон бил имал предвид, когато предупреждава Америка да не се намесва в чужди спорове. Уилсън определя понятието „чужди“ по начин, който сигурно би изумил първия президент. Според Уилсън Вашингтон е имал предвид Америка да не се намесва в *целите* на другите. По-нататък той твърди, че нищо, което засяга човечеството, не може да бъде „чуждо или безразлично за нас“⁽⁴²⁾. И затова Америка притежава неограничено право да се ангажира навън.

Каква изключителна самонадеяност е да извличаш харта за глобална интервенция от запрещението на Отците основоположници да се бъркаш в чужди дела и да разработаш философия за неутралитет, която прави неизбежна намесата във войната! Докато Уилсън тласка страната все по-близо до световната война, разяснявайки своите видения за по-добър свят, той поражда виталност и идеализъм, които сякаш оправдават столетния зимен сън на Америка – за да може тя сега да излезе на международната аrena с динамизъм и невинност, непознати на по-шлифованите ѝ партньори. Европейската дипломация е закоравяла и унижавана в горнилото на историята; нейните държавници гледат на събитията през призмата на безброй оказали се уязвими мечти, на безброй провалени в резултат на несъвършената човешка прозорливост надежди и изгубени идеали. Америка не познава подобни ограничения, дръзко провъзгласявайки ако не края на историята, поне сигурното преустановяване на нейното значение, запътена да превърне ценностите, приемани дотогава за присъщи само на Америка, в универсални принципи, приложими по отношение на всички. Така Уилсън се оказва в състояние да преодолее, поне временно, напрежението в американското мислене между безопасната Америка и неопетнената Америка. Защото Америка може да види една намеса в Първата световна война само като ангажимент в полза на всички народи, а не само на себе си – в ролята на кръстоносец за универсалните свободи.

Потопяването на кораба „Лузитания“ и преди всичко подновяването на неограничената подводна война от страна на Германия се превръщат в непосредствени поводи Америка да обяви война. Но Уилсън не обосновава влизането на Америка във войната с конкретните оплаквания. Националните интереси са без значение; нищо общо в случая нямат посегателството над Белгия и балансът на силите. Войната има преди всичко морални основания, като главната цел е установяването на нов и по-справедлив международен ред. В реч, с която иска обявяване на войната, Уилсън излага разсъжденията си:

Страшно е... да поведеш този велик миролюбив народ към война, към най-ужасната и най-разрушителната от всички войни, в която самата цивилизация

Дипломацията

изглежда застрашена. Но правото е по-ценно от мира и ние ще се борим за нещата, които сме носили винаги най-близко до сърцето си: за демокрацията, за правото на онези, които се подчиняват на властта, да имат глас в своето собствено управление, за правата и свободите на малките народи, за универсалното господство на правото, поддържано от такова съгласие на свободните народи, което да донесе мир и сигурност на всички нации и да направи самия свят най-после свободен.⁽⁴³⁾

Във война заради такива принципи не може да има компромис. Пълната победа е единствената възможна цел. Рузвелт навсярно би изразил американските военни цели с политически и стратегически термини. Уилсън, издигайки тезата за американската незаинтересованост, определя американските военни цели изцяло в морални категории. Съгласно Уилсъновите възгледи войната е следствие не от сблъсък на национални интереси, преследвани без задръжки, а от непредизвиканото нарушаване на международния ред от страна на Германия. И още по-конкретно: истинският виновник е не германската нация, а германският император. Заставайки се за обявяване на война, Уилсън твърди:

Ние не сме в разпра с германския народ. Към него не изпитваме други чувства освен симпатия и приятелство. Не под натиска на обикновените хора правителството разпали войната. Това то направи без тяхното предварително знание или съгласие. Това бе война, наложена им, както са били налагани войните в старото нерадостно време, когато никъде народите не са били питани от техните господари и войните са се обявявали и са се водели в интерес на династии.⁽⁴⁴⁾

Макар на европейската сцена Вилхелм II отдавна да се смята за стрелящ топ, нито един европейски държавник не настоява за свалянето му; никой не вижда в детронацията на императора или на неговата династия ключ към мира в Европа. Но след като веднъж проблемът за вътрешната структура на Германия е поставен на разискване, войната не може вече да завърши с компромис от онзи род, какъвто Рузвелт бе постигнал чрез балансиране на конфликтните интереси на Япония и Русия десет години преди това. На 22 януари 1917 г., преди Америка да влезе във войната, Уилсън обявява, че целта е „мир без победа“⁽⁴⁵⁾. Но след като Америка наистина влиза във войната, предложението на Уилсън се свежда до мир, постигнат само чрез тотална победа.

Уилсъновите преценки скоро се превръщат в общоприета мъдрост. Дори опитен човек като Хърбърт Хувър започва да вижда управляващата класа в Германия като зла по природа, хищнически посягаща към „живата кръв на другите народи“⁽⁴⁶⁾. Настроенията от това време са ярко изразени от Джейкъб Шърман, глава на Корнуелския университет, за който войната е битка между „Небесното царство“ и „царството на хуните, белязано с насилия и ужаси“⁽⁴⁷⁾.

Но с отстраняването на една-единствена династия едва ли би се постигнало всичко, към което се стреми Уилсън. Докато настоява за обявяване на война, той разпростира моралните си претенции върху целия свят: не само Германия, но и всички останали народи трябва да станат сигурно лоно на демокрацията, тъй като мирът изисква „партньорство на демократични народи“⁽⁴⁸⁾. Уилсън

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

отива още по-далеч, като заявява, че американската сила ще атрофира, ако Съединените щати не разпространяват свободата по целия свят:

Ние изградихме тази нация, за да направим хората свободни, без да ограничаваме своите схващания и цели само до Америка; и сега ще направим хората свободни. Не сторим ли това, славата на Америка ще залезе и цялата ѝ сила ще бъде разпиляна.⁽⁴⁹⁾

Най-точно и най-подробно Уилсън излага възгледите си в своите Четиринайсет точки, с които ще се занимаем в глава IX. Историческото постижение на Уилсън е прозрението му, че американците не биха подкрепили големи международни ангажименти, ако не отговарят на моралните им принципи. Провалът му идва от убеждението, че историческите трагедии са отклонения или резултат от късогледството или злината на отделни водачи, както и от отхвърлянето на всяка обективна основа на мира освен силата на общественото мнение и разпростирането на демократичните институции в целия свят. В хода на събитията той приканва народите на Европа да предприемат нещо, за което те не са нито философски, нито исторически подгответи, и то незабавно след края на войната, когато са напълно изтощени.

В течение на 300 години европейските народи изграждат своя международен ред върху баланса на националните интереси, а външната си политика – върху стремежа към сигурност, посрещайки като награда всяка допълнителна изгода. Уилсън призовава европейските народи да положат своята външна политика върху морални принципи, като оставят сигурността да дойде от само себе си, ако това изобщо стане. Но Европа не притежава концептуален апарат за подобна безкористна политика, освен това тя първата предстои да се види дали Америка, току-що излязла от стогодишна изолация, е в състояние да поддържа постоянната ангажираност в световните дела, каквато Уилсъновите теории са ѝ предписали.

Появата на Уилсън на политическата сцена е водораздел за Америка, защото той е един от редките примери на водач, който коренно изменя курса на историята на своята страна. Ако Рузвелт или неговите идеи бяха взели върх през 1912 г., въпросите за целите на войната щяха да се съсредоточат върху проучвания за естеството на американските национални интереси. Рузвелт би обосновал необходимостта от влизането на Америка във войната с твърдение, което вече е изтъквал преди това, че ако Америка не се присъедини към Тройната Антанта, Централните сили ще спечелят войната и рано или късно ще се превърнат в заплаха за американската сигурност.

Така определени, американските национални интереси с времето биха накарали Америка да възприеме глобална политика, подобна на британската спрямо континентална Европа. В продължение на три века в действията си британските политики изхождат от презумпцията, че ако с европейските ресурси се разпорежда само една доминираща сила, тя постепенно ще придобие мощ да оспори господството на Великобритания над моретата и така да застраши независимостта ѝ.

Дипломацията

Геополитически Съединените щати, също остров извън бреговете на Евразия, биха се почувствували задължени въз основа на подобни разсъждения да се противопоставят на доминирането на някоя единична сила над Европа или над Азия, а още повече – на контрола над двата континента от *една и съща* сила. В такъв случай разпростирането на геополитическия обсег на Германия, а не нейните морални покушения щяха да представляват основния *casus belli*.

Такъв подход в стила на Стария свят обаче би бил в разрез с докоснатите от Уилсън извори на американските емоции, останали същите до ден днешен. И Рузвелт не би успял да прокара силовата политика, за която се застъпва, макар и да умира с убеждението, че това е щяло да му се уаде. Тъй или иначе, Рузвелт не е вече президент, а Уилсън дава да се разбере, още преди Америка да влезе във войната, че ще се противопостави на всеки опит следвоенният ред да се изгради върху съществуващите принципи на международната политика.

Уилсън вижда причините за войната не само в порочността на германското ръководство, но и в европейската система на равновесие на силите. На 22 януари 1917 г. той клейми предшестващия войната международен ред като система на „организирани съперничества“:

Въпросът, от който зависят целият бъдещ мир и световната политика, е следният: дали сегашната война е борба за справедлив и сигурен мир, или само за нов баланс на силите?... Трябва да съществува не баланс на силите, а общност на силата; не организирани съперничества, а организиран всеобщ мир.⁽⁵⁰⁾

Значението, което Уилсън влага в понятието „общност на силата“, е изцяло нова концепция, която по-късно става известна като „колективна сигурност“ (макар че Уилям Гладстон във Великобритания предлага един подобен мъртвороден вариант през 1880 г.).⁽⁵¹⁾ Убеден, че всички народи по света са еднакво заинтересовани от мира и следователно ще се обединят, за да накажат онези, които го нарушават, Уилсън предлага международният ред да се брани чрез морален консенсус на миролюбивите:

...този век е век... отхвърлящ стандартите на национален egoизъм, които някога господстваха в срещите между народите, и изиска те да дадат път на нов ред на нещата, в който единствените въпроси да бъдат: „Правилно ли е?“, „Справедливо ли е?“, „В интерес на човечеството ли е?“⁽⁵²⁾

За да институционализира това съгласие, Уилсън предлага да се създаде Обществото на народите, една американска в същината си институция. Под покровителството на тази световна организация силата трябва да отстъпи пред нравствеността, а оръжиета – пред диктата на общественото мнение. Уилсън продължава да подчертава, че ако обществеността е била правилно информирана, войната никога е нямало да избухне – пренебрегвайки възторжените прояви на радост и облекчение, с които се посреща обявяването на войната във

Стожерът: Теодор Рузвелт или Уилсън

всички столици, включително в демократичните Великобритания и Франция. За да започне да действа новата теория, по мнението на Уилсън в международната сфера трябва да настъпят поне две изменения: първо, в целия свят да се установят демократични правителства, а след това – да се изгради „нова и по-честолостна дипломация“, основана на „същия висок стандарт за чест, какъвто изискваме от отделните индивиди“.⁽⁵³⁾

През 1918 г. Уилсън обявява за изискване на мира нечувано и спиращо дъха с амбицията си намерение „да се унищожи, където и да се намира, всяка деспотична сила, способна самостоятелно, тайно и по собствено усмотрение да наруши световния мир; или ако не може за момента да се унищожи, поне да се сведе до фактическо брезилие“⁽⁵⁴⁾. Едно изградено и насочвано по този начин Общество на народите ще бъде в състояние да решава кризите без война, както заявява Уилсън пред Парижката мирна конференция на 4 февруари 1919 г.:

...чрез този инструмент [Устава на Обществото] ние разчитаме най-напред и преди всичко на една голяма сила; и това е моралната сила на световното обществено мнение – пречистващото, изясняващото и задължаващото влияние на обществеността... така че всичко онова, което светлината унищожава, навреме да бъде унищожено от съкрушителната светлина на всеобщото порицание на целия свят.⁽⁵⁵⁾

Запазването на мира вече не е възложено на традиционните пресмятания на сътношението на силите, а на световно съгласие, опиращо се на предохранителен механизъм. Една универсална групировка от всички демократични нации трябва да действа като „попечител на мира“ и да измести старите системи за баланс на силите и съюзованията.

Никога подобни възвишени пожелания не са били отправяни от някоя нация, а още по-малко са били изпълнявани. И въпреки това американският идеализъм ги превръща в универсален модел за национално мислене по проблемите на външната политика. От Уилсън насетне всеки американски президент е предлагал вариации на Уилсъновата тема. Домашните спорове се водят по-често върху неуспеха да бъдат постигнати Уилсъновите идеали (скоро до такава степен общоприети, че престават да се идентифицират с него), отколкото по въпроса, дали наистина предлагат подходящ подход за посрещане на понякога бруталните изпитания на един смутен свят. Вече три поколения критици издавателстват над Уилсъновите анализи и заключения и все пак през цялото това време Уилсъновите принципи си остават непоклатима основа на американското външнополитическо мислене.

Но Уилсъновото смесване на силата с принципите поражда и условията за последвалите десетилетия на двусмисленост, през които американската съвест се опитва да помири принципите си с необходимостта. Основната предпоставка за колективната сигурност е всички народи да гледат на всяка заплаха срещу сигурността по един и същ начин и да бъдат готови да поемат едни и същи рискове, за да ѝ се противопоставят. Не само че нищо подобно не се случва, но

Дипломацията

и нищо подобно не би било възможно да се случи в цялата история и на Обществото на народите, и на Организацията на обединените нации. Такъв консенсус е мислим само ако заплахата е наистина изключителна и ще навреди осезателно на всички – както през двете световни войни и в регионален план – по време на Студената война. Но в по-голямата част от случаите – и почти при всички сериозни затруднения – народите по света проявяват несъгласия по отношение на естеството на заплахата или по отношение на жертвите, които са склонни да направят, за да ѝ се противопоставят. Това се повтаря от италианска агресия в Абисиния през 1935 г. до кризата в Босна през 1992 г. Дори когато въпросът е да се постигнат конкретни резултати или да се отстраният крещящи несправедливости, глобалният консенсус се оказва неимоверно труден за постигане. Иронично е обстоятелството, че в света след Студената война, незаплашен от тежки идеологически или военни опасности, огласяван от много повече празни думи за демокрация в сравнение с всяка друга предходна епоха, тези трудности само се увеличават.

Уилсънизмът задълбочава и друго латентно разцепление в американското външнополитическо мислене. Има ли Америка някакви интереси, свързани със сигурността ѝ, които се налага да брани независимо с какви методи са застрашени? Или пък трябва да се противопоставя само на промени, които могат по безспорен начин да се определят за незаконни? Фактите или методите на международните промени трябва да бъдат нейна грижа? Отхвърля ли в края на краишата Америка принципите на geopolитиката? И дали не е необходимо те да бъдат прекарани през цедилото на американските ценности? А ако принципите и ценностите се сблъскват, кое трябва да вземе връх?

Последствията от прилагането на уилсънизма са, че Америка се съпротивява преди всичко на методите на промяната и че няма стратегически интереси, които да се налага да защитава, ако не бъдат заплашени с очевидно незаконни методи. Последен президентът Буш настоява по време на Войната в залива, че не толкова брани жизнените петролни доставки, колкото се съпротивява на принципа на агресията. А по време на Студената война някои от вътрешните американски дебати се въртяха около проблема, дали Америка с всичките ѝ недостатъци има моралното право да организира съпротива срещу московската заплаха.

Теодор Рузвелт не би имал никакви колебания при отговорите на тези въпроси. Предположението, че народите ще се отнасят към заплахите по един и същ начин или пък че са готови да реагират срещу тях еднозначно, би означавало да се откаже от всичко, за което се е застъпвал дотогава. Едва ли би могъл да си представи и организация, в която едновременно ще членуват и жертвата, и агресорът. През ноември 1918 г. той отбелязва в свое писмо:

Аз съм за това Общество само в случай че не се очаква твърде много от него... Не бих желал да имам роля в ситуацията, която дори Езоп осмива, когато описва как вълците и овцете се съгласили да се разоръжат и как овцете в знак на добра воля отратили кучетата, които ги пазели, след което вълците незабавно ги изядли.⁽⁵⁶⁾

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

През следващия месец Рузвелт пише на сенатора Нокс от Пенсилвания:

Обществото на народите е в състояние да направи някои добри неща, но колкото по-помпозно се представя и колкото повече работи претендира, че върши, толкова по-малко ще постигне реално. Приказките около него представляват зловещо хумористично напомняне за приказките около Свещения съюз преди 100 години, който си е бил поставил за основна цел постоянно да поддържа мира. А цар Александър между другото е бил нещо като президента Уилсън при онези опити преди един век.⁽⁵⁷⁾

Според Рузвелтовата оценка само мистици, мечтатели и интелектуалци поддържат възгледа, че мирът е естественото състояние на човека и че може да се поддържа чрез безкористен консенсус. За него мирът по природа е нетраен и би могъл да се поддържа само чрез непрестанна бдителност, чрез оръжията на силните и чрез съюзи между еднакво мислещите.

Но Рузвелт или е изпреварил, или е закъснял спрямо времето си със столетие. Неговият подход към външните дела умира заедно с него през 1919 г.; нито една школа на американската мисъл върху външната политика не се е обърнала към него оттогава. От друга страна, безспорно свидетелство за интелектуалния триумф на Уилсън е обстоятелството, че дори и Ричард Никън, чиято външна политика фактически включваща много от Рузвелтовите предписания, се смяташе преди всичко за ученик на Уилсъновия интернационализъм и беше закачил портрета на военновременния президент в кабинета на Белия дом.

Обществото на народите не успява да намери почва в Америка, тъй като страната не е готова за толкова глобална роля. Но въпреки това Уилсъновата интелектуална победа се оказва по-плодотворна от всеки друг политически триумф. Защото, когато Америка се е изправяла пред задачата да изгради нов световен ред, тя винаги се е връщала по един или друг начин към предписанията на Удроу Уилсън. В края на Втората световна война тя помага да бъде изградена Организацията на обединените нации върху същите принципи като тези на Обществото на народите, надявайки се да положи основите на мира върху съгласието на победителите. Когато тази надежда умира, Америка се впуска в Студената война не като в конфликт между две суперсили, а като в борба за демокрация. Когато комунизмът претърпя крушение, Уилсъновата идея, че пътят към мира минава през колективната сигурност, съчетана с установяването на демократични институции в цял свят, беше възприета и от двете големи американски политически партии.

В уилсънизма е въплътена централната драма на Америка на световната сцена: американската идеология е в известен смисъл революционна, докато в същото време американците се смятат у дома си удовлетворени от статуквото. Проявяващи склонност да възприемат външнополитическите промени като борба между доброто и злото, американците, общо взето, не се чувстват удобно с компромисите, както и с частичните или неокончательните решения. Фактът, че Америка отбягва да търси мащабни политически преобразования, често

Дипломацията

се свързва със защитата на териториалното, а понякога и на политическото статукво. Доверявайки се на господството на закона, на нея ѝ е трудно да примири своята вяра в мирните промени с историческия факт, че почти всички значими промени в историята са включвали насилия и въстания.

Америка установява, че трябва да осъществява своите идеали в свят, по-малко благословен от нейния, и съвместно с държави, разполагащи с по-малки възможности за оцеляване, с по-ограничени цели и с далеч по-малка самоувредност. И все пак Америка упорства. Следвоенният свят става в немалка степен американско творение, така че в края на краищата тя наистина започва да играе ролята, която Уилсън е замислил за нея – да бъде фар за ориентиране и надежда за постигане.

ГЛАВА III

От универсализъм към равновесие: Ришельо, Вилхелм Орански и Пит

Онова, което историците описват днес като европейска система на баланс на силите, се ражда през XVII век от окончателното рухване на средновековния стремеж към универсалност – концепция за световен ред, събрала традициите на Римската империя и на Католическата църква. Светът се възприема като огледало на небето. Точно както Бог господства в небесата, така и един император трябва да властва над светското население, а един папа – над Универсалната църква.

В такъв дух феодалните държавички в Германия и Северна Италия са събрани под властта на свещения римски император. През XVII век тази империя има потенциални възможности да властва над Европа. Франция, чиято граница минава далеч на запад от Рейн, както и Англия са само периферни държави. Ако някой император бе успял да установи централизиран контрол над всички територии на Свещената римска империя, обединявайки ги технически под своята юрисдикция, отношенията на западноевропейските държави към нея веро-

Дипломацията

ятно биха били подобни на отношенията на китайските съседи към Царството в центъра, като Франция би могла да бъде уподобена на Виетнам или Корея, а Англия – на Япония.

През по-голямата част от Средновековието обаче свещеният римски император не успява да установи такава степен на контрол. Една от причините е отсъствието на подходящи транспортни и съобщителни системи, поради което е трудно да се държат обединени толкова обширни територии. Но най-важната причина е, че в Свещената римска империя контролът над Църквата е отделен от контрола над властта. За разлика от един фараон или един цезар свещеният римски император не се смята за удостоен с божествени атрибути. Навсякъде извън Западна Европа, включително и в районите под контрола на Източноправославната църква, религията и властта са обединени, доколкото назначенията на ключови постове и в двете сфери са в ръцете на централна власт; религиозните власти нямат нито средствата, нито силата да отстояват самовластните позиции, изисквани от западното християнство като принадлежащи им по право.

В Западна Европа потенциалните, а от време на време и реалните конфликти между папата и императора създават условия за бъдещото възникване на конституционализъм и разделение на властите – елементи, съставляващи основата на модерната демокрация. Тези конфликти дават възможност на различни феодали да укрепват автономията си, изтръгвайки отстъпки и от двете борещи се страни. Това на свой ред води до раздробяването на Европа, която се превръща в кърпеж от херцогства, графства, градове и епископства. Макар на теория всички феодали да дължат васална вярност на императора, практически те вършат каквото си пожелаят. Различни династии предявяват претенции за короната, централна власт почти не съществува. Императорът поддържа старата илюзия за всеобщо владичество, без да има каквито и да било възможности да го осъществи. По европейските периферии Франция, Англия и Испания не признават властта на Свещената римска империя, макар и да остават включени в Универсалната църква.

Едва след като Хабсбургската династия предявява почти неотстъпни претенции към императорската корона и чрез благоразумни бракове придобива испанска корона и неограничените ѝ ресурси, за свещения римски император става възможен стремежът да превърне универсалните си претенции в политическа система. През първата половина на XVI век Карл V възстановява императорската власт до такава степен, че се откриват перспективи за една центральноевропейска империя, съставена от днешна Германия, Австрия, Северна Италия, Чехия, Словакия, Унгария, Източна Франция, Белгия и Холандия – групировка, така мощна потенциално, че прави невъзможна появата на нещо, дори издалеч наподобяващо европейско равновесие на силите.

По същото време обаче отслабването на папството под въздействието на Реформацията осуетява перспективата за изграждането на хегемонистична европейска империя. Докато е силен, папството е трън в очите на свещения римски император и страховит съперник. Когато започва да запада през XVI век, то отново се оказва гибелно за имперската идея. Императорите желаят да виж-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

дат себе си, а и другите да виждат в тях пълномощници на Бога. Но през XVI век в протестантските земи гледат на императора по-малко като на пълномощник на Бога, а повече като на виенски военачалник, обвързан с папа декадент. Реформацията дава на непокорните владетели нова свобода на действие едновременно и в религиозен, и в политически план. Техният разрыв с Рим е разрыв с религиозния универсализъм; борбата им с Хабсбургите показва, че владетелите вече не приемат верността към империята за религиозен дълг.

С провала на схващането за единство утвърждаващите се държави в Европа се нуждаят от някакъв принцип, с който да оправдават своята ерес и да регулират отношенията си. Откриват го в концепциите за *raison d'état* и за баланс на силите. Едната зависи от другата. *Raison d'état* поддържа, че благополучието на държавата оправдава използването на всякакви средства за неговото опазване и повишаване; националният интерес измества средновековното понятие за универсална монархия с утехата, че всяка държава, преследвайки своите себични интереси, ще допринесе някак за сигурността и прогреса на всички останали.

Най-ранните и най-изчерпателни формулировки на този нов подход идват от Франция, която е и една от първите национални държави в Европа. Франция би изгубила най-много от съживяването на Свещената римска империя, тъй като би могла да бъде – според модерната терминология – „финландизирана“ от нея. След като религиозните задръжки отслабват, Франция започва да експлоатира враждите, които Реформацията е породила сред съседите ѝ. Френските властници схващат, че прогресиращото отслабване на Свещената римска империя (и още повече нейното разпадане) ще укрепи сигурността на Франция, а с малко късмет ще ѝ даде и възможност да се разшири на изток.

Главният двигател на тази френска политика е една невероятна фигура – църковен кардинал, Арман Жан дю Плеси, кардинал дьо Ришельо, пръв министър на Франция от 1624 до 1642 г. Твърди се, че когато научил за смъртта на кардинала, папа Урбан VIII казал: „Ако има Бог, кардинал Ришельо ще трябва да отговаря за много работи. Ако няма... е, добре, той живя успешно.“⁽¹⁾ Двусмисленият епиграф несъмнено би допаднал на държавника, постигнал забележителни успехи чрез пренебрегването, а фактически и нарушаването на най-съществените благочестия на своя век.

Малцина са държавниците, които биха могли да претендират за по-голямо влияние върху историята. Ришельо е бащата на модерната държавна система. Той провъзгласява концепцията за *raison d'état* и я използва неуморно в полза на своята страна. Под неговите грижи *raison d'état* замества средновековната концепция за универсални морални ценности като действащ принцип на френската политика. Първоначално той се стреми да предотврати доминирането на Хабсбургите в Европа, но в края на краищата оставя наследство, което през следващите две столетия изкушава наследниците му да установят френско върховенство в Европа. От провала на тази амбиция се ражда балансът на силите – най-напред като житейски факт, а след това като система за организиране на международните отношения.

Ришельо заема поста си през 1624 г., когато императорът на Свещената римска империя Фердинанд II Хабсбургски се опитва да съживи католическия уни-

Дипломацията

версализъм, да стъпче протестантството и да установи имперски контрол над владетелите в Централна Европа. Този процес, Контрареформацията, води до онова, което впоследствие получава името Трийсетгодишна война, избухнала в Централна Европа през 1618 г. и развирила се до една от най-бруталните и разрушителни войни в историята на човечеството.

До 1618 г. немски говорящата територия на Централна Европа, по-голямата част от която влиза в Свещената римска империя, е разделена на два въоръжени лагера: протестанти и католици. Фитилът на бурето с барут е запален през същата година в Прага и не след дълго цяла Германия е въвлечена в конфликта. Докато Германия продължително се обезкървява, нейните княжества стават лесна плячка за външни нашественици. Скоро датски и шведски армии започват да си проправят път към Централна Европа, а накрая в разпрата се включва и Франция. До края на войната през 1648 г. Централна Европа е опустошена, а Германия е загубила почти една трета от населението си. В тежките изпитания на този трагичен конфликт кардинал Ришельо присажда върху френската външна политика принципа за *raison d'état*, възприет през следващото столетие и от другите европейски държави.

Като кардинал на Църквата Ришельо е трябвало да одобри усилията на Фердинанд за възстановяване на католическата ортодоксия. Но той слага френските национални интереси над всякакви религиозни цели. Кардиналският сан не му пречи да види в опита на Хабсбургите да възстановят силата на католическата религия геополитическа заплаха за френската сигурност. За него това не е религиозен акт, а политическа маневра на Австрия с цел да установи хегемония в Централна Европа и така да снижи Франция до второстепенна сила.

Опасенията на Ришельо не са без основание. Един поглед върху тогавашната карта на Европа показва, че Франция отвред е заобиколена със земи на Хабсбургите: от юг Испания; от югоизток североиталианските градове държави, повечето доминирани от Испания; от изток Франц Конте (приблизително днешната област от Лион до Савоя), също под испански контрол; от север Испанска Нидерландия. Малкото френски граници, които не са във властта на испанските Хабсбурги, са подчинени на австрийския клон на фамилията. Херцогство Лотарингия е васално на австрийския свещен римски император, а така също и стратегически важните области по Рейн, известни днес като Елзас. В случай че и Северна Германия падне в ръцете на Хабсбургите, Франция би се оказала в твърде опасно положение по отношение на Свещената римска империя.

За Ришельо слаба утеха е фактът, че Испания и Австрия споделят с Франция католическата религия. Напротив, Ришельо твърдо е решен да предотврати една победа на Контрареформацията. В името на онова, което днес би било наречено интереси на националната сигурност, а тогава за пръв път получава названието *raison d'état*, Ришельо е готов да вземе страната на протестантските владетели и да се възползва от схизмата в Универсалната църква.

Ако хабсбургските императори са играeli по същите правила или са разбирали същността на зараждащия се свят на *raison d'état*, те са щели да проумеят в какво благоприятно положение са се намирали, за да постигнат онова, от което Ришельо най-много се е страхувал – превъзходство на Австрия и превър-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

щането на Свещената римска империя в господстваща сила на континента. Ала враговете на Хабсбургите през вековете винаги са печелели от тяхната династическа скованост, когато се е налагало приспособяване към тактически ходове или прозиране на бъдещи тенденции. Хабсбургските владетели са хора на принципа. Те никога не правят компромиси с убежденията си освен при поражение. Следователно в началото на тази политическа одисея се оказват съвсем неподгответни срещу безпощадните машинации на кардинала.

Император Фердинанд, противоположност на Ришельо, почти със сигурност никога не е чувал за *raison d'état*. Но и да бе чул, би отхвърлил термина като богохулство, тъй като за него светската му мисия е изпълнение на волята Божия и той винаги подчертава думата „свещен“ в титлата си на римски император. Никога не би се съгласил, че Божествените цели могат да се осъществят с други, неморални средства. Никога не би и помислил да сключи договор с протестантите шведи или с мюсюлманите турци – мерки, които кардиналът приема за нормални. Йезуитът Ламормейни, съветник на Фердинанд, обобщава по следния начин императорските възгledи:

Лошата и корумпирана политика, широко разпространени в тези времена, той в своята мъдрост осяждаше изначало. Твърдеше, че с онези, които следват подобна политика, не бива да се поддържат никакви връзки, тъй като те действат лъжовно и злочестят Бога и религията. Би било велика лудост, ако някой се опита да заздравява една кралска власт, дарена от самия Господ Бог, със средства, омразни Богу.⁽²⁾

Владетел, посветил себе си на такива абсолютни ценности, отхвърля като невъзможни всякакви компромиси, камо ли да манипулира със своите позиции при преговори. През 1596 г., докато все още е ерцхерцог, Фердинанд заявява: „По-скоро бих умрял, отколкото да направя каквото и да било отстъпки на сектантите по религиозен въпрос.“⁽³⁾ В ущърб на своята империя той изпълнява обещанието си. Тъй като е по-малко загрижен за благосъстоянието на империята, отколкото за следването на волята Божия, той се чувства задължен да съкруши протестанството, макар че някои споразумения с него очевидно биха му били от най-голяма полза. Според съвременната терминология той е фанатик. Думите на императорския съветник Каспар Сциопий осветяват императорските схващания: „Горкò на краля, пренебрегнал гласа на Всевишния, който повелява еретиците да се изтребват. Не бива да водиш война за себе си, а за Бога. (*Bellum non tuum, sed Dei esse statuas.*)“⁽⁴⁾ За Фердинанд държавата съществува, за да служи на религията, а не обратното: „В държавните дела, които са толкова важни за нашата свещена вяра, не могат винаги да се имат предвид човешките съображения; по-скоро трябва да се уповаваме... Господу... и да вярваме само в Него.“⁽⁵⁾

За Ришельо Фердинандовата вяра е стратегическо предизвикателство. Макар в частния си живот да е религиозен, той подчинява своите министерски решения на изцяло светски критерии. Спасението може да бъде негова лична цел, но за държавника Ришельо то няма никакво значение. „Човекът е безсмър-

Дипломацията

тен, неговото спасение е в отвъдния свят – заявява веднъж той. – Държавата не притежава безсмъртие, нейното спасение е сега или никога.”⁽⁶⁾ Или с други думи, държавите не получават кредит в който и да било свят за праведни действия; те биват възнаграждавани само когато са достатъчно силни, за да вършат каквото е необходимо.

Ришельо никога не би си позволил да пропусне благоприятната възможност, която се открива пред Фердинанд през 1629 г., на единайсетата година от войната. Протестантските князе са готови да приемат хабсбургското политическо върховенство, при условие че останат свободни да изповядват религията на своя избор и си запазят църковните земи, заграбени по време на Реформацията. Но Фердинанд не желае да подчини религиозното си призвание на политически необходимости. Пренебрегвайки една блестяща победа и гаранция за неговото владичество, решен да изкорени протестантската ерес, той издава реституционен едикт, с който изисква от протестантските владетели да върнат всички църковни имоти, заграбени след 1555 г. Това е триумф на фанатизма над целесъобразността, класически случай, в който вярата изличава разчетите на политическия egoистичен интерес. А също и гаранция за продължаване на сраженията до пълно изтощение.

Получил тази благоприятна възможност, Ришельо е решен да проточи войната, докато Централна Европа бъде напълно обезкръвена. Той пренебрегва религиозните скрупули и във вътрешната си политика. С Акта за помилване от Але от 1629 г. дарява френските протестанти със свобода на богослужението, същата свобода, за която германските протестанти воюват с отказвания им я император. Предпазил страната си от вътрешните размирици, които опустошават Централна Европа, Ришельо се заема да използва верското рвение на Фердинанд в полза на френските национални цели.

Неспособността на хабсбургския император да разбере своите национални интереси, отказът му дори да чуе за всяко схващане от този род дават на френския пръв министър възможност да поддържа и да насочва немските протестантски князе срещу императора на Свещената римска империя. Ролята на защитник на свободата на протестантските князе срещу централизаторската политика на свещения римски император е съвсем неподходяща за един френски прелат и неговия католически крал Луи XIII. Подкрепата на един кардинал на Католическата църква за протестантския крал на Швеция Густав Адолф в битката му срещу свещения римски император има толкова дълбоки революционни последици, колкото Френската революция 150 години по-късно.

Във век, все още доминиран от религиозна ревност и идеологически фанатизъм, една безстрастна външна политика, освободена от морални императиви, стърчи като заснежени Алпи сред пустиня. Ришельо си е поставил за задача да сложи край на онова, което смята за обкръжение на Франция, да източи Хабсбургите и да предотврати появата на мощна сила по френските граници – особено по границата с Германия. Единственият му критерий при сключването на съюзи е те да служат на френските интереси и именно това постига най-напред с протестантските държави, а по-късно дори и с мюсюл-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

манската Отоманска империя. За да източи воюващите и да проточи войната, Ришельо подпомага враговете на своите врагове, подкупва, подклажда бунтове и привежда изключителен набор от династически и законови доводи. Той действа толкова успешно, че за войната, започнала през 1618 г. и проточила се десетилетие след десетилетие, накрая историята не може да намери по-подходящо име освен съответстващото на нейната продължителност – Трийсетгодишна.

Франция стои на страна, докато Германия бива опустошавана, и през 1635 г. изтощението изглежда пълно и предвещава край на враждебните действия и постигане на компромисен мир. Ришельо обаче няма интерес да прави компромиси, преди френският крал да стане могъщ колкото хабсбургският император, а за предпочитане и по-могъщ. В преследването на тази цел Ришельо убеждава своя крал на седемнайсетата година от войната, че е необходимо да се намеси в крамолата на страната на протестантските князе – и с никакво друго оправдание освен утвърждаване на растящата френска сила:

Белег на изключително благоразумие е десет години подред да си обуздавал силите, враждебни на твоята държава, чрез силите на твоите съюзници, като си държал ръка в джоба си, а не върху дръжката на меча, а след това да се впуснеш в открита война, когато съюзниците ти не могат повече без теб – това е белег на смелост и голяма мъдрост; той сочи, че, грижейки се за мира на твоята държава, ти си постъпил като онези икономисти, които полагат усилия да натрупат много пари, но и знаят как да ги харчат...⁽⁷⁾

Успехът на една политика на *raison d'état* зависи преди всичко от способността да се преценяват силовите взаимоотношения. Универсалните ценности се определят с възприемането им и не се нуждаят от постоянна преоценка – всъщност те са несъвместими с нея. Но определянето на границите на силата изисква съчетание на опит и прозрение, постоянно приспособяване към обстоятелствата. Теоретически балансът на силите би трябвало да е лесноизчислим; на практика се оказва изключително трудно да се прави достоверно. Дори още по-сложно е да се съчетаят собствените пресмятания с онези на други държави, което е предварително условие за функционирането на баланса на силите. Съгласие по естеството на равновесието обикновено се установява чрез периодически конфликти.

Ришельо не се е съмнявал в способността си да овладее това предизвикателство, както е бил и убеден, че е възможно да се съотнесат средствата към целите с почти математическа точност. „Логиката – пише той в своето „Политическо завещание“ – изиска нещото, което ще трябва да бъде подкрепено, и сила, която ще трябва да го подкрепи, да стоят в геометрическа пропорция едно спрямо друго.“⁽⁸⁾ Съдбата го прави кардинал на Църквата; убежденията му го поставят в компанията на рационалисти като Декарт и Спиноза, които смятат, че човешкото действие би могло да бъде изразено математически; благоприятните условия му дават възможност да преобразува международния ред, и то с голяма изгода за своята страна. По изключение оценката на един държавник за

Дипломацията

самия него е точна. Ришельо проницателно схваща своите цели, но той и неговите идеи не биха се наложили, ако не е бил способен да впрегне тактическите си ходове в своята стратегия.

Не е възможно една толкова нова и толкова хладнокръвна доктрина да не бъде нападана. Колкото и повсеместно да се налага впоследствие доктрината за баланса на силите, тя представлява дълбоко осъщърение за универсалистките традиции, основани върху върховенството на моралния закон. Една от най-острите критики ѝ отправя изтъкнатият учен Янсенius, който я атакува като политика, откъснала се от всякакви морални устои:

Нима те смятат, че една светска, нетрайна държава трябва да тежи повече от религията и Църквата?... Трябва ли Най-католическият крал [титла на френския владетел – бел. ред.] да смята, че в напътването и управяването на неговата земя няма нищо, което го задължава да разпространява вярата и да защитава Иисуса Христа, неговия Господ?... Ще дръзне ли той да каже Богу: нека Твоята мощ, слава и религията, която учи хората да Те богоизворят, бъдат загубени и унищожени, стига моята държава да бъде защитена и освободена от опасности?⁽⁹⁾

Точно това, разбира се, казва Ришельо на своите съвременници, а доколкото знаем – и на своя Бог. Революцията, която кардиналът извършва, може да бъде измерена с обстоятелството, че онова, което неговите критици смятат за *reductio ad absurdum* (аргумент, до такава степен неморален и опасен, че отхвърля сам себе си), всъщност представлява твърде точно обобщение на мислите на Ришельо. Като пръв кралски министър той включва и религията, и морала в *raison d'état* – своята пътеводна светлина.

Показвайки колко добре са усвоили циничните методи на своя учител, защитниците на Ришельо обръщат аргументите на критиците му срещу тях самите. Политиката в полза на националния интерес, твърдят те, представлява най-висшият морален закон; именно критиците на Ришельо пренебрегват етическите принципи, не той.

На Даниел дьо Призак, учен, близък до кралския двор, се пада задачата да направи официалното опровержение, почти със сигурност получило личното одобрение на Ришельо. В класически макиавелистки стил той напада твърдението, че Ришельо вършел морален грех, преследвайки политика, която сякаш улеснява разпространението на ереси. По-скоро, заявява той, душите на критиците на Ришельо са изложени на опасност. Тъй като Франция е най-чистата и най-предана от европейските католически сили, служенето на интересите на Франция означава да се служи на интересите на католическата религия.

Призак не обяснява как е стигнал да заключението, че Франция е била удостоена с подобно уникално религиозно призвание. То следва обаче от презумпцията му, че доброто състояние на френската държава е в интерес на благополучието на Католическата църква, тъй че политиката на Ришельо е високоморална. Хабсбургското обкръжение представлява реална заплаха за френската сигурност и трябва да бъде разбито, като френският крал е оправдан в избора на каквите и да било методи, преследвайки една в крайна сметка морална цел.

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

Той се стреми към мира посредством война и ако по време на нейното водеще не се случи нещо противоположно на неговите желания, то вината би била не на волята, а на необходимостта, чито закони са най-сувори, повелите ѝ – най-жестоки... Една война е справедлива, когато породилите я намерения са справедливи... Волята е следователно основният елемент, който трябва да бъде оценяван, а не средствата... [Този], който има намерение да убива виновни, понякога безгрешно пролива кръвта на невинни.⁽¹⁰⁾

Или, с извинение – целта оправдава средствата.

Един от критиците на Ришельо – Матийо дьо Морг, обвинява кардинала, че манипулира религията, „както вашият наставник Макиавели ни показа, че са правили древните римляни, като я преоформяте... тълкувате и прилагате само дотолкова, доколкото подпомага осъществяването на вашите планове“⁽¹¹⁾.

Критиката на Дьо Морг е толкова остра, колкото тази на Янсениус, но също толкова неефикасна. Ришельо наистина е описваният манипулятор и наистина използва религията точно така, както го обвиняват. Несъмнено той би отговорил, че просто възприема света такъв, какъвто е в действителност, до голяма степен както е постъпвал и Макиавели. Подобно на Макиавели и той би предпочел един свят с по-чист морален усет, но е убеден, че историята ще съди неговото държавничество според това, доколко добре е използвал предоставените му условия и фактори. И наистина, ако оценката за един държавник се основава върху степента на постигането на целите, които си е поставил, Ришельо трябва да бъде запомнен като една от най-плодотворните фигури в модерната история. Защото оставя след себе си свят, коренно различен от онзи, който е заварил, и пуска в ход политика, която Франция ще провежда през следващите три века.

Така Франция се превръща в доминиращата страна в Европа и значително разширява територията си. През столетието, последвало Вестфалския мир от 1648 г., с който се слага край на Тридесетгодишната война, доктрината *raison d'état* израства в ръководен принцип на европейската дипломация. Нито респектът, с който се отнасят към Ришельо държавници от по-късните векове, нито забравата, покрила неговия противник Фердинанд II, биха изненадали изцяло лишения от илюзии дори по отношение на себе си кардинал. „В държавните работи – пише Ришельо в своето „Политическо завещание“ – онзи, който притежава силата, често притежава и правото, а онзи, който е слаб, само с огромни усилия може да се опази да не бъде обявен за неправ от огромното мнозинство на световното мнение“ – максима, рядко оспорвана в последвалите столетия.⁽¹²⁾

Последиците от политиката на Ришельо за Централна Европа са диаметрално противоположни на облагите, които той натрупва в полза на Франция. Той се страхува от обединението на Централна Европа и осуетява осъществяването му. Както изглежда, успял е да забави обединението на Германия с около два века. Началната фаза на Тридесетгодишната война може да се разглежда като опит на Хабсбургите да се превърнат в династически обединители на Германия – така както Англия се е превърнала в национална държава под скръптьра на Нормандската династия няколко столетия преди това, а по-сетне и французите

Дипломацията

правят същото при Капетингите. Ришельо възпрепятства опита на Хабсбургите и Свещената римска империя остава разделена между повече от 300 суверени, всеки от тях свободен да води независима външна политика. Германия не успява да се превърне в национална държава; потопена в дребни династически свади, тя се вторачва в себе си. Резултатът е, че не сумява да развие национална политическа култура и се вкостенява в провинциализъм, от който излиза едва в края на XIX век, когато я обединява Бисмарк. Германия се превръща в бойно поле за повечето европейски войни, много от които разпалени от Франция, и пропуска да се включи в първата вълна на европейските презморски колонизаторски завоевания. Когато накрая се обединява, тя има толкова малък опит в определянето на националните си интереси, че сътворява много от най-страшните трагедии на сегашното столетие.

Боговете обаче понякога наказват човека, като изпълняват неговите желания в преголяма степен. Анализът на кардинала, че успехът на Контрареформацията може да превърне Франция в придатък към все по-централизиращата се Свещена римска империя, почти със сигурност е правилен, особено като се има предвид – едва ли той е пропуснал да го направи, – че вече е настъпил векът на националните държави. Но докато възмездietо срещу Уилсъновия идеализъм е пропастта между проповедите и реалността, възмездietо срещу *raison d'état* е прекаленото разпростиране – освен в ръцете на майстор, а може би дори и тогава.

За Ришельо концепцията за *raison d'état* е освободена от каквито и да е органически присъщи ѝ ограничения. Доколко далеч трябва да се отиде, за да се приеме, че интересите на държавата са задоволени? Колко войни могат да бъдат водени, за да се постигне сигурност? Уилсъновият идеализъм, провъзглаждащ безкористна политика, е проникнат от постоянната опасност да бъдат преnебрегнати интересите на държавата; Ришельовият *raison d'état* поражда опасност от саморазрушителни *tours de force*. И именно това става с Франция, когато на престола се възкачва Луи XIV. Ришельо завещава на френските крале една държава с превъзходяща сила, слаба и раздробена Германия, западнала Испания на границите. Но Луи XIV не извлича никакво душевно спокойствие от сигурността; в нея той съзира благоприятни възможности за завоевания. В своето прекалено ревностно преследване на *raison d'état* Луи XIV разтревожва останалата част от Европа и става причина да се образува антифренска коалиция, която в края на краищата осуетява намеренията му.

Но въпреки това 200 години след Ришельо Франция е най-влиятелната страна в Европа и си остава важен фактор в международната политика до днес. Малцина държавници от която и да било страна могат да претендират за подобно постижение. И все пак най-големите успехи на Ришельо идват по времето, когато той е единственият политик, отхвърлил моралните и религиозните задръжки на Средновековието. Неизбежно приемниците на Ришельо поемат задачата да действат в система, при която повечето държави се ръководят от същите предпоставки. Така Франция губи преимуществото да има противници, спъвани от морални съображения, какъвто е Фердинанд по времето на Ришельо. След като всички държави започват да играят по същите правила, все по-труд-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

но става да се печели. Въпреки славата, която *raison d'état* носи на Франция, принципът се превръща и в една изнурителна работилница, в един безкрайен труд да се тласкат френските граници все по-далеч, да се поема арбитърска роля в конфликтите между германските държави, за да се доминира в Централна Европа, докато Франция се изтощава от усилията и започва прогресивно да губи способността си да моделира Европа по свои кройки.

Raison d'état осигурява рационални указания за поведението на отделните държави, но не дава никакъв отговор на предизвикателствата на международния ред. *Raison d'état* може да доведе до борба за надмощие или до установяването на равновесие. Но равновесието рядко настъпва вследствие на съзнателно планиране. Обикновено то е резултат от осуетените опити за превъзходство на определена страна, така както европейският баланс на силите възниква от усилията да се обуздае Франция.

В света, създаден от Ришельо, държавите не се обременяват с претенции за морално поведение. Ако благото на страната е най-висшата ценност, дълг на владетеля е да увеличава и да развива своята и нейната слава. По-силните ще се стремят да доминират, по-слабите ще се съпротивяват, като образуват коалиции, за да увеличат индивидуалната си сила. Ако коалицията е достатъчно мощна, за да възпре агресора, възниква баланс на силите; в противен случай някоя от държавите се сдобива с надмощие. Изходът не е предопределен и бива проверяван чрез чести войни. В самото начало изходът лесно е могъл да бъде както империя – френска или германска, – така и равновесие. Именно затова са необходими повече от 100 години, докато бъде изграден европейски ред, изцяло основан върху баланса на силите, докато в началото равновесието е почти случаен житейски факт, а не цел на международната политика.

Твърде любопитно е, че не по този начин схващат равновесието философите от този период. Рожби на Просвещението, те отразяват вярата на XVIII век, че от сблъсъка на съперничещи си интереси ще произтекат хармония и справедливост. Концепцията за равновесие на силите е просто едно продължение на общоприетата мъдрост. Основната цел на баланса е да се предотврати установяването на хегемония от една държава и да се запази международният ред; концепцията не е измислена, за да възпрепятства избухването на конфликти, а за да ги ограничава. За реално мислещите държавници от XVIII век премахването на конфликтите (предизвикани било от амбиция, било от алчност) е утопия; разрешението е да се обуздават присъщите изблици на човешката природа или да им се противодейства с цел да се получи най-добрият дългосрочен изход.

Философите на Просвещението гледат на международната система като на част от функционирането на всемира, като на гигантски часовников механизъм, който никога не е в покой и неизменно напредва към по-добър свят. През 1751 г. Волтер описва „християнска Европа“ като „един вид грамадна република, разделена на няколко държави, едни монархически, други смесени... но всичките в хармония една с друга... всичките притежаващи едни и същи принципи на обществени и политически закони, непознати в другите части на света“. Тези държави са „преди всичко... единни в мъдрата политика да поддържат между себе си, доколкото е възможно, равен баланс на силите“⁽¹³⁾.

Дипломацията

Монтескьо подема същата тема. За него балансът на силите извлича единство от разнородността:

Състоянието на нещата в Европа е такова, че всички държави зависят една от друга... Европа е една държава, съставена от няколко провинции.⁽¹⁴⁾

Когато са писани тези редове, XVIII столетие вече е преживяло две войни за испанското наследство, една война за полското наследство и серия от войни за австрийското наследство.

В същия дух философът на историята Емерих де Вател пише през 1758 г., на втората година от Седемгодишната война:

Продължителните преговори, които се водят, правят модерна Европа вид република, чийто членове – всеки от тях независим, но всички свързани от общи интереси – се обединяват, за да поддържат реда и да пазят свободата. Това е станало причина да се издигне добре известният принцип за баланс на силите, под който се разбира такава подредба на нещата, че никоя държава да не бъде в състояние да има абсолютно надмошне и господство над другите.⁽¹⁵⁾

Философите бъркат резултатите с намеренията. През XVIII век европейските владетели водят безчет войни без най-малката следа от доказателство, че съзнателната им цел е била да осъществят някаква обща концепция за международен ред. Точно в момента, когато международните отношения могат да бъдат изградени върху силата, възникват толкова много нови фактори, че изчисленията стават невъзможни.

Оттам насетне отделните династии насочват усилията си към това да увеличават своята сигурност чрез териториална експанзия. В този процес относителните силови позиции на няколко от тях се променят драстично. Испания и Швеция затъват към второразреден статут. Полша започва да се хлъзга към унищожение. Русия (която изцяло отсъства от Вестфалския мир) и Прусия (играла незначителна роля) се издигат като значителни сили. Балансът на силите е достатъчно труден за анализ дори когато съставките му са относително ясно установими. Задачата да бъде оценен той, а и да се съгласуват оценките на различните сили става безнадеждно сложна, когато относителната им мощ не-престанно се изменя.

Вакуумът, сътворен в Централна Европа от Тридесетгодишната война, изкушава съседните страни да нахлuyят в нея. Франция продължава да оказва натиск от запад. Русия напредва от изток. Прусия се разширява в центъра на континента. Никоя от ключовите континентални държави не чувства особено задължение към така възхвалявания от философите баланс на силите. Русия смята себе си за много отдалечена. Прусия като най-малка сред великите сили е твърде слаба, за да промени равновесието. Всеки крал се утешава с мисълта, че, здравявайки собственото си владичество, максимално допринася за общия мир, като предоставя на вездесъщата невидима ръка да оправдае усилията му, без да ограничава амбициите му.

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

Природата на *raison d'état* като основен разчет за съотношението риск – полза проличава от начина, по който Фридрих Велики оправдава отнемането на Силезия от Австрия, въпреки че дотогава поддържа приятелски отношения с тази държава и е обвързан с договор да зачита териториалната ѝ цялост.

Превъзходството на нашите военни части, бързината, с която можем да ги приведем в действие, или, с други думи, очевидното превъзходство, което имаме над нашите съседи, ни дават в тази неочеквана ситуация безкрайни предимства спрямо всички други европейски сили... Англия и Франция са врагове помежду си. Рече ли Франция да се забърка в делата на империята, Англия не ще го позволи, така че аз винаги мога да сключа добър съюз с една от двете. Англия няма да ревнува заради придобиването на Силезия от мен, тъй като това няма да ѝ навреди, а и тя се нуждае от съюзници. Холандия ще нехаде, още повече че заемите, които амстердамският финансов свят е раздал в Силезия, ще бъдат гарантирани. Ако не можем да уредим нищо с Англия и Холандия, сигурно можем да сключим сделка с Франция, която не може да обърка нашите планове и ще одобри унижаването на императорския двор. Единствена Русия може да ни създаде някакви грижи. Ако императрицата е жива... можем да подкупим водещите съветници. Ако тя умре, руснаките ще бъдат толкова заети, че няма да имат време за външни дела...⁽¹⁶⁾

Фридрих Велики се отнася към международните работи като към шахматна партия. Той желае заграбването на Силезия, за да издигне силата на Прусия. Единствената пречка, която би признал пред осъществяване на плановете си, е противодействието на превъзхождащи го сили, но не и морални скрупули. Неговият анализ за рисковете и печалбата се свежда до следното: ако завладее Силезия, ще нанесат ли други държави ответен удар, или ще поискат компенсация?

Фридрих решава задачата в своя полза. Покоряването на Силезия прави Прусия една *bona fide* велика сила, но и дава тласък на серия от войни, с които други страни се опитват да се нагодят към новия играч. Най-напред е войната за австрийското наследство от 1740 до 1748 г. В нея към Прусия се присъединяват Франция, Испания, Бавария и Саксония – която през 1743 г. преминава на другата страна, – докато Великобритания подкрепя Австрия. През втората, Седемгодишната война от 1756 до 1763 г., ролите са разменени. Към Австрия този път се присъединяват Русия, Франция, Саксония и Швеция, докато Великобритания и Хановер са на страната на Прусия. Смяната на лагерите е резултат от чисти сметки за непосредствените изгоди и специфичните компенсации, а не от някакви задължителни принципи на международния ред.

И все пак от тези на вид анархистични и грабителски действия, в които всяка държава се стреми едностранично да повиши своята мощ, постепенно се оформя някакъв вид равновесие. Балансът се дължи не на самозадръжки, а на факта, че никоя страна, дори и Франция, не е достатъчно силна, за да наложи волята си на всички останали и да изгради империя. Когато се появява заплахата някоя страна да доминира, нейните съседи образуват коалиция – не в изпълнение на

Дипломацията

една или друга теория за международните отношения, а от чисто егоистичен интерес: за да осуетят амбициите на най-силния.

Тези постоянни войни не водят до опустошенията от предишните религиозни войни по две причини. Колкото и парадоксално да звучи, абсолютните монарси от XVIII век нямат достатъчно силни позиции, за да мобилизират толкова ресурси за война, колкото са в състояние да го направят религията, идеологията или едно популярно управление, призовавайки към емоциите. Спъват ги традициите, а може би и несигурността им при налагането на подоходни данъци и множество други модерни облагания, като по този начин обемът на националните богатства, потенциално посвещавани на войните, си остава ограничен; а и оръжейната технология е ощеrudimentарна.

Равновесието на континента укрепва и фактически се изгражда, когато се появява държава, чиято външна политика подчертано е насочена към поддържането на баланса. Английската политика се основава върху прехвърлянето на тежестта според случая към страната на по-слабите и по-застрашените, за да се възстанови равновесието. Първоначален проводник на тази политика е английският крал Уилям III, сувор светски човек, холандец по рождение. В родната си Нидерландия той достатъчно страда от амбициите на Краля слънце и когато сяда на престола на Англия, се заема да кове коалиции, за да спъва Луи XIV на всяка крачка. Англия е единствената държава в Европа, чийто *raison d'état* не изисква разширение в Европа. Като приема, че националните интереси ѝ налагат да пази европейския баланс, тя единствена не търси за себе си нищо повече от осуетяването на възможността Европа да бъде доминирана от една сила. Преследвайки тази цел, тя се поставя на разположение на всяка комбинация от народи, противопоставящи се на подобна тенденция.

Постепенно се оформя равновесие на силите чрез променящи се под британско ръководство коалиции срещу френските опити за установяване на хегемония в Европа. Тази динамика лежи в основата на всяка война, водена през XVIII век, и всяка предвождана от Великобритания коалиция срещу френската хегемония се сражава в името на същите европейски свободи, които Ришельо пръв провъзгласява в Германия в ущърб на Хабсбургите. Балансът на силите се задържа, тъй като съпротивявящите се на френската хегемония народи са твърде силни, за да бъдат сломени, а и защото 150-годишният експанзионизъм на Франция постепенно е изсмукал богатствата ѝ.

Ролята на Великобритания като балансър отразява един geopolитически факт. Оцеляването на относително малък остров отвъд европейския бряг би било застрашено, ако всички ресурси на континента се мобилизират под команда на един владетел. В подобен случай Англия (както се нарича държавата преди обединението с Шотландия през 1707 г.), която притежава много по-ограничени ресурси и население, рано или късно би била предоставена на милостта на една континентална империя.

Английската Славна революция от 1688 г. незабавно вкарва страната в стълкновение с Луи XIV. Славната революция сваля от престола католическия крал Джеймс II. Търсейки протестант в Европа, с когото да го замести, Англия избира Вилхелм Орански, управител (щатхалтер) на Нидерландия, който има из-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

вестни претенции за британския трон по силата на женитбата си с Мери, дъщеря на сваления крал. С Вилхелм (Уилям) Англия получава и една проточила се война с Луи XIV за земите, които впоследствие получават името Белгия – страна, пълна с важни крепости и пристанища, от които опасно лесно се стига до английския бряг (макар тези опасения да се развиват чак след време). Уилям знае, че ако Луи XIV успее да окупира тези крепости, Нидерландия ще загуби независимостта си и перспективите за френска хегемония в Европа ще нараснат, застрашавайки пряко и Англия. Решението на Уилям да изпрати английски части да се бият за днешна Белгия предшества британското решение от 1914 г. да се водят сражения за Белгия, когато я окупират германците.

Оттук насетне Уилям оглавява борбата срещу Луи XIV. Нисък, гърбав и астматичен, той на пръв поглед едва ли е човекът, предопределен да унизи Краля сънце. Но Оранският принц притежава желязна воля, съчетана с изключително жив ум. Той се убеждава – както изглежда, с право, – че ако на Луи XIV, вече най-могъщ владетел в Европа, бъде позволено да покори Испанска Нидерландия (днешна Белгия), Англия ще изпадне в рисковано положение. Трябва да се изгради коалиция, способна да обуздае френския крал, и то не в името на абстрактната теория за равновесие на силите, а за да се защити независимостта на Нидерландия и Англия. Уилям схваща, че ако плановете на Луи XIV по отношение на Испания и нейните владения се осъществят, Франция ще се превърне в свръхсила, която никаква коалиция от държави няма да е в състояние да застраши. За да предотврати тази опасност, той започва да търси партньори и скоро ги намира. Швеция, Испания, Савоя, австрийският император, Саксония, Холандската република и Англия образуват Великия съюз – най-голямата коалиция от сили, обединени срещу една-единствена сила, каквато модерна Европа е виждала дотогава. В продължение на почти четвърт век Луи XIV води с малки прекъсвания войни срещу коалицията (1688-1713). Накрая френското преследване на *raison d'état* е обуздано от личните интереси на другите европейски държави. Франция си остава най-силната държава в Европа, но няма да доминира. Налице е учебникарски казус по функциониране на баланса на силите.

Враждебността на Уилям към Луи XIV нито е лична, нито се основава на някакви антифренски чувства; тя отразява студената му оценка за мощта и безграничните амбиции на Краля сънце. Уилям веднъж доверява на свой помощник, че ако е живял около 1550 г., когато Хабсбургите заплашват да се превърнат в хегемони, би бил „толкова французин, колкото сега съм испанец“⁽¹⁷⁾ – изказване, предшестващо отговора, който Уинстън Чърчил дава на нападките, че бил антитермански настроен: „Ако обстоятелствата бяха противоположни, щяхме да бъдем прогерманци и антифранцузи.“⁽¹⁸⁾

Уилям с охота би преговарял с Луи XIV, стига това да би допринесло за равновесието на силите. Простата сметка, която той прави, е, че Англия би трябало да се стреми да поддържа в общи линии равновесие между Хабсбургите и Бурбоните, за да брани чрез по-слабата от двете династии равновесието в Европа. След Ришельо по-слабата страна неизменно е Австрия и следователно Великобритания се съюзява с Хабсбургите срещу френския експанзионизъм.

Дипломацията

Когато се появява за пръв път, идеята да се действа като балансър не се харесва на британското общество. В края на XVII век британското обществено мнение е изолационистко, твърде сходно с американското след два века. Преобладаващият аргумент е, че ще има достатъчно време да се отрази заплаха, когато или ако тя се появи. Не е необходимо да се воюва срещу предполагаеми опасности, основаващи се върху онова, което някоя страна би могла да извърши впоследствие.

Уилям играе роля, еквивалентна на тази на Теодор Рузвелт след време в Америка, предупреждавайки своя народ, изолационистки по нагласа, че сигурността му зависи от неговото участие в отвъдморския баланс на силите. Неговите съграждани възприемат възгледите му много по-бързо, отколкото американците прегръщат Рузвелтовите. Двайсетина години след смъртта на Уилям *The Craftsman*, типичен опозиционен вестник, отбелязва, че равновесието на силите е един от „оригиналните и вечни принципи на британската политика“ и че мирът на континента е „толкова съществена предпоставка за просперитета на Търгувация остров, че... постоянна грижа на британските министри трябва да бъде поддържането или възстановяването му, ако бъде нарушен или заплашен“⁽¹⁹⁾.

Съгласието по отношение на баланса на силите обаче не потушава споровете за най-добрата стратегия, чрез която може да се поддържа тази политика. Съществуват две мисловни нагласи, представляващи двете големи политически партии в парламента, по същество сходни на разногласията в Съединените щати след двете световни войни. Вигите твърдят, че Великобритания би трябвало да се ангажира единствено когато балансът на силите бъде фактически застрашен, и то само за времето, необходимо, за да се отстрани заплахата. Обратно – торите вярват, че основен дълг на Великобритания е да изгражда, а не само да защитава баланса на силите. Вигите поддържат становището, че ще има предостатъчно време, за да се окаже съпротива на едно нападение срещу Нидерландия, след като то започне; торите настояват, че една политика на изчакване може да позволи на агресора да наруши баланса непоправимо. Следователно ако не желае да воюва при Дувър, Великобритания би трябвало да се противопостави на агресията по бреговете на Рейн или на всяко друго място в Европа, където равновесието на силите изглежда застрашено. Вигите гледат на съюзите като на временни средства, които трябва да бъдат приключени, след като се постигне оспорваната цел, докато торите настояват за постоянно британско участие в трайни съглашения за сътрудничество, които ще позволяят на Великобритания да помага при регулирането на събитията и опазването на мира.

Лорд Картерът, външен министър на торите от 1742 до 1744 г., красноречиво брани каузата за постоянни ангажименти в Европа. Той порицава склонността на вигите „да се пренебрегват тревогите и сътресенията на континента, да не напускаме острова, за да си търсим врагове, а да си гледаме търговията и удоволствията и вместо да предизвикваме опасностите в чужди страни, да си спим в безопасност, докато не ни събуди сигнал за тревога край нашите брегове“. Великобритания – заявява той – трябва да осъзнае реалността на своя постоян-

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

нен интерес да поддържа Хабсбургите като противотежест на Франция, „тъй като, ако френският монарх веднъж се усети без съперник на континента, ще се почувства сигурен във владеенето на своите завоевания и тогава може да съкрати гарнизони, да изостави крепости и да разпусне войници; но това съкровище, което сега изпълва полетата с войници, скоро ще бъде използвано за много по-опасни за нашата страна начинания... Следователно, мои лордове, ние трябва... да поддържаме Австрийския двор, единствената сила, която може да бъде поставена за баланс срещу владетелите от фамилията на Бурбоните“⁽²⁰⁾.

Различията между външнополитическите стратегии на вигите и торите са практически, не философски; тактически, не стратегически, и отразяват оценката на всяка партия за уязвимостта на Великобритания. Политиката на изчакване на вигите отразява убеждението, че обхватът на британската сигурност в действителност е твърде широк. Според торите позициите на Великобритания са по-несигурни. Почти същите различия разделят американските изолационисти от американските глобалисти през XX век. Нито за Великобритания през XVIII и XIX век, нито за Америка през XX се оказва лесно да убеди своето гражданство, че сигурността изисква постоянна ангажираност, а не изолация.

Периодично в двете страни ще се появява лидер, който да изтъква пред народа нуждата от постоянна ангажираност. Уилсън създава Обществото на народите; Картерът флиртува с постоянни ангажименти на континента; Касълрей, външен министър от 1812 до 1821 г., агитира за система от европейски конгреси; а Гладстон, министър-председател от края на XIX век, предлага първата версия на колективна сигурност. В края на краищата призовите им пропадат, защото чак до края на Втората световна война нито английският, нито американският народ могат да бъдат убедени, че са изправени пред смъртна заплаха, преди тя да надвисне осезаемо над тях.

По тъкъв начин Великобритания се превръща в балансър на европейското равновесие, първоначално почти неволно, а впоследствие в резултат от съзнателна стратегия. Без упоритата преданост на Великобритания към тази роля Франция почти сигурно щеше да установи хегемония над Европа през XVIII и XIX век, а Германия щеше да направи същото в по-късен период. В този смисъл Чърчил има право, като твърди след два века, че Великобритания е „запазила свободите на Европа“⁽²¹⁾.

Още в началото на XIX век Великобритания превръща своята защита *ad hoc* на баланса на силите в осмислена програма. Дотогава тя следва политиката си прагматически, в съгласие с интуицията на британския народ, съпротивяващ се на всяка заплашваща равновесието страна – а през XVIII век това неизменно е Франция. Войните завършват с компромис, обикновено леко подобряващ положението на Франция, но лишаващ я от хегемонията, която е нейната същинска цел.

По неизбежност Франция дава повод за първото подробно изложение на основа, което Великобритания разбира под баланс на силите. След като се стреми в продължение на век и половина към върховенство в името на *raison d'état*, Франция след Революцията се завръща към по-ранните концепции за универсализъм. Тя повече не се позовава на *raison d'état* за своя експанзионизъм и

Дипломацията

още по-малко – на славата на своите свалени крале. След Революцията Франция воюва с останалите европейски държави, за да съхрани своята революция и да разпространи републиканските идеали из целия континент. Още веднъж една превъзходяща по сила Франция заплашва да доминира в Европа. Наборна войска и идеологически ентузиазъм тласкат френските армии да кръстосват Европа заради тържеството на универсалните принципи на свободата, равенството и братството. Предвождани от Наполеон, те се доближават на косъм до изграждането на европейска общност със средище във Франция. До 1807 г. френските армии установяват сателитни кралства по Рейн, в Италия и Испания, свеждат Прусия до второразредна сила и сериозно отслабват Австрия. Само Русия стои между Наполеон и френското господство над Европа.

А междувременно Русия вече предизвиква двойствена реакция – отчасти надежда и отчасти страх, – която ще си остане нейна участ до днес. В началото на XVIII век руската граница минава по Днепър; столетие по-късно стига Висла, 800 km по запад; в началото на XVIII век Русия се сражава за своето съществуване срещу Швеция при Полтава, дълбоко в днешна Украйна. До средата на века тя участва в Седемгодишната война и въоръжените ѝ отреди влизаат в Берлин. Към края на века е главно действащо лице при подялбата на Полша.

Руската груба физическа сила е още по-зловеща поради безмилостната автокрация на нейните вътрешни институции. Абсолютизъмът ѝ не е смекчен от обичаите или от държаща на правата си и независима аристокрация, както е при монарсите, управляващи по силата на Божественото право в Западна Европа. В Русия всичко зависи от камшика на царя. Руската външна политика без затруднение може да премине от либерализъм към консерватизъм в зависимост от настроението на управляващия цар – както и става при царуването на Александър I. Вътре в страната обаче не се прилагат никакви либерални експерименти.

През 1804 г. непостояният Александър I, цар на всички руснаци, прави на британския премиер Уилям Пит млади, най-непримиримия Наполеонов враг, предложение. Силно повлиян от философите на Просвещението, Александър I си въобразявал, че е съвестта на Европа и е достигнал апогея на своето временно опиянение от либералните институции. С подобна нагласа той предлага на Пит една мъгълва схема за универсален мир, призовавайки всички народи да реформират своето устройство, за да ликвидират феодализма и да възприемат конституционно управление. Реформираните държави по-нататък щели да отхвърлят силата и да представят споровете си на арбитраж. Така руският самодържец най-неочеквано се явява предшественик на Уилсъновата идея, че либералните институции са предпоставка за мира, макар никога да не стига дотам, че да се опита практически да осъществи тези принципи сред своя собствен народ. Само след няколко години той стига до противоположната, консервативна крайност на политическия спектър.

Пит се озовава лице в лице с Александър почти както 150 години по-късно Чърчил се озовава лице в лице със Сталин. Той отчаяно се нуждае от руската помощ, защото друг начин да се победи Наполеон няма. От друга страна, Пит

От универсализъм към равновесие: Ришельо...

не е в по-голяма степен заинтересован, отколкото Чърчил след време, да замести една хегемонистична страна с друга, нито пък да наложи Русия като арбитър на Европа. Освен всичко друго вътрешни задръжки не позволяват на нито един министър-председател да въвлече своята страна в мир, основан върху политически и социални преобразования в Европа. Нито една британска война не е била водена в името на такава кауза, тъй като британският народ не се чувства заплашен от социалните и политическите брожения на континента, а само от промени в равновесието на силите.

Отговорът на Пит до Александър I държи сметка за всички тези елементи. Отминавайки руския призив за реформиране на Европа, той очертава равновесието, което би трябвало да бъде изградено, ако стремежът е да се запази мирът. За пръв път се замисля общоевропейско съглашение век и половина след Вестфалския мир. И за пръв път едно съглашение се обосновава изключително с принципите на баланса на силите.

Пит вижда главна причина за нестабилността в слабостта на Централна Европа, която многократно е изкушавала Франция да нахлуе и да се опита да наложи хегемония. (Той е твърде възпитан и твърде силно желае руската помощ, за да посочи, че една Централна Европа, достатъчно силна, за да издържи на френския натиск, ще притежава и силата да осути руските експанзионистични изкушения.) Европейското съглашение би трябвало да започне с лишаването на Франция от всичките ѝ следреволюционни завоевания, а също и с възстановяването на нидерландската независимост, като по този начин главната британска загриженост очевидно се превръща в основен принцип на съгласието.⁽²²⁾

От намаляването на френското превъзходство обаче не би имало никаква полза, ако 300-те германски държавички продължат да изкушават френския натиск и интервенция. За да осути подобни амбиции, Пит смята за необходимо да се изградят „големи масиви“ в центъра на Европа, като германските княжества се обединят в по-значителни групировки. Някои от държавиците, присъединили се към Франция или рухнали безславно, би трябвало да се анексират от Прусия или Австрия. Другите могат да се обединят в по-големи единици.

Пит отбягва въпроса за каквато и да е форма на европейско управление. Вместо това той предлага Великобритания, Прусия, Австрия и Русия да гарантират новото териториално устройство на Европа с постоянен съюз, насочен срещу френската агресивност – също както Франклин Д. Рузвелт по-късно се опитва да положи следвоенния международен ред върху съюз срещу Германия и Япония. Нито Великобритания по времето на Наполеон, нито Америка във Втората световна война могат да си представят, че най-голямата заплаха за мира в бъдещето може да се окаже настоящият им съюзник, а не врагът, който предстои да бъде победен. Само със страха от Наполеон може да се обясни, че един британски премиер е желал да се съгласи с нещо, което дотогава е било твърдо отхвърляно от неговата страна – постоянен ангажимент на континента, и че Великобритания е трябвало да навреди на тактическата си гъвкавост, като основе своята политика върху предположението за постоянно враг.

Оформянето на европейския баланс на силите през XVIII и XIX век наподобява някои аспекти на света след Студената война. Тогава, както и по-късно

Дипломацията

един рухващ международен ред поражда множество държави, преследващи своите национални интереси, без да бъдат възпираны от някакви висши принципи. И тогава, и по-сетне държавите, изграждащи международния ред, усилено търсят някакво определение за своята международна роля. Тогава различните държави решават да се посветят изцяло на отстояването на националните си интереси, вярвайки в действието на така наречената невидима ръка. Проблемът е дали светът след Студената война ще може да намери принцип за възпиране на силата и натиска на националните интереси. Разбира се, когато няколко държави взаимодействват, накрая винаги *de facto* настъпва равновесие на силите. Въпросът е дали може поддържането на международната система да се превърне от серия изпитания на силите в съзнателна програма.

Към края на Наполеоновите войни Европа е готова да изгради за пръв път в своята история международен ред, основан върху баланса на силите. Станало е ясно от изпитанията, причинени от войните през XVIII и XIX век, че балансът на силите не бива да се превръща в остатъчен продукт от сблъсъците между европейските държави. Пит очертава териториално съглашение, което да поправи слабостите на международния ред от XVIII век. Но съюзниците му от континента са научили допълнителен урок.

Силата се оказва твърде трудна за измерване и волята за нейното прилагане – твърде различна, за да ѝ бъде позволено да служи като надеждно ръководство за международен ред. Равновесието действа най-добре, когато бъде укрепено със съглашение за общи ценности. Балансът на силите намалява *способността* да се събори международният ред; съгласието по отношение на споделени те ценности потиска *желанието* да се събори международният ред. Мош без законност изкушава към премерване на силите; законност без мош изкушава към празно перчене.

Съчетаването на двата елемента е предизвикателството пред Виенския конгрес, а същевременно и успехът на този форум, който открива столетие на международен ред, ненарушаван от всеобща война.

ГЛАВА IV

Европейският концерт: Великобритания, Австрия и Русия

Докато Наполеон изтърпява първото си заточение на остров Елба, победителите в Наполеоновите войни се събират във Виена през септември 1814 г., за да начертаят следвоенния свят. Виенският конгрес продължава заседанията си през цялото време на Наполеоновото бягство от Елба и окончателното му поражение при Ватерло. Развоят на събитията прави нуждата от преустройство на международния ред още по-наложителна.

Представител на Австрия в преговорите е княз Фон Метерних, макар австрийският император да е през цялото време недалеч от сцената. Кралят на Прусия изпраща княз Фон Харденберг, а току-що каченият на престола Луи XVIII разчита на Талейран, който по този начин бележи рекорд, служейки на

Дипломацията

всеки френски владетел още отпреди Революцията. Цар Александър I отказва да предостави почетното място на Русия другому и пристига, за да говори от свое име. Английският външен министър лорд Касълрей преговаря в полза на Великобритания.

Тези петима мъже осъществяват онова, за което са се събрали. След Виенския конгрес Европа преживява период на мир с непозната дотогава продължителност. В продължение на 40 години не избухва никаква война между великите сили, а след Кримската война от 1854 г. – никаква обща война за още 60 години. Виенското споразумение дотолкова съответства на плана на Пит, че когато Касълрей го представя на парламента, прилага към него оригинална на британския проект, за да покаже колко близо е бил следван.

Парадоксалното е, че този международен ред, прилагаш много по-като-рично равновесието на силите от всичко дотогава, най-малко разчита на сила, за да бъде поддържан. Тази уникална ситуация възниква отчасти защото равновесието е установено така добре, че може да се наруши само с усилие от труднопостижим мащаб. Най-важната причина обаче е, че континенталните страни са обвързани тясно от чувството за общо споделяни ценности. Съществува не само физическо, но и морално равновесие. Силата и справедливостта са в хармония по същество. Балансът на силите намалява възможността за използване на сила; споделяното чувство на справедливост намалява желанието да се използва сила. Международен ред, който не се смята за справедлив, рано или късно ще бъде атакуван. Но как един народ схваща правотата на даден ред, се определя колкото от неговите вътрешни институции, толкова и от оценката на тактическите външнополитически проблеми. По тази причина съгласието между различните вътрешни институции е опора на мира. Колкото и иронично да изглежда, Метерних се явява предтеча на Уилсън с вярата, че споделените концепции за справедливост са предпоставка за международен ред, макар че идеите му за справедливост са противоположни на онова, което Уилсън се стреми да институционализира през XX век.

Установяването на общо равновесие на силите се оказва сравнително просто. Държавниците следват плана на Пит подобно на архитектурна скица. Тъй като идеята за национално самоопределение още не е налице, те ни най-малко не се чувстват задължени да изваждат етнически хомогенни държави върху отвоюваните от Наполеон територии. Австроия укрепва позициите си в Италия, Прусия – в Германия. Холандската република придобива Австрийска Нидерландия (в по-голямата си част сегашна Белгия). Франция трябва да се откаже от всички завоевания и да се върне в „древните си граници“ отпреди Революцията. Русия получава основната част от Полша (съгласно своята политика да не придобива територии на континента Великобритания ограничава териториалните си печалби до нос Добра надежда в южния край на Африка.)

Според британската концепция за световен ред изпитанието пред баланса на силите е в това, доколко успешно различните народи ще изпълняват ролите, определени им от общата схема, и твърде много напомня начина, по който Съединените щати оценяват своите съюзи след Втората световна война. При прилагането на този подход Великобритания се сблъска със страна на конти-

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, Австрия и Русия

ненталните държави със същите различия в перспективата, които Съединените щати срещат по време на Студената война. Причината е, че народите не идентифицират своите цели със задачата да служат като предавки в някаква система за сигурност. Сигурността прави възможно съществуването им, но тя никога не е тяхната единствена или дори главна цел.

Австрия и Прусия не гледат на себе си като на „големи масиви“, както Франция по-късно няма да гледа на НАТО от позициите на разделението на труда. Общият баланс на силите означава малко за Австрия и Прусия, ако не отдава нужното на особените им и комплексни отношения или не държи сметка за историческата им роля.

След неуспеха на Хабсбургите да установят хегемония в Централна Европа през Тридесетгодишната война Австрия се отказва от опитите да доминира над цяла Германия. През 1806 г. призрачната Свещена римска империя е само спомен. Но Австрия продължава да се смята за първа сред равни и е решена да попречи на всяка друга германска държава – и особено на Прусия – да я измести от историческото ѝ водещо място.

Австрия има много основания да бъде бдителна. След като Фридрих Велики завладява Силезия, австрийските претенции за ръководна роля в Германия неизменно се оспорват от Прусия. Една брутална дипломация, преданост към военното дело и високоразвито чувство за дисциплина превръщат Прусия за едно столетие от второстепенно държавно образование върху неплодородната Северногерманска равнина в кралство, което, макар и най-малко сред великите сили, във военно отношение е сред най-страховитите. Странно оформените му граници се простират през Северна Германия от полския отчасти Изток до латинизирания до известна степен Рейн (който Хановерското кралство отделя от основната територия на Прусия), вдъхвайки на пруската държава мощно чувство за национална мисия – ако не с по-висша цел, поне със задачата да бранят своите разпокъсани територии.

Взаимоотношенията между тези две най-големи немски държави, както и отношенията им с другите германски държави имат основно значение за европейската стабилност. На практика поне след Тридесетгодишната война вътрешното състояние на Германия е поднасяло на Европа една и съща дилема: винаги когато е слаба, Германия изкушава към експанзия своите съседи и особено Франция. В същото време перспективата за германско единство ужасява околните държави и това продължава до наши дни. Страхът на Ришельо, че обединена Германия може да доминира в Европа и да повали Франция, е предусетен от един британски наблюдател, който през 1609 г. пише: „... що се отнася до Германия, ако тя бъде подчинена изцяло на една монархия, ще бъде заплаха за всички останали“⁽¹⁾. От историческа гледна точка Германия е била или твърде слаба, или твърде силна за мира в Европа.

Архитектите на Виенския конгрес схващат, че за да живее Централна Европа в мир и стабилност, те трябва да върнат назад всичко, което Ришельо е извършил през XVII век. Той сътворява една слаба и разпокъсана Централна Европа, зареждайки Франция с настойчивото изкушение да нахлуе в нея и фактически да я превърне в плацдарм за френската армия. Поради това дър-

Дипломацията

жавниците във Виена се заемат да консолидират, но не и да обединят Германия. Австрия и Прусия са водещите германски държави, следвани от редица средно големи единици – сред тях Бавария, Вюртемберг и Саксония, – съответно разширени и усиленi. Около 300-те преднаполеонови държавички са комбинирани в трийсетина и обвързани една с друга в нова общност – Германска конфедерация. Изградена, за да осигури обща защита срещу външна агресия, Германската конфедерация се оказва сполучливо творение. Тя е сила, за да възпрепятства нападение Франция, но слаба и децентрализирана, за да заплаши съседите си. Конфедерацията уравновесява превъзходящата военна мощ на Прусия с австрийски превъзходящ престиж и легитимност. Замисълт е да се запазят троновете на различните германски владетели, да се предотврати евентуална френска агресия. Тя успява да изпълни всичките тези изисквания.

В отношенията си с победения противник победителите, проектирали мирния договор, трябва да лавират между жизненоважната за победата непреклонност и необходимото за постигане на траен мир помирение. Наказателният мир ипотекира международния ред, тъй като натоварва изтощените от военните усилия победители със задачата да държат в подчинение държава, твърдо решена да подкопае договора. Освен това без всякакво съмнение победената и огорчена държава ще дава почти автоматично подкрепата си на всяка друга страна с оплаквания. В това именно е заложена прокобата над Версайския договор.

Победителите на Виенския конгрес подобно на победителите от Втората световна война избягват тази грешка. Съвсем не е било лесно да се проявят великодушие и щедрост към Франция, която век и половина се е опитвала да властва над цяла Европа и в продължение на четвърт век е разгръщала армиите си на съседни територии. Но въпреки това държавниците във Виена стигат до заключението, че в Европа ще има повече сигурност, ако Франция остане относително задоволена, а не смазана и огорчена. Франция е лишена от завоеванията ѝ, но е дарена с „древните“ ѝ, ще рече предреволюционните граници, макар те да обхващат значително по-голяма територия от онази, която е управлявал Ришельо. Касълрей, външен министър на най-непримиримия враг на Наполеон, изтъква:

Продължаващи ексцесии на Франция несъмнено могат да разтърсят Европа... до степен на разпокъсване... [но] нека съюзниците се възползват от този нов шанс за осигуряване на така търсения от европейските сили отдих, като го придружим с уверенитето, че, останат ли разочаровани, тези сили... ще грабнат отново оръжието, като държат в свои ръце не само командните позиции, но и моралната сила, която единствена е в състояние да крепи споеността на подобна общност...⁽²⁾

След 1818 г. Франция става част от конгресната система и участва в периодичните европейски конгреси, които в продължение на половин столетие все повече се превръщат в правителство на Европа.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

Убедена, че различните народи достатъчно добре разбират своите интереси, за да бранят системата, ако бъде заплашена, Великобритания вероятно с удоволствие би оставила нещата в това им състояние. Британците вярват, че формални гаранции нито са необходими, нито могат да прибавят нещо повече към анализа на здравия разум. Страните от Централна Европа обаче, жертви на войната в продължение на век и половина, настояват за осезаеми гаранции.

Австрия, на първо място, се сблъскава с непонятни за Великобритания трудности. Отживелица от феодалната епоха, Австрия е многоезична империя, обединяваща многобройни народности от Дунавския басейн около своите исторически позиции в Германия и Северна Италия. Съзнавайки, че растящо дисонантните течения на либерализма и национализма заплашват съществуването ѝ, Австрия се стреми да изплете мрежа от морални задръжки с цел да възпрепятства изпитанията на силата. Голямото изкуство на Метерних се състои в способността му да убеди ключовите страни да подчиняват своите разногласия на чувството за споделяни ценности. Талейран изразява важността от наличието на някакъв принцип на въздържане по следния начин:

Ако... минимумът на отбранителните сили... бъде равен на максимума на агресивните сили... тогава ще има истинско равновесие. Но... действителното положение приема само един баланс, изкуствен и несигурен, който може да трае само докато в определени държави преобладава духът на умереност и справедливост.⁽³⁾

След Виенския конгрес съотношението между равновесието на силите и споделеното чувство за легитимност е изразено в два документа: Четворния съюз, състоящ се от Великобритания, Прусия, Австрия и Русия; и Свещения съюз, ограничен до така наречените „източни страни“ – Прусия, Австрия и Русия. В началото на XIX век на Франция се гледа със същия страх както на Германия през XIX век – като хронически агресивна, вродено дестабилизраща сила. Поради това държавниците във Виена изковават Четворния съюз, за да могат със съкрушаваща сила да смажат още в зародиш всякакви агресивни тенденции от страна на Франция. Ако победителите, събрани във Версай, бяха направили подобен съюз през 1918 г., светът може би никога нямаше да изживее Втората световна война.

Свещеният съюз обаче е нещо различно; Европа не е виждала подобен документ, откакто Фердинанд II слиза от трона на Свещената римска империя почти два века преди това. Предлага го руският цар, който не иска да изостави самовъзложената си мисия да преустрои международната система и да реформира участниците в нея. През 1804 г. Пит проваля предложенията от него кръстоносен поход за либерални институции; през 1815 г. обаче Александър е обладан от прекалено силно чувство за победа, та да бъде обезсърчен по същия начин – независимо че новият му кръстоносен поход е напълно противоположен на онова, за което се е застъпвал преди 11 години. Сега Александър е в плен на религията и консервативните ценности и предлага ни повече, ни помалко пълна реформа на международните отношения, основана на презумпцията, че „курсът, възприет преди от великите сили в техните взаимоотношения,

Дипломацията

трябва основно да се промени и се налага да бъде заместен с ред на нещата, изходяща от възвишените истини на вечната религия на нашия Спасител⁽⁴⁾.

Австрийският император се шегува, че не знае тези идеи в съвета на министрите ли трябва да се обсъждат, или в изповедалнята. Но той знае, че не може нико да се присъедини към кръстоносния поход на царя, нито да го отхвърли, защото тогава ще даде претекст на Александър да действа сам и да остави Австрия да се справя без съюзници с либералните и националистическите течения. Това е причината Метерних да трансформира царския проект в онова, което се превръща в Свещения съюз. Той тълкува религиозния императив като задължение на подписалите го държави да пазят вътрешното статукво в Европа. За пръв път в новата история европейските страни си поставят обща мисия.

Нито един британски държавник вероятно не би се присъединил към каквато и да е начинание, установяващо едно общо право – в действителност дори задължение – за намеса във вътрешните работи на други държави. Касълрей нарича Свещения съюз „творение на сублимен мистицизъм и глупост“⁽⁵⁾. Метерних обаче вижда в него възможност да ангажира царя в защита на легитимната власт и преди всичко да го отклони от евентуално еднолично и без задържки експериментиране на мисионерските му импулси. Свещеният съюз обединява консервативните монарси за борба с революциите, но освен това ги задължава да действат „в концерт“, т. е. съвместно, предоставяйки по този начин на Австрия теоретично вето над авантюриите на невъздържания ѝ съюзник. Така нареченият Европейски концерт изисква народите, които могат и да се конкурират на едно равнище, да уреждат проблемите, засягащи всеобщата стабилност, с консенсус.

Свещеният съюз е най-оригиналният аспект на Виенското съглашение. Неговото възвищено име отклонява вниманието от оперативния му потенциал, който се състои във въвеждането на елемент на морално въздържане във взаимоотношенията между великите сили. Законните им интереси да пазят своите вътрешни институции стават причина европейските страни да отбягват конфликтите, които са избухвали предишното столетие при преследването на политически цели.

Би било опростенческо обаче да се твърди, че съвместимите вътрешни институции гарантират от само себе си мирно равновесие на силите. През XVIII век всички владетели на европейски страни, управлявани въз основа на Божественото право, имат подчертано сходни вътрешни институции. И въпреки това същите тези владетели, управляващи с чувство за неизменност, водят безкрайни войни помежду си именно защото смятат своите вътрешни институции за непроменими.

Удро Уилсън не е първият, който вярва, че природата на вътрешните институции определя международното поведение на държавата. Метерних също вярва в това, но върху съвсем различни предпоставки. Докато Уилсън е убеден, че демокрациите са миролюбиви по самата си природа, Метерних ги смята за опасни и непредсказуеми. Свидетел на бедите, причинени от републиканска Франция на Европа, Метерних идентифицира мира с легитимната власт. Той очаква от коронованите глави на старите династии, ако не да пазят мира, то поне да съхраняват

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

основните структури на международните отношения. В този дух легитимността е превърната в цимента, с който се споява международният ред.

Разликата между Уилсъновия и Метерниховия подход към вътрешното право и международния ред е от решаващо значение за разбиране на контрастните възгледи на Америка и Европа. Уилсън се бори за принципи, които схваща като революционни и нови. Метерних се стреми да институционализира ценности, които схваща като отколешни. Уилсън, представител на страна, съзнателно изградена, за да направи човека свободен, е убеден, че демократичните ценности могат да бъдат легализирани и след това внедрени в съвсем нови световни институции. Метерних, представител на стара страна, чито институции са се изграждали постепенно, почти неусетно, не вярва, че правата могат да бъдат сътворени чрез законодателство. Правата според Метерних просто съществуват в естеството на нещата. Дали ще бъдат потвърдени чрез закони или чрез конституции, е поначало технически въпрос, който няма нищо общо с даването на свобода. За Метерних гарантирането на правата е парадокс: „Неща, които трябва да бъдат приети за дадености, губят своята сила, когато се появят под формата на произволни отсъждания... Обекти, погрешно превърнати в субекти на законодателството, водят в края на краишата само до ограничаването, ако не и до пълното премахване на онова, което е трябало да бъде запазено.“⁽⁶⁾

Някои от Метерниховите максими са съждения за домашно ползване в практиката на Австрийската империя, която не е способна да се приспособи към раждащия се нов свят. Но Метерних отразява и рационалната концепция, че законите и правата съществуват естествено, а не въз основа на декрети. Метерних гради схващанията си върху опита на Френската революция, започната с прокламирането на правата на човека и завършила с ерата на терора. Уилсън е рожба на далеч по-мек национален опит и 15 години преди възхода на модерният тоталитаризъм не може да си представи отклонения от народната воля.

В следвиенския период Метерних играе значителна роля в поддържането на международната система и в тълкуването на изискванията, произтичащи от Свещения съюз. Той е принуден да приеме тази роля, тъй като Австрия е на прекия път на всяка буря и вътрешните ѝ институции стават във все по-малка степен съвместими с националните и либералните течения на века. Прусия е надвиснала застрашително над австрийските позиции в Германия, Русия – над славянските ѝ народения на Балканите. А и Франция не остава назад – винаги жадна да си възвърне наследството на Ришельо в Централна Европа. Метерних знае, че ако на тези опасности бъде позволено да се превърнат в сблъсъци за изпитание на силите, Австрия ще бъде изтощена независимо от изхода на всеки отделен конфликт. Неговата политика следователно е да предотвратява кризите чрез изграждането на морален консенсус и да отклонява онези, които е невъзможно да бъдат избегнати, като благоразумно застава зад гърба на някоя държава, пожелала да стане ударна сила в конфронтацията – Великобритания срещу Франция в Нидерландия, Франция и Великобритания срещу Русия на Балканите, малките държавички срещу Прусия в Германия.

Изключителните дипломатически умения на Метерних му позволяват да превръща обикновените дипломатически истини в оперативни принципи на

Дипломацията

своята международна политика. Той успява да убеди двамата най-близки съюзници на Австрия, всеки от които представлява геополитическа заплаха за Австро-империята, че идеологическата заплаха от революциите тежи повече от стратегическите им изгоди. Ако бе решила да експлоатира германския национализъм, Прусия щеше да оспори австро-империята доминация в Германия поколение преди Бисмарк. Ако се съобразяваха само с руските геополитически възможности, цар Александър I и Николай I щяха да се възползват от разпадането на Отоманска империя далеч по-решително за сметка на Австрия – както техните наследници правят това по-късно през столетието. Но и двамата се въздържат да използват преимуществата си, тъй като това би противоречало на доминиращия принцип за поддържане на статуквото. Австрия, която изглежда агонизираща след ударите на Наполеон, получава възможност да оцелее още 100 години.

Човекът, спасил анахроничната империя и направлявал политиката ѝ близо половин век, дори не е стъпвал в Австрия до тринайсетгодишната си възраст и не е живял там преди седемнайсетата си година.⁽⁷⁾ Бащата на княз Клеменс фон Метерних е генерал-губернатор на Рейнланд, тогава владение на Хабсбургите. Космополитна фигура, Метерних говори с по-голяма лекота френски, отколкото немски. „Дълго време – пише той през 1824 г. на Уелингтън – Европа е имала качествата на родина [*patrie*] за мен.“⁽⁸⁾ Съвременните му противници гледат с презрение на неговите морални максими и блъскави сентенции. Но Волтер и Кант биха разбрали възгледите му. Рационалистичен продукт на Прогръденето, той се оказва въвлечен в революционна борба, чужда на темперамента му. Издигат го като водещ министър на обсадена държава, чиято структура не е в състояние да промени.

Трезвост на духа и умереност в целите – това е стилът на Метерних. „Отдавайки малко значение на абстрактните идеи, ние приемаме нещата такива, каквито са, и се стремим с всички сили да се защитим срещу заблуди по отношение на реалностите.“⁽⁹⁾ Също и: „С фрази, които при внимателно изследване се изпаряват – като „защита на цивилизацията“, нищо конкретно не може да бъде определено.“⁽¹⁰⁾

С подобни възгледи Метерних се стреми да не бъде подведен от моментни чувства. Веднага след като Наполеон е победен в Русия и преди руските армии да стигнат до Централна Европа, Метерних вече определя Русия като потенциална дългосрочна заплаха. По времето, когато съседите на Австрия съсредоточават своето внимание върху освобождаването си от френско владичество, той прави участието на Австрия в антинаполеоновата коалиция зависимо от определянето на такива военни цели, които да бъдат съвместими с оцеляването на неговата рагитична империя. Метерниховите позиции са пряко противоположни на позициите на демократите по време на Втората световна война, когато те се озовават в подобни обстоятелства срещу Съветския съюз. Също както Касълрей и Пит Метерних вярва, че силна Централна Европа е предпоставка за европейската стабилност. Решен да предотврати при възможност всякакви силови сблъсъци, Метерних е загрижен не по-малко да установи умереност в международните отношения, отколкото да трупа сурова военна сила:

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

Поведението на [европейските] сили е различно, както е различно географското им нахождение. Франция и Русия имат само по една граница, и то трудно уязвима. Рейн със своята тройна линия на укрепления осигурява покоя на... Франция; един сувор климат... прави Неман не по-малко сигурна граница за Русия. Австрия и Прусия са изложени от всички страни на атаки от съседните държави. Продължително застрашавани от тези две сили, Австрия и Прусия са в състояние да намерят трайно спокойствие само в една мъдра и умерена политика, в доброжелателни отношения помежду си и със своите съседи...⁽¹¹⁾

Макар че се нуждае от Русия като защитна бариера срещу Франция, Австрия изпитва безпокойство по отношение на своя буен съюзник и особено се страхува от кръстоносните наклонности на царя. Талейран казва за Александър I, че той е само син на лудия цар Павел. Метерних описва Александър като „странныо съчетание между мъжки добродетели и женски слабости. Твърде слаб за истински амбиции, но твърде силен за чиста суета.“⁽¹²⁾

Метерних вижда проблема с Русия не толкова в обуздаването на нейната агресивност – такова усилие би източило Австрия, – колкото в смекчаването на нейните амбиции. „Александър желае мир в света – докладва един австрийски дипломат, – но не заради самия мир и неговата благодат, а по-скоро заради себе си; не безусловно, а с една уговорка: той трябва да бъде арбитър на този мир; от неговата особа трябва да се изльчват спокойствието и щастието на света; и цяла Европа е длъжна да разбере, че това спокойствие е негово дело, че то зависи от добрата му воля и че може да бъде нарушенено, ако той пожелае...“⁽¹³⁾

Касълрей и Метерних имат различни възгледи за това, как да бъде обуздана непостоянната и напориста Русия. Като външен министър на една островна сила, стояща далеч от арените на съблъсък, Касълрей е готов да се противопостави само на открити нападения, и то само ако застрашават равновесието. Метерниковата държава, напротив, е разположена в средата на континента и няма подобен шанс. И точно защото не вярва на Александър, Метерних се стреми да бъде постоянно близо до него и да направи така, че да предотврати в зародищ всяка заплаха от негова страна. „Ако изгърми и едно оръдие – пише той, – Александър ще побегне от нас начело на свитата си и нататък няма възможност дори да си представим какво би решил, че му повеляват Божествените закони.“⁽¹⁴⁾

За да охлади разпалеността на Александър, Метерних следва двойна стратегия. Под негово ръководство Австрия стои в авангарда на борбата против национализма, но и се стреми да не бъде прекалено изложена или въвлечена в едностранини действия. Той обаче е още по-малко склонен да позволи на други да действат по свое усмотрение, отчасти защото се страхува, че руската мисионерска страсть би могла да се превърне в експанзионизъм. За Метерних умереността е философска добродетел и практическа нужда. В инструкциите си до един австрийски посланик той пише: „По-важно е да обезсилим исканията на другите, отколкото да настояваме за нашите... Ще постигнем пропорционално много, желаейки малко.“⁽¹⁵⁾ Винаги когато е възможно, той се опитва да смекчи кръстоносните импулси на царя, като го ангажира във времеядни консултации и като го ограничава до онова, което европейският консенсус би толеридал.

Дипломацията

Втората страна на Метерниловата стратегия е консервативното единство. Винаги когато действието става неизбежно, Метерних прибегва към жонглиране, което описва по следния начин: „Австрия подхожда към всяко нещо, отнасяйки го до същественото. Русия се стреми преди всичко към формата; Британия иска същество без форма... Нашата задача ще бъде да комбинираме невъзможностите на Британия с маниера на Русия.“⁽¹⁶⁾ Ловкостта на Метерних позволява на Австрия да контролира хода на събитията в продължение на едно поколение чрез превръщането на Русия – страна, от която се страхува, в партньор въз основа на консервативните интереси и на Великобритания, на която вярва, в последно средство за съпротива срещу предизвикателствата, отправяни срещу равновесието на силите. Неизбежният край обаче може само да се отложи. Дори и така запазването за цяло столетие на една стара държава, изградена върху ценности, несъвместими с доминиращите навред около нея течения, съвсем не е малко постижение.

Дileмата на Метерних е в следното: колкото повече се доближава до царя, толкова повече застрашава британската връзка, а колкото повече я застрашава, толкова по-плътно трябва да се придвижи към царя, за да избегне изолацията. За Метерних идеалната комбинация е британска подкрепа за запазване на териториалния баланс и руска помощ за потушаване на вътрешните вълнения: Четворният съюз – за геополитическа сигурност, Свещеният съюз – за вътрешна стабилност.

Но с течение на времето и с избледняването на спомените за Наполеон тази комбинация става все по-трудна за поддържане. Колкото повече съюзите се приближават към системата за колективна сигурност и европейско управление, толкова повече Великобритания се чувства задължена да се разграничи. И колкото повече Великобритания се разграничава, толкова повече Австрия става зависима от Русия, а следователно и по-твърдо брана консервативните ценности. Това е омагьосан кръг, който не може да бъде разкъсан.

При цялото си съчувствено отношение към австро-италийските проблеми Касълрей не е способен да склони Великобритания да се изправи срещу потенциални опасности по начина, по който се противопоставя на реални опасности. „Когато териториалният баланс на Европа бъде разстроен – признава Касълрей, – Тя [Британия] може да се намеси ефективно, но Тя е последното правителство в Европа, от което може да се очаква, че би си позволило да посвети Себе си на какъвто и да е въпрос от абстрактен характер... Ние ще бъдем на Своето място, когато реална опасност застраши европейската система; ала тази Страна не може и няма да действа въз основа на абстрактните и спекулативни Принципи на Предпазването.“⁽¹⁷⁾ И все пак основният проблем на Метерних е, че е принуден да приема за реалности неща, които Великобритания смята за абстрактни и спекулативни. Вътрешните вълнения се оказват опасността, с която Австрия най-малко може да се справи.

За да смекчи несъгласията по принципите, Касълрей предлага периодични срещи или конгреси на външните министри, на които да се прави преглед на положението в Европа. Така наречената конгресна система се опитва да постигне консенсус по проблемите, с които Европа се сблъсква, и да прокара път

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, АВСТРИЯ И РУСИЯ

за решаването им на многостранна основа. Великобритания обаче не се чувства добре в система на европейско управление, тъй като то твърде много се доближава до една обединена Европа, на която британците винаги са се противопоставяли. Освен това в традиционната британска политика нито едно правителство не е поемало постоянен ангажимент да прави преглед на текущите събития, освен ако от тях не произлиза конкретна заплаха. Участието в едно европейско управление е не по-привлекателно за британското обществоено мнение, отколкото Обществото на народите – за американците 100 години по-късно, и то до голяма степен поради сходни причини.

Британският кабинет прави твърде явна своята въздържаност още на първата подобна конференция – конгреса в Екс ла Шапел през 1818 г. Касълрей е изпратен със следните крайно неохотни инструкции: „Ние одобряваме [обща декларация] по този случай... като уверяваме [второстепенните сили], че... периодическите срещи... трябва да бъдат ограничавани до един... предмет или дори... до една сила, Франция, и никакви ангажименти да не бъдат поемани по какъвто и да било начин за случаи, в които законът на нациите не оправдава намеса... Нашата вярна политика винаги е била да не се намесваме освен в случай на крайна необходимост, но тогава с решаваща сила.“⁽¹⁸⁾ Великобритания желае Франция да бъде държана под контрол, но отвъд тази цел в Лондон преобладава двойният страх от „континентално затъване“ и от обединена Европа.

Само в един случай Великобритания намира конгресната дипломация за съвместима със своите цели. По време на Гръцката революция от 1821 г. Англия тълкува желанието на царя да защити християнското население в разпадащата се Отоманска империя като първа фаза на руски опит за покоряване на Египет. Тъй като британските стратегически интереси са поставени на карта, Касълрей не се поколебава да призове царя да не приема нищо в името на съюзническото единство, макар самият той да се е старал дотогава да ограничи това единство само до обуздаването на Франция. И в характерен стил разграничава теоретическите от практическите проблеми: „Въпросът с Турция има изцяло различен характер и е от този вид, който ние в Англия подлагаме на практическо, а не на теоретическо обсъждане...“⁽¹⁹⁾

Но апелът на Касълрей показва преди всичко вродената уязвимост на съюза. Съюз, в който един от партньорите разглежда своите стратегически интереси като единствен практически проблем, не дава допълнителна сигурност на членовете си. Защото той не осигурява никакво задължение отвъд това, което съобразенията от национален интерес така или иначе биха наложили. Метерних несъмнено изпитва удовлетворение от очевидните лични симпатии на Касълрей към неговите цели и дори към самата конгресна система. Касълрей, заявява един австрийски дипломат, напомня „запален любител на музиката, попаднал в църква; иска му се да ръкопляска, но не смее“⁽²⁰⁾. А след като и най-европейски настроеният британски държавник не смее да приветства нова, в което вярва, ролята на Великобритания в Европейския концерт очевидно е предопределена да бъде преходна и неефективна.

Подобно на Уилсън и неговото Общество на народите едно столетие по-късно усилията на Касълрей да подтикне Великобритания към участие в една

Дипломацията

система на европейски конгреси далеч надхвърлят онова, което британските представителни институции могат да толерират на философски или стратегически основания. Касълрей е убеден, както и Уилсън впоследствие, че опасността от нова агресия може да бъде избегната, ако неговата страна се присъедини към някакъв постоянен форум в Европа, който да се занимава със заплахите, преди те да са се разразили в кризи. Той разбира Европа по-добре от своите съвременници и знае, че новоизграденият баланс се нуждае от внимателни грижи. Смята, че е измислил решение, което Великобритания би могла да подкрепи, тъй като то не минава отвъд серия от дискусионни срещи на външните министри на четирите победителки и не съдържа никакви задължаващи елементи.

Но дори и дискусионните срещи имат твърде силен привкус на европейско правителство за британския кабинет. В действителност конгресната система никога на преодолява дори началното си препятствие. На първия конгрес в Екс ла Шапел през 1818 г., където Касълрей присъства, Франция е приета в конгресната система, а Великобритания я напуска. Кабинетът не позволява на Касълрей да участва в следващите европейски конгреси, които се свикват в Тро-пау през 1820 г., в Лайбах през 1821 г. и във Верона през 1822 г. Великобритания стои настрани от конгресната система, която нейният собствен външен министър е измислил, също както столетие по-късно Съединените щати се дистанцират от Обществото на народите, което техният президент е наложил. И в двата случая опитът на лидера на най-мощната страна да сътвори обща система за колективна сигурност пропада поради вътрешни пречки и исторически традиции.

И Уилсън, и Касълрей вярват, че международният ред, установен след една катастрофална война, би могъл да бъде защитен само чрез активното участие на всички основни членове на международната общност и най-вече на техните страни. За Касълрей и Уилсън сигурността е колективна; ако който и да е народ бъде превърнат в жертва, накрая всички ще станат жертва. С подобно схващане за сигурност като за нещо цялостно всички страни имат общ интерес да се съпротивяват на агресията и дори още по-голям интерес – да я предотвратяват. Според Касълрей Великобритания независимо от възгледите ѝ по отделни специфични проблеми има истински и дълбок интерес от запазване на общия мир и от поддържане на равновесие на силите. Подобно на Уилсън Касълрей е убеден, че най-добрият начин да се брана този интерес е да се участва в оформянето на решенията, засягащи международния ред, и в организирането на съпротива срещу посегателствата върху мира.

Слабостта на колективната сигурност е, че интересите рядко са едни и същи и че сигурността рядко е цялостна. Поради това и членовете на една генерална система за колективна сигурност са склонни по-скоро да постигнат съгласие да не предприемат действия, отколкото да предприемат съвместни действия; те или биват държани заедно чрез помпозни общи фрази, или стават свидетели на дезертирането на най-мощния член, който се чувства и най-сигурен и следователно най-малко се нуждае от системата. Нито Уилсън, нито Касълрей успяват да вкарат страните си в система на колективна сигурност, тъй като техните

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

общества не се чувстват заплашени от предвидими опасности и са убедени, че могат да се справят с тях сами или при нужда да намерят съюзници в последния момент. За тях членството в Обществото на народите или в европейската конгресна система носи рискове, без да увеличава сигурността.

Съществува обаче една голяма разлика между двамата англосаксонски държавници. Касълрей не е в тон не само със своите съвременници, но и с цялото течение на модерната британска външна политика. Той не оставя никакво наследство, нито един британски държавник не се позовава на Касълрей за модел. Уилсън не само отклика на изворите на американската мотивация, но и я издига на ново, по-високо равнище. Всички негови наследници поне до известна степен са уилсънианци и последвалата американска външна политика е формирана въз основа на негови максими.

Лорд Стюард, британският „наблюдател“, на когото е разрешено да присъства на различните европейски конгреси, и доведен брат на Касълрей, изразходва по-голямата част от своята енергия, за да маркира границите на ангажираността на Великобритания, а не за да допринася за европейския консенсус. В Тропау той представя меморандум, в който се утвърждава правото на самообрана, но се настоява Великобритания да не се „натоварва като член на Съюза с моралната отговорност да участва в администрирането на обща европейска полиция“⁽²¹⁾. На конгреса в Лайбах лорд Стюард е задължен да потвърди, че Великобритания никога няма да се ангажира с противопоставяне на „спекултивни“ опасности. Касълрей сам излага британското становище в официален документ от 5 май 1820 г. Четвърният съюз, потвърждава той, е съюз за „освобождаване на голям дял от континентална Европа от военното господство на Франция... Той обаче никога не е бил замислян като съюз за управяване на света или за надзораване на вътрешните работи на другите държави.“⁽²²⁾

В края на краищата Касълрей попада в капана, заложен от разминаването между неговите убеждения и британските вътрешнополитически необходимости. От това непоносимо положение той не вижда никакъв изход. „Сър – заявява Касълрей в последната си аудиенция при краля, – налага се да кажем сбогом на Европа; само вие и аз знаем това, но не го споделяме; никой освен мен не разбира какво става на континента.“⁽²³⁾ Четири дни по-късно той се самоубива.

Докато Австрия става все повече и повече зависима от Русия, най-смутиващият въпрос за Метерних е колко дълго неговите апели към царя в името на консервативните принципи са в състояние да възпират Русия от използване на открилите ѝ се добри възможности на Балканите и по периферията на Европа. Отговорът е: приблизително три десетилетия, като през това време Метерних се справя с революциите в Неапол, Испания и Гърция, поддържайки европейския консенсус и предотвратявайки руската намеса на Балканите.

Но Източният въпрос не слиза от дневния ред. По същество той е резултат от борбите за независимост на Балканите – различните националности се стремят да се освободят от турското владичество. Затруднението, което този проблем създава за Метерниковата система, е, че той се сблъсква с политиката ѝ за поддържане на статуквото и че движенията за независимост, насочени днес срещу Турция, утре ще се обърнат срещу Австрия. Още повече че царят, в най-

Дипломацията

голяма степен предан на легитимността, е и най-жаден за намеса. А никой – най-малкото в Лондон и Виена – не вярва, че царят ще запази статуквото, след като неговите армии потеглят.

За известно време общият интерес от смекчаване на шока, който колапсът на Отоманска империя предизвиква, поддържа топли отношенията между Великобритания и Австрия. Колкото и да не се интересуват англичаните от специфичните балкански проблеми, едно руско напредване към Проливите се оценява като заплаха за британските интереси в Средиземноморието и поражда упорита съпротива. Метерних никога не взема пряко участие в британските усилия за противопоставяне на руския експанзионизъм, макар и да ги одобрява. Неговата внимателна и преди всичко анонимна дипломация, утвърждаваща европейското единство, ласкаеща руснациите и жонглираща с британците, дава възможност на Австрия да запази руската си карта, докато другите държави носят тежестта от възпирането на руския експанзионизъм.

Слизането на Метерних от сцената през 1848 г. бележи началото на края на ловките маневри, чрез които Австрия е използвала единството на консервативните сили, за да поддържа споразумението от Виена. Защото, естествено, легитимността не може постоянно да компенсира непрестанния упадък на геополитическите позиции на Австрия, както и растящата несъвместимост между вътрешните и институции и преобладаващите национални тенденции. Но нюанси те са есенцията на държавността. Метерних маневрира ловко с Източния въпрос, но неговите наследници, неспособни да съобразят австрийските вътрешни институции с изискванията на времето, се опитват да компенсират, като приспособят австрийската дипломация към зараждащата се тенденция за силова политика, несъпътана от концепцията за легитимност. Политика, която ще причини гибелта на международния ред.

Става така, че Европейският концепт е окончателно разбит върху накованята на Източния въпрос. През 1854 г. великите сили воюват помежду си за пръв път след епохата на Наполеон. Парадоксално е, че тази война, Кримската, дълго време осъждана от историците като безсмислена и напълно предотвратима, е разпалена не от Русия, Великобритания или Австрия – държави със значителни интереси, свързани с Източния въпрос, а от Франция.

През 1852 г. френският император Наполеон III, току-що взел властта чрез преврат, убеждава турския султан да му даде званието „покровител на християните в Отоманска империя“ – роля, която по традиция руският цар пази за себе си. Николай I е вбесен, че Наполеон, когото смята за незаконно парвеню, се осмелява да стъпи в руските ботуши като бранител на балканските славяни, и иска за себе си статут, равен на френския. Когато султанът отпраща руския пратеник, Русия скъсва дипломатическите отношения с Турция. Лорд Палмерстон, който оформя британската външна политика към средата на XIX век, е болезнено подозрителен по отношение на Русия и настоява да се изпрати Кралският флот в залива Бесика, непосредствено до Дарданелите. Царят продължава да се придържа към духа на Метерниха система: „Четири от вас – казватой, имайки предвид останалите велики сили – могат да mi наложат диктат, но това никога няма да стане. Аз мога да разчитам на Берлин и Виена.“⁽²⁴⁾ И за да

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

покаже, че не е разтревожен, заповядва да се окупират княжествата Молдова и Влахия (днешна Румъния).

Австрия, която най-много би загубила от една евентуална война, предлага компромисно решение – Русия и Франция да станат съпокровители на отоманските християни. Палмерстон не държи на нито едно от решенията. Но за да засили позициите на Великобритания за преговори, изпраща Кралския флот при входа на Черно море. Това окуряжава Турция и тя обявява война на Русия. Великобритания и Франция застават на страната на Турция.

Истинските причини за войната обаче са по-дълбоки. Религиозните искания фактически са претекст за политически и стратегически планове. Николай преследва древната руска мечта за завладяване на Константинопол и Проливите. Наполеон III вижда благоприятна възможност да прекрати френската изолация и да разрушчи Свещения съюз чрез отслабването на Русия. Палмерстон търси претекст веднъж завинаги да спре руските стремежи към Проливите. С избухването на войната британските бойни кораби навлизат в Черно море и започват да унищожават руския Черноморски флот. Англо-френска военна сила дебаркира в Крим, за да превземе руската морска база Севастопол.

Тези събития вещаят само усложнения за австрийските лидери. За тях традиционното приятелство с Русия е важно, макар да се страхуват, че руско напредване на Балканите може да засили вълненията сред славянското население в Австрия. Но те се опасяват, че, вземайки страната на своята стара приятелка Русия в Кримската война, биха дали повод на Франция да атакува австрийските владения в Италия.

Отначало Австрия обявява неутралитет, което е всъщност разумният курс. Но новият австрийски външен министър граф Буол намира бездействието за търде изнервящо, а френската заплаха за австрийските владения в Италия – търде обезпокоителна. Докато британските и френските армии обсаждат Севастопол, Австрия представя ултиматум на царя с искането Русия да се изтегли от Молдова и Влахия. Това е решителният фактор за прекратяване на Кримската война – поне в това ще бъдат убедени оттук насетне руските лидери.

Австрия отблъска Николай I и нарушава продължителното приятелство с Русия, датиращо още от Наполеоновите войни. Лекомислие, съчетано с паника, кара Метерниковите приемници да се откажат от наследството на консервативното единство, трупано толкова внимателно и нерядко мъчително в продължение на повече от едно поколение. След като Австрия се освобождава от оковите на споделените ценности, тя освобождава и Русия да води самостоятелна политика, изградена изключително върху геополитически стойности. Тръгвайки по такъв курс, Русия неизбежно ще стигне до сблъсък с Австрия за бъдещето на Балканите и след време ще започне да се стреми към подкопаване на Австрийската империя.

Причината Виенското споразумение да се спазва 50 години е, че трите източни сили – Прусия, Русия и Австрия – виждат в своето единство съществена бариера пред революционния хаос и френската хегемония в Европа. Но в Кримската война Австрия (или както Талейран я нарича – „европейската камара на лордовете“) сама се заплита в неудобен съюз с Наполеон III, който силно же-

Дипломацията

лае да подкопае позициите на Австрия в Италия, и с Великобритания, която не желае да се забърка в европейските проблеми. Така Австрия развързва ръцете на Русия и Прусия, нейните алчни за земи някогашни партньори в Свещения съюз, да преследват необуздано националните си интереси. Прусия изтрягва своята награда, като принуждава Австрия да се оттегли от Германия, докато растящата враждебна дейност на Русия на Балканите се превръща в един от фитилите на Първата световна война и води Австрия до краен колапс.

Австрия се изправя лице в лице с реалностите на силовата политика, без да проумее, че спасението ѝ е заложено в европейската преданост към легитимността. Концепцията за единство на консервативните интереси е надделяла националните граници с тенденцията да смекчи сблъсъците на силовата политика. Национализмът има обратен ефект – превъзнася националните интереси, изостря съперничествата, повишава рисковете за всички. Австрия се хвърля в борби, които поради голямата си уязвимост едва ли е в състояние да спечели.

Около пет години след края на Кримската война италианският националисти-
чески водач Камило Кавур слага началото на изгонването на Австрия от Италия, като предизвиква война в съюз с Франция и с одобрението на Русия – и двете немислими преди. След още пет години Бисмарк побеждава Австрия в борбата за хегемония в Германия. Русия отново стои на страна, Франция прави същото, макар и неохотно. По времето на Метерних Европейският концерт би се събрали на съвещание и би наложил контрол върху тези сблъсъци. Оттук настетне дипломацията ще се осланя повече на голата сила, отколкото на споделените ценности. Мирът се запазва още 50 години. Но с всяко изминало десетилетие напрежението се засилват и надпреварата във въоръжаването се ускорява.

Великобритания се чувства съвсем различно от европейските страни в международна система, основана върху политиката на силата. Между другото тя никога не е разчитала на конгресната система за своята сигурност; за Великобритания новият модел на международни отношения е нещо нормално. През XIX век тя се е превърнала в доминиращата страна в Европа. И, естествено, е достатъчно сила, за да може да си позволи да бъде самостоятелна, като на нейна страна са и преимуществата на географската изолираност и неподатливостта спрямо вътрешните вълнения на континента. Надарена е и със стабилни ръководители, които преследват националните интереси предано и без никакви сантименталности.

Приемниците на Касълрей не разбират континента така добре като него, но имат по-сигурен усет за същината на британските национални интереси и ги преследват със завидно умение и упоритост. Джордж Канинг, прекият наследник на Касълрей, не губи време да поддържа връзките, чрез които Касълрей е упражнявал, макар и отдалеч, влияние върху конгресната система. През 1821 г., още преди да приеме поста на Касълрей, Канинг призовава за „неутралитет на думи и дела“⁽²⁵⁾. „Нека не си въобразяваме, обладани от глупаво романтично чувство – казва той, – че сами можем да обновим Европа.“⁽²⁶⁾ А след като става външен министър, той не оставя никакво съмнение, че ръководният му принцип е националният интерес, по негово мнение несъвместим с постоянен ангажимент в Европа:

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

...колкото и тясно да сме свързани със системата на Европа, от това не следва, че сме длъжни да се намесваме при всеки случай и неуморно да си пъхаме носа в проблемите на нациите, които ни заобикалят.⁽²⁷⁾

С други думи, Великобритания си запазва правото да следва самостоятелен курс във всеки отделен случай, водена само от своите национални интереси – политика, която превръща съюзниците или в помощници, или в нещо без значение.

През 1856 г. Палмерстон излага британското схващане за национален интерес така: „Когато хората ме питат... какво наричаме политика, единственият отговор е, че се стараем да направим онова, което изглежда най-добро при всяко възникнало положение, като ръководният ни принцип са интересите на нашата страна.“⁽²⁸⁾ Половин столетие по-късно официалното описание на британската външна политика не стои много по-високо от гледище на прецизността поне що се отнася до обяснението на външния министър сър Едуард Грей: „Британските външни министри са се ръководили от онова, което според тях отговаря на непосредствените интереси на тази страна, без да се впускат в сложни пресмятания за бъдещето.“⁽²⁹⁾

В повечето други страни подобни държавници биха станали обект на присмех заради тавтологиите, които изричат: правим това, което е най-доброто, защото го смятаме за най-добро. Във Великобритания това се приема за достатъчно обяснение; много рядко там някой е искал да се изясни значението на често използвания израз „национален интерес“: „Ние нямаме вечни приятели и постоянни врагове“ – обявява Палмерстон. Великобритания не се нуждае от формална стратегия, тъй като ръководителите ѝ разбираят британските интереси така добре и така задълбочено, че могат да действат спонтанно при възникването на всякакво положение, сигурни, че тяхното общество ще ги последва. Ето и думите на Палмерстон: „Вечни са нашите интереси и наш дълг е да следваме тези интереси.“⁽³⁰⁾

Британските лидери са наясно по-скоро относно онова, което не са готови да защитават, отколкото да идентифицират *cassis belli* в аванс. Още по-малко са готови да формулират положителни цели, може би защото твърде много им е харесвало статуквото. Убедени, че са в състояние да определят интереса на Великобритания от пръв поглед, те не чувстват никаква нужда от предварителни разсъждения. Предпочитат да изчакат конкретните случаи – позиция, невъзможна за континенталните страни, тъй като именно те са тези случаи.

Британските възгледи за сигурността не се различават от възгледите на американските изолационисти, тъй като Великобритания се чувства неуязвима освен спрямо природни катализми. Но Америка и Великобритания се различават по отношение на връзките между мира и вътрешните структури. Британските лидери в никакъв случай не смятат разпространението на представителните институции като ключ към мира, в което американските им колеги обикновено са убедени – нито пък проявяват отношение спрямо институции, различни от техните.

През 1841 г. Палмерстон обяснява по следния начин на британския посланик в Санкт Петербург на какво би се противопоставила Великобритания с оръжие и защо не би се противопоставила на чисто вътрешни изменения:

Дипломацията

Един от главните принципи, който правителството на Нейно величество желае да спазва като свое ръководство в отношенията между Англия и останалите държави, е, че промените, които чуждестранните народи могат да решат да направят в своята вътрешна конструкция или форма на управление, трябва да бъдат смятани за неща, в които на Англия не ѝ е работа да се меси със силата на оръжиета... Но опитът на един народ да заграби и да присъедини към себе си територия, принадлежаща на друг народ, е нещо съвсем различно; защото подобен опит представлява нарушаване на съществуващия баланс на силите, а като се измени относителната сила на държавите, може да се стигне до опасност за другите сили; следователно на подобни опити британското правителство се чувства напълно свободно да се противопостави.⁽³¹⁾

Без изключение британските министри се грижат преди всичко да запазят за страната си свобода на действие. През 1841 г. Палмерстон подчертава още веднъж отвращението на Великобритания от абстрактни казуси:

... не е обичайно за Англия да сключва ангажименти по отношение на случаи, които фактически още не са възникнали или които не предстоят в близко бъдеще...⁽³²⁾

Близо 30 години по-късно Гладстон изтъква същия принцип в писмо до кралица Виктория:

Англия трябва изцяло да разполага с възможност да преценява задълженията си по отношение на различните факти по време на възникването им; тя не би трябвало да премахва или да стеснява своя свободен избор чрез декларации, направени пред други сили с оглед на реални или предполагаеми интереси, за които те биха претендирали да бъдат поне съвместни тълкуватели...⁽³³⁾

Настоявайки за свобода на действие, британските държавници като правило отхвърлят всички вариации върху темата колективна сигурност. Това, което по-късно бива наречено „блестяща изолация“, отразява английското убеждение, че страната може да загуби повече, отколкото да спечели, от съюзованията. Толкова неангажиран подход може да си позволи само страна, достатъчно силна, за да бъде сама, страна, невиждаща никакви непосредствени опасности, срещу които би имала нужда от помощта на съюзници, и сигурна, че всяка екстремна заплаха би заплашила в още по-голяма степен потенциалните ѝ съюзници. Ролята на Великобритания като нация, която поддържа европейското равновесие, ѝ предоставя всички възможности за избор, пожелани от нейните ръководители или удобни за тях. Тази политика е трайна, тъй като не се стреми към териториални придобивки в Европа; Англия може да избира в кои конфликти на континента да се намеси, тъй като единствените ѝ интереси в Европа са поддържането на равновесието (в противоположност на ненаситните британски апетити за отвъдморски колониални завоевания).

При това „блестящата изолация“ на Великобритания не ѝ пречи да влиза във временни споразумения с други страни, за да се справи при специални обстоятелства. Като на морска сила без голяма постоянна сухопътна армия на

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: ВЕЛИКОБРИТАНИЯ, Австрия и Русия

ней ѝ се налага понякога да си сътрудничи с колониален съюзник, когото обаче предпочита да избере едва когато възникне потребност. В такива случаи британските лидери са способни да покажат забележителна неподатливост към минали вражди. В процеса на отделянето на Белгия от Холандия през 1830 г. Палмерстон най-напред заплашва Франция с война, ако се опита да доминира в новата държава, а само след няколко години ѝ предлага да се съюзят за гарантиране на белгийската независимост: „Англия не може сама да постигне своите цели на континента; тя трябва да има съюзници като инструменти, с които да действа.“⁽³⁴⁾

Разбира се, различните съюзници *ad hoc* си имат собствени цели, които обикновено включват разширяване на влиянието или територията им в Европа. Когато те пристъпят отвъд смятаното от Англия за допустимо, тя преминава на другата страна или организира нови коалиции срещу дотогавашните си съюзници в името на равновесието. Лишеното от сантименталност постоянство и егоцентричната решимост на Великобритания ѝ печелят прозвището „коварният Албион“. Този тип дипломация не отразява много възвищени позиции, но запазва мира в Европа, особено след като Метерниховата система започва да се пuka по шевовете.

XIX век бележи апогея на британското влияние. Великобритания е самоувърена и има всички основания за това. Тя е водещата индустриска страна, Кралският флот господства над моретата. В епохата на всеобщи вътрешни вълнения британската вътрешна политика е забележително спокойна. А когато се изправят пред големите проблеми на XIX век – намеса или ненамеса, защита на статуквото или съдействие на промените, – британските водачи не се ръководят от доктрини. Във войната за гръцката независимост през 20-те години Великобритания симпатизира на Гърция в стремежа ѝ да се освободи от отоманско владичество, доколкото това не заплашва стратегическите ѝ позиции в Източното Средиземноморие чрез засилване на руското влияние. Но през 1840 г. тя се намесва, за да упражни сдържащо влияние върху Русия, като подкрепя статуквото на Отоманската империя. По време на Унгарската революция от 1848 г. Великобритания, формално ненамесваща се, посреща с фактическо задоволство възстановяването на статуквото от Русия. Когато Италия въстава срещу хабсбургското господство през 50-те години, тя симпатизира, но не се меси. С цел да брани равновесието на силите не е категорично нито на интервенционистки, нито на неинтервенционистки позиции; нито стожер на Виенския ред, нито ревизионистка сила. Нейният стил е неуморно прагматичен и британският народ се гордее със способността на своите лидери да се справят.

Всъщност всяка прагматична политика – и преди всичко тя – трябва да се ръководи от някакъв твърд принцип, за да предотврати опасността тактическата ловкост да се превърне в произволно лутане. А неизменният принцип на британската външна политика – признат или не – е нейната роля на защитник на равновесието на силите, което, общо казано, означава да се защитава по-слабият срещу по-силния. Още преди Палмерстон баланът на силите се е превърнал до такава степен в несменяем принцип на британската външна политика, че дори не се нуждае от теоретическа защита. Каквато и политика да се

Дипломацията

преследва в даден момент, тя неизменно се състои в защита на равновесието на силите. Необикновената гъвкавост се съчетава с редица постоянни и практически цели. Например становището на Великобритания да не се позволява Нидерландия да попадне в ръцете на по-голяма сила остава неизменно от времето на Уилям III чак до избухването на Първата световна война. През 1870 г. Дизраели потвърждава този принцип:

Винаги е било поддържано от правителството на тази страна, че е в интерес на Англия земите от европейското крайбрежие, простиращи се от Дюнкерк и Остенде до островите на Северно море, да бъдат владение на свободни и процъфтяващи общества, които умеят да живеят в мир, радват се на правото на свобода, следват допринасящите за цивилизирането на човека цели на търговията, като тези земи не бива да бъдат владение на велика войнолюбива сила...⁽³⁵⁾

Свидетелство, доколко ограничени са могли да бъдат германските водачи, е обстоятелството, че те искрено се изненадват, когато през 1914 г. Великобритания реагира на германското нахлуване в Белгия с обявяване на война.

През по-голямата част от XIX век запазването на Австро-Унгария се смята за важна британска задача. През XVIII век Марлбъроу, Картерът и Пит водят няколко войны, за да попречат на Франция да отслаби Австро-Унгария. През XIX век Австро-Унгария има по-малко основания да се страхува от френска агресия, но британците продължават да гледат на Австро-Унгария като на полезна противотежест срещу руската експанзия към Проливите. Когато революцията през 1848 г. заплаща Австро-Унгария с разпадане, Палмерстон заявява:

Австро-Унгария е разположена в средата на Европа като бариера срещу незаконни присъединявания на земи, от една страна, и агресии, от друга. Политическата независимост и свободата на Европа зависят по мое мнение от съществуването и целостта на Австро-Унгария като велика европейска сила; и следователно всичко, което е в състояние чрез пряко или дори далечно и непредвидимо въздействие да отслаби или да порази Австро-Унгария, а още повече да я превърне от първокласна сила във второстепенна държава, би представлявало голямо бедствие за Европа, бедствие, което всеки англичанин трябва да осъди и да се опита да предотврати.⁽³⁶⁾

След революцията от 1848 г. Австро-Унгария прогресивно отслабва и политиката ѝ става все по-непостоянна, а с това намалява и полезността ѝ като ключов елемент за британската политика в Източното Средиземноморие.

Във фокуса на английската политика е задачата да бъде попречено на Русия да окупира Дарданелите. Австро-Унгарско-руските съперничества се пораждат до голяма степен от руските апетити към австро-унгарските славянски провинции, което не тревожи особено Великобритания, докато Дарданелите не са жизненоважни за Австро-Унгария. Именно поради това Великобритания започва да гледа на Австро-Унгария като на подходяща противотежест срещу Русия. Това е и причината, поради която Великобритания остава пасивна, когато Австро-Унгария е победена от Пиемонт в Италия и от Прусия в спора за господстващо положение в Германия – безразличие, което би било немислимо поколение по-рано.

ЕВРОПЕЙСКИЯТ КОНЦЕРТ: Великобритания, Австрия и Русия

След края на столетието страхът от Германия започва да доминира британска политика и Австрия, германски съюзник, за пръв път се появява като противник в британските разчети.

През XIX век никой не би и допуснал, че е възможно един ден Великобритания да се съюзи с Русия. По мнението на Палмерстон Русия е изградила „система, преследваща универсална агресия във всички посоки – отчасти поради личния характер на императора [Николай], отчасти поради изостаналата система за управление“⁽³⁷⁾. Двайсет и пет години по-късно това мнение изразява лорд Кларендон, който твърди, че „Кримската война е битка на цивилизацията срещу варварството“⁽³⁸⁾. По-голямата част от столетието Великобритания прекарва в усилия да предотврати руска експанзия срещу Персия и приближаването до Константинопол и Индия. Необходими са десетилетия германска войнственост и нестабилност, за да се измести основната британска загриженост към Германия, което окончателно се случва едва след края на века.

Британските правителства се сменят по-често, отколкото правителствата на така наречените източни сили; нито една от големите британски политически фигури – Палмерстон, Гладстон, Дизраели – не може да се похвали с непрекъснат мандат подобно на Метерних, Николай I или Бисмарк. И въпреки това Великобритания поддържа изключително постоянство в целите си. Веднъж поела определен курс, тя го следва с неотклонна упоритост и твърда благонадеждност, което ѝ дава възможност да упражнява изключително влияние в полза на спокойствието в Европа.

Една от причините за единството на мненията във Великобритания по време на криза е представителният характер на политическите и институции. Още от началото на XVIII век общественото мнение играе важна роля в британска външна политика. Нито една страна в Европа през XVIII век не притежава „опозиционна“ гледна точка по проблемите на външната политика; във Великобритания тя е вградена в системата. Като правило през XVIII век торите представляват кралската външна политика, по-склонна към вмешателство в континенталните спорове; вигите като сър Робърт Уолпол в по-голяма степен предпочитат да стоят настрани от континенталните кавги и поставят ударението върху отвъдморската експанзия. До XIX век ролите се сменят. Вигите като Палмерстон са за активна политика, докато торите от рода на Дарби или Солсбъри се тревожат от уплатите в международните дела. Радикали като Ричард Кобдън се съюзват с консерваторите, защитавайки политиката на ненамеса.

Тъй като външната политика на страната се формира в открити дебати, британският народ показва забележително единство по време на война. От друга страна, една толкова явна партизанска външна политика прави възможно – макар и много рядко – наставането на пълен обрат в нея при смяна на премиера. Така например британската подкрепа за Турция през 70-те години на XIX век е рязко прекратена, когато Гладстон, който смята турците за морално осъдители, побеждава Дизраели в изборите през 1880 г.

През цялото време Великобритания възприема своите представителни институции като неподражаеми. Политиката ѝ на континента винаги е обосновавана не с идеологически съображения, а с оглед на британския национален инте-

Дипломацията

рес. Когато Великобритания изразява симпатия към някоя революция, както например към Италианската през 1848 г., тя прави това на недвусмислено практическа основа. Палмерстон охотно цитира измислената от самия Канинг прагматична поговорка: „Тези, които отхвърлят подобрение, защото е новаторство, след някой и друг ден ще бъдат принудени да приемат новаторството, когато то е престанало да бъде подобрение.“⁽³⁹⁾ Но това е само съвет, основаващ се на опит, а не призив за разпространение на британските ценности или институции. През целия XIX век Великобритания съди за другите страни по външната им политика и – с изключение на кратката Гладстонова интерлюдия – остава безразлична спрямо вътрешната им структура.

Макар Великобритания и Америка да споделят отказа от всекидневно ангажиране в международните дела, Великобритания оправдава своята версия на изолационизъм с коренно разнородна обосновка. Америка обявява демократичните си институции за пример на останалия свят; Великобритания смята своите парламентарни институции за лишени от значение за другите общества. Америка започва да вярва, че разпространението на демокрацията ще осигури мира и дори че надежден мир не може да се осигури по друг начин. Великобритания може и да има предпочтения към известни вътрешни структури, но не би поела рискове в тяхна полза.

През 1848 г. Палмерстон успокоява историческите опасения на Великобритания от падането на френската монархия и появата на нов Бонапарт, цитирайки едно от практическите правила в британското държавничество: „Неизменният принцип, въз основа на който Англия действа, е да признава за ръководство на всяка нация онова ръководство, което всяка нация съзнателно си избере.“⁽⁴⁰⁾

В продължение на близо 30 години Палмерстон е главният архитект на външната политика на Великобритания. През 1841 г. Метерних анализира неговия прагматичен стил с цинично възхищение:

...какво тогава иска лорд Палмерстон? Иска да накара Франция да усети мощта на Англия, като ѝ докаже, че египетските дела ще завършат само както той пожелае, без Франция да може да направи каквото и да е. Иска да докаже на двете германски сили, че не се нуждае от тях, че помощта на Русия е достатъчна за Англия. Иска да държи Русия под контрол и да я влачи в своята свита, използвайки нейното постоянно опасение да види Англия и Франция отново сближенни.⁽⁴¹⁾

Това е нелишено от справедливост описание на начина, по който Великобритания схваща баланса на силите. В крайна сметка така Великобритания успява да преживее столетието само с една кратка война срещу друга велика сила – Кримската. Въпреки че, когато войната започва, никой няма подобни намерения, именно Кримската война води до рухването на Метерниховия ред, изкован с толкова мъки на Виенския конгрес. Разпадането на единството между тримата източни монарси премахва нравствения елемент на умереност от европейската дипломация. Следват 15 смутни години преди установяването на нова, много по-несигурна стабилност.

ГЛАВА V

Двама революционери: Наполеон III и Бисмарк

Колапсът на Метерниховата система след началото на Кримската война поражда конфликти, продължили почти две десетилетия: войната на Пиемонт и Франция срещу Австрия през 1859 г., войната за Шлезвиг-Холщайн през 1864 г., Австро-пруската война през 1866 г., Френско-пруската война през 1870 г. От тези сътресения се появява ново равновесие на силите в Европа. Франция, която участва в две от войните и подклажда останалите, губи доминиращата си позиция за сметка на Германия. Още по-важно е рухването на моралните задръжки от Метерниховата система. Символ на дълбоките промени е въвеждането на нов термин за несдържана, основана върху баланса на силите политика: немската дума *Realpolitik* измества френския термин *raison d'état*, без да промени значението му.

Новият европейски ред е дело на двама много различаващи се един от друг мъже, първоначално съюзници, а впоследствие заклети врагове – Наполеон III

Дипломацията

и Ото фон Бисмарк. Те пренебрегват старите свещени Метернихови постулати: че в интерес на стабилността трябва да се запазят легитимните короновани глави на държавите в Европа, че либералните и националните движения трябва да се потушават и най-важното – че отношенията между държавите трябва да се градят чрез съгласие между владетели с еднакви схващания. Двамата мъже основават действията си върху *Realpolitik* – схващането, че отношенията между държавите се определят от грубата сила и че по-силните надделяват.

Наполеон III, племенник на великия Бонапарт, опустошил Европа, на младини членува в италиански тайни общества, борещи се срещу австрийското господство в Италия. Избран за президент през 1848 г., Наполеон се провъзгласява след преврат през 1852 г. за император. Ото фон Бисмарк е потомък на известна пруска фамилия и страсен противник на либералната революция от 1848 г. в Прусия. Бисмарк става *Ministerpräsident* през 1862 г. въпреки неохотата на краля, защото владетелят не вижда друг изход за преодоляване на безизходицата с фракционния парламент по повод на отпускането на военен бюджет.

Двамата, Наполеон III и Бисмарк, успяват да анулират Виенското съглашение и преди всичко изискването му за въздържане, което произтича от споделената вяра в консервативните ценности. Трудно е да си представим по-различаващи се личности от Бисмарк и Наполеон III. Железния канцлер и Сфинксът от Тюйлери обаче са обединени от обща омраза към Виенската система. И двамата чувстват, че установеният от Метерних във Виена през 1815 г. ред е преходен. Наполеон III ненавижда Виенската система, защото е изградена специално за да се обуздава Франция. Макар да не притежава мегаломанските амбиции на своя чичо, този енigmaticен лидер вярва, че на Франция предстоят изключителни териториални придобивки, и не иска обединена Европа да стои на пътя му. Освен това е убеден, че национализът и либерализът са ценности, които светът идентифицира с Франция, и мачкайки ги, Виенската система слага юзди на амбициите му. Бисмарк ненавижда делото на Метерних, защото свежда Прусия до младши партньор на Австрия в Германската конфедерация, и е убеден, че конфедерацията запазва множеството дребни германски суверени само за да се пречи на Прусия. Затова ако Прусия иска да изпълни призванието си да обедини Германия, Виенската система трябва да бъде унищожена.

Но макар че споделят обща омраза към установения ред, двамата революционери завършват на противоположни полюси като постижения. Наполеон осъществява обратното на онова, към което се стреми. Въобразявайки си, че е разрушител на Виенското съглашение и вдъхновител на европейския национализъм, той довежда европейската дипломация до състояние на суматоха, от което в края на краищата Франция не печели нищо за разлика от други народи. Наполеон прави възможно обединението на Италия и – без да го е възнамерявал – съдейства за обединяването на Германия. Тези две събития отслабват Франция geopolitически и разрушават историческата основа на доминиращото ѝ влияние в Централна Европа. Предотвратяването на което и да е от двете е над френските възможности, но въпреки това погрешната политика на Наполеон допринася много за ускоряването на процесите, като същевременно силно отслабва възможностите на Франция да влияе върху формирането на междуна-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: Наполеон III и Бисмарк

родния ред съобразно с дългосрочните интереси на страната. Наполеон се опитва да разбие Виенската система, тъй като смята, че тя изолира Франция – което до известна степен е вярно, – но в края на властването му през 1870 г. Франция е по-изолирана, отколкото по времето на Метерних.

Бисмарковото наследство е противоположно. Малцина държавници са променили така хода на историята. Преди Бисмарк да заеме поста си, се е очаквало германското единство да се осъществи чрез някакъв вид парламентарно, конституционно управление, което е и целта на революцията от 1848 г. Пет години по-късно Бисмарк е на път да реши окончателно проблема с обединението на Германия, към което са се стремили три поколения германци. Но той прави това, опирайки се на пруското военно превъзходство, а не на демократичен конституционен процес. Бисмарковото решение никога не е било предлагано от някаква значителна обществена групировка. Прекалено демократична за консерваторите, прекалено авторитарна за либералите, прекалено силово ориентирана за легитимистите, нова Германия е скроена според гения, посмял да направлява отприщени от самия него сили, международни и вътрешни, манипулирайки антагонизмите им. Задача, изпълнявана от него майсторски, но оказалася се не по силите на приемниците му.

Приживе Наполеон III е наричан Сфинкса от Тюйлери, тъй като се е смятало, че крои мащабни и блестящи планове, чието естество никой не е в състояние да проумее, докато не започнат бавно да се разгръщат. Смятат го за енigmatically прозорлив поради това, че прекратява френската дипломатическа изолация, наложена от Виенската система, както и поради това, че предизвиква разпадането на Свещения съюз посредством Кримската война. Само един европейски лидер – Ото фон Бисмарк – успява отрано да разгадае същността му. През 50-те години той се отзовава язвително за Наполеон: „Неговата интелигентност се надценява за сметка на сантименталността му.“

Подобно на чичо си Наполеон III е обладан от натрапчивата тревога, че не притежава легитимни права. Макар и да се смята за революционер, жадува да бъде приет от легитимните крале на Европа. Разбира се, ако Свещеният съюз се придържа към първоначалните си убеждения, би трявало да се опита да отхвърли републиканските институции, заменили кралското управление през 1848 г. Кървавите изстъпления на Френската революция са все още живи в паметта, но се помни и фактът, че чуждестранната намеса във Франция е станала причина революционните ѝ армии да нахлuyят сред народите на Европа през 1792 г. Сходен страх от чуждестранна интервенция възпира републиканска Франция да изнася своята революция. Поради цялата тази бъркотия от задържки консервативните сили с неохота признават републиканска Франция, управлявана най-напред от поета и държавник Алфонс де Ламартин, след това от Наполеон като избран президент и накрая от Наполеон „III“ като император през 1852 г. след преврат през декември предишната година, с който премахва конституционната забрана за преизбиране.

Незабавно след като Наполеон III обявява Втората империя, изплува въпросът за признаването. Този път проблемът е да се признае ли Наполеон за импе-

Дипломацията

ратор, след като Виенското съглашение изрично е отстранило фамилията Бонапарт от френския трон. Австрия първа се примирява с непроменимимото. Австрийският посланик в Париж барон Хюбнер огласява един забележително циничен коментар на своя шеф княз Шварценберг от 31 декември 1851 г., обявяващ края на Метернишовата ера: „Дните на принципите отминаха.“⁽¹⁾

Следващата голяма грижа на Наполеон е дали останалите монарси ще се обръщат към него с „братко“, както е обичайно помежду им, или с някаква по-низша форма на обръщение. Накрая австрийският и пруският монарх отстъпват, но цар Николай I остава непреклонен, отказвайки да отиде по-далеч от „приятелю“. Като се знае отношението на царя към революционерите, извън съмнение е, че за него Наполеон получава повече, отколкото заслужава. Хюбнер докладва за засегнатите чувства в Тюйлери така:

Тук витае усещането, че са унизени от старите континентални монархически дворове. Това е червеят, който гризе сърцето на император Наполеон.⁽²⁾

Все едно реални или въображаеми, тези унижения разкриват пропастта, отделяща Наполеон от другите европейски монарси, и са един от психологическите корени на Наполеоновите дръзки и непрестанни набези срещу европейската дипломация.

Иронията на Наполеоновия живот е в това, че в много по-голяма степен е устроен да се занимава с вътрешна политика, която обаче го отегчава, отколкото да предприема външни инициативи, за които му липсват както смелост, така и предвидливост. Всеки път, когато си отдъхва от самоприписаната си революционна мисия, допринася съществено за развитието на Франция. Той довежда в страната си индустриалната революция. Насърчава големите кредитни институции, което играе важна роля в икономическото развитие на Франция. Той придава на Париж грандиозния му модерен вид. В началото на XIX век Париж все още е средновековен град с тесни криви улички. Наполеон предоставя на своя близък съветник барон Осман властта и средствата, за да изгради модерен град с широки булеварди, внушителни обществени сгради и прекрасни панорами. Фактът, че едно от предназначенията на широките булеварди е да се открие чисто поле за стрелба, като по този начин се обезкуражат революционерите, не е в състояние да омаловажи великолепието и трайността на постигнатото.

Страстта на Наполеон обаче е външната политика, а в нея той е разкъсван от противоречиви емоции. От една страна, усеща, че няма да успее да осъществи стремежа си към легитимност, тъй като легитимността на монарха му се полага по рождение, а не се постановява. От друга страна, не желае да влезе в историята като легитимист. Бил е италиански карбонар (борец за независимост) и се смята за защитник на националното самоопределение. В същото време не е склонен да поема големи рискове. Крайната му цел е да премахне терitorialните клаузи на Виенското споразумение и да промени държавната система, върху която е основано. Но Наполеон така и не проумява, че постигането на тази цел ще доведе и до обединението на Германия, което завинаги ще осути френските аспирации за доминиране в Централна Европа.

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

Погрешното естество на политиката му следователно е отражение на личната му раздвоеност. Изпълнен с недоверие към своите „братья“ монарси, Наполеон е тласнат към зависимост от общественото мнение, като политиката му се люшка според преценката, какво му е необходимо, за да поддържа популярността му. През 1857 г. вездесъщият барон Хюбнер пише на австрийския император:

В неговите на [Наполеон] очи външната политика е само инструмент, който използва, за да поддържа властта си във Франция, да легитимира трона си и да основе своя династия... [Той] не би се спръял пред никакви средства, пред никаква комбинация, която би го ползвала, за да го направи популярен у дома.⁽³⁾

Наполеон непрекъснато се превръща в затворник на кризите, които сам предизвиква, тъй като му липсва вътрешен ориентир. Постоянно подклажда кризи – ту в Италия, ту в Полша, ту по-късно в Германия – само за да се ужаси след това от последиците им. Притежава амбициите на чично си, но не и характера, самообладанието, гения или решимостта му да приложи сила, когато е необходимо. Подкрепя италианския национализъм, докато се ограничава до Северна Италия, и се застъпва за полската независимост, докато не се появява опасност от война. А в Германия просто не знае на коя страна да застане. Очаквал е борбата между Австрия и Прусия да се проточи дълго и става за смях, когато настояща победителката Прусия да го компенсира след събитието заради неспособността му предварително да отгатне кой ще е победителят.

Венец на Наполеоновия стил би бил един европейски конгрес за преначертаване на границите в континента, където би получил възможност да блесне, без да поема никакви рискове. Ала Наполеон няма ясна идея, как точно би желал да изглеждат границите. Във всеки случай нито една друга велика сила няма желание да се организира такъв форум, за да уреди вътрешните си проблеми. Нито един народ не е съгласен да се преначертават границите му – особено в негов ущърб, – освен ако не възникне изключителна необходимост за това. В края на краищата единственият конгрес, председателстван от Наполеон – в Париж след Кримската война, – не прекрява картата на Европа, а само ратифицира постигнатото с войната. На Русия е забранено да поддържа флот в Черно море, като по този начин е лишена от отбранителен капацитет срещу ново британско нападение. Освен това Русия е принудена да върне на Турция Бесарабия и областта Карс на източното крайбрежие на Черно море. И накрая, царят е задължен да се откаже от претенцията си да бъде „покровител на отоманските християни“, станала непосредствената причина за избухването на войната. Конгресът в Париж символизира разцеплението на Свещения съюз, но никой от участниците не е готов да приеме ревизия на картата на Европа.

Наполеон така и не успява да свика друг конгрес за нова карта на Европа поради една основна причина, която британският посланик лорд Кларенденън му посочва: страна, която се стреми към големи промени, но не притежава волята да предприеме големи рискове, се обрича на неефикасност.

Дипломацията

Чувствам как идеята за европейски конгрес зрее в императорския ум, а заедно с нея и *arrondissement* [закръгляване – бел. прев.] на френските граници, анулиране на остарели договори и при необходимост – други *remaniements* [преработки – бел. прев.]. Импровизирах дългичък каталог с опасностите и трудностите, които такъв конгрес може да породи, освен ако неговите решения не бъдат единодушни – което е малко вероятно – или пък една-две от най-могъщите сили не бъдат готови да воюват за онова, което искат.⁽⁴⁾

Палмерстон обобщава държавничеството на Наполеон с думите: „...идеите се плодят в главата му като зайци в кафез.“⁽⁵⁾ Лошото е, че не са подчинени на никаква обща концепция. В бъркотията на разпадащата се Метерниха система Франция има две стратегически възможности. Би могла да следва политиката на Ришельо и да поддържа разделението в Централна Европа. Този избор би изискал от Наполеон да потисне революционните си убеждения поне що се отнася до Германия, в полза на съществуващите легитимни владетели, които горят от желание раздробеността на Централна Европа да се запази. Другата възможност е Наполеон да оглави републиканския кръстоносен поход подобно на чичо си с очакване Франция да спечели благодарността на националистите, а може би дори и политическото водачество на Европа.

За нещастие на Франция Наполеон преследва двете стратегии едновременно. Бранител на националното самоопределение, той, изглежда, забравя за геополитическите рискове, които тази позиция носи на Франция в Централна Европа. Подкрепя Полската революция, но се отдръпва, когато се сблъска с последствията от нея. Противник е на Виенското споразумение като обида за Франция, без да разбере, преди да е станало много късно, че Виенският световен ред е най-добрата възможна гаранция за сигурността на Франция.

Зашщото Германската конфедерация е замислена да действа като цяло само при появата на превъзхождаща външна заплаха. На членовете ѝ изрично е забранено да се обединяват с офанзивни цели и те никога не биха могли да постигнат съгласие за нападателна стратегия – това се потвърждава от факта, че темата никога не е била обсъждана в половинековното съществуване на конфедерацията. Рейнската граница на Франция, неприосновена, докато Виенското споразумение е в сила, се оказва несигурна през столетието след края на конфедерацията не без съдействието на Наполеоновата политика.

Наполеон никога не проумява този ключов елемент за френската сигурност. Дори при избухването на Австрийско-пруската война през 1866 г. – конфликта, който слага край на конфедерацията – пише на австрийския император:

Трябва да призная, че не без известно задоволство станах свидетел на разтурянето на Германската конфедерация, организирана преди всичко срещу Франция.⁽⁶⁾

Хабсбургът му отговаря далеч по-смислено: „Германската конфедерация, организирана с чисто отбранителни мотиви, никога в половинековното си съществуване не е давала на съседите си поводи за тревога.“⁽⁷⁾ Алтернативата на Германската конфедерация е не разкъсаната Централна Европа на Ришельо, а обединена Германия с население, превъзхождащо френското, и с промишлен

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

капацитет, който скоро ще засенчи френския. Като атакува Виенското споразумение, Наполеон превръща едно отбранително препятствие в потенциална нападателна заплаха за френската сигурност.

Изпитанието за един държавник е дали съумява във въртопа на тактическите решения да прецени същинските дългосрочни интереси на своята страна и да измисли подходяща стратегия, с която да ги наложи. Наполеон би могъл да се възползва от одобрението за находчивите му тактически ходове в Кримската война (подпомогнати от австрийското късогледство), както и от увеличението дипломатически възможности, отворени пред него. В интерес на Франция би било да се поддържа близост с Австрия и Великобритания, защото от тези две държави с най-голяма вероятност би могло да се очаква пазене на териториалната конфигурация в Централна Европа.

Политиката на императора обаче до голяма степен е докачлива, предопределенна от непостоянната му природа. Подобно на Бонапарт той никога не се чувства добре, когато сътрудничи с Австрия, каквото и да подсказва *raison d'état*. През 1858 г. казва на един пиемонтски дипломат: „Австрия е кабинет, към който винаги съм изпитвал и продължавам да изпитвам отвращение.“⁽⁸⁾ Склонността му към революционни начинания става причина да влезе във война с Австрия заради Италия през 1859 г. Наполеон настройва Великобритания срещу себе си с анексирането на Савоя и Ница след войната, както и с повтарящите се предложения за европейски конгрес, на който да бъде преначертана карта на континента. Той довършва изолацията си с подкрепата за Полската революция през 1863 г., като жертва възможната близост между Франция и Русия. Разбъркал европейската дипломация със знамето на националното самоопределение, изведенъж се озовава сам, когато от кипежа, за който толкова много е допринесъл, се възправя една германска нация и предизвестява края на френското превъзходство в Европа.

Императорът прави първия си следкримски ход през 1859 г. в Италия, три години след конгреса в Париж. Никой не е очаквал от него да се върне към младежкия си порив да освободи Северна Италия от австрийско господство. Франция може малко да спечели от подобно начинание. Ако то успее, би сътворила държава с много по-силни позиции да блокира традиционен инвазионен път на Франция; ако се провали, към неопределеността на неговите цели би се прибавило унищожението. Но независимо от успеха или провала френските армии в Италия разтревожват Европа.

Поради всички тези причини британският посланик лорд Хенри Коули е убеден, че френска война в Италия е съвсем невероятна. „Не е в негов интерес да води война – докладва Хюбнер думите на Коули. – Съюзът с Англия, макар и разклатен за момента и все още доста задряпал, остава основа за политиката на Наполеон III.“⁽⁹⁾ Три десетилетия по-късно Хюбнер предлага следното разсъждение:

Не е за вярване, че този човек, стигнал до върховна почит – освен ако не е бил луд или обладан от лудостта на комарджите, – сериозно може да планира без разбираем мотив впускане в друга авантюра.⁽¹⁰⁾

Дипломацията

И все пак Наполеон изненадва всички дипломати, с изключение на своята противоположност Бисмарк, който предвижда френска война срещу Австрия и се надява на нея като на средство за отслабване на австрийските позиции в Германия.

През юли 1858 г. Наполеон се споразумява тайно с Камило Бензо ди Кавур, министър-председател на Пиемонт (Сардиния), най-силната италианска държава, да му окаже помощ при война с Австрия. Това е чисто макиавелистки ход, с който Кавур трябва да обедини Северна Италия, а Наполеон да получи като награда от Пиемонт Ница и Савоя. До май 1859 г. е намерен подходящ претекст. Австрия, винаги със слаби нерви, се оставя да бъде предизвикана от пиемонтските набези да обяви война. Наполеон заявява, че това е равносилно на обявяване на война на Франция, и нахлува с армиите си в Италия.

Твърде странно е, че когато в Наполеоново време говорят за утвърждаването на националните държави като вълната на бъдещето, французите мислят преди всичко за Италия, а не за много по-силната Германия. Те симпатизират на Италия и се чувстват културно близки с нея за разлика от застрашителния си източен съсед. Освен това мощният икономически бум, който ще отведе Германия в челото на европейските сили, едва е започнал, поради което не е съвсем очевидно, че Италия ще бъде по-слаба от Германия. Предпазливостта на Прусия по време на Кримската война затвърждава становището на Наполеон, че Прусия е най-слаба от великите сили и е неспособна за енергични действия без руска помощ. Поради това според Наполеон една италианска война ще отслаби Австрия, намалявайки мощта на най-опасния френски опонент в Германия, и ще засили френското влияние в Италия – връх на глупостта по всички показатели.

Наполеон е готов за две противоположни възможности. В по-добрия случай може да се превърне в европейски държавник: Северна Италия ще отхвърли австрийското иго и европейските сили ще се съберат на организиран от него конгрес, на който ще се съгласят на широкомашабните териториални промени, които той не успява да постигне в Париж. В по-лошия случай войната ще стигне до безизходица и той ще изиграе макиавелистката манипулация *raison d'état*, като спечели някои придобивки от Австрия за сметка на Пиемонт в замяна на прекратяване на войната.

Наполеон преследва двете цели едновременно. Френските армии са победители при Маджента и Солферино, но предизвикват такава вълна от антифренски чувства в Германия, че по едно време изглежда вероятно малките германски държави, опасявайки се от ново бонапартистко нашествие, да принудят Прусия да се намеси на страната на Австрия. Притиснат от този пръв признак на германски национализъм и потресен от своето посещение на бойното поле при Солферино, Наполеон сключва примирие с Австрия във Вилафранка на 11 юли 1859 г., без да осведоми за това пиемонтските си съюзници.

Наполеон не просто не успява да постигне нито една от двете си цели, а и сериозно отслабва позициите на своята страна на международната аrena. Отсега нататък италианските националисти ще развият принципите, които е приел, до размах, какъвто никога не си е представял. Наполеоновата цел да се сдо-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

бие със среден по размер сателит в разделената може би на пет държави Италия дразни Пиемонт, който няма намерение да се откаже от националното си призвание. Австрия е толкова непреклонна в желанието си да запази Венеция, колкото Наполеон в настояването си да я върне на Италия, като по този начин се поражда неразрешим спор, в който не може да се открие никакъв ясен френски интерес. Великобритания тълкува анексията на Савоя и Ница като начало на нов период на бонапартистки завоевания и осуетява всяка стъпка към осъществяването на Наполеоновата идея фикс – свикването на европейски конгрес. А германските националисти виждат в европейските крамоли благоприятна възможност да осъществят своите собствени надежди за национално обединение.

Наполеоновото поведение по време на революцията в Полша през 1863 г. ускорява неговата засилваща се изолация. Съживявайки Бонарпартовата традиция за приятелство с Полша, Наполеон най-напред се опитва да убеди Русия да направи известни отстъпки на бунтовните си поданици. Царят обаче отказва дори да разисква подобно предложение. След това Наполеон се опитва да организира съвместни начинания с Великобритания, но Палмерстон е подозрително настроен по отношение на непостоянния френски император. Накрая Наполеон се обръща към Австрия с предложение тя да отстъпи своите полски провинции на една все още несъществуваща полска държава, а Венеция – на Италия, като получи компенсации в Силезия и на Балканите. Идеята не съдържа нищо привлекателно за Австрия, от която се иска да рискува да влезе във война с Прусия и Русия срещу привилегията да види на своята граница появата на един френски сателит.

Лекомислието е скъпоструващо удоволствие за един държавник и неговата цена рано или късно се плаща. Действия, предизвикани от моментни настроения и неподчинени на никаква обща стратегия, не могат да продължават до безкрай. При Наполеон Франция губи възможността да упражнява влияние върху вътрешните процеси в Германия, което е част от френската политика още от времето на Ришельо. Докато Ришельо разбира, че една слаба Централна Европа е ключ за френската сигурност, Наполеоновата политика, тласкана от жаждата му за публичност, се насочва към периферийте на Европа – единственото място, където могат да се постигнат печалби с минимален риск. Когато центърът на тежестта на европейската политика се придвижва към Германия, Франция остава сама.

През 1864 г. се случва едно застрашително събитие. За пръв път след Виенския конгрес Австрия и Прусия съвместно нарушават спокойствието в Централна Европа, започвайки война в полза на германската кауза срещу негерманска сила. Конкретният проблем е бъдещето на херцогствата край Елба Шлезвиг и Холщайн, които династически са свързани с датската корона, но са и членове на Германската конфедерация. Смъртта на датския владетел поражда сложна въртележка от политически, династички и национални въпроси, която кара Палмерстон зядливо да отбележи, че само трима души са я разбрали: единият от тях – покойник, другият – в лудницата, а третият бил той самият, но забравил какво точно бил разbral.

Дипломацията

Съдържанието на спора е далеч не толкова важно, колкото коалицията на двете основни германски държави за война срещу малка Дания, за да я принудят да се откаже от две стари германски територии, свързани с датската корона. Оказва се, че все пак Германия е способна на нападателни действия и че ако конфедеративната машинария действа прекалено тромаво, двете германски суперсили могат просто да я пренебрегнат.

Съгласно традициите на Виенската система при такава ситуация великите сили би трябвало да се съберат на конгрес, за да възстановят нещо близко до *status quo ante*. Ала Европа до голяма степен е разстроена от действията на френския император. Русия не е готова да се противопостави на двете държави, които стоят на страна, докато тя потушава полското въстание. Великобритания не одобрява атаката срещу Дания, но ѝ е необходим съюзник на континента, за да се намеси, а Франция – единственият възможен партньор – не вдъхва особено доверие.

Историята, идеологията и *raison d'état* би трябвало да предупредят Наполеон, че събитията скоро ще добият собствена инерция. Но въпреки това той се колебае между придържането към принципите на традиционната френска външна политика, насочени към разединение на Германия, и подкрепата за националния принцип, вдъхновението на неговата младост. Френският външен министър Друен де Люис пише на Латур д'Оверн, френския посланик в Лондон:

Поставени между правата на страна, на която отдавна симпатизираме, и аспирациите на германското население, за които също трябва да държим сметка, сме длъжни да действаме с по-голяма предпазливост от Англия.⁽¹¹⁾

Един държавник обаче е натоварен с отговорността да разрешава усложненията, а не да ги обсъжда. За лидерите, неспособни да направят избор сред алтернативите, предпазливостта се превръща в алиби за бездействие. Наполеон има възможност да се убеди в цената на бездействието, тъй като то позволява на Прусия и Австрия да решат бъдещето на херцогствата по Елба. Те откъсват Шлезвиг и Холщайн от Дания и ги окупират съвместно под безучастните погледи на останалата част от Европа – положение, което би било немислимо при Метерниховата система. Кошмарът на Франция – германското единство – се очертава. Наполеон цяло десетилетие се е опитвал да го предотврати.

Бисмарк не е склонен да дели водачеството в Германия. Той успява да превърне съвместната война за Шлезвиг-Холщайн в друга поради безкрайната серия грешки на Австрия, които от десетилетия насам бележат упадъка ѝ като велика политическа сила. Причината за тези грешки е винаги една и съща – Австрия се опитва да усмири самопровъзгласил се опонент, като му предлага сътрудничество. Стратегията ѝ за умиротворяване не дава по-добри резултати с Прусия, отколкото десет години преди това, по време на Кримската война, с Франция. Далеч от възможността да откупи Австрия от пруския натиск, съвместната победа над Дания открива ново и особено опасно поле за атаки срещу нея. Австрия администрира херцогствата край Елба със своя пруски съюзник, чийто министър-председател Бисмарк е решен да се възползва от благоприят-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

ната възможност да предизвика отдавна желан от него сблъсък върху територия на стотици километри от австрийската земя, в съседство с основните владения на Прусия.

Докато напрежението нараства, Наполеоновата двойственост е изложена на още по-тежко изпитание. Императорът се страхува от германското обединение, но симпатизира на германския национализъм и дълго се колебае как да реши тази нерешима дилема. Той смята Прусия за най-истинската германска държава, като пише през 1860 г.: „Прусия олицетворява германската националност, религиозна форма, търговски прогрес, либерален конституционализъм. Тя е най-голямата от действително германските монархии. Тя има повече свобода на съвестта, повече просвещение, признава повече политически права, отколкото повечето други германски държави.“⁽¹²⁾

Бисмарк би се подписал под всяка дума. За него обаче Наполеоновото потвърждение на изключителните позиции на Прусия е ключът за крайния триумф на страната му. В края на краишата изразеното възхищение на Наполеон се оказва още едно алиби за бездействието му. Въобразявайки си, че това бездействие е умно маневриране, Наполеон настърчава Австрийско-пруската война отчасти защото е убеден, че Прусия ще я загуби. През 1865 г. той казва на тогавашния си външен министър Александър Валевски: „Появрайте ми, драги приятелю, войната между Австрия и Прусия е една евентуалност, на която не сме се надявали и която може да ни донесе не едно преимущество.“⁽¹³⁾ Любопитно е, че докато настърчава подготовката за война, Наполеон, изглежда, никога не си задава въпроса, защо Бисмарк е така твърдо решен да воюва, ако е по-вероятно Прусия да бъде победена?

Четири месеца преди да започне Австрийско-пруската война, Наполеон изставя мълчанието и преминава към категорични изявления. Приканвайки фактически към война, той заявява на пруския посланик в Париж граф Фон дер Голц през февруари 1866 г.:

Искам да кажете на краля [на Прусия], че може винаги да разчита на моето приятелство. В случай на конфликт между Прусия и Австрия аз ще поддържам най-стриктен неутралитет. Желая херцогствата [Шлезвиг-Холщайн] да се обединят отново с Прусия... Ако борбата вземе непредвидени размери, съм убеден, че винаги мога да постигна съгласие с Прусия, чийто интереси по голям брой въпреки са идентични с френските, докато не виджам никаква почва, върху която да се споразумея с Австрия.⁽¹⁴⁾

Какво наистина желае Наполеон? Дали е бил убеден, че ще се стигне до безизходица, която ще засили посредническите му позиции? Очевидно се е надявал на някакви отстъпки от Прусия в замяна на неговия неутралитет. Бисмарк разбира тази игра. Той предлага в замяна на Наполеоновия неутралитет благосклонна позиция спрямо френско завладяване на Белгия, което впрочем би му донесло допълнителна полза чрез скарването на Франция с Великобритания. Наполеон обаче вероятно не взема това предложение на сериозно, тъй като очаква Прусия да загуби; неговите ходове целят по-скоро тласкане на Прусия

Дипломацията

към война, отколкото пазарене за облаги. Няколко години по-късно граф Арман, главен помощник на външния министър, признава:

Единствената грижа, която имахме във външното министерство, беше Прусия да не бъде прекалено унизена и разгромена, като бяхме решени да предотвратим това, намесвайки се своевременно. Императорът искаше Прусия само да бъде победена, а след това той да се намеси и да устрои Германия според своите фантазии.⁽¹⁵⁾

Наполеон замисля осъществяване на мащанициите на Ришельо. Очаква се Прусия да предложи на Франция компенсации на запад заради спасяването ѝ от поражение; Венеция да бъде дадена на Италия и едно ново германско устройство да има за резултат образуването на северогерманска конфедерация с пруско върховенство и на южногерманска групировка, подкрепяна от Франция и Австрия. Единствената грешка в този план е, че докато кардиналът умеет да оценява съотношението на силите и уверен до воюва за правотата на своите изводи, Наполеон не е подгответ нито за едното, нито за другото.

Наполеон все се бави и се мотае, надявайки се на такъв обрат в събитията, който ще задоволи най-дълбоките му желания, без да го излага на рисък. Средството, което предлага, е стандартният му изход – да се свика европейски конгрес, за да се избегне опасността от война. Реакцията също вече е станала стандартна. Другите сили, опасявайки се от Наполеоновите планове, отказват да подкрепят идеята. Накъдето и да се обърне, Наполеон се натъква на същата дилема: може да брани статуквото, като изостави подкрепата си за националния принцип; или може да насиърчава ревизионизма и национализма и по този начин да заплаши исторически формирани интереси на Франция. Наполеон се опитва да се измъкне, като намеква на Прусия за „компенсации“, без да конкретизира какви да бъдат те, с което убеждава Бисмарк, че френският неутралитет е въпрос на цена, а не на принципи. Голц пише на Бисмарк:

Единственото затруднение, което императорът съзира пред обединяването на Прусия, Франция и Италия в общи позиции на един конгрес, е липсата на компенсация, предложена на Франция. Знае се какво искаме ние; знае се какво иска Италия; ала императорът не е в състояние да каже какво иска Франция, и ние не можем да му направим никакво внушение в това отношение.⁽¹⁶⁾

Великобритания поставя присъствието си на конгрес в зависимост от предварителното съгласие на Франция за запазване на статуквото. Вместо да се възползва от това утвърждаване на положението в Германия, което до голяма степен е постигнато под френско влияние и на което Франция дължи сигурността си, Наполеон се противопоставя на британското предложение, настоявайки, че „за поддържането на мира е необходимо да се вземат предвид националните чувства и желания“⁽¹⁷⁾. Накратко казано, Наполеон е готов да рискува една австрийско-пруска война и да допусне обединението на Германия заради неясни придобивки в Италия, несвързани с никакви реални френски интереси, и печалби в Западна Европа.

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

па, които отказва да конкретизира. Но в лицето на Бисмарк той се сблъска с майстор, който действа упорито въз основа на силовите реалности и използва за свои собствени цели козметичните маневри, присъщи на Наполеон.

Някои френски лидери разбираят какви рискове поема Наполеон, и схващат, че така наречените компенсации, към които той се стреми, не отговарят на никакви основни френски интереси. В брилянтната си реч от 3 май 1866 г. Адолф Тиер, твърд републикански опонент на Наполеон и по-късно президент на Франция, предрича, че вероятно Прусия ще стане водещата сила в Германия.

Ще бъдем свидетели на връщане на империята на Карл V, чиято резиденция преди е била Виена, а сега ще има за център близкия до нашата граница Берлин, откъдето ще упражнява натиск върху нея... Вие имате право да се съпротивявате на тази политика в името на френските интереси, тъй като Франция е премного важна, за да позволим подобна революция да я застраши сериозно. След като тя се е борила вече два века... за унищожаването на този колос, готова ли е да наблюдава как той отново се възправя пред нейните очи?!(18)

Тиер твърди, че вместо към смътните Наполеонови разсъждения Франция трябва да се придържа към политика на ясно противопоставяне на Прусия, като използва за претекст защитата на независимостта на германските държавички – старата формула на Ришельо. Франция, настоява той, има право да противодейства на германското обединение: „...първо, в името на независимостта на германските държави... второ, в името на собствената си независимост и, накрая, в името на европейския баланс, който е в интерес на всички, в интерес на световната общност... Днес някои се опитват да отрупват с подигравки термина „европейски баланс“... но какво е европейският баланс? Той е независимостта на Европа.“(19)

Ала вече е късно да се предотврати войната между Австроия и Прусия, която невъзвратимо ще промени европейския баланс. От аналитична гледна точка Тиер е прав, но предпоставките за подобна политика трябва да се изграждат десетилетие по-рано. Дори и сега е можело Бисмарк да бъде затруднен, ако Франция бе отправила строго предупреждение, че няма да позволи Австроия да бъде победена, нито пък да бъдат заличени традиционните държавици, като кралство Хановер. Но Наполеон отхвърля такъв курс, защото очаква Австроия да победи и защото, изглежда, ценя обезсиленето на Виенското споразумение и следването на Бонапартовата традиция пряко всякакъв анализ на историческите френски национални интереси. Той отговаря на Тиер три дни по-късно: „Презирям договорите от 1815 г., които някои хора в наши дни искат да превърнат в единствена основа на политиката ни.“(20)

Малко повече от месец сред речта на Тиер Прусия и Австроия вече са във война. Въпреки очакванията на Наполеон Прусия побеждава решително и бързо. По правилата на дипломацията на Ришельо Наполеон би трябвало да помогне на губещия и да предотврати една пълна пруска победа. Но макар че придвижва един военен корпус на Рейн „за наблюдение“, той се забавя и не предприема нищо. Бисмарк подхвърля на Наполеон залъгалката да го покани

Дипломацията

като посредник за мира – макар този празен жест да не може да прикрие факта, че Франция има все по-намаляващо значение в уреждането на германските въпроси. Чрез Пражкия договор от август 1866 г. Австрия е принудена да се изтегли от Германия. Двете държави – Хановер и Хесен-Касел, взели страната на Австрия по време на войната, са анексирани от Прусия заедно с Шлезвиг-Холщайн и свободния град Франкфурт. Бисмарк показва, че Прусия, в миналото опора на Свещения съюз, е изоставила легитимността като ръководен принцип в международния ред.

Северогерманските държавички, които запазват независимостта си, са напъхани в Бисмарковото ново творение – Северогерманска конфедерация, ръководена от Прусия във всяко отношение: от търговското законодателство до външната политика. На южногерманските държави Бавария, Баден и Вюртемберг е позволено да запазят независимостта си с цената на договори с Прусия, съгласно които техните армии преминават под пруско команда в случай на война с външна сила. Обединението на Германия е вече само на една криза разстояние.

След много маневри Наполеон е вкаран своята страна в сляпа улица, излизането от която се оказва невъзможно. Твърде късно той се опитва да се съюзи с Австрия, която е прогонил от Италия чрез военни акции и от Германия чрез неутралитет. Но Австрия не показва интерес към възстановяване на позициите си на двете места, предпочитайки да се съсредоточи най-напред върху превъзстановянето на империята си в дуалистична монархия със седалища във Виена и Будапеща, а след това – върху владенията си на Балканите. Великобритания отхвърля френските планове за Люксембург и Белгия; Русия никога не проща на Наполеон поведението му спрямо Полша.

Сега Франция е принудена съвсем сама да наблюдава катастрофата на историческото си превъзходство в Европа. И колкото по-безнадеждно става положението ѝ, толкова по-усилено Наполеон търси някакъв брилянтен ход, с който да възстанови предишното ѝ положение – подобно на комардия, удвосяващ залога след всяка загуба. Бисмарк поощрява Наполеоновия неутралитет в Австро-пруската война, размахвайки пред очите на императора перспектива за терitorиални придобивки – най-напред в Белгия, после в Люксембург. Тези перспективи изчезват всеки път, когато Наполеон се опитва да ги овладее, защото иска тези „компенсации“ да му бъдат поднесени, а Бисмарк не вижда никаква причина да поема рискове, след като вече е ожънал плодовете на Наполеоновата нерешителност.

Унизен от тези демонстрации на безсилие и преди всичко от очевидното накланяне на европейските везни в ущърб на Франция, Наполеон търси компенсация за погрешните си предвиждания, че Австрия ще спечели войната с Прусия, превъртайки в проблем наследството на вакантния в момента испански трон. Той държи да получи уверение от пруския крал, че никой княз от Хоенцолерните (пруската династия) няма да предяви претенции за трона. Това е нов празен жест, който може в най-добрия случай да доведе до повишаване на престижа му, без да има никакво значение за силовите взаимоотношения в Централна Европа.

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

Никой никога не е надхитрял Бисмарк в текущата политика. В един от най-силните си ходове Бисмарк използва позъорството на Наполеон, за да го подмами да обяви война на Прусия през 1870 г. Френското искане пруският крал да забрани на членовете на своята фамилия да се кандидатират за испанската корона е наистина предизвикателно. Но достолепният стар крал, вместо да избухне, търпеливо и коректно отказва на френския посланик, изпратен да осигури обещанието. Кралят описва случая в телеграма до Бисмарк, който я редактира, като изхвърля думите, отразяващи търпението и почтеността, с които кралят в действителност се е отнесъл към френския посланик.⁽²¹⁾ Бисмарк, далеч изпреварил своето време, прибягва до техника, която след него държавниците развиват до изкуство: предава така наречената Емска телеграма на пресата. Редактираната версия на телеграмата звучи като роялистка подигравка с Франция. Разярено, френското общество пожелава война, която Наполеон му дава.

Прусия побеждава бързо и съкрушително, подпомогната от останалите германски държави. Сега вече пътят пред обединението на Германия, обявено до ста нетактично от пруското ръководство на 18 януари 1871 г. в Огледалната зала на Версай, е чист.

Наполеон предизвиква революцията, която търси, но последиците от нея са противоположни на представите му. Картата на Европа действително се променя, ала новите граници непоправимо отслабват френското влияние, без да донесат на Наполеон славата, за която е мечтал.

Наполеон настърчава революцията, без да разбира какви биха могли да бъдат най-вероятните ѝ резултати. Неспособен да прецени взаимоотношенията между силите и да ги впрегне за осъществяване на дългосрочните си цели, той се проваля в изпитанието. Външната му политика пропада не защото му липсват идеи, а защото не е способен да сложи ред в множеството си стремежи или да установи някакво съотношение между тях и реалностите, които го обграждат отвред. Жаден за слава, Наполеон така и не си изработва единна линия на политика, от която да се ръководи. Вместо това той се мята към множество цели, някои от които твърде противоречиви. Когато се сблъска със съдбоносната криза в своята кариера, разнородните му импулси взаимно се обезсилват.

Наполеон смята Метерниховата система за унизителна за Франция и пречка за неговите амбиции. Той успява да разстрои Свещения съюз, като издига преграда между Австрия и Русия по време на Кримската война. Но не знае какво да прави със своя триумф. От 1853 до 1871 г. цари относителен хаос, докато европейският ред се преустрои. В края на този период Германия се оказва най-силната страна на континента. Легитимността – принципът на единство на консервативните владетели, смекчавал суворостта на системата за баланс на силите по Метернихово време, се превръща в празен лозунг. Наполеон сам допринася за всички тези промени. Надценявайки френската сила, настърчава всяко бунтовно движение, убеден, че може да го използва в интерес на Франция.

Накрая се стига дотам, че международната политика започва да се основава на грубата сила. А в такъв свят ясно се очертава характерното несъответствие

Дипломацията

между представата на Франция за самата нея като доминираща нация в Европа и възможностите тази представа да се поддържа в живота – несъответствие, което действа пагубно върху френската политика и до наши дни. При Наполеон III то е очевидно в невъзможността на императора да осъществи непрекъснатите си предложения за свикване на европейски конгрес за ревизиране на европейската карта. Наполеон призовава за конгрес след Кримската война през 1856 г., преди Италианската война през 1859 г., по време на Полското въстание през 1863 г., по време на Датската война от 1864 г. и преди Австро-пруската война през 1866 г. – всеки път със стремежа на масата на конференцията да бъде постигната ревизия на границите, която никога не формулира точно и за която не е готов да поеме рисковете на войната. Проблемът на Наполеон е в това, че не е достатъчно силен, за да настоява, докато плановете му са прекалено радикални, за да позволяват съгласие.

Склонността на Франция да се съюзява със страни, готови да приемат водачеството ѝ, се превръща в постоянен фактор на външната ѝ политика след Кримската война. Неспособна да доминира при един съюз с Великобритания, Германия, Русия или Съединените щати и смятайки по-младия статус за несъвместим с представите ѝ за национално величие и за месианскаята ѝ роля в целия свят, Франция дири водачество в пактове с по-малки сили – Сардиния, Румъния и средногерманските държавички през XIX век, с Чехословакия, Югославия и Румъния в периода между двете световни войни.

Същите характеристики могат да се открият във френската външна политика след Дъо Гол. Столетие след Френско-пруската война проблемът за една силна Германия продължава да бъде френският кошмар. Франция прави смел избор, търсейки приятелство със своя съсед, от когото се страхува и на когото същевременно се възхищава. Въпреки това по силата на geopolитическата логика Франция би трябвало да се стреми към близко сътрудничество със Съединените щати – та макар и само за да увеличи възможностите си. Френската гордост обаче не позволява това и тласка Франция, понякога по донкихотовски, към изграждането на групировки –нерядко каквито и да са, – за да балансира влиянието на Съединените щати чрез европейски консорциум, та дори и с цената на евентуално германско превъзходство. В съвременната епоха Франция действа понякога като парламентарна опозиция по отношение на американското водачество; опитва се да изгради европейската общност като алтернативен световен водач и култивира връзки с народи, които може да доминира или поне смята, че може да доминира.

Със слизането на Наполеон III от сцената на Франция ѝ липсва силата да наложи наследените от Френската революция универсалистки стремления, а и не разполага с поле за изява на мисионерската си страсть. В продължение на повече от един век ѝ е трудно да осъзнае, че обективните условия за превъзходство, осигурени ѝ от Ришельо, са изчезнали веднага след като националната консолидация на Европа е постигната. Немалък дял от бодливия стил на нейната дипломация се дължи на опитите на лидерите ѝ да поддържат ролята ѝ като център на европейската политика в обстановка, нарастваща несъответстваща на подобни аспирации. Поironия на съдбата на страната, изобретила *raison*

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

d'état, ѝ се налага да прекара по-голямата част от века в усилия да съгласува своите стремежи с възможностите си.

Бисмарк завършва започнатото от Наполеон разрушаване на Виенската система. Той си извоюва политическа известност като крайно консервативен опонент на либералната революция от 1848 г. Той е и първият европейски лидер, въвел всеобщото право на глас за мъжете едновременно с най-развитата система за социално осигуряване, която светът познава през следващите 60 години. През 1848 г. Бисмарк ожесточено се бори срещу предложението на изборния парламент германската императорска корона да се даде на пруския крал. След малко повече от две десетилетия самият той предава германската корона на този крал, увенчавайки процеса на обединение на германската нация върху основата на борба с либералните принципи и на способността на Прусия със сила да налага волята си. Това смяващо постижение става причина международният ред да се завърне към несдържаното противопоставяне от XVIII век, станало по-опасно поради индустриалните технологии и възможността да се мобилизират огромни национални ресурси. Вече въпросът не е за единство на коронованите глави или за хармония между старите европейски държави. Под егидата на Бисмаркова Прусия *Realpolitik* се превръща в изпитание на силата.

Бисмарковите успехи са толкова изключителни, колкото личността му. Човекът от „кръв и желязо“ пише проза с изключителна простота и красота, обича поезията и преписва страници от Байрон в дневника си. Човекът, следващ *Realpolitik*, притежава необикновено чувство за съгласуваност, което превръща силата в инструмент за самоконтрол.

Какво представлява революционерът? Ако отговорът на този въпрос е лишен от всякакво двусмислие, малцина революционери биха имали успех. Защото революционерите почти винаги тръгват от позицията на по-малката сила. Те се налагат, тъй като установеният ред е неспособен да обозре собствената си уязвимост. Това с особена сила важи, когато революционното предизвикателство се появява не като щурм на Бастилията, а като консервативна промяна. Малко са институциите, способни да се защитят срещу онези, които пораждат очаквания, че ще ги съхранят.

Така е с Ото фон Бисмарк. Жivotът му започва в разцвета на Метерниховата система, в свят, съставен от три основни елемента: европейския баланс на силите, вътрешния германски баланс между Австрия и Прусия и системата от съюзи, основани върху единството на консервативните ценности. В продължение на едно поколение след Виенското съглашение международното напрежение се запазва на ниско равнище, тъй като всички големи страни приемат това за залог на общото им оцеляване и защото така наречените източни дворове – на Прусия, Австрия и Русия – взаимно споделят ценностите на другия.

Бисмарк поставя под въпрос всяка една от тези предпоставки.⁽²²⁾ Той е убеден, че Прусия е станала най-силната германска държава и че не се нуждае от Свещения съюз, в който е прикачена за Русия брънка. Според него едно съгласие на националните интереси е основа за договор и пруската *Realpolitik* може да замени консервативното единство. В очите на Бисмарк Австрия е препят-

Дипломацията

ствие за изпълнение на мисията на Прусия в Германия, а не партньор. В противоположност на възгледите на почти всички свои съвременници, освен може би на пиемонтския премиер Кавур, той вижда в неуморимата дипломация на Наполеон III благоприятна стратегическа възможност, а не заплаха.

Когато в една своя реч през 1850 г. Бисмарк напада общоприетата мъдрост, че германското единство се нуждае от установяването на парламентарни институции, консервативните му поддръжници първоначално не схващат, че това, което чуват, е преди всичко атака срещу консервативните предпоставки на Метерниховата система.

Честта на Прусия не е в това да играем ролята на Дон Кихот из цяла Германия пред сърдици парламентарни величия, които смятат, че местните им конституции са застрашени. Аз виждам пруската чест в това Прусия да се пази от всякаква недостойна връзка с демокрацията и да не допуска нищо да се случи в Германия без пруско разрешение...⁽²³⁾

На пръв поглед Бисмарковата атака срещу либерализма е приложение на Метерниховата философия. Но всъщност ударението в нея пада другаде. Метерниховата система се основава на предпоставката, че Прусия и Австрия имат общ ангажимент към консервативните институции и че се нуждаят една от друга, за да се справят с либералните демократични тенденции. Бисмарк поддържа, че Прусия е в състояние да наложи своите предпочитания еднострочно; че Прусия може да бъде консервативна у дома, без да се обвърза с Австрия или с която и да е друга консервативна страна във външната си политика; че тя не се нуждае от съюзи, за да се справи с вътрешните вълнения. В лицето на Бисмарк Хабсбургите се изправят пред същото предизвикателство, с което са се сблъскали при Ришельо – политика, откъсната от друга ценностна система освен славата на държавата. И също както по времето на Ришельо те не съумяват да се преборят с нея, не съумяват дори да схванат естеството ѝ.

Но как би могла да води Прусия *Realpolitik* съвсем сама в центъра на континента? От 1815 г. пруското решение винаги е било: придържане към Свещения съюз едва ли не на всяка цена; Бисмарковият отговор е точно обратният: създаване на съюзи и установяване на връзки във всички посоки, така че Прусия винаги да бъде по-близо до всяка една от съперничещите си страни, отколкото са те помежду си. С такъв подход една позиция на мнимата изолация би дала възможност на Прусия да манипулира ангажиментите на другите сили и да предоставя подкрепата си на предложилата най-висока цена.

Съгласно възгледите на Бисмарк Прусия е в съично положение да провежда подобна политика, тъй като почти няма други външнополитически интереси, освен да укрепва позициите си в Германия. Всяка от другите сили е с много по-сложни ангажименти: Великобритания трябва да се грижи не само за своята империя, но и за общия баланс на силите; Русия упражнява натиск едновременно върху Източна Европа, Азия и Отоманската империя; Франция е с новооснована империя, амбиции в Италия и своя авантюра в Мексико; Австрия е погълната от Италия и Балканите, както и от водачеството си в

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

Германската конфедерация. И тъй като е съсредоточена изцяло върху Германия, пруската политика фактически няма никакви сериозни разногласия с друга сила освен с Австрия, като по това време тези разногласия са преди всичко в главата на Бисмарк. Необвързаността – нека използваме този модерен термин – е функционалният елемент на Бисмарковата политика пруското сътрудничество да се продава там, където пазарът изглежда най-изгоден за продавача:

Сегашното положение на нещата ни принуждава да не определяме становището си преди други сили. Ние не сме в състояние да влияем върху отношенията, които великите сили имат помежду си, по желания от нас начин, но можем да запазим свободата си да оползотворяваме в наш интерес проявилите се отношения... Отношенията ни с Австрия, Великобритания и Русия не представляват пречка за сближаване с която и да е от тези страни. Само отношенията ни с Франция изискват изострено внимание, поради което държим вратата отворена, за да можем да се споразумеем с Франция толкова лесно, колкото с останалите сили...⁽²⁴⁾

Споменаването на споразумение с Франция подсказва готовност да се изхвърли идеологията на боклука – за да получи Прусия свободата да се съюзява с всяка страна (независимо от вътрешните ѝ институции), стига да е в неин интерес. Бисмарковата политика бележи завръщане към принципите на Ришельо, който – макар и църковен кардинал – се противопоставя на католическия свещен римски император, когато интересите на Франция го изискват. И Бисмарк въпреки консерватизма на личните се убеждения се разделя със своите консервативни ментори всеки път, когато легитимистките им принципи биха ограничили свободата на действие на Прусия.

Мълчаливото несъгласие излиза наяве, когато през 1865 г. Бисмарк, тогава пруски посланик в Германската конфедерация, развива възгledа, че Прусия трябва да бъде по-благосклонна към Наполеон III, който в очите на германските консерватори е узурпирал легитимните кралски прерогативи.

Предложението Наполеон III да бъде потенциален пруски съюзник надвишава онova, което консервативната общност, създала и покровителства дипломатическата кариера на Бисмарк, е в състояние да приеме. Тя посреща оформящата се Бисмаркова философия със същото гневно недоумение, с което Ришельо се сблъскава два века по-рано, когато прокарва революционния тогава тезис, че *raison d'état* е с приоритет над религията, и с което бе посрещната в наше време политиката на Ричард Никън за разведряване на отношенията със Съветския съюз. За консерваторите Наполеон III означава нов изблик на френския експанзионизъм и – което е още по-важно – символизира преутвърждаване на омразните принципи на Френската революция.

Бисмарк не оспорва анализа на консерваторите за Наполеон III, така както и Никън не оспорваше консервативните тълкувания на комунистическите мотиви. Бисмарк вижда в неспокойния френски властник – както Никън виждаше в грохналите съветски ръководители – и благоприятни възможности, и опасности (виж глава XXVIII). Той смята Прусия за по-малко уязвима от френския

Дипломацията

експанзионизъм или от революция в сравнение с Австрия. Бисмарк не приема и преобладаващото мнение за Наполеоновата ловкост, отбелязвайки саркастично, че способността да се възхища от другите не била сред най-развитите му качества. Но колкото повече Австрия се страхува от Наполеон, толкова повече отстъпки е принудена да прави на Прусия и толкова по-гъвкава може да бъде пруската дипломация.

Причините, поради които Бисмарк скъсва с пруските консерватори, твърде много напомнят причините, породили спора на Ришельо с клерикалните му критици, като главната разлика е, че пруските консерватори настояват за придръжане също към универсални, но политически, а не религиозни принципи. Бисмарк смята, че силата сама си доставя легитимност; консерваторите твърдят, че легитимността е ценност отвъд сметките на силата. Бисмарк вярва, че правилната оценка на силата води до доктрина за самоограничение; консерваторите настояват, че само моралните принципи могат в края на краищата да ограничат претенциите на силата. Конфликтът предизвиква размяна на жълчни писма към края на 50-те години между Бисмарк и неговия стар ментор Леополд фон Герлах, военен адютант на пруския крал. На този човек Бисмарк дължи всичко – първото си дипломатическо назначение, въвеждането в двора, цялата си дотогавашна кариера.

Размяната на писма започва, когато Бисмарк изпраща на Герлах препоръка на Прусия да се отвори дипломатически към Франция. В допълнително писмо той поставя ползата над идеологията:

Не мога да пренебрегна математическата логика на обстоятелството, че днешна Австрия не в състояние да бъде наш приятел. Докато Австрия не се съгласи да се разпределят сферите на влияние в Германия, ние трябва да очакваме сблъсък с нея със средствата на дипломацията, с лъжи в мирно време, както и с готовността ѝ да използва всяка благоприятна възможност, за да ни нанесе *coup de grâce* [довършващ удар – бел. ред.].⁽²⁵⁾

Герлах обаче не е готов да приеме тезата, че стратегическите преимущества оправдават евентуално пренебрегване на принципите, особено когато е замесен Бонапарт. Той настоява за Метерниховия лек: Прусия да съдейства за тясното сътрудничество между Австрия и Русия и за възстановяване на Свещения съюз, за да се засили френската изолация.⁽²⁶⁾

За Герлах още по-неразбираемо е друго Бисмарково предложение: Наполеон да бъде поканен да присъства на маневри на пруската армия, тъй като „това доказателство за добри отношения с Франция... ще увеличи нашето влияние в дипломатическите отношения“⁽²⁷⁾.

Предложението един Бонапарт да участва в пруски военни маневри предизвика истинска буря у Герлах: „Как може човек с вашата интелигентност да жертва принципите си заради индивид като Наполеон? Наполеон е наш естествен враг.“⁽²⁸⁾ Ако Герлах е можел да види циничната забележка на Бисмарк в полето – „Че какво от това?“, – е щял да си спести следващото писмо, в което преутвърждава антиреволюционните си принципи, следвани цял живот – съ-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

щите, които са го накарали да подкрепя Свещения съюз и да покровителства ранната кариера на Бисмарк:

Моят политически принцип е и продължава да бъде война срещу революцията. Вие няма да убедите Бонапарт да не стои на страната на революцията. И той няма да застане на друга страна, тъй като е ясно, че извлича преимущества от това... Така че, ако моят принцип за противопоставяне на революцията е правилен... към него трябва да се придържаме и в практиката.⁽²⁹⁾

И все пак Бисмарк не се съгласява с Герлах не защото не го разбира, както предполага покровителят му, а защото го разбира твърде добре. *Realpolitik* според Бисмарк зависи от гъвкавостта и от способността да се използва всяка налична възможност, без да се държи сметка за ограниченията на идеологията. Точно както са правили сподвижниците на Ришельо, Бисмарк навежда спора към принципа, който и двамата с Герлах споделят, поставяйки Герлах в подчертано неизгодно положение – изключителната важност на пруския патриотизъм. Настояването на Герлах за единство на консервативните интереси според Бисмарк е несъвместимо с лоялността към тяхната страна:

Франция ме интересува само доколкото влияе върху положението в моята страна, и ние можем да водим политика само с реално съществуваща Франция... Като романтик мога да пророня сълза за Анри V [претендент на Бурбоните], като дипломат бих бил негов слуга, ако бях французин, но както стоят нещата, Франция въпреки сполетялото я нещастие за мен е неизбежна пионка върху шахматното поле на дипломацията, където нямам никакъв друг дълг освен този да служа на *моя* крал и на *моята* страна [курсивът е на Бисмарк]. Не съм в състояние да примиря личните си симпатии и антипатии към чуждестранните сили с моето чувство за дълг в областта на външните дела; всъщност в тези симпатии и антипатии виждам зародиш на нелоялност към суворена на страната, на която служа.⁽³⁰⁾

Как би реагирал един традиционен прусак на твърдението, че пруският патриотизъм стои над принципите на легитимността и че в зависимост от обстоятелствата вярата на едно поколение в единството на консервативните стойности може да се окаже граничещо с нелоялност? Бисмарк неумолимо отрязва всички интелектуални пътища за отстъпление, като отхвърля в аванс аргумента на Герлах, че легитимността е пруски национален интерес и че следователно Наполеон е постоянен враг на Прусия:

Аз мога да отхвърля това, но дори и вие да сте прав, не бих сметнал за политически мъдро да се даде възможност на другите държави да научат за нашите страхове в мирно време. Докато разривът, който вие предвиждате, настъпи, смятам за полезно да насиърчавам вярването... че напрежението с Франция не е организки недъг на нашата природа...⁽³¹⁾

С други думи, *Realpolitik* изисква тактическа гъвкавост, пруските национални интереси повеляват да се държат отворени вратите за договаряне с Франция.

Дипломацията

Търговските позиции на една страна зависят от възможностите за избор, които се смята, че притежава. Стесняването им улеснява противниковите преценки и затруднява играта на онези, които практикуват *Realpolitik*.

Разривът между Бисмарк и Герлах става неизбежен през 1860 г. с проблема за пруското отношение към войната между Франция и Австрия за Италия. За Герлах войната премахва всякакви съмнения, че истинската цел на Наполеон е да предприеме серия агресивни походи в стила на първия Бонапарт. Герлах съответно приканва Прусия да помогне на Австрия. Но Бисмарк е на мнение, че се открива благоприятна възможност – ако Австрия бъде принудена да се изтегли от Италия, това ще бъде предвестник на евентуалното ѝ изпътдане и от Германия. За Бисмарк убежденията на Метерниховото поколение са се превърнали в опасна мрежа от препятствия:

Аз стоя или падам с моя суверен дори ако според мен той се проваля глупаво, но за мен Франция ще си остане Франция независимо дали се управлява от Наполеон или от свети Луи, а Австрия за мен е само една чужда страна... Знам, ще възразите, че действията и правдата не бива да бъдат разделяни, че правилно схванатата пруска политика изисква чистота във външните дела, дори и от гледна точка на ползата. Готов съм да разисквам с вас проблема за ползата; но ако вие превръщате в антиномии правда и революция, християнство и неверност, Бог и дявол, аз не бих могъл да споря повече и само ще кажа: „Не споделяте мнение и вие съдите в мен нещо, което не е ваше право да съдите.“⁽³²⁾

Тази горчива декларация на вяра е функционален еквивалент на твърдението на Ришелю, че след като душата е безсмъртна, човек трябва да бъде предаден на Божия съд, но държавите като смъртни могат да бъдат съдени само по добре извършените дела. Подобно на Ришелю Бисмарк не отхвърля моралните възгледи на Герлах като лични елементи на вярата – вероятно дори споделя повечето от тях. Но той отрича значението им за държавническите задължения, разсъждавайки за личната вяра и *Realpolitik*:

Аз не дирех служба при краля... Бог, който неочаквано ми я възложи, вероятно по-скоро ще ме напъти да я изоставя, отколкото да позволи душата ми да загине. Бих надценил неимоверно стойностите на този живот... ако не бях убеден, че след трийсет години за мен няма да има значение какви политически успехи аз или моята страна ще сме постигнали в Европа. Бих могъл дори да си представя, че някой ден „нечестивите йезуити“ ще властестват над Бранденбург [сърцето на Прусия] съвместно с бонапартисткия абсолютизъм... Аз съм дете на време, различно от вашето, но съм толкова честен към него, колкото вие към вашето.⁽³³⁾

Мрачното предчувствие за съдбата на Прусия един век по-късно не получава отговор от човека, на когото Бисмарк дължи кариерата си.

Бисмарк действително е дете на епоха, различна от тази на първоначалния му ментор. Бисмарк принадлежи на времето на *Realpolitik*; Герлах е формиран в периода на Метерних. Метерниховата система отразява схващанията на XVIII век за света като за огромен часовников механизъм, сложно съчетание от ча-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III и БИСМАРК

сти, в който повредата на една означава разстройство във взаимодействието между всички останали. Бисмарк представява новия век в науката и политиката. Той схваща света не като механичен баланс, а в духа на модерната епоха – като частички в постоянно движение, чието въздействие една върху друга сътворява онова, което се схваща като реалност. Сроден възглед в биологията е Дарвиновата теория за еволюцията, базираща се върху оцеляването на най-пригодните.

Движен от подобни убеждения, Бисмарк обявява относителността на всяка вяра, включвайки и вярата в дълговечността на своята собствена страна. В света на *Realpolitik* дълг на държавника е да оценява идеите като сили във взаимодействие с други сили, имащи значение при вземането на решение; а различните им елементи трябва да се оценяват, доколкото могат да послужат на националния интерес, а не в светлината на предубедени идеологии.

Колкото и твърдолинейна да изглежда Бисмарковата философия, тя почива върху верски елемент, толкова недоказуем, колкото Герлаховите презумпции – а именно че внимателният анализ на определени обстоятелства неизбежно ще доведе всички държавници до еднакви заключения. Точно както Герлах смята за невъзможно принципът на легитимността да има повече от една интерпретация, така и на Бисмарк му се струва немислимо държавниците по различен начин да тълкуват националните интереси. Поради великолепното си разбиране за нюансите на силата и нейните разклонения Бисмарк успява през своя живот да замени философските ограничения на Метерниховата система с политика на самоограничение. Тъй като тези нюанси не са така подразбиращи се и очевидни за Бисмарковите приемници и имитатори, буквалното приложение на *Realpolitik* довежда до прекалена зависимост от военната сила, а оттам и до надпревара във въоръжаването и до две световни войни.

Успехът често е така съблазнителен, че държавниците, които го преследват, рядко си дават труда да направят извода, че той е свързан и с възмездия. Така в началото на кариерата си Бисмарк е изцяло погълнат от използването на *Realpolitik*, за да разрушчи света, който е заварил, все още направляван от Метерниховите принципи. За целта трябва в Прусия да се разсее идеята, че австрийското лидерство в Германия е жизненоважно за сигурността на Прусия и за опазването на консервативните ценности. По времето на Виенския конгрес това е вярно, но в средата на XIX век Прусия не се нуждае повече от съюз с Австрация, за да поддържа вътрешната си стабилност или спокойствието в Европа. В действителност според Бисмарк илюзорната нужда от съюз с Австрация преди всичко пречи на Прусия да осъществи върховната си цел – обединението на Германия.

Според Бисмарк пруската история е пълна с факти, които подкрепят твърдението му за първостепенното положение на Прусия вътре в Германия и за способността ѝ да бъде самостоятелна. Защото Прусия не е просто една от германските държави. Консервативната вътрешна политика не е в състояние да помрачи националната слава, която Прусия е извоювала с огромните жертви във войните за освобождение от Наполеон. Сякаш самите очертания на Прусия – редица причудливи по форма анклави в Северногерманската равнина от

Дипломацията

Висла до Рейн на запад, дори в очите на либералите са я предопределили да води борбата за жадуваното германско единство.

Но Бисмарк отива по-далеч. Той оспорва общоприетото становище, идентифициращо либерализма с национализма, или поне твърдението, че германското единство може да бъде постигнато само чрез либерални институции:

Прусия стана велика не с либерализъм и свободомислие, а с поредица силни, решителни и мъдри регенти, които грижовно съхраняваха воените и финансите ресурси на държавата, грижеха се собственоръчно за тях, за да ги хвърлят с дръзка смелост на везните на европейската политика при появлата на благоприятна възможност...⁽³⁴⁾

Бисмарк разчита не на консервативните принципи, а на уникалния характер на пруските институции; той обосновава пруските претенции за водачество в Германия със силата, а не с универсални ценности. Според Бисмарк пруските институции са толкова недосегаеми за външни влияния, че Прусия може да експлоатира съвременните демократични движения като инструменти във външната си политика, плащайки другите, че ще насырчи по-голяма вътрешна свобода на словото – докато всъщност в продължение на четири десетилетия нито един пруски крал не е водил подобна политика, ако изобщо някога е била водена:

Чувството за сигурност, че кралят остава господар на своята страна дори и ако цялата армия е далеч, не може да бъде споделено с Прусия от никоя друга европейска страна и най-вече от никоя друга германска сила. Това обстоятелство осигурява благоприятни възможности да се възприеме насока за развитие на вътрешните дела, която в много по-голяма степен съответства на текущите нужди... Кралският авторитет е тъка непоклатимо установен, че правителството може да насырчава без риск много по-активен парламентарен живот, като по този начин упражнява чрез него натиск върху условията в останалата част от Германия в желаната посока.⁽³⁵⁾

Бисмарк отхвърля Метерниховия възгled, че споделяното чувство за вътрешна уязвимост изиска близко съюзяване между трите източни двора. Действителността е точно обратна. След като Прусия не е застрашена от вътрешни вълнения, самата ѝ сплотеност може да служи като оръжие за подкопаване на Виенското споразумение чрез заплашване на другите сили, особено на Австрия, с политика, предизвикваща вътрешни брожения. За Бисмарк стабилността на пруските правителствени, военни и финансови институции отваря пътя на страната към първенство в Германия.

Назначен за посланик в Събранието на Конфедерацията през 1852 г. и посланик в Санкт Петербург през 1858 г., Бисмарк придобива позиции, които му позволяват да пледира за своята политика. В докладите си, отличаващи се с брилянтен стил и забележителна последователност, настоява за външна политика, основана не на чувствата или на легитимността, а на вярната оценка на силите. С този свой стил той се завръща към традициите на владетели от XVIII век, като Луи XIV и Фридрих Велики. Засилването на влиянието на държавата

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: Наполеон III и Бисмарк

се превръща за него в главна, ако не и единствена цел, ограничавана само от сили, съзени срещу нея:

... Сантименталната политика не познава реципрочността. Тя е чисто пруска приумица.⁽³⁶⁾

...За Бога, не сключвайте сантиментални съюзи, в които съзнанието за извършено добро дело да представлява единствената награда за нашата жертва.⁽³⁷⁾

Политиката е изкуство на възможното, наука за относителното.⁽³⁸⁾

Дори кралят няма право да подчинява интересите на държавата на своите лични симпатии и антипатии.⁽³⁹⁾

Според Бисмарк външната политика има почти научна основа, което позволява да се анализират националните интереси чрез обективни научни критерии. При такива изчисления се оказва, че Австрия е чужда, а не братска страна и преди всичко препятствие към мястото в Германия, което по право се пада на Прусия: „Нашата политика няма никакъв друг параден терен освен Германия, а точно него Австрия настойчиво иска за себе си... Ние се лишаваме едини други от въздуха, необходим ни, за да дишаме... Това е факт, който не може да бъде пренебрегван, колкото и да не е желан.“⁽⁴⁰⁾

Първият пруски крал, при когото Бисмарк служи като посланик, се раздира между Герлаховия легитимен консерватизъм и възползването от благоприятните възможности, присъщо на Бисмарковата *Realpolitik*. Бисмарк настоява, че личното уважение на краля към традиционно водещата германска държава не бива да ограничава пруската политика. Тъй като Австрия никога не би се съгласила с пруска хегемония в Германия, стратегията на Бисмарк е отслабване на Австрия при всеки сгоден случай. През 1854 г. по време на Кримската война Бисмарк приканва Прусия да се възползва от развалянето на приятелските връзки между Австрия и Русия, за да нападне страната, която все още е пруски партньор в Свещения съюз, без друго оправдание освен благоприятната възможност:

Успеем ли да накараме Виена да мисли, че една пруска атака срещу Австрия не е абсолютно изключена, скоро ще чуем по-разумни неща оттам...⁽⁴¹⁾

През 1859 г., по време на войната на Австрия с Франция и Пиемонт, Бисмарк се връща на същата тема:

Настоящото положение отново ще ни възмезди богато, ако оставим войната между Австрия и Франция да се затегне здраво и след това напреднем на юг с нашата армия, носейки в раниците граничните колове, които няма да забием отново, докато не стигнем езерото Констанц или поне районите, в които вече не преобладава протестантството.⁽⁴²⁾

Метерних би обявил това за ерес, но Фридрих Велики би приветстввал своя ученик за хитроумната преработка на неговата собствена теза за завладяването на Силезия.

Дипломацията

Бисмарк подлага европейския баланс на силите на същия хладнокръвен и относителен анализ както вътрешното положение в Германия. В разгара на Кримската война той очертава основните възможности пред Прусия:

Имаме на разположение три заплахи: 1. Съюз с Русия; глупаво е постоянно да тръбим, че никога няма да тръгнем с Русия. Дори и така да е, не трябва да отричаме тази възможност, за да можем да я използваме като заплаха. 2. Политика, при която се хвърляме в обятията на Австрия и впоследствие получаваме компенсация за сметка на нашите вероломни [германски] конфедерати. 3. Правителствени промени в ляв дух, с които скоро ще станем толкова „западни“, че ще съумеем напълно да надхитрим Австрия.⁽⁴³⁾

В същата телеграма са изредени като еднакво валидни следните възможности пред Прусия: съюз с Русия срещу Франция (евентуално върху базата на общите консервативни интереси); споразумение с Австрия срещу второстепенните германски държавички (евентуално и срещу Русия); придвижване към вътрешнополитически либерализъм, насочено срещу Австрия и Русия (евентуално в комбинация с Франция). Подобно на Рицельо Бисмарк се смята за свободен, неограничен от нищо при избора на партньори, готов да се съюзи с Русия, Австрия или Франция; изборът ще зависи изцяло от преценката, кое е най-добро за пруските национални интереси. Макар и отявлен враг на Австрия, Бисмарк е готов да обмисли споразумение с Виена срещу подходящи компенсации в Германия. При все че е и архиконсерватор във вътрешните дела, той не вижда никаква пречка пред придвижването на вътрешната политика наляво, стига това да служи на външната политика. Вътрешната политика също е оръжие на *Realpolitik*.

Посегателства срещу равновесието на силите са правени, разбира се, и в апогея на Метерниховата система. Но по това време се полагат върховни усилия всяка промяна да се легализира чрез европейски консенсус. Метерниховата система се опитва да се приспособява чрез конгреси, а не толкова чрез външна политика на заплахи и контразаплахи. Бисмарк би бил последният човек, отрекъл ефикасността на моралния консенсус. Но за него той е просто един от елементите на силата редом с много други. Стабилността на международния ред зависи именно от този нюанс. Натискът за промяна, без да се плаща дан с позоваване на съществуващи договорни отношения, споделени ценности или Европейски концепт, е дипломатическа революция. С времето превръщането на силата в единствен критерий тласка всички народи към надпревара във въоръжаването и към външна политика на конфронтация.

Бисмарковите възгледи си остават академични, докато ключовият елемент на Виенското съглашение – единството на консервативните дворове на Прусия, Австрия и Русия – е все още непокътнат и докато Прусия не се осмелява сама да разкъса това единство. Свещеният съюз се разпада неочеквано след Кримската война, когато Австрия изоставя ловката анонимност, с която Метерних е бранил ракитичната империя от кризите, и след много колебания се присъединява към враговете на Русия. Бисмарк веднага разбира, че Кримската война е предизвикала дипломатическа революция. „Денят за уреждане на смет-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

ките – казва той – неминуемо приближава, дори и да дойде след няколко години.”⁽⁴⁴⁾

Въсъщност вероятно най-важният документ, свързан с Кримската война, е телеграма на Бисмарк, в която се анализира положението след приключването на войната през 1856 г. Характерното е, че в нея с перфектна гъвкавост се прилагат дипломатическите методи и че отсъстват всякакви скрупули при преследването на целта. Германската историография сполучливо я е нарекла „*Prachtbericht*“, или „Майсторската телеграма“. В нея е събрана есенцията на *Realpolitik*, въпреки че за адресата ѝ – пруския премиер Ото фон Мантайфел – тя е прекалено дръзка и многобройните му забележки по полето показват, че съвсем не е бил убеден от нея.

Бисмарк започва с описание на изключително благоприятното положение на Наполеон III в края на Кримската война. Следователно, отбелязва той, всички европейски държави ще търсят приятелство с Франция, като най-големи шансове за успех ще има Русия:

Един съюз между Франция и Русия е твърде естествен, за да не се осъществи... Доскоро непоклатимостта на Свещения съюз... държеше двете страни разделени; но след като цар Николай умря и след като Свещеният съюз бе разрушен от Австрия, не остава нищо, което да спира естественото сближение на тези две държави с нищожни конфликти на интересите.⁽⁴⁵⁾

Бисмарк предрича, че Австрия, напъхала се сама в капана, няма да може да излезе от него чрез настройването на царя срещу Париж. Защото, за да запази подкрепата на своята армия, Наполеон ще се нуждае от някакъв проблем, който своевременно да му осигури „не прекалено произволен и несправедлив“ текст за интервенция. Италия подхожда идеално за тази цел. Амбициите на Сардиния, спомените за Бонапарт и Мюра предоставят достатъчно извинения, а омразата към Австрия ще изглади пътя на интервенцията⁽⁴⁶⁾. Разбира се, точно така и става три години по-късно.

Какви позиции трябва да заеме Прусия в светлината на неизбежното мълчаливо френско-руско сътрудничество и вероятността от френско-австрийски конфликт? В съгласие с Метерниховата система Прусия би трябвало да заздрави съюза си с консервативна Австрия, да укрепи Германската конфедерация, да установи близки връзки с Великобритания и да се стреми да държи Русия по-далеч от Наполеон.

Бисмарк отхвърля категорично всяка една от тези възможности. Сухопътните сили на Великобритания са твърде незначителни, за да се използват срещу един френско-руски съюз. В крайна сметка Австрия и Прусия ще понесат ударите на сблъсъка. А и Германската конфедерация не е в състояние да прибави никаква сериозна сила.

Подпомагана от Русия, Прусия и Австрия, Германската конфедерация вероятно ще остане единна, тъй като ще вярва в победа дори и без нейна помощ; но в случай на война на два фронта, на изток и на запад, владетелите, които не са под

Дипломацията

контрола на нашите байонети, ще се опитат да се спасят чрез обявяване на неутралитет или дори биха могли да се появят на бойното поле срещу нас...⁽⁴⁷⁾

Макар че Австрия е била основният съюзник на Прусия в продължение на цяло поколение, сега според Бисмарк не е подходящ партньор. Тя се е превърнала в главна пречка за разрастването на Прусия: „Германия е твърде малка за двете... докато орем една и съща бразда, Австрия е единствената страна, срещу която можем да постигнем трайни успехи и от която можем да понесем трайни загуби.“⁽⁴⁸⁾

Какъвто и въпрос на международните отношения да се разисква, Бисмарк го разрешава с твърдението, че Прусия трябва да прекъсне конфедеративните си отношения с Австрия и да преразгледа политиката си от Метерниховия период с оглед да отслабва дотогавашния си съюзник при всяка благоприятна възможност: „Когато Австрия впредне кон отпред, ние ще впрягаме друг отзад.“⁽⁴⁹⁾

Бедата на стабилните международни системи е, че са почти напълно неспособни да предвидят смъртоносните заплахи. Слабостта на революционерите се състои в убеждението им, че са в състояние да съчетаят полезното от своите цели с най-доброто от събореното. Но силите, разпалени от революцията, притежават своя собствена инерция и посоката, която поемат, не следва задължително прокламациите на нейните пропагандатори и защитници.

Такъв е случаят и с Бисмарк. Пет години след като идва на власт през 1862 г., той отстранява австрийската пречка пред германското единство, като прилага на практика собствените си съвети от предходното десетилетие. Чрез триумфите във Франция илюзии, наследени от времето на Ришельо.

Нова, обединена Германия не олицетворява идеалите на двете поколения германци, които жаждуват за конституционна демократична държава. Фактически тя не отразява никакво значимо направление на германската мисъл; появява се по-скоро като дипломатическо обединяване на германските суверени, отколкото като израз на народната воля. Легитимността ѝ е извлечена от пруската мощ, а не от принципа за национално самоопределение. Макар че Бисмарк осъществява намеренията си, самата величина на неговия триумф ипотекира бъдещето на Германия и, уви, на европейския световен ред. Разбира се, той е толкова умерен в завършването на своите войни, отколкото е безогледен в подготовката им. Веднага след като Германия постига границите, които смята за жизненонеобходими за своята сигурност, Бисмарк започва благоразумна и стабилизираща външна политика. В продължение на две десетилетия той в майсторски стил маневрира с европейските ангажименти и интереси върху основата на *Realpolitik* и в полза на мира в Европа.

Но веднъж призовани, духовете на силата не се оставят да бъдат прогонени чрез жонгъльство, отколкото ефектно и възпиращо да е то. Германия е обединена в резултат на дипломация, предполагаща безкрайно нагажддане, и все пак самият успех на тази политика премахва цялата дотогавашна гъвкавост на международната система. Участниците в нея намаляват. А когато броят на играчи-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: НАПОЛЕОН III И БИСМАРК

те се съкрати, стесняват се и възможностите да се правят ходове за нагаждане. Новата международна система съдържа едновременно по-малко и по-тежки компоненти, което затруднява постигането на общ приемлив баланс чрез преговори, както и възможността редът да се поддържа без непрекъснати изпитания на силата.

Тези структурни затруднения нарастват от машабите на пруската победа във Френско-пруската война и от природата на мира, с който тя завършва. Германската анексия на Елзас и Лотарингия произвежда непримириим френски антагонизъм, който осутиява всяка германска дипломатическа стъпка към Франция.

През 50-те години Бисмарк смята отварянето към Франция за толкова съществено, че жертва близостта си с Герлах, за да го настърчи. След анексията на Елзас и Лотарингия френската враждебност прераства в „органически недъг на нашата природа“, срещу което Бисмарк е предупреждавал така настойчиво. Така става невъзможно да се води занапред и политиката от неговата „Майсторска телеграма“ – да се стои на страна, когато другите сили вече са се ангажирали, а след това да се продава пруската подкрепа на страната, предлагаща най-много.

Германската конфедерация е съумяvalа да действа като единно цяло само пред лицето на всеобемащи заплахи, заличаващи съперничеството между отделните държави, докато съвместна нападателна дейност от тяхна страна е била структурно невъзможна. Крехкостта на тези връзки е въсъщност една от причините Бисмарк да настоява германското обединение да се осъществи под пруско водачество. Но той плаща цената за новото устройство. След като Германия се превръща от потенциална жертва на агресия в заплаха за европейското равновесие, далечната опасност другите европейски страни да се обединят срещу Германия става реалност. На свой ред тази кошмарна възможност поражда германска политика, която скоро разцепва Европа на два враждебни лагера.

Европейският държавник, схванал най-бързо какви могат да бъдат последиците от обединението на Германия, е Бенджамин Дизраели, на когото предстои скоро да стане британски премиер. През 1871 г. той казва следното за Френско-пруската война:

Войната е израз на германската революция – по-важно събитие от Френската революция миналото столетие... Няма дипломатическа традиция, която да не е била пометена. Пред нас е нов свят... Равновесието на силите бе разрушено изцяло.⁽⁵⁰⁾

Докато Бисмарк е на кормилото, тези дилеми са смекчени от неговата сложна и умела дипломация. И все пак с времето самата сложност на Бисмарковите конструкции ги обича на гибел. Дизраели е прав – Бисмарк преначертава картата на Европа и стила на международните отношения, но в края на краишата не успява да изработи модел, който приемниците му да следват. След като отшумява новостта на Бисмарковите тактики, приемниците и съперниците му започват да търсят сигурност в засилването на армиите си като средство за

Дипломацията

намаляване на зависимостта от непостоянните мъгливи на дипломацията. Неспособността на Железния канцлер да институционализира своята политика хвърля Германия върху изнурителен дипломатически конвойер, от който тя може да избяга, първо – с надпревара във въоръжаването, а след това – и с война.

И в своята вътрешна политика Бисмарк не е в състояние да установи за приемниците си модел, който да следват. Самотна фигура, докато е на власт, Бисмарк е дори още по-малко разбиран, след като слиза от сцената и се обвива в митически ореол. Сподвижниците му помнят трите войни, с които постига германското единство, но забравят за изтощителните подгответки, които са ги направили възможни, както и за умереността, която е била необходима, за да се оберат плодовете им. Те виждат изявите на сила, без да съзират умния анализ, върху който са се основавали.

Конституцията, която Бисмарк изработва за Германия, съчетава тези тенденции. Макар и опрян на първото всеобщо гласуване на мъжете в Европа, парламентът (Райхстагът) не контролира правителството, което е назначавано от императора и може да бъде сменяно само от него. Канцлерът е по-близо до императора и до Райхстага, отколкото са те помежду си. Поради това в някакви граници Бисмарк може да настройва вътрешните германски институции една срещу друга по подобие на начина, който прилага спрямо другите държави във външната политика. Никой от приемниците му не притежава умението или смелостта да следва примера му. Резултатът е, че национализмът, несмекчаван от демокрацията, става все повече шовинизъм, както демокрацията без отговорности става стерилна. Същината на Бисмарковия живот може би е определена най-добре от самия Железен канцлер в писмо, написано до неговата все още бъдеща жена:

Във всичко, което придобива величавост тук, на земята... винаги има нещо от присъщото за падналия ангел – той е прекрасен, но без мир, велик в своите замисли и усилия, но без успех, горд, но самотен.⁽⁵¹⁾

Двамата революционери, които полагат началото на съвременната европейска държавна система, въпълзват в себе си много от дилемите на модерната епоха. Наполеон, неохотният революционер, представя тенденцията за обвързване на политиката с публичността. Бисмарк, консервативният революционер, отразява тенденцията за идентифициране на политиката с анализ на силите.

Наполеон има революционни идеи, но се стъпства пред последствията им. Прекарвайки младините си в нещо, което през ХХ век бихме нарекли протест, той никога не съврзва формулирането на една идея с осъществяването ѝ. Несигурен в целите си, а всъщност и в легитимността си, той разчита на общественото мнение, за да запълни пропастта. Наполеон води своята политика в стила на модерните политически лидери, които измерват успеха си по вечерните телевизионни новини. Подобно на тях се поставя в плен на чисто тактически краткосрочни цели и незабавни резултати, стремейки се да слиса обществото чрез преувеличаване на усилията, които му се е наложило да употреби. С течение на времето обърква външната политика с фокусничеството. В крайна сметка ре-

ДВАМА РЕВОЛЮЦИОНЕРИ: Наполеон III и Бисмарк

алностите, а не публичността определят качествата на един политически деец. Обществото в по-дългосрочна перспектива не уважава лидери, които само отразяват неговите собствени тревоги или виждат единствено симптомите на кризата вместо дългосрочните тенденции. Ролята на лидера е да поеме тежката отговорност да действа, вярвайки на своите оценки за хода на нещата и за начин, по който може да му се повлияе. Ако се провали в това, кризата се изостря, което ще рече, че лидерът е загубил контрол над събитията. Оказва се, че Наполеон е предтеча на едно странно модерно явление – политик, отчаяно мъчец се да се нагоди към онова, което иска обществото, и въпреки това завършващ кариерата си отхвърлен, може би дори и презрян.

На Бисмарк не му липсва увереността да действа единствено въз основа на собствените преценки. Той проницателно анализира съществуващата реалност и възможностите на Прусия. Гради така солидно, че Германия, която сътворява, преживява пораженията на две световни войни, две международни окупации и разделяне на страната в течение на две поколения.

Грешката на Бисмарк е, че е обрекъл своето общество на такъв стил политика, каквато може да бъде следвана само ако в него се ражда по един гений на всяко поколение. Това обаче рядко се случва, а и институциите на имперска Германия възпрепятстват по всякакъв начин подобна възможност. В този смисъл Бисмарк посява семената не само на бъдещите постижения на своята страна, но и на нейните трагедии през XX век. „Никой не яде безнаказано от плодовете на безсмертието“⁽⁵²⁾ – пише Бисмарковият приятел Фон Роон за него.

Трагедията на Наполеон се състои в обстоятелството, че амбициите му надвишават възможностите; трагедията на Бисмарк е, че способностите му превъзхождат капацитета на обществото да ги възприеме. Наследството, което Наполеон оставя на Франция, е стратегическа парализа; наследството, което Бисмарк оставя на Германия, е неусвоемо величие.

ГЛАВА VI

Realpolitik се обръща срещу себе си

Realpolitik – външната политика, основана върху оценка на силата и националния интерес – довежда до обединението на Германия. А обединението на Германия става причина *Realpolitik* да се обръне срещу себе си и да доведе до обратното на онова, което се е смятало, че трябва да постигне. Защото прилагането на *Realpolitik* предотвратява надпреварата във въоръжаването и войните само ако най-големите играчи в международната система са свободни да нагаждат отношенията си към променящите се обстоятелства или ако са възпиранi от системата на споделени ценности; или, най-сетне, ако и двата фактора са налице.

След своето обединение Германия се превръща в най-силната страна на континента и от десетилетие на десетилетие силата ѝ нараства още повече, като с това революционизира европейската дипломация. Откак модерната държавна система се е появила през епохата на Ришельо, страните от периферията на Европа – Великобритания, Франция и Русия – упражняват натиск към центъра. За пръв път сега центърът става достатъчно силен, за да притиска периферии. Какво поведение ще има Европа с този нов гигант в средата на континента?

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

Географията е сътворила една неразрешима задача. Съобразно с традициите на *Realpolitik* би могло да се предположи, че ще се образуват европейски коалиции, за да сдържат растящата, потенциално доминираща мощ на Германия. Тъй като е в центъра на континента, Германия е изложена на постоянната опасност от онова, което Бисмарк нарича *le cauchemar des coalitions* – кошмар на обкръжаващите враждебни коалиции. И ако се опита да предотврати обединяването в коалиция на всички свои съседи – източни и западни, – като ги заплашва поотделно, само ще ускори формирането на коалицията. Произолните предсказания на самозвани пророци се превръщат в част от международната система. Общността, която все още се нарича Европейски концерт, фактически е разцепена от две мрежи на враждебност: антагонизма между Франция и Германия и растящата неприязнь между Австро-унгарската и Руската империя.

Що се отнася до Франция и Германия, мащабите на пруската победа във войната от 1870 г. пораждат постоянно френско желание за *révanche*, а германската анексия на Елзас и Лотарингия придава на омразата конкретен фокус. Омразата скоро се смесва със страх, тъй като френските лидери започват да осъзнават, че войната от 1870-1871 г. е отбелязала край на ерата на френското превъзходство и че е настъпила необратима промяна в съотношението на силите. Системата на Ришельо – хвърляне на отделните германски държави в Централна Европа една срещу друга – е станала невъзможна. Разкъсвана между спомените и амбициите, Франция сюблимира в продължение на почти 50 години огорченията си в една-единствена цел – възвръщането на Елзас и Лотарингия, без да осъзнава, че успешният завършек на тези усилия би удовлетворил френската гордост, но не би променил новата стратегическа реалност. Сама, Франция вече не притежава достатъчно сила, за да удържа Германия; следователно винаги ще се нуждае от съюзници, за да се отбранява. По тези съображения тя се поставя на постоянно разположение като потенциален съюзник на всеки германски враг. Това спъва гъвкавостта на германската дипломация и води до ескалация на всяка криза, включваща Германия.

И втората европейска схизма – между Австро-унгарската империя и Русия – е резултат от обединяването на Германия. Още когато става *Ministerpräsident* през 1862 г., Бисмарк иска от австрийския посланик да предаде на своя император смайващо предложение: Австрия, сърцевината на древната Свещена римска империя, да придвижи центъра на тежестта си от Виена към Будапеща. Посланикът намира идеята толкова нелепа, че в своя доклад до Виена я приписва на нервно изтощение на Бисмарк. Но победена в борбата за превъзходство в Германия, Австрия вече няма друг избор, освен да последва предложението на Бисмарк. Будапеща се превръща в равен, а понякога и водещ партньор в новосътворената дуалистична монархия.

След изпълждането ѝ от Германия новата Австро-унгарска империя няма друг терен за експанзия освен Балканите. Австрия не се включва в презморския колонализъм и ръководителите ѝ започват да гледат на Балканите с тяхното славянско население като на естествена аrena за разгръщане на австрийските geopolитически амбиции – поне за да са в крак с другите велики сили. Подобна политика безусловно съдържа зародиша на конфликт с Русия.

Дипломацията

Здравият разум би трябвало да накара австрийските водачи да действат предпазливо, за да не подклаждат балканския национализъм и да не превръщат Русия в свой постоянен враг. Но здравият разум не изобилства във Виена, а още по-малко в Будапеща. Преобладава шовинизъмът. Кабинетът във Виена продължава инерционния курс във вътрешната политика и изблиците на истерия във външната, които все повече го изолират след края на Метерниекската епоха.

Германия не съзира никакви свои интереси на Балканите, но проявява изключителен интерес към запазването на Австро-Унгария. Защото рухването на дуалистичната монархия би провалило цялата политика на Бисмарк по отношение на Германия. Немски говорящият католически дял на империята би се включил в Германия, застрашавайки върховенството на Прусия, за което Бисмарк се е борил с такова упорство. Освен това разпадането на Австрийската империя би оставило Германия без нито един надежден съюзник. От друга страна, Бисмарк желае да запази Австрия, но в никакъв случай не желае да предизвика Русия. Това е ребус, който той съумява да замъглива за известно време, но никога не разрешава напълно.

Положението става все по-заплетено поради обстоятелството, че Отоманска империя преживява агонията на бавното разпадане, предизвикващо чести стълковения между великите сили около разделянето на плячката. Бисмарк веднъж заявява, че при комбинация от петима играчи винаги е за предпочтение да си на страната на тримата. Но от петте велики сили – Англия, Франция, Русия, Австрия и Германия – Франция е враждебно настроена, Великобритания не е на разположение поради политиката ѝ на „блестяща изолация“, а Русия има двойствена позиция поради конфликт с Австрия. Германия се нуждае от съюз *едновременно* с Русия и с Австрия, за да осъществи групировка от трима. Само държавник с Бисмарковите способности и воля би се решил дори да помисли за подобен опасен баланс. По такъв начин отношенията между Германия и Русия се превръщат в ключ за мира в Европа.

Още с излизането си на международната аrena Русия със смайваща бързина се домогва до водеща позиция. При сключването на Вестфалския мир през 1648 г. никой не смята Русия за заслужаваща дори представяне. След 1750 г. обаче Русия активно участва във всяка значителна война в Европа. Към средата на XVIII век вече внушава съмнително беспокойство у западните наблюдатели. През 1762 г. френският шарже д'афер в Санкт Петербург докладва:

Ако руските амбиции не бъдат спрени, въздействието им върху съседите на Русия могат да бъдат фатални... Съзивам, че степента на руската сила не бива да се измерва с нейната експанзия и че владеенето на източните територии е повече внушителен фантом, отколкото извор на истинска мощ. Но подозирам също, че народ, справяящ се с необуздаността на сезоните по-добре от другите поради суровия климат, сред който живее, народ, привикнал към робско подчинение, задоволяващ се с малко и следователно способен да води война на евтина цена... такъв народ, подозирам, вероятно ще покорява...⁽¹⁾

По време на Виенския конгрес Русия по всяка вероятност вече е най-могъщата страна на континента. В средата на XX век тя е с ранга на една от двете глобал-

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

ни суперсили, преди да рухне четирийсетина години по-късно, губейки само за няколко месеца много от огромните си придобивки, натрупани в предходните две столетия.

Абсолютният характер на царската власт позволява на руските владетели да водят произволна и капризна външна политика. За шест години, от 1756 до 1762 г., Русия влиза в Седемгодишната война на страната на Австрия, нахлува в Прусия, минава на пруска страна след смъртта на императрица Елизавета през януари 1762 г. и обявява неутралитет, когато през юни същата година Екатерина Велика сваля от престола своя съпруг. Петдесет години по-късно Метерних посочва, че цар Александър I никога не се е придържал към определено становище за повече от пет години. Фридрих фон Генц, съветник на Метерних, описва по следния начин позициите на царя: „Нито една от пречките, които задържат или възпрепятстват другите суверени – поделената власт, конституционните форми, общественото мнение и пр. – не съществуват за императора на Русия. Каквото е сънувал през нощта, може да изпълни на сутринта.“⁽⁷⁾

Парадоксите са най-характерната черта на Русия. Независимо че е постоянно във война и че се разширява във всички посоки, тя непрекъснато се смята за заплашена. Колкото по-многоезична става империята, толкова по-уязвима се чувства отчасти поради необходимостта да изолира различните народности от своите съседи. За да запазят властта си и за да преодолеят напреженията между разнородните населния вътреш в империята, всички руски царе прибягват до мита за някаква мащабна външна заплаха, който с течение на времето се превръща в самовъзобновяващо се пророчество, заплашващо стабилността на Европа.

Докато Русия се разширява от околностите на Москва към центъра на Европа, бреговете на Тихия океан и Централна Азия, жаждата ѝ за сигурност прераства в самоцелна експанзия. Руският историк Василий Ключевски описва процеса по следния начин: „...тези войни, първоначално отбранителни, незабележимо и неусетно за московските политици се превърнаха в агресивни войни – пряко продължение на обединителната политика на старата [предромановска] династия, борба за руски територии, които никога не са принадлежали на Московското княжество.“⁽⁸⁾

Русия постепенно се превръща в такава заплаха за равновесието на силите в Европа, каквато е за съседите си по своите огромни периферии. Без оглед на контролираните територии Русия неизменно изтласква границите си навън. Този процес започва с отбранителна по същество мотивация, когато княз Потемкин (най-известен с построяването на фалшиви села декори по пътя на царицата) се застъпва за отвоюването на Крим от Турция през 1776 г. Основанията му са разумни – така би нараснала способността на Русия да брани земите си.⁽⁹⁾ До 1864 г. сигурността се е превърнала в синоним на непрестанна експанзия. Канцлерът Александър Горчаков определя руската експанзия в Централна Азия като постоянно задължение да се умиротворява периферията, изтласквана навън по чиста инерция.

Положението на Русия в Централна Азия е подобно на това, в което изпадат всички цивилизовани държави, когато влизат в съприкосновение с полудиви но-

Дипломацията

мадски племена, непритежаващи здрава социална организация. В такива случаи интересите на граничната сигурност и търговските отношения винаги изискват по-цивилизованата държава да упражнява известна власт над своите съседи...

Държавата следователно трябва да направи избор: или да се откаже от тези продължителни усилия и да обрече границите си на постоянни размирици... или да продължи да напредва все по-навътре в сърцето на дивите земи... където най-голямата трудност е да се спреш.⁽⁵⁾

Много историци си припомниха този пасаж, когато Съветският съюз нахлу в Афганистан през 1979 г.

Колкото и парадоксално да звучи обаче, вярно е и това, че през последните 200 години европейският баланс на силите на няколко пъти е бил запазван с руските усилия и героизъм. Без Русия Наполеон и Хитлер почти със сигурно биха успели да изградят своите универсални империи. Янусоподобната Русия едновременно е заплаха за равновесието на силите и един от ключовите му елементи, съществен за баланса, но не изцяло принадлежащ към него. През по-голямата част от своята история Русия едва се удържа, изпълнена с ревност, в ограниченията, наложени ѝ от външния свят. И въпреки това има периоди, като най-показателни са 40-те години след края на Наполеоновите войни, когато Русия не се възползва от огромната си мощ, а я предоставя в защита на консервативните ценности в Централна и Западна Европа.

Дори когато Русия се застъпва за легитимността, подходът ѝ е далеч по-месиански – а следователно и империалистически, – отколкото на другите консервативни дворове. Докато западноевропейските консерватори се отъждествяват с философията на самовъздържането, руските водачи се предоставят в служба на кръстоносни походи. Царете не се сблъскват с никакво оспорване на тяхната легитимност, затова слабо проумяват републиканските движения и само ги обвиняват в неморалност. Радетели на единството на консервативните ценности – поне до Кримската война, – те са готови освен това да използват легитимността за експанзия на своето влияние, като Николай I си спечелва прозвището Жандарм на Европа. В апогея на Свещения съюз Фридрих фон Генц пише за Александър I:

Независимо от старанието и ентузиазма, които постоянно засвидетелства към Великия съюз, император Александър е владетелят, който най-лесно може да мине без него... За царя Великият съюз е само средство, чрез което може да упражнява влияние в общите дела: една от главните му амбиции... Неговият интерес от запазването на системата не е като интереса на Австрия, Прусия или Англия, основан на необходимостта и страхът; това е необвързан и пресметлив интерес, който царят е в състояние да пренебрегне веднага след като друга система му предложи по-големи преимущества.⁽⁶⁾

Подобно на американците руснаците също смятат своето общество за изключително. Сблъсквайки се само сnomадски или феодални общества, руската експанзия в Централна Азия притежава много от чертите на американската експанзия на Запад. А и руското ѝ оправдание, в духа на цитата на Горчаков по-

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

горе, напомня начина, по който американците обясняват своето „изявено призвание“. Но колкото повече Русия се доближава до Индия, толкова повече нараства британската подозрителност, докато през втората половина на XIX век руската експанзия в Централна Азия – за разлика от американския поход на Запад – не се превръща във външнополитически проблем.

Отворените граници на двете страни са един от малкото обези на американската и руската изключителност. Американското чувство за уникалност се основава върху свободата; руското извира от съвместно преживяното страдание. Всеки може да сподели американските ценности; руските обхващат само руския народ без повечето неруски поданици. Американската изключителност довежда страната до изолационизъм, редуваш се с редки морални кръстоносни походи; руската изключителност поражда чувство за мисионерство, което нерядко води до военни авантюри.

Руският националистически публицист Михаил Катков определя разликата между руските и западните ценности по следния начин:

...всичко там се основава на договорни отношения, а всичко тук – на вярата; този контраст е произлязъл от позицията на църквата съответно на Запад и на Изток. Там съществува по същество дуалистична власт, тук – единна.⁽⁷⁾

Националистическите руски и панславянски писатели неизменно отдават приписвания на руския народ алtruизъм на православната му вяра. Великият белетрист и страстен националист Фьодор Достоевски тълкува руския алtruизъм като задължение да се освободят славянските народи от чуждо господство, при необходимост и чрез опълчване срещу цяла Западна Европа. По време на руската кампания на Балканите през 1877 г. Достоевски пише:

Питайте народа, питайте войника: Защо се вдигате? Защо отивате на война и какво очаквате от нея? Ще ви отговорят в един глас, че отиват да служат на Христа и да освободят своите поробени братя... [Ние] ще бдим за тяхното взаимно съгласие и ще защитаваме свободата и независимостта им, ако ще – и срещу цяла Европа.⁽⁸⁾

За разлика от останалите държави в Западна Европа, към които изпитва едновременно възхита, презрение и завист, Русия схваща себе си не като нация, а като кауза отвъд geopolитиката, движена от вярата и държана единна от оръжието. Достоевски не ограничава ролята на Русия до освобождаване на братята славяни. Той включва и задължението ѝ да бди за тяхното взаимно съгласие – социално мероприятие, което лесно преминава в доминиране. За Катков Русия е Третият Рим:

Руският цар е повече от потомък на своите предци; той е наследник на цезарите на Източен Рим, на строителите на Църквата и нейните събори, които установиха самото верую на християнската вяра. С падането на Византия се вдигна Москва и започна величието на Русия.⁽⁹⁾

Дипломацията

След Октомврийската революция страстното мисионерско чувство се прехвърля върху Комунистическия интернационал.

Парадоксът на руската история е заложен в трайната ѝ раздвоеност между месианския стремеж и пронизващото чувство за несигурност. В своята крайност тази раздвоеност поражда страхът, че ако империята не се разширява, ще рухне. Така, когато действа като главен двигател за подялбата на Полша, Русия прави това отчасти поради съображения за сигурност, отчасти в стила на характерния за XVIII век стремеж към величие. Столетие по-късно завоеванията са придобили автономно значение. През 1869 г. Ростислав Андреевич Фадеев, офицер панславист, пише в своето нашумяло есе „Мнение по Източния въпрос“, че Русия трябва да продължи похода си на Запад, за да защити досегашните си завоевания:

Историческото придвижване на Русия от Днепър до Висла [разделението на Полша] е обявяване на война на Европа и настаниване в част от континента, която никога не ѝ е принадлежала. Русия стои сега в средата на вражеските линии – но подобно положение може да е само временно: тя ще трябва или да изтика врага, или да изостави позициите си... или да разпростира превъзходството си до Адриатика, или да се изтегли отново зад Днепър...⁽¹⁰⁾

Анализът на Фадеев не се отличава много от този на Джордж Кенан, направен от другата страна на разделителната линия в знаменитата му статия за изворите на съветското поведение. В нея той предрича, че ако не осъществява експанзия, Съветският съюз ще се обезсили и ще рухне.⁽¹¹⁾

Високото мнение на Русия за себе си рядко се споделя от останалия свят. Въпреки високите постижения в литературата и музиката Русия така и не се превръща в онзи културен магнит за поробените от нея народи, какъвто става метрополията на някои други колониални империи. Руската империя не е смятана за модел от други народи или от собствените ѝ поданици. За външния свят Русия е първична стихия, загадъчно и застрашително присъствие, което поражда тревога и трябва да бъде съдържано – чрез сътрудничество или чрез противопоставяне.

Метерних упражнява сътрудничеството, и то с много голям успех, в продължение на едно поколение. Но след обединенията на Германия и Италия големите идеологически каузи от първата половина на XIX век губят сплотяващото си въздействие. Национализмът и революционното републиканство не се приемат вече като заплахи за европейския ред. След като национализмът се превръща в преобладаващ организационен принцип, коронованите глави на Русия, Прусия и Австрия изпитват все по-малка необходимост да се обединяват за съвместна защита на легитимността.

Метерних успява да изгради нещо като европейско правителство, защото владетелите на Европа приемат своето идеологическо единство като необходима преграда срещу революцията. Но до 70-те години или страхът от революция отслабва, или отделните правителства решават, че могат да се справят с нея без външна помощ. Две поколения вече ги отделят от екзекуцията на Луи

XVI; либералните революции от 1848 г. са потушени; макар и република, Франция е загубила прозелитския си плам. Никаква обща идеологическа връзка вече не действа в изострящия се конфликт между Русия и Австрия на Балканите или между Германия и Франция по повод на Елзас и Лотарингия. Великите сили не виждат една в друга партньори в обща кауза, а опасни, дори смъртни врагове. Конфронтацията се утвърждава като стандартен дипломатически метод.

В един по-ранен период Великобритания е допринасяла за сдържането, действайки като балансър на европейското равновесие. Дори и в този момент от всички големи европейски държави единствена Великобритания е в състояние да провежда политика на баланс на силите, неспъвана от враждебност към някоя друга сила. Но тя все повече се обърква при идентифицирането на основната заплаха за себе си и няма да възвърне ориентацията си и след няколко десетилетия.

Познатото на Великобритания балансиране на силите от Виенската система е коренно променено. Обединена Германия се сдобива със силата да доминира над Европа сама – положение, на което Великобритания винаги се е противопоставяла в миналото, когато се е очертавало като следствие от завоеванията на една страна. Повечето британски лидери обаче, с изключение на Дизраели, не виждат причина да се противопоставят на процесите на консолидация в Централна Европа, спрямо които британските държавници са били благоприятно настроени от десетилетия, особено като се има предвид, че кулминациите е резултат на война, в която от техническа гледна точка Франция е агресорът.

Откакто Канинг е отстранил Великобритания от Метерниховата система 40 години по-рано, политиката на блестяща изолация винаги е давала на страната възможност да играе ролята на защитник на равновесието – до голяма степен поради това, че нито една отделна страна не е била в състояние да доминира над континента. След обединението си Германия прогресивно се доближава до тази възможност. И смущаващото е, че постига това не чрез завоевания, а чрез развитие върху собствената си територия. Стилът на Великобритания е да се намесва само когато равновесието на силите е фактически заплашено, а не срещу перспективата да бъде нарушено. И тъй като минават десетилетия преди да стане очевидна германската заплаха за европейското равновесие, външната политика на Великобритания през останалата част от столетието е съсредоточена върху Франция, чийто колониални амбиции се сблъскват с британските, особено в Египет, и върху натиска на Русия към Проливите, Персия, Индия, а по-късно и Китай. Това са колониални проблеми. По отношение на европейската дипломация, породила войните и кризите на ХХ век, Великобритания продължава да практикува политиката си на блестяща изолация.

Тъй че, докато го уволняват през 1890 г., Бисмарк е водещата фигура в европейската дипломация. Той желае новосътворената Германска империя да живее в мир и не търси конфронтация с която и да било страна. Но липсата на морални задръжки сред другите европейски държави превръща задачата му в херкулесова. Той трябва да държи и Русия, и Австрия извън лагера на своя френски враг. Това му налага да възпира австрийското противопоставяне на закономерни руски цели, както и да въздържа Русия от подкопаване на Австро-

Дипломацията

унгарската империя. Нужни са му добри отношения с Русия, без да отблъсква Великобритания, която гледа загрижено на руските домогвания към Константинопол и Индия. Дори и гений като Бисмарк не би могъл да поддържа такъв несигурен баланс за неограничен период; нарастващите напрежения в международната система стават все по-малко и по-малко управляеми. Но въпреки това за почти 20-те години, през които управлява Германия, Бисмарк прилага проповядваната от него *Realpolitik* с такава умереност и гъвкавост, че балансът на силите никога не се проваля.

Целта на Бисмарк е да не дава на друга сила – освен на непримиримата Франция – никакво основание да се присъедини към съюз, насочен срещу Германия. Настоявайки, че обединена Германия се е „наситила“ и че няма други терitorиални амбиции, Бисмарк се стреми да убеди Русия, че Германия няма интереси на Балканите; според него Балканите не струват костите дори на един померански grenadier. Имайки Великобритания наум, Бисмарк не предприема никакво предизвикателство на континента, което би могло да породи британска загриженост за равновесието; освен това държи Германия извън колониалната надпревара. „Ето тук е Русия, а тук е Франция и ние сме по средата. Това е моята карта на Африка“ – отговаря Бисмарк на застъпник за германския колонализъм.⁽¹²⁾ По-късно вътрешното положение ще го накара да промени това свое становище.

Уверенията обаче не са достатъчни. Всъщност Германия се нуждае от съюз едновременно с Русия и с Австрия, което на пръв поглед изглежда невъзможно. И въпреки това Бисмарк изковава именно такъв съюз през 1873 г. – първата така наречена Лига на тримата императори. С обявеното единство на трите консервативни двора тя твърде много напомня Метерниховия Свещен съюз. Нима Бисмарк внезапно е развел симпатии към Метерниховата система, за чието разрушаване толкова много е допринесъл? Но времената значително са се променили в резултат на Бисмарковите успехи. Макар Германия, Австрия и Русия да се вричат в чист Метернихов стил да си сътрудничат за потискане на подривни тенденции върху земите на всяка една от тях, общата омраза към политическите радикали не е в състояние вече да държи източните монаршески дворове обединени – преди всичко защото всеки един е уверен, че може да се справи с вътрешни брожения без външна помощ.

Освен това Бисмарк е загубил своите солидни легитимистки акредитиви. Макар кореспонденцията му с Герлах (виж глава V) още да не е публикувана, общите му становища са известни. Трудно би могло да се повярва, че привърженикът на *Realpolitik* по време на цялата си обществена кариера е станал застъпник на легитимността. Изострящото се геополитическо съперничество между Австрия и Русия надраства единството на консервативните монарси. Всеки един от тях се стреми да грабне части от разпадаща се Турска империя. Панславизъмът и старомодният експанзионизъм са в основата на авантюристичната руска политика на Балканите. Обикновен страх поражда подобни ходове в Австро-унгарската империя. Така че, макар на книга германският император да е в съюз с колегите си, консервативните монарси на Русия и Австрия, на практика тези двама „братя“ са се стиснали за гушите. Задачата да взаимодейства с

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

двама партньори, всеки един от които смята другия за смъртна заплаха, трои съюзническата система на Бисмарк през останалите му дни.

Първата лига на тримата императори показва на Бисмарк, че той не е в състояние повече да контролира чрез позоваване на вътрешни принципи в Австрия и Русия пуснатите от самия него сили. Оттук насетне той ще се опитва да ги манипулира, наблягайки на силата и егоистичния интерес.

Две събития ясно показват, че *Realpolitik* се е превърнала в доминираща тенденция на периода. Първото е от 1875 г. и представлява псевдокриза, измислена опасност от война, предизвикана от уводна статия в немски вестник с предизвикателното заглавие „Неизбежна ли е войната?“. Статията алармира за увеличени френски военни разходи и закупуване на огромен брой коне от френската армия. Бисмарк вероятно е измислил заплахата от война, без да има намерение да отива по-далеч, тъй като не са проведени частична мобилизация или заплашителни придвижвания на военни части.

Противопоставянето на несъществуваща опасност от война е лесен начин да се повдигне духът на един народ. Ловката френска дипломация насаждда убеждението, че Германия планира превантивна атака. Френското външно министерство пуска в ход версията, че при разговор с френския посланик руският цар намекнал, че ще подкрепи Франция при френско-германски конфликт. Великобритания, както винаги чувствителна към вероятността една сила да доминира в Европа, се раздвижва. Премиерът Дизраели инструктира своя външен министър лорд Дерби да подхвърли на руския канцлер Горчаков идеята за сплашване на Берлин:

Моето лично мнение е, че трябва да предприемем някакво конкретно действие, за да запазим мира в Европа, както направи Пам [lord Palmerston], когато обърка Франция и изгони египтяните от Сирия. Може да се съюзим с Русия конкретно за тази цел; могат да бъдат поканени и други сили, като Австрия, евентуално и Италия, да се присъединят...⁽¹³⁾

Обстоятелството, че Дизраели, обладан от дълбоко недоверие към руските имперски амбиции, си позволява дори да намекне за английско-руски съюз, показва колко сериозно разглежда той перспективата за германско първенство в Западна Европа. Военната заплаха се разсейва толкова бързо, колкото се е и появила, така че планът на Дизраели не се оствършава. Макар Бисмарк да не узнава подробности за маневрата на Дизраели, канцлерът е твърде хитър, за да допусне реална изява на британските спотаявани тревоги.

Както Джордж Кенан показва⁽¹⁴⁾, тази криза далеч не е толкова значима, колкото вдигнатият около нея шум. Бисмарк няма никакво намерение да влеза във война толкова скоро след сразяването на Франция, макар да няма нищо против Франция да остане с убеждението, че може да направи това, ако бъде прекалено предизвикан. Цар Александър II не възнамерява да става гарант на републиканска Франция, макар и да няма нищо против Бисмарк да мисли, че подобна възможност не е изключена.⁽¹⁵⁾ Така че Дизраели реагира срещу нещо все още химерично. Но все пак комбинацията от британските опасения, френското ма-

Дипломацията

невриране и руската двойственост убеждава Бисмарк, че само активната политика може да отклони процеса на образуване на коалиция, който след поколение ще доведе до Тройната антантa, насочена срещу Германия.

Втората криза вече е достатъчно реална. Тя се проявява под формата на по-редна балканска криза, за да покаже, че нито мирогледните, нито идеологическите връзки са в състояние да поддържат единството в Лигата на тримата императори срещу подмолния сблъсък на националните интереси. И тъй като тази криза разголва конфликта, който в края на краишата обрича на гибел Бисмарковия европейски ред и хвърля Европа в Първата световна война, ще я разгледаме малко по-подробно.

Източният въпрос, задрягал след Кримската война, отново заема челно място в международния дневен ред с първата серия международни сблъсъци, които с годините ще станат стереотипни подобно на японските пиеси от театър кабуки. Почти случайно събитие е в състояние да предизвика криза, като Русия ще отправи заплахи, а Великобритания ще изпрати Кралския флот. Русия ще окупира някоя част от Отоманската империя на Балканите и ще я държи като заложник. Великобритания ще заплаши с война. Ще започнат преговори, при които Русия ще намали исканията си и точно в този момент целият проблем ще отшуми.

През 1876 г. българите, които в продължение на векове са живели под турско владичество, въстават; към тях се присъединяват и други балкански народи. Турция отвръща с ужасяваща бруталност и Русия, обхваната от силни панславянски чувства, заплашва с намеса.

В Лондон руската заплаха извиква познатата сянка на руски контрол над Проливите. След Канинг британските държавници следват максимата, че ако Русия контролира Проливите, ще доминира над Източното Средиземноморие и Близкия изток, като с това ще застраши позициите на Великобритания в Египет. Следователно според британската конвенционална мъдрост Отоманската империя, колкото и грохнала и безчовечна да е, трябва да се пази дори с риск от война с Русия.

Създалото се положение изправя Бисмарк пред сложна дилема. Едно руско нападение, способно да предизвика британска военна реакция, би могло да накара и Австрия да се намеси в схватката. А ако Германия се види принудена да избира между Австрия и Русия, Бисмарковата външна политика ще претърпи крушение ведно с Лигата на тримата императори. Както и да се развият събитията, Бисмарк рискува да настрои срещу себе си или Австрия, или Русия, а заемайки неутрална позиция, може да предизвика гнева и на двете. „Ние винаги сме избягвали – казва Бисмарк в Райхстага през 1878 г. – при различия в мнението между Австрия и Русия да създаваме мнозинство от двама срещу един, вземайки страна...“⁽¹⁶⁾

Умереността е класическа Бисмаркова черта, макар да създава изостряща се дилема с развитието на кризата. Първият ход на Бисмарк е да се опита да заздрави Лигата на тримата императори, търсейки пътища за изработка на общо становище. В началото на 1876 г. Лигата на тримата императори издава така наречения Берлински меморандум, с който се предупреждава Турция да прекрати

репресиите. Дава се също да се разбере, че Русия би могла да се намеси на Балканите от името на Европейския концерт, така както Метернизовите конгреси във Верона, Лайбах и Тропау са посочвали европейска сила, която да изпълни решението им.

Но има огромна разлика между предприемането на подобно действие преди и сега. По Метерниово време британски външен министър е Касълрей, който се отнася благосклонно към интервенция от страна на Свещения съюз, макар че Великобритания се е отказала от участие в него. Сега обаче премиер е Дизраели и той тълкува Берлинския меморандум като първа крачка към раздробяване на Отоманската империя, от което Великобритания е изключена. Всичко твърде много напомня за европейската хегемония, на каквато Великобритания се е противопоставяла от векове. Оплаквайки се на Шувалов, руския посланик в Лондон, Дизраели казва: „Англия е третирана, сякаш е Черна гора или Босна.“⁽¹⁷⁾ Той пише на лейди Брадфорд, с която си кореспондира:

Няма никаква балансираност и ако не приемем нещо необичайно, за да можем да действаме съвместно с трите северни сили, те ще действат без нас, което е много нежелателно за държава като Англия.⁽¹⁸⁾

При единство между Санкт Петербург, Берлин и Виена за Великобритания би било изключително трудно да им се противопостави. Като че Дизраели няма друг избор, освен да се присъедини към северните сили, докато Русия напада Турция.

Въпреки това Дизраели – в духа на Палмерстон – решава да демонстрира британска сила. Той придвижва британския флот в Източното Средиземноморие и прокламира протурските си симпатии, за да подтикне Турция към непреклонност и да разпали по този начин всички латентни противоречия в Лигата на тримата императори. Неотличаващ се с прекомерна скромност, Дизраели обявява пред кралица Виктория, че е разбил Лигата на тримата императори. Той смята, че „тя е унищожена, разпаднала се като римския триумвират“⁽¹⁹⁾.

Бенджамин Дизраели е една от най-необикновените личности, оглавявали някога британско правителство. Когато през 1868 г. научава, че е назначен за министър-председател, възклика възторжено: „Ура! Ура! Изкатерих се до върха на плъзгавия стълб.“ По съвършено противоположен начин реагира постоянноят му съперник Уилям Евърт Гладстон, когато го канят да го замести през същата година: пише многословно есе за отговорностите на властта и за своя свещен дълг към Бога, като вмъква и молитва към Всевишния да го дари със силата, необходима, за да носи тежките отговорности на министърпредседателския пост.

Реакциите на тези мъже, които доминират британската политика през втората половина на XIX век, разкриват две противоположни натури: Дизраели – ефектен, блъскав, подвижен; Гладстон – учен, набожен, сериозен. Не е малка иронията, че викторианскаят партия на торите, съставена от достолепни провинциални земевладелци и благочестиви англикански аристократични фамилии, е издигната за свой водач този блестящ еврейин авантюрист, че партията

Дипломацията

на най-вътрешните хора на властта изтиква на международната арена един сто- процентов аутсайдер. Никой евреин не е израствал до такива висоти в британска политика. Столетие по-късно отново смятаните за тесногръди тори, а не имашите се за прогресивни лейбъристи ще издигнат за премиер Margaret Thatcher – зарзаватчийската дъщеря, която се оказа друг забележителен лидер и първата жена премиер на Великобритания.

Необичайна е кариерата на Дизраели. Белетрист на младини, той е по-скоро литератор, отколкото политик, и е било много по-вероятно да завърши живота си като оригинален писател и остроумен събеседник, отколкото като една от най-забележителните политически фигури на века. Подобно на Бисмарк Дизраели е привърженик на разпростирането на избирателното право и върху обикновения човек, убеден, че средната класа в Англия ще гласува за консерваторите.

Като водач на торите Дизраели се застъпва за нова форма на империализъм, различен от практикуваната след XVII век, търговска по същество експанзия, чрез която Великобритания си е изградила империя в състояние на разсейност. За Дизраели империята е не икономическа, а духовна необходимост, предпоставка за величието на неговата страна. „Проблемът не е тривиален – заявява той в прочутата си реч в Кристал палас през 1872 г. – Въпросът е дали ще се задоволите с една удобна Англия, моделирана и излята по континентални принципи, вървяща неотменимо към незавидна участ, или ще живеете във велика страна, в която вашите синове ще се издигат до върховни позиции и ще печелят уважението не само на своите съотечественици, но и на целия свят.“⁽²⁰⁾

Воден от такива убеждения, Дизраели се чувства длъжен да се противопостави на руската заплаха срещу Отоманската империя. В името на европейско-то равновесие той не приема предписанията на Лигата на тримата императори, а в името на Британската империя се противопоставя на предложението Русия да се превърне в насилен изгълнител на европейския консенсус в подстъпите на Константинопол. През XIX век здраво се е утвърдило схващането, че Русия е главна заплаха за британските позиции в света. Великобритания вижда своите презморски интереси застрашени от клещовидно руско движение. Едното острие е насочено към Константинопол, другото – към Индия и Централна Азия. При експанзията си в Централна Азия през втората половина на века Русия изработва завоевателски методи, които постепенно се превръщат в стереотип. Жертвата винаги е толкова далеч от централните световни събития, че малцина на Запад имат представа, какво се случва. Така повечето хора остават с предразсъдъците, че царят е доброжелателен, но поданиците му са войнствени. Разстоянието и неосведомеността се превръщат в оръжие на руската дипломация.

От европейските сили само Великобритания проявява интерес към Централна Азия. Когато руската експанзия се примъква все по-на юг към Индия, протестите на Лондон се сблъскват като о стената с канцлеръ Александър Горчаков, който често не е осведомен какво правят руските армии. Lord Огъстъс Лофтус, британски посланик в Санкт Петербург, предполага, че натискът на Русия върху Индия „не идва от суверена, въпреки че е абсолютен монарх, а

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

по-скоро от господстващата роля, която играе военната администрация. Там, където се поддържа неимоверно голяма постоянна армия, абсолютно необходимо е да ѝ се намира работа... Когато се установи система на завоевания, присъединяването на една територия води до присъединяването на друга и трудността е да се спре.“⁽²¹⁾ Това наблюдение повтаря, разбира се, думите на Горчаков (виж стр.121-122). От друга страна, британският кабинет не се интересува много дали Русия заплашва Индия поради преднамерен империализъм или не.

Същият модел се повтаря отново и отново. Всяка година руските войници проникват все по-дълбоко в сърцето на Централна Азия. И всяка година Великобритания иска обяснения и получава всевъзможни уверения, че царят не възнамерявал да анексира и квадратен метър земя. В началото подобен вид твърдения утвърждават тревогата. Но поредното руско нападение отново повдига проблема. Така например след като руската армия завзема през май 1868 г. Самаркандин (в днешен Узбекистан), Горчаков заявява на британския посланик сър Ендрю Бюканан, че „руското правителство не само не желае, но и сега дълбоко съжалява за окупацията на този град и че той може да бъде уверен, че градът няма да бъде задържан за дълго“⁽²²⁾. Самаркандин, разбира се, остава под руски суверенитет до разпадането на Съветския съюз повече от столетие по-късно.

През 1872 г. същата игра се повтаря на неколкостотин километра югоизточно с княжество Хива на границата на съвременен Афганистан. Граф Шувалов, царски адютант, е изпратен в Лондон, за да увери британците, че Русия няма намерение да анексира други територии в Централна Азия:

Не само че императорът няма никакво намерение да завладява Хива, но и са подгответи категорични заповеди, за да се предотврати това. Дадоха се разпорежданя условията, които ще бъдат наложени, да изключват продължаването по какъвто и да е начин на окупацията на Хива.⁽²³⁾

Едва дадени тези уверения, и става ясно, че руският генерал Кауфман е превзел Хива и е наложил договор, драстично противоречащ на уверенията на Шувалов.

През 1875 г. същите методи се прилагат и по отношение на Коканда, друго княжество на границата на Афганистан. В този случай канцлерът Горчаков успява необходимост да оправдае пропастта между руските уверения и действия. Изобретателно измисля безprecedентно разграничение между едностранните уверения (които по неговото определение нямат обвързващ характер) и формалните двустранни ангажименти. „Кабинетът в Лондон – пише той в нота, – изглежда, поради факта, че ние на няколко пъти непринудено и приятелски споделихме с него нашите възгледи по отношение на Централна Азия и особено нашата твърда решимост да не водим политика на завоевания и анексии, е стигнал до извода, че сме поели определени задължения по тези въпроси.“⁽²⁴⁾ Или с други думи, Русия държи да има свобода на действие в Централна Азия, сама си определя нормите и не се смята обвързана дори със собствените си уверения.

Дипломацията

Дизраели няма намерение да позволи същата игра да се повтори в подстъпите на Константинопол. Той окуражава отоманските турци да отхвърлят Берлинския меморандум и да продължат опустошаването на Балканите. Въпреки тази проява на британска решителност Дизраели е подложен на силен натиск у дома. Жестокостите на турците са настроили общественото мнение срещу тях, а Гладстон се противопоставя на аморалната външна политика на Дизраели. Това кара Дизраели да се присъедини към Лондонския протокол от 1877 г., чрез който Великобритания и трите северни двора призовават Турция да преустанови кланетата на Балканите и да въведе административни реформи в района. Султанът обаче, сигурен, че Дизраели е на негова страна, независимо от отправените формални искания отхвърля дори този документ. Русия отговаря с обявяването на война.

За момент изглежда, че Русия е спечелила дипломатическата игра. Подкрепена е не само от останалите два северни двора, а и от Франция; на нейна страна е и британското обществено мнение. Ръцете на Дизраели са вързани: едно влизане във войната на турска страна би означавало падане на правителството му.

Но както в много предишни случаи руските лидери проиграват своя шанс. Водени от блестящия, но безразсъден генерал и дипломат Николай Игнатиев, руските войски стигат до вратите на Константинопол. Австро-Унгария започва да преоценява подкрепата си за руската кампания. Дизраели праща британски бойни кораби в Дарданелите. В този момент Игнатиев шокира цяла Европа, огласявайки условията на Санстефанския мирен договор, осакатяващ Турция и създаващ „Велика България“. Стигаща до Средиземно море, тази уголемена държава според широко разпространеното мнение ще бъде доминирана от Русия.

Още от 1815 г. здравият разум в Европа е приел, че съдбата на Отоманската империя може да бъде решена от Европейския концерт като цяло, а не само от една сила, най-малкото от Русия. Санстефанският договор на Игнатиев поражда възможности за руски контрол над Проливите, нещо, абсолютно неприемливо за Великобритания, и за руски контрол над балканските славяни, който пък е абсолютно неприемлив за Австро-Унгария. Затова и Великобритания, и Австро-Унгария се обявяват против договора.

Изведнъж се оказва, че Дизраели не е сам. За руските водачи ходовете му са зловещо предзнаменование за възобновяване на коалицията от Кримската война. Когато външният министър лорд Солсбъри публикува своя забележителен меморандум от април 1878 г., в който се мотивира настояването за ревизиране на Санстефанския договор, дори Шувалов, руският посланик в Лондон и отдавнашен противник на Игнатиев, се съгласява. Великобритания заплашва с война, ако Русия влезе в Константинопол, докато Австро-Унгария заплашва с война, ако не бъдат разделени Балканите.

Любимата на Бисмарк Лига на тримата императори се олюява на ръба на колапса. До този момент Бисмарк е действал изключително предпазливо. През август 1876-а, година преди руските армии да навлязат в Турция „за каузата на православието и славянството“, Горчаков предлага на Бисмарк германците да станат домакини на конгрес за решаване на Балканската криза. Докато Метерних или Наполеон III биха били очаровани от възможността да станат главни

посредници на страните от Европейския концепт, Бисмарк протака отговора си, смятайки, че един конгрес само ще онагледи разногласията в Лигата на тримата императори. В частен разговор той споделя, че всички участници ще напуснат подобен конгрес „зле настроени към нас, тъй като никой няма да получи подкрепата, която е очаквал да му дадем“⁽²⁵⁾. Освен това Бисмарк смята, че не е разумно да събира Дизраели и Горчаков на едно място – „министри с еднакво опасна суетност“, както ги характеризира.

Но въпреки това, след като става все по-ясно, че Балканите могат да се превърнат във фитил, който да подпали общоевропейска война, Бисмарк неохотно организира конгрес в Берлин – единствената столица, където руснациите са съгласни да отидат. И все пак той предпочита да стои настрани от текущата дипломация, разчитайки на австро-унгарския външен министър Андраши да покаже участниците.

Конгресът е насрочен за 13 юни 1878 г. Преди да започне обаче, Великобритания и Русия решават основните проблеми помежду си чрез споразумение между лорд Солсбъри и новия руски външен министър Шувалов, подписано на 30 май. „Велика България“, рожбата на Санстефанския договор, е заменена от три нови образувания: силно намалена независима държава България; Източна Румелия – автономна общност, технически оглавявана от турски губернатор, но с администрация, надзиравана от европейска комисия (предтеча на миропазващите сили на ООН през XX век); останалата част от България е върната на Турция. Руските завоевания в Армения са окастрени. В отделни тайни съглашения Великобритания обещава на Австрия, че ще подкрепи нейната окупация на Босна и Херцеговина, и уверява султана, че ще гарантира целостта на азиатска Турция. В замяна султанът позволява на Англия да използва Кипър като морска база.

До началото на Берлинския конгрес опасността от война, склонила Бисмарк да стане домакин на събитието, силно намалява. Главната задача на конгреса е Европа да благослови постигнатото чрез договаряния. Интересно е дали Бисмарк е щял да поеме рискованата роля на посредник, ако бе предвидил този изход. Разбира се, неизбежността от свикването на конгреса кара Русия и Англия да се споразумеят бързо, за да се предпазят от капризите и случайностите на един европейски конгрес, и да постигнат много по-лесно съгласие чрез преки преговори помежду си.

Изработването на подробностите по вече постигнатото споразумение не може да се окаже като героично дело. Всички големи европейски страни, с изключение на Великобритания, са представени от своите външни министри. За пръв път в британската история и премиерът, и външният министър присъстват на конференция извън Британските острови, тъй като Дизраели не желае да делегира на Солсбъри един доста сигурен дипломатически успех. Суетният оставил Горчаков, преговарял с Метерних на конгресите в Лайбах и Верона повече от половин век преди това, избира Берлинския конгрес за своята последна поява на международната сцена. „Не желая да бъда духнат като лампа с димящ фитил. Искам да потъна, сякаш съм бил звезда“ – заявява той при пристигането си в Берлин.⁽²⁶⁾

Дипломацията

Когато го молят да посочи кой е центърът на тежестта на конгреса, Бисмарк посочва Дизраели: *Der alte Jude, das ist der Mann.* (Старият евреин, той е човекът.) Макар възможно най-различаващи се по произход, двамата стигат до взаимно възхищение. И единият, и другият се придържат към *Realpolitik* и ненавиждат онова, което смятат за моралистично лицемerie. Религиозната окраска на Гладстоновите присъди (и двамата ги презират) им изглежда чиста глупост. Нито Дизраели, нито Бисмарк изпитват симпатия към балканските славяни, които в очите им са хронични и необузданi смутители. И двамата са известни с острите си цинични забележки, широките обобщения и сарказма си. Отегчащи се от досадните детайли, Бисмарк и Дизраели предпочитат подхода на смелите драматични политически удари.

Може да се твърди, че Дизраели е единственият държавник, някога побеждавал Бисмарк. Дизраели пристига на конгреса в неуязвимата позиция на постигнал своите цели човек – позиция, на която Касълрей се е радвал във Виена, а Сталин – след Втората световна война. Оставащите проблеми са свързани с подробности по изпълнението на предхождащото споразумение между Великобритания и Русия и с техническия по същество въпрос – Турция или нова България да контролира старопланинските проходи. За Дизраели стратегическият проблем на конгреса е максимално да отклони от Великобритания възможното руско негодуване заради наложеното отказване на част от завоеванията.

Дизраели успява, защото положението на Бисмарк е прекалено сложно. Според канцлера Германия няма никакви интереси на Балканите и не проявява други предпочтения освен желанието на всяка цена да бъде избягната евентуална война между Русия и Австрия. Той описва своята роля на конгреса като „*ehrlicher Makler*“ (честен посредник) и започва едва ли не всяко свое изказване на конгреса с думите: „*L'Allemagne, qui n'est liée par aucun intérêt direct dans les affaires d'Orient...*“ (Германия, която не е обвързана от никакъв пряк интерес с източните дела...)⁽²⁸⁾

Въпреки че разбира твърде добре играта и че я играе отлично, Бисмарк се чувства като в кошмар, когато вижда как опасността приближава, а е безсилен да я избегне. Германският парламент настоява пред Бисмарк да заеме по-твърди позиции, но той възразява, че възnamерява да продължава по чист път. Той изтъква опасностите от посредничеството, позовавайки се на инцидент от 1851 г., когато цар Николай се е намесил между Австрия и Прусия фактически на австроийска страна:

Тогава цар Николай играеше ролята, която [моят опонент] има намерение сега да възложи на Германия; той [Николай] дойде и каза „Срещу първия, който стреля, ще стрелям аз“ и в резултат на тези негови думи мирът бе опазен. В чия полза и в чия вреда, това ще каже историята и аз не искам да обсъждам това сега. Само питам: Тази роля, която цар Николай изигра и в която застана на едната страна, получи ли някаква благодарност в замяна? Със сигурност не от нас, от Прусия!... Благодари ли на цар Николай Австрия? Три години по-късно избухна Кримската война и друго не смяtam за необходимо да добавям.⁽²⁹⁾

Но би могъл да добави, че намесата на царя не е попречила на Прусия в края на краищата да консолидира Северна Германия – истинският проблем през 1851 г.

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

Бисмарк изиграва по възможно най-добрая начин картата, която му се е паднала. Подходът му обикновено е да поддържа Русия по въпроси, засягащи източната част на Балканския полуостров (анексията на Бесарабия), и Австро-Унгария по въпроси, засягащи западната му част (окупацията на Босна и Херцеговина). Противопоставя се на Русия само по един въпрос. Когато Дизраели заплашва, че ще напусне конгреса, ако не се оставят на Турция планинските проходи, водещи към България, Бисмарк се застъпва пред царя да промени становището на руския представител Шувалов.

По този начин Бисмарк избягва охлажддането на отношенията с Русия, каквато е съдбата на Австро-Унгария след Кримската война. Но той не се измъква невредим. Мнозина влиятелни руснаци чувстват победата си ограбена. Русия може да отсрочи териториални придобивки в името на легитимността (както при Александър I по време на Гръцкото въстание през 20-те години и при Николай I по време на революцията през 1848 г.), но никога не се отказва от главната си цел, нито пък приема компромис за справедлив. Обикновено спънките, поставяни пред руския експанзионизъм, предизвикват мрачно негодование.

Така след Берлинския конгрес Русия обвинява за неуспеха си да постигне всички свои цели Европейския концерт, а не собствените си прекомерни амбиции; обвинява не Дизраели, организирал коалицията срещу нея и заплашил с война, а Бисмарк, ръководил конгреса с цел да избегне европейска война; Русия е свикната с британското противопоставяне, но панславистите приемат за обида това, че ролята на посредник е била изиграна от традиционен съюзник като Германия. Руската националистическа преса окачествява конгреса като „европейска коалиция срещу Русия под водачеството на княз Бисмарк“, посочен като изкупителна жертва за провала на Русия да осъществи прекалено високите си цели.

Шувалов, главният представител на Русия на преговорите в Берлин, който познава истинското състояние на нещата, обобщава руските шовинистични позиции след конгреса:

Някои предпочитат да оставят хората с лудата илюзия, че интересите на Русия са били сериозно увредени от опитите на определени чужди сили, но по този начин те подхранват една гибелна агитация. Всеки се нуждае от мир; състоянието на страната настоятелно го изисква. Ала в същото време се правят усилия да се прехвърли на външния свят ефекта от недоволството, породено фактически от собствените ни грешки в политиката.⁽³¹⁾

Шувалов обаче не отразява руското обществоено мнение. Макар сам царят да не стига толкова далеч, колкото шовинистичната преса или радикалните панслависти, той също не се примирява докрай с резултатите от конгреса. През следващите десетилетия „германската перфидност“ в Берлин ще стане основна тема в много руски политически документи, включително и непосредствено преди избухването на Първата световна война. Лигата на тримата императори, основаваща се на единството на консервативните монарси, не може повече да бъде поддържана. Оттук насетне единствената съгласуваща сила в международните отношения остава *Realpolitik*.

Дипломацията

През 50-те години Бисмарк се е застъпвал за политика, която представлява континентален еквивалент на английската „блестяща изолация“. Той настоява да се избягва всякакво предварително ангажиране на пруската сила с оглед при всяко конкретно положение най-добре да се следват интересите на страната. Този подход предотвратява съюзованията, ограничаващи свободата на действие, и което е най-важното – дава на Прусия повече възможности за избор, отколкото на всеки неин евентуален противник. През 70-те години Бисмарк се старае да утвърди обединението на Германия, като се върне към традиционните съюзи с Австрия и Русия. Но през 80-те години се създава безprecedентна ситуация. Германия е твърде силна, за да стои на страна, тъй като това би могло да обедини Европа срещу нея. Не може повече да разчита и на историческата, почти рефлексивна подкрепа на Русия. Германия се е превърнала във великан, който има нужда от приятели.

Бисмарк решава тази дилема, изцяло преобръщайки дотогавашния си подход към външната политика. Щом не може повече да манипулира равновесието на силите, като поема по-малко ангажименти от всеки потенциален съперник, ще установява повече отношения с повече страни от всеки евентуален опонент и така ще е в състояние да избира сред много съюзници според нуждите и обстоятелствата. Изоставяйки свободата на маневриране, която характеризира неговата дипломация през предходните 20 години, Бисмарк започва да изгражда система от съюзи, ловко замислени, от една страна, за да пречат на потенциалните врагове на Германия да се сближат, а, от друга – за да ограничават действията на партньорите ѝ. Във всяка Бисмаркова, понякога противоречива коалиция Германия винаги е по-близо до различните партньори, отколкото е всеки един от тях с другите; така Бисмарк винаги има вето върху общите действия, както и възможност да действа независимо. В продължение на десетилетия той успява да поддържа пактове с враговете на своите съюзници, така че да може да възпира увеличаването на напрежението във всички посоки.

Бисмарк започва своята нова политика през 1879 г., като сключва таен съюз с Австрия. Съзнавайки неприязнените чувства на Русия след Берлинския конгрес, се старае да издигне бариера пред по-нататъшната експанзия на Русия. Той обаче не иска да позволи на Австрия да използва германската подкрепа, за да предизвика Русия, и си осигурява и вето върху австроийската политика на Балканите. Топлотата, с която Солсбъри поздравява Австро-германския съюз – с библейския израз „вест за велика радост“, – уверява Бисмарк, че не е сам в желанието си да спре руския експанzionизъм. Солсбъри несъмнено се надява, че Австрия, поддържана от Германия, ще поеме тогава на Великобритания да се съпротивява на руската експанзия към Проливите. Но да води битки за чужди национални интереси, не е Бисмарков специалитет. Особено му е противно да прави това на Балканите, тъй като изпитва дълбока ненавист към разприте в този район. „Трябва да накараме тези крадци на овце ясно да разберат – изръмжава той веднъж за Балканите, – че европейските правителства нямат полза да се вживяват в техните страсти и вражди.“⁽³²⁾ За нещастие на европейския мир неговите наследници ще забравят тези предупредителни думи.

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

Бисмарк предлага Русия да бъде удържана на Балканите чрез съюзи, а не чрез конфронтация. От своя страна царят е поставен почти пред изолация. Смятайки Великобритания за главен съперник на Русия, а Франция – твърде слаба за евентуален съюзник, при това и републиканска, царят се съгласява да бъде възкресена Лигата на тримата императори, но този път върху основата на *Realpolitik*.

Ползата от съюз с главния му опонент не става веднага ясна на австрийския император. Той би предпочел да се сближи с Великобритания, с която има общ интерес да се блокира руското настъпление към Проливите. Но изборното поражение на Дизраели през 1880 г. и идването на Гладстон на власт слагат край на тази перспектива; британското участие в един protourски антируски съюз, дори и косвено, вече не стои на дневен ред.

Втората Лига на тримата императори не предявява никакви претенции за морални съображения. Формулирана в точната условност на *Realpolitik*, тя задължава подписалите я страни на благосклонен неутралитет, в случай че една от тях бъде въвлечена във война с четвърта страна – например ако Великобритания започне война с Русия или Франция с Германия. По този начин Германия е защитена от война на два фронта, а Русия – от възстановяване на Кримската коалиция (Великобритания, Франция и Австро-Унгария), докато германското задължение да брани Австро-Унгария остава непокътнато. Отговорността за оказване на съпротива срещу руския експанзионизъм на Балканите се прехвърля на Великобритания, като се отнема правото на Австро-Унгария да се присъединява към коалиции, насочени срещу Русия – поне на книга. Балансирайки и създавайки съюзи, Бисмарк е в състояние да си осигури почти същата свобода на действие, на която се е радвал в предишния стадий на дипломатическо отдръпване. И преди всичко отстранява подбудите, които биха могли да превърнат една локална криза в обща война.

През 1882-ра, година след създаването на втората Лига на тримата императори, Бисмарк хвърля мрежата си още по-нашироко, убеждавайки Италия да се включи в двойния съюз между Германия и Австро-Унгария, превръщайки го в троен. Като цяло Италия е стояла настрани от дипломацията в Централна Европа, но сега е възмутена от френското нашествие в Тунис, осуетяващо собствените ѝ планове за Северна Африка. Освен това нестабилната италианска монархия смята, че известна демонстрация на голяма дипломация би ѝ позволила да се съпротивява по-успешно на надигащата се републиканска вълна. От своя страна Австро-Унгария търси допълнителни гаранции, в случай че Лигата на тримата императори се окаже неспособна да удържи Русия. При оформянето на Тройния съюз Германия и Италия дават обет за взаимна помощ срещу евентуална френска атака, а Италия се задължава да пази неутралитет в случай на война на Австро-Унгария с Русия, успокоявайки австро-унгарските опасения за война на два фронта. И накрая, през 1887 г. Бисмарк настърчава своите съюзници Австро-Унгария и Италия да сключат тъй нареченото Средиземноморско споразумение с Великобритания, с което участниците се съгласяват съвместно да пазят статуквото в Средиземно море.

Бисмарковата дипломация произвежда серия от взаимнообвързани съюзи,

Дипломацията

отчасти застъпващи се, отчасти съперничещи си, които подсигуряват Австроия срещу руско нападение, Русия – срещу австроийски авантюри и Германия – срещу обкръжение, като в същото време привличат Англия за съпротива срещу руската експанзия към Средиземноморието. За да намали противодействието срещу своята сложна система, Бисмарк прави всичко възможно да задоволи френските амбиции навред освен в Елзас-Лотарингия. Той насищчава френската колониална експанзия, отчасти за да отклони френската енергия от Централна Европа, но в по-голяма степен, за да осигури на Франция колониални съперници, особено Великобритания.

За повече от десетилетие тези пресмятания се оказват точни. Франция и Великобритания почти стигат до конфликт заради Египет, Франция се противопоставя на Италия за Тунис, а Великобритания все така противостои на Русия в Централна Азия и на подстъпите към Константинопол. Избягвайки конфликт с Англия, Бисмарк отлага колониалната експанзия на Германия до средата на 80-те години, като ограничава външната си политика на континента, където целите му са да запази статуквото.

Но накрая изискванията на *Realpolitik* се преплитат твърде сложно. С течение на времето конфликът между Австроия и Русия на Балканите става неудържим. Ако балансът на силите действа в чист вид, Балканите би трябвало да се поделят на руска и австроийска сфера на влияние. Но и в най-автократичните държави общественото мнение вече е прекалено разпалено, за да се води такава политика. Русия не може да се съгласи със сфери на влияние, които оставят славянско население на Австроия, докато Австроия не може да се съгласи с укрепване на онези славянски общности на Балканите, които тя смята за зависими от Русия.

Бисмарковата кабинетна дипломация в стил XVIII век е станала несъвместима с века на масовото обществено мнение. За двете представителни управления – на Великобритания и на Франция – е естествено да се съобразяват с общественото мнение. Във Франция това означава усиливане на натиска за връщане на Елзас и Лотарингия. Но най-забележимият пример за новата роля на общественото мнение е във Великобритания, където Гладстон побеждава Дизраели през 1880 г. в единствените британски избори с ударение върху външнополитически проблеми, последвани от изоставяне на балканската политика на Дизраели.

Гладстон, може би водещата фигура в британската политика през XIX век, гледа на външните отношения по начин, напомнящ нагласата на американците след Уилсън. Оценявайки външната политика по морални вместо по geopolитически критерии, той твърди, че националните аспирации на българите фактически са легитимни и че като на християнски народ Великобритания им дължи помощ срещу мюсюлманите турци. Турците трябва да бъдат принудени да се държат, както подобава – заявява Гладстон, – от коалиция от сили, която след това трябва да поеме отговорност за управлението на България. Гладстон излага концепцията, която по времето на президента Уилсън става известна с името „колективна сигурност“: Европа трябва да действа съвместно, в противен случай Великобритания няма изобщо да действа.

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

Това трябва да се направи, то може да бъде направено безопасно само с обединените действия на европейските сили. Вашата сила е голяма; но по-важно от всичко друго е, че умът и сърцето на Европа по тези въпроси трябва да бъдат единни. Сега изпитвам нужда да говоря за шестте, които наричам велики сили: за Русия, Германия, Австрия, Франция, Англия и Италия. Тяхното единство е не само важно, но и почти задължително за пълния успех и удовлетворението.⁽³³⁾

През 1880 г., засегнат от акцента на Дизраели върху геополитиката, Гладстон предприема повратната Мидлотианска кампания, първата в историята от типа „спри на всяка гара“ и първата, в която външнополитическите проблеми са отнесени пряко до народа. На стари години Гладстон изведнъж се усеща оратор. Заяявайки, че нравствеността е единствената основа за здрава външна политика, той настоява ориентирни на британската външна политика да бъдат християнската почтеност и зачитането на човешките права, а не балансът на силите и националният интерес. При едно от спиранията той заявява:

Помните, че в очите на Всевишния светостта на живота в едно планинско селище в Афганистан е също така неприосновена, както и светостта на вашия живот. Помните, че Той, който ви е обединил като човешки същества в една и съща плът и кръв, ви е свързал със закона на взаимната любов... неограничена от пределите на християнската цивилизация...⁽³⁴⁾

Гладстон осветява пътя, по-късно поет от Уилсън, с декларацията, че не може да има разлика между морала на индивидите и морала на държавата. Подобно на Уилсън едно поколение по-късно той смята, че е доловил обща тенденция към мирни промени, направлявани от общественото мнение:

Сигурно е, че постепенно нов закон на нациите обхваща умовете и настъпва, за да промени световната практика; закон, който признава независимостта, ненавижда агресията, поощрява мирните, а не кървавите разрешения на споровете, стреми се към трайните, а не към временните разрешения и преди всичко признава за съдилище с най-висш авторитет общите преценки на цивилизираното човечество.⁽³⁵⁾

Всяка дума от този пасаж може да бъде изречена от Уилсън и замисълът очевидно се доближава до Уилсъновото Общество на народите. Като отбелязва разликите между своята политика и политиката на Дизраели през 1879 г., Гладстон подчертава, че вместо да упражнява политика на равновесие на силите, той ще полага усилия „да държи европейските сили обединени. И защо? Защото, държейки ги всички обединени заедно, ти неутрализираш, възпрепятстваш, отстраняваш egoистичните цели на всяка една от тях...“⁽³⁶⁾ Разбира се, неспособността да се държи цяла Европа обединена е истинската причина за растящите напрежения. На хоризонта не се вижда кауза – това със сигурност не може да е бъдещето на България, – която би изгладила противоречията между Франция и Германия или между Русия и Австрия.

Дипломацията

Никой британски премиер преди Гладстон не си е служил с подобна реторика. За Касълрей Европейският концерт е инструмент за налагане на Виенското споразумение. Палмерстон гледа на него като на оръдие за запазване равновесието на силите. Чужд на възгледа за Европейския концерт като страж на статуквото, Гладстон му приписва революционна роля за установяване на изцяло нов световен ред. Тези идеи дремят в продължение на едно поколение, преди да сцената да се появи Уилсън.

За Бисмарк подобни възгледи са чиста анатема. Не е чудно, че тези две титанични фигури се ненавиждат искрено. Отношението на Бисмарк към Гладстон напомня отношенията на Теодор Рузвелт към Уилсън: той смята великия викторианец отчасти за шарлатанин, отчасти за заплаха. В писмо до германския император от 1883 г. Железния канцлер отбеляза:

Нашата задача щеше да бъде по-лесна, ако онази раса от велики английски държавници от предишните времена не си беше отишла. С неспособен политик като Гладстон, който не е нищо повече от голям оратор, е невъзможно да се следва политика, в която да се разчита на позициите на Англия.⁽³⁷⁾

Мнението на Гладстон за съперника му е далеч по-недвусмислено – той нарича Бисмарк „олицетворение на злото“⁽³⁸⁾.

Идеите на Гладстон за външната политика имат същата съдба както Уилсъновите – те са причина неговите съотечественици да се оттеглят от глобалните проблеми, вместо да се включат в тях. На равнище на текущата дипломация идването на Гладстон на власт през 1880 г. се отразява слабо върху имперската политика на Великобритания в Египет и на изток от Суец. Но Англия престава да бъде фактор на Балканите и в европейското равновесие като цяло.

Вторият мандат на Гладстон (1880-1885) в крайна сметка има парадоксалния ефект да издърпа обезопасяващата мрежа изпод Бисмарк, най-умерения сред континенталните държавници, също както отдръпването на Канинг от Европа тласка Метерних към царя. Докато възгледите на Палмерстон и Дизраели направляват британска външна политика, Великобритания може да служи за последна опора винаги когато Русия отива твърде далеч на Балканите или към подстъпите на Константинопол. С Гладстон е сложен край на тази осигуровка и Бисмарк се оказва в много по-голяма степен зависим от своя все по-анахроничен триъгълник с Австро-Унгария и Русия.

Източните дворове досега крепост на консерватизма – в известен смисъл се оказват още по-податливи на натиска на националистическото обществено мнение от представителните правителства. Вътрешната структура на Германия е проектирана от Бисмарк така, че да му позволява да прилага максимите на дипломацията на равновесието на силите, но започва да показва силна тенденция да се поддава на демагогия. Въпреки че Райхстагът се избира с най-широкото избирателно право в Европа, немските правителства се назначават от императора и се отчитат пред него, а не пред Райхстага.

Лишени по тъкъв начин от отговорност, членовете на Райхстага са свободни да се отдават на най-краяна реторика. Фактът, че военният бюджет се гласува

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

за срок от пет години, изкушава правителствата да предизвикват кризи в решителната година за приемане на отбранителната програма. При наличие на достатъчно време вътрешната система на Германия вероятно би се развила в конституционна монархия с правителство, отговорно пред парламента. Но през решителните, формиращи години на нова Германия правителствата са силно податливи на националистическа пропаганда и прекалено изобретателни в измислянето на чуждестранна опасност, за да поддържат напрежение сред избирателите си.

Руската външна политика също страда от неистовата пропаганда на панславистите, чито главни теми са исканията за агресивна политика на Балканите и за сблъсък с Германия. Руско официално лице обяснява на австроийския посланик през 1879 г., към края на царуването на Александър II:

Хората тук буквально се *страхуват* от националистическата преса... Те са заболели на ревера си знамето на национализма и то им осигурява мощната подкрепа. Откак националистическите тенденции излязоха подчертано напред и особено след като надделяха над по-голямата проницателност при обявяването на войната [срещу Турция], така наречената „национална партия“... се превърна в истинска сила, а обхваща и цялата армия.⁽³⁹⁾

Австрия, другата многоезична империя, е в сходно положение.

В тези обстоятелства за Бисмарк става все по-трудно да поддържа несигурната си политика на балансиране. През 1881 г. нов цар, Александър III, се възкачва на престола в Санкт Петербург, необременен от консервативна идеология подобно на дядо си Николай I или от лична благосклонност към стария германски император като баща си Александър II. Ленив и автократичен, Александър III изпитва недоверие към Бисмарк донякъде и поради прекалено сложната му политика, която не разбира. Веднъж дори заявява, че когато видел името на Бисмарк споменатото в някоя телеграма, слагал до него кръстче. Подозрителността на царя се засилва от съпругата му датчанка, която не може да прости на Бисмарк отнемането на Шлезвиг-Холщайн от родната ѝ страна.

Българската криза от 1885 г. дава нов тласък на всички тези импулси. Нов революционен акт довежда до създаването на уголемена България, за която Русия се е борила така страстно едно десетилетие по-рано, а Великобритания и Австрия са се страхували от нея. В нагледна демонстрация за това, как историята може да опровергае и най-твърдите очаквания, нова България, далеч не доминирана от Русия, се оказва обединена начело с германски принц. Дворът в Санкт Петербург обвинява Бисмарк за нещо, което германският канцлер фактически би предпочел да избегне. Руският двор е възмутен, а панславистите, откриващи конспирация зад всеки ъгъл на запад от Висла, разпространяват слуха, че Бисмарк стои в дъното на католически антируски заговор. В такава атмосфера Александър отказва да поднови Лигата на тримата императори през 1887 г.

Бисмарк обаче не е готов да се откаже от руската си карта. Той знае, че, оставена сама на себе си, Русия рано или късно ще стигне до съюз с Франция.

Дипломацията

И все пак в условията на 80-те години, когато Русия и Великобритания са постоянно на ръба на войната, подобен курс увеличава опасността за Русия да се изправи срещу Германия, без да е отслабила противопоставянето си с Великобритания. Още повече че Германия продължава да има своята британска карта, особено след като Гладстон вече не е на власт. В същото време Александър има сериозни основания да се съмнява, че Франция ще поеме риска да води война за Балканите. Или с други думи, руско-германските връзки все още отразяват твърде реално, макар и намаляващо съвпадане на националните интереси, и то не само заради Бисмарковите предпочтения, въпреки че без дипломатическото му умение тези общи интереси не биха получили формално изражение.

Както винаги изобретателен, Бисмарк подема последната си крупна инициатива – така наречения Договор за презастраховка. Германия и Русия си обещават една на друга да останат неутрални при война с трета страна, освен ако Германия не нападне Франция или Русия – Австро-Унгария. Теоретически по този начин Русия и Германия се подсигуряват срещу война на два фронта, при условие че останат в отбрана. Много зависи обаче от това, как ще бъде дефиниран агресорът, особено след като мобилизацията все повече се приравнява с обявяването на война (виж глава VIII). А тъй като този въпрос не е поставен, явно Договорът за презастраховка има определени граници, като ползата от него намалява и от настояването на царя да бъде запазен в тайна.

Запазването на документа в тайна е най-недвусмислената илюстрация за конфликта между изискванията на кабинетната дипломация и повелите на все по-демократизиращата се външна политика. Нещата са станали толкова сложни, че в рамките на секретния Договор за презастраховка има две равнища на секретност. Второто равнище е едно специално поверително допълнение, в което Бисмарк обещава да не се противопоставя на опитите на Русия да завладее Константинопол и да помогне за засилване на руското влияние в България. Нито едно от тези уверения не би зарадвало германския съюзник Австро-Унгария, да не говорим за Великобритания – макар че Бисмарк едва ли би се натъжил, ако Русия и Великобритания се счепкат за бъдещето на Проливите.

Въпреки усложнеността си Договорът за презастраховка поддържа необходимата връзка между Санкт Петербург и Берлин. Той уверява Санкт Петербург, че макар Германия да е готова да защитава целостта на Австро-Унгарска империя, не би подпомагала експанзия за сметка на Русия. По този начин Германия постига поне едно отлагане на френско-руския съюз.

Че Бисмарк поставя сложната си външна политика в служба на въздържането и мира, свидетелства реакцията му срещу натиска на германските висши военни, настояващи за превантивна война срещу Русия, когато Лигата на триимператори прекратява съществуването си през 1887 г. Бисмарк отхвърля тези спекулации в реч пред Райхстага, с която се опитва да даде на Санкт Петербург почтени доводи срещу сключването на френско-руски съюз:

Мирът с Русия няма да бъде нарушен от наша страна, а не вярвам и Русия да ни нападне. Не вярвам и че руснаците се оглеждат за съюзници, които да ни напад-

REALPOLITIK СЕ ОБРЪЩА ПРОТИВ СЕБЕ СИ

нат, или че са склонни да се възползват от затрудненията, които бихме могли да срещнем от някоя друга страна, за да ни нападнат с лекота.⁽⁴⁰⁾

Но въпреки цялата му изкусност и умереност балансиращите действия на Бисмарк са на привършване. Маневрите му стават прекалено сложни, за да могат да бъдат поддържани дори и от майстор. Заставящите се съюзи, чието предназначение е да осигурят въздържане, започват да пораждат подозрения, а разтящото значение на общественото мнение отслабва гъвкавостта на всяка страна.

Колкото и ловка да е Бисмарковата дипломация, необходимостта от толкова майсторско манипулиране е доказателство за напрежението, което мощна и обединена Германия поражда в европейското равновесие на силите. Дори докато Бисмарк стои на кормилото, имперска Германия вдъхва беспокойство. Става така, че Бисмарковите машинации, замислени да внушат успокоение, с времето пораждат странен ефект на неустановеност донейде защото на неговите съвременници е трудно да проумеят нарастващата им взаимообвързаност. Страхувайки се да не бъдат изиграни, те се стремят да се предпазят от всякакви рискове. Но този стил на действие ограничава гъвкавостта, главния извор на *Realpolitik* като заместител на конфликтите.

Макар Бисмарковият дипломатически стил да изглежда обречен на крах след края на канцлерството му, съвсем не е била неизбежна замяната му с безумна надпревара във въоръжаването и с твърди съюзи, напомнящи повече тези от Студената война впоследствие, отколкото традиционното равновесие на силите. В продължение на почти 20 години Бисмарк запазва мира и отслабва международното напрежение със своята умереност и гъвкавост. Но той плаща цената за неразбраното величие, тъй като приемниците и имитаторите му се оказват негодни да почерпят по-добър урок от неговия пример, освен да трупат оръжия и да водят войни, които ще доведат до самоубийство на европейската цивилизация.

До 1890 г. концепцията за баланс на силите достига предела на своите възможности. Необходимостта от нея се появява най-вече поради множеството държави, изникнали от изпепелените средновековни стремежи да се изгради световна империя. През XVIII век рождата *à raison d'état* довежда до чести войни, чиято главна цел е да се предотврати появата на доминираща сила и да се възпрепятства възстановяването на европейската империя. Балансиът на силите е съхранил свободата на държавите, но не и мира в Европа.

ГЛАВА VII

Политическата машина за гибел: европейската дипломация преди Първата световна война

Към края на първото десетилетие на XX век Европейският концерт, поддържал мира в продължение на един век, фактически престава да съществува. Великите сили със сляпо лекомислие са се хвърлили в двуполюсна борба, която ги довежда до окопаването в два мощни блока, предшестващи модела на Студената война, оформлен 50 години по-късно. Съществува обаче една важна разлика. В епохата на ядрените оръжия предотвратяването на войната е голямата, може би основна външнополитическа цел. Докато в началото на XX век воините все още могат да се обявяват с лека ръка. Дори някои мислители твърдят, че периодичното кръвопускане било пречистващо – наивна хипотеза, разбита на пух и прах от Първата световна война.

Десетилетия наред историците спорят кой трябва да носи отговорността за избухването на Първата световна война. Но ясно е, че не може отделна страна

да бъде обявена за единствен виновник за този луд устрем към гибелна катастрофа. Всяка от великите сили е внесла своя дял на късогледство и безотговорност и е направила това с безгрижие, което никога вече не може да се повтори, тъй като причинените от него бедствия са проникнали в колективната памет на Европа. Държавите, изглежда, са забравили предупреждението на Паскал в неговите „Мисли“, ако изобщо някога са го знаели: „Ние тичаме непредпазливо към пропастта, държайки нещо пред себе си, за да не я виждаме.“

Без съмнение много вина може да бъде открита навсякъде. Европейските народи са преобразували равновесието на силите в оръжейна надпревара, без да разбираат, че модерните технологии и масовите набори превръщат общата война в най-страшната заплаха за сигурността им и за европейската цивилизация като цяло. Макар всички народи на Европа да допринасят за катастрофата на своята политика, Германия и Русия осуствят по силата на самата си природа всяка мисъл за въздържане.

Процесът на обединяването на Германия не поражда особени тревоги за възможното му отражение върху равновесието на силите. В продължение на 200 години Германия е била жертвата, а не подбудителят на войните в Европа. Смята се, че в Тридесетгодишната война са загинали около една трета от германците, а и повечето от решителните битки на династическите войни през XVIII век и на Наполеоновите походи са се водили на германска земя.

Следователно почти неизбежен е стремежът на обединена Германия да избегне повторението на подобни трагедии. Но не е неизбежно германската държава да подхожди към този въпрос предимно като към военен проблем или пък дипломатите след Бисмарк да направляват външната политика с такава агресивна самоувереност. Докато Прусия при Фридрих Велики е най-слабата сред великите сили, скоро след своето обединение Германия става най-силната и започва да предизвиква тревога у съседите си. Следователно, за да участва в Европейския концепт, тя е била длъжна да показва изключителна сдържаност във външната си политика. За нещастие, след като Бисмарк слиза от сцената, тъкмо умереността е качеството, което най-много липсва на Германия.

Причината, поради която германските държавници толкова настойчиво са обладани от мисълта за голата сила, е обстоятелството, че за разлика от другите национални държави Германия не притежава никаква обединяваща философска рамка. Няма в Бисмарковата конструкция нито един от идеалите, изградили модерните национални държави – нито привързаността към традиционните свободи на Великобритания, нито апела за всеобщата свобода на Френската революция, нито дори мекия универсалистки империализъм на Австрия. Строго погледнато, създадената от Бисмарк Германия изобщо не въплъща аспирациите за една национална държава, тъй като той преднамерено изключва от нея австрийските немци. Бисмарковият райх е изобретение, състоящо се от Велика Прусия с главна цел увеличаването на собствената мощ.

Отсъствието на интелектуални корени е главната причина за безцелността на германската външна политика. Спомените, че страната е служила толкова дълго време за главно бойно поле на Европа, пораждат дълбоко и трайно чувство на несигурност в германския народ. Макар Бисмарковата империя

Дипломацията

да е най-голямата сила на континента, германските лидери винаги пазят неясното усещане, че са застрашени. Свидетелство за това е манията за военна подготовка, съчетана с войнствена реторика. Военните планировчици на Германия винаги са мислели в схеми, според които трябва да се отбиват атаките на всички германски съседи едновременно. Чрез подготовката си за този най-лош за тях сценарий те спомагат той да се превърне в реалност. Защото за една Германия, достатъчно силна, за да победи коалиция от всичките си съседи, не е трудно да разгроми всеки от тях поотделно. При вида на военния колос на своите граници съседите ѝ се обединяват за взаимна защита, превърътайки германския стремеж за сигурност във фактор за собствената ѝ несигурност.

Една мъдра и въздържана политика вероятно би отложила и дори предотвратила задаващата се опасност. Но приемниците на Бисмарк, изоставяйки неговата въздържаност, се осланят все повече и повече на чистата сила, за което настоява една от любимите им сентенции – Германия трябва да бъде чукът, а не наковалнята на европейската дипломация. Сякаш Германия е изразходвала твърде много енергия за утвърждаването на своята националност и не ѝ е останало достатъчно време, за да помисли задълбочено на каква цел трябва да служи новата държава. Имперска Германия така и не развива концепция за своя национален интерес. Владени от чувствата на момента и затруднявани от изумителната липса на разбиране за психологията на чужденците, германските лидери след Бисмарк същеват непреклонност и нерешителност, за да тласнат страната най-напред в изолация, а после и във война.

Бисмарк полага много усилия, за да смекчи изтъкването на германската мощ, използвайки сложна система от съюзи, за да въздържа множеството си партньори и да предотвратява опасността латентните им несъвместимости да избухнат във война. Приемниците на Бисмарк не притежават търпението и ловкостта му за подобни ходове. Когато император Вилхелм I умира през 1888 г., неговият син Фридрих (чийто либерализъм е предизвиквал тревогата на Бисмарк) управлява само деветдесет и осем дни, преди да го повали рак в гърлото. Наследява го синът му Вилхелм, чието позърско поведение създава неловкото усещане у наблюдалите, че владетелят на най-силната нация е незрял и ексцентричен. Психологите приписват непрекъснатата Вилхелмова аргантност на стремежа му да компенсира раждането си с деформирана ръка – сериозен удар за член на пруската кралска фамилия с пламенно прославяните ѝ военни традиции. През 1890 г. неразумният млад император уволнява Бисмарк, отказвайки да управлява под сянката на една толкова изпъкваща фигура. Оттам насетне на кайзеровата дипломация се пада да изиграе ключовата роля за запазване на европейския мир. Уинстън Чърчил представя в убийствен стил същната на Вилхелм:

Перчи се насам-натам, позира и дрънчи с неизведената си сабя. Желае само едно – да се чувства като Наполеон и да бъде като него, без да е водил неговите битки. Сигурно с по-малко не би се задоволил. Ако си връх на вулкан, най-малкото, което можеш да правиш, е да димиш. Така че той димеше – облачен стълб през

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

дена, огнено сияние през нощта – за всички, които наблюдаваха отдалеч. И бавно, но сигурно тези разтревожени наблюдатели се събираха и се съюзяваха за взаимна защита.

...А зад цялото това позърство и парадни мундири стоеше един твърде обикновен, суетен, но, общо взето, добронамерен човек, надявайки се другите да го вземат за втори Фридрих Велики.⁽²⁾

Най-голямото желание на кайзера е международно признание на значението на Германия и над всичко – на нейната сила. Той се опитва да води така наричаната от него и неговия антураж *Weltpolitik*, или глобална политика, без никога да е дал дефиниция на този термин или на отношенията му към германските национални интереси. Отвъд лозунгите се простира интелектуален вакуум; агресивният език прикрива вътрешна кухота; претенциозните лозунги замъглеват боязливост и липса на каквото и да било чувство за ориентация. Самохвалството, притурено към нерешителността за действие, отразява наследството на два века германски провинциализъм. Дори при мъдра и отговорна германска политика включването на германския колос в съществуващата международна рамка би било отчайващо трудна задача. Но експлозивната смес от личност и вътрешни институции осуетява подобен курс и води до безумна външна политика, чийто специалитет е да стоварва върху главата на Германия всичко, от което винаги се е опасявала.

За 20 години след уволнението на Бисмарк Германия успява да осъществи поразителен обрат в съюзите. През 1898 г. Франция и Великобритания са на ръба на война за Египет. Враждебността между Великобритания и Русия е била постоянен фактор в международните отношения през по-голямата част от XIX век. В различно време Великобритания е търсила съюзници срещу Русия, опитвайки и с Германия, преди да се спре на Япония. Никой не е и помислял, че Великобритания, Франция и Русия биха могли да се окажат на една и съща страна. И въпреки това само след 10 години точно това се случва със съдействието на непреклонната и заплашителна германска дипломация.

Въпреки цялата сложност на своите маневри Бисмарк никога не се е опитвал да излезе извън традиционния баланс на силите. Наследниците му обаче очевидно не се чувстват удобно с равновесието на силите и, изглежда, така и не проумяват, че колкото повече увеличават мощта си, толкова повече поощряват образуването на компенсиращи коалиции и надпревара във въоръжаването – резултат, предопределен от системата на европейското равновесие.

Германските водачи негодуват заради нежеланието на другите страни да се съюзят с най-силната нация в Европа, чиято мощ поражда страх от германска хегемония. Сплашващите тактики изглеждат на германските ръководители най-добрият начин да доведат до знанието на съседите си ограниченността на техните сили и евентуалната полза от приятелство с Германия. Този надменен подход води до точно обратните резултати. В стремежа си да постигнат абсолютна сигурност за своята страна, германските водачи след Бисмарк заплашват всеки европейски народ с абсолютна несигурност и почти автоматично предизвикват създаването на контриращи коалиции. Не съществува никакъв дипло-

Дипломацията

матически прят път към доминиране; единственият път, който води към тази цел, е войната – урок, който провинциалните водачи на следбисмаркова Герmania научават твърде късно, за да се избегне глобалната катастрофа.

Парадоксално е, че през по-голямата част от германската имперска история за главна заплаха за мира е била смятана не Герmania, а Русия. Първо Палмерстон, а след това и Дизраели са убедени, че Русия възнамерява да нахлуе в Египет и Индия. През 1913 г. сходният страх на германските лидери, че предстои да бъдат нападнати от руските орди, достига такива размери, че съществено допринася за решението им след година да форсират съdboносния сблъсък.

Въщност има малко сигурни данни, които да оправдаят страхът, че Русия се е стремяла да изгради своя европейска империя. Твърденията на германското военно разузнаване, че притежава доказателства за подготовката на Русия да води такава война, са толкова неверни, колкото и безсмислени. Всички страни от двата съюза, замаяни от новите технически възможности на железопътния транспорт и мобилизационните си планове, се впускат в непрестанна военна подготовка, непропорционална на нито един от спорните проблеми. И тъкмо защото не може да бъде отнесена към каквато и да е конкретна цел, тази трескава подготовка се тълкува като свидетелство за мащабни, макар и мъгляви амбиции. Характерно е становището на княз Фон Бюлов, немски канцлер от 1900 до 1909 г., изказано преди това от Фридрих Велики, че „от всички съседи на Прусия Руската империя е най-опасна и като сила, и като позиция“⁽³⁾.

Цяла Европа съзира нещо тайнствено и застрашително в мащабите и упоритостта на Русия. Всички европейски нации се стремят към увеличаване на силата си чрез заплахи и контразаплахи. Но Русия изглежда тласкана към експанзия от собствен ритъм, който сякаш може да бъде обуздан само чрез противопоставяне на превъзходяща сила и обикновено чрез война. При редица кризи едно разумно решение нерядко е изглеждало съвместимо с руските цели и много по-полезно от фактическия краен резултат. И въпреки това Русия винаги е предпочитала риска от поражението пред компромиса. Така е в Кримската война от 1854 г., в Балканските войни от 1875-1878 г., в навечерието на Руско-японската война от 1904 г.

Едно от обясненията на тези тенденции е, че Русия принадлежи отчасти на Европа, отчасти на Азия. На Запад Русия е част от Европейския концепт и взема участие в сложните му механизми за поддържане на равновесието на силите. Но дори и там руските водачи в преобладаващия брой случаи проявяват нетърпение спрямо изискванията на баланса и готовност да прибягнат до война, ако исканията им не бъдат изпълнени – например в прелюдията към Кримската война от 1854 г. и отново в Балканските войни, и отново през 1885 г., когато Русия едва не влиза във война с България. В Централна Азия Русия е в стълкновение с общности, към които принципите за баланс на силите са неприложими, а в Сибир – докато не се сблъска с Япония – тя се разпростира подобно на Америка през рядко населен континент.

На европейските форуми Русия изслушва аргументите в полза на баланса на силите, но невинаги се подчинява на неговите изисквания. Докато европейските

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

нации неизменно заявяват, че съдбата на Турция и на Балканите трябва да се решава от Европейския концерт, Русия винаги се стреми да решава тези проблеми едностренно и силово – Одринският договор от 1829 г., договорът от Ункиар Скелеси от 1833 г., конфликтът с Турция през 1853 г. и Балканските войни от 1875-1878 и 1885 г. Русия очаква от Европа да се обърне в друга посока и се огорчава, когато не прави това. Същият проблем възниква след Втората световна война, когато западните съюзници застъпват становището, че съдбата на Източна Европа, засяга Европа като цяло, докато Сталин настоява, че Източна Европа и по-специално Полша, е в съветската сфера и следователно бъдещето ѝ ще се реши без участието на западните демокрации. Подобно на своите предшественици – царете, Сталин подхожда едностренно. Неизбежно е обаче да се създаде коалиция от западни сили, за да окаже съпротива на руските милитаристични набези и да противодейства срещу руския натиск върху съседните страни. В периода след Втората световна война трябва да изтече времето на едно цяло поколение, преди историческият модел да бъде възстановен.

При настъпление Русия рядко показва чувство за мярка. Отблъсната, тя лекува раните си и чака времето за отмъщение – срещу Великобритания през почти целия XIX век, срещу Австро-Унгария след Кримската война, срещу Германия след Берлинския конгрес, срещу Съединените щати по време на Студената война. Остава да видим как следсъветска Русия ще реагира на рухването на своята историческа империя и на сателитната си орбита, когато се съзвезме напълно от шока на дезинтеграцията.

В Азия руското мисионерско чувство в много по-малка степен е ограничено от политически и географски пречки. През целия XVIII и през по-голямата част от XIX век Русия се чувства с развързани ръце в Далечния изток. Тя е първата европейска сила, завързала отношения с Япония, и първата, сключила споразумение с Китай. Тази експанзия, придружена със сравнително слабо заселничество и военни авантюри, не поражда конфликти с европейските сили. Не се оказват съществени и спорадичните сблъсъци с Китай. В замяна на руската помощ срещу войнствените погранични племена Китай отстъпва големи територии на руската администрация през XVIII и XIX век, полагайки начало на серия „неравноправни“ договори, които оттогава всяко китайско правителство, особено комунистическото, денонсира.

Характерно е, че апетитът на Русия за азиатски територии, изглежда, нараства с всяка нова придобивка. През 1903 г. Сергей Вите, руски финансов министър и довереник на царя, пише на Николай II: „При нашата безкрайна граница с Китай и изключително благоприятното ни положение поглъщането на голяма част от Китайската империя от Русия е въпрос само на време.“⁽⁴⁾ Също така по отношение на Отоманската империя руските водачи поддържат становището, че Далечният изток е изключително руски район и че останалият свят няма право да се бърка там. Настъплението на Русия понякога е едновременно по всички фронтове; по-често то се прехвърля насам или натам според това, къде експанзията е най-малко рискована.

Провеждащият политиката апарат на имперска Русия отразява дуалистичния ѝ характер. Руското външно министерство е отдел на канцеларията, чийто

Дипломацията

персонал се състои от независими чиновници с преимуществено западна ориентация.⁽⁵⁾ Нерядко балтийски немци по произход, за тези чиновници Русия е европейска държава и политиката ѝ трябва да е в духа на Европейския концерт. Ролята на канцеларията обаче се оспорва от равнопоставения Азиатски департамент, отговарящ за руската политика спрямо Отоманската империя, Балканите и Далечния изток – с други думи, по всички фронтове, където Русия практически е в настъпление.

За разлика от канцеларията Азиатският департамент не се смята за част от Европейския концерт. Виждайки в европейските нации пречка за своите планове, департаментът не се съобразява с тях и навред, където е възможно, се опитва да постигне руските цели чрез едностранини договори или чрез войни, започнати без никакви сондажи с Европа. Но тъй като Европа настоява проблемите, засягащи Балканите и Отоманската империя, да се уреждат съвместно, честите конфликти са неизбежни, а негодуванието на Русия непрекъснато расте, тъй като замислите ѝ са осуетявани от натрапнически в нейните очи сили.

Отчасти отбранителна, отчасти нападателна, руската експанзия винаги е двойствена и тази двойственост поражда на Запад дебати относно истинските намерения на Русия, които продължават и през съветския период. Една от причините за вечната трудност да се разберат руските цели идва оттам, че руското ръководство, дори и в комунистическия период, повече напомня за автократичните монаршески дворове от XVIII век, отколкото за суперсила от XX век. Нито имперска, нито комунистическа Русия излъчват голям външен министър. В лицето на Неселроде, Горчаков, Гирс, Ламсдорф и дори Громико външните ѝ министри са компетентни и способни, но лишени от власт да чертаят дългосрочна политика. Всъщност те са малко повече от слуги на непостоянен и често разцентрован самодържец, до чието благоволение трябва да се домогват сред морето от остри вътрешни проблеми. Русия няма своя Бисмарк, няма Солсъри, няма Рузвелт – накратко, няма овластен министър с действени прерогативи върху всички аспекти на външната политика.

Дори когато управляващият цар е доминираща личност, самодържавническата система за определяне на политиката в Русия възпрепятства развитието на смислена външна политика. Когато царят намира външен министър, с кого то да се чувства удобно, го държи до дълбока старост, какъвто е случаят с Неселроде, Горчаков и Гирс. Общо тези трима външни министри са на служба през по-голямата част от XIX век. Дори в преклонна възраст те се оказват бесценни за чуждестранните държавници, смятащи ги за единствените личности, които си заслужава да видят в Санкт Петербург, тъй като са единствените служители с достъп до царя. Протоколът практически забранява на всеки друг да иска аудиенция при царя.

За да се усложни още повече процесът за вземане на решения, изгълнителната власт на владетеля се сблъска със схващанията му за царски живот. На пример веднага след подписването на Договора за презастраховка, ключов период във външната политика на Русия, Александър III изчезва от Санкт Петербург за цели четири месеца – от юли до октомври 1887 г., – като пътешества с яхта, наблюдава маневри и гостува на роднините си в Дания. Поради невъз-

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

можност да се поддържа връзка с единствения човек, който взема решения, руската външна политика вегетира. Политиката на царя не само че често е движена от емоции, но е и силно повлияна от националистическата агитация, раздухвана от военните. Униформени авантюристи, като генерал Кауфман в Централна Азия, почти не обръщат никакво внимание на външните министри. Горчаков вероятно говори истината, когато казва, че едва ли е наясно какво става в Централна Азия, в разговора си с британския посланик, описан в предходната глава.

По времето на Николай II, който управлява от 1894 до 1917 г., Русия е принудена да плати цената за своите деспотични и своеволни институции. Николай най-напред въвлича Русия в катастрофална война с Япония, а след това позволява страната му да се превърне в пленник на съюзна система, която прави войната с Германия практически неизбежна. Докато руската енергия е впрегната в експанзията и консумирана от съпровождащите я външни конфликти, социалната и политическата структура на страната стават все по-узязвими. Поражението във войната с Япония от 1905 г. би трябвало да послужи за предупреждение, че времето за вътрешна консолидация – за каквато се застъпва големият реформатор Пътър Столипин – вече изтича. Русия се нуждае от отдих, а получава нова външна ангажираност. Спряна в Азия, тя се завръща към мечтите на панславизма и натиска към Константинопол, който този път излиза от контрол.

Ироничното е, че отвъд определена точка експанзионизъмът престава да увеличава руската мощ и започва да допринася за нейния упадък. През 1849 г. е широко разпространено мнението, че руснаците са най-силната нация в Европа. Седемдесет години по-късно руската династия е унищожена и страната временно напуска редиците на великите сили. От 1848 до 1914 г. Русия участва в повече от половин дузина войны (извън колониалните) – далеч повече от останалите велики сили. Във всеки от тези конфликти, с изключение на интервенцията в Унгария през 1849 г., финансовата и политическата цена далеч надвишават възможните изгоди. И въпреки уроците от тези конфликти Русия продължава да идентифицира статута на велика сила с териториалната експанзия; тя жадува за повече земя, която нито ѝ трябва, нито може да усвои. Сергей Вите, близкият съветник на цар Николай II, му обещава, че „от бреговете на Тихия океан и върховете на Хималайите Русия ще доминира не само в Азия, но и в Европа“⁽⁶⁾. За статута на велика сила в индустриалния век много по-изгодно за Русия е да се развива икономически, социално и политически, заместо да превръща България в сателит или Корея в протекторат.

Малцина руски лидери са проницателни като Горчаков, за да схванат, че за Русия „разширяването на територията означава разширяване на слабостта ѝ“⁽⁷⁾. Но такива възгледи никога не са успявали да смекчат руската мания за нови и нови завоевания. В края на краищата комунистическата империя рухна поради същите в основата си причини, поради които рухна и царската. Много по-добре щеше да бъде за Съветския съюз, ако след Втората световна война беше останал в границите си и бе установил със страните, изграждащи сателитната му орбита, отношения, подобни на онези, които поддържа с Финландия.

Дипломацията

Когато двата колоса – мощната и стремителна Германия и грамадната неспокойна Русия – опират един о друг, конфликтът е твърде вероятен, макар че Германия няма какво да спечели от една война с Русия и че Русия може да загуби всичко в една война с Германия. Мирът в Европа следователно се оказва зависим от страната, която играе ролята на балансър така умело и сдържано през XIX век – Великобритания.

През 1890 г. британската външна политика все още се характеризира с термина „блестяща изолация“. Британските поданици с гордост наричат страната си „балансиращото колело“ на Европа, възпрепятстващо която и да е от различните коалиции на континенталните сили да вземе надмощие. Обвързването със съюзи по традиция е почти толкова противно за британските държавници, колкото за американските изолационисти. И въпреки това само 25 години по-късно стотици хиляди англичани ще гинат по калните полета на Фландрия, воювайки на страната на френския съюзник срещу немския враг.

Забележителна промяна настъпва в британската външна политика между 1890 и 1914 г. Не е малка ирония фактът, че мъжът, превел Великобритания през първата част на този преход, е самото олицетворение на всички традиции в страната и във външната политика. Защото маркиз Солсбъри е човек от най-вътрешния кръг. Потомък е на древната фамилия Сесил, предците му са служили като върховни министри на британските монарси още от времето на кралица Елизабет I. Твърди се, че крал Едуард VII, който управлява от 1901 до 1910 г. и произлиза от парвенюшка фамилия в сравнение със Сесилите, понякога се оплаквал от снизходителния тон на Солсбъри в разговорите си с него.

Възходът на Солсбъри в политиката е безпрепятствен и предопределен. След образование в „Крайст Чърч“ в Оксфорд младият Солсбъри обикаля империята, усъвършенствайки френския си език, и се среща с няколко държавни глави. На 48 години, преминал през поста държавен секретар за Индия, става външен министър на Дизраели и играе важна роля на Берлинския конгрес, където води по-голямата част от рутинните преговори по подробностите. След смъртта на Дизраели застава начело на торите и, с изключение на времето на последния кабинет на Гладстон от 1892 до 1894 г., е водеща фигура в британската политика през последните 15 години на века.

В някои отношения положението на Солсбъри не се отличава съществено от положението на президента на САЩ Джордж Буш, макар че остава по-дълго на най-висия пост на нацията си. И двамата се оказват начело на свят, който, докато са на власт, отмира, макар това да не им е ясно. И двамата оставят добри впечатления с умението си да оперират с наследеното. Възгледите на Буш за света са оформени от Студената война, по време на която се е издигнал и в чийто край достига върха на кариерата си; изграждащият опит на Солсбъри е натрупан в Палмерстоновата ера на несравнима британска мощ по света и ожесточено английско-руско съперничество. Ера, която по време на неговото управление очевидно наближава своя край.

Правителството на Солсбъри трябва да се бори срещу относителното отслабване на позициите на Великобритания. Нейната огромна икономическа мощ вече се оспорва от германската; Русия и Франция разширяват имперските си

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

завоевания и се превръщат в предизвикателство към Британската империя едва ли не навред по света. Макар Великобритания все още да е на върха, превъзходството, на което се е радвала дотогава, се топи. Точно както Буш се приспособи умело към нова, което не бе предвидил, и британските водачи от 90-те години на XIX век осъзнават нуждата да приспособят традиционната си политика към неочекваната от тях реалност. Външно натежалият и сбръчкан лорд Солсбъри изглежда по-подходящ за символ на британското задоволство от статуквото, отколкото олицетворение на промените. Като автор на термина „блестяща изолация“ Солсбъри в буквния смисъл е обещал да продължи традиционната британска политика – твърд курс отвъд моретата срещу другите имперски сили, въвлечане на Великобритания в континентални съюзи само при крайна необходимост, за да бъде попречено на евентуален агресор да наруши равновесието на силите. За Солсбъри островното положение на Великобритания означава, че идеалната ѝ политика е активност в откритите морета и необвързване в обичайните континентални съюзи. „Ние сме риби“ – безцеремонно заявява той при една среща.

Най-сетне, Солсбъри е принуден да осъзнае, че прекалено разширена Британска империя започва да се задъхва под натиска на Русия в Далечния и Близкия изток и на Франция в Африка. Дори Германия се включва в колониалната надпревара. Макар често да са в конфликт една с друга, Франция, Германия и Русия неизменно се сблъскват с Великобритания в презморските територии. Защото Великобритания не само притежава Индия, Канада и голяма част от Африка, но и настоява за контрол над обширни територии, които по стратегически съображения не иска да даде на други сили, макар че не се стреми да установи пряка власт над тях. Солсбъри нарича тези претенции „един вид клеймо върху територия, която в случай на неуспех Англия не желае никоя друга сила да притежава“⁽⁸⁾. Такива райони са Персийският залив, Китай, Турция и Мароко. През 90-те години Великобритания усеща, че е обсадена след безкрайни сблъсъци с Русия в Афганистан, около Проливите и в Северен Китай и с Франция в Египет и Мароко.

Със Средиземноморските споразумения от 1887 г. Великобритания се съюзява косвено с Тройния съюз на Германия, Австро-Унгария и Италия с надеждата, че Италия и Австрия могат да засилят позициите си срещу Франция в Северна Африка и срещу Русия на Балканите. Споразуменията се оказват само палиатив.

Новата Германска империя, лишена от своя майстор стратег, не знае как да използва благоприятните си възможности. Геополитическите реалности постепенно изтръгват Великобритания от блестящата ѝ изолация въпреки жалния ход на традиционалистите. Първият ход към по-тясно ангажиране с континента е в посока на затопляне на отношенията с имперска Германия. Убедени, че Русия и Великобритания отчаяно се нуждаят от Германия, ръководителите на немската политика решават, че могат да водят упорити пазаръци с двете страни едновременно, без да определят природата на сделката, към която се стремят, и без да им мине през ум, че по този начин могат да тласнат Русия и Великобритания към сближаване.

Дипломацията

След като предложениета им за всичко или нищо са отхвърлени, германските водачи се оттеглят с мрачно настроение, което бързо преминава в предизвикателност. Подходът им остро контрастира с този на Франция, която се ориентира към бавен напредък, стъпка по стъпка, чакайки 20 години Русия и още 10 години Великобритания да ѝ предложат споразумение. Въпреки големия шум, който Германия вдига, външната ѝ политика е смайващо аматьорска, късогледа и дори боязлива, когато се изправя пред конфронтациите, които сама е породила.

Първия си ход по гибелния накрая курс Вилхелм II прави през 1890 г., скоро след уволнението на Бисмарк – той отхвърля предложението на царя да бъде подновен Договорът за презастраховка за срок от още три години. Отблъсквайки руското предложение още в началото на своето управление, кайзерът и съветниците му издърпват може би най-важната нишка от тъканта на Бисмарковата система от застъпващи се съюзи. Водят ги три съображения: първо, искат да направят своята политика колкото се може „по-проста и прозрачна“ (новият канцлер Каприви признава в разговор, че просто не притежава Бисмарковата способност да държи осем топки едновременно във въздуха); второ, искат да уверят Австрия, че съюзът им с нея има приоритет за тях, и, накрая, в техните очи Договорът за презастраховка е пречка за следване на прѣпочитания от тях курс към съюз с Великобритания.

Всяко едно от тези съображения нагледно показва липсата на геополитическо разбиране, поради която водената от Вилхелм II Германия изпада в прогресивна изолация. Сложността е породена от германското местоположение и история и никаква „проста“ политика не е в състояние да отчете многобройните им аспекти. Именно едновременното съществуване на договор с Русия и на съюз с Австрия е дало възможност на Бисмарк в продължение на 20 години да действа като балансър между австрийските опасения и руските амбиции, без да му се наложи да къса с една от двете страни или да подклаждда ендемичните балкански кризи. Прекратяването на Договора за презастраховка води до точно обратното: стеснените възможности за избор на Германия поощряват австрийския авантюризъм. Николай Гирс, руският външен министър, бързо схваща това, отбелязвайки: „Чрез отменянето на нашия договор [Договора за презастраховка] Виена се оказа освободена от умния, добронамерен, но и строг контрол на княз Бисмарк.“⁽⁹⁾

Отказът от Договора за презастраховка не само лишава Германия от лостовете за въздействие върху Австрия, но което е по-важно – усилва руските тревоги. Немското обвързване с Австрия се тълкува в Санкт Петербург като предразположение да се подкрепи Австрия на Балканите. След като Германия се превръща в пречка за руските цели в район, който никога преди това не е бил от жизнен интерес за нея, Русия безусловно ще потърси противотежест, в каквато Франция гори от желание да се превърне.

Изкушенията на Русия да се придвижи към сближение с Франция се засилват от колониалното споразумение между Германия и Великобритания, последвало отказа на кайзера да поднови Договора за презастраховка. Великобритания получава от Германия изворите на Нил и късове земя в Източна Афри-

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

ка, включително остров Занзибар. Като *quid pro quo* Германия се сдобива с относително разпокъсана ивица земя, свързваща Югозападна Африка с река Замбези, така наречената ивица „Каприви“, както и с остров Хелголанд в Северно море, смятан за важен от стратегическа гледна точка за отбраната на германското крайбрежие от морско нападение.

Сделката не е неизгодна и за двете страни, макар че се превръща в първото от серия недоразумения. Лондон приема споразумението като средство за решаване на колониални проблеми; Германия гледа на него като прелюдия към английско-германски съюз; а Русия, отивайки по-далеч, го тълкува като първа стъпка на Англия към Тройния съюз. Така барон Щаал, руският посланик в Берлин, загрижено докладва за пакта между историческия приятел на неговата страна – Германия, и традиционния ѝ враг Великобритания, по следния начин:

Когато някои страни са обединени от редица интереси и положителни ангажименти в една точка от света, те почти сигурно ще действат в съгласие по всички големи въпроси, които могат да се появят на международното поле... Съюзът с Германия вече е евентуална реалност. И няма начин той да не повлияе върху отношенията на Англия с другите страни от Тройния съюз.⁽¹⁰⁾

Бисмарковият кошмар за коалициите е на път да се осъществи, тъй като краят на Договора за презастраховка е отворил пътя за френско-руски съюз.

Според пресмятанията на Германия Русия и Франция никога не би трябвало да се съюзят, тъй като Русия няма никакъв интерес да се бие заради Елзас и Лотарингия, а Франция – заради балканските славяни. Това се оказва една от многото забележителни с глупостта си грешки на следбисмарковото ръководство на имперска Германия. След като Германия взема безвъзвратно страната на Австрия, Франция и Русия се нуждаят една от друга, колкото и разнородни да са целите им, тъй като никоя от тях не може да постигне стратегическите си намерения, без предварително да победи или поне да отслаби Германия. Франция се нуждае от това, защото Германия никога не би се отказала от Елзас и Лотарингия без война, докато Русия знае, че няма да наследи славянските области на Австро-Унгарската империя, без да победи Австрия, на което, както ясно е показвала, Германия ще попречи чрез отказа си да поднови Договора за презастраховка. А Русия няма шанс срещу Германия без помощта на Франция.

Година след отказа на Германия да поднови договора Франция и Русия подписват своята *Entente Cordiale* за взаимна дипломатическа подкрепа. Гирс, до-стопочтеният руски външен министър, предупреждава, че споразумението няма да реши основния проблем, че Великобритания, а не Германия е главният съперник на Русия. Отчаяно стремяща се да излезе от изолацията, на която Бисмарк я е осъдил, Франция се съгласява с клауза към френско-руското споразумение, задължаваща Франция да окаже дипломатическа подкрепа на Русия при всеки колониален конфликт с Великобритания.

За френските лидери тази антибританска клауза е малка входна такса, която трябва да платят, за да се изгради предвижданата от тях антигерманска коали-

Дипломацията

ция. Оттук насетне френските усилия се насочват към разширяване на френско-руското споразумение и превръщането му във военен съюз. Макар че руските националисти се отнасят благосклонно към подобен военен пакт за раздробяването на Австрийската империя в перспектива, традиционалистите са неспокойни. Граф Владимир Ламсдорф, евентуалният приемник на Гирс като външен министър, пише в своя дневник в началото на февруари 1892 г.:

Те [французите] се подготвят също така да ни засипят с предложения за съвместни действия в случай на нападение от трета страна... Но защо да преиграваме добрите неща? Ние се нуждаем от мир и спокойствие поради страданията, причинени от глада, незадоволителното състояние на нашите финанси, незавършената програма за въоръжаване, отчайващото състояние на транспортната ни система и освен това – поради подновената активност в лагера на хихилитите.⁽¹¹⁾

Накрая френските ръководители разсейват съмненията на Ламсдорф или пък становището на царя наделява. През 1894 г. е подписано военно съглашение, с което Франция приема да помогне на Русия, ако бъде нападната от Германия или от Австрия в съюз с Германия. Русия ще поддържа Франция в случай на нападение от Германия или от Германия в съюз с Италия. Докато Френско-руското съглашение от 1891 г. е дипломатически инструмент и би могло с основание да се твърди, че е насочено не само срещу Германия, но и срещу Великобритания, в новото военно съглашение единственият предвиден враг е Германия. Това, което Джордж Кенан по-късно нарича „верен съюз“ (съглашение между Франция и Русия от 1891 г., последвано от военното споразумение от 1894 г.), бележи водораздела на пътя към войната в Европа.

Започнало е началото на края на баланса на силите. Равновесието на силите действа добре, когато е налице поне едно от следните положения: Първо, когато всяка нация се чувства свободна да се съюзява с друга съобразно с изискванията на момента. През по-голямата част от XVIII век балансът се поддържа чрез постоянни промени в съюзите; така е и през Бисмарковия период до 1890 г. Второ, когато са сключени твърди съюзи, но един балансъор следи никоя от съществуващите коалиции да не добие надмошие – положението след Френско-руския договор, когато Великобритания продължава да действа като балансъор и фактически е ухажвана от двете страни. Трето, при постоянни съюзи и липса на балансъор, когато сцеплението на съюзите е сравнително слабо, така че при всеки конкретен проблем могат да настъпят или компромиси, или промени в съюзованията.

Когато нито едно от тези условия не е преобладаващо, дипломацията се сковава. Развива се игра с нулев сбор – всяка печалба на едната страна се превръща в чиста загуба за другата. Надпреварата във въоръжаването и нарастващето на напрежението стават неизбежни. Такова е положението по време на Студената война, както и в Европа, след като Великобритания се присъединява към Френско-руския съюз, образувайки Тройната антанта през 1908 г.

За разлика от Студената война международният ред след 1891 г. е скован не само от едно изпитание. Необходими са 15 години преди всеки от трите еле-

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

мента, позволяващи гъвкавост, да бъде унищожен един след друг. След образуването на Тройната антанта балансът на силите престава да действа. Изпитанията на силата се превръщат в правило, а не в изключение. На дипломацията като изкуство да се правят компромиси е сложен край. Въпрос на време е някоя криза да постави събитията извън контрол.

През 1891 г., когато Франция и Русия сключват своя съюз, Германия все още се надява да сключи уравновесяващ договор с Великобритания. Вилхелм II горещо се стреми към него, но невъздържаността и нетърпеливостта му го осуетяват. Колониалното споразумение на двете страни от 1890 г. не довежда до съюза, от който се страхува руският посланик. Неоствъществяването му се дължи отчасти и на британската външна политика. Когато идва отново за последен път на власт през 1892 г., старият Гладстон накърнява докачливото его на кайзера, отказвайки всякачи съюзи с автократична Германия и с Австро-Унгария.

И все пак основната причина за провала на няколкото опита да се сключи английско-германски съюз, е пълната неспособност на германското ръководство да схване както традиционната британска външна политика, така и истинските нужди на собствената си безопасност. В продължение на век и половина Великобритания е отказвала да се присъедини към открити военни съюзи. Тя е приемала само два типа ангажименти: ограничени военни споразумения за спрявяне с конкретни, ясно определени опасности или уговаряния от типа антантни за дипломатическо сътрудничество при решаването на проблеми, засягащи интереси, сходни с тези на друга страна. В определен смисъл британската дефиниция за антантата е, разбира се, чиста тавтология: Великобритания ще сътрудничи, когато реши да сътрудничи. Но една антанта поражда също така морални и психологически връзки, както и презумпцията – ако не и легалното задължение – за съвместни действия по време на криза. И тя би държала Великобритания настани от Франция и Русия или поне би усложнила сближаването ѝ с тях.

Германия отхвърля подобни неформални процедури. Вилхелм II настоява за онова, което нарича съюз от континентален тип. „Ако иска съюзници или помощ – заявява той през 1895 г., – Англия трябва да се откаже от своята необвързана политика и да предложи континентален тип гаранции и договори.“⁽¹²⁾ Какво иска да каже кайзерът с „континентален тип гаранции“? След близо един век блестяща изолация Великобритания очевидно не е готова да се нагърби с постоянни задължения на континента, каквито така последователно е отбягвала в продължение на 150 години, и то в полза на Германия, бързо превръщаща се в най-силната европейска страна.

Още по-самоувреждащ е германският натиск за формални гаранции поради обстоятелството, че Германия всъщност не се нуждае от тях, тъй като е достатъчно силна, за да победи всеки евентуален враг на континента или коалиция от няколко, стига Великобритания да не застане на противниковата страна. Така че би трявало да поиска от Великобритания не съюз, а доброжелателен неутралитет в случай на континентална война – а за целта едно споразумение от тип антантата би било напълно достатъчно. Искайки нещо, от което не се нуждае, и предлагайки нещо, което Великобритания не желае (всестранни задължения

Дипломацията

да брани Британската империя), Германия кара Великобритания да я подозира в стремеж към световно господство.

Немското нетърпение задълбочава резервите на британците и те започват сериозно да се съмняват в преценките на своя ухажор. „Не бих желал да пренебрегвам видимото беспокойство на моите германски приятели – пише Солсбъри. – Но не е разумно да се водим много от съветите им днес. Техният Ахитофел си отиде. С тях се работи много по-приятно и леко, но на човек му липсва изключителната проницателност на стария мъж [Бисмарк].“⁽¹³⁾

Докато водачите на Германия настойчиво се домогват до съюзи, обществено-то мнение в страната настоява за по-нападателна външна политика. Само социалдемократите известно време са сдържани, въпреки че накрая и те се поддават на общото настроение и подкрепят обявяването на войната през 1914 г. Ръководните германски класи нямат никакъв опит в европейската дипломация, а още по-малко във *Weltpolitik*, която така шумно са провъзгласили. Юнкерите, извели Прусия до господстваща сила в Германия, понасят позора след двете световни войни, особено в Съединените щати. Фактически те са най-малко виновният за изстъплението на външната политика социален пласт, тъй като са ангажирани с континенталната политика и проявяват слаб интерес към събитията извън Европа. По-скоро новата класа на индустрислите и разрастващата се класа на наемните работници съставляват ядрото на националистическата агитация, срещу което не стои парламентарният буфер на политическата система, оформила се във Великобритания и Франция през вековете. В западните демокracии силните националистически движения се канализират чрез парламентарните институции; в Германия те намират израз чрез извънпарламентарни групи за натиск.

Колкото и автократична да е Германия, ръководителите ѝ са изключително чувствителни към общественото мнение и силно се влияят от националистическите групи за натиск. Тези групи гледат на дипломацията и международните отношения едва ли не като на спортна надпревара и постоянно притискат правителството за по-твърда политика, по-ширака териториална експанзия, повече колонии, по-силна армия или по-многочислен флот. За тях нормалното вземане-даване в дипломацията или най-малкият намек за германска дипломатическа отстъпка е ужасяващо унижение. Курт Рицлер, политически секретар на германския канцлер Теобалд фон Бетман-Холвег, при обявяването на войната прави следната уместна забележка: „Заплахата за война в наши дни изхожда... от вътрешната политика на тези страни, в които слабите правителства се сблъскват със силни националистически движения.“⁽¹⁴⁾

Този емоционален и политически климат води до един голям германски дипломатически гаф – така наречената Крюгерова телеграма, с която императорът подкопава възможностите си за съюз с Великобритания поне за остатъка от века. През 1895 г. полковник Джеймсън, подкрепян от британските колониални интереси, по-специално от Сесил Роудс, напада независимите бурски държави в южноафриканския Трансваал. Нападението се оказва голям провал и създава ред неприятности за правителството на Солсбъри, което заявява, че няма никакво пряко участие в него. Германската националистическа преса злорадства и призовава за по-пълно унижение на британците.

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

Фридрих фон Холщайн, главен съветник и сив кардинал във външното министерство, оценява катастрофалното нападение като благоприятна възможност да се покажат на британците преимуществата от приятелство с Германия, като се демонстрира колко корав противник може да бъде тя. От своя страна кайзерът не устоява на съблазънта да се поперчи. В самото начало на януари 1896 г. той изпраща поздрав до президента Паул Крюгер в Трансваал за отбълъскването на „външното нападение“. Това е пряка плесница за Великобритания и размахване на призрака за германски протекторат в сърцето на нещо, което британците смятат за собствена сфера на интереси. Всъщност телеграмата до Крюгер не изразява нито никакви немски колониални аспирации, нито германската външна политика. Тя е чисто рекламирано мероприятие и в този смисъл постига целта си: „Нито един акт на правителството през последните години – пише либералният *Allgemeine Zeitung* на 5 януари – не е пораждал толкова пълно задоволство... Думите излизат от душата на германския народ.“⁽¹⁵⁾

Германското късогледство и нечувствителност засилват тези тенденции. Кайзерът и неговият антураж се самоубеждават, че след като ухажването на Великобритания не е довело до сключването на съюз, по-убедителни ще се окажат малки демонстрации за цената на германското недоволство. За зла участ на Германия подобен подход не държи сметка за историческите факти, тъй като не е имало случай Великобритания да се поддаде на сплашване.

Нещо, започнало като дразнене, за да се покаже стойността на германското приятелство, постепенно се превръща в истинско стратегическо предизвикателство. Няма друго, което с по-голяма сигурност да превърне Великобритания в непримирим враг, от заплаха за морското ѝ превъзходство. А точно това предприема Германия, без да съзнава, изглежда, че се впуска в неотвратимо предизвикателство. Започнал в средата на 90-те години, вътрешният натиск за изграждане на мощен германски флот непрекъснато се засилва, подклаждан от „флотистите“, една от нарастващия брой групи за натиск, начело с индустрialiци и морски офицери. Те имат особен интерес от поддържане на напрежение с Великобритания, за да оправдаят разходите за флота, и приемат Крюгеровата телеграма като дар небесен, както приемат и всеки друг проблем, който би могъл да доведе до конфликт с Великобритания в отдалечените краища на Земята: от статута на Самоа до границите на Судан и бъдещето на португалските колонии.

Така се завърта един омагьосан кръг, който накрая довежда до сблъсък. Заряди привилегията да се сдобие с флот, който в последвалата война ще има само един неясен като изход сблъсък с британския флот в битката при Ютланд, Германия успява да прибави Великобритания към все по-нарастващия списък на враговете си. Никакво съмнение не би могло да има, че Англия ще се възпротиви, когато една континентална страна, притежаваща вече най-силната армия в Европа, започне да претендира за паритет с Великобритания по моретата.

А кайзерът, изглежда, не схваща какви последици ще има политиката му. Британското раздразнение от германското перчене и строежа на флот не променя първоначалните дадености, че Франция притиска Великобритания в Еги-

Дипломацията

пет и че Русия я предизвиква в Централна Азия. А какво би станало, ако Русия и Франция решат да обединят усилията си и приложат натиск едновременно в Африка, Афганистан и Китай? А ако германците се присъединят към тях и започне обща атака срещу империята в Южна Африка? Британските лидери започват да се съмняват дали блестящата изолация все още е най-подходящата външна политика.

Най-влиятелният и най-гласовит от тази група е секретарят по колониалните въпроси Джоузеф Чембърлейн. Енергична фигура, с цяло поколение по-млад от Солсбъри, Чембърлейн сякаш олицетворява ХХ век сapelите си за някакъв съюз – за предпочитане с Германия, – докато старият патриций се придръжа строго към изолационисткия импулс на предшестващото столетие. В голяма реч през ноември 1899 г. Чембърлейн се обявява за „тевтонски“ съюз, състоящ се от Великобритания, Германия и Съединените щати.⁽¹⁶⁾ Той е толкова запален от идеята си, че съобщава плановете си на Германия без съгласието на Солсбъри. Германските ръководители обаче продължават да настояват за формални гаранции и пренебрегват факта, че условията не са от значение и че най-полезното за тях е задължението на Великобритания да пази неутралитет при една континентална война.

През октомври 1900 г. лошото здраве на Солсбъри го принуждава да се откаже от поста външен министър, макар че запазва премиерското кресло. Негов приемник във външното министерство става лорд Лансдаун, който е съгласен с Чембърлейн, че Великобритания никога вече няма да може да се радва на сигурност чрез своята блестяща изолация. И все пак Лансдаун не успява да осигури съгласие за пълно формално обвързване с Германия, тъй като кабинетът не желае да отиде отвъд съглашение от тип антанта: „...разбирателство по отношение на политиката, която те [britанското и германското правителство] биха могли да следват относно определени въпроси в определени части на света, от които са еднакво заинтересувани.“⁽¹⁷⁾ По същество това е същата формула, която ще доведе до Сърдечната антвана с Франция, оказала се напълно достатъчна, за да влезе Великобритания в Първата световна война на страната на Франция.

Още веднъж обаче Германия отхвърля постижимото заради очевидно не-постижимото. Новият германски канцлер Бюлов отказва споразумение от този тип с Великобритания, тъй като е загрижен повече за общественото мнение, отколкото за geopolитическите перспективи, особено в светлината на своята главна грижа – да убеди Райхстага да гласува голямо увеличение на германския флот. Той не би съкратил флотската програма за нещо по-малко от британско присъединяване към Тройния съюз, състоящ се от Германия, Австрия и Италия. Солсбъри отхвърля залога всичко или нищо на Бюлов и за трети път в рамките на едно десетилетие английско-германското споразумение е осуетено.

Същностната несъвместимост между британските и германските схващания за външна политика може да бъде видяна в обясненията, които двамата лидери дават за неуспеха си да се споразумеят. Бюлов развлъннувано обвинява Великобритания в провинциализъм, пренебрегвайки факта, че Великобрита-

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

ния е водила световна външна политика в продължение на повече от столетие, преди Германия да се обедини:

Английските политици знаят малко за континента. От континентална гледна точка те знаят толкова, колко ние знаем за идеите в Перу или Сиам. Те са наивни в своя дребнав егоцентризъм и в сляпата си самоувереност. За тях е трудно да повярват, че някой може да е истински злонамерен. Те са прекалено спокойни, много флегматични и големи оптимисти...⁽¹⁸⁾

Обяснението на Солсбъри приема формата на урок по сложен стратегически анализ, изнесен пред един неспокоен и разсеян събеседник. Цитирайки нетактичен коментар на германския посланик в Лондон, според който Великобритания се нуждае от съюз с Германия, за да избегне опасна изолация, той пише:

Задължението да се отбраняват германските и австрийските граници срещу Русия е по-тежко, отколкото да се отбраняват Британските острови от Франция... Граф Хацфелд [немският посланик] описва нашата „изолация“ като особено опасна за нас. Усетили ли сме някога на практика подобна опасност? Ако бяхме загубили в революционната война, поражението ни нямаше да се дължи на нашата изолация. Имахме много съюзници, но те не биха ни спасили, ако френският император беше в състояние да премине Канала. Освен по време на неговото [Наполеоновото] управление ние никога не сме били дори застрашени; следователно е невъзможно за нас да съдим дали „изолацията“, от която се предполага, че трябва да страдаме, съдържа или не някакви елементи на не сигурност. Надали би било разумно да си навличаме нови и особено затруднителни задължения с цел да се предпазим от опасност, в чието съществуване нямаме никакви исторически основания да вярваме.⁽¹⁹⁾

Великобритания и Германия просто нямат достатъчно близки интереси, за да бъде оправдано сключването на глобалния съюз, за какъвто мечтаят германците. Британците се опасяват, че по-нататъшно нарастване на германската мощ ще превърне бъдещия им съюзник в онази доминираща сила, срещу която те исторически са се съпротивявали. А на Германия не ѝ се нрави вероятността да играе ролята на британски помощник във въпроси, традиционно смятани за периферни по отношение на германските интереси, като заплахата срещу Индия, освен това Германия е твърде аrogантна, за да разбере ползата от британски неутралитет.

Следващият ход на външния министър Лансдаун показва на германските ръководители доколко се самонадценяват, смятайки, че страната им е крайно необходима на Великобритания. През 1902 г. Лансдаун слизва Европа, като сключва съюз с Япония: за пръв път след спогодбата на Ришельо с отоманските турци европейска страна търси подкрепа извън Европейския концерт. Великобритания и Япония се споразумяват, ако някоя от двете бъде въвлечена във война с една чужда сила във връзка с Китай или Корея, другата да пази неутралитет. Ако обаче едната от двете подписали страни бъде нападната от двама врагове, другата подписала страна се задължава да помогне на своя партньор.

Дипломацията

С условието да се намеси само ако Япония воюва с двама врагове, Великобритания най-сетне се сдобива със съюзник, който е съгласен и дори силно желае да се противопостави на Русия, без да забърква самата нея в странични ангажименти; съюзник, чието местоположение в Далечния изток представлява много по-голям стратегически интерес за Великобритания от руско-германската граница. От своя страна и Япония се защитава от Франция, която без този съюз би могла да се опита да използва една война, за да заздрави претенциите си за руска подкрепа. След този договор Великобритания загубва интерес към Германия като към стратегически партньор и с течение на времето започва да вижда в Германия geopolитическа заплаха.

Чак до 1912 г. съществува възможност за уреждане на затрудненията в английско-германските отношения. Лорд Халдейн, първият лорд на Адмиралтейството, посещава Берлин, за да обсъди начините за намаляване на напрежението. Халдейн е инструктиран да търси разрешение на проблемите с Германия върху основата на морско споразумение заедно със следното обещание за британски неутралитет: „Ако която и да е от високодоговарящите се страни (т. е. Великобритания и Германия) бъде въвлечена във война, в която не тя е агресор, другата най-малко ще спазва по отношение на въвлечената сила благосклонен неутралитет.“⁽²⁰⁾ Кайзерът обаче настоява Англия да обещае неутралитет, „ако войната бъде наложена на Германия“⁽²¹⁾, което в Лондон се схваща в смисъл, че Великобритания трябва да стои на страна, ако Германия започне превантивна война срещу Русия или Франция. Когато британците отхвърлят формулировката на кайзера, той на свой ред отхвърля тяхната; на проектозакона за германския флот е даден ход и Халдейн се завръща в Лондон с празни ръце.

Кайзерът все още не може да осъзнае, че Великобритания няма да отиде отвъд една тактическа сделка и че тази сделка е всичко, от което Германия се нуждае. „Ако Англия възнамерява да ни протегне ръка само при условие че трябва да ограничим нашия флот – пише той, – това е несравнено безсрание, което съдържа тежка обида за германския народ и за неговия император. Такова предложение трябва да бъде отхвърлено *a limine...*“⁽²²⁾ Убеден повече от всякога, че може да накара Англия да сключи формален съюз, плашейки я, кайзерът се хвали: „Показах на англичаните, че когато посегнат към нашите оръжия, захапват гранит. Може би с това увеличих омразата им, но спечелих уважение-то им, което ще ги убеди след време да подновят преговорите, да се надяваме, с по-скромен тон и с по-щастлив резултат.“⁽²³⁾

Необузданият и властен стремеж на кайзера към съюз само увеличава подозренията на Великобритания. Германската флотска програма, добавена към беспокойствата, причинени от германците по време на Бурската война от 1899-1902 г., води до цялостно преразглеждане на британската външна политика. В продължение на столетие и половина Великобритания е гледала на Франция като на главна заплаха за европейското равновесие, срещу която трябва да се противостои с помощта на някоя германска държава, обикновено Австрия, понякога и Прусия. И е виждала в Русия най-голямата опасност за своята империя. Но след подсигуряването с японския съюз Великобритания се заема да преоценчи своите исторически приоритети. През 1903 г. тя започва систематич-

ни усилия да уреди висящите колониални проблеми с Франция, като тези усилия достигат кулминацията си с така наречената Сърдечна антанта от 1904 г. – същото споразумение за неформално сътрудничество, каквото Германия употреби отхвърля. Почти непосредствено след това Великобритания започва да подготвя подобно съглашение с Русия.

Тъй като Антантата формално е колониално споразумение, технически тя не представлява скъсване с традиционната британска политика на блестяща изолация. И все пак на практика Великобритания изоставя позицията си на балансър и се присъединява към един от двата противопоставени съюза. През юли 1903 г., докато се водят преговорите за Антантата, френски представител в Лондон казва на Лансдаун като *quid pro quo*, че Франция ще направи всичко възможно, за да облекчи Великобритания от руския натиск на различни места:

...най-сериозната заплаха за мира в Европа е заложена в Германия и доброто разбирателство между Франция и Англия е единственото средство да се противостои на германските планове и ако това разбирателство бъде постигнато, Англия ще открие, че Франция е в състояние да упражни върху Русия благотворно влияние, чрез което да ни облекчи от многото неприятности, които имаме с тази страна.⁽²⁴⁾

В продължение само на едно десетилетие Русия, свързана преди това с Германия чрез Договора за презастраховка, става военен съюзник с Франция, а Великобритания, колеблив ухажор на Германия, се присъединява към френския дипломатически лагер. Германия е извършила изключителен подвиг: самоизолирана се е и е събрала трима дотогавашни врагове в коалиция, насочена срещу самата нея.

Държавник, който съзре наближаваща опасност, е изправен пред сериозен избор. Ако предположи, че заплахата ще расте с времето, трябва да се опита да я обезвреди в зародиш. Но ако стигне до заключение, че надигащата се опасност отразява случайно, инцидентно съчетание на обстоятелства, обикновено е по-добре да изчака и да остави времето да разсее заплахата. Двеста години преди това Ришельо осъзнава опасността от враждебно обкръжение на Франция и самата сърцевина на неговата политика е избягването му. Но освен това той различава отделните съставки на тази потенциална опасност. И решава, че с преждевременни действия би накарал държавите, заобикалящи Франция, да се обединят. Затова той прави времето свой съюзник и изчаква да се проявят затаените разногласия сред съперниците на Франция. Едва след като разногласията се задълбочават, той позволява на Франция да се намеси в разприте.

Кайзерът и съветниците му не притежават нито търпение, нито проницателност за такава политика, макар че страните, от които Германия се чувства заплашена, съвсем не са естествени съюзници. Немската реакция на очертаващото се обкръжение е засилване на същата дипломация, която най-много е породила опасността. Германия прави опит да разцепи скоро създадената Сърдечна антанта, намирайки претекст да се изправи срещу Франция, като ѝ докаже, че британската помош е илюзорна или неефективна.

Дипломацията

Германия открива благоприятна възможност да изпита силата на Антантата в Мароко, където френските планове нарушават договор, утвърждаващ независимостта на страната, а Германия има значителни търговски интереси. Кайзерът нанася удара си по време на морско пътешествие през март 1905 г. Ако-стирайки в Танжер, той обявява решимостта на Германия да отстоява независимостта на Мароко. Немските водачи разчитат: първо, че Съединените щати, Италия и Австрия ще подкрепят искането им за политика на отворени врати; второ, че след Руско-японската война Русия не ще пожелае да се ангажира; и, трето, че Великобритания само ще се радва да се отърве от задълженията си към Франция на една международна конференция.

Всички тези предположения се оказват погрешни, тъй като страхът от Германия взема връх над всякакви останали съображения. Още при първото предизвикателство, отправено срещу Сърдечната антаганта, Великобритания изцяло застава на страната на Франция и отклонява германското предложение за конференция, докато Франция не го приеме. Австрия и Италия проявяват обща неохота да се приближат до ръба на една война. И независимо от това германските ръководители залагат огромно количество от своя престиж в този разрастващ се спор, тъй като решават, че всичко друго освен една дипломатическа победа, която да разкрие нищожността на Антантата, би било равнозначно на катастрофа.

По време на своето властване кайзерът проявява повече способност да предизвиква кризи, отколкото да ги разрешава. Той изпада във възбуда при драматичните сблъсъци, но нервите му не издържат при продължителни стълкновения. Вилхелм II и съветниците му са прави в преценките си, че Франция не е готова да влезе във война. Но както се оказва, и те не са готови. Единственото им постижение е уволнението на френския външен министър Делкасе – символична победа, тъй като Делкасе скоро се завръща на друг пост, запазвайки влиятелната си роля във френската политика. А по същината на спора немските лидери, на които липсва смелостта на самохвалната им риторика, позволяват да бъдат изиграни с една конференция, насрочена за след шест месеца в испанското градче Алхезирас. Когато една страна заплашва с война, а след това даде заден ход в полза на конференция с по-късна дата, тя автоматически снижава степента на сериозност на заплахата си. (Точно по този начин западните демократии обезвреждат Берлинския ултиматум на Хрущов половин век по-късно.)

Степента, до която Германия се е изолирава, ясно проличава при откриването на Алхезираската конференция през януари 1906 г. Едуард Грей, външен министър на новото либерално правителство на Великобритания, предупреждава германския посланик в Лондон, че в случай на война неговата страна ще подкрепи Франция:

...в случай на германско нападение срещу Франция във връзка с нашето Мароканско споразумение обществените чувства в Англия ще бъдат така силни, че никое британско правителство не би било в състояние да остане неутрално...⁽²⁵⁾

Емоционалността на немските лидери и неспособността им да набележат дългосрочни цели превръщат Алхезирас в дипломатически разгром за Германия.

Съединените щати, Италия, Русия и Великобритания отказват да вземат немската страна. Резултатите от тази първа Мароканска криза са абсолютно противоположни на онези, които германските лидери са се надявали да постигнат. Вместо да бъде разбита Сърдечната антанта, кризата води до френско-britанско военно сътрудничество и дава тласък за Английско-руската антanta от 1907 г.

След Алхезиран Великобритания се съгласява на военно сътрудничество с континентална сила – нещо, което е избягвала толкова дълго време. Започват консултации между ръководителите на британския и френския флот. Кабинетът не се чувства удобно с промяната. Грей пише на Пол Камбон, френския посланик в Лондон, за да охлади очакванията му:

Ние се съгласихме, че консултацията между специалистите не е и не бива да бъде приемана за ангажимент, задължаващ което и да е правительство да действа в случай на непредвидени обстоятелства, които не са възникнали и могат изобщо да не възникнат...⁽²⁶⁾

Това е традиционната британска клауза за измъзване – Лондон да не се обвърза правно с конкретни обстоятелства, при които да бъде задължен да предприеме военни действия. Франция отдава тази усмирителна клауза на парламентарния контрол, убедена, че разговорите на военните щабове ще наложат своя собствена реалност независимо от легалните задължения. Петнайсет години германските водачи отказват да предоставят на Великобритания подобен род дрейфуване. Френските водачи притежават политическата проницателност да живеят с британската двойственост и да се осланят на убеждението си, че между двете страни се установява морална обвързаност, която по време на криза може да даде отлични резултати.

С изграждането на английско-френско-руския блок през 1907 г. само две сили остават да действат в европейската дипломация: Тройната антанта и съюзът между Германия и Австро-Унгария. Обкръжението на Германия се затваря. Подобно на английско-френската антанта британският съюз с Русия започва под формата на колониално съглашение. В продължение на няколко години Великобритания и Русия оставят колониалните им спорове да се уталожат. Японската победа над Русия през 1905 г. успешно проваля руските далекоизточни амбиции. До лятото на 1907 г. за Великобритания е станало безопасно да предложи щедри условия на Русия в Афганистан и Персия, разделяйки Персия на три сфери на влияние: на руснаци е даден северният район; централният е обявен за неутрален; Великобритания претендира за контрол над южния. Афганистан е включен в британската сфера. Английско-руските отношения, десетилетия наред омрачавани от спорове, които покриват една трета от Земното кълбо, от Константинопол до Корея, се разведряват. Степента на британската загриженост, породена от Германия, проличава от факта, че за да си осигури руското сътрудничество, Великобритания е готова да смекчи решителността си да държи Русия извън Дарданелите. Както отбелязва външният министър Грей: „Добрите отношения с Русия означават, че нашата стара политика да затваряме

Дипломацията

Проливите за нея и с цялата си тежест да се изправяме срещу нея на всяка конференция на Силите трябва да бъде изоставена.“⁽²⁷⁾

Някои историци⁽²⁸⁾ твърдят, че по същество Тройната антанта представлява сбор от уплетени колониални споразумения и че Великобритания е искала да защити империята си, а не да обкръжава Германия. Съществува обаче един класически документ, така нареченият Меморандум на Кроу, който не оставя никакво съмнение, че Великобритания се присъединява към Тройната антанта, за да възпрепятства нещо, в което съзира германски натиск за световно господство. На 1 януари 1907 г. сър Ейър Кроу, изтъкнат анализатор във Форин офис, обяснява защо според него постигането на разбирателство с Германия е невъзможно и съюзът с Франция е единственият избор. Меморандумът на Кроу предлага анализ на равнище, непостигнато от нито един документ в следбисмаркова Германия. Конфликтът се е превърнал в сблъсък между стратегията и бруталната сила и освен при огромен дисбаланс между силите, а не такъв е случаят, стратегът има преимущество, тъй като може да планира действията си, докато съперникът му трябва да импровизира. Признавайки, че между Великобритания, Франция и Русия съществуват големи различия, Кроу преценява, че въпреки това между тези страни може да бъде постигнат компромис, тъй като противоречията им произтичат от определени и следователно ограничени цели. Онова, което прави германската външна политика така застрашителна, е липсата на доловим рационален замисъл зад непрестанните глобални предизвикателства, обхващащи много отдалечени един от друг райони, като Южна Африка, Мароко, Близкия изток. В добавка германското усилие за изграждане на голяма военноморска сила е „несъвместимо с оцеляването на Британската империя“.

Според Кроу невъздържаното поведение на Германия неизбежно ще доведе до конфронтация: „Съединяването на най-голямата сухопътна военна сила с най-силния флот в една държава ще принуди света да се обедини, за да се отърве от подобен демон.“⁽²⁹⁾

Верен на постулатите на *Realpolitik*, Кроу настоява, че структурите, а не мотивите определят стабилността: намеренията на Германия нямат значение, важни са нейните възможности. Той представя две хипотези:

Или Германия определено се стреми към всеобща политическа хегемония и морско надмощие, застрашавайки независимостта на своите съседи, а накрая и самото съществуване на Англия; или Германия – лишена от всякакви подобни ясно очертани амбиции и мислеща понастоящем само да се възползва от легитимните си позиции и влияние като една от водещите сили в общността на народите – се старае да развие своята външна търговия, да разшири полетата за приложение на националната си енергия и да породи нови германски интереси в целия свят, където и когато са налице благоприятни мирни обстоятелства...⁽³⁰⁾

Според Кроу различията между тези две хипотези нямат значение, тъй като те в края на краишата ще надделеят от изкушенията, вградени в растящата германска мощ:

ПОЛИТИЧЕСКАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ: ЕВРОПЕЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ ПРЕДИ...

...ясно е, че втората схема (на полунезависима еволюция, нелишена изцяло от държавна мощ) може във всяка фаза да прелее в първата или в съзнателно очертаната схема. Още повече че ако еволюционната схема бъде осъществена някога, положението, което благодарение на нея Германия ще заеме, ще представлява очевидно толкова сериозна заплаха за останалия свят, колкото ако тази заплаха дойде в резултат на съзнателно завоюване на това място чрез злонамерен предумисъл...⁽³¹⁾

Макар че Меморандумът на Кроу не прекрачва отвъд задачата да се противопостави на разбирателството с Германия, неговото внушение е ясно: ако Германия не се откаже от стремежа си за морско превъзходство и не смекчи своята така наречена *Weltpolitik*, Великобритания твърдо трябва да се обедини с Франция и Русия, за да ѝ се противопостави. А тя ще ѝ се противопостави със същата непреклонна твърдост, с която е съкрушила френските и испанските претенции в предходните векове.

Великобритания дава недвусмислено да се разбере, че няма да търпи каквото и да е по-нататъшно разрастване на германската сила. През 1909 г. външният министър Грей засяга тази тема в отговор на германското предложение да се забави (но не и да се преустанови) изграждането на голям флот, ако Великобритания се съгласи да запази неутралитет в случай на германска война срещу Франция и Русия. Предлаганото споразумение, възразява Грей,

...ще послужи за установяване на германска хегемония в Европа и няма да трае дълго, след като изпълни предназначението си. То фактически е покана да помогнем на Германия да изгради европейска комбинация, способна да бъде насочена срещу нас, когато на нея ѝ е изгодно... Ако ние жертваме другите сили в полза на Германия, накрая ще бъдем нападнати.⁽³²⁾

След създаването на Тройната антанта играта на котка и мишка, която Германия и Великобритания играят през 90-те години, става смъртоносно сериозна и прераства в борба между статуквото и една мощна сила, стремяща се към промени в баланса. След като дипломатическата гъвкавост вече е станала невъзможна, единствените начини да се промени равновесието на силите са прибавянето на нови оръжия или военна победа.

Двета съюза се възправят един срещу друг, разделени от бездна на взаимно недоверие. За разлика от периода на Студената война двете групировки не се страхуват от война; те са повече загрижени за опазване на своята сплотеност, отколкото за предотвратяване на евентуален сблъсък. Конфронтацията се е превърнала в стандартен метод на дипломацията.

И въпреки все още съществува шанс катастрофата да се избегне, тъй като на практика малко са оправдаващите войната проблеми, които разделят съюзите. Никой от останалите членове на Тройната антанта не би влязъл във война, за да помогне на Франция да си възвърне Елзас и Лотарингия; дори и при възбуденото състояние на духовете малко вероятно е Германия да подкрепи австрийска агресивна война на Балканите. Една политика на сдържаност би могла да забави войната и да доведе до постепенно разпадане на неестествени-

Дипломацията

те съюзи – и особено на Тройната антанта, изградена преди всичко от страх пред Германия.

До края на първото десетилетие на XX век балансът на силите е дегенерирал в две враждебни коалиции, чиято твърдост се допълва от дръзкото пренебрежение спрямо последиците, което е придрожавало образуването им. Русия се е обвързала със Сърбия, гъмжаща от националистически и дори терористични фракции, нямащи какво да губят и поради това нехаещи за опасността от война. Франция е връчила непопълнен чек на Русия, която от своя страна жадува да си възвърне самоуважението след Руско-японската война. Германия е направила същото с една Австрия, която отчаяно се опитва да запази славянските си провинции от агитацията на подкрепяната от Русия Сърбия. Европейските народи са си позволили да се превърнат в пленници на безразсъдни балкански протежета. Наместо да се опитат да обуздаят тези народи, обладани от буйни страсти и с ограничено чувство за глобална отговорност, те позволяват да бъдат увлечени от параноята, че размирните им партньори могат да преминат на противниковата страна, ако не се изпълнят исканията им. Няколко години кризите се преодоляват, но всяка нова приближава неизбежния сблъсък. А в германската реакция спрямо Тройната антанта с твърдоглава решителност отново и отново се повтаря една и съща грешка: всеки проблем бива превръщан в изпитание на мъжеството, за да се докаже, че Германия е решителна и мощна, докато съперниците ѝ са лишени от решителност и сила. И след всяко германско предизвикателство връзките в Тройната антанта укрепват.

През 1908 г. възниква международна криза около Босна и Херцеговина, за която си заслужава да се разкаже, тъй като илюстрира тенденцията на историята да се повтаря. Босна и Херцеговина е най-затънтеното място на Европа и съдбата ѝ е оставена в двусмислено положение на Берлинския конгрес, защото наистина никой не знае какво да прави с нея. Тази ничия между Отоманска и Хабсбургската империя с римокатолически, мюсюлмански и православни райони с хърватско, сръбско и мюсюлманско население никога не е била държава, нито пък е притежавала самоуправление. Като че ли подлежи на управление само ако нито една от тези групи не е заставена да се подчинява на другите. За 30 години Босна и Херцеговина остава под турски суверенитет, австро-унгарско администриране и местно самоуправление, без особени затруднения пред това сложно многонационално устройство, което и става причина проблемът за окончателния ѝ суверенитет да остане нерешен. Австро-Унгария изчаква 30 години преди да премине към пряка анексия, тъй като страстите на тази многоезична смес са твърде сложни дори за австро-унгарците независимо от дългогодишния им опит в администриране сред хаос. Когато най-сетне наистина анексират Босна и Херцеговина, те го правят по-скоро, за да спечелят точка срещу Сърбия (косвено и срещу Русия), отколкото преследвайки някаква смислена политическа цел. В резултат Австро-Унгария разрушава деликатният баланс на разклонението омрази.

Три поколения по-късно, през 1992 г., същите първични страсти избухват със сходни основания, обърквайки всекиго освен преките участници в конфликта

и добре запознатите с нестабилната история на района. Още веднъж проката промяна в управлението превърна Босна и Херцеговина в кипящ котел. Веднага след като Босна бе обявена за независима държава, всички националности се нахвърлиха една върху друга в борба за господстващо положение, като сърбите започнаха да уреждат стари сметки по изключително брутален начин.

Възползвайки се от слабостта на Русия в неспокойните дни на Руско-японската война, Австро-Унгария лекомислено прилага една секретна добавка, приета на Берлинския конгрес 30 години преди това, с която великите сили изразяват съгласието си тя да анексира Босна и Херцеговина. Оттогава Австро-Унгария се е задоволявала с контрол де факто, тъй като не е желаела да се обременява с допълнителен брой славянски поданици. Но през 1908 г. тя променя решението си от страх, че империята е пред разлагане под въздействието на сръбската агитация, и с надеждата, че някакъв успех ще демонстрира нейната продължаваща водеща роля на Балканите. През изминалите три десетилетия Русия е загубила доминиращата си позиции в България, а Лигата на тримата императори се е разпаднала. Не без основание Русия е разгневена, че едно почти забравено споразумение се изравя точно сега, за да придобие Австро-Унгария територия, освободена вследствие на водена от Русия война.

Но гневът не гарантира успех, особено ако неговият обект е вече чуждо притежание. За пръв път Германия застава твърдо зад Австро-Унгария, давайки знак, че е готова да рискува европейска война, ако Русия оспори анексията. След което, повишавайки още повече напрежението, Германия иска от Русия и Сърбия формално да признаят австро-унгарския ход. Русия трябва да прегълтне унизието, тъй като Великобритания и Франция не са готови да влязат във война заради балкански проблем, а самата Русия не е в състояние да воюва сама толкова скоро след поражението си в Руско-японската война.

Така Германия се превръща в пречка по руския път, и то в район, където никога не е претендирала за жизнени интереси и където дотогава Русия е разчитала на нея да обуздава австро-унгарските амбиции. Германия демонстрира не само безразсъдство, но и остра липса на историческа памет. Половин столетие преди това Бисмарк вярно е предсказал, че Русия никога няма да прости на Австро-Унгария, задето я е унижила по време на Кримската война. Сега Германия прави същата грешка, притуряйки я към охлаждането на отношенията с Русия, започнало на Берлинския конгрес.

Да унизиш една голяма страна, без да я отслабиш, винаги означава да играеш опасна игра. Докато Германия си въобразява, че учи Русия колко важно е германското доброжелателство, Русия се зарича никога повече да не бъде заварена неподгответена. Така двете велики континентални сили започват нещо като играта, наричана на американски жаргон „пиленца“, в която двама шофьори засилват колите си една срещу друга, като всеки един от тях се надява, че другият ще свие в последния миг и че неговите нерви са по-здрави от нервите на отсрешния. За нещастие тази игра бива подхващана в няколко различни случая в Европа преди Първата световна война. Всеки път сблъсъкът е избегнат и това увеличава колективната вяра в безопасността, като хората забравят, че една-единствена грешка ще причини необрратима катастрофа.

Дипломацията

Сякаш за да бъде напълно уверена, че не е пропуснала да притисне нито един от своите потенциални врагове или да даде на всичките още едно основание да заздравят връзките си за самозащита, Германия отправя предизвикателство и към Франция. През 1911 г. Франция, вече ефективен администратор на Мароко, в отговор на местни вълнения изпраща военни части във Фез, драстично нарушивайки споразуменията от Алхезирас. Аплодиран гръмко от националистическата преса, кайзерът реагира, като изпраща военния кораб *Panther* в мароканското пристанище Агадир. „Ура! Действие! – пише *Rheinisch-Westfälische Zeitung* на 2 юли 1911 г. – Най-сетне акция, освободително дело, което ще разсее навред облациите на пессимизма.“⁽³³⁾ *Münchener Neueste Nachrichten* съветва правителството да продължи натиска с пълна енергия „дори и ако от такава политика произлязат обстоятелства, които понастоящем не можем да предвидим“⁽³⁴⁾. Чрез този минаващ за деликатен в немската преса израз вестникът по същество подтиква Германия да рискува война заради Мароко. Помпозно назованият „скок на пантерата“ завършва по същия начин, както и предшестващите опити на Германия да разбие самоналожено-то си обкръжение. Още веднъж Германия и Франция сякаш са на ръба на войната, като германските цели както винаги са зле определени. Към какъв род компенсация се стреми тя в този случай? Мароканско пристанище? Част от мароканското Атлантическо крайбрежие? Колониални придобивки другаде? Германия иска да сплаши Франция, но не може да намери оперативно изражение на тази цел.

В съответствие с развиващите се отношения между двете страни Великобритания застава зад Франция още по-решително, отколкото в Алхезирас през 1906 г. Промените в британското обществоено мнение проличават от думите на тогавашния финансов министър на страната Дейвид Лойд Джордж, който си е спечелил заслужена слава на пацифист и застъпник за добри отношения с Германия. По този повод обаче той произнася голяма реч, в която предупреждава, че ако:

...ни наложат ситуация, при която мирът може да бъде запазен само ако предадем великата и благотворна позиция, завоювана от нас с векове на героизъм и постижения... тогава аз настоявам, че мир на такава цена би бил унижение, каквото велика страна като нашата не може да понесе.⁽³⁵⁾

Дори Австрия се отнася хладно към своя могъщ съюзник, не виждайки смисъл да заложи оцеляването си заради една авантюра в Северна Африка. Германия се оттегля, приемайки голям, но лишен от стойност къс земя в Централна Африка – сделка, предизвикала ропот в германската националистическа преса. „Ние на практика рискувахме световна война заради няколко конгоански тресавища“ – пише *Berliner Tageblatt* на 3 ноември 1911 г.⁽³⁶⁾ Всъщност онова, което би трябвало да се критикува, е не стойността на новата придобивка, а мъдростта на всеки няколко години да се заплаща с война някоя държава без смислена цел, като по този начин още повече се увеличава страхът, станал първопричина за създаването на враждебни спрямо Германия коалиции.

Ако германската тактика се изразява в стереотипни ходове, същото важи и за английско-френските отговори. През 1912 г. генералните щабове на Великобритания, Франция и Русия започват разговори, чието значение е формално ограничено от традиционната британска вметка, че не представляват основание за легален ангажимент. Дори това ограничение е отхвърлено до известна степен от Английско-френския морски договор от 1912 г., съгласно който френският флот се премества в Средиземно море, а Великобритания поема защитата на френското Атлантическо крайбрежие. Две години по-късно тази договореност е обявена за морално задължение на Великобритания да се намеси в Първата световна война, защото – твърди се – Франция е оставила своя бряг по Ламанша незашитен, осланяйки се на британска подкрепа. (Двайсет години по-късно, през 1940 г., подобно споразумение между Съединените щати и Великобритания дава възможност на Великобритания да придвижи тихоокеанския си флот в Атлантика; в него се съдържа моралното задължение на Съединените щати да бранят почти незашитимите британски владения срещу японски нападения.)

През 1913 г. германските водачи довеждат до кулминация отдалечаването си от Русия с друга от своите произволни и безцелни маневри. Този път Германия се заема да реорганизира турската армия и да изпрати немски генерал, който да поеме командването на Константинопол. Вилхелм II драматизира предизвикателството, като изпраща подготвителна мисия с типичен помпозен блъсък, изразявайки надежда, че „германските знамена скоро ще се развеят над укрепленията на Босфора“⁽³⁷⁾.

Малко събития могат да разгневят Русия повече от германски претенции за позиции в Проливите, каквито Европа е отказвала на Русия в продължение на цял век. Русия трудно прегъльща контрола над Проливите от слаба страна, като Отоманска Турция, но никога не би се примирила Дарданелите да бъдат контролирани от друга велика сила. Руският външен министър Сергей Сазонов пише на царя през 1913 г.: „Да се предоставят Проливите на мощна държава, е равносилно да се подчини цялото икономическо развитие на Южна Русия на тази държава.“⁽³⁸⁾ Николай II заявява на британския посланик: „Германия се домогва към такава позиция в Константинопол, която би ѝ дала възможност изцяло да затвори Русия в Черно море. И ако тя се опита да осъществи такава политика, императорът ще ѝ се противопостави с всички сили дори ако войната се окаже единствената алтернатива.“⁽³⁹⁾

Макар че Германия изнамира формула да спаси престижа си, изтегляйки своя офицер от Константинопол (като го повишиava в чин фелдмаршал, който съгласно немската традиция няма право да команда полеви части), тя непоправимо се е самоошетила. Русия разбира, че немската подкрепа за Австро-Унгария в Босна и Херцеговина не е била политическо отклонение. Кайзерът, гледайки на тези събития като на изпитание на мъжеството, казва на своя канцлер на 25 февруари 1914 г.: „Руско-пруските отношения са мъртви завинаги! Ние станахме врагове!“⁽⁴⁰⁾ Шест месеца по-късно избухва Първата световна война.

Образувала се е международна система, чиято закостенялост и конфронтационен характер напомнят тези от по-късната Студена война. В ядрения век

Дипломацията

обаче само Съединените щати и Съветският съюз притежават технически средства за започване на обща война, в която рисковете са толкова катастрофални, че нито една от супер силите не смее да предостави такава ужасяваща мощ на съюзник, колкото и близък да ѝ е. Противоположно е положението преди Първата световна война, когато всеки член на двете коалиции е в състояние не само да започне война, но и да изнуди съюзниците си да му помогнат.

За известно време самата система на съюзяване осигурява известно въздържане. Франция възпира Русия от влизане в конфликт преди всичко с Австрия; Германия играе подобна роля с Австрия по отношение на Русия. В Босненската криза от 1908 г. Франция ясно дава да се разбере, че няма да влезе във война заради балкански проблем. По време на Мароканска криза от 1911 г. на френския президент Каийо твърдо е заявено, че всеки опит на Франция да реши колониален проблем със сила няма да получи поддръжката на Русия. Чак до Балканската война от 1912 г. Германия предупреждава Австрия, че германската подкрепа има граници, а Великобритания упражнява натиск върху Русия за по-умерени действия в полза на непостоянния и непредвидим Балкански съюз, ръководен от Сърбия. На Лондонската конференция от 1913 г. Великобритания помага да се предотврати сръбската анексия на Албания, която Австрия не би прегълтнала.

Но именно на Лондонската конференция от 1913 г., за последен път международната система преди Първата световна война успява да смекчи конфликтите. Сърбия е недоволна от сдържаната подкрепа на Русия, докато Русия се дразни от позирането на Великобритания в ролята на безпристрастен арбитър и от откритото нежелание на Франция да влезе във война. Австрия, на ръба на разпадането си под натиска на Русия и южните славяни, е разстроена от факта, че Германия не я подкрепя по-енергично. И Сърбия, и Русия, и Австрия очакват по-голяма подкрепа от своите съюзници; Франция, Великобритания и Германия се опасяват, че могат да загубят партньорите си, ако не ги поддържат по-активно в следващата криза.

Оттук насетне всяка от великите сили изведнъж бива завладяна от паниката, че една помирителна позиция ще я представи като слаба и ненадеждна и че би станала причина партньорите ѝ да я изоставят сама пред лицето на вражеската коалиция. Страните започват да приемат степен на рисък, неоснована на техните исторически и национални интереси или на някаква разумна дългосрочна цел. Сентенцията на Ришельо, че средствата трябва да отговарят на целите, се погазва почти всекидневно. Германия поема риска за световна война, за да се представи като поддръжник на виенската политика по отношение на южните славяни, сред които тя няма никакви национални интереси. Русия е готова да се бие до смърт с Германия, за да изглежда непоколебим съюзник на Сърбия. Германия и Русия нямат съществен конфликт помежду си; тяхната конфронтация е по делегация.

През 1912 г. новият френски президент Реймон Поанкарे осведомява руския посланик по отношение на Балканите, че „ако Русия влезе във война, Франция ще направи същото, тъй като знаем, че по този въпрос Германия подкрепя Австрия“⁽⁴¹⁾. Ликуващият руски посланик докладва за „съвсем новия френски

възглед“, че „териториалните заграбвания на Австрия нарушават общия европейски баланс и следователно засягат френските интереси“⁽⁴²⁾. Същата година британският подсекретар във Форин офис сър Артър Никълсън пише на британския посланик в Санкт Петербург: „Не знам колко дълго можем да следваме нашата политика да танцува върху опънато въже, без да бъдем принудени да вземем една или друга определена линия. Обладан съм от същия страх като Вас да не би Русия да се умори от нас и да сключи сделка с Германия.“⁽⁴³⁾

За да не бъде надминат по дързост и неразумност, кайзерът обещава на Австрия през 1913 г., че при следващата криза Германия ще я последва във война, ако се наложи. На 7 юли 1914 г. той обяснява политиката, която след по-малко от четири седмици ще доведе до война: „Ако ги подтикваме [австрийците] напред, после ще кажат, че сме ги набутали вътре; ако ги разубеждаваме, ще изглежда така, сякаш ги изоставяме в беда. Тогава те ще се обърнат към западните сили, чийто обятия са широко отворени за тях, и ние ще загубим и последния си съюзник.“⁽⁴⁴⁾ Каква точно полза би имала Австрия от съюзяване с Тройната антанта, не се изяснява. А и малко вероятно е Австрия да се присъедини към групировка, в която е включена търсещата начин да подкопае австрийските позиции на Балканите Русия. Исторически съюзите са се склучвали, за да увеличат силите на нациите в случай на война; с наблизаването на Първата световна война първоначалният мотив за война е заздравянето на съюзите.

Водачите на всички големи страни просто не схващат възможните последствия от техническите средства, които владеят, и от трескаво изгражданите съюзи. Те, изглежда, са забравили огромните жертви на сравнително неотдавна завършилата Американска гражданска война и се готвят за краткотраен и решителен конфликт. Изобщо не им минава през ум, че неумението да свържат своите съюзи с разумни политически цели може да причини разрушаването на познатата им цивилизация. Всеки съюз е заложил твърде много на карта, за да позволи на традиционната дипломация на Европейския концерт да влезе в действие. На нейно място великите сили са съумели да изработят една дипломатическа машина за гибел, макар да не осъзнават какво са направили.

ГЛАВА VIII

Във водовъртежа: военната машина за гибел

Най-чудното обстоятелство около избухването на Първата световна война е не че криза, по-лека в сравнение с много от дотогава преодолените, накрая на тиска спусъка на глобалната катастрофа, а че е необходимо толкова време, за да се случи това. До 1914 г. противопоставянето между Германия и Австрия от едната страна и Тройната антанта от другата се е изострило фатално. Държавниците от всички страни са спомогнали да бъде изграден дипломатически механизъм за гибел, който прави всяка следваща криза все по-трудна за решаване. Военните ръководители неимоверно увеличават опасностите, прибавяйки към тях военни планове, сгъстяващи времето за вземане на решение. Тъй като воennите планове разчитат на бързина, а дипломатическите машинарии са все още настроени на своите бавни обороти, под интензивния натиск на времето разрешаването на кризите става невъзможно. Положението се влошава допълнително и поради това, че военните планировчици не обясняват достатъчно добре на политическите си колеги евентуалните последици от своите разработки.

Във водовъртеха: военната машина за гибел

Военното планиране фактически е станало автономно. Първата стъпка в такава посока е направена по време на преговорите за френско-руско военно съглашение през 1892 г. Дотогава съюзните преговори винаги са се водели около евентуален *casus belli*, с други думи – какви специфични действия на общия противник могат да накарат съюзниците да влязат във война. Почти неизменно дефинициите за това са се въртели около посочването на държавата, която започва враждебните действия.

През май 1892 г. преговарящият от руска страна адютант генерал Николай Обручев изпраща писмо до своя външен министър с обяснение, защо традиционният метод за дефиниране на *casus belli* е изтласкан от модерната технология. Обручев твърди, че важното е кой пръв провежда мобилизацията, а не кой дава първия изстрел: „Предприемането на мобилизация вече не може да се смята за миролюбиво действие; обратно – то представлява най-решителният военен акт.“⁽¹⁾

Страна, която забави и проточи мобилизацията си, би загубила изгодите от съюзите си и би дала на врага възможност да победи последователно всеки един. Нуждата всички съюзници едновременно да извършат мобилизация е станала толкова наложителна за европейските лидери, че се превръща в главна тема на официалните дипломатически ангажименти. Целта на съюзите вече не е да се гарантира подкрепа след започването на война, а уверението, че всеки съюзник ще извърши мобилизация веднага щом който и да е съперник направи това – а надеждата е, че врагът дори ще бъде изпреварен. Когато подобни съюзи се изправят един срещу друг, заплахите, основани на мобилизация, стават неотвратими, защото прекратяването на веднъж набрала скорост мобилизация би имало по-катастрофални последици, отколкото ако изобщо не е започната. Спре ли една от страните, а другата продължи, първата от ден на ден ще изпада във все по-неизгодно положение. И да се опитат двете страни да спрат едновременно, то това би било толкова трудно за осъществяване технически, че почти със сигурност мобилизациите биха завършили, преди дипломатите да се уговорят как да ги прекратят.

Тази гибелна процедура практически поставя *casus belli* извън политически контрол. Всяка криза се оказва заредена с вграден детонатор на война: решението за мобилизация. И е сигурно, че всяка война ще се превърне във всеобща.

Далече от мисълта да осъждада перспективата за автоматична ескалация, Обручев, напротив, я приветства ентузиазирано. Той определено не желае локален конфликт. Защото, ако Германия остане извън една война между Русия и Австрия, впоследствие тя ще се окаже в позиция да диктува мирните условия. Във въображението на Обручев точно това е постигнал Бисмарк на Берлинския конгрес:

Нашата дипломация по-малко от всяка друга може да разчита на изолиран конфликт на Русия с Германия, с Австрия или с Турция поотделно. Берлинският конгрес беше достатъчен урок за нас в това отношение и той ни научи кого трябва да смятаме за свой най-опасен враг – този, който се сражава пряко с нас, или онзи, който изчаква да отслабнем и след това ни диктува условията за мир...⁽²⁾

Дипломацията

Според Обручев в интерес на Русия е да направи така, че всяка война да бъде обща. Ползата на Русия от добре изграден съюз с Франция е предотвратяването на възможността за локална война:

В началото на всяка война в Европа винаги се поражда изкушение сред дипломатите да локализират конфликта и да ограничат максимално ефекта от него. Но при настоящото състояние на континентална Европа – въоръжена и възбудена – Русия трябва да гледа на такова локализиране на войната с особен скептицизъм, тъй като то може да укрепи неимоверно позициите не само на онези наши врагове, които се колебаят и още не са се надигнали открито, но и на нашите несигурни съюзници.⁽³⁾

С други думи, една отбранителна война с ограничени цели би била *против* националните интереси на Русия. Всяка война трябва да бъде тотална и военният планировчици не могат да предложат друга алтернатива на политически-те лидери:

След като бъдем въвлечени във война, ние не можем да я водим другояче освен с всички сили и срещу двама съседи. Пред лицето на готовността на цели въоръжени народи да воюват никакъв друг вид война не можем да си представим освен от най-решителните – война, която ще определи далеч занапред в бъдещето относителните политически позиции на европейските страни и особено на Русия и Германия.⁽⁴⁾

Колкото и незначителна да е причината, войната ще бъде тотална; ако в прелюдията ѝ е включен само един от съседите, Русия трябва да се погрижи да се въвлече и другият. Почти гротескно руският Генерален щаб *предпочита* да се сражава едновременно с Германия и Австро-Унгария, отколкото само с едната от тях. Военното споразумение, отразяващо идеите на Обручев, е подписано на 4 януари 1894 г. Франция и Русия се съгласяват на едновременна мобилизация, ако *който и да е* член на Тройния съюз я извърши по *какъвто и да е* повод. Машината за гибел е готова. Ако германският съюзник Италия мобилизира срещу Франция по повод на Савоя, Русия трябва да мобилизира срещу Германия; ако Австрия мобилизира срещу Сърбия, Франция се задължава да мобилизира срещу Германия. Тъй като е сигурно, че в един момент някоя от нациите по някаква причина ще извърши мобилизация, избухването на война се превръща във въпрос на време, защото е необходима мобилизацията на *една* велика сила, за да се задейства всеобщата машина за гибел.

Цар Александър III поне е разбрал, че залозите са достигнали огромен размер. Когато Гирс го пита „...какво ще спечелим, ако помогнем на французите да унищожат Германия?“, той отговаря: „Ще спечелим, че Германия като такава ще изчезне. Тя ще се разпадне на редица малки слаби държави, каквато беше по-рано.“⁽⁵⁾ Военните цели на Германия са също толкова унищожителни и мъгълъви. Непрекъснато споменаваното европейско равновесие се е превърнало в борба на живот и смърт, макар че никой от ангажираните държавници не би

ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА: ВОЕННАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ

могъл да обясни каква кауза оправдава подобен нихилизъм или на какви политически цели ще служи конфронтацията.

Онова, което руските планировчици издигат като теория, германският Генерален щаб превръща в оперативен план почти по същото време, когато Обручев преговаря за френско-руското военно съглашение. И с германска последователност имперските генерали тласкат мобилизационната концепция до абсолютна крайност. Подобно на своите руски и френски колеги началникът на германския щаб Алфред фон Шлифен е погълнат от мобилизационните програми. Но докато френските и руските военни командири се съсредоточават върху задължението за мобилизация, Шлифен насочва вниманието си към практическото осъществяване на концепцията.

Не желаейки да остави нищо на капризите на политическата обстановка, Шлифен се опитва да състави абсолютно сигурен план за осуетяване на едно застрашително обкръжение на Германия. Точно както приемниците на Бисмарк се отказват от неговата комплексна дипломация, така и Шлифен отхвърля стратегическите концепции на Хелмут фон Молтке, военния архитект на трите бързи Бисмаркови победи от 1864 до 1870 г.

Молтке изработва стратегия, оставяща открита възможността за политическо разрешение на Бисмарковия кошмар за враждебни коалиции. В случай на война на два фронта Молтке планира разделение на немската армия на две сравнително равни части между Източна и Запада и преминаване в отбрана и на двата фронта. Тъй като главната цел на Франция би била връщането на Елзас и Лотарингия, сигурно е, че ще напада. Ако Германия съкруши тази офанзива, Франция ще е длъжна да приеме компромисен мир. Молтке настойчиво предупреждава срещу евентуалното разширяване на военните операции до Париж, разбрали по време на Френско-пруската война колко трудно е да се сключи мир, докато се обсаждат столицата на врага.

Молтке предлага същата стратегия и за Източния фронт – да се пречупи руската атака, след това да се отхвърли руската армия на стратегически изгодно разстояние, а после да се предложи компромисен мир. Германската армия, първа постигнала победа, ще е в състояние да помогне на другия фронт. По този начин мащабите на войната, жертвите и политическото решение биха били поддържани в някакъв вид равновесие.⁽⁶⁾

Но точно както Бисмарковите приемници се чувстват неудобно с двусмислието на застъпващите се съюзи, така и Шлифен отхвърля плана на Молтке, тъй като предоставя военната инициатива на германските врагове. Освен това Шлифен не одобрява предпочтенията на Молтке към политически компромис пред тотална победа. Решен да наложи условия, фактически равностойни на безусловна капитулация, Шлифен изработва план за бърза и решителна победа на един фронт с последващо прехвърляне на всички германски сили срещу другия противник, за да се постигне ясно очертан изход и на двата фронта. И понеже бърз нокаутиращ удар е невъзможно да се нанесе на Изток поради бавните темпове на руската мобилизация, за която се очаква да продължи шест седмици, Шлифен решава най-напред да унищожи френската армия още преди руската да е напълно мобилизирана. За да се заобиколят тежките френски укрепления по общата граница,

Дипломацията

Шлифен предлага да се наруши белгийският неутралитет, като немските войски минат през територията на тази страна. Следват завладяване на Париж и излизане в гръб на поставената в капан френска армия в пограничните ѝ укрепления. Междувременно Германия ще стои в отбрана на Изток.

Планът е колкото блестящ, толкова и безразсъден. Минимални познания по история биха подсказали, че Великобритания със сигурност ще се включи във войната, ако Белгия бъде нападната – факт, който, изглежда, изцяло е убегнал на кайзера и на Генералния щаб. В продължение на 20 години след изработването на плана на Шлифен през 1892 г. немските лидери отправят безброй предложения на Великобритания, за да спечелят подкрепата или поне неутралитета ѝ в случай на европейска война, които немското военно планиране превръща в илюзия. За никоя друга кауза Великобритания не е воювала така последователно и непреклонно, както заради независимостта на Нидерландия. Поведението на Великобритания във войните срещу Луи XIV и Наполеон е свидетелство за нейната твърда решимост. Веднъж ангажирана, тя би се борила докрай дори ако Франция бъде победена. Но планът на Шлифен не допуска никаква възможност за провал. Ако Германия не успее да разгроми френската армия – което не е изключено, тъй като Франция притежава вътрешни шосета и железопътни линии, излизачи радиално от Париж, докато германската армия би трябвало пеша да се разгърне на дъга през опустошени земи, – тя ще бъде принудена да прибегне до стратегията на Молтке за отбрана на два фронта, вече ликвидирана възможността за политически компромисен мир поради оккупацията на Белгия. Докато главната цел на Бисмарковата външна политика е да се избегне войната на два фронта, а военната стратегия на Молтке – тя да се ограничи, Шлифен настоява именно за война на два фронта, водена с пълен размах.

При насочено срещу Франция германско военно разгръщане, когато се е очертало начало на конфликта в Източна Европа, Бисмарковият кощмарен въпрос „Какво ще стане при война на два фронта?“ е преобрънат в Шлифенов кощмарен въпрос: „Какво ще стане, ако няма война на два фронта?“ Ако Франция обяви неутралитет в една балканска война, Германия може да се изправи пред опасността от френско обявяване на война, след като мобилизацията на Русия бъде завършена, както Обручев вече е обясnil от другата страна на европейската разделителна линия. Ако обаче Германия отхвърли френското предложение за неутралитет, Шлифеновият план би поставил Германия в неудобното положение да нападне невоюваща Белгия, за да стигне до невоюваща Франция. Така че Шлифен трябва да измисли причина да нападне Франция, ако тя остане на страна. И той сътворява един невероятен критерий за това, какво Германия би приела за френска неутралност. Германия щяла да признае Франция за неутрална само ако тя се съгласи да отстъпи на Германия една от своите главни крепости – или, с други думи, от Франция се иска да падне на колене пред Германия и да се откаже от положението си на велика сила.

Злощастната смес от широки политически съюзи и експлозивни военни стратегии гарантира страшни кръвопролития занапред. Балансът на силите изцяло е загубил гъвкавостта си от XVIII и XIX век. Където и да започне войната (а е почти сигурно, че това ще стане на Балканите), Шлифеновият план се е погри-

ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА: ВОЕННАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ

жил началните битки да се водят на Запад между страни, които нямат почти никакви интереси в непосредствената криза. Външната политика е абдикирала пред военната стратегия, която сега се е свела до хазартно залагане на една единствена карта. Трудно е да си представим по-безумен и технократски подход към войната.

Настоявайки за най-разрушителна война, военните предводители на двете страни пазят зловещо мълчание за политическите ѝ последици в светлината на трупаната военна техника. Как би изглеждала Европа след мащабната война, която те планират? Какви промени биха оправдали подготвяната касапница? Няма нито едно конкретно искане към Германия или германско искане към Русия, което да си заслужава локална война, да не говорим за обща.

И дипломатите на двете страни пазят мълчание преди всичко защото не разбират последиците на бомбата със закъснител, залагана от собствената им страна, а и защото националистическата политика ги кара да се страхуват от едно противопоставяне на милитаристичния дух. Този заговор на мълчанието възпрепятства политическите лидери на всички големи държави да изискат такива военни планове, които да установят известно съответствие между военните и политическите цели.

Като се има предвид подготвяната катастрофа, просто необяснимо изглежда лекомислието, с което европейските лидери тръгват по пагубния курс. Изненадващо малко са отправените предупреждения извън забележителното изключение на Пьотър Дурново, бивш министър на вътрешните работи на Русия, член на Държавния съвет. През февруари 1914 г., шест месеца преди началото на войната, той изпраща пророчески меморандум до царя:

Главната тежест на войната несъмнено ще падне върху нас, тъй като Англия надали е в състояние да вземе решително участие в една континентална война, докато Франция, бедна на човешки ресурси, вероятно ще се придържа към строго отбранителна тактика предвид на огромните загуби, които придръжават войната при съвременното състояние на военната техника. Ролята на таран, който трябва да направи пробив в най-гъстата германска отбрана, ще бъде за нас...⁽⁷⁾

По преценка на Дурново тези жертви ще бъдат хвърлени на вятъра, тъй като Русия няма да е в състояние да постигне трайни териториални придобивки, воювайки на страната на Великобритания, своя традиционен geopolитически съперник. Даже Великобритания да допусне териториални придобивки за Русия в Централна Европа, един допълнителен къс от Полша само би засилил центробежните тенденции в Руската империя, които и без това са достатъчно силни. Ново увеличаване на украинското население, заявява Дурново, ще поощри исканията за независимост на Украйна. Следователно една победа може да има за абсурден резултат етнически вълнения, които да превърнат царската империя в малка Русия.

Дори и Русия да постигне вековната си цел – завладяването на Дарданелите, Дурново изтъква, че то може да се окаже несъстоятелно от стратегическа гледна точка:

Дипломацията

[То] няма да ни даде излаз към открыто море обаче, тъй като от другата страна на Дарданелите се простира море, състоящо се почти изцяло от териториални води, море, осияно с безброй острови, от които британският флот например лесно може да възпрепятства нашето влизане и излизане независимо от Проливите.⁽⁸⁾

Защо този прост геополитически факт е убягнал от вниманието на три поколения руснаци, жадуващи да покорят Константинопол – съответно и на англичаните, твърдо решени да не им позволяват това, – си остава загадка.

Дурново твърди по-нататък, че икономическите изгоди за Русия от една война ще бъдат дори още по-малки. При всякакви изчисления войната ще струва много-кратно повече, отколкото би донесла. Една германска победа ще разрушит руската икономика, а една руска победа напълно ще източи немската икономика, така че няма да остане нищо за репарации все едно кой ще спечели.

Не може да има никакво съмнение, че войната ще изисква разходи, които далеч надвишават ограничените финансови средства на Русия. Ще трябва да вземаме кредити от съюзни и неутрални страни, но те няма да ни бъдат отпуснати даром. Какво би се случило, ако войната завърши катастрофално за нас, не желая да разисквам сега. Финансовите и икономическите последствия от поражението не могат нито да се изчислят, нито дори да се обозрат и несъмнено ще предизвикат тотално разорение на цялата ни национална икономика. Но и победата ни обещава изключително неблагоприятни финансови перспективи: напълно разорена, Германия няма да може да ни компенсира направените разходи. Продиктуван в интерес на Англия, мирният договор не ще осигури възможности на Германия стопански да се възстанови достатъчно, за да покрие нашите военни разходи дори и в далечно бъдеще.⁽⁹⁾

И все пак най-сериозната причина да се противопоставя на една евентуална война Дурново съзира в предсказанието, че тя неминуемо ще доведе до социална революция – първо в победената страна, след това и у победителите:

Според наше най-дълбоко убеждение, основаващо се на продължително и внимателно изследване на съвременните подрывни тенденции, в победената страна неизбежно ще избухне социална революция, която поради самото естество на нещата ще се разпростира и при победителите.⁽¹⁰⁾

Няма никакви данни, че царят е прочел меморандума, който е можел да спаси династията му. Не съществуват сведения за подобен анализ в други европейски столици. Единствените възгledи, които донякъде се доближават до тези на Дурново, са няколко коментара в епиграмен стил на Бетман-Холвег, канцлера, който ще поведе Германия във войната. През 1913 г., вече твърде късно, той посочва доста точно защо германската външна политика е толкова обезпокоятелна за останалата част на Европа:

Предизвикай всекиго, заставай на пътя на всеки, фактически не отслабвайки никого по този начин. Причина: безцелност, нужда от малко успехи за престиж и кланяне пред всяко течение на общественото мнение.⁽¹¹⁾

Във водовъртеха: военната машина за гибел

Същата година Бетман-Холвег формулира друга максима, която е можела да спаси страната му, ако е била практически осъществена 20 години по-рано:

Трябва да държим Франция под контрол чрез предпазлива политика спрямо Русия и Англия. Естествено, това няма да достави удоволствие на нашите шовинисти и ще бъде непопулярно. Но не виждам никаква друга алтернатива за Германия в близко бъдеще.⁽¹²⁾

По времето, когато са писани тези редове, Европа вече се носи към въртопа. Локалната криза, дала ход на Първата световна война, не е от значение за европейското равновесие на силите и *casus belli* е толкова случаен, колкото безразсъдна е предшестващата дипломация.

На 28 юни 1914 г. Франц Фердинанд, наследник на хабсбургския трон, заплаща с живота си за необмисления ход на Австро-Унгария да анексира Босна и Херцеговина през 1908 г. Дори и начинът на неговото убийство не избягва изключителната смесица от трагизъм и абсурд, бележеща разпадането на Австро-Унгария. Младият сръбски терорист не успява в първия си опит да убие Франц Фердинанд, като вместо него ранява шофьора на ерцхерцога. След като пристига в губернаторската резиденция и нахоква австро-унгарските администратори за небрежността им, Франц Фердинанд, придружен от съпругата си, тръгва да посети жертвата на атентата в болницата. Новият шофьор на кралската двойка завива в погрешна посока и връщайки на заден ход, спира пред смянияния убиец, който в това време гаси разстроените си чувства с алкохол в тротоарното кафе. След като самото Провидение му изпраща наново жертвите, този път той не греши.

Така един избягнат първоначално инцидент с неотвратимостта на гръцка трагедия се превръща в стихиен пожар. Тъй като съпругата на ерцхерцога не е с кралска кръв, никой от европейските монарси не присъства на погребението. Едно събиране на коронованите глави би им дало възможност да обменят мнения и те може би нямаше с такава охота да влязат във война няколко седмици по-късно заради един терористичен акт.

И все пак едва ли и монаршеска среща би попречила на Австро-Унгария да запали фитила, прибързано тикнат в ръцете ѝ от кайзера. Помнейки своето обещание от предходната година да подкрепи Австро-Унгария, той кани австро-унгарския посланик на обяд на 5 юли и настоява за бързи действия против Сърбия. На 6 юли Бетман-Холвег потвърждава обещанието на кайзера: „Австро-Унгария трябва да реши какво да направи, за да изчисти отношенията си със Сърбия; но каквото и да бъде решението ѝ, тя със сигурност може да разчита, че Германия ще застане до нея като съюзник.“⁽¹³⁾

Австро-Унгария най-сетне разполага с непопълнения чек, към който се е стремяла толкова време, както и с реално оплакване, към което той може да бъде приложен. Неосъзнаващ както винаги пълните последици от своето перчене, Вилхелм II тръгва на морско пътешествие към норвежките фиорди (във време, когато радиото още не е изобретено). Какво точно е имал предвид, не е ясно, но очевидно не е очаквал европейска война. Кайзерът и неговият канцлер несъмнено са решили, че Русия още не е готова и че ще стои на страна, докато Сърбия

Дипломацията

бъде унизена както през 1908 г. И двамата вярват, че са в по-добра позиция за стълкновение с Русия, отколкото ще бъдат след няколко години.

Следвайки непрекъснатата поредица от грешни преценки за психологията на потенциалните си съперници, германските лидери са толкова убедени в своите благоприятни възможности, както и когато са се опитвали принудително да доведат Великобритания до сключване на съюз чрез изграждането на мощн флот или пък да изолират Франция, като я заплашат с война за Мароко. Изхождайки от презумпцията, че успехът на Австрия ще разчупи все по-затягащото се обкръжение на страната и ще разпръсне илюзиите на Русия за Тройната антагонистка, те пренебрегват Франция, която смятат за неподдаваща се на договаряне, и не търсят Великобритания за посредничество, за да не бъде помрачен триумфът им. Те са се самоубедили, че ако въпреки всичките им очаквания война все пак избухне, Великобритания или ще остане неутрална, или ще се намеси твърде късно. Преди обявяването на войната руският външен министър Сергей Сазонов обяснява защо този път Русия няма да отстъпи:

След Кримската война изобщо не сме хранили никакви илюзии относно чувствата на Австрия към нас. От деня, в който тя започна своята хищническа политика на Балканите, надявайки се с нея да заздрави разпадаща се структура на владението си, отношението ѝ към нас ставаше все по-малко приятелско. Ние успяхме все пак да се примирим с това неудобство, докато не стана ясно, че балканската ѝ политика се ползва със симпатиите на Германия и се наಸърчава от Берлин.⁽¹⁴⁾

Русия смята, че трябва да се противопостави на нещо, в което вижда германска маневра срещу позициите ѝ сред славяните чрез унижаването на Сърбия, най-благонадеждния ѝ съюзник в района. „Ясно е – пише Сазонов, – че имаме работа не с прибръзано решение на късоглед министър, предприето на негов собствен риск и отговорност, а с внимателно подгответен план, изработен с помощта на германското правителство, без чието съгласие и обещание за подкрепа Австро-Унгария никога не би се решила да го изпълни.“⁽¹⁵⁾

Друг руски дипломат пише по-късно с носталгия за разликата между Германия на Бисмарк и Германия на кайзера:

Голямата война беше неизбежно следствие от немското окуражаване за Австро-Унгария в нейната политика за проникване на Балканите, комбинирана с грандиозната пангерманска идея за германизирана „Мителоропа“. По времето на Бисмарк това никога нямаше да се случи. А онова, което действително се случи, беше резултат от новата амбиция на Германия да се справи със задача, по-масова от тази на Бисмарк – но без Бисмарк.^{(16)*}

*Руските мемоари трябва да се приемат с едно наум, тъй като се опитват да стоварят цялата отговорност за войната върху плещите на Германия. На Сазонов по-специално се пада част от вината, тъй като недвусмислено принадлежи към настояващата за пълна мобилизация военна партия, въпреки че цялостният му анализ притежава известна стойност.

ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА: ВОЕННАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ

Руските дипломати твърде много възвеличават германците, тъй като кайзерът и съветниците му през 1914 г. нямат дългосрочен план точно както не са го имали по време на която и да е предишна криза. Кризата по повод убийството на ерцхерцога излиза от контрол, тъй като нито един от лидерите не показва готовност да отстъпи и всяка страна е много по-загрижена да спазва формалните си задължения по договорите, отколкото да следва цялостна концепция за дългосрочен общ интерес. На Европа ѝ липсва всеобхватна, обединяваща силите ценностна основа, каквато съществува по време на Метерниловата система или на хладнокръвната дипломатическа гъвкавост на Бисмарковата *Realpolitik*. Първата световна война избухва не защото страните нарушават договорните си задължения, а защото се придържат прекалено буквально към тях.

От множеството куриозни аспекти на прелюдията към войната един от най-страничните е, че в началото не се случва нищо. Върна на своя стил, Австро-Унгария протака отчасти защото Виена се нуждае от време, за да преодолее нежеланието на унгарския премиер Ищван Тиса да изложи на риск империята. Накрая той отстъпва и на 23 юли Виена изпраща на Сърбия 48-часов ултиматум с предна-мерено неизпълними условия. Но със закъснението си Австро-Унгария губи преимущество от първоначално преобладаващото възмущение от убийството.

В Метерниловата Европа с нейната споделена преданост към легитимността Русия несъмнено би одобрила австро-унгарското възмездие срещу Сърбия заради убийството на престолонаследник. Но през 1914 г. легитимността вече не е достатъчно здрава връзка. Руските симпатии към съюзника Сърбия надделяват над гнева от убийството на Франц Фердинанд.

В продължение на цял месец след атентата австро-унгарската дипломация се задвижва мудно. След това за по-малко от седмица идва лудият бяг към катастрофата. Австро-унгарският ултиматум поставя събитията извън контрола на политическите водачи. Отправянето на ултиматума дава във всяка голяма страна начален тласък за не обратима надпревара в мобилизацията. Поironия на съдбата сигналът за тази надпревара идва от единствената държава, за която мобилизационните програми нямат особено значение. Австро-унгарските военни планове са останали старомодни, несвързани с бързината. За тях не е важно на коя седмица ще започне войната, стига австро-унгарските армии рано или късно да са в състояние да бият Сърбия. Австро-Унгария е предала ултиматума си на Сърбия, за да предотврати всякакво посредничество, а не за да ускори военните операции. Австро-унгарската мобилизация не застрашава друга велика сила, тъй като е необходим месец, докато бъде завършена.

По този начин мобилизационните програми, направили войната неизбежна, са задвижени от страната, чиято армия влиза в сражения едва след като големите битки на Запад вече са приключили. От друга страна, независимо от готовността на Австро-Унгария, ако Русия иска да я заплаши, тя трябва да мобилизира някои части – акт, непоправимо предизвикателен спрямо Германия (макар че никой от политическите лидери, както изглежда, не е осъзнал това). Парадоксът от юли 1914 г. е, че страните, които имат политически причини да влязат във война, не са си изработили неотклонни мобилизационни планове, докато

Дипломацията

народите с такива планове, като Германия и Русия, нямат политически причини да воюват.

Великобритания, която е в най-добра позиция да спре тази верига от събития, се колебае. Тя няма почти никакъв интерес в Балканската криза, но има значителен интерес да запази Тройната антанта. Опасявайки се от евентуална война, тя още повече се опасява от евентуален германски триумф в нея. При една недвусмислена декларация за намеренията на Великобритания да се намеси в общата война кайзерът би се отказал от стълкновението. Ето как Сазонов описва по-късно това положение:

Не мога да се въздържа да не изразя мнението, че ако през 1914 г. сър Едуард Грей беше направил навременно и недвусмислено изявление за солидарността на Великобритания с Франция и Русия, както настоявах, той може би щеше да спаси човечеството от този ужасен катаклизъм, чийто последици застрашиха самото съществуване на европейската цивилизация.⁽¹⁷⁾

Британските лидери не желаят да излагат на рисък съществуването на Тройната антанта, проявявайки колебливост да подкрепят своите съюзници, но в известно противоречие с това не желаят и да заплашват Германия, за да държат отворени вратите за посредничество в подходящия момент. В резултат Великобритания пада между два стола. Тя няма никакво легално задължение да влезе във война на страната на Франция и Русия, както Грей уверява Камарата на общините на 11 юли 1914 г., малко повече от две седмици преди убийството на ерцхерцога:

...ако избухне война между европейските сили, не съществуват непубликувани съглашения, които да попречат или да затруднят свободата на Правителството или Парламента да решат дали Великобритания трябва да участва във войната...⁽¹⁸⁾

От легална гледна точка това сигурно е вярно. Но тук се намесват и неуловими морални измерения. Френският флот е в Средиземно море поради френското морско споразумение с Великобритания. Това означава, че бреговете на Северна Франция ще останат широко отворени пред немския флот, ако Великобритания остане извън войната. С развитието на кризата Бетман-Холвег обещава да не използва немския флот срещу Франция, ако Великобритания от своя страна обеща да остане неутрална. Но Грей отхвърля сделката по същата причина, поради която е отхвърлил германското предложение през 1909 г. – Германия да забави темповете на нарастване на флота си срещу британски неутралитет в една европейска война, – подозират, че след като Франция бъде победена, Великобритания ще зависи от благоволението на Германия.

Трябва да информираме немския канцлер, че предложението му да се обвържем с неутралитет при такива условия не може и за момент да бъде обсъждано.

„За нас сключването на подобен пазарльк с Германия за сметка на Франция би било безчестие, от което доброто име на страната никога няма да може да се възстанови.“

Във водовъртеха: военната машина за гибел

Канцлерът всъщност иска от нас да заложим и всяко задължение или интерес, които имаме, свързани с неутралитета на Белгия. И такава сделка не можем да обсъждаме.⁽¹⁹⁾

Дileмата на Грей е, че Великобритания е разпъвана между натиска на общественото мнение и традициите на външната политика. От една страна, липсата на обществена подкрепа за влизане във война по балкански проблем би трябвало да насочи британците към посредничество. От друга страна, при поражение на Франция или при загуба на доверие в британското съюзничество Германия би се озовала в доминираща позиция, срещу което те винаги са се съпротивявали. Следователно голяма е вероятността накрая да влязат във войната, за да предотвратят рухването на Франция, дори и без немско нахлуване в Белгия, макар и след известно време, докато изкристиализира народната подкрепа за войната. Междувременно Великобритания вероятно би правила опити да посредничи. Ала германското решение за нарушаване на един от най-твърдите принципи на британската външна политика – Нидерландия да не попада в ръцете на велика сила – се оказва факторът, разсеял британските съмнения, и гаранция, че войната няма да завърши с компромис.

Грей се мотивира, че като не взема страна в ранните стадии на кризата, Великобритания съхранява претенциите си за безгригорност при евентуално посредничество. Опитът от миналото говори в полза на подобна стратегия. В продължение на 20 години неизменният изход от повишаване на международното напрежение е бил свикването на конференция. При нито една предходна криза обаче не е имало мобилизация. А тъй като всички велики сили са се подготвили за мобилизация, междинното време за традиционните дипломатически ходове е изчезнало. Така в критичните 96 часа, през които мобилизационните програми са разрушили възможностите за политическо маневриране, британският кабинет фактически се озовава в ролята на страничен наблюдател.

Австрийският ултиматум притиска Русия до стената в момент, когато се смята за дълбоко онеправдана. България, която е била освободена от турско иго от Русия с цената на няколко войны, клони към Германия. Австрия, анексирала Босна и Херцеговина, като че се стреми да превърне Сърбия – последния значителен руски съюзник на Балканите – в протекторат. И накрая, след настаниването на Германия в Константинопол на Русия ѝ остава само да се чуди дали векът на панславизма няма да завърши с тевтонско господство над всичко, за което е мечтала в продължение на цяло столетие.

Но дори и при това положение цар Николай II не изгаря от желание за сблъсък с Германия. На министерско заседание на 24 юли той прави преглед на руските възможности. Според министъра на финансите Пътър Барк царят заявил: „Войната ще бъде катастрофална за света и след като започне веднъж, ще е много трудно да се спре.“ В добавка Барк отбелязва, че „германският император често е уверявал царя в своето искрено желание да запази мира в Европа“. На министрите били напомнени „ lojalното поведение на германския император по време на Руско-японската война и вътрешните вълнения, които Русия преживя след това“⁽²⁰⁾.

Дипломацията

Противопоставянето идва от Александър Кривошеин, влиятелен министър на земеделието. Демонстрирайки вродения руски отказ да се забрави и най-малката обида, той заявява, че въпреки топлите писма на кайзера до братовчед му цар Николай Германия се е държала безобразно към Русия по време на Босненската криза от 1908 г. Следователно „общественото и парламентарното мнение няма да могат да разберат защо в критичен момент, засягащ руските жизнени интереси, Императорското правителство не проявява охота да действа смело... Нашето крайно благоразумно отношение за съжаление не успя да умиротвори централноевропейските сили“⁽²¹⁾.

Аргументацията на Кривошеин е подкрепена от телеграма на руския посланик в София в смисъл, че ако Русия отстъпи, „нашият престиж в славянския свят и на Балканите ще се стопи без надежда някога да се възстанови“⁽²²⁾. Правителствените ръководители са особено уязвими от твърдения, които поставят под въпрос смелостта им. Накрая царят потиска своите предчувствия за катастрофа и се съгласява да подкрепи Сърбия, дори и с риск за война, макар че се въздържа от самото издаване на заповед за мобилизация.

Когато Сърбия отговаря на австро-унгарския ултиматум на 25 юли в неочаквано примирителен тон, приемайки всички австро-унгарски искания, с изключение на едно, току-що завърналият се от морското си пътешествие кайзер решава, че кризата е отминала. Но той не е отчел австро-унгарската решителност да се използва подкрепата, така непредпазливо предложена от него. Освен това е забравил – ако някога го е знаел, – че когато великите сили са толкова близо до ръба на войната, голяма е вероятността мобилизационните планове да надделеят над дипломацията.

На 28 юли Австро-Унгария обявява война на Сърбия, макар че не е готова за военни действия преди 12 август. Същия ден царят заповядва частична мобилизация срещу Австро-Унгария и с изненада установява, че единственият план, който Генералният щаб е приготвил окончателно, предвижда обща мобилизация срещу Германия и Австро-Унгария едновременно независимо от факта, че през последните 50 години Австро-Унгария е стояла на пътя на руските балкански амбиции и че локалната австро-унгарско-руска война е била основна тема във всички генералщабни академии през целия този период. Руският външен министър, несъзнаващ, че обитава рая на глупациите, се опитва да увери Берлин на 28 юли: „От военни мерки, предприети от нас вследствие на обявяването на война от Австро-Унгария... нито една не е насочена срещу Германия.“⁽²³⁾

Руските военни ръководители, без изключение поддръжници на теориите на Обручев, са ужасени от въздържаността на царя. Един от водещите генерали казва на Сазонов: „Войната е станала неизбежна и съществува опасност ние да я загубим, преди още да сме имали време да извадим сабите от ножниците.“⁽²⁴⁾

Докато царят е прекалено колеблив в очите на генерали, в очите на Германия той е премного решителен. Всички немски военни планове са насочени към изхвърляне на Франция от войната за шест седмици, като след това силите се прехвърлят срещу Русия, за която се предполага, че все още няма да е завършила изцяло мобилизацията си. Всяка руска мобилизация – дори и частична – би нарушила разписанието и би снижила шансовете за успех на и без

ВЪВ ВОДОВЪРТЕЖА: ВОЕННАТА МАШИНА ЗА ГИБЕЛ

това рискования хазарт на Германия. Съответно на 29 юли Германия иска от Русия да спре мобилизацията, като в противен случай тя щяла да започне своята. А всеки е наясно, че германската мобилизация е равносилна на война.

Царят е твърде слаб, за да отстъпи. Спирането на частичната мобилизация би пратило по дяволите цялото руско военно планиране и съпротивата на неговите генерали го убеждава, че заровете са хвърлени. На 30 юли Николай издава заповед за пълна мобилизация. На 31 юли Германия още веднъж иска да бъде спряна руската мобилизация. Когато искането е отхвърлено, Германия обявява война на Русия. Това става без никаква сериозна политическа размяна на мнения между Санкт Петербург и Берлин относно естеството на кризата, а и при липса на всякакъв значим спор между Германия и Русия.

Сега Германия се изправя пред следващия проблем, а именно че нейните военни планове изискват незабавно нападение срещу Франция, която по време на кризата се е задоволила да насищчава Русия към безкомпромисност с обещания за безусловна подкрепа. Проумяващ най-сетне докъде са го докарали 20-годишното му позърство и театралничене, кайзерът се опитва да пренасочи германската мобилизация от Франция към Русия. Опитът му обаче да хване здраво юздите на военните е толкова неуспешен, колкото предшестващият опит на царя да ограничи целите на руската мобилизация. Подобно на руския, германският Генерален щаб не желае да анулира 20-годишното си планиране; фактически той не е изработил, както и руският щаб, алтернативен план. И царят, и императорът желаят да се дръпнат от ръба на пропастта, но не знаят как да го направят. Царят – защото му е попречено да осъществи само частична мобилизация; кайзерът – защото му е попречено да мобилизира само срещу Русия. И двамата са възпрепятствани от изградената под техните грижи военна машина, която, оказва се, не може да бъде спряна, след като веднъж е била приведена в действие.

На 1 август Германия пита Франция дали възnamерява да остане неутрална. При положителен отговор от страна на Франция Германия би изискала като залог за добра воля укрепленията във Вердюн и Тюл. Вместо това обаче Франция заявява твърде енigmatically, че ще действа съобразно с националните си интереси. Германия, разбира се, няма никакъв конкретен проблем, с който да оправдае една война с Франция, след като тя е останала страничен наблюдател в Балканската криза. И отново основна движеща сила се оказват мобилизационните планове. Германия измисля някакви френски погранични нарушения и на 3 август обявява война. Същия ден съгласно плана на Шлифен германски части нахлуват в Белгия. На следващия ден, 4 август, без да изненада никого другого освен германските лидери, Великобритания обявява война на Германия.

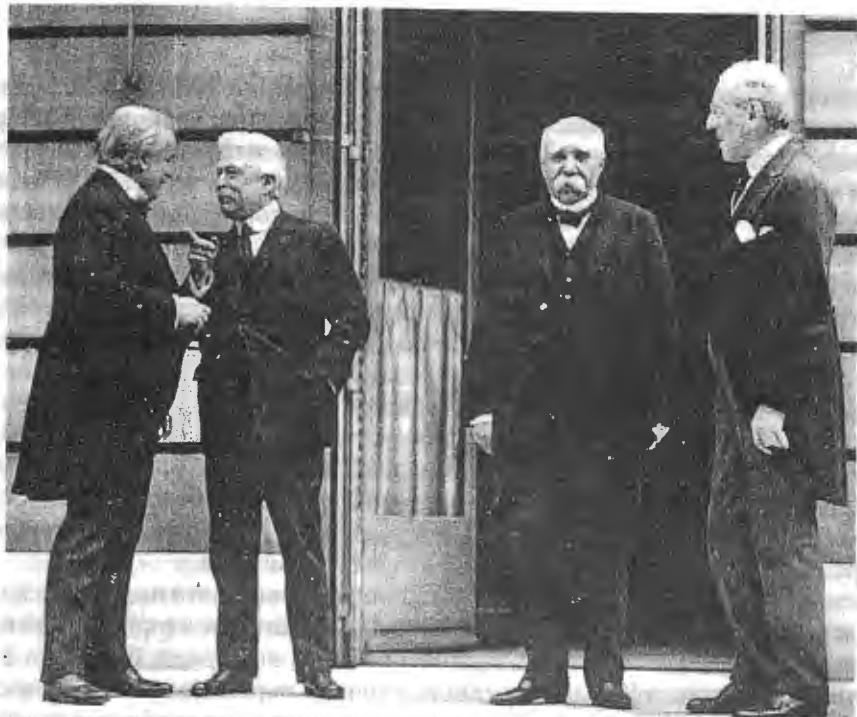
Великите сили са успели да превърнат една второстепенна криза на Балканите в световна война. Спорът около Босна и Сърбия е довел до нахлуване в Белгия в другия край на континента, което от своя страна е довело до неизбежното влизане на Великобритания във войната. Парадоксално е, че по времето, когато се водят решителните битки на Западния фронт, австрийските части все още не са предприели офанзива срещу Сърбия.

Дипломацията

Германия разбира твърде късно, че не може да има никаква сигурност в една война и че маниакалното ѝ желание за бърза и решителна победа я е въвлякло във война на изтощение. Изпълнявайки плана на Шлифен, тя провала всичките си надежди за британски неутралитет, без да успее да разгроми френската армия, каквато е първата цел на поетия риск. Поironия на съдбата Германия загубва офанзивната битка на Запад, а печели дефанзивната на Изток, приблизително както е предвидил старият Молтке. Накрая тя е принудена да предприеме дефанзивната стратегия на Молтке и на Запад, но след провеждането на политика, изключваща компромисния политически мир, върху който е изградена стратегията на Молтке.

Европейският концерт се провала плачевно, тъй като политическото лидерство е абдикирало. Като резултат не се прави и опит да се изгради някакво подобие на европейските конгреси, които през по-голямата част на XIX век са осигурявали охладителни периоди или са довеждали до реални решения. Европейските водачи са се погрижили за всичко друго, само не и да осигурят време, необходимо за дипломатическо помирение. И са забравили Бисмарковата сентенция: „Тежкò на лидера, чийто аргументи в края на една война вече не са така правдоподобни, както са били в началото ѝ.“

Когато събитията извързват своя път, 20 милиона души са изгубили живота си; Австро-унгарската империя е изчезнала; три от четирите династии, започнали войната – германската, австрийската и руската, – са свалени. Остава само тази във Великобритания. След време на хората им е много трудно да си спомнят какво точно е причинило стихийния пожар. Знае се само, че върху пепелищата, останали след гигантската лудост, трябва да се изгради нова европейска система, макар да е трудно да се съзрат очертанията ѝ сред страстите и изтощението, предизвикани от касапницата.

ГЛАВА IX

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

На 11 ноември 1918 г. британският премиер Дейвид Лойд Джордж обявява подписването на примирие между Германия и Съединените сили с думите: „Можем да заявим, надявам се, че по този начин в това съдбоносно утро се слага край на всички войни.“⁽¹⁾ Въщност само две десетилетия делят Европа от една още по-катастрофална война.

Нишо, свързано с Първата световна война, не е протекло по план, така че неизбежно е било и търсенето на мира да се окаже толкова безплодно, колкото са били и очакванията, с които народите се хвърлят в катастрофата. Всеки от участниците е възнамерявал да води кратка война и да представи условията си за мир на някакъв дипломатически конгрес, от рода на онези, с които са завършили европейските конфликти в предходното столетие. Но жертвите са достигнали такива ужасяващи размери, че са заличили политическите спорове от

Дипломацията

прелюдията на конфликта – съперничеството за влияние на Балканите, притежаването на Елзас и Лотарингия и флотската надпревара. Народите на Европа започват да хвърлят вината за своите страдания на някаква вродена злина у своите врагове и да се самоубеждават, че компромисите не могат да доведат до истински мир; че врагът трябва да бъде разгромен докрай или пък че войната трябва да продължи до окончателното му рухване.

Ако европейските лидери бяха продължили практиката на предвоенния международен ред, компромисен мир би могъл да се сключи през пролетта на 1915 г. Офанзивите и на двете страни са изминали кървавия си път и по всички фронтове се е стигнало до задънена улица. Но също както мобилизационните планове заличават дипломацията през седмицата преди избухването на войната, така и сега мащабите на дадените жертви осуетяват разумния компромис. Вместо него европейските водачи се надпреварват да поставят все по-тежки условия, като така не само увеличават некомпетентността и безотговорността, с които са се подхълзнули във войната, а и разрушават световния ред, позволил на народите им почти един век да съществуват съвместно.

До зимата на 1914-1915 г. военната стратегия и външната политика са изгубили връзката помежду си. Никоя от воюващите страни не смее да направи крачката към компромисен мир. Франция не би се помирила, без да си върне Елзас и Лотарингия, а Германия отхвърля мир, съдържащ условие да предаде завоюваните от нея територии. Затънали във войната, европейските водачи са така маниакално обладани от братоубийството, така подлудени от прогресивното унищожаване на цяло поколение млади мъже, че победата се превръща в желана награда и възмездие без оглед на развалините, върху които би се възвисил триумфът. Смъртоносните атаки още повече заключват военното патово положение и причиняват жертви, невъобразими преди въвеждането на новите оръжия. Усилията за привличане на още съюзници задълбочават политическата безизходица. Защото всеки нов съюзник – Италия и Румъния за Антантата, България за Централните сили – предявява претенции за свой дял от очакваната плячка, унищожавайки и последните отломъци от гъвкавост, евентуално останали в дипломацията.

Условията за мир постепенно придобиват нихилистичен характер. Аристократичният, донейде конспиративен стил на дипломацията от XIX век се оказва невалиден в епохата на масовите мобилизации. Съюзниците от Антантата се специализират в моралистични лозунги за войната от рода на „Война за слагане край на всички войни“ или „За да стане светът безопасно място за демокрацията“ – особено след като Съединените щати влизат във войната. Първата от тези цели е разбираема, макар и прекомерно амбициозна за народи, воювали хиляда години един срещу друг в различни комбинации. Практическата ѝ интерпретация е пълното разоръжаване на Германия. Вторият девиз – разпространението на демокрацията, предполага премахване на германските и австро-германските вътрешни институции. И двата съюзнически лозунга изискват битка докрай.

Великобритания, изработила по времето на Наполеоновите войни проект за европейско равновесие, предложен чрез плана „Пит“, сега поддържа иска-

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

нето за пълна победа. През декември 1914 г. германското сондажно предложение за изтегляне от Белгия в замяна на Белгийско Конго е отхвърлено от британския външен министър Грей с аргумента, че на съюзниците трябва да се осигури „безопасност срещу всякакво бъдещо нападение от страна на Германия“⁽²⁾.

Коментарът на Грей бележи промяна в британските позиции. Почти до избухването на войната Великобритания е отъждествавала своята безопасност с равновесието на силите, което неизменно е осигурявала с подкрепа за по-слабата страна срещу по-силната. Но тя започва да се чувства все по-неудобно. Съзнавайки, че Германия е станала по-силна от цялата останала част на континента, Великобритания усеща, че повече не може да играе традиционната си роля, като се опитва да стои над европейските разпри. За нея Германия е постоянна хегемонистична заплаха за Европа и затова смята, че завръщането към *status quo ante* с нищо няма да допринесе за смекчаване на проблемите. Така че и тя вече не приема компромиса и настоява за свои собствени „гаранции“, които се свеждат до трайно отслабване на Германия и преди всичко – до чувствително намаляване на германския флот в открито море, което Германия не би приела освен при тотален разгром.

Немските условия са и по-точни, и по-геополитически. Но въпреки това с характерната си липса на чувство за мярка германските водачи също изискват неща, свеждащи се до безусловна капитулация. На Запад те настояват за анексия на каменовъглените залежи в Северна Франция и за военен контрол над Белгия, включително и над пристанищния град Антверпен, което им гарантира непреклонно британско противопоставяне. На Изток Германия поставя само формални условия по отношение на Полша. На 5 ноември 1916 г. тя обещава да създаде там „независима държава с наследствена конституционна монархия“⁽³⁾, правейки невъзможен компромисния мир с Русия. (Германската надежда е, че обещаната независимост на Полша ще осигури полски доброволци за съставянето на пет дивизии. Явяват се 300 души.)⁽⁴⁾ След победата над Русия Германия ѝ налага Брест-Литовския мирен договор от 3 март 1918 г., по силата на който анексира една трета от Европейска Русия и установява протекторат над Украйна. Декларирайки най-сетне какво разбира под *Weltpolitik*, Германия подава заявка за доминация поне в Европа.

Първата световна война започва като типична кабинетна война с изпращане на ноти от посолство в посолство и с размяна на телеграми между суверенните монарси при всяка решителна крачка към фактическия сблъсък. Но след като войната е обявена и улиците на европейските столици се изпълват с ликуващи тълпи, стълкновението губи облика си на конфликт между канцеларийте и прераства в сблъсък между масите. След първите две военни години всяка страна поставя условия, несъвместими с каквото и да е понятие за равновесие.

Индивидуалното съзнание не може да си представи, че двете страни едновременно ще спечелят и ще изгубят: че Германия ще победи Русия и ще отслаби сериозно Франция и Великобритания, но че накрая западните съюзници с помощта на Америка ще излязат победители. Резултатът от Наполеоновите войни е мирен век, изграден върху равновесието и поддържан от споделените

Дипломацията

ценности. Резултатите от Първата световна война са социални въстания, идеологически сблъсък и още една световна война.

Ентузиазмът, белязal началото на войната, се изпарява, когато народите на Европа започват да разбират, че годността на техните правителства да произвеждат касапници не е придружена от съизмерима годност да произведат победа или мир. В последвалия въртоп източните монаршески дворове, чието единство е поддържало мира в дните на Свещения съюз, са свалени. Австро-унгарската империя изчезва. Руската империя е овладяна от болневиките и в продължение на две десетилетия чезне в периферията на Европа. Германия се разорява последователно от поражението, от революция, инфляция, икономическа депресия и диктатура. Франция и Великобритания не извлечат полза от слабостта на своите съперници. Те са принесли своите най-добри млади мъже в жертва на един мир, който оставя врага им geopolitically по-силен, отколкото е бил преди войната.

Преди да са се очертали пълните размери на този до голяма степен само-предизвикан разгром, на сцената се явява нов играч, за да сложи завинаги край на това, което дотогава се е наричало Европейски концерт. Сред развалините и разбитите илюзии на тригодишни кръвопролития Америка пристъпва на международната аrena с увереност, сила и идеализъм, немислими за изтерзаните ѝ европейски съюзници.

Американското влизане във войната прави технически възможна тоталната победа, но е предприето заради цели, имащи малко общо с познатия в Европа от около три столетия световен ред, заради който уж се води войната. Америка ненавижда концепцията за равновесие на силите и смята упражняването на *Realpolitik* за неморално. Американските критерии за международен ред са демократията, колективната сигурност и самоопределението – нито един от тях не е съставлявал основата на някое от предишните европейски споразумения.

За американците дисонансът между собствената им философия и европейската мисъл изгъква стойността на техните възгледи. Обявявайки решителен завой встрани от опита и схващанията на Стария свят, Уилсъновата идея за световен ред е извлечена от американската вяра в мирната по същество природа на човека и в съществуващата световна хармония. Оттук следва, че демократичните народи по определение са миролюбиви; народ, постигнал самоопределение, не би имал повече причини да влеза във война или да потиска другите. Веднъж вкусили благодатта на мира и демокрацията, народите по света вероятно ще се вдигнат като един, за да бранят своите придобивки.

На европейските лидери им липсват мисловните категории, с които да обхванат подобни възгледи. Нито вътрешните им институции, нито международният им ред се основават върху политически теории, които провъзгласяват човешката природа за изконно добра. По-скоро са изградени така, че да поставят показвания от човека egoизъм в служба на по-висши блага. Европейската дипломация е разчетена не върху някаква миролюбива същност на държавите, а върху склонността им към война, която трябва да бъде или обезкуражавана, или уравновесявана. Съюзи са се сключвали за преследване на специфични, определени цели, а не в защита на мира като абстракция.

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

Уилсъновите доктрини за самоопределение и колективна сигурност извеждат европейските дипломати на изцяло непознат за тях терен. Презумпцията зад всички европейски споразумения винаги е била, че границите се нагласяват, за да се постигне равновесие на силите, чито искания наделяват над предпочтанията на засегнатите народи. Така Пит изтъква понятието „големи маси“, за да сдържа Франция в края на Наполеоновите войны.

През целия XIX век Великобритания и Австрия се съпротивяват срещу разбиването на Отоманска империя, защото са убедени, че малките народи, които ще се появят след това на международната сцена, ще подкопаят международния ред. Според този начин на мислене неопитността на малките народи ще изостря ендемичните етнически съперничества, като в същото време относителната им слабост ще изкушава великите сили да се намесват. От гледна точка на Великобритания и Австрия по-малките държави трябва да удържат националните си амбиции в по-широките граници на мира. В името на равновесието Франция е възпрепятствана да анексира френски говорящата валонска част на Белгия, а Германия е обезкуражавана да се обедини с Австрия (макар Бисмарк да има свои собствени съображения да не се стреми към това).

Уилсън категорично отхвърля подобен подход, както винаги са го отхвърляли Съединените щати. Според американските възгледи не самоопределението причинява войните, а неговото отсъствие; не липсата на равновесие между силите води до нестабилност, а стремежът то да се постигне. Уилсън предлага мирът да бъде построен върху принципа на колективната сигурност. Според него, а и според всичките му съмишленици сигурността на света се нуждае не от защита на националните интереси, а от мира като легална концепция. Определянето, дали мирът действително е бил нарушен, изисква създаване на международна организация, на която Уилсън дава името Общество на народите.

Колкото и да е странно, идеята за такава организация изплува в Лондон, дотогавашния бастион на дипломацията за баланс на силите. И мотивът за нея не е опитът да се измисли нов световен ред, а стремежът на Англия да намери основание, оправдаващо влизането на Америка в предизвиканата от стария ред война. През септември 1915 г., отклонявайки се революционно от британската практика, външният министър Грей изпраща на Уилсъновия довереник полковник Хаус предложение, което по негово мнение идеалистически настроеният американски президент не би отхвърлил.

До каква степен, пита Грей, президентът би се заинтересувал от едно Общество на народите, предназначено да наложи разоръжаване и да съдейства за мирно разрешаване на споровете?

Би ли предложил президентът да бъде създадено Общество на народите, поело задължението за съвместно противопоставяне на всяка сила, нарушила договор... или отказваща в случай на спор да възприеме друг метод за разрешаването му освен война?⁽⁵⁾

Неправдоподобно изглежда, че Великобритания, която в продължение на 200 години категорично е отбягвала съюзите с широки цели, изведнъж придобива

Дипломацията

охота да поеме неконкретизирани задължения, и то в глобален мащаб. Ала решимостта ѝ да се справи с непосредствената заплаха от страна на Германия е толкова голяма, че външният ѝ министър може да си позволи да предложи доктрина за колективна сигурност – задължението с най-открити цели, което човек може да си представи. Всеки член на една такава световна организация би имал задължението да се съпротивява срещу агресията, където и да възникне тя, от когото и да изхожда, както и да наказва нациите, отказващи мирно уреждане на споровете.

Грей има представа, какъв човек е Уилсън. От дните на своята младост президентът вярва, че американските федерални институции могат да служат за модел на един „парламент на човека“; в началото на мандата си проучва възможността за създаване на панамерикански пакт за Западното полукълбо. Грей едва ли е бил изненадан – и вероятно е бил удовлетворен – от незабавния отговор, съвпадащ с твърде прозрачния му при ретроспекция замисъл.

Тази размяна на послания е може би най-ранната демонстрация на „специалните отношения“ между Америка и Великобритания, които ще позволят на Великобритания да упражнява уникатно влияние във Вашингтон дълго след упадъка на своята мощ в навечерието на Втората световна война. Общността на езика и културното наследство се съчетават с голямата тактичност на британските лидери, съумявящи да инжектират своите идеи в американския процес за вземане на решение, така че те неуловимо да се вградят в собствените решения на Вашингтон. Така, когато през май 1916 г. Уилсън излага за пръв път своя план за световна организация, той несъмнено е убеден, че идеята е негова. В известен смисъл това наистина е така, тъй като Грей я е предложил, имайки наум съществуващите му убеждения.

Независимо от непосредственото си авторство Обществото на народите е по същество американска концепция. Уилсън има предвид „универсално сдружение на народите, което да поддържа сигурността на морските пътища за общо и безпрепятствено ползване от всички народи на света и да предотвратява всяка война, започната или в нарушение на договорни задължения, или без предупреждение и без нейните цели да са в пълно съответствие със световното мнение – действителната гаранция за териториалната цялост и политическата независимост“⁽⁶⁾.

В началото обаче Уилсън се въздържа да предложи американско участие в това „универсално сдружение“. Едва през януари 1917 г. той осъществява скока и се застъпва за членството на Америка, изненадващо изтъквайки доктрината „Мънро“ за модел:

Аз предлагам народите с общо съгласие да възприемат, така да се каже, доктрината „Мънро“ като доктрина за целия свят: никой народ да не се стреми да разпростира държавната си система над друга нация или народ... всички народи отсега нататък да избягват ангажиращи съюзи, които биха ги въввлекли в силови съперничества...⁽⁷⁾

Мексиканците вероятно със смайване са научили, че президентът на страната, заграбила една трета от територията на Мексико през XIX век и нахлула с войски

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Върсайският договор

там предната година, сега представя доктрина „Мънро“ като гаранция за териториалната цялост на побратимени народи и класически пример за международно сътрудничество.

Уилсъновият идеализъм обаче не включва вярата, че възгледите му ще се наложат в Европа само по силата на собствената си ценност. Той изглежда доста склонен да съчетае аргументите с натиск. Скоро след като Америка влиза във войната през април 1917 г., президентът пише на полковник Хаус: „Когато войната свърши, можем да ги принудим да приемат нашия начин на мислене, тъй като дотогава те между другото финансово ще са в ръцете ни.“⁽⁸⁾ По това време някои от съюзниците протакат своя отговор на Уилсъновата идея. И да не са готови да одобрят възгледи, толкова противоположни на собствените им традиции, те твърде много се нуждаят от Америка, за да изразят някакви резерви.

Към края на октомври 1917 г. Уилсън изпраща Хаус с искане европейците да формулират военни цели, които биха отразили неговата прокламирана цел за мир без анексии или контрибуции, гарантиран от световна авторитетна сила. В продължение на няколко месеца Уилсън се въздържа да изложи собствените си възгледи, тъй като съгласно обяснението му до Хаус възможно е Франция и Италия да се противопоставят, ако Америка изрази съмнения спрямо справедливостта на териториалните им претенции.⁽⁹⁾

Накрая на 8 януари 1918 г. Уилсън поема по собствения си път. С изключително красноречие и вдъхновение той излага американските военни цели пред съвместна сесия на Конгреса, формулирайки ги в четиринайсет точки, разделени на две части. Осем от точките според него са задължителни, в смисъл, че „трябва“ да се изпълнят. Те включват отворена дипломация, свободно мореплаване, общо разоръжаване, вдигане на търговските бариери, безпристрастно уреждане на колониалните спорове, възстановяване на Белгия, евакуация на територията на Русия и – като бисер в короната – създаване на Общество на народите.

За останалите шест точки Уилсън е на мнение, че като по-специфични „би трябало“ (а не „трябва“) да се изпълнят, което вероятно означава, че не са абсолютно належащи. Изненадващо е, че връщането на Елзас и Лотарингия на Франция се оказва незадължително, макар че тъкмо решимостта този район да бъде върнат е направлявала френската политика в продължение на половин век и е заплатена с безпрецедентни жертви по време на войната. Другите „пожелателни“ цели са автономията на малцинствата в Австро-унгарската и Отоманска империя, преразглеждане на границите на Италия, евакуация на Балканите, международен статут на Дарданелите и създаване на независима Полша с достъп до морето. Дали Уилсън не намеква, че тези шест точки могат да бъдат предмет на компромис? Полският излез на море и коригирането на италианските граници трудно биха намерили оправдание в светлината на самоопределението и затова се превръщат в първата пукнатина, нащърбила моралната симетрия на Уилсъновия план.

Уилсън завършва изложението си с апел до Германия в помирителния дух, с който Америка ще подходи към изграждането на нов световен ред – дух, изключващ дотогавашните исторически военни цели:

Дипломацията

Ние не отричаме нейните достижения в науката или мирните завоевания, които са ѝ донесли толкова блестящи и завидни постижения. Ние не желаем да уязвим по никакъв начин нейното законно влияние или сила. Ние не желаем да се борим с нея нито с оръжие, нито с враждебни търговски мерки, ако тя пожелае да се свърже с нас и с другите миролюбиви народи на света със съглашения за справедливост, законност и честни отношения. Ние само желаем тя да засeme равнопоставено място сред другите народи на света...⁽¹⁰⁾

Никога преди това толкова революционни цели не са били поставяни с толкова малко указания, как да се постигнат. Нарисуваният от Уилсън свят е основан върху принципи, а не върху сила; върху правото, а не върху интересите – нито на победителите, нито на победените; с други думи, той изцяло отрича дотогавашния исторически опит и методите за действие на великите сили. Символичен за тези намерения е начинът, по който Уилсън описва своята роля и ролята на Америка във войната. Америка се е присъединила към „едната страна“ – Уилсън ненавижда думата „съюзник“ – в може би най-жестоката война в историята, а Уилсън действа, сякаш е главният посредник. Защото от думите му излиза, че войната се води не за да се постигнат определени специфични условия, а за да се наложи на Германия ново поведение. Излиза според него, че войната е за промяна на възгледите, а не за постигане на геополитически цели.

В реч в лондонския Гилдхол на 28 декември 1918 г. след примирето Уилсън открито осъждва баланса на силите като нестабилен и основаващ се на „застистливата зоркост и антагонизма на интересите“:

Те [съюзническите войници] се сражаваха, за да премахнат един стар ред и да установят нов, като сърцевината и най-присъщото за стария ред бе нещо нестабилен, което бяхме свикнали да назоваваме „баланс на силите“ – нещо, при кое то равновесието се определяше от меча, насочван към едната или другата страна; баланс, поддържан от нестабилното равновесие на конкуриращи се интереси... Мъжете, сражавали се в тази война, са мъже на свободни народи, които твърдо са решили, че на подобно нещо трябва веднъж завинаги да се сложи край.⁽¹¹⁾

Уилсън е прав, че европейските народи са забъркали огромна каша. Не толкова балансът на силите обаче, колкото отказът на Европа от него довежда до опустошенията на Първата световна война. Предвоенните водачи на Европа пре небрегват историческото равновесие на силите и се отказват от периодичните му корекции, които дотогава са предотвратявали сблъсъците. Вместо това се е възцирил двуполюсен свят, много по-малко гъвкав от бъдещия свят на Студената война, тъй като му липсват катастрофичните задръжки на ядрения век. Правейки лицемерни изказвания за равновесие на силите, европейските водачи флиртуват с най-националистическите елементи в общественото мнение на своите страни. Нито политическите, нито военните структури позволяват каквато и да било гъвкавост; няма резервен клапан между запазването на статуквото и избухването на пожара. Това води до непреодолими кризи и безкрайно публично перчене, което не позволява никакво отстъпление в края.

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

Уилсън точно определя някои от основните предизвикателства на ХХ век – по-специално опита да се впрегне силата в служба на мира. Но предлаганите решения нерядко утежняват набелязаните проблеми. Така той приписва съперничеството между държавите най-вече на липсата на самоопределение и на икономически мотиви. Всъщност в историята се откриват множество други и по-чести причини за съперничество, като сред тях изпъкват стремежът към национално разширяване и възвеличаването на властника или на властващата групировка. Отхвърляйки подобни импулси, Уилсън е убеден, че разпространението на демокрацията ще ги възпре, а самоопределението ще ги лиши от опорните им точки.

Уилсъновият лек с колективна сигурност предполага, че народите на света ще се обединят срещу агресията, несправедливостта и по всяка вероятност – срещу прекомерния egoизъм. В изявление пред Сената в началото на 1917 г. президентът уверява, че установяването на равнопоставеност между държавите ще осигури мотивите за поддържане на мира чрез колективна сигурност независимо от силата, която всеки народ представлява.

Правото трябва да се положи върху основите на общата сила, а не върху индивидуалната мощ на народите, от чието съгласие ще зависи мирът. Равенство на териториите и ресурсите, естествено, не може да има, нито пък друг вид равенство, неспечелено чрез мирното и легитимно развитие на самите народи. Никой не изисква и не очаква нещо повече от равенство на правата. Човечеството днес се стреми към свободен живот, а не към равновесие на силите.⁽¹²⁾

Уилсън предлага световен ред, в който съпротивата срещу агресията ще се основава върху морални, а не върху geopolитически съображения. Народите трябва да си задават въпроса, дали едно действие е несправедливо, а не дали е застрашително. Съюзниците на Америка имат малко вяра в подобни разрешения на проблемите, но се чувстват твърде слаби, за да ги оспорят. Те умеят, или си мислят, че умеят, да боравят с равновесие, основано върху силата; те не вярват, че те или някой друг би съумял да постигне равновесие, основано върху морални предписания.

Преди влизането на Америка във войната европейските демократии не се осмеляват открыто да изразят съмнения в идеите на Уилсън и правят всевъзможни опити да го спечелят чрез ласкателство. Америка се присъединява към съюзниците по време, когато те вече са се отчаяли. Обединените сили на Великобритания, Франция и Русия се оказват недостатъчни, за да надделеят над Германия; а след Руската революция преобладава опасението, че влизането на Америка във войната само ще компенсира отпадането на Русия. Брест-Литовският договор с Русия показва как Германия възnamерява да постъпи с победените. Страхът от германска победа възпира Великобритания и Франция от спорове за целта на войната с идеалистично настроения им американски партньор.

След примирнето съюзниците са в по-благоприятна позиция, за да изразят своите задръжки. А и не за пръв път европейски съюзи биха преживели напрежения или заплаха от разтрогване в дните след победата (например Виенският

Дипломацията

конгрес минава през стадий, когато победителите си отправят един на друг военни закани). Но победителите в Първата световна война са крайно изтощени от понесените жертви и твърде много зависими от американския гигант, за да рискуват оствър диалог с него или да понесат оттеглянето му от мирните споразумения.

Това с особена сила важи за Франция, която се е озовала в наистина трагично положение. В продължение на две столетия тя се е борила за господство над Европа, а след тази война е изгубила вяра дори в способността си да защити своите граници срещу един победен противник. Френските водачи инстинктивно усещат, че сдържането на Германия надминава способностите на разорено-то им общество. Войната е източила Франция и мирът като че носи предчувства за по-нататъшна катастрофа. Сражавала се за своето съществуване, страната сега се бори за своята самоличност. Тя се страхува да не остане сама, но най-мощният ѝ съюзник предлага мирът да бъде построен върху принципи, които превръщат сигурността в юридически процес.

Победата осенява Франция със смразяващото откритие, че нейният *révanche* ѝ е струвал твърде скъпо и че страната е подяла капиталите си за столетие. Сама Франция знае колко слаба е станала в сравнение с Германия, макар и никой друг, особено Америка, да не е готов да го повярва. Така в навечерието на победата започва един френско-американски диалог, който ускорява процеса на френската деморализация. Подобно на Израел в най-новата история Франция прикрива уязвимостта си с чепатост, а обземащата я паника – с непреклонност. И също както Израел в най-новата история се намира в постоянна опасност от изолация.

Макар френските съюзници да настояват, че страховете ѝ са преувеличени, френските водачи по-добре знаят какво е истинското положение. През 1880 г. французите съставляват 15,7 процента от европейското население. През 1900 г. тази цифра е спаднала на 9,7 процента. През 1920 г. населението на Франция е 41 miliona души, а на Германия – 65 miliona. Това кара френския държавник Бриан да отговори на критикуващите го за примирителната му политика спрямо Германия с аргумента, че външната му политика отразява темповете на раждаемост във Франция.

Още по-драматичен е относителният икономически упадък на страната. През 1850 г. тя е най-голямата индустриска сила на континента. До 1880 г. германското производство на стомана, въглища и желязо надминава френското. През 1913 г. Франция произвежда 41 miliona тона въглища, а Германия – 279 miliona тона; в края на 30-те години несъразмерността нараства на 47 miliona тона, произвеждани във Франция, срещу 351 miliona тона в Германия.⁽¹³⁾

Остатъчната сила на победения враг бележи основната разлика между следвиенския и следверсайския международен ред и причината за нея е разединение-то между победителите след Версай. Наполеон е бил победен от коалиция; коалиция е била необходима и за да се сломи имперска Германия. И след загубата си двете победени страни – Франция през 1815 г. и Германия през 1918 г. – остават достатъчно силни, за да се наложат над който и да е коалиционен член поотделно, а вероятно и над комбинация от двама от тях. Разликата е, че през

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

1815 г. миротворците във Виена остават единни и образуват Четвъртия съюз – коалиция от четири сили, способна да осути всякакви ревизионистични мераци. В следверсайския период победителите не остават съюзени: Америка и Съветският съюз се отдръпват изцяло, а Великобритания се държи твърде двусмислено по всеки въпрос, засягащ Франция.

Едва след Версай Франция осъзнава тъжната истина, че поражението ѝ от Германия през 1871 г. не е било случайно. Единственият начин сама да поддържа равновесие с Германия би било раздробяването ѝ на съставни държави, може би чрез възстановяване на Германската конфедерация от XIX век. Въщност Франция колебливо преследва именно тази цел, като настърчава сепаратизма в Рейнланд и окупира каменовъглените мини в Саар.

Но на пътя към раздробяването на Германия стоят две пречки. Преди всичко Бисмарк е градил солидно. Създадената от него Германия запазва своето чувство за единство при пораженията в двете световни войни – по време на оккупацията на Рур през 1923 г. и наложената от Съветският съюз сателитна държава в Източна Германия, просъществуваща цяло поколение след Втората световна война. Когато Берлинската стена пада през 1989 г., френският президент Миттеран за кратко е обладан от идеята в сътрудничество с Горбачов да се противопостави на германското обединение. Но Горбачов е прекалено зает с вътрешните си проблеми, за да предприеме подобна авантюра, а Франция не е достатъчно силна, за да я осъществи сама. Сходна френска слабост възпрепятства раздробяването на Германия през 1918 г. А и да бе имала Франция сили да го осъществи, нейните съюзници, особено Америка, не биха допуснали подобно драстично погазване на принципа за самоопределение. Уилсън обаче не е подготвен да настоява и за помирение. Накрая той се задоволява с няколко наказателни клаузи, противоречащи на обещаното от Четиринасетте точки уравновесено отношение.

Опитът да се съгласува американският идеализъм с френските кошмари се оказва надвишаващ човешките възможности. Уилсън прави отстъпки от своите Четиринасет точки, за да бъде организирано Обществото на народите, на което разчита да се справи с всички легитимни оплаквания, предизвикани от мирните договори. Франция скланя на много по-малко наказателни клаузи от онези, които смята за съответстващи на понесените жертви, надявайки се да привлече дълготрайно Америка към гарантиране на сигурността ѝ. В края на краищата никоя от страните не постига целите си: Германия не е умиротворена, на Франция не е осигурена безопасност, а Съединените щати се оттеглят от споразуменията.

Уилсън е звездата на Мирната конференция, заседавала в Париж от януари до юни 1919 г. В дните, когато пътуването до Европа през океана продължава седмица, мнозина от съветниците на Уилсън предупреждават, че американският президент не може да си позволи да отсъства от Вашингтон месеци наред. И наистина, докато Уилсън е далеч от Вашингтон, позициите му в Конгреса отслабват, като цената се оказва твърде висока, когато мирният договор е внесен за ратификация. И да оставим настрана Уилсъновото отсъствие от Вашингтон, почти винаги е грешка държавните глави да се занимават с подробности по

Дипломацията

време на преговори. Така те са принудени да навлизат в материя, която нормално е от компетенцията на външните министерства, и се отклоняват към подобаващи на техните подчинени въпроси, пренебрегвайки други, които само те са в състояние да решат. И тъй като до най-високия пост не се стига без силно развито его, компромисът се оказва труден, а попадането в задънена улица – опасно. А понеже позициите вътре в страните на събеседниците много често зависят от поне някакво подобие на успех, преговорите по-често се насочват към прикриване на различията, отколкото към същината на проблемите.

Такава се оказва участта на Уилсън в Париж. С всеки изминал месец той затъва все по-дълбоко в пазаръци по детайли, от които никога не се е интересувал. Колкото по-дълго стои, толкова повече наложителната необходимост да се стигне докрай взема връх над желанието му да сътвори един изцяло нов международен ред. Крайният резултат става неизбежен поради процедурата, използвана при преговорите за мирни споразумения. Тъй като непропорционално много време се отделя за решаването на териториални проблеми, Обществото на народите се очертава като един вид *deus ex machina*, който трябва да запълни разширяващата се пропаст между Уилсъновите морални изисквания и действителните условия на договорите.

Енергичният уелсец Дейвид Лойд Джордж, представител на Великобритания, е обещал по време на изборната си кампания в навечерието на мирната конференция, че Германия ще бъде накарана да заплати пълната цена на войната и че „за целта ние ще ѝ пребъркаме джобовете“. Но се сблъска с една неуловима Германия и с капризна Франция и се заема да маневрира между Клемансо и Уилсън. Накрая се съгласява с наказателните клаузи, обявявайки Обществото за механизма, чрез който по-късно всички неравенства ще бъдат коригирани..

Френската гледна точка застъпва каленият в битките и оstarял Жорж Клемансо. Наричан Тигъра, той е ветеран от десетилетия вътрешни борби – от свалянето на Наполеон III до оправдаването на капитан Драйфус. На Парижката конференция обаче той се явява със задача, която надвишава и неговия борчески капацитет. Домогващ се до мир, който някак си да ликвидира Бисмарковото дело и да наложи отново в стил Ришельо върховенство на Франция на континента, той надхвърля границите на толерантността на международната система, а и възможностите на собственото си общество. Часовникът просто не може да бъде върнат 150 години назад. Нито една друга нация не споделя, а дори и не разбира напълно френските цели. Огорчението става жребий на Клемансо, а прогресиращата деморализация – бъдещето на Франция.

Виторио Орландо, министър-председател на Италия, е последният от „Четиридесета големи“. Макар и с прекрасна фигура, той често е засенчван от своя енергичен външен министър Сидней Сонино. На практика се оказва, че италианските представители са дошли в Париж да си съберат плячката, а не толкова да планират нов световен ред. Съюзниците са склонили Италия да влезе във войната с обещанието да получи Южен Тирол и Далматинското крайбрежие, както е записано в Лондонския договор от 1915 г. Но Южен Тирол е преобладаващо австро-немски, а Далматинското крайбрежие – славянско, тъй че италианските претенции влизат в пряк конфликт с принципите за самоопределение.

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Върсайският договор

ние. Орландо и Сонино блокират конференцията, докато с пълно омерзение Южен Тирол (не и Далмация) не е предаден на Италия. Този „компромис“ показва, че Четиринайсетте точки не са станали железен принцип и че позволяват илюзии за различни други нагаждания, изцяло противоречащи на преобладаващия принцип за самоопределение, без да подобряват стария баланс на силите или да създават нов.

В Парижката мирна конференция за разлика от Виенския конгрес победените страни не са включени. Резултатът е, че месеците на преговори хвърлят германците в несигурност, която насищава всякакви илюзии. Те повтарят едва ли не наизуст Уилсъновите Четиринайсет точки и макар че, ако сами бяха съставили програмата, тя щеше да е безжалостна, се самозалъгват, че окончательните условия на съюзниците ще са меки. Затова когато миленците оповестяват творението си през юни 1919 г., германците са поразени и се впускат в 20-годишни опити да го подрият.

Ленинова Русия, която също не е поканена, обявява всички решения на конференцията за капиталистическа оргия, организирана от страни, чиято крайна цел е намеса в руската Гражданска война. Така се стига до положението, че мильтът, завършил войната, която трябва да сложи край на всички войни, е изработен без участие на двете най-силни страни в Европа – Германия и Русия, – притежаващи доста над половината от европейското население и огромната част от военния потенциал на континента. И това е достатъчно, за да обрече на неуспех Версайските договори.

Но и самите процедури не насищават един уравновесен подход. „Четириматата големи“ – Уилсън, Клемансо, Лойд Джордж и Орландо – са доминиращи фигури, но не са в състояние да установят контрол над работите, така както министрите на великите сили са доминирали Виенския конгрес 100 години преди това. Преговарящите страни във Виена се съредоточават преди всичко върху задачата да установят ново равновесие на силите, като за генерален ориентир им служи планът „Пит“. Лидерите в Париж непрекъснато са отвлечани от безкрайна серия странични, маловажни проблеми.

Поканени са 27 държави. Предвидена като форум на всички народи в света, конференцията накрая се превръща в открита. Върховният съвет, съставен от ръководителите на Великобритания, Франция, Италия и Съединените щати, е най-висшият по ранг сред неизброимите комисии и секции, съставляващи конференцията. За капак има и Съвет на петимата, в който влиза Върховният съвет плюс премиерът на Япония, както и Съвет на десетимата, съставен от Съвета на петимата и външните министри. Делегатите на по-малките страни са свободни да се обръщат към по-елитните групи със своите разнообразни жалби. Това подчертава демократичния характер на конференцията, но и поглъща извънредно много време.

Тъй като преди конференцията не е уточнен никакъв дневен ред, делегатите пристигат, без да знаят в каква последователност ще се разглеждат проблемите. Така Парижката конференция накрая има 58 различни комитета. Повечето от тях се занимават с териториални проблеми. За всяка страна е образуван отделен комитет. В добавка има комитети, занимаващи се с вината за войната

Дипломацията

и с военнопрестъпниците, с репарациите, пристанищата, железопътните линии, трудовите въпроси, а накрая и с проблемите на Обществото на народите. Съмарно членовете на комитетите на конференцията провеждат 1646 заседания.

Безкрайните дискусии по периферни теми замъгляват основния факт, че за да бъде мирът устойчив, споразуменията трябва да се подчиняват на всеобхватна концепция, включваща най-вече дългосрочна перспектива за бъдещата роля на Германия. На теория американските принципи за колективна сигурност и самоопределение предлагат такава перспектива. На практика реалният проблем на конференцията, и то оказал се неразрешим, са различията в схващането за бъдещия международен ред между американците и европейците, особено французите. Уилсън отхвърля идеята, че международните конфликти имат структурни причини. Приемайки хармонията за естествено състояние, той държи за институции, които ще ликвидират илюзията за сблъсък на интереси и ще позволяят на латентното чувство за световна общност да се наложи.

Франция, театър на много европейски войни и сама участничка в още повече, не е убедена, че сблъсъкът на национални интереси е илюзорен или пък че съществува някаква мъглива предпоставена хармония, останала досега скрита от човечеството. Две германски окупации в продължение на 50 години са внушили на Франция маниакален страх от нов кръг завоевания. Тя изисква реални гаранции за своята сигурност, предоставящи другому грижата за моралното издигане на човечеството. Но реалните гаранции предполагат или омаломощаване на Германия, или уверение, че в случай на нова война други страни, по-специално Съединените щати, ще застанат на страната на Франция.

Америка обаче се противопоставя на разпокъсването на Германия, а колективната сигурност е нещо мъгливо за Франция, тъй че единственият начин неините проблеми да се решат е Америка и Великобритания да поемат задължение да я защитават. Но точно за това двете англосаксонски сили не проявяват никаква охота. При липсата на каквато и да е гаранция за сигурност Франция настоява поне за съответни мерки. Географията закриля Америка, капитулацията на германския флот е разпръсната британските тревоги за контрол над моретата. Сред победителите само от Франция се иска да предостави сигурността си на световното обществено мнение. Андре Тардийо, главен делегат на Франция в преговорите, заявява:

На Франция, както на Великобритания и на Съединените щати, ѝ е необходима зона за сигурност... Такава зона морските страни създават със своите флотове и чрез елиминиране на немския флот. Франция, незащитена от океан и неспособна да елиминира милионите германци, обучени да воюват, трябва да си създаде подобна зона на Рейн чрез съюзническа окупация на тази река.⁽¹⁴⁾

Но френското искане Рейнска област да бъде откъсната от Германия влизва в противоречие с американското убеждение, че „в такъв случай бъдещият мир би противоречил на всичко, за което сме се застъпвали досега“⁽¹⁵⁾. Американската делегация заявява, че отделянето на Рейнска област от Германия и настаняването на съюзнически войски там ще породят непрестанни германски оплаквания. Филип

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

Кер, британски делегат, предава на Тардийо британското становище, че една независима Рейнска държава „би била източник на усложнения и слабости... Докъде биха довели евентуални локални конфликти? Ако такива конфликти запалят война, нито Англия, нито доминионите ѝ ще имат дълбокото чувство на солидарност с Франция, което ги въодушевяваше в последната война“⁽¹⁶⁾.

Френските лидери се беспокоят далеч по-малко от германски оплаквания впоследствие, отколкото от решителната мощ на Германия. Тардийо настоява на своето:

Казвате, че Англия не обича английски военни части да бъдат използвани далеч от дома. Какво говорят фактите? Англия винаги е държала военни части в Индия и Египет. Защо? Защото знае, че границата ѝ не е на Дувър... *Искането към нас да се откажем от оккупацията е равносилно на искане към Англия и Съединените щати да потопят бойните си кораби.*⁽¹⁷⁾

Ако на Франция бъде отказан буфер, тя ще се нуждае от някаква друга гаранция, за предпочитане съюз с Великобритания или Съединените щати. При необходимост Франция е готова да възприеме тълкуване на концепцията за колективна сигурност, което би ѝ осигурило същите резултати, каквито се постигат с традиционните съюзи.

Уилсън толкова силно желае създаването на Обществото на народите, че от време на време излага теории, окуражаващи френските надежди. На няколко пъти той описва Обществото като международен трибунал за решаване на спорове, изменяне на граници и вливане на толкова нужната гъвкавост в международните отношения. Един от Уилсъновите съветници – доктор Изая Боуман, обобщава идеите на президента в меморандум, съставен на борда на кораба, който ги носи към Мирната конференция през декември 1918 г. Обществото ще осигурява:

...териториална цялост плюс по-късни изменения на условията или промяна на границите, ако се докаже, че е била извършена несправедливост или че в положението са настъпили промени. Такива изменения ще е по-лесно да се направят, когато страстите утихнат и нещата могат да бъдат огледани по-цялостно в светлината на справедливостта, отколкото в светлината на една мирна конференция в края на проточила се война... Обратният на този курс би бил подкрепа на идеята за Великите сили и баланс на силите, а тази идея винаги е водила само до „агресия, егоизъм и война“.⁽¹⁸⁾

След пленарната сесия на 14 февруари 1919 г., когато тържествено оповестява споразумението за Обществото на народите, Уилсън обяснява в почти същия тон на съпругата си: „Това е нашата първа реална крачка напред, тъй като сега съм по-убеден от всякога, че, веднъж създадено, Обществото може да бъде арбитър и да поправя грешките, които неизбежно ще допуснем в мирния договор, който се опитваме да изработим сега.“⁽¹⁹⁾

Според представите на Уилсън Обществото ще има двоен мандат – да налага мир и да изправя неговите несправедливости. Но независимо от това Уилсън

Дипломацията

изпада в дълбока двусмисленост. Невъзможно е да се открие поне един пример в историята, когато европейски граници са били променяни чрез апели за справедливост и чисто правни процедури; почти винаги те са били променяни или бранени в името на националните интереси. Освен това Уилсън добре знае, че американският народ не е готов да поеме какъвто и да е военен ангажимент в защитата на Версайския договор. А в същността си Уилсъновите идеи се свеждат до създаване на институции, равносилни на световно правителство, което американският народ е готов да приеме още по-малко, отколкото една глобална полицейска сила.

Уилсън се опитва да заобиколи проблема, товарейки световното обществено мнение, а не едно световно правителство или военна сила с върховната санкция срещу агресията. Ето какво обяснение дава той пред Мирната конференция през февруари 1919 г.:

...чрез този инструмент [Обществото на народите] ние се уповаваме преди всичко и най-вече на една велика сила и тя е моралната сила на световното обществено мнение...⁽²⁰⁾

А неизпълнимото за общественото мнение ще бъде постигнато с икономически натиск. Съгласно Меморандума на Боуман:

В случаи, свързани с дисциплината, съществува алтернатива на войната и това е бойкотът: търговия, включително пощенски и телеграфни връзки, могат да бъдат отказани на страна, виновна за неправилни действия.⁽²¹⁾

Никоя европейска държава не е виждала подобни механизми в действие и не вярва в съществимостта им. Поне е трудно такова нещо да се очаква от Франция, изразходвала толкова много кръв и материални ценности за оцеляването си, за да се окаже пред вакуум в Източна Европа и пред Германия, чиято реална сила решително надвишава нейната собствена.

Следователно за Франция Обществото на народите има само едно предназначение – да активизира в случай на необходимост военната помощ срещу Германия. Стара и изчерпана по това време страна, Франция не може да си позволи доверие в основните предпоставки на колективната сигурност – че всички народи ще се отнасят към заплахите по един и същ начин, което ще ги отведе до идентични заключения, как да им се противопоставят. При провал на колективната сигурност Америка, а вероятно и Великобритания винаги могат – като последно средство – да се бранят и самостоятелно. Но за Франция това последно средство не съществува, тя няма право на грешка в оценката. Окажат ли се погрешни основните предпоставки на колективната сигурност, Франция за разлика от Америка не е в състояние да води нова традиционна война, тя просто ще престане да съществува. Следователно Франция не се стреми към общи осигуровки, а към гаранция, приложима към специфичните ѝ условия. Такава американската делегация упорито отказва да ѝ даде.

Макар Уилсъновото нежелание да ангажира Америка с нещо повече от декларация на принципи да е обяснимо в светлината на вътрешния натиск, то

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

увеличава мрачните френски предчувстваия. Съединените щати никога не са се колебаели да прибягнат до оръжието в защита на доктрината „Мънро“, сочена от Уилсън като модел за неговия нов международен ред. Но Америка е сдържана спрямо надигането на германската заплаха срещу европейския баланс на силите. Нима това не означава, че европейското равновесие представлява по-малък интерес за сигурността на Съединените щати от положението в Западното полукълбо? За да отстрани това разминаване, френският представител в съответния комитет Леон Буржоа оказва натиск за създаването на международна армия или на някакъв друг механизъм, който да снабди Обществото на народите със средство за принуда, в случай че Германия анулира Версайските споразумения – единствената причина за война, която вълнува Франция.

За кратко време Уилсън, изглежда, приема това схващане, оценявайки предложеното споразумение като гаранция за „поземлените статути в света“. Но обръжението на президента изпада в ужас. Съветниците му знаят, че Сенатът никога няма да ратифицира създаването на постоянна международна армия или поемането на трайни военни ангажименти. Един от тях дори твърди, че уговорка, предвиждаща употребата на сила за противопоставяне на агресия, би била противоконституционна:

Възражение по същество срещу такава уговорка е, че тя ще бъде невалидна, ако се съдържа в договор на Съединените щати, тъй като само Конгресът, опирайки се на конституцията, може да обявява война. Война, възникваща автоматично поради обстоятелства, предвидени в договорни клаузи, не е война, обявена от Конгреса.⁽²³⁾

Буквално казано, това означава, че никакъв съюз със Съединените щати не може да има обвързваща сила.

Уилсън бързо се връща към неразводнената доктрина за колективна сигурност. Отхвърляйки френското предложение, той окачествява един механизъм за принуда, стояща винаги на разположение, като ненужна, тъй като самото Общество на народите ще вдъхва пълно доверие по целия свят. Той заявява, че „единственият метод... се състои в това да имаме доверие в добрата воля на народите, включени в Обществото... Когато възникне опасност, ще дойдем и ние, но вие трябва да ни вярвате“⁽²⁴⁾.

Доверието не се радва на благосклонност сред дипломатите. Когато оцеляването на един народ е поставено на карта, държавниците търсят по-осезаеми гаранции – особено ако страната е разположена на опасно място като Франция. Убедителността на американския аргумент е в липсата на алтернатива; колкото и двусмислени да са задълженията на Обществото, те все пак са по-добри от нищо. Лорд Сесил, един от британските делегати, е прав, когато упреква Леон Буржоа заради заплахите му, че Франция няма да се присъедини към Обществото, ако уставът му не е подкрепен с механизъм за принуда. „Америка – казва Сесил на Буржоа – няма какво да спечели от Обществото на народите... Тя може да престане да се интересува от европейските проблеми и да се грижи

Дипломацията

само за себе си; американското предложение за подкрепа на практика е пода-
рък за Франция,,,”⁽²⁵⁾

Макар и обременена с много съмнения и предчувствия, Франция най-сетне
отстъпва пред болезнената логика на британските аргументи и се присъединя-
ва към тавтологията, съдържаща се в член 10 от Хартата на Обществото на
народите: „Светът ще даде съвет за средствата, чрез които това задължение
[запазването на териториалната цялост] да бъде изпълнено.“⁽²⁶⁾

Или с други думи, при опасност Обществото на народите ще се съгласи с
онова, с което може да се съгласи. Същото, разбира се, по всяка вероятност биха
направили народите на света, дори и да не съществуващ никаква харта; и тъкмо
подобни неща традиционните съюзи са се опитвали да обезсилят чрез поемането
на формални задължения за взаимна помощ при възникването на конкретно де-
финирани обстоятелства.

Френският меморандум остро подчертава неадекватността на предложени-
те от Обществото мерки за сигурност:

Да предположим, че вместо отбранителното военно споразумение между Вели-
кобритания и Франция – фактически много ограничено, – изиграло толкова ефек-
тивна роля през 1914 г., единствената връзка между двете страни бяха общите
съглашения, съдържащи се в Хартата на Обществото. Тогава британската наме-
са нямаше да е толкова бърза и победата на Германия щеше да е сигурна. И ние
смятаме, че при сегашните условия предвидената от Хартата на Обществото
помощ би пристигнала твърде късно.⁽²⁷⁾

След като става ясно, че Америка отказва да включи каквито и да било конкретни
клаузи за сигурност в споразумението за Обществото на народите, Франция под-
новява своя натиск за раздробяването на Германия. Тя предлага да бъде изграде-
на независима Рейнска република като демилитаризирана буферна зона и се опитва
да създаде стимули за такава държава, освобождавайки я от репарации. Когато
Съединените щати и Великобритания се възпротивяват, Франция предлага като
минимум Рейнска област да бъде отделена от Германия, докато институциите на
Обществото се развият и бъде изпробван механизъмът за принуда.

В стремежа си да успокоят Франция Уилсън и британските водачи предла-
гат вместо раздробяване на Германия договор за гарантиране на новото спора-
зумение. Америка и Великобритания биха влезли във война, ако Германия наруши
споразумението. Подобно съглашение са сключили съюзниците на Ви-
енския конгрес, за да се осигурят срещу Франция. Но има една важна разлика –
след Наполеоновите войни съюзниците искрено вярват във френската заплаха
и се стремят да се обезопасят срещу нея, докато след Първата световна война
Съединените щати и Великобритания не вярват искрено в заплаха от страна на
Германия; те предлагат гаранции, без да са убедени, че са необходими, и не са
особено твърдо решени да ги предоставят.

Главният френски представител на преговорите ликува, описвайки британ-
ската гаранция като „безprecedентна“. Дотогава Великобритания понякога се
е включвала във временни споразумения, твърди той, но никога не е поемала

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

постоянни задължения: „Понякога е предоставяла помощ, но никога предварително не се е обвързвала да я даде.“⁽²⁸⁾ Тардийо вижда и в предоставения от Америка ангажимент също толкова значително отклонение от нейния исторически модел на изолация.⁽²⁹⁾

В стремежа си към формални гаранции френските лидери пренебрегват решаващия факт, че „безпрецедентните“ англосаксонски решения са най-вече тактика, за да се склони Франция да изостави исканията си за разделение на Германия. Във външната политика терминът „безпрецедентен“ винаги е подозрителен, тъй като възможните граници за нововъведения са твърде стеснени от историята, вътрешните институции и географията.

Ако е бил осведомен за реакцията на американската делегация, Тардийо би разбраł колко слаби са в действителност гаранциите. Съветниците на Уилсън единодушно се противопоставят на своя шеф. Нима новата дипломация не е създадена именно за да сложи край на подобни ангажименти? Нали Америка влиза във войната, за да се приключи с традиционните съюзявания? Хаус пише в дневника си:

Сметнах, че съм длъжен да привлеча вниманието на президента към опасности от подобен договор. Освен всичко друго той би се възприел и като пряк удар по Обществото на народите. То би трябало да върши точно онова, което този договор предполага, и ако се налага народите да сключват подобни договори, за какво изобщо е Обществото на народите?⁽³⁰⁾

Добър въпрос. Защото, ако Обществото върши онова, заради което е възхвалявано, гаранции не са необходими; а ако са необходими гаранции, Обществото не изпълнява предназначението си и всички следвоенни схващания стават съмнителни. Изолационистите в Сената на Съединените щати имат свои собствени опасения. Те не се тревожат толкова, че гаранциите влизат в противоречие с Обществото, колкото че непочтените европейци подмамват Америка в своите порочни стари мрежи. Гаранциите не траят дълго. Отказът на Сената да ратифицира Версайския договор ги прави невалидни; Великобритания бърза да използва претекста и отхвърля поетите ангажименти. Франция остава завинаги сама със своите искания при ефимерни гаранции.

От всичките тези противоположни течения най-сетне изплува Версайският договор, наречен така, защото е подписван в Огледалната зала на Версайския дворец. Изборът на мястото съдържа ненужно унижение. Петдесет години преди това Бисмарк нетактично е провъзгласил там обединението на Германия; сега победителите нанасят ответното оскърбление. А и творението им едва ли веща успокояване на международната атмосфера. Прекалено наказателен за помирение, твърде снизходителен, за да предотврати възстановяването на Германия, Версайският договор осъждва изтощените демократии на постоянна бдителност и на постоянна нужда от прилагане на принуда срещу непримиримата и ревизионистка Германия.

Въпреки Четиринайсетте точки договорът е наказателен в своите териториални, икономически и военни дялове. Германия трябва да отдаде 13 процента

Дипломацията

от предвоената си територия. Икономически важната Горна Силезия се предава на новообразуваната Полша, която получава освен това излаз на Балтийско море и район около Познан, като се създава „Полският коридор“, отделящ Източна Прусия от останалата част на Германия. Малката територия Ойпен и Малмеди е предадена на Белгия, а Елзас и Лотарингия – върнати на Франция.

Германия губи колониите си, а статутът им поражда спор между Уилсън, от една страна, и, от друга, Франция, Великобритания и Япония, като всяка от тях иска да получи дял от плячката. Уилсън отстоява мнението, че такова пряко прехвърляне ще наруши принципа на самоопределение. Най-сетне съюзниците се споразумяват да се въведе така нареченият мандатен принцип – хитроумно и лицемерно изобретение. Немските колонии, както и бившите отомански територии в Средния изток са придадени към отделните победители с „мандат“ под надзора на Обществото, като прокламираната цел е да се ускори независимостта им. Какво точно означава това, никога не се изяснява, а и в крайна сметка мандатите не довеждат до независимост по-бързо, отколкото в другите колониални райони.

Ограничителните военни клаузи на договора свеждат немската армия до 100 000 доброволци, а флота – до шест кръстосвача и няколко по-малки съда. На Германия е забранено да притежава нападателни оръжия, като подводници, самолети, танкове или тежка артилерия. Генералният ѝ щаб е разпуснат. За да се надзира разоръжаването на Германия, е създадена Съюзническа военна контролна комисия. Оказва се, че дадените ѝ пълномощия са изключително неясни и неефективни.

Независимо от предизборното обещание на Лойд Джордж да „изстиска“ Германия съюзниците постепенно осъзнават, че икономически обезсилената Германия може да стане причина за възникването на световна икономическа криза, която да нанесе поражения и на техните общества. Но населението на отделните страни проявява слаб интерес към предупрежденията на икономистите теоретици. Британците и французите настояват Германия да обезщети сънародниците им за всички понесени щети. В противоречие със становището си Уилсън накрая се съгласява с клауза, задължаваща Германия да изплати пенсии на пострадалите от войната и известни компенсации на семействата им. Това е безprecedентна дотогава клауза; в нито един европейски мирен договор не е било включвано нещо подобно. Конкретна сума не се определя; тя остава за уточнение впоследствие и се превръща в безкраен източник на спорове.

Друго икономическо наказание е незабавното изплащане на 5 милиона долара в брой или в натура. Франция трябва да получи големи количества въглища като обезщетение за разрушаването на нейните мини от германците при окупацията на Източна Франция. Като възмездие за потопените от немски подводници кораби на Великобритания е предадена голяма част от немския търговски флот. Чуждестранните авоари на Германия на стойност общо около 7 милиарда долара са иззети заедно с голям брой немски патенти (благодарение на Версайския договор аспирирания „Байер“ е американски, а не германски продукт). Големите ѝ реки получават международен статут, като правото на Германия да увеличава тарифите е ограничено.

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

Тези условия минират новия международен ред, вместо да помогнат той да бъде изграден. Отивайки към Париж, победителите обявяват настъпването на нова ера в историята. Те толкова страстно желаят да избегнат съзираните от тях грешки на Виенския конгрес, че британската делегация упълномощава видния историк сър Чарлс Уебстър да напише трактат на тази тема.⁽³¹⁾ Крайният резултат от работата им се оказва крехък компромис между утопизма на Америка и параноята на Европа – прекалено условен, за да осъществи мечтите на първата; прекалено несигурен, за да уталожи страховете на втората. Международен ред, който може да се запази само със сила, е опасен, още повече когато страните, поемащи главната тежест от налагането на принудата – в случая Великобритания и Франция, – са в недобри отношения.

Изяснява се, че практически принципът за самоопределение не може да се приложи недвусмислено според начертаните от Четиринайтсетте точки модели, особено спрямо наследниците на Австро-унгарската империя. След окончателното ѝ оформяне в Чехословакия остават 3 милиона немци, 1 милион унгарци и половин милион поляци, като цялото ѝ население наброява около 15 милиона души, една трета от които не са нито чехи, нито словаци. А и Словакия не се включва с ентузиазъм в доминираната от чехите държава, както ще стане ясно при отделянето ѝ през 1939 г. и отново през 1992 г.

Нова Югославия задоволява аспирациите на някои южнославянски интелектуалици. Но за да се изгради тази държава, става нужда да се пресече бариерата от европейската история, която е отделяла Западната Римска империя от Източната, католичеството от православието, латиницата от кирилицата – линия, минаваща между Хърватия и Сърбия, които никога в своята дотогавашна история не са принадлежали към една и съща политическа единица. Сметката за това пресичане е представена през 1941 г. в кръвопролитна гражданска война, подновена още веднъж през 1991 г.

Към Румъния преминават милиони унгарци, към Полша – милиони немци, като на тази страна е поверена и защитата на коридора, разделящ Източна Прусия от останалата част на Германия. В резултат от тези решения, взети в името на самоопределението, под чуждестранно управление се оказват приблизително толкова хора, колкото и по време на Австро-унгарската империя, само че сега те са разпределени между повече на брой и много по-слаби национални държави, които, за да подкопаят още повече стабилността на района, враждуват помежду си.

Когато вече е твърде късно, Лойд Джордж разбира дилемата, в която съюзниците победители сами са се заплели. В меморандума до Уилсън от 25 март 1919 г. той пише:

Не мога да си представя по-голяма причина за бъдеща война от тази, че германският народ, който безспорно се оказа една от най-жизнените и силни нации в света, ще бъде огражден от редица малки държави, като много от техните народи никога не са си изграждали стабилни правителства, а и всички включват големи маси немци, настойчиво желаещи да се присъединят към родината си.⁽³²⁾

Дипломацията

Но конференцията вече отива към своето приключване през юни. Освен това липсва алтернативен принцип за организиране на световния ред, след като балансът на силите е отхвърлен.

Впоследствие мнозина от германските ръководители ще твърдят, че страната им е била подлъгана да сключи примирие от Четиринацетте точки на Уилсън, които след това били систематически нарушавани. Подобни твърдения са само глупаво вайкане. Германия не обръща внимание на Четиринацетте точки, докато си мисли, че може да спечели войната, а вече след обявяването на Четиринацетте точки налага на Русия картагенски мир в Брест-Литовск, нарушилайки до един всички Уилсънови принципи. Единственият фактор, който кара Германия да приключи войната, са чисто силови съображения – с включването на американската армия нейното окончателно поражение става въпрос на време. Когато иска примирие, Германия е изтощена, отбраната ѝ не издържа и съюзническите армии се готвят да навлязат в германска територия. Уилсъновите принципи спестяват на Германия много по-суворо възмездие.

С повече основания историците твърдят, че отказът на Съединените щати да се присъединят към Обществото на народите е обрекъл на провал Версайския договор. Нератифицирането на договора от Америка, както и на свързаните с него гаранции за френските граници безспорно допринася за обезкуражаването на Франция. Но като се има предвид изолационисткото настроение в страната, американското членство в Обществото на народите или ратификацията на гаранциите не биха променили съществено нещата. Така или иначе, Съединените щати нямаше да използват сила, за да се противопоставят на агресия, или щяха да дефинират агресията с условия, неприложими спрямо Източна Европа – до голяма степен напомняйки онова, което Великобритания прави през 30-те години.

Причината за краха на Версайския договор е структурна. Векът на мир, роден от Виенския конгрес, почива върху три стълба, всеки от който е незаменим: мир или помирение с Франция; баланс на силите; споделено чувство на легитимност. Относително помиряване с Франция не би предотвратило само по себе си френския ревизионизъм. Но Франция е наясно, че Четворният съюз и Свещеният съюз винаги са в състояние да свикат под знамената превъзходящи сили и това прави френския експанзионизъм твърде рискован. В същото време периодичните европейски конгреси ѝ дават възможност да се чувства равноправен член на Европейския концепт. Най-сетне, основните страни споделят общи ценности и това не позволява на съществуващите недоволства да прerasнат в опити за разрушаване на международния ред.

Версайският договор не създава нито едно от тези условия. Клаузите му са твърде тежки за умиротворяване, но недостатъчно сурови за трайно подчиняване на Германия. А след като е смятала и предвоенния ред за прекалено ограничителен, Германия по всяка вероятност не би се примирила с никакви условия, наложени ѝ след нейното поражение.

Франция има на разположение три стратегически избора: да се опита да изгради антигерманска коалиция; да се стреми към разпокъсване на Германия; да се опита да се помири с Германия. Опитите ѝ да образува съюз пропадат, тъй като Великобритания и Америка отказват да участват, а Русия вече е изключе-

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

на от баланса. Разпокъсването на Германия среща съпротивата на същите държави, които отказват да влязат в съюз, но на чиято подкрепа при извънредни обстоятелства Франция въпреки всичко остава да разчита. А за помиряване с Германия е и твърде късно, и твърде рано. Късно, защото помиряването е несъвместимо с Версайския договор; рано, защото френското обществоено мнение още не е узряло за него.

Колкото и странно да звуци, както уязвимостта на Франция, така и стратегическите преимущества на Германия нарастват вследствие на Версайския договор въпреки наказателните му клаузи. Преди войната Германия е изправена пред силни съседи и на изток, и на запад. Тя не може да се разширява в нито едната от двете посоки, без да се сблъска с голяма държава – Франция, Австро-унгарската империя или Русия. Но след Версайския договор на изток вече няма противотежест на Германия. С една отслабена Франция, разпаднала се Австро-унгарска империя и напуснала за известно време сцената Русия е просто невъзможно да се възстанови равновесието на силите от миналото, особено след като англосаксонските сили отказват да гарантират Версайските споразумения.

Още през 1916 г. лорд Балфур, тогава британски външен министър, предвижда поне част от бъдещите опасности за Европа, като предупреждава, че една независима Полша може да направи Франция незашитима в случай на нова война: ако „Полша се обяви за независимо кралство, превръщайки се в буфер между Русия и Германия, Франция ще бъде предоставена на милостта на Германия в следваща война, тъй като Русия няма да може да ѝ се притече на помощ, без да наруши неутралитета на Полша“⁽³³⁾ – дилемата през 1939 г. За да устои на немски натиск, Франция се нуждае от съюзник на изток, който да принуди Германия да води война на два фронта. Русия е единствената достатъчно сила държава, която би могла да изпълни тази роля. Но при наличието на разделящата Германия от Русия Полша Русия може да притисне Германия единствено прегазвайки Полша. Самата Полша е твърде слаба, за да изиграе ролята на Русия. Въсъщност Версайският договор поощрява Германия и Русия да поделят Полша – което и правят 20 години по-късно.

При липсата на велика сила на Изток Франция се стреми да засили новите държави, за да създаде илюзия за натиск на два фронта срещу Германия. Тя подкрепя новите източноевропейски страни в усилията им да изтъръгнат повече територии от Германия или от остатъчна Унгария. Очевидно новите държави имат интерес да засилват френската заблуда, че могат да бъдат противотежест на Германия. А очевидно е, че тези недорасли държави не могат да поемат ролята, играна дотогава от Австрия и Русия. Твърде са слаби и разкъсвани от вътрешни конфликти, както и от съперничества помежду си. Освен това на изток от тях се надига една реорганизирана Русия, кипяща от недоволство заради наложените ѝ терitorиални загуби. След възстановяването си Русия се очертава като също толкова голяма опасност за независимостта на малките държави, колкото Германия.

Така за своята стабилност Европа е оставена да разчита само на Франция. За една победа над Германия са необходими обединените сили на Америка,

Дипломацията

Великобритания, Франция и Русия. От тях Америка отново се е затворила в своя изолационизъм, а Русия е откъсната от Европа чрез революционна драма и чрез така наречения *cordon sanitaire* от малки източноевропейски държави, възпрепятстващ пряката руска помощ за Франция. За да опази мира, Франция би трябвало да играе ролята на полицай из цяла Европа. Тя е изгубила куража и силата да води подобна активна интервенционистка политика, а и при опит да го направи би се озовала сама, изоставена от Америка и Великобритания.

Най-опасните слабости на Версайските споразумения обаче са от психологически характер. Световният ред, сътворен от Виенския конгрес, е циментиран от принципа на консервативното единство, преплетен с изискванията на баланса на силите; силите, най-заинтересовани от поддържането му, го смятат освен това за справедлив. Версайските споразумения са мъртвородени, тъй като провъзгласените от тях ценности са в противоречие със средствата, необходими за налагането им: повечето държави, призовани да защитават споразуменията, ги смятат за несправедливи в едно или друго отношение.

Парадоксите на Първата световна война са, че тя се води, за да се обуздаат германската мощ и изгряващо превъзходство, както и че възпламенява общественото мнение до степен, непозволяваща сключването на помирителен договор. А накрая Уилсъновите принципи осуетяват сключването на мир, който да обезсили Германия, като липсва и споделяно от всички усещане за справедливост. Цената на външна политика, основаваща се на абстрактни принципи, е невъзможността да се разграничат отделните случаи. Лидерите във Версай не желаят да обосновават намаляването на германската сила нито с обичайните права на победителите, нито с пресмятанятия за баланса на силите, затова са задължени да представят разоръжаването на Германия като първа стъпка към всеобщ план за разоръжаване, а репарациите – като изкупление на вината за самата война.

Оправдавайки по този начин германското разоръжаване, съюзниците подкопават психологическата готовност за поддържане на своите споразумения. На първо място Германия има основания да претендира – което и прави, – че е дискриминирана. И да иска или да ѝ бъде разрешено да се превъоръжи, или и другите народи да се разоръжат до нейното равнище. Постепенно клаузите за разоръжаване на Версайския договор биват изоставени, за да се приключи с обезсърчаване на победителите. На всяка конференция за разоръжаване Германия застава на позициите на висия морал, обикновено подкрепяна от Великобритания. Но при едно френско съгласие с превъоръжаването на Германия изчезва възможността да се запази независимостта на народите от Източна Европа. Клаузите за разоръжаване следователно водят или до разоръжаване на Франция, или до превъоръжаване на Германия. И в двата случая Франция не е достатъчно силна, за да брани Източна Европа, а в перспектива – и себе си.

По подобен начин забраната за обединяване на Австрия с Германия наруша принципа за самоопределение – също както и оставянето на голямо германско малцинство в Чехословакия и на по-малко – в Полша. Така немският ире-

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

дентизъм се подклажда от заложения във Версайския договор организационен принцип, който задълбочава съзнанието за вина у демократите.

Най-сериозната психологическа язва на договора е член 231 – така наречената клауза за вината за войната. Той провъзгласява, че единствено Германия е виновна за избухването на Първата световна война, и отправя към нея остро морално порицание. Повечето от наказателните мерки в договора срещу Германия – икономически, военни и политически – изхождат от презумпцията, че вина за пожара носи изцяло Германия.

Миротворците от XVIII век биха приели като абсурд „клаузата за вина“. За тях войните са неморални неизбежности, причинени от сблъсъци на интереси. В договорите, с които приключват войните от XVIII век, победените се осъждат да платят някаква цена, без тя да бъде оправдавана с морални съображения. Но за Уилсън и за миротворците от Версай причината за войната от 1914-1918 г. трябва да се припише на някакво зло, което подлежи на наказание.

Обаче когато омразата постихва, проницателни наблюдатели започват да отчитат, че отговорността за избухването на войната е много комплицирана. Безспорно Германия носи тежката отговорност, но честно ли е само на нея да се налагат наказателни мерки? Справедлив ли е член 231? Веднага след като този въпрос бива зададен, особено във Великобритания през 20-те години, волята да се наложат на Германия предвидените в договора наказателни мерки започва да отслабва. Нападнатите от собствената си съвест миротворци се чудят дали онова, което са изтръгнали, е справедливо, като така отслабва решителността договорът да бъде спазван. Германия, разбира се, е непримирима по този въпрос. Там във всекидневните разговори член 231 става известен като „льжата за вината“. Физическата трудност да се изгради баланс на силите се съчетава с психологическата трудност да се изгради морално равновесие.

Така архитектите на Версайските споразумения постигат точно обратното на онова, към което са се стремили. Те са се опитали да отслабят Германия физически, а вместо това я засилват геополитически. В дългосрочна перспектива Германия се оказва в далеч по-изгодна позиция да доминира в Европа след Версай, отколкото е била преди войната. Веднага щом Германия отхвърли вегигите на разоръжаването, което е въпрос на време, тя ще се възправи по-мощна от всякога. Харълд Никълсън обобщава това положение с думите: „Дойдохме в Париж уверени, че в скоро време новият ред ще бъде установен; заминахме си убедени, че новият ред само е влошил стария.“⁽³⁴⁾

ГЛАВА X

Дileмите на победителите

Версайските споразумения са положени върху две взаимноизключващи се общи схващания. Първото се проваля, защото е прекалено всеобхватно, второто – защото е твърде зложелателно. Концепцията за колективна сигурност е толкова обща, че се оказва неприложима спрямо обстоятелствата, които най-вероятно биха застрашили мира; заместилото я неформално английско-френско сътрудничество е крехко и неуточнено и не може да даде отпор на германските предизвикателства. И след по-малко от пет години двете страни, претърпели поражение във войната, застават рамо до рамо в Рапало. Засилващото се сътрудничество между Германия и Съветския съюз е решителен удар срещу Версайската система – факт, който обезкуражените демокрации не оценяват веднага.

В края на Първата световна война вековният спор за относителната роля на морала и интересите в международните отношения изглежда решен в полза на законността и етиката. След катастрофата много хора се надяват на по-добър

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

свят, във възможно най-голяма степен освободен от онзи вид *Realpolitik*, който според тях е покосил цяло поколение младежи. Америка се е превърнала в катализатор на този процес дори когато се отдръпва в изолационизъм. Повлияна от Уилсън, независимо от отсъствието на Америка Европа поема по Уилсънов път: опитва се да запази стабилността по-скоро чрез колективна сигурност, отколкото чрез традиционния европейски подход за съюзяване и баланс на силите.

В по-късната американска практика съюзите, в които се включва Америка (НАТО например), обикновено се описват като инструменти за колективна сигурност. Първоначално обаче в термина се влага не този смисъл, тъй като в същината си концепциите за колективна сигурност и за съюзяване са диаметрално противоположни. Традиционните съюзи са насочени срещу конкретни заплахи и фиксираят точни задължения за определена група страни, споделящи общи национални интереси и грижи за своята сигурност. Колективната сигурност няма предвид конкретна заплаха, не гарантира отделен народ, не дискримира нито един народ. Теоретически тя е създадена за съпротива срещу всяка заплаха за мира – независимо от източника, времето и посоката ѝ. Съюзите винаги предполагат специфичен потенциален враг; колективната сигурност бранит международното право абстрактно, опитвайки се да го поддържа по начин, напомнящ онзи, по който една юридическа система осигурява действието на вътрешния наказателен кодекс. Подобно на вътрешното право тя няма предвид конкретен виновник. За един съюз *casus belli* е атака срещу интересите или сигурността на неговите членове. *Casus belli* в очите на колективната сигурност е посегателство срещу принципите за „мирно“ разрешаване на споровете, което, предполага се, е в интерес на всички народи по света. Следователно сили за действие трябва да бъдат набирани при всеки конкретен случай от променяща се според обстоятелствата група народи, взаимно заинтересувани от „миротворството“.

Целта на съюзите е да се определят по-предвидимо и точно задълженията, произтичащи от националните интереси. Колективната сигурност действа точно обратно. Тя поставя приложението на своите принципи в зависимост от интерпретацията на специфичните обстоятелства, когато възникнат, несъзнателно отдавайки голямо значение на настроенията в момента, а оттам – и на националната воля.

Колективната сигурност допринася за сигурността само ако всички народи – или поне всички народи, имащи значение за колективната отбрана – споделят почти идентични възгледи за естеството на предизвикателството и са готови да използват сила или да приложат санкции според „оценката“ на случая независимо от конкретния си национален интерес във възникналите проблеми. Само при наличието на тези условия една световна организация може да предложи санкции или да действа като арбитър в международните отношения. Ето как Уилсън си представя ролята на колективната сигурност с приближаването на края на войната, през септември 1918 г.:

Националните цели отстъпват все повече на заден план и мястото им се заема от общите цели на просветеното човечество. Съвещанията на обикновените хора

Дипломацията

във всички страни стават по-непосредствени и по-откровени, като в тях има много повече единомислие, отколкото в съществията на хората от висшите политически инстанции, които поддържат впечатлението, че разиграват силови игри, и то с високи залози.⁽¹⁾

Тези думи отразяват основната разлика в тълкуванието на причините за международните конфликти между Уилсън и европейците. Дипломацията в европейски стил приема, че националните интереси са заредени с тенденцията да се сблъскват, и гледа на себе си като на средство за помиряването им; за Уилсън международните несъгласия са резултат от „замъглено мислене“ и не изразяват реални сблъсъци на интереси. При практикуването на *Realpolitik* държавниците пренебрегват задачата да отнасят конкретните интереси към общите чрез балансиране на стимулите и наказанията. Според Уилсън от държавниците се иска да прилагат универсалните принципи към конкретни случаи. Още повече че на държавниците обикновено се гледа като на причинители на конфликти, тъй като се приема, че изопачават естествената склонност на хората към хармония с объркани и egoистични сметки и съображения.

Поведението на повечето държавници във Версай не оправдава Уилсъновите очаквания. Без изключение те бранят националните си интереси и оставят защитата на общите цели на Уилсън, чиято страна на практика няма национални интереси (в европейския смисъл на думата) в териториалните проблеми около споразуменията. Присъщо на пророците е да удвояват усилията си пред лицето на противящата се реалност, а не да отпускат ръце. Пречките, с които се сблъска Уилсън във Версай, не пораждат в съзнанието му никакви съмнения в осъществимостта на неговата уредба. Напротив – те укрепват вярата му в необходимостта от нея. И той е убеден, че Обществото на народите и тежестта на световното обществено мнение ще коригират много от условията на Версайския договор, противоречащи на неговите принципи.

Силата на Уилсъновите идеали проличава във влиянието, което те упражняват върху Великобритания, майката на политиката на баланс на силите. Официалният британски коментар за Хартата на Обществото обявява, че „върховната и най-ефективна санкция трябва да бъде дадена от общественото мнение на цивилизования свят“⁽²⁾. Или както лорд Сесил заявява в Камарата на общините: „...разчитаме на общественото мнение... и ако бъркаме в това, значи всичко е замислено погрешно.“⁽³⁾

Едва ли може да се предположи, че политическите наследници на Пит, Каннинг, Палмерстон и Дизраели сами са стигнали до подобно заключение. В началото те приемат политиката на Уилсън, за да си осигурят американска подкрепа във войната. С течение на времето Уилсъновите принципи започват да покоряват британското обществено мнение. През 20-те и 30-те години британската защита на колективната сигурност вече не е само тактическа. Уилсънизмът си е спечелил убедени последователи.

В крайна сметка колективната сигурност пропада заради слабостта на главната ѝ предпоставка – че всички народи имат еднакъв интерес да се противопоставят на конкретен акт на агресия и че са готови да поемат еднакви рискове

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

в противопоставянето си. Опитът показва, че тази презумпция е невярна. Нито един агресивен акт, извършен от велика сила, не е бил побеждаван чрез прилагане на принципа на колективната сигурност. Или светът отказва да приеме акта на агресия, или възникват разногласия относно мерките, които трябва да се вземат. Дори когато се прилагат санкции, те винаги се свеждат до най-малкия общ знаменател и обикновено са толкова неефективни, че причиняват повече вреда, отколкото полза.

Когато през 1932 г. Япония завладява Манџурия, Обществото на народите не притежава механизъм за налагане на санкции. То поправя този недостатък, но се изправя пред италианската агресия срещу Абисиния. Тогава гласува за санкции, но засича пред прекъсването на петролните доставки с формулата: „Всички санкции без война.“ Когато Австрия е насилиствено обединена с Германия, а свободата на Чехословакия е ликвидирана, Обществото на народите изобщо не реагира. Последният акт на Обществото, който няма никакво въздържащо действие върху Германия, Япония или Италия, е изключването на Съветския съюз заради нападението му срещу Финландия през 1939 г. Актът не възпира съветските акции.

По време на Студената война ООН е неефективна при всеки случай на агресия на велика сила било поради комунистическото вето в Съвета за сигурност, било поради нежеланието на по-малките страни да поемат рискове заради проблеми, които според тях не ги засягат. ООН не е ефективна или остава настрана по време на Берлинската криза и съветските интервенции в Унгария, Чехословакия и Афганистан. Тя е пасивна през Кубинската ракетна криза, докато двете страни не стигат до споразумение. Америка успява да ангажира авторитета на ООН срещу севернокорейската агресия през 1950 г. само защото съветският представител бойкотира заседанията на Съвета за сигурност, а в Общото събрание превес все още имат страни, желаещи да привлекат Америка в борбата срещу заплахата от съветска агресия в Европа. ООН наистина се превръща в удобно място за срещи на дипломати и полезен форум за размяна на идеи. Тя изпълнява и важни технически функции. Но не успява да осъществи фундаменталната предпоставка за колективната сигурност – предотвратяване на войните и колективен отпор на агресията.

Това остава вярно за ОАН и в периода след Студената война. Наистина във Войната в Персийския залив ООН ратифицира американските действия, ала противопоставянето на иракската агресия трудно можеше да се приеме за приложение на доктрината за колективна сигурност. Без да изчакат международен консенсус, Съединените щати практика голяма експедиционна военна сила. Други народи можеха по някакъв начин да повлияят върху американските действия само като се присъединят към една фактически американска акция; те не можеха да избегнат рисковете от конфликта, налагайки вето върху нея. Най-сетне, вътрешните сътресения в Съветския съюз и Китай допълнително мотивират постоянните членове на Съвета за сигурност на ООН да поддържат благоразположението на Америка. Във Войната в залива колективната сигурност бе призована да оправдае американското лидерство, а не да служи за негов заместител.

Дипломацията

Разбира се, тези уроци още не са усвоени през невинните години, когато концепцията за колективна сигурност не е факт в дипломацията. Следверсайските политици наполовина са се убедили, че въоръжаването е довело до напрежение, а не е резултат от него, и наполовина вярват, че ако доброто замести подозрителността на традиционната дипломация, международните конфликти биха могли да се избегнат. Макар и емоционално изтощени от войната, европейските водачи е трябвало да схванат, че и да се справи с всичко останало, една обща доктрина за колективна сигурност не би могла да действа, докато извън нея остават три от най-могъщите нации: Съединените щати, Германия и Съветският съюз. Съединените щати отказват да се присъединят към Обществото на народите, на Германия е отрязан достъпът до него, а Съветският съюз, смятан за парий, се отнася с презрение към него.

Страната, която страда най-сериозно от следвоенния ред, е „победоносна“ Франция. Френските лидери са наясно, че клаузите на Версайския договор няма да запазят слабостта на Германия. След последната по-мащабна европейска война – Кримската от 1854-1856 г. – победителките Великобритания и Франция съумяват по-малко от 20 години да поддържат военни клузи. Само три години след Наполеоновите войни Франция става пълноправен член на Европейския концерт. След Версай изоставането на Франция от Германия нараства прогресивно и става все по-явно, независимо че, отвън погледнато, Франция сякаш все още е господстващата военна сила в Европа. Победоносният френски главнокомандващ маршал Фердинан Фош е прав, когато казва за Версайския договор: „Това не е мир, това е двайсетгодишно примирие.“⁽⁴⁾

През 1924 г. щабът на британските сухопътни войски стига до сходно заключение, предсказвайки, че Германия отново ще влезе във война с Великобритания заради спорни въпроси, които „просто повтарят обстоятелствата, вкарали ни в последната война“⁽⁵⁾. Твърди се, че наложените от Версайския договор ограничения ще забавят германското превъоръжаване най-много с девет месеца, след като Германия се почувства достатъчно силна политически, за да отхвърли веригите на Версай, и Генералният щаб далновидно предвижда, че това ще стане след не повече от 10 години. Потвърждавайки френския анализ, британският Генерален щаб също предсказва, че Франция ще се окаже безпомощна, ако междувременно не сключи съюз с „първокласни сили“.

А единствената първокласна сила на разположение е Великобритания, чиито политически ръководители не приемат становището на военните си съветници. Точно обратно, политиката им се основава на погрешната представа, че Франция сега е достатъчно силна и че последното нещо, от което се нуждае, е съюз с Великобритания. За британските водачи обезкуражената Франция е потенциална доминираща сила и трябва да бъде балансирана, докато към ревизионистка Германия като към обременена страна трябва да се прилага мирен подход. И двете предположения – че Франция има военно превъзходство и че Германия понася сурово изпитание – са верни в близък план, но като изходни точки за британската дългосрочна политика са пагубни. Държавниците успяват или се провалят в зависимост от способността си да схващат тенденциите. Британските следвоенни лидери не съумяват даоловят по-далечните опасности пред себе си.

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

Франция отчаяно се домогва до военен съюз с Великобритания, който да замени гаранциите, пропаднали, след като Сенатът на Съединените щати отказва да ратифицира Версайския договор. Никога не сключвали военен съюз със страната, която смятат за най-силна в Европа, британските лидери мислят, че Франция подновява опитите си да господства над континента. През 1924 г. Централният департамент на Форин офис окачествява френската окупация на Рейн като „сдобиване със стартова площадка за нахлуване в Централна Европа“⁽⁶⁾ – преценка, абсолютно несъответстваща на френската психология от този период. И което е още по-глупаво – меморандумът на Форин офис разглежда окупацията на Рейн като обграждане на Белгия, от което произтича „пряка заплаха за Шелда и Зюдерзее, а следователно – и косвена заплаха за Великобритания“⁽⁷⁾. От страх да не бъде изпреварено в подклажддането на подозрителността спрямо Франция Адмиралтейството се намесва с аргумент, изведен направо от войните за испанското наследство или от Наполеоновите войни: тъй като Рейн е ключ за холандските и белгийските пристанища, контролът върху тях сериозно ще възпрепятства британския Кралски флот да планира своите действия в случай на война с Франция.⁽⁸⁾

Не съществува никаква надежда да се запази равновесието на силите в Европа, докато Великобритания смята, че главната заплаха е страната, чиято почти паническа външна политика се стреми да предотврати ново германско нападение. Дори просто по силата на исторически рефлекс много хора във Великобритания виждат в Германия балансираща Франция сила. Например британският посланик в Берлин виконт Д'Абернън докладва, че в интерес на Великобритания е да поддържа Германия като противотежест на Франция. „Докато Германия е неделимо цяло, равновесието на силите в Европа съществува в поголяма или по-малка степен“ – пише той през 1923 г. Ако Германия бъде разпокъсана, Франция ще упражнява „неоспорван военен и политически контрол, основаващ се на нейната армия и военни съюзи“⁽⁹⁾. Това би могло да бъде вярно, но едва ли отразява сценария, с който ще се сблъска англичката дипломация през следващите десетилетия.

Великобритания е права да твърди, както го е правила традиционно, че възстановяването на международния ред след победата изисква връщане на някогашния враг в общността на народите. Ала задоволяването на германските искания не би възстановило стабилността, след като балансът на силите неумолимо се накланя в посока на Германия. Франция и Великобритания, чието единство е съществено условие за поддържане на последните остатъци от европейския баланс на силите, се взират объркани и неразбиращи една в друга, докато истинските заплахи за равновесието – Германия и Съветският съюз – остават встриани, изпълнени с мрачна ненавист. Великобритания прекомерно преувеличава френската сила; Франция прекомерно надценява способността си да използва Версайския договор, за да компенсира растящото си отслабване спрямо Германия. Опасенията на Великобритания от възможна френска хегемония на континента са абсурдни; увереността на Франция, че може да води външна политика с оглед да държи Германия винаги повалена, е самоизмама, обагрена от отчаяние.

Дипломацията

Може би най-важната причина за отказа на Великобритания да сключи съюз с Франция е, че вътрешно лидерите ѝ не са убедени в справедливостта на Версайския договор, поне в разпоредбите му за Източна Европа, и се опасяват, че един съюз с Франция, сключила договори с източноевропейските страни, може да тласне Великобритания в конфликти за неправилни цели и в защита на неподходящи страни. Лайд Джордж изразява общоприетите възгледи от това време:

Британският народ... не е готов да влеза в разпри, които биха могли да възникнат заради Полша, Данциг или Горна Силезия... Британците чувстват, че населението от тази част на Европа е нестабилно емоционално; там могат да започнат да се бият по всяко време и ще бъде неимоверно трудно да се отделят истините от неистините в един спор.⁽¹⁰⁾

Придържайки се към подобни възгледи, британските лидери използват дискусията относно възможността за сключване на съюз с Франция преди всичко като тактическо средство за отслабване на френския натиск върху Германия, а не като сериозен принос към международната сигурност.

Така Франция продължава безнадеждния си стремеж да държи Германия слаба; Великобритания се опитва да измисли начини за поддържане на сигурността, които да успокоят френските страхове без британски ангажименти. Квадратурата на този кръг е непостижима, защото Великобритания не се решава да предложи на Франция единствената гаранция, която би я накарала да води по-спокойна и помирителна политика спрямо Германия – гълъноценен военен съюз.

Осъзнавайки през 1922 г., че британският парламент никога не ще одобри формално военно ангажиране, френският премиер Бриан се позовава на Сърдечната антанта от 1904 г. – английско-френско дипломатическо сътрудничество без военни условия. Но през 1904 г. Великобритания се е чувствала застрашена от предизвикателствата на германската военноморска програма. През 1920 г. тя се страхува не толкова от Германия, колкото от Франция, чието поведение погрешно приписва на аrogантност, а не на паника. Великобритания неохотно се съгласява с предложението на Бриан, но излага същинските си мотиви да направи това в една цинична правителственаnota, която тълкува съюза с Франция като средство да се подобрят отношенията на Великобритания с Германия:

За нас Германия е най-важната страна в Европа не само в светлината на търговията ни с нея, но и защото тя е ключ за положението в Русия. Помагайки при настоящите условия на Германия, ние бихме се изложили на обвинението, че изоставяме Франция; но ако Франция е наш съюзник, такова обвинение няма да ни бъде отправено.⁽¹¹⁾

Било защото френският президент Александър Милеран е чувствителен спрямо британскитеувъртания, било защото предлаганото споразумение му се струва твърде аморфно, той отхвърля плана на Бриан и това води до оставката на премиера.

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

След провала на опита да сключи традиционен съюз с Великобритания Франция се опитва да постигне същия резултат в Обществото на народите чрез изработването на прецизна дефиниция за агресия. По-нататъшната стъпка би било установяването на точни задължения вътре в рамките на Обществото на народите, като по този начин то се превърне в глобален съюз. През септември 1923 г. по настояване на Франция и Великобритания Съветът на Обществото на народите изработва всеобщ договор за взаимна помощ. В случай на конфликт Съветът е овластен да определи коя страна е агресорът и коя – жертвата. Всеки член на Обществото е задължен да помогне на жертвата, при нужда и със сила, на континента, на който е територията му (това пояснение има за цел да се предотврати възникване на задължения за Обществото при колониални конфликти). Тъй като според доктрината за колективна сигурност задълженията по замисъл произтичат от общи каузи, а не толкова от национални интереси, договорът предвижда, че за да има право на помощ, държавата преди това трябва да е подписала споразумение за разоръжаване, одобрено от Обществото, и да е съкратила военните си разходи съгласно договорената програма.

Тъй като жертвата обикновено е по-слабата страна, замисленият от Обществото на народите договор за взаимна помощ на практика би поощрил агресия, изисквайки от по-уязвимата страна да отслаби защитата си. Нещо абсурдно има в предложението международният ред занапред да бъде бранен в полза на страните, които най-активно се разоръжават, а не в името на жизнените национални интереси. Освен това, тъй като преговорите за установяване на темповете и обхватата на разоръжаването с общ договор биха отнели години, всеобщият договор за взаимна помощ би породил на практика огромен вакум. И тъй като задълженията на Обществото за противопоставяне на агресията се изместват в далечното и мъгливо бъдеще, Франция и всяка друга застрашена страна биха били оставени сами срещу опасностите, които ще възникнат.

Въпреки своите бегли кллаузи договорът не получава подкрепа. Съединените щати и Съветският съюз отказват да го обсъдят. Мнението на Германия така и не се иска. След като се изяснява, че проектираният договор ще задължи притежаващата навред колонии Великобритания да помага на всяка жертва на агресия независимо къде се намира, лейбъристкият премиер Рамзи Макдоналд се чувства задължен да обяви, че Великобритания не може да приеме договора, макар да е помагала при съставянето му.

Междувременно за Франция стремежът към сигурност се е превърнал в идея фикс. Тя няма намерение да се откаже от усилията си и продължава да търси критерий, съвместим с колективната сигурност, особено след като в лицето на британското правителство на Макдоналд е видяла поддръжник на колективната сигурност и разоръжаването – така наречените прогресивни каузи, представени от Обществото. Накрая Макдоналд и новият френски министър-председател Едуар Ерио предлагат вариант на предишното предложение. Женевският протокол от 1924 г. предвижда арбитраж от Обществото при всички международни конфликти и установява три критерия за действие на всеобщото задължение да се помага на жертвата на агресия: отказ на агресора да позволи на Съвета да реши спора чрез помиряване; непредоставяне от агре-

Дипломацията

сора на проблема за юридическо решение или арбитраж; и, разбира се, предварително включване на жертвата в обща програма за разоръжаване. Всяка подписала страна е длъжна да помага на жертвата с всички налични средства срещу посочения агресор.⁽¹²⁾

Женевският протокол обаче се проваля по същите причини, по които се провалят договорът за взаимна помощ и всички други програми за колективна сигурност през 20-те години. Той отива твърде далеч за Великобритания и недостатъчно далеч за Франция. Великобритания го е предложила, за да въвлече Франция в разоръжаване, а не за да си създаде допълнително отбранително задължение. Чрез протокола Франция се стреми преди всичко да установи задължения за взаимна помощ, като интересът ѝ – ако изобщо съществува – към разоръжаването е вторичен. За да подчертаят безсмислеността на тази инициатива, Съединените щати обявяват, че няма да се съобразят с Женевския протокол или пък да толерират каквото и да е вмешателство в търговията на САЩ по силата на неговите клаузи. Когато председателят на Британския имперски отбранителен щаб предупреждава, че протоколът опасно ще раздуе британските въоръжени сили, кабинетът отглежда подкрепата си за него в началото на 1925 г.

Получила се е никаква нелепост. Противопоставянето на агресията е поставено в зависимост от предварителното разоръжаване на жертвата. На геополитическите съображения и стратегическата важност на района – причините, поради които народите са воювали от векове – е отнета легитимността. В духа на новия подход Великобритания трябва да брана Белгия, защото е разоръжена, а не защото е жизненоважна от стратегическа гледна точка. След месеци преговори демокрации не допринасят с нищо нито за разоръжаването, нито за сигурността. Тенденцията на колективната сигурност да превъръща агресията в абстрактен правен проблем и отказът да се обсъждат конкретни заплахи или ангажименти имат по-скоро обезкуражаващ, отколкото обнадеждаващ ефект.

Въпреки лицемерния патос, с който Великобритания се отнася към концепцията за колективна сигурност, тя смята произтичащите от нея задължения за безусловно по-слабо обвързвани от онези, с които се обвързва чрез традиционните съюзи. Кабинетът се оказва много плодовит в измислянето на различни формулировки за колективна сигурност, а упорито отказва да сключи формален съюз с Франция до самото навечерие на войната 15 години по-късно. Едвали би се правило подобно разграничение, ако не се приема, че задълженията по колективната сигурност ще бъдат изпълнени с по-малка вероятност или че ще са по-лесни за заобикаляне от произтичащите по договорите.

Най-мъдрият курс за съюзниците би бил освобождаването на Германия от най-тежките задължения на Версайския договор и изграждането на здрав френско-britански съюз. Това има предвид Уинстън Чърчил, когато се застъпва за съюз с Франция, „ако (и само тогава) тя изцяло промени отношенията си към Германия и лоялно възприеме британската политика на помощ и приятелство с Германия“⁽¹³⁾. Подобна политика обаче никога не се води последователно. Френските ръководители твърде много се страхуват и от Германия, и от дълбоко враждебното спрямо нея обществено мнение в своята страна, а британските водачи са настроени подозително към френските намерения.

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

Клаузите за разоръжаване във Версайския договор задълбочават англо-френския разрив. Ироничен е фактът, че те улесняват пътя на Германия към военен паритет и при наличната слабост на Източна Европа това вещае в перспектива нейното превъзходство. Между другото съюзниците са съчетали дискриминация с некомпетентност, пренебрегвайки необходимостта да създадат някакъв механизъм за проверка на клаузите за разоръжаване. В писмо до полковник Хаус от 1919 г. Андре Тардийо, главният френски представител на преговорите във Версай, предсказва, че пропускът да се изгради контролен механизъм ще осакати клаузите по разоръжаването в договора:

...приготвеният инструмент е немощен, опасен и абсурден... Би ли казало Обществото на народите на немците: „Докажете, че моята информация е погрешна.“ Или дори: „Ние желаем да извършим проверка.“ Значи ще предявим искане за надзор, а Германия ще отговори: „С какво право?“

Така биха отговорили немците и никой няма да може да ги укори, ако не бъдат принудени чрез договора да признаят правото да им се извършват проверки.⁽¹⁴⁾

В невинните времена, преди изучаването на контрола върху въоръженията да се превърне в академичен предмет, никому не се е струвало странно от Германия да се иска сама да отчита доколко се е разоръжила. Вярно е, че се създава Междусъюзническа военна контролна комисия. Но тя няма самостоятелно право на инспекции; тя само може да изисква от германското правителство информация за евентуални нарушения, а не процедура, основана върху доказателства. Комисията е разпусната през 1923 г., предоставяща съюзническите разузнавателни служби задачата да проверяват доколко Германия спазва ограниченията. Затова никак не е чудно, че клаузите за разоръжаване драстично се нарушават дълго преди отказа на Хитлер да се съобразява с тях.

На политическо равнище германските ръководители умело държат на обещаното от Версайския договор общо разоръжаване, от което собственото им разоръжаване трябва да представлява само първата фаза. С времето те успяват да осигурят британска подкрепа за това свое настояване и да го използват, за да оправдаят и неизпълнението на други условия от договора. За да упражни давление над Франция, Великобритания обявява драматични намаления на своите сухопътни сили (на които никога не е разчитала особено за сигурността си). Сигурността на Франция, от друга страна, изцяло зависи от постоянната ѝ армия, значително по-голяма от германската поради големия превес в индустриски потенциал и население на Германия. Натискът да се промени този баланс – или чрез германско превъоръжаване, или чрез френско разоръжаване – води на практика до преобръщане на резултатите от войната. Още преди Хитлер да дойде на власт, става ясно, че клаузите за разоръжаване от Версайския договор скоро ще станат на пух и прах, онагледявайки геополитическите преимущества на Германия.

Репарациите са друг елемент на разединение между Франция и Великобритания. До Версайския договор плащането на репарации от страна на победени-

Дипломацията

те е аксиома. След Френско-пруската война от 1870 г. Германия не смята за нужно да изтъкне друго принципно основание за искането на обезщетения от Франция освен своята победа; същото прави и през 1918 г., когато представя на Русия страхотна репарационна сметка с Брест-Литовския договор.

Но при изграждането на Версайския нов световен ред съюзниците са узрели за схващането, че репараците се нуждаят от морално оправдание. Те го намират в член 231, или клаузата за вината за войната, описан в предходната глава. Клаузата става обект на яростни нападки от страна на Германия, като отстранява и без това слабата ѝ мотивация да сътрудничи за изпълнение на мирните споразумения.

Едно от най-чудните неща във Версайския договор е, че, включвайки толкова оскърбителна и недвусмислена клауза за вината, съставителите му не са посочили общата сума на исканите репарации. Уточняването ѝ е оставено на бъдещи експертни комисии, защото сумите, обещавани от съюзниците на техните общества, са така раздуги, че никога не биха убягнали от критичния по-глед на Уилсън или от анализа на сериозните финансови специалисти.

По такъв начин и репараците подобно на разоръжаването се превръщат в оръжие на германските ревизионисти, а експертите изразяват резерви по отношение не само на моралността, но и на изпълнимостта на претенциите. Джон Майнард Кейнс с неговия „Трактат върху икономическите последствия от мира“ е ярък пример в това отношение.⁽¹⁵⁾ Търговските позиции на победителя винаги отслабват с времето. Каквото не е изтръгнато при шока от поражението, става все по-трудно за получаване впоследствие – урок, който Америка ще научи след края на войната срещу Ирак в Персийския залив през 1991 г.

Едва през 1921 г. – две години след подписването на Версайския договор – окончателно са определени сумите на репараците. Те са абсурдно високи: 132 милиарда златни марки (около 40 милиарда долара, равняващи се приблизително на 323 милиарда долара по сегашна стойност). Германия би могла окончателно да изплати тази сума едва в края на столетието. Както и може да се очаква, тя обявява неплатежспособност; дори и ако международната финансова система бе понесла подобен огромен трансфер на ресурси, никое германско правителство не би оцеляло, приемайки го.

През лятото на 1921 г. Германия изплаща първата си вноска от 1 милиард марки (250 miliona долара). Но тя прави това, като напечатва книжни марки и ги продава за чужда валута на свободния пазар – или с други думи, обезценявайки своята валута до невъзможност за какъвто и да е значителен трансфер на ресурси. В края на 1922 г. тя предлага четиригодишен мораториум по репараците.

Деморализацията на Версайския международен ред и на Франция като негов основен европейски стълб вече е много напреднала. Не са изградени принудителен механизъм за изискване на репараците и контролен механизъм за разоръжаването. При положение че Франция и Великобритания имат разногласия и по двата проблема, Германия недоволства, а Съединените щати и Съветският съюз са извън играта. Версай фактически довежда по-скоро до някакъв вид международна партизанска война, а не до световен ред. Четири години

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

след съюзническата победа пазарните позиции на Германия вече са по- силни в сравнение с Франция. В такава атмосфера британският премиер Лойд Джордж предлага да бъде свикана международна конференция в Генуа през април 1922 г. в разумен опит да се обсъдят в пакет репарациите, военните дългове и възстановяването на Европа – сходно начинание е планът „Маршал“ едно поколение по-късно. Тъй като е невъзможно да се мисли за европейско икономическо възстановяване без участието на двете най-големи континентални страни (едновременно и най-големи дължници) Германия и Съветския съюз – париите на европейската дипломация, – те също са поканени на международна конференция за пръв път в следвоенния период. Резултатът не е укрепване на международния ред, както се е надявал Лойд Джордж, а благоприятна възможност двете отхвърлени страни да застанат рамо до рамо.

Нищо дори издалеч наподобяващо Съветския съюз не се е появявало на хоризонта на европейската дипломация от времето на Френската революция. За пръв път от повече от столетие една страна официално си е поставила целта да събори установения ред. Френските революционери са се стремили да изменят характера на държавата; большевиките, правейки още една крачка, предлагат изобщо да се унищожи държавата. А според Ленин, след като държавата отмира, няма да има повече нужда от дипломация или външна политика.

В началото тази позиция обърква и большевиките, и онези, с които са принудени да взаимодействат. Ранните большевики развиват теорията, че класовата борба и империализмът са причинители на войната. Те обаче никога не са се сблъсквали с въпроса, как се води външна политика между суверенни страни. Вярват, че международната революция ще последва тяхната победа само след месеци, и единствено крайните пессимисти смятат, че това може да стане след няколко години. Лев Троцки, първият съветски външен министър, се смята за нещо повече от чиновник и за да дискредитира капиталистите, публикува тайните договори, с които те са се разбрали как да разделят плячката от междуособната си война. Той си поставя за задача да „отправи няколко революционни прокламации към народите на света и след това да замълъкне“⁽¹⁶⁾. Никой от ранните комунистически водачи не допуска, че е възможно една комунистическа страна да съществува съвместно с капиталистическите десетилетия наред. Тъй като се очаква след няколко месеца или години държавата изобщо да изчезне, главната задача на ранната съветска външна политика е да агитира за световна революция, а не да се занимава с отношенията между държавите.

Поради тези причини отстраняването на Съветския съюз от процесите на сключването на мира във Версай е напълно обяснимо. Съюзниците нямат никакви основания да привличат в своите разисквания страна, вече склучила сепаративен мир с Германия, страна, чиито агенти се опитват да съборят правителствата им. Нито пък Ленин и колегите му показват желание да участват в изграждането на международния ред, който се стремят да разрушат.

Нищо в безкрайните им, трудноразбираеми вътрешни дебати не е подготвило ранните большевики за положението на война, което фактически наследяват. Те не притежават мирен план, тъй като възприемат своята страна не като

Дипломацията

държава, а само като кауза. И действат така, сякаш прекратяването на войната и на сърчаването на европейската революция са един и същ процес. Първият им външнополитически декрет, издаден на следващия ден след революцията през 1917 г., е така наречените Декрет на мира – апел до правителствата и народите по света за демократичен според българите мир.⁽¹⁷⁾

Тези илюзии рухват бързо. Германското главно командване се съгласява да води преговори за подписане на мирен договор в Брест-Литовск и да спазва примирие, докато траят разговорите. Отначало Троцки си въобразява, че ще може да размахва заплахата за световна революция като оръжие при пазарълците и да действа като един вид пълномощник на пролетариата. За негово нещастие преговорите от германска страна се водят от победоносен генерал, а не от философ. Макс Хофман, началник на щаба на Източния фронт, е наясно със съотношението на силите и поставя брутални условия през януари 1918 г. Той иска анексията на цяла Прибалтика, част от Белорусия, *de facto* протекторат над независима Украйна и огромно обезщетение. Уморен от протаканията на Троцки, накрая представя карта с широка синя линия, очертаваща германските искания, и дава недвусмислено да се разбере, че Германия няма да се оттегли от тази линия, докато Русия не проведе демобилизация – с други думи, докато не стане беззащитна.

Хофмановият ултиматум поражда първия по-серииозен комунистически дебат за външната политика, който започва през 1918 г. Подкрепян от Сталин, Ленин настоява за мир; Бухарин се застъпва за революционна война. Ленин спори, че ако не настъпи германска революция или тя не успее, Русия ще претърпи „съкрушително поражение“, което ще доведе до още по-неизгоден мир, „който нещо повече – може да бъде сключен не от социалистическо правителство, а от някакво друго... При съществуващото положение абсолютно неприемлива тактика е съдбата на започналата в Русия социалистическа революция изцяло да се залага на вероятността революцията в Германия да започне в най-близко бъдеще.“⁽¹⁸⁾

Застъпвайки се за идеологическа по същество външна политика, Троцки препоръчва политиката на „нито война, нито мир“⁽¹⁹⁾. Слабата страна има възможност да печели време само срещу противник, който смята, че преговорите се развиват по неговата логика – илюзия, на която Съединените щати често са се поддавали. Германците не хранят подобни илюзии. Когато Троцки се завръща с инструкции за нито война, нито мир и едностранино обявява край на войната, германците възстановяват военните действия. Изправени пред пълно поражение, Ленин и колегите му приемат Хофмановите условия и подписват Брест-Литовския мирен договор, съгласявайки се да съществуват съвместно с империалистическа Германия.

Принципът на съвместно съществуване ще бъде прокламиран многократно през следващите 60 години от Съветите при неизменна реакция на защитници те му: всеки път демократиите виждат в съветските заявления сигнал за преминаване към постоянна мирна политика. А комунистите винаги ще оправдават периодите на мирно съвместно съществуване с довода, че съотношението на силите е неподходящо за конфронтация. Очевидният извод е, че при промяна

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

на съотношението борбата привързаност към мирното съвместно съществуване ще се изпари. Според Ленин реалността налага да се живее с капиталистически враг:

Със сключването на сепаративен мир ние в максимално възможна степен засега се освобождаваме от двете воюващи помежду си империалистически групировки; възползвайки се от тяхната взаимна враждебност, извлечаме полза от войната, която прави трудноосъществимо договарянето им срещу нас.⁽²⁰⁾

Върхна точка на тази политика става, разбира се, пактът между Хитлер и Сталин от 1939 г. Потенциалната безпринципност лесно намира оправдание. „Ние сме убедени – се казва в една комунистическа декларация, – че най-последователната социалистическа политика може да съживителства с най-серизния реализъм и уравновесена практическост.“⁽²¹⁾

През 1920 г. съветската политика прави последната крачка към признаване на необходимостта от по-традиционнa политика спрямо Запада, когато външният министър Георгий Чичерин заявява:

Може да има различни мнения за това, колко време ще живее капиталистическата система, но понастоящем капиталистическата система съществува, така че е необходимо да се намери *modus vivendi*...⁽²²⁾

Въпреки революционната реторика накрая националните интереси изплуват като доминанта на съветските цели и се издигат в социалистическа истина – точно както толкова дълго са съставлявали сърцевината на политиката на капиталистическите страни. Оцеляването става непосредствена цел, а съвместното съществуване – тактика.

И все пак социалистическата държава скоро се изправя пред друга военна заплаха, когато през 1920 г. е нападната от Полша. Полските части стигат до околностите на Киев, преди да бъдат отблъснати. Когато Червената армия в контранастъпление доближава Варшава, западните сили се намесват с искане за прекратяване на офанзивата и за сключване на мир. Британският външен министър лорд Кързън предлага разделителна линия между Полша и Русия, която Съветите са готови да приемат. Полша обаче я отхвърля и иска границата да следва предвоенните бойни линии – много по изток от предложението на лорд Кързън.

Така Полша успява да изостри враждебността на историческите си врагове: Германия, от която придобива Горна Силезия и Полския коридор, и Съветският съюз, от който откъсва територии източно от линията „Кързън“. Когато пушниците се разнасят, Съветският съюз най-сетне се вижда свободен от войни и революция, макар че е заплатил със загуба на повечето царски завоевания в Прибалтика, Финландия, Полша, Бесарабия и по протежение на турската граница. До 1923 г. Москва си възвръща контрола над Украйна и откъсналата се от Русия през метежните времена Грузия – постъпка, незабравена от много съвременни руски ръководители.

Дипломацията

За да възстанови вътрешния си контрол, Съветският съюз е принуден да направи прагматичен компромис между революционните кръстоносни походи и *Realpolitik*, между обявяването на световната революция и практиката на мирното съвместно съществуване. Макар че решава да отложи световната революция, той съвсем не се превръща в поддръжник на съществуващия ред. Мирът му се представя като благоприятна възможност да настройва капиталистите един срещу други. Предпочитаният обект е Германия, винаги играла важна роля в съветското мислене и руските чувства. През декември 1920 г. Ленин излага съветска стратегия:

Нашето съществуване зависи най-напред от съществуването на радикално разцепление между империалистическите сили и след това от факта, че победата на Антантата и Версайският мир хвърлиха огромното мнозинство от немския народ в положение, в което не може да живее.

...Германското буржоазно правителство лудо мрази болншевиките, но против собствената му воля международното положение на Германия го тласка към мир със Съветска Русия.⁽²³⁾

Германия стига до същото заключение. По време на Руско-полската война генерал Ханс фон Сект, архитектът на следвоенната немска армия, пише:

Съвременната полска държава е творение на Антантата. Тя трябва да замести натиска, упражняван преди това от Русия върху източната граница на Германия. Битката на Съветска Русия с Полша нанася удар не само върху последната, но и преди всичко върху Антантата – Франция и Великобритания. Ако Полша рухне, цялата сграда на Версайския договор ще се превърне в руини. Оттук ясно следва, че Германия няма никакъв интерес да оказва каквато и да е помощ на Полша в борбата ѝ с Русия.⁽²⁴⁾

Възгледите на Фон Зект потвърждават опасенията, изложени няколко години по-рано от лорд Балфур (цитирани в предходната глава) – че Полша снабдява Русия и Германия с общ враг и ги освобождава от баланса, който са поддържали помежду си през XIX век. В лицето на Версайската система Германия се сблъска не с Тройната антанта, а с множество държави, в различна степен противопоставени една на друга, като на всички тях се противопоставя Съветският съюз, чийто териториални недоволства много напомнят немските. Въпрос на време е кога двамата парии ще преодолеят взаимната си омраза.

Възможността възниква през 1922 г. в Рапало, италианско крайморско градче недалеч от Генуа, където се провежда международната конференция, свикана по инициатива на Лойд Джордж. Поironия на съдбата поводът за нея са продължаващите пазаръци за репарациите, крайно изострени, след като съюзниците представят репарационната сметка и Германия заявява, че не може да я плати.

Голяма пречка за успеха на конференцията е, че Лойд Джордж не притежава нито силата, нито мъдростта, с които държавният секретар Джордж Маршал впоследствие довежда до успех своята програма за възстановяване. В последния

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

момент Франция не разрешава въпросът за репарациите да се включи в дневния ред, опасявайки се не без основание, че върху нея ще бъде упражнен натиск да намали общата сума. За Франция очевидно най-важно е неосъществимото ѝ, макар и международно признато искане за никакъв приемлив компромис. Германия се стреми към мораториум върху репарациите. Съветите подозират, че съюзниците могат да потърсят излаз от безизходицата, свързвайки царските дългове с германските репарации, при което Съветският съюз ще бъде притиснат да признае царските дългове и ще бъде изключен от германските репарации. Член 116 от Версайския договор отваря вратата за такава възможност.

Съветското правителство няма намерение да признае царските дългове, а така също британските и френските финансови искове. Освен това не желае да прибави и Германия към и бездруго дългия списък на своите врагове, като се включи във въртележката на репарациите. За да предотврати възможността Генуезката конференция да реши проблема по неизгоден за Съветите начин, Москва предлага преди конференцията двете отхвърлени държави да установят дипломатически отношения и да се откажат от взаимните си претенции. Понеже не желае да е първата европейска страна, установила дипломатически отношения със Съветския съюз, с което евентуално би отслабила позицията си за облекчаване на репарациите, Германия заобикаля предложението. То обаче остава в сила, докато събитията в Генуа не налагат промяна на позициите.

Съветският външен министър Георгий Чичерин, аристократ по рождение, прегърнал ентузиазирано болнешвишката кауза, с голямо удоволствие се възползва от благоприятната възможност в Генуа да приведе революционните идеи в служба на *Realpolitik*. Той прокламира „мирното съвместно съществуване“ с термини, които поставят практическото сътрудничество над идеологическите постулати:

...руската делегация признава в настоящия исторически момент, който позволява успоредно съществуване на стария социален ред и на новия, сега раждащ се, икономическото сътрудничество между държавите, представляващи тези две системи на собственост, като крайно необходимо за общото икономическо възстановяване.⁽²⁵⁾

Едновременно Чичерин съчетава призыва за сътрудничество с предложения, умело замислени, за да подклаждат объркането сред демократите. Той предлага толкова мащабен дневен ред, че не може да бъде нито изпълнен, нито пренебрегнат от демократичните правителства – тактика, която занапред ще се превърне в постоянно оръжие на съветската дипломация. Предложението предвижда забрана на оръжията за масово унищожение, световна икономическа конференция и международен контрол над всички морски пътища. Целта е да се мобилизира западното обществено мнение и Москва да си спечели славата на поборник за международния мир, с което да се затруднят демократите да организират антикомунистически кръстоносен поход – кошмар на Кремъл.

В Генуа Чичерин е в ролята на аутсайдер, но не в по-голяма степен от членовете на немската делегация. Западните съюзници продължават да не съзнават

Дипломацията

изкушенияята, които пораждат и в Германия, и в Съветския съюз с претенциите си, че тези две най-мошни страни на континента могат да бъдат пренебрегнати. Три молби от германския канцлер и неговия външен министър за среща с Лойд Джордж са отхвърлени. В същото време Франция предлага частни консултации с Великобритания и Съветския съюз, от които Германия да бъде изключена. Целта на тези срещи е да се възкреси излинилият план за компенсация на царските дългове с германски репарации – предложение, което и по-малко подозителни дипломати от съветските биха изтъкували като капан, миниращ перспективата за подобряване на германско-съветските отношения.

В края на първата седмица от конференцията и Германия, и Съветският съюз са завладени от тревогата, че ги настъпват един срещу друг. Когато един от помощниците на Чичерин звъни по телефона на германската делегация в конспиративното време 1,15 часа след полунощ на 16 април 1922 г. и предлага среща същия ден в Рапало, германците с радост се съгласяват. Те горещо се стремят да излязат от изолацията, а Съветите искат да си спестят съмнителната привилегия да бъдат германски кредитори. Не е нужно много време на двамата външни министри, за да съставят споразумение, с което Германия и Съветският съюз установяват пълни дипломатически отношения, отказват се от всякакви взаимни претенции и си дават статута на най-благодетелствана нация. Лойд Джордж, научил със закъснение за срещата от своето разузнаване, отчаяно се опитва да се свърже с немците, за да ги покани на разговорите, които многократно е отказал. Посланието му стига до Ратенau, германския представител на преговорите, точно когато той тръгва, за да подпише германско-съветското споразумение. Ратенau се поколебава, след това промърморва: *Le vin est tiré, il faut le boire.* (Виното е наточено, трябва да се изпие).⁽²⁶⁾

През следващата година Германия и Съветският съюз сключват тайни споразумения за военно и икономическо сътрудничество. Макар че по-късно се превръща в символ на опасностите от съветско-германско сближаване, договорът в Рапало е един от онези съдбоносни инциденти, които изглеждат неизбежни само в ретроспекция: инцидент, защото нито една от страните не го е планирала; неизбежен, защото предпоставките за него са в острракизма на западните съюзници по отношение на двете най-големи континентални държави, в създаването на пояс от слаби, враждебни една спрямо друга страни между тях, както и в откъсването на територии от Германия и Съветския съюз. Всичко това в най-голяма степен поощрява Германия и Съветския съюз да преодолеят идеологическата си вражда и да си сътрудничат срещу Версайската система.

Сам по себе си Рапалският договор няма тези последици; той обаче символично запечатва общите и значителни интереси, които продължават да сближават съветските и германските ръководители през останалата част от периода между двете войни. Джордж Кенан приписва това споразумение отчасти на съветската настойчивост, отчасти на отсъствието на единство в Запада и на неговото самодоволство.⁽²⁷⁾ Очевидно е, че западните демокрации действат късогледо и неразумно. Но след като веднъж допускат грешката със съставянето на Версайския договор, пред тях остават само изключително мрачни възможности. В по-продължителна перспектива съветско-германското сближение е

ДИЛЕМИТЕ НА ПОБЕДИТЕЛИТЕ

можело да се предотврати само посредством сделка с една от двете страни, склучена от Великобритания или от Франция. Но минималната цена на подобна сделка с Германия би било коригирането на полската граница и почти със сигурност – премахването на Полския коридор. В една такава Европа Франция би предотвратила доминирането на Германия само чрез твърд съюз с Великобритания, каквото британците, разбира се, отказват да обсъдят. Съответно едно споразумение със Съветския съюз би имало за цена възстановяване на линията „Кързън“, което Полша не би приела, а Франция не би обсъждала. Демократите не са подгответи да платят която и да е от тези две цени, нито пък да признаят дилемата, пред която са изправени – отстояване на Версайското споразумение, без да се позволи на Германия и на Съветския съюз да играят значителна роля.

При това положение остава постоянната възможност двата континентални гиганта да предпочетат подялба на Източна Европа помежду си, заместо да се присъединяват към коалиция, насочена срещу единия от тях. Така на Сталин и Хитлер, необременени от миналото и тласкани от жаждата за власт, остава да духнат картонената кула, издигната от интелигентните, миролюбиви, но преди всичко плахи държавници от периода между двете войни.

ГЛАВА XI

Щреземан и изправянето на победените

Съгласно всички принципи на дипломацията на баланса на силите, прилагани в Европа след Уилям III, Великобритания и Франция би трябвало да образуват антигермански съюз, за да обуздаят реваншистките импулси на своя неспокоен съсед. Та нали Великобритания и Франция поотделно са по-слаби от Германия – дори от победената Германия – и биха имали надежда да ѝ се противопоставят единствено в коалиция. Великобритания изоставя самостоятелното преследване на равновесие, характерно за политиката ѝ в продължение на три века. Тя се люшка между прекалено стриктното прилагане на принципите на баланса на силите и растващата преданост към новия принцип за колективна сигурност, чието налагане обаче не желае да форсира. Франция следва политика на отчаяние, мятайки се между отстояването на Версайския договор, за да забави надигането на Германия, и половинчатите опити да се помири със своя страховит съсед. И става така, че държавникът, изиграл най-важната роля за оформяне на дипломатическия пейзаж на 20-те години – Густав Щреземан – произлиза не от страна победителка, а от победена Германия.

ЩРЕЗЕМАН И ИЗГРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

Но преди да се появи Щреземан, Франция предприема обречен опит да си осигури безопасност чрез собствени усилия. В края на 1922 г. – при илюзорни репарации, спорно разоръжаване, несъществуващи реални британски гаранции за сигурност и напредващо германско-съветско сближаване, Франция изчерпва емоционалния си капацитет. Военновременният президент Реймон Поанкаре заема министърпредседателския пост и решава еднострочно да отвоюва клаузата за репарации на Версайския договор. През януари 1923 г. френски и белгийски части окупират Рур, сърцето на германската индустрия, без да се консултират с другите съюзници.

Години по-късно Лойд Джордж подхвърля: „Ако нямаше Рапало, нямаше да има и Рур.“⁽¹⁾ Но също така е вярно, че ако Великобритания ѝ бе дала гаранции за сигурност, Франция нямаше да се реши на такава отчаяна стъпка, като окупацията на индустриалното сърце на Германия. Както и че ако Франция бе показвала повече отстъпчивост по въпроса за репарациите, Великобритания би погледнала по-благосклонно на един съюз – друг въпрос е доколко смислен би бил той при почти пацифисткото британско обществено мнение.

Парадоксално е, че единствената самостоятелна военна инициатива на Франция показва, че тя фактически е изгубила способността да действа самостоятелно. Франция установява контрол над промишлеността в Рурска област, за да замени отказваните от Германия репарационни плащания с експлоатация на стоманата и въглищата. Немското правителство нарежда да започне пасивна съпротива и плаща на работниците от въгледобива и стоманената индустрия да не работят. Макар че тази политика довежда германското правителство до фалит и предизвиква хиперинфлация, тя провала френското начинание и превръща окупацията на Рур в грандиозен гаф.

Франция остава напълно изолирана. Съединените щати изразяват неодобрението си, като изтеглят от Рейнска област собствената си окупационна армия. Великобритания се мръщи. Германия вижда в това разцепление сред съюзниците благоприятна възможност за сближаване с Великобритания. Бурната атмосфера на национална съпротива срещу френската окупация дори подтиква някои от германските лидери да възкресят стария проект за английско-немски съюз – още една проява на вродената германска тенденция да се надценяват собствените възможности. Британският посланик в Берлин лорд Д'Абернън докладва за разговор, в който водещ германски държавник подновява част от аргументацията на имперска Германия за съюз с Великобритания, заявявайки, че „ положението от 1914 г. днес се е обърнало. Очевидно е, че през 1914 г. Англия се сражава с Германия, за да предотврати нейната военна доминация над Европа, но след няколко години тя може да се окаже принудена да воюва с Франция по същата причина. Въпросът е дали Англия ще води тази борба сама, или ще има съюзници“⁽²⁾.

На никой отговорен британски лидер не му минава през ум да отиде толкова далеч, че да съюзи страната си с Германия. Но на 11 август 1923 г. външният министър Кързън и служителят във Форин офис Ейър Кроу (автор на Меморандума на Кроу от 1907 г.) искат от Франция да преразгледа своето поведение в Рур, предупреждавайки, че в противен случай рискува да изгуби подкрепата

Дипломацията

на Великобритания при бъдеща криза с Германия. Поанкаре не се стряска. Той не смята, че британската помощ е услуга за Франция, а че по-скоро съответства на британските национални интереси: „...Ако възникне ситуация, подобна на тази от 1914 г... Англия в защита на собствените си интереси ще вземе същите мерки, които взе тогава.“⁽³⁾

Оказва се, че Поянкаре е прав относно крайния избор, който Великобритания ще направи, когато бъде изправена пред ситуация, сходна на тази от 1914 г. Но той греши в преценката си за времето, необходимо на Великобритания, докато разбере, че всъщност се изправя пред подобна криза, като междувременно рахитичната Версайска система ще е рухнала.

Окупацията на Рур завършва през есента на 1923 г. Франция не успява да подбуди значимо сепаратистко движение в Рур и дори в Рейнска област, където според условията на Версайския договор германската армия няма право да влиза и следователно няма възможност да задуши евентуални сепаратистки аспирации. Въглищата, изкопани по време на окупацията, едва покриват разносите за администрирането на областта. В същото време Германия е обхваната от вълнения в Саксония (предизвикани от левицата) и в Бавария (предизвикани от десницата). Инфляцията беснее, поставяйки на изпитание способността на правителството да изпълни каквито и да е свои задължения. Настояванията на Франция за пълен размер на репарациите са станали неизпълними в резултат на френските акции.

Франция и Великобритания успяват взаимно да се парализират. Франция се опитва да отслаби Германия чрез едностранни действия, с което осуетява британската подкрепа; Великобритания настоява за помирение, без да отчита отражението му върху равновесието на силите, и така подкопава френската сигурност. Дори разоръжена Германия се оказва достатъчно мощна, за да обезсили френските акции, вещаейки онова, което ще се случи, след като тя разчути версайските вериги.

През 20-те години всеки път, когато попадат в задънена улица, демократите прибягват до Обществото на народите, наместо да се обърнат с лице към geopolитическите реалности. Дори британският Генерален щаб попада в тази клопка. И цитираният в предходната глава меморандум, сочещ Германия като основна заплаха и обявяваш Франция за неспособна да окаже ефективна съпротива, не внася разнобой в преобладаващото мнение: в заключенията си Генералният щаб не предлага нищо по-добро от „укрепване“ на Обществото на народите (без да е ясно какъв смисъл влага в това), както и сключване на „съюзи ad hoc, в случай че... Германия бъде обхваната от амок“⁽⁴⁾.

Тази препоръка е почти сигурна рецепта за провал. Обществото е прекалено разединено, а когато Германия изпадне в амок, ще бъде твърде късно, за да се организират съюзи. За да си осигури в дългосрочен план дори по-благоприятни позиции от онези, които е имала преди войната, на Германия ѝ е необходимо само едно – държавник, достатъчно далновиден и търпелив, за да подкопае Версайския договор с дискриминационните му клаузи.

Такъв лидер се явява през 1923 г., когато Густав Щреземан става външен министър, след това и канцлер. Неговият метод за съживяване на германската

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНТЕ

сила е така наречената политика на изпълнение, която напълно преобръща предишната германска политика и изоставя дипломатическата партизанска война, водена от предшествениците му срещу клаузите от Версай. Изпълнението разчита на очевидното неудобство, което Великобритания и Франция изпитват поради голямото разминаване между техните провъзгласени принципи и предвидените във Версайския договор условия. Срещу германските усилия да се изпълни една облекчена репарационна програма Щреземан се опитва да получи от самите съюзници освобождаване на страната му от най-тежките клаузи.

Един победен във война народ, отчасти окупиран от чужда армия, поначало има два избора. Той може или да отправя предизвикателства към победителя с надеждата, че ще превърне силовото налагане на мира в прекалено болезнено, или да сътрудничи с победителя, докато събере мощ за ново противопоставяне. И двете стратегии носят рискове. След военно поражение съпротивата е силово изпитание в момент на най-голяма слабост; сътрудничеството рискува да доведе до деморализация, тъй като политика, харесваща се на победителя, обикновено обърква общественото мнение на победените.

Преди Щреземан Германия води политика на съпротива. Конфронтационната тактика ѝ позволява да се наложи в Рурската криза, ала едва ли може да се каже, че германското недоволство е утaloжено от френското оттегляне. Твърде странно е, че връщането на Елзас-Лотарингия на Франция не се оспорва. Ала преначертаването на германските граници с оглед да се предадат на Полша големи дялове от германска територия се сблъска с гореща националистическа опозиция. Накрая възниква силен натиск да се отхвърлят ограниченията върху германската военна сила. Почти единодушно е и съгласието, че съюзническите репарационни искания са възмутителни.

За разлика от националистите Щреземан разбира, че колкото и непопулярен да е Версайският договор – колкото и да го мрази той самият, – за да се отхвърлят най-тежките му клаузи, е необходимо британско, а до известна степен и френско съдействие. Разбирателството в Рапало се е оказало полезна тактика за обезкуражаване на западните демократии. Но тъй като Съветският съюз е прекалено обеднял, за да помогне на Германия да се възстанови икономически, и прекалено изолиран, за да окаже подкрепа в повечето дипломатически сблъсъци, същинското значение на Рапало би се почувствало едва след като Германия набере достатъчно сили, за да се изправи открыто срещу Версайския договор. Преди всичко възстановяването на икономическата ѝ мощ се нуждае от външни заеми, които трудно би си осигурила в атмосфера на конфронтация. Така Щреземановата политика на изпълнение отразява преди всичко реалистичния подход на държавника към нуждите на германското политическо и икономическо възстановяване: „Съществената военна слабост на Германия – пише той – очертаava границите, природата и методите на германската външна политика.“⁽⁵⁾

Политиката на изпълнение се основава на реализъм, а тази стока не е поизобилна в следвоенна Германия (особено в консервативните кръгове), отколкото през дните, когато консервативните политики толкова допринасят за избухването на Първата световна война. Прекратяването на войната, докато гер-

Дипломацията

манските военни части са все още на чужда територия, позволява на най-отговорните за въвлечането на страната във война да избегнат последиците от своята лудост и да прехвърлят вината върху по-умерените си приемници. Лойд Джордж предвижда този резултат, когато на 26 октомври 1918 г. коментира пред военния кабинет първите германски мирни стъпки:

Премиерът каза, че Франция е опустошена, а Германия се измъква. Веднага щом се оказахме способни да наложим Германия по гърба, тя каза: „Предавам се.“ Възниква въпросът: да продължим ли да я налагаме, както тя налагаше Франция?“⁽⁶⁾

Колегите му обаче смятат, че Великобритания е твърде изтощена, за да следва такъв курс. Външният министър Остин Чембърлейн отвръща загрижено, че „отмъщението струва твърде скъпо тези дни“⁽⁷⁾.

Както Лойд Джордж предвижда, в новата Ваймарска република още от началото се надигат националистически агитатори, макар че са ѝ предоставени много по-благоприятни мирни условия от онези, на които военното висше командване би могло да се надява. Новите демократични лидери на Германия не получават никаква похвала, че съумяват да запазят субстанцията на страната при най-трудни обстоятелства. В политиката всъщност рядко се награждава за смекчаването на вредите, тъй като е трудно да се докаже, че са могли да настъпят по-лоши последици.

Точно както две поколения по-късно става възможно един консервативен американски президент да организира отварянето на Америка към Китай, така и само лидер с безупречни консервативни акредитиви като Щреземан би могъл да основе германската външна политика върху, макар и двусмислено, сътрудничество с омразното Версайско съглашение. Син на търговец на бира, Щреземан е роден в Берлин през 1878 г. и изгражда политическата си кариера в лоното на консервативната пропътровска Национална либерална партия. През 1917 г. става неин лидер. Много общителен човек, той е почитател на литературата и историята и често изпъстря разговорите си, като се позовава на немските класици. Независимо от това ранните му схващания върху външната политика отразяват традиционните консервативни възгледи. Той например е убеден, че Германия е била подмамена във войната от завистливата Великобритания, жадна да запази собственото си превъзходство.

Чак до 1917 г. Щреземан е за широки завоевания и на Изток, и на Запад, както и за анексия на френски и британски колониални владения в Азия и Африка. Той е привърженик и на неограничената подводна война – пагубно решение, което дава повод на Америка да влезе във войната. Че човек, нарекъл Версайския договор „най-голямата измама в историята“⁽⁸⁾, впоследствие става инициатор на политика за неговото изпълнение, може да изглежда странен обрат само за онези, които не смятат, че *Realpolitik* може да извлече полза от умереността.

Щреземан е първият следвоенен германски лидер – и единственият демократичен, – който се възползва от геополитическите предимства, които Версай-

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

ските споразумения предоставят на Германия. Схваща крехкостта на френско-британските отношения и използва това обстоятелство, за да разшири разрива между двета военновременни съюзника. Умело използва британския страх от колапса на Германия едновременно и срещу Франция, и срещу Съветския съюз. Официален британски анализатор описва Германия като решаваща крепост срещу разпространението на большевизма и привежда аргументи, за да покаже, че „изпълнението“ напредва. Немското правителство се ползвало с „подкрепа на мнозинството в Националното събрание и е истински демократично, възнамерява да впрегне всички сили, с които разполага, за изпълнение на Версайския договор и заслужава искрената подкрепа от страна на съюзниците“. Не бъде ли предоставена британска помощ, Германия „неизбежно ще гравитира на първо време към большевизма, а в края на краищата може би отново към монархически абсолютизъм“⁽⁹⁾.

Аргументите на Великобритания в полза на помощ за Германия до голяма степен напомнят американските предложения за помощ за Русия през Елциновия период. И в двета случая не се отчитат последиците от „успеха“ на поддържаната политика. При успех на „изпълнението“ германската мощ би нараснала прогресивно, докато страната се превърне в заплаха за равновесието в Европа. По същия начин, ако една международна помощна програма за Русия след Студената война постигне целите си, растящата руска мощ ще има своите геополитически последствия по цялата огромна периферия на бившата Руска империя.

И в двета случая адвокатите на помирението имат положителни и дори далновидни цели. Западните демокрации постъпват умно, приемайки Щреземановата политика на изпълнение. Но те грешат, като не заздравяват връзките помежду си. Политиката на изпълнение има за цел да приближи дена, описан от генерал Фон Зект: „Ние трябва да възстановим мощта си и веднага щом постигнем това, естествено, ще си възвърнем всичко, каквото загубихме.“⁽¹⁰⁾ Америка постъпва далновидно, предлагайки на Русия помощ след края на Студената война, но е сигурно, че след като Русия се възстанови икономически, натискът ѝ върху съседните страни ще нарасне. Вероятно това е цена, която си заслужава да се плати, но ще е грешка да не се отчита, че има такава цена.

В ранните етапи от неговата политика на изпълнение крайните цели на Щреземан са без значение. Независимо дали се стреми към трайно помирение или към отхвърляне на съществуващия ред – или както е най-вероятно, към поддържане и на двете възможности открыти, – първата му задача е да разреши спора около Германия за репарациите. Без Франция съюзниците с еднаква сила желаят да приключат проблема и най-сетне изобщо да започнат да получават някакви репарации. Франция пък иска да се измъкне от капана, в който сама се е пъхнала с оккупацията на Рур.

Щреземан умело предлага международен арбитраж за ново разписание на плащанията по репарациите, очаквайки международният форум да се окаже по-малко взискателен, отколкото ако Франция бъде сама. През ноември 1923 г. Франция се съгласява с назначаването на американския банкер Чарлс Доус за „безпристрастен арбитър“, който да намали френските репарационни искания

Дипломацията

– печален символ на разпадането на военновременния съюз. Препоръките на комитета „Доус“ със смекчена програма за плащанията в продължение на пет години са приети през април 1924 г.

През следващите пет години Германия изплаща около един милиард долара репарации, а получава заеми от около два милиарда, най-вече от Съединените щати. На практика Америка изплаща германските репарации, а Германия използва допълнителните суми от американските заеми, за да модернизира промишлеността си. Франция е настоявала за репарации, за да държи Германия слаба. Принудена да избира между слаба Германия и Германия, способна да плаща репарации, Франция предпочита втората, за да наблюдава след това как репарациите помагат за възстановяване на германската икономика, а в крайна сметка – и на военната мощ.

В края на 1923 г. Щреземан вече има основания да претендира за известни успехи:

Всички наши мерки от политическо и дипломатическо естество в сътрудничество с двете англосаксонски сили, отчуждаването на Италия от нейния съсед [Франция] и колебанията на Белгия се съчетаха, за да изпадне Франция в позиция, която не ще успее да удържи в по-далечна перспектива.⁽¹¹⁾

Щреземановата оценка е точна. Политиката на изпълнение поражда неразрешими затруднения за Франция и целия установен ред в Европа. Френската сигурност изисква определена степен на дискриминация срещу Германия във военната област; в противен случай превъзходящият немски потенциал в човешка сила и ресурси би станал доминиращ. Но без равенство – правото на въоръжаване както на всяка друга европейска страна – Германия не би приела Версайската система и политиката на изпълнение би била преустановена.

Политиката на изпълнение поставя и британските дипломати в трудно положение. Ако Великобритания не признае на Германия равенство в областта на въоръженията като *quid pro quo* за германското плащане на репарации, Германия би се върнала към предишната си съпротива. Но военното равенство на Германия ще застраши Франция. Великобритания може да сключи съюз с Франция, за да поддържа контрабаланс на Германия, но не желае да се забърква във френските съюзи в Източна Европа или пък да се озове във война с Германия заради някакъв къс чешка или полска територия. „За Полския коридор – заявява Остин Чембърлейн през 1925 г., паррафизирали Бисмарковата забележка за Балканите – никое британско правителство никога не ще рискува, а и няма да му бъде позволено да рискува костите дори на един британски grenadier.“⁽¹²⁾ Това предсказание, както и Бисмарковото, е опровергано от събитията: Великобритания влиза във война – както Германия в началото на века – заради кауза, която последователно е презирала.

За да избегне тази дилема, Остин Чембърлейн развива през 1925 г. идеята за ограничен съюз между Великобритания, Франция и Белгия, който да гарантира само техните граници с Германия – по същество военен съюз за противопоставяне срещу германската агресия на Запад. Дотогава обаче Щреземанова-

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕННИТЕ

та политика на изпълнение е постигнала такъв напредък, че немският канцлер едва ли не придобива вето над съюзническите инициативи. За да предотврати обявяването на Германия за потенциален агресор, той заявява, че един пакт без Германия е пакт против Германия.

Полуубеден, че страхът на Германия от обкръжение е допринесъл много за войнствената ѝ политика преди Първата световна война, Чембърлейн отстъпва до едно странно хибридно споразумение, в което се стреми да съедини традиционния съюз с новия принцип за колективна сигурност. За да е в съгласие с първоначално предложената съюзническа концепция, новият пакт, подписан в швейцарския град Локарно, гарантира срещу агресия границите между Франция, Белгия и Германия. Съгласно принципа за колективната сигурност текстът не посочва предварително назован агресор или жертва, а обещава съпротива срещу агресия, откъдето и да изхожда и в каквато и посока да бъде отправена. *Casus belli* не е вече агресивен акт от определена страна, а нарушаване на законовите норми от която и да е страна. В средата на 20-те години Щреземан, министър на победена Германия, стои на шофьорското кормило много по-здраво от Бриан и Чембърлейн, представителите на победителите. Срещу осъаждането на ревизионизма на запад Щреземан изтръгва от Бриан и Чембърлейн съгласие за нуждата от ревизиране на Версайския договор на изток. Германия приема своята западна граница с Франция и Белгия и трайното демилитаризиране на Рейнска област; Великобритания и Италия гарантират съглашението, обещавайки помощ за отблъскване на всяка агресия през тези граници в Рейнска област, откъдето и да идва. В същото време Щреземан отказва да признае германската граница с Полша, която останалите подписали страни също не гарантират. Германия сключва споразумение за арбитраж със своите източни същи, обещавайки мирни решения за всички спорове. И въпреки това Великобритания отказва да разшири гаранциите си и върху това споразумение. Накрая Германия дава съгласие да влезе в Обществото на народите, като с това приема общото задължение да урежда всички спорове с мирни средства, което на теория означава и споровете за непризнатите граници на изток.

Пактът в Локарно е приветстван с огромно облекчение като зора на новия световен ред. Тримата външни министри, Аристид Бриан, Остин Чембърлейн и Густав Щреземан, получават Нобеловата награда за мир. Но сред ликуването никой не отчита, че държавниците са се отклонили от истинските си проблеми; Локарно не толкова умиротворява Европа, колкото очертава следващите бойни полета.

Сигурността, усетена в демократиите, след като Германия формално признава своите западни граници, е показателна за степента на деморализация и объркване, причинени от смесването на старите и новите възгледи за международните дела. Защото с това признаване става ясно, че Версайският договор, приключи една победоносна война, се е окказал неспособен да наложи мирните условия на победителите и че Германия получава възможност да спазва само онези условия, които сметне за добре да преутвърди. В този смисъл нежеланието на Щреземан да признае източните граници на Германия е застрашително, а отказът на Великобритания да даде гаранции дори и за арбитражни споразу-

Дипломацията

мения международно санкционира възникването на два класа граници в Европа – приетите от Германия и гарантирани от останалите сили и неприетите от Германия, негарантирани от останалите сили.

Положението се усложнява още повече от обстоятелството, че по това време в Европа се установяват три вида съглашения. Първият вид са традиционните съюзи, изградени върху конвенционалните механизми на разговори между ръководствата и политически консултации. Те не са вече на мода и се ограничават предимно до споразуменията на Франция със слабите нови държави от Източна Европа – Великобритания отказва да се присъедини към тях. В случай на германска агресия в Източна Европа Франция би се изправила пред нежелана алтернатива: да изостави Полша и Чехословакия или да се бие сама, което е нейният постоянен кошмар след 1870 г. и е малко вероятно. Вторият вид са специалните гаранции като тези от Локарно, които очевидно се смятат за по-малко обвързвачи от формалните договори и това обяснява защо никога не срещат пречки в английската Камара на общините. И накрая, идва задължението на Обществото на народите да поддържа колективната сигурност, на практика обезценено от Локарно.

Защото, ако колективната сигурност е истински надеждна, Локарно било излишно; но ако Локарно е необходимо, значи Обществото на народите по принцип е негодно да осигури безопасността дори на членовете си основатели.

Тъй като нито гаранциите тип Локарно, нито общата концепция за колективна сигурност дават определение за потенциален агресор, и двете правят невъзможно предварителното военно планиране. А дори и съвместна военна акция да е била възможна – няма пример за такава през периода на съществуване на Обществото на народите, – бюрократичната машина би забавила до безкрай действията, докато се установят фактите и се изпълнят различните други помирителни процедури на Обществото.

Всички тези безпрецедентни дипломатически уговорки увеличават тревогата на страните, които се смятат за най-застрашени. Накрая Италия се решава да гарантира границите по Рейн, които никога в своята история не е идентифицирала с националната си сигурност. Основният интерес на Италия в Локарно е да бъде призната за велика сила. Постигнала целта си, тя не вижда никакви причини да поема реални рискове – както красноречиво демонстрира 10 години по-късно, когато рейнските граници са застрашени. За Великобритания Локарно е първото споразумение, в което една велика сила гарантира довчерашен съюзник и нас скоро победен враг, претендирачки за безпристрастие между тях.

Локарно представлява не толкова помиряване между Франция и Германия, колкото утвърждаване на военния изход от войната. Германия е победена на запад, но е сломила Русия на изток. Локарно фактически потвърждава тези два резултата и полага основите за предстоящия немски пробив срещу споразуменията на изток.

С Локарно, приветстван през 1925 г. като повратен момент към постоянен мир, в действителност започва краят на Версайския международен ред. Оттам насетните разграничението между победител и победен става все по-неясно – положение, което би могло да бъде и ползотворно, ако победителят печели от

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

него повищено чувство за сигурност, а победените се примиряват да живеят при променените условия. Нито първото, нито второто е налице. Неудовлетворението и чувството на безпомощност у Франция растат от година на година. Усила се и националистическата агитация в Германия. Всички военновременни съюзници са се отказали от своите отговорности – Америка се измъква от ролята си на проектант на мира, Великобритания се отрича от историческата си роля на балансър, а Франция изоставя отговорността си на пазител на Версайските договори. Само Щреземан, лидер на победена Германия, следва дългосрочна политика и неотклонно води своята страна към центъра на международната сцена.

Единствената останала надежда за нов мирен световен ред е, че емоционално приподигнатият тон на самото споразумение и породените очаквания, събрани в израза „духът на Локарно“, ще допринесат за преодоляване на структурните недостатъци. В противовес на Уилсъновите проповеди не широките народни маси създават тази нова атмосфера, а Чембърлейн, Бриан и Щреземан – външните министри на страните, причинили войната и пречещи мирът да се консолидира.

Тъй като Версайският договор не почива на никаква геополитическа основа, държавниците са принудени да използват личните си отношения, за да го поддържат – крачка, която никой от предшествениците им не е правил. Аристократите, водещи външната политика през XIX век, принадлежат към свят, в който проблемите се разбират по един и същ начин. Повечето от тях се чувстват добре един с друг. Въпреки това те не вярват, че личните им отношения могат да повлият върху оценката им за националните интереси на собствената им страна. Споразуменията никога не са се оправдавали с „атмосферата“, която пораждат, и отстъпки никога не са били правени, за да се задържат определени лидери на власт. Нито пък лидерите се обръщат един към друг с малките си имена като демонстрация на добри отношения пред общественото мнение в съответните страни.

Стилът на дипломацията се променя след Първата световна война. Оттогава все повече се ускорява тенденцията към персонализиране на отношенията. Когато Бриан поздравява Германия при влизането ѝ в Обществото на народите, той подчертава човешките качества на Щреземан, а Щреземан отговаря по подобен начин. Приписаното на Чембърлейн пристрастие към Франция става причина Щреземан да ускори политиката си на изгъннение и да признае германската западна граница, когато през 1924 г. Чембърлейн замества като външен министър по-прогерманския лорд Кързън.

Остин Чембърлейн е потомък на известна фамилия. Син е на блестящия и енергичен Джоузеп Чембърлейн, застъпник на съюз с Германия в началото на века, и природен брат на Невил Чембърлейн, който ще сключи споразумението в Мюнхен. Подобно на своя баща Остин има голямо влияние в коалиционните правителства на Великобритания. И също като баща си не стига до най-висшия пост: той е единственият лидер на Консервативната партия през XX век, който не става министър-председател. Или както гласи един остроумен израз от онова време: „Остин винаги играе играта и винаги я губи.“ Харълд Макмилан каз-

Дипломацията

ва за Остин Чембърлейн: „Той говореше добре, но никога красноречиво. Беше ясен, но не и проницателен... Уважаваха го, но не се страхуваха от него.“⁽¹³⁾

Най-голямото дипломатическо постижение на Чембърлейн е ролята му за сключването на пакта в Локарно. Понеже той е известен като франкофил и е заявил, че „обича Франция като жена“, Щреземан се опасява да не сключи френско-английски съюз. Този страх е факторът, накарал Щреземан да даде начален тласък на процеса, който довежда до Локарно.

В ретроспекция погрешността на политиката, създаваща два класа граници в Европа, е очевидна. Но за Чембърлейн тя е пределът, до който могат да се разпрострат стратегическите ангажименти на Великобритания – отвъд него британското обществено мнение не би отишло. До началото на XVIII век границата на британската сигурност минава по Ламанша. През целия XIX век тя съвпада с границите на Нидерландия. Остин Чембърлейн прави опит да я разшири до Рейн, където тя в крайна сметка остава незашитена срещу германското предизвикателство през 1936 г. През 1925 г. даването на гаранции на Полша е отвъд компетентността на британските държавници.

Аристид Бриан е класически политически лидер от Третата република. Започнал кариерата си като левичарски агитатор, той става постоянно присъствие във френските кабинети – понякога като премиер, по-често като външен министър (заемал е този пост в 14 правителства). Рано стига до извода, че позициите на Франция по отношение на Германия относително отслабват и че помирението с Германия е най-добрата надежда за дългосрочна сигурност на Франция. Разчитайки на личната си общителност, се надява да освободи Германия от най-тежките задължения на Версайския договор.

Няма как Бриановата политика да получи популярност в страна, опустошена от германската армия. Не е лесно също да се установи до каква степен тя е опит да се сложи край на вековната враждебност или е само неохотна *Realpolitik*. По време на криза французите дават предпочтенията си за твърдия и суров Поанкар, който настоява за принудително изпълнение на версайските клаузи. Когато кризата става прекалено скъпа, отново се явява Бриан. Неудобството на тези постоянни смени е, че Франция губи възможността да изведе до логическият край политиката на която и да е от тези две противоположни фигури: страната вече не е достатъчно силна, за да следва политиката на Поанкар, а същевременно френското обществено мнение предоставя на Бриан твърде малко, което да предложи на Германия, за да постигне трайно помирение между двете страни.

Каквито и да са били крайните му мотиви, Бриан разбира, че ако не върви към помирение, Франция принудително ще бъде тласната към него от англо-саксонски натиск и растящата мощ на Германия. Макар и убеден противник на Версайския договор, Щреземан вярва, че утваждането на напрежението между неговата страна и Франция ще ускори ревизията на разоръжителните клаузи и ще положи основите за ревизия на източните граници на Германия.

На 27 септември Бриан и Щреземан се срещат в живописното селце Тоари във френската планина Юра, недалеч от Женева. Германия току-що е приета в Обществото на народите, приветствана от Бриан с една топла, красноречива,

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕННИТЕ

съкровена реч. В тази опияняваща атмосфера двамата държавници сключват пакетна сделка, която трябва веднъж завинаги да приключи с последиците от войната. Франция ще върне Саар без предвидения във Версайския договор пленнически. Френските военни части до една година ще евакуират Рейнска област и Междусъюзническата военна контролна комисия (МВКК) ще напусне Германия. В замяна Германия ще заплати 300 милиона марки за саарските мини, ще ускори репарационните вноски към Франция и ще изпълни плана „Доус“. Бриан на практика предлага размяна на най-унизителните условия от Версай срещу помощ за икономическо възстановяване на Франция. Споразумението она-гледява неравните пазарни позиции на двете страни. Придобивките на Германия са постоянни и невъзвратими; придобивките на Франция са еднократни, преходни финансови контрибуции, а някои от тях повтарят неща, които Германия вече е обещала.

Споразумението среща затруднения и в двете столици. Германските националисти бурно се противопоставят на всяка форма на сътрудничество с Версай, колкото и благоприятни да са условията, а Бриан е обвинен, че е загубил рейнския буфер. Възникват допълнителни трудности с боновете за финансиране на допълнителните германски разноски. На 11 ноември Бриан рязко прекъсва преговорите, заявявайки, че „бързото изпълнение на идеите от Тоари се на-тъква на технически пречки“⁽¹⁴⁾.

Това е последният опит за генерално споразумение между Франция и Германия в периода между двете войни. Но не е ясно дали нещо би се променило, дори и да бе сключено. Защото основният въпрос, поставен от дипломацията в Локарно, остава – политиката на помирение ще накара ли Германия да приеме Версайския международен ред, или ще ускори готовността ѝ да го постави под заплаха.

След Локарно този въпрос става все по-спорен. Великобритания е убедена, че помирението е единственият възможен курс. Америка вярва освен това, че то е морален императив. След като geopolитическите и стратегическите анализи са излезли от мода, народите говорят за справедливост дори и когато драстично се разминават в определенията си за нея. Следват множество договори, потвърждаващи общи принципи и апели към Обществото на народите – отчасти от убеденост, отчасти от изтощение и отчасти за да бъдат избегнати болезнените geopolитически реалности.

Периодът след Локарно е свидетел на френското отстъпление крачка по крачка от Версайските споразумения – против собственото убеждение и при постоянен британски (и американски) натиск да се стигне още по-далеч. След Локарно капитали – предимно американски – започват да се стичат в Германия, ускорявайки модернизирането на промишлеността ѝ. Създадената, за да наблюдава германското разоръжаване Междусъюзническа военна контролна комисия е разпусната през 1927 г. и функциите ѝ се прехвърлят към Обществото на народите, което не разполага с никакви средства за проверка.

Тайното германско въоръжаване се ускорява. Още през 1920 г. тогавашният министър на промишлеността Валтер Ратенау утешава германските военни с аргумента, че клаузите във Версайския договор за ликвидиране на теж-

Дипломацията

ките германски въоръжения ще засегнат предимно оръжия, които, така или иначе, скоро биха станали старомодни и излишни. И нищо, твърди той, не е в състояние да възпрепятства проучванията за нови въоръжения, както и изграждането на индустриският капацитет, който да ги произвежда бързо. По време на военни маневри през 1926 г., скоро след като договорът от Локарно е ратифициран, и в момента, когато Бриан и Шреземан се срещат в Тоари, фелдмаршал Фон Хинденбург, главнокомандващ германската армия през последните три години на войната и от скоро избран за президент на Германия, заявява: „Днес се уверих, че традиционното равнище на германската армия като дух и умение се е запазило.“⁽¹⁵⁾ Ако това е вярно, френската сигурност би била заплашена в мига, когато отпаднат ограниченията за числеността на германската армия.

Колкото по-напред в международната дипломация се придвижва проблемът за разоръжаването, толкова по-сериозна става тази заплаха. Настоявайки за политическо равенство, Германия внимателно създава психологическата рамка за следващите искания за военно равенство. Франция отказва да се разоръжи, ако не получи допълнителни гаранции за сигурност; Великобритания, единствената страна, способна да ги даде, отказва да гарантира споразуменията за Изтона и не желае да отиде отвъд Локарно по отношение на споразуменията за Запада, като така подчертава факта, че Локарно е по-слабообвързващо споразумение от един съюз.

За да предотврати или поне да забави деня на формалното германско равенство, Франция залага върху играта на съчиняване на критерии за намаляване на въоръжението с благословията на експертите по разоръжаване от Обществото на народите. Тя внася свой анализ в Подготвителната комисия към Обществото на народите, посочващ съотношенията между настоящата и потенциалната сила, обучените запасни към демографските тенденции, съществуващите оръжия към темповете на технологически промени. Но нито една от фино изтъканите теории не може да заобиколи ключовия проблем, че и при еднакво равнище на въоръжение, колкото и ниско да е, френската сигурност е в опасност поради превъзходящия мобилизиационен потенциал на Германия. Колкото повече Франция се съгласява с препоръките на Подготвителната комисия, толкова по-всебищестава натискът срещу нея. В крайна сметка всичките френски маневри затвърждават убеждението на англосаксонците, че Франция е истинската пречка за разоръжаването, а следователно и за мира.

Остротата на френската дилема се състои в обстоятелството, че след Локарно Франция не е в състояние да следва своите убеждения и трябва да се задоволи със смекчаване на опасенията си. Френската политика става все повече външно обусловена и отбранителна. Символ на тази настройка става фактът, че Франция започва да гради линията „Мажино“ две години преди Локарно – по време, когато Германия все още е разоръжена и независимостта на новите държави в Източна Европа е обвързана със способността на Франция да им се притече на помощ. В случай на германска агресия Източна Европа би могла да бъде спасена само ако Франция приеме офанзивна стратегия, държейки

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

като заложник демилитаризираната Рейнска област. А линията „Мажино“ говори, че Франция възnamерява да се отбранява вътре в своите граници, позволявайки на Германия да наложи волята си на изток. Политическата и военната стратегия на Франция се разминават.

Обърканите лидери проявяват тенденция да заменят чувството за посока с маневри пред общественото мнение. Воден от желанието да създаде впечатление, че прави нещо, Бриан използва честването на десетата годишнина от влиянето на Америка във войната, за да предложи през юни 1927 г. на Вашингтон проектодоговор, с който двете правителства отхвърлят войната като средство за уреждане на своите отношения и разрешават различията си с мирни средства. Държавният секретар на САЩ Франк Б. Келог просто не знае как да подходи към документ, отхвърлящ нещо, от чието настъпване никой не се страхува като от реалност. Наближаването на изборната 1928 г. му помага да реши какво да прави: „мирът“ е популярен лозунг и проектодоговорът на Бриан има преимуществото да не поражда никакви практически последици.

В началото на 1928 г. Келог прекъсва мълчанието си и приема проекта за договор. Но той отива по-далеч от Бриан, предлагайки осъждането на войната да включва колкото може повече народи. Предложение колкото привлекателно, толкова и безсмислено. На 28 август 1928 г. Парижкият договор (носещ популярното име пакт „Келог–Бриан“), осъждащ използването на войната като инструмент на национална политика, е подписан под фанфарни звуци от 15 нации. Бързо е ратифициран от почти всички страни в света, включително от Германия, Япония и Италия – народите, чиито агресии ще се разразят през следващото десетилетие.

Веднага след подписването на пакта световните държавници започват да изказват нови съображения. Франция допълва първоначалното си предложение с клауза, която узаконява войните за самоотбрана и войните в изпълнение на задължения, произтичащи от Хартата на Обществото на народите, гаранциите на Локарно и останалите френски съюзи. Така нещата се завръщат в изходната си точка, тъй като изключенията на практика обхващат всички възможни случаи. След това пък Великобритания настоява за свобода на действие при отбраната на империята си. Резервите на Америка са най-радикални: тя се позовава на доктрина „Мънро“, правото на самоотбрана, както и на презумпцията, че всяка нация трябва да бъде свой собствен съдник по отношение на самозащитата си. Запазвайки всички вратички отворени, Съединените щати освен това отказват участие в принудителни акции.

Няколко месеца по-късно пред Сенатската комисия по външните работи Келог развива екстравагантна теория, че Съединените щати нямат никакво задължение да подпомагат жертвите на агресията въз основа на пакта „Келог–Бриан“, тъй като самата агресия щяла да бъде доказателство, че пактът е анулиран. „Да предположим, че някоя друга страна наруши договора. Защо ние трябва да сме засегнати от това?“ – питат сенаторът Уолш от Монтана. „Нямам никакво основание да е така“ – отговаря му държавният секретар.

Келог е свел договора до тавтологията, че Парижкият пакт ще пази мира дотогава, докато мирът бъде спазван. Войната е забранена във всички други

Дипломацията

обстоятелства освен в предвидените. Нищо чудно, че Д. У. Броган се изказва така за пакта „Келог–Бриан“: „Съединените щати, които премахнаха злините на писнето с Осемнайсетата поправка, поканиха света с обет да премахне войната. Светът, несмеещ нито да вярва, нито да се съмнява, ги послуша.“⁽¹⁷⁾

Накрая първоначалната идея на Бриан е превърната от бившите му съюзници в ново средство за оказване на натиск върху Франция. Разпространява се мнението, че след като войната е поставена извън закона, Франция е длъжна да ускори разоръжаването си. Като символ на настъпващата ера на добрата воля съюзниците прекратяват окупацията на Рейнска област през 1928 г., пет години предсрочно.

Междувременно Остин Чембърлейн дава да се разбере, че доколкото това засяга Великобритания, границата между Полша и Германия би могла да бъде променена, стига германците да се държат цивилизирано по този въпрос:

Ако тя [Германия] влезе в Обществото на народите и сътрудничи там в дружелюбен и миротворчески дух, самият аз вярвам, че след разумен брой години тя ще се окаже в положение, когато нейната икономическа и търговска помощ ще бъдат толкова необходими и нейното политическо приятелство – толкова желано от Полша, че без да трябва да се прибягва до механизмите на Обществото на народите, тя ще е в състояние да постигне приятелски споразумения направо с поляците по въпросите, които я интересуват... Ако немското обществено мнение и пресата бъдат накарани да се въздържат от много приказки за източните граници, би могло по-скоро да се постигне разрешение на този проблем.⁽¹⁸⁾

Щреземан изкусно използва влизането на Германия в Обществото на народите, за да разшири възможностите си по отношение на Съветския съюз и да засили германския натиск за паритет във въоръженията с Франция. Щреземан иска и получава освобождаване на Германия от участие в принудителните механизми на Обществото на народите (член 16) с обосновката, че разоръжена Германия не е в състояние да поеме риска от налагане на санкции. След което в Бисмарков стил Щреземан уведомява Москва, че искането му за освобождаване се дължи на нежеланието на Германия да се присъедини към каквато и да било антисъветска коалиция.

Москва разбира намека. Година след Локарно, през април 1926 г., в Берлин е подписан договор за неутралитет между Съветския съюз и Германия. Всяка страна се съгласява да остане неутрална, ако другата бъде нападната; всяка страна се съгласява да не се присъединява към каквато и да е политическа комбинация или икономически бойкот, насочени срещу другата – независимо от проблема. Фактически това означава, че двете страни се самоизключват от прилагането на колективната сигурност една срещу друга. А Германия вече се е изключила и от санкции срещу всяка друга страна. Берлин и Москва са се обединили във враждебността си към Полша, както германският канцлер Вирт заявява на своя посланик в Москва Улрих фон Брокдорф-Ранцау: „Едно нещо ще ви кажа откровено: Полша трябва да бъде елиминирана... Не подписвам никакъв договор, който би укрепил Полша.“⁽¹⁹⁾

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕННИТЕ

Въпреки това френските лидери, особено Бриан, стигат до извода, че политиката на изпълнение остава единствената реалистична възможност за Франция. Ако най-лошите френски опасения се сбъднат и Германия поднови войнствената си политика, надеждата за евентуално спечелване на британска помощ и американска добра воля би се оказала заложница на обвинението, че Франция е осутила помирението.

Постепенно центърът на тежестта в Европа се измества към Берлин. Учудващо е, погледнато в ретроспекция, че вътрешните позиции на Щреземан през цялото това време отслабват. До каква степен преобладават националистически настроения, може да се разбере от реакцията спрямо така наречения план „Йънг“, който съюзниците предлагат, когато през 1929 г. изтича петгодишното действие на плана „Доус“. Планът „Йънг“ намалява още повече германските репарации и установява крайна, макар и далечна дата за прекратяването им. През 1924 г. планът „Доус“ е приет с подкрепата на германските консерватори; през 1929 г. планът „Йънг“, който предлага значително по-добри условия, е подложен на остри атаки от страна на същите консерватори, подкрепени от надигащата се нацистка партия и от комунистите. В крайна сметка планът минава в Райхстага с тънко мнозинство от 20 гласа.

В продължение на няколко години така нареченият дух на Локарно изразява стремежа към доброжелателство между бившите врагове от Първата световна война. Но немската дума за „дух“ означава и „призрак“ и към края на десетилетието в националистическите кръгове вече са модни шагите с „призрака“ на Локарно. Това цинично отношение към централния пункт на Версайския международен ред цари и в спокойните дни на германското икономическо възстановяване, преди депресията да радикализира докрай политическия живот в страната.

Щреземан умира на 3 октомври 1929 г. Той се оказва незаменим, тъй като Германия не разполага с друг политик, равностоен по талант или такт, и преди всичко защото реабилитацията на Германия и умиротворяването на Европа в немалка степен се дължат на доверието, което имат към неговата личност западните сили. За дълго преобладава мнението, че Щреземан притежава всички качества на „добрия европеец“. В този смисъл в него виждат предтеча на великия Конрад Аденауер, който съзнава, че Франция и Германия фактически споделят обща съдба пряко бездната исторически съперничество.

И въпреки това, когато архивите на Щреземан стават достъпни, се оказва, че те противоречат на добрата оценка за него. В тях той се представя като пресметлив проводник на *Realpolitik*, преследвал традиционните германски национални интереси с неотклонно упорство. За Щреземан тези интереси са недвусмислени: да се възстанови статутът на Германия отпреди 1914 г., да се освободи тя от финансовото бреме на репарациите, да се добие военен паритет с Франция и Великобритания, да се ревизира източната ѝ граница и да се осъществи обединението (*Anschluß*) с Австрия. Едгар Щерн-Рубарт, помощник на Щреземан, описва целите на своя шеф така:

Щреземан се надяваше в крайна сметка, както веднъж ми призна, да постигне следното: да освободи Рейнска област, да възвърне Ойпен и Малмеди и Саар, да

Дипломацията

осъществи *Anschluß* с Австрия и да придобие под формата на мандат или по друг начин колония в Африка, откъдето да се доставят основни тропически сировини и накъдето да се насочва излишната енергия на младото поколение.⁽²⁰⁾

Следователно Щреземан очевидно не е „добър европеец“ в смисъла, който се влага в израза след Втората световна война, но все още не съществува преди това. Повечето западни държавници споделят становището на Щреземан, че е нужна ревизия на Версай, особено на Изток, и че Локарно е само фаза от този процес. За Франция, разбира се, е непоносимо трудна необходимостта от съжителство с една възстановена след война Германия, в която самата тя е изразходвала материалния си капацитет. Но точно такова е новото разположение на силите. Щреземан разбира, че дори с ограниченията на Версай Германия е потенциално най-силната европейска нация. От тази оценка той извлича заключението в стила на *Realpolitik*, че пред него е открита възможността да възстанови Германия поне на равнището ѝ от 1914 г., а вероятно и да я издигне още по-високо.

За разлика от своите националистически критици обаче – и точно обратно на нацистите – Щреземан разчита на търпението, компромисите и благодатта на европейския консенсус, за да постигне целите си. Гъвкавият интелект му позволява да разменя отстъпки на книга – особено по чувствителния и символичен въпрос за репарациите – срещу прекратяване на оккупацията на Германия и дългосрочни промени, които неизбежно ще придвижат страната на все поводещи позиции. За разлика от националистите той не вижда никаква нужда от насилиствено ревизиране на Версай.

Благоприятните възможности пред Щреземан да следва избраната от него политика се основават върху ресурсите и потенциала на Германия. Войната не е осакатила силата ѝ, а Версай е повишил значението на geopolитическите ѝ позиции. Дори и много по-катастрофалното поражение във Втората световна война няма да успее да премахне германското влияние в Европа. Вместо да се вижда в Щреземан предвестник на немската офанзива срещу западните ценности, би било по-правилно да се оценят нацистките ексцесии като прекъсване на Щреземановото постепенно и почти сигурно мирно придвижване към осигуряването на водеща роля в Европа за неговата страна.

Било е съвсем вероятно с времето тактиката на Щреземан да се превърне в стратегия, а прагматичните му действия – в убеждение. В нашата съвременност първоначалният подтик за президент Садат да подобри отношенията с Израел почти със сигурност идваше от намерението му да отхвърли представите на Запада за войнствеността на арабите и да постави Израел в положение на психологическа отбрана. Подобно на Щреземан Садат направи опит да вбие клин между своя враг и неговите приятели. Приемайки някои разумни израелски искания, той се надяваше да отслаби упорития отказ на Израел да върне завзетите арабски и особено египетски земи. Но с времето Садат се превърна фактически в апостол на мира и лечител на международните пукнатини, което в началото може и да е било само поза. Постепенно стремежът към мир и помирение престана да бъде за Садат само оръжие за постигане на национален интерес, а се превърна в са-

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

мостоятелна ценност. Следвал ли е Щреземан подобен път? Преждевременната му смърт ни оставя с това предположение, превърнало се в една от нерешените исторически загадки.

При смъртта на Щреземан въпросът за репарациите е на път да се реши, а западната германска граница е окончателно установена. Германия остава на ревизионистки позиции по отношение на източната си граница и клаузите за разоръжаване във Версайския договор. Опитът за упражняване на натиск върху Германия чрез окупация на нейна територия се е провалил, а и модифицираният подход към колективната сигурност от Локарно не приглушава германските искания за паритет. Европейските държавници търсят убежище в цялостен подход към разоръжаването като най-добра надежда за мир.

Представата, че Германия има право на паритет, дотогава е улегнала в британското съзнание. Още по време на първия си мандат през 1924 г. премиерът лейбърист Рамзи Макдоналд обявява разоръжаването за свой приоритет. През втория мандат, започнал през 1929 г., той преустановява изграждането на флотска база в Сингапур и строежа на нови крайцери и подводници. През 1932 г. правителството му обявява мораториум върху производството на самолети. Главният съветник на Макдоналд в тази област Филип Ноел-Бейкър е на мнение, че само разоръжаването може да предотврати нова война.

Но фундаменталната несъвместимост между паритета за Германия и сигурността на Франция си остава нерещена, може би изобщо нерещима. През 1932 г., една година преди Хитлер да дойде на власт, френският премиер Едуар Ерио предсказва: „Нямам никакви илюзии. Убеден съм, че Германия желае да се превъръжи... Ние сме в повратна точка на историята. Досега Германия водеще политика на подчинение... [Сега] тя започва активна политика. Утре политиката ѝ ще бъде за териториални искания.“⁽²¹⁾ Най-забележителното в тази декларация е пасивният ѝ, резигниращ тон. Ерио не казва нищо за френската армия, която все още е най-голямата в Европа; за демилитаризираната съгласно Локарно Рейнска област; за френската отговорност спрямо сигурността на Източна Европа. Без воля да се бори за своите собствени убеждения, Франция изчаква съдбата си.

Великобритания наблюдава събитията на континента от твърде различна гледна точка. Желаейки мирни отношения с Германия, тя неуморно притиска Франция да се съгласи с германски паритет във въоръженията. Експертите по разоръжаването винаги са били изключително изобретателни в предлагането на схеми, които са в съгласие с формалните аспекти на проблемите на безопасността, без да ги обхващат по същество. Така британските експерти изваждат предложение да се даде на Германия паритет, но без да ѝ се позволява да свиква набори, като така теоретически Франция остава с предимство поради многобройните ѝ обучени запасници (сякаш Германия, стигнала дотам, не би намерила начин да заобиколи тази последна, относително слаба забрана).

В същата тази съдбоносна година преди Хитлер да вземе властта, немското правителство се чувства достатъчно самоуверено, за да напусне Конференцията по разоръжаване в знак на протест срещу онова, което обявява за дискрими-

Дипломацията

нация от страна на Франция. Германия е примамена да се върне с обещание за „еднакви права в системата, която ще гарантира сигурност за всички народи“⁽²²⁾ – предпазлива фраза, намекваща за теоретично право на паритет при условия на „сигурност“, което я прави трудна за осъществяване. Общественото мнение е отишло отвъд подобни изтънчени постановки. Левият *New Statesman* обявява формулата за „некадърно признаване на принципа на равенство на държавите“. В другия край на британския политически спектър *Times* се изказва одобрително за „навременното изправяне на неравенството“⁽²³⁾.

Формулата за „равенство [вътре в] система [за] сигурност“ съдържа противоречие по същество. Франция вече не е достатъчно силна, за да се бранит срещу Германия, а Великобритания все така отказва да сключи военен съюз с нея, който би установил грубо подобие на геополитическо равновесие (въпреки че въз основа на опита от войната дори и това е под въпрос). Настояйки за равенство с чисто формалните термини за спиране на дискриминационното отношение към Германия, Англия пази мълчание относно отражението, което би имало подобно равенство върху равновесието в Европа. През 1932 г. изваденият от търпение премиер Макдоналд заявява на френския външен министър Пол Бонкур: „Френските искания винаги са създавали трудности, защото настояват Великобритания да поеме допълнителни задължения, а това в момента не подлежи на обсъждане.“⁽²⁴⁾

Тази деморализираща безизходица продължава, докато Хитлер не напуска преговорите по разоръжаването през октомври 1933 г.

След едно десетилетие, през което дипломацията е фокусирана върху Европа, най-неочаквано Япония онагледява кухотата на колективната сигурност и на самото Общество на народите, поставяйки началото на десетилетие на възходящо насилие.

През 1931 г. японски войски окупират Манџурия, законна част на Китай, макар властта на китайското централно правителство да не действа там от много години. Нашествие от подобен мащаб е непознато след учредяването на Обществото на народите. Обществото не разполага с механизъм за принуда, дори и за прилагане на икономически санкции, предвидени в член 16 на неговата Харта. В колебанието си то илюстрира основната дилема на колективната сигурност: нито една страна не е готова да води война срещу Япония (и не е в състояние без участието на Америка, тъй като японският флот е господстващ в азиатските води). Дори и да е изработен механизъм за налагане на икономически санкции, нито една държава не желае да прекрати търговията си с Япония в разгара на депресията; от друга страна, нито една държава не желае да се приими с окупацията на Манџурия. Никой от членовете на Обществото на народите не знае как да преодолее това самоналожено противоречие.

Накрая бива измислен механизъм за правене на нищо. Той взема формата на мисия за установяване на фактите – стандартно средство дипломатите да покажат, че бездействието е желаният изход. Такава комисия се нуждае от време: докато се създаде, докато се предприемат разследвания, докато се постигне съгласие, като с повече късмет дотогава проблемът може да е отминал. Япония се чувства толкова сигурна при този модел на действие, че сама препоръчва да

ЩРЕЗЕМАН И ИЗПРАВЯНЕТО НА ПОБЕДЕНИТЕ

се проведат разследвания. Така наречената Литънова комисия докладва, че Япония е имала някои справедливи оплаквания, но грешката ѝ е, че не е изчерпала най-напред всички мирни средства за разрешаването им. Този възможно най-мек упрек към Япония заради окупация на територия, по-голяма от нейната, тя възприема като прекалено остър и се оттегля от Обществото на народите. Това е първата стъпка към сриването на цялата институция.

В Европа инцидентът се разглежда като някакво отклонение, характерно за далечните континенти. Разговорите за разоръжаването продължават, сякаш Манджурската криза изобщо не се е състояла, и дебатите за приоритета на сигурността над паритета се превръщат до голяма степен в церемониален акт. На 30 януари 1933 г. Хитлер взема властта в Германия и показва, че Версайската система е била само една картонена кула.

ГЛАВА XII

Краят на илюзиите: Хитлер и разрушаването на Версай

Вземането на властта от Хитлер води до едно от най-големите бедствия в световната история. Без него рухването на картонената кула, каквато представлява Версайският международен ред, би могло да стане мирно или поне не с катастрофа. Неизбежно е било превръщането на Германия в най-силната нация на континента, но оргията от убийства и разрушения, която този процес предизвика, е дело на една демонична фигура.

Хитлер се издига благодарение на ораторските си способности. За разлика от другите революционни лидери той е самотен политически авантюрист, не-принадлежащ към някоя от значителните школи на политическото мислене. Философията му, изразена в *Mein Kampf*, се разполага между баналното и фантастичното и се състои от преопаковани популяризаторски десни, радикални и

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

конвенционални сентенции. Сама по себе си тази книга не би могла да предизвика интелектуално течение, което да кулминира в революция подобно на Марксовия *Das Kapital* или творенията на философите от XVIII век.

Демагогските умения на Хитлер го издигат до ръководния пост в Германия и остават негово основно средство за въздействие през цялата му кариера. С инстинкт на парий и безпогрешен усет за чуждите психологически слабости той тласка противниците си към все по-неизгодни позиции, докато те се обезкуражат напълно и му се подчинят. В международен аспект безмилостно експлоатира породеното от Версайския договор чувство за вина у демократите.

Като глава на правителството Хитлер действа повече по инстинкт, отколкото чрез анализ. Имайки се за артист, той избягва уседналостта и е в постоянно и неуморно движение. Мрази Берлин и намира утеха в своята баварска резиденция, където понякога прекарва по цял месец, въпреки че и там бързо се отегчава. Ненавижда ритмичната работа, неговите министри трудно намират достъп до него и политическите дела се водят с чести прекъсвания. Всичко, съвместимо с неговите взривове на френетична енергия, процъфтява; всичко, за което се изискват търпеливи усилия, крее.

Същината на демагогията е в способността да се извличат емоции и обезсърчение едновременно. Хитлеровият специалист са използването на този момент и установяването на хипнотична, почти чувствена връзка с обкръжението и широката публика. В чужбина постига най-големите си успехи, когато светът смята, че той преследва нормални, ограничени цели. Всичките му външнополитически постижения датират от първите пет години на властването му (1933-1938 г.) и са изградени върху убеждението на неговите жертви, че целта му е да помири Версайската система с обявените ѝ принципи.

След като Хитлер захвърля претенциите, че изглежда несправедливиости, доверието в него се изпарява. От време на време той все още има проблясъци на интуиция, като например планираната от него кампания срещу Франция през 1940 г. и отказа му да позволи отстъпление от фронта при Москва през 1941 г., което почти със сигурност би довело до разгрома на германската армия. Но сърцевината на опита му, изглежда, се състои от германското поражение в Първата световна война. Той непрекъснато разказва как научил за него, докато лежал във военна болница, отчасти ослепен от отровния газ иприт. Приписвайки погрома на Германия на вероломство, еврейска конспирация и липса на воля, до края на живота си настоява, че Германия може да бъде победена единствено от самата нея, а не от чужденци. В светлината на такова мислене поражението от 1918 г. е предателство, а обстоятелството, че германските ръководители не са продължили битката докрай, става главна тема в маниакалната реторика на Хитлер и умопомрачителните му монологи.

Хитлер винаги изглежда странно неудовлетворен от победите си; сякаш, осъзнава себе си единствено като човек, който преодолява неизбежна катастрофа само със силата на волята. В това обстоятелство психологите могат да намерят обяснение за воденето на войната в сякаш лишен от стратегически и политически разум стил до пълно изчерпване на германските ресурси, до самия финал, когато все така непоколебимият Хитлер продължава да осъществя-

Дипломацията

ва себе си с предизвикателства към света от подземното скривалище в обсадената столица на почти изцяло окупирания страна.

Демагогското умение и егоцентричната мания са двете страни на една и съща монета. Хитлер е неспособен за нормален разговор: той или се впуска в дълги монологи, или изпада в отегчено мълчание, когато събеседникът му успее да вземе думата – а понякога дори задрямва.⁽¹⁾ Хитлер приписва своето наистина почти чудотворно издигане от виенските низини до неоспорвана власт над Германия на личните си качества, ненадминати от никого от съвременниците му. Поради това според свидетелствата на близките до него рециталът за възществието му към властта съставлява неотменима част от убийствената литургия на Хитлеровите „Разговори на трапезата“⁽²⁾.

Хитлеровата егоцентрична мания има и по-убийствени последици: той успява да убеди себе си – което е още по-забележително, и антуража си, – че тъй като способностите му са уникални, още приживе ще постигне всичките си цели. Позававайки се на родовата си история, той решава, че няма да живее дълго, и не позволява на нито един от успехите си да узреет, а продължава хода си напред по график, изработен от самия него според разчета за физическите му сили. В историята няма друг пример за голяма война, започната на основание на медицински предположения.

При внимателен разбор се установява, че страховитите начални успехи на Хитлер представляват ускорена жътва на благоприятните възможности, сътворени от политиката на неговите предшественици, които той презира – особено на Шреземан. Подобно на Вестфалския мир Версайският договор допуска една мощна страна да се изправи срещу група много по-малки и беззащитни държави на източната си граница. Разликата е, че във Вестфалия това е направено преднамерено, докато във Версай е обратното. Версай и Локарно разчистват пътя на Германия към Източна Европа, където едно търпеливо германско ръководство с времето би завоювало доминиращи позиции с мирни средства, а нищо чудно и те да му бъдат поднесени от Запада. Но дръзката егоцентрична мегаломания на Хитлер превръща една вероятна мирна еволюция в световна война.

В началото истинската природа на Хитлер се замъглива от привидната липса на нещо необикновено у него. Нито германските, нито западните ръководни среди вярват, че наистина има намерение да преобръне съществуващия ред, макар самият той често да изразява подобни намерения. Уморени от тормоза на постоянно разрастващата се нацистка партия, обезкуражени от депресията и политическия хаос, консервативните германски ръководители правят от Хитлер канцлер, като се подсигуряват, заобикаляйки го с уважавани консерватори (в първия Хитлеров кабинет от 30 януари 1933 г. са включени само трима членове на нацистката партия). Хитлер обаче не е изминал целия дълъг път, за да бъде уплитан с парламентарни маневри. С няколко сразяващи удара (и една чистка на 30 юни 1934 г., при която са избити редица негови врагове и опоненти) той става диктатор на Германия година и половина след като е влязъл в управлението на страната.

Първоначалната реакция на западните демокracии спрямо Хитлеровия възход са ускорени стъпки към разоръжаване. Германското правителство сега се

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

оглавява от канцлер, недвусмислено обявил намерение да отхвърли Версайските споразумения, да започне превъоръжаване и след това да премине към политика на експанзия. Всичко това не подтиква демократите към специални предпазни мерки. По-скоро вземането на властта от Хитлер укрепва намерението на Великобритания да върви към разоръжаване. Някои британски дипломати са на мнение, че Хитлер затвърждава надеждите за мир в сравнение с по-малко стабилните предходящи правителства. „Подписът [на Хитлер] ще задължи цяла Германия повече от подписа на всеки друг германец в миналото“⁽³⁾, пише в припомнящ тон до Форин офис британският посланик Фипс. Според Рамзи Макдоналд британски гаранции за Франция не са необходими, защото, ако Германия наруши споразуменията за разоръжаване, „не е необходимо прекалено да се изтъква силата на световното противопоставяне срещу нея“⁽⁴⁾.

Франция, разбира се, не може да бъде успокоена с подобни изказвания. Главният ѝ проблем си остава как да осигури своята безопасност срещу една превъоръжена Германия при отказ на Великобритания да даде гаранции. Щом световното общество мнение се готви с такава решителност да се противопостави на нарушителите, защо Великобритания не желае да даде гаранции? Защото „английското общество мнение няма да подкрепи подобна стъпка“ – отговаря външният министър сър Джон Саймън, потвърждавайки френския кошмар, че Великобритания няма да отбранива нещо, което отказва да гарантира.⁽⁵⁾ Но защо британското общество мнение да не подкрепи даването на гаранции? Защото не вярва във вероятността от агресия, твърди Станли Болдуин, водач на Консервативната партия и негласен лидер на британското правителство:

Ако може да се докаже, че Германия се превъоръжава, това незабавно ще породи нова ситуация и Европа ще трябва да се обърне с лице към нея... Ако такава ситуация възникне, правителството на Него величество ще трябва да я обсъди много сериозно, но подобно положение засега не е възникнало.⁽⁶⁾

Споровете се въртят до безкрай в кръг и до безкрай повтарят едни и същи противоречия: гаранциите са едновременно и рисковани, и ненужни; след като добие паритет, Германия ще бъде задоволена. Рисковано е да се дава гаранция за нещо, което Германия, както се предполага, не застрашава, а едно порицание от страна на световното общество мнение незабавно ще спре нарушителя. Накрая сам Хитлер слага край на извъртанията и лицемерието. На 14 октомври 1933 г. Германия напуска завинаги Конференцията за разоръжаване – не защото Хитлер е отхвърлен, а защото се опасява, че вероятното задоволяване на германските искания за паритет ще осуетят желанията му за неограничено превъоръжаване. Седмица по-късно Хитлер се изтегля и от Обществото на народите. В началото на 1934 г. той обявява, че Германия се превъоръжава. Оттегляйки се така от световната общност, Германия не понася никакви видими щети.

Хитлер е отправил явно предизвикателство, а демократите все още не са сигурни какво означава то. Превъоръжавайки се, Хитлер не осъществява ли фактически нещо, с което повечето членове на Обществото на народите вече по принцип са се съгласили? Защо да се реагира, преди Хитлер да е извършил

ДИПЛОМАЦИЯ

някакъв определен акт на агресия? В края на краищата не се ли изразява колективната сигурност именно в такъв начин на поведение? Така ръководителите на западните демокрации се отклоняват от усилието да вземат несигурно решение. Много по-лесно е да се изчака недвусмислено проявление на Хитлеровата зла воля, защото без такова проявление общественото мнение не би подкрепило силови мерки – поне така мислят лидерите на демокрациите. Хитлер, разбира се, има интерес да замъглива истинските си намерения, докато за западните демокрации не стане твърде късно за оказване на ефективна съпротива. Във всеки случай демократичните държавници от периода между двете войни се страхуват повече от война, отколкото от нарушаване на баланса на силите. Сигурността, твърди Рамзи Макдоналд, трябва да се преследва „не чрез военни, а чрез морални средства“.

Хитлер ловко използва подобна нагласа с периодически предприемани мирни инициативи, които хитро подхраниват илюзиите на потенциалните му жертви. При оттеглянето си от разискванията по разоръжаването той предлага числеността на германската армия да бъде ограничена до 300 000 души, а германските въздушни сили да се равняват на половината от френските. Предложението отклонява вниманието от факта, че Германия нарушава установената във Версай граница от 100 000 души, привидно приемайки нов таван, който при достигането му след няколко години несъмнено отново ще отхвъръкне нагоре.

Франция отхвърля предложението със заявление, че сама ще се грижи за своята сигурност. Високомерието на френския отговор не може да прикрие факта, че кошмарът на Франция – военен паритет (или по-лошо) с Германия – вече е реалност. Великобритания заключава, че разоръжаването е станало по-важно от всякога. Кабинетът заявява: „Нашата политика все още е чрез международно сътрудничество да се стремим към ограничаване и намаляване на въоръженията в света като наше задължение по Хартата и единствено средство да се предотврати надпреварата във въоръжаването.“⁽⁷⁾ Така кабинетът взема необикновеното решение, че най-добрата му възможност е да се пазари от позиции, които по собствената му преценка са се превърнали в слабост. На 29 ноември 1933 г. – шест седмици след като Хитлер заповядва на германската делегация да напусне Конференцията по разоръжаването – Болдуин заявява пред кабинета:

Ако нямахме надежда да постигнем ограничение на въоръженията, бихме имали всички основания да усещаме беспокойство по отношение не само на авиацията, но и на сухопътните сили и флота. [Великобритания] полага всички възможни усилия да подгответи план за разоръжаване, който да включва и Германия.⁽⁸⁾

При протичащо германско превъоръжаване и обезпокоително по собствените думи на Болдуин състояние на британската отбрана най-логично изглежда да се положат по-големи усилия за военното укрепване. Но въпреки всичко Болдуин избира точно обратния подход. Той продължава наложеното през 1932 г. замразяване на производството на военни самолети. Жестът би трябвало да даде „по-нататъшно свидетелство за желанието на правителството на Негово

Краят на илюзиите: Хитлер и разрушаването на Версай

величество да поощри работата на Конференцията по разоръжаването⁽⁹⁾. Болдуин пропуска да обясни какви стимули би имал Хитлер да преговаря за разоръжаване, когато Великобритания се разоръжава еднострочно. (По-милостиво обяснение за действията на Болдуин е, че Великобритания разработва нови модели самолети; спиратки производството, преди те да станат готови, Болдуин представя необходимостта като добродетел.)

От своя страна Франция се опитва да се прикрие в самозалъгване. Британският посланик в Париж докладва: „Франция фактически се е отдръпнала в политика на крайна предпазливост и се противопоставя на всяка насилиствена мярка, която намирисва на военна авантюра.“⁽¹⁰⁾ От доклад до Едуар Ерио, тогавашен министър на войната, проличава, че Франция дори е започнала да клони към ортодоксията на Обществото на народите. Френският военен атache в Берлин обявява разоръжаването за най-ефикасния начин да се обуздае Хитлер, тъй като сам се бил убедил, че има и по-опасни фанатизи:

Изглежда, не разполагаме с друг избор, освен да постигнем споразумение, кое-то ще задържи... поне за известно време военното развитие на Германия... Ако Хитлер е искрен в заявлението си, че желае мир, бихме могли да се поздравим, че сме постигнали разбирателство; ако има други планове или ако един ден даде път на някой фанатик, поне ще сме отложили избухването на войната, което все пак е печалба.⁽¹¹⁾

Великобритания и Франция дават на германското превъръжаване възможност да се разгърне, тъй като буквально не знаят какво друго да направят. Великобритания все още не е готова да се откаже от колективната сигурност и Обществото на народите, а Франция е толкова обезсърчена, че не е в състояние да следва предчувствията си: Франция не смее да действа сама, а Великобритания отказва да действа съвместно.

В ретроспекция не е трудно да се надсмеем на нелепите оценки за мотивите на Хитлер от страна на съвременниците му. Ала в началото амбициите му, да не говорим за криминалната страна на личността му, не са толкова очевидни. През първите две години управление Хитлер преди всичко заздравява властта си. Но за мнозина британски и френски ръководители самонадеяната външна политика на Хитлер се уравновесява с излишък от неговия твърд антисемитизъм и от обстоятелството, че е възстановил немската икономика.

Държавниците винаги се сблъскват с дилемата, че когато полето им за действие е най-благоприятно, те разполагат с минимални познания. Когато успеят да научат достатъчно, възможностите обикновено изчезват. През 30-те години британските лидери са твърде несигури относно Хитлеровите цели, а френските са твърде неуверени в себе си, за да действат въз основа на оценки, които не могат да докажат. Цената за проумяването на истинската природа на Хитлер са десетки милиони гробове, осеяли Европа от край до край. От друга страна, ако демократите бяха осъществили насилиствен сблъсък с Хитлер в ранните години на властта му, историците и досега щаха да спорят дали Хитлер е бил неразбран националист или маниак, стремящ се към световно господство.

Дипломацията

Прекомерното занимаване на Запада с Хитлеровите мотиви е, разбира се, преди всичко погрешно. Принципите за баланс на силите би трябвало ясно да подскажат, че голяма, сила Германия, граничеща на изток с малки и слаби държави, представлява опасна заплаха. *Realpolitik* учи, че независимо от Хитлеровите мотиви отношенията на Германия с нейните съседи се определят от относителната сила на едната и другата страна. Западът е трябвало да изразходва по-малко време за оценка на Хитлеровите мотиви, а повече – за уравновесяване на растящата германска сила.

Най-добре излага резултатите от колебанията на западните съюзници да се противопоставят на Хитлер Гьобелс, демоничният шеф на Хитлеровата пропаганда. През април 1940 г., в навечерието на хитлеристкото нахлуване в Норвегия, той заявява на тайно съвещание:

Досега успяхме да държим враговете си на тъмно относно истинските цели на Германия точно както преди 1932 г. нашите вътрешни врагове не разбраха накъде отиваме или че клетвите ни за законност бяха само трик... Те можеха да ни спрат. Можеха да арестуват някои от нас през 1925 г. и това щеше да е краят. Но те ни пропуснаха през опасната зона. Точно така стана и във външната политика... През 1933 г. един френски премиер трябваше да каже (ако аз бях френски премиер, щях да го кажа): „Новият райхсканцлер е човекът, написал *Mein Kampf*, в която се казва това и това. Такъв човек не може да бъде търпян наоколо. Или той ще изчезне, или ние тръгваме в поход!“ Но те не направиха това. Те ни оставиха сами, позволиха ни да прекосим рисковата зона и ние се промушахме през всички опасни рифове. *И когато си свършихме работата и се въоръжихме добре, по-добре от тях, тогава те започнаха войната!* (Курсивът е в оригиналата.)⁽¹²⁾

Лидерите на демократиите не приемат факта, че след като Германия постигне определено равнище на въоръжение, Хитлеровите намерения няма да имат значение. Равновесието скоро ще бъде разрушено от бързия растеж на германската военна мощ, ако той не бъде спрян или балансиран.

В този дух е самотното послание на Чърчил. Но през 30-те години на пропорциите им е нужно много време, за да ги признаят. И британските лидери в рядко виждано единодушие, обхващащо целия политически спектър, отхвърлят Чърчиловите предупреждения. Изхождайки от съждението, че не готовността, а разоръжаването е ключът към мира, те разглеждат Хитлер като психологически проблем, не като стратегическа заплаха.

Когато през 1934 г. Чърчил настоява Великобритания да отговори на германското превъоръжаване със засилване на Кралските въздушни сили, правителството и опозиционните лидери са единни във възмущението си. Хърбърт Самюел се изказва от името на Либералната партия: „Той сякаш не прави опит да даде здрав и разумен съвет... а... играе някаква безразсъдна партия бридж... Всички тези формулировки са опасни.“⁽¹³⁾ Сър Страфорд Крипс излага становището на Лейбъристката партия с обилна саркастичност:

Някои напомнят стар феодал от Средновековието, който отхвърля с насмешка възможността всички имения в страната да се разоръжат и настоява, че единств-

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

веният начин той и васалите му да запазят безопасността и кравите си е да се въоръжат колкото може повече.⁽¹⁴⁾

Консервативният премиер Болдуин допълва единодушното отхвърляне на Чърчиловите изводи, като осведомява Камарата на общините, че той не е „загубил надеждата за ограничаване или забрана на някои видове въоръжение“. Според Болдуин „изключително трудно“ било да се добие точна информация за германската въздушна мощ, без да уточнява защо това е така.⁽¹⁵⁾ И независимо от всичко е уверен, че „не се намираме в положение на бързо германско доближаване към равенство с нас“⁽¹⁶⁾. Болдуин смята, че „няма основание за ненужна тревога, още по-малко за паника“. Обявявайки Чърчиловите данни за „преувеличени“, той подчертава, че „няма непосредствена опасност за нас или за кого-то и да било в Европа в този момент – спешен случай не е налице“⁽¹⁷⁾.

Франция търси прикритие, трупайки половинчати съюзи, преобразувайки едностранините си гаранции за Чехословакия, Полша и Румъния от 20-те години във взаимни отбранителни договори. Това означава, че тези страни се задължават да се притекат на помощ на Франция, в случай че Германия реши да си уреди сметките с Франция, преди да тръгне на Изток.

Това е кух патетичен жест. В съюзите има достатъчно логика като френски гаранции за слабите нови държави в Източна Европа, но те не могат да изпълнят ролята на договори за взаимна помощ, които да изправят Германия пред опасността от война на два фронта. Малките съседи на Германия са твърде слаби, за да я обуздаят от изток; и дума не може да става за офанзивни операции срещу Германия, за да бъде облекчена Франция. Подценявайки значението на тези пактове, Полша уравновесява ангажиментите си към Франция с договор за отказ от агресия с Германия, така че в случай на нападение срещу Франция формалните задължения на Полша да се погасят взаимно, или по-точно – по време на криза Полша да има свободата да избере ангажимента, който ще ѝ донесе най-голяма полза.

Ново френско-съветско споразумение, подписано през 1935 г., показва мащабите на френската политическа и психологическа деморализация. Преди Първата световна война Франция горещо се е стремяла към политически съюз с Русия и намира успокоение едва когато политическото разбирателство се превръща във военен пакт. През 1935 г. позициите на Франция стратегически са далеч по-слаби, а нуждата ѝ от съветска военна подкрепа – отчаяна. И въпреки това Франция с неохота сключва политически съюз със Съветския съюз, твърдо отхвърляйки възможността от разговори на равнище генерални щабове. Чак до 1937 г. тя не допуска съветски наблюдатели да присъстват на годишните ѝ маневри.

Три са причините за сдържаността на френските лидери, като всяка от тях със сигурност засилва вроденото недоверие на Сталин към западните демократии. Първата е страхът, че прекомерно топлите отношения със Съветския съюз биха се отразили зле на жизненонеобходимите за Франция връзки с Великобритания. Втората е, че източноевропейските съюзници на Франция, разположени между Съветския съюз и Германия, не са готови да позволяят на съветски части да навля-

Дипломацията

зат в техни територии, като по този начин затрудняват намирането на сmisлена тема за френско-съветски генералщабни разговори. И накрая: и през 1938 г. френските лидери са много наплашени от Германия и се опасяват, че генералщабни разговори със Съветския съюз могат по думите на тогавашния премиер Шотан „да ни докарат обявяване на война от страна на Германия“⁽¹⁸⁾.

Така Франция се озовава във военен съюз със страни, твърде слаби, за да ѝ помогнат, в политически съюз със Съветския съюз, без да смее да си сътрудничи военно с него, и в стратегическа зависимост от Великобритания, която упорито отказва да обсъжда какъвто и да е военен ангажимент. Такова уреждане на нещата е рецепт за нервно разстройство, а не за всеобхватна стратегия.

Единствените сериозни крачки, които прави Франция в отговор на растящата германска мощ, са по посока на Италия. Едва ли в лицето на Мусолини може да се види привърженик на колективната сигурност, но той има ясна представа за ограниченияте възможности на Италия, особено там, където е заинтересована и Германия. Опасява се, че анексията на Австрия от Германия ще доведе до искания за връщане на етнически немския Южен Тирол. През януари 1935 г. френският външен министър Пиер Лавал сключва нещо като военен съюз. Съгласявайки се да проведат консултации при заплаха за австрийската независимост, Италия и Франция започват генералщабни разговори, в които стигат чак до разискване за евентуално разполагане на италиански части по Рейн и на френски части по австрийската граница.

Три месеца по-късно, след като Хитлер връща задължителната военна служба, започва да се оформя нещо подобно на съюз между Великобритания, Франция и Италия. Главите на трите правителства се срещат в италианския курорт Стреза, където се договарят да противодействат на всеки германски опит за насилиствена промяна на Версайския договор. Малка историческа ирония е фактът, че именно Мусолини става домакин на конференция за защита на Версайските споразумения, след като дотогава е твърдял, че договорът онеправдава Италия.

В Стреза за последен път победителите от Първата световна война обсъждат съвместни действия. Два месеца след конференцията Великобритания подписва флотско съглашение с Германия, показвайки, че когато се отнася до собствената ѝ безопасност, предпочита да се обляга на двустранни сделки с врага, а не на партньорите си от Стреза. Германия приема да ограничи своя флот до една трета от британския за следващите 10 години, но ѝ е дадено правото на единакъв брой подводници.

Не толкова клаузите на флотския договор са важни, колкото разкритата чрез тях мисловна нагласа на демократите. Британският кабинет навсярно е разбирал, че на практика флотското споразумение приема германското отхвърляне на морските ограничения от Версайския договор и с това поне отчасти противоречи на духа на фронта от Стреза. Практическото му значение е установяването на нови тавани на двустранна основа, при това достигащи предела на германския капацитет за производство на флотски единици – метод за контрол над въоръженията, който ще става все по-популярен по време на Студената война. Флотското споразумение свидетелства също, че Великобритания предпочита

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

да се договори със съперника си, заместо да разчита на партньорите си от Стреза, създавайки психологическа рамка за това, което по-късно става известно като политика на умиротворяване.

Скоро след това фронтът от Стреза се разпада окончателно. Привърженик на *Realpolitik*, Мусолини приема като нещо естествено свободата за колониална експанзия от рутинния преди Първата световна война вид. И през 1935 г. той се заема да гради африканска империя, като покорява Абисиния, последната независима африканска страна, мъстейки за италианското поражение от абисинските сили в началото на века.

Но ако преди Първата световна война агресията на Мусолини можеше да бъде приета, сега тя се разразява в един свят, поклонник на колективната сигурност и Обществото на народите. Общественото мнение, особено във Великобритания, вече е порицало Обществото, задето не „предотвратява“ завладяването на Манджурия от Япония; междувременно се създава механизъм за икономически санкции. И когато Италия нахлува в Абисиния през 1935 г., Обществото на народите вече има официален лек за подобни агресии. Освен това Абисиния е приета за член на Обществото като куриозен резултат от точно противоположни обстоятелства. През 1925 г. Италия всячески съдейства за приемането на Абисиния в Обществото, за да предотврати предполагаеми британски намерения. Великобритания се съгласява неохотно, след като възразява, че Абисиния е все още твърде варварска за пълноправно членство в международната общност.

Сега и двете страни попадат в собствената си клопка: Италия е започнала нещо, което от всяка гледна точка представлява непредизвикана агресия срещу член на Обществото; Великобритания пък се изправя пред заплаха за колективната сигурност, а не просто пред поредния африкански колониален проблем. За да се объркат още повече нещата, Великобритания и Франция са приемли в Стреза, че Абисиния попада в сферата на интереси на Италия. По-късно Лавал заявява, че е имал предвид роля за Италия, напомняща френската в Мароко – тоест само непряк контрол. Но едва ли от Мусолини може да се очаква да разбере, че, веднъж съгласили се на толкова, Великобритания и Франция впоследствие ще жертвват един почти създаден съюз срещу Германия заради разграничението между анексия и косвен контрол над Абисиния.

Франция и Великобритания така и не проумяват, че са изправени пред две взаимноизключващи се възможности. Ако се приеме, че Италия е от съществено значение за защитата на Австрия и че непряко може да помогне за поддържане на демилитаризирането на Рейнска област, което е гарантирала в Локарно, двете страни би трябвало да предложат някакъв компромис, за да се спаси реномето на Италия в Африка и да се запази непокътнат фронтът от Стреза. Ако се действа алтернативно и Обществото на народите се обяви за най-добрия инструмент Германия да бъде сдържана и западното обществено мнение да се мобилизира срещу агресията, наложителни са санкции, за да се покаже, че агресията се плаща скъпо. Среден път няма.

И все пак тъкмо някакъв среден подход избират демократите, вече загубили самочувствието, че имат възможност за избор. По инициатива на Велико-

Дипломацията

британия се активизират механизмите за налагане на санкции на Обществото на народите. Междувременно в частен разговор Лавал уверява Мусолини, че петролното кранче за Италия няма да бъде завъртяно. Великобритания по същество върви по същия път, загрижено питайки Рим дали едни петролни санкции няма да доведат до война. Когато Мусолини – предсказуемо и недостоверно – дава утвърдителен отговор, британският кабинет получава необходимото му алиби, за да съчетае подкрепата си за Обществото на народите с позоваване на нарастващата опасност от война. Тази политика бива назована с лозунга: „Всякакви санкции освен война.“

Впоследствие премиерът Станли Болдуин заявява малко тъжно, че всички ефикасни санкции вероятно биха довели до война. Толкова засега за представата, че икономическите санкции са алтернатива на силата като противодействие на агресия – становище, повторено след 50 години в Съединените щати, макар и с по-щастлив край, по повод въпроса, как да се постъпи с анексирания Кувейт Ирак.

Външният министър Самюел Хоуар си дава сметка, че Великобритания е дерайлирала от собствената си стратегия. За да противодействат на надвисналата германска заплаха, британските лидери би трябвало да се противопоставят на Хитлер и да се помирят с Мусолини. Те правят точно обратното: успокояват Германия и се противопоставят на Италия. Схващайки абсурдността на това състояние, през декември 1935 г. Хоуар и Лавал измислят компромис: Италия ще получи плодородните равнини на Абисиния; Хайле Селасие ще продължи да управлява планинските твърдини, където са историческите корени на неговото царство; Великобритания ще допринесе за осъществяването на този компромис, като предостави на Абисиния излаз на море през Британска Сомалия. Предполага се, че Мусолини изцяло ще приеме този план, и Хоуар се подготвя да го представи в Обществото на народите за одобрение.

Планът „Хоуар–Лавал“ обаче се проваля, тъй като сведенията за него изтичат в пресата, преди да бъде представен на Обществото на народите – изключително рядко събитие по онова време. Разразилото се възмущение принуждава Хоуар да си подаде оставката – той става жертва на опитите си да намери практически компромис в обстановка на възбудено обществено мнение. Примникът му Антъни Идън бърза да се завърне в пашкула на колективната сигурност и икономическите санкции – не желайки обаче да прибегне до сила.

В модел, който ще се повтаря в следващи кризи, демократиите оправдават неохотата си да използват сила, раздувайки военната готовност на противника. Лондон се самоубеждава, че няма да може да се справи с италианския флот без помощта на Франция. Франция се съгласява без ентузиазъм и придвижва флота си в Средиземно море, като по този начин допълнително обтяга отношенията си с Италия – гарант на Локарно и партньор от Стреза. Дори и това съкрушиително натрупване на сили не бива последвано от петролни санкции. А обикновените санкции не въздействат достатъчно бързо, за да предотвратят поражението на Абисиния – ако изобщо са в състояние да въздействат.

Италия завоюва Абисиния през май 1936 г., когато Мусолини провъзгласява италианския крал Виктор Емануил за император на новонаименуваната Ети-

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

опия. Почти два месеца по-късно, на 30 юни, Съветът на Обществото на народите се събира, за да обсъди този *fait accompli*. Хайле Селасие удря траурната камбана за колективната сигурност с личен, безнадежден апел:

Тук не става въпрос само за последствията от италианската агресия. Въпросът е за колективната сигурност, за самото съществуване на Обществото на народите, за доверието на държавите в международните договори, за стойността на обещанията, дадени на малките страни, че целостта и независимостта им ще бъдат уважавани и осигурени. Става въпрос за избор между принципа на равенство на държавите и обвързването на малките страни с власални вериги.⁽¹⁹⁾

На 15 юли Обществото на народите вдига санкциите срещу Италия. Две години по-късно, в навечерието на Мюнхен, Великобритания и Франция подчиняват нравствените си възражения на страх от Германия и признават завоюването на Абисиния. Колективната сигурност е осъдила Хайле Селасие да загуби цялата си страна, а не само половината, както би станало в съгласие със залегналата в плана „Хоуар–Лавал“ *Realpolitik*.

По военна мощ Италия не би могла да се сравнява с Великобритания, Франция или Германия. Но празнотата, родена от отдръпването на Съветския съюз, превръща Италия в полезен помощник за поддържане на независимостта на Австрия и до определена степен – на демилитаризацията в Рейнска област. Докато Великобритания и Франция изглеждат най-силните държави в Европа, Мусolini поддържа Версайското споразумение в частност и поради това, че изпитва дълбоко недоверие към Германия и първоначално Хитлер му е неприятен като личност. Възмущението му във връзка с Етиопия, прибавено към анализа за действителното съотношение на силите, убеждава Мусolini, че по-нататъшното му оставане във фронта от Стреза заплашва да изложи Италия на съкрушителната германска агресия. Така Етиопия слага началото на неотклонно италианско придвижване към Германия, единакво мотивирано от корист и страх.

Етиопското фиаско обаче оставя най-трайни впечатления в Германия. Британският посланик в Берлин докладва: „Победата на Италия отвори тук нова глава. Неизбежно беше, че в страна, където силата е обожавана, английският престиж ще пострада значително.“⁽²⁰⁾ След като Италия напуска фронта от Стреза, единствената преграда на Германия по пътя към Австрия и Централна Европа остава отворената врата, осигурена от демилитаризираната Рейнска област. Хитлер не губи време, преди да я затръщне.

В ранното неделно утро на 7 март 1936 г. по заповед на Хитлер германската армия навлиза в демилитаризираната Рейнска област, отхвърляйки и последната останала гаранция от Версайските споразумения. Според Версайския договор германските въоръжени сили нямат право да влизат в Рейнска област и в 50-километровата зона източно от нея. Германия е потвърдила съгласието си с това условие в Локарно; Обществото на народите е одобрило Локарно, а Великобритания, Франция и Италия са го гарантирали.

При едно налагане на Хитлер в Рейнска област Източна Европа би останала изцяло на милостта на Германия. Никоя от новите държави в Източна Европа

Дипломацията

няма шансове да се противопостави на ревизионистка Германия – нито със собствени сили, нито в съюз. Единствената им надежда е, че Франция може да задържи германската агресия, като заплаши с навлизане в Рейнска област.

И отново западните демокрации са обхванати от съмнения относно намеренията на Хитлер. От техническа гледна точка той просто възвръща германска територия. Същевременно предлага най-различни видове гаранции, включително и договор с Франция за отказ от агресия. Още веднъж се заявява, че Германия ще бъде задоволена веднага след като ѝ се признае правото да защитава собствените си национални граници -- и всички останали европейски страни приемат това искане за естествено. Имат ли британските и френските лидери моралното право да рискуват живота на своите граждани, за да поддържат едно така явно дискриминационно състояние на нещата? От друга страна – не е ли тяхно морално задължение да се противопоставят на Хитлер, докато Германия още не е напълно въоръжена, и по този начин вероятно да спасят живота на безброй хора?

Историята е дала своя отговор, ала съвременниците се разкъсват от съмнения. През 1936 г. Хитлер още продължава да извлича полза от своята уникална комбинация между психологическа интуиция и демонична воля. Демократите продължават да вярват, че имат работа с нормален, макар и крайно националистически водач, който се стреми да възстанови равноправното положение на своята страна в Европа. Великобритания и Франция се опитват да разчетат Хитлеровите мисли. Откровен ли е той? Наистина ли иска мир? Несъмнено това са основателни въпроси, но външната политика стъпва на подвижни пътешествици, когато пренебрегне фактическите силови съотношения и заложи на пророкуване за чуждите намерения.

Със своята изключителна способност да се възползва от слабостта на съперниците си Хитлер избира най-подходящия миг за окупацията на Рейнска област. Затънало в проблемите около санкциите срещу Италия, Обществото на народите най-малкото желае сблъсък с друга голяма сила. Войната в Абисиния вбива клин между западните сили и Италия, един от гарантите на Локарно. Великобритания, друг гарант на Локарно, току-що се е отдръпнала от петролните санкции срещу Италия по море, където доминира, и едва ли би проявила по-голямо желание да рискува сблъсък по суша, и то за кауза, която не включва нарушение на национални граници.

От всички Франция е най-заинтересована от съществуването на демилитаризирана зона в Рейнска област, но и тъкмо тя е най-раздвоена по отношение на съпротивата срещу германските нарушения. Линията „Мажино“ показва, че Франция е завладяна от идеята за стратегическа отбрана, а екипировката и обучението на френската армия оставят малко съмнения, че Първата световна война е угасила традиционния ѝ нападателен дух. Франция като че примирено изчаква съдбата си зад линията „Мажино“, не желаейки да рискува каквото и да е извън границите си – нито в Източна Европа, нито в Рейнска област.

И все пак окупацията на Рейнска област е смел хазартен ход от страна на Хитлер. Свикването на набори е започнало по-малко от година преди това. Германската армия съвсем не е готова за война. Всъщност малкият авангарден

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

отред, навлязъл в демилитаризираната зона, е получил заповед още при първите сигнали за френска намеса да отстъпи с бой. Хитлер обаче компенсира недостига на военна сила с добра психологическа офанзива. Той засипва демократията с поток от предложения, които демонстрират желанието му да бъдат обсъдени ограниченията за числеността на военните части в Рейнска област, както и за завръщане на Германия в Обществото на народите. Възползва се от дълбоко вкорененото недоверие към Съветския съюз, за да заяви, че акцията му е отговор на Френско-съветския пакт от 1935 г. Предлага 50-километрова демилитаризирана зона от двете страни на германската граница и 25-годишен договор за отказ от агресия. Предложението за демилитаризиране има две предимства – създава впечатление, че трайният мир зависи от едно драскане с перо, като същевременно ловко предполага разрушаване на линията „Мажино“, опираща о германската граница.

Хитлеровите събеседници не се нуждаят от особено настърчаване, за да заемат пасивни пози. Удобно алиби, събрано оттук-оттам, задоволява желанието им да не правят нищо. След Локарно основен принцип на френската политика става да не се рискува война с Германия освен в съюз с Великобритания, въпреки че британската помош технически не е необходима, докато Германия остава разоръжена. В целенасоченото преследване на тази линия френските лидери прегълъщат безчет неприятности и подкрепят множество ялови, както сами усещат, инициативи за разоръжаване.

Прекомерната психологическа зависимост от Великобритания може да обясни защо Франция не предприема никакви военни приготовления дори и когато френският посланик в Берлин Андре Франсоа-Понсе предупреждава на 21 ноември 1935 г., че германското навлизане в Рейнска област е неизбежно – цели три месеца и половина преди него.⁽²¹⁾ Франция не смее нито да обяви мобилизация, нито да вземе други военни мерки, за да не бъде обвинена, че сама е предизвикала онова, от което се страхува. Тя не се опитва и да преговаря с Германия, защото не е наясно какво да предприеме, ако Германия пренебрегне предупрежденията ѝ или заяви собствените си намерения.

Почти необяснимо обаче остава защо френският Генерален щаб не предприема никакви мерки във вътрешното си планиране дори и след предупреждението на Франсоа-Понсе. Не е ли вярвал на собствените си дипломати? Дали причината е, че Франция не се решава да напусне своето убежище крепост дори и за да защити жизненоважната буферна зона, каквато представлява Рейнска област? Или вече се чувства напълно обречена? Първостепенната ѝ цел е станало отлагането на войната с надеждата, че ще настъпят някакви непредвидими благоприятни промени – макар че вече не е в състояние да ги предизвика със собствени действия.

Върховен символ на това мислене е, разбира се, линията „Мажино“, която Франция е построила на огромна цена за 10 години. С нея тя се ангажира с отбранителна стратегия през същата година, когато гарантира независимостта на Полша и Чехословакия. Белег за не по-малко объркване е необяснимото френско решение изграждането на линията да спре до белгийската граница, което противоречи на опита от Първата световна война. Каква е гаранцията, че

Дипломацията

при евентуална френско-германска война германците няма да нападнат през Белгия? Ако Франция се опасява, че Белгия би рухнала, оставайки извън главната отбранителна линия, би могла да предложи линията „Мажино“ да мине по немско-белгийската граница, а в случай че това предложение бъде отхвърлено, може да достроя линията „Мажино“ до морето по френско-белгийската граница. Франция не прави нито едното, нито другото.

Разузнавателните служби обикновено проявяват тенденция да оправдават решенията на политическите лидери. Популярната литература и филмите внушават обратното – показват политиците като пионки в ръцете на асовете на разузнаването. В реалния свят оценките на разузнаването обикновено следват, а не направляват политическите решения. Така може да се обясни и неимоверното преувеличаване на германската мощ, което изкривява френските военни оценки. При окупацията на Рейнска област френският главнокомандващ генерал Морис Гамлен съобщава на цивилните лидери, че обучената германска военна сила вече е равна на френската и че германската военна екипировка е по-добра от френската – абсурдна оценка за втората година от началото на германското превъоръжаване. След това погрешно представяне на германската военна мощ идват препоръки за възможните политически ходове. Гамлен стига до заключението, че Франция не бива да предприема никакви контрамерки от военен характер без обща мобилизация – стъпка, която политическите ѝ лидери не биха се осмелили да направят без британска подкрепа, макар че германските отреди, навлезли в Рейнска област, наброяват около 20 000 души, докато постоянната френска армия и без обща мобилизация се състои от 500 000 войници.

Демократите отново се изправят пред дилемата, която ги измъчва в продължение на 20 години. Великобритания признава само една заплаха за европейското равновесие на силите – нарушението на френската граница. Решена да не воюва заради Източна Европа, не съзира британски жизнени интереси в демилитаризирането на Рейнска област, служеща като един вид заложник на Запада. Нито пък би влязла във война, за да изпълни собствените си гаранции от Локарно. Идън дава ясно да се разбере това месец преди окупацията на Рейнска област. През февруари 1936 г. френското правителство най-сетне се решава да попита Великобритания на какви позиции ще застане, ако Хитлер изпълни онова, за което предупреждава Франсоа-Понсе. Идъновото тълкуване на две потенциални нарушения на международни споразумения – от Версай и Локарно – звучи като начало на търговски пазарък:

...тъй като зоната е установена преди всичко, за да даде сигурност на Франция и Белгия, преди всичко на техните правителства трябва да се предостави да решат каква стойност ѝ придават и каква цена са готови да заплатят за поддържането ѝ... За Великобритания и Франция е за предпочитане да влязат в своеевременни преговори с германското правителство за предаването ѝ, доколкото запазване на наши права в зоната все още има някаква стойност при преговорите.⁽²²⁾

Въщност Идън застава на позицията, че най-доброто, за което съществува надежда, са преговори, където в замяна на отказа си от установени и признати права (сред тях и отказа на Великобритания да изпълни собствените си гаран-

Краят на илюзиите: Хитлер и разрушаването на Версай

ции) съюзниците бяха получили... какво точно? Време? Други уверения? Великобритания предоставя на Франция отговора, що се отнася до *quid pro quo*, но с поведението си внушава, че воюването заради тържествено поети задължения, свързани с Рейнска област, не влиза в британската стратегия.

След като Хитлер навлиза в Рейнска област, поведението на Великобритания става още по-недвусмислено. На другия ден след германския ход британският министър на войната казва на немския посланик:

...макар британският народ да е подготвен да воюва за Франция в случай на германско нахлуване на нейна територия, той не би грабнал оръжието по повод вчерашната окупация на Рейнска област... Повечето от тях [britанците] вероятно са си казали, че „не ги е грижа“ за немска окупация на собствена територия.⁽²³⁾

Съмненията на Великобритания скоро се разпростират и върху формулата „контрамерки с изключение на война“. Форин офис заявява на американския шарже д'афер: „Англия ще положи всички усилия, за да предотврати налагането на военни и/или икономически санкции срещу Германия.“⁽²⁴⁾

Външният министър Пиер Фланден напразно пледира за френската кауза. Той предвидливо предупреждава британците, че след като Германия укрепи Рейнска област, Чехословакия ще бъде загубена и скоро след това световната война ще стане неизбежна. Макар и да се оказва прав, така и не се изяснява дали Фланден търси британска помощ за евентуална френска военна акция, или подготвя алиби за бездействие. Чърчил очевидно приема второто, защото отбелязва сухо: „Смели думи, обаче действията биха били по-красноречиви.“⁽²⁵⁾

Великобритания остава глуха за молбите на Фланден. В голямото си мнозинство нейните лидери вярват, че мирът зависи от разоръжаването и че новият международен ред трябва да се основава на помирение с Германия. Британците все още са убедени, че е по-важно да се поправят грешките от Версай, отколкото да се бранят ангажиментите от Локарно. В протоколите на кабинета от 17 март – десет дни след акцията на Хитлер – е записано, че „нашето собствено отношение се подчинява на желанието да оползотворим предложениета на хер Хитлер, за да постигнем постоянно споразумение“⁽²⁶⁾.

Онова, което кабинетът има да каже *sotto voce*, опозицията се чувства свободна да изложи без задръжки. В хода на дебатите по въпросите на отбраната в Камарата на общините същия месец депутатът лейбърист Артър Гринууд заявява:

Хер Хитлер направи предложение, прегрешавайки с едната ръка, но с маслиново клонче в другата, и то трябва да се приеме за чиста монета. Може да се окаже, че това са най-важните жестове, правени досега... Прибързано ще е да обявим тези изявления за неискрени... Изходът е мир, а не защита.⁽²⁷⁾

С други думи, опозицията неприкрито се застъпва за ревизия на Версай и за изоставяне на Локарно. Тя иска Великобритания да стои на страна и да изчаква, докато Хитлеровите цели станат ясни. В такава политика би имало смисъл, ако под-

Дипломацията

дръжниците ѝ осъзнават, че всяка изминалата година многократно увеличава крайната цена на съпротивата в случай на провал.

Не е необходимо да се проследява стъпка по стъпка пътят, по който Великобритания и Франция се опитват да превърнат стратегическата шлака в политическо злато или прелома – в благоприятни възможности за политика на помирение. Фактически от значение е само това, че в края на този процес Рейнска област се оказва укрепена военно, Източна Европа изпада от обсега на френската помощ, а Италия е на път да се превърне в първия съюзник на Хитлерова Германия. Точно както Франция е привлечена в Локарно с една смътна британска гаранция – притежаваща в очите на британците преимущество да е нещо по-малко от съюз, – така и отстъплението от Локарно е осветено от още по-смътното британско задължение да се изпратят две дивизии в защита на Франция, ако границата ѝ бъде нападната.

Великобритания още веднъж ловко се измъква от пълен ангажимент да защити Франция. Но какво точно постига? Франция, естествено, долавя увъртата, но го приема за неохотна британска стъпка към отдавна желания формален съюз. Великобритания тълкува обещанието си да изпрати две дивизии като средство за въздържане на Франция да се заеме с отбраната на Източна Европа. Защото британският ангажимент не би бил в сила, ако френската армия нахлуе в Германия заради защитата на Чехословакия или Полша. От друга страна, двете британски дивизии не биха имали сериозно значение за отблъскването на евентуално германско нападение срещу Франция. Великобритания, майката на политиката на баланса на силите, изцяло е загубила представа за оперативните принципи на тази политика.

За Хитлер оккупацията на Рейнска област отваря пътя към Централна Европа и във военно, и в психологическо отношение. Щом демократиите я приемат за *fait accompli*, стратегическата основа за съпротива срещу Хитлер в Източна Европа е изчезнала. „След като на 7 март вие не можахте да защитите себе си – пиша румънският външен министър Николае Титулеско своя френски колега, – как ще защитавате нас срещу агресора?“⁽²⁸⁾ С укрепяването на Рейнска област отговорът на въпроса става все по-труден.

От психологическа гледна точка последиците от пасивните позиции на демократиите са още по-сериозни. Примириението се превръща в официална политика, поправянето на версайските несправедливости – в общоприета мъдрост. На Запад вече не е останало нищо за поправяне. Но трудно би могло да се твърди, че след като Франция и Великобритания не защитават гарантирани от тях Локарнски споразумения, има изгледи те да поддържат Версайските съглашения за Източна Европа, които Великобритания от самото начало е поставила под въпрос и неведнъж открито е отказвала да гарантира: последния път с ангажимента да изпрати две дивизии във Франция.

Франция е изоставила традициите на Ришельо. Тя дори не разчита на себе си, а се уповава срещу опасностите на добрата воля на Германия. През август 1936 г., пет месеца след оккупацията на Рейнска област, д-р Шахт, германският министър на икономиката, е приет в Париж от Леон Блум, водач на Социалистическата партия и премиер на правителството на Народния фронт. „Аз съм

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

марксист и евреин – заявява Блум, – но ние нищо няма да можем да постигнем, ако смятаме идеологическите бариери за непреодолими.“⁽²⁹⁾ Външният министър на Блум – Ивон Делбос, напряга всичките си способности, за да обясни какво означават на практика тези думи освен „постепенни отстъпки за Германия, за да бъде предотвратена война“⁽³⁰⁾. Той не е и в състояние да каже дали този процес има предел. Франция, страната, която 200 години поред е воювала безброй пъти в Централна Европа, за да уреди собствената си съдба, се е принизила до положението да се вкопчва в някаква сигурност, придобивана с отстъпки парче по парче, и да се надява, че или с времето германските апетити ще отслабнат, или че някакъв друг *deus ex machina* ще отстрани опасностите.

Политиката на съглашателство, следвана от Франция предпазливо, Великобритания осъществява с енергия. През 1937 г. – една година след ремилитаризацията на Рейнска област, лорд Халифакс, тогава председател на Камарата на лордовете, онагледява падналия морал на съюзниците, като посещава Хитлеровото гнездо в Берхтесгаден. Той хвали нацистка Германия „като бастон на Европа срещу болневизма“ и изброява редица проблеми, по отношение на които „с времето може би ще се наложат промени“. Данциг, Австрия и Чехословакия са споменати изрично. Единственото възражение на Халифакс се отнася до метода за осъществяване на тези промени: „Англия е заинтересувана да види, че всички промени настъпват чрез мирна еволюция и че се избягват методи, които могат да доведат до размирици.“⁽³¹⁾

И по-малко решителен водач от Хитлер би се затруднил да проумее защо Великобритания, след като е готова да се съгласи с изменения по отношение на Австрия, Чехословакия и Полския коридор, се притеснява от методите, които Германия би използвала, за да осъществи тези изменения. Защо, след като е отстъпила по същество, Великобритания трябва да сложи бариера пред процедурите? Какви мирни аргументи е очаквал Халифакс, които да убедят жертвите в достойнствата на самоубийството? Ортодоксията на Обществото на народите и доктрината за колективна сигурност постановяват, че трябва да се оказва съпротива срещу *методите* на промяната; но историята ни учи, че народите отиват на война, за да се съпротивяват срещу *факта* на промяната.

По време на гостуването на Халифакс у Хитлер френското стратегическо положение се е влошило още повече. През юли 1936 г. военен преврат начало с генерал Франциско Франко поставя началото на Гражданската война в Испания. Франко открыто е подпомогнат с големи пратки въоръжения от Германия и Италия; скоро след това пристигат немски и италиански „доброволци“ и фашизмът изглежда решен да наложи идеите си със сила. Франция се изправя пред същото предизвикателство, срещу което Рицельо се е борил 300 години преди това – перспективата от враждебни правителства на всичките си граници. Но за разлика от своя велик предшественик френските правителства от 30-те години се колебаят, неспособни да решат от какво повече се страхуват – от опасностите или от средствата, необходими за отстраняването им.

Великобритания е участвала във Войната за испанското наследство в началото на XVIII век и във войните срещу Наполеон в Испания столетие по-късно.

Дипломацията

И в двета случая се е противопоставила на опитите на най-агресивните европейски сили да въвлекат Испания в своята орбита. Сега тя или не вижда опасност за баланса на силите в една фашистка победа в Испания, или приема фашизма за по-малка опасност от една радикална левичарска Испания, обвързана със Съветския съюз (което от много хора се смята за най-вероятната алтернатива). Но преди всичко Великобритания желае да избегне войната. Кабинетът предупреждава Франция, че си запазва правото на неутралитет, ако избухне война в резултат на френски военни доставки, макар че според международното право френските военни доставки за едно законно испанско правителство не са нередни. Франция изиспва куп приказки, а след това обявява ембарго над всички оръжейни доставки, като мълчаливо се съгласява с периодичното му нарушаване. Тази политика обаче само деморализира приятелите на Франция и става причина враговете ѝ да престанат да я уважават.

В тази атмосфера френските и британските лидери се срещат в Лондон на 29 и 30 ноември 1937 г., за да начертаят общ курс. Невил Чембърлейн, заменил Болдуин като премиер, минава направо на темата. Той предлага да се обсъдят задълженията, произтичащи за Франция от договора ѝ с Чехословакия. Този тип запитвания дипломатите правят, когато търсят вратички да избягнат изясняването на своите ангажименти. Вероятно са сметнали, че за независимостта на Австрия дори не си струва да се говори.

Отговорът на френския външен министър Делbos подсказва, че добре е схванал същността. Подхващайки въпроса за Чехословакия по-скоро с правни термини, отколкото върху основата на политически или стратегически съображения, той се ограничава до строго юридическо тълкуване на френските задължения:

...този договор ангажира Франция, в случай че Чехословакия стане жертва на агресия. Ако сред германското ѝ население започнат въстанически действия и те бъдат подкрепени от нахлуване на германската армия, договорът ангажира Франция да реагира според тежестта на фактите.⁽³²⁾

Делbos не обсъжда геополитическата важност на Чехословакия или отражението, което би имало изоставянето на един френски съюзник върху вратата на другите държави в Източна Европа, че Франция ще помогне за опазването на независимостта им. Наместо това подчертава, че задълженията на Франция биха могли да възникнат или да не възникнат от единствената реално съществуваща опасност – вълнения сред германското малцинство в Чехословакия, подкрепени от германска военна сила.

Чембърлейн се възползва от предложената спасителна вратичка и я превръща в обосновка на съглашателска политика:

Изглежда, е желателно да се опитаме да постигнем някакво споразумение с Германия по отношение на Централна Европа, каквото и да са целите ѝ, дори и ако тя се стреми да погълне някои от своите съседи; можем да се надяваме практически да забавим изпълнението на германските планове и дори да въздържаме

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

райха толкова време, колкото вероятно ще е необходимо, за да се затруднят плановете му в по-далечна перспектива.⁽³³⁾

Но какво ще прави Великобритания, ако протакането не даде резултат? След като се е съгласила Германия да ревизира източните си граници, ще влезе ли във война заради графика, по който да стане това? Отговорът се разбира от само себе си – страните не обявяват война заради темповете, с които трябва да се изясни нещо, за което вече са се разбрали. Чехословакия е обречена не в Мюнхен, а в Лондон близо една година преди това.

Почти по същото време Хитлер решава да изработи своята дългосрочна стратегия. На 5 ноември 1937 г. той свиква на среща военния си министър, главнокомандващите родовете войски и външния министър и изнася пред тях откровена лекция за стратегическите си схващания. Адютантът Хосбах съвестно записва всичко в протокол. Никой от присъстващите няма основания след това да твърди, че не е знаел накъде се е запътил вождът му. Хитлер дава ясно да се разбере, че целите му далеч надхвърлят опита да се възстанови предвоенното положение на Германия. Въщност Хитлер препотвърждава програмата от *Mein Kampf* – завладяване и колонизиране на големи райони в Източна Европа и Съветския съюз. Той отлично разбира, че подобен проект ще срещне съпротива: „Германската политика [ще трябва] да се съобразява с двата омразни противника Англия и Франция.“⁽³⁴⁾ Той подчертава, че Германия е изпреварила Великобритания и Франция с превъоръжаването си, но че предимството е преходно и ще започне да намалява с ускоряващо се темпо след 1943 г. Войната следователно трябва да бъде започната преди това.

Генералите на Хитлер са разтревожени от обхватата на плановете му и от заплахата да се изпълнят. Но те плахо преглъщат Хитлеровите цели. Някои военни командири смътно флиртуват с идеята за преврат, след като Хитлер дава заповедта да започне подготовка за война. Но Хитлер винаги действа светковично. Смайващите му ранни победи ги лишават от моралното оправдание (според разбирията им) за подобна крачка – а и превратът срещу законна власт никога не е бил специалитет на немските генерали.

През това време западните демокрации все още не могат да осъзнават идеологическата пропаст, която ги дели от германския диктатор. Те вярват в мира като крайна цел и напрягат всичките си сили да предотвратят войната. Хитлер, от друга страна, се страхува от мира и жадува за война. „Човечеството е укрепвало във вечни битки – е написал той в *Mein Kampf* – и ще загине при вечен мир.“⁽³⁵⁾

През 1938 г. Хитлер се усеща достатъчно силен, за да разчули установените във Версай граници. Първата му мишена е неговата родна Австрия, поставена в ненормално положение от съглашенията в Сен Жермен през 1919 г. и Трианон през 1920 г. (съответствията на Версай по отношение на Австро-унгарската империя). До 1806 г. Австрия е център на Свещената римска империя; до 1866 г. е една от водещите, за някои – водещата германска държава. Отстранена от Бисмарк от историческата ѝ роля в Германия, тя пренася вниманието си към своите балкански и средноевропейски владения, докато губи и тях в Пър-

Дипломацията

вата световна война. Австрия, някогашната империя, свита до немскоезичната ѝ сърцевина, получава забрана от Версайския договор да се обедини с Германия – клауза, рязко противоречаща на принципа за самоопределение. Макар *Anschluß* с Германия да си остава цел за много хора от двете страни на австро-германската граница (включително и за Щреземан), съединението отново е блокирано от съюзниците през 1930 г.

Така съединението на Австрия с Германия е обгърнато от усещането за раздвоение и неопределеност, превърнало се в толкова важна предпоставка за успеха на Хитлеровите ранни предизвикателства. От една страна, то отговаря на принципа за самоопределение, а, от друга, нарушава баланса на силите, на който държавниците все по-неохотно се позовават, за да оправдаят използването на сила. След месец на нацистки заплахи и австрийски отстъпки и размишления на 12 март 1938 г. немски военни части навлизат в Австрия. Няма съпротива, голяма част от австрийското население ликува, сякаш чувства, че за отрязаната от империята ѝ и оставена безпомощна в Централна Европа Австрия е подобре да бъде германска провинция, отколкото малък играч на средноевропейската сцена.

Демократите протестираят с половин уста срещу германската анексия на Австрия и у тях трудно може да се долови тревога за морала, докато се измъкват от вземането на каквото и да е конкретни мерки. Разнася се погребалният звън за колективната сигурност, а Обществото на народите пази мълчание и наблюдава как една страна членка е погълната от могъщия ѝ съсед. Демократите удвояват усилията си да постигнат помирение с надеждата, че Хитлер ще спре своето настъпление, след като върне всички етнически германци в родината им.

Съдбата определя Чехословакия за обект на този експеримент. Подобно на другите държави, излезли от Австро-унгарската империя, тя е в почти същата степен многонационална, колкото е била империята. От около 15 милиона души почти една трета не са нито чехи, нито словаци, а и привързаността на словациите към държавата е хлабава. Три и половина милиона немци, почти един милион унгарци и близо половин милион поляци населяват новата държава. Нещата още повече се усложняват от обстоятелството, че тези малцинства населяват територии, граничещи с тяхната етническа родина, което придава на искането им да се съединят със страната майка още по-голяма тежест в светлината на преобладаващата версайска ортодоксия за самоопределение.

В същото време Чехословакия политически и икономически е най-напредналата сред страните наследнички. Тя е истински демократична и стандартът ѝ на живот може да се сравнява с този на Швейцария. Поддържа значителна армия, като по-голямата част от отличното ѝ снаряжение е родно, чешко производство и модел; има военни съюзи с Франция и Съветския съюз. Следователно от гледна точка на традиционната дипломация не е лесно да бъде изоставена; но в светлината на самоопределението е трудно и да бъде защитена. Окуражен от бързата ремилитаризация на Рейнска област, през 1937 г. Хитлер започва да заплашва Чехословакия заради етническите немци. Първоначално тези заплахи привидно целят да принудят чехите да дадат специални права на нем-

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

ското малцинство в *Sudetenland*, както германската пропаганда нарича тази територия. Но през 1938 г. Хитлер вдига градуса на своята реторика, намеквайки, че има намерение със сила да присъедини Судетите към немския райх. Франция, както и Съветският съюз са се задължили да бранят Чехословакия, макар съветската помощ за чехите да е обвързана с условие за предварителни френски действия. Освен това е много съмнително дали Полша и Румъния ще позволят на съветски части да преминат през техните територии, за да защитят Чехословакия.

От самото начало Великобритания избира помирението. На 22 март, скоро след анексията на Австрия, Халифакс напомня на френските лидери, че гаранциите от Локарно са в сила само за френската граница и могат да не се задействат, когато Франция изпълнява договорни задължения в Централна Европа. В меморандум на Форин офис се предупреждава: „Тези ангажименти [гражданите от Локарно] по тяхно мнение са немалък принос за поддържането на мира в Европа и макар че нямат намерение да отстъпват от тях, те не виждат начин, по който може да се добави и още нещо.“⁽³⁶⁾ Единствената гаранция за сигурност според Великобритания покрива границите на Франция; ако френската сигурност се разпростре по-надалеч, по-специално ако Франция се опита да защищи Чехословакия, това ще бъде само нейно дело.

Няколко месеца по-късно кабинетът изпраща в Прага проучвателна комисия начело с лорд Рънсиман, която трябва да установи възможните пътища към помирение. Практическият резултат от тази мисия е, че се огласява нежеланието на Великобритания да защити Чехословакия. Фактите вече са недвусмислено установени. Всяко възможно помирение би изисквало разпокъсване на Чехословакия. Следователно Мюнхен не е капитулация, а начин на мислене и почти неизбежен провал на опитите на демократите да запазят едно погрешно геopolитическо споразумение чрез реторика за самоопределение и колективна сигурност.

Дори Америка, страната, най-тясно свързана със създаването на Чехословакия, се отдръпва още в началната фаза на кризата. През септември президентът Рузвелт подхвърля идеята да се водят преговори в някоя неутрална страна.⁽³⁷⁾ Ако американските посолства в чужбина му бяха докладвали точно, Рузвелт не би имал никакви илюзии относно становищата, които Франция и още повече Великобритания ще заемат на такава конференция. Въщност Рузвелт укрепва подобна позиция, заявявайки, че „правителството на Съединените щати... по-настоящем няма да поеме никакви задължения в хода на преговори“⁽³⁸⁾.

Ситуацията сякаш е нарочно създадена, за да се разгърне талантът на Хитлер за водене на психологическа война. Цяло лято той засилва истерията за неизбежността от война, без да отправя никаква конкретна заплаха. Накрая, след като на годишния събор на нацистката партия в Нюрнберг в началото на септември 1938 г. бъльва злостни лични нападки срещу чешкото ръководство, нервите на Чембърлейн не издържат. Макар да не са отправени никакви формални искания и да не е осъществен никакъв дипломатически обмен, на 15 септември Чембърлейн решава да утвърди напрежението, посещавайки Хитлер. Хитлер показва презрението си, като избира за място на срещата Берх-

Дипломацията

тесгаден – възможно най-отдалечената от Лондон и труднодостъпна местност в Германия. По онова време пътят от Лондон до Берхтесгаден е пет часа със самолет, като се оказва, че за 69-годишния Чембърлейн това е първият полет.

След като издържа неколкочасова високопарна реч на Хитлер за въображаемо лошо отношение към судетските германци, Чембърлейн се съгласява с разпокъсването на Чехословакия. Всички области, в които немското население е над 50 процента, трябва да бъдат върнати на Германия. Подробностите ще бъдат договорени на втора среща няколко дни след това в Бад Годесберг, Рейнска област. Показателно за Хитлеровия стил за водене на преговори е, че той представя следващото място като „отстъпка“. Макар и много по-близо до Лондон, мястото отново е в Германия. В промеждутька Чембърлейн „убеждава“ чехословашкото правителство да приеме предложението му – изказвайки „големи съжаления“ според думите на чехословашките лидери.⁽³⁹⁾

На 22 септември в Бад Годесберг Хитлер вдига залога и дава да се разбере, че целта му е крайното сломяване на Чехословакия. Той не е съгласен с погъщащите много време процедури за плебисцити област по област и гранични демаркации и иска вместо тях незабавна евакуация на цялата судетска територия от 26 септември – след четири дни, – която да приключи за не повече от 48 часа. Чешките военни съоръжения трябва да се оставят непокътнати за нуждите на германските въоръжени сили. За да отслаби още повече остатъчната държава, Хитлер изисква поправка на границите ѝ с Полша и Унгария в полза на техните малцинства. Когато Чембърлейн протестира, че това е ултиматум, Хитлер нагло му посочва думата „меморандум“, отпечатана в началото на неговото изложение. След часове остри спорове Хитлер прави нова „отстъпка“: дава на Чехословакия време до 14 часа на 28 септември да отговори и до 1 октомври да започне изтеглянето си от Судетите.

Чембърлейн не може да се реши на такъв погром над Чехословакия, а френският премиер Даладие застава дори на още по-решителни позиции. В продължение на няколко дни войната изглежда неизбежна. В британските градини започват да се копаят окопи. По това време Чембърлейн прави меланхоличния коментар, че от англичаните се иска да воюват за далечна страна, за която не знаят нищо – и това го казва, без да му мигне окото, лидер на страна, воювала столетия наред в подстъпите към Индия.

Но всъщност в какво се състои *casus belli*? Великобритания вече е приела по принцип разпокъсването на Чехословакия заради самоопределението на судетските немци. Великобритания и Франция се приближават до решение да влязат във война не в подкрепа на съюзник, а заради разногласия относно темповете на разпокъсването му, както и поради няколко териториални изменения, които са периферни в сравнение с това, на което вече са се съгласили. Като че ли Мусолини се намесва удачно, освобождавайки, преди да е изтекъл крайният срок, всички от капана, в който са се напъхали, с предложението планираната конференция между външните министри на Италия и Германия да бъде разширена и да включи държавните глави на Франция (Даладие), Великобритания (Чембърлейн), Германия (Хитлер) и Италия (Мусолини).

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

Четиридесетата лидери се срещат на 29 септември в Мюнхен, родното място на нацистката партия – своеобразна символика, от която победителите не се лишават. Преговорите са кратки: Чембърлейн и Даладие правят сдържан опит да се върнат към началното предложение; Мусолини представя документ с Хитлеровите предложения от Бад Годесберг; Хитлер поставя въпросите в стила на саркастичен ултиматум. Тъй като определеният от него краен срок 1 октомври му е докарал обвинение, че действа в атмосфера на насилие, той обявява, че сега задачата е „да се освободи акцията от тази характеристика“⁽⁴⁰⁾. С други думи, единствената цел на конференцията е да приеме програмата на Хитлер от Бад Годесберг миролюбиво, преди да е започнал война, за да я наложи.

Поведението на Чембърлейн и Даладие през всички предходни месеци не им дава никакъв друг шанс, освен да приемат проекта на Мусолини. Чешките представители са оставени да изгарят от тревога в чакалните, докато родината им бива разпокъсана. Съветският съюз изобщо не е поканен. Великобритания и Франция успокояват гузната си съвест, като предлагат да гарантират остатъка от осакатена Чехословакия – безсмислен жест, идващ от нации, които са отказвали да изпълнят честно гаранциите, дадени на една непокътната, добре въоръжена приятелска демокрация. Няма смисъл да се уточнява, че гаранциите така и не се осъществяват.

Мюнхен е влязъл в нашите речници като специфично отрицателно понятие – наказание за поддаване на изнудване. Мюнхен обаче не е единичен акт, а кулминация на отношение, което започва през 20-те години и се засилва с всяка нова отстъпка. В продължение на повече от десетилетие Германия едно по едно отхвърля ограниченията на Версай: Ваймарската република освобождава Германия от репарациите, от Междусъюзническата военна контролна комисия и от съюзническата окупация на Рейнска област. Хитлер денонсира ограниченията за германското въоръжаване, забраната за свикването на набори и демилитаризиращите условия на Локарно. Дори през 20-те години Германия не приема източните си граници, а съюзниците не настояват да ги приеме. Накрая, както често се случва, решенията кумулативно развиват собствена инерция.

С признанието, че Версайските споразумения са порочни, победителите поддирват психологическата основа за защитата им. Победителите в Наполеоновите войни сключват щедър мир, но и изграждат Четвъртия съюз, за да не оставят никакво съмнение в своята решимост да го бранят. Победителите от Първата световна война налагат наказателен мир и след като сами създават максимален брой стимули за ревизионизъм, се заемат да сътрудничат за ликвидирането на собствените си творения.

В продължение на две десетилетия балансът на силите системно се отхвърля или се осмива; водачите на демокрациите заявяват на своите народи, че оттук насетне световният ред ще бъде граден върху по-висок морал. Впоследствие, когато се появяват заплахи за новия световен ред, демокрациите – Великобритания с убеденост, Франция със съмнение, примесено с отчаяние – нямат друг избор, освен да пресушат чашата на съглашателството, за да покажат на своите народи, че Хитлер на практика не може да бъде усмирен.

Дипломацията

Това обяснява защо Мюнхенското споразумение е посрещнато с толкова бурен възторг от съвременниците. Франклин Рузвелт също поздравява Чембърлейн: „Добър човек“, заявява той.⁽⁴¹⁾ Главите от Британската общност реагират по-възторжено. Министър-председателят на Канада пише:

Осмелявам се да ви предам горещите поздрави на канадския народ, а заедно с тях да изразя неговата благодарност, която се надига от единия до другия край на Доминиона. Моите колеги и правителството се присъединяват към мен в безкрайното възхищение от услугата, която направихте на човечеството.⁽⁴²⁾

Но и той е надминат от премиера на Австралия:

Колегите ми и аз желаем да ви предадем най-топлите си поздрави за резултатите от преговорите в Мюнхен. Ние, австралийците, заедно с всички други хора в Британската империя сме ви дълбоко задължени и благодарни за вашите неуморни усилия да запазите мира.⁽⁴³⁾

Странно е, че всички свидетели на Мюнхенската конференция са единодушни: след края ѝ Хитлер съвсем не ликувал, а бил мрачен и навъсен. Той е желаел война, незаменима според него за осъществяването на амбициите му. Вероятно се е нуждал от нея и по психологически причини; почти всичките му публични изказвания, които за него са най-жизненото в обществения му живот, по един или друг начин са свързани с военновременния му опит. Макар че Хитлеровите генерали решително се противопоставят на войната – до такава степен, че периодично планират да го свалят, ако вземе окончателно решение за нападение, – Хитлер напуска Мюнхен с чувството, че е изигран. И според превратния му начин на мислене може би е прав. Защото, ако бе успял да разпали война заради Чехословакия, съмнително е дали демократите биха издържали на жертвите, необходими, за да я спечелят. Въпростът до голяма степен е в съгласие с принципа за самоопределение и общественото мнение не е достатъчно подгответо за почти сигурните начални обрати в подобна война.

Парадоксално Мюнхен се превръща в психологически край на дотогавашната стратегическа линия на Хитлер. До този момент той винаги може да наблюде върху чувството за вина у демократите поради несправедливостите на Версай; оттук насетне единственото му оръжие остава бруталната сила, а съществува граница за изнудване, отвъд която и най-уплашенните от войната заемат позиция.

Това с особена сила се отнася за Великобритания. С поведението си в Бад Годесберг и Мюнхен Хитлер изразходва и последните запаси на британската добра воля. Въпреки нелепото си извинение, че носи „мир за нашето време“, когато се връща в Лондон, Чембърлейн се зарича никога повече да не позволява да го изнудват и започва широка програма за превъоръжаване.

Всъщност поведението на Чембърлейн по време на Мюнхенската криза е много по-сложно, отколкото е останало в съзнанието на поколенията. Изключително популярен в навечерието на Мюнхен, впоследствие той неизменно се

КРАЯТ НА ИЛЮЗИИТЕ: ХИТЛЕР И РАЗРУШАВАНЕТО НА ВЕРСАЙ

възприема като олицетворение на капитулация. Демократичното общество не прощава провалите дори и когато са резултат от изпълнението на негови желания. Репутацията на Чембърлейн рухва веднага след като става ясно, че не е осигурил „мир за нашето време“. Не след дълго Хитлер си намира нов повод за война и Чембърлейн не е в състояние да запази дори заслугата си за началото на процеса, благодарение на който Великобритания успява да посрещне бурята като обединен народ и с възстановени военноиздущни сили.

В ретроспекция е лесно да се очернят често наивните изявления на миротворците. И все пак повечето от тях са почтени хора, загрижени за прилагането на новите решения, които Уилсъновият идеализъм набелязва на фона на общото разочарование от традиционната европейска дипломация сред пронизващото усещане за духовно и физическо изтощение. В миналото един британски премиер не би могъл да оправдае споразумение по начина, по който Чембърлейн прави това с Мюнхен – като „отстраняване на съмненията и враждебността, които досега тровеха въздуха“⁽⁴⁴⁾, – сякаш външната политика е станала клон на психологията. И все пак подобен поглед изцяло изхожда от идеалистичните усилия да се надмогне наследството на *Realpolitik* и европейската история с позоваване на разума и справедливостта.

На Хитлер не му трябва много време, за да разбие илюзиите на миротворците, ускорявайки по този начин и крайното си рухване. През март 1939 г., по-малко от шест месеца след Мюнхен, Хитлер окупира остатъка от Чехословакия. Чешката част е превърната в германски протекторат; Словакия формално става независима държава, въщност германски сателит. В Мюнхен Великобритания и Франция са предложили да дадат гаранции за Чехословакия, но това обещание така и нито добива, нито пък би могло да добие плът.

Унищожаването на Чехословакия няма никакво геополитическо значение; то само показва, че Хитлер стои отвъд всякакви рационални преценки и е решен на война. Лишена от своята отбрана и от съюзите си с Франция и Съветския съюз, Чехословакия неизбежно е вкарана в германска орбита, като същевременно повече от сигурно е, че Източна Европа ще се нагоди към новите силови реалности. Съветският съюз току-що е изживял чистка на цялото си политическо и военно ръководство и за известно време престава да бъде фактор. Хитлер би трябвало просто да изчака, тъй като при фактически неутрализираната Франция Германия почти неизбежно става доминираща сила в Източна Европа. Но, разбира се, Хитлер най-малко от всичко е способен да чака.

Британско-френската реакция (насочвана от Лондон) да се тегли пределна черта също няма особен смисъл от гледище на традиционната силова политика. Завладяването на Прага не променя нито баланса на силите, нито предвидимия ход на събитията. Но от гледище на версайските принципи окупацията на Чехословакия бележи водораздел, тъй като показва, че Хитлер се стреми към господство в Европа, а не към самоопределение и равенство.

Гафът на Хитлер се състои не толкова в това, че наруши историческите принципи на равновесието, колкото че засяга моралните устои на следвоенната британска външна политика. Прегрешението му е включването на негерманско население в района в нарушение на принципа за самоопределение, заради

Дипломацията

който биват понесени всички негови предишни шантажи. Търпението на Великобритания не е неизчерпаемо, нито се дължи на слабост на националния характер; Хитлер най-накрая изпълва нравственото определение на британското общество за агресор, макар това все още да не важи за британското правителство. Само след няколко дни на колебания Чембърлейн сверява политиката си с посоката на британското обществено мнение. От този момент Великобритания се противопоставя на Хитлер не за да се съобрази с историческите теории за равновесието, а просто защото на Хитлер не може да му се има доверие.

По ирония на съдбата Уилсъновият подход към международните отношения, който е улесnil Хитлеровите набези отвъд всичко, което предишните европейски системи биха приели за допустимо, след определена точка става причина Великобритания да заеме много по-enerгични позиции, отколкото в свят, основан на *Realpolitik*. Уилсънизмът възпрепятства ранната съпротива срещу Хитлер, но полага основите на непреклонната опозиция срещу него, след като определените от Уилсън морални принципи са грубо погазени.

Когато през 1939 г. Хитлер предявява претенции за Данциг и иска изменение на Полския коридор, възникналите проблеми вътънност не са по-различни, отколкото предходната година. Данциг е изцяло германски град и статутът му на свободен град в не по-малка степен противоречи на принципа за самоопределение от присъединяването на Судетите към Чехословакия. Макар че населението на Полския коридор е до голяма степен смесено, някои изменения на границата му според принципа за самоопределение поне на теория са били възможни. Но настъпилата промяна надминава способността на Хитлер да я разбере – след като е прескочил границата на морално допустимото, същият морален перфекционизъм, който досега е тласкал демократите към говорчест, се превръща в изключителна непреклонност. След германската окупация на Чехословакия британското обществено мнение не би понесло никакви понататъшни отстъпки; отсега нататък избухването на втора световна война става въпрос на време, освен ако Хитлер остане в покой, което се оказва психологически невъзможно за него.

Преди обаче да настъпи това важно събитие, международната система получава още един удар, този път от другата велика ревизионистична сила, която е била пренебрегвана през по-голямата част от смутното трето десетилетие на XX век – от Сталиновия Съветски съюз.

Карти

Френска експанзия, 1648-1801 г.	280
Германска експанзия, 1919-1939 г.	281
Великият съюз на Уилям III, 1701-1713 г.	282
Съюзи през 50-те години на XX век	283
Европа след Виенския конгрес	284
Европа в навечерието на Първата световна война, 1914 г.	286
Светът на Студената война, 1945-1989 г.	288
Светът след Студената война	290

ФРЕНСКА ЕКСПАНЗИЯ от 1648 до 1801 г.

Френски придобивки при Лига XIV
Френски придобивки, 1714-1801 г.
Свещена римска империя
(Границите са от 1648 г.)

ВЕЛИКИЯТ СЪЮЗ НА УИЛЯМ II

от 1701 до 1713 г.

This historical map of Europe illustrates the political landscape and major conflicts around 1700. The map shows the following key features and labels:

- Northwest Europe:** SWEDEN, DENMARK, GREAT BRITAIN, NETHERLANDS, BELGIUM, FRANCE.
- Central Europe:** POLAND, SILESIA, BOHEMIA, PRUSSIA, SAXONY, AUSTRIA, VIENNA, BUDAPEST, BERN, SWITZERLAND, TOSCANA, PAPAL STATES, ROMA.
- Southwest Europe:** SPAIN, PORTUGAL, LISBON.
- Adriatic Sea:** KINGDOM OF NAPLES, KINGDOM OF SICILY.
- Mediterranean Sea:** ALMANZARA, GIBRALTAR.

The map includes several battle locations marked with 'X' and dates:

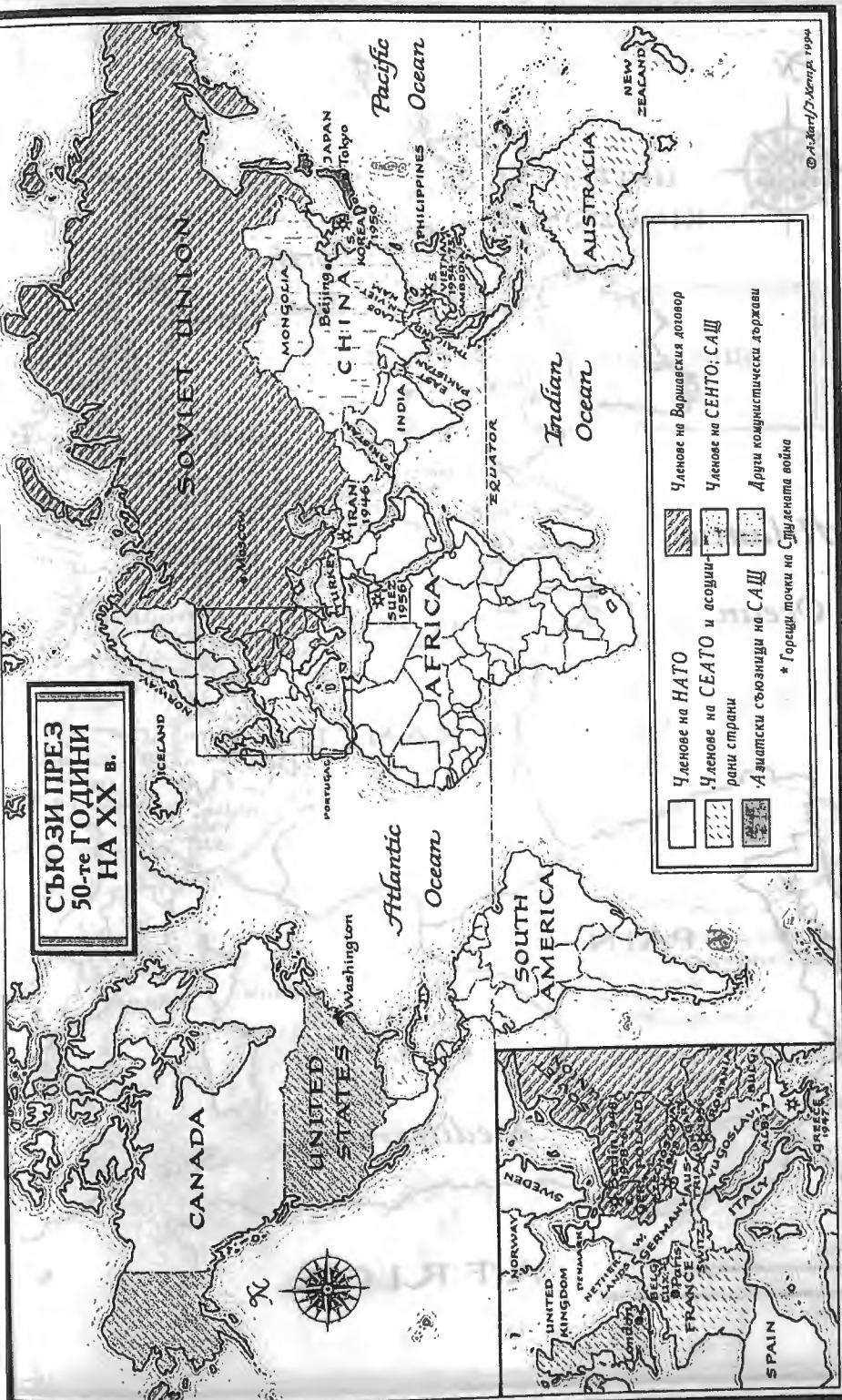
- 1703: Malplaquet
- 1704: Blenheim
- 1706: TURIN
- 1707: Almanzara
- 1709: Flanders
- 1710: Prague
- 1711: Cologne
- 1713: Brussels
- 1714: Paris

A legend in the bottom left corner provides symbols for:

- White square: Великій таємний (Great Secret)
- Hatched square: Французька та кейністська (French and Whig) союзниця, Баварія
- Dash-dot line: Священа римська імперія
- X: Битки (Battles)

A scale bar in the top right corner indicates distances in Kilometers (Kms.) and Miles.

**СЪЮЗИ ПРЕЗ
50-те ГОДИНИ
НА ХХ в.**

ВЪЗПИРАНЕТО – СТАРО И НОВО
Здадуържи хронически експанzionистичните сили, Уилям III организира Великия съюз, „възпирайки“ френския нагиск. По подобен начин Съединените щати изграждат система от съюзи, за да възпират Съветският съюз през 50-те години на ХХ в.

Atlantic
Ocean

UNITED
KINGDOM

North
Sea

DENMARK

BERLIN
1878

English Channel

London

Amsterdam

Brussels

LUXEM-
BOURG

PARIS
1856

Frankfurt

AIX-LA-
CHAPELLE
1818

WÜRTTEM-
BERG

BERN

SWITZERLAND

MILAN
1822

PIEDMONT

VERONA

CORSIKA

PARMA

MODENA

TUSCANY

PAPAL
STATES

Rome

KINGDOM OF THE
TWO SICILIES

AFRICA

SPAIN

PORTUGAL

FRANCE

NETHER-

HAN OVER

PRUSSIA

MECKLEN-
BURG

BOHEMIA

BAVARIA

MUNICH

LAIBACH
1821

AUSTRIA

ADRIATIC

Kms.
— 500
Miles
— 500

БАЛАНС НА СИЛИТЕ И КОНГРЕСНА СИСТЕМА

Политиците миротворци във Виена консолидират Централна Европа в Германската конфедерация, слагайки край на силовия вакуум, който съблазнява френския експанзионизъм. Четвърният съюз е

ЕВРОПА
СЛЕД ВИЕНСКИЯ
КОНГРЕС, 1815 г.

RUSSIA

Baltic Sea
PRUSSIA

Warsaw

TROPPAU 1820

AUSTRIAN

VIENNA 1815

Buda Pest

EMPIRE

HUNGARY

Danube R.

OTTOMAN

EMPIRE

Black Sea

Седалища на международни
конгреси

Четворен съюз

Граница на Германската кон-
федерация

© A. Karl/J. Kamp, 1994

зграден, за да се спре френската агресия. Европейските конгреси, последният от които е в Берлин през 1878 г., се свикват периодично, за да се търсят решения на големите европейски конфликти.

БАЛАНСЪТ НА СИЛИТЕ СЕ ВКАМЕНЯВА

Когато избухва войната през 1914 г., Френско-руският съюз вече е на 23 години, а Австро-германският – на 35. Новодошлата в европейските съюзи Великобритания се присъединява към съюза на Франция и Русия.

ЕВРОПА
В НАВЕЧЕРИЕТО
НА ПЪРВАТА
СВЕТОВНА ВОЙНА,
1914 г.

R U S S I A

AUSTRIA
HUNGARY

Vienna

Budapest

ROMANIA

BULGARIA

Serbia
CALLED MONTENEGRO

ALBANIA

Greece

Athens

Black Sea

Constantinople

OTTOMAN EMPIRE

Централни сили

Тройна антанта

Ф.А.Хард/З.Кемп, 1994

Динява към френско-руския блок със споразумения от 1904 и 1907 г. Двата съюза са се преплели във всички размирни точки на Европа, най-съдбеноносно на Балканите. Един по-значителен конфликт е зареден с опасността всички велики сили да влязат във война.

Сфери на влияние и конфликти

1

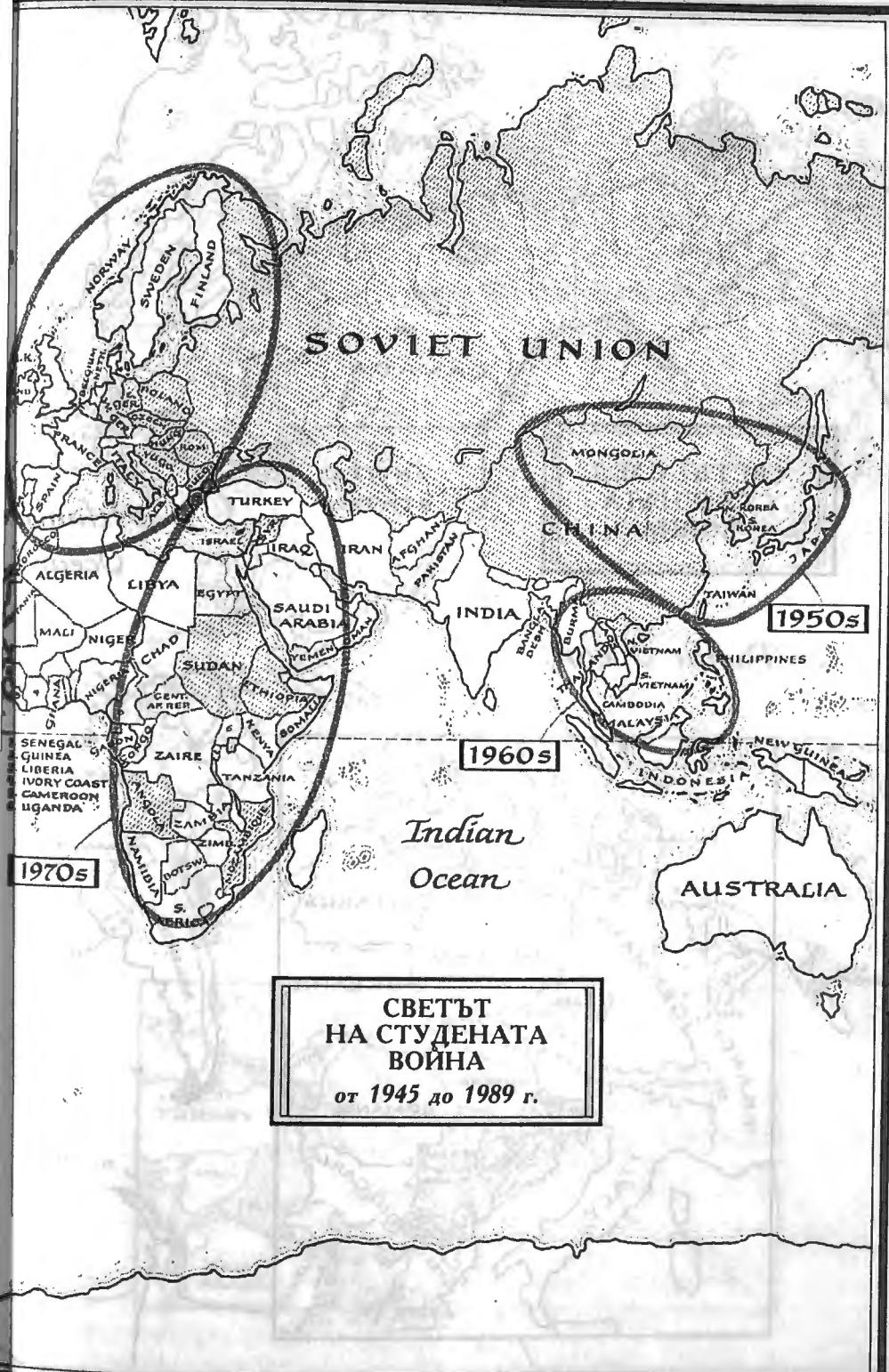
Съюзници на САЩ

1

Комунистически и близки до тях страни

СФЕРИ НА ВЛИЯНИЕ ПРЕЗ СТУДЕНТА ВОЙНА

След 1945 г. САЩ и Съветският съюз установяват сфери на влияние в Европа. През 50-те години сферите се консолидират и в Североизточна Азия. През 60-те години театърът на над-

Съврата се придвижва в Югоизточна Азия, където също се установяват сфери. През 70-те години двете сили воюват за влияние в Средния изток и Африка, през 80-те – в Централна Европа.

CANADA

UNITED
STATES

Pacific Ocean

СВЕТЪТ СЛЕД
СТУДЕНАТА
ВОЙНА

Pacific Ocean

EQUATOR

NORWAY SWEDEN ESTONIA RUSSIA

DENMARK

NETHERLANDS BEGS. LUX.

FRANCE GERMANY

SWITZ.

ITALY

AUSTRIA SLOVAKIA

CZECH REPUBLIC

HUNGARY

SLOVENIA

MONTENEGRO

SERBIA

BOSNIA

HERZEGOVINA

MACEDONIA

GREECE

TURKEY

BULGARIA

ROMANIA

MOLDOVA

UKRAINE

BELARUS

CATLIA

LITHUANIA

RUSSIA

ESTONIA

SWEDEN

NETHERLANDS

DENMARK

NORWAY

GUATEMALA
EL SALVADOR
NICARAGUA
COSTA RICA
HONDURAS
NICARAGUA
PAHAMA
VENEZUELA
ECUADOR
COLOMBIA
PERU
BOLEIA
PARAGUAY
CHILE
ARGENTINA
URUGUAY

BRAZIL

NEW ZEALAND

FIJI

TAJIKISTAN

AFGHANISTAN

PAKISTAN

INDIA

CHINA

NEPAL

THAILAND

LAOS

Vietnam

MYANMAR

INDONESIA

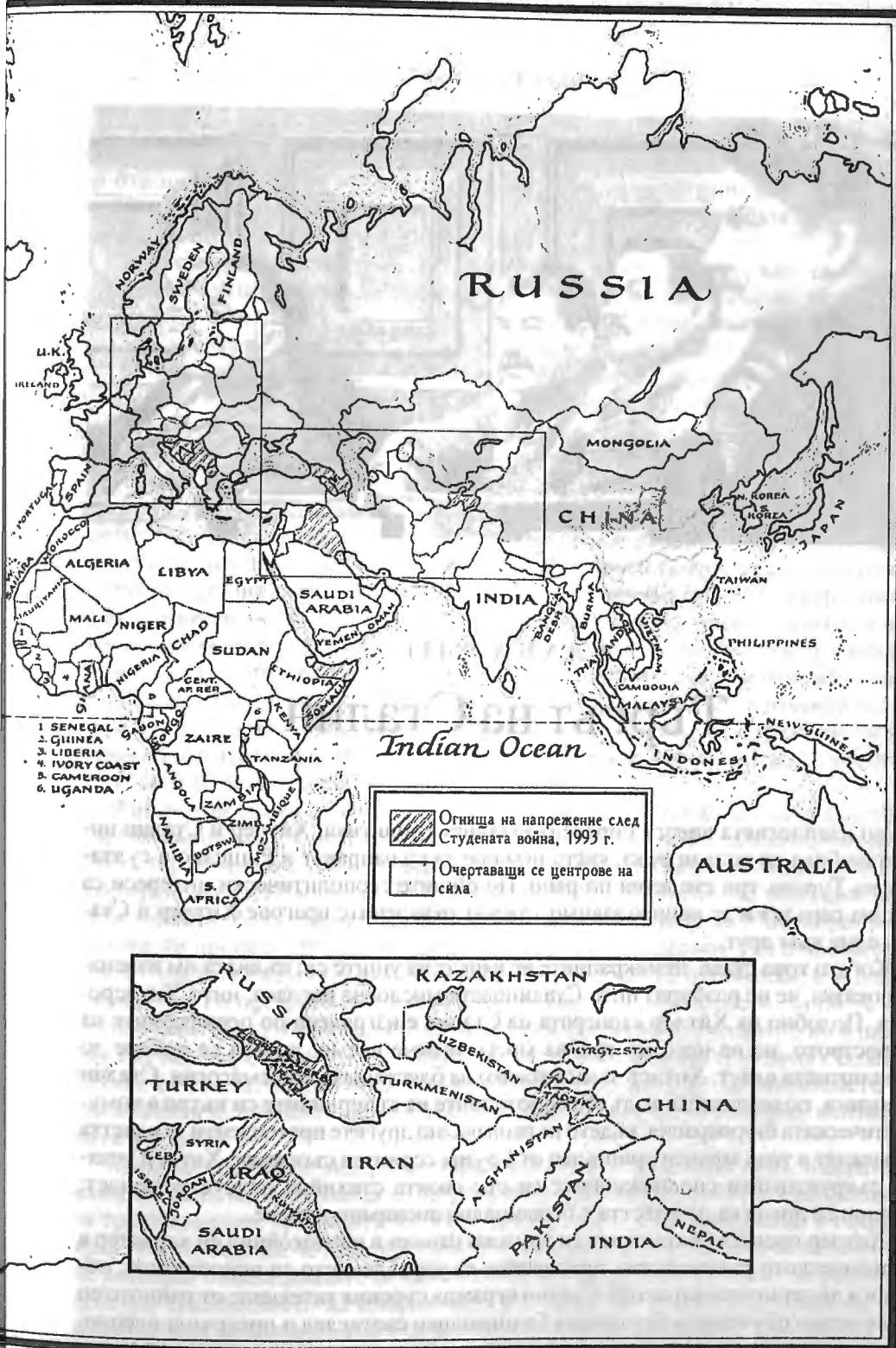
PHILIPPINES

Malaysia

SINGAPORE

BRUNEI

TAIWAN

Нови силови центрове се развиват в Япония, Китай и Западна Европа, подготвяйки почва за многополюсен свят.

ГЛАВА ХІІІ

Търгът на Сталин

Ако идеологията винаги определя външната политика, Хитлер и Сталин никога не биха си подали ръка, както нямаше да го направят и Рищельо и султанът на Турция три столетия по-рано. Но общите геополитически интереси са мощна свръзка и те непреодолимо тласкат отявлените врагове Хитлер и Сталин един към друг.

Когато това става, демокрациите не вярват на ушите си; пълната им изненада показва, че не разбират нито Сталиновата мисловна нагласа, нито Хитлеровата. Подобно на Хитлер кариерата на Сталин е изградена по перифериите на обществото, но на него му трябва много повече време, докато се добере до абсолютната власт. Хитлер залага всичко на блестящата си демагогия. Сталин се налага, подкопавайки издълбоко позициите на съперниците си вътре в комунистическата бюрократия, където първоначално другите претенденти за властта не виждат в този мрачен пришълец от Грузия сериозен съперник. Хитлер успява, съкрушавайки сподвижниците си със своята стихийна целеустременост; Сталин се домогва до властта с безпощадни анонимни ходове.

Хитлер пренася бохемските си трудови навици и неспокойния си характер в политическото ръководство, придавайки на управлението си непостоянен, понякога дилетантски характер. Сталин вгражда сувория катехизис от ранното си религиозно обучение в бруталния болярски светоглед и превръща идеоло-

Търгът на Сталин

гията в инструмент за политически контрол. Хитлер процъфтява, носен от обожанието на масите. Сталин е твърде параноичен, за да разчита на толкова лично отношение. Много повече, отколкото за непосредствено одобрение, той жадува за абсолютна победа и предпочита да я постигне, унищожавайки един след друг потенциалните си врагове.

Хитлеровите амбиции трябва да бъдат осъществени, докато е жив; със своите изявления той представлява само себе си. Сталин е не по-малък мегаломан, но вижда себе си като слуга на историческата истина. За разлика от Хитлер Сталин притежава невероятно търпение. За разлика от лидерите на демокрациите той е готов по всяко време най-внимателно да се взре в силовите съотношения. Убеден, че идеологията му е осенена от историческата истина, Сталин безмилостно преследва съветските национални интереси, необременен от неща, които смята за лицемерен морален товар или емоционални пристрастия.

Сталин наистина е чудовище; но водейки международните отношения на страната, е върховен реалист – търпелив, хитър, неумолим, Ришелъ на своето време. Без да знаят това, западните демокрации изкушават съдбата, като залагат на неразрешимо идеологическо противопоставяне между Сталин и Хитлер и дразнят Сталин с френски пакт, от който е изключено военното сътрудничество, с игнориране на Съветския съюз при Мюнхенската конференция, с относително двойствен подход към военни преговори с него едва когато вече е твърде късно, за да го отклонят от пакта му с Хитлер. Лидерите на демокрациите бъркат Сталиновите речи – тромави, с лек теологически привкус – и неумолимостта на анализа и политиката му. А Сталиновата неумолимост произтича от комунистическата му идеология. Комунистическите убеждения му дават възможност да бъде необикновено гъвкав тактически.

Извън тези психологически аспекти Сталиновият характер съдържа философска сърцевина, която го прави почти неразбираем за западните лидери. Като стар большевик той е изтърпял десетилетия на затвор, заточение и лишения, преди да вземе властта. Горди с по-висшето си разбиране за динамиката на историята, большевиките виждат себе си като помагачи на обективните исторически процеси. В собствените им очи разликата между тях и некомунистите е както между учения и невежата. При анализа на физическите явления ученият не ги предизвиква; ала неговите знания и разбирането, защо те настъпват, му дават възможност понякога да манипулира процесите, но в никакъв случай – противно на пристъпите на явленietо закони. В този дух большевиките се смятат за познавачи на историята – те помагат за изявяването на динамиката ѝ, понякога дори я ускоряват, но никога не отклоняват неизменната ѝ посока.

Комунистическите лидери се представят като неумолими хора, надделели съжалението, неотстъпващи от историческата си мисия, както и неподатливи за традиционните аргументи, особено когато ги изказват невярващи в тяхната идея. Те са убедени, че имат предимство в дипломацията, защото са на мнение, че разбират събеседниците си много по-добре, отколкото те могат да разберат себе си. В съзнанието на комунистите отстъпки могат да бъдат правени, ако изобщо това се налага, само с оглед на „обективната реалност“, но никога по-

Дипломацията

ради убедителността на дипломатите, с които преговарят. В тази светлина дипломацията става част от процеса, с който съществуващият ред евентуално ще бъде разрушен; дали разрушаването ще стане чрез дипломация на мирното съвместно съществуване или чрез военен конфликт, зависи от оценката за съотношението на силите.

Един принцип обаче е неотменим в Сталиновия свят на нехуманни и хладнокръвни пресмятания: нищо не оправдава воденето на безнадеждни битки за съмнителни каузи. От философска гледна точка идеологическият сблъсък с нацистка Германия е част от общия сблъсък с капиталистите, в който, доколкото това засяга Сталин, са включени също Франция и Великобритания. Към коя страна ще бъде насочен враждебният съветски удар – това изцяло зависи от преценката на Москва за най-голямата заплаха в дадения момент.

От нравствена гледна точка Сталин не прави никаква разлика между отделните капиталистически държави. Истинското му мнение за страните, възхваляващи добродетелите на универсалния мир, се онагледява от реакцията му по повод подписването на пакта „Келог–Бриан“ през 1928 г.:

Те говорят за пацифизъм; те говорят за мир между европейските държави. Бриан и [Остин] Чембърлейн се прегръщат... Всичко това са глупости. От европейската история знаем, че винаги когато са се подписвали договори за ново разположение на силите с оглед на нова война, тези договори са били обявявани за договори за мир... [макар] да се сключват за внасяне на нови елементи в предстоящата война.⁽¹⁾

Най-страшният Сталинов кошмар, разбира се, е коалиция между всички капиталистически страни за едновременно нападение над Съветския съюз. През 1927 г. Сталин представя съветската стратегия по същия начин, по който я е представил Ленин десетилетие по-рано: „...извънредно много... зависи от това, дали ще успеем да отложим неизбежната война... до времето... когато капиталистите започнат да се бият помежду си...“⁽²⁾ За да съдейства на тази перспектива, Съветският съюз сключва през 1922 г. Рапалското споразумение с Германия и през 1926 г. Договора за неутралитет в Берлин, който подновява през 1931 г. с изричното обещание за ненамеса в една капиталистическа война.

За Stalin злостният Хитлеров антикомунизъм не е непреодолима пречка за добри отношения с Германия. Когато Хитлер идва на власт, Stalin бърза да отправи миролюбиви знаци. „[Ние] съвсем не посрещаме ентузиазирано фашисткия режим в Германия – заявява той на XVII партиен конгрес през януари 1934 г. – [Тук] не става въпрос за фашизма, след като фашизмът в Италия например не попречи на СССР да установи добри отношения с тази страна... Нашата ориентация и преди, и сега си остава насочена към СССР и само към СССР. И ако интересите на СССР изискват поддържане на добри отношения с една или друга страна, която не е заинтересована да смущава мира, ние ще приемем такъв курс без всякакво колебание.“⁽³⁾

Сталин, големият идеолог, фактически поставя своята идеология в служба на *Realpolitik*. Ришельо или Бисмарк без никакви затруднения биха разбрали

Търгът на Сталин

стратегията му. Но държавниците, представляващи демокрациите, се оказват с идеологически наочници; отхвърлили силовата политика, те мислят, че предварително условие за добри отношения между народите е общата им вяра в предпоставките за колективната сигурност и че идеологическата враждебност изключва възможността от практическо сътрудничество между фашистите и комунистите.

Демокрациите грешат по всички точки. Когато идва времето, Сталин наистина влиза в антихитлеристкия лагер, но с голяма неохота и след като отварянето му към нацистка Германия е отблъснато. Убедил се накрая, че антибolsевицката реторика на Хитлер може би е съвсем сериозна, Сталин се заема да гради най-широка възможна коалиция, за да му се противопостави. Новата му стратегия е изразена на VII (и последен) конгрес на Коммунистический интернационал през юли-август 1935 г.⁽⁴⁾ Призовавайки за единен фронт на всички миролюбиви народи, той дава сигнал за изоставянето на комунистическата тактика от 20-те години, когато в опит да бъдат парализирани европейските парламентарни институции комунистическите партии гласуват с антидемократичните групировки, включително и с фашистите.

Главният говорител на новата съветска външна политика е Максим Литвинов, назначен за външен министър именно за да играе тази роля. Той е с градско възпитание, отлично владее английски и еврейски, с буржоазен произход е и е женен за дъщеря на британски историк. Формалните му акредитиви подхождат повече на класов враг, отколкото на човек, правещ кариера в съветската дипломация. По време на неговия мандат Съветският съюз се присъединява към Обществото на народите и се превръща в един от най-гласовитите поддръжници на колективната сигурност. Сталин охотно прибягва към Уилсъновата реторика, за да си осигури подкрепа срещу перспективата Хитлер наистина да предприеме онова, за което пише в *Mein Kampf*, и да превърне Съветския съюз в своя главна мишена. Както посочва политологът Робърт Легволд, целта на Сталин е да изкопчи максимална помощ от капиталистическия свят, а не да се помирява с него.⁽⁵⁾

Дълбоко чувство на взаимно недоверие преобладава в отношенията между демокрациите и Съветския съюз. Сталин подписва договор с Франция през 1935-а и с Чехословакия през следващата година. Но френските ръководители от 30-те години се дръпват и отказват генералщабни разговори. Неизбежно Сталин тълкува това като покана към Хитлер най-напред да нападне Съветския съюз. За да се подсигури, Сталин обвързва съветската помощ за Чехословакия с предшестващо изпълнение на френските задължения към нея. Това, естествено, му позволява да остави империалистите да се бият помежду си. Френско-съветският договор едва ли е плод на ангелски помисли.

Желанието на Франция да установи отношения със Съветския съюз, като същевременно отказва военен съюз с него, е красноречиво за въображаемите пространства, в които се движи външната политика на демокрациите между двете войни. Демокрациите ценят тирадите в прослава на колективната сигурност, но се въздържат да я изпълнят с оперативно съдържание. Първата световна война би трябвало да е научила Великобритания и Франция, че дори и в

Дипломацията

съюз войната с Германия е крайно опасно начинание. Германия едва не надделява през 1918 г., въпреки че и Америка се присъединява към съюзниците. Представата, че Германия може да бъде победена без съветска и американска помощ, съчетава манталитета на линията „Мажино“ с прекомерно надценяване на собствените сили.

Само крайна мечтателност на мисълта у лидерите на демокрациите може да доведе до разпространеното мнение, че Сталин – дотогавашният болневик и твърдо вярващ в така наречените обективни материални фактори – е прегърнал правно-моралната доктрина за колективна сигурност. Сталин и колегите му имат други, неидеологически причини да не се радват на установения международен ред. Истина е, че съветската граница с Полша е наложена със сила, а Румъния заграбва Бесарабия, която Съветите смятат за своя.

Но и потенциалните жертви на Германия в Източна Европа не желаят съветска помощ. Комбинацията между Версайските договорености и Октомврийската революция поражда неразрешиим проблем за всяка система на колективна сигурност в Източна Европа: без Съветския съюз тя не действа военно; с него не действа политически.

Западната демокрация прави малко, за да разсее Сталиновата пааноя за съществуването на капиталистически антисъветски заговор. Съветският съюз не е консултиран по време на дипломатическата активност, съпроводила прекратяването на договора от Локарно, изключен е и от Мюнхенската конференция. Привличат го в дискусиите за система за сигурност в Източна Европа, но неохотно и твърде късно, след окупацията на Чехословакия през 1939 г.

Но погрешно бихме изтълкували Сталиновата психология, ако припишем вината за договора между Хитлер и Сталин изцяло на политиката на Запада. Сталиновата пааноя ясно проличава при ликвидирането на потенциалните му вътрешни съперници и убийството или интернирането на милиони хора, които му се противопоставят само в неговата фантазия. Ала във външната политика Stalin проявява изключително хладнокръвна пресметливост и много се гордее, че не допуска да бъде предизвикан към резки ходове – особено от капиталистическите лидери, чието разбиране за съотношението на силите той поставя много по-ниско от своето.

Можем само да гадаем какви са били намеренията на Stalin по времето на Мюнхен. И все пак най-малко вероятният курс в момент, когато страната му се гърчи от идващите една след друга чистки, би бил автоматичното и самоубийствено изпълнение на договора за взаимна помощ. Договорът с Чехословакия ангажира Съветския съюз само *след като* Франция обяви война, и по този начин му предоставя много възможности. Например той би могъл да иска преминаване през Полша и Румъния и да използва почти сигурния отказ на тези страни като алиби, за да изчака изхода на битките в Централна и Западна Европа. Или пък след преценка за евентуалните последици би могъл да си върне загубените по време на Руската революция територии в Полша и Румъния – както фактически прави година по-късно. Най-невероятната възможност е Съветският съюз да издигне барикада като последен защитник на Версайските териториални договорености в името на колективната сигурност.

Търгът на Сталин

Несъмнено Мюнхен затвърждава Стalinовата подозрителност към демократите. И все пак нищо не е в състояние да го отклони от изпълнението на онова, което смята за свой большевишки дълг – да противопоставя капиталистите един на други и да предпази Съветския съюз от опасността да стане жертва на техните войни. Ефектът от Мюнхен следователно е промяна на Стalinовата тактика. Той открива търг за сключване на пакт със Съветския съюз – наддаване, което демократите нямат никаква надежда да спечелят, ако Хитлер направи сериозно предложение. Когато на 4 октомври 1938 г. френският посланик посещава съветското Външно министерство, за да обясни Мюнхенското споразумение, посреща го Виктор Потъомкин, помощник-комисар по външните работи, със следните заплашителни думи: „Бедни приятелю, какво направихте? За нас не виждам друг изход освен четвърто разделяне на Полша.“⁽⁶⁾

Тези думи в епиграмен стил повдигат едно ъгълче пред Стalinовия леден подход към външната политика. След Мюнхен Полша със сигурност става следващата мишена за Германия. Тъй като Стalin не иска нито да се изправи пред германската армия на съществуващата съветска граница, нито да воюва с Хитлер, единствената алтернатива остава четвърта подялба на Полша (подобни разсъждения са накарали Екатерина Велика да предприеме първата подялба на Полша с Прусия и Австрия през 1772 г.). Фактът, че Стalin изчаква цяла година Хитлер да направи първата крачка, е добър атестат за стоманените нерви, с които ръководи външната политика.

С твърдо поставена цел следващият ход на Стalin е бързо да изтегли Съветския съюз от фронтовата линия. На 27 януари 1939 г. лондонският *News Chronicle* публикува статия от своя дипломатически кореспондент (известен като приближен до посланика на Москва Иван Майски), в която се очертава възможна сделка между Германия и Съветския съюз. Авторът повтаря стандартната Стalinова фраза, че няма съществена разлика между западните демократии и фашистките диктатори, като я използва, за да освободи Съветския съюз от автоматичен ангажимент към колективната сигурност:

По настоящем съветското правителство очевидно няма намерение да помогне на Великобритания и Франция, ако те влязат в конфликт с Германия и Италия... От гледна точка на съветското правителство не съществува особена разлика между позициите на британското и френското правителство, от една страна, и германското и италианското, от друга, която да оправдае сериозни жертви в защита на западната демокрация.⁽⁷⁾

След като Съветският съюз не вижда необходимост да прокарва идеологически различия между отделните капиталисти, за да избира едни или други, разногласията между Москва и Берлин могат да се разрешат на практическа основа. И за да не остане незабелязана тази теза, Стalin прави още една безпрецедентна стъпка – нареджа статията да бъде препечатана дословно в *Правда*, официоза на комунистическата партия.

На 10 март 1939 г., пет дни преди Хитлер да окупира Прага, Стalin излиза с авторитетно изказване за новата стратегия на Москва. Поводът е XVIII пар-

Дипломацията

тиен конгрес, първото подобно съборище, след като пет години преди това Сталин е подкрепил колективната сигурност и „единните фронтове“. У делегатите, изглежда, преобладава облекчението, че са още живи, тъй като чистките масово покосяват редиците: в залата присъстват само 35 от 2000-те делегати отпреди пет години; 1100 от предишните са арестувани за контреволюционни действия; 98 от 131-те членове на Централния комитет са ликвидирани, както и трима от петимата маршали на Червената армия, всички помощник-комисари на отбраната и 75 от 80-те членове на Върховния военен съвет.⁽⁸⁾ Така че XVIII конгрес едва ли може да се нарече тържество на приемствеността. Присъстващите на него са много повече загрижени за личното си оцеляване, отколкото за загадъчните тънкости на външната политика.

Както и на конгреса през 1934 г., Сталиновата основна теза пред тази изпълнена аудитория са миролюбивите намерения на Съветския съюз сред враждебното международно обкръжение. Заключенията обаче бележат радикално скъсване с концепцията за колективна сигурност от предишния конгрес. Stalin фактически обявява съветски неутралитет в конфликта между капиталистите:

Външната политика на Съветския съюз е ясна и категорична. Ние сме за мир и заздравяване на икономическите отношения с всички страни. Това са нашите позиции; ние ще се придържаме към тези позиции дотогава, докато отделните страни поддържат подобни отношения със Съветския съюз и докато не правят никакви опити да засягат интересите на нашата страна.⁽⁹⁾

За да е сигурен, че недосетливите капиталистически ръководители непременно ще схванат неговата мисъл, Stalin почти дословно повтаря основния аргумент от статията в *News Chronicle*: тъй като демокрациите и Германия са със сходни социални структури, различията между Германия и Съветския съюз не са по-трудно преодолими, отколкото различията между всяка друга капиталистическа страна и Съветския съюз. Обобщавайки, той изразява своята решителност да си запази свободата на действие и в една предстояща война да пропаде добрата воля на Москва на онзи, който плати най-високо. В застрашителна фраза Stalin се зарича: „Да бъдем предпазливи и да не позволим на нашата страна да бъде въвлечена в конфликти от подпалвачи на война, свикнали с чужди ръце да вадят кестените от огъня.“⁽¹⁰⁾ Всъщност Stalin отправя покана към фашистка Германия да направи предложение.

Новата Сталинова политика се различава от старата предимно по акцентите. Дори и в кулминацията на подкрепата си за колективната сигурност и „единните фронтове“ Stalin формулира съветските обвързаности по начин, който му запазва възможността да прави сепаративни сделки, след като войната започне. Но през пролетта на 1939 г., преди още цяла Чехословакия да бъде окupирана от Германия, той прави следваща крачка: започва маневри, за да си осигури възможност за сепаративни сделки *преди* войната. Никой няма право да се оплаква, че Stalin е криел намеренията си; шокът на демокрациите се дължи предимно на неспособността им да разберат, че Stalin – пламенният революционер – е най-вече хладнокръвен стратег.

Търгът на Сталин

След окупацията на Прага Великобритания изоставя политиката на съглашателство с Германия. Британският кабинет вече преувеличава неизбежността на нацистката опасност в същата степен, в каквато я е омаловажавал дотогава. Той е убеден, че независимо след превземането на Чехословакия Хитлер отново ще нападне – според някои Белгия, според други Полша. В края на март се пуска слух, че на прицел е Румъния, макар тя да няма обща граница с Германия. И все пак не е характерно за Хитлер толкова скоро да атакува втори, несвързан обект. По-типично за него е да изчака, докато отзукът от първия му удар обезкуражи следващата набелязана жертва. Във всеки случай сега знаем, че Великобритания е разполагала с много повече време да планира стратегията си, отколкото ръководителите ѝ са смятали навремето. Ако британският кабинет внимателно бе анализирал Сталиновите изказвания на XVIII партиен конгрес, щеше да разбере, че най-вероятно колкото по-активно Великобритания организира съпротивата срещу Хитлер, толкова по-сдържан ще става Сталин, за да увеличи тежестта си пред всяка една от страните.

Британският кабинет е бил изправен пред фундаментален стратегически избор, макар че няма данни да е осъзнал това. Той е трябало да реши дали при съпротивата срещу Хитлер подхождът му да бъде основан на колективната сигурност или на традиционен съюз. При избор на първото към антинацистката съпротива трябва да бъдат привлечени възможно най-много нации; при избор на второто Великобритания трябва да прави компромиси, за да съчетае своите интереси с тези на потенциалните си съюзници, като Съветския съюз.

Кабинетът залага на колективната сигурност. На 17 март са изпратени ноти до Гърция, Югославия, Франция, Турция, Полша и Съветския съюз със запитване за евентуалната им реакция при предполагаема заплаха срещу Румъния, като предпоставката е, че всички трябва да споделят еднакви интереси и да заемат еднакви позиции. Като че Великобритания изведнъж предлага онова, което е отбягвала от 1918 г. – териториални гаранции за цяла Източна Европа.

Отделните отговори още веднъж демонстрират най-слабото място на доктрината за колективна сигурност – презумпцията, че всички народи или поне всички потенциални жертви имат един и същ интерес да се съпротивяват на агресията. Всяка от източноевропейските нации представя своите проблеми като специален случай и наблюга на националното, а не на колективното. Гърция поставя реакцията си в зависимост от югославската, а Югославия пита какви са намеренията на Великобритания, връщайки нещата в началната им точка. Полша загатва, че не е готова да вземе страна между Великобритания и Германия или да се ангажира с от branата на Румъния. Полша и Румъния не биха се съгласили със съветско участие в тяхната отбрана. А отговорът на Съветския съюз е предложение за свикване на конференция в Букуреш, в която да участват всички страни, до които е отправено британското запитване.

Това е умна маневра. Успешното свикване на конференцията принципно би утвърдило съветското участие в защитата на държави, които се страхуват от Москва толкова, колкото и от Берлин. При отхвърляне на инициативата Кремъл получава извинение да стои на страна, докато преследва предпочитаната от него възможност – търсене на начин за договаряне с Германия. Фактически

Дипломацията

Москва иска от източноевропейските страни да посочат Германия като главна заплаха за съществуването им и да я предизвикат, преди Москва да е изложила намеренията си. Тъй като никоя източноевропейска страна не е готова да направи това, до конференция в Букурещ не се стига.

Сдържаните отговори карат Невил Чембърлейн да търси други пътища. На 20 март той предлага Великобритания, Франция, Полша и Съветският съюз да декларират намерението си да се консултират взаимно в случай на заплаха срещу независимостта на която и да е европейска страна „с оглед предприемането на общи действия“. Предлагайки възкресяване на Тройната антанта отпреди Първата световна война, Чембърлейн нито споменава нещо за военната стратегия, която би била приложена при неуспех на сплашването, нито очертава перспективи за сътрудничество между Полша и Съветския съюз, а го приема за даденост.

От своя страна Полша, чието романтично надценяване на собствения военен потенциал, изглежда, се споделя от Великобритания, отказва съвместни действия със Съветския съюз, изправяйки Великобритания пред избор между нея и Съветския съюз. При една гаранция за Полша участието на Сталин в общата отбрана става проблематично. При местоположението на Полша между Германия и Съветския съюз Великобритания би била длъжна да влезе във война, преди Сталин да е взел някакво решение. От друга страна, ако Великобритания заложи на пакт със Съветите, Сталин непременно би настоявал за изместване на границата на запад от линията „Кързън“ в замяна на помощта си за Полша.

Пришпорван от общественото възмущение и убеден, че още едно отстъпление допълнително ще отслаби позициите на Великобритания, кабинетът отказва да жертва повече страни, каквото и да повелява geopolитиката. В същото време британските лидери смятат, че Полша вероятно е по-силна от Съветския съюз и че Червената армия не притежава особена нападателна стойност – правдоподобна оценка заради току-що проведените масови чистки на съветски военачалници. Но преди всичко британските лидери изпитват голямо недоверие към Съветския съюз. „Трябва да призная – заяива Чембърлейн, – че храня най-дълбоко недоверие към Русия. Изобщо не вярвам в способността ѝ да поддържа ефикасна офанзива, дори и да желае да го направи. Нямам доверие в мотивите ѝ, които, струва ми се, са малко свързани с нашите идеи за свобода и са насочени само към това да държи всеки в ръцете си.“⁽¹¹⁾

Вярвайки, че действа в остръ недостиг на време, Великобритания прави решителна крачка и провъзгласява онзи вид мирновременни континентални гаранции, които упорито е отказвала след Версайския договор. Обезпокоен от докладите за неминуем германски удар срещу Полша, Чембърлейн дори не спира, за да договори двустранен съюз с Полша. Вместо това собственоръчно пише на 30 март 1939 г. проект за еднострани гаранции за Полша и на следващия ден го представя в парламента. Гаранциите са замислени като средство за забавяне на нацисткото нападение – заплаха, оказала се базирана на погрешна информация. Гаранциите ще трябва да бъдат последвани в малко по-бавен темп

от усилия да се създаде широка система за колективна сигурност. Скоро едностранини гаранции, основаващи се на същите съображения, се дават и на Гърция и Румъния.

Така Великобритания, подтиквана от нравствено възмущение и стратегическо объркване, се обвързва с гаранции за страни, които, както всичките ѝ следвоенни премиери са заявявали, не е в състояние и няма да отбранява. Следверсайските реалности в Източна Европа са станали толкова чужди на британския опит, че кабинетът дори не осъзнава, че е направил избор, който ще укрепи Сталиновата мотивировка да се насочи към Германия и ще улесни отдръпването му от предложения общ фронт.

Британските лидери смятат за гарантирано Сталиновото присъединяване към тяхната стратегия и дори вярват, че ще определят графика за него и обсега му. Външният министър лорд Халифакс настоява Съветският съюз да се държи в резерв, докато бъде „поканен да подаде ръка в определени обстоятелства и в най-подходяща форма“⁽¹²⁾. Халифакс мисли за доставки на боеприпаси, а не за придвижване на съветски военни части през граница. Той не обяснява какво би накарало Съветския съюз да се задоволи с такава помощна роля.

На практика британските гаранции за Полша и Румъния премахват всички стимули, които Съветският съюз би имал за по-сериозно обвързване със западните демокрации.

На първо място те гарантират всички граници на европейските съседи на Съветския съюз освен на прибалтийските страни и поне на книга спъват толкова съветските амбиции, колкото немските. (Фактът, че Великобритания пропуска да види тази реалност, показва до каква степен идеята за „обединен фронт на всички миролюбиви страни“ е завладял западния ум.) Но още по-важно е, че едностранините британски гаранции са подарък, защото поднасят на Сталин максималното, което би поискал при всякакви преговори, започващи на чисто. При настъпление на Хитлер в източна посока сега Сталин е подсигурен от ангажиментите на Великобритания да влезе във война доста преди съветската граница да бъде достигната. Така инкасира ползата от съюза *de facto* с Великобритания, без да става нужда да даде нещо в замяна.

Британските гаранции за Полша се основават на четири предпоставки, всяка от които се оказва погрешна: Полша е значителна военна сила, може би по-голяма от Съветския съюз; Великобритания и Франция заедно са достатъчно силни, за да победят Германия без помощта на други съюзници; Съветският съюз има интерес от поддържане на статуквото в Източна Европа; идеологическата пропаст между Германия и Съветския съюз е непреодолима и рано или късно Съветският съюз ще се присъедини към антихитлеристката коалиция.

Полша е героична, но не значителна военна сила. Задачата ѝ е станала още по-малко изпълнима, тъй като френският Генерален щаб я подвежда за действителните си намерения, внушавайки, че има готовност за някаква френска офанзива. Фактически възприетата от Франция отбранителна стратегия оставя Полша сама пред съкрушителната ярост на германското нападение – задача (и западните лидери са били длъжни да знаят това), надвишаваща полския капацитет. В същото време за Полша е невъзможно да приеме съветска помощ, тъй

Дипломацията

като ръководителите ѝ са убедени (и с право, оказва се), че всяка „освободителна“ съветска армия ще се превърне в окупационна армия. А западните демокрации преценяват, че са в състояние сами да спечелят война срещу Германия дори при поражение на Полша.

Съветските интереси за запазване на статуквото в Източна Европа свършват, ако са съществували някога, на XVIII партиен конгрес. При нужда Сталин има възможност да се обърне към Хитлер, а след британските гаранции за Полша вече може без особени рискове да разиграе нацистката си карта. Задачата му е улеснена, тъй като западните демокрации не успяват да разгадаят стратегията му – която би била твърде прозрачна за Ришело, Метерних, Палмерстон или Бисмарк. Просто казано, тя се състои в това Съветският съюз да си запази възможността да остане последната неангажирана голяма сила, като така получи свобода за действие на търга и съветското сътрудничество или съветският неутралитет да се предложат на наддадния най-високо.

Преди британските гаранции за Полша Сталин е трябвало да действа внимателно, за да не предизвика със стъпките си към Германия демократите да вдигнат ръце от Източна Европа, оставяйки го сам да се противопоставя на Хитлер. С гаранциите той получава уверение не само че Великобритания ще воюва за неговата западна граница, но и че войната ще започне на 900 километра на запад, по германско-полската граница.

Сега на Сталин му остават само две грижи. Първо, да се убеди, че британските гаранции за Полша са солидни; второ, да разбере действително ли съществува германска карта. Парадоксалното е, че колкото по-подчертано Великобритания демонстрира добра воля спрямо Полша, за да възпира Хитлер, толкова по-широко пространство за маневриране печели Сталин по отношение на Германия. Великобритания се опитва да запази източноевропейското статукво; Сталин се домогва до събирането на колкото може повече възможности за избор и до премахване на Версайските споразумения. Чембърлейн иска да предотврати войната. Сталин, който чувства, че войната е неизбежна, желае да получи ползите от войната, без да участва в нея.

Сталин прави благопристойни пирети между двете страни. Но в края на краишата състезание няма. Хитлер единствен може да му предложи желаните териториални придобивки в Източна Европа, за които Сталин е готов да плати с една европейска война без участието на Съветския съюз. На 14 април Великобритания предлага Съветският съюз да приеме едностранна декларация, че „в случай на какъвто и да е акт на агресия срещу който и да е съсед на Съветския съюз, посрещнат със съпротива от потърпевшата страна, помошта на съветското правителство ще бъде на разположение“⁽¹³⁾. Сталин отказва да сложи главата си в примката и отхвърля едностранното и наивно предложение. На 17 април той отговаря с насрещно предложение в три части: съюз между Съветския съюз, Франция и Великобритания; военна конвенция, за да бъде съюзът ефективен; гаранция за всички страни между Балтийско и Черно море.

Сталин вероятно знае, че подобно предложение никога няма да бъде прието. Първо, източноевропейските държави не го искат; второ, преговорите за детайлна военна конвенция биха отнели повече време, отколкото страните имат

Търгът на Сталин

на разположение; и накрая, Великобритания се е въздържала от съюз с Франция в продължение на десетилетие и половина не за да го сключи сега със страна, която тя не смята достойна за друга роля освен за доставчик на боеприпаси. „Не може да се твърди – казва Чембърлейн, – че подобен съюз е необходим, за да могат малките страни да бъдат снабдявани с амуниции.“⁽¹⁴⁾

Преодолявайки задръжките си, британските лидери бавно, седмица след седмица се придвижват към приемане на условията на Сталин, докато той постоянно повишава залога. През май Вячеслав Молотов, Сталинов довереник, заменя Литвинов като външен министър, което означава, че Сталин сам се е заел с преговорите и че добрите лични връзки между договарящите се не са вече съветски приоритет. В своя смазващ педантичен маниер Молотов иска всички държави по западната съветска граница да бъдат гарантирани от двете договарящи се страни, като се изредят поименно (за да се гарантира, че никоя няма да бъде изключена). Той настоява освен това терминът „агресия“ да бъде разширен, за да покрие и понятието „непряка агресия“, определена като правене на отстъпки пред германски заплахи дори когато реално не е използвана сила. Съветският съюз оставя за себе си тълкуването на понятието „поддаване“, с което Stalin фактически иска пълно право на вмешателство във вътрешните работи на всички европейски съседи на Съветския съюз.

До юли Stalin вече е научил достатъчно. Той знае, че, макар и с огромна неохота, британските лидери ще приемат съюз при условия, близки до неговите. На 23 юли съветските и западните участници постигат съгласие по проект, който явно задоволява и двете страни. Stalin вече се е сдобил с осигурителна мрежа, за да може да проучи какво точно ще му предложи Hitler.

През пролетта и лятото Stalin внимателно подава сигнали, че е готов да разгледа евентуално германско предложение. Hitler обаче предпазливо се въздържа да направи първия ход, който би помогнал на Stalin да изтръгне по-добри условия от Великобритания и Франция. Stalin има сходни опасения, но в обратна посока. И той не иска да направи първия ход, защото, ако за това се разчуе, Великобритания може да изостави ангажиментите си на Изток и да го принуди сам да се изправи срещу Hitler. Той и не бърза; за разлика от Hitler не е обвързан с фатални срокове, а и нервите му са здрави. И Stalin чака, засилвайки тревогата на Hitler.

На 26 юли Hitler не издържа. Той трябва да атакува Полша преди есенните дъждове, трябва най-късно до 1 септември да знае какво възнамерява да прави Stalin. Карл Шнуре, водач на немския екип за договаряне на ново търговско споразумение със Съветския съюз, е инструктиран да засегне и политически въпроси. Позовавайки се на общата враждебност към капиталистическия Запад, той уверява своите съветски контрагенти, че „не съществува проблем между нашите две страни от Балтика до Черно море или в Далечния изток, който да не може да бъде решен“⁽¹⁵⁾. Шнуре предлага разговорите със Съветите да продължат на високо политическо равнище.

Показването на припряност рядко ускорява едни преговори. Никой опитен държавник не сключва споразумение само защото събеседникът му има чувството, че трябва да бърза; много по-вероятно е той да използва нетърпението у

Дипломацията

другия, за да изтрягне по-изгодни условия. Във всеки случай Сталин не позволява да го пришпорят. Едва към средата на август Молотов е инструктиран да приеме немския посланик Фон дер Шуленбург и да му зададе по списък въпроси, уточняващи предложението на Шнуре. Натиск върху японците, за да не застрашават Сибир? Пакт срещу агресия? Пакт за прибалтийските страни? Сделка за Полша?

По това време Хитлер толкова бърза, че колкото и да му е неприятно, е готов да отстъпи по всяка точка. На 11 август той казва на главния комисар на Данциг:

Всичките ми начинания са насочени срещу Москва. Ако Западът е толкова глупав и толкова сляп, че да не го разбере, ще бъда принуден да се споразумея с руснаците, да разгромя Запада и след неговото поражение да се обърна срещу Съветския съюз с всичките си сили.⁽¹⁶⁾

Несъмнено тези думи точно изразяват Хитлеровите приоритети: от Великобритания той изисква ненамеса в континенталните дела, а от Съветския съюз – *Lebensraum*, т. е. жизнено пространство. Доколко Сталин успява, може да се прецени по това, че той е на път да обърне Хитлеровите приоритети, макар и временно.

В отговор на въпросите на Молотов Фон дер Шуленбург го осведомява, че Хитлер е готов незабавно да изпрати в Москва своя външен министър Йоахим фон Рибентроп с пълни пълномощия да уреди всички висящи въпроси. Сталин не може да не установи, че Хитлер е готов да преговаря на равнище, което Великобритания постоянно отклонява, тъй като през всичките месеци на преговори не е сметнala за подходящо английски министър да посети Москва дори и когато някой е стигал в пътя си на изток до Варшава.

Не желаейки да подаде ръка, преди да знае точно какво се предлага, Сталин засилва натиска върху Хитлер с още една степен. Молотов е инструктиран да оцени високо ентузиазма на Рибентроп, но да заяви, че е необходимо споразумение по принцип, за да бъде оценена ползата от едно гостуване. Хитлер е подканен да изработи точно предложение, което включва таен протокол, посветен на специфичните териториални въпроси. Дори и тъпоумният Рибентроп би трябвало да е разбрал целта на искането на Молотов. Така всяко изтичане на информация за предложението е за германска сметка, ръцете на Сталин остават чисти и евентуално прекъсване на преговорите може да се припише на съветски отказ да се приеме немският експанзионизъм.

Междувременно нервността на Хитлер се е разгоряла до треска. Решението да се удари Полша трябва да бъде взето за броени дни. На 20 август той пише направо на Сталин. Писмото се превръща в изпитание за германските служители от протокола. Единствената титла на Сталин е „генерален секретар на Комунистическата партия на Съветския съюз“, той не заема никакъв държавен пост и не е ясно какво трябва да е обръщението към него. Накрая писмото е изпратено просто до „Г-н Сталин, Москва“. В него се казва: „Сигурен съм, че съдържанието на допълнителния протокол, желан от Съветския съюз, може да

Търгът на Сталин

бъде изяснено в най-краткия възможен срок, ако отговорен германски държавник пристигне лично в Москва за преговори.”⁽¹⁷⁾

Сталин печели в хазарта, държейки съветските възможности за избор отворени до последната секунда, тъй като Хитлер очевидно е готов да му предложи безвъзмездно онова, което при съюз с Великобритания и Франция Съветите ще получат само след кървава война с Германия. На 21 август Сталин отговаря, изразявайки надежда, че „Германско-съветският пакт за ненападение ще отбележи решителен поврат в подобряването на политическите отношения между нашите две страни...”⁽¹⁸⁾ 48 часа по-късно, на 23 август, Рибентроп получава покана да посети Москва.

Не е минал един час от пристигането му в Москва и Рибентроп е представен на Сталин. Съветският лидер показва слаб интерес към договора за ненападение и дори още по-малък – към уверенията в приятелство, които Рибентроп вмъква в своите забележки. Вниманието му е съсредоточено върху тайнния протокол за разделяне на Източна Европа. Рибентроп предлага Полша да бъде разделена на сфери на влияние по границата от 1914 г., като принципното различие е, че Варшава трябва да бъде в немската част. Открит остава въпросът, дали да се запази някаква привидна полска независимост, или Германия и Съветският съюз да анексират завоеванията си. По отношение на Прибалтика Рибентроп предлага Финландия и Естония да влязат в съветската зона (представяйки на Сталин отдавна желания буфер около Ленинград), Литва да бъде за Германия, а Латвия – поделена. Сталин иска цяла Латвия, Рибентроп телеграфира на Хитлер и той отстъпва, както отстъпва и пред претенциите на Сталин да откъсне Бесарабия от Румъния. Рибентроп се завръща ликуващ в Берлин, където Хитлер еуфорично го поздравява като „втори Бисмарк“⁽¹⁹⁾. Само три дни са изминали между изпращането на Хитлеровото писмо до Stalin и края на една дипломатическа революция.

Многобройни са разборите *post mortem*, за да се установи чия е отговорността за потресаващия обрат на събитията. Някои хвърлят вината върху британската тромавост при воденето на преговори. Историкът А. Дж. П. Тейлър показва, че при размяната на послания между Великобритания и Съветския съюз, колкото и да е необичайно, Съветите са отговорили на британските предложения много по-бързо, отколкото британците на съветските. От този факт Тейлър вади неправилното според мен заключение, че Кремъл е желаел по-силно договарянето от Лондон.⁽²⁰⁾ По мое мнение обяснението е Stalinовото желание да държи Великобритания вътре в играта и да не я стряска преждевременно – поне докато не е бил разбрали намеренията на Хитлер.

Британският кабинет очевидно допуска редица сериозни психологически грешки. Не само защото английски министър не посещава Москва, но и защото Лондон забавя споразумението за съвместно военно планиране до началото на август. А и тогава за глава на британската делегация е определен адмирал, макар че в представите на Съветите военните действия по суше са главната, ако не и единствена тема. Освен това делегацията тръгва с кораб и пътува пет дни, което съвсем не свидетелства за спешни намерения. И накрая, каквато и да е стойността на моралните съображения, нежеланието на Великобритания

Дипломацията

да гарантира прибалтийските държави не би могло да не се изтълкува от пароноичния московски вожд като покана за Хитлер да нападне Съветския съюз, заобикаляйки Полша.

И все пак не тромавата дипломация на Великобритания довежда до нацистко-съветския пакт. Истинският проблем е, че Великобритания не може да изпълни Сталиновите условия, без да наруши всички принципи, които е защитавала след края на Първата световна война. Няма никакви основания да се оказва съпротива срещу заграбването на малки държави от Германия, ако същата привилегия трябва да се даде на Съветския съюз. Едно по-цинично британско правителство би могло да тегли чертата на съпротивата по съветската, а не по полската граница, като така многоократно би укрепило позициите на Великобритания при пазаръците със Съветския съюз и би породило у Stalin сериозни мотиви да преговаря за защитата на Полша. Прави чест на демократите, че техният морал не им е позволил да осветят нова вълна от агресии, та макар и в интерес на своята сигурност. *Realpolitik* би повелявала да се направи анализ на стратегическите последствия от британските гаранции за Полша, докато Версайският международен ред изисква курсът на Великобритания да бъде поддържан главно по морални и правни съображения. Stalin притежава стратегия, но никакви принципи; демократите защитават принципи, без никога да са разработили стратегия.

Полша не би могла да бъде защитена от френската армия, окопала се зад линията „Мажино“, и от съветската армия, изчакваща вътре в своите граници. През 1914 г. народите влизат във война, тъй като военното и политическото планиране са загубили връзката помежду си. Докато генералните щабове донасят кмяват плановете си, политическите лидери нито ги разбират, нито имат никакви политически цели, съразмерни с мащабите на предвидените военни усилия.

През 1939 г. военното и политическото планиране отново губят връзката помежду си, този път по противоположни причини. Западните сили имат извънредно смислена и нравствена политическа цел – да спрат Хитлер. Но те не успяват да развият военна стратегия, с която да постигнат тази цел. През 1914 г. стратезите са много дръзки; през 1939 г. те са много безлични. През 1914 г. военните във всяка страна жадуват за война; през 1939 г. те имат толкова лоши предчувствия (дори и немските), че се отказват от преценки в полза на политическите лидери. През 1914 г. има стратегия, но няма политика; през 1939 г. има политика, а няма стратегия.

Русия играе значителна роля за избухването и на двете войни. През 1914 г. тя допринася за започването на войната, като здраво се придържа към съюза си със Сърбия и към една негъркова мобилизационна програма; през 1939 г., когато освобождава Хитлер от страхът за война на два фронта, Stalin вероятно е знал, че прави общата война неизбежна. През 1914 г. Русия влиза във войната, за да брани честта си; през 1939 г. тя насищава започването на войната, за да вземе участие в поддържката на плячката от Хитлеровите завоевания.

Но и Германия се държи по единакъв начин преди избухването и на двете войни – с нетърпение и липса на перспектива. През 1914 г. тя започва война, за

да разруши един съюз, който почти със сигурност би се разпаднал при липсата на германско перчене; през 1939 г. не желае да изчака неизбежната ѝ еволюция да я превърне в ключовата европейска нация. За това би била необходима стратегия, обратна на Хитлеровата – период на успокояване, за да се позволи на следмюнхенските geopolитически реалности да се утaloжат. През 1914 г. емоционалната неуравновесеност на немския император и отсъствието на ясна концепция за националните интереси му пречат да изчака; през 1939 г. един изобретателен параноик, решен да води война, докато е на върха на физическите си сили, помита всички разумни доводи. Ненужността на германското решение да се води война и в двата случая се илюстрира от факта, че въпреки двете големи поражения, лишена от около една трета от територията, която е имала преди Първата световна война, Германия си остава най-мощната, а вероятно и най-влиятелна нация в Европа.

А що се отнася до Съветския съюз, през 1939 г. той е зле подгответен за предстоящата битка. И въпреки това в края на Втората световна война вече е смятан за глобална суперсила. Подобно на Ришельо през XVII век и Сталин през XX век се възползва от фрагментирането на Централна Европа. Издигането на Съединените щати до статута на суперсила се предопределя от индустрисиалната мощ на Америка. Съветският възход се корени в безмилостните манипуляции на Сталиновия търг.

ГЛАВА XIV

Нацистко-съветският пакт

Преди 1941 г. Хитлер и Сталин преследват нетрадиционни цели, използвайки традиционни средства. Сталин чака деня, когато Кремъл ще владее света, станал комунистически. В своята книга *Mein Kampf* Хитлер е начертал наудничаво видение за расово чиста империя, управлявана от господарската германска раса. По-революционни визии не могат да бъдат измислени. А средствата, използвани от Хитлер и Сталин, които достигат кулминацията си в пакта им от 1939 г., са все едно извадени от писан през XVIII век трактат за държавническото изкуство. В известен смисъл нацистко-съветският пакт е повторение на подялбата на Полша, осъществена през 1772 г. от Фридрих Велики, Екатерина Велика и императрица Мария-Терезия. За разлика от тримата монарси Хитлер и Сталин са идеологически противници. Общите им национални интереси да сложат ръка на полски територии ги карат за известно време да превъз-

Нацистко-съветският пакт

могнат различията си. Но когато накрая пактът им се разпада, фактически по волята на един човек се разразява най-голямата сухопътна война в историята на човечеството. Не е малка иронията, че ХХ век – столетието на народната воля и обективните сили – се направлява от толкова малко на брой личности и че най-страшното бедствие в него е могло да бъде предотвратено с елиминирането на един-единствен човек. Докато германската армия разгромява Полша за по-малко от месец, френските войски, имащи настъпеща си ненапълно комплектувани германски дивизии, пасивно наблюдават събитията иззад линията „Мажино“. Следва период, сполучливо назован Странната война, по време на който френската деморализация става пълна. Векове наред Франция е водила войни за конкретни политически цели – да държи Централна Европа раздробена или както в Първата световна война – да си върне Елзас и Лотарингия. Сега като причина за война се посочва защитата на вече покорена страна, за която не си е помръднала пръста. Фактически обезкураженото френско население е изправено пред пореден *fait accompli* и пред война без основна стратегия.

И как ли Великобритания и Франция възнамеряват да спечелят война срещу страна, която почти ги е победила, при това когато са били в съюз с Русия и Съединените щати? Те действат, сякаш е възможно да изчакат зад линията „Мажино“ британската блокада на Германия да принуди Хитлер да сложи оръжие. Но кое дава основание да се смята, че Германия ще бездейства, докато бавно я задушават? И защо тя трябва да атакува линията „Мажино“, когато пътят през Белгия е широко отворен и по него могат да минат всички германски армии, защото в момента няма Източен фронт? И ако отбраната действително е така решаваща за войната, както смята френският Генерален щаб – независимо от обратния урок от Полската кампания, – каква друга съдба би могла да очаква Франция освен втора война на изтощение за едно поколение, преди то още да се е възстановило от първата?

Докато Франция чака, Сталин използва благоприятните си стратегически възможности. Още преди да бъде изпълнен Тайният протокол, отнасящ се до подялбата на Източна Европа, той настоява за поправки в него. Подобно на владетел от XVIII век, който се разпорежда с териториите, без изобщо да го е грижа за самоопределението, Сталин предлага нова сделка на Германия по-малко от месец след подписването на нацистко-съветския пакт: размяна на полската територия между Варшава и линията „Кързън“, която съгласно Тайния протокол трябва да мине към Съветския съюз, срещу Литва, предопределенна за Германия. Целта на Сталин, разбира се, е да създаде допълнителен буфер за Ленинград. И той не смята за нужно да изтъкне друг претекст за своите геостратегически маневри освен нуждите на съветската сигурност. Хитлер приема Сталиновото предложение.

Сталин не губи никакво време и започва незабавно да прибира дела си. Докато войната в Полша още бушува, Съветският съюз предлага на трите прибалтийски държавички военен съюз, който да му позволи да изгради военни бази на тяхна територия. Получили отказ за помощ от Запада, малките републики нямат друга алтернатива, освен да направят първата крачка към изгубването на своята независимост. На 17 септември 1939 г., по-малко от три седмици след избухването на войната, Червената армия окupира определения за съветска сфера отрязък от Полша.

Преди ноември идва ред на Финландия. Сталин иска да изгради съветски военни бази на финландска земя и да му бъде предаден Карелският провлак,

Дипломацията

разположен близо до Ленинград. Финландия обаче доказва, че е замесена от друго тесто. Тя отхвърля съветските искания и започва да се сражава, когато Сталин ѝ обявява война. Макар че финландските сили нанасят сериозни загуби на все още замаяната от Стalinовите чистки Червена армия, накрая численото превъзходство надделява. След няколко месеца героична съпротива Финландия отстъпва пред съкрушителната мощ на Съветския съюз.

В светлината на главната стратегия на Втората световна война Руско-финландската война е странична акция. Но тя показва степента, до която Франция и Великобритания са изгубили усета си за стратегически реалности. Заслепени от временната засечка, наложена от малобройните финландци, Лондон и Париж се самозалъгват със самоубийствени спекулации, че Съветският съюз може би е слабото място на Оста (към която той, разбира се, не принадлежи). Започват приготовления за изпращането на 30 000 бойци във Финландия през Швеция и Северна Норвегия. Пътъм те трябва да отрежат достъпа на Германия до желязната руда на Северна Норвегия и Швеция, изпращана в Германия през северното норвежко пристанище Нарвик. Фактът, че нито една от тези две държави не е подгответа да им даде транзитни права, не помрачава ентузиазма на френските и британските плановици.

Заплахата от съюзническа интервенция може би помага на Финландия да получи по-добри условия, отколкото първоначалните съветски искания подсказват, но в края на краищата нищо не е в състояние да попречи на Сталин да изнася все по-далеч от подстъпите към Ленинград съветската защитна линия. За историците остава загадка, какво е помрачило съзнанието на британските и френските ръководители, за да стигнат на косъм от вероятността да се сражават едновременно със Съветския съюз и нацистка Германия три месеца преди рухването на Франция да докаже фантастичността на целия план.

През май 1940 г. Странната война е приключена. Германската армия повтаря маневрата си от 1914 г. и нахлува през Белгия с тази разлика, че осъществява пробив в центъра на фронта, а не по десния фланг. Заплащайки цената за десетилетие и половина колебания и увъртания, Франция рухва. Макар ефикасността на германската военна машина да е вече добре известна, специалистите са сълсани от бързината, с която е смазана Франция. През Първата световна война четири години германските армии безуспешно напират към Париж; всеки километър се изминава с цената на неизброими жертви. През 1940 г. *Blitzkrieg* разсича Франция; в края на юни войските на вермахта маршируват по Шанз Елизе. Изглежда, че Хитлер е станал господар на континента.

Но подобно на други завоеватели в миналото Хитлер не знае как да завърши войната, която така дръзко е започнал. Има три възможности: опит за сломяване на Великобритания; мир с Великобритания; покоряване на Съветския съюз и след това, използвайки огромните му ресурси, обръщане на цялата военна мощ на Запад и разгромяване на Великобритания.

През лятото на 1940 г. Хитлер опитва първите два подхода. В самохвална реч на 19 юли той намеква, че е готов да сключи компромисен мир с Великобритания. Въщност изисква от нея да му отстъпи предвоенните германски колонии и да се откаже от вмешателство в континенталните дела. В замяна той щял да гарантира Британската империя.⁽¹⁾

Хитлеровото предложение е аналогично на онова, което имперска Германия е правила на Великобритания в продължение на две десетилетия до Първата световна война, макар тогава то да е било формулирано в по-помирителен тон при

Нацистко-съветският пакт

много по-благоприятно стратегическо положение на Англия. Може би ако Хитлер бе обрисувал по-ясно бъдеща Европа, организирана от Германия, някои британски лидери, като лорд Халифакс – но никога Чърчил, – флиртуващи с идеята за преговори с Германия, биха се изкушили. Фактически с искането Великобритания да предостави на Германия пълна свобода за действие на континента Хитлер предизвиква традиционния британски отговор – например дадения от сър Едуард Грей през 1909 г. на сходно предложение от далеч по-разумни германски лидери (и докато Франция все още е велика сила): че ако Великобритания пожертва континенталните страни в полза на Германия, тя рано или късно ще бъде нападната на Британските острови (виж глава VII). А Великобритания не може да приеме за сериозно предложението за „гаранции“ на нейната империя. Никой германски лидер не успява да схване британското гледище, че всяка нация, способна да защитава империята, е способна и да я покори – както сър Кроу вече е изтъкнал в прочутия си меморандум от 1907 г. (виж глава VII).

Чърчил, разбира се, е твърде начетен и твърде добре е изучил историята, за да храни илюзии, че в края на войната Великобритания ще остане първа световна сила или дори в челната редица. Или Германия, или Съединените щати ще претендират за това положение. Чърчиловата непреклонност към Германия през лятото на 1940 г. следователно може да се тълкува като избор на американската срещу германската хегемония. Американското господство вероятно понякога ще бъде неприятно, но поне ще идва от страна с родствена култура и език, без видими противоречия на интересите. И накрая, винаги остават перспективи за „специални“ отношения между Великобритания и Америка, немислими с нацистка Германия. До лятото на 1940 г. Хитлер вече е стигнал до положението сам да представлява *casus belli*.

Хитлер се ориентира към втората си възможност – опит да срази британските въздушни сили и при нужда – да нахлуе на Британските острови. Той обаче не отива по-далеч от заиграване с идеята. Десантните операции не влизат в германското предвоенно планиране и планът е изоставен поради недостиг на десантни съдове и неспособност на луфтвафе да се справи с британската авиация. До края на лятото Германия отново е на позиции, напомнящи онези, на които е по време на Първата световна война: постигнала големи успехи, тя не е в състояние да ги превърне в крайна победа.

Хитлер, разбира се, е в отлични позиции да премине в стратегическа отбрана – Великобритания не е достатъчно силна, за да тръгне сама срещу германската армия; почти е невъзможно Америка да бъде въвлечена във войната; а Сталин, колкото и да спекулира с идеята за намеса, винаги ще намира основания да я отлага. Но да чака други да вземат инициативата, е несъвместимо с Хитлеровата природа. Тъй че неизбежно съзнанието му се насочва към нападение срещу Съветския съюз.

Още през юли 1940 г. Хитлер нарежда да бъдат изгответи предварителни щабни планове за кампания в Съветския съюз. Той казва на своите генерали, че след като Съветите бъдат победени, Япония ще е в състояние да хвърли всичките си сили срещу Америка, отклонявайки вниманието на Вашингтон към Тихия океан. Великобритания, изолирана и без перспективи за американска помощ, ще е принудена да изостави борбата: „Великобритания възлага надеждите си на Русия и Съединените щати – основателно посочва Хитлер. – Ако уповаването в Русия се провали, тогава и Америка ще падне в ямата, тъй като отстраняването на Русия неимоверно ще повиши японската мощ в Далечния

Дипломацията

изток...⁽²⁾ Хитлер обаче още няма пълна готовност да даде заповед за нападение. Той иска първо да проучи възможностите да подмами Съветите за съвместни военни действия срещу Британската империя, и след като се отърве от британците – да тръгне на Изток.

Сталин разбира много добре трудността на положението си. Рухването на Франция опровергава очакванията му – споделяни от всички западни експерти, – че предстои същият вид продължителна борба на изтощение както по време на Първата световна война. Изпaryва се съкровената Сталинова надежда за взаимно изтощение на Германия и западните демокрации. При поражение на Великобритания германската армия ще бъде свободна за настъпление на Изток, използвайки всички европейски ресурси според концепцията, развита от Хитлер в *Mein Kampf*.

Сталиновите реакции са почти стереотипни. Никога в кариерата си не е показвал страх пред опасността дори и когато вероятно го е изпитвал. Убеден, че демонстрирането на слабост ще съблазни противника да постави по-сувори условия, той неизменно се стреми да замъгли с непреклонност стратегическите си затруднения. При опит на Хитлер да се възползва от победата си на Запад с настиск срещу Съветския съюз Сталин би направил максимално непривлекателни и болезнени перспективи за изкопчване на отстъпки от него. Но колкото и да е внимателен в пресмятанията си, Сталин не успява да обхване невротичността на Хитлер и затова пренебрегва възможността той да отговори на предизвикателството с война на два фронта при очевидното безразсъдство на този курс.

Сталин избира двустранска стратегия. Той ускорява прибирането на остатъка от плячката, обещана му с Тайния протокол. През юли 1940 г., докато Хитлер все още е ангажиран във Франция, Сталин поставя ултиматум на Румъния да предаде Бесарабия, като иска и Северна Буковина. Тя не е включена в тайното споразумение и притежанието ѝ ще позволи съветски въръжен контрол на цялата румънска част от Дунав. Същия месец прибалтийските държави са включени в Съветския съюз чрез принудителни псевдоизбори с участето на по-малко от 20 процента от населението. В края на този процес Сталин връща на Русия всички територии, загубени през Първата световна война, а съюзниците плащат последната вноска от цената за изключването на Германия и Съветския съюз от Мирната конференция през 1919 г.

Едновременно със заздравяването на стратегическото си положение Сталин продължава усилията си да поддържа мир със своя зловещ съсед, снабдявайки Хитлеровата военна машина със сировини. Още през февруари 1940 г. – преди германската победа над Франция – в присъствието на Сталин е подписано търговско споразумение, задължаващо Съветския съюз да изпраща големи количества сировини на Германия. От своя страна Германия снабдява Съветския съюз с въглища и промишлени стоки. Съветският съюз стриктно спазва доставките по споразумението и системно ги надхвърля. Фактически до момента на германското нападение съветските железопътни вагони все още пресичат натоварени границата.

Сталиновите ходове обаче не са в състояние да променят геopolитическата реалност, че Германия е станала доминираща сила в Централна Европа. Хитлер дава ясно да се разбере, че не ще търпи никаква съветска експанзия отвъд условията на Тайния протокол. През август 1940 г. Германия и Италия принуждават Румъния, която Сталин до този момент смята за част от съветската сфера на влияние, да върне две трети от Трансильвания на Унгария, почти съюзник

Нацистко-съветският пакт

на силите от Оста. Решен да брани румънските петролни доставки, през септември Хитлер заема още по-твърда позиция, като дава гаранции на Румъния и изпраща за обезпечаването им една моторизирана дивизия и авиация.

През същия месец напрежението се засилва в другия край на Европа. В нарушение на Тайния протокол, поставил Финландия в съветската сфера на влияние, Финландия разрешава немски военни части да пресекат територията ѝ на път за Северна Норвегия. Пристигат и значителни германски военни доставки, чиято единствена възможна цел може да бъде укрепване на Финландия срещу съветския натиск. Молотов получава уклончив отговор на запитването до Берлин за повече информация. Съветски и германски части започват да се изправят един срещу други из цяла Европа.

Най-застрашителното ново събитие за Сталин обаче е на 27 септември 1940 г., когато Германия, Италия и Япония подписват Тристранния пакт и се задължават да обявят война на всяка държава, взела страната на Великобритания. Пактът изключва отношенията на всяка от подписалите го страни със Съветския съюз. Това означава, че Япония не поема задължението да се включи в евентуална германско-съветска война все едно кой е нанесъл първия удар, но че от нея се иска да се бие със Съединените щати, ако те влязат във война с Германия. Макар Тристранният пакт очевидно да е насочен срещу Вашингтон, Сталин няма основания да се чувства спокоен. Независимо от изричните постановки в договора той трябва да очаква, че по някое време тримата участници ще се обърнат и срещу него. Че той е „човекът в повече“, проличава и от факта, че дори не е информиран за преговорите преди подписането на пакта.

До есента на 1940 г. напрежението продължава да нараства с такива темпове, че двамата диктатори правят ходове, които ще се окажат последни в дипломатическите им усилия да се надиграят. Целта на Хитлер е да помами Сталин за съвместно нападение срещу Британская империя, за да може след това с подсигурен гръб по-сигурно да го разгроми. Сталин се опитва да печели време с надеждата, че Хитлер ще се провали някъде по пътя, но освен това иска да разбере какво може да получи пътъм. Провалаят се усилията да се организира лична среща между Сталин и Хитлер веднага след подписането на Тристранния пакт. И двамата лидери правят възможното, за да я отклонят, заявявайки, че не могат да напуснат страната си, а и логичното място за среща, граничният град Брест-Литовск, е обременен с твърде много исторически багаж.

На 13 октомври 1940 г. Рибентроп изпраща дълго писмо до Сталин, излагайки своята интерпретация на събитията след посещението си в Москва предната година. Необично нарушение на протокола е един външен министър да се отнесе не до своя чуждестранен колега, а до лидер без официален държавен пост (Сталин продължава да бъде само генерален секретар на комунистическа партия).

Писмото на Рибентроп компенсира с пищност липсата на дипломатически финес. То хвърля върху британските машинаци вината за съветско-германски разногласия за Финландия и Румъния, без да обяснява как Лондон е успял да извърши подобен подвиг. И настоява, че Тристранният пакт не е насочен срещу Съветския съюз – всъщност Съветският съюз бил добре дошъл да се присъедини към подялбата на придобитото между европейските диктатори и Япония след войната. В заключение Рибентроп кани Молотов да направи ответно посещение в Берлин. Във връзка с това той уверява, че възможността Съветският съюз да се присъедини към Тристранния пакт може да се разисква.⁽³⁾

Дипломацията

Сталин е твърде предпазлив, за да дели още незавладяна плячка или пък да излиза на фронтовата линия на сблъсък, замислен от други. И все пак той оставя открита възможността за подялба на плячката с Хитлер, в случай че Британската империя рухне – както ще направи и през 1945 г., когато срещу голяма цена се присъединява към войната срещу Япония в заключителната ѝ фаза. На 22 октомври Сталин отговаря на писмото на Рибентроп в бодър стил, гарниран с ирония. Благодари му за неговия „инструктивен анализ на неотдавнашните събития“, като се въздържа сам да им даде оценка. Вероятно за да покаже, че може да си играе на подписане на протоколи, приема поканата Молотов да посети Берлин, едностранино определяки много ранна дата – 10 ноември, след по-малко от три седмици.⁽⁴⁾

Хитлер незабавно приема предложението и това води до нова заблуда. Сталин вижда в бързината на Хитлеровото съгласие указание, че отношенията със Съветския съюз остават за Германия от толкова решаващо значение, както предишната година, и съответно прави извода, че твърдата му тактика дава добри резултати. Хитлеровата припряност обаче идва от необходимостта да се продължи планировъчната работа, ако наистина вземе решение да нападне Съветския съюз през пролетта на 1941 г.

Дълбочината на недоверието между двамата бъдещи партньори е очевидна още преди началото на срещата. Молотов отказва да се качи във влака, изпратен да го вземе от границата, за да го откарва в Берлин. Съветската делегация явно е убедена, че на елегантността на немските вагони съответства и качеството на подслушвателните устройства в тях. (Накрая немските вагони са прикачени в края на съветската композиция, чийто шасита са специално конструирани, за да се използват и върху по-тесния европейски релсов път след границата.)

Най-сетне на 12 ноември преговорите започват. Молотов, който притежава дарбата да изкарва от кожата им далеч по-стабилни личности от Хитлер, използва с излишък убийствената си тактика спрямо нацисткото ръководство. Вродената му опърничавост се засилва от страха от Сталин, от когото се бои много повече, отколкото от Хитлер. Постоянното притеснение на Молотов за собственото му положение в родината е типично за дипломатите от целия съветски период, но е особено остро, докато е на власт Сталин. Участниците в преговори от съветска страна неизменно се тревожат много повече за дома, отколкото за положението на международната сцена.

Външните министри рядко са членове на политбюро (Громико става такъв едва през 1973 г. след повече от 16 години като външен министър) и вътрешната им позиция е слаба, като винаги съществува възможността да бъдат принесени в жертва при преговори, взели неблагоприятен курс. Освен това Съветите са убедени, че историята е изцяло на тяхна страна, и затова са по-склонни към обструкции, отколкото към мащабни решения. Всички преговори със съветски дипломати се превръщат в изпитание на издръжливостта; никакво съгласие не може да се очаква, преди съветският участник в преговорите да се е убедил – и най-вече да е убедил онзи, който четат телеграмите в Москва, – че от другата страна е изтъргната и последната възможна отстъпка. При такъв род дипломатическа партизанска борба те се домогват до всичко, което може да се добие с упорство и натиск, но обикновено пропускат благоприятните възможности за истински пробив. Съветските представители в преговори (начело с майстора в играта Громико) придобиват голямо умение да се налагат над опоненти, които

са обременени с предварително замислени идеи и нетърпеливо се стремят към споразумение. Но понякога те не виждат гората заради дървата. Така през 1971 г. пропуснаха възможността да организират среща на най-високо равнище с Никсън – която би отложила отварянето му към Пекин, – като изразходваха месеци в пазаръци за безсмислени по същество условия, които изоставиха тутакси, след като Вашингтон се сдоби с китайската карта.

Трудно биха могли да се намерят по-несъвместими натури от Хитлер и Молотов. Хитлер изобщо не е пригоден да води преговори, налагайки се обичайно над събеседниците си с продължителни монологи, като същевременно с нищо не дава вид, че чува отговорите им, ако изобщо им остави време да му отговорят. Когато се среща с чуждестранни лидери, той обикновено се впуска в патетични изложения по общи въпроси. В малкото случаи, когато води реални преговори – с австрийския канцлер Курт фон Шушниг или с Невил Чембърлейн, – възприема дързък маниер и поставя безапелационни искания, от които рядко отстъпва. Молотов пък се интересува не толкова от принципите, колкото от прилагането им на практика. И не е упълномощен да прави компромиси.

През ноември 1940 г. Молотов се озовава в наистина затруднено положение. Не е лесно да се угоди на Сталин, който е разкъсван между нежеланието да допринесе за германската победа и загрижеността, че ако Германия сломи Великобритания без съветска помощ, той може да не получи дял от Хитлеровите завоевания. Но при всички случаи Сталин е решен никога да не се завръща към Версайските договорености, като се опитва да укрепи своите позиции чрез подсигуряване на всеки ход. Тайният протокол и последвалите го събития са изяснили на немците схващането му за подходящи уговорки – може би прекалено недвусмислено. В този смисъл Молотовото посещение в Берлин се явява благоприятна възможност за създаване на объркване. Що се отнася до демократите, през 1940 г. Сталин използва една среща с новия британски посланик сър Страфорд Крипс, за да отхвърли всяка възможност за завръщане към Версайския ред. Когато Крипс заявява, че рухването на Франция поражда необходимост Съветският съюз да се заинтересува от възстановяването на баланса на силите, Сталин отговаря с леден тон:

Така нареченият европейски баланс на силите досега угнетаваше не само Германия, но и Съветския съюз. Следователно Съветският съюз ще вземе всички мерки, за да не позволи да бъде възстановен старият баланс на силите в Европа.⁽⁵⁾

На дипломатически език „всички мерки“ обикновено означава и заплаха за война.

При Молотов залогът вероятно е не по-малък. Тъй като дотогавашното поведение на Хитлер почти не оставя съмнения, че би пропуснал 1941 г. без никаква голяма кампания, нищо чудно, ако Сталин не се присъедини към него в атаките му срещу Британската империя, той да нападне Съветския съюз. Тъй че Молотов е изправен пред замаскиран като съблазняване ултиматум *de facto* – макар че Сталин подценява продължителността на дадения му краен срок.

Рибентроп открива разговорите, обяснявайки защо германската победа е неизбежна. Без да се смути от факта, че Тристранният пакт е развитие на нещо, първоначално назовано Антикоминтерновски пакт, той подканя Молотов Съветският съюз да се присъедини към него. Така, заявява Рибентроп, щяло да стане възможно „в най-широк мащаб да се установят сферите на влияние на Русия, Германия, Италия и Япония“⁽⁶⁾. Според него това нямало да до-

Дипломацията

веде до конфликти, тъй като всички бъдещи партньори били заинтересувани най-вече от разширение на Юг. Япония щяла да се настгани в Югоизточна Азия, Италия – в Северна Африка, а Германия – да си върне бившите колонии в Африка. След дълго глаголстване с цел да изтъкне собствената си мъдрост Рибентроп накрая оповестява запазената за Съветския съюз награда: „...защо Русия в далечна перспектива да не се обърне също на юг за естествен излаз в открито море, което е така важно за нея.“⁽⁷⁾

Всеки, поне бегло запознат с Хитлеровите публични изявления, би бил наясно, че всичко това е глупост. Африка си остава второстепенен нацистки приоритет. Хитлер никога не е проявявал особен интерес към нея, а и Молотов вероятно достатъчно добре е чел *Mein Kampf*, за да знае, че Хитлер се стреми преди всичко към *Lebensraum* в Русия. След като изслушва мълчаливо експозето на Рибентроп, Молотов пита делово, макар и леко обидно, на кое море се предвижда Съветският съюз да търси този излаз. В края на нова досадна тира-да Рибентроп споменава Персийския залив, сякаш Германия вече е в състояние да го поднесе:

Въпросът сега е дали те могат и за в бъдеще добре да си взаимодействат... дали в перспектива не би могъл да се намери най-благоприятният достъп на Русия до море по посока към Персийския залив и Арабско море, като едновременно с това и други аспирации на Русия в тази част на Азия – към която Германия не проявява никакъв интерес – също могат да бъдат осъществени.⁽⁸⁾

Молотов не показва никакъв интерес към това бомбастично предложение. Германия още не притежава нищо от това, което твърди, че е в състояние да даде, а и Съветският съюз не се нуждае от Германия, за да покори сам тези територии. Изразявайки по принцип желание за присъединяване към Тристранния пакт, Молотов незабавно ограничава стъпката с довода, че „е нужно прецизно очертаване на сферите на влияние за относително дълъг период“⁽⁹⁾. Това, разбира се, не би могло да стане само с едно посещение в Берлин и ще изисква широки консултации, включително и ответна визита на Рибентроп в Москва.

Същия следобед Молотов се среща с Хитлер в току-що завършената мраморна канцелария. Всичко е подгответо така, че да вдъхне страхопочитание у пролетарския министър от Москва. Молотов е преведен през обширен коридор между снажни есесовци, излязнати през няколко метра с вдигната в нацистки по-здрав ръка. Вратите до Хитлеровата канцелария стигат до тавана и се отварят от двама есесовци гиганти, като Молотов минава под арката, образувана от ръцете им. Седнал зад бюрото си пред отдалечената стена на безкрайното помещение, Хитлер мълчаливо разглежда своя гост, след това скча от стола и без да произнесе дума, се ръкува с всеки член на съветската делегация. Докато кани посетителите да седнат в приемната част на залата, иззад някакви пердeta се появява Рибентроп с неколцина съветници, за да се присъедини към групата.⁽¹⁰⁾

След това смятане на гостите с нацистката версия за величие Хитлер излага своето виждане за срещата. Той предлага споразумение за съвместна дългосрочна стратегия, тъй като и Германия, и Съветският съюз „имат на кормилото си мъже, които притежават достатъчно власт, за да насочват страните си към развитие в определена посока“⁽¹¹⁾. Хитлер има наум изграждането на един вид съвместна доктрина „Мънро“ със Съветите, обхващаща цяла Европа и Африка, като двете страни си поделят колониалните владения.

Без да се показва ни най-малко сепнат от посрещането, въпълъщаващо някаква виенска оперетна представа за величие, Молотов се ограничава до серия точни въпроси: Каква е крайната цел на Тристранния пакт? А на Хитлеровия самопровъзгласен Нов ред? На Великата азиатска сфера? Какви са немските намерения на Балканите? Валидно ли е още споразумението за причисляване на Финландия към съветската сфера на влияние?

Никой дотогава не е разговарял така с Хитлер и не го е подлагал на кръстосан разпит. Във всички случаи Хитлер няма интерес да приеме ограничаване на свободата на действие на своите армии в нито един район, където могат да проникнат – и най-малкото в Европа.

На другия ден следва нова, предшествана от спартанска закуска среща с Хитлер, но и на нея не е постигнат по-голям напредък. В характерния си стил Хитлер започва с продължителен монолог, в който обяснява как предлага да си подели света със Stalin:

След завладяването на Англия Британската империя ще бъде разпределена като гигантско световно банкротирано имеение. От това банкротирано имеение Русия ще получи достъп до незамръзващ, наистина отворен океан. Досега едно малцинство от 45 милиона англичани управлява 600 милиона жители на Британска империя. Въпросът е да се смаже това малцинство...

При тези обстоятелства се разкриват перспективи за целия свят... Трябва да се уреди руско участие в решаването на тези проблеми. Всички страни, които биха проявили интерес към банкротираното имеение, трябва да прекратят споровете помежду си и да насочат вниманието си изключително към разпределение на Британската империя.⁽¹²⁾

Отговаряйки язвително, че е съгласен с онова, което е разбрал, Молотов обещава да докладва останалото в Москва. Като се съгласява по принцип с Хитлеровото изявление, че Съветският съюз и Германия нямат конфликтни интереси, той незабавно поставя твърдението на практическо изпитание, питайки каква ще е германската реакция, ако Съветският съюз даде на България гаранции, подобни на онези, които Германия е дала на Румъния (което би блокирало понататъшното разширяване на немското влияние на Балканите). А каква ще е реакцията при анексирането на Финландия от Съветския съюз? Очевидно самоопределението не е сред принципите на съветската външна политика и Stalin не би се колебал да анексиранеруско население, ако би могъл да го направи без германска намеса. Не само териториалните споразумения, но и моралните принципи на Версай са мъртви.

Натегнатата атмосфера ни най-малко не се разведрява, когато Хитлер доста раздразнено посочва, че не му е известно България да е искала съюз със Съветите. И отхвърля анексията на Финландия с довода, че не е предвидена в Тайния протокол, заобикаляйки факта, че прекрачването на протокола е главната цел на посещението на Молотов в Берлин. Срещата завършва в кисела атмосфера. Докато Хитлер се изправя, мърморейки нещо за опасност от британско въздушно нападение, Молотов потвърждава своето главно послание: „Съветският съюз като велика сила не може да остане насторани от големите проблеми на Европа и Азия.“⁽¹³⁾ Без да конкретизира как ще се отплати Съветският съюз, ако Германия задоволи неговите искания, Молотов обещава, че след като докладва на Stalin, ще предаде на Хитлер идеите на своя шеф за подходящи сфери на влияние.

Дипломацията

Хитлер е толкова раздразнен, че не се явява на вечерята, дадена от Молотов в съветското посолство – за разлика от повечето нацистки ръководители, които присъстват. Вечерята е прекъсната от британско въздушно нападение и тъй като в съветското посолство няма скривалище, гостите се пръскат във всички посоки. Нацистките вождове откарват с лимузини съветската делегация в двореца Белвю (понастоящем берлинска резиденция на германския президент), а Рибентроп води Молотов в своето частно скривалище наблизо. Там той през цялото време размахва един германски проект за съветско присъединяване към Тристранния пакт, без, изглежда, да разбере, че Молотов няма нито желание, нито власт да отиде отвъд онова, което вече е казал пред Хитлер. Молотов не обръща внимание на проекта и продължава да повдига въпросите, които Хитлер е отклонил, подчертавайки, че Съветският съюз не може да бъде изключван от решаването на който и да е европейски проблем. Той конкретно изброява Югославия, Полша, Гърция, Швеция и Турция, подчертано загърбвайки огромните простири по протежение на Индийския океан, предложени от Хитлер и Рибентроп.⁽¹⁴⁾

Зад безочливия и непреклонен стил на Молотов се крие опитът на Сталин да печели време, за да реши една почти неразрешима дилема. Хитлер му предлага партньорство в сразяването на Великобритания. Но не е необходимо голямо въображение, за да се проумее, че след това Съветският съюз би се изправил гол пред евентуалните си партньори от Тристранния пакт, бивши съдружници в Антикоминтерновския пакт. От друга страна, ако Великобритания рухне без съветска помощ, може би за Съветския съюз е желателно да подобри стратегическите си позиции преди неотвратимия сблъсък с Хитлер.

В крайна сметка Сталин така и не се решава кой курс да следва. На 25 ноември Молотов изпраща на Рибентроп Сталиновите условия за присъединяване към Тристранния пакт: Германия трябва да изтегли войските си от Финландия и да даде на Съветския съюз свобода на действие в тази страна; България да сключи военен пакт със Съветския съюз и да позволи на нейна територия да се изградят съветски бази; от Турция се иска да приеме съветски бази на своя територия, включително и на Дарданелите. Германия да остане неутрална, ако на Съветския съюз се наложи да използва сила при преследването на стратегическите си цели на Балканите и Дарданелите. Развивайки Хитлеровото предложение районът южно от Батуми и Баку да се признае за съветска сфера на интерес, Сталин сега включва в нея и Иран и Персийския залив. От Япония се иска да се откаже от всякакви претенции за рудните залежите на остров Сахалин.⁽¹⁵⁾ Сталин би трябвало да знае, че тези условия никога няма да бъдат претворени, защото блокират всякаква по-нататъшна германска експанзия на Изток, а и той не предлага нищо съизмеримо от съветска страна.

Следователно Сталиновият отговор до Хитлер преди всичко оповестява какво той смята за съветска сфера на интереси, и предупреждава, че поне дипломатически ще се съпротивява срещу всяко нейно накърняване. През следващото десетилетие, използвайки тактиката на царете, Сталин се впуска да изгради тази зона – чрез споразумения, където е възможно, със сила, когато е необходимо. Той преследва очертаните в меморандума от 25 ноември цели отначало в съгласие с Хитлер, после – на страната на демократиите срещу Хитлер, и накрая – в конфронтация с демократиите. В самия край на живота си Сталин сякаш се готови да предприеме стъпки за склучване на голяма сделка с демократиите, за да запази онова, което никога не е преставал да разглежда като съветска сфера на влияние (виж глава XX).

Нацистко-съветският пакт

За Хитлер жребият е хвърлен. Още в деня на пристигането на Молотов в Берлин той издава заповед да продължат всички подготвителни мерки за нападение срещу Съветския съюз, като крайното решение се вземе след одобряване на операционния план.⁽¹⁶⁾ В съзнанието на Хитлер единственият проблем открай време е бил преди или след разгрома на Великобритания да нападне Съветския съюз. Молотовото посещение разрешава този проблем. На 14 ноември, деня, в който Молотов напуска Берлин, Хитлер дава заповед щабните планове от лятото да бъдат разработени в оперативна концепция за нападение срещу Съветския съюз през лятото на 1941 г. След като получава Сталиновите предложения от 25 ноември, нареджа да не се праща отговор. И Stalin не настоява да му бъде отговорено. Германските приготовления за война срещу Русия се ускоряват.

Много се е спорило дали Stalin е осъзнавал какво ще е въздействието на тактиката му върху личност като Хитлеровата. По всичко личи, че е подценявал гибелното нетърпение на своя противник и е смятал, че Хитлер подобно на него самия е хладнокръвен и внимателно пресмятащ човек, който не би хвърлил съзнателно армиите си в безкрайните простори на Русия, преди да е приключил войната на Запад. Тук Stalin греши. Хитлер е убеден, че всички пречки могат да се преодолеят със силата на волята. Типичната му реакция срещу съпротива е да се ангажира в лично стълкновение. Хитлер не е в състояние да изчака, докато условията узрят напълно дори само защото актът на чакане допуска, че обстоятелствата могат да се разvият против волята му.

Stalin не само е по-търпелив, но и като комунист повече уважава историческите сили. В своето почти 30-годишно владзване той никога не залага всичко на една карта и погрешно вярва, че Hitler също няма да стори това. Същевременно Stalin се ужасява от мисълта, че едно мащабно съветско военно разгръщане може да предизвика германците за превантивна атака. Той погрешно тълкува силното според него желание на Hitler да вкара Съветския съюз в Тристранния пакт като доказателство, че нацистите възнамеряват да посветят 1941 г. на по-нататъшните опити да сломят Великобритания. Очевидно Stalin вярва, че следващата, 1942-ра, ще бъде годината на решение за война с Германия. Неговият биограф Дмитрий Волкогонов ми каза, че Stalin не е изключвал възможността от превантивна война срещу Германия същата година, което може би обяснява защо съветските войски са изнесени толкова далеч напред през 1941 г. Очаквайки Hitler да постави големи искания, преди да нападне, Stalin вероятно би извървял доста път, за да отговори на тези искания – поне през 1941 г.

Всички тези сметки се провалят, защото се основават на предположението, че Hitler е в състояние да преценява разумно. Hitler обаче не се чувства обвързан с нормалното претегляне на рисковете. Няма година от Hitlerовото владзване, в която той да не предприема някаква акция, за която неговият антураж да не го е предупредил, че е твърде опасна: превъръжаването през 1934-1935 г.; реокупацията на Рейнска област през 1936 г.; оккупацията на Австрия и Чехословакия през 1938 г.; нападението срещу Полша през 1939 г.; кампанията срещу Франция през 1940 г. И той няма никакво намерение 1941 г. да се превърне в изключение. Като се има предвид личността му, е можел да бъде отклонен само ако Съветският съюз се бе присъединил към Тристранния пакт при минимални условия и се бе включил в някаква военна операция срещу Великобритания в Средния изток. И след това, след разгрома на Великобритания

Дипломацията

и изолирането на Съветския съюз, Хитлер сигурно би продължил нататък, за да изпълни своята идея фикс – завоевания на Изток.

Никакви хитроумни маневри на Сталин в крайна сметка не биха попречили неговата страна да се озове в положение като онова, в което попада Полша предната година. Полското правителство би могло да предотврати германска атака през 1939 г., само съгласявайки се да отстъпи Полския коридор и Данциг, а след това да се присъедини към нацисткия кръстоносен поход срещу Съветския съюз, за да остане в края на всичко това на благоволението на Хитлер. Година по-късно Съветският съюз сякаш е в състояние да отложи германската агресия, като приеме нацистките предложения (с цената на пълна изолация и влизането в рискована война срещу Великобритания). На финала обаче той пак би бил изложен на германско нападение.

Съ стоманените си нерви Сталин продължава двойствената си политика на сътрудничество с Германия чрез доставки на сировини за военни нужди и геополитическо противопоставяне, сякаш изобщо не съществува никаква опасност. Макар че отказва да се присъедини към Тристранния пакт, той поднася на Япония единствената изгода, която тя има от влизането на Съветите в пакта, като освобождава японския гръб за авантюри в Азия.

Макар явно да не знае за Хитлеровото изказване пред неговите генерали, че германското нападение срещу Съветския съюз ще позволи на Япония открито да предизвика Съединените щати, Сталин самостоятелно стига до същото заключение и се захваща да развие подобна инициатива. На 13 април 1941 г. той подписва в Москва Договор за ненападение с Япония, прилагайки пред лицето на растящото напрежение в Азия същата по същество тактика, каквато е приложил спрямо кризата в Полша година и половина преди това. И в двета случая той освобождава агресора от риска да воюва на два фронта и отклонява войната от съветска територия, насярчавайки по-надалеч онова, което смята за капиталистическа гражданска война. Пактът с Хитлер му осигурява двугодишен отдих, а Договорът за ненападение с Япония му позволява шест месеца след него да хвърли далекоизточната си армия в битката за Москва, което решава в негова полза изхода от войната.

След подписването на Договора за ненападение Сталин с безпрецедентен жест лично изпраща японския външен министър Йосуке Мацуока на гарата. Подчертаващ важността, която придава на този договор, жестът му осигурява освен това случай пред целия дипломатически корпус да предложи преговори с Германия, демонстрирайки добрите си търговски позиции. „Европейският проблем може да се реши по естествен път, ако Япония и Съветите си сътрудничат“ – казва Сталин на външния министър, така че да го чуят всички, вероятно внушавайки, че с осигурена източна граница неговите търговски позиции в Европа се подобряват, а може би и че не е необходимо Германия да води война със Съветския съюз, за да освободи тила на Япония за война със Съединените щати.

„Не само европейският проблем“ – отговаря японският външен министър. „Проблемите на целия свят могат да бъдат решени!“ – потвърждава Сталин и навярно си мисли: докато другите се бият, а Съветският съюз получава компенсации заради техните успехи.

За да се чуе посланието му в Берлин, Сталин пристъпва към германския посланик Фон дер Шуленбург и му казва с ръка на раменете: „Трябва да останем приятели и вие трябва да направите всичко за това.“ Не пропускайки нито един възможен канал, включително и военния, след това Сталин отива и при-

Нацистко-съветският пакт

изпълняващия длъжността германски военен аташе и му казва високо: „Ще си останем приятели, каквото и да се случи.“⁽¹⁷⁾

Сталин има ред основания да се тревожи от германското поведение. Както Молотов загатва в Берлин, той упражнява натиск над България да приеме съветски гаранции. През април 1941 г. Stalin преговоря за сключването на договор за дружба и ненападение с Югославия – точно в момента, когато Германия иска транзитни права през нея, за да нападне Гърция, – като с това очевидно окуражава югославяните да се противят на германския натиск. Накрая съветският договор с Югославия е подписан часове преди германската армия да пресече югославската граница.

Основният недостатък на Stalin като държавник е тенденцията му да присва на противниците си същата способност за хладнокръвно пресмятане, с която особено се гордее вътрешно. Това става причина да недооценят въздействието на непреклонността си и да надзърнат убедителността, съдържаща се в макар и редките му усилия за споразумение. Подобно поведение помрачава отношенията му с демократията след войната. През 1941 г. той е твърдо убеден, чак докато германците пресичат съветската граница, че може в последния миг да предотврати нападението, като организира преговори, на които – по всичко личи – е бил готов да направи големи отстъпки.

Stalin не успява да предотврати нападението на Германия не защото не прави опити да го направи. На 6 май 1941 г. съветският народ научава, че Stalin взема от Молотов поста министър-председател, оставяйки го за заместник министър-председател и външен министър. За пръв път Stalin излиза от нишата си в комунистическата партия и поема явна отговорност за всекидневното ръководство на делата.

Само изключителни обстоятелства биха заставили Stalin да изостави изльчването на тайнствена заплаха, неговия любим метод за управление. Андрей Вишински, по това време заместник-министър на външните работи, казва на посланика на Виши, че Stalinовата поява на държавен пост е „най-важното историческо събитие в Съветския съюз от неговото основаване“⁽¹⁸⁾. Фон дер Шуленберг смята, че е предугадил Stalinовата цел. „По мое мнение – заявява той на Рибентроп – може със сигурност да се предположи, че Stalin си е поставил външнополитическа цел от изключителна важност за Съветския съюз, която има намерение да постигне с личните си усилия. Аз твърдо вярвам, че в сегашната международна обстановка, която смята за сериозна, Stalin си е поставил задачата да предпази Съветския съюз от конфликт с Германия.“⁽¹⁹⁾

Следващите няколко седмици показват колко основателни са предвидданията на немския посланик. За успокоение на Германия на 8 май ТАСС отрича слуховете за необичайна концентрация на съветски войски по западната граница. През следващите месеци Stalin скъсва дипломатическите отношения с всички изгнанически европейски правителства със седалище в Лондон – уточнявайки осърбително, че отсега насетните техните дела ще бъдат ureждани чрез германското посолство. Едновременно с това Stalin признава марионетните правителства, които Германия е възворила в някои окупирани територии. Накратко казано, Stalin се престарава в уверенията си към Германия, че признава всичките ѝ завоевания.

За да отстрани всянакъв възможен претекст за агресия, Stalin не разрешава предните съветски бойни части да се поставят в състояние на повишена бойна готовност. Той пренебрегва британските и американските предупреждения за

Дипломацията

неизбежна германска атака – донейде и защото подозира англосаксонците, че се опитват да го въвлекат във война с Германия. Сталин забранява да се обстрелят немските разузнавателни самолети, които все по-често летят над съветска територия, но далеч от фронта се провеждат упражнения на гражданска отбрана и тренировъчно свикване на запасни. Очевидно Сталин е смятал, че най-доброят му шанс за сделка в последния момент е да успокоява германците относно своите намерения, особено като се има предвид, че от всички възможни контрамерки никоя, изглежда, не би могла решително да промени нещо.

На 13 юни, девет дни преди немското нападение, ТАСС оповестява поредната официална декларация, отричаща ширещите се слухове за неизбежност на войната. Съветският съюз, се казва в изявленето, и занапред ще се придържа към всички постигнати споразумения с Германия. По-нататък общо се намеква за възможността да се проведат нови преговори, които да доведат до по-добри решения по всички спорни въпроси. Че Сталин действително е бил готов да направи големи отстъпки, може да се съди по реакцията на Молотов, когато на 22 юни Фон дер Шуленбург му връчва германската нота за обявяване на война. Съветският съюз, унило протестира Молотов, е бил готов да изтегли всичките си военни части от границите като гаранция за Германия. Всички други искания могат да бъдат уредени чрез преговори. С неприсъщ за него отбранителен тон Молотов казва: „Със сигурност не заслужавахме това.“⁽²⁰⁾

Очевидно Сталин е толкова шокиран от германското обявяване на война, че за десетина дни изпада в някакъв вид депресия. На 3 юли обаче отново поема нещата в ръце, правейки две обширни обръщения по радиото. За разлика от Хитлер Сталин не е роден оратор. Рядко държи публични речи, а и в тях е крайно педантичен. И в обръщенията си той сухо описва монументалната задача, която стои пред съветските народи. И все пак деловитостта му определено внушава решителност и чувството, че колкото и да е огромна, задачата е изпълними:

„Историята показва – заявила Сталин, – че няма непобедими армии, нито пък че някога ги е имало.“ Като заповядва да се разрушават всички съоръжения и подвижен инвентар и да се образуват партизански отряди зад германските линии, Сталин набързо изчита поредица от цифри, сякаш е счетоводител. Единствената му забежка към реториката е в началото на речта му. Никога дотогава Сталин не се е обръщал лично към своя народ, не ще го направи и занапред: „Другари, граждани, братя и сестри, бойци от нашата армия и флот. Обръщам се към вас, приятели мои!“⁽²¹⁾

Най-сетне Хитлер има войната, която е желаел. И е подпечатал ористата, към която може би винаги се е стремял. Воювайки на два фронта, втори път за едно поколение германските водачи попадат в една и съща клопка. Около 70 милиона германци са се хвърлили да воюват със 700 милиона противници, след като през декември 1941 г. Хитлер въвлича и Америка във войната. Очевидно дори Хитлер е обзет от суверен страх пред задачата, която сам си е поставил. Часове преди нападението той казва на своя щаб: „Имам усещането, че изведнъж отварям вратата на тъмна стая, която никога не съм виждал, без да знам какво има зад тази врата.“⁽²²⁾

Сталин залага на Хитлеровия разум и губи; Хитлер залага на убедеността си, че Сталин бързо ще рухне, и също губи. Но докато Стalinovата грешка е поправима, Хитлеровата не е.

ГЛАВА XV

Америка отново излиза на сцената: Франклин Делано Рузвелт

За съвременните политически лидери, управляващи въз основа на проучвания на общественото мнение, Рузвелтовата роля за придвижването на неговия изолационистки народ до участие във войната служи като учебен урок за обхватъ на лидерството в една демокрация. Рано или късно заплахата срещу баланса на силите в Европа щеше да принуди Съединените щати да се намесят, за да спрат германските домогвания за световно господство. Несъмнената и нарастваща мощ на Америка накрая щеше да я изтика в средата на международната аrena. Но постижение на Франклин Делано Рузвелт е, че всичко става толкова бързо и с такава решителност.

Дипломацията

Всички велики водачи крачат сами по своя път. Тяхната уникалност идва от способността им да различават напред изпитания, които все още не са очевидни за съвременниците им. Рузвелт въвлича един изолационистки народ във война между страни, чито конфликти само няколко години преди това са се приемали от всички за несъвместими с американските ценности и без значение за американската сигурност. След 1940 г. Рузвелт убеждава Конгреса, който едва няколко години по-рано е приел поредицата Актове за неутралитет, да позволи все по-голяма помощ за Великобритания, изключваща само открита военна заплаха, а понякога и отвъд тази граница. Накрая японската атака срещу Пърл Харбър отстранява последните американски колебания. Рузвелт успява да убеди общество, което в продължение на два века се е радвало на своята неуязвимост, че опасностите за него от победа на Оста са страшни. И поема грижата този път намесата на Америка да бъде първа крачка към постоянна международна ангажираност. По време на войната ръководството му поддържа единство между съюзниците и оформя многонационалните институции, които продължават да служат на международната общност и в наши дни.

Никой президент, може би с изключение на Ейбрахам Линкълн, не е променял така решително хода на американската история. Рузвелт полага клетва при встъпването си в длъжност във време на национална несигурност, когато американская вяра в неограничените възможности за прогрес на Новия свят са жестоко разклатени от Голямата депресия. Сякаш навред демократите стават нестабилни, а антидемократичните правителства – и леви, и десни – печелят терен.

След като Рузвелт възвръща надеждите вътре в страната си, съдбата стоява върху плещите му задължението да брани демокрацията по света. Най-добре този аспект от приноса му описва Изая Бърлин:

[Рузвелт] гледаше на бъдещето със спокойствие, сякаш искаше да каже: „Нека дойде каквото и да е, всичко ще бъде смляно в нашата велика мелница. Ще извлечем полза от всичко...“ В обезверения свят, който изглеждаше поделен между зли и фатално могъщи, опустошително вилнеещи фанатици и вечно гонени народи, унили мъченици за кауза, която не схващат, той вярваше в своята способност, докато държи кормилото, да препречва пътя на страшния прибой. Притежаваше характера, енергията и способностите на диктаторите, ала беше на наша страна.⁽¹⁾

Рузвелт служи като заместник-министр на флота в Уилсъновата администрация и е кандидат за вицеизвестник на Демократическата партия в изборите през 1920 г. Мнозина лидери, сред тях Джо Гол, Чърчил, Аденауер, минават през периоди на самота в пътя си към величието, оттегляйки се временно от обществения живот. Подобно оттегляне се налага на Рузвелт през 1921 г., когато го поразява полиомиелит. С изключителна сила на волята той се бори с инвалидността и се научава да стои прав с помощта на подпори и дори да прави няколко крачки, което му дава възможност да се появява на обществени места, сякаш изобщо не е парализиран. Преди доклада си пред Конгреса за Ялта през 1945 г.

Рузвелт винаги прав произнася важните си речи. Тъй като медиите подпомагат опитите на Рузвелт да играе ролята си с достойнство, в огромното си мнозинство американците така и не разбират степента на инвалидността му, нито пък отношението им към него е пропито със съжаление.

Рузвелт, пламенен лидер, използващ своето обаяние, за да прикрива усамотението си, е двусмислена комбинация от политически манипулятор и мечтател. Той ръководи по-често инстинктивно, отколкото чрез анализи, и предизвиква поляризиранi чувства.⁽²⁾ Според обобщението на Изая Бърлин Рузвелт има сериозни слабости на характера, сред които безскрупулност, неумолимост и цинизъм. И въпреки това, заключва Бърлин, в крайна сметка положителните му черти решително надделяват:

Той привличаше последователи с възмездяващи всичко качества от изключително, въдхновено естество: беше едро скроен, с широк политически хоризонт, размах на въображението, разбиране за времето, в което живее, и за посоката на гигантските нови сили, действащи през ХХ век...⁽³⁾

Това е президентът, който придвижва Америка до ръководна роля в международния живот, до положение, при което въпросите на войната и мира, на прогреса и стагнацията по целия свят започват да зависят от нейните виждания и участия.

Пътят на Америка от въвлечането ѝ в Първата световна война до активното ѝ участие във Втората се оказва дълъг – като че накъсан от завръщания на нацията към изолационизъм. Отвращението на американците от външната политика нагледно илюстрира мащаба на Рузвелтовото постижение. Следователно е необходимо накратко да очертаем историческата канава, върху която Рузвелт изпълнява политическите си ходове.

През 20-те години американското отношение е двойствено, люшкащо се между желанието да се утвърдят принципи с универсално приложение и необходимостта да им се намира оправдание в светлината на изолационистката политика. С удвоено усърдие американците рецитират традиционните теми на своята външна политика: уникалност на американската мисия като образец на свободата, морално превъзходство на демократичната външна политика, хармонично съотношение между личния и международния морал, значение на отворената дипломация и заместване на баланса на силите с международен консенсус, изразен чрез Обществото на народите.

Всички тези принципи, приемани за универсални, се изтъкват в полза на американския изолационизъм. Американците все още не са готови да повявват, че нещо извън Западното полукълбо може да накърни сигурността им. Америка от 20-те и 30-те години отрича дори собствената си доктрина за колективна сигурност, за да не бъде въвлечена в разприте на далечни военно-любиви общества. Условията на Версайския договор се смятат за отмъстителни, а репарациите – за самоунищожителни. Когато французите окупират Рейнска област, Америка използва случая, за да изтегли и последните си части от областта. Изключителната взискателност на Уилсън е установила кри-

Дипломацията

терии, които никой международен ред не може да изпълни, и разочарование то се превръща в съкровена нагласа.

Разочароването от резултатите от войната до голяма степен премахват различията между интернационалистите и изолационистите. И най-либералните интернационалисти не съзират никакъв американски интерес да се поддържа едно събъркано следвоенно споразумение. Нито една значима група не е запазила благоразположение към баланса на силите. Това, което минава за интернационализъм, се отъждествява повече с членството в Обществото на народите, отколкото с всекидневно участие в международната дипломация. И най-ревностните интернационалисти настояват, че доктрина „Мънро“ отменя Обществото на народите, и се ужасяват от идеята Америка да се присъедини към принудителните мерки на Обществото, дори и да са само икономически.

Изолационистите вадят от тази нагласа трайни изводи. Те нападат Обществото на народите по принцип, заради това че застрашава двата основни исторически стълба на американската външна политика – доктрина „Мънро“ и изолационизма. Според тях Обществото е несъвместимо с доктрината „Мънро“, тъй като колективната сигурност не само упълномощава, но и изисква то да се намесва в спорове *вътре* в Западното полукълбо. А е несъвместимо с изолационизма, защото задължава Америка да се намесва в спорове *извън* Западното полукълбо.

Изолационистите имат свой довод. Ако цялото Западно полукълбо бъде по някакъв начин изключено от действието на колективната сигурност, какво пречи и на другите народи да образуват свои групировки и да се изключат от действията на Обществото? В този случай Обществото на народите ще доведе до възстановяване на системата на баланса на силите, макар и на регионална основа. Така на практика изолационистите и интернационалистите се сближават в полза на двойно обвързана външна политика. И двете течения отхвърлят чужда намеса в Западното полукълбо и всякакво участие в механизмите за принуда на Обществото на народите извън него. Те подкрепят конференциите за разоръжаване, тъй като съществува ясен консенсус, че оръжията водят до войни, а намаляването на въоръженията спомага за мира. Одобряват се международно приетите общи принципи за мирно уреждане на споровете подобно на пакта „Келог–Бриан“, стига споразуменията да не предвиждат принуда. И накрая, Съединените щати винаги помагат за решаването на технически, обикновено финансови, въпроси без преки политически последици, като изработването на съгласувана програма за плащане на репарациите.

Голямата празнина в американското мислене между одобряването на един принцип и участието в налагането му става драматично очевидна след Вашингтонската морска конференция през 1921-1922 г. Конференцията е важна в две отношения. Тя установява тавани за флотските въоръжения на Съединените щати, Великобритания и Япония, като предоставя на Съединените щати право на флот, равен на британския, а на Япония – три пети от американския. Тези условия утвърждават новата роля на Америка като доминираща сила в Тихия океан успоредно с Япония. Така ролята на Великобритания в този морски театър става второстепенна. И което е по-важно, втори, така наречен Четиристра-

нен договор между Япония, Великобритания, Съединените щати и Франция, предвиждащ мирно уреждане на споровете, е призван да замени стария Английско-японски съюз от 1902 г. и да постави началото на ера на сътрудничество в района на Тихия океан. Но ако една от подписалите Четиристранния договор страни наруши условията му, останалите ще предприемат ли действия срещу нея? „Четиристранният договор не съдържа никакви военни ангажименти... Няма никакво позоваване на въоръжени сили, никакви съюзи, никакви писмени или морални задължения за участие в обща отбрана...“ – обяснява президентът Хардинг на скептичния американски Сенат.⁽⁴⁾

Държавният секретар Чарлс Евънс Хюз подсила президентските думи, като уведомява страните, подписали пакта, че Америка при никакви обстоятелства не би участвала в принудителни мерки. Но Сенатът все още не е доволен. При ратификацията на договора той добавя уговорката, че Съединените щати не се чувстват ангажирани да използват военна сила за отблъскване на агресия.⁽⁵⁾ С други думи, споразумението е само за себе си; неспазването му не води до никакви последици. Америка ще решава всеки отделен случай, когато възникне, точно както би постъпвала, ако няма никакво споразумение.

От гледна точка на рутинно практикуваната в продължение на векове дипломация наистина е необикновено предложението един тържествен договор да не поражда никакви права за принуда, а принудителните мерки да трябва отделно да се договарят с Конгреса случай по случай. Всичко това предвещава дебатите, които възникнаха между Никсъновата администрация и Конгреса след мирното споразумение за Виетнам от 1973 г., когато Конгресът твърдеше, че споразумението, за което Америка се бе борила през мандатите на три администрации от двете партии, не поражда никакви права за принудително изпълнение. Според тази теория споразуменията с Америка отразяват само моментните настроения във Вашингтон – становище, което едва ли поражда доверие в американските ангажименти.

Сдържаността на Сената не помрачава ентузиазма на президента Хардинг от Четиристранния договор. На церемонията при подписването той му дава висока оценка, тъй като защитавал Филипините и отбелязвал „началото на нова и по-добра епоха в човешкия прогрес“. Как е възможно договор без клаузи за принуда да защитава толкова голяма ценност, като Филипините? Въпреки че заема обратната страна на политическия спектър, Хардинг използва стандартните твърдения на Уилсън. Светът, казва той, ще накаже нарушителите, като обяви „ненавистта си към коварството и безчестието“⁽⁶⁾. Хардинг обаче пропуска да обясни по какъв начин ще бъде консултирано световното обществено мнение, да не говорим как ще бъде мобилизирано и за каква кауза, след като Америка отказва да се присъедини към Обществото на народите.

Пактът „Келог–Бриан“, чието значение за Европа бе описано в глава XI, се превръща в друг пример за американската тенденция принципите да се схващат като самоосъществяващи се. Макар че американските лидери ентузиазирано обявяват пакта за исторически, защото 62 нации осъждат войната като инструмент на националната политика, те твърдо отказват да подкрепят изграждането на какъвто и да е механизъм за прилагането му, да не говорим за

Дипломацията

принудителното му изпълнение. Президентът Калвин Кулидж заявява, преливащ от възторг, пред Конгреса през декември 1928 г.: „Спазването на спогодбата... обещава да допринесе повече за мира в света от което и да е друго споразумение, договаряно някога между народите.“⁽⁷⁾

Как все пак може да се осъществи тази утопия? Страстната защита на пакта „Келог–Бриан“ от Кулидж подтиква интернационалистите и поддръжниците на Обществото на народите с доста основание да твърдят, че след като войната е поставена извън законите, концепцията за неутралитет губи смисъла си. Според тях понеже Обществото на народите е изградено, за да посочва агресорите, международната общност е длъжна да им налага съответно наказание. „Въобразява ли си някой – пита един от привържениците на този възглед, – че агресивните планове на Мусолини могат да бъдат осуетени само с добронамереността на италианския народ и със силата на общественото мнение?“⁽⁸⁾

Далновидността на този въпрос не улеснява възприемането му. Докато се обсъжда договорът, носещ неговото име, държавният секретар Келог подчертава в изказване пред Съвета за международни отношения, че не бива да се използва сила, за да се налага подчинение. Уповаването в силата, твърди той, ще превърне замисленото като бавно крачене към мира в същия военен съюз, какъвто трябва неотложно да премахнем. В пакта не трябва да има определение за агресия, тъй като всяко определение пропуска нещо и така накърнява благородството на формулировките в пакта.⁽⁹⁾ За Келог словото е не само в началото, но и в края:

Нация, претендираща да действа в самозашита, трябва да е в състояние да се оправдае пред съда на световното обществено мнение, както и пред страните, подписали този договор. По тази причина отказах да включя в договора определения за агресия или самоотбрана, тъй като смяtam, че предварително не може да се изработи никаква изчерпателна юридическа дефиниция за тях... Така за една нация агресор става по-трудно, а не по-лесно да докаже невинността си.⁽¹⁰⁾

Сенатът не се трогва от тълкуванията на Келог, както шест години преди това не се трогва от Хардинговите обяснения, защо Четиристранният договор не означава онова, което пише в него. Сега Сенатът прибавя три свои „разбирания“: според него договорът не ограничава правото на самоотбрана или действието на доктрината „Мънро“ и не поражда никакви задължения да се помага на жертвите на агресия – което означава, че всякакви предвидими случаи са предварително изключени от клauзите му. Сенатът одобрява пакта „Келог–Бриан“ като декларация на принципи, настоявайки, че договорът няма никакво практическо приложение. Същевременно повдига въпроса, дали си струва Америка да бъде въвлечана в излагането на принципи в противоречие с неминуемите задръжки.

След като Съединените щати отхвърлят съюзите и се съмняват в ефикасността на Обществото на народите, как би могла да се защити Версайската система? Отговорът на Келог се оказва по-малко оригинален от критиката му, позовавайки се на старата опора – силата на общественото мнение:

АМЕРИКА ОТНОВО ИЗЛИЗА НА СЦЕНАТА: ...

„...ако чрез този договор всички народи тържествено се обявят против войната като институция за решаване на международните спорове, това ще означава, че светът е направил крачка напред, че е създадъл обществено мнение, мобилизиран е великите морални сили на света да се съобразяват с него, поел е свято задължение, което ще направи хвърлянето на света в друг голям конфликт много по-трудно.“⁽¹¹⁾

Четири години по-късно приемникът на Келог Хенри Стимсън, най-изтъкнатият и начетен обществен служител, когото Америка създава в периода между двете войни, не е в състояние да предложи по-добър лек срещу агресията от пакта „Келог–Бриан“, подкрепян, разбира се, от силата на общественото мнение:

Пактът „Келог–Бриан“ не ни предлага никакви насилиствени санкции... вместо това той се осланя на санкцията на общественото мнение, която може да бъде превърната в най- мощната световна санкция... Критиците, които му се присмиват, нямат вярна оценка за еволюцията на световното обществено мнение от Голямата война насам.⁽¹²⁾

За една далечна островна страна, каквато са Съединените щати спрямо Европа и Азия, европейските спорове, естествено, изглеждат непонятни и често нишожни. Америка притежава широка осигурителна периферия, която я предпазва от изпитанията, които застрашават европейските страни, без да засягат нейната сигурност, и европейските държави практически играят за Америка ролята на подсигурителни клапани. Подобна линия на разсъждения поражда отдръпването на Великобритания от всекидневната европейска политика по време на „блестящата изолация“.

Съществува обаче основна разлика между британската „блестяща изолация“ от XIX век и американския изолационизъм през XX век. Великобритания се стреми да стои на страна от текущите европейски свади. Тя обаче съзнава, че собствената ѝ сигурност зависи от баланса на силите, и има достатъчна готовност да защитава този баланс, използвайки традиционните методи на европейската дипломация. Обратно, Америка така и не възприема важността нито на баланса на силите, нито на дипломацията в европейски стил. Вярвайки, че е благословена за някакво изключително и крайно високо призвание, тя просто не се ангажира, а дори и когато го прави, е за общи каузи и в нейния специфичен стил на дипломация – много по-открыт, по-юридически и по-идеологически от европейския.

Взаимодействието между европейския и американския дипломатически стил в междувоенния период, естествено, клони към съчетаване на най-лошото от двета подхода. Чувствайки се заплашени, европейските страни – и особено Франция и новите държави в Източна Европа – не възприемат внушенията на Америка за колективна сигурност и международен арбитраж, както и дефинициите ѝ за война и мир. Нациите, приели американския подход, преди всичко Великобритания, нямат никакъв опит във воденето на политика върху такава основа. В същото време всички тези страни много добре съзнават, че Германия

Дипломацията

никога няма да бъде победена без американска помощ. След войната равновесието на силите е дори по-неблагоприятно за военновременните съюзници. При евентуална нова война с Германия американската помощ би била още по-необходима, и то вероятно много по-скоро, отколкото при предишната, особено след като Съветският съюз не е сред играчите.

Практическият резултат от тази смесица от страх и надежда е, че европейската дипломация дрейфува все по-далеч от традиционните си пристани към все по-силна емоционална зависимост от Америка, пораждайки двойно вето: Франция не иска да действа без Великобритания, а Великобритания не желает да действа срещу възгледи, твърдо поддържани във Вашингтон, макар американските лидери да не се уморяват словоохотливо да повтарят, че при никакви обстоятелства не ще рискуват война заради европейски проблеми.

Последователният отказ на Америка през 20-те години да се ангажира с Версайската система се оказва ужасна психологическа подготовка за 30-те години, когато международното напрежение започва да расте. Представа за предстоящото дава случилото се през 1931 г., когато Япония нахлува в Манџурия, откъсва я от Китай и я превръща в сателитна държава. Съединените щати осъждат японските действия, но отказват да участват в колективни принудителни действия. За порицание на Япония Америка въвежда своя собствена санкция, която навремето прилича на измъкване, но десетилетие по-късно в Рузвелтовите ръце ще се превърне в оръжие за предизвикване на сблъсък с Япония. Тази санкция е отказ да се признаят терitorиални изменения, осъществени с насилие. Измислена от Стимсън през 1932 г., тя е използвана от Рузвелт през есента на 1941 г., за да се изиска от Япония да се оттегли от Манџурия и от всички други завоювани страни.

На 30 януари 1933 г. световната криза се разразява с Хитлеровото издигане на поста германски канцлер. Съдбата отрежда на Франклин Делано Рузвелт, направил най-много за повалянето на Хитлер, да положи клетва за встъпване в длъжност само четири седмици по-късно. В първия мандат на Рузвелт все още нищо не предвещава по-нататъшното развитие. Той рядко се отклонява от стандартната реторика на междувоенния период и повтаря изолационистките тези, завещани от предшествениците му. В реч пред фондацията „Удроу Уилсън“ на 28 декември 1933 г. Рузвелт засяга скорошното изтичане на действието на Морските договори от 20-те години. Той предлага тези съглашения да се разширят с призив за забрана на всички нападателни оръжия и – отново облягайки се на Келог – с ангажимент никоя нация да не позволява на военните си сили да навлизат в територията на друга нация.

Темата е толкова позната, колкото Рузвелтовото разрешение на проблема при нарушението на това, което предлага. Отново порицанието на общественото мнение е посочено като единствено средство на разположение:

...общо споразумение за премахване на агресията или за премахване на нападателните оръжия не би имало никаква стойност, ако всички нации без изключение не се присъединят към такова споразумение с тържествен обет... Тогава, приятел мои, ще бъде сравнително лесно да се отделят овцете от козите... Ще разши-

рим предизвикателството на Удроу Уилсън, ако предложим на сегашното ново поколение оттук насетне войната между правителствата да бъде заменена с мир между народите.⁽¹³⁾

Няма никаква уговорка за това, какво ще стане с козите, след като бъдат отделени от овцете.

Рузвелтовото предложение е проблематично още преди да бъде направено, тъй като от два месеца Германия е напуснала Конференцията по разоръжаването и отказва да се завърне. А и забраната на нападателните оръжия изобщо не присъства в дневния ред на Хитлер. Оказва се също, че диктаторът не е подложен на никакви глобални укори, задето е поел пътя на превъоръжаването.

Първият мандат на Рузворт съвпада с апогея на ревизионистките възгледи за Първата световна война. През 1935 г. специална сенатска комисия, председателствана от Джералд Най, сенатор от Северна Дакота, публикува доклад от 1400 страници, обвинявайки производителите на оръжия за влизането на Америка във войната. Скоро след това бестселърът на Уолтър Милис „Пътят до войната“ популяризира същата теза за масовия читател.⁽¹⁴⁾ Под влиянието на тази мисловна нагласа американското участие във войната започва да се обяснява като плод на престъпление, конспирация и предателство, а не като защита на основни и постоянни интереси.

За да предотврати подмамването на Америка в още една война, Конгресът приема от 1935 до 1937 г. така наречените Актове за неутралитет. Вдъхновени от доклада на Най, тези закони забраняват заеми и всякаква друга финансова помощ за страни във война (независимо от причините за нея) и налагат оръжейно ембарго на всички участници (независимо кои са жертвите). Разрешават се покупки на невоенни стоки срещу пари в брой само ако бъдат транспортирани с неамерикански кораби.⁽¹⁵⁾ Конгресът не толкова се отказва от печалби, колкото отхвърля рискове. Докато агресорите вилнеят в Европа, Америка премахва разграничението между агресор и жертва, налагайки със закон еднакви залихи срещу двете страни.

Става така, че националните интереси се определят по правни, а не по геостратегически съображения. През март 1936 г. държавният секретар Хъл освежава с изцяло юридически изрази Рузворт за значението на ремилитаризирането на Рейнска област, което нарушава военния баланс в Европа и оставя страните от Източна Европа беззащитни: „От този кратък анализ излиза, че действията на германското правителство съставляват едновременно нарушение на Версайския договор и на Пакта от Локарно, но доколкото това засяга Съединените щати, не изглежда, че тези действия съставляват нарушение на нашия договор⁽¹⁶⁾ от 25 август 1921 г. с Германия...“⁽¹⁷⁾

След лавинообразната си изборна победа през 1936 г. Рузворт излиза далеч извън установените рамки. Въщност той показва, че независимо от огромната си заетост с депресията е схванал същността на диктаторските предизвикателства по-добре от всеки друг европейски лидер, с изключение на Чърчил. Първо той се старае да формулира моралния ангажимент на Америка към кау-

Дипломацията

зата на демократиите. Рузвелт открива своя образователен курс с така наречената Карантинна реч, произнесена на 5 октомври 1937 г. в Чикаго. Това е първото му предупреждение към Америка за наближаващата опасност и първото му изявление, че Америка може би трябва да поеме някакви отговорности срещу нея. Подновената японска агресия в Китай, прибавена към провъзгласяването на остана Берлин – Рим предната година, се превръща в грунт, върху който Рузвелтовата загриженост се очертава с глобален мащаб:

Мирът, свободата и сигурността на 20 процента от населението в света са застрашени от останалите 10 процента, които заплашват да разрушат целия международен ред и право... За жалост, изглежда, епидемията на световното беззаконие се разпространява. Когато една физическа епидемична болест започне да се разпространява, обществото одобрява поставянето на пациентите под карантина и съдейства за него, за да се защити цялата общност от разпространението на болестта.⁽¹⁸⁾

Рузвелт внимателно избягва да каже какво разбира под „карантина“ и какви специфични мерки има предвид, ако изобщо има предвид някакви. Ако речта подсказва за някакви действия, тя е несъвместима с Актовете за неутралитет, които Конгресът е одобрил с огромно мнозинство, а президентът неотдавна е подписал.

Не е изненадващо, че Карантинната реч е нападната от изолационистите, които искат президентът да изясни намеренията си. Те разпалено твърдят, че разграничаването на народите на „миролюбиви“ и „войнствени“ косвено съдържа американска присъда, а тя от своя страна ще доведе до изоставяне на политиката на невмешателство, за която и Рузвелт, и Конгресът са дали обет. Две години по-късно Рузвелт описва шума, вдигнат заради неговата реч, по следния начин: „За съжаление казаното попадна в глухи уши, дори във враждебни и негодуваци уши... В него видях подпалвачество на война; осъдиха го като опит за намеса в чужди дела; надсмиваха му се като на търсене „под леглото“ на несъществуваща опасност от война.“⁽¹⁹⁾

Рузвелт успява да прекрати надигналия се вой, като просто отрича приписваните му намерения. И въпреки критичните набези той говори достатъчно двусмислено на пресконференцията, за да остави отворени вратите за някакъв вид колективна отбрана. Според журналистическата практика от онова време президентът винаги се среща с пресата без записи, което означава, че не може да бъде цитиран или посочван, и тези правила се спазват.

Години по-късно историкът Чарлс Бийърд публикува текст, от който личи как Рузвелт извърта и усуква, но не отрича, че Карантинната реч е нов подход, като в същото време отказва да каже в какво се състои той.⁽²⁰⁾ Рузвелт настоява, че речта му намеква за действия, прекрачващи отвъд моралното осъждане на агресията: „В света съществуват множество методи, които никога не са били изпробвани.“⁽²¹⁾ Запитан дали това означава, че той има някакъв план, Рузвелт отговаря: „Не мога да ви посоча никаква пътека към него. Ще трябва сами да си я намерите. *Имам нещо.*“⁽²²⁾ Но не обяснява какъв е този план.

Държавникът Рузвелт може да предупреди за надвисналата опасност. Политическият лидер Рузвелт трябва да лавира между трите течения в американското обществоено мнение: малката група, проповядваща безрезервна подкрепа за „миролюбивите“ народи; по-значителната фракция, съгласна с такава подкрепа, стига твърдо да се изключва влизането във война; огромното мнозинство, придържащо се към буквата и духа на Актовете за неутралитет. Един способен политически лидер винаги се опитва да запази колкото може повече възможности за избор. И иска да представи крайния си курс като оптимален избор, а не като наложен от събитията. Няма американски президент, по-добър в подобен род тактическо маневриране от Рузвелт.

В „разговора край камината“ на 12 октомври 1937 г., посветен предимно на вътрешни проблеми – седмица след Карантинната реч, – Рузвелт се опитва да задоволи всичките три групи. Подчертавайки предаността си към делото на мира, той говори одобрително за предстоящата конференция на страните, подписали Вашингтонския морски договор от 1922 г., и рисува американското участие в него като демонстрация на „нашето намерение да сътрудничим с другите страни, подписали договора, включително с Китай и Япония“⁽²³⁾. Помирителният тон внушава желание за мир дори с Япония, а в същото време служи за показване на добри намерения, ако сътрудничеството с Япония стане невъзможно. Не по-малко двусмислено Рузвелт се изказва за международната роля на Америка. Той споменава своя военновременен опит като заместник-министр на флота: „...припомняйки, че от 1913 до 1921 г. бях твърде близо до световните събития и че тогава научих много какво трябва и какво не трябва да правя.“⁽²⁴⁾

Рузвелт сигурно не е имал нищо против аудиторията да изтълкува това неясно изявление в смисъл, че военновременният опит му е разкрил значението на необвързаността. От друга страна, ако това е било намерението му, той би спечелил много повече популярност, ако го бе изрекъл директно. В светлината на по-късните му действия е по-вероятно Рузвелт да е намеквал, че ще следва Уилсъновата традиция с по-реалистични методи.

Въпреки враждебната реакция срещу неговите изявления през октомври 1937 г. Рузвелт казва на полковник Едуард Хаус, някогашен довереник на Уилсън, че е необходимо време, докато „накараме хората да разберат, че войната ще е поголяма опасност за нас, ако си затворим вратите и прозорците, наместо да излезем на улицата и да използваме цялото си влияние, за да прекратим безредиците“⁽²⁵⁾. Така с други думи се казва, че Съединените щати трябва да вземат участие в международните дела по все още неконкретизиран начин, за да помогнат за обуздаването на агресивния подход.

Непосредственият проблем на Рузвелт са взривовете на произолационистки чувства. През януари 1938 г. Камарата на представителите едва не приема поправка към Конституцията, според която е необходим национален референдум за обявяване на война освен при нападане в Съединените щати. Налага се Рузвелт да отправи личен апел, за да предотврати приемането ѝ. В тези обстоятелства Рузвелт решава, че най-точната проява на храброст е предпазливостта. През март 1938 г. правителството на Съединените щати не реагира на австрийския *Anschluß* от Германия, следвайки примера на европейските демокра-

Дипломацията

ции, които се задоволяват с формални протести. По време на кризата, довела до Мюнхенската конференция, Рузвелт се чувства задължен неколкократно да подчертава, че Америка не би се присъединила към обединен фронт срещу Хитлер. И се разграничава от свои служители и дори от близки приятели, позволили си само да намекнат за такава възможност.

В началото на септември 1938 г. на вечеря в чест на френско-американските отношения американският посланик в Париж Уилям С. Бъллит изрича стандартното клише, че „Франция и Съединените щати са единни във война и мир“⁽²⁶⁾. Това е достатъчно, за да се разрази изолационистка буря. Рузвелт, който не може да знае предварително за думите на Бъллит, тъй като са от онзи род импровизации, предоставени на благоразумието на посланиците, полага усилия да отхвърли инсинуацията, че Съединените щати се съюзяват с демокрациите, като „стопроцентово грешна“⁽²⁷⁾. По-късно същия месец, когато войната изглежда неизбежна и след като Чембърлейн на два пъти се е срещал с Хитлер, Рузвелт изпраща на Чембърлейн две послания – на 26 и на 28 септември, – настоявайки за конференция на заинтересованите сили. При съществуващите обстоятелства това би могло само да увеличи натиска над Чехословакия за повече отстъпки.

Мюнхен, изглежда, е повратната точка, която кара Рузвелт да свърже Америка с европейските демокрации, най-напред политически, а постепенно и материално. Оттогава решимостта му да осути намеренията на диктаторите става неумолима и довежда три години по-късно до встъпването на Америка във Втората световна война. Взаимодействието между лидерите и техните общества в демокрациите винаги е сложно. Лидер, който във време на изпитание се ограничава до опита на своя народ, печели временна популярност с цената на проклятие от потомството, чийто изисквания пренебрегва. Лидер, който избръзва много в сравнение с обществото си, става несъстоятелен. Големият лидер трябва да просвещава, за да запълни празнината между своите виждания и традицията. Но той трябва да бъде готов и да върви сам, за да увлече обществото по пътя, който е изbral.

Всеки голям лидер неизменно притежава зрънце лукавство, за да опости понякога целите, понякога обхвата на задачите. Но крайното изпитание за него е дали олицетворява истинските ценности на своето общество и същността на предизвикателствата, пред които то е изправено. Рузвелт притежава тези качества в необикновена степен. Той вярва дълбоко в Америка; убеден е, че нацизмът е както зло, така и заплаха за американската сигурност; изключително лукав е. Решен е да понесе бремето на самотните решения. Подобно на въжеиграч трябва да се движи бавно, да изстрадва всяка стъпка над пропастта между своята цел и реалностите на обществото си, за да покаже, че далечният бряг всъщност е по-безопасен от познатия.

На 26 октомври 1938 г., по-малко от четири седмици след Мюнхенския пакт, Рузвелт се връща към темата от Карантинната реч. В радиообръщение към Хералд Трибюн Форум той предупреждава за опасността от неназовани, но лесноузнаваеми агресори, чиято „национална политика преднамерено използва заплахата с война“⁽²⁸⁾. След това, като изказва по принцип подкрепа за раз-

оръжаването, Рузвелт едновременно призовава да се засилят отбранителните способности на Америка:

...ние настоятелно сме изтъквали, че нито ние, нито който и да е народ ще приеме разоръжаването, докато съседни народи се въоръжават до зъби. Ако няма общо разоръжаване, самите ние трябва да продължим да се въоръжаваме. Това е крачка, която не желаем да правим и не ни харесва да правим. Но докато няма всеобщо отказване от оръжията, пригодни за агресия, елементарните закони за национална предпазливост и здравият разум изискват да сме подгответви.⁽²⁹⁾

Рузвелт отива много по-далеч, но тайно. Към края на октомври 1938 г. в частни разговори с британския министър на въздухоплаването и с личен приятел на премиера Невил Чембърлейн той излага план, замислен да заобиколи Актовете за неутралитет. Намеквайки за пряко отклонение от закони, които съвсем насърко сам е подписал, Рузвелт предлага да бъдат изградени британски и френски заводи за монтаж на самолети в Канада, недалеч от американската граница. Съединените щати ще доставят всички части, а крайният монтаж ще бъде предоставен на Великобритания и Франция. Тази комбинация би позволила на проекта формално да се вмести в изискванията на Актовете за неутралитет, изхождайки от презумпцията, че частите са гражданска стоки. Рузвелт казва на Чембърлейновия пратеник, че „в случай на война с диктаторите ще имате зад гърба си промишлените ресурси на американската нация“⁽³⁰⁾.

Планът на Рузвелт да помогне на демократиите да възстановят въздушната си мощ пропада закономерно, ако не за друго, поне заради невъзможността тайно да се предприеме усилие от подобен мащаб. Оттогава Рузвелт ограничава личната си подкрепа за Великобритания и Франция само до случаите, когато Конгресът или общественото мнение не могат да се заобиколят или да се преодолеят.

В началото на 1939 г. в своето Послание за състоянието на съюза Рузвелт посочва страните агресори – Италия, Германия и Япония. Завръщайки се към тема от своята Каантинна реч, той заявява, че „съществуват много методи преди войната, по-силни и по-ефикасни от думите, с които могат да се доведат до знанието на агресивните правителства преобладаващите чувства на нашия народ“⁽³¹⁾.

През април 1939 г., месец след нацистката окупация на Прага, Рузвелт за пръв път заявява, че агресиите срещу малките държави представляват обща заплаха за американската сигурност. На пресконференция от 8 април 1939 г. той казва на репортите, че „трайната политическа, икономическа и социална независимост на всяка малка нация в света несъмнено влияе върху нашата национална безопасност и просперитет“⁽³²⁾. В реч пред Панамериканския съюз на 14 април той прави още една крачка напред, твърдейки, че интересите на сигурността на Америка повече не могат да бъдат ограничавани от доктрина „Мънро“:

Несъмнено след броени години въздушните флотилии ще прелитат над океана толкова лесно, колкото днес над затворените европейски морета. Следователно икономическото функциониране на света неизбежно се превръща в едно цяло; и

Дипломацията

в бъдеще всяко негово прекъсване, където и да е, без съмнение ще разстройва икономическия живот навсякъде.

По отношение на панамериканските дела миналото поколение се погрижи да разработи принципи и механизми, чрез които това полукълбо да работи задружно. Но следващото поколение ще се погрижи да изнамири методи, чрез които Новият свят да живее задружно и мирно със Стария.⁽³³⁾

През април 1939 г. Рузвелт се обръща с пряко послание към Хитлер и Мусолини, което, осмято от диктаторите, е умно замислено, за да покаже на американския народ, че страните от Оста наистина са с агресивни планове. Безспорно един от най-проницателните и умело маневриращи президенти, Рузвелт иска от диктаторите – но не от Великобритания и Франция – уверения, че няма да нападат 31 изрично изброени европейски и азиатски нации за период от 10 години.⁽³⁴⁾ След това се постараava да получи подобни уверения от тези 31 нации по отношение на Германия и Италия. И накрая, предлага американско участие във всяка конференция за разоръжаване, дошла в резултат на евентуално отслабване на напрежението.

Рузвелтовите послания няма да влязат в дипломатическата история като образец за прецизна щабна работа. Например Сирия и Палестина, респективно френска и британска мандатна територия, присъстват в списъка като независими държави.⁽³⁵⁾ Хитлер изживява славни мигове в Райхстага, използвайки за тема на една от речите си Рузвелтовото послание. Сред всеобщо веселие той бавно прочита дългия списък с държави, които Рузвелт го моли да остави на мира. Докато фюрерът произнася имената страна след страна със зачуден тон, Райхстагът кънти от смях. Хитлер отправя запитване до всяка държава от Рузвелтовия списък (много от които вече треперят от него) дали наистина се чувства застрашена. Те, разбира се, енергично отричат.

Въпреки че Хитлер печели една ораторска точка, Рузвелт постига политическата си цел. Искайки уверения само от Хитлер и Мусолини, той ги заклеймява като агресори пред единствено важната за него в момента аудитория – американския народ. За да привлече американците към подпомагане на демократите, Рузвелт трябва да пренебрегне баланса на силите и да представи въпросите като борба за защита на невинни жертви от зъл агресор. И неговото послание, и Хитлеровата реакция му помагат да постигне тази цел.

Без да губи никакво време, Рузвелт бърза да превърне новите психологически нагласи на Америка в стратегически изгоди. През същия месец, април 1939 г., той доближава Съединените щати към военно сътрудничество *de facto* с Великобритания. Споразумение между двете страни позволява на Кралския флот да съсредоточи силите си в Атлантическия океан, докато Съединените щати придвижват по-голямата част от своя флот в Тихия. Това разделение на труда подсказва, че Съединените щати поемат отговорността за защита на британските азиатски владения от Япония. Преди Първата световна война аналогично споразумение между Великобритания и Франция (довело до концентриране на френския флот в Средиземно море) е използвано като аргумент, че

Великобритания има морално задължение да влезе във войната, за да защити френското Атлантическо крайбрежие.

Изолационистите с дълбоко беспокойство наблюдават Рузвелтовите действия. През февруари 1939 г., преди избухването на войната, сенаторът Артър Ванденберг красноречиво излага изолационистката кауза:

Вярно е, ние живеем в един смален свят, където в сравнение с дните на Вашингтон времето и пространството са донякъде отменени. Но аз все пак благодаря на Бога за двата изолиращи ни океана; и макар да са смалени, те продължават да са наша върховна благословия, ако бъдат умело и предпазливо използвани...

Всички ние отдаваме симпатиите и естествените си чувства на жертвите от националните и международните безчинства по цялото Земно кълбо; но ние не сме и не можем да бъдем защитници на света или световен полицай.⁽³⁶⁾

Когато в отговор на германското нахлуване в Полша Великобритания обявява война на 3 септември 1939 г., Рузвелт няма избор, освен да се позове на Актовете за неутралитет. Междувременно той решително се е запретнал да промени законите, така че да позволи на Великобритания и Франция да купуват американско оръжие.

Рузвелт не е приложил Актовете за неутралитет във войната между Япония и Китай, под предлог че не е обявявана война, а всъщност защото смята, че оръжейното ембарго ще навреди повече на Китай, отколкото на Япония. Но войната в Европа ще бъде обявена формално и той не е в състояние да прибегне до хитрости, за да избегне Актовете за неутралитет. Поради това в началото на 1939 г. Рузвелт иска ревизия на Актовете на основание, че „могат да въздействат неравностойно и несправедливо – фактически да дадат помощ на агресора и да я откажат на жертвата“⁽³⁷⁾. Конгресът не се произнася преди началото на войната в Европа. Показателно за силата на изолационистките настроения е трикратното отхвърляне на Рузвелтовото предложение от Конгреса в началото на същата година.

В деня, когато Великобритания обявява война, Рузвелт насрочва извънредна сесия на Конгреса за 21 септември 1939 г. Този път той надделява. Така нареченият Четвърти акт за неутралитет от 4 ноември 1939 г. разрешава на воюващи страни да купуват оръжия и амуниции от Съединените щати, при условие че плащат в брой и превозват покупките със свои или с неутрални кораби. А тъй като поради британската блокада само Великобритания и Франция са в състояние да направят това, „неутралитетът“ се превръща в технически термин. Актовете за неутралитет действат само докато още няма нищо, спрямо което да се пази неутралитет.

По време на така наречената Странна война американските лидери продължават да вярват, че от тях ще се иска само материална помощ. Според общоприетите схващания френската армия зад линията „Мажино“, подкрепена от Кралския флот, ще задуши Германия с комбинация от дефанзивна сухопътна война и морска блокада.

През февруари 1940 г. Рузвелт изпраща помощник държавния секретар Съмнър Уелс с мисия в Европа – да проучи възможностите за мир по време

на Странната война. Френският премиер Даладие заключава, че Уелс настоява за компромисен мир, който ще позволи на Германия да контролира Централна Европа, макар че повечето от събеседниците на Уелс не тълкуват по този начин думите му, но, изглежда, при Даладие чувствата заглушават мислите.⁽³⁸⁾ Целта на Рузвелт с изпращането на Уелс в Европа е не толкова да посредниччи, колкото да покаже на своите изолационистки настроени съграждани предаността си към мира. Освен това той предявява искането Америка да участва, ако Странната война доведе до мирни преговори. Немското нападение над Норвегия няколко седмици по-късно слага край на тази специална мисия.

На 10 юни 1940 г., докато Франция пада на колене под ударите на нацистките нашественици, Рузвелт изоставя формалния неутралитет и красноречиво заема позиция в полза на Великобритания. В енергична реч в Шарлотсвил, Вирджиния, той съчетава острото заклеймяване на Мусolini, чито армии са нападнали Франция същия ден, с американската готовност да предостави пълна материална помощ на всяка страна, която се съпротивява на германската агресия. Едновременно с това обявява, че Америка ще засили собствената си защита:

На този десети ден от юни 1940 г. в университета, основан от първия велик американски учител по демокрация, ние отправяме нашите молитви и нашите надежди към хората отвъд моретата, които водят с огромна храброст своята битка за свобода.

В нашата американска общност ние ще преследваме два ясни успоредни курса: ще предоставяме на противниците на насилието материалните ресурси на тази нация и в същото време ще впръгнем и ще ускоряваме използването на тези ресурси, за да се сдобием самите ние в двете Америки със средства и умения, отговарящи на задачата да се справим с всеки извънреден случай и да дадем нужната защита.⁽³⁹⁾

Рузвелтовата реч в Шарлотсвил е вододел. Изправен пред неминуемото поражение на Великобритания, всеки американски президент би открил в Кралския флот важна съставка от сигурността на Западното полукълбо. Но трудно е да си представим някой съвременник на Рузвелт – и от двете партии, – който, след като е имал смелостта и далновидността да съзре предизвикателството, притежава и волята крачка по крачка да поведе своя изолационистки народ към ангажимента да направи всичко необходимо, за да се победи нацистка Германия.

Така породените очаквания, че Америка рано или късно ще стане съюзник на Великобритания, очевидно са от най-решителните елементи за укрепване на решението на Чърчил да продължи борбата сам:

Ще продължим докрай... И дори ако, което и за момент не допускам, този остров или части от него бъдат завоювани и подложени на глад, нашата отвъдморска империя, въоръжена и охранявана от британския флот, ще продължи борбата, докато дойде онова благословено време, когато Новият свет с цялата си сила и мощ ще пристъпи към спасяването и освобождаването на Стария.⁽⁴⁰⁾

Методите на Рузвелт са сложни – възвишени при излагането на целите, заобикални в тактиката, ясни при посочването на проблемите и далеч от откровеността, когато се обяснява сложността на конкретни обстоятелства. Много от действията му се движат по ръба на законността. Никой от съвременните президенти не би могъл да използва методите му и да продължи да бъде президент. Но Рузвелт ясно долавя, че американските периферии на сигурност се свиват и че една победа на силите на Оста ще ги премахне съвсем. Освен това той установява, че Хитлер е анатема за всички ценности, които Америка е бранила в своята история.

След падането на Франция Рузвелт все по-усилено подчертава надвисналата заплаха за американската сигурност. За него Атлантикът има същото значение, каквото Ламаншът за британските държавници. За него е въпрос на национален интерес Хитлер да не го владее. Така в своето Послание за състоянието на съюза от 6 януари 1941 г. Рузвелт свързва американската сигурност с оцеляването на Кралския флот:

Неотдавна изтъкнах, че при бързото темпо, с което се развиват модерните оръжия, можем да се окажем изправени пред физическо нападение, което евентуално трябва да очакваме, ако диктаторите спечелят войната.

Много празни приказки се говорят за нашия имунитет срещу близко и пряко нашествие през океаните. Очевидно е обаче, че докато британският флот пази мощта си, подобна опасност не съществува.⁽⁴¹⁾.

Естествено, ако това е вярно, Америка трябва да употреби всички сили, за да предотврати евентуално поражение на Великобритания – в крайен случай дори и сама да влезе във войната.

От много месеци Рузвелт действа с презумпцията, че на Америка може да ѝ се наложи да воюва. През септември 1940 г. той измисля хитър начин да даде 50 победи за много оstarели ескадрени миноносца на Великобритания в замяна на правото да изгради американски бази в осем британски владения от Нюфаундланд до Южна Америка. По-късно Уинстън Чърчил назовава тази стъпка „решително извъннеутрален акт“, тъй като ескадрените миноносци са далеч по-необходими на Великобритания, отколкото базите на Америка. Повечето са доста далеч от възможен бъдещ театър на операции, някои дори се дублират от съществуващи американски бази. Сделката с миноносците е най-вече прецедент, обоснован юридически от определения лично от Рузвелт консултант, министъра на правосъдието Франсис Бидъл, за когото трудно може да се приеме, че е обективен наблюдател.

Рузвелт не иска нито одобрение от Конгреса, нито изменение на Актовете за неутралитет при сделката с миноносците. И никой не му търси сметка, колкото и невероятно да изглежда това в светлината на съвременната практика. Предприемането на подобна стъпка, и то точно когато започва кандидатпрезидентската кампания, е показателно за тревогата на Рузвелт от евентуална нацистка победа и за стремежа му да повдигне британския дух. (Щастливо обстоятелство за Великобритания и за каузата на американското единство е, че и

Дипломацията

възгледите на опонента му Уендъл Уилки по международните въпроси не се различават съществено от тези на Рузвест.

Междувременно Рузвест значително увеличава американския бюджет за отбраната и през 1940 г. убеждава Конгреса да въведе задължителна мирновременна военна служба. Изолационистките настроения все още са толкова силни, че военната повинност е въведена с мнозинство от един глас през лятото на 1941 г., по-малко от четири месеца преди избухването на войната.

Веднага след изборите Рузвест се захваща да отстрани изискването от Четвъртия акт за неутралитет – американско военно оборудване да се предоставя само срещу заплашане в брой. При поредния „разговор край камината“ той използва един термин на Уилсън и призовава Съединените щати да станат „арсенал на демокрацията“⁽⁴²⁾. Правният инструмент за постигане на това е Законът заем-наем, предоставящ на президента неограничена власт да дава на заем или под наем, да продава, да разменя при подходящи според него условия всяка кви защитни средства на „правителството на страна, която президентът смята за жизненоважна за отбраната на Съединените щати“. Държавният секретар Хъл, вдъхновен следовник на Уилсън и застъпник на колективната сигурност, като че отстъпва от принципите си, оправдавайки Закона заем-наем със стратегически съображения. Без масирана американска помощ, твърди той, Великобритания ще рухне и контролът върху Атлантическия океан ще попадне във вражески ръце, застрашаващи сигурността на Западното полукълбо.⁽⁴³⁾

Но ако е така, Америка може да избегне участие във войната единствено ако Великобритания се справи сама с Хитлер, което дори и Чърчил смята за невъзможно. Сенаторът Тафт подчертава това при противопоставянето си на Заем-наем. Изолационистите се организират в така наречения Първи американски комитет, оглавяван от генерал Робърт Е. Ууд – председател на дирекционния съвет на „Сиърс, Рубък и къмпани“, и подкрепян от изтъкнати личности от най-различни сфери, сред които Катлин Норис, Ъруин С. Коб, Чарлс А. Линдбърг, Хенри Форд, генерал Хю С. Джонсън, Честър Боулс и госпожа Никълъс Лонърд, дъщеря на Теодор Рузвест.

Патосът на изолационистката опозиция срещу Заем-наем е концентриран в коментар, направен на 11 март 1941 г. от сенатора Артър Ванденбърг, един от най-изтъкнатите ѝ говорители: „Ние изхвърлихме на боклука Прощалното послание на Джордж Вашингтон. Втурваме се с главата напред в силовата политика и силовите стълкновения в Европа, Азия и Африка, правим крачка към курс, от който никога вече няма да можем да отстъпим.“⁽⁴⁴⁾ Ванденбърговият анализ е точен, но положението в света е наложило необходимостта от всичко това, а заслугата на Рузвест е, че я разпознава.

След като предлага Заем-наем, Рузвест с всеки изминал месец все по-невдусмислено показва решимостта си нацистите да бъдат победени. Още преди законът да бъде приет, в очакване на неговата санкция началниците на британския и на американския генерален щаб се срещат, за да организират преддаването и приемането на ресурсите. Докато са заедно, те нахвърлят първоначални планове за бъдещото непосредствено участие на Съединените щати във войната. За тях остава само да се посочи датата, когато Америка ще започне да вою-

ва. Рузвелт не парафира така нареченото Споразумение ABC-1, според което в случай на война предимство трябва да се даде на битката срещу Германия. Но е ясно, че причините са вътрешни изисквания и конституционни ограничения, а не двусмисленост на целите му.

Нацистките жестокости подкопават разграничението между борба за утвърждаване на американските ценности и борба в защита на американската сигурност. Хитлер е отишъл толкова далеч отвъд всякакви морално приемливи норми, че битката срещу него прибавя тържеството на доброто над злото към голата борба за оцеляване. И Рузвелт обобщава американските цели в така наречените от него Четири свободи: свобода на словото, свобода на изповеданието, свобода от принуда и свобода от страх. Тези цели далеч надминават целите, поставени от която и да било предишна европейска война. Дори и Уилсън не е обявявал за цел на войната един социален проблем, като свободата от принуда.

През април 1941 г. Рузвелт прави още една крачка към войната, като одобрява постигнатото с датски представител във Вашингтон (с ранг пълномощен министър) споразумение за разрешение американски военни части да заемат Гренландия. По това време Дания е окupирана от Германия, няма датско правителство в изгнание и дипломатът без държава сам „разрешава“ изграждането на американски бази на датска територия. По същото време Рузвелт по частен път осведомява Чърчил, че за в бъдеще американски кораби ще патрулират из Северния Атлантик на запад от Исландия, покривайки две трети от целия океан, и ще „разкриват местоположението на кораби и самолети на евентуален агресор, ако бъдат засечени в американската патрулна зона“⁽⁴⁵⁾. Три месеца покъсно по покана на местното правителство американски части дебаркират в Исландия, друго датско владение, за да заместят британските сили. Така, без одобрение от Конгреса, Рузвелт обявява целия район между датските владения и Северна Америка за част от от branителната система на Западното полукулбо.

В дълга реч по радиото на 27 май 1941 г. той обявява извънредно положение и потвърждава американското съдействие за социален и икономически напредък:

Няма да приемем свят, доминиран от Хитлер. Няма да приемем и свят, подобен на следвоенния от двайсетте години, в който отново да бъдат посети семената на хитлеризма и да им се позволи да кълнат.

Ще приемем само свят, предан на свободата на словото и изразяването, на свободата на всеки човек да почита Бога по свой начин, на свободата от принуда и на свободата от страх.⁽⁴⁶⁾

Фразата „няма да приемем“ на практика означава, че Рузвелт фактически ангажира Америка да воюва за Четирите свободи, ако те не могат да бъдат наложени по друг начин.

Малцина американски президенти са били толкова чувствителни и толкова прозорливи като Франклин Делано Рузвелт по отношение на психологическата нагласа у своя народ. Рузвелт разбира, че само заплахата срещу сигурността

Дипломацията

може да подтикне съгражданите му да подкрепят военна подготовка. Но също така е наясно, че за да ги вика във война, трябва да призове идеализма им подобно на Уилсън. Съгласно възгледите на Рузвелт сигурността на Америка се гарантира с контрол над Атлантическия океан, но за да се постигнат военни тези цели, е нужна някаква представа за нов световен ред. Така че терминът „баланс на силите“ не се среща в Рузвелтовите изказвания освен с пренебрежителна отсенка. Стремежът му е към световна общност, съвместима с американските демократични и социални идеали като най-добра гаранция за мира.

В такава атмосфера президентът на формално неутралните Съединени щати и най-типичният военновременен лидер на Великобритания Уинстън Чърчил се срещат през август 1941 г. на борда на кръстосач край бреговете на Нюфаундланд. Британските позиции малко са се подобрili, след като Хитлер напада в Съветския съюз през юни, но Англия съвсем не е уверена в победата. Ала съвместното изявление на двамата лидери не е обявяване на традиционни военни цели, а проект за коренно нов свят, носещ американски отпечатък. Атлантическата харта провъзгласява редица „общи принципи“, на които президентът и премиерът основават своите „надежди за по-добро бъдеще на света“⁽⁴⁷⁾. Тези принципи представляват разширение на Рузвелтовите Четири свободи, като към тях са добавени равнопоставеният достъп до сировините и общите усилия да се подобрят социалните условия в целия свят.

Атлантическата харта изразява въпроса за следвоенната сигурност изцяло в Уилсънови понятия и не съдържа никаква геополитическа съставка. „След окончателното разрушаване на нацистката тирания“ свободните народи ще осъдят употребата на сила и ще наложат трайно разоръжаване на народите, „които заплашват с агресия“. Това ще настърчи прилагането на „всички практически мерки, които ще облекчат миролюбивите народи от смазващия товар на въоръженията“⁽⁴⁸⁾. Разграничават се две категории нации: нации агресори (по-специално Германия, Япония и Италия), които ще бъдат трайно разоръжени, и „миролюбиви страни“, на които ще е позволено да имат военна сила, но се изказва надежда, че тя ще е съкратена. Националното самоопределение ще бъде основен камък на този нов световен ред.

Разликата между Атлантическата харта и плана „Пит“, предложен от Великобритания, за да се сложи край на Наполеоновите войни, е показателна за степента, до която Великобритания е вече младши партньор в английско-американските отношения. Никъде в Атлантическата харта не се говори за баланс на силите, на чието поддържане планът „Пит“ е изцяло посветен. Причината не е, че Великобритания не мисли повече за равновесието на силите, и то точно след като е водила най-отчаяната битка в своята дълга история; по-скоро Чърчил схваща, че влизането на Америка във войната само по себе си променя баланса на силите в полза на Великобритания. Сега той трябва да подчини дългосрочните британски цели на непосредствените нужди – което Великобритания никога не се е чувствала задължена да прави през Наполеоновите войни.

По времето, когато е огласена Атлантическата харта, немските армии се приближават до Москва, а японските сили се готвят за настъпление в Югоиз-

точна Азия. Най-голямата грижа на Чърчил е да премахне пречките за американско участие във войната. Той отлично разбира, че Великобритания не е в състояние сама да постигне решителна победа, дори и със съветско участие във войната и с американска материална помощ. Още повече че Съветският съюз може да рухне и че винаги е възможен някакъв компромис между Хитлер и Сталин, поставяйки отново Великобритания в изолация. Чърчил не вижда смисъл да се разисква следвоенната структура, преди да е сигурен, че такава изобщо ще има.

През септември 1941 г. Съединените щати пресичат чертата на враждебни-те действия – заповедта на Рузвелт да се съобщава на британския флот място-нахождението на германските подводници е предопределила по-ранното или по-късното възникване на сблъсък. На 4 септември 1941 г. американският разрушител „Грийр“ е торпилиран, докато предава на британски самолети разположението на германска подводница. На 11 септември, без да обяснява обсто-ятелствата, Рузвелт заклеймява германското „пиратство“. Сравнявайки нем-ските подводници с гърьмяща змия, свита на кълбо, преди да ухапе, той издава заповед до американския флот да потопява, „щом я засече“, всяка германска или италианска подводница в установената американска отбранителна зона, разпростираща се чак до Исландия. Практически Америка вече е във война със силите на Оста.⁽⁴⁹⁾

Същевременно Рузвелт дава отпор и на японските предизвикателства. В отговор на оккупацията на Индокитай през юли 1941 г. той анулира търговския договор между Съединените щати и Япония, налага забрана за продажбата на метален скрап и окуражава холандското правителство в изгнание да спре износа на петрол за Япония от холандска Източна Индия (сегашна Индонезия). Този натиск води до преговори с Япония, които започват през октомври 1941 г. Руз-велт инструктира американската делегация да изисква от Япония изтегляне от всички завоювани територии, включително и от Манџурия, позовавайки се на предшестващия отказ на Америка да „признае“ този акт.

Рузвелт сигурно е знаел, че не е възможно Япония да приеме. На 7 декември 1941 г., следвайки модела от Руско-японската война, Япония предприема изне-надвяща атака срещу Пърл Харбър и унищожава значителна част от американ-ския Тихоокеански флот. На 11 декември Хитлер, съюзник в Тристранния пакт с Япония и Италия, обявява война на Съединените щати. И досега няма задово-лителен отговор на въпроса, защо с този свой ход Хитлер позволява на Рузвелт да съсредоточи американските военни усилия срещу Германия – страната, коя-то винаги е смятал за главен враг.

Влизането на Америка във войната бележи кулминацијата в забележителни-те дипломатически ходове на един велик и смел лидер. За по-малко от три го-дини Рузвелт вкарва своя твърдо отстояващ изолационистки позиции народ в една глобална война. През май 1940 г. все още 64 на сто от американците смя-тат запазването на мира за по-важно от поражението на нацистите. Година и половина по-късно, през декември 1941 г., непосредствено преди нападението срещу Пърл Харбър, съотношението е обратното – само 32 на сто предпочитат мира пред една превантивна победа.⁽⁵⁰⁾

Дипломацията

Рузвелт постига целта си търпеливо и неотклонно, стъпка по стъпка, разкривайки пред своя народ изпитанието, пред което е изправен. Аудиторията му пресява неговите думи през своите предубеждения и невинаги разбира, че крайната цел е войната, макар и да не се съмнява, че предстои противопоставяне. Всъщност Рузвелт държи не толкова на войната, колкото на поражението на нацистите. С течение на времето обаче поражението на нацистите започва изцяло да зависи от намесата на Америка.

Усещането за ненадейност у американския народ при влизането във войната се дължи на три фактора: американците не са воювали по съображения за своята сигурност извън Западното полукълбо; много от тях все още вярват, че европейските демокрации могат да вземат връх над нацистите със собствени усилия; малцина разбират естеството на дипломацията, предшествала японското нападение срещу Пърл Харбър или безразсъдното Хитлерово обявяване на война на Съединените щати. Свидетелства за дълбоко вкоренения в Съединените щати изолационизъм са обстоятелствата, че трябва да бъде бомбардиран Пърл Харбър, за да започнат да воюват в Тихия океан, и че в Европа Хитлер обявява война на Съединените щати вместо обратното.

Поемайки инициативата за започване на военни действия, силите на Оста разрешават отдавнашната Рузвелтова дилема: как да въвлече американския народ във войната. Ако японците бяха ограничили атаките си в Югоизточна Азия, а Хитлер не бе обявил война на Съединените щати, задачата на Рузвелт да привлече своя народ към възгледите си щеше да бъде далеч по-сложна. Но като се имат предвид нескриваните морални и стратегически убеждения на Рузвелт, не може да има особени съмнения, че в края на краишата той щеше да успее по някакъв начин да вкара Америка във войната – стъпка, решителна според него както за бъдещето на свободата, така и за американската сигурност.

Следващите поколения американци надценяват пълната откритост и откровеност на държавния глава. Всъщност подобно на Линкълн Рузвелт чувства, че оцеляването на страната му и на ценностите ѝ е заложено на карта и че е отговорен пред историята за резултатите от самостоятелните си ходове. И както в случая с Линкълн мяра за дълга на свободните хора към Франклин Делано Рузвелт е фактът, че уместността на неговия самотен път днес се приема за естествена.

ГЛАВА XVI

Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил по време на Втората световна война

С нападението си над Съветския съюз Хитлер разпалва най-мащабната сухопътна война в историята на човечеството. Ужасите ѝ са безprecedентни дори в сравнение с варварството, съпровождало предишните европейски конфликти. Развихрят се битки на изтреление до последна капка кръв. Германските армии се врязват дълбоко в Русия, Хитлер обявява война на Съединените щати, превръщайки европейската война в глобална битка. Германската армия опустошава Русия, но не е в състояние да нанесе съкрушителен удар. През зимата на 1941 г. тя е спряна в околностите на Москва. После, през зимата на 1942-1943 г., германската офанзива, този път насочена към Южна Русия, е отблъсната. В страховита битка при замръзналия Стalingрад Хитлер губи цялата своя Шеста армия. Гръбнакът на германската военна машина е пречупен. Лидерите на съ-

Дипломацията

юзниците – Чърчил, Рузвелт и Сталин – могат да започнат да мислят за победата и за бъдещия облик на света.

Всеки от победителите изхожда от историческия опит на своя народ. Чърчил желае наново да изгради традиционния баланс на силите в Европа. Това означава да се възстановят Великобритания, Франция и дори победената Германия, така че заедно със Съединените щати тези страни да контрабалансират източния съветски колос. Рузвелт си представя следвоенен ред, в който трите страни победители заедно с Китай ще действат като съвет на директорите на света, налагайки със сила мира на всеки потенциален злоумишлен нарушител, според него най-вероятно Германия – представа, която става известна като Четиридесет и пътица. Сталиновият подход отразява едновременно неговата комунистическа идеология и традиционната руска външна политика. Той се стреми да се възползва от победата на страната си, за да разшири руското влияние в Централна Европа. Целта му е да превърне покорените от съветската армия страни в буферна зона за защита на Русия срещу евентуална бъдеща германска агресия.

Рузвелт далеч изпреварва своя народ, защото е разbral, че една победа на Хитлер би застрашила американската сигурност. Но той е единодушен с народа си, отхвърляйки традиционния свят на европейската дипломация. Като настоява, че нацистката победа ще застраши Америка, той не цели да ангажира Съединените щати във възстановяване на европейския баланс на силите. За Рузвелт целта на войната е да се отстрани Хитлер като пречка за установяване на международен ред, основаващ се на хармония, а не на равновесие.

Затова Рузвелт не може да търпи баналните позовавания на историята. Той отхвърля становището, че тоталният разгром на Германия може да породи вакуум, който победоносният Съветски съюз след това да се опита да запълни. Отказва да подкрепи вземането на предохранителни мерки срещу евентуално следвоенно съперничество между победителите, тъй като това означава възстановяване на системата на баланс на силите, която фактически иска да премахне. Мирът ще бъде пазен от система на колективна сигурност, поддържана от съгласувани действия на военновременните съюзници, укрепвана от взаимно доброжелателство и бдителност.

И тъй като няма да има равновесие, което ще трябва да се поддържа, а състояние на всеобщ, универсален мир, Рузвелт решава, че след поражението на нацистка Германия Съединените щати ще върнат войските си у дома. Той не възнамерява трайно да разполага военни части в Европа и най-малкото, за да контрабалансира Съветите – нещо, което по негово мнение американская общественост никога няма да подкрепи. На 29 февруари 1944 г., преди още американски части да са стъпили във Франция, той пише на Чърчил:

Моля ви, не искайте от мен да оставя каквito и да е американски сили във Франция. Просто не мога да го направя! Ще трябва да ги върна у дома. Както споменах и преди, осъждам установяването на бащинска опека над Белгия, Франция и Италия и протестирам срещу него. Вие сте длъжни да възпитате и да дисциплинирате собствените си деца. Заради обстоятелството, че те могат да ви служат като опора в бъдеще, длъжни сте да платите за тяхното обучение днес!⁽¹⁾

Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил...

Или с други думи, в бъдеще Великобритания трябва да защитава Европа без никаква помощ от страна на Америка.

В същия дух Рузвелт отхвърля всякааква американска отговорност за икономическото възстановяване на Европа:

Не желая Съединените щати да понесат товара от изправянето на Франция, Италия и Балканите на крака. Това не е наша естествена задача, тъй като сме отдалечени от тях на повече от 3500 мили. Това определено е задача на британците, които са жизненозаинтересовани от възстановяването им.⁽²⁾

Рузвелт силно преувеличава следвоенния капацитет на Великобритания, искачки от нея едновременно да защитава и да възстановява Европа. А и положението на Великобритания в тези планове е подкопано поради дълбоката Рузвелтова неприязнь към Франция. През февруари 1945 г. в Ялта, където е свикана най-важната конференция на победителите, Рузвелт „съмъръ“ Чърчил в присъствието на Сталин, задето „изкуствено“ се стреми да обяви Франция за велика сила. И сякаш за да покаже, че абсурдността на тези усилия не се нуждае от доказване, той се присмива на Чърчиловите мотиви – описва ги като опит да си изгради защитна линия по източната граница на Франция, зад която Великобритания да струпа войските си.⁽³⁾ По това време обаче този подход е единственото мислимое средство за противопоставяне на съветския експанзионизъм.

Неподготвен да приеме постоянна роля за Америка, Рузвелт иска от съюзниците победители да надзират разоръжаването и разделението на Германия и да подложат различни други страни на контрол (учудващо е, че Рузвелт слага и Франция сред страните, които трябва да бъдат контролирани). Още през пролетта на 1942 г., възползвайки се от посещението на съветския външен министър Молотов във Вашингтон, Рузвелт скицира своята идея за Четиридесетимата полицаи, които със сила да поддържат мира в следвоенния свят. Хари Хопкинс излага президентското мислене в писмо до Чърчил:

Рузвелт е говорил с Молотов за система, която ще позволява само на великите сили – Великобритания, Съединените щати, Съветския съюз, а може би и на Китай – да имат оръжия. Тези „полицаи“ ще си взаимодействват за защита на мира.⁽⁴⁾

И накрая, Рузвелт е решен да сложи край на британската и на френската колониална империя:

След като спечелим войната, ще работя с всичките си сили, за да предотвратя възможността Съединените щати да бъдат принудени да приемат какъвто и да е план, който поощрява френските империалистически амбиции или съдейства за империалистическите амбиции на Британската империя.⁽⁵⁾

Политиката на Рузвелт е кипяща смес от традиционни представи за американската изключителност, уилсъниански идеализъм и личното му дълбоко познаване на американската психика, която винаги по-скоро е съчувствала на уни-

Дипломацията

версалните каузи, отколкото е била склонна да пресмята изгодите и неизгодите. Чърчил прекалено успешно е поддържал илюзията, че Великобритания е велика сила, способна сама да се противопостави на съветския експанзионизъм. Само с това може да се обясни Рузвелтовата представа за нов световен ред, изграден върху прибирането на американските войски у дома, разоръжена Германия, сведена до второстепенна сила Франция и Съветски съюз, оставен пред отворения пред него огромен вакуум. И следвоенният период става огромно упражнение, в което Америка трябва да научи колко важна е станала за новото равновесие на силите.

Рузвелтовият проект за Четиридесета полицаи, които да възвръжат и да гарантират глобален мир, е компромис между традиционния подход на Чърчил за баланс на силите и неудържимото уилсънианство на Рузвелтовите съветници, кулминиращо в лицето на държавния секретар Кордел Хъл. Рузвълт е решил да избегне грешките на Обществото на народите и на системата, установена след Първата световна война. Той иска да изгради някаква форма на колективна сигурност, но знае от опита си от 20-те години, че колективната сигурност изисква принуда, и възлага тази роля на Четиридесета полицаи.

Рузвелтовата концепция за Четиридесета полицаи въщност се родее с Метерниховия Свещен съюз, колкото и да биха се ужасили американските либерали от подобна мисъл. Всяка система е опит да се запази мирът чрез коалиция на победителите, споделящи еднакви ценности. Метерниховата система е действена, тъй като защитава действителен баланс на силите, в който ключовите страни споделят еднакви ценностни критерии, а Русия, макар и рушителна понякога, повече или по-малко сътрудничи. Рузвелтовата концепция не може да бъде приложена, тъй като след войната не възниква никакъв реален баланс на силите; между победителите съществува дълбока идеологическа пропаст и Сталин, освободен от германската заплаха, няма никакви задръжки при преследването на съветските идеологически и политически цели, без да се спира пред стълковение с някогашните си съюзници.

Рузвълт не предвижда никакви предпазни мерки, в случай че един от предложените „полицаи“ откаже да играе отредената му роля – особено ако този „полицай“ бъде Съветският съюз, – тъй като в този случай омразният баланс на силите все пак ще трябва да се възстанови. А колкото повече елементи на традиционното равновесие се изхвърлят, толкова по-исполнска се очертава задачата за изграждане на нов баланс на силите.

И целия свят да бе претърси, Рузвълт не би намерил по-несъвместим със себе си събеседник от Сталин. Докато той желае да наложи Уилсъновата концепция за международна хармония, Сталиновите идеи за воденето на външна политика са строго ограничени до *Realpolitik* на Стария свят. Когато на Потсдамската конференция един американски генерал се опитва да поласкае Сталин със забележката, че сигурно е удовлетворен от присъствието на съветските войски в Берлин, Сталин му отвръща язвително: „Цар Александър I стигна до Париж.“

Сталин схваща изискванията на мира в духа на руските държавници през вековете – като възможно най-широк пояс на безопасност около крайните

граници на Съветския съюз. Той посреща с одобрение Рузвелтовото настояване за безусловна капитулация на силите на Оста, понеже тя ги елиминира като фактори при мирните преговори и предотвратява появата на германски Талейран на мирната конференция.

Идеологията подкрепя традицията. Като комунист Сталин отхвърля различната между демократични и фашистки народи, макар несъмнено да смята демокрациите за не толкова жестоки, а вероятно и за не толкова застрашителни. Той не притежава никакъв концептуален апарат, който би го накарал да пренебрегне териториалните придобивки за сметка на доброжелателството или „обективната“ реалност за сметка на настроенията на момента. Поради това за него е естествено да предложи на демократичните съюзници същите решения, които е подметнал на Хитлер преди година. Сътрудничеството му с Хитлер не е увеличило симпатиите му към нацизма, така както и по-късното съюзяване с демокрациите не му внушава уважение към добродетелите на свободните институции. Той е готов да вземе от временния си партньор всичко възможно чрез дипломация и да грабне със сила онова, което не му се представя доброволно – доколкото може да си го позволи, без да рискува война. Негова пътеводна звезда остават съветските национални интереси, пречупени през призмата на комунистическата идеология. Ако парафразираме Палмерстон, той няма приятели, има само интереси.

Сталин проявява голяма охота да преговаря по следвоенни цели, когато военното му положение е най-тежко. Буквално с нож на гърлото се опитва да направи това през декември 1941 г., когато външният министър на Великобритания Антъни Идън посещава Москва, и още веднъж през 1942 г., когато изпраща Молотов в Лондон, а след това и във Вашингтон. Тези опити обаче са осуетени, тъй като Рузвелт решително се противопоставя срещу подробните разисквания върху мирните цели. След битката при Стalingrad увереността на Сталин, че при завършването на войната Съветският съюз ще сложи ръка на повечето оспорвани територии, нараства. Уповавайки се все по-малко на преговори, Сталин чертае следвоенния свят с обхват на своите армии.

Чърчил с готовност би преговарял със Сталин за следвоенния ред в Европа, преди Сталин да е в състояние да прибере печалбите. В края на краишата експанзионисти, подобни на Сталин, са били срещани и преодолявани неведнъж в британска история. При една по-силна Великобритания Чърчил сигурно би се стремил да изтръгне практически споразумения от Сталин, докато той все още се нуждае от помощ – подобно на Касълрей, който получава съгласието на своите съюзници за свобода на Нидерландия доста преди края на Наполеоновите войны.

Чърчил обаче е по-отдавна във война от останалите си партньори. Близо година след падането на Франция през юни 1940 г. Великобритания е сама срещу Хитлер и съвсем не ѝ е до обсъждане на следвоенните перспективи. Простото оцеляване погълща цялата ѝ енергия, а изходът от войната съвсем не е сигурен. Дори с масираната американска помощ Великобритания не може да се надява на успех във войната. Без намесата на Америка и Съветския съюз тя би била принудена или да потърси компромис, или да претърпи поражение.

Дипломацията

Хитлеровото нападение срещу Съветския съюз на 22 юни 1941 г., японската атака срещу Пърл Харбър на 7 декември 1941 г. и Хитлеровата приущица да обяви война на Съединените щати няколко дни по-късно гарантират на Великобритания, че ще бъде откъм печелившата страна, колкото и продължителна и мъчителна да се окаже войната. Едва от този момент насетне Чърчил може да подхodi реалистично към следвоенните цели. Налага му се да направи това в безprecedентна за Великобритания обстановка. С разгръщането на войната все по-ясно става, че традиционната цел на Великобритания – поддържането на равновесие на силите в Европа – вече е непостижима и че след една безусловна капитулация на Германия Съветският съюз ще се утвърди като доминираща страна на континента, особено ако Съединените щати изтеглят войските си.

Следователно военновременната дипломация на Чърчил се превръща в маевриране между двата гиганта, всеки от които застрашава позициите на Великобритания, макар и от противоположни посоки. Заствничеството на Рузвелт за самоопределение по целия свят е предизвикателство срещу Британската империя; Сталиновият опит да разпростре Съветския съюз до центъра на Европа застрашава британската сигурност.

Прикlesен между уильтъниански идеализъм и руския експанзионизъм, Чърчил прави максималното, на което е способен: макар и от позициите на относителна слабост, защитава старата политика на своята страна – ако светът не бива да се оставя в ръцете на най-силните и най-безощадните, мирът трябва да бъде основан на някакъв вид равновесие. Той ясно разбира също, че в края на войната Великобритания вече няма да е в състояние да брани националните си интереси сама, а още по-малко – да установи равновесие на силите и да го поддържа. Колкото и да изглежда самоуверен външно, Чърчил знае – по-добре от своите американски приятели, които вярват, че Великобритания сама може да поддържа европейския баланс, – че военновременната роля на неговата нация ще ѝ бъде последната като истински независима световна сила. По тази причина за него няма по-важен аспект на съюзническата дипломация от изграждането на приятелски връзки с Америка, толкова солидни, че на Великобритания да не ѝ се налага сама да се справя с изпитанията на следвоения свят. Ето защо с времето той започва да отстъпва пред американските нагласи – макар често да успява да убеди американските си партньори, че стратегическите интереси на Вашингтон съвпадат с тези на Лондон.

Задачата, която си е поставил Чърчил, е изключително трудна. Защото Рузвелт и обкръжението му се отнасят с дълбоко подозрение към британските мотиви и особено се опасяват, че Чърчил ще се грижи преди всичко за осъществяване на британския национален и имперски интерес от установяването на баланс на силите, а не за прокарване на техния подход към световния ред.

За обществеността в повечето страни британското преследване на национални интереси е нещо естествено. За американските лидери обаче това е дефект, присъщ на британския характер. На частна среща скоро след атаката срещу Пърл Харбър Рузвелт се изказва по следния начин:

Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил...

Ширещата се сред нас представа за тази роля може и да не е изцяло обективна, може в нея да няма и един процент истина от британска гледна точка. Но представата си съществува и аз се опитах да го убедя [Чърчил] да се съобразява с нея. Тя просто е влязла в американските традиции – недоверието, неприятното чувство, дори омразата към Великобритания...⁽⁶⁾

Рузвелт не желае да разисква целите на войната преди Сталинград, Сталин предпочита фронтовите линии да предопределят политическите решения впоследствие, затова повечето от военновременните идеи за следвоенния ред идват от Чърчил. Американската реакция спрямо тях сполучливо е предадена от държавния секретар Хъл през ноември 1943 г. с много неласкави по отношение на традиционните британски истини изрази:

...повече няма да има нужда от сфери на влияние, от съюзи, от баланс на силите или от каквото и да е други уредби, чрез които в нерадостното минало народите са се мъчили да си осигурят безопасност или да удовлетворяват интересите си.⁽⁷⁾

По време на войната Рузвелт като човек е по-близо до Чърчил, отколкото до който и да било американец. И въпреки това по някои специфични въпроси той е в състояние да прояви към премиера по-голяма язвителност, отколкото към Сталин. Защото в Чърчил той вижда военновременен другар по оръжие, а в Сталин – партньор за запазване на следвоенния мир.

Двойственото отношение на Америка към Великобритания е съсредоточено в три проблема: американската антиколониална традиция, характера на военновременната стратегия и оформянето на следвоенна Европа. Разбира се, Русия също е огромна империя, но колониите ѝ са долепени до територията ѝ и руският имперализъм никога не смущава американскаята съвест подобно на британския колониализъм. Чърчил може да се оплаква, че Рузвелтовото сравнение на някогашните Тринайсет колонии с британските владения през ХХ век доказва „трудността да се прави сравнение между обстоятелства от различни столетия и постановки, в които почти всеки материален факт е коренно различен...“⁽⁸⁾ Рузвелт се интересува не толкова от уточняване на исторически аналогии, колкото от излагане на фундаменталните американски принципи. При първата си среща с Чърчил, на която двамата лидери провъзгласяват Атлантическата харта, Рузвелт настоява тя да важи не само за Европа, а и за всички страни, включително колониалните:

Дълбоко съм убеден, че ако искаме стабилен мир, той трябва да има за предпоставка и развитието на изостаналите страни... Не мога да си представя, че ще водим борба срещу фашисткото робство, а в същото време няма да съдействаме народите от целия свят да отхвърлят една назадничава колониална политика.⁽⁹⁾

Британският военен кабинет изцяло отрича подобна интерпретация:

...Атлантическата харта... е насочена към европейските народи, които се надяваме да освободим от нацистката тирания, и не е замислена да се занимава с вът-

Дипломацията

решните проблеми на Британската империя или с отношенията между Съединените щати и Филипините например.⁽¹⁰⁾

Споменаването на Филипините има за цел да охлади залитанията на Съединените щати според Лондон, като подскаже на американските лидери какво могат да загубят, ако прекалено много се разпрострат с аргументите си. Но замисълът не успява, тъй като Америка наистина практикува онова, което проповядва. Тя вече е взела решение да даде независимост на единствената си колония веднага след края на войната.

Английско-американските дебати относно колониализма не спират дотук. През 1942 г. в обръщението по случай Деня на възпоминанието Рузвелтовият приятел и довереник, помощник държавният секретар Съмънър Уелс, отново подчертава историческото противопоставяне на Америка срещу колониализма:

Ако тази война действително е война за освобождаване на народите, тя трябва да осигури суворено равенство на всички народи по света, както и в двете Америки. Нашата победа трябва да доведе до освобождаването на всички народи... Епохата на империализма е приключена.⁽¹¹⁾

Впоследствие Рузвелт изпраща на държавния секретар Хъл записка, с която го осведомява, че изявленietо на Уелс отразява официалното становище – жест, който едва ли е засилил взаимните симпатии между държавния секретар и неговия помощник, защото показва, че помощникът е в по-близки отношения с президента. Оттук насетне Хъл прави всичко възможно Уелс да бъде уволнен.

Рузвелтовите възгледи по отношение на колониализма са далновидни.⁽¹²⁾ Той желае Америка да заеме водещо място в неизбежните борби за освобождаване на колониалните територии, за да предотврати опасността жаждата за самоопределение да прerasне в расови войни – както доверява на своя съветник Чарлс Тоусиг:

Президентът каза, че е загрижен за кафявите хора на Изток. Той каза, че има около един милиард и сто милиона кафави хора. В много източни страни те се управляват от шепа бели, които ненавиждат. Нашата цел трябва да бъде да им помогнем да получат независимост – един милиард и сто милиона врагове са нещо опасно.⁽¹³⁾

Споровете върху колониализма остават без практически последици до края на войната, когато Рузвелт вече не е между живите. Споровете върху стратегията обаче имат непосредствено значение като отражение на коренно различни национални схващания за войната и мира. Докато американските лидери са склонни да вярват, че военната победа е цел сама за себе си, британските им колеги се стремят да свържат воennите операции с точен дипломатически план за следвоенния свят.

Най-значимият военен опит на Америка е от нейната Гражданска война, ожесточена докрай, както и от Първата световна. И двете завършват с пълна

ТРИ ПОДХОДА КЪМ МИРА: Рузвелт, Сталин и Чърчил...

победа. В американското мислене външната политика и стратегията са разделени, редуващи се фази на националната политика. В идеалния американски свят дипломатите не се бъркат в стратегията и чак когато военните си свършат работата, идва часът на дипломатите – възглед, за който Америка е принудена да плати скъпо в Корейската и Виетнамската война.

Напротив, за Чърчил военната стратегия и външната политика са тясно свързани. Тъй като ресурсите на Великобритания са далеч по-ограничени в сравнение със Съединените щати, стратезите ѝ винаги са държали на фокус едновременно целите и средствата. И тъй като страната завършва Първата световна война почти обезкръвена, британските лидери са твърдо решени да не допуснат нова подобна касапница. Допада им всяка стратегия с перспективи за намаляване на жертвите.

С тази цел почти веднага след влизането на Америка във войната Чърчил предлага удар в „слабините на Оста“, както той се изразява – Южна Европа. В края на войната безуспешно увещава Айзенхауер да завладее Берлин, Прага и Виена преди съветските войски. За Чърчил привлекателността на тези цели е не уязвимостта на Балканите (впрочем изключително труден терен) или военният потенциал на централноевропейските столици, а полезнотта им за ограничаване на следвоенното съветско влияние.

Американските военни лидери реагират на Чърчиловите предложения с нетърпимост, граничаща с гняв. Гледайки на стратегията за „слабините“ като на нов пример за британската склонност да се въвлече Америка в преследване на британските национални интереси, те я отхвърлят с аргумента, че не искат да рискуват човешки жертви за такива второстепенни обекти. От самото начало на съвместното планиране американските командири са нетърпеливи да отворят втори фронт във Франция. Безразлични към разположението на фронтовите линии, стига войната да завърши с тотална победа, те заявяват, че само по този начин главните сили на германската армия могат да се привлекат за сражение. През март 1942 г. генерал Джордж Маршал, началник-щаб на американската армия, силно разгневен от британската съпротива срещу плановете му за втори фронт, заплашва с отмяна на така нареченото Споразумение ABC-1 от предната година, което дава приоритет на европейския военен театър, и с прехвърляне на главните американски усилия в Тихия океан.

Тогава Рузвелт показва, че е толкова силен като водач във военно време, колкото и водейки страната си към войната. Като се налага над Маршал, Рузвелт припомня на скараните генерали, че първоначалното решение да се даде приоритет на победата над Германия е взето в общ интерес, а не в услуга на Великобритания:

От изключителна важност е да оценим, че победата над Япония не побеждава Германия или че евентуално американско съсредоточаване срещу Япония през тази или през 1943 г. ще увеличи шанса на Германия да установи пълно господство над Европа и Африка... Сломяването на Германия означава победа над Япония, при която може би няма да дадем един изстрел или няма да загубим един живот.⁽¹⁴⁾

Дипломацията

Рузвелт възприема много от Чърчиловата стратегия, но решително се противопоставя на нахлуване на Балканите. Той одобрява дебаркирането в Северна Африка през ноември 1942 г., последвано от завладяване на средиземноморския бряг, и десанта в Италия през пролетта на 1943 г., който изважда Италия от войната. Вторият фронт в Нормандия се открива едва през юни 1944 г., като дотогава Германия е толкова отслабена, че съюзническите загуби са малки, а решителната победа вече се очертава.

Сталин е също толкова горещ привърженик на втория фронт, колкото американските командири, но мотивите му са по-скоро геополитически, а не военни. През 1941 г. той несъмнено е извънредно заинтересован германски сили да се изтеглят от руските фронтове. Фактически той така отчаяно се нуждае от военна помощ, че кани Великобритания да изпрати експедиционни сили в Кавказ.⁽¹⁵⁾ През 1942 г., по време на германското настъпление в Южна Русия, продължава да оказва силен натиск за втори фронт, макар вече да не споменава за съюзнически експедиционни части.

Енергичните настоявания на Сталин за втори фронт продължават дори и когато след битката при Сталинград в края на 1942 г. течението се обръща срещу Германия. Вторият фронт особено привлича Сталин с отдалечеността си от Източна и Централна Европа и от Балканите, където се очертава вероятен сблъсък между западните и съветските интереси. Освен това той гарантира, че капиталистите няма да се измъкнат невредими от войната. В характерен за него стил дори и когато настоява гласът му да се чуе при съюзническото планиране на Запад, Сталин отказва на демокрациите всякакъв достъп до съветското планиране и дори минимални сведения за съветските военни ходове.

Въщност съюзниците изтеглят в Италия толкова германски дивизии – около 33, – за колкото е настоявал Сталин с искането си за втори фронт във Франция (постоянните му искания са за 30-40).⁽¹⁶⁾ Въпреки това той засилва протестите си срещу южната стратегия. За него главният ѝ недостатък е географската ѝ близост до страните, към които са насочени съветските амбиции. Сталин настоява за втори фронт през 1942 и 1943 г. по същата причина, която подтиква Чърчил да се стреми да го забави – тъй като той ще отдалечи съюзниците от политически оспорваните райони.

В споровете за корените на Студената война някои изтъкнати изследователи виждат в забавянето на втория фронт причина за Сталиновата непреклонност в Източна Европа. Според тази теза забавянето е най-важният фактор, породил съветския гняв и цинизъм.⁽¹⁷⁾ Малко вероятно е обаче старите борещи съветски генериали да са отдавали пакт с Хитлер и преговаряли с нацисткия лидер за подялба на света, да са се „разочаровали“ от *Realpolitik* – ако приемем, че тя се изразява от съюзническата политика. Трудно е да си представим, че организаторът на чистките и масовите убийства в Катин е станал циничен от едно стратегическо решение да се обвържат военните с политическите цели. Той разиграва гамбита на втория фронт, както и всичко останало – хладнокръвно, пресметливо и реалистично.

Съветът на началник-щабовете просто отразява становището на американското политическо ръководство, което е за отлагане на всякакви разисквания за

Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил...

следвоенния свят, докато не бъде постигната победата. Това е съдбоносното решение, което придава физиономия на целия следвоенен свят и прави Студената война неизбежна.

Основно правило е страни, които се стремят към стабилност и равновесие, да направят всичко, което е по силите им, за да постигнат базови условия за мир още по време на военните действия. Докато врагът е на полесраженията, неговият натиск косвено подсилва по-миролюбивата страна. Но ако този принцип се пренебрегне и възловите проблеми останат нерешени до мирната конференция, най-настъпителната сила се намества накрая върху наградите и може да бъде изтикана от тях само с цената на остро противопоставяне.

Едно съюзническо споразумение за следвоенната уредба или поне дискусия за нея са били особено необходими през Втората световна война поради предследването на безусловна капитулация, обявено от Рузвелт и Чърчил през януари 1943 г. в Казабланка. Рузвелт предлага тази цел поради ред съображения. Той се опасява, че обсъждането на мирните условия с Германия може да се окаже разединяващо, а желанието му е да насочи цялата енергия на съюзниците към спечелване на войната. Освен това иска да убеди Сталин, който по това време води битка на живот и смърт при Стalingрад, че сепаративен мир няма да има. Но преди всичко Рузвелт се стреми да предотврати един подновен кръг от германски ревизионистки оплаквания, че страната им е била подлъгана да прекрати войната с неизпълнени обещания.

И все пак Рузвелтовият отказ да се обсъжда структурата на следвоенния свят по време на войната е причина грамадното влияние на Америка да бъде хвърлено за краен резултат, лишен от такива решаващи елементи, като равновесието на силите или някакви критерии за политически решения. Във всички области, където Уилсъновите презумпции за предпоставена хармония имат смисъл, Рузвелт играе главна роля в оформянето на следвоенния свят. Под негова егida на серия международни конференции се разработват областите на сътрудничество в следвоенния световен ред: бъдещата Организация на обединените нации (конференцията в Дъмбъртън Окс), световните финанси (в Бретън Уудс), прехраната и земеделието (в Хот Спрингс), почивката и възстановяването (във Вашингтон), гражданская авиация (в Чикаго).⁽¹⁸⁾ Но той е последователен в отказа си да обсъжда следвоенните проблеми или да рискува несъгласие със световните сили по тези въпроси.

Първоначално Сталин смята нежеланието на Рузвелт да обсъжда следвоенните съглашения на геополитическо равнище за тактическа маневра, която цели да експлоатира военните му затруднения. За него войната се води, за да се превърне неизбежният вакуум от разпадането на Оста в ново, по-благоприятно равновесие на силите. Прекалено традиционен, за да си представи, че Западът ще предостави определянето на крайните мирни условия на резултатите от военните операции, Сталин се опитва да въвлече Идън в следвоенно споразумение през декември 1941 г., още докато германските части напредват към покрайнините на Москва. Уводните забележки на Сталин по този въпрос дават ясно да се разбере, че той не говори за Атлантическата харта. Декларациите за принципи, казва той, са нещо като алгебра, но той се придържа към практичес-

Дипломацията

ската аритметика. Сталин не обича да губи време за абстракции и предпочита да търгува с взаимни отстъпки, желателно във формата на територии.

Сталин има предвид простата старомодна *Realpolitik*. Германия да бъде разделена, а Полша придвижена на запад. Съветският съюз да се върне в границите си от 1941 г., като по-специално се имат предвид линията „Кързън“ с Полша и задържането на прибалтийските държави – очевидно нарушение на принципа за самоопределение, провъзгласен от Атлантическата харта. В замяна на това Съветският съюз ще приеме всяко искане на Великобритания за бази във Франция, Белгия, Холандия, Норвегия и Дания⁽¹⁹⁾ – все британски съюзници. Сталин гледа на положението като владетел от XVIII век: плячката принадлежи на победителя.

От друга страна, Сталин все още не представя никакви искания за политическото бъдеще на източноевропейските страни и като че ли е склонен на известна гъвкавост по отношение на границата с Полша, без да се конкретизира. Но Великобритания не може изцяло да пренебрегне Атлантическата харта само три месеца след обявяването ѝ. А американските лидери не искат да обсъждат това завръщане според тях към тайните споразумения, разстроили дипломацията преди Първата световна война. Но колкото и да са брутални предложените от Сталин условия, те се оказват по-добри от онova, което в крайна сметка последва войната, а вероятно е можело допълнително да бъдат променени чрез преговори. Идън излиза от безизходицата, като обещава да докладва за разговорите със Сталин на Чърчил и Рузвелт, а след това да продължи диалога.

Въпреки изключително опасното си положение – а може би именно поради това – Сталин се връща към темата през пролетта на 1942 г. Чърчил е готов да проучи едно съветско *quid pro quo* за признаване на границите от 1941 г. Но Рузвелт и съветниците му, решени да отхвърлят всяко подобие на съглашение за баланс на силите, отказват да дискутират следвоенните проблеми. Хъл пише на Чърчил от името на Рузвелт:

...съмнително ще е да се отклоним от нашата широкообхватна базова декларация за политиката, принципите и практическата ни дейност. Ако я пренебрегнем дори само заради един-два важни случая, както предлагате, и двете ни национални партии ще останат без прецедент, на който да се опират, без стабилни правила, с които да управляват и да настоят и другите правителства да се съобразяват с тях.⁽²⁰⁾

След това Сталин се опитва да придвижи нещата, като изпраща Молотов в Лондон през май 1944 г. В предварителните разговори за подготовката на това посещение през април 1942 г. съветският посланик Иван Майски повишава претенциите на Сталин отпреди четири месеца.⁽²¹⁾ Съветският съюз иска пактоворе за взаимна помощ с Румъния и Финландия за следвоенния период. Като се има предвид, че германските войски са все още дълбоко в територията на Съветския съюз, това искане е още едно извънредно свидетелство за дългосрочните цели на Сталин – за отбелязване е обаче, че те все още далеч изостават по размах и съдържание от сателитната орбита, повила се в края на войната при липсата на предварителни споразумения.

Чърчил среща съпротива от Вашингтон срещу провеждането на тези разговори. Хъл определя английско-съветските разговори като противоречаващи на Атлантическата харта, като грубо незачитане на историческото противопоставяне на Америка срещу наложени със сила териториални изменения и завръщане към силовата политика от дискредитираното минало.⁽²²⁾ Сходни оценки Рузвелт изпраща на Сталин. Сталин отговаря с кратка бележка, потвърждавайки получаването на Рузвелтовото послание, без да го коментира – ясно указание, че не е посрещнато благоприятно. В бележка, изпратена по същото време на Чърчил, Сталин го подканя да пренебрегне „американското вмешателство“⁽²³⁾.

В началото на войната Сталин явно силно желае да постигне споразумение за границите от 1941 г.; при това е твърде циничен, за да не очаква в ответ някакво *quid pro quo*. Няма нищо по-безполезно от исторически гадания; цената, която Сталин е бил готов да плати, остава завинаги неизвестна, тъй като Рузвелт осуетява английско-съветския диалог, канейки Молотов във Вашингтон.

При посещението на Идън в Москва през декември 1941 г. Сталин намеква за гъвкавост по проблема с полските граници, като го нарича „открыт вопрос“⁽²⁴⁾. Хвърляйки поглед назад в историята, можем да предположим, че Сталин вероятно е бил готов да се спазари за признаване на границите от 1941 г. срещу признаване на източноевропейските правителства в изгнание (които все още не отрича) с уговорка прибалтийските държави да си възвърнат независимия статут от 1940 г., като позволяят на териториите им да се построят съветски бази. Така Източна Европа би могла да се изгради по финландски модел – със зачитане на съветската сигурност, но и с установяване на демокрация и свобода за водене на необвързана външна политика.

Всички перспективи в този дух се стопяват в края на май 1942 г., когато Молотов пристига в Америка и научава, че Америка търси Съветския съюз не за политическо споразумение, а за съглашение за нов подход към световния ред. Рузвелт представя на Молотов американската алтернатива на Сталиновата (и Чърчиловата) идея за сфери на влияние. Просто казано, формулата е завръщане към Уилсъновата концепция за колективна сигурност, модифицирана с идеята за Четиримата полицаи. Подобна уредба, заявява Рузвелт, ще даде по-голяма сигурност на Съветския съюз от традиционния баланс на силите.⁽²⁵⁾

Не е ясно какво е накарало Рузвелт да вярва, че Сталин, направил на Чърчил предложение в макиавелистки дух, ще се помами от идеята за световно правителство. Може би е смятал, че в най-лошия случай, ако Сталин настоява за запазване на териториите, които неговите армии завладеят, ще е по-лесно да представи вътре в страната един *fait accompli*, отколкото да приеме Сталиновите искания, докато все още не е сигурен военният изход.

Рузвелт е по-конкретен по отношение на колониалния проблем. Той предлага международно попечителство на всички бивши колонии, които „за наша собствена безопасност трябва да бъдат отнети от слабите народи“ (категория, в която включва и Франция).⁽²⁶⁾ И кани Съветския съюз да стане член-основател на съвета на попечителите.

Ако Молотов е бил малко философ, е можел да поразсъждава над кръговрата на историята, която за година и половина му предлага членство в два различни, противостоящи съюза – с Хитлер и Рибентроп в Тристранния пакт, състоящ се от Германия, Италия и Япония, и с Рузвелт в коалицията, включваща Съединените щати, Великобритания и Китай. И в двета случая ухажорите подмамват Молотов с екзотични страни на юг: Берлин му предлага Близкия изток, Вашингтон – попечителство над колонии. И този път обаче Молотов не допуска да бъде отклонен от праволинейното преследване на непосредствени съветски цели, обвързани с местонахождението на съветските войски.

Молотов не вижда причина да съобразява своята тактика с поредния си събеседник. Във Вашингтон, както и в Берлин той се съгласява по принцип да се присъедини към предлаганото споразумение. Обстоятелството, че Четиридесетата полицаи ще го включат в компанията на заклетите врагове на другата групировка, чието предложение той по същия начин е разглеждал година и половина преди това, изглежда, ни най-малко не го притеснява. Нито пък, както и в Берлин, принципното съгласие на Молотов със споразумението е някакво основание Столин да се откаже от териториалните си амбиции в Европа. И във Вашингтон, както и в Берлин, Молотов е непреклонен по отношение на границите от 1941 г. и на доминиращото съветско влияние в България, Румъния и Финландия, както и на специалните права за Проливите. И в двета случая той отлага колониалните проблеми за по-късна дата.

По всяка вероятност Столин трудно е могъл да повярва на своето щастие, когато Молотов го осведомява за отказа на Вашингтон да разисква политически споразумения, преди войната да свърши. Това означава, че не е нужно да прави отстъпки, докато германската армия е на полесражението. Многозначително, щом разбира, че Америка отлага политическите споразумения за след войната, Столин изоставя обичайния си упорит, тормозещ стил и не повдига повече въпроса. С подобряването на търговските си позиции след всяка поредна стъпка към съюзническата победа Столин може да спечели най-много, като забавя политическите дискусии и заграбва колкото може повече, за да използва част от спечеленото като разменна монета на мирната конференция. Никой не е по-ясно от Столин със смисъла на старата поговорка, че владеенето е девет десети от закона.

Рузвелтовото нежелание да се помрачи следвоенното сътрудничество със Съветския съюз чрез преждевременно обсъждане на крайните цели на войната би могло да се обясни със стратегически, както и с уилсъниански обосновки. Рузвелт може да е предвиждал възможността от съветски следвоенен експанзионизъм, но да се е чувствал притиснат между обществените настроения и задаващата се на хоризонта стратегическа опасност. За да поддържа военните усилия, Рузвелт преди всичко е трябало да се съобразява с американските идеали, които осъждат сферите на влияние и баланса на силите. В края на краишата изминали са само няколко години, откак Конгресът ентузиазирано е приел Актовете за неутралитет, и породилите ги идеи съвсем не са изчезнали. Рузвелт може да е стигнал до заключението, че каквито и да са съветските намерения, оптималната му стратегия е да създаде на Столин репутация, която той да

се чувства длъжен да поддържа. Защото само на такъв фон би могъл да мобилизира Америка за противопоставяне на евентуален съветски експанзионизъм, ако той се появи.

Подобно е становището на Артър Шлезингър-младши, който твърди, че Рузвелт е подготвил резервни позиции, в случай че съветско-американските отношения се влошат: „грамадна армия, мрежа от презоceanски бази, планове за всеобщо военно обучение в мирно време и английско-американски монопол над атомната бомба“⁽²⁷⁾.

Вярно е, че Рузвелт се сдобива с всички тези средства. Но мотивацията му е с тях да подпомогне военните усилия, а не да ги използва за преграда срещу съветския експанзионизъм. Базите се изграждат, за да стане възможно предаването на ескадрените миноносци на Великобритания; атомната бомба е замислена срещу нацистите и Япония; и всичко подсказва, че Рузвелт възнамерява бързо да демобилизира армията и да я върне в Щатите, както многократно заявява по различни поводи. Не ще съмнение, че ако се убеди в злите намерения на Сталин, Рузвелт би се превърнал в умел и решителен опонент на съветския експанзионизъм и не би се отказал от описаните средства. Но няма сведения някога да е мислил за това и да е разглеждал американския военен капацитет в светлината на възможна конфронтация със Съветския съюз.

С наблизаването на края на войната Рузвелт започва да показва известно раздразнение от тактиката на Сталин. И все пак през цялата война той остава забележително последователен, дори красноречив защитник на съветско-американското сътрудничество и смята за най-важна своя задача преодоляването на Стalinовото недоверие. Уолтър Липман може би има право, когато казва за Рузвелт: „Той нямаше доверие на никого. Мислеше, че може да надхитри Stalin, но това е нещо съвсем различно.“⁽²⁸⁾ Ако действително това е било намерението му, не го осъществява.

Рузвелт разчита на личните си отношения със Stalin по начин, който Чърчил никога не би приел. Когато Хитлер нахлува в Съветския съюз, Чърчил обяснява решението на Великобритания да подкрепи Stalin с фраза, която не съдържа нито лично, нито морално одобрение: „Ако Хитлер нахлуе в ада, той [Чърчил] вероятно би се изказал благоприятно и за дявола.“⁽²⁹⁾ Рузвелт не проявява подобни задръжки. Скоро след като Америка влиза във войната, той прави опит да организира среща със Stalin на Беринговия проток без участието на Чърчил. Тя трябва да бъде „неформална и напълно опростена среща за няколко дни между нас двамата“, за да се постигне „уединяване на становищата“. Рузвелт възнамерява да води със себе си само Хари Хопкинс, преводач и стенограф. Тюлените и чайките ще бъдат свидетели.⁽³⁰⁾

Беринговата среща пропада. Но се провеждат срещи в Техеран – от 28 ноември до 1 декември 1943 г., и в Ялта – от 4 до 11 февруари 1945 г. И в двата случая Stalin не жали сили, за да покаже на Рузвелт и Чърчил, че те в много по-голяма степен се нуждаят от срещите, отколкото той; дори уговorenите места имат за цел да охладят английското-американската увереност във възможността от него да бъдат изтрягнати отстъпки. Техеран е само на неколкостотин километра от съветската граница, а Ялта, разбира се, е в съвет-

Дипломацията

ска територия. И в двата случая западните лидери трябва да пропътуват хиляди километри, изключително изпитание за Рузвелтовата инвалидност дори и при Техеранската среща. А по времето на Ялта президентът вече е смъртно-болен.

Върху Ялта падат упрециите за крайката на следвоенния свят. Когато се провежда тази среща, съветските армии са прекосили всички граници от 1941 г. и са в състояние еднострочно да наложат съветски политически контрол над останалата част от Източна Европа. Подходящото време за сключване на споразумение на високо равнище е било в Техеран, 15 месеца по-рано. Преди това Съветският съюз се бори да предотврати поражението си; по времето на Техеран битката за Стalingрад е спечелена, крайната победа е сигурна, а сепаративна съветско-нацистка сделка – малко вероятна.

В Техеран Рузвелт първоначално възнамерява да отседне в американската легация, на известно разстояние от посолствата на Великобритания и Съветския съюз, които се издигат едно зад друго. Но има опасения, че на път за среща в съветското или британското посолство Рузвелт може да стане жертва на бомбен атентат от агент на Оста. И на първата плenарна сесия, която се провежда в американската легация, Рузвелт приема Сталиновата покана да се премести във вила в съветския комплекс. Тя е обзаведена в претенциозния безвкусен стил на съветския интериор, предназначен за висши особи, и без съмнение за случая е натъпкана с подслушвателни устройства.

Рузвелт не би могъл да даде по-красноречив сигнал за доверие и доброжелателство от приемането на предложения му от Stalin съветски подслон. Но жестът не оказва съществено влияние върху стратегията на Stalin, която цели да се порицаят Рузвелт и Чърчил за закъснението в откриването на втори фронт. Stalin обича да поставя събеседниците си в отбранителна позиция. В този случай извлича допълнителна полза от това, че насочва вниманието към район, отдалечен от областите, които могат да бъдат оспорени. Той изтръгва формално обещание вторият фронт да се открие във Франция през пролетта на 1944 г. Тримата съюзници се споразумяват освен това за пълна демилитаризация на Германия и за създаването на три оккупационни зони. В един момент, когато Stalin настоява за екзекуцията на 50 000 немски офицери, Чърчил излиза навън и се връща едва след като Stalin го е последвал с уверение, че се е шегувал. Едва ли е било вярно в светлината на онова, което знаем за съдбата на полските офицери в Катин.⁽³¹⁾ Впоследствие на отдельна среща Рузвелт излага пред скептично настроения Stalin идеята си за Четиридесетата полициа.

Всички тези проблеми забавят обсъждането на следвоенните проблеми, оставено за последния ден на конференцията. Рузвелт се съгласява с плана на Stalin границите на Полша да се изместят на запад и дава да се разбере, че няма да упражнява натиск върху Stalin по въпроса за Прибалтика. Ако съветските армии окупират прибалтийските държави, казва той, нито Съединените щати, нито Великобритания „ще ги изгонят“ – макар че в същото време предлага да се проведат референдуми. Всъщност Рузвелт няма по-голямо желание да се впуска в цялостно обсъждане на следвоенния свят, отколкото година и

половина преди това, когато Молотов посещава Вашингтон. И необвързващите му коментари върху Сталиновите планове за Източна Европа прозвучават почти апологетично. Рузвелт привлича вниманието на Stalin към шестте милиона американски избиратели от полски произход, които могат да повлият на преизбирането му през следващата година. Макар че „лично той приема становището на маршал Stalin за необходимостта от възстановяване на полската държава и е съгласен източната граница да се измести на запад, а западната да стигне дори до Одер. Той се надява обаче маршалът да разбере, че поради изложените вече политически причини не може да участва във вземането на някакво решение по този въпрос тук, в Техеран, и дори през предстоящата зима, и че не може публично да се включи в подобни съглашения понастоящем“⁽³²⁾. Тези думи едва ли са накарали Stalin да смята, че поема някакъв риск, действайки едностранно; на практика те подсказват, че американското съгласие след бъдещите избори е до голяма степен формалност.

Причината, поради която Рузвелт излага американските политически цели така половинчато в Техеран, е схващането му, че главната негова задача тук е да наложи концепцията за Четиридесетата полициа. Явно един от методите, с който възнамерява да спечели доверието на Stalin, е да се разграничи от Чърчил, както споделя с Франсис Пъркинс, негов стар приятел и министър на труда:

Уинстън почервена и започна да се мръщи и колкото повече се мръщеше, толкова повече Stalin се усмихваше. Накрая Stalin избухна в дълбок сърден смях и за пръв път от три дни ми просветна. Продължих в същия дух и Stalin се смееше заедно с мен и тогава го нарекох „чило Джо“. Два дни преди това може да ме е смятал за хладен, но сега се смееше и после дойде да ми стисне ръката.

Оттук насетне нашите отношения станаха лични... Ледът беше разчулен и ние си говорихме като мъже и братя.⁽³³⁾

Преобразяването на Stalin, организатора на чистките и неотдавнашен съучастник на Хитлер, в олицетворяващия благоразумието „чило Джо“ е пълен триумф на надеждата над опита. Но Рузвелтовият акцент върху добрата воля на Stalin не е проява на лична особеност, а израз на отношение, залагащо повече на вродената доброта у человека, отколкото на geopolитическите анализи. Хората, които го споделят, предпочитат да виждат Stalin като доброжелателен приятел, а не като тоталитарен диктатор. През май 1943 г. Stalin разпуска Коминтерна – формалния инструмент на комунистическата партия за вдигане на световна революция. По това време световната революция едва ли е сред приоритетните съветски задачи или пък има някакви сериозни изгледи за успех. Това не пречи на сенатора Том Конъли от Тексас, влиятелен член на сенатския Комитет по външните отношения и бъдещ негов председател, да види в Stalinовия ход фундаментално обръщане към ценностите на Запада: „В продължение на години руснаците изменят своята икономика и се приближават към изоставяне на комунизма, така че целият Западен свят трябва да бъде удовлетворен от щастливия връх на усилията им.“⁽³⁴⁾ Дори списание *Fortune*, бас-тион на американския капитализъм, пише в подобен дух.⁽³⁵⁾

Дипломацията

И след края на Техеранската конференция американският народ не вижда нищо нередно, когато президентът обобщава резултатите от нея с възхвала на съветския диктатор:

Трябва да кажа, че „си паснахме“ с маршал Сталин. Той е човек, който съчетава огромна непреклонна решимост със здрав добронамерен хумор. Вярвам, че е истински представител на сърцето и душата на Русия; вярвам също, че и за в бъдеще ще се разбираме много добре с него и с руския народ – наистина много добре.⁽³⁶⁾

Когато през юни 1944 г. съюзниците дебаркират в Нормандия и настъпват от запад, съдбата на Германия е решена. С невъзвратимото накланяне на везните в своя полза Сталин поставя все по-високи изисквания. В края на 1941 г. той иска да се приемат границите от 1941 г. (с възможност за изменения) и намеква, че е склонен да признае свободно полско правителство със седалище в Лондон. През 1942 г. започва да се оплаква от състава на изгнаническото правителство. През 1943 г. създава негова алтернатива и я нарича свободен Люблински комитет. В края на 1944 г. вече признава доминираната от комунисти Люблинска група за временно правителство и заклеймява лондонските поляци. През 1941 г. приоритетен проблем за Сталин са границите; през 1945 г. – политическият контрол на териториите отвъд тези граници.

Чърчил си дава сметка за развитието на нещата. Но Великобритания вече е премного зависима от Съединените щати, за да осъществява самостоятелни инициативи. Не е и достатъчно силна, за да противодейства сама на Сталиновото все по-дръзко изграждане на съветска сфера в Източна Европа. През октомври 1944 г. Чърчил предприема едно почти донкихотовско усилие да обсъди направо със Сталин бъдещето на Източна Европа. По време на едноседмично посещение в Москва той нахвърля проект за сфери на влияние и го връчва на Сталин. В него се предвижда разпределение на сферите в процентно изражение, като Великобритания придобива 90 % в Гърция, а Съветският съюз – 90 % в Румъния и 75 % в България. Унгария и Югославия са поделени 50 на 50. Сталин се съгласява незабавно, макар че Молотов, придържайки се към най-добрите традиции на съветското пазарене, се опитва в диалог с Ильин да подстряже в полза на Съветите британските проценти във всички източноевропейски страни, с изключение на Унгария.⁽³⁷⁾

В британското усилие се съдържа известна патетика. Никога дотогава сфери на влияние не са били определяни в проценти. Не съществуват никакви критерии за съобразяване с тях или средства за налагането им. Влиянието ще се определя от присъствието на съответните армии. По такъв начин Гърция попада в британска сфера със или без споразумение, докато всички други страни, с изключение на Югославия, впоследствие стават съветски сателити независимо от процентите, записани в споразумението. Дори и свободата на действие на Югославия е резултат не от споразумението Чърчил – Сталин, а от факта, че е окупирана за съвсем кратко време от Съветския съюз и че се е освободила от германската военна окупация чрез мащабни самостоятелни партизански действия.

До Ялтенската конференция през февруари 1945 г. от споразумението Чърчил – Сталин не е останало нищо. Съветската армия вече владее всички спорни територии, до голяма степен запечатвайки разграничението. Нещо повече, тя се намесва активно във вътрешната уредба на окупираниите страни.

Вече със силно влошаващо се здраве, Рузвелт трябва да лети от Малта до едно заснежено летище в Саки, Крим, а оттам пътува повече от 100 километра до Ялта по лоши, затрупани със сняг пътища. Настанен е в тристаен апартамент в двореца Ливадия (през XIX любима зимна резиденция на царете: през 1877 г. Александър II тук планира нахлуването си на Балканите; през 1911 г. цар Николай II издига бял гранитен дворец върху отвесните скали с изглед към Черно море, за да приюти конференцията на Тримата големи).

Тактиката на участниците не се променя в новото обкръжение. Чърчил гори от желание да бъде разисквана следвоенната политическа уредба, но двамата му колеги надделяват, всеки от тях следващ своя програма. Рузвелт се стреми към постигане на съгласие по процедурите за гласуване в Организацията на обединените нации и към уговоряне на съветско участие във войната срещу Япония. Сталин с удоволствие е готов да обсъжда и двете теми, тъй като така намалява времето за разисквания върху Източна Европа, а и защото с охота (а не с неохота, както мислят някои американци) желае да влезе във войната срещу Япония, което ще му позволи да участва в поделянето на плячката.

Чърчил е загрижен преди всичко за европейското равновесие на силите. Той иска да се възстанови на Франция статутът на велика сила, да не се допусне разпокъсването на Германия и да бъдат снижени прекалените съветски искания за репарации. Въпреки че Чърчил постига успехи по всичките три въпроса, те всъщност са странични акции в сравнение с проблема за Източна Европа – който дори и тогава ден след ден се предрешава от поведението на Червената армия. Сталин си е подгответ контриращ ход на Рузвелтовото искане Съветският съюз да направи отстъпки, за да му спести неприятностите с възможна вътрешна опозиция: когато Рузвелт изказва желание Лвов да остане в Полша, за да успокои своите вътрешни полски критики, Сталин отговаря, че колкото и да му се иска да направи тази услуга, собственото му украинско население ще му създаде непреодолим вътрешен проблем.⁽³⁸⁾

Накрая Чърчил и Рузвелт приемат руските граници от 1941 г. – болезнена сътъпка за Чърчил, чиято страна е влязла във война, за да запази териториалната цялост на Полша. Те се съгласяват също западната полска граница да бъде изместена до реките Одер и Ниса. Тъй като съществуват две реки с име Ниса, в крайна сметка граничната линия остава неопределенна. Чърчил и Рузвелт приемат сътвореното от Москва Люблинско правителство с уговорката, че ще бъде разширено с някои демократични политически фигури от Лондонското изгнаническо правителство.

Сталиновата отстъпка за съюзниците е Съвместната декларация за свободна Европа, която обещава свободни избори и установяване на демократични правителства в Източна Европа. Сталин явно си представя съветски вариант на свободни избори, а и дотогава Червената армия ще е окупирала въпросните територии. Така и става, въпреки че Сталин силно подценява сериозността, с

която американците по традиция се отнасят към официалните документи. Покъсно, когато решава да организира съпротива срещу съветския експанзионизъм, Америка се обосновава с това, че Сталин не е удържал на думата си – такава, каквато я е дал в Ялта и както американските лидери и обществеността са я разбрали.

Отношението на Сталин към Рузвелтовия призив да се включи във войната против Япония показва колко се различават неговите представи за коалиционно поведение от Рузвелтовите. В дискусията, от която Чърчил е изключен – въпреки че Великобритания е ранна жертва на японската агресия, – не се казва нищо за съюзническо единство и съответни задължения или пък за необходимостта да се отбягват политическите проблеми, за да се създадат благоприятни предпоставки за Четиридесетата полицаи. Сталин обаче не чувства и капка неудобство да настоява за специални изгоди, докато войната все още продължава, и за стратегическо, а не емоционално заплащане. *Quid pro quo*, което изисква, е невъзмутимо заимствано от времето на царете.

Сталиновите претенции за южната част на остров Сахалин и Курилските острови имат някакво, макар и смътно отношение към съветската сигурност и руската история. Но исканията за свободни пристанища в Дариен и Порт Артур, както и правото да управлява железопътната мрежа в Манџурия са взети направо от царските империалистически тефтери от началото на века. С най-малко разбираемото решение на Рузвелт от Ялта той задоволява тези искания в тайно споразумение, означаващо връщане на доминиращата позиция на Москва в Манџурия, която тя е загубила в Руско-японската война – позиция, запазена до 1949 г., когато китайските комунисти се настаниват в Пекин.

След Ялтенската конференция настава ликуване. В доклада си до Конгреса Рузвелт набляга на постигнатото споразумение за Обединените нации, но не и на решенията, свързани с политическото бъдеще на Европа и Азия. За втори път в едно поколение американски президент се завръща от Европа, за да обяви края на историята. Ялтенската конференция – заявява Рузвелт –

...би трябвало да предизвести края на системата на единственните действия, на затворените съюзи, сферите на влияние, баланса на силата и на всички други начини, които са били изпитвани векове наред с неизменен провал. Ние предлагаме всички те да бъдат заменени с универсална организация, към която най-сетне всички миролюбиви народи ще имат шанса да се присъединят. Аз съм уверен, че Конгресът и американският народ ще приемат резултатите от тази конференция като начален тласък за изграждане на трайните структури на мира.⁽³⁹⁾

С други думи, Рузвелт е подарил на Сталин сфера на влияние в Северен Китай, за да го привлече към участие в международен ред, който трябва да направи сферите на влияние несъстоятелни.

След края на Ялтенската конференция се чуват само възхвали за единството на военновременния съюз; малцина съзират пукнатините, които впоследствие ще го заличат. Вредом се ширят упованието и на „чило Джо“ се гледа като на надежден партньор. Разсъждавайки за Ялта, Хари Хопкинс дори изказва опасе-

ние, че умереният Сталин може да се огъне под натиска на кремълските хард-лайнери:

Руснаците доказаха, че могат да бъдат разумни и далновидни, и нямаше никакво съмнение у президента или у когото и да било от нас, че в обозримото за всеки бъдеще можем да съжителстваме с тях и да работим в мир. Но трябва да направя и една забележка към казаното – смятам, всички имахме наум уговорката, че не сме в състояние да предвидим какво ще стане, ако нещо се случи със Сталин. Ние недвусмислено долавяхме, че можем да разчитаме на неговата разумност, съчувствие и разбиране – но че изобщо не можем да бъдем сигурни кой или какво е зад гърба му в Кремъл.⁽⁴⁰⁾

Темата, че титулярят на Кремъл в дъното на душата си е миролюбив и умерен човек, който се нуждае от помощ, за да се наложи над непреклонните си колеги, остава постоянна в американските политически спорове след това независимо за кой съветски лидер се отнася. Тази оценка оцелява и в следкомунистическия период, за да бъде приложена първо към Михаил Горбачов, а след това и към Борис Елцин.

Важността на личните отношения между лидерите и на фундаменталната хармония между народите продължава да бъде подчертавана от Америка във финала на войната. На 20 януари 1945 г. в своето четвърто послание за състоянието на съюза Рузвелт описва своя подход с един цитат от Емерсон: „...единственият начин да имаш приятел е да си му приятел.“⁽⁴¹⁾ Скоро след Ялта Рузвелт характеризира Сталин пред кабинета като „имаш и нещо друго в себе си освен революционния большевизъм“. Той приписва това специално качество на Сталин на първоначалното му църковно образование: „Мисля, че в природата му е влязло нещо от поведението на християнския джентълмен.“⁽⁴²⁾

Но Сталин е майстор практик на *Realpolitik*, а не християнски джентълмен. С настъплението на съветската армия той осъществява онова, което е казал в частен разговор на Милован Джилас, тогава югославски комунистически водач:

Тази война не е като миналите; който окупира една територия, той ѝ налага своята социална система. Всеки налага своята система дотам, докъдето е стигнала армията му. Другояче и не може да бъде.⁽⁴³⁾

Сталиновите правила на играта драматично се проявяват в последната фаза на войната. През април 1945 г. Чърчил упражнява натиск върху Айзенхауер, главнокомандващ съюзническите сили, да завладее Берлин, Прага и Виена преди настъпващите съветски армии. Американските началник-щабове не се съобразяват с искането му и използват случая да изнесат на своя британски съюзник лекция за това, че военните планове не трябва да се влияят от политически съображения: „Каквито и психологически и политически изгоди да произлязат от евентуално завладяване на Берлин преди руснаците, те не бива да надделяват над повелителното военно съображение, което според нас е унищожаването и раздробяването на германските военни сили.“⁽⁴⁴⁾

Тъй като по това време вече няма значителни германски военни сили, които трябва да бъдат раздробени или унищожени, излиза, че отхвърлянето на Чърчиловия призив е принципен въпрос за американските началник-щабове. Те дотолкова държат на своето становище, че генерал Айзенхауер се запрята да пише направо на Сталин. И на 28 март 1945 г. го осведомява, че няма да настъпва към Берлин, и му предлага американските и съветските части да се срещнат край Дрезден.

Без съмнение слисан, че един генерал си позволява да се обърне направо към държавен глава, а още повече по въпрос от такава политическа важност, Сталин все пак няма навика да отхвърля политически подаръци. На 1 април той осведомява Айзенхауер, че е съгласен с оценката му: той също смята, че Берлин не е от първостепенно стратегическо значение, и ще отдели само малки съветски сили, за да го завладеят. Приема срещата на Елба в областта на Дрезден. Получил наградата си, Сталин показва, че той поне е наясно с политическите си приоритети. Противно на уверенията пред Айзенхауер издава заповед главният съветски удар да се насочи към Берлин и възлага на Жуков и Конев до две седмици да започнат атаката, която според обещанията до Айзенхауер е трябвало да се състои не по-рано от втората половина на май.⁽⁴⁵⁾

През април 1945 г., два месеца след Ялта, Сталиновите нарушения на Ялтенската декларация за свободна Европа вече са драстични, особено по отношение на Полша. Чърчил се задоволява да изпрати жално писмо с призиви към „моя приятел Сталин“. Съгласявайки се със Сталин, че в новото полско правителство не трябва да участват враждебно настроени към Съветския съюз хора, Чърчил пледира за включването на някои от членовете на полското изгнаническо правителство в Лондон, които според него отговарят на условията. Но по това време липсата на враждебни настроения вече не е достатъчна за Сталин; само напълно приятелско правителство би му свършило работа. На 5 май 1945 г. той отговаря:

...не можем да се задоволим с включването в бъдещото полско правителство на лица, които, както вие се изразявате, „не са преобладаващо антисъветски настроени“, или с изключването от състава само на личности, които по ваше мнение „са открито враждебни спрямо Русия“. Нито един от тези критерии не може да ни задоволи. Ние настояваме и ще настояваме, че в консултациите за образуване на бъдещото полско правителство трябва да се имат предвид само онези личности, които са показали активно приятелско отношение спрямо Съветския съюз и честно и искрено са готови да сътрудничат със съветската държава.⁽⁴⁶⁾

Прилагателните „активно“ и „приятелско“, разбира се, са приложими само към членове на Полската комунистическа партия, а сред тях – само към напълно раболепни пред Москва партийни членове. Четири години по-късно дори комунисти с продължително членство в партията, заподозрени в националистически чувства, са отстранени.

Но осъществима ли е била изобщо алтернативна стратегия? Тоест направили ли са демокрациите възможно най-доброто при тогавашните географски и

военни реалности? Наглед досадни въпроси, тъй като в ретроспекция всичко изглежда неизбежно. Колкото повече време е минало, толкова по-трудно е да си представим алтернативно решение или да докажем изпълнимостта му. А историята не може да бъде връщана назад като филмова лента, в която по желание да се вмъкват нови кадри.

Почти невъзможно е било да се предотврати възстановяването на съветските граници от 1941 г. Една по-динамична западна политика би могла да постигне известни изменения, дори и да възстанови под някаква форма независимостта на прибалтийските държави, може би свързани със Съветския съюз чрез договори за взаимопомощ и със съветски военни бази на тяхна територия. Най-постижимо това е през 1941 и 1942 г., когато Съветският съюз се люшка на ръба на катастрофата. И е обяснимо, че Рузвелт не желае да товари съветските ръководители с подобни неприятни решения в момент, когато Америка едва влиза във войната и най-големите опасения идват от евентуално скорошно рухване на Съветския съюз.

Но след битката при Стalingрад е можело да се повдигнат проблемите за бъдещето на Източна Европа, вече без опасения от рухването на Съветите или от сключването на сепаративен мир с Хитлер. Тогава е трябвало да се положат усилия да се определи политическата структура на териториите извън съветските граници и на тези страни да се осигури статут, подобен на финландския.

Дали Сталин е щял да сключи сепаративен мир с Хитлер при по-голяма настойчивост от страна на демократите? Подобна заплаха Сталин не отправя, макар да създава впечатление, че не е изключена. Наяве са излезли само два случая, които говорят, че е възможно Сталин да е обмислял сепаративно решение. Първият датира от ранните дни на войната, когато цари паника. Твърди се, че Сталин, Молотов и Каганович поискали от българския посланик да проучи с Хитлер възможността за мир в замяна на Прибалтика, Бесарабия и отрязъци от Белорусия и Украйна – по същество границите от 1938 г., – но посланикът уж отказал да предаде предложението.⁽⁴⁷⁾ А и Хитлер навсярно би отхвърлил такова предложение по време, когато немските армии настъпват към Москва, Киев и Ленинград и вече са отишли твърде далеч отвъд „мирното предложение“ – ако то действително може да се нарече така. Нацисткият план предвижда обезлюдяване на Съветския съюз от Архангелск до Астрахан, далеч отвъд Москва, като населението, което се спаси от изтребление, бъде превърнато в роби.⁽⁴⁸⁾

Вторият епизод е още по-неясен. Той е от септември 1943 г., осем месеца след Стalingрад и два месеца след битката при Курск, която унищожава по-голямата част от германското офанзивно въоръжение. Рибентроп поднася на Хитлер извънредно странна теза. Съветският заместник-министр на външните работи, бивш посланик в Берлин, е на посещение в Стокхолм и Рибентроп съзира в това благоприятна възможност за провеждане на разговори за сепаративен мир, предвиждащ границите от 1941 г. Но това са пожелания, тъй като тогава съветските войски и без друго наближават границите от 1941 г.

Хитлер отхвърля предполагаемата възможност, заявявайки на своя външен министър: „Вие знаете, Рибентроп, че и да се споразумея днес с Русия, утре

отново ще я нападна – просто не мога да се сдържа.“ По същия начин говори той и на Гьобелс. Моментът е „съвсем неподходящ“; преговорите трябва да бъдат предшествани от решителна военна победа.⁽⁴⁹⁾ Чак до 1944 г. Хитлер продължава да вярва, че след като победи на втория фронт, ще може да покори Русия.

Освен всичко друго един сепаративен мир с границите от 1941 г. не би решил нищо нито за Сталин, нито за Хитлер. Той би оставил Сталин лице в лице с една мощна Германия и с перспективата, че при нов конфликт демокрациите ще изоставят своя коварен партньор. А за Хитлер това би било придвижване на съветските армии още по-близо до Германия без никаква гаранция, че войната няма да памне отново по най-дребен повод.

Рузвелтовата концепция за Четиридесетата полицаи се натъква на същата пречка, която проваля и Уилсъновата по-обща концепция за колективна сигурност: просто четиридесетата „полицаи“ не схващат своята глобална роля по един и същ начин. Стиливовата смъртоносна комбинация от параноя, комунистическа идеология и руски имперализъм тълкува идеята за Четиридесетата полицаи – по своята същина безпристрастно налагане на световен мир върху основата на универсално възприети ценности – или като благоприятна за Съветите възможност, или като капиталистическа клопка. Сталин знае, че Великобритания сама не може да бъде контратежест на Съветския съюз и че тази концепция или ще създаде грамаден вакуум пред Съветския съюз, или ще породи по-късна конфронтация със Съединените щати (което като большевик от първото поколение Сталин е длъжен да приеме за по-вероятен резултат). С тези две хипотези наум Стиливовият курс на действие е ясен: изтласкване на съветската военна машина колкото може по-над запад, за да прибере той своя дял от плячката или за да се добие с най-изгодни позиции в предстоящи дипломатически сблъсъци.

А и самата Америка не е готова да приеме последиците от прилагането на президентската концепция за Четиридесетата полицаи. В случай че тя проработи, Америка би трябвало да се намесва навред, където мирът е застрашен. Рузвелт неуморно повтаря на своите колеги съюзници, че нито американските войски, нито американските ресурси ще бъдат на разположение за възстановяването на Европа и че запазването на мира ще бъде британско и руско задължение. В Ялта той заявява, че американските военни части няма да останат повече от две години на оккупационна служба.⁽⁵⁰⁾

В такъв случай Съветският съюз запазва доминиращо положение в Централна Европа, а Великобритания е изправена пред непреодолими затруднения. От една страна, тя вече не е достатъчно силна, за поддържа сама баланса на силите срещу Съветския съюз. От друга страна, ако се опита в някаква степен да предприеме самостоятелна инициатива, твърде вероятно е да се натъкне на традиционните американски възражения. Така през януари 1945 г. *The New York Times* съобщава за тайна записка на Рузвелт до Чърчил по повод на британската подкрепа за некомунистическо правителство в Гърция. Според това съобщение Рузвелт е дал твърде ясно да се разбере, че благоразположението на американската общественост към следвоенното английско-американско сътрудничество е твърде крехко: „На британците е било казано с увереност и авторитет, че

настроенията могат да се сменят толкова бързо, колкото английският климат, ако американският народ стигне до мисълта, че тази война... [е] просто поредна битка между съперничещи си империалисти.”⁽⁵¹⁾

Но ако Америка откаже да брани Европа, а опитите на Великобритания да действа самостоятелно се обявят за империалистически, доктрината за Четиридесетата полицаи би породила същия вакуум, до какъвто е довела концепцията за колективна сигурност през 30-те години. Без промяна на американските представи съпротивата срещу съветския експанзионизъм остава невъзможна. Докато Америка осъзнае тази опасност и отново се намеси в противопоставянето, се установяват сферите на влияние, които тя така упорито е отбягвала по време на войната, при това със значително по-неблагоприятни за нея демаркационни линии. В крайна сметка geopolитиката не може да бъде пренебрегната. Америка се връща в Европа; Германия и Япония са възстановени, за да се изгради равновесието; Съветският съюз се впуска в 45-годишно напрежение и стратегическо разпростиране, което накрая предизвиква колапса му.

Азия е друг тежък проблем. Рузвелт включва Китай в Четиридесетата големи отчасти от уважение и отчасти за да има азиатска опора в глобалния си модел. Китай обаче е по-неспособен и от Великобритания да изпълни отредената му от Рузвелт мисия. В края на войната Китай е една неразвита страна, гърчеща се в ужасите на гражданска война. Как би могъл да изпълнява ролята на световен полицай? Когато Рузвелт представя в Техеран идеята си за Четиридесетата полицаи, Сталин повдига разумния въпрос, как ще реагират европейците, ако Китай трябва да решава споровете им. Той добавя, че Китай няма да има сили за такава глобална роля, и предлага вместо първоначалния проект да се създадат регионални комитети за поддържане на мира.⁽⁵²⁾ Рузвелт отхвърля това предложение като клонящо към сфери на влияние; мирът трябва да се защитава или глобално, или никак.

И да се изготви каталог с всички двусмислия, които обграждат Рузвелт, открит остава въпросът, би ли получил някакъв друг подход подкрепата на американския народ. Американците винаги са били по-скоро готови да повярват, че една система, основана върху открито отхвърляне на демократичните принципи, може изведнъж да промени харектера си, отколкото да признаят, че има какво да научат от предишните мирни споразумения – от които нито едно не е действало успешно без равновесие или пък се е задържало за по-дълго без морален консенсус.

Чърчиловият geopolитически анализ се оказва много по-точен от Рузвелтовия. Но нежеланието на Рузвелт да гледа на света през призмата на geopolитиката е обратната страна на идеализма, вкарал Америка във войната, дал ѝ възможност да спаси каузата на свободата. Ако Рузвелт бе следвал Чърчиловите предписания, той щеше да подобри търговските позиции на Америка, но може би щеше да урони способността ѝ да издържи предстоящите изпитания по време на Студената война.

Удълженият път, който Рузвелт изминава по време на войната, се превръща в предпоставка за мащабните инициативи, с които Америка ще възстанови глобалното равновесие, макар Съединените щати непрекъснато да отричат, че пра-

Дипломацията

вят именно това. Рузвелтовата концепция за следвоенния свят може би е прекалено оптимистична. Но в светлината на американската история възгледите му изглеждат почти неизбежен етап, който Америка трябва да измине, за да се справи успешно с бъдещите кризи. В крайна сметка Рузвелт превежда своето общество през две от най-тежките кризи в неговата история. Усилията му едва ли щяха да бъдат толкова успешни, ако в по-голяма степен го владееше чувство за историческа относителност.

Така че неизбежно войната завършва с geopolитически вакуум. Балансът на силите е разрушен, всеобхватният мирен договор изглежда неосъществим. Светът е разделен на два идеологически лагера. Следвоенният период ще се превърне в продължителна и мъчителна борба за достигане до споразумение-то, което лидерите пропускат да постигнат преди края на войната.

ГЛАВА XVII

Началото на Студената война

Подобно на Моисей Франклин Делано Рузвелт вижда Обетованата земя, но не му е съдено да стъпи на нея. Умира, когато съюзническите армии са навлезли дълбоко във вътрешността на Германия, а битката за Окинава – прелюдия към планираното от съюзниците нахлуване на главните японски острови – току-що е започнала.

Смъртта на Рузвелт на 12 април 1945 г. не е неочеквана. През януари, разтревожен от резките промени в кръвното му налягане, неговият лекар прави заключение, че президентът ще оцелее само ако избягва всякакви напрежения. Като се имат предвид огромните натоварвания на президентството, това е равносилно на смъртна присъда.⁽¹⁾ В миг на опиянение хванатите в капана на обръжения Берлин Хитлер и Гьобелс почти вярват, че ще станат свидетели на описаното в немските учебници по история бранденбургско чудо, когато по време на Седемгодишната война руската войска е пред вратите на Берлин, а Фридрих Велики е спасен от внезапната смърт на руския владетел и възкачването на приятелски настроен цар на престола. Но през 1945 г. историята не се повтаря. Нацистките престъпления обединяват поне в едно съюзниците: стремежа да се изкорени до крак нацизмът.

Дипломацията

Рухването на нацистка Германия и необходимостта от запълването на поляния се властови вакуум довеждат до разпадане на военновременното сътрудничество. Целите на съюзниците са твърде различни. Чърчил се стреми да не допусне превъзходство на Съветския съюз в Централна Европа. Сталин иска да получи територии като отплата за съветските военни победи и страданията на руския народ. Първоначално новият президент Хари Труман се опитва да продължи политиката на предшественика си и да запази разбирателството между съюзниците, но в края на първия му мандат изчезва и най-малката следа от военновременната хармония. Съединените щати и Съветският съюз, двата периферни гиганта, се озовават един срещу друг в самото сърце на Европа.

По произход Хари Труман коренно се различава от великия си предшественик. Докато Рузвелт е високопоставен представител на космополитните североизточни щати, Труман произхожда от средната земеделска класа на Средния запад. Рузвелт получава образоването си в най-елитните училища и университети, а Труман не стига по-далеч от гимназията, въпреки че Дийн Ачесън с любов и възхищение говори за него като за същински питомец на Йейл в най-добрия смисъл на тази дума. През целия си съзнателен живот Рузвелт се подготвя за президентския пост; Труман е продукт на политическата машина в Канзас Сити.

Кандидат за вице президент едва след като профсъюзите налагат вето върху първия избранник на Рузвелт Джеймс Бърнс, Хари Труман с нищо от политическата си кариера до този момент не подсказва, че ще бъде изключителен президент. Без реален опит във външната политика и без почти никакви ясни указания от страна на Рузвелт, Труман поема задачата да приключи войната и да създаде нов международен ред в момент, когато начертаните в Техеран и Ялта планове се пренебрегват.

Случва се така, че Труман е на власт и по времето на започващата Студена война, и на разработването на политиката на сдържане, благодарение на която в крайна сметка Студената война ще бъде спечелена. Той е човекът, под чието управление Съединените щати за пръв път сключват военен съюз в мирно време. Под негово ръководство Рузвелтовата концепция за Четиридесетата полицаи е заместена от безprecedентна поредица коалиции, които ще се превърнат в гръбнак на американската външна политика за цели 40 години. Възприел с ентузиазъм вярата в универсалността на американските ценности, този обикновен мъж от Средния запад поощрява завръщането на победените врагове в обществото на демократичните държави. Той подкрепя плана „Маршал“ и Програмата от четири точки, чрез които Америка отпуска пари и технологии за възстановяване и развитие на далечни общества.

Срещал съм се с Труман само веднъж, през 1961 г., като млад професор в Харвард. Трябаше да изнеса лекция в Канзас Сити и така намерих повод да позвъня на бившия президент в библиотеката „Труман Президентъл“ в недалечния град Индилендънс, щата Мисури. Годините не бях успели да прекършат бойкия дух на бившия президент. След като ме разведе из библиотеката, Труман ме покани в кабинета си, копие на Овалния кабинет в Белия дом по време на неговото управление. Като чу, че съм хоноруван консултант в адми-

нистрацията на Кенеди, ме попита какво съм научил. В обичайния за официалните американски коктейли тон му отвърнах, че според мен бюрокрацията функционира като четвърти дял на властта и рязко ограничава президентската свобода на действие. Труман не намери в забележката нищо забавно или поучително. Реагира с явно нетърпение на моите „професорски приказки“, както ги нарече, след което изрази собственото си мнение за ролята на президента: „Ако президентът знае какво иска, никакви бюрократи не са в състояние да му попречат. Един президент трябва да знае кога да не приема съвети.“

Побързах да се оттегля на по-познатия ми академичен терен и попитах Труман с кое негово външнополитическо решение би искал да го запомнят. Той отвърна без никакво колебание: „Ние разбихме враговете си и ги накарахме да се предадат. След това им помогнахме да се възстановят, да станат демократични и да се завърнат в общността на нациите. Само Америка е способна на това.“ После се разходихме пеш по улиците на Индипендънс и той ме отведе в скромния си дом, за да ме представи на съпругата си Бес.

Предавам този кратък разговор, защото той обобщава американската природа на Труман: чувството му за величието на президентската институция и отговорностите на президента, гордостта му от мощта на Америка и най-вече твърдата му вяра, че най-високото призвание на Америка е да дава пример за свобода и прогрес на цялото човечество.

Труман заема президентския пост в дълбоката сянка на превърналия се почти в мит приживе Рузвелт. Той истински се възхищава от Рузвелт, но в крайна сметка променя наследеното управление в светлината на собствените си ценности и жизнен опит, както трябва да постыпи всеки новоизбран президент.

Когато поема длъжността си, Труман изпитва далеч по-слаба емоционална привързаност към съюзническото единство от предшественика си; за сина на изолационисткия Среден запад то е по-скоро практическа, отколкото емоционална или морална, необходимост. Освен това Труман не е изпитал въодушевление от военното сътрудничество с руснациите, към които винаги се е отнасял с недоверие. Когато Хитлер напада Съветския съюз, сенаторът Труман изказва мнение, че и двата диктаторски режима са еднакво неморални, и съветва Америка да поощрява смъртната им схватка: „Ако видим, че везните на победата клонят към Германия, трябва да помогнем на Русия. Ако Русия вземе превес, трябва да помогнем на Германия и по този начин да ги оставим да дадат колкото се може повече жертви, макар че при никакви обстоятелства не ми се иска Хитлер да е победител. Никоя от двете страни не държи на обещанията си.“⁽²⁾

Въпреки разплатеното здраве на Рузвелт по време на тримесечния му вице-президентски мандат Труман нито веднъж не е поканен да участва в обсъждането на ключово външнополитическо решение, не е осведомен и за проекта за създаване на атомна бомба.

Труман наследява много тежка международна обстановка: границите се променят с настъпването на армиите от изток и от запад. Политическата съдба на освободените от съюзниците страни е все така неизяснена. Повечето от някогашните велики сили не могат да се приспособят към новата си роля. Франция е смазана; независимо от победата Великобритания е напълно изтощена. Гер-

Дипломацията

мания е разделена на четири окупационни зони – тя е държала Европа в страх от 1871 г., а сега тоталната ѝ немощ заплашва континента с пълен хаос. Сталин е придвижил съветската граница на 1000 километра западно до Елба, като слабостта на Западна Европа и планираното изтегляне на американските войски откриват пред армиите му обширен вакуум.

Първата инстинктивна реакция на Труман е да подкрепи Сталин поради опасенията на началник-щабовете на американските въоръжени сили дали руснациите ще участват във войната срещу Япония. Макар и силно разочарован от неотстъпчивостта на съветския външен министър Молотов при първата им среща през април 1945 г., Труман приписва затрудненията на разликите в историческия опит на двете държави. „С руснаците трябва да сме твърди – казва той. – Те не знаят как да се държат. Приличат на слон в стъкларски магазин. Съществуват едва от 25 години. Ние сме над стогодишна държава, а Великобритания има зад гърба си древна история. Трябва да ги научим на добро поведение.“⁽³⁾

Това е типично американско изказване. Изхождайки от вътрешното си убеждение, че хармонията е в основата на всяко нещо, Труман смята, че причината за неразбирателството с руснаците се крие не в сблъсъка на geopolитически интереси, а в „лошото поведение“ и „политическата незрялост“. С други думи, той вярва във възможността Сталин да бъде убеден да се държи „нормално“. Осъзнаването на горчивата истина, че напрежнатите отношения със Съветския съюз се дължат не на недоразумение, а на принципни различия, поставя началото на Студената война.

Труман наследява най-добрите съветници на Рузвелт и в началото на президентската си кариера има намерение да продължи да развива концепцията на предшественика си за Четиридесетата полици. В обръщението си от 16 април 1945 г., четири дни след като е станал президент, той очертава сувор контраст между световната общност и хаоса и заявява, че не вижда алтернатива на глобалната колективна сигурност освен анархията. Труман заживява с вярата на Рузвелт, че военновременните съюзници са длъжни да запазят единството си, за да изградят и да опазят един нов мирен световен ред и най-вече да защитават принципа, че международните спорове не бива да се решават със сила.

Най-важното за бъдещия мир в света е дълготрайното сътрудничество между нациите, на които се наложи да обединят всички необходими сили, за да бъде осуетено попълзванието на силите на Оста към световно господство.

И тъй като на тези велики държави се пада изключителна роля за установяването на мира, отговорността им се основава на задължението, което имат и останалите държави, големи и малки, да не употребяват сила в международните отношения, с изключение на случаите, когато трябва да се защити правото.⁽⁴⁾

Явно авторите на Трумановата реч не са имали чувството, че му дължат малко разнообразие, или просто са решили, че стандартният им текст няма нужда от подобрения, защото повтарят буквально същото в речта, която Труман изнася пред организационната конференция на Обединените нации в Сан Франциско на 25 април същата година.

Началото на Студената война

Въпреки приповдигнатата реторика условията се диктуват най-вече от грубата geopolитическа реалност. Сталин се завръща към старите си методи за водене на външна политика и настоява да му бъде платено за победите в единствената валута, която приема сериозно – териториален контрол. Той умеє да преговаря и показва желание да обсъжда нещо, но само доколкото то включва точно определени *quid pro quo* – сфери на интерес или спазаряване за границите на комунистическо влияние в Източна Европа срещу определени изгоди като солидна икономическа подкрепа. Воденето на външна политика, основана върху добра воля или международното право, е нещо немислимо за един от най-безскрупулните лидери, заставали някога начело на могъща държава. Според Сталин личните срещи между световни лидери могат да регистрират сътношението на силите или да очертаят националните интереси, но не са в състояние да ги променят. Следователно той така и не отвръща на призовите на Рузвелт и Чърчил да се върне към военновременното сътрудничество.

Възможно е огромният престиж на Рузвелт да е накарал Сталин да смекчи позициите си за известно време. В крайна сметка Сталин винаги е правел отстъпки единствено пред „обективната“ реалност. За него дипломацията е само отделен аспект от една широка и неизбежна борба за установяване на сътношението на силите. Проблемът на Сталин в общуването му с американските лидери е, че му е изключително трудно да осъзнае важността, която те придават на морала и законността в мисленето си за външната политика. Сталин искрено недоумява защо американските ръководители се вълнуват толкова за вътрешнополитическата структура на източноевропейските страни, където нямат видими стратегически интереси. Американското принципно становище, несвързано с конкретни интереси в конвенционалното значение на термина, кара Сталин да търси скрити подбуди. Като посланик на САЩ в Москва Април Хариман докладва:

Опасявам се, че Сталин не разбира и никога няма напълно да разбере принципия ни интерес Полша да бъде свободна държава. Той е реалист... и му е трудно да оцени вярата ни в абстрактни принципи. Трудно му е да разбере желанието ни за взаимодействие със съветската политика в страна като Полша, която смята за особено важна за руската сигурност, освен ако нямаме никакви скрити подбуди...⁽⁵⁾

Сталин, който владее до съвършенство воденето на *Realpolitik*, очаква Америка да окаже съпротива на новия geopolитически баланс, установлен от присъствието на Червената армия в центъра на европейския континент. Човек с железни нерви, той не е склонен да отстъпва нищо от завоюваното; вероятно е решил, че е по-мъдро да държи всички спечелени козове, потънал в мрачно изчакване сред придобивките си, като остави съюзниците да направят следващия ход. А единствените ходове, приемани от Сталин на сериозно, са онези, чийто последствия могат да се анализират в светлината на риска и възнаграждението. И когато съюзниците не успяват да упражнят някакъв натиск, Сталин просто пасува.

Дипломацията

Към Съединените щати Сталин показва същото презиртелно отношение, каквото е имал към Хитлер през 1940 г. През 1945 г. с опустошена една трета от територията си, понесъл милиони жертви, Съветският съюз се изправя срещу излязлата невредима от войната, притежаваща атомния монопол Америка. През 1940 г. той се опълчва срещу Германия, която контролира останалата част от европейския континент. Във всеки от тези два случая, вместо да прави отстъпки, Сталин консолидира съветските позиции и се опитва да бъльфира потенциалните си врагове, че е готов да продължи похода си на запад, а не да отстъпва. През 1940 г. посещението на Молотов в Берлин затвърждава решението на Хитлер да нахлуе в СССР; през 1945 г. същият външен министър успява да превърне добрата воля на Америка в конфронтация, довела до започването на Студената война.

Чърчил добре разбира дипломатическите сметки на Сталин и се опитва да ги контрира с два свои хода. Той настоява за спешна среща на най-високо равнище между тримата военновременни съюзници, за да се обсъди положението, преди съветската сфера на влияние да се е консолидирана. Междувременно иска съюзниците да натрупат колкото може повече козове. За него такава възможност предлага фактът, че съюзническите и съветските армии са се срещнали по на изток от предвиденото. В резултат съюзниците контролират почти една трета от територията, определена за съветска окупационна зона в Германия, включително райони с развита промишленост. Чърчил предлага тази територия да бъде използвана като средство за оказване на натиск при предстоящите преговори. На 4 май 1945 г. той дава инструкции на външния си министър Идън, комуто предстои среща с Труман във Вашингтон:

...съюзниците не бива да отстъпват от сегашните си позиции назад към окупационата линия, докато не останем доволни от решаването на полския въпрос и временния характер на съветската окупация на Германия, както и от условията, които ще бъдат осигурени в русифицираните или контролираните от Русия страни по поречието на Дунава, най-вече в Австрия и Чехословакия, както и на Балканите.⁽⁶⁾

Ала новата американска администрация е настроена към британската *Realpolitik* не по-малко недружелюбно от администрацията на Рузвелт. В резултат се повтарят моделите на военновременната дипломация. Американските ръководители с готовност приемат заплануваната за втората половина на юли среща в Потсдам, недалеч от Берлин. Труман все още не е готов да приеме предложението на Чърчил да се обединят всички компенсации и санкции като единствен начин за справяне със Сталин и за постигане на желания резултат. Всъщност Трумановата администрация продължава също като предшестващата да убеждава Чърчил, че времето на дипломацията на баланса на силите е безвъзвратно отминало.

В края на юни, по-малко от месец преди началото на планираната среща, американските сили се изтеглят до договорената демаркационна линия, като по този начин не оставят на Великобритания друг избор, освен да ги последва.

Нещо повече: точно както Рузвелт прекалено надценява възможностите на англичаните, така и администрацията на Труман започва да се изживява в ролята на посредник между Великобритания и Съветския съюз. Твърдо решени да не създават впечатление за съвместен натиск върху Сталин, за огромно разочарование на Чърчил американците отказват да посетят Великобритания на път за Потсдам, за да участват в тържествата по случай английско-американската победа.

Но Труман няма нищо против да се срещне със Сталин в отсъствието на Чърчил. Използвайки същия претекст, който е изтъкнал и Рузвелт, когато се опитва да организира срещата на Беринговия проток – а именно че за разлика от Чърчил никога не се е срещал със Сталин лично, – той предлага отделна среща със съветския ръководител. Но Чърчил се оказва твърде чувствителен към това, че е изключен от съветско-американския диалог; не по-малко чувствителни са съветниците на Труман да не би да се създаде впечатлението, че Вашингтон и Лондон действат съвместно. Според мемоарите на Труман Чърчил раздразнено уведомява Вашингтон, че няма да участва в среща, която е само продължение на разговорите между Труман и Сталин.⁽⁷⁾ За да изпълни ролята си на самоназначен се посредник и да установи пряк контакт с ръководителите на съюзниците, Труман решава да изпрати емисари в Лондон и Москва.

За Москва заминава дългогодишният довереник на Рузвелт Хари Хопкинс. Любопитен е фактът, че човекът, изпратен да се срещне с Чърчил, е подбран не толкова за да разбере какво си е наумил британският министър-председател, колкото заради способността му да печели доверието на Сталин. Това е Джоузеф Е. Дейвис, посланик на САЩ в Москва в предвоенните години и автор на нашумялата книга „Мисия в Москва“.

При все че се занимава с банкови инвестиции и в очите на комунистите е олицетворение на истински капиталист, Дейвис притежава качеството, характерно за мнозинството специални пратеници извън дипломатите от кариерата – да става говорител на страната, в която е акредитиран. Книгата на Дейвис за преживелиците му като посланик дословно повтаря съветската пропаганда по всички важни въпроси, включително и за вината на жертвите на Сталиновите чистки. Когато Рузвелт прави най-неподходящия избор, пращайки го с мисия в Москва по време на войната, Дейвис показва изключителна нетактичност, като кани в американското посолство група съветски висши ръководители на проекцията на филма, заснет по книгата му. Официалният доклад сухо отбелязва, че съветските гости гледали с „мрачно любопитство“, докато от екрана зучели обвиненията и присъдите на бившите им колеги.⁽⁸⁾ (И как иначе? Присъстващите са били много по-наясно относно показваните събития, а и сигурно им е минавало през ум, че може би наблюдават собственото си бъдеще.) Тъй че Труман едва ли е могъл да изпрати на Даунинг стрийт по-неподходящ човек, който да оцени по достойнство гледната точка на Чърчил за следвоенния свят.

Посещението на Дейвис в Лондон в края на май 1945 г. се оказва също толкова сюрреалистично, колкото и военновременната му мисия в Москва. Дейвис се интересува много повече от продължаването на партньорството между

Америка и Съветския съюз, отколкото от развитието на английско-американските отношения. Пред американския пратеник Чърчил развива опасенията си, че Сталин възnamерява да погълне Централна Европа, и набляга на необходимостта от обединен английско-американски фронт, който да му бъде противопоставен. Дейвис реагира на анализа на Чърчил за съветското предизвикателство със саркастичния въпрос дали Стария лъв „и Британия не са допуснали грешка, като не са подкрепили Хитлер, защото, доколкото разбрах, сега той развива становището, което Хитлер и Гьобелс развиваха и подкрепяха в продължение на последните четири години, опитвайки се да разбият единството на съюзниците по принципа „Разделяй и владей“⁽⁹⁾. Според Дейвис дипломацията между Източна и Запада ще стигне до задънена улица, ако не се основава на предпоставката, че трябва да се има пълно доверие в Сталин.

Дейвис докладва на Труман в същия дух. Макар че според него Чърчил е „най-великият англичанин на всички времена“, той се интересува повече от запазването на британските позиции в Европа, отколкото от запазването на мира.⁽¹⁰⁾ Адмирал Лейхи, началник на Генералния щаб при Рузвелт, а сега и при Труман, потвърждава, че гледната точка на Дейвис се споделя от мнозина: „Това мнение съвпадаше с нашите щабни оценки за поведението на Чърчил през цялата война.“⁽¹¹⁾

Няма по-добра илюстрация за спонтанната реакция на Америка към *Realpolitik*. Дейвис и Лейхи открито изразяват недоволството си от факта, че британският министър-председател е загрижен най-вече за британските национални интереси – нещо, което държавниците на всяка друга нация биха приели за съвсем естествено. И въпреки че стремежът на Чърчил към запазването на баланса на силите на Стария континент въплъща в себе си триевковната британска история, американците го възприемат като не съвсем естествен и рязко го разграничават от стремежа към установяване на траен мир в света, сякаш двете неща са несъвместими, а не взаимно допълващи се.

Хопкинс, който по време на войната неколократно е бил изпращан в Москва с мисии, установява, че атмосферата на паралелната му мисия е изключително дружелюбна. Дори да приемем оценката му за вярна, напълно възможно е срещите му със Сталин неволно да са задълбочили безизходицата по отношение на Източна Европа и да са ускорили началото на Студената война, защото Хопкинс следва военновременния си стремеж към хармония, а не към конфронтация. Той не си позволява да разкрие сериозните затруднения, които Сталин рискува да си навлече от страна на Америка в резултат на предприетия от него курс. През цялата си дипломатическа кариера Хопкинс се е водил от убеждението, че всички недоразумения могат да се изгладят в атмосфера на разбирателство и добра воля – категории, от които Сталин няма и понятие.

Сталин се среща с Хопкинс шест пъти в края на май и началото на юни. Прилагайки обичайната си тактика да поставя събеседника си в отбранителна позиция, Сталин се оплаква от прекратяването на Закона Заем-наем и от общото охлажддане, настъпило в съветско-американските отношения. Той предупреждава, че Съветският съюз никога няма да се поддаде на натиск – стандартен дипломатически прийом, който се пуска в употреба, когато преговарящата

страна търси неуронващ достойнството ѝ начин да разбере какви отстъпки се изискват от нея, без да намеква дали е готова да ги направи. Сталин показва, че не разбира загрижеността на Америка от провеждането на свободни избори в Полша. В края на краищата Съветският съюз не е повдигал подобни искания относно Италия и Белгия, където също не са провеждани избори. Пък и защо е необходимо западните сили да се ангажират с Полша и другите страни от басейна на Дунав, които се намират близо до съветските граници?

Сталин и Хопкинс лавират дълго и безрезултатно и Хопкинс дори не успява да внуши на Сталин, че Америка е много категорична по въпроса за самоопределението на Източна Европа. Всъщност той демонстрира типичната за повечето американски политически посредници тенденция да защитават дори и най-силните си позиции, избягвайки всяка към намек за непреклонност. В очакване на компромиси те се опитват да дадат на събеседниците си възможност да намерят елегантен изход от положението. Обратната страна на този подход се наблюдава, когато американските посредници загубят вяра в добронамереността на отсрещната страна. В такива случаи те изведнъж стават непреклонни и понякога изключително резки.

Слабостите в Хопкинсовия стил за водене на преговори се дължат и на невероятното количество добра воля към Сталин и Съветския съюз, останала от времето на военновременното съюзничество. До началото на юни 1945 г. Сталин успява едностранино да начертава както източните, така и западните граници на Полша, брутално налага съветски марионетки в правителството и безочливо нарушава даденото в Ялта обещание да организира свободни избори. Дори и при това положение при една от срещите си със Stalin Хари Хопкинс смята за възможно да опише съветско-американските противоречия като „поредица от твърде маловажни сами по себе си събития, възникнали в резултат на полския въпрос“⁽¹²⁾. Прибягвайки до Рузвелтовата тактика от времето на Техеран и Ялта, той моли Сталин да промени претенциите си към Източна Европа, за да помогне за намаляването на натиска върху администрацията на Труман в самата Америка.

Сталин заявява, че не отхвърля никакви предложения за това, как да съгласува съставянето на новото полско правителство с американските принципи. Той кани Хопкинс да му препоръча четирима-петима представители на демократичната опозиция, за да бъдат включени в правителството във Варшава, което – твърди той – се е наложило да бъде създадено от Съветския съюз под „натиска“ на военновременните обстоятелства.⁽¹³⁾ Разбира се, не символично участие в комунистическото правителство е реалното разрешение, а провеждането на свободни избори. Комунистите вече са показали невероятното си умение да съсипват коалиционни правителства. Така или иначе, Хопкинс едва ли успява да впечатли Stalin с компетентност относно положението в Полша, след като признава, че не може да предложи нито едно конкретно име за участие в новото правителство.

Настоявайки за пълна свобода в отношенията със съседите си, Stalin продължава да следва традиционната руска практика. Още откакто две столетия преди това Русия се появява на международната сцена, нейните владетели ви-

Дипломацията

наги са се опитвали да разрешават споровете със съседите си двустрочно, а не на международни конференции. Нито Александър I през 1820 г., нито Николай I 30 години по-късно, нито Александър II през 1878 г. не успяват да разберат защо Великобритания толкова настоятелно държи на посредническата си роля в отношенията между Русия и Турция. И тогава, и в други подобни случаи след това руските владетели винаги са защитавали позицията, че имат право на пълна свобода в отношенията си със своите съседи, а когато се усетят ограничени, обикновено прибегват до използването на военна сила. След прилагането ѝ не се оттеглят, докато не ги заплашат с война.

Посещенията на Трумановите пратеници в Москва и Лондон доказват преди всичко, че президентът се опитва да съчетае гледната точка на Рузвелт за запазването на мира, в която Америка няма партньори, с растящото си отвращение към поведението на Съветите в Източна Европа, за което още не разполага с установена политика. Труман все още не е готов да се изправи очи в очи с геополитическите реалности на извоюваната победа или да отхвърли Рузвелтовата мечта за световен ред, управляван от Четиридесет и пъти полицаи, нито пък да признае, че балансирането на силите е необходимост за световния ред, а не някакъв особен европейски вариант на дипломацията.

Потсдамската конференция, продължила от 17 юли до 2 август 1945 г., завинаги погребва мечтата на Рузвелт за свят, управляван от Четиридесет и пъти полицаи. Тримата ръководители се срещат в Цецилиенхоф, мрачно имение в английски стил сред голям парк и резиденция на последния коронован немски владетел. Потсдам е избран за място на конференцията, защото се намира в съветската оккупационна зона, до него може да се стигне с влак (Сталин мрази да пътува със самолет) и може да бъде охраняван от съветски специални части.

При пристигането си американската делегация все още е вярна на своето военновременно гледище за нов световен ред. Докладът на Държавния департамент, референтен за американската делегация, подчертава, че създаването на зони на интереси би било най-голямата заплаха за световния мир. В духа на уилсънианска праволинейност документът изтъква, че сферите на интерес са „олицетворение на политиката на силата в чист вид с всичките ѝ недостатъци... Нашата основна цел е да премахнем причините, които карат нациите да смятат, че подобни сфери са необходими, за да изградят собствената си сигурност, а не че са възможност да заплашват други нации“⁽¹⁴⁾. Държавният департамент не изяснява какво ще подтикне Сталин към компромиси при липса на политика на силата или какво би породило конфликт, щом това няма да е сблъсък на интереси. Вездесъщият Джоузеф Дейвис, присъстващ в качеството си на президентски съветник за съветските ръководители, е напълно доволен от препоръката си, която се състои в това да се задоволят всички искания на Сталин. В един момент след интензивен разговор Дейвис подава на Труман бележка, в която пише: „Мисля, че Сталин е оскърен, моля дръжте се приветливо с него.“⁽¹⁵⁾

Любезното отношение, особено към комунисти, не се удава с естествена лекота на Труман. Въпреки това той прави героичен опит. Отначало оценява по-високо Сталиновия грубоват и лаконичен стил на изразяване, отколкото раз-

Началото на Студената война

точителното красноречие на Чърчил. Той пише на майка си: „Чърчил говори през цялото време, а Сталин просто сумти, но човек разбира какво има предвид.“⁽¹⁶⁾ На частна вечеря на 21 юли Труман впряга всичките си усилия и покъсно разказва на Дейвис: „...Исках да го убедя, че сме искрени, че ни интересува мирът в един добър свят, че нямаме никакви враждебни намерения спрямо тях, че неискаме нищо за себе си освен сигурност за своята страна и мир, приятелство и добросъседство и че трябва заедно да се заемем с това дело. Говорих съвсем искрено и добронамерено и мисля, че той повярва на всяка моя дума.“ За жалост Сталиновата нагласа е невъзприемчива към събеседници, които заявяват пред него, че са безкористни.

На Потсдамската конференция държавните ръководители се стремят да избегват обсъждането на организационни проблеми, което проваля Версайската. Вместо да се посветят на подробности и да работят неуморно в недостига на време, Труман, Чърчил и Сталин се насочват към общи принципи. След това външните им министри трябва да подгответ подобностите по мирните споразумения с победените сили на Оста и техните съюзници.

И с това ограничение конференцията има много дълъг дневен ред, който включва репарациите, бъдещето на Германия и статута на германските съюзници Италия, България, Унгария, Румъния и привлечената в немската орбита Финландия. Сталин разширява списъка с пълния набор от искания, които Молотов е поставил пред Хитлер през 1940 г. и отново пред Идън година по-късно. Тези искания включват безпрепятствен трафик за руските кораби през черноморските проливи, съветска военна база на Босфора и част от италианските колонии. Подобен дневен ред просто не може да бъде разгледан от изнемогващите държавници само за две седмици.

Потсдамската конференция бързо се превръща в диалог между глухи. Сталин настоява за консолидация на неговата сфера на влияние. Труман и в по-малка степен Чърчил настоятелно защитават своите принципи. Сталин се опитва да се спазари Западът да признае наложените от Съветския съюз правителства в България и Румъния срещу признаване на Италия от страна на Съветския съюз. Едновременно с това Сталин упорито продължава да протака отговора на настоятелните призови на демократите за свободни избори в Източна Европа.

Накрая всяка страна упражнява правото си на вето там, където може да си го позволи. Съединените щати и Великобритания отказват да се съгласят със Сталиновите претенции за 20 милиарда долара репарации от страна на Германия (половината от които трябва да отидат в Съветския съюз), както и да представят за тази цел икономическа и финансова оценка на своите оккупационни зони. От своя страна Сталин продължава да укрепва позицията на комунистическите партии в цяла Източна Европа.

Освен това той използва двусмислената формулировка от Ялтенското споразумение за реките Одер и Ниса, за да разшири полските граници още по на запад. В Ялта се е решило, че реките ще служат за демаркационна линия между Полша и Германия, без, както отбелязахме, някой да е наясно, че има две реки на име Ниса. Впоследствие Чърчил решава, че за граница ще служи източната,

но в Потсдам Сталин съобщава, че е присъединил земите между Източна и Западна Ниса към територията на Полша. На Сталин му е пределно ясно, че между Германия и Полша ще пламне още по-необуздана вражда, ако Полша получи изконни немски територии с древния германски град Бреслау в тях и още пет милиона германци бъдат принудени да напуснат земите си. Американският и британският ръководител приемат този *fait accompli* с безсмислената уговорка, че ще изразят окончателното си становище по проблема с границите на мирната конференция. Тази сдържаност само увеличава зависимостта на Полша от Съветския съюз и е чиста поза по отношение на територии, от които ще бъдат изгонени немските им жители.

Чърчил пристига на конференцията в не особено силна вътрешнополитическа позиция. Въщност ритъмът на конференцията е фатално нарушен на 25 юли 1945 г., когато британската делегация се завръща у дома, за да научи резултатите от първите общи избори, проведени след 1935 г. След тежката изборна загуба Чърчил вече не се появява в Потсдам. Мястото му заема новоизбраният министър-председател Клемънт Атли, а Ърнест Бевин пристига в качеството си на министър на външните работи.

Потсдамската конференция не отбелязва особен успех. Отхвърлени са много от исканията на Сталин: военна база на Босфора, настояването за съветски протекторат над някои от африканските колонии на Италия и за установяването на четиристранен контрол над Рурска област, както и за признаването на марionетните просъветски режими в България и Румъния от Запада. Някои от предложенията на Труман също са отхвърлени – основно тези, свързани с интернационализацията на Дунав. Все пак тримата държавни глави постигат известни споразумения. Създаден е четиристранен механизъм за решаване на германските въпроси. Труман успява да накара Сталин да приеме неговия подход към репарациите: всяка от четирите сили да получи репарации от своята окупационна зона в Германия. Жизненоважният въпрос за западната полска граница е подминат с небрежно лекомислие – Съединените щати и Великобритания приемат Сталиновата линия Одер – Ниса, но си запазват правото да я преразгледат по-късно. Накрая Сталин обещава да помогне във войната срещу Япония. Много от въпросите остават неизяснени и недовършени и както често се случва, когато държавните глави не могат да постигнат споразумение, черната работа се прехвърля на външните министри.

Може би най-важното събитие в Потсдам е свързано с една точка извън официалния дневен ред. По някое време Труман дърпа настрани Сталин и му казва за съществуването на атомната бомба. Разбира се, Сталин вече знае за това от своите шпиони; знаел е, преди Труман да му каже. Със своята паранойчност той несъмнено приема информацията като прозрачен опит за сплашване. Предпочита да се направи на безразличен към новото оръжие и да подцени значението му, като не прояви никакво любопитство. В спомените си Труман пише: „Руският премиер не прояви особен интерес. Каза само, че се радва да го научи и че се надява да го използваме добре срещу японците.“⁽¹⁸⁾ Такава ще остане съветската тактика по отношение на ядрените оръжия до разработването на собствени.

Началото на Студената война

Впоследствие Чърчил заявява, че ако е бил преизбран, е щял да доведе нещата докрай и да се опита да стигне до окончателно споразумение в Потсдам.⁽¹⁹⁾ Той не обяснява какво точно има предвид. Вероятно е било възможно Сталин да бъде принуден да се съгласи с предложението, но само под огромен натиск, и то в последния момент, а и това не е сигурно. Тъкмо огромното желание на Чърчил въпросите да се разрешат, най-точно очертава американската дилема: по това време няма американски държавник, готов да окаже натиска или заплахата, които Чърчил е имал предвид – такива, че да бъдат възприети от психологията на Сталин. Американските ръководители още не са осъзнали жестоката действителност, че колкото по-дълго позволяват на Сталин да създава еднопартийни държави в Източна Европа, толкова по-трудно ще го принудят да промени политиката си. След края на войната американското общество е уморено от битки и сблъсъци и жадува да посрещне своите момчета на родна земя. То не е готово за предизвикателствата на една нова конфронтация или още по-лошо – на ядрена война, само за да се осигури политически плурализъм в Източна Европа или съседите ѝ. Единодушно е мнението, че на по-нататъшното комунистическо настъпление трябва да се оказва съпротива, но също тъй единодушно се смята, че не бива да се поемат повече военни рискове.

А конфронтацията със Сталин в никакъв случай не прилича на градинско увеселение. До каква степен е бил готов да оказва дипломатически натиск, ми стана ясно от един разговор с Андрей Громико, след като той напусна поста си през 1989 г. Политих го защо Съветският съюз рискува с обсадата на Берлин на другия ден след разрушителната война и при наличието на американски ядрен монопол. Помъдрял и улегнал след отглеждането си, Громико отвърна, че няколко съветници са изразили същата загриженост пред Сталин, но той я отхвърлил на базата на три аргумента: първо, казал той, Съединените щати никога няма да хвърлят атомна бомба над Берлин; второ, ако Съединените щати се опитат да изпратят военно подкрепление в Берлин по аутобана, Червената армия ще им се противопостави; и последно, ако Съединените щати решат да атакуват по цялата фронтова линия, Сталин си запазвал правото да вземе сам окончателно решение. Вероятно в крайна сметка третият аргумент е натежал най-много.

На практика Потсдам поставя началото на разделението на Европа на две сфери на влияние – тъкмо сценария, който американските военновременни ръководители с все сила са се стремяли да избегнат. Нищо чудно, че и срещата на външните министри е толкова резултатна, колкото тази между шефовете им. С по-ограничените си правомощия те са и по-малко гъвкави. И политическото, и физическото оцеляване на Молотов зависят от стриктното му придържане към инструкциите на Сталин.

Първата среща на външните министри се провежда в Лондон през септември и в началото на октомври 1945 г. Целта ѝ е да се изработят мирните договори с Финландия, Унгария, Румъния и България, воювали на страната на Германия. След Потсдам и американската, и съветската позиция остават непроменени. Държавният секретар Джеймс Бърнс се надява, че демонстрацията на ужасяващата разрушителна сила на атомната бомба в Япония е засилила американската пози-

Дипломацията

ция. Но Молотов се държи както винаги: агресивно и неотстъпчиво. В края на конференцията става ясно, че атомната бомба не е направила руснаците по-отстъпчиви. Бърнс казва на своя предшественик Едуард Стетинъс:

...озовахме се срещу една нова Русия, напълно различна от онази, с която си имахме работа само допреди година. Докато имаха нужда от нас и от нашите доставки по време на войната, отношенията ни бяха задоволителни, но сега, когато войната свърши, те заеха неприемливо агресивно становище по политически и териториалните въпроси.⁽²⁰⁾

Мечтата за Четиримата полици умира трудно. На 27 октомври 1945 г., няколко седмици след неуспешния край на конференцията на външните министри, в своя реч по случай празника на военноморските сили Труман съчетава историческите цели на американската външна политика с призив за съветско-американско сътрудничество. Съединените щати, казва той, не искат нито територии, нито бази, „нищо, което принадлежи на друга страна“. Отразявайки моралните ценности на нацията, американската външна политика „е стъпила твърдо върху основополагащите принципи на справедливостта и морала“, както и на отказа „да се правят компромиси със злото“. Позовавайки се на традиционния за американското общество знак за равенство между личния и обществения морал, Труман обещава: „Ние няма да се откажем от усилията си да въведем Златното правило в международните отношения в цял свят.“ Ударението, което Труман поставя върху моралния аспект на външната политика, служи за прелюдия към още един призив за съветско-американско разбирателство. Няма „бездадеждни или неразрешими“ различия между военновременните съюзници, заявява Труман. „Между победителите не съществува толкова сериозен конфликт на интереси, който да не може да бъде разрешен.“⁽²¹⁾

Уви, не е така! Участниците в поредната конференция на външните министри през декември 1945 г. стават свидетели на „отстъпки“ в типично съветски стил. На 23 декември 1945 г. Stalin приема Бърнс и предлага на трите западни демокрации да изпратят комисия в Румъния и България, за да препоръча на техните правителства как да разширят кабинетите с демократични политически фигури. Разбира се, цинизът на предложението е демонстрация далеч не на Stalinovата готовност да възприеме демократическите ценности, а най-вече на доверието му в здравата комунистическа примка, омотала съветските сателити. Така мисли и Джордж Кенан, който презирително окачествява отстъпките на Stalin като „смокинов лист от една демократична процедура, който прикова голотата на Stalinovата диктатура“⁽²²⁾.

Бърнс обаче тълкува инициативата на Stalin като заявка, че Ялтенското споразумение се нуждае от демократични жестове, и признава България и Румъния, преди да се сключи мирният договор с тези страни. Труман изпада в ярост, че Бърнс е направил този компромис, без да се консултира с него, макар че след известно колебание го приема. Това обаче слага началото на отчуждението между президента и държавния му секретар, което довежда до оставката на Бърнс през следващата година.

Началото на Студената война

През 1946 г. в Париж и в Ню Йорк се провеждат още две срещи на външните министри. Тогава са завършени допълнителните договори, но фактът, че Сталин превръща Източна Европа в политически и икономически придатък на Съветския съюз, изпълва с нарастващо напрежение атмосферата.

Културната пропаст между американските и съветските ръководители спомага за започването на Студената война. Американските парламентъри се държат така, сякаш рецитацията на техните законни и морални права е напълно достатъчна, за да доведе до желаните резултати. Сталин обаче се нуждае от победителни аргументи, за да промени политиката си. Когато Труман говори за Златното правило, неговите американски слушатели го възприемат съвсем буквально и искрено вярват в свят, ръководен от законността. За Сталин думите на Труман са безсмислено дърдорене. Той си представя новия световен ред като здраво подплатен с комунистическа идеология панславизъм. Югославският дисидент, комунистът Милован Джилас разказва за един разговор, в който Сталин заявява: „Ако славяните са единни и солидарни, в бъдеще никой няма да може да мръдне пръст. Един пръст!“ – повтори той [Сталин], размахвайки показалец, за да засили ефекта от думите си.“⁽²³⁾

Наистина е парадоксално, че Сталин прави първата крачка към Студената война с ясното съзнание колко слаба е неговата страна. Съветските територии на запад от Москва са опустошени, защото обичайната практика на отстъпващите войски – първо съветските, после германските – е била да вдигат във въздуха всяка хижа и землянка, за да лишат преследвачите си от подслон през страховитата руска зима. Броят на жертвите от войната (включително цивилните) надхвърля 20 miliona. Приема се, че убитите по време на Стalinовите чистки, в лагерите, при насилиствената колективизация на земята и жертвите на нарочно причинявания глад са още 20 miliona. Може би още 15 miliona успяват да излязат живи от ГУЛАГ.⁽²⁴⁾ И пред тази опустошена страна внезапно се изправя ядреното превъзходство на Америка. Означава ли това, че е настъпил мигът, от който Сталин толкова се е страхувал, и че капиталистическият свят е в състояние да наложи волята си? Нима всичките страдания и неимоверни усилия, нечовешки дори според убийствено жестоките руски представи, са били напразни и капиталистите едностранино ще владеят положението?

С почти безумно перчене Сталин се преструва, че Съветският съюз действа от позиция на силата, а не на слабостта. Според него отстъпките са признак на уязвимост, а той смята, че всяко признание води до нови и нови искания и наиск. Затова той оставя войските си в центъра на Европа, където постепенно налага послушни марионетни правителства. Отива и още по-далеч: демонстрира такава непримирима войнственост, че мнозина се уплашват да не би да прекоси Ламанша – химеричен страх в очите на бъдещите поколения.

Сталин съчетава преувеличаването на съветската сила и боеготовност със систематични усилия да принизи и да подцени американската мощ и особено нейното най-сериозно оръжие, атомната бомба. Той лично дава пример, демонстрирайки пълно безразличие, когато Труман му съобщава за съществуването на бомбата. Подкрепяна от доброжелателно настроени учени от цял свят,

комунистическата пропаганда тръби, че появата на ядрените оръжия не е променила правилата на военната стратегия и че стратегическите бомбардировки вероятно са неефективни. През 1946 г. Сталин огласява официалното си становище: „Атомните бомби са предназначени да плашат хората със слаби нерви, но не могат да решат изхода от една война...“⁽²⁵⁾ Съветската пропагандна машина бързо раздува Сталиновото изявление. Говори се за „временни“ и „постоянни“ фактори на стратегията и атомната бомба е класифицирана като временно явление. „Войнолюбците – пише маршалът от авиацията Константин Вершинин през 1949 г. – непропорционално преувеличават ролята на военновъздушните сили... [като смятат], че народът на СССР и народнодемократичните републики ще се уплашат от така наречената „атомна“ война или „от натискането на копчето“.⁽²⁶⁾

Един нормален държавник би позволил на своя изтощен от войната и съсипан от нечовешките страдания преди нея народ да си отдъхне, но демоничният генерален секретар отказва да даде на хората и миг почивка, защото преценява – вероятно с основание, – че ако остави нацията да се съвземе, хората ще започнат да си задават въпроси, насочени срещу самата същност на комунистическата власт. Скоро след примирнето през май 1945 г. Сталин произнася реч пред своите военни командири и използва за последен път емоционалната военновременна реторика. Като се обръща към присъстващите с думите „приятели, съотечественици“, той описва военните отстъпления през 1941 и 1942 г.:

Друга нация би казала на правителството си: „Вие не оправдахте очакванията ни, вървете си! Ще издигнем ново правителство, което ще подпише мир с Германия и ще ни осигури спокойствие.“ Но руският народ не пое по този път, защото вярваше в политиката на своето правителство. Благодаря ти за доверието, мой велик руски народе.⁽²⁷⁾

Това е последното признание на Сталин, че не е непогрешим, и последното му обръщение към съветския народ като министър-председател. (Интересното е, че Сталин благодари само на руския народ, пропускайки всички останали нации в пределите на съветската империя.) След няколко месеца той се завръща към поста генерален секретар на комунистическата партия като основа на авторитета си и отново придобива обичайната си комунистическа реторика, обръщайки се към съветския народ с „другари“ и отдавайки изключителната заслуга за победата на Съветския съюз на комунистическата партия.

В друга важна реч, произнесена на 9 февруари 1946 г., Сталин очертава главните задачи в следвоенния период:

Сега победата означава преди всичко, че е победила нашата съветска обществена система, че съветската обществена система успешно издържа изпита в пла мъците на войната и доказва неизстребимата си жизненост... Съветската обществена система доказа, че е по-жизнеспособна и по-стабилна от една несъветска обществена система... Съветската обществена система е по-добра форма за организация на обществото от всяка несъветска обществена система.⁽²⁸⁾

Началото на Студената война

Сочейки причините за войната, Сталин се позовава на истинната комунистическа идеология. Войната, казва той, е причинена не от Хитлер, а от самата капиталистическа система:

Ние, марксистите, твърдим, че в капиталистическата икономическа система са залегнали елементите на кризата и войната, а развитието на световния капитализъм не следва стабилен и плавен курс напред, а минава през кризи и катастрофи. С времето неравномерното развитие на капиталистическите държави води до остри противоречия в отношенията им и онези страни, които смятат себе си за ощетени от сировини и пазари, обикновено се опитват да подобрят положението и позицията си чрез употреба на оръжие.⁽²⁹⁾

От Сталиновия анализ излиза, че няма особена разлика между Хитлер и съюзниците на Съветския съюз във войната срещу Хитлер. Рано или късно една нова война е съвсем неизбежна и всъщност Съветският съюз не живее в истински мир, а във временно примирие. Задачата, която Сталин поставя пред Съветския съюз, е същата както преди войната: да стане достатъчно могъщ, за да превърне неизбежния конфликт в капиталистическа гражданска война и да отклони капиталистите от посегателство над комунистическата родина. Категорично е отхвърлена и най-малката вероятност съветските хора да бъдат оставени да живеят в мир и спокойствие. Тежката промишленост трябва да продължи да се развива, колективизацията на селското стопанство трябва да се доведе докрай, вътрешната опозиция – да бъде смазана.

Речта има обичайната предвоенна форма на катехизис, като Сталин задава въпроси и им отговаря сам. Рефренът е добре познат на скованата от страх публика: срещу неизвестни и неидентифицирани засега врагове се размахва заплахата от тотално унищожение, задето се осмеляват да застрашават социалистическата система. Никой не приема тези изявления като празни заплахи, защото почти всеки съветски гражданин ги е изпитал на своя гръб. В същото време Сталин поставя нови амбициозни цели: увеличение на производството на чугун десет пъти, на стомана петнайсет пъти, на добива на петрол четири пъти. „Единствено и само при тези условия нашата страна ще бъде застрахована срещу всякакви възможни опасности. Може би за изпълнението на тези задачи ще са необходими три петилетки, но те могат да бъдат изпълнени и ние сме длъжни да ги изпълним.“⁽³⁰⁾ Срокът от три петилетки означава, че нито един човек, оцелял от чистките и Втората световна война, няма да има шанса да води нормален живот.

По времето, когато Сталин произнася тази реч, външните министри на страните победителки продължават редовните си срещи, американските войски бързат да се изтеглят от Европа, а Чърчил още не е произнесъл прочутата си реч за желязната завеса. Сталин се връща към политиката си на конфронтация със Запада, защото разбира, че управляваната от него комунистическа партия просто не може да съществува в международна или вътрешна обстановка на мирно съвместно съществуване.

Възможно е – и твърде вероятно според мен – Сталин да се е готвел не толкова да създаде бъдещата орбита от сателити, колкото да стисне здраво

картите преди предстоящата дипломатическа равносметка. Всъщност абсолютният Сталинов контрол над Източна Европа се критикува от демокрациите само на думи, но не и така, че Stalin недвусмислено да разбере какви рискове поема. В резултат Съветският съюз успява да превърне военната окупация в мрежа от сателитни режими.

Отношението на Запада към собствения му ядрен монопол задълбочава безизходицата. Поironия на съдбата учените, които насочват усилията си към предотвратяване на ядрена война, защищават невероятното становище, че ядрените оръжия не са променили научения през Втората световна война урок и че стратегическите бомбардировки нямат решаващо значение.⁽³¹⁾ Кремълската пропаганда за непромененото стратегическо съотношение се възприема все по-нашироко. Причината, поради която американската военна доктрина в края на 40-те години също се основава на този извод, е в собствената ѝ бюрократична динамика. Отхвърляйки твърдението, че някое оръжие може да реши изхода от въоръжен конфликт, всеки от висшите командири се опитва да изтъкне значението на своя род войска. Така се развива концепцията, че ядрените оръжия са малко по-мощен експлозив, включен в общата стратегия, извлечена от опита от Втората световна война. През този период на сравнително най-голямо военно превъзходство на демокрациите това схващане води до масовата заблуда, че Съветският съюз е по-силният заради превъзходство в конвенционални твърдения.

Както и през 30-те години, отново Чърчил – в момента лидер на опозицията – се опитва да призове демокрациите да погледнат действителността в очите. На 5 март 1946 г. във Фултън, Мисури, той бие тревога по повод на съветския експанзионизъм, описвайки „желязната завеса“, спусната „от Шчечин на Балтийско море до Триест на Адриатика“. Руснаците вече са наложили прокомунистически правителства във всички окупирани от Червената армия страни, както и в съветската зона в Германия, най-развитият район от която буквально им е бил подарен от Съединените щати – не пропуска да подчертая той. В крайна сметка това „би дало на победените германци възможност да се предложат на търг между руснаците и западните демокрации“.

Чърчил заключава, че е нужен съюз между Съединените щати и Британска-та общност, за да се даде отпор на съветската заплаха. Но дългосрочното решение на въпроса е в европейското единство, „от което не бива да се изключва завинаги нито една нация“. Чърчил, който през 30-те години е първият убеден противник на Германия, става първият убеден поддръжник на подобряване на отношенията с Германия в края на 40-те години. Основната му теза обаче е, че времето не работи в полза на западните демокрации и че е крайно време да се постигне окончателно споразумение.

Не вярвам, че Съветска Русия желае война. Тя желае плодовете на войната и безкрайна експанзия на своята военна и идеологическа мощ. Докато все още имаме време, ние сме длъжни да се насочим днес и тук към трайно избягване на войната и възможно най-бързото установяване на условия за свобода и демокрация във всички страни. Няма да избегнем опасностите и трудностите, като си

Началото на Студената война

затворим очите пред тях. Те няма да изчезнат, ако просто стоим и чакаме да видим какво ще се случи, нито пък ще бъдат премахнати с политика на отстъпки. Нужно ни е окончателно споразумение и колкото по-дълго го отлагаме, толкова по-трудно ще ни бъде и толкова по-големи ще стават опасностите, които ни застрашават.⁽³³⁾

Причината никой да не е пророк в собствената си страна е, че пророчеството надхвърля опита и въображението на съвременниците. Признанието идва едва когато предсказанията станат действителност – твърде късно, за да се извлече полза. Съдбата отрежда на Чърчил участъка да остане непризнат от съюзените си, с изключение на един кратък период, когато физическото им оцеляване е заложено на карта. През 30-те години той призовава страната си да се въоръжава, докато съвременниците му настояват за преговори; през 40-те и 50-те години проповядва за „сваляне на картите“, докато, хипнотизирани от илюзията за самовнушната си слабост, съвременниците се интересуват как да станат по-силни.

В крайна сметка съветската орбита от сателити постепенно е изградена, донейде и поради липса на противодействие. Анализирайки Сталиновата реч за трите петилетки, Джордж Кенан описва в прочутата си „Дълга телеграма“ как Сталин би реагирал на сериозен външен натиск: „Интервенцията срещу Съветския съюз би била опустошителна за онези, които я предприемат, като същевременно тя ще причини ново забавяне в развитието на съветския социализъм и следователно трябва на всяка цена да бъде избягната [курсивът мой].“⁽³⁴⁾ Сталин просто не би могъл едновременно да възстановява Съветския съюз и да рискува сблъсък със Съединените щати. Широко обсъжданата съветска инвазия в Западна Европа е фантазия; най-вероятно Сталин ще се отдръпне, преди да възникнат сериозни търкания със Съединените щати, макар че преди това ще демонстрира мускули, за да изпита доколко сериозни са намеренията на Запада.

Сталин успява да наложи желаните от него граници в Източна Европа, без да поема особен риск, защото армиите му вече са окупирали тези територии. Когато обаче въпросът опира до налагането на режими от съветски тип в този район, действа много по- внимателно. През първите две години след войната комунистическа диктатура е установена само в Югославия и Албания. В останалите пет държави, които по-късно също се превръщат в съветски сателити – България, Чехословакия, Унгария, Полша и Румъния, – на власт са коалиционни правителства с преобладаващи позиции за комунистите, но все още без те да държат цялата власт. Две от тези страни – Чехословакия и Унгария – провеждат избори през първата година след края на войната, в резултат на което там се появяват истински многопартийни системи. Разбира се, всички некомунистически партии са подложени на системен тормоз, особено в Полша, но пряка съветска намеса все още няма.

През септември 1947 г. Андрей Жданов, смятан известно време за най-близкия съратник на Сталин, разграничава две категории държави в така наречения от него „антифашистки фронт“. В речта си, с която провъзгласява създаването

на Коминформ, официалната организация на всички комунистически партии по света и наследница на Коминтерна, той нарича Югославия, Чехословакия и Албания „новите демокрации“ (което звучи малко странно по отношение на Чехословакия, където комунистически преврат все още не е извършен). България, Румъния, Унгария и Финландия са поставени в друга категория, за която все още няма точно наименование.⁽³⁵⁾

Дали това означава, че Сталин е имал резервен вариант за Източна Европа по финландски модел: демократичен и национален, но зачитащ съветските интереси и позиции режим? Докато не бъдат отворени съветските архиви, можем само да тънем в предположения. Все пак знаем, че докато през 1945 г. Сталин твърди пред Хопкинс, че желае приятелско, но не непременно комунистическо правителство в Полша, неговите проконсули в тази страна действат тъкмо за обратното. Две години по-късно, когато Америка дава началото на програма за помощ на Гърция и Турция и започва да работи за обединяването на трите оккупационни зони в Германия, което довежда до създаването на Федералната република (виж глава XVIII), Сталин провежда още един разговор с американския държавен секретар. През април 1947 г., след 18 месеца безрезултатни и все по-остри разговори между четиридесета външни министри и поредица съветски заплахи и еднострани ходове, Сталин провежда с държавния секретар Маршал дълга среща, по време на която подчертава, че придава голямо значение на окончателното споразумение със Съединените щати. Той заявява, че липсата на напредък и открытиято противопоставяне са „едва първите дребни търкания и сблъсъци между разузнавателните отряди“⁽³⁶⁾, като твърди, че е възможен компромис по „всички [курсивът мой] основни въпроси“, и настоява, че „трябва да имаме търпение и да не бъдем пессимисти“⁽³⁷⁾.

Ако Сталин е говорил сериозно, то този велик комбинатор просто е объркал сметките, защото, след като е загубила доверие в искреността му, Америка трудно би могла отново да бъде убедена в добрите му намерения. Той злоупотребява просто защото така и не разбира психологията на западните демокрации и особено на Америка. В резултат се появяват планът „Маршал“, Атлантическият договор и западните военни блокове, които изобщо не са влизали в сметките му.

Чърчил почти сигурно е имал право – най-подходящият момент за политическо уреждане на всички въпроси е било времето непосредствено след края на войната. Дали тогава Сталин би направил сериозни отстъпки, е щяло да зависи в много голяма степен от хронологията и сериозността, с която биха му били представени предложенията и последиците от евентуален отказ. Колкото по-непосредствено след края на войната би станало това, толкова по-големи биха били шансовете за успех, при това на минимална цена. Силните позиции на Запада намаляват със скоростта, с която се изтеглят американските войски от Европа – поне до появата на плана „Маршал“ и НАТО.

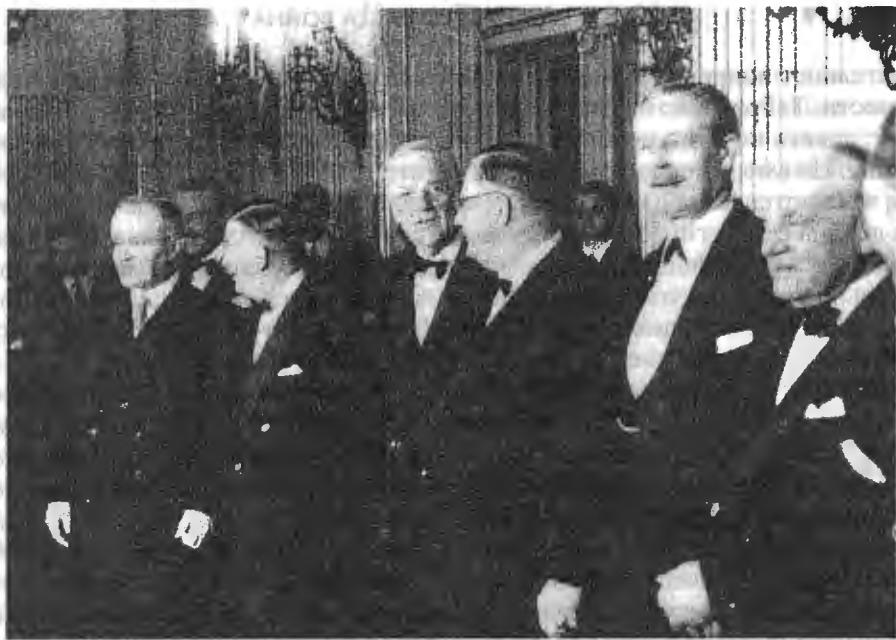
По време на разговора си с Маршал през 1947 г. съветският диктатор вече е проиграл своя шанс. Америка изпитва към него недоверие в същата степен, в която преди е вярвала от все сърце в добронамереността му. Дори ако рязката промяна в американска позиция от безкористна добра воля към тотална по-

Началото на Студената война

дозрителност попрехвърля мярката, тя просто отразява новите международни реалности. Теоретично би било възможно демократиите да изградят обединен фронт, докато вървят преговорите със Съветския съюз за окончателно споразумение. Но американските лидери и техните колеги от Западна Европа са убедени, че сплотеността и куражът на Запада са твърде крехки, за да издържат на една двойна стратегия. Комунистическите партии са втора по значение политическа сила във Франция и в Италия. Федерална република Германия, по това време в процес на създаване, се колебае дали да не изгражда националното си единство чрез неутралитет. И във Великобритания, и в Съединените щати движенията за мир открито се опълчват срещу политиката на сдържане.

В обръщение по радиото на 28 април държавният секретар Маршал посочва, че Западът окончателно е променил политическата си линия спрямо Съветския съюз. Той отхвърля намека на Сталин за компромиси, обосновавайки се, че „ние не можем да пренебрегнем фактора време. Европа се възстановява много по-бавно от очакваното. Налице са дезинтеграционни сили. Пациентът издържа, докато лекарите се суетят около него. Затова мисля, че вече сме изморени да чакаме обещаните компромиси и е крайно време да действаме... Докато е възможно да предприемем нещо, за да решим тези наболели проблеми, трябва да го направим незабавно“⁽³⁸⁾.

Америка взема решение да обедини Запада, вместо да преговаря с Източна Германия. Тя наистина няма друг избор, защото не може да си позволи риска да се хване за недомълвките на Сталин само за да открие впоследствие, че за него преговорите са средство да подкопае новия международен ред, който Америка се опитва да изгради. Сдържането се превръща в ръководен принцип за политиката на Запада през следващите 40 години.

ГЛАВА XVIII

Успехът и несгодите от политиката на сдържане

В края на 1945 г. американските политици изпадат в сериозно затруднение. Потсдам и последвалите го срещи на външните министри са в задълнена улица. Сталин налага волята си в Източна Европа, без изобщо да се съобразява с американската загриженост за запазване на демокрацията. В Полша, България и Румъния американските дипломати непрекъснато се сблъскват със съветската безкомпромисност. В победените Германия и Италия Москва сякаш е забравила значението на думата „партийорство“. Какво могат да направят американските политици?

През пролетта на 1946 г. Труман се опитва да отговори на този въпрос, като поставя началото на „по-твърда“ политика, и успява да наложи волята си и да принуди съветските военни части да се евакуират от Азербайджан. Но той постига това в рамките на уилсънианските принципи. Подобно на Рузвелт Труман отрича политиката на баланс на силите. Той ненавижда оправданието, че Америка действа по този начин заради сигурността, и прави всичко възможно да

обясни действията ѝ с общочовешките принципи и новата Харта на Обединените нации. Труман възприема зараждащото се единоборство между Съединените щати и Съветския съюз като двубой между доброто и злото, а не като борба за сфери на политическо влияние.

Въпреки това тези сфери на влияние фактически започват да се очертават независимо как ги наричат американските държавници, и остават да съществуват до рухването на комунистическата система четири десетилетия по-късно. Под ръководството на Съединените щати са обединени трите окупирани от Запада германски зони, докато Съветският съюз превръща страните от Източна Европа в свои придатъци. Някогашните сили на Оста – Италия, Япония и Федерална република Германия (след 1949 г.) – постепенно се ориентират към Съединените щати. Съветският съюз циментира влиянието си в Източна Европа, създавайки Варшавския договор, но този съюз на думи очевидно се крепи върху принудата. Едновременно Кремъл полага всички усилия, за да наруши процеса на консолидация на Запада, като раздухва партизанска война в Гърция и подкрепя масовите демонстрации, организирани от комунистическите партии, особено във Франция и Италия.

Американските ръководители знаят, че са длъжни да се съпротивяват срещу по-нататъшната съветска експанзия, ала националната им традиция ги кара да търсят оправдание за тази съпротива във всевъзможни принципи, но не и в традиционната политика на баланс на силите. Американските лидери не го правят само от лицемерие. Когато най-сетне признават, че Рузвелтовата идея за Четиридесет и пътица е неосъществима, те предпочитат да представят новото развитие като временна отстъпка по пътя към нов хармоничен световен ред. И се озовават пред чисто философско препятствие. Дали съветската безкомпромисност е временно явление, чието отмиране Вашингтон би могъл да изчака? Дали Америка, както са допускали бившият вицепрезидент Хенри Уолас и неговите последователи, не предизвиква неволно у руснаците параноя, защото не успява да изрази убедително мирните си намерения пред Сталин? Дали Сталин наистина е отхвърлил възможността за съюз с най-могъщата нация на света? Дали пък не иска да стане приятел на Америка?

И докато висшите политически кръгове във Вашингтон си бълскат главата над тези въпроси, от страната на съветите пристига доклад, чийто автор е Джордж Кенан, експерт по Русия и относително млад дипломат на работа в американското посолство в Москва. Този документ предлага философска и концептуална рамка за интерпретиране на Стalinовата външна политика и коренно променя гледната точка на Вашингтон: малко са дипломатическите доклади, постигали подобен резултат. Документът става известен под името „Дългата телеграма“⁽¹⁾. Кенан твърди, че Съединените щати трябва да престанат да се самообвиняват, че са причина за съветската безкомпромисност, и че принципите на съветската външна политика се коренят в самата съветска система. Накратко, той е убеден, че съветската външна политика е амалгама от комунистически идеологеми и старомоден имперски експанзионизъм.

Според Кенан комунистическата идеология представлява опорната точка на Стalinовия подход към света. Стalin смята, че западните капиталисти-

Дипломацията

чески сили са враждебни, и следователно противоречията между Съветския съюз и Америка не са продукт на недоразумение или грешка в общуването между Вашингтон и Москва, а са заложени в съветските представи за външния свят:

В тази [комунистическата] дълбоко алtruистична по същността си догма те намират оправдание за инстинктивния си страх от външния свят, за диктатурата, без която не знаят как да управляват, за жестокостите, които не смеят да не извършват, и за жертвите, които се чувстват длъжни да изискват. В името на марксизма са пожертвали всички морални ценности в своите методи и тактика. Днес те не могат да се лишат от всичко това. То е смокиновият лист на тяхната морална и интелектуална поченост. Без него те в най-добрия случай ще се озоват пред лицето на историята като последните от дълга поредица жестоки и екстравагантни руски владетели, безпощадно тласкали родината си към все по-голямо военно могъщество, за да гарантират външна сигурност за слабите си отвътре режими...⁽²⁾

От незапомнени времена, твърди Кенан, руските царе са се стремили да разширят териториите си. Те са се опитвали да завладеят Полша и да я превърнат в зависима страна. Смятали са България за изконна част от своята сфера на влияние и са се стремили към завоюването на топли пристанища в Средиземноморието, заради което са им били нужни черноморските проливи.

В дъното на невротичния възглед на Кремъл за световните отношения стои традиционното и инстинктивно руско чувство за несигурност. Първоначално това е била несигурността на един мирен селски народ, който живеел из безбрежните, открити отвред етапи, изложен на набезите на жестоките съседни варварски племена. Когато Русия установява контакт с по-развития в икономическо отношение Запад, към този страх се прибавя и страхът от по-компетентните, по-могъщи и по-високоорганизирани общества в тази част на света. Но този втори вид несигурност засяга не толкова руския народ, колкото неговите владетели, защото те несъмнено си дават сметка, че властта им е относително архаична по форма, крехка и изградена върху изкуствена психологическа база, неспособна да издържи сравнението или контакта с политическите системи на западните страни. По тази причина те изпитват вечен страх от чуждо нашествие, от пряк контакт между западния и техния собствен свят, опасяват се какво ще се случи, ако руснаците разберат истината за останалия свят или чужденците разберат истината за техния. И те се научили да търсят сигурност в търпеливата, но смъртносна борба за пълното разрушаване на съперническата мощ, а не във връзките и компромисите с нея.⁽³⁾

Ето такива са съветските цели, твърди Кенан, и никакви ухажвания от страна на Америка няма да ги променят. Той подчертава, че Америка трябва да се подгответи за продължителна борба, защото целите и философията на Съединените щати и Съветския съюз са съвършено несъвместими.

Първото систематизирано изложение на новия подход се появява в меморандум на Държавния департамент, представен пред една смесена комисия на

Успехът и несгодите от политиката на съдържане

1 април 1946 г. Той е подгответен от Х. Фрийман Матюс и представлява опит да се превърне същината на философските наблюдения на Кенан в действена външна политика. За пръв път в историята американски политически документ разглежда противоречията със Съветския съюз като ендемична характеристика на съветската система. Москва трябва да бъде убедена „отначало по дипломатически път, след това, ако се наложи, и със сила, че сегашният курс на нейната външна политика ще доведе Съветския съюз само и единствено до провал“⁽⁴⁾.

Дали тези смели думи, изречени по-малко от година след края на Втората световна война, означават, че Съединените щати ще защитават всеки заплашен район в периферията на огромната съветска империя? Матюс не смее да стигне по-надалеч и добавя две условия. Америка, казва той, има надмощие по море и по въздух, а Съветският съюз е по-силен на сушата. Установявайки, че „нашата сухопътна военна мощ е неефективна в Евразия“, меморандумът на Матюс ограничава употребата на сила до районите, в които на мошта „на съветските войски може да бъде противопоставена отбранителната военноморска и военновъздушна мощ на Съединените щати и техните съюзници“⁽⁵⁾. Второто условие изключва едностранини действия: „Хартата на Обединените нации представлява най-доброто и най-неоспоримо средство, чрез което Съединените щати могат да изразят своето несъгласие със съветската териториална експанзия.“⁽⁶⁾

Къде обаче могат да са налице тези две условия? Меморандумът на Матюс посочва следните рискови държави и територии: „Финландия, Скандинавия, Източна, Централна и Югоизточна Европа, Иран, Ирак, Турция, Афганистан, Шинян и Манджурия.“⁽⁷⁾ Бедата е, че нито една от тези страни не се намира в стратегическия обсег на Америка. Като илюстрация на продължаващото надценяване на възможностите на Великобритания меморандумът я призовава да изпълнява ролята на балансър: роля, на която само допреди няколко години американските лидери са се противопоставяли с всички сили (виж глава XVI):

На Съветска Русия няма да бъде позволено да установи хегемония над Европа и затова Обединеното кралство трябва да продължи да бъде основната икономическа и военна сила в Западна Европа. Следователно Съединените щати трябва да окажат на Обединеното кралство всяка възможна политическа, икономическа и ако е необходимо, военна подкрепа в рамките на Обединените нации...⁽⁸⁾

Меморандумът на Матюс не обяснява как стратегическият обхват на Великобритания ще надвиши този на Съединените щати.

Второто условие е не по-малко трудно за изпълнение. През своето кратко и безплодно съществуване Обществото на народите показва невъзможността да се организира колективно противодействие срещу голяма враждебна сила. При това страната, която меморандумът на Матюс визира като основна заплаха за сигурността, е членка на ООН и има право на вето. И ако Обединените нации не предприемат действие, а Съединените щати не могат да действат на своя глава, то тогава на Великобритания се пада чисто палиативна роля.

Дипломацията

Една от първите задачи в дългата и плодотворна кариера на Кларк Клифърд като президентски съветник е да отстрани неяснотите и ограниченията в меморандума на Матюс. В своя свръхсекретен анализ, направен на 24 септември 1946 г., Клифърд изразява съгласие с мнението, че политиката на Кремъл може да се промени единствено ако съветската военна сила бъде контрабалансирана: „Военната мощ на нашата страна ще бъде основната спирачка пред Съветския съюз да нападне Америка или жизненоважни за нашата сигурност райони в света.“⁽⁹⁾

По това време цитираното мнение е широко прието, ала Клифърд се основава на него, за да провъзгласи американската мисия за сигурност в глобален мащаб, който ще обхване „всички демократични страни, по някакъв начин заплашвани или застрашени от СССР“⁽¹⁰⁾. Не е съвсем ясно какво точно означава „демократични“. Дали това условие ограничава Америка до защитата на Западна Европа, или е жест на любезност, означаващ, че Съединените щати трябва да защитават и джунглите на Югоизточна Азия, и пустините на Близкия изток, и гъсто населената Западна Европа? С времето се налага второто тълкуване.

Клифърд отрича всяка възможност за политика на сдържане и традиционната дипломация. Според него съветско-американските търкания не са причинени от сблъсък на национални интереси – който по определение може да бъде разрешен с преговори, – а от моралните недостатъци на съветското ръководство. Следователно целта на американската политика е не толкова да възстанови баланса на силите, колкото да преобрази съветското общество. Както през 1917 г. Уилсън хвърля вината за обявяването на война на кайзера, а не на заплахата, която представлява Германия за американските интереси, така и Клифърд сега обвинява за съществуващото напрежение в съветско-американските отношения една „малобройна управляваща клика, а не съветски народ“⁽¹¹⁾. Нужна е съществена промяна в отношението на Русия и може би нов екип съветски ръководители, за да стане възможно сключването на общо споразумение между САЩ и СССР. В някакъв драматичен момент тези нови съветски ръководители „ще изработят с нас справедливо и обективно споразумение, когато осъзнаят, че сме твърде силни, за да бъдем победени, и твърде убедени, за да бъдем сплашени“⁽¹²⁾.

Нито Клифърд, нито някой друг американски държавник, участвал в дискусиите за Студената война, предлага специфични условия за прекратяване на конфронтацията или за започването на процес, водещ до преговори, с които ще се сложи край на тази конфронтация. Смята се, че преговорите са безсмислени, докато Съветският съюз изповядва своята идеология. Настигли ли обаче промяна в нея, споразумение ще бъде постигнато почти автоматично. Каквото и да стане, смята се, че предварителното обсъждане на евентуални споразумения само ще ограничи американската свобода на действие – използва се същият аргумент, както по времето на Втората световна война, за да се избегнат дискусиите за следвоенния свят.

Сега Америка има концептуалната рамка, за да оправдае практическата си съпротива срещу съветската експанзия. След края на войната съветският на-

тиск следва историческия руски модел. Съветският съюз контролира Балканиите (с изключение на Югославия), в Гърция бушува партизанска война с бази в комунистическа Югославия и съветския сателит България. Към Турция се отправят териториални претенции заедно с настояване за изграждането на съветски военни бази на Босфора и Дарданелите – искания, напомнящи онези, които Сталин е отправил към Хитлер на 25 ноември 1940 г. (виж глава XIV).

След края на войната Великобритания оказва икономическа и военна подкрепа и на Гърция, и на Турция. През зимата на 1946-1947 г. правителството на Атли уведомява Вашингтон, че повече не е в състояние да издържи на тази непосилна тежест. Труман е готов да стане приемник на Великобритания в историческата ѝ роля на преграда пред руските стремления към Средиземноморието, но нито американският народ, нито Конгресът могат да приемат традиционната geopolитическа нагласа на Великобритания. Съпротивата срещу съветския експанзионизъм трябва да произтича от строгите принципи на американския подход към външната политика.

Този императив става очевиден по време на една ключова среща, проведена на 27 февруари 1947 г. в Овалния кабинет. Труман, държавният секретар Маршал и неговият заместник Дийн Ачесън се опитват да убедят делегация от конгресмени, водена от републиканския сенатор на Мичиган Артър Ванденбърг, във важността на помощта за Гърция и Турция – твърде трудна задача, тъй като традиционно изолационистки настроените републиканци контролират и двете камари на Конгреса.

Маршал открива срещата с безстрастен анализ, който излага връзката между предлаганата програма за помощ и американските интереси. Той предизвиква обичайното мърморене за това, че „пак ли ние ще вадим кестените от огъня вместо Великобритания“, за неморалността на баланса на силите и непосилното тегло на външните помощи. Осъзнавайки, че администрацията е на път да загуби, Ачесън шепнешком питва Маршал дали това е лична схватка, или всички присъстващи могат да се включат в дискусията. После взема думата и както казва един помощник, „вкара в употреба всички възможни аргументи“. Ачесън енергично чергае пред групата едно мрачно бъдеще, в което превес ще имат силите на комунизма:

На света останаха само две велики сили... Съединените щати и Съветският съюз. Намираме се в ситуация, която няма аналог в световната история. От времето на Рим и Карthagен не е имало подобна поляризация на силите... Предприемането на мерки от Съединените щати за укрепването на страни, заплашени от съветската агресия или комунистическата поквара... е необходимо за защитата на сигурността на САЩ, за защитата на самата свобода.⁽¹³⁾

Когато става ясно, че Ачесън е събудил интереса на конгресмените, администрацията заема твърда позиция. От този момент насетне програмата за оказване на помощ на Гърция и Турция започва да се възприема като част от глобалната борба между демократията и диктатурата. Когато на 12 март 1947 г. Труман официално провъзгласява доктрината, която впоследствие получава неговото

Дипломацията

име, той пропуска стратегическия аспект от анализа на Ачесън и говори с традиционните уилсъниански термини за борбата между два начина на живот:

Единият начин на живот е основан върху волята на мнозинството и се отличава с независими институции, представително управление, свободни избори, гаранции за свободата на личността, свободата на словото и вероизповеданията и свободата от политическо потисничество. Другият начин на живот се основава върху волята на едно малцинство, насилиствено наложена на мнозинството. Той разчита на терора и насилието, цензурана върху радиото и пресата, нагласените избори и потискането на личните свободи.⁽¹⁴⁾

Нещо повече: защитавайки независими страни, Съединените щати действат от името на демокрацията и международната общност, въпреки че ветото на Съветския съюз би осуетило формалното одобрение на Обединените нации: „Помагайки на свободните и независими нации да запазят свободата си, Съединените щати ще прилагат стойност на принципите, залегнали в Хартата на Обединените нации.“⁽¹⁵⁾

Ако познаваха по-добре американската история, съветските лидери биха доловили скритата вдумите на президента заплаха. Доктрината „Труман“ отбелязва критичен поврат в американската външна политика, защото, след като веднъж Америка е хвърлила моралната ръкавица, онзи вид *Realpolitik*, който Сталин най-добре разбира, е заклеймен завинаги, а пазаренето за двустранни отстъпки – категорично изключено. Оттук насетне конфликтът може да бъде разрешен само при промяна в съветските цели, от срив на съветската система или от двете заедно.

Труман обявява доктрината си като „политика на Съединените щати в защита на свободните народи, които се съпротивяват срещу опитите да бъдат поробени от въоръжени малцинства или срещу външен натиск“.⁽¹⁶⁾ Неизбежни са критиките на интелектуалния елит спрямо така формулираната задача за защита на демокрацията: някои протестират, че Америка защищава страни, които са морално недостойни за помощта ѝ, въпреки че са важни. Други възразяват, че Америка се посвещава на защитата на общества, които, свободни или не, не са от жизнена важност за американската сигурност. Тези съмнения не могат да бъдат разсеяни и при всяка възникваща криза впоследствие ще предизвикват разгорещени спорове за целите на Америка. Така е до ден днешен. Оттогава американската външна политика е принудена да лавира между тези, които я обвиняват в неморалност, и онези, които я критикуват за това, че излизат извън рамките на националния интерес заради морализаторски кръстоносен поход.

След като целта е посочена и тя е самото бъдеще на демокрацията, Америка просто няма търпение да избухне някоя гражданска война, като тази в Гърция, за да изпита новата рецепта. На 5 юни, по-малко от три месеца след обявяването на доктрината „Труман“, в реч в Харвард държавният секретар Маршал натоварва Америка със задачата да премахне социалните и икономическите условия, които предизвикват агресия. Америка ще подкрепи Европа да се възстанови, казва

Маршал, за да се избегнат „политическата несигурност“ и „отчаянието“, Америка ще работи за укрепването на световната икономика и за развитието на свободните институции. Следователно: „Сигурен съм, че всяко правителство, което желае да помага за изпълнението на тази задача, ще има пълната подкрепа на правителството на Съединените щати.“⁽¹⁷⁾ С други думи, участието в плана „Маршал“ е отворено дори за правителствата на съветските сателити – знак, който Варшава и Прага възприемат, но Сталин го стъпква на часа.

Придържайки се към платформата за социални и икономически реформи, Съединените щати съобщават, че ще се противопоставят не само на правителства, но и на организации, които възпрепятстват процеса на възстановяване на Европа. Маршал посочва комунистическите партии и фронтовите им организации: „...правителствата, политическите партии или групите, които искат да удължат до безкрай човешкото страдание, за да извлекат политическа или друга полза за себе си, ще се сблъскват със съпротивата на Съединените щати.“⁽¹⁸⁾

Само една идеалистическа държава с пионерски дух и относително малък опит, като Съединените щати, може да предложи план за глобално икономическо възстановяване, основаващ се изцяло върху собствените ѝ ресурси. И въпреки това самият обхват на тази визия разделя национален ангажимент, който вдъхва на цяло едно поколение сили да преживее Студената война и да я спечели. Държавният секретар Маршал казва, че програмата за икономическо възстановяване ще бъде „насочена не срещу някоя държава или доктрина, а срещу глада, нищетата, отчаянието и хаоса.“⁽¹⁹⁾ Наскоро след провъзгласяването на Атлантическата харта се оказва, че американците са по-склонни да бъдат убедени да предприемат кръстоносен поход срещу глада и отчаянието, отколкото да мислят за непосредствения си личен интерес или за баланса на силите.

След тези повече или по-малко произволни инициативи се появява документ, който се превръща в библия на политиката на сдържане за цяло едно поколение и всъщност дава името на тази политика. Различните течения на следвоенната американска мисъл са събрани заедно в една изключителна статия, публикувана през юли 1947 г. в списание *Foreign Affairs*. Тя е анонимна, подписана с „X“, но впоследствие авторът ѝ е идентифициран: Джордж Ф. Кенан, тогава завеждащ Отдела за политическо планиране в Държавния департамент. Сред хилядите статии, написани след края на Втората световна война, Кенановата „Източниците на съветското поведение“ изпъква ярко. В тази ясна, страстна и красноречива версия на неговата „Дълга телеграма“ Кенан издига анализа на съветското предизвикателство до равнището на философия на историята.

По времето, когато излиза статията, съветската безкомпромисност се е превърнала в основна тема на всички политически документи. Особеният принос на Кенан е в посочването на корените на враждебността към демократичните страни в съветската вътрешна структура, както и на обяснението, защо тази структура ще се окаже абсолютно непроницаема за миролюбивата западна политика.

Напрежението спрямо външния свят е присъщо за самата природа на комунистическата философия и най-вече за вътрешното действие на съветската сис-

Дипломацията

тема. Партията е единствената организирана група, докато останалата част на обществото е разпокъсанаrudimentарна маса. Така непримиримата враждебност на Съветския съюз към външния свят е опит да се нагодят международните отношения към собствения му вътрешен ритъм. Главна грижа на съветската политика е:

да се убеди, че е запълнила всяка празна ниша и нищичка в света. Но ако срещне по пътя си непреодолими бариери, тя ги приема философски и се приспособява към тях... В съветската психология няма и помен от чувството, че дадена цел трябва да се постигне за определено време.⁽²⁰⁾

Начинът да се победи съветската стратегия е „провеждането на политика на категорично съдържане, изградена така, че да се противопоставя на руснаците с постоянна контрасила навред, където се появят признания, че те се канят да посегнат на интересите на един мирен и стабилен свят“⁽²¹⁾.

Подобно на почти всички външнополитически документи от това време Кенановата статия категорично отхвърля идеята за поставянето на конкретна дипломатическа цел. Онова, което той рисува, е отдавнашната американска мечта за мир, постигнат чрез покръстване на противника, въпреки че използва възвишен и много по-убедителен език от всички свои съвременници. Но за разлика от другите експерти Кенан посочва механизма, чрез който рано или късно, вследствие на един или друг силов сблъсък съветската система ще бъде коренно преобразена. И тъй като на тази система е съвършено неприсъщо „законното“ предаване на властта, Кенан смята, че вероятно в определен момент различни претенденти за властта биха могли

да се обърнат към тези политически незрели и неопитни маси, за да намерят подкрепа за своите цели. И ако някога се случи подобно нещо, то ще доведе до странни последствия за комунистическата партия: защото партийната членска маса е управлявана в желязна дисциплина и подчинение, а не с изкуството на компромиса и гъвкавостта... Следователно, ако някога нещо наруши единството и ефикасността на партията като политически инструмент, Съветска Русия за броени минути ще се превърне от едно от най-могъщите в едно от най-слабите и будещи съжаление общества.⁽²²⁾

Никой документ не е прогнозирал така точно онова, което наистина се случи след идването на Михаил Горбачов на власт. След последвалия тотален колапс на Съветския съюз може и да изглежда заядливо да се изгъква непосилно тежката задача, която Кенан възлага на своя народ, защото той изисква от Америка да се бори със съветското влияние и натиск в огромна по обхват периферия, обхващаща културите на Азия, Близкия изток и Европа, за неопределен период. Нещо повече, Кремъл е свободен да избира мястото за атака и естествено е да се насочва натам, където има най-голямо преимущество. През всички последвали кризи американската политическа цел е запазването на статуквото и едно глобално усилие, което ще доведе до окончателния срив на комунизма след серия продължителни и наглед несвършващи конфликти. Това върховно

изражение на американския национален оптимизъм и непоколебимата увереност в собствените възможности кара тънък наблюдател, като Джордж Кенан, да възложи на своя народ толкова глобална, трудна и в същото време реакционна роля.

Откровената до героичност доктрина за постоянна борба обрича американския народ на безкрайно съревнование, чито правила оставят инициативата в ръцете на врага и ограничават ролята на Америка до укрепване на държавите от нейната страна на разделителната линия – класическа политика на сфери на интерес. Отхвърляйки преговорите, политиката на сдържане губи ценно време през периода, когато Америка е относително най-силна – времето, през което притежава ядрения монопол. Налагайки предпоставката за сдържането – необходимостта от изграждане на силни позиции, – Студената война става повод за милитаризация и създава неточното усещане, че Западът е относително слаб.

И тъй, избавлението на Съветския съюз от комунизма се превръща в най-висшата цел на политиката, защото стабилност може да има едва след като се изкорени злото. Неслучайно Кенан завършва статията си с поучителен извод, описвайки международната роля на Америка като изпитание за стойността на нейните идеи; неговите нетърпеливи миролюбиви съграждани трябва да се научат да ценят търпението:

Въпросът за съветско-американските отношения в същността си е изпитание за общата стойност на Съединените щати като нация... Внимателният наблюдател на руско-американските отношения няма да открие никаква причина за оплакване от предизвикателствата на Кремъл към американското общество. Той по-скоро ще изпита известна благодарност към Проридението, че е дало на американския народ това неумолимо предизвикателство и че е поставило националната му сигурност в зависимост от сплотеността му и от поемането на отговорностите на морален и политически предводител, възложени му от историята.⁽²³⁾

Една от най-важните особености на тези благородни чувства е специфичната им двойственост. Те товарят Америка със световна мисия, но правят задачата толкова широкообхватна, че страната едва не се съсипва в опитите си да я изпълни. Но и тази двойственост на политиката на сдържане се превръща в изключителен импулс за американската политика. Въпреки пасивността в отношенията със Съветския съюз сдържането поражда упорита създателност при изграждането на „силни позиции“ във военната и икономическата област. Причината е, че в сдържането са вплетени уроците и убежденията, извлечени от най-важните събития в живота на предишното поколение: от новия ред идва изводът, че заплахата от политическа нестабилност възниква най-вече от различите между икономическите и обществените очаквания и действителността, за да се роди планът „Маршал“; от Втората световна война Америка научава, че най-добрата защита срещу агресията е пълното военно превъзходство и готовността то да бъде употребено – така се появява Атлантическият съюз. Планът „Маршал“ е създаден, за да изправи Европа на крака икономически. Северноатлантическият съюз (НАТО) трябва да се грижи за нейната сигурност.

Дипломацията

НАТО е първият мирновременен военен съюз в историята на Америка. Неговото създаване е пряко свързано с комунистическия преврат в Чехословакия през февруари 1948 г. След обявяването на плана „Маршал“ Stalin засилва комунистическия контрол над цяла Източна Европа и обхванат от параноя, изискава васална вярност и покорство от източноевропейските страни към Москва. Заподозрените и в най-незначителни национални чувства дългогодишни комунистически лидери са ликвидирани. В Чехословакия комунистите са завоювали победа на свободни избори и контролират правителството. Но и това не е достатъчно на Stalin. Избраното правителство е свалено, а некомунистическият му външен министър Ян Масарик, син на основателя на Чехословашката република, загива, падайки от прозореца на своя кабинет – почти със сигурност хвърлен от комунистически наемни убийци. В Прага е установена комунистическа диктатура.

За втори път в едно десетилетие Прага се превръща в символ, около който се обединява борбата срещу тоталитаризма. Както нацистката окупация на Прага е последната капка, преляла чашата на търпението на Великобритания през 1939 г., така и комунистическият преврат девет години по-късно кара Съединените щати и западноевропейските демократии да се обединят в съпротивата си срещу налагането на подобна съдба на друга европейска държава.

Бруталността на чешкия преврат подклажда страховете, че руснаците ще предизвикат и други подобни събития, ще подбудят още комунистически *coup d'état*, бързайки след това да признаят новите правителства и да ги подкрепят с военна сила. И през април 1948 г. няколко западноевропейски държави се обединяват в Брюкселския пакт – отбранителен съюз, чиято задача е съпротива срещу всеки насилиствен опит да се свалят демократични правителства. Но всички анализи на относителните позиции на силата показват, че Западна Европа не разполага с достатъчни сили, за да отблъсне съветско нападение. Така се появява Североатлантическият съюз и Америка се обвързва с отбраната на Западна Европа. НАТО представлява безprecedентно отклонение от принципите на американската външна политика: американски и канадски въоръжени сили се присъединяват към западноевропейските войски под обединеното командване на НАТО. В резултат започва конфронтация между два военни съюза и две сфери на влияние по цялото протежение на линията, разделяща Централна Европа.

Но не така се възприема процесът в Америка. Уилсънизмът е залегнал твърде дълбоко в политиката, за да нарече Америка съюз едно споразумение, предназначено да защити териториалното статукво в Европа. И говорителите от администрацията на Truman полагат огромни усилия да отграничат НАТО от всякакво оприличаване с традиционна коалиция за защита на баланса на силите. В светлината на често повтаряната цел – „създаването на силни позиции“ – това изисква изключителна гъвкавост и изобретателност. Говорителите на администрацията се справят с чест. Когато Уорън Остин, бивш сенатор, назначен за посланик в ООН, говори в полза на НАТО пред сенатската Комисия по външните работи през април 1949 г., той решава проблема, обявявайки политика на баланс на силите за мъртва:

УСПЕХЪТ И НЕСГОДИТЕ ОТ ПОЛИТИКАТА НА СДЪРЖАНЕ

Със създаването на ООН престарелият ветеран, балансът на силите, бе пратен в забвение. Стремежът на страните членки на Обединените нации да съединят усилията си в международна организация, за да поддържат мира и сигурността в света и да вземат ефикасни колективни мерки в тази насока, създава преобладаващ силов фактор за запазването на мира. Ето така си отиде никогашната политика на баланс на силите.⁽²⁴⁾

Сенатската Комисия по външните работи с удоволствие приема това високопарно изявление. Повечето защитници на Атлантическия съюз непрекъснато се позовават на един документ на Държавния департамент, озаглавен „Различите между Атлантическия съюз и традиционните военни съюзи“⁽²⁵⁾. Този необикновен документ представя исторически преглед на седем съюза, започвайки от началото на XIX век: от Свещения съюз през 1815 г. до пакта между Съветския съюз и нацистка Германия от 1939 г. Заключението е, че Североатлантическият съюз се различава от всички тях „както по съдържание, така и по дух“. Макар че „повечето“ традиционни военни съюзи „благочестиво“ отхвърлят каквито и да е „агресивни или експанзионистични намерения“, те далеч невинаги са само отбранителни.

Изненадващо в документа на Държавния департамент се твърди, че целта на НАТО не е да се защити статуквото в Европа, и това навсякъде е било нещо ново за съюзниците на Америка. Атлантическият съюз ще брани принципи, а не територии, се казва в документа; той няма да се съпротивява на промените, а само на употребата на сила при опит за промени. Накрая анализът на Държавния департамент заключава, че Североатлантическия съюз „не е насочен срещу никоя държава, а само и единствено срещу агресията“. Целта е не да се накланя балансът на силите, а да се укрепва „балансът на принципите“. Документът приветства както Североатлантическия съюз, така и създадения по същото време Пакт от Рио за отбрана на Западното полукълбо като „ново развитие на концепцията за колективна сигурност“. Това дава основание на председателя на сенатската комисия Том Конъли да обяви, че съюзът не е военно споразумение, а „съюз срещу самата война“.

За такъв анализ нито един студент по история няма да получи и тройка. Исторически погледнато, военните съюзи рядко назовават по име държавите, срещу които са насочени. Вместо това те описват условията, при които съюзът е длъжен да действа – същото важи и за НАТО. Понеже през 1949 г. единственият потенциален агресор в Европа е Съветският съюз, още по-безпредметно в сравнение с миналото е споменаването на конкретно име. Категоричното изявление, че Съединените щати ще защитават принципи, а не територии, е типично американско, макар и не съвсем убедително за страните, чието най-голямо опасение е съветският териториален експанзионизъм. Аргументът, че Америка ще се съпротивява срещу промяна, постигната със сила, а не срещу самата промяна, е колкото стереотипен, толкова и обезпокоителен: в цялата дълга история на Европа не е възможно да се изброят много, ако изобщо ги е имало, териториални промени, постигнати другояче освен със сила.

Дипломацията

Така или иначе, малко документи на Държавния департамент са били посрещани с такова безрезервно одобрение от обичайно бдителната сенатска Комисия по външните работи. Сенаторът Конъли става пламенен защитник на тезата на администрацията, че целта на НАТО е да се обявява срещу всяка агресия, а не срещу конкретна страна. Откъс от протокола на разговора с държавния секретар Дийн Ачесън дава представа за невероятния ентузиазъм на Конъли:

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ [сенаторът Конъли]: И така, господин секретар, вие обясняхте съвсем ясно – няма да е зле да наблгнем на факта, – че този съюз не е насочен срещу нито една конкретна държава, а само срещу онази нация или държава, която възнамерява да предприеме или е предприела въоръжена агресия срещу страна членка на съюза. Вярно ли е това?

ДЪРЖАВНИЯТ СЕКРЕТАР АЧЕСЪН: Вярно е, сенатор Конъли. Той не е насочен срещу конкретна страна, а само и единствено срещу въоръжена агресия.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: С други думи, стига някоя нация, не членка на съюза, да не планира, да не възнамерява да предприеме или да не е предприела въоръжена агресия или нападение срещу друга страна, то тя няма никакви основания да се страхува от този съюз.

СЕКРЕТАРЯТ АЧЕСЪН: Точно така, сенатор Конъли, и ми се струва, ако някоя държава обяви, че този съюз е насочен против нея, трябва да ѝ се припомни библейската поговорка „Гузен негонен бяга“⁽²⁷⁾

Въодушевената комисия практически започва да свидетелства от името на всички призовани, както например личи от показанията на министъра на от branата Луи Джонсън.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Въщност този съюз не е военен съюз в истинския смисъл на думата. Неговата задача се ограничава до защита срещу въоръжено нападение.

ДЖОНСЪН: Точно така, сър.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Той е пълната противоположност на един военен съюз.

ДЖОНСЪН: Изцяло е от branителен.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Изцяло е от branителен. Това е един мирен съюз, ако държите да го наричате съюз.

ДЖОНСЪН: Харесва ми това название.

ПРЕДСЕДАТЕЛЯТ: Това е съюз срещу въоръжено нападение, съюз срещу войната, лишен от най-характерните ангажименти на военните съюзи, каквито познаваме – така ли е?

ДЖОНСЪН: Точно така, сър.⁽²⁸⁾

С една дума, Атлантическият съюз не е военен съюз в истинския смисъл на думата и предявява претенции за нравствена универсалност. Той представлява международното мнозинство срещу малцинството, което създава проблеми. В известен смисъл ролята на Атлантическия съюз е да действа дотогава, докато Съветът за сигурност към ООН „не предприеме мерките, нужни за възстановяването на мира и сигурността“.

Успехът и несгодите от политиката на сдържане

Дийн Ачесън е изключително компетентен и опитен държавен секретар, отличен познавач на институцията си. Ясно можем да си представим насмешливите искри в очите му, докато е отговарял на въпросите на председателя на комисията. Ачесън има ясна представа за изискванията на баланса на силите, както се вижда от редица негови задълбочени анализи по геостратегическите въпроси.⁽³⁰⁾ Но той е твърде много американец в подхода си към дипломацията и е убеден, че, оставена сама да прилага своите похвати, Европа би объркала съвсем политиката си на баланс на силите и че концепцията за равновесието трябва да се облече в някакъв по-възвишен идеал, за да се възприеме в Америка. В реч пред асоциацията на харвардските възпитаници доста след ратифицирането на договора Ачесън продължава да защитава Атлантическия съюз в характерния американски дух – като новаторски подход към международните отношения:

...той е принос към международното сътрудничество за запазването на мира, защитата на човешките права, повишаването на жизнения стандарт и уважението към принципа за равнопоставеност и правото на самоопределение на всяка нация.⁽³¹⁾

Накратко, Америка е готова да направи за Атлантическия съюз всичко друго, само не и да го нарече съюз. Тя ще провежда историческата политика на коалиране, докато действията ѝ се обосновават с доктрината за колективна сигурност, посочена за пръв път от Уилсън като алтернатива на системата от военни съюзи. Така европейският баланс на силите е възвърнат към живот с типично американска реторика.

Не по-маловажно от сключването на Атлантическия съюз, макар и да оства по-незабелязано за американското общество, е създаването на Федерална република Германия чрез сливането на американската, френската и британска та оккупационна зона. От една страна, новата държава провала делото на Бисмарк, защото Германия ще остане разделена в обозримото бъдеще. От друга страна, съществуването на Федералната република представлява непрекъснато предизвикателство към съветското присъствие в Централна Европа, тъй като Федералната република не приема съществуването на комунистическата източногерманска съветска държава (чието създаване руснаките провъзгласяват в своята оккупационна зона). Цели две десетилетия Федералната република отказва да признае така наречената Германска демократична република и заплашва да прекрати своите дипломатически отношения с всяка държава, която я признае. След 1970 г. Федералната република се отказва от тъй наречената доктрина „Холщайн“ и установява дипломатически отношения с източногерманския сателит, въпреки че никога не се отрича от правото си да говори от името на цялото германско население.

Решителността, с която Америка се хвърля да запълни силовия вакуум в Европа, смайва и най-пламенните поддръжници на политиката на сдържане. Покъсно Чърчил отбелязва: „В края на 1944 г. изобщо не мислех, че Държавният департамент с масовата подкрепа на американското общество за по-малко от

Дипломацията

две години не само ще възприеме нашия курс, но и ще положи енергични и скъпоструващи усилия – дори с военен характер, – за да го доведе до успех.“⁽³²⁾

Четири години след безусловната капитулация на силите на Оста международният ред има много общи черти с периода, предхождащ Първата световна война: два твърди съюза с много тясно поле за дипломатическо маневриране, противопоставени навред по света. Разбира се, има поне една съществена разлика: съюзите преди Първата световна война се поддържат от страх, че преминаването на един от партньорите към другия съюз би сринало постройката, на която членовете разчитат за сигурността си. В действителност най-войнолюбивият партньор може да повлече останалите към пропастта. По времето на Студената война двете страни са доминирани от по една суперсила, в достатъчна степен незаменима и нежелаеща да поема рискове, с които да хвърли всеки един от съюзниците си в световна война. Освен това съществуването на ядрените оръжия изключва битуващата през 1914 г. илюзия, че войната ще е краткотрайна и безболезнена.

Американското водачество в съюза гарантира, че новият международен ред ще е оправдан от морална, понякога дори от месианска гледна точка. Американските лидери влагат усилия и правят жертви, безпрецедентни за една мирновременна коалиция, в името на фундаменталните ценности и окончателното установяване на мир в света, вместо да се отдават на сметки за националната сигурност и равновесието на силите, както е било характерно за европейската дипломация.

По-късно критиците подчертават цинизма на тази морална реторика, въпреки че за всеки, познаващ авторите на политиката на сдържане, не може да има съмнение в искреността им, а и Америка не би издържала четири десетилетия изтощителни усилия в името на политика, която не отразява нейните най-скърбовени ценности и идеали. Това ясно личи от факта, че и най-строго секретните правителствени документи, непредназначени за широката публика, са просмукиани от морални ценности.

Такъв е например документът на Съвета за национална сигурност (СНС-68) от април 1950 г., който чертае официалната американска стратегия в Студената война. СНС-68 определя националния интерес най-вече от гледна точка на моралните принципи. Според него моралните отстъпки са дори по-опасни от материалните:

...поражението на всяка свободна институция по света е поражение за всички свободни институции. Шокът, който изживяхме от разрушаването на Чехословакия, не е съизмерим с материалното значение, което има за нас Чехословакия. В материален план руснациите вече разполагаха с нейния капацитет. Когато обаче бе унищожен интегритетът на чехословашките институции, ние преживяхме морална загуба, много по-тежка от вече изживяната материална загуба.⁽³³⁾

След като жизнените интереси на Америка се определят на базата на морални принципи, стратегическите ѝ цели се формулират по-скоро от гледна точка на ценностите, отколкото на силата: „Трябва да станем силни чрез едновременно утвърждаване на нашите ценности във воденето на националния живот и

УСПЕХЪТ И НЕСГОДИТЕ ОТ ПОЛИТИКАТА НА СДЪРЖАНЕ

развитието на политическата и икономическата ни мощ.“⁽³⁴⁾ Доктрината на американските Отци основатели, че тяхната нация е пътеводен фар на свободата за цялото човечество, е пропила американската философия за Студената война. Отхвърляйки становището на някои американски мислители, обобщено в предупреждението на Джон Куинси Адамс, „да не се напускат пределите на страната, да не се преследват и унищожават чудовища“, авторите на СНС-68 представят Америка в ролята на кръстоносец: „Само чрез практическото утвърждаване на нашите основни морални ценности в страната и в чужбина можем да запазим собствения си интегритет: именно в това се състои истинското противодействие срещу плановете на Кремъл.“⁽³⁵⁾

Изразена по този начин, целта на Студената война е да върне противника в правата вяра: „да се спомогне за фундаментална промяна на същността на съветската система“ или „Съветите да възприемат специфичните и задължителни условия, необходими за съществуването на международна среда, в която процъфтяват свободните институции, като в нея руският народ ще получи нова възможност да поеме съдбата си в свои ръце“⁽³⁶⁾.

При все че СНС-68 предписва различни военни и икономически мерки, жизненоважни за изграждането на силни позиции, основната му тема не са взаимоотношенията в традиционната дипломация или апокалиптичното окончателно разчистване на сметките. Нежеланието да се използва ядрено оръжие или да се заплашва с употребата му в момент, когато Америка притежава атомния монопол, е обяснено по типично американски начин: победата в една ядрена война би довела до временен и следователно, до незадоволителен изход. Що се отнася до постигането на разрешение чрез преговори, „...единствената възможна база за общо споразумение биха били сфери на влияние и сфери без влияние – „споразумение“, което Кремъл с готовност ще използва, за да извлече възможно най-голяма изгода“⁽³⁷⁾. С други думи, Америка отказва да мисли върху възможността за нова победна война и дори върху възможността за постигане на окончателно разрешение на проблема, което би оставило противника с несменена вяра.

Въпреки очевидния си прагматичен реализъм СНС-68 започва с похвално слово за демокрацията и завършва с убеждението, че в крайна сметка историята ще заработи в полза на Америка. Уникалното в този документ е съчетаването на универсалните ценности с отказ от употребата на сила. До този момент никој една велика страна не си е поставяла цели, изискващи толкова много нейни усилия, без да очаква в замяна абсолютно нищо освен разпостраняването на националните ѝ ценности. Тези цели трябва да бъдат постигнати чрез глобални реформи, а не чрез глобален кръстоносен поход. Случва се така, че за кратък период американската мощ е безprecedентно голяма, докато Америка живее с убеждението, че е сравнително слаба във военно отношение.

През този ранен етап от политиката на сдържане никой не може да си представи неизбежното напрежение, на което ще бъде подложена американската психика от сблъсъците, чиято основна цел е вътрешното променяне на противника, при пълната липса на критерии за оценка на междинните стъпки. Едва ли биха повярвали самоуверените американски лидери, че през следващите две

Дипломацията

десетилетия на тяхната страна ще се наложи да извърви пътя на раздиращи съмнения и вътрешни конфликти, преди да се събудне предсказанието им, че комунизмът ще претърпи пълен провал. По онова време те са изцяло обладани от желанието да посветят Америка на новата ѝ международна роля, отблъсквайки критиките срещу революционния поврат в американската външна политика.

Докато политиката на сдържане се оформя бавно, тя се критикува от три различни мисловни позиции. Първата е на „реалистите“, представяна от Уолтър Липман, който твърди, че политиката на сдържане ще доведе до психологическо и геополитическо свръхразпростиране и ще иззеди докрай американските ресурси. Говорител на втората е Уинстън Чърчил, който се възпротивява на отлагането на преговорите до момента, в който ще бъдат изградени позиции на силата. Аргументът на Чърчил е, че Западът никога повече няма да бъде толкова силен, колкото в самото начало на Студената война, и че следователно относително силната му позиция в едни евентуални преговори с времето ще отслабва все повече. И най-сетне, идва Хенри Уолас, който отрича моралното право на Америка да води политика на сдържане. Постулирайки фундаментално морално равенство между двете страни, Уолас твърди, че съветската сфера на влияние в Източна Европа е легитимна и че американската съпротива срещу нея само увеличава напрежението. Той настоява за връщане към политиката на Рузвълт: Америка да прекрати едностранно Студената война.

Най-убедителният говорител на реалистите Уолтър Липман отхвърля версията на Кенан, че в съветското общество се съдържат зародишите на собствения му упадък. Той смята, че тази теория е твърде спекулативна, за да може да служи за основа на американската политика:

В оценките на господин Х няма и намек за евентуални уговорки. Няма каквато и да е застраховка срещу лош късмет, лошо управление, грешки и непредвидени обстоятелства. Той ни моли да приемем, че съветската мощ е загниваща, и ни убеждава, че най-съкровените ни надежди ще се събуднат в най-скоро време.⁽³⁸⁾

Липман твърди, че политиката на сдържане ще въвлече Америка в намеса във вътрешните работи на страните, разположени по периферията на огромната съветска империя, някои от които по негово мнение дори не са модерни държави в истинския смисъл на думата. Военните ангажименти на Америка толкова далеч от страната няма да засилият американската сигурност и ще отслабят американската решителност. Според Липман политиката на сдържане представя на Съветския съюз възможност да докара до голямо обезсърчение Съединените щати и същевременно да държи дипломатическата и дори военната инициатива в свои ръце.

Липман подчертава колко е важно да се установят критерии за определяне на районите, в които съпротивата срещу съветска експанзия е от жизнено значение за американските интереси. Без такива критерии Съединените щати ще бъдат принудени да организират „хетерогенно пълчище от сателити, клиенти, зависими държави и марionетки“, позволявайки на новите съюзници на Аме-

УСПЕХЪТ И НЕСГОДИТЕ ОТ ПОЛИТИКАТА НА СДЪРЖАНЕ

рика да използват политиката на сдържане за собствени цели. Съединените щати ще бъдат принудени да подкрепят нежизнеспособни режими, оставяйки Вашингтон да прави злощастен избор между „изглеждането на противоречия, поражението и унищожението и подпомагането [на американските съюзници] на невероятно висока цена“⁽³⁹⁾.

Това наистина е пророческа картина на онова, което чака Съединените щати, колкото и лекът, предлаган от Липман, да не е по сърце на универсалистката американска традиция, много по-близка до очакваната от Кенан апокалиптична развръзка. Липман иска американската външна политика да се ръководи в по-голяма степен от анализа на всеки отделен случай, засягащ американските интереси, отколкото от общи, смятани за универсално приложими принципи. Според него американската политика трябва да се стреми по-малко към отхвърляне на комунистическата система и повече към възстановяване на унищожения от войната баланс на силите в Европа. Сдържането предполага една вечно разделена Европа, докато същинският интерес на Америка изисква изтласкане на съветската военна машина от центъра на европейския континент:

В продължение на повече от столетие всички руски правителства са се стремили към експанзия в Източна Европа, но едва след като Червената армия достигна Елба, управниците на Русия можаха да осъществят амбициите на Руската империя и идеологическите цели на комунизма. Следователно една истинска политика трябва да има за своя най-важна цел такова разрешение на проблема, което ще доведе до освобождаването на Европа... Американската мощ трябва да бъде насочена не към „сдържане“ на руснаци, а към поставяне на цялата руска военна машина в шах и оказване на непрекъснат натиск в помощ на дипломатическата политика, чиято конкретна цел е да се постигне споразумение, което предполага изтегляне.⁽⁴⁰⁾

В следвоенния период съдбата изсипва върху Америка истински рог на изобилие от таланти. Американските политически лидери са изтъкнати и опитни мъже, а зад тях стои резерв от изключителни фигури, като Джон Макклоу, Робърт Лъвет, Дейвид Брус, Елсуърт Бънкър, Аверил Хариман и Джон Фостър Дълес, които независимо от участието или неучасието си в правителството са винаги на разположение на президента без оглед на личните си партийни пристрастия.

Америка може да черпи от интелектуалната сила и на Липман, и на Кенан, когато те са в разцвета на силите си. Кенан дълбоко осъзнава вродените слабости на комунизма; Липман съвсем точно предсказва рисковете от една предимно реакционна външна политика, основана на сдържането. Кенан призовава към търпение, за да се даде възможност на историята да покаже неизбежните си тенденции; Липман призовава към дипломатически инициативи за постигане на европейско споразумение, докато Америка все още е доминираща световна сила. Кенан притежава силна интуиция за дълбоките подтици на американското общество; от своя страна Липман съзира неизбежните напрежения, свързани с една безкрайна наглед безизходица и със съмнителните каузи, на които Америка ще е принудена да даде подкрепата си, следвайки политиката на сдържане.

Дипломацията

В крайна сметка анализите на Липман са подкрепени от значителен брой личности, предимно от средите на противниците на конфронтация със Съветския съюз. Тяхното одобрение е предизвикано главно от един аспект в аргументите на Липман – те подчертават критичния им дух, пренебрегвайки направените препоръки. Те оценяват призыва на Липман за по-ограничени цели, но не вземат под внимание съвета му за по-настъпателна дипломация. И става така, че през 40-те години най-убедителната алтернативна стратегия на доктрината на сдържането идва от Уинстън Чърчил, тогавашен лидер на опозицията в английския парламент.

Чърчил получава широко признание за формулировката си относно Студената война след известната реч за желязната завеса, произнесена във Фултън, Мисури. На всеки етап от Втората световна война Чърчил полага всички усилия да ограничи съветската експанзия, за да увеличи козовете в ръцете на западните демокрации при преговорите след края на войната. Чърчил подкрепя политиката на сдържане, но не я възприема като цел. Не желаейки пасивно да изчаква рухването на комунизма, той по-скоро се опитва да кове историята, отколкото да разчита тя сама да доведе до очаквания от него резултат. Той се стреми към договаряне на споразумение.

Чърчиловата реч във Фултън само намеква за преговори. На 9 октомври 1948 г. в Ландудно, Уелс, Чърчил отново изтъква, че позицията на Запада никога няма да бъде толкова силна, колкото е в момента. В една доста подценявана реч той казва:

Въпросът е: какво ще стане, когато те също направят атомна бомба и натрупат огромни военни запаси? Сами преценете какво ще се случи тогава, имайки предвид какво става сега. Щом сега се държат така нагло, как ли ще се държат тогава?... Никой разумен човек не вярва, че разполагаме с безкрайно време. Трябва да доведем нещата докрай и да постигнем окончателно споразумение. Не бива да продължаваме да живеем безгрижно, безценно и неподгответни, чакайки да се случи нещо, тоест чакайки да се случи нещо лошо. Много по-вероятно е западните нации да постигнат трайно споразумение без кръвопролития, ако поставят своите справедливи искания, докато притежават ядрената мощ, преди руските комунисти също да са се сдобили с нея.⁽⁴¹⁾

Две години по-късно Чърчил пледира за същата кауза пред Камарата на общините: демократите са достатъчно силни да преговарят и ако чакат, само ще отслабят позициите си. В реч на 30 ноември 1950 г., защитавайки превъръжаването на НАТО, той предупреждава, че то няма да промени позицията на Запада, която в крайна сметка зависи от ядрения монопол на Америка:

...правилно е да изграждаме силите си колкото можем по-бързо, но нищо в този процес през периода, за който споменах, няма да лиши Русия от ефективното ѝ превъзходство в онова, което сега наричаме конвенционални оръжия. Въоръжаването ще засили единството на Европа и ще увеличи препятствията пред агресията... Тъй че аз подкрепям усилията да се постигне споразумение със Съветска Русия при първата удобна възможност, както и полагането на тези усилия, дока-

Успехът и несгодите от политиката на сдържане

то все още огромното и неизмеримо превъзходство на американската атомна бомба компенсира съветското превъзходство във всички останали военни обlastи.⁽⁴²⁾

За Чърчил позицията на силата вече е налице, за американските лидери тя тежко трябва да се постига. Чърчил вижда в преговорите средство за подсилване на дипломацията. И въпреки че никога не стига до конкретизиране, речите му красноречиво подсказват, че е имал наум един вид дипломатически ултиматум, поставен от западните демокрации. Американските лидери не желаят да използват ядрения си монопол дори като заплаха. Чърчил иска да свие съветската зона на влияние, но е готов да съществува със сведена до определени граници съветска мощ. Американските лидери изпитват органична неприязнь към сферите на влияние. Те искат да унищожат, а не просто да свият сферата на своя противник. Те предпочитат да изчакат пълната си победа и падането на комунизма без оглед на времето, за да могат да постигнат разрешение на проблема за световен ред в Уилсънов дух.

Противоречието е заложено в различния исторически опит на Великобритания и Америка. Страната на Чърчил твърде добре познава последствията от неизпипано крайно решение; Труман и съветниците му изхождат от традиция, която повелява, че след като един проблем бъде посочен, нормално е за решаването му да се разгърнат огромни ресурси. Оттук идва предпочтитанието на Америка към окончателни разрешения, както и недоверието ѝ в британския специалист – компромисите. Чърчил не изпитва концептуални затруднения да съчетае изграждането на позиции на силата с активна дипломация, упражняваща натиск за окончателно разрешаване на проблема. Американските лидери възприемат тези усилия като последователни фази – както са постъпили през Втората световна война и както ще постъпят в Корея и Виетнам. Американско гледище надделява, защото Америка е по-силна от Великобритания и защото като лидер на британската опозиция Чърчил не е в състояние да наложи стратегията си.

В крайна сметка обаче най-откритите и настоятелни критики към американската политика идват не от Липмановата школа на реалистите или от Чърчиловата концепция за баланс на силите, а от една традиция с дълбоки корени в американската радикална мисъл. И докато Липман и Чърчил приемат позицията на Трумановата администрация, че съветският експанзионизъм представлява сериозно предизвикателство, и възразяват единствено срещу възприетата стратегия за съпротива срещу него, то радикалните критици отхвърлят всички аспекти на политиката на сдържане. Техен главен говорител е Хенри Уолас, вицепрезидент по времето на третия президентски мандат на Рузвелт, бивш министър на земеделието и министър на търговията в правителството на Труман.

Рожба на американската популистка традиция, като истински янки Уолас изпитва огромно недоверие към Великобритания. Подобно на повечето американски либерали още от времето на Джеферсън той твърди, че „международните отношения трябва да бъдат ръководени от същите морални принципи,

Дипломацията

които важат в личния живот на всеки човек“⁽⁴³⁾. Според Уолас Америка е загубила своя морален компас и води външна политика, „основана върху принципите на Макиавели: лъжата, насилието и недоверието“, както заявява в Медисън Скуеър Гардън на 12 септември 1946 г.⁽⁴⁴⁾ И тъй като предразсъдъците, омразата и страхът са в основата на международните конфликти, Съединените щати нямат никакво морално право да се намесват в делата на другите, преди да са изкоренили тези злини от собственото си общество.

Новият радикализъм преузвърждава историческата мисия на Америка като фар на свободата, но впоследствие се обръща против самия себе си. Твърдението, че Америка и Съветският съюз са равностойни в морално отношение, се превръща в характерна черта на радикалните критики през целия период на Студената война. Според Уолас самата идея, че Америка има международни отговорности, е истински пример за аргантността на силата. Той твърди, че британците подлъгват наивните американци да им свършат работата: „Британската политика очевидно се стреми да подклажда недоверие между Съединените щати и Русия и по този начин да създаде предпоставки за избухването на трета световна война.“⁽⁴⁵⁾

За Уолас Трумановото виждане за конфликта като за сблъсък между демокрацията и диктатурата е абсолютна фантазия. През 1945 г., когато съветските следвоенни репресии стават все по-очевидни и жестокостта, с която се провежда колективизацията, е всепризнат факт, Уолас заявява, че „днес руснаците по-вече от всякога имат политически свободи“. Освен това съзира „все по-многобройни признания за религиозна толерантност“ в ССР и твърди, че съществува „пълна липса на конфликт между Съединените щати и Съветския съюз“⁽⁴⁶⁾.

Уолас смята, че съветската политика е движена много повече от страх, отколкото от експанзионизъм. През март 1946 г., докато все още е министър на търговията, той пише на Труман:

Събитията през последните няколко месеца върнаха руснаците към предвоенния им страх от „капиталистическа обсада“ и към погрешното им убеждение, че западният свят, в това число и Съединените щати, е неизменно и единодушно враждебно настроен към тях.⁽⁴⁷⁾

В речта си в Медисън Скуеър Гардън шест месеца по-късно Уолас отправя пряко предизвикателство към Труман, което кара президента да изиска оставката му:

Може и да не ни се нрави онова, което прави Русия в Източна Европа. Нейният тип поземлена реформа, експроприацията на промишлените предприятия и смазването на основните свободи засягат голямото мнозинство от народа на Съединените щати. Но независимо дали ни харесва или не, руснаците ще се опитат да наложат социализъм в тяхната сфера на влияние точно както ние се опитваме да установим демокрация в нашата... Руските представи за социално-икономическа справедливост се налагат в почти една трета от света. Нашите идеи за свобода и демокрация ще владеят останалата част. Двете идеи ще се стремят да докажат коя е в състояние да удовлетвори най-добре желанията на обикновения човек, всяка в своята сфера.⁽⁴⁸⁾

УСПЕХЪТ И НЕСГОДИТЕ ОТ ПОЛИТИКАТА НА СДЪРЖАНЕ

Доста любопитна смяна на ролите, при която самообявилият се за защитник на морала във външната политика приема една съветска сфера на влияние в Източна Европа от чисто практически съображения, докато администрацията, която критикува заради циничната ѝ политика на силата, отхвърля съветската сфера от чисто морални съображения.

Според Уолас Америка няма никакво право да се намесва едностранино във вътрешните работи на която и да е страна по света. Отбраната е легитимна единствено с одобрението на Обединените нации (независимо че Съветският съюз има право на вето), а икономическата помощ трябва да се разпределя чрез международните институции. Тъй като планът „Маршал“ не отговаря на изискванията му, Уолас предсказва, че в крайна сметка той ще навлече на Америка омразата на цялото човечество.⁽⁴⁹⁾

Предизвикателните твърдения на Уолас са опровергани напълно с комунистическия преврат в Чехословакия, блокадата на Берлин и нахлуването в Южна Корея. Като кандидат-президент през 1948 г. той събира едва 1 милион гласа – повечето от тях в Ню Йорк – срещу 24 милиона за Труман. По този начин остава четвърти, след кандидата на диксиликратите Стром Търмонд.

Така или иначе, Уолас успява да развие тезите, които остават опорна точка на американската радикална критика през цялата Студена война и се превръщат в основна тема по време на Виетнамската война. Подчертава се моралната неадекватност на Америка, както и на приятелските държави, които тя подкрепя; поставя се генерален знак на равенство между морала на Америка и комунистическите ѝ съперници; твърди се, че Америка няма никакви задължения да защитава който и да е район в света срещу обикновено въображаеми заплахи, както и че мнението на световната общественост е по-добър ориентир за външната политика от geopolитическите концепции. Когато за пръв път е направено предложение да се помогне на Гърция и Турция, Уолас настоятелно призовава администрацията на Труман да постави въпроса пред Обединените нации. Ако „руснаците упражнят своето право на вето, тогава моралната тежест ще падне върху техните плещи... Когато ние действаме самостоятелно... моралната тежест остава върху нас“⁽⁵⁰⁾. Моралността означава много повече от защитата на американските geopolитически интереси.

Въпреки че радикалната критика на Уолас към американската следвоенна външна политика претърпява провал през 40-те години, нейните основни постулати са свързани с дълбоките корени на американския идеализъм, който продължава да владее душата на нацията. Същите морални убеждения, които са вдъхнали на Америка енергията да поеме международни задължения, съдържат и потенциала да се опълчват срещу политиката ѝ заради разочарования от външния свят или от собствените ѝ слабости. През 20-те години изолационизъмът е накарал Америка да се оттегли с обяснението, че е прекалено добра за света; в движението на Уолас той отново надига глава, този път с обяснението, че Америка трябва да се оттегли, защото не е достатъчно добра за света.

И все пак, когато Америка поема своя пръв постоянен мирновременен международен ангажимент, съмненията в себе си все още са далеч напред в бъдещето. Поколението, което изгражда Новия ред и печели Втората световна вой-

Дипломацията

на, притежава огромна вяра в себе си и в безкрайните американски възможности, а идеализмът на нацията отговаря на типа отношения в двуполюсен свят, спрямо който тънките комбинации на традиционната дипломация на баланс на силите ни най-малко не са подходящи. Само общество с огромна вяра в собствените постижения и бъдеще притежава ресурсите и може да се посвети на задачата да изгради световен ред, в който победените врагове ще бъдат превърнати в приятели, изтощените съюзници – подпомогнати, а враговете – обърнати в правата вяра. Великите дела често се предприемат с известна доза пристодушие.

В резултат на политиката на сдържане Съединените щати започват да водят преобладаващо пасивна дипломация тъкмо през периода на най-голямото си могъщество. Ето защо сдържането се критикува все повече и повече от още една група, чийто най-красноречив изразител става Джон Фостър Дълес. Това са консерватори, които приемат обосновките на сдържането, но си задават въпроса, защо не се взимат бързи мерки за прилагането му. Дори в крайна сметка политиката на възпиране наистина да доведе до подкопаване на съветското общество, изтъкват тези критици, тя ще продължи прекалено дълго и ще струва много скъпо. Сдържането би могло да се ускори с освободителна стратегия. Към края на президентския мандат на Труман политиката на сдържане попада под кръстосания огън на тези, които я смятат за твърде войнолюбива (последователите на Уолас), и на онези, които я смятат за прекалено пасивна (консервативните републиканци).

Противоречието се задълбочава, защото, както предсказва Липман, международните кризи започват да се изместват по периферията на Земното кълбо, където моралните принципи са доста смътни, а праяката заплаха за американската сигурност – трудна за доказване. Америка бива въвлечена във войни в незашитени от съюзи райони, на страната на съмнителни каузи заради неокончательни разрешения. От Корея до Виетнам тези начинания поддържат съществуването на радикалната критика, която продължава да изразява съмнения в моралните достойнства на политиката на сдържане.

Така изплува нов вариант на американската изключителност. С всичките си несъвършенства Америка от XIX век се смята за фар на свободата; през 60-те и 70-те години на XX век този фар доста избледнява и се нуждае от ново подклаждане, за да се завърне Америка към историческата си роля на вдъхновител на каузата на свободата. Дискусиите за сдържането се превръщат в битка за душата на Америка.

През 1957 г. се налага дори Джордж Кенан да разтълкува възпирането в тази светлина:

На моите сънародници, които често ми задават въпроса, накъде да насочим вниманието си, за да се противопоставим на съветската заплаха, трябва да отговоря така: към нашите американски недостатъци, към нещата, от които се срамуваме и които ни тревожат: расизма, условията за живот в големите ни градове, образоването и средата, в която расте младежта ни, разширяващата се пропаст между тясната специализация и ниската обща култура.⁽⁵¹⁾

УСПЕХЪТ И НЕСГОДИТЕ ОТ ПОЛИТИКАТА НА СДЪРЖАНЕ

Десет години по-рано, преди да се разочарова от онова, което нарича милитаризация на своята теория, Джордж Кенан би осъзнал, че такъв избор просто не съществува. Страна, поставяща си за цел постигането на морална непогрешимост като предпоставка за външната си политика, няма да постигне нито непогрешимост, нито сигурност. Благодарение на Кенан до 1957 г. целият свободен свят е защитен отвред; възгледите му решително са допринесли за изграждането на тази защита. Тя е толкова здрава, че Америка може да си позволи лукса да поеме голяма доза самокритика.

Сдържането е изключителна теория – и прагматична, и идеалистическа, дълбоко аналитична в оценките за съветската мотивация и странно абстрактна в предписанията си. Типично американска със своя утопизъм, тя приема, че крахът на тоталитарния противник може да се постигне изключително с доброна-мереност. При все че е формулирана по времето, когато Америка е на върха на абсолютната си мощ, тази доктрина изхожда от тезата за относителната ѝ слабост. Предполагайки оствър дипломатически дуел в кулмиационния момент, сдържането не предвижда за дипломацията никаква роля до върховната финална сцена, в която мъжете с бели шапки посрещат сменилите вярата си мъже в черни шапки.

Въпреки недостатъците си политиката на сдържане е доктрината, към която Америка се придържа в продължение на четири десетилетия на градеж, на борба и накрая на триумф. От неяснотите във формулировките ѝ пострадват не народите, които тя си поставя за цел – общо взето, успешно – да защити, а самосъзнанието ѝ. Измъчвайки се в традиционния стремеж към морална непогрешимост, Америка изплува след продължили повече от едно поколение борби, мъчителни напрежения и противоречия, постигнала почти всичко, което си е поставила като цел.

ГЛАВА XIX

Дileмата на сдържането: Корейската война

Америка не успява „да прибере момчетата у дома“, както възнамерява Рузвелт. Тя остава в Европа, дълбоко въвлечена да основава институции и да осъществява отбранителни програми срещу евентуално съветско нахлуване, като и да оказва натиск срещу съветската сфера на влияние навред, където е възможно.

Три години политиката на сдържане работи безупречно според замисъла ѝ. Атлантическият съюз осигурява военна защита срещу съветската експанзия, докато планът „Маршал“ укрепва Западна Европа икономически и социално. Гръцко-турската програма за помош препречва пътя на съветската заплаха в Източното Средиземноморие, а въздушният мост до Берлин показва, че демократите са готови да рискуват и война, за да защитят закрепените с договоро-

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

ри права. Съветският съюз предпочита да отстъпи, вместо да се изправи срещу Съединените щати.

Но теорията на сдържането има един основен недостатък, карайки американските ръководители да изхождат от две погрешни предположения в действията си: че предизвикателствата спрямо тях ще имат същия открит характер както по време на Втората световна война и че комунистите пасивно ще изчакват разпадането на собственото си управление, както се предвижда от теорията на сдържането. Не се осмисля вероятността в даден момент комунистите да направят опит за пробив, избирачки район, максимално труден от политическа и стратегическа гледна точка за Съединените щати.

Сдържането, представено като защита на Европа, минава в Конгреса с големи усилия. Опасенията от съветско нахлуване в Средиземноморието пораждат Гръцко-турската програма за помощ, а опасността от евентуална съветска инвазия в Европа води до създаването на Северноатлантическия съюз. Вероятността от съветска агресия някъде другаде по света е последна грижа.

На 25 юни 1950 г. Америка внезапно е принудена да оствършениствата на политиката на сдържане, когато става свидетел на военна агресия от страна на комунистически подставеници срещу страна, която Вашингтон е обявил извън отбранителния периметър на Америка, като предната година от нея са изтеглени всички американски войски. Агресорът е Северна Корея, жертвата – Южна Корея: и двете са разположени прекалено далеч от Европа, заемаща центъра на американската стратегия. И все пак броени дни след северокорейската атака Труман спешно събира експедиционен корпус от слабо подгответените оккупационни войски в Япония, за да приложи стратегия на локална отбрана, непредвидена в американските планове и неспоменавана пред Конгреса. В следвоенната американска политическа и стратегическа доктрина възможността от такъв тип агресия просто не е била предвидена.

Американските ръководители са определили две сходни причини за война: изненадващо съветско нападение срещу Съединените щати или нахлуване на Червената армия в Западна Европа. Плановете за национална сигурност – свидетелства генерал Омар Н. Брадли, началник на Генералния щаб през 1948 г.,

трябва да предвидят възможността Съединените щати да станат обект на въздушно нападение и въздушен десант в самото начало на конфликта. Вероятността и възможностите да бъде извършена такава атака нарастват от ден на ден... Следователно ние трябва незабавно да подсигурим базите, които евентуалният ни враг може да използва, за да ни нанесе въздушен удар. След това трябва да предприемем незабавно контранастъпление... основно по въздуха... За да можем да отвърнем на удара с удар, ще имаме нужда от бази, с каквито в момента не разполагаме. Завладяването и задържането на [тези] бази... ще изискват участието на войски от части.⁽¹⁾

Брадли не обяснява как или защо Съветският съюз би приложил подобна стратегия едва три години след края на една извънредно разрушителна война, в момент, когато Съединените щати имат ядрен монопол, а Съветският съюз няма ракети с широк радиус на действие.

Дипломацията

Поведението на американците с нищо не подсказва на политиците в Москва или в столицата на Северна Корея Пхенян, че могат да очакват нещо повече от дипломатически протест, след като севернокорейските войски прекосят 38-ия паралел. Трябва да са били стъписани точно толкова, колкото и Садам Хюсейн, когато Америка изостави мирната си позиция от края на 80-те години и предприе масирано разгръщане в Персийския залив през 1990 г. Комунистите в Москва и Пхенян са възприели едно към едно изявленията на изтъкнати американски личности, че Корея е извън отбранителния периметър на Америка. Те приемат, че Америка няма да се опълчи срещу комунистическа окупация на половин Корея, след като се е примирила с несравнимо по-важната победа на комунизма в Китай. Очевидно не са успели да разберат, че за политиците постоянните американски декларации, обявяващи отпора срещу комунистическата агресия за морален дълг, имат много по-голяма тежест от стратегическите анализи.

Така войната в Корея е плод на две недоразумения: анализирали региона от гледна точка на американските интереси, комунистите не намират за логично Америка да защити крайчето на един полуостров, след като е отстъпила по-голямата част от азиатския континент на комунистите; а Америка възприема предизвикателството в светлината на принципите си и е загрижена не толкова заради geopolитическото значение на Корея – отхвърлено публично от американските ръководители, – колкото заради символичния факт, че на комунистическата агресия се позволява да продължи безнаказано.

Смелото решение на Труман да заеме твърда позиция по отношение на Корея е точно противоположно на изявленията, които американските ръководители са направили само година преди това. Във вестникарско интервю през март 1949 г. главнокомандващият американските сили в Тихия океан генерал Дъглас Макартър категорично поставя Корея извън отбранителния периметър на Америка:

...нашата отбранителна линия преминава през веригата острови покрай азиатския бряг.

Тя започва от Филипините и продължава през архипелага Рюку, като включва главната крепост Окинава, след това завива към Япония, прекосява я и стига до Алеутските острови и Алasca.⁽²⁾

В реч пред Националния пресклуб на 12 януари 1950 г. държавният секретар Дийн Ачесън отива още по-далеч. Той не само потвърждава, че Корея е извън отбранителния периметър на Америка, но и категорично отхвърля всякакви намерения да се гарантира сигурността на райони, разположени във вътрешността на Азия:

Що се отнася до военната сигурност на други райони от Тихоокеанския басейн, трябва да бъде съвсем ясно, че никой няма да им гарантира защита срещу военни атаки. Също така трябва да е съвсем ясно, че едва ли подобни гаранции са разумни и необходими в рамките на практическите взаимоотношения.⁽³⁾

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

През 1949 г. президентът Труман е изтеглил всички американски войски от Корея, съгласявайки се със Съвета на началник-щабовете. Подготовката и въоръжението на южнокорейската армия са малко по-добри, отколкото на полиция, защото Вашингтон се беспокои, че Южна Корея може да се изкуши да обедини страната със сила в мига, когато се окаже с достатъчно потенциал.

В спомените си Хрушчов пише, че нахлуването в Корея е било замислено от севернокорейския диктатор Ким Ир Сен. Първоначално Сталин се противопоставял, но след това подкрепил плана, защото го убедили, че е лесноизпълним.⁽⁴⁾ И Москва, и Пхенян не успяват да разберат ролята на ценностите в американския подход към международните отношения. Когато Макартър и Ачесън говорят за американската стратегия, те имат предвид война със Съветския съюз: единствената война, която американските политици са обмислили и разглеждали систематично. В такава война Корея действително би била извън отбранителния периметър на Америка, а решителните сражения биха се водили на съвсем други места.

Лидерите на Америка просто не са обмисляли как ще реагират в случай на агресия, насочена срещу Корея или друг подобен район. Когато се сблъскват със сходна ситуация толкова скоро след блокадата на Берлин, преврата в Чехословакия и комунистическата победа в Китай, те съзират доказателство, че комунизмът е в настъпление и че трябва да бъде спрян по принципни, а не по стратегически съображения.

Трумановото решение да се окаже отпор в Корея има солидна опора в традиционните схващания за националните интереси. Ескалацията на комунистическия експанзионизъм расте с всяка следвоенна година. През 1945 г. комунизмът стъпва здраво в Източна Европа, окупирана от Червената армия. Той взема връх в Чехословакия чрез комунистическия преврат през 1948 г. После превзема Китай след Гражданската война през 1949 г. И ако сега комунистическите армии прекосят международно призната гранична линия, светът ще се завърне към условията на предвоенния период. Поколението, преживяло Мюнхен, е длъжно да действа. Една успешна инвазия в Корея ще има разрушително отражение в Япония, разположена от другата страна на тясното Японско море. Япония винаги е виждала в Корея стратегически ключ към Североизточна Азия. Ако комунистите бъдат оставени безнаказано да установят контрол в Корея, над Япония ще надвисне сянката на азиатския комунистически колос, която ще подкопае прозападната ориентация на Япония.

Малко външнополитически решения надвишават по трудност импровизирането на съвършено непредвидени военни действия, но Труман се справя с чест. На 27 юни, два дни след като севернокорейските войски пресичат 38-ия паралел, той привежда в действие американските военновъздушни и военноморски сили. На 30 юни формира сухопътен експедиционен корпус от окупационните части в Япония.

Съветската непреклонност улеснява задачата на Труман да въвлече във война своята страна. В продължение на месеци съветският представител в Обединените нации бойкотира съвещанията на Съвета за сигурност и другите институции на организацията в знак на протест срещу отказа на световната органи-

Дипломацията

зация да даде право на Пекин да представлява Китай. И ако съветският представител не се е страхувал толкова много от Сталин или е получавал с по-голяма бързина инструкции, положително е щял да наложи вето на предложената от Съединените щати резолюция на Съвета за сигурност, която настоява Северна Корея да прекрати враждебните действия и да се оттегли зад 38-ия паралел. С отсъствието си от сесията съветският представител позволява на Труман да организира съпротивата като изпълнение на резолюция на световната общност и да оправдае присъствието на Америка в Корея с познатите уилсъниански противопоставяния свобода срещу диктатура, добро срещу зло. Америка, заявява Труман, ще воюва в защита на заповедите на Съвета за сигурност.⁽⁵⁾ Следователно това не е намеса в локален конфликт далеч от Америка, а отпор на агресията срещу целия свободен свят:

Нападението срещу Корея показва съвършено ясно, че комунизмът е преминал от подривните действия към завоюване на независими държави и вече използва въоръжено нахлуване и война. Той пренебрегва заповедите на Съвета за сигурност на ООН, целящи запазването на международния мир и сигурност.⁽⁶⁾

При все че Труман разполага с убедителни геополитически аргументи в полза на намесата в Корея, той се обръща към американския народ, позовавайки се на моралните му ценности, и представя намесата по-скоро като защита на универсални принципи, отколкото на американските национални интереси: „Завръщането към прилагането на сила в международните отношения ще има много сериозни последствия. Съединените щати ще продължат да подкрепят реда и законността.“⁽⁷⁾ Защитата на принципи, а не на интереси, на законността, а не на силата, е светая светих на обосновката за участието на Америка както в двете световни войни, така и в ескалацията на тази във Виетнам през 1965 г. и във Войната в Залива през 1991 г.

След като веднъж се приеме, че един въпрос стои извън политиката на сила, става извънредно трудно да се определят практически военни цели. При тотална война, за каквато е изработена американската стратегическа доктрина, целта е пълна победа и безусловна капитулация на врага, както е през Втората световна война. Но каква е политическата цел на един ограничен военен конфликт? Най-лесната и най-разбираема военна задача е да се приложат дословно резолюциите на Съвета за сигурност – севернокорейските войски да бъдат изтласкани зад 38-ия паралел. Но след като не се предвиждат наказания за агресията, как може да бъде обезкуражен един бъдещ агресор? И ако потенциалните агресори осъзнават, че няма да претърпят по-голямо поражение от завръщане към *status quo ante*, има опасност политиката на сдържане да се превърне в безкрайна поредица ограничени въоръжени конфликти, които ще изцедят силите на Америка, както е предсказал Липман.

От друга страна, какво наказание е съизмеримо с подпалването на ограничена война? Неотменима част от стратегията на ограниченияте войни с прякото или непрякото участие на свръх силите е физическата възможност за повишаване на залога: именно тази възможност определя свръх силите. Следователно

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

трябва да се постигне равновесие. Онази от двете страни, която успее да убеди другата, че е готова да рискува повече, е в по-изгодна позиция. Противно на всякакви рационални анализи за съотношението на силите в Европа Сталин бъльфира и кара демократиите да повярват, че е готов да се доближи по-плътно от тях до ръба (и дори да прекрачи отвъд). В Азия комунистите добиват кураж от застрашителната мощ на Китай, който току-що е завзет от комунистите и има потенциалната възможност да вдига залога без пряката намеса на Съветския съюз. Следователно демократичните страни се плашат от ескалация повече от противниците си или поне така смятат.

Друг ограничаващ американската политика фактор е обвързаността с многостранен подход чрез Организацията на обединените нации. В началото на Корейската война Съединените щати се ползват от широката подкрепа на страните членки на НАТО, като Великобритания и Турция, които изпращат значителни военни контингенти. Макар че им е безразлична съдбата на Корея, тези страни подкрепят принципа за колективни действия, който в някакъв момент могат да призоват в своя защита. След като тази цел е постигната, повечето членове на ООН съвсем не изгарят от желание да поемат допълнителни рискове, неизбежни при бъдещото налагане на наказателни мерки. Така Америка се оказва въвлечена в ограничена война, за която не разполага с доктрина, и в защита на далечна страна, спрямо която според заявлението ѝ няма стратегически интереси. Обхваната от несигурност и противоречия, тя не открива никакви свои национални стратегически интереси на Корейския полуостров: основната ѝ цел е да покаже, че агресията подлежи на наказание. За да накара Северна Корея да плати за деянието си, без да предизвика всеобща война, Америка трябва да убеди страните, които имат възможност да наддават – Съветския съюз и Китай, – че американските цели наистина са ограничени.

За нещастие теорията за сдържането, в името на която Америка се ангажира, ражда тъкмо обратното изкушение: тя подтиква Труман и колегите му да разширят политическото бойно поле. Без изключение всички ключови личности от Трумановата администрация вярват в глобален комунистически план и разглеждат агресията в Корея като първи ход от съгласувана китайско-съветска стратегия, който може да се окаже прелюдия към обща атака. И едновременно с изпращането на американски части в Корея те търсят начини да покажат твърдото намерение на Америка да даде отпор на комунистическата агресия в целия Тихоокеански район. Съобщението за изпращане на войски в Корея е съчетано със заповед до Седми флот да защитава Тайван от комунистически Китай: „Окупацията на Формоза от комунистически сили би била пряка заплаха за сигурността на Тихоокеанския район и за американските части, които изпълняват законните си и необходими задачи в тази част на света.“⁽⁸⁾ Освен това Труман увеличава военната помош за френските сили, които се сражават срещу оглавяваното от комунисти движение за независимост на Виетнам. (Правителствените решения обикновено имат повече от един мотив; от гледна точка на Труман тези ходове имат допълнителното преимущество, че неутрализират така нареченото китайско лоби в Сената на Съединените щати, което ожесто-

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

ките части да дебаркират в Инчон (сеулското пристанище), около 300 километра зад вражеските позиции, като прерязва снабдителния коридор между севернокорейските войски и Пхенян. Севернокорейската армия е победена светкаично и пътят на север – открит.

Тази победа става причина за вземането на вероятно най-съдбоносното решение в Корейската война. Ако Америка все пак трябва да свърже военните цели с политическите си намерения, това е най-подходящият момент. Труман може да избира между три възможности. Може да нареди на частите си да спрат на 38-ия паралел и да върне *status quo ante*. Може да заповядва настъплението да продължи на север, за да бъде наказан агресорът. Може да упълномощи Макартър да обедини Корея до границата ѝ с Китай: с други думи, да остави войната изцяло да се реши на бойното поле. Най-доброто решение вероятно би било да се стигне до най-тясната част на Корейския полуостров, на 100 километра от китайската граница. Това е лесноотбранима линия, която би обединила 90 процента от населението на полуострова, включвайки и столицата на Северна Корея Пхенян; това решение би било значителен политически успех, без да се предизвиква Китай.

Колкото и да е блестящ стратег, политическите анализи не са най-силната страна на Макартър. Пренебрегвайки исторически обременената памет на китайците от спомена за инвазията на Япония в Манджурия, когато японците използват тъкмо пътя през Корея, Макартър настоява за поход до китайската граница по поречието на река Ялу. Заслепен от неочаквания успех на своя военно-командващ при Инчон, Труман дава съгласието си. Като изоставя всички средни положения между *status quo ante* и пълната победа, той се отказва от географските и демографските предимства на тясната шийка на полуострова. Предпочита да защитава 600-километров фронт непосредствено пред главната концентрация на китайските комунистически войски, вместо 150 километра леснозащитима линия, разположена на значително разстояние от китайската граница.

На Китай сигурно не му е било лесно да вземе решение да се опълчи срещу най-великата военна сила в света след всички страдания, разрушения и жертви от японската инвазия и жестоката Гражданска война. Докато не бъдат отворени китайските архиви, няма да научим дали Мао се е готвел да се намеси, след като американските части пресекат 38-ия паралел, независимо от масираността или дълбочината на проникването. Но изкуството на политиката е да се пре-сметнат рисковете и придобивките, които засягат сметките на противника. Един от начините да се повлияе върху решението на Китай за намеса би бил да се прекрати напредването до най-тясната част на полуострова и да се направи предложение за демилитаризиране на останалата част от страната под контрола на международни наблюдатели.

Вашингтон има точно такива намерения, когато нареджа на Макартър да не допуска до долината на река Ялу некорейски части. Но тази заповед така и не се превръща в политическо предложение към Бейджин, нито става публично до-стояние. Във всеки случай Макартър пренебрегва указанието като „непрактично“, а Вашингтон не настоява, верен на традицията да не критикува своите

Дипломацията

чено критикува администрацията заради това, че е „изоставила“ континентален Китай.)

Току-що извоювал триумфална победа в Гражданската война в Китай, Мао Дзедун приема изявленията на Труман като огледално отражение на американските страхове от комунистическа конспирация: за него те са открил опит на Америка да отнеме победата на комунистите в Гражданската война. Със защитата си на Тайван Труман подкрепя китайското правителство, което Америка продължава да смята за законно. В увеличената военна помощ за Виетнам Бейджин вижда капиталистическа обсада. Всичко това още повече подтиква Бейджин именно към онова, което е най-малко желателно за Америка: Мао има основания да заключи, че ако не спре Америка в Корея, може да му се наложи да се бие с нея на китайска територия – поне не му е даден повод да мисли другояче. „Американските капиталисти дълбоко се надяват – пише *People's Daily*, – че въоръжената им агресия срещу Тайван ще ни попречи да го освободим. Техните планове за блокада на Китай приличат на змия, която обвива Япония, островите Рюку, Тайван, Филипините, а сега се насочва и към Виетнам.“⁹⁹)

Американската военна стратегия създава у Китай погрешна представа за американските намерения. Както вече бе отбелязано, американските ръководители традиционно смятат дипломацията и стратегията за две отделни дейности. Според обичайното гледище на американските военни първо те трябва да постигнат някакъв резултат, а после идва редът на дипломатите; никоя от двете страни няма какво да учи другата как да преследва целите си. Но ако в една ограничена война военните и политическите цели не се синхронизират от самото начало, винаги съществува опасност да бъде постигнато или прекалено много, или прекалено малко. Постигне ли се прекалено много и позволи ли се на военния елемент да вземе превес, има опасност от прекрачване на границата към тотална война и изкушаване на противника да вдигне залога. Постигането на прекалено малко и надделяването на дипломатическия елемент водят до риска целта на войната да потъне в парламентърски ходове и обикновено довеждат до патово положение.

В Корея Америка попада и в двете клопки. В ранния стадий на войната американските експедиционни части могат да действат само в района около пристанището Пусан, разположено в най-южния край на Корейския полуостров. Оцеляването е основна цел; американските ръководители не правят почти никаква връзка между войната и дипломацията. Командващ е най-талантливият американски генерал на XX век Дъглас Макартър. За разлика от повечето си колеги Макартър не е привърженик на предпочитаната американска стратегия на изтощаване. Въпреки че през Втората световна война приоритетът е европейският военен театър, Макартър развива стратегията на „прескачане на острови“, при която се забикалят добре укрепените и гъмжащи от японски войски острови за сметка на слабо защитените, и така американските сили за две години се придвижват от Австралия до Филипините.

Сега Макартър прилага същата стратегия в Корея. Противно на становището на праволинейните си washingtonски началници той нареджа на американ-

военачалници. Макартър е пожънал такъв неочекван успех в Инчон, че американските политически лидери са почти убедени, че той разбира Азия много по-добре от тях.

Когато Китайската народна армия атакува, шокът е толкова силен, че следва паническо отстъпление от Ялу на юг от Сеул, изоставен за втори път в продължение на шест месеца. Без доктрина за водене на ограничена война кризата кара администрацията на Труман да изпусне от контрол политическите си цели. Зависими от променливия успех на битките, политическите цели са формулирани като спиране на агресията, обединяване на Корея, сигурност за силите на ООН, гарантирано прекратяване на огъня по 38-ия паралел и неразширяване на войната.

Когато американските пехотинци влизат в сражение в началото на юли 1950 г., целта е формулирана като „отблъскване на агресора“, въпреки че този термин никога не се изпълва с конкретно значение. След дебаркирането в Инчон през септември и поражението на севернокорейската армия целта става „обединение“. На 17 октомври 1950 г. Труман я обявява, без да предложи политическа рамка за споразумение с Китай. Изявленията му, предназначени за Бейджин, така и не надхвърлят непрестанно повтаряните свещени заклинания за добронамереност, които Мао възприема с огромно подозрение. Нашата единствена цел в Корея – заявява Труман, давайки заповед за похода на север –

е да установим мир и независимост. Нашите части ще останат там само докато Обединените нации се нуждаят от тях за постигането на тази цел. Ние не искаме територии или специални привилегии в Корея или другаде. Ние нямаме агресивни намерения спрямо Корея, някое друго място в Далечния изток или другаде по света.⁽¹⁰⁾

Мао не е в състояние да разчита на подобни уверения от страна на основния си капиталистически противник, който в момента защитава смъртните му врагове в Тайван. Труман също не дава конкретно определение за категорично отхвърлените „агресивни намерения“, нито определя срок за изтеглянето на американските войски от Северна Корея. Единственият начин Съединените щати с известна вероятност за успех да накарат Мао да не се намеси, ако, разбира се, това изобщо е било възможно, е да му предложат създаването на някаква буферна зона по протежение на китайската граница. Такъв опит не е направен.

През следващите месеци американските сили доказват какъв огромен риск са поели китайските ръководители. Победите им при река Ялу се дължат на изненадата и разпръснатостта на американските части. Скоро става очевидно, че на китайската армия ѝ липсва огнева мощ, за да преодолее съпротивата на окопалите се американски войници, и лишена от елемента на изненадата, тя не е в състояние да пробие една добре укрепена линия – например линията, пресичаща най-тясната част на полуострова. Щом американските части успяват да се реорганизират, те доказват, че на етапа, на който се намират, китайските въоръжени сили изобщо не могат да се противопоставят на американската огнева мощ.

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

Американските цели се променят едва ли не в деня, в който Китай се намесва във войната. На 26 ноември 1950 г. китайците контраатакуват; на 30 ноември Труман прави изявление, с което обединението се изоставя като цел на войната, за да бъде разгледано при „по-късни преговори“. Неясната концепция за „спиране на агресора“ отново се превръща в основна цел на Америка:

Силите на Обединените нации са в Корея, за да дадат отпор на агресията, която заплашва не само самата структура на Обединените нации, но и всички надежди на човечеството за мир и справедливост. Ако Обединените нации се огънат пред силите на агресията, нито един народ няма да се чувства сигурен и в безопасност.⁽¹¹⁾

В началото на януари 1951 г. фронтовата линия минава на около 75 километра южно от 38-ия паралел и Сеул все още е в ръцете на комунистите. В този момент китайците повтарят грешката, която Макартър допуска три месеца преди това. Вашингтон със сигурност би се съгласил с предложение да се спре при 38-ия паралел и Китай би си спечелил репутацията на победител, нанесъл поражение на Съединените щати само една година след победния изход от Гражданската война. Но както Труман преди шест месеца, така и Мао е опиянен от неочеквания си успех и решава да прогони американците от полуострова. И претърпява огромен неуспех. Китайците дават тежки жертви, атакувайки добре укрепените американски позиции южно от Сеул.

До април 1951 г. сътношението на силите се обръща още веднъж и американските сили пресичат 38-ия паралел за втори път. Оказва се обаче, че сражението не са единственият аспект на войната. По това време Трумановата администрация е толкова травмирана от шока, причинен от китайската интервенция, че избягването на всички рискове се превръща в нейна основна цел.

Но Вашингтон преценява рисковете върху основата на няколко погрешни предпоставки. Америка приема – както 10 години по-късно във Виетнам, – че е изправена срещу съгласувана комунистическа конспирация, целяща да покори света. И щом зад нея стои Москва, значи Китай и Корея не са започнали войната, без да получат уверения за подкрепа от Съветския съюз. Вашингтон вярва, че Кремъл няма да приеме едно поражение и че ще вдига залога след всеки неуспех на своите съдружници. Стремежът на Америка да извоюва победа в ограничения въоръжен конфликт може да предизвика общата война със Съветския съюз. Следователно Америка не може да си позволи дори една такава победа, защото комунистическият блок е готов да плати всяка цена само за да не загуби.

Действителността е друга. Сталин одобрява нападението на Северна Корея едва след като Ким Ир Сен го уверява, че рисът да предизвика война е минимален. Сталин поощрява Китай да се намеси, доколкото това ще засили зависимостта му от Съветския съюз. Истинските фанатици са Бейджин и Пхенян; Корейската война съвсем не е заговор на Москва да примами Америка в Азия, за да нападне Европа. Стратегическите въздушнопреносими части са надеждна защита на европейския континент от съветско нападение и не са използвани в

Дипломацията

Корея. Ядреният потенциал на Съветския съюз е несъществуващ или незначителен. Предвид на рязко неравномерния ядрен баланс Сталин би загубил много повече в една тотална война от Съединените щати. Независимо от съотношението на сухопътните войски в Европа твърде невероятно е той да поеме риска да обяви война на Съединените щати заради Корея. Така или иначе, Стalinовата помощ за Китай е твърде скромна и той изисква да му се плаща в брой, посивайки семената на бъдещия раздор между Китай и Съветския съюз.

Американските ръководители смятат, че са наясно с опасностите от ескалацията, но не успяват да предвидят неудобствата на патовото положение. „Ние се бием, за да дадем отпор на една жестока агресия в Корея“, заявява Труман през април 1951 г.

Опитваме се да не позволим на корейския конфликт да се разрасне и да обхване и други райони, но в същото време трябва да провеждаме военни операции, за да осигурим безопасност за нашите части. Тя е от изключителна важност, при положение че те трябва да продължат да се бият, докато врагът не се откаже от безжалостния си опит да разруши Република Корея.⁽¹²⁾

Но от стратегическа гледна точка да се води война само за да се „осигури безопасност за нашите части“, е съвършено глупаво – именно войната излага на риск безопасността на частите и да се обяви „осигуряването на безопасност за нашите“ за цел си е чиста тавтология. Доколкото Труман не предлага друга цел освен задачата врагът да бъде принуден да се откаже от опитите си – или с други думи, в най-добрия случай да се постигне *status quo ante*, – растящото обезсърчение поражда желание да се воюва за победа. Макартър не вижда в патовото състояние смислена цел. Той твърдо и красноречиво отстоява тезата, че опасността от ескалация е заложена в първоначалното решение за намеса и тя не може да се намали чрез ограничаване на военните операции. Ограничаването води до риск от удължаване на войната. Когато през 1951 г. Макартър дава показанията си пред Сенатската комисия, той е особено настоятелен: „В момента сме във война и не можем просто да кажем: „Нека да продължава безкрайно, докато се пригответ за някоя друга война...“⁽¹³⁾ Макартър не приема гледната точка на администрацията Корейската война да се води така, че руснаците да не получат повод за нанасяне на широкомащабен удар, и проповядва стратегия на пълен разгром за китайската армия поне в Корея.

Предложението на Макартър включват „ултиматум, че той [Китай] или ще започне преговори за прекратяване на огъня в разумен срок, или действията му в Корея ще се смятат за обявяване на война на нациите участнички в конфликта и тези нации ще предприемат необходимите стъпки, за да доведат войната докрай“⁽¹⁴⁾. В различни моменти Макартър настоява за бомбардировки на бази в Манџурия, за блокада на Китай, за засилване на американските войски в Корея и за включването на тайвански части в Корейската война – все условия за основа, което според него е „нормалният начин да се постигне справедлив и достоен мир възможно най-скоро при възможно най-малки загуби на жива сила, като се използва целият ни потенциал“⁽¹⁵⁾.

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

Някои препоръки на Макартър далеч надхвърлят правомощията на един военачалник. Например предложението в бойните действия да се включат китайски националистически сили може да доведе до тотална война с Народна република Китай. И ако китайската Гражданска война се прехвърли на корейска територия, нито една от воюващите китайски страни няма да сложи оръжие до пълна победа, а Америка би се оказала замесена в един безкраен конфликт.

И все пак основният проблем е не толкова в адекватността на специфичните препоръки на Макартър, колкото във факта, че те поставят на дневен ред ключовия въпрос, дали изобщо съществува избор между патовото състояние и войната на всички фронтове. На 11 април 1951 г., когато Труман уволнява Макартър, избухват ожесточени дебати. Смел по природа, Труман няма друга алтернатива, освен да освободи от длъжност един командир, позволяващ си открито неподчинение, но пък така обвързва Америка със стратегия, която оставя инициативата в ръцете на противника. В своето изявление за освобождаването на Макартър Труман променя още веднъж крайната цел на Америка. За пръв път „отблъскването на агресора“ е определено като постигане на споразумение по протежение на съществуващата линия на преустановяване на огъня, където и да минава тя, като по този начин на китайците се дава нов импулс да *увеличат* военните си *усиления*, за да достигнат възможно най-благоприятната позиция:

Истински мир може да бъде постигнат чрез споразумение, основано на следните фактори:

Първо: Да се преустановят военните действия.

Второ: Да се предприемат конкретни мерки, с които да се гарантира, че тези военни действия няма да бъдат възстановени.

Трето: На агресията трябва да се сложи край.⁽¹⁶⁾

Обединението на Корея, което шест месеца по-рано Съединените щати искат да постигнат с военна сила, е оставено на бъдещето: „Споразумението, изградено на базата на тези фактори, ще открие пътя за обединението на Корея и за изтеглянето на всички чужди войски от нея.“⁽¹⁷⁾

В Америка Макартър е посрещнат като истински герой и се явява на няколко изслушвания в Сената, които получават широк обществен отзив. Той обосновава становището си с традиционните съотношения между външната политика и военната стратегия, така както ги разбира:

Общото определение, действащо в продължение на много десетилетия, бе, че войната е крайно средство на политиката; че когато се провалят всички други политически действия, идва ред на силата; а употреби ли се сила, военните натежават върху баланса на контрола и понятията, включително и по основния интерес от мига, в който са започнали убийствата... Аз недвусмислено заявявам, че, влязат ли войниците в схватка с врага, не бива да има никакви хитрини, наречени политика, които връзват ръцете на собствените бойци, намаляват шансовете им за победа и увеличават загубите им.⁽¹⁸⁾

Макартър има основание да води борба срещу патовото положение като политическа цел. Но той е направил политическите ограничения неизбежни, като е отхвърлил поставянето на каквито и да е политически цели, дори такива, осигуряващи локална победа. Ако на дипломацията не е позволено да дефинира военни цели, всеки конфликт автоматически ще се превръща в тотална война независимо от залозите и рисковете, а това съвсем не е за подценяване във века на ядрените оръжия.

Но Трумановата администрация отива по-далеч. Тя не само отхвърля препоръките на Макартър, но и заявява, че не съществува реална алтернатива на нейната стратегия за патовото положение. Ново назначеният шеф на Съвета на началник-щабовете генерал Брадли посочва три военни разрешения:

Да напуснем Корея и да я оставим на произвола на съдбата; да се бием, за да запазим позициите си, но без да изпращаме прекалено много военни части; да започнем война на всички фронтове и да хвърлим достатъчно сили, за да изтласкаме китайците от Корея. В настоящия момент следваме втората възможност.⁽¹⁹⁾

Американското правителство почти винаги избира средния път при три предложени от военните възможности. Външнополитическият апарат е склонен да поеме пътя между пълното бездействие и обявяването на тотална война, тъй като опитните бюрократи знаят, че с този избор ще повдигнат духа на подчинените си. Такъв е случаят и с доклада на Брадли, при все че изразът „да запазим позициите си, но без да изпращаме прекалено много военни части“ просто възпроизвежда дилемата на една политика без ясно очертани цели.

Сезика на дипломацията Дийн Ачесън потвърждава, че американската цел в Корея е патово положение. Америка си поставя за цел да „прекрати агресията, да предотврати възобновяването ѝ и да възстанови мира“⁽²⁰⁾. Без да уточни нито едно от тези понятия, Ачесън изразява съмнения в ефективността на предложените от Макартър мерки: „Съмнителните предимства от разрастването на първоначалния локален конфликт до война в континентален Китай – заявява държавният секретар – трябва да бъдат внимателно претеглени, защото съществува риск от война на всички фронтове с Китай, риск от съветска интервенция и от трета световна война, както и евентуални отражения върху коалицията на свободния свят“; и е „трудно да си представим, че Съветският съюз би игнорирал пряка атака срещу континентален Китай“⁽²¹⁾.

След като Съединените щати не смеят да победят, но не могат да си позволят да загубят, какви възможности остават? Конкретизират ли се общите фрази, очертава се патово положение на бойното поле и оттам – на масата за преговори. В своите мемоари Труман обобщава гледищата на цивилните и военни си подчинени:

Всяко мое решение във връзка с Корейския конфликт бе продиктувано от една-единствена цел: да се предотвратят трета световна война и ужасните разрушения, които тя би донесла на цивилизования свят. Това означаваше, че ние не биваше да правим нищо, което да даде повод на руснаките и да хвърли свободните нации в тотална война.⁽²²⁾

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

Убеждението, че Съветският съюз е готов за тотална война, разкрива невероятната липса на реална оценка за истинското съотношение на силите. Сталин изобщо не търси повод да започне тотална война, той горещо желае да я избегне. Ако се е стремил към конфронтация, би си намерил достатъчно претексти в Европа или би използвал военните действия в Корея. Не е учудващо, че Съветският съюз не заплашва с намеса или военни действия в нито един етап от развитието на войната. Предпазливият и подозрителен характер на Сталин подсказва, че съвсем не е безумен авантюрист; той предпочита подмолните заобиколни действия пред откритото противопоставяне и особено внимава да избегне рисковете от война срещу Съединените щати – за което има сериозни основания. Като се има предвид несъответствието в ядрения потенциал на двете страни, Съветският съюз би загубил всичко в една тотална война.

Колкото и да е учудващо, всички членове на американската администрация държат на противоположната гледна точка. Маршал твърди, че Съединените щати се нуждаят поне от две-три години, докато се подгответ за тотална война⁽²³⁾. Брадли се обосновава с твърдението, че „не сме в най-изгодната позиция да си позволим световна война“⁽²⁴⁾. Негова е небезизвестната фраза, че една тотална война заради Корея „ще ни въвлече в неподходяща война на неподходящо място в неподходящо време и срещу неподходящ враг“⁽²⁵⁾. Ачесън също смята, че е необходимо повече време „за изграждането на ефективна отбранителна сила“⁽²⁶⁾.

В това, че когато Съветите също започват да разработват свое ядрено оръжие, лидерите на Америка смятат, че отбранителната им сила ще нараства с времето, се проявява едно от странните предусловия на теорията на възпирането – че Америка е слаба, когато притежава атомния монопол, и че позицията ѝ ще се засилва, когато Съветският съюз изгражда собствен ядрен потенциал. Сталин успешно възпира Съединените щати от спечелването на ограничена победа в Корея и извлича полза благодарение на тази самохипноза, без изобщо да си мръдне пръста.

След намесата на китайците Америка престава да разглежда сериозно възможността за ограничена победа. Основният постулат на Трумановата администрация – че опитите да се постигне нещо повече от патово положение са или невъзможни, или рискуват да се превърнат в тотална война, изчерпва всички други варианти. Един междуинен вариант като този, който разгледах по-горе – разделителна линия в шийката на полуострова и демилитаризиране на останалата част от страната под надзора на международни наблюдатели – е можел да бъде предвиден и наложен едностранно, ако бъде отхвърлен. Китай вероятно не би имал средствата да избегне подобен развой, смята генерал Матю Риджуей, заел поста на Макартър, но без да го препоръча.⁽²⁷⁾

Макартър определено е имал основание да твърди, че „Китай използва срещу нас максималната си сила“⁽²⁸⁾. А Съветският съюз би трябвало да реши дали в светлината на огромното американско ядрено превъзходство и съветската икономическа слабост едно относително късо американско настъпление от 38-ия паралел до най-тясната част на полуострова оправдава риска от тотална война. Разбира се, Китай би могъл да не се бие, а да продължи да се държи заплашител-

но независимо от мястото на разделителната линия. В крайна сметка подобно положение се установява покрай 38-ия паралел. Китай почти сигурно би прекратил заплахите си от страх пред евентуална съветска агресия и би бил тласнат към Съединените щати. И ако първото комунистическо военно предизвикателство към Съединените щати бе претърпяло подчертан неуспех, впоследствие другите размирници в Индокитай щяха да действат далеч по- внимателно, а разрывът между Китай и Съветския съюз сигурно щеше да настъпи по-скоро.

През пролетта на 1951 г. под командването на генерал Риджуей започва нова офанзива на север с използване на традиционната американска тактика на изтощение. Сеул е освободен и американските части пресичат 38-ия паралел. През юни 1951 г. комунистите предлагат преговори за прекратяване на огъня. В този момент Вашингтон нареджа настъплението да спре; оттук насетне всички операции на равнище батальон и нагоре трябва да се одобряват от главнокомандващия – според Трумановата администрация този жест ще подобри атмосферата на преговорите, като покаже на китайците, че Вашингтон не се стреми към пълна победа.

Това е класически американски жест. Тъй като са убедени, че мирът е нормално състояние, а добронамерено стга – естествено поведение, американските лидери са склонни да поощряват преговорите, като отстраняват всички елементи на принудата и едностранно демонстрират добра воля. Всъщност при повечето преговори едностранините жестове премахват някое ключово предимство. По принцип дипломатите рядко заплашват вече направени услуги, особено във военно време. Обикновено преговорите са плод на натиск на бойното поле. Отслабването на този натиск намалява мотивите на противника да преговаря сериозно и го изкушава да разтегля преговорите, за да опита дали не може да получи и други едностранини отстъпки.

Точно това се случва в Корея. Прекратяването на военните действия от страна на Америка дава възможност на Китай да спаси своята армия от методичното ѝ унищожение в резултат на техническото и материалното превъзходство на американците. Оттук насетне, при това без съществен риск, китайците могат да провеждат военни операции и да нанасят удари, при които противникът понася загуби в жива сила, като увеличават чувството за безсилие у американците и вътрешия натиск да бъде сложен край на войната. По време на затишието комунистите се окопават и заемат почти непревземаеми позиции в сувория планински терен, като постепенно отстраняват заплахата от нова американска офанзива.⁽²⁹⁾ Това довежда до продължителна война на изтощение, която е преустановена единствено заради пораждащото се болезнено равновесие между изчерпващите се физически възможности на Китай и психологическите задръжки на Америка. Така или иначе, цената на патовото положение е твърде висока: броят на загиналите, ранените и изчезналите войници по време на преговорите надхвърля броя на жертвите от предхождащите военни действия.

Патовото положение, към което се стреми Америка, се проявява и на военния, и на дипломатическия фронт. Отражението на военното патово положение върху бойните части е описано много точно от официалния британски наблюдател бригадния генерал А. К. Фъргюсън:

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

Струва ми се, че при сегашните обстоятелства заявената от силите на ООН цел в Корея „да бъде отблъсната агресията и да се възстановят мирът и сигурността в района“ е прекалено мъглива, за да предложи на главнокомандващия военна цел, чието постигане ще доведе до прекратяване на въоръжения сблъсък... Много британски и американски офицери и военнослужещи вече задават въпроси като „Кога най-сетне ще свърши войната в Корея?“, „Кога според вас могат да бъдат изтеглени силите на ООН от Корея?“, „Каква е нашата цел в Корея?“. Подобни въпроси ме карат да мисля, че ако на британските и американските части в Корея не бъде поставена конкретна цел, към която да се стремят, то командащият ще има огромни затруднения да поддържа бойния им дух...⁽³⁰⁾

Избирайки патовото положение, Америка нанася първия голям удар след войната върху консенсуса по отношение на външната си политика. За Макартър и привържениците му войната в Корея е демонстрация на безсилие, защото ограничаването ѝ гарантира военен и политически пат. За администрацията на Труман Корейската война е истински кошмар, защото е твърде голяма за политическите си цели и твърде малка за стратегическа доктрина. Макартър се стреми към победа в Корея, дори тя да означава война с Китай, докато администрацията иска да съхрани силата на Америка, за да е в състояние да окаже съпротива на предвиденото в теорията на сдържането съветско нахлуване в Европа.

Така войната в Корея разкрива и силните, и слабите страни на сдържането. В светлината на традиционното държавническо отношение Корея е пробно изпитание за очертаване на демаркационните линии между двете съперничещи си сфери на влияние, които са в процес на оформяне. Но американците я възприемат доста различно, като конфликт между доброто и злото и като борба в името на свободния свят. Това тълкуване придава на американските действия невероятен импулс и себеотдайност. Освен това то разколебава теорията на сдържането между практическото ѝ приложение и апокалиптичните прогнози. Велики градивни дела, като възстановяването на Европа и Япония, са съпроводени от сериозна липса на способност да се вниква в нюансите и от изключително надценяване на съветските възможности. Всички въпроси, които се поддават на морална или законова формулировка, се разглеждат внимателно и подробно, но и съществува тенденцията да се набляга на формулата, а не на целта, която тя е призвана да обслужва. Като говори за успех на Америка в Корея, Ачесън се вълнува повече от налагането на принципа за колективна сигурност, отколкото от изхода на военните действия: „Идеята за колективна сигурност бе поставена на изпитание и го издържа успешно. Народите, които вярват в колективната сигурност, показаха, че могат да бъдат заедно и да се бият заедно.“⁽³¹⁾ Налагането на принципа за колективни действия е по-важно от всеки изход, с изключение на поражението.

Тези аспекти на политиката на сдържане се оказват може би най-непосилни за американската нация, която е призована да понесе тежки загуби на жива сила, докато политическите ѝ лидери се опитват да лавират в теснините между отпора на агресията и избягването на всеобщата война, без да придават на тези две формули оперативен смисъл. Последиците от този подход са взривът от обществено недоволство и търсенето на изкупителни жертви. Маршал и осо-

Дипломацията

бено Ачесън са обругани. Демагози като сенатора Джоузеф Маккарти системно експлоатират темата за инфильтрация на комунистически агенти във Вашингтон.

Но най-важният аспект от реакцията на американското общество към войната в Корея е не беспокойството, породено от неокончателния ѝ характер, а това, че я изтърпява. Въпреки цялото си огорчение и разочарование Америка продължава да носи тежкия товар на отговорността към света в една сякаш безкрайна борба, която взема многобройни жертви, без да довежда до окончателен изход. Накрая Америка постига целта си, макар и на по-висока цена и за по-дълго време от необходимото. След 15 години американците ще изпитат едно още по-голямо страдание: конфликта в Индокитай.

Но има една основна разлика между вътрешното предизвикателство при Корея и агонията, която Америка ще преживее в Индокитай. Критиците на Корейската война настояват за победа, докато критиците на Виетнамската война одобряват поражението и дори проповядват важността му. Противоречията, породени от войната в Корея, осигуряват на Трумановата администрация чудесен дипломатически коз: Труман и съветниците му могат да използват вътрешната опозиция като заплаха срещу Северна Корея и Китай, тъй като алтернативата е по-енергично развитие на войната. При войната в Индокитай важеше тъкмо обратното. Противниците на войната, които се обявяваха за безусловно изтегляне на американските сили от Виетнам, отслабваха американската позиция в преговорите.

В крайна сметка всички воюващи в Корея страни извличат важни поуки. Американските държавници от това време заслужават да бъдат запомнени заради перспективния поглед, който ги кара да изпратят войници в далечна страна, която само няколко месеца по-рано са обявили за несъществена от гледна точка на американската сигурност. Когато се появява предизвикателство, те имат смелостта да променят позицията си, защото разбират, че примиряването с една комунистическа окупация на Корея ще подкопае американските позиции в Азия и най-вече – жизненоважните отношения с Япония.

В ранен етап от ролята си на световен лидер Америка издържа първия си изпит, макар и с цената на доста усилия. Наивността на Америка е обратната страна на необикновената ѝ всеотдайност, която позволява на американския народ да преживее смъртта и раняването на почти 150 000 свои войници в една война без окончателен изход. Кризата в Корея довежда до увеличаване на силите в Европа и до създаването на Североатлантическия съюз, позволяващо да се издържи в дългия източителен двубой, какъвто очевидно става Студената война. Америка обаче плаща висока цена в Югоизточна Азия и на други места, където революционни лидери откриват начин да воюват, като избягват широкомащабни сражения по суше, и все пак да изцедят решителността на една свръхсила.

Китай извлича няколко различни поуки. Въпреки значителното материално превъзходство на Америка той успява да постигне патово положение със свръхсила като Америка посредством комбинация от военни и дипломатически маневри. Но освен това научава цената на членен сблъсък с американската военна

ДИЛЕМАТА НА СДЪРЖАНЕТО: КОРЕЙСКАТА ВОЙНА

сила. Това е първата и последната въоръжена конфронтация между Китай и Съединените щати през целия период на Студената война. Неохотната и незначителна подкрепа на Съветския съюз за Пекин посъща семената на китайско-съветския разрыв.

Оказва се, че от войната в Корея най-много губи Съветският съюз, който американските лидери са смятали за инициатор на цялата операция. За две години след нахлуването в Корея Америка мобилизира своята страна зад глобалната разделителна линия. Съединените щати утвърждават разходите си за отбрана и превръщат Атлантическия съюз от политическа в обединена военна организация, оглавявана от американски главнокомандващ. Предвиждат се превъръжаване на Германия и създаването на европейска армия. Вакуумът пред съветските войски в Централна Европа ще бъде запълнен. И да допуснем, че Америка би могла да постигне повече в Корея, тогава руснаките биха се стремили към смекчаване на загубите и може би щяха да окуражават и други комунистически авантюристи, особено в Индокитай. Вместо това те стават свидетели на масивна промяна в баланса на силите благодарение на превъръжаването на съюзниците и засилването на връзките помежду им.

Тази промяна в онова, което марксистите наричат съотношение на силите, не убягва от специалиста във воденето на политика, изградена върху подобни анализи. Само година и половина след нахлуването в Южна Корея Сталин започва преоценка на съветската политика, чиято кулминация става най-значителната съветска дипломатическа инициатива в ранния следвоенен период.

ГЛАВА XX

Преговори с комунистите: Аденауер, Чърчил и Айзенхауер

През март 1952 г., преди войната в Корея да е свършила, Сталин предприема дипломатически инициатива, за да усмири Студената война по причини, не-предвидени от авторите на сдържането. Инициативата не е предизвикана от преобразувания в съветската система, както са вешаели те. Просто архидеологът се опитва да защити комунистическата система от надпреварата във въоръжаването, знаейки, че не е в състояние да вземе връх в нея. Като се има предвид комбинацията от марксизъм и параноя у Сталин, той вероятно не е вярвал, че Америка мобилизира такава сила само за отбранителни цели.

В предложението на Сталин няма и дума за установяването на хармоничен световен ред. В тях се призовава за взаимно признаване на двете сфери на влияние – това страшилище за американския начин на мислене, – а не за премахване на причините, довели до започването на Студената война. Западна Европа

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

попада в американската сфера на влияние, Източна – в съветската, а между тях е единна, въоръжена и неутрална Германия.

До ден днешен историци и политици спорят дали ходът на Сталин представява пропусната възможност за прекратяването на Студената война, или е бил хитър план за въвлечение на демокрациите в преговори, които биха блокирали превъоръжаването на Германия. Дали Сталин е изкушавал Запада да предприеме действия, отслабващи единството му, или наистина е искал да обърне хода на задълбочаващата се конфронтация Изток – Запад?

Отговорът е, че може би самият Сталин не е бил решил докъде е готов да стигне, за да намали напрежението между двете страни. Въпреки че прави предложения, които демокрациите само четири години преди това биха приели охотно, поведението му междувременно осуетява опитите да се представи за искрен – всъщност почти ги изключва. Каквото и да са крайните намерения на Сталин, подлагането им на проверка би застрашило сплотеността на Атлантическия съюз, като по този начин би отстранило мотивите за инициативата.

Така или иначе, свръхпресметливецът пропуска да вземе предвид един съществен фактор: собствената си смъртност. Сталин умира една година след като прави предложението. Наследниците му нямат упоритостта да настояват за преговори с взаимни отстъпки, нямат и авторитета да направят отстъпките, които ще им бъдат поискани, за да постигнат договореност. В крайна сметка мирната инициатива си остава един мъчителен епизод, илюстриращ най-вече огромните различия в предпоставките, които мотивират двата лагера през Студената война.

С идеята, че законовите ангажименти са реалност, Америка чака Сталин да приложи на практика споразуменията от Ялта и Потсдам. Приемайки едно споразумение за задължително само ако отразява баланса на силите, Сталин изчаква демокрациите да настоят за своите права по начин, който ще му позволи да направи разбор на опасностите и изгодите от изпълнението на споразумението. Докато изчаква, той не си губи времето и трупа политически козове, подготвяйки се за конкретния ход – или онова, което е смятал за конкретен ход – на демокрациите.

Моментът като че ли настъпва в началото на 50-те години. През 1947 г. Съединените щати предлагат плана „Маршал“, през 1949 г. създават Атлантическия съюз. Под крилото на Запада се появява Федерална република Германия. Първоначалната реакция на Сталин, както и може да се очаква, е рязка: блокадата на Берлин, чешкият преврат и одобрението за нахлуването в Южна Корея. И все пак постепенно Съединените щати успяват да създадат сфера на влияние, включваща всички развити индустриални страни в света.

От своя страна Сталин успява да изгради санитарен кордон в Източна Европа, но това постижение е всъщност проява на слабост. Като човек, непрекъснато пресмятащ силите, той сигурно разбира по-добре и от ръководителите на западните демокрации, че постигнатото от него съвсем не е демонстрация на нараснало могъщество и че в крайна сметка сателитите ще изцедят съветските ресурси. Обратно, страните членки на НАТО и Япония са истински индустриален резервоар с огромен потенциал. Любимите на марксистките теоретици

Дипломацията

дългосрочни тенденции сочат преимущество за американската сфера на влияние. От гледна точка на *Realpolitik* империята на Сталин е в тежко затруднение.

Водените от Америка държави натрупват някакъв опит от войната в Корея и развиват мощн военен потенциал. Изглежда, Сталин е разбирал, че предизвикателствата му към сплотеността на демократите рикошират обратно. Неговата агресивност и политика на твърда ръка в Източна Европа засилват единството на западната коалиция и водят до появата на една наново въоръжена Германия.

Хармоничният свят, рисуван от военновременното мислене на Америка, се превръща в два въоръжени лагера. Всеки от тях се терзае от необосновани, както се оказва, страхове. В Корейската война американските лидери съзират съветска стратегия за подмамване на Америка в далекоизточни конфликти, за да се облекчи съветска агресия срещу съюзниците в Западна Европа: огромно надценяване и на съветската мощ, и на Стalinовите методи. В нито един етап от попрището си този прецизен и прозорлив аналитик не залага всичко само на една карта. В същото време Сталин не възприема мобилизацията на Запада като отбранителен ход, каквато е въщност, а като предпоставка за открития конфликт, който непрекъснато очаква и последователно се стреми да избегне. На практика и двете страни подготвят нещо, което излиза извън намеренията им – пряко и повсеместно взаимно предизвикателство.

Сталин няма ни най-малко желание да провери дали кошмарът му е реален. Всеки път, когато възникне опасност от военен сблъсък с Америка, той неизменно отстъпва. Така прави, когато Труман настоява съветските части да се изтеглят от Ирански Азербайджан през 1946 г., а впоследствие, през 1948-1949 г., прекратява блокадата на Берлин, преди да заговорят оръдията. Сега той енергично се запретва да разсее облациите на конфронтацията, която сам е причинил, като дава знак за предстояща промяна в курса с едно от характерните заобиколни изказвания, които са негова запазена марка.

Сталин постъпва изключително завоалирано, тъй като иска да избегне и най-малкия намек за слабост пред противника, който в този момент изгражда политиката си на позиции на силата. Целта му е да подскаже, че желае да избегне конфронтацията, но без да изглежда, че се страхува от нея. Той използва за претекст становището на икономиста Евгений Варга⁽¹⁾, изразено в негов теоретичен труд, публикуван няколко години преди това. Авторът твърди, че капиталистическата система става по-стабилна и следователно войната в нея вече не е неизбежна. Ако Варга е прав, излиза, че стратегията, прилагана от Сталин още от началото на 20-те години – да противопоставя капиталистите един на друг, – е безполезна. Вместо да се бият помежду си, което и през ум не им минава, капиталистите може дори да се обединят срещу родината на социализма – възможност, подсказвана от създаването на НАТО и японско-американския съюз.

Сталин отхвърля този аргумент в обстойната си статия „Икономически проблеми на социализма в Съветския съюз“, публикувана през октомври 1952 г. като директива за предстоящия партиен конгрес.⁽²⁾ В писанието си той отново дава израз на своето пламенно комунистическо убеждение, изразявано през 1934,

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

1939 и 1946 г., че капитализмът не само не става по-стабилен, но и изживява постоянно засилваща се криза:

Говори се, че противоречията между капитализма и социализма са по-силни от противоречията между капиталистическите държави. Теоретично, разбира се, това е вярно. Вярно е не само сега, в този момент, беше вярно и преди Втората световна война. И бе повече или по-малко осъзнато от лидерите на капиталистическите страни. И все пак Втората световна война започна като война не срещу Съветския съюз, а между капиталистически държави.⁽³⁾

Всеки път, когато Сталин пуска в употреба познатата тирада за неизбежната война между капиталистите, правоверните разбират, че иска да ги окуражи. Според засуканите му доводи възможността от конфликт между капиталистите означава, че не съществува непосредствена опасност от война между тях и Съветския съюз. Следователно статията на Сталин е своего рода инструкция към съветската дипломация да забавя схватката, докато вътрешните конфликти на капиталистите съвсем ги изтощят.

През 1939 г. сходно изявление дава знак, че Сталин е готов да се споразумее с Хитлер. През 1952 г. той заявява, че по-ранният анализ е в сила и днес, защото капиталистите с тяхното войнолюбие рискуват по-малко, ако се бият помежду си, отколкото ако обявят война на Съветския съюз: „...докато войната между капиталистическите държави решава само превъзходството на едни капиталистически държави над други, една война със Съветския съюз със сигурност ще постави под въпрос самото съществуване на капитализма.“⁽⁴⁾

Тази тежка псевдотеория е Стalinовият начин да се даде знак за успокоение на капиталистите и най-вече на Съединените щати. Всъщност той иска да каже, че капиталистите няма смисъл да започват превантивна война, защото Съветският съюз няма намерение да отправя военни предизвикателства:

...макар и да вдигат връва с „пропагандни“ цели за агресивността на Съветския съюз, самите капиталисти не вярват, че той е агресивен, защото са наясно с ми-
ролюбивата политика на Съветския съюз и знаят, че той няма пръв да нападне
капиталистическите страни.⁽⁵⁾

С други думи, капиталистите не бива да тълкуват погрешно правилата на игра-
та, която играе: Сталин иска да увеличи мощта и влиянието на Съветския съюз,
но ще спре натиска при опасност от война.

Сталин знае, че за неговите другари идеологическите му изказвания са доста-
тъчни, но че капиталистическите му противници изискват по-солидни аргу-
менти. За да ослаби напрежението и да породи надежда за връщане към стара-
та игра на противопоставяне между капиталистите, Москва трябва поне малко
да смекчи натиска, в резултат на който се е получило изкуственото според Ст-
алин чувство за единство в капиталистическия свят.

Сталин прави такъв дипломатически опит на разбираем за демократите
еzik, когато на 10 март 1952 г. изпраща така наречената Мирнаnota за Герма-
ния. След години противопоставяне и разтакаване Съветският съюз внезапно

Дипломацията

проявява интерес към разрешаване на германския въпрос. Подчертавайки липсата на мирен договор с Германия, Сталин изпраща на другите три оккупационни сили проектодоговор с настояване той да се разгледа „на подходяща международна конференция с участието на всички заинтересовани правителства“ и да бъде сключен „в най-близко бъдеще“⁽⁶⁾. Мирнатаnota предвижда обединена и неутрална Германия с изборна власт, като на страната се позволява да има свои въоръжени сили, а всички чужди войски се изтеглят от територията ѝ в срок от една година.

Разбира се, Мирната nota съдържа достатъчно капани, за да се проточи до близкай постигането на споразумение, дори при положение че Западът приеме принципа за неутралитет на Германия. Например проектът предвижда забрана за „организации, враждебно настроени към демокрацията и мира“, което съгласно съветската терминология може да обхване всички партии от западен тип, както вече се е изяснило в Източна Европа. При съгласие от страна на демокрациите да седнат на масата за преговори съветският представител – твърдоглавият Молотов или някое негово копие – би направил всичко възможно, за да разхлаби връзките на Германия със Запада, което би било съветската облага, имплицитно заложена в принципа за неутралитет, без да се плати за обединението ѝ.

И все пак тонът и прецизността на Стalinовата nota предполагат, че тя надхвърля обичайната пропаганда; по-скоро документът изразява готовност за преговори и за пръв път след войната Съветският съюз показва желание да направи нещо за намаляване на напрежението. Стalinовата Мирна nota твърде необично съдържа параграф, говорещ за известна гъвкавост: „Като предлага за разглеждане този проект, Съветското правителство... изразява готовността си да разгледа други възможни предложения по въпроса.“⁽⁷⁾

Ако Stalin бе предложил Мирната nota четири години по-рано – преди блокадата на Берлин, преврата в Чехословакия и войната в Корея, – почти със сигурност би предотвратил членството на Германия в НАТО. Дори може би въпросът за членството на Германия в Атлантическия съюз изобщо нямаше да се поставя. Защото нотата предлага типа преговори за бъдещето на Европа, към които Чърчил толкова се е стремил по време на войната и след нея.

В интервала между 1948 и 1952 г. обаче Атлантическият съюз вече е създаден, а процесът на превъоръжаване – започнат. Европейската отбранителна общност (ЕОО), замислена като политическа рамка за превъоръжаването на Германия, е минала през обсъждане в европейските парламенти. При тайно гласуване в парламента Аденауер е избран за канцлер на Федералната република само с един глас разлика (най-вероятно неговия собствен) пред кандидата на социалдемократическата партия, истински демократична, но стремяща се по-скоро към обединение, отколкото към съюз със Запада.

Западните лидери осъзнават, че, започне ли обсъждане на съветското предложение, всички тези промени ще се затлачат и никога няма да бъдат доведени докрай. Комунистическите партии имат една трета от местата в няколко европейски парламента, най-вече във Франция и Италия – съотношението, съществувало в Чехословакия преди преврата. А западноевропейските комунисти се

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

противопоставят страстно на всички инициативи за атлантическа и европейска интеграция. Освен това договорът за бъдещето на Австрия е предмет на преговори седма година поред, а примирието в Корея се обсъжда близо две години. И тогава за западните демокрации, и сега за нас Сталиновото предложение за открыти преговори има за цел да подкопае единството на съюзниците и да укрепи собствената орбита от сателити.

Явно Сталин преследва именно тази цел. Но е очевидно, че иска да постигне и окончателно споразумение. Признак, че държи вратата отворена за тази възможност, е реакцията му на западния отговор на неговата Мирнаnota. На 25 март трите окупационни сили Франция, Великобритания и Съединените щати му връчват идентични отговори, но не като прелодия за започване на преговори, а за да се прекрати дискусията по този въпрос. Трите държави приемат принципа за обединението на Германия, но отхвърлят идеята за неутралитет. На обединена Германия, както се отбелязва, трябва да се даде свобода „да влиза в съдружия, отговарящи на принципите и целите на Обединените нации“ – с други думи, да остане в НАТО. Отговорът на Запада приветства провеждането на свободни избори, но го обвърза с условия като свобода на сдруженията и свобода на словото, които биха подкопали съветското влияние върху източно-германски комунистически режим доста преди самите избори.⁽⁸⁾ Западните ноти установяват факти, а не поощряват пазарлъци.

Несвойствено за неговия стил, Сталин отговаря незабавно в примирителен тон. Нещо повече, той реагира със същата бързина на всеки следващ отказ от страна на демокрациите. Западнатаnota от 25 март получава отговор на 9 април; тази от 13 май – на 24 май; третата, от 10 юли – на 23 август. Всеки следващ съветски отговор се доближава до позицията на Запада. Единствено нотата от 23 септември не получава отговор.⁽⁹⁾ Тогава Сталин е погълнат от наближаващия XIX партиен конгрес и явно изчаква резултата от президентските избори в Америка.

С разплатено здраве по това време, Сталин се явява пред партийния конгрес с кратка реч, която облича доктрината за мирно съвместно съществуване във войнствен идеологически език.⁽¹⁰⁾ Непосредствено след конгреса, през декември 1952 г., Сталин обявява, че е готов да се срецне с новоизбрания президент Дуайт Д. Айзенхауер. Предложение за такава среща на високо равнище той не е отправял към Рузвелт, Труман или Чърчил, всеки от които благодарение на сложните му маневри е бил принуден да направи първия ход.

Междувременно възраждането на чистките вътре в страната носи скръбното и познато предизвестие за скорошна промяна на политиката. Сталин не обича да прокарва нова политика с кадри, използвани дотогава за воденето на различен курс, макар и готови робски да следват указанията му – а може би именно заради това. Той смята, че промените в настройката крият в себе си семената на нелоялността, и любимото му средство за лечение е физическото унищожение на отговорните за провеждането на политика, в която предстоят промени. През 1952 г. се наблюдават всички признаци за подобно раздвижване, като на мушката са изпълнителите от последните години: външният министър Вячеслав Молотов, старият болневик и член на политбюро Лазар Каганович и

Дипломацията

Лаврентий Берия, шефът на тайната полиция. Предстои нов набор от лица да осъществи дипломатическите намерения на Stalin.

Минималното желание на съветската дипломатическа офанзива е да се разбере какво би получил Съветският съюз срещу изоставянето на източногерманския комунистически режим. Stalin така и не признава за пълноправна и суверенна държава и му дава различен от този на останалите източноевропейски сателити статут тъкмо с цел да го използва като коз при евентуални сериозни преговори за обединението на Германия.

Много е възможно Stalin да е решил, че през 1952 г. моментът е благоприятен. Предлагайки обединение на базата на свободни избори, той дава знак, че може да се лиши от източногерманския комунистически режим. Дори ако при едни избори комунистите вземат превес в Източна Германия – от което се плашат западните съюзници, – значително по-многобройното население на Федералната република би донесло сигурна победа на прозападните демократични партии. Както единствен Stalin има волята и неумолимостта да изправи своя изтощен народ срещу демокрациите, така той е и единственият комунистически лидер с достатъчна власт, за да заложи съветски сателит.

Всеки път, когато Stalin прави грешки в преценките, както и в този случай, то е, защото предполага у противниците си същото хладнокръвие във воденето на *Realpolitik* като неговото. Непосредствено след войната той очевидно смята, че може или да ги уплаши, или поне да им внуши, че всеки опит да се измъкнат отстъпки от Съветския съюз ще бъде болезнен и продължителен. Но дойде ли време според него за окончателно споразумение, той действа така, сякаш Съединените щати ще се съгласят да преговарят въз основата на преценка за съществуващите условия, пренебрегвайки всичко предишно. Stalin изглежда сигурен, че няма да му се наложи да си плати за изdevателствата срещу демокрациите.

Тези предположения се оказват съвсем погрешни. Съединените щати не водят *Realpolitik* – поне не така, както я разбира Stalin. За американските лидери моралните максими наистина имат стойност, а законовите задължения трябва да се изпълняват. За Stalin блокадата на Берлин може да е била средство да засили позицията си в преговорите за Германия и дори да предизвика споразумение. Също така може да е разглеждал войната в Корея като изпитание за предела на сдържането. Но Америка се противопоставя на тези агресивни действия в името на принципи, а не защитавайки сфера на интереси; Америка се напряга, за да ликвидира заплахата за една универсална кауза, а не опасност от нарушаване на регионално статукво.

Както през 1945 г. Stalin смята добрата воля на Америка за незначителна подробност, така и през 1952 г. подсънява огромното разочарование, натрупано междувременно в резултат от действията му. Между 1945 и 1948 г. американските лидери искрено искат да се споразумеят със Съветския съюз, но нито желаят, нито имат възможност да окажат натиска, който Stalin би взел на сериозно. През 1952 г. Stalin приема натиска на Америка достатъчно на сериозно, но вече е успял да убеди американските лидери в своето двуличие. Тъй че за тях ходът му е нова тактическа маневра в Студената война, чийто изход

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

може да бъде само победа или поражение. Компромисите със Stalin вече не са на дневен ред.

Stalin избира най-неподходящия момент за инициативата си. Неговата Мирнаnota е изпратена осем месеца преди президентските избори, на които президентът Truman дори не се е кандидатирал. И да се осъществи извънредно слабата вероятност Truman и Acheson да се съгласят да преговарят със Stalin, те не биха имали време да приключат преговорите.

Според администрацията на Truman Мирната nota предлага много по-малко, отколкото изглежда на пръв поглед. Проблемът е не толкова в терминологията, която може да се уеднакви, колкото в световната уредба, предвидена в нотата. Германия трябва да остане неутрална, макар и въоръжена, а всички чужди въоръжени сили да напуснат територията ѝ в срок от една година. Какво означават на практика тези термини? Какви ще са параметрите на „неутралитета“ и кой ще го наблюдава? Не иска ли Съветският съюз решаващ глас във вътрешните германски дела и дори право на вето като наблюдател на неутралния статут на Германия? И докъде трябва да се изтеглят чуждите военни части? За западните оккупационни сили отговорът е съвършено ясен – въсъщност в Европа не съществува трайна географска база. През 50-те години Франция би се съгласила да приеме голям американски контингент, но не за дълго и не без ограничения. Американският Конгрес изобщо не би прегълтнал такава предислокация с неутрална буферна зона между съветските и американските сили. Излиза, че американските части трябва да се върнат в Америка, а съветските само да се изтеглят на полската граница, 150 километра на изток. Накратко, буквалното приемане на Stalиновото предложение означава разпадане на току-що изграденото НАТО срещу 150- километрово отдръпване на съветските части.

Ако клаузата за изтеглянето се уточни с прибиране на съветските войски на своя територия, биха възникнали нови усложнения. Малко вероятно е някой от сателитните режими да съумее да просъществува сам, без присъствие на руски войски или увереността, че Съветският съюз ще се намеси в случай на бунт. Ще възпре ли Stalin съветската армия от повторно нахлуwanе в Източна Европа дори ако някое комунистическо правителство падне от власт? Като се имат предвид съществуващите през 1952 г. условия, отговорът е очевиден. Демократичните лидери не могат да си представят – и с право, – че старият большевик Stalin ще приеме такова разместване на пластовете.

Ала най-важната причина, поради която Truman и Acheson посрещнат хладно Stalиновата инициатива, е предвиденото в нотата бъдеще за Германия. Защото, ако е било възможно да се установи неутралитетът, така че да се предотврати постоянно съветско вмешателство, и да се посочи равнище на въоръженост, спасяващо Германия от благоволението на Съветския съюз, то просто би се възстановила старата европейска дилема след обединението на Германия през 1871 г. Силна и единна Германия в центъра на континента, водеща чисто национална политика, е несъвместима с мира в Европа. Такава Германия ще бъде по-силна от всяка една от западноевропейските нации и вероятно – от всички тях заедно. А през 50-те години създаването ѝ би подбудило ревизионистическите мечти на 15 милиона изселници от територии, които повечето германци

Дипломацията

смятат за част от своята родина. Изкушение към съдбата би било толкова скоро след войната да се остави една обединена неутрална Германия сама на себе си. Освен това би бил дискредитиран най-великият немски държавник след Бисмарк, който повежда страната си в точно обратна историческа посока в сравнение с предшественика си.

Конрад Аденауер е роден през 1876 г. в католическата Рейнска област, присъединена към Прусия след Виенския конгрес и изпитваща историческа неприязън към управлявания от Берлин централизиран германски райх. Аденауер е кмет на Кьолн от 1917 до 1933 г., когато е уволnen от нацистите. През март 1945 г. съюзниците го връщат на поста му при влизането си в Кьолн, но в края на същата година той отново е свален, този път от британските окупационни власти, недоволни от независимия му маниер на управление.

С издялано като от границите на римски император, Аденауер има високи скули и леко дръпнати очи, които подсказват, че в жилите му тече кръвта на някой хунски воин, прекосил Рейнланд преди много столетия. Изтънчените му обноски, усвоени в младежките години преди Първата световна война, излъчват спокойствие и ведрост, шокиращи за лидер на една окупирана страна, в която малцина от по-възрастните жители могат да се похвалят с чисто политическо минало.

В кабинета на Аденауер в двореца Шаумбург – красива бяла сграда от времето на Вилхелмина – завесите на прозорците са винаги спуснати и всеки посетител се чувства като в пашкул, където времето е спряло. Спокойствието е най-необходимото качество за лидер, чиято мисия е да вдъхне на своята терзаеща се от миналото си родина смелост да се изправи и да погледне в очите едно несигурно бъдеще. Аденауер става канцлер на 73 години. Сякаш целият му дотогавашен живот е подгответка за отговорността да възвърне самоуважение на своето окупирano, обезкуражено и разделено общество.

Чувството за вътрешна сигурност на Аденауер се дължи по-скоро на вяра, отколкото на анализи. Той не е бил читател на книги или студент по история като Чърчил или Дъо Гол, но затова пък е имал достатъчно време за размисъл по време на заточението си; преминал школата на разтърсилияте страната му конвулсии, притежава изключителна интуиция за тенденциите на времето си. Освен това е проницателен психолог, познава отлично своите съвременници и най-вече техните слабости. Спомням си, че веднъж Аденауер възнегодува от липсата на силни лидери в Германия през 50-те години. Когато му споменах един от неговите по-ярки съвременници, той отвърна в типичния си брилянтен стил: „Никога не бъркайте енергията със силата.“

Аденауер се опитва да утласки бурните германски страсти и да създаде на страната си с нейната история на екстремизъм и предразположение към романтичност репутация на благонадеждност. Той е достатъчно възрастен, за да помни канцлерството на Бисмарк. Верен католически син на Рейнска област, той пренебрегва *Realpolitik* дори когато Германия е била единна, и вижда във високопарната *Weltpolitik* едва ли не осъщрение за собствения му трезв стил. Не изпитва никакъв афинитет към класата на юнкерите, която е създала имперска Германия. Според него най-голямата грешка на Бисмарк е, че е заложил

германската сигурност върху умението да се маневрира между Източна и Западна Германия в центъра на континента е заплаха за всеки в ущърб на собствената ѝ сигурност.

Аденауер реагира на хаоса, обхванал следвоенния свят, с убеждението, че разделената, окупирания и изтъргната от историческите ѝ корени страна се нуждае от стабилна политика, ако иска да възвърне контрола над собственото си бъдеще. Той отказва да бъде отклонен от постия курс заради носталгия по миналото или традиционните отношения на любов и омраза между Германия и Русия. Той се обявява за безусловна принадлежност към Запада дори ако трябва да се отложи обединението на Германия.

Социалдемократите, вътрешните опоненти на Аденауер, могат да изтъкват неопетненото си минало на опозиционери спрямо нацистите. Историческата им база е в окупирания от съветските войски зона, станала принудително комунистическа, на което те храбро се противопоставят. Подозрително настроени спрямо политиката на сдържане и в не по-малка степен предани на демокрацията, те дават приоритет на германското обединение пред отношенията със страните от Атлантическия съюз. Борят се срещу прозападната ориентация на Аденауер и са готови да платят с неутралитет за напредък в постигането на националните цели на Германия. (В средата на 60-те години коренно променят политиката си: подкрепят Атлантическия съюз и през 1966 г. образуват „голяма коалиция“ с християндемократите, въпреки че запазват по-голяма тактическа гъвкавост спрямо Източна Германия.)

Аденауер отхвърля сделката за неутралитет на страната, която социалдемократите искат да сключат, отчасти поради по-общи, отчасти поради строго практически съображения. Възрастният канцлер не желае отново да пробужда националистически изкушения, особено при съществуването на две германски държави, които, както е предупредил Чърчил в известната си реч за желязната завеса, могат да бъдат предложени на търг. Освен това разбира много по-добре от вътрешните си опоненти, че в дадения исторически момент една обединена и неутрална Германия може да възникне единствено в резултат на мирен договор, насочен срещу самата нея. На новата държава ще бъдат наложени строги ограничения и международен контрол. Силните ѝ съседи ще имат постоянно право на намеса във вътрешните ѝ работи. Аденауер смята тази имплицитна зависимост за психологически по-опасна от разделението на страната. Той избира варианта за равнопоставеност и интеграция със Запада, който ще създаде добро име на Германия.

Никога няма да разберем дали Сталин би преодолял задръжките на Аденауер и на останалите демократически лидери и би постигнал свикване на конференция на високо равнище, нито пък какви отстъпки е бил готов да направи, ако изобщо е имал такова намерение. Предложението му за свикване на конференция със сигурност е щяло да бъде подкрепено от Чърчил. Но смъртта на Сталин прави безпредметни тези предположения. Някъде между ранните часове на 1 март 1953 г., когато се разделя с колегите си, с които е гледал филм, и 3 часа след полунощ на 2 март, когато е открит на пода в дачата му, той получава

Дипломацията

масиран мозъчен удар. Неизвестно е кога точно се е случило това, защото охраната му се е страхувала да го беспокои, и е напълно възможно да е прекарал на пода часове преди да го открият. Близките Сталинови сътрудници Маленков и Берия бдят неотклонно до постелята му, докато не издъхва три дни и половина по-късно.⁽¹¹⁾ Извикани са лекари, които сигурно са изпитвали доста противоречиви чувства, докато са се опитвали да му помогнат. Защото именно те са били набелязани за жертви на новата чистка, замислена от Stalin: „делото на кремълските доктори“.

Наследниците на Stalin изпитват още по-отчаяна нужда от отслабване на напрежението между Русия и Запада от покойния си лидер, но им липсват авторитетът, проницателността, упоритостта и най-вече политическото единство, нужни, за да се следва един толкова сложен курс. Те са разделени от неизбежната борба за власт. В отчаяната междуособна битка, при която всеки се опитва да събере привърженици за домогването си до върховната власт, никой не е в състояние да поеме отговорност за отстъпки пред капиталистите. Това става очевидно в обяснението за ликвидирането на Berия. Всъщност неговият грех е, че знае твърде много и е заплаха за прекалено много свои влиятелни колеги. Тъй или иначе, Berия е арестуван на едно съвещание на политбюро и екзекутиран скоро след това с обвинението, че е замислял изоставяне на Източна Германия, при все че такъв развой недвусмислено е подсказан от Stalinovata Mирнаnota предната година и последвалата кореспонденция със Запада.

Съгласно спомените на Хрущев наследниците на Stalin са били страшно притеснени, че Западът ще използва смъртта на Stalin като повод за дългоочакваното „разчистване на сметките“ с комунистическия свят. Вероятно за да им избие от главата всякааква мисъл за преврат, тиранът често е предупреждавал колегите си, че Западът ще им извие вратовете като на пилета в мига, когато той си отиде от тоя свят.⁽¹²⁾ В същото време подозителността им спрямо Запада е смекчена от отчаяната борба за власт на всеки срещу всеки. Въпреки че новото ръководство силно желае отдих от Студената война, всеки претендент знае, че дипломатическата гъвкавост може да се окаже фатална, преди да е грабнал цялата власт. И все пак на всички тях не им се иска напрежението да продължи. През 1946 г. Чърчил отбелязва, че Stalin се опитва да обере плодовете от войната, без да води война; през 1953 г. Stalinovite наследници се опитват да оберат плодовете от намаляването на напрежението, без да искат или да могат да направят някакви отстъпки. През 1945 г. Stalin успява да блокира дипломатическите преговори, за да запази козовете си срещу Запада; през 1953 г. наследниците му намират убежище в застоя, за да може всеки да запази позицията си по отношение на останалите.

Когато държавните мъже искат да печелят време, те предлагат разговори. На 16 март 1953 г., малко повече от седмица след смъртта на диктатора, новоизбраният министър-председател Маленков призовава за преговори, без да уточнява темата им:

Понастоящем не съществува нито един спорен или нерешен въпрос, който да не може да се реши по мирен начин с взаимно съгласие на засегнатите страни. Това

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ и АЙЗЕНХАУЕР

се отнася за отношенията ни с всички държави, включително със Съединените американски щати.⁽¹³⁾

Но Маленков не прави конкретни предложения. Новите съветски лидери не са съвсем сигурни как да постигнат намаляване на напрежението, освен това имат много по-малък авторитет от Сталин, за да изработят нови подходи. По същото време администрацията на Айзенхауер е притеснена не по-малко от съветското предложение за преговори, отколкото Съветският съюз от необходимостта да се предложат отстъпки на американците.

Основанията за опасения са едни и същи от двете страни на разделителната линия – и Москва, и Вашингтон изпитват страх от неизвестни територии. И на двете страни им е трудно да асимилират промените в международната обстановка след края на войната. Кремъл се страхува, че, изостави ли Източна Германия, може да предизвика сътресение в орбитата си от сателити, както и става едно поколение по-късно. А без отказ от Източна Германия истинско намаляване на напрежението просто е непостижимо. Съединените щати се тревожат, че започването на дискусии по германския въпрос може да застраши съществуващето на НАТО и съюзът да бъде заменен за някаква конференция.

Въпросът, дали Западът е пропуснал известна възможност незабавно след смъртта на Сталин, изисква три предварителни отговора. В състояние ли е бил Атлантическият съюз да води сериозни преговори с руснаците без заплаха от разпадане? Дали при оказване на натиск Съветският съюз би стигнал до смислени предложения? Би ли използвало съветското ръководство преговорите, за да спре превъоръжаването на Германия и интеграцията ѝ със Запада, без фактически да се отказва от източногерманския си сателит и от силното си влияние в Източна Европа?

Американските лидери съвсем правилно преценяват, че полето за преговори е твърде ограничено. Една неутрална Германия би представлявала или заплаха, или изкушение за изнудване. В дипломацията има експерименти, които не бива да се правят, защото рисъкът при неуспех е огромен. Рисъкът от съсипването на всичко постигнато в Атлантическия съюз е значителен.

Всъщност в интерес на всички – и най-вече на Съветския съюз – е Федералната република да остане част от обединената система на Запада, въпреки че нито един от неуверените съветски ръководители не би си позволил да го признае. Оставането на Германия в Атлантическия съюз дава възможност да се договори съкращаване на военните части по протежение на новите демаркационни линии (като така всъщност намалява военният потенциал на обединена Германия). Но ако неутралитетът се разпростре върху цяла Германия, НАТО би бил обезсилен и Централна Европа би се превърнала във вакуум или в потенциална заплаха.

Вероятно е било възможно Сталиновите наследници да бъдат принудени да приемат единна Германия – членка на НАТО (макар и с военни ограничения), ако демократите са били подгответи да ги заплашат с военна сила или най-малкото – със засилване на Студената война. Може би Чърчил, отново заел през 1951 г. поста министър-председател, е имал предвид тъкмо това дори още

Дипломацията

приживе на Сталин, ако съдим по записките на личния му секретар Джон Колвил:

У[инстън] неколкократно е споделял с мен надеждите си за обединен подход към Сталин, може би на един конгрес във Виена, който да бъде продължение на Потсдамската конференция, за да се доведат нещата докрай. Ако руснаците не желаят да сътрудничат, ние ще засилим Студената война. „Нашите младежи – ми каза У. – ще са готови да срещнат смъртта в защита на истината.“⁽¹⁴⁾

Но няма друг западен лидер, готов да поеме подобни рискове или да отправи предложения, които лесно биха били атакувани от противниците на Атлантическия съюз като прекалено едностранчиви. И американските държавници предпочитат да отлагат и да протакат всяка по-серизозна инициатива, като така пропускат възможността да направят сериозен опит за извлечане на полза от объркането след смъртта на Сталин. Но пък запазват единството на Атлантическия съюз.

Цената на този застой е изместване на темата на дебатите от преговори към изказване на пожелание за тях. В края на кариерата си Чърчил става най-пламенният поборник за преговори, без обаче да опише конкретно съдържанието им. Натрупал доста огорчения, 80-годишният политик през целия си живот е защитник на баланса на силите и призовава към среща на високо равнище за постигането му.

Американските лидери несправедливо приписват горещото желание на Чърчил да преговаря на приближаваща сенилност. Всъщност Чърчил е забележително последователен: той настоява за преговори и по време на войната, и не-посредствено след края ѝ, както и в момента, когато за пръв път е формулирана политиката на сдържане (виж глава XVII и XVIII). Оттогава са се променили условията, при които са били правени тези предложения. През 50-те години Чърчил така и не формулира подробности за глобалното споразумение, към което призовава. По време на войната то, изглежда, се основава на предположението, че Америка ще се оттегли или поне няма да разполага военни части в Европа, както неведнъж обявява Рузвелт. И тогава, и като лидер на опозицията в периода 1945-1951 г. Чърчил очевидно предвижда следните съставки на едно цялостно и окончателно споразумение със Съветския съюз: неутрална и обединена Германия, западна отбранителна система по френско-германската граница, изтегляне на съветските войски до полско-съветската граница и установяване на правителства от финландски тип в граничещите със Съветския съюз държави, тоест неутрални и демократични правителства, съобразяващи се със съветските интереси, но свободни да водят независима външна политика.

Преди 1948 г. подобно споразумение би могло да върне на Европа историческото ѝ разпределение. По време на войната и няколко години след нея Чърчил е най-далновидният. И ако не беше загубил изборите през 1945 г., той би променил насоката на започващата Студена война – при условие че Америка и останалите съюзници биха рискували конфронтацията, върху която е изградена стратегията на Чърчил.

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

Тъй или иначе, към 1952 г. предвижданото от Чърчил споразумение е почти невъзможно, без да бъде последвано от политически земетръс. Благодарение на великия Аденауер Федералната република се превръща в нещо, което преди 1949 г. никой дори не си е представял. Три години по-късно уредбата, предвиждана от Чърчил след 1944 г., би поставила край на интеграцията на Федералната република със Запада, за да я върне към предишния ѝ статут на независима национална държава. През 1945 г. режими от финландски тип в Източна Европа биха означавали завръщане към нормалното. Към 1952 г. обаче вече е невъзможно установяването им чрез преговори, а единствено при срив на съветската система или с цената на много сериозна конфронтация. Нещо повече, остра конфронтация може да възникне и при решаването на проблема за обединението на Германия, а нито една западноевропейска страна не е готова да приеме толкова скоро след края на войната подобен риск заради победения си враг.

Ако Атлантическият съюз е бил в състояние да провежда политика като единна нация, той би могъл да предприеме нужните дипломатически ходове за постигане на окончателно споразумение във вида, предвиден от Чърчил. Ала през 1952 г. Атлантическият съюз е твърде рехав за поставянето на такъв залог. Последователните президенти, изльчени от двете основни политически партии в САЩ, решават, че нямат друг избор, освен да продължат мъчително да изчакват от позиция на силата промяна на съветската политика.

Новият държавен секретар на Айзенхауер Джон Фостър Дълес приема конфликта между Източна и Запада като морален конфликт и се опитва да избегне преговори по всякакви въпроси, докато съветската система не претърпи коренна промяна – като така влиза в противоречие с традиционните британски възгледи по въпроса. В цялото си съществуване Великобритания рядко е имала удоволствието да преговаря с приятелски настроени или идеологически сходни страни. Тъй като никога не се е радвала на сигурност, подобна на американската, дори когато е била на върха на славата и могъществото си, Великобритания е преговаряла с идеологически противници по практически проблеми на съвместното съществуване. През цялата си история британското общество разполага с ясна действена дефиниция на националните интереси, която му дава възможност да оценява способностите и ефективността на своите държавници. От време на време британците спорят за условията на някое конкретно споразумение, но много рядко са оспорвали смисъла от преговори.

Верен на британската традиция, Чърчил се стреми към по-търпимо съвместно съществуване със Съветския съюз чрез почти постоянни преговори. Американските лидери искат да променят съветската система, а не да преговарят с нея. Така английско-американският спор непрекъснато се превръща в диалог за желанието да се преговаря, а не за предмета на преговорите. По време на своята предизборна кампания през 1950 г., която завършва с поражение, Чърчил предлага четиристранна среща на най-високо равнище – революционна идея за този етап на Студената война:

Продължавам да се връщам към идеята за още един разговор на най-високо равнище със Съветска Русия. Идеята ме привлича като върховно усилие да се пре-

Дипломацията

хвърли мост над пропастта между двата свята, тъй че всеки да е свободен да живее, както намери за добре, ако не в приятелство, то най-малкото без омразата на Студената война.⁽¹⁵⁾

Дийн Ачесън, току-що положил основите на Атлантическия съюз, смята подобно начинание за преждевременно:

Горчивият опит ни е научил, че единственият начин да се справяме със Съветския съюз е да създаваме положения на сила... Когато отстраним всичките си слаби места, ще сме в състояние да разработим действени споразумения с руснациите... Нищо хубаво няма да се получи, ако сега поемем инициативата да призовем към разговори...⁽¹⁶⁾

Чърчил отново заема поста министър-председател през октомври 1951 г., но не настоява за среща на най-високо равнище, докато президент е все още Труман, а изчаква новата администрация начало със стария му военновременен другар Дуайт Д. Айзенхауер. Междувременно обосновава свикването на среща на най-високо равнище с мотива, че който и да стои начало на Съветския съюз, ще откликне на поканата за среща на най-високо равнище. През 1952 г. начало на СССР е Сталин. През юни същата година Чърчил казва на Джон Колвил, че ако Айзенхауер стане президент, той „ще направи още един опит за помирение чрез среща на Тримата големи... Той смяташе, че докато е жив Stalin, сме много по-защитени от нападение, отколкото ако умре и заместниците му започнат да се боричкат за властта“⁽¹⁷⁾.

Сталин умира малко след като Айзенхауер става президент, и Чърчил започва да настоява за преговори с новия съветски ръководител. Айзенхауер обаче е не по-малко невъзприемчив спрямо настояването му за преговори с руснациите от своя предшественик. Чърчил отклика незабавно на предложението на Маленков от 17 март 1953 г. и на 5 април предлага на Айзенхауер да не пропуска възможността „да разбере докъде е готов да стигне режимът на Маленков, за да намали напрежението в света“⁽¹⁸⁾. Айзенхауер моли Чърчил да изчака политическата реч, която трябва да произнесе пред Американското дружество на издателите на вестници на 16 април, отхвърляйки на практика предложението му.⁽¹⁹⁾ Той смята, че както причините за напрежението, така и корективите им са известни: примирие в Корея, договор за Австрия и „преустановяване на преките и непреките посегателства спрямо сигурността на Индокитай и Малайския полуостров“. Привеждайки Съветския съюз и Китай под общ знаменател – погрешна оценка за китайско-съветските отношения, както ще докажат последвалите събития, – Айзенхауер поставя очевидно неизпълними условия, тъй като събитията в Малая и Индокитай са извън контрола на руснациите. Няма нужда от преговори, заявява той, време е за дела, не за приказки.

Докато преглежда черновата на речта, Чърчил изразява тревога, че „внезапна слана ще попари пълките“. За да покаже, че аргументите на Айзенхауер не са убедителни, предлага да проведе с нас скоро предназначения на поста му Молотов подготвителни разговори за нова среща между участниците в Потсдамската конференция – Съединените щати, Великобритания и СССР. Чърчил из-

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

праща на Айзенхауер писмо с копие от поканата до Молотов, позовавайки се на недостоверна близост със съветския министър:

...бихме могли да подновим някогашните си отношения от времето на войната...
Бих могъл да се срещна с господин Маленков и с други от водачите им. Естествено, не си въобразявам, че ще разрешим сериозните проблеми, надвиснали над непосредственото бъдеще на света... Разбира се, открито заявявам, че не очаквам някакви важни решения от тази неофициална среща, а само възстановяване на ненапрегнатата приятелска атмосфера помежду ни...⁽²⁰⁾

Айзенхауер обаче вижда в една среща на най-високо равнище опасна отстъпка пред руснаците. С известно раздразнение той повтаря изискването си: руснacите трябва да се съгласят с няколко предварителни условия:

В моятаnota от 25 април изразих становище, че не трябва да пришпорваме събитията и да позволяваме на емоциите в страните ни в полза на среща между държавните глави да ни тласнат към преждевременни инициативи...⁽²¹⁾

Чърчил не е съгласен, но знае, че страната му е зависима от Съединените щати, и не може да си позволи лукса да подеме на своя глава инициативи по въпроси, спрямо които Вашингтон е особено чувствителен. Без да се обръща направо към Маленков, той намира начин да му изпрати посланието си, излагайки пред Камарата на общините много от онова, което е искал да предаде на съветския министър-председател на четири очи. На 11 май 1953 г. обяснява различията между неговия анализ и анализа на Айзенхауер и Дълес: докато американските лидери се страхуват за единството на Атлантическия съюз и превъоръжаването на Германия, Чърчил се опасява да не би да се изпусне възможността за по-обнадеждаващо развитие на отношенията със Съветския съюз:

...ще бъде жалко, ако естественото желание за общо споразумение по въпросите на международната политика възпрепятства евентуална спонтанна положителна еволюция в самата Русия. Гледал съм на известни вътрешни прояви и видими промени в нагласите като на по-значими от случващото се на международната аrena. Обезпокоен съм да не би външната политика на силите от НАТО да не вземе под внимание и да пренебрегне нещо, което може да се окаже процес на дълбоки промени в руската чувствителност.⁽²²⁾

Чърчил призовава към преговори още преди смъртта на Сталин, защото смята, че тъкмо Сталин е съветският лидер, способен да изпълни онова, което е обещал. Сега настоява за среща на най-високо равнище, за да запази обнадеждаващите перспективи, появили се след смъртта на диктатора. С други думи, преговори са необходими без значение, какво става в Съветския съюз или кой оглавява съветската йерархия. Една конференция на най-високо равнище, твърди Чърчил, може да положи принципите и насоките на бъдещите преговори:

Тази конференция не бива да се утежнява с напрегнат и твърд дневен ред или да се докарва до задълнена улица с всякакви технически подробности, пламенно ос-

Дипломацията

порвани от тълпи експерти и чиновници в тромави бойни редици. В конференцията трябва да участват колкото може по-малък брой държави и представители... Възможно е да не се постигнат никакви споразумения, но между присъстващите да се създаде общото усещане, че са в състояние да направят нещо по-добро от това да разкъсват на парчета човечеството, включително и себе си.⁽²³⁾

И все пак какво точно има предвид Чърчил? Как биха изразили държавните ръководители решението си да не извършат колективно самоубийство? Единственото конкретно предложение, което той прави, е за споразумение, подобно на Пакта от Локарно, с който през 1925 г. Франция и Германия признават взаимно границите си, а Великобритания гарантира всяка от тях срещу агресия от страна на другата (виж глава XI).

Примерът не е особено удачен. Пактът от Локарно просъществува едва десет години и не спомага за разрешаването на нито една криза. Идеята, че Великобритания или която и да е друга страна ще е напълно безразлична спрямо същината на потенциални противоречия, за да гарантира (и то с един и същ инструмент) границите и на съюзник, и на главния си враг, звучи чудновато както през 1925 г., така и три десетилетия по-късно, в ератата на идеологическия конфликт. Кой каква граница ще гарантира и срещу каква заплаха? В състояние ли са участничките в Потсдамската конференция да гарантират всички европейски граници срещу всякаква агресия? В такъв случай дипломацията просто би се завърнала към идеята на Рузвелт за Четиримата полицаи. Или това значи, че е забранена съпротива, освен ако не е одобрена с консенсус от всички представени в Потсдам? В този случай идеята просто би дала *carte blanche* на съветската агресия. И тъй като Съединените щати и Съветският съюз виждат един в друг основен проблем за сигурността си, как би могла една обща гаранция да решава проблемите и на двете страни? Пактът от Локарно е бил замислен като алтернатива на военен съюз между Франция и Великобритания и така е бил представен пред парламента и обществеността. Означава ли това, че ново споразумение, изградено по същия образец, ще доведе до разпадане на съществуващите съюзи?

Чърчиловото предложение не е обвързано с конкретна позиция в преговорите. На 1 юли 1953 г. той отхвърля теорията, че политиката на Кремъл е неизменна и че Съветският съюз е първото общество, имунизирано срещу историческа ерозия. Според него дилемата на Запада е в едновременния отказ да признае съветската орбита от сателити и нежеланието му да рискува война, за да я премахне. Единственият изход е „ефикасно разузнаване“, за да се определят последствията от новата съветска действителност. Чърчил пише на Айзенхауер:

Както във Фултън или през 1945 г., и сега нямам никакво намерение да се оставя руснаците да ме изиграят. Все пак мисля, че в световния баланс на силите настъпиха промени, дължащи се главно на американските действия и превъръжаването, но също и на упадъка на комунистическата философия, който заслужава спокойно и обективно проучване от страна на пазещите единството и силата си свободни нации.⁽²⁴⁾

Чърчил се надява, че „десетгодишно успокоение плюс продуктивна наука могат да изградят различен свят“⁽²⁵⁾. Той вече не предлага глобално споразумение, а политика, която по-късно е наречена „разведряване“. Признава, че проблемът със сдържането в първоначалната му версия е, че независимо от силния анализ практическото му прилагане се свежда до самоцелно чакане на незнайния ден, в който съветската система ще се промени по някакъв начин. Сдържането обявява впечатляваща цел, но не предлага почти нищо като храна по пътя до нея. Алтернативата е незабавно и цялостно споразумение, предполагащо по-лек път към не толкова примамлива цел, ала излага на риск единството на Атлантическия съюз и интеграцията на Германия към Запада – твърде висока цена за предвидимо *quid pro quo*, освен ако самите германски лидери не го желаят. Сега Чърчил предлага междуенно решение – мирно съвместно съществуване, което да позволи на времето да свърши своето и напрежението в руската политика да отслабне в дългосрочен план.

Красноречива за психологическия натиск на безизходната конфронтация е промяната в становището на Джордж Ф. Кенан. Осьзnavайки, че първоначалният му подход към Съветския съюз се е превърнал в оправдание за безкрайно военно противопоставяне, той разработва концепция за цялостно споразумение, твърде напомнящо онова, което Чърчил има предвид през 1944-1945 г.

Основната цел на така наречената схема за дезангажиране на Кенан е изтеглянето на съветските войски от центъра на Европа. За постигането ѝ Кенан е готов да плати с равностойно изтегляне на американските части от Германия. Страстно развивайки тезата, че Германия ще е в състояние да се защити с конвенционални оръжия както винаги досега, особено ако съветските войски трябва да прекосят Източна Европа, за да достигнат границите ѝ, Кенан изразява сильно недоволство от прекомерното залагане на ядрената стратегия. Той подкрепя предложението на полския министър на външните работи Адам Рапацки за създаването на свободна от ядрени оръжия зона в Централна Европа, която включва Германия, Полша и Чехословакия.⁽²⁶⁾

Проблемът при схемите на Кенан и Рапацки е същият както със Сталиновата Мирнаnota: те разменят интеграцията на Германия към Запада срещу изтегляне на Съветския съюз от Източна Германия и от някои части на Източна Европа, което, при положение че не е съчетано с гаранции срещу съветска интервенция в защита на комунистическите режими, може да доведе до двойна криза: в Източна Европа и в Германия, на която трябва да се изнамири изпълзващата се още от обединението ѝ през 1871 г. отговорна национална роля.⁽²⁷⁾ В светлината на конвенционалните възгледи от онова време концепцията на Рапацки и Кенан да се замени изтеглянето на американските сили на 4500 километра срещу отдръпване на съветските войски на неколкостотин километра крие допълнителен рисков: конвенционалните оръжия придобиват особено голямо значение при несъмнено превъзходство на Съветския съюз в тази област, докато ядрените ще бъдат заклеймени, въпреки че тъкмо те могат да възпрат евентуалната агресия. Такова беше моето мнение в онези години.⁽²⁸⁾

Както толкова пъти, Чърчил отново се оказва прав, въпреки че няма подходящ лек. Демократичните общества не желаят безкрайно продължаване на кон-

Дипломацията

фронтацията, освен ако правителствата не докажат неоспоримо, че всички други алтернативи са изчерпани. И ако демокрациите не разработят конкретна програма за намаляване на напрежението със Съветите, има опасност и правителствата, и обществеността да бъдат подмамени с мирни инициативи, които сякаш обявяват дългоочакваната промяна на съветското общество единствено чрез промяна на тона. Искат ли демокрациите да избегнат люшкането от една крайност към друга, от непреклонност към помирение, дължни са да водят дипломацията си в тясното поле между безкрайната конфронтация, която от ден на ден изостря страховете, докато купицата ядрено оръжие от двете страни расстят неудържимо, и стъпки за успокояване на обществените опасения от Студената война без истинско подобреие на положението.

Въщност демокрациите са в сила позиция в това тясно поле, защото сферата им на влияние е много по-печеливша от съветската, а икономическата и социалната пропаст между двете свръхсили стават все по-дълбоки. Историята показва, че е на тяхна страна, позволявайки им да съчетаят въображението с дисциплина. Това донякъде е и причината, за да се появи впоследствие Никсъновата политика на разведряване (виж глава XXVIII). В този смисъл трябва да разбираме и думите на Чърчил в писмото му до Айзенхауер от 1 юли 1953 г., че „десетгодишно успокоение плюс продуктивна наука“ ще доведат до създаването на по-добър свет.

Наред с Аденауер Джон Фостър Дълес е западният държавник, който най-яростно се възпротивява срещу мъгливи преговори, които могат да изложат на рисък трудно постигнатото единство на Запада. Оценката на Дълес за опасностите, скрити в Сталиновите предложения и в концепцията за дезан-гажиране, се оказва извънредно точна. Ала той създава и психологическа уязвимост с твърдението, че най-доброят начин да се запази западното единство е да бъдат избягвани всякакви преговори, за което свидетелства следната забележка, изпратена до един от авторите на речи в Белия дом през април 1953 г.:

...съществува истинска опасност просто да бъдем подведени от тези сондажи на Съветите. Очевидно е, че го правят заради външния натиск, и смяtam, че най-доброто от наша страна ще е тъкмо сега да поддържаме този натиск.⁽²⁹⁾

С такива изказвания Дълес достига предела на политиката на сдържане. Демократичните общества се нуждаят от нещо повече от призови за издръжливост, което да оправдае в очите им Студената война. Въпреки че предлаганите за дискусия политически програми са несъвместими с интересите на демокрациите, необходима е алтернативна политическа концепция за мирното развитие на Централна Европа – програма, която да задържи Германия в западните институции и едновременно да предложи мерки за отслабване на напрежението около линията, разделяща Европа. Дълес избягва да говори за тази необходимост и предпочита да блокира срещите на външните министри с подобни позиции, за да спечели време за консолидацията на Атлантическия съюз и превъоръжаването на Германия. За Дълес такава политика избягва противоречия-

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

та между съюзниците, като едновременно спестява на обърканото следсталиново съветско ръководство вземането на болезнени решения.

Щом съветските ръководители разбират, че демократията няма да оказват натиск, за да се решават проблемите на Централна Европа, те се заемат да добият тъй нужната им отсрочка, съсредоточавайки се върху онова, което Айзенхауер и Дълес смятат за проверка на добронасторонността: Корея, Индокитай и Австрийския договор. Вместо да станат въведение към преговорите за Европа, каквито през 1953 г. изиска Чърчил, тези споразумения просто ги заменят. Срещата между външните министри през януари 1954 г., посветена на Германия, не довежда доникъде. Дълес и Молотов фактически стигат до едно и също заключение. И двамата нямат желание да се ангажират с разтегливи дипломатически ходове; всеки предпочита да заздрави съответната си сфера на влияние, наместо да се хвърля в авантюристична външна политика.

Разбира се, позициите на двете страни не са симетрични. Замразяването улеснява Москва в преследването на непосредствените ѝ тактически и вътрешнополитически цели, докато за Америка то е от полза за дългосрочната ѝ стратегия, макар че нито един от американските лидери не осъзнава това напълно. Тъй като Съединените щати и съюзниците им са твърдо решени да спечелят надпреварата във въоръжаването, а сферата им на влияние е с много по-голям икономически потенциал, едно правилно осъзнаване на съветските дългосрочни цели изиска в момента истинско намаляване на напрежението и постигане на реалистично решение на централноевропейския проблем. Молотов избягва отстъпките, които, дори и болезнени, може би биха спасили Съветския съюз от стратегически свръхекспанзионизъм и последвалия го разпад; от своя страна Дълес не проявява никаква гъвкавост, цената за което са ненужни вътрешни полемики и уязвимост от съветските козметични мирни офанзиви, но затова пък се наливат основите на крайната стратегическа победа на Америка.

Дълес използва отдиха, за да постигне целта си и да интегрира Германия в НАТО. Проблемът за вписването на Федералната република във военната структура на Запада се оказва доста парлив. Французите не са особено въодушевени от представата за една изцяло превъръжена Германия, а и не им се иска да пожертват националната си отбрана в името на колективна западна отбрана, включваща Германия. Така отчасти биха натоварили с отбраната на страната си онези, които са прегазили Франция десетилетие преди това, а и ръцете им биха се оказали вързани да водят колониалните си войни. Така френската съпротива проваля плана за създаването на Европейска отбранителна общност. Дълес и Ангъни Идън избират другата алтернатива, просто присъединявайки Германия към НАТО. Париж се съгласява под натиск, но настоява Великобритания да се ангажира с постоянно присъствие на британски военни части на германска земя. Със съгласието на Идън Франция получава конкретните военни гаранции, които британците толкова упорито са им отказвали след Първата световна война. В Германия се разполагат британски, френски и американски части като съюзници на Федералната република. Онова, което започва като инициатива на Сталин да се сложи край на разделението на Германия (неангажирано подкрепяна за известно време от Чърчил), се превръща накрая в окон-

Дипломацията

чательно разделяне на Европа. По ирония на съдбата именно Чърчил, проповедникът на сферите на влияние, в последна сметка се опитва да смекчи тяхното проявление или дори да ги отстрани, докато държавният секретар Дълес, чиято родина винаги се е борила срещу сферите на влияние, се оказва най-запаленият проводник на политиката, която ги налага.

След като се усеща уверена в единството на своята сфера, Америка решава, че е безопасно да разговаря с руснаците. Въщност при наличието на два консолидирани блока в Европа американците и руснаците просто няма за какво да си говорят. И двете страни се чувстват свободни да проведат среща на високо равнище не за да сложат край на Студената война, а със съзнанието, че всички основни въпроси ще бъдат избягнати. Чърчил се е оттеглил от политиката, Федералната република е член на НАТО, а Съветският съюз е решил, че е по-сигурно да запази сферата си на влияние в Източна Европа, отколкото да се опитва да откъсне Федералната република от влиянието на Запада.

Така Женевската среща на високо равнище през юли 1955 г. се оказва бледа сянка на онова, което е предложил Чърчил. Вместо да разгледат източниците на напрежението, участниците в срещата почти не споменават онова, което е довело до Студената война. Дневният ред се люшка между печеленето на пропагандни точки и предложения за разрешаване на противоречията между Източка и Запада, основани на любителска психология. Направеното от Айзенхауер предложение за „открито небе“ – опознавателни разузнавателни полети над териториите на САЩ и СССР – крие минимален риск; полетите няма да кажат на руснаците нещо по-различно от онова, което вече знаят от своето разузнаване и от открити източници, но на американците може да разкрие загадките на съветската империя. От първа ръка зная, че политическите планировщици от обкъръжението на Айзенхауер, чието дело бе това предложение под егидата на Нелсън Рокфелер, тогава президентски съветник, щяха много да се учудят, ако то бе прието. Отхвърлянето му от Хрущов не доведе до никакви санкции срещу Съветския съюз. Темата за бъдещето на Централна Европа бе прехвърлена на външните министри без указания.

Основният резултат от срещата е, че показва колко се нуждаят психологически демократиите от пауза след десетилетие на конфронтация. И докато преди това те твърдо отстояват отделните си предложения пред Сталин, сега се поддават на промяната в съветския тон. Държат се като маратонец, който при вида на финиша сяда изтощен на пистата и оставя съперниците си да го настигнат.

Айзенхауер и Дълес умело и упорито изместват от дневния ред отгласите от Стalinовата Мирнаnota и красноречивите призови на Чърчил за среща на високо равнище, като поставят ударението върху вземането на конкретни решения по конкретни проблеми. И все пак в крайна сметка заключават, че изчакването на евентуална промяна в съветската система може да има прекалено висока цена и че обсъждането на алтернативна позиция за преговори може да доведе до прекалено голям разнобой. Сдържането може да се поддържа, ако на собствения народ се вдъхне надеждата, че на Студената война ще се сложи край. Ала вместо да излязат със собствена политическа програма, те започват да се поддават на онова, от което са се страхували преди: растящата тенденция

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

да се тълкува смекченият тон на Хрущов и Булганин за признак на основна промяна в съветското отношение. Самият факт, че се провежда неконфронтационна среща, колкото и постна да е по съдържание, разгаря надеждите на демократиите, че отдавна предричаната съветска промяна е в ход.

Преди самата среща Айзенхауер дава тон. Отхвърляйки дотогавашните настояния на администрацията си за конкретни и подробни действия, той определя целите на дипломацията между Източна и Запада с чисто психологически термини:

Многобройните ни следвоенни срещи се характеризират с прекалено голямо внимание към подробните и очевиден опит да се работи по специфични въпроси, заместо да се установят дух и отношение, за да се подходи към тях.⁽³⁰⁾

Медиите реагират възторжено и единодушно заявяват, че на срещата се е случило нещо изключително важно, макар и да не става много ясно какво е то. „Господин Айзенхауер постигна нещо повече от разгром на врага в битка, каквато бе задачата му преди десет години – пише в уводна статия *The New York Times*. – Той направи така, че да няма повече битки... Други може би щяха да изправят сила срещу силата. Дарбата на господин Айзенхауер да привлече другите с добрата си воля промени ако не политиката, то поне отношението на малката група посетители от другия бряг на Елба.“⁽³¹⁾

Дори Дълес е заблуден от „духа“ на Женева. „Преди Женева – заявява той на британския външен министър Харълд Макмилан два месеца по-късно – съветската политика бе основана на безкомпромисност, която бе основният лозунг на съветската доктрина. Сега съветската политика се основава на толерантност, която включва добри отношения с всички...“⁽³²⁾ Срещата и нейната атмосфера се превръщат в постижение само по себе си.

Харълд Макмилан също е заразен от духа на Женевската среща и заявява, че истинското ѝ значение е не постигането на конкретно споразумение, а установяването на лични контакти между държавните ръководители. Дори в родината на политиката на баланса на силите атмосферата е въздигната в ключов елемент на външната политика:

Защо тази среща развълнува света и го изпълни с надежда? Не заради дискусии, които не доведоха до нещо особено... Онова, което накара света да започне да мечтае, бе фактът, че това бе приятелска среща между водачите на двете велики групировки, на които е разделен светът. Тези мъже, натоварени с огромна отговорност, се срещнаха, разговаряха и се шегуваха като обикновени смъртни... Не мога да не мисля, че Женевската идilia през лятото бе нещо повече от съмнителна и лицемерна сцена.⁽³³⁾

Ако историята можеше да бъде по-милостива! Предишната оценка на американските лидери е била съвършено правилна: Студената война е резултат от действията на Съветите, а не от фразеологията или от личното им поведение. Отказът на лидерите и на двете страни да обсъдят източниците на напрежение то води до оставането и задълбочаването им. Ако една-единичка среща може

Дипломацията

така да въздейства върху мнението на Запада, какъв мотив биха имали русните да направят съществени отстъпки? Нищо чудно, че през следващите 15 години не е постигнат напредък по нито един политически проблем.

Сферите на влияние от двете страни на разделителната линия се втвърдяват окончателно. В периода между създаването на НАТО и началото на преговорите между демокрациите и Съветския съюз, довели до споразумението в Хелзинки от 1975 г., единствените политически преговори са тези, последвали съветските ултиматуми за Берлин. Дипломацията през цялото време остава в полето на контрола над въоръженията, което е подход, обратен на подхода от „позиция на силата“. Привържениците му се опитват да превърнат ограничаването или контрола над въоръженията в заместител на политическия диалог; или на езика на съдържането – да ограничат позициите на силата до възможно най-ниското равнище на ефикасно възпиране. Но точно както позициите на силата не водят автоматично до преговори, така и контролът над въоръженията не води автоматично до намаляване на напрежението.

И въпреки че Женевската среща се приветства от Запада като начало на затопляне на отношенията, тя тласка Студената война към най-опасната ѝ фаза, защото от тази среща съветските ръководители правят изводи, съществено различаващи се от заключенията на западните лидери. Сталиновите наследници са се питали объркани и несигурни дали демокрациите ще се възползват от разместяването на пластовете, за да оспорят съветските следвоенни завоевания. А ето че през юни 1953 г., три месеца след смъртта на диктатора, успяват да потушат един бунт в Източен Берлин, който технически би трябвало да бъде управляван от четирите сили, без реакция от страна на Запада. Те продължават, без да срещат съпротива, да отлагат обединението на Германия, а комунистическият политически контрол в Централна и Източна Европа се порицава само реторически. Най-сетне, на Женевската среща получават удостоверение за добро поведение, без да се ангажират със задълбочен анализ на нито една от причините, довели до Студената война.

Като пламенни марксисти те си правят извода, подсказан от идеологията им: че съотношението на силите се променя в тяхна полза. Несъмнено това убеждение е подсилено от нарасналия, макар и относително малък съветски ядрен потенциал, както и от напредъка в разработването на водородната бомба. В спомените си Хрушчов обобщава срещата по следния начин: „...сега нашите врагове разбраха, че сме в състояние да се противопоставим на натиска им и да прозирараме триковете им.“⁽³⁴⁾ Седем месеца след срещата, през февруари 1956 г., се провежда партийният конгрес, на който Хрушчов развенчава Сталин и прави анализ на международната обстановка, в който подценява демокрациите:

Общата криза на капитализма продължава да се задълбочава... Социалистическият лагер оказва растящо влияние върху хода на световните събития... Позицията на империалистическите сили отслабва...⁽³⁵⁾

Основната причина за разминаването между лидерите на демокрациите и колегите им от СССР е желанието на първите да приложат критерии, изградени от

ПРЕГОВОРИ С КОМУНИСТИТЕ: АДЕНАУЕР, ЧЪРЧИЛ И АЙЗЕНХАУЕР

вътрешния им опит, спрямо съветската *номенклатура*. Това е дълбока заблуда. Второто поколение съветски лидери е рожба на едно минало, което демократиите не могат и да си представят. Чиракуването при Сталин гарантира психологически деформации. Единствен мехлемът на безграницните амбиции е в състояние да направи поносимо кошмарното натрапчиво чувство, че и най-малката погрешна стъпка – или даже промяна в политиката на самия диктатор – води до смъртна присъда или до Гулаг.

Израслото при Сталин поколение е успявало да намали рисковете единствено със сервиленост пред прищевките на господаря и системно разобличаване на своите колеги. Само страстна вяра в системата, на която дължиш кариерата си, прави по-поносим кошмар на всекидневието. Едва на следващото поколение съветски ръководители е писано да изпитат шока на разочарованието.

Посветената на Сталин част от мемоарите на Громико разкрива, че подчинените му са знаели за жестоките престъпления, вършени в името на комунизма.⁽³⁶⁾ И въпреки това са успокоявали съвестта си, която, тъй или иначе, не е била особено развита, обяснявайки сталинизма с лични извращения, а не с провала на комунистическата система. Освен това са разполагали с малки възможности за системни разсъждения, защото Сталин е имал грижата висшият му ешелон постоянно да се променя. А загубата на пост по времето на Стalinовия режим съвсем не е означавала, че сваленият ще продължи да живее нормално в „частния сектор“; за малцината щастливици, изхитрили се да не загинат, свалянето означава публично порицание и пълна изолация от страна на бившите колеги.

Отблъскаващата подозрителност, превърнала се в начин на живот за съветските номенклатурчици, характеризира и поведението им след Стalinовата ера. Наследниците му почти пет години си оспорват неговия пост: през 1953 г. Берия е екзекутиран; през 1955 г. свалят Маленков; през 1957 г. Хрущцов разбива така наречената антипартийна група на Молотов, Каганович, Шепилов и Маленков, а през 1958 г. завзема цялата власт с уволняването на Жуков. В тези смутни за Кремъл времена намаляването на напрежението със Запада се превръща в необходимост, въпреки че съветското ръководство не се поколебава да продаде оръжия на Египет и да потуши Унгарската революция.

Промененият тон на съветското ръководство съвсем не означава, че приема западните представи за мирно съвместно съществуване. Когато през 1954 г. Маленков говори за опасността от атомна война, напълно възможно е да изразява първите осъзнани от Съветския съюз реалности на атомния век. Но е възможно и да се е опитвал да подкопае вярата на демократиите в оръжието, на което основават сигурността си. Развенчаването на Сталин от Хрущцов може да означава смекчаване на комунистическата идеология, но той определено го използва като оръжие срещу бившите Стalinови съратници, основната опозиция срещу него, и като средство да получи контрол над комунистическата партия.

Вярно е, че Хрущцов е имал смелостта да унищожи Берия или най-малкото, че е осъзнал необходимостта да го направи, за да оцелее сам; освен това той умело експериментира с десталинизиацията и даването на по-голяма интелекту-

Дипломацията

ална свобода в Източна Европа. Той предвещава Горбачов, като слага началото на процеса на промяна, чиито последствия не оценява и чиято насоченост би го покрусила. От днешна гледна точка може да се каже, че крахът на комунизма започва с Хрушчов.

Този крах бе толкова тотален, че изкушава някои да забравят колко безразсъдно Хрушчов е предизвиквал международната общност. Той притежава инстинкта на селянина да напипва невралгичните точки на държавите, които идеологията му нарича империалистически. Предизвиква криза в Близкия изток, издава няколко ултиматума за Берлин, поощрява националноосвободителни войни и разполага ракети в Куба. Но докато причинява на Запада всички тези неприятности, той не постига никакви постоянни победи за Съветския съюз, защото знае как да предизвиква кризи, но не и как да ги разрешава. И тъй като въпреки цялото си объркване Западът в крайна сметка се възпротивява, резултатът от агресивните действия на Хрушчов се оказва огромен разход на съветски ресурси без никакво постоянно стратегическо постижение и горчиво унижение в Кубинската ракетна криза.

Женевската среща през 1955 г. е отправна точка за всички тези авантюри. На път към дома Хрушчов спира в Източен Берлин, за да признае суверенитета на източногерманския режим. Това е ход, избягван от Сталин. До края на Студената война обединението на Германия изпада от дневния ред на международните преговори, защото Москва оставя двете германски държави да се споразумяват помежду си. И тъй като политическите им ценности са несъвместими, а нито една от тях не е готова на самоубийство, само политическият крах на едната може да доведе до обединение. Така Берлинската криза от 1958-1962 г. е зacenата в Женева.

Към 1955 г., десет години след смъртта на Рузвелт, най-после е оформлен следвоенният ред в Европа, но не в резултат на преговори между победителите от Втората световна война, а на неспособността им да стигнат до споразумение. Тъкмо това се е опитвал да избегне Рузвелт: два въоръжени лагера, изпра-вени един срещу друг в центъра на континента, и многочислени американски войски в Европа – разделение на сфери на влияние в истинския смисъл на думата. Но и тъкмо това разделение осигурява известна стабилност. Макар и нерешен, германският въпрос поне е отложен. Руснаците трябва да приемат, ако не да признайт Западна Германия; американците ще направят същото за Източна Германия.

Ала Никита Хрушчов не възнамерява да оставя американската сфера да процъфтява безнаказано. Той предизвиква Запада на арени, които Stalin винаги е смятал извън съветската сфера на интереси, извеждайки далеч от Европа горещите точки на съветско-американското съперничество. Първата от тези горещи точки се възпламенява през 1956 г. и влиза в историята с името Суецката криза.

ГЛАВА XXI

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Всички приказки за мирно съвместно съществуване, изречени след Женевската среща, не могат да отменят основната реалност: Съединените щати и Съветският съюз, двете най-могъщи сили в света, са се вкопчили в жесток геополитически двубой. Всяко постижение на едната се възприема като поражение за другата. Към средата на 50-те години американската сфера на влияние в Западна Европа процъфтява, а неприкритата готовност на Америка да я защижи с военна сила усмирява съветския авантюризъм. Но примирието в Европа далеч не означава примирие навсякъде по света. През 1955 г., точно два месеца след Женевската среща, Съветският съюз доставя голямо количество оръжие на Египет срещу памук – смел ход за разширяване на съветското влияние в Близкия изток. С тази заявка за влияние в Египет Хрущов реално „прескача“ издигнатия от Съединените щати около Съветския съюз *cordon sanitaire* и принуждава Вашингтон да се заеме с решаването на нова задача: как да противостои на руснациите в райони, които до този момент са били смятани за неотменно принадлежащи към западната сфера на влияние.

Дипломацията

Сталин никога не се е стремил да залага авторитета на Съветския съюз в защита на развиващите се страни. Смятал ги е за твърде отдалечени и нестабилни, лидерите им – трудни за управление, а СССР – недостатъчно силен, за да се ангажира в далечни авантюри. Но с времето нарасналата военна мощ на Русия променя това отношение. През 1947 г. Андрей Жданов, един от най-близките тогавашни съратници на Сталин, нарича Средния изток район, доминиран от вкопчените в борба за влияние американски и британски империалисти.⁽¹⁾

Съветските ръководители непременно са осъзнавали, че първата им доставка на оръжие за една развиваща се страна ще раздуха арабския национализъм, ще задълбочи арабско-израелския конфликт и ще се приеме като много сериозно предизвикателство спрямо западното влияние в Близкия изток. Когато пушекът се разнася, Суецката криза е разрушила статута на велики сили и на Франция, и на Великобритания. Оттук насетне Америка трябва сама да води битките на Студената война извън границите на Европа.

Дебютният гамбит на Хрущцов е изработен доста внимателно. Съветският съюз дори не е страна в тази първа оръжейна сделка, тъй като технически доставчикът е Чехословакия, макар по-късно този заобиколен ход да е изоставен. Независимо от камуфлажа продажбата на съветско оръжие в Близкия изток докосва невралгична точка на Западна Европа, най-вече на Великобритания. След Индия Египет е най-важното наследство от блъскавото ѝ имперско минало. През XX век Суецкият канал се превръща в основна артерия за снабдяването на Западна Европа с петрол. Въпреки че непосредствено след войната е доста слаба, Великобритания не престава да се смята за най-влиятелната сила в Близкия изток с две сериозни опори: Иран, откъдето идва петролът, произвеждан от смесена иранско-britанска компания, и Египет, служещ за стратегическа база. Арабската лига е инспирирана от Ангъни Идън през 1945 г. като политическа рамка за съпротива срещу външно проникване в Близкия изток. В Египет, Иран и Ирак остава значителен британски военен контингент. Британският генерал Джон Гълб (Глуб паша) командва йорданския Арабски легион.

През 50-те години обаче този свят се разпада. Под аплодисментите на първото поколение независими страни иранският министър-председател Мосадък национализира петролната индустрия през 1951 г. и категорично настоява за изтегляне на британските военни части, охраняващи петролните полета в Абадан. Великобритания вече не се чувства достатъчно силна, за да предприеме военни действия в такава близост до границите на Съветския съюз без американска подкрепа, каквато обаче не се предвижда. Тя освен това смята, че гърьбът ѝ е подсигурен с голямата ѝ база до Суецкия канал.

Две години по-късно на предизвикателствата на Мосадък се слага край, когато Съединените щати подкрепят преврата, чрез който е свален. (В онези дни Вашингтон все още смята поддривните операции за по-законни от военна намеса.) Влиянието на Великобритания в Иран никога не се възстановява. Към 1952 г. военните ѝ позиции в Египет също се разклащат. Група млади офицери, изповядващи надигащите се в страната националистически и антиколониални убеждения, съмкуват от престола корумпирания крал Фарук. Начело е полковник Гамал Абдел Насър.

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Силна личност с неотразим чар, Насър се превръща в харизматичен лидер благодарение на арабския си национализъм. Той се чувства дълбоко унижен от арабското поражение във войната с Израел през 1948 г. За него появата на еврейската държава е кулминацията на един век западен колониализъм. Той твърдо решава да прогони Великобритания и Франция от района.

Издигането на Насър разбужда дремещия конфликт между Съединените щати и главните им съюзници в НАТО по темата за колониализма. Още през април 1951 г. Чърчил, тогава лидер на опозицията, призовава към съвместни действия в Близкия изток:

Вече не сме достатъчно силни сами да издържаме на политическото бреме, кое то носехме досега в района на Средиземноморието, и дори да играем водеща роля в дипломатическия контрол над този театър. Ала съвместно Съединените щати и Великобритания с помощта на Франция... заедно бихме имали най-силната позиция, за да се справим например с египетския проблем и с цялостния въпрос за защитата на Суецкия канал.⁽²⁾

Когато обаче нещата опират до Близкия изток, Америка се отказва от ролята, която е изиграла в Гърция и Турция. Тя не иска да наследи европейското политическо влияние в района, нито да бъде свързвана по някакъв начин с колониалните традиции. И Труман, и Айзенхауер енергично се възпротивяват срещу британска военна намеса в Иран или Египет на базата на официалното си становище, че тези спорове трябва да се решават в ООН. Всъщност те не желаят Америка да бъде идентифицирана с британското колониално наследство, което правилно смятат за незащитимо.

Но Америка продължава да вярва в собствените си илюзии, като една от тях е, че движенията за независимост в Третия свят повтарят нейната история и следователно новите нации ще подкрепят американската външна политика, щом осъзнаят, че отношението на САЩ към колониализма рязко се отличава от отношението на някогашните европейски велики сили. Ала лидерите на движенията за независимост изобщо не приличат на Отците основатели на американската революция. Те използват реториката на демокрацията, ала им липсват пламенната всеотдайност на авторите на американската Конституция и искрената вяра в системата на проверки и уравновесяване. В огромното си мнозинство те управляват чисто авторитарно. Много от тях са марксисти. Почти всички съзират в конфликта между Източна и Запада възможност да отхвърлят онова, което смятат за о старяла империалистическа система. Колкото и да се опитва Америка да се разграничи от европейския колониализъм, лидерите ѝ за свое съжаление осъзнават, че Третият свят не ги смята за истински партньор, а просто за полезен поддръжник от империалистическия лагер.

В крайна сметка Америка е въвлечена в близкоизточния конфликт от политиката на сдържане, която изисква съпротива срещу съветската експанзия навред по света, както и от доктрината за колективна сигурност, поощряваща създаването на организации от натовски тип за противопоставяне на потенциална военна заплаха. Общо взето, държавите от Близкия изток не споделят обаче

Дипломацията

американските стратегически възгледи. Те виждат в Москва по-скоро удобно средство, за да получават отстъпки от Запада, отколкото заплаха за независимостта им. Много от новите нации успяват да създадат впечатление, че евентуалното овладяване на властта от комунистите в техните страни ще нанесе много по-голяма вреда на Съединените щати, отколкото на тях самите, и затова няма нужда да плащат каквото и да е за протекцията на САЩ. На всичко отгоре популистки лидери като Насър не смятат за перспективно идентифицирането със Запада. Те искат непостоянната им публика да ги възприема като хора, извоювали от демокрациите не само независимост, но и свобода на действие. За тях необвързаността е по-скоро вътрешна необходимост, отколкото външнополитически избор.

Отначало нито Великобритания, нито Америка успяват да прозрат истинските намерения на Насър. И двете нации изхождат от презумпцията, че съпротивата на Насър срещу политиката им се дължи на определени поводи за оплаквания, които могат да се преразгледат и да се отстранят. Демокрациите тръгват от различни предпоставки и изгубват дори минималния шанс да проверят тази хипотеза. Великобритания се стреми да убеди Насър да признае историческото ѝ господство, докато Съединените щати се опитват да го привлекат към широкообхватната си политика на сдържане. Съветският съюз съзира възможност да обходи във фланг „капиталистическата обсада“ и да си спечели нови съюзници, като ги снабдява с оръжие, без да е необходимо да поема отговорност за вътрешното им управление (акто в Източна Европа). Насър интелигентно използва всички тези аспирации, за да насяска съперниците един срещу друг.

Вкарането на съветско оръжие в нестабилния Близък изток ускорява процеса. Великобритания и Съединените щати могат да парират най-успешно този акт, като изолират Насър, докато не стане очевидно, че съветското оръжие не му е донесло изгода, и тогава, при положение че се откаже от съветските си партньори или, в по-добрия случай, ако бъде заместен от по-умерен ръководител, да последва щедра дипломатическа инициатива. Точно такава е американската стратегия спрямо Ануар Садат след 20 години. През 1955 г. демокрации избират обратната тактика: те полагат огромни усилия да преодолеят враждебността на Насър, като изпълняват много от исканията му.

Подобно на миражите в пустинята надеждите им се стопяват при най-плакия опит да се осъществят на практика. Великобритания открива, че както и да подслажда военното си присъствие в района, местните власти просто не желаят да го преглътнат. Шизофреничната политика на Америка да се разграничи на всяка цена от британската позиция в Близкия изток, за да привлече Насър като партньор в глобална антисъветска стратегия, не довежда доникъде. Насър няма осезаем мотив да прекъсне връзките си с Москва. Напротив, действията му са в точно обратната посока: той балансира всяка придобивка, получена от САЩ, с ответен жест към Съветите или към най-радикалните от неутралните страни, или, ако може, и към двете. Колкото повече Вашингтон се опитва да удовлетвори исканията на Насър, толкова по-определен лукавият египтянин гравитира към Съветския съюз, като по този начин вдига залога и се стреми да изцеди допълнителни облаги от Съединените щати.

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Междувременно Съветският съюз също изпитва на свой гръб безсилието да се справи с групата на необвързаните страни. През първите етапи на съветското проникване в Близкия изток всичко е чиста печалба. На незначителна цена Москва успява да докара демократите до отбранителна позиция. Вътрешните им конфликти се изострят, докато съветското присъствие се налага в райони, доскоро смятани за част от западната сфера на влияние. С течение на времето обаче темпераментните близкоизточни клиенти на Москва я въвлечат в рискове, които далеч надхвърлят евентуалните облаги, които може да извлече от тях, и всеки път, когато се опитва да свърже тези рискове с националните си интереси, Съветският съюз пробужда недоволство, ако не и презрение у новите си клиенти. Това дава възможност на западната дипломация да покаже, че Съветите не са способни да помогнат на своите клиенти да постигнат целите си. Така се стигна до разрива между Садат и Москва, чието начало бе поставено през 1972 г.

Великобритания първа е принудена да изостави илюзиите си по отношение на Близкия изток. Военната ѝ база при Суецкия канал е един от последните важни имперски бастиони с контингент от 80 000 военни. И въпреки това Великобритания не е в състояние да поддържа многобройни части в зоната на канала при наличието на силна египетска опозиция и липсата на американска подкрепа. Притисната от Съединените щати, през 1954 г. Великобритания се съгласява да изтегли военните си части от базата край Суец до края на 1956 г.

Американските лидери се стремят да съчетаят две несъвместими политически линии: да приключат имперската роля на Великобритания и да използват останките от британското влияние, за да изградят структура за сдържане в Близкия изток. Администрацията на Айзенхауер замисля Северната верига от нации, обхващаща Турция, Ирак, Сирия и Пакистан, с Иран като възможен бъдещ участник. Предвиждан като близкоизточен вариант на НАТО, този съюз има за цел да възпира Съветския съюз по протежение на южната му граница.

Замисълът се осъществява със сключването на подкрепения от Великобритания Багдадски пакт, но се оказва уязвим в няколко точки. За да бъде ефективен, един съюз трябва да отразява известно чувство за обща цел, усещане за обща опасност и способността да се залага сила. Багдадският пакт не отговаря на нито едно от тези условия. Различията и враждебните настроения между страните в района са далеч по-силни от общия им страх пред съветска експанзия. Сирия отказва да влезе в пакта. Макар че в продължение на две години седалището му е в Багдад, Ирак се вълнува много повече от това, как да даде отпор на арабския радикализъм, отколкото на съветската агресивност. От друга страна, Пакистан вижда заплаха за своята сигурност не в Съветския съюз, а в Индия.

Освен това въоръжените сили на страните членки не са в състояние да окажат помощ на съседите си в случай на агресия от страна на свръхсила; основната им цел е вътрешната сигурност. На всичкото отгоре Насър, най-динамичната фигура в района, е твърдо решен да провали пакта, който в неговите очи е обходна маневра за възстановяване на колониалното господство в Близкия изток и средство да бъде изолиран с радикалните си привърженици.

Дипломацията

Твърде разединени, за да предприемат ответни мерки срещу съветското влияние в района, Великобритания и Съединените щати се опитват да откъснат Египет от влиянието на Москва, като му покажат предимствата на западния лагер. В този дух действат по две линии: посредничат за сключването на мир между Египет и Израел и помагат на Насър да построи Асуанския язовир.

Мирната инициатива е основана на вярата, че създаването на европейската държава със силата на оръжието през 1948 г. е основна причина за арабския радикализъм. Смята се, че един достоен мир ще изтрие чувството на унижение. В този момент обаче арабските радикали и националисти не се стремят към мир с Израел – нито достоен, нито недостоен. За тях европейската държава е наложено със сила на изконно арабски земи вражеско присъствие, обосновано с претенции отпреди 2000 години, и то като възнаграждение за страдания, не-прчинени от арабските народи.

Сключването на истински мир с Израел, тоест приемането на съвместно съществуване, би лишило Насър от правото да претендира за водаческа роля в арабския свят. Твърдо решен да не се обвърза пред арабската си публика, той иска израелски отказ от целия Негев -- превзетия през 1948 г. южен пустинен район, който представлява над половината от територията на страната, както и право на стотиците хиляди палестински бежанци, прогонени през 1948 г., да се завърнат.⁽³⁾

Невъзможно е за Израел да се съгласи да се откаже от половината си територия или да разреши на арабските бежанци да се върнат, за да залеят останалата ѝ половина. Страната има един-единствен изход: да настоява за формално мирно споразумение с отворени граници – на пръв поглед безобидно предложение, но много трудно за прегълтане от арабските лидери, защото означава фактическо признаване на новата държава. Израелското предложение за мир без териториални отстъпки и арабските претенции за територии без сключването на мир неизбежно водят до пълна безизходица. Първите преговори довеждат до сценарий, към който Израел и Египет се придържат неизменно до идването на Садат на власт. Останалият арабски свят изпълнява този сценарий още 20 години след това, до споразумението между ООП и Израел от септември 1993 г.

Междувременно Съединените щати и Великобритания са на различно мнение по редица въпроси. При все че е благоприятно настроен към Северната верига, Дълес е обезпокоен от факта, че Великобритания я оглавява, и иска Багдадският пакт да се обляга най-вече върху Египет, който пък се съпротивява със зъби и нокти срещу пакта. Великобритания иска да свали Насър от власт, докато Америка се стреми да го приобщи, въпреки че се чувства неуточно с оръжейните доставки от Съветския съюз.

Разтревожени от раз клатеното си единство, англо-американските ръководители са твърдо решени да го закрепят и затова обръщат поглед към гигантски строителен проект на Асуанския язовир на Горен Нил, недалеч от границата със Судан. Със стена, висока 120 метра и дълга четири километра и половина, язовирът ще позволи да се контролира напояването на долината на Нил, която от незапомнени времена изхранва египетския народ, както и да се реши проблемът с ежегодния разлив на реката.

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Най-непримиримият враг на Насър Ангъни Идън пръв повдига въпроса за съвместно английско-американско строителство, като Америка трябва да поеме 90 процента от разходите. Причината горящият от желание да се отърве от Насър Идън да се превърне в най-пламенен пропагандатор на язовирния проект е желанието му да държи изъко близкоизточната дипломация и да попречи на руснаците да навлязат и в икономическата сфера, след като вече са навлезли във военната. На 14 декември 1955 г. Великобритания и Съединените щати правят официално предложение да построят язовира на два етапа: предвижда се за подготвителния незабавно да се отпуснат известни средства, като след приключването му се определят размерът и видът помощ за втория етап, на същинското строителство.

Доста странно решение. Две правителства се захващат с монументално строителство и финансиране, при все че и двете предпочитат Насър да бъде свален и са дълбоко загрижени от доближаването му до съветската орбита. Двата разногласни съюзника се утешават с мисълта, че дори първоначално отпуснатата сума да не успее да спечели Насър на тяхна страна, вторият етап на проекта ще направи Египет финансово зависим по същия начин, по който построяването на Суецкия канал е осигурявало на Запада финансов контрол над Египет през XIX век.

Проектът за Асуан не само не смекчава позициите на Насър, но и го изпълва с чувство за значимост. За равновесие той бързо приема серия от компенсиращи ходове. Започва да се пазари упорито, като същевременно отхвърля предложението на американската страна за съдействие в арабско-израелските преговори. Когато Великобритания се опитва да убеди Йордания да се присъедини към Багдадския пакт, избухват проегипетски вълнения и през март 1956 г. крал Хюсейн е принуден да уволни британския командир на Арабския легион Глуб паша.

На 16 май Насър официално оттегля признанието си на правителството на Чан Кайши и установява дипломатически отношения с Китайската народна република. Това е явно предизвикателство спрямо Съединените щати и навече към Дълес, сериозно ангажиран с каузата на Тайван. През юни новият съветски външен министър Димитрий Шепилов пристига в Египет с предложение Съветският съюз да финансира и да построи язовира в Асуан, предоставящий на Насър възможност да се отдаде на любимото си занимание: насьскване на свръх силите една срещу друга.

На 19 юли Дълес решава да сложи край на криеницата. Признаването на комунистически Китай от египетския ръководител е последната капка, преляла чашата на търпението, и Дълес решава да даде урок. Когато египетският посланик пристига от Кайро с инструкцията да приеме всички американски технически предложения, отговорът на Дълес е, че Вашингтон е стигнал до заключението, че язовирът далеч надхвърля икономическите възможности на Египет. Никаква помощ няма да се отпуска.

Дълес е подгответен за острата реакция на Египет. Той казва на издателя на *Time* Хенри Люс, че решението за Асуанския язовир е „сериирен шахматен ход, какъвто американската дипломация не е правила от дълго време насам“. Твър-

Дипломацията

ди, че Насър „се е насадил на пачи яйца и както и да постъпи, може да бъде използван в интерес на Америка. Ако сега се обърне към руснаците и те му кажат „не“, това ще подкопае цялата им схема за установяване на икономическо влияние в света... Ако Съветите се съгласят да му построят язовира, ние ще имаме грижата да отворим очите на съветските сателити, че живеят в мизерни условия, докато руснаците пилеят милиони в Египет“⁽⁶⁾. В думите на Дълес личи липсата на желание „сериозният ход“ да бъде подкрепен с готовност да се поемат големи рискове. Те са още един пример за вродената му склонност да надценява ролята на пропагандата, особено зад желязната завеса.

Колкото и неубедително да е политическото обосноваване на взетото решение, начинът, по който американците оттеглят помощта си за построяването на язовира, вещае сериозна криза. Френският посланик във Вашингтон Морис Кув дъо Мюрвил (впоследствие външен министър в кабинета на Дъо Гол) предсказва с голяма точност какво ще се случи: „Те ще направят нещо със Суец. Това е единственият начин да засегнат западните страни.“⁽⁷⁾

В реч, произнесена пред огромна публика в Александрия на 26 юли 1956 г., Насър дава своя отговор на Дълес, парирайки удара с призив към арабския национализъм:

Това, о, граждани, е битката, в която сме въвлечени сега. Това е битка срещу империализма и методите и тактиката на империализма, битка срещу Израел, авангарда на империализма...

Арабският национализъм напредва. Арабският национализъм побеждава. Арабският национализъм крачи уверено напред, защото знае посоката и знае, че е силен. Арабският национализъм знае кои са враговете му и кои – приятелите.⁽⁸⁾

Насър съзнателно предизвиква Франция, заявявайки пред множеството: „Ние никога няма да кажем, че борбата на Алжир не е наша борба.“ По средата на речта си Насър споменава името на Фердинанд дъо Лесепс – французина, построил Суецкия канал. Това е паролата, която египетските военни части чакат, за да установят контрол над канала. И към края на речта си Насър обявява пред обезумялата от възторг тълпа: „В този момент, докато говоря пред вас, ваши египетски събрата... превземат компанията и нейното имущество, за да поемат контрола над корабоплаването през канала, който се намира на египетска територия, част е от Египет и принадлежи на Египет.“⁽⁹⁾

Противоречията между демократите, характерни за прелюдията към Суецката криза, се отразяват пагубно и върху реакцията им в този момент. Стнал след продължително изчакване министър-председател предната година, Идън по характер е неспособен да взема решения под натиск. Не му е лесно на този пост непосредствено след Чърчил, особено когато си е спечелил репутация на силна личност, която е в пълно противоречие с психологическите и дори с физическите му способности. Само няколко месеца по-рано е претърпял сериозна операция и продължава да се лекува. Но Идън е най-вече пленник на младините си. Владеещ до съвършенство арабски, той е живял години в условията на британското господство в Близкия изток и е твърдо решен да спре Насър, дори и сам, ако се наложи.

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Франция е още по-враждебно настроена към Насър. Сериозните ѝ интереси в арабския свят са в Мароко и Алжир. Мароко е френски протекторат, а Алжир е френски департамент, в който живеят един милион французи. В момента и двете северноафрикански страни се борят за независимост и политиката на Насър ги окуражава и емоционално, и политически. Съветската оръжейна сделка буди опасения, че Египет може да се превърне в доставчик на съветско оръжие за алжирските партизани. „Всичко това [го има] в писанията на Насър, както и политиката на Хитлер [бе] изложена в *Mein Kampf* – заявява новият френски премиер Ги Моле. – Насър [има] амбицията да възроди завоеванията на исляма.“⁽¹⁰⁾

Аналогията с Хитлер не е особено удачна. Тя предполага, че Египет се стреми да завоюва чужди държави, а това означава узаконяване на близкоизточните граници, които арабските националисти отхвърлят. Границите в Европа – с изключение на Балканите – като цяло отразяват принадлежност към обща история и култура. За разлика от европейските границите в Близкия изток са прокарани след края на Първата световна война от чужди, предимно европейски сили, за да се улесни господството им в района. Според арабските националисти тези граници разкъсват на парчета арабската нация и отричат наличието на обща арабска култура. Заличаването им не е опит една държава да завладее друга, а начин да се създаде арабска нация, както Кавур и Бисмарк са създали Италия и Германия чрез обединяването на множество независими държавици.

При все че аналогията им е доста неточна, Идън и Моле разявят знамето на непримиримостта и става ясно, че не възнамеряват да отстъпят. И двамата принадлежат към поколението, което смята примирението за смъртен грях, а Мюнхенската конференция – за вечен упрек. Сравняването на някой лидер с Хитлер и дори с Мусолини означава, че те са изключили възможностите за компромис и трябва или да надделеят, или да загубят правото да претендират за властта, най-вече в собствените си очи.

Идън и Моле реагират яростно на национализацията на Суецкия канал. Идън телеграфира на Айзенхауер на другия ден след речта на Насър: „Ако не [заемем твърда позиция], убедени сме, че и нашето, и вашето влияние в Близкия изток ще бъдат окончателно разрушени.“⁽¹¹⁾ В Камарата на общините три дни по-късно той изключва всяка възможност за отстъпление:

Правителството на Нейно величество не би сметнало за приемливи никакви споразумения за бъдещето на този важен международен воден път, поставящи го под самостоятелния контрол на една-единствена сила, която, както показват неотдавнашните събития, ще го експлоатира само в угода на националната си политика.⁽¹²⁾

Френската позиция е не по-малко твърда. На 29 юли посланикът в Лондон информира британския външен министър, че Франция е готова да постави въоръжените си сили под британско командване и да прехвърли части от Алжир за съвместни действия срещу Египет.⁽¹³⁾

Дипломацията

Когато на 1 август Дълес пристига в Лондон за консултации, той като че ли споделя тези възгledи. Обявявайки, че не е приемливо една нация да контролира канала, особено ако това е Египет, той изтъква:

Трябва да се намери начин Насър да бъде принуден да изплюе онова, което се опитва да погълне... Дължни сме да направим сериозно усилие, за да убедим световната общност, че най-приемлив е вариантът за международно управление на канала... Сигурно е възможно да се създаде атмосфера на пълна непримирийност към Насър, която да го постави в изолация. И ако тогава се наложи да бъде предпътия военна операция, шансовете ѝ да успее ще са по-вероятни, а реакциите – по-умерени, отколкото ако бъде предприета преждевременно.⁽¹⁴⁾

Той предлага след две седмици в Лондон да се свика Морска конференция с участието на 24 най-значителни морски нации, за да се изгради международна система за свободно плаване през канала.

Предложението на Дълес поставя началото на объркващ процес, завършил за Великобритания и Франция с унижение. Заявлението му е опит да се съчетае категорична позиция с безкрайни дипломатически ходове. Веднага става ясно, че съюзниците не са единни относно кризата. Идън и Моле смятат свалянето или унищожението на Насър за крайна цел, докато Айзенхауер и Дълес разглеждат кризата в светлината на дългосрочните си отношения с арабския свят. И двете групи изхождат от неправилни предположения: Идън и Моле се държат, сякаш краят на управлението на Насър ще възстанови ситуацията отпреди идването му на власт; Айзенхауер и Дълес, изглежда, вярват, че ако не Насър, то някой друг арабски лидер може да бъде привлечен за участие в близкоизточна система за сигурност от типа на НАТО. Според тях една военна акция срещу Насър ще възпламени арабския национализъм така, че западното влияние ще бъде унищожено за десетилетия напред; това би бил значително по-песимистичен сценарий от загубата на контрола над Суецкия канал.

Нито едно от тези предположения не се оказва точно. Египет отпреди ерат на Насър си е отишъл безвъзвратно. Останалите националистически лидери, следващи примера на Насър, са съвършено неподатливи за омайващите звуци на политиката на сдържане. Основният им коз е самата Студена война, която експлоатират със същата страсть, с която я клеймят. А същинският проблем всъщност е кое би възпламенило арабския национализъм повече – победата на Насър или поражението му.

От чисто аналитична гледна точка Америка е длъжна да сподели мнението на Великобритания и Франция, че войнственият тип национализъм на Насър е непреодолима пречка за конструктивна близкоизточна политика. Една демонстрация, че упованието в съветското оръжие няма да доведе до нищо добро, би могла да спести десетки размирни години на развиващите се страни. От тази гледна точка е било желателно Насър да получи сериозен урок. Но след поражението му Съединените щати не могат да участват във възраждане на британското и френското колониално господство в Близкия изток. Тъй че Америка

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

е била длъжна да се разграничи от съюзниците си – ако е съществувала наложителна необходимост да го прави – не в началото на Суецката криза, а след успешното ѝ разрешаване. Трябвало е да се покаже, че за Египет е пагубно да разчита на съветска помощ, след което да се подкрепят разумни националистически цели на един по-умерен наследник на Насър – така както Америка постъпва със Садат през 70-те години.

Но демократите не са готови за толкова сложна стратегия. Великобритания и Франция не могат да приемат, че готовността им да изпълнят голяма част от исканията на Насър, но с по-умерен негов наследник, е предпоставка за свалянето на неудобния египетски водач. Америка не осъзнава колко важно е за политиката ѝ да позволи на своите най-близки натовски съюзници да се приспособят към новите реалности, без да загубят самочувствието си на велики сили. Разруши ли се вярата на една нация, че е велика, изчезва и желанието ѝ да играе важна роля в международните отношения. Затова британският финансов министър Харълд Макмилан казва на посланик Робърт Мърфи, пратеник на Дълес, че ако сега не се противопостави на Насър, „Британия ще се превърне в нещо като Нидерландия“⁽¹⁵⁾. Но американските лидери избират възможността да спечелят радикалните националисти, като отпърво се разграничат дипломатически, а след това и публично от Великобритания и Франция, показвайки границите на възможностите им да влияят върху събитията в Близкия изток – с други думи, обявявайки края им като велики сили.

Като приема плавателния режим на Суецкия канал за правен въпрос, Дълес насочва вниманието си към евентуалното разпадане на мрежата от водните пътища и предлага различни законови формулировки, отстраняващи възможните пречки за свободно преминаване през канала. Но Идън и Моле не са склонни да се съгласят с национализацията на Суец; те се опитват да я превърнат в претекст за свалянето на Насър от власт или най-малкото – за унижаването му. Самият Насър се опитва да печели време, както обикновено постъпват революционерите след *fait accompli*. Колкото повече се забави действието, толкова по-трудно става да се върне предишното положение, особено със сила.

Айзенхауер се противопоставя остро срещу употребата на сила дори за да бъде запазен принципът за свободно преминаване през Суецкия канал, който Дълес е защитил публично в Лондон. Дълес носи на Идън писмо от президента, в което се подчертава „неразумността дори да се мисли за употребата на военна сила в този момент...“. Айзенхауер дори намеква, че единственните действия от страна на Великобритания рискуват да откажат Америка от подкрепата ѝ за НАТО, като се подразбира, че тя може да остави съюзниците си на милостта на Москва. Ако избухне война, преди Великобритания да е показала ясно, че е употребила всички мирни средства за решаване на кризата, се казва в писмото, „тя ще засегне много сериозно чувствата на нашия народ към западните ни съюзници. Не бих искал да преувеличавам, но ви уверявам, че те могат да обтегнат отношенията ни до степен, която да доведе до изключителни последици“⁽¹⁶⁾.

На пръв поглед е невероятен един сблъсък между Великобритания и Съединените щати, оглавявани от политически мъже, преживели заедно толкова много

Дипломацията

по време на войната. Идън не може да повярва, че Айзенхауер е в състояние да превърне съмненията и тревогата си от едностранни британски и френски действия в открито противопоставяне. От своя страна Айзенхауер е сигурен, че в крайна сметка Франция и Великобритания няма да се осмелят да действат без американска подкрепа. Британските и американските лидери високо ценят своите „особени отношения“, здраво споени от военновременното сътрудничество и от личното им приятелство, ала по времето на Суецката криза тези отношения са силно разстроени от непреодолими междуличностни противоречия. Британските ръководители смятат Дълес за труден събеседник и Идън започва да изпитва неприязнь към него.

И от семайна, и от лична, и от професионална гледна точка Джон Фостър Дълес е изключително подходящ за поста държавен секретар. Дядо му Джон Фостър е бил държавен секретар в администрацията на Бенджамин Харисън; чичо му Робърт Лансинг е държавен секретар на Удроу Уилсън и участник във Версайската мирна конференция. Макар че Джон Фостър Дълес е практикуващ адвокат до средната си възраст, външната политика открай време е била негова страсть.

Американските държавни секретари по традиция са убедени в изключителността на Америка и в универсалната приложимост на нейните ценности. Дълес не прави изключение с тази разлика, че за него изключителността е по-скоро религиозна, отколкото философска. Първият му опит в международните отношения е председателството на протестантска комисия, чиято задача е да допринесе за каузата на мира в целия свят. Веднъж заявява гордо: „В Държавния департамент никой не познава Библията по-добре от мен.“⁽¹⁷⁾ И се стреми да прилага принципите на своята строга презвитерианска вяра в американската външна политика. „Убеден съм – пише той през 1950 г., – че нашата политическа теория и практика трябва да отразяват по-точно религиозната вяра, че Господ е създал человека и че управлява съдбата му.“⁽¹⁸⁾ Дълес е типично американскоявление, което поколението англичани от времето на Гладстон не би имало трудности да разбере, но британските следвоенни ръководители се отнасят с подозрение към религиозността му и го смятат за двуличен.

За нещастие склонността му да чете проповеди пред събеседниците си твърде често засенчува невероятната му компетентност в международните дела и особено прецизните му анализи за динамиката на съветската система. Чърчил описва Дълес като „сурцов пуритан с едро очилато лице и стиснати устни“, а в мигове на благоразположение го нарича „Дулит“. От самото начало Идън е изгълен с недоверие. През 1952 г., малко преди Айзенхауер да назначи Дълес за държавен секретар, Идън изразява надеждата, че ще има друг колега: „Не мисля, че ще съм в състояние да работя с него.“⁽¹⁹⁾

Дълес притежава много качества, които го правят изключително влиятелен. Етиката и предаността му към принципите поразяват Айзенхауер. Конрад Аденауер смята Дълес за „най-великия мъж“, когото познава, и за човек „държащ на думата си“⁽²⁰⁾. Дълес непоклатимо вярва в концепцията за двуполюсния свят. Бдителността му спрямо всевъзможните опити на Москва да го ласкае или да го притиска за евентуални отстъпки, както и суровата му непоколебимост го

Отвъд САНИТАРНИЯ КОРДОН: Суецката криза

издигат високо в очите на Аденауер и други държавни ръководители, които се страхуват от евентуална сепаративна сделка между Съединените щати и Съветския съюз.

В Лондон обаче моралистичните проповеди на Дълес очертават все по-голямо несъответствие между гледищата на Лондон и Вашингтон. През цялото време Дълес подкрепя заявените от страна на Великобритания и Франция цели, а същевременно категорично се противопоставя на употребата на сила, с която да бъдат постигнати. Той е изключително продуктивен с предложения за изход от кризата, но при по- внимателен поглед личи, че всички те целят печелене на време, за да се охладят английско-френските напъни за военни действия. Ако Дълес е готов да отстоява изпълнението на собствените си предложения, би се стигнало до практическо разрешаване на Суецката криза, което Великобритания и Франция едва ли щяха да сметнат за най-добро, но накрая щяха да се примирят с него.

Почти веднага след завръщането си в Америка Дълес категорично се обявява срещу идеята за употреба на сила, въпреки че собствените му предложения на Морската конференция са отхвърлени от Насър. На 3 август той заявява:

Ние не желаем да отвръщаме на насилието с насилие. Преди всичко искаме да изслушаме мнението на всички жизнено заинтересовани нации, защото смятаме, че те, в това число и Египет, ще уважат трезвото мнение на страните, подписали международния договор от 1888 г. или облагодетелствани от него.⁽²¹⁾

Морализаторската фразеология не променя факта, че отказът на Дълес да обсъжда вариант с употреба на сила тласка дипломацията на съюзниците към задънена улица. Единственият начин Насър да приеме предложенията от Дълес корабоплавателен режим е да бъде заплашен с британско-френска военна интервенция в случай на отказ. Но Дълес контрира всичките си предложения за международен контрол над канала с изявление, което категорично осъждада употребата на сила, и на практика поощрява Насър да ги отхвърли.

Дълес се присъединява към призыва на Великобритания и Франция за свикването на конференция с участието на 24 основни ползватели на Суецкия канал, в това число и осемте държави, подписали Константинополската конвенция от 1888 г., с която се установява корабоплавателният режим, отхвърлен сега от Насър. Съединените щати гласуват с мнозинството от 18 държави, предлагащи нов режим, който признава египетския суверенитет и участието на египетски персонал, но и *de facto* предоставя администрирането на канала в ръцете на представители на страните участнички в конференцията. Въпреки че излиза с много нови идеи, Дълес определено не желае да налага санкции без одобрението на общественото мнение. Като отхвърля наличието на противоречие между предложенията си и готовността за действие, той обявява, че в крайна сметка моралните доводи ще принудят Насър да даде съгласието си. Според него повечето хора:

...уважават мнението на световната общественост... И понеже вярвам в това, убеден съм, че тази конференция ще вземе решение с такава морална сила, и ние

Дипломацията

можем да бъдем сигурни, че Суецкият канал ще продължи да служи на мирните интереси на човечеството, така както е служил през последните 100 години.⁽²²⁾

Но моралният натиск не достига като степен на въздействие отхвърлянето на силовия натиск. На 10 септември Насър изразява несъгласие с решението на Лондонската морска конференция.

Три дни по-късно Дълес излиза с ново гениално предложение. Този път той предлага каналът да бъде управляван от Асоциация на ползвателите, която да събира таксите на специални места извън Порт Саид и Суец в двата края на канала, извън египетските териториални води. В случай че Насър не се съгласи, асоциацията ще действа без него; съгласието му ще означава, че той предава контролирането на приходите от канала на многонационален орган. Умно измислената схема може би е щяла да проработи, ако Дълес не обезсилва предложението си, както и на Морската конференция. В интервю на 2 октомври той отново отхвърля вероятността от употреба на сила и използва случая, за да изнесе на Идън лекция за неуместността на предложението НАТО да се ангажира с решаването на кризи от типа на Суецката:

Има известни различия в подходите към проблема със Суецкия канал. Вероятно те произтичат от някои доста фундаментални причини. В известни области трите нации са обвързани със съюзи, като например Атлантическия пакт... Там трите... са единодушни.

Други проблеми са свързани с други области и опират по един или друг начин до така наречения колониален въпрос. Спримо тях Съединените щати играят в някакъв вид независима роля.⁽²³⁾

Юридическата интерпретация на Дълес е достатъчно обоснована, но след време се обръща срецу автора си, защото съюзниците на Америка изтъкват същия аргумент, когато Америка се нуждае от подкрепата им във Виетнам и при други сценарии „извън обхвата“. По време на войната в Близкия изток през 1973 г. европейските съюзници не разрешават американските транспортни самолети с помощни за Израел да прелетят над териториите им, пускайки в ход суецкия сценарий. През годините именно съюзниците отказват да използват НАТО извън точно определените от договора области. През 1956 г. Великобритания и Франция са ядосани не толкова от юридическата интерпретация, колкото от красноречивите намести на Дълес, че Съединените щати определят жизненоважните си интереси в Близкия изток по принципно различен начин от европейските си съюзници.

Това се оказва особено болезнено за Лондон, защото само ден преди пресконференцията на Дълес Идън е телеграфиран на Айзенхауер, че въпросът е не за Насър, а за Съветския съюз:

Не се съмняваме, че волю неволю сега Насър е в ръцете на руснаците по същия начин, както Мусолини падна в ръцете на Хитлер. Показването на слабост пред Насър сега, за да бъде омилостивен, ще бъде точно толкова неефективно, колкото и някогашното показване на слабост пред Мусолини.⁽²⁴⁾

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

Идън възприема изявленето на Дълес като знак, че Съединените щати не са съгласни с предположението му, че истинската опасност в Египет идва от Съветския съюз. Желанието му е било да представи египетския проблем в светлината на политиката на сдържане, докато Дълес сякаш вижда в цялата история колониална неразбория, с която Съединените щати не желаят да си цапат ръцете, решени да опазят чистотата на моралния си образ.

Трудно е да се повярва, че Дълес е осъзнавал каква опасна игра играе. Действията му говорят за вяра, че американската общественост ще приеме благоприятно възвишенните му, самодоволни и моралистични изявления. Той не оставя никакви обяснения за действията си по време на Суецката криза. Изглежда много вероятно да е бил раздиран от два напълно противоречиви импулса. Като се знае отношението му към комунизма, не може да не е споделял анализите на Идън и Моле за опасността от проникване на съветското влияние в Близкия изток. Интерпретацията му на мотивите на Насър не се различава от тази на Идън, а резкият му отказ от участие в строителството на Асуанския язовир сварва не-подготвен дори осведомения в общи линии британски кабинет.

Но Дълес е и държавен секретар на президент, който е страстен противник на войната, както може да бъде само един опитен военачалник. Айзенхауер не се интересува от нюансите на баланса на силите; дори при положение че в Близкия изток е заложена дългосрочна заплаха за световното равновесие, според него Америка е достатъчно силна, за да ѝ се възпротиви много преди собственото ѝ оцеляване да е заложено на карта. За Айзенхауер Суецката криза не е достатъчно сериозна заплаха, та да заслужава употребата на сила. Зад приветливата му усмивка се крие много твърда и доста неприятна в мигове на раздразнение личност.

Както казва веднъж Дийн Ачесън, ефективността на един държавен секретар зависи от това, доколко добре познава своя президент. Дълес го е познавал, но не и Идън и Моле, според които Айзенхауер е просто една любезна физиономия. Те не обръщат внимание на наметите в писмото, което Айзенхауер изпраща на Идън на 2 септември по повод на Морската конференция, предупреждавайки за пореден път срещу използването на сила:

...народите на Средния изток и Северна Африка, а до известна степен и на цяла Азия и Африка ще се обединят срещу Запада и се опасявам, че това няма да може да бъде преодоляно през следващите няколко десетилетия или може би век, особено като се има предвид способността на руснациите да правят пакости.⁽²⁵⁾

Дълес е притиснат между непреклонния Айзенхауер и групата ввесени европейски съюзници. За Идън и Моле отстъплението е изключено и те са възмутени от пълното разминаване между изразените цели на Дълес и непрекъснатия му отказ от единственото практическо средство, с което могат да бъдат постигнати. Те така и не схващат категоричността на Айзенхауеровия отказ от употреба на сила и огромното влияние на това становище. За Дълес разрывът между съюзниците и Насър е много по-малък проблем от разрива между пре-

Дипломацията

зидента и личните президентски приятели в Европа. Той залага на ловкостта си, за да реши този проблем, с надеждата че с времето или те, или Айзенхауер ще променят мнението си или пък че Насър ще допусне грешка, разрешаваща всички дилеми. Така Дълес подтиква Великобритания и Франция да заложат всичко на един отчаян ход.

Дileмата на Дълес е обобщена в един журналистически въпрос от пресконференцията, проведена на 13 септември: „Господин секретар, след като Съединените щати предварително обявяват, че отказват да използват сила, а Съветският съюз пропагандно подкрепя Египет, не значи ли това, че господин Насър държи всички козове в ръцете си?“⁽²⁶⁾ Дълес отговаря уклончиво, че моралната сила ще вземе превес, но въпросът улучва право в десетката.

Пропастта между демокрациите се задълбочава и това окуражава Кремъл да повиши залога, изумявайки Вашингтон с решение да предложи сам да помогне за построяването на Асуанския язовир и да увеличи доставките на оръжие за Близкия изток. Грубияният Хрущов казва на югославския посланик: „Не забравяйте, че ако избухне война, ние ще окажем пълна подкрепа на Египет. И ако синът ми поисква да отиде доброволец и да се бие за Египет, аз ще го окуражам.“⁽²⁷⁾

След като Дълес повторно отхвърля употребата на сила на пресконференция през октомври, отчаяните Великобритания и Франция решават да действат самостоятелно. До началото на британско-френската интервенция остават няколко тактически хода. Единият е последен апел към Обединените нации, които играят доста любопитна роля през цялата криза. Отначало, поощрявани от Съединените щати, Великобритания и Франция се опитват да избегнат ООН, опасявайки се от подкрепата, която групата на необвързаните ще окаже на Египет. Но когато изчерпват дипломатическите си средства, те се обръщат към организацията. Това е заключителен формален жест, който трябва да покаже, че безсилието на световната организация не им оставя друг избор, освен да действат самостоятелно. По този начин от средство за разрешаване на международни спорове Обединените нации се превръщат в последно препятствие, което трябва да се преодолее, преди да се приложи сила, или в средство за оправдаване на прилагането ѝ.

Най-неочеквано за кратко ООН се оказва на висотата на положението. Личните консултации между външните министри на Египет, Великобритания и Франция водят до споразумение по шест принципа, твърде близки като съдържание до гледището на мнозинството участници в Морската конференция. Създадени са египетски управителен съвет и надзорен съвет на ползвателите. Предвижда се споровете между двата съвета да се разрешават с арбитраж. На 12 октомври Айзенхауер произнася възторжена реч по телевизията:

Тази вечер ще направя съобщение. Мисля, че това е най-доброто съобщение, което би могло да се направи днес.

Напредъкът, постигнат в решаването на спора за Суец днес следобед от Обединените нации, е изключително удовлетворителен. Външните министри на Египет, Британия и Франция се срещнаха и постигнаха съгласие по група принципи,

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

върху които да преговарят. Имам чувството, че една много сериозна криза е вече зад гърба ни.⁽²⁸⁾

Айзенхауер не казва „мирът е в шапка вързан“, но изявленето предизвиква радост, оказала се прездевременна. През същата нощ на 13 октомври Съветът за сигурност трябва да потвърди шестте принципа, но поднася доста неприятна изненада. Принципите са одобрени единодушно и при двете гласувания, но Съветският съюз налага вето върху мерките за прилагането им.

Шестте принципа са били последният шанс кризата да се разреши мирно. Може би ако Америка бе оказала натиск, Египет би помолил Съветския съюз да оттегли ветото си, освен ако то не е било резултат от търкания между двете страни. В последния случай Америка би могла да притисне руснаците с предупреждението, че ще подкрепи съюзниците си. Ала Съединените щати са твърдо решени да запазят приятелските си отношения със своите съюзници и в същото време да не се отдалечават от необвързаните страни. Американският опит за съчетаване на несъвместими политики прави войната неизбежна.

Идън и Моле са сторили възможното, за да избегнат войната: Морската конференция, Асоциацията на ползвателите, шестте принципа. Всеки път началото е било обнадеждаващо, но Америка нито веднъж не използва дипломатическото си влияние, за да подкрепи предложението, които Дълес прави или подкрепя. И въпреки че Великобритания и Франция имат достатъчно основания да започнат война, те се обременяват фатално, използвайки за претекст прозрачна до смехотворност хитрост. Съчиненият от Франция план предвижда Израел да нападне Египет и да напредне към Суецкия канал. В този момент Великобритания и Франция ще изискват в името на правото на свободно мореплаване и Египет, и Израел да се оттеглят на десет мили от канала. При получаването на неизбежния египетски отказ Великобритания и Франция ще окупират зоната на канала. Какво точно е трябвало да се случи след това, остава неизвестно. Планът е трябвало да се задейства една седмица преди президентските избори в Америка.

От тази сложна по замисъл схема губят всички. Преди всичко тя е в пълно противоречие с дипломатическите усилия да се установи международен режим за управление на канала след завземането му от Насър. Тъй като международно утвърдените схеми за гарантиране на свободно мореплаване са пропаднали, логично е следващата стъпка на Великобритания и Франция да бъде силовото налагане на една от тях. Въпреки че такова едностренно действие би срещнало сериозен отпор, поне би било разбираемо в светлината на предхождащите го дипломатически ходове. Обратно, крайната маневра на Франция и Великобритания е твърде прозрачна и твърде цинична.

Всеки от партньорите би постигнал по-голям успех, преследвайки целите си самостоятелно. Великобритания и Франция подронват авторитета си на велики сили, защото оставят впечатлението, че им е нужна помощта на Израел, за да се справят с Египет. Израел губи моралното си превъзходство над съседа, отхвърлящ мирните преговори, защото си позволява да се превърне в оръдие на колониализма. Позициите на Великобритания във възловите ѝ близкоизточ-

Дипломацията

ни бастioni Ирак и Йордания са разклатени. Айзенхауер е дълбоко засегнат от маневрата, която в последната седмица на кандидатпрезидентската кампания сякаш осуетява подчертаните му усилия да не отблъсне избирателите с еврейски произход.⁽²⁹⁾ Нужна е доста голяма упоритост, за да се изнамири политика, съвместяваща толкова неизгоди, или да се създаде коалиция, която да отслабва всеки един от партньорите. Великобритания, Франция и Израел се справят блестящо с тази задача.

Подчертано пренебрегвайки очакващия ги международен скандал, двете европейски страни задълбочават политическите си проблеми, възприемайки военна стратегия, представена като изчакване. На 29 октомври Израел нахлува в Синай. На 30 октомври Великобритания и Франция искат от двете страни да напуснат зоната на канала, преди израелските части да са стигнали до нея. На 31 октомври Великобритания и Франция огласяват решение да се намесят в конфликта. Но британските и френските части стъпват в Египет едва четири дни по-късно и не успяват да завладеят канала за времето, което прекарват там.

Онова, което никой не е взел под внимание, е разбуденото чувство за спрavedливост на Америка. На 30 октомври, 24 часа след израелското нахлюване, Съединените щати предлагат на Съвета за сигурност да приеме строга резолюция, с която от Израел се иска армията му да „се изтегли незабавно... зад установените линии на примерието“⁽³⁰⁾. Не е направен никакъв опит да се осъдят подкрепленията от Египет тероризъм или незаконната арабска блокада на залива Акаба. Когато на 31 октомври Великобритания и Франция се намесват в конфликта, Айзенхауер в телевизионно обръщение се обявява срещу тях:

Както всяка от тези нации има пълното право да взема решения и да предприема действия, така и ние имаме правото, ако сметнем за подходящо, да изкажем своето неодобрение. Смятаме, че вземането на тези решения е грешка, защото за нас употребата на сила не е мъдро и необходимо средство за разрешаване на международни спорове.⁽³¹⁾

Принципът за отказ от употребата на сила далеч невинаги е бил спазван от администрацията на Айзенхауер в собствената ѝ политика – например две години преди това при свалянето на гватемалското правителство, както и две години по-късно, когато президентът нареджа на американските части да влязат в Ливан. Това е единственият случай, в който Съединените щати гласуват заедно със Съветския съюз срещу своите най-блиズки съюзници. Айзенхауер съобщава на американската нация, че предвид на очакваното вето на Великобритания и Франция в Съвета за сигурност той ще отнесе въпроса пред Общото събрание, където ветото им е неприложимо.

На 2 ноември Общото събрание с категоричен вот от 64 срещу 5 гласа изисква прекратяване на военните действия. На нова сесия през нощта на 3 срещу 4 октомври е гласувана още по-строга резолюция и се обсъжда изпращането на умиротворителни сили на ООН в зоната на канала – формален ход, за да се улесни изтеглянето на британските и френските части, тъй като силите на ООН

Отвъд санитарния кордон: Съецката криза

не остават на територията на суверенна държава против волята ѝ, а Насър не би ги приел.

На 5 ноември умножителните сили на ООН са създадени. Същия ден Великобритания и Франция обявяват, че ще се изтеглят веднага след като пристигнат силите на ООН – вероятно с *arrê de pensée*, че силите им ще се включат в контингента на ООН. Като капак на горчивината и унищението, които най-близките съюзници на Америка са принудени да прегълтнат заради нейната рязка позиция, същия ден съветските войски тръгват срещу въстаналите в защита на свободата си унгарци. Единствената реакция на Обединените нации може с много условност да бъде наречена формален протест.

През нощта на 5 ноември, седмица след британско-френския ултиматум и денонсиращ след като съветските танкове са започнали да смазват унгарското въстание, Съветският съюз публикува официално становище. Очевидният разрыв между Америка и съюзниците ѝ дава възможност на Москва да заеме позата на защитник на Египет с минимален рисък, започвайки вихрена кореспонденция. Министърът на външните работи Шепилов пише до председателя на Съвета за сигурност; министър-председателят Булганин праща ноти на Идън, Моле, Айзенхауер и израелския министър-председател Давид Бен Гурион. Съдържанието е едно и също: „хищническата“ агресия срещу Египет трябва да се преустанови; ООН трябва да предприеме съвместни действия в тази насока; Съветският съюз е готов да сътрудничи, предоставяйки военноморски и военно-въздушни сили.

Като че ли тези заплахи не са достатъчни, та писмото на Булганин съдържа и отделни предупреждения за всеки от получателите. Например Идън е удостоен с първата открита заплаха за ракетно нападение срещу западна страна, макар и под формата на реторичен въпрос:

В какво положение би се оказала Британия, ако бъде нападната от по-силни държави, които притежават всички видове съвременни разрушителни оръжия? В наши дни такива страни биха се възпроизвели да изпратят военноморски или военновъздушни сили до бреговете на Британия, използвайки други средства, например ракетно оръжие.⁽³²⁾

И за да не би случайно заплахата му да остане неразбрата, Булганин добавя още едно заканително изречение: „Твърдо сме решени да смахнем агресорите със сила и да възстановим мира в Изтока.“⁽³³⁾ Подобни предупреждения получава и Моле. Макар и с известни разлики, писмото до Бен Гурион е още по-заплашително, защото подчертава, че действията на Израел „заплашват самото съществуване на Израел като държава“⁽³⁴⁾.

Най-сетне, в писмото си до Айзенхауер Булганин предлага съвместни съветско-американски действия, с които да се сложи край на военните заплахи в Близкия изток. Той си позволява да стигне до намек за трета световна война: „Ако тази война не бъде преустановена, съществува опасност да прерасне в трета световна война.“⁽³⁵⁾ Изречено от единствената друга страна, способна да започне такава война, предупреждението звучи наистина зловещо.

Дипломацията

Съветските заплахи показват изключителното перчене, което ще се превърне в отличителна черта на Хрущовата дипломация. В момента, когато съветските войски брутално слизват съпротивата на унгарските борци за свобода, Съветският съюз има нахалството да оплаква съдбата на победените жертви на западния империализъм. Само безумната дързост кара Хрущов да отпари заплаха за трета световна война през 1956 г., когато Съветският съюз е несравнено по-слаб от Съединените щати, особено в ядреното въоръжение. Съветският съюз не само че не е в позиция за започване на генерален конфликт, но и както ще се види, Хрущов е принуден да отстъпи безславно шест години покъсно по време на Кубинската ракетна криза.

Айзенхауер с възмущение отхвърля предложението за съвместни военни действия със Съветския съюз и предупреждава, че Съединените щати ще окажат съпротива на всеки еднострмен съветски военен ход. Същевременно съветските предупреждения увеличават натиска, който Вашингтон оказва върху Великобритания и Франция. На 6 ноември сривът на английската лира взема застрашителни размери. За разлика от друг път Америка стои настани и не се намесва, за да успокои пазара.

Подложен на опустошителни критики в Камарата на общините, лишен от подкрепата на Британската общност и напълно изоставен от Съединените щати, Идън вдига бяло знаме. На 6 ноември дава съгласието си огънят да бъде спрян на следващия ден. Британските и френските части остават по-малко от 48 часа на египетска земя.

Британско-френската експедиция е непохватно замислена и аматьорски изпълнена: родена от чувството за бессилие и лишена от ясна политическа цел, тя се е самообрекла на провал. Съединените щати никога не биха подкрепили такова неумело начинание. И все пак остава мъчителният въпрос, дали разграничаването на Америка от съюзниците ѝ е трябвало да бъде толкова рязко. Дали наистина Съединените щати не са имали друг избор, освен да подкрепят френско-britанската авантюра или открито да ѝ се противопоставят? От юридическа гледна точка Съединените щати нямат никакви задължения към Великобритания и Франция извън строго определените в НАТО. Ала въпросът не е строго юридически. Дали националните интереси на Съединените щати печелят от безмилостния начин, по който на двама от най-близките съюзници е дадено да разберат, че са загубили всякаква възможност за самостоятелни действия?

Съединените щати изобщо не са били длъжни така при пряно да настояват пред Обединените нации за незабавни мерки или пък да подкрепят резолюции, пренебрегващи провокацията, съсредоточаващи се изцяло върху непосредствените резултати. Америка е могла да изтъкне всички международни споразумения за функционирането на канала, незаконната арабска блокада на залива Акаба или поощряваните от Насър терористични нападения срещу Израел. И най-вече е могла и е била длъжна да обвърже осъждането на британско-френските действия с осъждане на съветските действия в Унгария. Действайки така, сякаш Съветският въпрос е изцяло морален и правен, лишен от geopolitischко съдържание, Съединените щати не осъзнават, че една безусловна победа за Насър – изход, при който Египет не предлага никакви гаранции относно фун-

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

ционирането на канала, – е и победа на радикалната политика, окурожавана от съветското оръжие и подкрепяна от съветските заплахи.

Сърцевината на проблема е концептуална. По времето на Суецката криза американските лидери предлагат три принципа, всеки от които отразява дългогодишни убеждения: че американските задължения спрямо съюзниците са ясно определени с перфектни юридически документи; че употребата на сила от която и да е нация е съвършено недопустима, освен ако не е недвусмислено дефинирана като самозашита; че Суецката криза позволява на Америка да следва истинското си призвание на развиващия се свят.

Първият от тези принципи е засегнат в речта на Айзенхауер от 31 октомври, с която възправя целия дипломатически ръст на Съединените щати срещу Великобритания и Франция: „Без закон не може да има мир. И не може освен закона – ако трябва да прилагаме някакъв кодекс за международно поведение спрямо онези, които ни противостоят – да има друг закон за нашите приятели.“⁽³⁶⁾ Убеждението, че международните отношения могат да бъдат изцяло обхванати от международното право, е дълбоко вкоренено в американската история. Презумпцията, че Америка ще бъде безпристрастен морален арбитър за поведението на необвързани с национални интереси, военни съюзи или геополитика нации е част от тази носталгия. Но в реалния свят дипломацията включва разграничаване – поне частично – на отделните каузи и на приятелите от опонентите.

Ограничителното до крайност гледище, че единствено самозашитата е законно основание за война, е изтъкнато през декември 1956 г. от Джон Фостър Дълес, който тълкува в този смисъл член първи от Договора за НАТО:

...въпросът е, че според нас нападение при тези обстоятелства би нарушило Хартата на Обединените нации и член 1 на самия Североатлантически договор, изискващ от всички страни по договора да осъдят употребата на сила и да разрешават противоречията си с мирни средства. Ние не се оплакваме, че не са били проведени консултации, а че бе нарушен договорът.⁽³⁷⁾

Никой не е тълкувал член 1 на Североатлантическия договор в толкова пацифистичен дух, няма и да го тълкува занапред. Представата, че договорът за създаването на военен съюз може да съдържа обвързващото задължение всички спорове да се решават по мирен път, е объркваща. Във всеки случай истиинският проблем далеч не е юридически, а се изразява във въпроса, дали един съюз не включва негласното задължение да се проявява разбиране спрямо жизненоважните интереси на съюзник дори и извън строго посочената в договора област на действие – а може би и малко повече разбиране по отношение на възможни различия в оценките.

Джордж Кенан и Уолтър Липман – двамата най-серизни опоненти в разгрелия се по-рано спор за политиката на съдържане – сега споделят едно и също мнение в подобен дух. Джордж Кенан настоява за повече толерантност:

Ние също сме правили грешни стъпки, но нашите приятели не се обърнаха срещу нас. Нещо повече, носим немалка отговорност за отчаянието, което тласна

Дипломацията

френското и британското правителство към тази необмислена и емоционална постъпка.⁽³⁸⁾

Уолтър Липман отива още по-далеч и заявява, че Америка е заинтересована от успеха на Великобритания и Франция:

Френско-британските действия ще бъдат оценени от постигнатия резултат... Въпреки че се разграничихме от тяхното решение, в интерес на Америка е сега Франция и Великобритания да успеят. Колкото и да ни се иска да не бяха започвали, не би трябвало да желаем провала им.⁽³⁹⁾

Третата предпоставка на американската политика, тайната ѝ мечта Америка да бъде лидер на развиващите се страни, се оказва невъзможна за постигане. Ричард Никсън, следвоенният американски президент, който може би най-проницателно е изучавал американските интереси, поставя Америка в авангарда на антиколониалните борби на 2 ноември, четири дни преди да го изберат:

За пръв път в историята ние показахме независимост спрямо англо-френската политика към Азия и Африка, която приемахме като отражение на колониалната традиция. Тази декларация за независимост наелектризира целия свят.⁽⁴⁰⁾

В светлината на по-късни изявления на Никсън е трудно да повярваме, че това изявление е нещо друго освен стриктно изпълнение на инструкции.

Въщност не се случва нищо подобно. Насър не смекчава политиката си нито към Запада, нито към арабските си съюзници. Радикалните му поданици не биха му позволили да признае, че е спасен благодарение на американския натиск, дори и да е имал такова намерение. Напротив, за да се хареса на същите тези поданици, той увеличава нападките срещу умерените прозападни правителства в Близкия изток. Две години след Суецката криза режимът в Ирак е свален и заменен с едно от най-радикалните правителства в арабския свят, благодарение на което впоследствие дойде на власт Садам Хюсейн. Сирия също се настройва все по-радикално. Пет години след кризата египетски войски влизат в Йемен в безуспешен опит да свалят тамошния режим. И тъй като в крайна сметка Съединените щати се оказват наследници на стратегическите позиции, изоставени от Великобритания, радикализът на Насър се развира до такава степен срещу Америка, че кулминира в прекъсване на дипломатическите отношения през 1967 г.

Америка не укрепва позициите си и сред останалите необвързани страни. Месеци след Суецката криза тя е в същото положение спрямо необвързаните страни, в каквото е и Великобритания. Не че мнозинството необвързани се настройват отрицателно към Съединените щати в мига, когато осъзнават ролята им на балансър. Тези нации запомнят Суецката криза преди всичко не с американската подкрепа за Насър, а с начина, по който Насър майсторски настройва великите сили една срещу друга. Освен това Суецката криза разкрива пред необвързаните страни друга азбучна истина от времето на Студената война: натисът спрямо Съединените щати обикновено води до тържествени изявления

Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

за добронамереност и усилия да се облекчат обявените несправедливости, докато натискът спрямо Съветския съюз може да се окаже рискован, защото съветският отговор неизменно е сериозен контранатиск.

През десетилетията след Суецката криза тези тенденции все повече се засилват. Острите нападки срещу американската политика стават любим ритуал на всички конференции на необвързаните страни. Декларациите, издавани в края на всяка от редовните срещи между необвързаните, изключително рядко и твърде предпазливо осъждат съветски действия. И тъй като е статистически неправдоподобно всички грехове да са на Съединените щати, атаката на необвързаните, изглежда, отразява внимателна преценка на интереси, а не морално оърдане.

Най-сериозната последица от Суецката криза е окончательното и безвъзвратно разделение на Европа на две. На 19 ноември главният пропагандатор на Египет Ануар Садат пише:

В днешния свят има само две велики сили – Съединените щати и Съветския съюз... Ултиматумът постави на мястото им и Британия, и Франция – те не са нито големи, нито могъщи сили.⁽⁴¹⁾

Американските съюзници стигат до същите заключения. Суецката криза им показва, че една от основните предпоставки на Атлантическия съюз – сходството на интересите между Европа и Съединените щати – е само отчасти вярна. Оттук насетне аргументът, че Европа не се нуждае от ядрени оръжия, защото винаги може да разчита на американската подкрепа, винаги ще се сблъска със спомена за Суец. Разбира се, Великобритания открай време е независим „сдържател“. Що се отнася до Франция, една статия във френския ежедневник *Le populaire* от 9 ноември 1956 г. изразява онова, което по-сетне се превръща в твърдо убеждение на французите: „Несъмнено в най-скоро време френското правителство ще вземе решение за производството на ядрени оръжия... Съветската заплаха за употреба на ракети разпиля всички фантазии и илюзии.“⁽⁴²⁾

Не само преките участници в кризата изживяват разочарование от пукнатината между Америка и нейните съюзници. Канцлерът Аденауер, най-добрият приятел на Америка в следвоенна Европа, изпитва огромно уважение към Дълес. И въпреки това той също разглежда американската политика в Суец като потенциално предизвестие за един вид глобално съглашение между Съединените щати и Съветския съюз, което в крайна сметка ще бъде платено от Европа.

Аденауер е случайно в Париж на 6 ноември, когато Идън и Моле решават да се подчинят на американския натиск. Според френския външен министър Кристиан Пино Аденауер заявява:

Франция и Англия никога няма да бъдат сили, сравними със Съединените щати и със Съветския съюз. Същото се отнася и за Германия. На тях им остава един единствен път, за да играят решаваща роля в международните отношения – да се съюзят и да обединят Европа. Англия още не е узряла за това, но Суецката криза

Дипломацията

ще ѝ помогне да се подготви психологически. Нямаме време за губене – Европа ще бъде вашият реванш.⁽⁴³⁾

Това изказване обяснява логиката на по-късната френско-германска политика, чиято кулминация е подписаният през 1963 г. Договор за приятелство и консултации между Дъо Гол и Аденауер.

И Великобритания подобно на Франция стига до същите изводи за собствената си слабост, но ги поставя в основата на доста по-различна политика. Тя обръща гръб на идеята за европейско единство и избира постоянно подчинение на политиката на Съединените щати. Още преди кризата Великобритания е наясно със зависимостта си, макар да се опитва да се държи като велика сила. След Суец тя вижда „специалните отношения“ с Америка като средство максимално да влияе върху решения, които се вземат основно във Вашингтон.

Суецката криза има най- злощастно отражение върху Съветския съюз. Само година след „духа на Женева“ Съветският съюз успява да навлезе в Близкия изток, да потуши въстание в Унгария, да заплаши Западна Европа с ракетно нападение. През цялото време световното възмущение е срещу Великобритания и Франция, докато много по-бруталните действия на Съветския съюз в Унгария са осъдени съвсем формално.

Идеологията и личността на Хрушчов го карат да припише американските действия на слабост, а не на висши принципи. Първоначалната чехословашка оръжейна доставка за Египет се превръща в преломен съветски стратегически успех, който поражда разцепление в Атлантическия съюз и кара развиващите се страни да възприемат обръщането към Москва като начин да вдигнат цената си. Хрушчов е в евфория. Самочувствието му го тласка от конфронтация към конфронтация, като се започне от Берлинския ултиматум през 1958 г. и се стигне до позорното му отстъпление по време на Кубинската ракетна криза през 1962 г.

Колкото и да е болезнена, Суецката криза бележи възкачването на Америка като световен лидер. С въздишка на облекчение Америка използва Суец, за да се отграничи от съюзници, които винаги е обвинявала в болестна *Realpolitik* и нездрава любов към баланса на силите. Но такъв е животът – Америка не може да остане недокосната от действителността. Суец бележи въвеждането ѝ в реалностите на глобалната сила и една от поуките от кризата е, че вакуумът винаги се запълва и най-важното е от кого. Отнемайки на Великобритания и Франция историческата им роля в Близкия изток, Америка открива, че отговорността за баланса на силите в този район е легнала на собствените ѝ плещи.

На 29 ноември 1956 г. правителството на Съединените щати приветства среща на високо равнище между лидерите на насъкоро обединените в Багдадския пакт Пакистан, Ирак, Турция и Иран: „Съединените щати ще се отнасят с най-голяма сериозност към всяка заплаха за териториалната цялост или политическата независимост на страните участнички.“⁽⁴⁴⁾ Това е дипломатическият начин да се заяви, че Съединените щати ще се заемат със защита на държавите от Багдадския пакт – роля, за която Великобритания вече е твърде слаба и дискредитирана.

Отвъд САНИТАРНИЯ КОРДОН: СУЕЦКАТА КРИЗА

На 5 януари 1957 г. Айзенхауер изпраща на Конгреса записка, с която моли за одобрението на това, което по-късно става известно като доктрина „Айзенхауер“ – близкоизточна програма за икономическа помощ, военна подкрепа и защита срещу комунистическата агресия.⁽⁴⁵⁾ В своето обръщение на 10 януари 1957 г. Айзенхауер отива още по-далеч, провъзгласявайки, че Америка е поела задължението да защитава целия свободен свят:

*Първо, жизненоважните интереси на Америка са навред и обхващат двете полу-
кълба и всички континенти.*

Второ, ние имаме общи интереси с всяка нация в свободния свят.

*Трето, взаимозависимостта между интересите изисква уважение спрямо права-
та и мира за всички народи.⁽⁴⁶⁾*

Опитът на Америка да се разграничи от Европа я довежда до самостоятелно поемане на бремето да закриля всяка свободна (тоест некомунистическа) страна в света. По време на Суецката криза Америка все още се опитва да се справи с проблемите на развиващите се страни чрез Обединените нации, но само след две години американските части влизат в Ливан вследствие на доктрина „Айзенхауер“. Десет години по-късно Америка ще трябва съвсем сама да се справя с положението във Виетнам, а повечето ѝ съюзници ще се разграничават от нея с много от аргументите, които самата тя е използвала по време на Суецката криза.

ГЛАВА XXII

Унгария: Катализъм в империята

През 1956 г. две събития променят следвоенния модел на международните отношения. Със Суецката криза свършва наивността на западния съюз: след нея съюзниците губят безрезервната си вяра в представата за безупречна съгласуваност на интересите си. В същото време кървавото потушаване на Унгарската революция показва, че Съветският съюз ще поддържа своята сфера на интереси, ако се наложи, и със сила и че всички призови за освобождение са несъстоятелни. Вече не остава съмнение, че Студената война ще е продължителна и тежка и че никой не може да каже колко ще трае противопоставянето между враждебните сили от двете страни на разделителната линия.

Обречената борба на унгарците срещу съветското господство се ражда от експлозивна смес между руски имперализъм, съветска идеология и върл унгарски национализъм. В известен смисъл Унгария е просто една от жертвите

Унгария: Катализъм в империята

на руския експанзионизъм, следван последователно и твърдо още от времето на Петър Велики. Исторически погледнато, руската държава винаги се е стремяла да потиска нациите, които са се опитвали да провеждат независима политика в близост до границите ѝ; това изкушение остава и след края на Студената война. Но обикновено от този стремеж са започвали руските проблеми. След като са обуздавали стремежа към независимост, на русните им се е налагало да поддържат скъпоструващо военно присъствие в съседната страна, изцеждайки руската хазна, без да укрепят собствената си сигурност. Както пише Джордж Кенан: „...царският режим всъщност загива, защото не успява да смеlee малцинствата в Западна Европа, които е бил достатъчно глупав да нагълта.“⁽¹⁾

Същият модел се прилага и от комунистическата власт. Сталин си възвръща всички имперски територии, загубени след края на Първата световна война, и прибавя държавите, които се превръщат в източноевропейски комунистически сателити, след като ги окупира и контролира чрез наложени от Москва правителства от съветски тип. Имперското управление, достатъчно сложен проблем за царска Русия, става още по-проблематично за комунистическата власт, която увеличава у потиснатите народи ненавистта към себе си не само заради насилиният си завоевателен характер, а и заради наложената слаба икономическа система.

С времето съветският модел централизирано планиране се оказва неподходящ дори за Съветския съюз; у съветските сателити той има разрушителни последици още от самото начало. Преди Втората световна война жизненият стандарт на Чехословакия се равнява на швейцарския. След войната е сведен до сивия и монотонен стандарт, характеризиращ цялата комунистическа сфера. Полша притежава промишлена база, равна на италианската, при това разполага с много по-богати природни ресурси, но е осъдена да съществува мизерно в източноевропейската институционализирана бедност. Източногерманците на практика се убеждават, че комунистическата система е единствената пречка пред възможността да споделят икономическото благосъстояние на Федералната република. Населението на всяка държава в Източна Европа е убедено, че е пожертвувано в името на комунистическата идеология и съветската хегемония.

И докато в Съветския съюз комунизмът може да се представя за самородно явление, в Източна Европа той е явно наложен насила срещу многовековни национални традиции. Дори абсолютният контрол върху полицията, средства за масово осведомяване и образователната система не е достатъчен и кара комунистите в сателитните държави да се чувстват обсадено малцинство. Ленин пише, че ще е истинска лудост болншевиките да следват политиката на цар Николай II за налагане на руската воля върху съседните страни. Но към времето на Стalinовата смърт основната разлика между комунистическото потисничество и тиранията на автократичните царе е, че Stalin е бил много по-бургатлен и жесток. В крайна сметка съветската политика се сблъсква със същия проблем както някогашна Русия: Източна Европа, превърната в комунистически бастион уж за да укрепи сигурността на Съветския съюз, започва да

Дипломацията

консумира ресурсите му и да притегля вниманието на управляващите до такава степен, че се превръща в тежък товар вместо в придобивка от огромна стратегическа важност.

Сталин вярва, че източноевропейските сателити могат да бъдат държани в подчинение само чрез тотален контрол и намеса от страна на Москва. През 1948 г. Йосип Броз Тито, единственият комунистически ръководител в Източна Европа, който идва на власт предимно със собствени сили, дава да се разбере, че Белград ще следва свой курс, независим от директивите на Москва. Stalin отвръща на удара, като изключва Югославия от Коминформ. Не се оправдават Stalinовите очаквания, че Тито ще се огъне много бързо. Тито оцелява благодарение на помощта на западните демокрации, които временно забравят идеологическите си възражения срещу някогашния принцип за баланс на силите.

Сталин реагира спрямо Титовата демонстрация на независимост, прилагайки изпитания си метод за възстановяване на дисциплината – показни процеси в цялата сателитна орбита, които водят до юридическо убийство на всеки, който прави опит да разсъждава самостоятелно. Както и при Stalinовите чистки десет години преди това, жертвите на тези процеси рядко са от редиците на опозицията. В голямото си мнозинство това са хора, откърмени с комунистическите идеи, служили като оръдия на наложеното от Съветския съюз комунистическо управление: Рудолф Слански в Чехословакия, Ласло Райк в Унгария, Трайчо Костов в България и Владислав Гомулка в Полша (единственият, оцелял физически). Убийствата на тези мъже, смятани от обществеността в техните страни за верни хора на Москва, показват моралния упадък на комунистическата система дори за малцинството, продължило да вярва в лозунгите ѝ.

Наследниците на Stalin са прекалено несигурни в себе си, за да продължат репресиите на тираничния си предшественик, а освен това не са единодушни дали да позволят инакомислие в съветския блок. Терзаят ги две противоречиви опасения: че репресиите в Източна Европа могат да прекратят започналото намаляване на напрежението със Запада, което им е тъй необходимо, и че либерализирането на сателитите може да доведе до рухване на цялата комунистическа система. (Ала страхът от реакцията на Запада не им пречи да изпратят танкове, за да смахнат въстанието в Източна Германия през 1953 г.) През 1955 г. вече са взели решение да търсят източноевропейския национализъм, стига управлението да си остане комунистическо, и представят помирението с Тито като символ на новия си подход. През май 1955 г. Хрущцов и Булганин посещават Белград, за да закърсят положението. Но както всеки път при опит за реформа усилието да се постигне либерализация взривява недоволството.

С прочутия доклад на Хрущцов за престъплението на Stalin пред XX партиен конгрес през февруари 1956 г. комунизъмът още повече се дискредитира. Изключение прави Югославия, където той се преплива с националистическата кауза. Скоро става ясно, че Stalin е предвидил съвсем правило заплахата, която представлява Тито за Съветския съюз, защото ръководителите на сателитните държави са изправени пред парадокса, че ако искат да получат някакво одобрение от страна на своите народи, трябва да придадат на управлението си националистическа окраска. Дължни са да изглеждат като полски, чешки или

Унгария: Катализъм в империята

унгарски комунисти, а не като марионетки на Кремъл. Неизбежна последица от посещението на Хрущов в Белград е, че контролът на Кремъл над сателитните режими в Източна Европа се изпълва с нарастващо напрежение.

Съединените щати съвършено пасивно наблюдават тези събития. Основна предпоставка на теорията за сдържането е освобождението на Източна Европа да се остави на ерозията на времето и съветският контрол да не бъде предизвикван открито. По време на президентската кампания през 1952 г. Джон Фостър Дълес остро напада тази политика като прекалено пасивна в *Life*, като статията му е озаглавена „Политика на самонадеяност“. Дълес изтъква, че народите на Източна Европа, или както ги нарича – „поробените народи“, са на прaga на отчаянието, „защото Съединените щати, историческият фар на мира и свободата в света, изглежда, са се посветили на негативната политика на „сдържане“ и „примирие“. Той ги подканва „публично да заявят, че желаят и очакват освобождението на тези страни“⁽²⁾.

Но какво означава практически това „освобождение“? Дълес е задълбочен познавач на съветската политика и не би могъл ни най-малко да се съмнява, че Съветският съюз ще потуши всеки опит за неподчинение. Сталин е все още жив по времето, когато излиза статията. Тъй че Дълес изрично отхвърля възможността да се поощрят „серия въстания с кървави репресии след тях“. Той вижда „мирно отделяне от Москва“ по метода на Тито, подпомогнато от американската пропаганда и други невоенни средства.

И докато Ачесън подкрепя Тито след разрива му с Москва въз основата на *Realpolitik*, Дълес придава на принципно същата политика привкус на универсален идеализъм, наричайки я „освобождение“. На практика Дълесовата теория за освобождението е опит да се вдигне цената, която Москва трябва да плати, за да укрепи завоеванията си, без това да повишава рисковете за Съединените щати. Дълес поощрява титовизма, а не демократията и разликата между неговото схващане и схващането на Ачесън се оказва само езиков нюанс.

Разбира се, критиците на Дълес му приписват възгледи за освобождението на Източна Европа, каквито не е изразявал. Но и той се въздържа да ги поправи. Дълес става патрон на институции като Радио „Свободна Европа“ и Радио „Свобода“, чиято основна цел е да поддържат живи принципите на свободата в Източна Европа, подклаждайки в същото време чувства, които да възпламенят искрата на бунта. В подхода на Радио „Свободна Европа“ няма нищо завоалирано. На теория предаванията му не отразяват официални становища, но то проповядва „освобождение“ в най-буквалния и войнствен смисъл на думата. За жалост разликата между „частните“ и „официалните“ мнения на финансираните от американското правителство институции се оказва твърде тънка за борците за свобода в Източна Европа.

И става така, че в почти същия момент, когато вниманието на западните демокрации е изцяло погълнато от кризата в Суец, Съветският съюз се озовава в изключително затруднено положение в два от възловите си сателита – Полша и Унгария.

Полша пламва първа. През юни брутално са потушени бунтове в промишления център Познан. Загиват десетки, стотици са ранени. През октомври ръ-

Дипломацията

ководители на полската комунистическа партия, преживели Сталиновите чистки, се обединяват около знамето на полския национализъм. Гомулка, преследван, обругаван и свален през 1951 г., е поканен да се върне като първи секретар на комунистическата партия и свиква заседание на политбюро на 13 октомври 1956 г. Съветският маршал Константин Рокосовски, наложен за министър на от branата и член на политбюро още през 1949 г., е освободен, като така се слага край на един от най-унизителните символи на съветското попечителство. Полската комунистическа партия излиза с изявление, че Полша ще следва „свой национален път към социализма“, и като се имат предвид страстните националистически чувства на поляците и безразличието им към социализма, тези думи едва ли са успокоили Москва.

За съвсем кратко време Кремъл се колебае дали да не се намеси със сила. Съветски танкове се отправят към главните градове, когато на 19 октомври Хрущчов, придружен от колегите си от политбюро Каганович, Микоян и Молотов, каца във Варшава.

Полските ръководители не се поддават на натиска. Те съобщават на съветския генерален секретар, че неговото посещение няма да бъде смятано за среща между партийни другари и следователно няма да бъде приет в централата на компартията. Съветската делегация е настанена в двореца Белведере, резиденция за държавни гости. Хрущчов отстъпва в последния миг. На 20 октомври съветските военни части получават заповед да се върнат в базите си. На 22 октомври Хрущчов утвърждава назначаването на Гомулка за генерален секретар на комунистическата партия в замяна на обещанието, че новите ръководители ще запазят социалистическата система и членството на Полша във Варшавския договор. Формално съветската отбранителна система остава незасегната. Но доверието в полските въоръжени сили при евентуална война със Запада е, най-меко казано, завинаги разклатено.

Съветският съюз отстъпва и позволява на националкомунизма да вземе връх в Полша отчасти защото репресията би означавала да се изправи срещу трийсетмилионно население, чиято храброст и непримиримост спрямо чуждия заовевател се подклажда от спомена за руското насиличество и съветските военновременни жестокости. Но най-важното е, че в същия миг Кремъл е подложен на още по-серioзно изпитание в Унгария. Страна с деветмилионно население, и Унгария като своите съседи е изпитвала на гърба си руското потисничество. От средата на 40-те години начало на властта е безжалостният Матяш Ракоци, праволинеен сталинист. През 30-те години Stalin го измъква от затвора и го разменя за унгарски бойни знамена, плени от царските войски през 1849 г. Мнозина унгарци съжаляват за тази размяна, когато Ракоци се връща с Червената армия и установява репресивна система, смятана за сурова дори по сталинистките стандарти.

Наскоро след Берлинското въстание от 1953 г. времето на Ракоци най-сетне изтича. Той е призован в Москва, където Берия му заявява в брутален сталински стил, че Унгария може да е била управлявана от различни по националност владетели, но никога не е имала евреин за цар и съветското ръководство няма намерение да допусне подобно нещо и сега.⁽³⁾ Ракоци е заменен

Унгария: Катализъм в империята

с Имре Наги, ползваш се с името на реформаторски настроен комунист. Две години по-късно, след свалянето на Георгий Маленков в Москва, Наги на свой ред е свален и Ракоци е върнат на министърпредседателския пост. Отново се налага неотклонната комунистическа праволинейност. Художници и интелектуалци са подложени на репресии, Наги е изключен от комунистическата партия.

Но наследниците на Сталин не притежават убийствената му последователност. Те не само оставят Наги жив, но и му позволяват да публикува книга, в която оспорва правото на Съветския съюз да се меси във вътрешните работи на братските комунистически държави. Междувременно Ракоци и през своя втори мандат доказва, че е крайно неотзивчив към аспирациите на народа си. След като Хрущчов развенчава Сталин на XX партиен конгрес, Ракоци отново е сменен, този път от близкия му съратник Ерньо Геръо.

Макар че Геръо се обявява за националист, в съзнанието на хората той се идентифицира с Ракоци и не е в състояние да се справи с националистическата вълна, надигаща се в страната. На 23 октомври, деня след официалното завръщане на Гомулка на власт, в Будапеща избухва масов граждански протест. Студенти разпространяват списък с искания, които далеч надхвърлят постигнатите в Полша реформи: свобода на словото, съд за Ракоци и неговите приближени, изтегляне на съветските военни части и завръщане на Наги на власт. Когато Наги се появява пред многолюдната тълпа на площада пред парламента, той все още е комунист реформатор и програмата му се състои от въвеждане на някои демократически процедури в комунистическата система. Той призовава разочарованата тълпа да има доверие, че комунистическата партия ще проведе необходимите реформи.

Но вече е късно да се иска от унгарците доверие към омразната комунистическа партия, за да поправи тя собствените си грешки. Нататък разvoят на събитията напомня филм, в който главният герой е принуден несъзнателно и не по свой избор да се впусне в мисия, която става негова съдба. Макар и реформаторски настроен, Наги през целия си съзнателен живот е бил убеден комунист и с първите си прояви по време на революцията изглежда твърдо решен да спаси комунистическата партия по примера на Гомулка в Полша. С времето обаче силните страсти на народа му го превръщат в живия символ на истината, провъзгласена от Токвил един век преди това:

...опитът показва, че най-опасният момент за едно лошо управление обикновено настъпва тогава, когато то започва да се реформира. Само изключителна гениалност може да спаси владетеля, решил да облекчи съдбата на народа си, след като дълго го е потискал. Търпеливо приеманите за неизбежност страдания стават непоносимо бреме в мига, когато се оказва, че могат да се избегнат. Тогава реформата само показва по-ясно онова, което остава насилиническо и следователно – още по-нетърпимо.⁽⁴⁾

Наги заплаща с живота си за бляна по демокрация, който го обзема с такова закъснение. След като руснаците смазват революцията, те предоставят на Наги

Дипломацията

възможността да се покае. Отказът и последвалата го екзекуция му осигуряват място в пантеона на мъчениците, загинали за свободата на Източна Европа.

На 24 октомври публичните демонстрации прерастват в истинска революция. Подпалени са набързо излезли съветски танкове, завзети са правителствени сгради. Същия ден Наги е назначен за министър-председател, а двама членове на съветското политбюро – Микоян и Суслов, пристигат, за да огледат обстановката. До 28 октомври съветските гости, изглежда, стигат до предложение като това на Хрущчов във Варшава – съгласие за Унгария от титовски тип. Съветските танкове започват да се изтеглят от Будапеща. Но този ход не успокоява положението, както става в Полша. Сега демонстрантите искат многопартийна система, изтегляне на съветските войски от територията на Унгария и излизане на страната от Варшавския договор.

Докато текат всички тези събития, американската политика показва явно благоразумие. Въпреки всичките приказки за „освобождение“ Вашингтон очевидно не е очаквал такъв стихиен бунт. Той сякаш се разкъсва между желанието да помогне на процеса да се доразвие, докъдето е възможно, и опасението, че откритата подкрепа ще даде на руснаците претекст за интервенция. Освен това Вашингтон показва, че трудно се справя с две сериозни кризи наведнъж. И запазва пълно мълчание, докато унгарските студенти и работници се бият със съветските танкове по улиците. Москва не получава предупреждение, че заплахата със сила или употребата ѝ ще застрашат отношенията ѝ с Вашингтон.

В интерес на истината на 27 октомври Съединените щати алармират Съвета за сигурност за „ситуацията, създадена от действията на чужди военни сили в Унгария“⁽⁵⁾. Но се действа толкова непоследователно, че съответната резолюция на Съвета за сигурност е гласувана едва на 4 ноември, след като съветската интервенция е вече факт.

Интервалът е запълнен от Радио „Свободна Европа“, което се нагърбва със задачата да тълкува американските позиции, призовавайки унгарците да продължат да се бунтуват и да отхвърлят компромисите. Например на 29 октомври „Свободна Европа“ означава назначаването на Имре Наги на премиерския пост със следното враждебно изказване:

Имре Наги и обкръжението му искат да претворят в модерен вариант историята с троянския кон. Те се нуждаят от примире, за да може сегашното правителство в Будапеща да закрепи властта си. Борците за свобода не бива за миг да отклонят поглед от враждебните, насочени срещу тях планове на правителството.⁽⁶⁾

Когато на 30 октомври Наги премахва еднопартийната система и назначава коалиционно правителство, съставено от представители на всички демократични партии, участвали в последните свободни избори през 1946 г., Радио „Свободна Европа“, изглежда, все още не е убедено:

Министерството на отбраната и Министерството на вътрешните работи продължават да са в комунистически ръце. Не се съгласявайте с това положение, борци за свобода! Не слагайте оръжието!⁽⁷⁾

Радио „Свободна Европа“ се финансира от американското правителство, но се управлява от независим съвет и директори, неполучаващи официални инструкции от администрацията. Едва ли може да се очаква от унгарските борци за свобода да доловят разликата между становището на американското правителство и предаванията на една радиостанция, специално създадена, за да пропагандира политиката за „освобождение“, която държавният секретар смята за собствено изобретение.

В малкото случаи, когато изразява позиция, администрацията на Айзенхауер преди всичко успокоява руснаците. Съвсем неумишлено правителствените изявления се оказват също толкова подстрекаващи, колкото предаванията на „Свободна Европа“. На 27 октомври, когато съветските военни части като че започват да се изтеглят от Будапеща, в Далас Дълес произнася реч, която създава впечатлението, че Съединените щати се надяват да измъкнат Унгария от съветската орбита незабелязано от Москва. Всяка източноевропейска страна, която скъса с Москва, казва Дълес, може да разчита на американска помощ. Тази помощ ще бъде дадена, „доколкото тези страни възприемат определен тип обществено управление“. С други думи, за да може да разчита на помощта на Америка, една източноевропейска страна не е необходимо да стане демократична: достатъчно е да възприеме модела на Тито и да напусне Варшавския договор. В типично американското си изявление Дълес съчетава това условие с уверение в безкористността на Америка. Според държавния секретар Съединените щати нямат „никаква користна цел, желаейки независимостта на сателитните държави“, нито тъкът ги разглеждат като „потенциални военни съюзници“⁽⁸⁾.

Този характерен тип американска дипломатическа фразеология – категорично заявление за липсата на скрити мотиви – обикновено не успокоява, а се схваща дори от немарксистки лидери или като знак за непредвидимост, или като произволно изказване. На този етап Москва се беспокои много повече от действията на Америка, отколкото от мотивите ѝ. Осем години преди това Москва налага вето върху участието на източноевропейските държави в плана „Маршал“, защото възприема американската икономическа помощ като капиталистическа примамка. Предложената от Дълес помощ за всички дезертьори от Варшавския договор определено затвърждава това убеждение. Евентуалното политическо разместяване на пластовете се смята за още по-реално поради красноречивия намек на Дълес, че Унгария не напуска воените си съюзници най-вече заради американската въздържаност.

Успоредно с изявленията на Дълес, които подклаждат подозренията на Съветите, на 31 октомври Айзенхауер прави изявление, особено забележително с липсата и на най-малкия намек, че Съветският съюз ще бъде санкциониран, ако прибегне до репресии. Вероятно той е бил убеден да възприеме този помирителен тон, защото предния ден Съветският съюз е утвърдил нови, твърде двусмислени критерии за разполагането на съветски военни части в Източна Европа. Същевременно той сигурно е бил осведомен за започналото масирано придвижване на съветски части в Унгария. Сдържаността на Айзенхауер спрямо руските действия изпъква още по-силно в сравнение с острото осъждане на Великобритания и на Франция заради Суецката криза в същото обръщение. По

Дипломацията

отношение на Унгария Айзенхауер подчертава, че независимо от надеждите на Съединените щати да се сложи край на съветското господство в Източна Европа „ние, разбира се, не можем да следваме подобна политика, използвайки сила“⁽⁹⁾, защото подобен курс щял да бъде „в противоречие както с истинските интереси на източноевропейските народи, така и със задължителните принципи на Обединените нации“⁽¹⁰⁾ – истина, убягнала и на Радио „Свободна Европа“, и на борците за свобода, които в този момент молят Америка за помощ. Айзенхауер съобщава, че междувременно е положил всички усилия, за „да отстрани всички фалшиви тревоги, че ще разглеждаме новите правителства в тези източноевропейски страни като потенциални военни съюзници. Ние нямаме такива скрити подбуди. Приемаме тези народи като приятелски и просто желаем те да бъдат доброжелателни спрямо нас и свободни“⁽¹¹⁾.

Извъненията на президента и неговия държавен секретар, че Америка няма скрити мотиви, не успокояват Кремъл. Смес от марксическа идеология и руски национални интереси води руснаците във външната им политика и те просто не са в състояние да схванат американското отричане от egoистични мотиви. Но пък отказът от употреба на сила е разбираем за политбюро и отстранява най-сериионите му опасения при разчистването на сметките с Източна Европа, когто очевидно се готви да предприеме.

Иронията на тези две официални изявления на администрацията на Айзенхауер, направени във вихъра на унгарските събития, се състои в това, че и двете са неволно провокативни. Твърдението, че Америка не търси съюзници в Източна Европа, обезпокоява управниците в Кремъл, защото звути така, сякаш Източна Европа има възможност да смени съюзниците си; американският отказ от употреба на сила раздухва кризата, успокоявайки руснаците, че Америка няма да реагира, ако Червената армия смаже въстанието.

Междувременно положението в Будапеща става неконтролирано дори за реформистки настроеното комунистическо ръководство. На 30 октомври революционерите завземат централата на комунистическата партия в Будапеща и убиват всичките служители там, в това число – колкото и да е странно – един от най-близките сътрудници на Наги. Следобеда на същия ден Наги обявява, че е съставено ново правителство по модела на съществувалата през 1945 г. коалиция от демократични партии. Участието на Бела Ковач, представител на буржоазната партия на дребните собственици, в новия кабинет символизира края на еднопартийното комунистическо управление. Няколко години преди това Ковач е осъден за предателство. Освен това от затвора е освободен кардинал Миндсенти, символ на опозицията срещу комунизма, който се обръща с реч към ентузиазирани тълпи. Настоявайки за изтегляне на съветските войски от територията на Унгария, Наги започва преговори с двамата пратеници на съветското политбюро Микоян и Суслов. Много политически партии откриват свои централи и започват да издават вестници и листовки.

След като оставят у Наги впечатление, че по предложението му може да се постигне споразумение, Микоян и Суслов отпътуват за Москва уж да се подгответ за следващия кръг преговори. Същия ден, на 31 октомври, и *Правда*, и *Известия* публикуват официално изявление на Кремъл, утвърдено в навечери-

Унгария: Катализъм в империята

ето, че разполагането на чужди войски в братска комунистическа държава може да стане само с одобрението на самата страна и на всички членове на Варшавския договор:

...разполагането на военни части на държава членка на Варшавския договор на територията на друга държава членка на Варшавския договор се извършва след получаване на съгласието от всички страни членки на договора и единствено със съгласието на страната, на чиято територия и по чиято молба са разположени или се планира да бъдат разположени такива части.⁽¹²⁾

Тези думи дават основание на Айзенхауер да направи изключително оптимистично тълкуване на декларацията на съветското правителство в споменатото телевизионно обръщение от 31 октомври: „...ако Съветският съюз наистина действа в съответствие с обявеното си намерение, светът ще стане свидетел на най-голямата крачка напред към справедливост, доверие и разбирателство между народите.“⁽¹³⁾

Колкото и обнадеждващо да е прозвучало това, общо взето, принципно съветско изявление, Вашингтон пренебрегва две жизненоважни подробности: първо, намекът, че изтеглянето на военни части изисква същата процедура, както и разполагането им, и така Съветският съюз получава право на вето; второ, конкретно отправените към Унгария редове със заплашителното предупреждение, че Москва няма „да допусне“ „социалистическите достижения“ на Унгария да бъдат унищожени и ще ги защитава съвместно с останалите социалистически държави, ако се наложи:

Запазването на социалистическите достижения на народнодемократична Унгария е основен и свещен дълг на работниците, селяните, интелигенцията, на всички трудещи се в Унгария в този момент.

Съветското правителство изразява своята увереност, че народите на социалистическите страни няма да разрешат на чуждите и вътрешните реакционни сили да разклатят устоите на народнодемократичната система... Те ще укрепват братското единство и взаимопомощ между социалистическите страни, за да държат високо вдигнато знамето на великата кауза на мира и социализма.⁽¹⁴⁾

Посочената в изявленietо „народнодемократична Унгария“ вече се самоназовава другояче и всъщност не е в състояние да запази нито себе си, нито тъй наречените си социалистически достижения. Дългогодишният комунистически кадър Наги не може да не е разбирал смисъла на съветските заплахи, както и мащаба на промените, които сам подкрепя. Но той е бил притиснат между яростта на собствения си народ и неумолимостта на комунистическите си съюзници и не е можел нито да контролира, нито да ръководи нещо. За разлика от поляците унгарците настояват не за либерализация на комунистическия режим, а за премахването му; не за равнопоставеност със Съветския съюз, а за пълно разграничаване от него.

На 1 ноември, след като е съставил фактически коалиционно правителство, Наги прави окончателната крачка, като обявява неутралитет на Унгария и прек-

ратяване на членството ѝ във Варшавския договор. Това далеч надминава всичко, което Гомулка се е опитал да направи в Полша. Наги произнася изпълнено с достойнство обръщение по националното радио, което се превръща в негова смъртна присъда:

С изключителна отговорност пред унгарския народ и историята унгарското национално правителство изразява единната воля на милионите унгарци и обявява неутралитета на Унгарската народна република.

На базата на своята независимост и равнопоставеност и в съответствие с духа на Хартата на Обединените нации унгарският народ иска да живее в истинско приятелство със своите съседи, със Съветския съюз и с всички народи по света. Унгарският народ желае да укрепва и да продължи да развива достиженията на своята национална революция, без да се присъединява към никакви военни блокове.⁽¹⁵⁾

Едновременно Наги се обръща с молба към ООН да признае неутралитета на Унгария. Той не дочаква отговор.

Патосът на този повик е посрещнат с пълно безразличие от световната общественост. Нито Съединените щати, нито европейските им съюзници предприемат никакви стъпки, за да убедят ООН да разгледа по спешност молбата на Наги. Руснаците нямат никакво намерение да се вслушват в призови към умереност. Сутринта на 4 ноември съветските военни части, които са се стичали в Унгария дни наред, ненадейно нанасят удар и жестоко потушават унгарската революция. Янош Кадар, бивша жертва на сталинските чистки, издигнат от Наги на поста генерален секретар на комунистическата партия, който загадъчно изчезва няколко дни преди това, се връща със съветските войски, за да формира ново комунистическо правителство. Командващият унгарските въоръжени сили Пал Малетер е арестуван по време на преговорите с командващия съветските войски в Унгария за изтеглянето им от страната. Потърсилият убежище в югославското посолство Наги получава уверения, че ще му бъде осигурено безпрепятствено прехвърляне в Югославия, но е арестуван в мига, когато напуска сградата на посолството. Кардинал Миндсенти се укрива в американското посолство и остава там до 1971 г. Наги и Малетер впоследствие са екзекутирани. Духът на Сталин все още витае из Кремъл.

През целия критичен период, когато съветските войски се струпват в Унгария, ООН се занимава само с критики срещу Великобритания и Франция заради Суец и едва на 4 ноември обръща поглед към събитията в Унгария, прераснали вече в истинска трагедия. Съветският представител в ООН набързо налага вето върху резолюцията на Съвета за сигурност, в която се настоява за изтеглянето на Съветския съюз от Унгария. Специална сесия на Общото събрание гласува друга подобна резолюция, която утвърждава правото на независимост на Унгария и настоява за изпращането на наблюдатели на ООН в страната. Това е втората резолюция в този съдбоносен ден, тъй като междувременно Общото събрание е създало специални сили на ООН за бърза намеса в Близкия изток. Близкоизточната резолюция е приета единодушно. Дори Великобритания и Франция я подкрепят. Унгарската резолюция е приета с петдесет гласа за,

осем против и петнайсет въздържали се. Съветският блок гласува против, докато лидерите на необвързаните страни, като Индия и Югославия, както и всички арабски държави се въздържат. Близкоизточната резолюция е приведена в действие, унгарската е пренебрегната.

В периода, последвал бруталното смазване на унгарското въстание, се повдига въпросът, дали една по-силова и гъвкава западна дипломация би могла да предотврати или да смекчи трагедията. Многобройните съветски военни части дни наред влизат съвсем открито в Унгария. Дали е било във възможностите на демокрациите да ги принудят да се въздържат от атака? Американското правителство лично издига знамето на освободителната борба. Неговата пропаганда чрез Радио „Свободна Европа“ предизвиква вълна от надежди, надхвърлящи дори предвижданията на Дълес в статията за *Life* през 1952 г. Когато Унгария се взривява, американското посолство в Будапеща трябва да е информирало Държавния департамент за онова, което е знаел всеки журналист: че политическата структура на комунистическа Унгария се разпада. При наличието на забележителни съветолози, като Чарлс Боулън, Люелин Томпсън, Фой Колер и Джордж Кенан, на разположение за консултации и съвети, трудно е да се повярва, че Държавният департамент поне не е разглеждал възможността от съветска военна намеса. Но така или иначе, администрацията на Айзенхауер не прави никакъв опит да вдигне залога на съветската интервенция.

Докато траят унгарските вълнения, Америка изобщо не оправдава очакванията, които е създала със своята фразеология. Нежеланието да се поеме риск, който би могъл да доведе до война, за да бъде премахнато съветското господство над Източна Европа, е експлицитна американска политика в продължение на цяло десетилетие. Ала пропускът на Вашингтон сериозно да разгледа начини за влияние върху събитията, без да се стига до война, разтваря широка пропаст между обещанията му и реалната готовност да се окаже подкрепа. Съединените щати така и не обясняват на младото и неопитно унгарско правителство докъде се простира границата на помощта на Америка, нито пък използват многобройните си канали, за да посъветват унгарците как да консолидират успехите си, преди да предприемат невъзвратими стъпки. Съединените щати изпращат послания към съветското ръководство предимно чрез публични изявления, които в крайна сметка създават обратни на намеренията на Айзенхауеровата администрация стимули.

По-твърда и по-ясна американска позиция би била особено важна, за да налага руснаците да се замислят доста, преди да се намесят в събитията, или най-малкото да не сметнат, че могат да действат съвършено безнаказано. Можело е Кремъл да бъде предупреден, че репресиите в Унгария ще имат висока политическа и икономическа цена и че ще замразят отношенията между Източна и Запада за неопределен период. Становището на Съединените щати и на ООН за Унгария поне би могло да е толкова категорично, колкото и реакцията им към кризата в Суец. Вместо това Америка и нейните съюзници се държат като зрители, незасегнати пряко от крайния резултат.

Демокрациите не са били в състояние да започнат война в защита на Унгария, но са можели да обявят политическа и икономическа цена, която Съвет-

ският съюз е бил длъжен да плати. Всъщност на Кремъл му се разминава съвършено безнаказано дори и в икономическо отношение. Малко повече от две години след унгарската трагедия британският министър-председател Харълд Макмилан прави официално посещение в Москва въпреки съветския ултиматум за Берлин. За пръв път премиер на западна страна посещава съветската столица след войната; три години по-късно Айзенхауер и Хрушчов честват духа на Кемп Дейвид.

За арабските лидери и за ръководителите на необвързани страни, като Индия и Югославия, Суец се превръща в повод за остро нападки срещу Великобритания и Франция, но когато въпросът опира до Унгария, същите страни отказват да критикуват съветските действия или, не дай, Боже, да ги заклеймят в ООН. Желателно е било установяването на известна зависимост в гласуването на двете резолюции. Най-малкото американските мерки срещу Великобритания и Франция би трябвало да срещнат реципрочно порицание на съветските действия в Унгария от страна на необвързаните държави. Както се оказва, тези действия ни най-малко не повлияват върху отношенията на Съветския съюз с необвързаните, докато Съединените щати не си спечелват никакво влияние над тях с позицията си спрямо Суец.

През 50-те години така наречената група на необвързаните е представител на съвършено нов подход в международните отношения. Разбира се, неутрални държави е имало винаги и те са се отличавали с пасивна външна политика. За необвързаните от периода на Студената война обаче неутралитетът не означава ненамеса. Те са много действени, понякога шумни политически играчи, поставящи за разглеждане теми, разработени на форумите им, които обединяват силите или увеличават влиянието им, за да ги превърнат всъщност в съюз на необвързани. Твърде гръмогласни в оплакванията си от напрежението в международните отношения, те умеят добре да извлечат полза от него. Изхитрят се да обръщат великите сили една срещу друга и тъй като се страхуват повече от Съветския съюз, отколкото от Съединените щати, почти винаги вземат страната на комунистите и не прилагат към Съветския съюз моралната строгост, която предявяват спрямо Съединените щати.

На 16 ноември министър-председателят Джавахарлал Неру бомбастично обосновава пред индийския парламент отказа си да одобри резолюцията на ООН срещу съветските действия в Унгария.⁽¹⁶⁾ Фактите, казва той, били „неясни“; резолюцията – лошо формулирана; призивът за свободни избори с участието на наблюдатели на ООН – нарушение на националния суверенитет на Унгария.

Фактите могат да бъдат наречени всякак, само не и „неясни“, а реакцията на Индия може изцяло да се обясни с придържането ѝ към принципите на *Realpolitik*. Просто страната не желае да се откаже от съветската подкрепа на международните форуми; не вижда смисъл да си навлича гнева на Съветския съюз и да жертва потенциални оръжейни доставки заради някаква далечна европейска страна, когато Китай и Пакистан дебнат на границите ѝ, а и самият Съветски съюз не е особено далеч.

Индия не възприема външната политика като академичен дебат в Оксфордския съюз, макар дипломатите ѝ да претендират, че са сред веществата аудитория,

Унгария: Катализъм в империята

която посочва победител единствено съобразно с морални принципи. Индийските водачи са получили образоването си във Великобритания и са чели американските класици. Те съчетават фразеологията на Уилсън и Гладстон с практиката на Дизраели и Теодор Рузвелт. От индийска гледна точка тази комбинация върши чудесна работа, щом партньорите остават с погрешното впечатление, че индийската реторика изразява индийската практика и че индийската външна политика е направлявана от абстрактен висш морал.

На 18 декември, шест седмици след унгарската трагедия, Дълес дава пресконференция, на която обяснява причините, поради които САЩ са се отнесли толкова пасивно към въстанието. Най-учудващото е, че той все още се опитва да убеди Съветския съюз в миролюбивите намерения на Америка:

...нямаме никакво желание да обграждаме Съветския съюз с ивица враждебни държави и да възстановяваме така наречения навремето *cordon sanitaire*, създаден от французите след Първата световна война с намерението да се обкръжи СССР с враждебно настроени сили. Заявихме ясно нашата политика в това отношение с надеждата да улесним една еволюция – мирна еволюция – на сателитните държави към истинска независимост.⁽¹⁷⁾

Смайващо изявление. Какво тогава е сдържането, ако не опит Съветският съюз да бъде обграден със сили, способни да се противопоставят на експанзионизма му? Не по-малко смайващ е извинителният тон на Дълес непосредствено след бруталната демонстрация на сила в Унгария и при продължаващото дрънкане на оръжие в Близкия изток. На пресконференция в Австралия на 13 март 1957 г. Дълес безцеремонно обобщава позицията на Америка. Адвокат по душа, той обосновава позицията си с липсата на законов ангажимент за помощ:

...нямахме никакви основания да окажем военна помощ на Унгария. Нямахме никакъв ангажимент да постъпим по този начин и не смятахме, че ако го направим, ще помогнем както на унгарците, така и на европейските народи, и на останалия свят.⁽¹⁸⁾

Дълес продължава да изпуска най-важното. Въпросът далеч не е юридически: не става дума за това, дали Америка е поемала, или не е поемала ангажименти, а за това, че не е успяла да реагира адекватно на надеждите, които е пробудила с изявленията си.

След като вече е обявила мисията си на световен лидер, Америка неизбежно ще се натъква на противоречия между принципите и националните си интереси. Събитията в Унгария и в Суец са пример в подкрепа на това. Великата мечта на Америка винаги е била да води външна политика, която да докаже убедителността и универсалната природа на максимите ѝ. А в продължение на цяло десетилетие американските политици изпитват безсилие пред множеството предизвикателства, на които е подложен един световен лидер: от примиряването с несъвършени каузи, които са прът в колелата на текущата дипломация, до вниманието към възгледите на съюзници, изхождащи от различни исторически перспективи. Суец предлага възможност за поправяне на този дефект и за при-

Дипломацията

веждане на политиката в съответствие с принципите. Болката от противопоставянето на най-близки съюзници въздейства като покаяние и възвръща моралната чистота на Америка.

Унгария е по-сложен случай, защото предполага някакъв вид употреба на сила. Американските лидери не желаят да рискуват живота на сънародниците си за кауза, която не засяга пряко американските интереси, при все че случилото се е в дълбок разрез с философията им и дълбоко засяга съвестта им. Принципите не позволяват компромиси и двойни стандарти. В случая със Суец Америка може да настоява за буквалното прилагане на максимите си, защото последствията не включват никакъв непосредствен риск. А спрямо Унгария се придържа към *Realpolitik* подобно на останалите, защото принципността неизбежно би довела до риска от въоръжен сблъсък и дори от ядрена война. Когато се залага човешки живот, държавникът е длъжен да изясни и пред себе си, и пред своя народ връзката между риска и интересите, колкото и либерално и благородно да са определени. Съветският съюз явно е готов да рискува повече, за да запази позицията си в Източна Европа, отколкото Щатите – за да освободят Унгария. Нищо не е в състояние да промени това уравнение. С реториката преди въстанието американската политика спрямо Унгария наистина е слаба; от гледна точка на интересите отказът да се поеме риск от война е и неизбежен, и обоснован – но пък необяснимо е нежеланието да се вдигне с невоенни средства цената, която Съветският съюз е бил длъжен да плати за намесата си.

Съпоставянето между Унгария и Суец установява координатите на следващата фаза на Студената война. Съветският съюз е успял да запази позицията си в Източна Европа; демокрациите, включително САЩ, са преживели относителен провал в Близкия изток. Съветският съюз е намерил начин да заобиколи сдържането. Докато войските му вилнеят из Будапеща и боевете не са утихнали, Хрущцов заплашва Западна Европа с ракетни удари и кани Съединените щати на съвместна военна акция в Близкия изток срещу най-близките им съюзници. Съединените щати оставят Унгария да се носи по течението на историческата еволюция, а своите съюзници – да се усещат безпомощни.

Онова, което не е ясно по онова време, е вътрешната слабост на Съветския съюз. Поironия на съдбата комунистическите специалисти по баланса на силите са се посветили на начинание, което се оказват неспособни да изведат докрай. Комунистическите ръководители могат на воля да се позовават на обективни фактори, но факт е, че революции в развити страни има само в комунистическата сфера на влияние. В края на краищата Съветският съюз би бил поспокоен и икономически по-сilen, ако в Източна Европа се бе обградил с правителства от финландски тип, защото нямаше да се налага да носи отговорност за вътрешната стабилност и икономическия напредък на тези страни. Вместо това имперализът в Източна Европа изцежда до капка съветските ресурси и плаши западните демокрации, без да увеличи съветската мощ. Комунизът така и не успява да превърне контрола върху властта и средствата за масово освещаване в обществено съгласие. И ако не желаят да разчитат единствено на съветските щикове, комунистическите лидери в Източна Европа са длъжни да се нагодят към програмите на националистическите си опоненти. След първона-

Унгария: Катализъм в империята

чалния период на кървав терор Кадар постепенно приема начертаните от Наги цели, въпреки че не прави опит да напусне Варшавския договор. След няколко десетилетия унгарското въстание ще се окаже пръв предвестник на окончателния срив на комунистическата система, до който я довежда латентната съветска слабост. Въпреки всичко случило се след 10 години Унгария е вътрешно по-свободна от Полша, а външната ѝ политика е по-независима. А 35 години по-късно, при следващия опит на Москва да се либерализира, Съветският съюз изцяло губи контрол над събитията.

В резултат на случилото се през 1956 г. още едно поколение е подложено на страдания и насилие. Колкото и кратък да изглежда за историците периодът преди окончателния колапс, неизмерима е мъката, която тоталитарната система причинява на безбройните си жертви. Непосредствено след събитията Москва, която греши подобно на капиталистическите си опоненти в преценката си за баланса на силите, има всички основания да бъде доволна. Тълкувайки онова, което е станало през отминалата година, като накланяне на везните в негова полза, политбюро предприема най-сериозното предизвикателство от началото на Студената война – ултиматумите за Берлин.

ГЛАВА XXIII

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 г.

На Потсдамската конференция страните победителки решават, че Берлин ще бъде управляван от четирите оккупационни сили, които съвместно се разпореждат в Германия – САЩ, Великобритания, Франция и Съветския съюз. Но съвместното управление на страната продължава по-малко от година. През 1949 г. западните зони се обединяват във Федералната република, а руската зона се превръща в Германска демократична република.

Според споразумението на четирите сили Берлин не принадлежи към Германия – Западна или Източна, – а официално е поставен под контрола на победителите. Съветският съюз окупира голям сектор в източната част на града, американският сектор е в южната част, британският и френският – в западната и северната. Целият Берлин се превръща в малък остров сред новообразувана-

Ултиматумът на Хрущчов: Берлинската криза от 1958-1963 година

та Германска демократична република. С времето трите западни сектора все повече бодат очите на Източна Германия и Съветите като благodenстващ район сред морната сивота на комунистическия блок. По-важно е обаче, че Западен Берлин става прибежище за източногерманците, които искат да избягат на Запад: те могат просто да вземат метрото до някой от западните сектори и да подадат молба за емигриране.

Колкото и да е странно, въпреки ясно уговорения статут на Берлин липсват категорични разпоредби за достъпа до него. Четирите сили указват пътищата и въздушните коридори за влизане и излизане, но не постигат категорично споразумение за режима, по който да се ползват. През 1948 г. Сталин прави опит да се облагодетелства от този пропуск и обсажда града по „технически“ причини – пътищата били в ремонт. След едногодишен въздушен мост, осъществен от западните държави, пътят наново е открит, но продължава да не е ясно кой е оправомощен да го контролира.

В годините след блокадата Берлин се превръща в голям индустриски център, чийто нужди вече не могат да бъдат задоволени по въздуха при извънредно положение. Макар технически да продължава да се намира под съвместното управление на четирите сили и Съветският съюз да отговаря за достъпа до него, всъщност източногерманският сателит контролира пътищата от своята столица Източен Берлин. Следователно положението на Берлин е твърде уязвимо. Шосейните, железопътните и въздушните връзки могат лесно да бъдат прекъснати и всеки опит за защитата им с оръжие би застрашил свободата на града. На теория всяка към военен трафик трябва да минава през граничен пункт под съветски контрол, но това е фикция; охраняват източногермански патрули, а съветските военнослужещи са в близките бараки, за да се намесят при евентуални недоразумения.

Никак не е чудно, че Хрущчов, който търси сгоден случай да покаже, че съотношението на силите непрекъснато се изменя в негова полза, решава да се възползва от уязвимостта на Берлин. В спомените си той отбелязва: „Грубо казано, американският крак в Европа си имаше чувствителен мазол: Западен Берлин. Можехме болезнено да настъпим американците, като затрудним съобщенията между Запада и града през територията на Германската демократична република.“⁽¹⁾

Предизвикателството на Хрущчов към западните съюзници в Берлин идва в момент, когато демокрациите за пореден път са се самоубедили, че тъкмо този генерален секретар е най-голямата им надежда за мир. Дори скептичен наблюдател на съветската политическа сцена, като Джон Фостър Дълес, отклика на доклада на Хрущчов пред XX партиен конгрес през февруари 1956 г. с прогнозата, че в съветската политика се забелязва „значителна промяна“. Съветските управляници, казва той, са направили извода, че „е дошло време да променят из основи подхода си към некомунистически свят... Сега те провеждат външната си политика с по-малко нетърпимост и не толкова насилие“⁽²⁾. По-малко от година след събитията в Унгария и Суец през септември 1957 г. посланик Лоелин Томпсън докладва от Москва в същия дух, че Хрущчов „действително желае и е почти принуден да следва политика на разведряване на отношенията със Запада“⁽³⁾.

Дипломацията

Поведението на Хрущчов не подкрепя този оптимизъм. Когато през октомври 1957 г. руснаците изстрелят в околоземна орбита своя спътник, Хрущчов вижда в това еднократно постижение доказателство, че Съветският съюз е надминал демокрациите както в научно-техническо, така и във военно отношение. Твърдението, че в крайна сметка плановата икономика може да се окаже по-добра от пазарната, започва да печели поддръжници дори на Запад.

Президентът Айзенхауер е едва ли не единственият, който не се поддава на паниката. Като военен той разбира разликата между истинското оръжие и прототипа. От друга страна, Хрущчов започва да приема хвалбите си съвсем на сериозно и се впуска в продължителна дипломатическа офанзива, за да доведе чрез предполагаемото превъзходство на съветските ракети до прелом в дипломатическите отношения. През януари 1958 г. казва на един датски журналист:

...Изстрелването на съветските спътници преди всичко показва... че е настъпила сериозна промяна в баланса на силите между социализма и капитализма в полза на социалистическите страни.⁽⁴⁾

В представите на Хрущчов, след като е изпреварил Съединените щати в научно-техническо и военно отношение, Съветският съюз скоро ще ги надмине и в промишлеността. На 4 юни 1958 г. той заявява пред VII конгрес на Българската комунистическа партия: „Ние сме твърдо убедени, че наближава денят, когато социалистическите страни ще надминнат най-развитите капиталистически държави не само по темп на развитие, но и по обем на произведените стоки.“⁽⁵⁾

Като всеотдаен комунист Хрущчов е длъжен да изрази тази предполагаема промяна в баланса на силите и в дипломатически план. Берлин пръв попада на мушката. Хрущчов започва с три инициативи. На 10 ноември 1958 г. произнася реч, в която настоява да се отмени четиристранният статут на града и предупреждава, че Съветският съюз възnamерява да предаде правомощията си на своя източногермански сателит. От този ден, казва Хрущчов, „нека Съединените щати, Великобритания и Франция да установяват свои отношения с Германската демократична република и да се споразумяват с нея, ако ги вълнуват някакви въпроси, свързани с Берлин“⁽⁶⁾. На 27 ноември той излага същата теза в официални ноти до Съединените щати, Великобритания и Франция, като обявява четиристранното споразумение за невалидно и настоява Западен Берлин да се превърне в демилитаризиран „свободен град“. Ако до шест месеца не се постигне споразумение, Съветският съюз ще подпише мирен договор с Източна Германия и ще ѝ предостави окупационните си права и контрола върху досътпа до града.⁽⁷⁾ Хрущчов отправя един вид ултиматум към западните съюзници.

На 10 януари 1959 г. той изпраща на другите окупационни сили проект за мирен договор, който определя новия статут и на Берлин, и на Източна Германия. По-късно същия месец обосновава пред XXI конгрес на КПСС политика-та си. Подобно на търговец, който възхвалява стоката си, раздува още повече мощта на Съветския съюз, като изказва мнението, че заедно с Китайската народна република СССР вече произвежда половината от световното промишле-

Ултиматумът на Хрущчов: Берлинската криза от 1958-1963 година

но производство и че следователно „международната обстановка ще се промени радикално“⁽⁸⁾.

Хрущчов е избрал много умело обекта на атаката си. Заплахата, прикрита зад намерението да се преотстъпи на източногерманците контрола върху достъпа до Берлин, е непряка. Тя изправя демократите пред избора между признаването на източногерманския сателит и опасността от война заради чисто техническия въпрос, кой ще подпечатва транзитните документи. Тъй или иначе, самохвалството, към което Хрущчов е склонен по природа, прикрива реалната слабост на съветската позиция. Източна Германия непрекъснато губи работна сила, защото стотици хиляди нейни граждани, в голямата си мнозинство талантливи професионалисти, бягат в Западна Германия през Берлин. Градът все повече заприличва на огромна пробойна в желязната завеса и при запазване на тази тенденция в саморекламиращата се като „рай за работниците“ Източна Германия няма да остане и един работник.

Източногерманската държава е най-слабата брънка в съветската сфера на влияние. Изправена срещу по-голямата и благоденстваща Западна Германия и призната единствено от братските сателитни държави, на Източна Германия ѝ липсва легитимност. Изтичането на работна сила през Берлин заплашва самото ѝ съществуване. Ако не се направи нещо, казват си ръководителите в Източен Берлин, цялата държава ще рухне след няколко години. Това би засегнало изцяло съветската сфера на влияние, която Хрущчов се мъчи да укрепи. Отразявайки пътя за бягство, той се надява да подари на източногерманския си сателит шанс за оцеляване. Притискайки Запада, се опитва да разхлаби връзките на Федералната република.

Хрущчовият ултиматум улчва политиката на Аденауер в сърцевината. Близо 10 години Аденауер отхвърля всички предложения да работи за обединението на Германия, жертвайки връзките със Запада. Съветският съюз размахва примамката на неутралитета пред германската общественост чрез Сталиновия милен план от 1952 г., който получава подкрепа от вътрешните опоненти на Аденауер. Аденауер залага бъдещето на страната си върху предпоставката, че американските и германските интереси са идентични. Негласната сделка предвижда Федералната република да бъде част от атлантическата отбранителна система, а съюзниците да превърнат обединението на Германия в неотменим въпрос на дипломацията между Източна и Запада. Следователно Аденауер вижда в Берлинската криза нещо много повече от процедурен проблем за достъпа до града. Тя е пробен камък за прозападната ориентация на Федералната република.

По времето, когато социалдемократическата партия продължава да защитава тезата за неутралитет, подобно признаване *de facto* на Германската демократична република от съюзниците би революционизирало германската вътрешна политика. Според Дьо Гол на срещата на високо равнище между западните държави през декември 1959 г. Аденауер заявява:

„Ако Берлин бъде загубен, моето политическо положение рязко ще се влоши. Социалистите ще вземат властта в Бон. Нещо повече, те ще сключат пряко споразумение с Москва и това ще е краят на Европа.“⁽⁹⁾

Дипломацията

Според Аденауер Хрущчовият ултиматум е замислен най-вече за да изолира Федералната република. Съветските предложения за преговори поставят Бон в губеща позиция. В замяна на отстъпките, които би направил, Западът в най-добрия случай ще получи онова, което вече има: достъп до Берлин. В същото време на източногерманския сателит ще бъде дадена възможност да наложи вето върху обединението на Германия, което ще доведе или до задълнена улица, или до резултат, който Аденауер описва в спомените си по следния начин:

...ние не можем да купим обединението на Германия с цената на откъсването ѝ от западния блок, като се откажем от постиженията на европейската интеграция, защото тогава в центъра на Европа ще се появи една беспомощна, необвързана Германия, която непременно ще бъде изкушена да насяска Източа срещу Запада.⁽¹⁰⁾

Накратко, Аденауер не вижда полза от никакви преговори при условията, предложени от Хрущчов. А ако все пак трябва да се преговаря, иска преговорите да послужат като доказателство за принадлежността на страната му към Запада. Той остро се противопоставя на отстъпки пред ултиматума на Хрущчов и желае Западът да обвърже плановете си за обединението на Германия със свободни избори.

Но вижданията на Аденауер не се споделят от английско-американските му съюзници и най-вече от Великобритания. Министър-председателят Харълд Макмилан и британският народ нямат никакво желание да рискуват нова война заради столицата на победения враг, отговорен за сриването на страната им като велика сила. За разлика от Франция Великобритания не свързва в дългосрочен план сигурността си с Германия. Два пъти за едно поколение тя е била спасена с американска помощ от германско завоевание, обхванало почти цяла Европа. Великобритания се стреми да запази Атлантическия съюз и по-скоро би избрала да се изолира от Европа, отколкото да се раздели с Америка. Вътрешните дилеми на Аденауер засягат британските лидери много по-малко от вътрешните проблеми на Айзенхауер, защото при криза съдбата на страната им би зависела в немалка степен от способността му да мобилизира обществена подкрепа. Поради тези причини те отказват да се ангажират с обединението на Германия и виждат в опасенията на Аденауер национализъм, маскиран като юридически педантизъм.

За прагматичните по природа британски лидери е странна представата, че е възможно да се допусне риск от ядрена война заради прехвърляне на съветските правомощия за подпечатването на транзитни документи върху източногерманските им сурогати. В светлината на ужасявящите последици от една ядрена война лозунгът *Pourquoi mourir pour Danzig?* (Защо да умираме за Данциг?), допринесъл за деморализацията на французите през 1940 г., би бледнял пред доста по-оскърбителния му вариант: „Защо да умираме за един транзитен печат?“

Така Макмилан се превръща в пламенен поддръжник на преговорите – все едно какви, стига да „подобрят“ процедурите за достъп до Берлин или поне да

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

спечелят време. „Ако държавните глави се бяха понавестили един друг, едва ли някой щеше да продължи да вярва, че е възможна внезапна и фатална експлозия“ – си спомня по-късно той.⁽¹¹⁾

От всички съюзнически държавни ръководители Айзенхауер носи най-тежката отговорност, защото решението да се поеме рисъкът на една ядрена война в крайна сметка би легнало на неговите плещи. Берлинската криза е повод Съединените щати да си дадат сметка, че ядрените оръжия, които през цялото време на американския ядрен монопол или почти монопол са създавали усещането за осигурена бърза и относително евтина сигурност, все повече ще ограничават желанието на Америка да поема рискове и следователно ще ограничават свободата и дипломатическата ѝ маневреност във века на наближаващия ядрен паритет.

Докато Америка остава неуязвима за въоръжено нападение, ядрените оръжия ще ѝ осигуряват превъзходство, което не е имала никакъд държава до този момент. Както често се случва, най-ясно това превъзходство се осъзнава в мига, когато е на път да изчезне. Към края на периода на американския ядрен монопол Дълес развива концепцията за „масиран контраудар“, за да бъде възпряна съветска агресия и да се избегне патово положение както в Корея. Съединените щати трябва не да противодействат на агресията по места, а да възпират причините за нея, подбирачки момента и оръжието. Но Съветският съюз започва да разработва собствени термоядрени оръжия и междуkontинентални стратегически ракети тъкмо когато официално е провъзгласена концепцията за масиран контраудар. Доверието към тази стратегия започва бързо да се топи – побързо теоретически, отколкото на практика. Световната ядрена война просто не е средството за решаване на предвидими кризи, включително на Берлинската. Тъй или иначе, лидерите на демократичните държави приемат твърде буквально преувеличените твърдения на Хрущов за мощността на съветските ракети (с единствено изключение Айзенхауер). През 1958 г. никой не се съмнява, че всеобщата ядрена война може да причини само за няколко дни по-големи разрушения и повече жертви от предишните две световни войни.

Това категорично заключение води до принципна несъвместимост между дипломацията, убеждаваща противника в сериозността на заплахата от ядрена война, и необходимостта от обединяване на демократичната общественост срещу апокалиптичната природа на рисковете. Достоверността пред лицето на Армагедон изисква мигновена реакция срещу предизвикателствата и показ на такава храброст отвъд пресмятанията, каквато нито един агресор не би посмял да подложи на проверка. Но демократичната общественост изисква и е в право то си да получи спокойна, рационална, добре пресметната и гъвкава дипломация, която обаче подтиква противника да изпитва доколко Америка е решена да стигне до крайността на ядрената война.

В началото на Берлинската криза Айзенхауер решава, че по-важното е да успокои американската общественост, а не да стряска съветските ръководители. На пресконференции от 18 февруари и 11 март 1959 г. той прави няколко предложения, за да разсее ядрената заплаха, върху която е основана американската стратегия. „Ние определено няма да водим война по суза в Европа“⁽¹²⁾ –

Дипломацията

казва той, недвусмислено включвайки защитата на Берлин. Не съществува ве-
роятност Съединените щати да си „пробият със сила път до Берлин“⁽¹³⁾. И за да
не остави сянка от съмнение, изрично отрича възможността Берлин да бъде
защитаван с ядрени оръжия: „Не знам как нещо може да се освободи с атомно
оръжие.“⁽¹⁴⁾ Тези изявления създават впечатлението, че желанието на Америка
да рискува война заради Берлин е твърде ограничено.

Мекотата на Айзенхауеровата реакция се дължи отчасти на оценката му за
Хрушчов, когото все още смята – заедно с повечето американски политици – за
най-серийната надежда на Запада за мир. Ултиматумът на Хрушчов не е про-
менил гледишето на посланик Томпсън отпреди две години. На 9 март 1959 г.
Томпсън потвърждава впечатлението, че главна грижа на Хрушчов е вътреш-
ното положение. Според него за Хрушчов поемането на рискове е начин да
постигне мирното съвместно съществуване, което му е необходимо, за да про-
веде икономически реформи и либерализация вътре в страната.⁽¹⁵⁾ Той обаче не
обяснява как военната заплаха ще създаде модел за съвместно съществуване.

Подобни анализи не правят никакво впечатление на другия член на между-
народния квартет – френския президент Шарл дьо Гол, току-що завърнал се на
власт след 12 години в политическото небитие. Той не е съгласен с английско-
американския анализ на Хрушчовите мотиви и е убеден, че Берлинската криза
трябва да покаже на Аденауер, че Франция е незаменим партньор на Федерал-
ната република. Много повече се опасява от евентуално възраждане на нем-
ския национализъм, отколкото от заплахите на Хрушчов. Желанието му е да
даде на Аденауер солидна опора на запад и евентуално да привлече разочаро-
вания германски лидер в европейска структура с по-слабо американско влия-
ние.

И докато Аденауер и Макмилан се опитват да открият съветско искаче, ко-
ето може да се удовлетвори с незначителни или никакви дългосрочни пораже-
ния, Дьо Гол горещо се възпротивява на такава стратегия. Той отхвърля „опип-
ващите разговори“, за които настояват английското-американските му колеги,
зашото не вижда каква полза Западът ще извлече от опипването. Отхвърля схе-
мите за евентуално „подобряване“ на достъпа до Берлин, които Вашингтон и
Лондон обмислят. Хрушчов не е дал ултиматум на Запада, за да се подобри
достъпът до Берлин. Според Дьо Гол предизвикателството идва от съветската
вътрешна структура, а не по конкретен повод. Айзенхауер разбира, че Съветс-
кият съюз е по-слаб във военно отношение; Дьо Гол стига още по-далеч и при-
писва ултиматума на Хрушчов на вътрешно порочна, уязвима и до голяма сте-
пен негодна *политическа* система:

...в тази суматоха от клетви и искания, разиграна от руснаците, има нещо толко-
ва произволно и фалшиво, че навежда на мисълта за преднамерено развиряне
на лудешки амбиции или на стремеж да се отвлече вниманието от сериозни за-
труднения: за мен втората хипотеза е много по-вероятна, тъй като въпреки наси-
лието, изолацията и насилиническите действия, на които комунистическата сис-
тема е подложила заробените от нея страни... неуспехите, пропуските, недоста-
тъците, вътрешните провали и най-вече характерът ѝ на нечовешко потисниче-

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

ство се усещат все повече и от елита, и от масите, които все по-трудно могат да бъдат лъгани и мачкани.⁽¹⁶⁾

Тъй че съветската военна мощ е фасада, предназначена да прикрие безкрайните вътрешни противоречия, присъщи на съветската система:

...в техния лагер борбата между политическите течения, интригите между клановете и съперничеството между отделните индивиди периодично водят до тежки кризи, чийто последствия – и дори предупредителни симптоми – с нищо не могат да се избегнат...⁽¹⁷⁾

Отстъпването пред съветския натиск само ще окуражи Хрущов да увеличи авантюристичните си изяви извън страната като начин да отвлече вниманието от фундаменталната вътрешна криза на системата и ще накара Германия „...да потърси своето бъдеще на изток поради загубената надежда да ѝ бъде гарантирано от Запада“⁽¹⁸⁾.

Дьо Гол може да си позволи тази ясна и категорична позиция, защото за разлика от американския президент върху плещите му не тежи отговорността за започването на ядрена война. Когато въпросът опре до натискане на копчето, е твърде съмнително дали Дьо Гол би поел с повече решителност от Айзенхауер рисковете, а уязвимостта на страната му прави по-вероятно противното. Убеден, че главната опасност за избухването на война се крие в нерешителността на Запада и че Америка е единствената нация, способна да възпре руснациите, Дьо Гол се чувства свободен да маневрира, за да накара Америка да заеме твърда позиция или да поеме отговорността за всички евентуални отстъпки. Това не е приятна игра, но уроците на *raison d'état* са сурови. Именно на базата на *raison d'état* Дьо Гол обръща традицията на Ришельо за поддържане на слаба и разпокъсана Германия, направлявала в продължение на 300 години френската политика спрямо Централна Европа.

Дьо Гол не стига до преданост към френско-германското сътрудничество поради ненадеен пристъп на чувства. От времето на Ришельо френската политика цели да задържи опасния си германски съсед разпокъсан или слаб – за предпочитане и двете. През XIX век Франция осъзнава, че не ѝ достигат сили да възпира Германия сама; в резултат идват съюзования с Великобритания, Русия и ред по-малки страни. След Втората световна война изчезват и тези възможности. Дори обединени, Великобритания и Франция не са се оказали достатъчно силни, за да победят Германия в двете световни войни. Със съветски войски на Елба и източногермански съветски сателит съюзоването с Москва по-скоро би означавало съветско господство в Европа, отколкото възпиране на Германия. Затова Дьо Гол изоставя традиционната вражда с Германия и залага бъдещето на Франция върху приятелски отношения с вековния враг.

Берлинската криза дава на Дьо Гол възможност да развие стратегията си. Той внимателно представя страната си в ролята на защитник на европейската идентичност и се възползва от кризата, за да изрази разбирането на Франция за европейските реалности, както и отзивчивостта ѝ към националните проблеми

Дипломацията

на Германия. Многосъставният подход на Дьо Гол изисква изключително тънък баланс между действия в подкрепа на германските национални стремежи и разубеждаване на германците да ги преследват сами или опълчвайки се срещу Съветския съюз. Дьо Гол се опасява, че здравата хватка, с която Москва държи Източна Германия, може да даде възможност на съветските ръководители да се покажат като поборници за германското единство или да създадат една необвързана Германия до френските граници. Вековният кошмар на Франция от немската заплаха прераства в ужас от евентуална германско-съветска сделка.

Дьо Гол реагира с типичната си решителност. Франция е готова да приеме една мощна в икономическо и военно отношение Германия и ще подкрепи германското обединение в замяна на признанието от страна на Бон, че Франция е политическият лидер на Европа. Това не е емоционален изблик, а хладна сметка; Дьо Гол сигурно е напуснал този свят удовлетворен, защото не доживява да види Германия обединена.

Опитвайки се да балансира между ярката безкомпромисност на Дьо Гол и стремежа на Макмилан към преговори, Дълес прибягва до познатата си тактика да замъглява разрешението, като го потапя в юридически подробности, която според него му е послужила добре по време на Суецката криза. На 24 ноември 1958 г., две седмици след заплашителната реч на Хрущцов, Дълес започва да проучва възможностите за промяна на процедурите за достъп до Берлин, без за момента да засяга същината. Той пише на Аденауер, че ще се опита „да накара Съветския съюз да спазва задълженията си“, като същевременно приема „*de facto*, че низшите [от ГДР] функционери са формални изпълнители на действащите договорености“⁽¹⁹⁾. На пресконференция от 26 ноември Дълес изказва мнение, че източногерманските власти могат да действат като „представители“ на Съветския съюз – по начин, напомнящ неговата Асоциация на ползвателите от времето на Суецката криза (виж глава XXI).

На пресконференция от 13 януари 1959 г. Дълес прави следваща крачка и известява промяна в историческата позиция на Америка спрямо обединението на Германия. След като изтъква, че свободните избори са „естественият път“ Германия да се обедини, той допълва: „Не бих казал, че това е единственият начин, по който може да се осъществи обединението.“⁽²¹⁾ Той дори намеква, че някаква конфедерация между двете германски държави би била приемлив вариант: „Съществуват различни методи страни и народи да живеят заедно...“⁽²²⁾ Той недвусмислено намеква, че съюзниците могат да прехвърлят отговорността за обединението на самите германци, и така подкопава из основи водената от Аденауер политика.

Германската реакция е напълно предвидима, но никой не си е направил труда да я предвиди. Вили Брант, тогава кмет на Берлин, изразява „смайване и възмущение“. Теорията на Дълес за „представителството“, казва Брант, ще окуражи руснаците да засилят своята „безкомпромисна позиция“⁽²³⁾.

Рязкостта не е обичаен стил за Аденауер. Освен това той се възхищава от Дълес. И все пак реагира на размишленията му както Идън по време на Суецката криза. В разговор с американския посланик Дейвид Брус той разпалено заявява, че изявленията на Дълес подкопават политиката на неговото прави-

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

телство, което се стреми към обединение под покровителството на Запада чрез свободни избори. Той твърди: „...конфедерация под каквато и да е форма е съвършено неприемлива.“⁽²⁴⁾

Различията в гледната точка стават болезнено очевидни към средата на януари 1959 г., когато Аденауер изпраща постоянния заместник-министр по политическите въпроси към Министерството на външните работи Херберт Дитман във Вашингтон, за да изрази немския „шок“ от съветското предложение за мирен договор с Германия и да настоява за позиция при преговори, отстояваша досегашната политика на Запада. Колегата на Дитман, заместник държавният секретар на САЩ Ливингстън Мърчънт дава ясно да се разбере, че при настоящата криза Аденауер не може да разчита на обичайната всестранна подкрепа на Дълес. Дълес, подчертава той, иска да избегне всяка „крайна позиция“ и „да привлече руснаците към масата за преговори“. Най-добрият германски принос би бил „предлагането на нови идеи“⁽²⁵⁾. И докато кризата се разраства, Америка и Великобритания апелират за „нови идеи“ и предлагат евфемистични мерки за признаване статута на източногерманския сателит или формулировки за удовлетворяване на известни съветски искания.

Истинска ирония на съдбата – Съединените щати и Великобритания оказват натиск върху Германия да поеме курс, който почти сигурно ще раздуха немския национализъм, докато Аденауер, който не изпитва особено доверие към сънародниците си, е убеден, че не бива да ги излага на подобно изкушение. Айзенхауер и Макмилан вярват в покаянието на германците; Аденауер не е в състояние да забрави първородния им грех.

Макмилан се предава пръв. На 21 февруари 1959 г. той заминава за Москва на своя глава за „опитващи разговори“. Понеже Аденауер не одобрява цялото начинание и липсва съгласие между съюзниците, Макмилановото „опипване“, какви отстъпки могат да бъдат предложени, трябва да е включвало вече познатия списък от „подобрения“ на процедурите за достъп заедно с обичайния му призив за мир, основан върху лични отношения между световните лидери.

Хрущов тълкува визитата на Макмилан като поредно потвърждение за благоприятна промяна в съотношението на силите и поличба за още по-обещаващо бъдеще. Докато трае посещението, той произнася невъздържана реч, в която още веднъж повтаря исканията си по безкомпромисен начин. В друга реч след отпътуването на британския премиер Хрущов отхвърля предположението на Макмилан, че добрите лични отношения между световните лидери ще допринесат за мира в света: „Историята ни учи, че конференциите променят държавните граници. Решенията на конференциите могат единствено да отразят ново разпределение на силите. А то е резултат от победата или поражението във война или от други обстоятелства.“⁽²⁶⁾ Това безочливо изявление в духа на *Realpolitik* спокойно може да бъде изречено от Ришельо или Бисмарк.

След острата реакция на Аденауер Дълес отстъпва и на 29 януари се отказва от теорията за „представителството“ и престава да загатва, че конфедерацията е път към германското единство. Ала отстъплението на Дълес е преди всичко тактическо. Не са настъпили промени в убежденията, а и хората са същите. Също както по време на Суецката криза две години преди това, американската полити-

Дипломацията

ка зависи от заглаждането на едва доловимите различия между подходите на Айзенхауер и Дълес. Като се има предвид разборът му на съветската система, най-вероятно Дълес е разбирал гледната точка на Аденауер и сигурно до голяма степен я е споделял. Но и този път е трябало да търси начин за съчетаване на своята стратегия с много по-елементарния подход на Айзенхауер.

След всичко казано и извършено Айзенхауер продължава да смята повечето от проблемите, които тревожат Аденауер, за чисто теоретични, ако не и за несъществени. Истински късмет е, че Хрущчов не е бил осведомен за личното мнение на Айзенхауер. На 27 ноември 1958 г. – деня, в който Хрущчов изпраща последния си ултиматум – Айзенхауер изтъква в телефонен разговор с Дълес, че приема идеята за свободен град без американски военни части, като и Берлин, и транспортните му връзки минат под юрисдикцията на ООН.

Когато президентските съветници или членове на правителството не са съгласни с шефа си, те трябва да решат дали да отстояват позицията си, докато разногласието е все още теоретично, или да изчакат момента, когато ще се вземе окончателното решение. Отговорът на този въпрос определя бъдещото им влияние, защото президентите обикновено са хора със силна воля и рядко може да им се противоречи. Решат ли да оспорят чисто хипотетични решения, съветниците могат излишно да вдигнат напрежението, ако впоследствие президентът сам промени становището си. От друга страна, решат ли да изчакат събитията, рискуват да бъдат подминати. Дълес избира междуинрен вариант. Той предупреждава Айзенхауер за опасността всички споразумения да си останат „на хартия“ и обръща внимание, че статутът на свободен град изисква присъствието на американски войски в Берлин.⁽²⁷⁾ Оказва се, че моментът на окончателното решение така и не идва. Дълес е тежко болен и умира половин година по-късно, на 24 май 1959 г.

На 1 юли Айзенхауер отново подема своята версия за уреждане на въпроса. На среща със съветския заместник министър-председател Фрол Козлов по повод на съветското оплакване, че американската позиция за Берлин е нелогична, той отвръща: „Признавам, че е нелогична, но ние няма да отстъпим от правата и отговорностите си – освен ако не съществува начин, по който да го направим.“⁽²⁸⁾ Да държиш на правата си, докато не се намери начин да се откажеш от тях, едва ли е смразяващ кръвта боен възглас.

През септември 1959 г. в Кемп Дейвид Айзенхауер казва на Хрущчов, че Америка няма намерение да остане завинаги в Берлин. „Ясно е – твърди той, – че не сме предвиждали 50-годишна окупация.“⁽²⁹⁾ Да претендираш, че си готов да поемеш риска за ядрена война заради град, който се готвиш да напуснеш, също не е кой знае колко заплашително.

На 28 септември Айзенхауер отива още по-далеч, въсъщност признавайки основната предпоставка за съветския ултиматум – че положението на Берлин наистина е „ненормално“.

То бе въведено в резултат на примире, военно примире след края на войната, и по твърде нелеп начин постави доста свободни хора в много неловко положение.⁽³⁰⁾

Ултиматумът на Хрущчов: Берлинската криза от 1958-1963 година

Болезнено е да се разсъждава какво би се случило, ако Хрущчов бе засилил съветския натиск или бе предложил някакъв „компромис“, съобразявайки се с многобройните отправени му намети. За щастие ограниченият кръг от интереси на Хрущчов и грешната му преценка за относителната му военна мощ, а може би и разногласия в съветското ръководство придават причудлива нереалност на съветското поведение. Ултиматумите на Хрущчов се редуват със затишия, в които крайните срокове настъпват и отминават, без съветският ръководител да настои за изпълнение на исканията си или за преговори. Първото настояване би показало доколко са решителни съюзниците; второто би изкушило поне Великобритания или САЩ да променят достъпа до Берлин и статута на града. Пропускът на Хрущчов твърдо да следва целта си спестява на Атлантическия съюз възможно най-сериозната криза, в която е можело да се окаче замесен.

Хрущчов не следва последователно линия нито на конфронтация, нито на преговори. Този факт би трябвало да събуди съмнения у западните съюзници относно съгласуваността на съветската система. Заплахите с ядрена война и предизвикването на европейското статукво без набелязана стратегия, която да доведе поне до дипломатическо разчистване, се оказват първите признания на парализата, обхванала съветската система 20 години по-късно. Очевидно Хрущчов е притиснат между „ястребите“ в политбюро, вярващи в хвалбите му за промененото съотношение на силите и убедени, че Западът не им предлага достатъчно, и „гъльбите“, които са наясно с действителното положение и нямат никакво желание да поемат и най-малкия рисък от война със Съединените щати.

Притиснат в този причудлив механизъм, Хрущчов оставя първия си ултиматум да пропадне, без да извлече друго освен конференция на външните министри две седмици преди изтичането на крайния срок. Срещата претърпява провал, защото от скоро назначеният Андрей Громико използва случая, за да покаже опасното си умение да бави топката, с което ще изтезава западните си колеги десетилетия наред. Всъщност Съветите не се нуждаят от бавене, защото ултиматумът им изтича. Временното затишие дава възможност на Айзенхauer да спечели известно време, като кани Хрущчов на посещение в Съединените щати.

Съветският управник обикаля страната от 15 до 27 септември 1959 г., предизвиквайки еуфорична реакция, напомняща тази при Женевската среща четири години преди това. Срещата между двамата държавни глави още веднъж показва, че атмосферата е взела връх над същността, символ на което става лозунгът за „духа на Кемп Дейвид“. *Newsweek* публикува равносметка с рязко положителен баланс от срещата, като несъгласията, доколкото ги има, пише списанието, са свързани най-вече с невъзможността лидерите да се споразумят за Берлин. Сякаш този въпрос е от второстепенно значение. Списъкът на постиженията включва културен обмен, активизиране на търговския стокообмен и научно-техническо сътрудничество – споразумения, които не изискват среща между държавните глави. Най-често цитираният резултат е, че съветският ръководител е видял Америка и че е научил доста за домакините си, а това съответства на стандартното американско убеждение, че конфликтите

Дипломацията

между народите са причинени от погрешни представи, а не от сблъсък на интересите и че никой не може да посети Америка, да я види и да си замине, оставайки враждебно настроен към нея.

Според проучване на общественото мнение на *Newsweek* американците вярват, че Хрушчов най-сетне е разбрал, че „всички американци, от първия до последния, желаят мир“⁽³¹⁾. Ако това наистина е видял Хрушчов, ефектът е бил двусмислен. Поне превръща усещането си в държавна тайна. Няколко седмици по-късно, в началото на декември, Хрушчов победоносно заявява, че „капиталистическият свят се тресе под ударите на социалистическия лагер... Ние имаме волята да победим.“⁽³²⁾

Срещата затвърждава и засилва у Айзенхауер убедеността, че статутът на Берлин трябва да бъде променен. След посещението, на 1 октомври, той представя на своя съветник по националната сигурност Гордън Грей идеите си за подходящо разрешаване на кризата:

Трябва да помним, че положението на Берлин е ненормално и че ние по необходимост сме го приели такова, каквото е – резултат от някои грешки на лидерите ни Чърчил и Рузвелт. Тъй или иначе, той [Айзенхауер] е на мнение, че сигурно може да се установи един вид свободен град, приобщен по някакъв начин към Западна Германия, която би могла да изиска от ООН да гарантира свободата, безопасността и сигурността му без армейски части, само с полицейски сили. Той подчертва, че времето наближава и че може би скоро ще трябва да изтеглим войските си оттам.⁽³³⁾

За щастие Хрушчов няма желание да се запознае нито с тази, нито с някакви други идеи и западните съюзници постигат основната си цел да спечелят време поради липсата на опонент. През 1955 г. Женевската среща позволява на Хрушчов да постигне намаляване на напрежението, без да прави съществени отстъпки. През 1959 г. Айзенхауер постига същия резултат, призовавайки така наречения дух на Кемп Дейвид.

Основният резултат от Кемп Дейвид е ново отлагане. Айзенхауер и Хрушчов се споразумяват да свикат среща на четирите сили, окупирали Берлин. Но Айзенхауер иска първо да се консултира със съюзниците си. Дъо Гол отхвърля поканата, ако Хрушчов не направи преди това официална визита в Париж. С всички предварителни условия се оказва, че срещата може да бъде насрочена най-рано за май 1960 г. в Париж. Накрая, две седмици преди началото ѝ, над съветска територия е свален американски шпионски самолет Ю-2. Хрушчов използва инцидента като претекст, за да провали конференцията, подгответяна в продължение на една година. Това е добре дошло, тъй като американската позиция за Берлин е отстъпчива. Тя се състои от план Берлин да стане „гарантиран град“, включвайки много от онова, което Айзенхауер споделя с Гордън Грей. На практика схемата се различава от „свободния град“, предложен от Хрушчов, само по етикета.

Макар в продължение на няколко дни западните съюзници да са загрижени да не би Хрушчов най-сетне да се е сдобил с претекст за сблъсък, бързо става ясно, че съветският ръководител се стреми тъкмо към противното и че търси

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

претекст да избегне сблъсъка. Словесната войнственост става заместител на конфронтацията, с която е заплашвал Хрущов – при това отдалечаването на конфронтацията повишиава градуса на заканите. Противно на всички очаквания, когато се отбива в Берлин на връщане от провалената Парижка среща на високо равнище, Хрущов за пореден път удължава крайния срок на ултиматума си – този път след президентските избори в Америка.

И докато Джон Ф. Кенеди заеме поста, минават три години от деня, в който Хрущов е обявил първия си ултиматум. Времето прогресивно намалява вероятността от изпълнение на заплахите му, както и всеобщото усещане за опасност. И тъкмо когато изглежда, че Берлинският въпрос постепенно се утеждава, администрацията на Кенеди се проваля в опита си да свали режима на Кастро с неуспешната акция в залива Кочинос, а нерешителността ѝ по отношение на Лаос явно убеждава Хрущов, че Кенеди може много лесно да бъде манипулиран. На среща с Кенеди във Виена в началото на юни 1961 г. Хрущов съобщава за ново удължаване на крайния срок с още шест месеца, като поставя началото на един от най-конфронтационните периоди през цялата Студена война.

Обобщавайки резултатите от срещата, на 15 юни Хрущов съобщава на света, че подписването на мирен договор с Германия не търпи никакво отлагане: „Тази година в Европа трябва да бъде постигнато мирно споразумение.“ Веднъж Хрущов се появява на трибуната в униформата на генерал-лейтенант: чин, получен от Сталин по време на войната. При друг случай подхвърля на британския посланик, че шест атомни бомби стигат, за да бъде разрушена Англия, и девет, за да изчезне Франция от лицето на Земята.⁽³⁴⁾ През септември 1960 г. Хрущов вдига неофициалната забрана върху ядрените опити, като и двете страни са спазвали в продължение на три години. Като част от програмата си Съветският съюз произвежда чудовищна експлозия с мощност 50 мегатона.

Исканията на Хрущов за окончателно следвоенно споразумение съвсем не са нови. Чърчил настоява за такова споразумение още през 1943 г.; Сталин предлага свой вариант в Мирнатаnota от 1952 г.; Джордж Кенан пропагандира споразумение за Германия в средата на 50-те години. За разлика от други войни обаче след края на Втората световна не се сключва окончателно споразумение. Американската и съветската сфера на интереси се изграждат стъпка по стъпка по-скоро чрез мълчаливо съгласие с политиката на *fait accomplis*, отколкото с официални договорености.

Финалният акт в определянето на европейските сфери на влияние започва в ранните часове на 13 август 1961 г. При събуждането си жителите на Западен Берлин откриват, че са в буквалния смисъл на думата затворници. Източногерманците са вдигнали ограда от бодлива тел между съветския сектор на Берлин и окупираниите от западните сили сектори на града и са обградили със стена цял Берлин. От двете страни остават разделени семейства. С течение на времето стената се укрепява все повече: бетон, пехотни мини и кучета пазачи стават символи на разделения град и на комунистическата безчовечност. Провалът на комунистическия режим, неспособен да накара собствените си поданици да

Дипломацията

останат в страната, се осъзнава от целия свят. Но пък комунистическите ръководители поне временно са запушили дупката в бента на съветския блок.

Издигането на стената кара демократите да осъзнават берлинската си дилема. Те са се приготвили да защитят свободата на Берлин от открита агресия, но не са взели решение, как ще постъпят при друга ситуация или дори как да дефинират агресията. Почти веднага Кенеди изразява мнение, че издигането на стената не отговаря на американската дефиниция за агресия, и решава да не се противопостави с военна сила. Американският опит да се омаловажи издигането на стената се онагледява от факта, че в деня, когато е издигната, Кенеди излиза с яхтата си, а държавният секретар отива на бейзболен мач. Атмосфера та във Вашингтон не говори за криза.

Всъщност военните възможности на Кенеди са ограничени. Ако американските части отстранят граничната бариера от сектора си, могат да се озоват пред друга стена, издигната стотина метра по-нататък. Дали в такъв случай биха влезли в Източен Берлин, за да я разрушат? И ще подкрепи ли западната общественост война заради свободното движение вътре в Берлин? При това Източен Берлин отдавна вече е столица на източногерманския комунистически сателит.

Когато става ясно, че Америка няма да се противопостави със сила на издигането на стената, Западен Берлин и Федералната република изживяват шок, защото се озовават пред действителността, от която подсъзнателно са се страхували. Най-късно след унгарската революция е станало ясно, че Западът няма да се противопостави с военни средства срещу съществуващите сфери на интерес. По-късно Бранд заявява, че неговата *Ostpolitik*, довела до признаване на източногерманския режим, е родена в следствие на дълбокото му разочарование от реакцията на Америка спрямо издигането на стената. По всяка вероятност обаче шокът на германците щеше да е много по-голям, ако опитът да бъде разрушена тя бе довел до война. Дори Аденауер казва на Ачесън, че не желае избухването на ядрена война в защита на Берлин, знаейки много добре, че друго средство за защита на града няма.

Двете суперсили продължават да опипват ангажиментите и ограниченията си. През август 1961 г., след издигането на стената, Кенеди изпраща 1500 американски войници по аутобана през съветската зона, предизвиквайки руснаци те да ги спрат. При благополучното си пристигане в Берлин воените са посрещнати с пламенна реч от вицепрезидентата Джонсън, който ги е изпреварил, долитайки със самолет в града. Скоро след това генерал Лукас Клей, герой от обсадата на Берлин през 1948 г., е назначен за личен представител на президента в Берлин. Кенеди залага вярата в Америка срещу свободата на Берлин.

Хрущчов отново прави маневри, които го отвеждат в задълнена улица, както и по времето на Айзенхауер. Самохвалството му е предизвикало американска реакция, която той не изпитва желание да изпитва. Докладите на забележителния американски шпионин в съветското военно разузнаване полковник Олег Пенковски разкриват, че висшите съветски офицери са пределно наясно с липсата на добра подготовка и често негодуват помежду си срещу безразсъдства та на Хрущчов.⁽³⁵⁾ Още преди 1960 г. Айзенхауер прозира бъльфирането на Хрущ-

Ултиматумът на Хрущчов: Берлинската криза от 1958-1963 година

чов и казва на свой събеседник, че при една война много повече го тревожи радиоактивният прах от американските ядрени оръжия, отколкото съветският отговор. Когато става президент, Кенеди бързо разбира, че в стратегическото въоръжение Съветският съюз е по-назад от Америка.

Такова състояние облагодетелства страната, която иска да запази статуквото. В същото време Кенеди е дори още по-категоричен от Айзенхауер в нежеланието си да поеме и най-малкия рисък от ядрена война заради Берлин. На връщане от срещата с Хрущчов във Виена той размишлява по следния начин:

...изглежда особено глупаво да се рискува животът на един милион американци заради спор по процедурите за преминаване по аутобана... или защото германците мечтаят за обединение. Ако ще заплашвам Русия с ядрена война, ще го направя заради много по-сериозни и по-съществени причини.⁽³⁶⁾

Стратегията на Айзенхауер е основана върху оригиналната теория за сдържането. Стремежът му е да обезсили всеки опит на руснаците да заплашат Запада. Целите на Кенеди са по-амбициозни. Той се надява окончателно да сложи край на съветско-американския конфликт чрез двустранни преговори между двете свръхсили и да използва Берлинската криза като повратна точка в отношенията. Следователно администрацията на Кенеди наблюга върху необходимостта от по-гъвкава дипломация по отношение на Берлин – ако се наложи, и едностраница. За Айзенхауер Берлин е предизвикателство, което трябва да бъде изтърпяно и надживяно; за Кенеди той е само спирка по пътя към новия световен ред, който е начертал. Айзенхауер или Дълес предлагат формули за отстраняването на конкретни заплахи; Кенеди иска да отстрани постоянните пречки пред постигането на световен мир.

Отношенията на двамата президенти към НАТО също се различават значително. Докато Айзенхауер е командвал военновременния съюз в Европа, Кенеди е воювал в Тихия океан, където американските военни действия са много по-самостоятелни и в защита на национални интереси. Кенеди не е готов да предостави на съюзниците си правото на вето върху преговорите и всъщност предпочита преките отношения със Съветския съюз, както се вижда от президентската директива до държавния секретар Дийн Ръск от 21 август 1961 г., седмица след построяването на Берлинската стена:

Както календарът на преговорите, така и същността на западната позиция си остават неуточнени и аз не съм склонен повече да вярвам, че само дискусията между четирите сили може да доведе до задоволителен резултат. Смятам, че сме длъжни бързо да разработим сълнца американска позиция и в двете насоки и да заяви ясно, че не можем да приемем ветото на която и да е друга сила.

...Тази седмица трябва недвусмислено да разясним на нашите трима съюзници, че възнамеряваме да направим именно това и те трябва или да се присъединят към нас, или да не ни пречат.⁽³⁷⁾

Изпълнявайки това указание, Дийн Ръск отклонява четиристранните преговори заради пряк диалог с Москва. През есента на същата година Ръск и Громико

Дипломацията

се срещат неколкократно в ООН. Освен това Громико разговаря и с посланик Томпсън в Москва. Но руснаците не приемат календара за преговори по Берлинския въпрос.

Всяка от двете страни изпитва затруднения, притиснатата от типичната за атомния век дилема. Те могат да употребят ядрени оръжия, за да защитят правото си на съществуване, но употребата на тези оръжия няма да доведе до положителни промени. Както и да се изчислява равнището на превъзходство, рисът от ядрена война не оправдава нито една възможна цел. Дори 5-процентов риск от война е прекалено висок, когато залогът е тотално унищожение на обществото и цивилизацията. И в крайна сметка всяка от страните се въздържа от рисък.

Същевременно и двете страни не са в състояние да заместят силата с дипломация. Въпреки нарастващото напрежение аргументите в полза на статуквото неизменно натежават над импулса то да бъде променено. От страна на демокрациите се оказва невъзможно постигането на съюзнически консенсус; от страна на комунистите хвалбите на Хрущчов, изглежда, дотолкова са повишили очакванията на колегите му, че и най-сериозните отстъпки от страна на Запада биха се сторили недостатъчни на хардлайнерите в Кремъл. Накрая Хрущчов се опитва да намери изход от патовото положение с пагубната си авантюра в Куба, където разполага ракети, за да се види точно докъде може да се повиши залогът, преди военната мощ да повлияе върху дипломацията.

Тенденциите към стагнация обричат на неуспех усилията на администрацията на Кенеди да разчупи безизходицата с дипломатически инициативи. Всяка приемлива за Хрущчов отстъпка ще отслаби Атлантическия съюз, а всяко поносимо за демокрациите споразумение ще отслаби позициите на Хрущчов.

Усилието на администрацията на Кенеди да открие в съветските искания нещо, което може да се удовлетвори, е обречено на неуспех. На 28 август 1961 г. съветникът по националната сигурност Макджордж Бънди обобщава мнението на Белия дом в меморандум до президента: „Основната мисловна насока сред онези, които понастоящем работят върху същността на нашата позиция за преговори, е, че можем и трябва съществено да я приближим към признаване на ГДР, на линията Одер – Ниса, на пакта за ненападение и дори на идеята за два мирни договора.“⁽³⁸⁾ Меморандумът не посочва какво очакват да получат в замяна Съединените щати.

Подобно отношение прави неизбежно постепенното раздалечаване между Вашингтон и Аденауер. На 22 септември от администрацията на Кенеди изтича следното многозначително изявление:

Авторитетен американски източник днес призова Западна Германия да приеме в неин интерес „реалността“ на съществуването на две германски държави.

Източникът заявява, че Западна Германия има по-големи шансове да постигне обединението на Германия „чрез разговори с източногерманците“, вместо да ги игнорира.⁽³⁹⁾

През декември 1961 г. Бънди се опитва да си възвърне доверието на Бон, като казва, че „фундаменталната“ цел на Америка е да се убеди, че германският

Ултиматумът на Хрущчов: Берлинската криза от 1958-1963 година

народ „няма да има никаква основателна причина да съжалива за доверието си в нас“. Същевременно той предупреждава да не би това уверение да се приеме като даване на картбланш: „Ние не можем да дадем – а и нито един германски държавник не ни е молил за това – на Германия право на вето върху политиката на Запада. Партийството между свободни нации никога не може да бъде приведено в действие от тласъка само на един негов член.“⁽⁴⁰⁾

Тези успокоятелни фрази се обезсилват взаимно. Заявените позиции на двете страни са несъвместими, но пък Германия зависи напълно от Съединените щати за защитата на Берлин, тъй че отказът да се предостави на Бон правото на вето може да доведе само до един от двата крайни резултата: риска от война за кауза, в която администрацията на Кенеди е заявила, че не вярва, или налагането на Бон на възгледи, отхвърлени от германските лидери. Първият вариант не би могъл да бъде защищен нито в американския Конгрес, нито пред обществеността; вторият силно би разклатил ангажираността на Германия към Запада, както и единството на Атлантическия съюз.

Отношенията между Вашингтон и Бон прогресивно се влошават. Обезпокоен от достигането на мъртва точка и от възможността за скъсване с Аденауер, Държавният департамент в продължение на няколко месеца бави топката и не прилага директивата на Кенеди за търсене на преки разговори с Москва, като свиква съвещание след съвещание, без да излезе с ново предложение. Ако Хрущчов притежаваше чувство за мярка, би трябвало да остьзнае, че това е моментът, в който да определи кое от различните подмятания на Запада може да превърне в политическа разменна монета. Вместо това той продължава да вдига залозите и да избягва преговорите.

В това време на липса на дипломация и очевидно напрежение между съюзниците аз участвах периферно в изработването на политиката на Белия дом като консултант на Съвета за национална сигурност. Въпреки че бях наясно с обсъжданите въпроси и с различните течения, вихрещи се около президента, не бях лично включен във вземането на окончателни решения. Традиционалистите на НАТО и най-вече Ачесън – външен консултант през периодите, когато хапливилят му език не го лишаваше от благоразположението на Белия дом – категорично се обявиха срещу преговорите. Подобно на Дъо Гол и Аденауер те не съзираха възможно подобрение на съществуващите процедури за достъп и смятаха, че всички опити да се преговаря по въпроса за обединението на Германия ще доведат само до по-голямо ожесточаване между страните.

Колкото и да се възхищавах от Ачесън, не вярвах, че стратегията на бавене и отлагане може да се прилага до безкрай. Когато решеше, Хрущчов би принудил Запада да преговаря; нито един западен лидер, дори и Дъо Гол, не би могъл да изправи народа си пред апокалипсис, без да го е убедил, че е направил всичко възможно, за да го избегне. Според мен беше опасно да се преговаря на базата на предложен от Съветския съюз дневен ред и смятах, че е жизнено необходимо да се излезе с изпреварващ американски план за бъдещето на Германия. Опасявах се за съюзническото единство, в случай че решенията бъдат оставени за конференция или отлагани до крайния възможен срок. От процес-

Дипломацията

дурна гледна точка предпочитах преговорите; по същество стоях по-близо до традиционните позиции на Аденауер и Ачесън.

Краткият ми стаж в Белия дом по времето на Кенеди стана повод за няколко срещи с Аденауер. Те ме накараха болезнено да почувствам степента на недоверието, което Берлинската криза бе насадила между близките до неотдавна съюзници. През 1958 г., скоро след публикуването на моята книга „Ядрени оръжия и външна политика“⁽⁴¹⁾, Аденауер ме покани да го посетя, при все че тогава още бях относително неизвестен млад професор. По време на разговора Аденауер категорично ми заяви да не се заблуждавам от монолитната външност на комунистическия блок, простиращ се от Балтийско море до Югоизточна Азия; каза, че според него разривът между Китай и Съветския съюз е неизбежен и че се надява демократите да са готови да се възползват от него, когато настъпи.

Не бях чувал подобна хипотеза, не ми се стори и вероятна. Аденауер сигурно е изтълкувал изуменото ми мълчание като съгласие, защото при една среща с Кенеди три години по-късно заключил, че в съветско-китайските отношения неизбежно ще настъпи разрыв, и споменал, че аз споделям това мнение. Не след дълго получих писмо от Кенеди, в което се казваше, че би ми бил задължен, ако занапред споделям geopolитическите си анализи не само с германския канцлер, но и с него.

Допускайки – вероятно в резултат от този разговор между Аденауер и Кенеди, – че съм по-близък с Аденауер, отколкото всъщност бях, в началото на 1962 г. Белият дом ме помоли да се опитам да успокоя все по-открито изразяваната от германския канцлер загриженост от политиката на администрацията на Кенеди спрямо Берлин. Трябваше да съобщя на Аденауер американския подход към преговорите, военните планове за защита на Берлин и в знак на специално уважение да предам подробна информация за американския ядрен потенциал каквато, както ми беше казано, не бе давана на никой, с изключение на Великобритания.

Задачата ми се оказа ужасно трудна. Аденауер ме прекъсна още след първите думи: „Вече ми казаха това във Вашингтон. То не ми направи особено впечатление там; защо си мислят, че ще ме смае тук?“ Отговорих остро, че не съм държавен служител, че са ме помолили да го посетя, за да успокоя опасенията му, и че би трябвало да ме изслуша, преди да си прави заключения.

Аденауер се поуспокои. Попита ме каква част от времето си отделям за дейността си като консултант на Белия дом. „25 процента“, отвърнах и той каза невъзмутимо: „В такъв случай ще приема, че ми съобщавате 75 процента от истината.“ Това бе изречено в присъствието на американския посланик Уолтър Доулинг, който според Аденауеровата формула би трябвало да лъже през цялото време.

Но дори и в този период на обтегнати германско-американски отношения Аденауер доказа, че за него доверието е морален императив. При все че ядрената стратегия не бе сред най-сериозните му интереси, той оцени по достойнство жеста на Вашингтон с моето пратеничество. Тъй като съм емигрирал от Германия на 15-годишна възраст, 25 години преди това, реших, че немският ми

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

език не е достатъчно добър, за да се справя с темата за ядрените оръжия, затова изнесох тази част от изложението си на английски. Превеждаше човек от личния щаб на канцлера. След 25 години този служител, вече доста възрастен и в пенсия, ми писа, че като всеки съвестен преводач изготвил резюме на изложението за ядрените оръжия и го предал на Аденауер. Канцлерът заявил, че е дал дума съобщението да си остане строго поверително, така че съществуването дори на едно копие би означавало неизпълнение на обещанието му. Разпоредил се всички записи, свързани с тази част от нашия разговор, да се унищожат.

Но така или иначе, към април 1962 г. германско-американските отношения започват да излизат от контрол. На 21 април 1962 г. неофициално е разпространен американски план за създаването на международен орган за наблюдение на влизането и излизането от Берлин, състоящ се от представители на пет западни страни (трите окупационни сили, Федералната република и Западен Берлин), пет комунистически държави (Съветският съюз, Полша, Чехословакия, Германската демократична република и Източен Берлин) и три неутрални страни (Швеция, Швейцария и Австрия). Планът предвижда обединението на Германия да се обсъди от няколко комисии, съставени от равен брой западно-германски и източногермански официални лица.

Не е чудно, че Аденауер остро се възпротивява срещу създаването на такъв международен орган, особено ако Източна и Западна Германия бъдат с еднакъв статут в него. Нещо повече, участието на представители и от Източен, и от Западен Берлин ще отслаби и без това уязвимото положение на града, а влиянието на Източна Германия ще нарасне. И тъй като броят на комунистите в международния орган е равен на броя на представителите на демократичните държави, решаваш глас ще получат трите слаби неутрални страни, податливи на изнудване от страна на Съветския съюз. Аденауер смята този план за мизерен заместител на един сериозен ангажимент от страна на Съединените щати.

Той решава да сложи пръст в раната с безprecedентна стъпка – публична критика на основния си съюзник. На пресконференция на 7 май категорично отхвърля идеята за международния орган:

...Струва ми се, че този план не може да бъде приложен. Знаете, че в крайна сметка решаваш глас ще имат три страни – Швеция, Швейцария и Австрия, тъй като гласовете на западните и източните представители вероятно ще се балансират помежду си. Е, добре, как смятате: положителен отговор ли ще дадат тези страни на въпроса, харесва ли им ролята, която са им отредили? Не мисля!⁽⁴²⁾

За да подчертава силното си недоволство, Аденауер се изказва горчиво за опита на администрацията на Кенеди да даде приоритет на развиващите се страни:

Аз също съм противник на колониите и съм за тяхното развитие. Но освен това настоявам да се позволи на 16 miliona немци [в Източна Германия] да живеят своя собствен живот. Ще заявим това и на приятелите, и на враговете си.⁽⁴³⁾

Различията така и не се изглаждат. На 17 юли 1962 г. Кенеди заявява на новия съветски посланик Анатолий Добринин, че „може би и по други въпроси ще

Дипломацията

пожелаем да окажем силен натиск върху германците, като например структурата на орган за контрол върху достъпа”⁽⁴⁴⁾. И тъй като Аденауер публично е обяснил с подробности несъгласието си както със състава, така и с функциите на подобен орган, Хрушчов трябва да е знаел, че държи ключа за разразяването на сериозна криза в Атлантическия съюз.

За всеобщо учудване тъкмо когато съветският успех изглежда неминуем, Хрушчов сменя курса. Опитвайки се да постигне с един удар окончателното превъзходство, което му се изпълзва през последните три години, Хрушчов разполага съветски ракети със среден радиус на действие в Куба. Очевидно е решил, че ако тази маневра излезе успешна, позицията му при евентуални преговори за Берлин ще стане изключително силна. По същата причина Кенеди не може да позволи наличието на съветски стратегически оръжия в Западното полукълбо. Решителното и умело съправяне с кризата не само принуждава Хрушчов да изтегли ракетите, но и оголва берлинската му дипломация от малкото останала ѝ достоверност.

Признавайки, че се е лишил от всичките си средства за натиск, през януари 1963 г. Хрушчов обявява, че „успехът“ на Берлинската стена е премахнал необходимостта от подписването на отделен мирен договор с Берлин. Най-сетне на Берлинската криза е сложен край. Тя продължава пет години. През това време съюзниците успяват да запазят позициите си по най-важните въпроси въпреки многообразните колебания. Хрушчов не постига нищо повече от построяването на стена, за да спре недоволните поданици на Източна Германия да избягат от комунистическата утопия.

По щастлива случайност за Запада Хрушчов проиграва шанса си: Атлантическият съюз за малко не се разпада. По времето и на Айзенхауер, и на Кенеди американската позиция се основава на традиционната американска максима, че Америка е против промяна, постигната чрез заплаха с употребата на сила, а не против самата промяна. От академична гледна точка твърдението е безупречно, но само ако всички са наясно, че накрая кризата ще се оценява по същество, а не според методите.

По същество различните схеми, обсъждани от администрациите на Айзенхауер и на Кенеди, са изключително рисковани. Имат общата слабост да предлагат промени на съществуващите рамки в посоката, накъдето теглят руснаци. Не би и могло да е другояче, защото Съветският съюз едва ли е започнал кризата, за да влоши собственото си положение. Всяко предложено *quid pro quo* би накарало Съветския съюз да замени заплаха, която просто не е било редно да отправя, срещу някакво обективно подобрение в статута на източно-германския сателит и промяна на съществуващите процедури за достъп до Берлин. Във всички предлагани схеми на преговорите са заложени двата кошмаря на Аденауер: че източногерманските комунисти могат да се сдобият със средства, за да използват уязвимостта на Берлин, и че може да се появи пропаст между задълженията на Бон към Атлантическия съюз и огромното му желание за национално обединение.

Дийн Ачесън, който по собствените му думи „е присъствал при раждането“ на следвоенната съюзническа система, ясно вижда това. В писмо до Труман от

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 година

21 септември 1961 г. той предсказва унизителната за Запада загуба на Берлин, „маскирана като държавничество на новия ред“⁽⁴⁵⁾. И ако подобна загуба стане неизбежна, твърди Ачесън, бъдещето на Западния съюз ще зависи от това, кой ще поеме отговорността за поражението. „По-добре е – пише той на генерал Лукас Клей през януари 1962 г. – водачът да бъде напуснат от последователите си, отколкото да върви след тях. Кой ще служи за обединител тогава? На какво да се доверят, за да ги поведе отново?“⁽⁴⁶⁾ На резервната стратегия на Дъо Гол.

По време на Берлинската криза германските приоритети се променят. През следвоенния период Аденауер разчита преди всичко на Съединените щати. Година след ултиматума на Хрущов вече не е така. В секретен доклад на Държавния департамент от 26 август 1959 г. се отбелязва тревогата на Аденауер от липсата на единомислие у съюзниците. Според доклада Аденауер все още се надява единството на съюзниците да бъде възстановено. Но ако „една американско-британска комбинация започне да се доближава до споразумение с Хрущов, Аденауер ще бъде принуден да разчита основно на Франция“⁽⁴⁷⁾.

По време на кризата Хрущов се държи като шахматист, който след зашеметяващ дебют зачаква противникът му да се предаде и разсъждава над задачата, без да довърши играта. При четене на дипломатическите документи е трудно да се разбере защо Хрущов пренебрегва многобройните възможности за преговори, които са се откривали пред него, били са обсъждани и често подсказани. Сред тях са въпросът за международния контролен орган, двата мирни договора и „гарантираният град“. В крайна сметка Хрущов нито пристъпва към действие след изтичането на сроковете, които поставя, нито се възползва от многобройните шансове да привлече западните съюзници към преговори. След три години ултиматуми и смразяващи кръвта заплахи единственият реален „успех“ на Хрущов е издигането на Берлинската стена, която става символ на пълния провал на съветската политика по отношение на Берлин.

Хрущов попада в собствения си капан. Хванат натясно, осъзнава, че няма надежда да постигне исканията си без война. За нея обаче не е готов, а не посмява да започне преговори със Запада на базата на собствените си предложения, за да не го обвинят „ястrebите“ в Кремъл и китайската му кохорта, че е отстъпил срещу твърде скромни отстъпки. Прекалено слаб, за да тласне „гъльбите“ към по-конфронтационен курс, твърде несигурен в положението си, за да наложи гъвкавост на „ястrebите“, Хрущов разтяга събитията във времето, доколкото може, а после отчаяно залага всичко на карта с разполагането на ракети в Куба.

Берлинската криза и нейната кулминация в Кубинската ракетна криза отбелзват поврат в Студената война, въпреки че по онова време не се възприемат така. И ако демократичните страни не бяха потънали в своите вътрешни разногласия и спорове, може би щяха да изтълкуват Берлинската криза именно по този начин – като демонстрация на вътрешната слабост на Съветския съюз. В крайна сметка Хрущов е принуден да съживителства с един преден пост на Запада, изнесен дълбоко в съветска територия, след провал на опита да постигне целите, които е разтръбвал в началото на кризата. Разделението на Европа на две сфери е препотвърдено, както и след Унгарската революция през 1956 г. И

Дипломацията

двете страни се оплакват от състоянието на нещата, но вече не се опитват да го променят със сила.

Общият резултат от провала на Хрущковите инициативи в Берлин и в Куба е, че Съветският съюз никога повече не рискува с пряка заплаха срещу Съединените щати, без да се брои един много кратък епизод в края на Близкоизточната война през 1973 г. Въпреки че натрупва голям брой ракети с далечен радиус на действие, Кремъл не ги смята за достатъчни, за да отправи пряка заплаха към установените американски права. Съветският военен натиск се насочва към подкрепа за тъй наречените войни за национално освобождение в развиващи се страни, като Ангола, Етиопия, Афганистан и Никарагуа.

В продължение на едно десетилетие Съветският съюз не предприема други опити да затрудни достъпа до Берлин. В този период решението да се признае източногерманската държава постепенно печели терен в Западна Германия с подкрепата на всички големи германски партии, без да е инициатива, наложена от Съединените щати. С времето съюзниците използват желанието на Съветския съюз Източна Германия да бъде призната, настоявайки преди това той да изпълни следните условия – твърдо да спазва установените процедури за достъп и да потвърди статута на Берлин. Руснаците се съгласяват официално с тези условия в Четиристранното споразумение от 1971 г. Берлин и подстъпите към него не са подложени на повече изпитания чак до падането на стената през 1989 г., последвано от обединението на Германия. В крайна сметка политиката на сдържане дава резултат.

ГЛАВА XXIV

Концепции на западното единство: Макмилан, Дьо Гол, Айзенхауер и Кенеди

Берлинската криза бележи окончателното консолидиране на двете сфери на влияние, които почти 20 години се боричкат край линията, разделила европейския континент. През първата фаза на този процес, от 1945 до 1948 г., Сталин изгражда сфера на влияние, превръщайки страните от Източна Европа в свои сателити, и непряко заплашва Западна Европа. През втората фаза, от 1949 до 1956 г., демократията реагира, като създават НАТО, сливат трите окупационни зони във Федералната република и започват процеса на западноевропейска интеграция.

Периодично през периода на консолидиране всеки лагер прави опити да разчупи сферата на другия. Тези замисли пропадат. Сталиновата Мирнаnota от 1952 г., която трябва да подмами Федералната република да напусне западния лагер, не постига целта си, донякъде поради смъртта на Сталин. Илюстрация

за безпочвеността на Дълесовата стратегия за „освобождение“ на Източна Европа е неуспешното унгарско въстание през 1956 г. Берлинският ултиматум на Хрущов от 1958 г. представлява пореден опит да се откъсне Федералната република от Запада. В крайна сметка Съветският съюз се примирява с положението и за компенсация здраво затяга примката на източногерманския си сателит. След Кубинската ракетна криза насочва усилията си към проникване в Третия свет. Резултатът е двуполюсна стабилност на Европа, чиято парадоксална природа е обобщена от големия френски философ и политолог Реймон Арон през 1958 г.:

Настоящото положение в Европа е ненормално или абсурдно. Но е пределно ясно къде минава демаркационната линия, всички го знаят и никой не се страхува, че нещо може да се случи. И да стане нещо от другата страна на желязната завеса – а само преди година преживяхме подобно събитие, – от тази страна не става нищо. Така недвусмисленото разделение на Европа с основание или без основание се приема като по-малко опасно от всяко друго положение.⁽¹⁾

Именно тази стабилност позволява на латентните различия в така наречената Атлантическа общност да изплуват на повърхността. Непосредствено след Берлинската криза Макмилан за Великобритания, Дьо Гол за Франция и Кенеди за Съединените щати се виждат принудени да примирят своите разминаващи се виждания за същността на съюза, за ролята на ядрените оръжия и бъдещето на Европа.

Макмилан е първият британски министър-председател, който се изправя пред болезнената истина, че страната му вече не е световна сила. Чърчил се е отнсял с Америка и със Съветския съюз като равен с равни. Макар че позицията му не отразява реалния баланс на силите, той прехвърля мост между пожеланията и реалността благодарение на своя гений и на героичните усилия, към които подтиква Великобритания по време на войната. Когато настоява за преговори с Москва непосредствено след края ѝ, докато е лидер на опозицията, и после отново, след Сталиновата смърт през 1953 г. като министър-председател, Чърчил говори от името на значителна сила, която може и да не е начало, но все още е в състояние да обърка сметките на всички останали. През Суецката криза Идън продължава да се държи като глава на почти автономна голяма сила, способна да предприеме едностранини действия. Когато Макмилан се изправя пред Берлинската криза, не е възможно да се поддържа илюзията, че Великобритания сама би променила стратегическите сметки на свръхсилиите.

Изискан и елегантен скептик, Макмилан е последен представител на някогашния стил на торите. Той е продукт на Едуардовата епоха, когато Великобритания е най-могъщата държава в света и британското знаме се вее във всяко кътче на Земното кълбо. Въпреки хапливото си чувство за хumor е меланхолично настроен поради тъжната участ да бъде свидетел на бавния залез на Англия след опустошителния опит на Първата световна война. Макмилан си спомняше с трогателно вълнение за срещата на четиридесета оцелели от неговия клас от Крайст Чърч в Оксфорд. По време на миньорската стачка през 1984 г. Мак-

милан, извън политиката от 20 години, ми каза, че изпитва огромно уважение към госпожа Тачър и разбира какво иска да постигне тя, но че сам не би бил в състояние да се бори до пълно изтощение със синовете на хората, които е изпращал срещу врага през Първата световна война и които са сражавали храбро и самопожертвателно.

Макмилан е изстрелян на Даунинг стрийт 10 от провала в Суец – окончателната стъпка към слизането на Великобритания от глобалната ѝ роля. Той изиграва картите си с апломб, но не и без известна неохота. Като бивш министър на финансите на него пределно добре му е известно, че икономиката на Великобритания запада и че военната ѝ мощ никога повече няма да може да се мери с огромните арсенали на ядрените свръхсили. Великобритания е отхвърлила първото предложение за влизане в Общия пазар. Изказването на Чембърлейн през 1938 г., че Чехословакия е малка далечна страна, за която британците почти не са чували, точно изразява незаинтересоваността на силата, водила век и половина колониални войни в другия край на света, към кризите в Европа, на неколкостотин километра.

В края на 50-те години Великобритания вече не може да гледа на Европа издалеч, като на място, където британската сила се прилага от време на време, за да се развенчае някой бъдещ тиранин. И Макмилан променя политиката на изолация от Европа и кандидатства за членство в Европейската общност. Въпреки провала при Суец основната му грижа остава развиването на „специалните отношения“ между Великобритания и Съединените щати.

Великобритания не се смята само за европейска сила. В последна сметка именно от Европа неведнъж е идвала опасност за нея, докато спасението винаги е пристигало отвъд Атлантическия океан. Макмилан не приема голистката предпоставка, че разграничаването от Съединените щати ще укрепи европейската сигурност. Когато напрежението в Берлин нараства, Великобритания вероятно е готова да се бие за града поне колкото и Франция, ала мотивът ѝ би бил не толкова защита на неясно определените права на съюзниците окупанти, колкото присъединяване към американската оценка, че е застрашен глобалният баланс на силите.

След Суец Франция и Великобритания правят диаметрално противоположни изводи от унищожението, което им е нанесла Америка. Франция засилва стремежа си към независимост. Великобритания предпочита да заложи на партньорство с Америка. Всъщност идеята за английско-американско партньорство датира още отпреди началото на Втората световна война и никога не е била изоставяна. Още през 1935 г. министър-председателят Станли Болдуин я развива в една своя реч в Албърт Хол:

Винаги съм вярвал, че най-голямата сигурност срещу евентуална война в Европа, в Източна или навред по света се крие в близкото сътрудничество между Британската империя и Съединените американски щати... Може да минат сто години, преди да бъде постигната тази желана цел, може никога да не се събудне, но всички ние понякога мечтаем. Очаквам с нетърпение бъдещето и виждам този съюз между две сили, който ще доведе до мир и справедливост в света, и не мога

Дипломацията

да не си мисля, че дори ако хората все още не могат да го проповядват открыто, то в един хубав ден нашите наследници ще доживеят да го видят...⁽²⁾

Тази мечта се събърва много преди да са минали сто години. Още през Втората световна война Великобритания и Съединените щати са обвързани от взаимни потребности, въпреки че тези потребности са филтрирани през твърде различен исторически опит.

Изключителната способност на Великобритания да се приспособява към изменящата се реалност е много важен фактор за изковаването на сила връзка между двата народа. Както посочва Дийн Ачесън, може и да е вярно, че Великобритания твърде дълго е живяла с илюзията, че е империя, и че се е провалила в опита си да поеме ясна роля в съвременна Европа.⁽³⁾ Но пък, от друга страна, в отношенията си с Вашингтон Великобритания демонстрира почти всекидневно, че въпреки старата си история не се самозалъгва по основните проблеми на съвремието. След като са изчислили съвсем точно, че вече не могат да се надяват да оформят американската политика посредством традиционните методи на баланса между ползите и рисковете, британските лидери избират – и особено след Суец – опит за постигане на по-голямо влияние. Британските лидери и на двете партии дотолкова успяват да станат незаменими партньори в процеса на вземане на решения от страна на Америка, че президентите и антуражите им започват да смятат консултациите с Лондон не за специален жест към по-слаб съюзник, а за жизненоважна съставна част на собственото им управление.

Разбира се, едва ли може да се твърди, че Великобритания е приела американската философия за международните отношения. Британците никога не са споделяли американското гледище за възможността човекът да бъде усъвършенстван и не са били склонни да прокламират морални абсолюти. Лидерите им, общо взето, вярват във философията на Томас Хобс. Неизменно очаквайки най-лошото от хората, рядко остават излъгани. Във външната си политика Великобритания винаги е била склонна да упражнява удобна форма на етичен egoизъм: което е добро за Великобритания, трябва да е добро и за останалия свят.

За да следваш подобна концепция, е необходима голяма доза самоувереност, да не говорим за вроденото чувство за превъзходство. Когато през XIX век един френски дипломат казва на британския министър-председател Палмерстон, че Франция е свикнала с обичая му в последния момент да вади от ръкава си дипломатическа карта, невъзмутимият англичанин отвръща: „Сам Господ е сложил картите там.“ Въпреки това Великобритания вкарва в употреба своя национален egoизъм със силен интуитивен усет за умереност и презумпцията ѝ, че е олицетворение на доброто, твърде често се оправдава.

При управлението на Макмилан Великобритания завършва прехода от силата към влиянието. Той решава да превърне британската политика в неразделна част от американската и да разшири сферата на британските възможности чрез умело поддържани отношения с Вашингтон. Макмилан никога не оспорва философски или концептуални постулати и рядко се противопоставя от-

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

крито на ключови американски решения. Той с готовност и желание предоставя на Вашингтон сцената, опитвайки се да режисира писата иззад кулисите. Дъо Гол нерядко се държи агресивно и вироглаво, за да накара онези, които го пренебрегват, да изживеят болезнено затруднението му; Макмилан подсказва деликатно на Съединените щати, че ще изпаднат в неудобно положение, ако пренебрегнат британското становище.

По време на Берлинската криза Макмилан прилага именно такава тактика. Според него достъпът до Берлин не заслужава ядрен апокалипсис. От друга страна, опасността да загуби връзката си с американците е истинско проклятие. Той би се наредил до Америка дори в случай на ядрен сблъсък, което останалите съюзници не могат да гарантират така недвусмислено. Но преди да се стигне до този окончателен избор, Макмилан твърдо държи да се проучат всички възможни алтернативи. Той заема по принуда позицията на водещия западен защитник на мира, за да накара американците да се въздържат от преждевременни действия и да покаже на британската общественост, че „лидерите ѝ са положили всички възможни усилия, за да постигнат разбирателство и съгласие“⁽⁴⁾.

Средството бързо се превръща в цел. Макмилан е достатъчно уверен в способностите си и предприема опит да измъкне жилото на съветското предизвикателство чрез майсторски водени преговори. Според Макмилан един дипломатически процес може да разсее съдържащите се в ултиматумите на Хрущцов заплахи, като се предприемат преговори един след друг, всеки неокончателен, за да се разтегнат крайните срокове, които импулсивният съветски ръководител ще обяви.

За голямо неудоволствие на Аденауер Макмилан предприема 11-дневно пътуване до Съветския съюз през февруари-март 1959 г., макар че по това време Хрущцов на няколко пъти е подновил ултиматума си. Макмилан не постига нищо съществено, докато Хрущцов се възползва от присъствието му, за да повтори заканите си. Тъй или иначе, британският премиер неотстъпно и упорито отстоява целта си да уговори дати за конференции като най-практично средство да бъдат избегнати крайните срокове на Хрущцов. В спомените си той отбелязва:

Стремях се да прокарам становището за серия от срещи, всяка от които да води по необходимост до следваща, в резултат на което, ако не мир, в света неоспоримо да се установи „мирното съвместно съществуване“ (според тогавашния жаргон).⁽⁵⁾

Когато провеждането на разговорите изчерпва целта им, те зависят от благоволението на страната, която има най-голяма готовност да ги прекрати или поне създава такова впечатление. Така че Хрущцов се оказва в състояние да определи кое е „за договаряне“ и кое не. Изпълнен с желание да поддържа диалога, Макмилан проявява неизчерпаема изобретателност при търсенето на точка от съветските искания, която може да се разгледа с относителна безопасност. Един ден след като получава нотата на Хрущцов за Берлин на 27 ноември 1958 г.,

Дипломацията

Макмилан пише на външния си министър Селуин Лойд: „Няма да сме в състояние да избегнем преговори. Как да се водят? Дали непременно трябва да доведат до дискусии за бъдещето на обединена Германия и за възможен „план за дезангажиране“?“⁽⁶⁾

Обща точка в различните планове за дезангажиране е създаването на централноевропейска зона с ниско равнище на въоръженост, която да обхваща Германия, Полша и Чехословакия с изтегляне на ядрените оръжия от тези страни. За Макмилан и в по-малка степен за американските лидери местонахождението на тези оръжия има най-вече символично значение. Тъй като ядрената стратегия разчита на американския арсенал (а огромната част от него е извън територията на Европа), според Макмилан обсъждането на схема за дезангажиране е сравнително безобиден начин да се печели време.

Аденауер се противопоставя на тези ходове, защото, напуснат ли територията на Германия, американските оръжия ще бъдат върнати в Америка и така ще се разрушат жизненоважната според Аденауер политическа връзка в ядрената отбрана между Европа и Америка. Неговото – или на експертите му по отбраната – становище е, че докато в Германия има ядрени оръжия, Съветският съюз няма да рискува да нападне Централна Европа, без да унищожи тези оръжия. И тъй като за това ще е необходим ядрен удар, съответният отговор на Америка ще дойде почти автоматично.

За сметка на това, ако американските ядрени оръжия бъдат прибрани в Америка, нападението с конвенционални средства става напълно възможно. Аденауер не е сигурен дали ответният американски удар няма да е ядрен и това да доведе до огромни разрушения в страната му. Така изследването на позиции за преговори по Берлинския въпрос се превръща в заместител на продължаващите дебати за военната стратегия на Атлантическия съюз.

При всяка самостоятелна дипломатическа инициатива, предприета от Макмилан или от Айзенхауер, реакциите на другия показват, че суетата никога не отсъства от отношенията между държавници. Въпреки че са добри лични приятели, в началото на 1959 г. Айзенхауер е раздразнен от набега на Макмилан в Москва, а през есента на същата година настроението на Макмилан помръква, когато научава, че Айзенхауер е поканил Хрущов в Кемп Дейвид:

Президентът, който се забърка в доктрината „няма среща на високо равнище при неуспех на срещата на външните министри“, сега се опитва да се измъкне от нея. И единственото, което измисли, е да замени дискусиите с развлечения. Затова кани Хрущов да му гостува в Америка и обещава да върне посещението. Доста странен вид дипломация.⁽⁷⁾

Дипломацията е не толкова странна, колкото неизбежна. След като си дава сметка, че Великобритания никога няма да се разграничи от Съединените щати, Хрущов насочва вниманието си към Айзенхауер. Според съветския ръководител Макмилан е изиграл определената му роля, тласкайки Вашингтон към преговори. Анализът показва, че единственият събеседник, способен да му предостави онова, което иска, е американският президент. Тъй че всички основни,

съществени дискусии се провеждат между Хрущчов и Айзенхауер в Кемп Дейвид и по-късно между Хрущчов и Кенеди във Виена. Но колкото повече Америка и Съветският съюз монополизират международния диалог, толкова по-силно става желанието на някои членове на НАТО да постигнат известна свобода за маневриране. И колкото повече отслабват съветската заплаха към Западна Европа и общият страх от Москва, толкова по-малко рисковани стават разногласията в Атлантическия съюз и Дъо Гол се опитва да използва положението, за да подтикне европейците към по-независима политика.

Докато с пътя, който избират, британските лидери показват, че съперничество няма. Макмилан предпочита съгласуваността с Америка, а не с Европа, не се присъединява към замислите на Дъо Гол и не приема стъпки, отдалечаващи партньорите един от друг независимо от претекста. Но в защитата на жизненоважни британски интереси Макмилан е толкова последователен, колкото Дъо Гол. Това ясно проличава при така наречената афера „Скайл bolt“.

За да удължи живота на оставаща си ескадрила от бомбардировачи, Великобритания решава да купи „Скайл bolt“, американска крилата ракета с далечен радиус на действие, намираща се в процес на разработка. През есента на 1962 г. без предизвестие администрацията на Кенеди отменя проекта „Скайл bolt“ уж по технически причини, а всъщност за да подскаже на Великобритания да не разчита на самолетите си, смятани за по-уязвими от ракетите, както и почти със сигурност – за да я разколебае да гради свой ядрен потенциал. Едностренното американско решение, взето без предварителни консултации с Великобритания, обрича британските бомбардировачи на изваждане от строя. Френските предупреждения за зависимост от Вашингтон сякаш се оправдават.

Следващата фаза от аферата „Скайл bolt“ обаче показва преимуществата на „специалните отношения“ с Америка. Без да пести остротата на реакцията си, Макмилан изважда козове, натрупани, докато търпеливо е изграждал връзките с Америка:

Ако трудностите, възникнали при разработката на „Скайл bolt“, се използват като средство за принуда Великобритания да се лиши от независим ядрен потенциал – или да се създаде такова впечатление, – резултатите могат да се окажат много сериозни. Подобно решение ще предизвика дълбоко негодувание както сред моите сънародници, подкрепящи независимия ядрен потенциал, така и сред онези, които са против него. То ще засегне чувството на национална гордост и ние ще му окажем съпротива с всички възможни средства.⁽⁸⁾

Кенеди и Макмилан се срещат в Насау на 21 декември и се споразумяват да подновят английско-американското ядрено партньорство. Америка ще възмезди Великобритания за „Скайл bolt“ с пет подводници „Поларис“ и съответните ракети, за които Великобритания ще разработи свои ядрени бойни глави. За да успокои Америка, че това няма да ѝ отнеме централизирания контрол върху ядрената стратегия, Великобритания ще „зачисли“ подводниците към арсенала на НАТО, освен в случаите, когато „е заложен върховният национален интерес“⁽⁹⁾.

Дипломацията

Интегрирането на британските сили в НАТО се оказва главно на думи. Великобритания е свободна да използва подводниците си, когато го изиска нейният „върховен национален интерес“, и след като по определение ядрените оръжия са за употреба тъкмо когато е застрашен националният интерес, споразумението от Насау дава на Великобритания свободата на действие, която Франция се опитва да постигне с конфронтация. Разликата между отношението на Британия и на Франция към ядрените оръжия е в това, че Великобритания е готова да жертва формата заради съдържанието, докато в стремежа си да осигури идентичност на Франция, Дьо Гол приравнява форма и съдържание.

Разбира се, Франция е в друго положение, защото няма възможност да постигне въздействието на Великобритания върху американските решения. И под водачеството на Дьо Гол Франция повдига философския въпрос за същината на атлантическото сътрудничество, така че той се превръща в съперничество за лидерство в Европа, припомняйки на Америка историческия стил на европейската дипломация.

От края на Втората световна война Съединените щати играят ръководна роля в световните дела по начин, немислим за друга нация дотогава. С народ, който представлява една малка част от населението на света, те произвеждат една трета от всички материални блага. Огромният напредък в областта на ядрените технологии дава на Америка широко превъзходство над всеки потенциален съперник или група съперници.

В продължение на няколко десетилетия това благословено положение кара американските политици да забравят колко непредставителни са позициите на една разрушена, временно обезсилена и затова отстъпчива Европа спрямо самочувствието ѝ на сила, ръководила световните дела в продължение на два века. Те са забравили динамизма на Европа, довел до индустриалната революция, политическата философия, дала на света концепцията за националния суверенитет, както и европейския дипломатически стил, три века управлявал сложна система на баланс на силите. Когато Европа се възстановява с необходимата ѝ американска помощ, се възвръщат някои традиционни модели на европейската дипломация, особено във Франция, където Ришельо е създал основите на модерното държавничество.

Най-силно към това се стреми Дьо Гол. През 60-те години, в разгара на противоречията му с Америка, е модно френският президент да бъде обвиняван в грандомания. Всъщност проблемът му е противоположен: как да възвърне идентичността на една страна, задушаваща се от чувството за провал и уязвимост. Франция няма несравнимата сила на Америка; за разлика от Великобритания не извлича от Втората световна война обединение или дюри поука. Малко са страните, преживели родилните мъки на Франция след загубата на голяма част от младите ѝ хора през Първата световна война.⁽¹⁰⁾ Оцелелите след тази катастрофа си дават сметка, че Франция не може да издържи на друго подобно изпитание. В тази светлина Втората световна война е събъднал се кошмар, а капитулацията на Франция през 1940 г. – психологическа и военна катастрофа. И макар формално Франция да е сред победителите в края на войната, френските лидери са наясно, че тя е била спасена най-вече с чужди усилия.

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

Мирът не донася облекчение. Четвъртата република преживява същата нестабилност както Третата и в допълнение трябва да поеме нов курс към деколонизация. Унижена от поражението през 1940 г., френската армия е едва възстановена, когато в продължение на почти две десетилетия ѝ се налага да води безуспешни колониални войни – първо в Индокитай, после и в Алжир, и двете завършили с поражение. Благословени със стабилно управление и с укрепена от пълната победа самоувереност, Съединените щати могат да се заемат убедено с всяка задача, продиктувана от ценностите им. Начело на страна, изтезана от многогодишни конфликти и десетилетни унижения, Дъо Гол преценява политиката не толкова според прагматични критерии, колкото според това, доколко допринася за възвръщане на френското събъдение.

Възникналият в резултат на всичко това конфликт между Франция и Съединените щати става още по-остър, защото двете страни дълбоко не се разбират и говорят на различен език по всички въпроси. Макар и, общо взето, непретенциозни като личности, американските лидери са самоуверени в практическите си заключения. Дъо Гол, чийто народ е настроен твърде скептично след толкова много прекършен ентузиазъм и безплодни мечти, смята за нужно да компенсира дълбоката несигурност на обществото си с горделивост, която понякога надхвърля всякакви граници. Съотношенията между личната скромност и историческата аргантност на американските лидери и личната аргантност и историческата скромност на Дъо Гол дълбаят психологическата пропаст между Америка и Франция.

Вашингтон приема за даденост единството на интересите между членовете на Западния съюз и вижда в консултациите панацея за всички несъгласия. Съгласно американския възглед един съюз е като акционерно дружество; влиянието в него е според дела собственост на всяка страна и трябва да отразява материалния принос за общите цели.

Във вековната френска дипломатическа традиция не може да се открие нищо, което да доведе до подобен извод. От времето на Ришельо френските инициативи неизменно са произтичали от изчисляване на рисковете и ползите. Като продукт на тази традиция Дъо Гол се интересува не толкова от действието на механизма за консултации, колкото от трупането на възможности за изглеждане на противоречията. Той вярва, че тези възможности изграждат търговски позиции. За него добрите отношения между народите зависят от пресметнатия интерес, не от формалните процедури за разрешаване на споровете. Той не разглежда хармонията като естествено състояние, а като нещо, което трябва да се извлече от конфликта на интересите:

Човекът, „ограничен по природа“, е „безкраен в желанията си“. И светът е пълен с противодействащи сили. Разбира се, човешката мъдрост често е успявала да предотврати превръщането на съперничествата в гибелни конфликти. Ала надпреварата на усилията е условие за живот. В крайна сметка както винаги светът ще намери спокойствие само в уравновесяването.⁽¹¹⁾

Кратките ми срещи с Дъо Гол ми дадоха възможност да получа представа за принципите му. Срещнахме се за пръв път при посещението на Никсън в Па-

Дипломацията

риж през 1969 г. Дьо Гол даде голям прием в Елисейския дворец и там негов сътрудник ми каза, че френският президент желае да разговаря с мен. Тръгнах към високия мъж, изпълнен с известна доза страхопочитание. Щом ме видя, той отпрати хората около себе си и без да ме поздрави или да изрече някаква любезност, ме пресрещна с въпроса: „Защо не излезете от Виетнам?“ Отговорих с известно стеснение, че едностренното изтегляне ще подкопае вратата в Америка. На Дьо Гол този отговор сякаш не направи никакво впечатление и той ме попита къде очаквам загуба на доверие. Споменах Близкия изток и надменността му се смени с меланхолия. „Много странно – отбеляза той. – Мислех, че в Близкия изток по-скоро вашите врагове имат проблем с доверието.“

На другия ден Никсън ме помоли да коментирам изказаното от Дьо Гол виждане за Европа, съставена от национални държави – прочутото „*Europe des parties*“. Доста безразсъдно – защото Дьо Гол не обичаше да обсъжда въпроси с помощници и дори да говори в тяхно присъствие – го попитах как Франция смята да възпрепятства германското надмощие в току-що описаната Европа. Очевидно Дьо Гол не сметна, че питането заслужава изчертателен отговор. „*Par la guerre* (с война)“ – рязко отвърна той шест години след подписването на договор за вечно приятелство с Аденауер.

Надменният и безкомпромисен дипломатически стил на Дьо Гол е оформлен от всеотдайната му преданост към френските национални интереси. И докато американските лидери наблюдат на партньорството, Дьо Гол поставя ударението върху отговорността на всяка държава към собствената ѝ сигурност. Вашингтон иска да прехвърли по малко от общата задача на всеки член на съюза, а Дьо Гол е убеден, че такова разделение на труда ще призни ролята на Франция и ще унищожи френското чувство за идентичност:

За една велика държава е неприемливо да повери съдбата си на решенията и действията на друга държава, все едно колко приятелска е тя... Интегрираната страна губи интерес към националната си отбрана, тъй като не отговаря за нея.⁽¹²⁾

Това обяснява почти стереотипната дипломатическа процедура, използвана от Дьо Гол: представяне на предложения с минимум обяснения и едностренното им прилагане, в случай че бъдат отхвърлени. За Дьо Гол най-важното е французите да гледат на себе си и да бъдат възприемани от останалите като народ, действащ съобразно със свободната си воля. За Дьо Гол унижението от 1940 г. е временно отстъпление, което трябва да се преодолее чрез твърдо и безкомпромисно управление. В такава светлина Франция трябва да отхвърля всеки, и най-малкия белег за подчиненост дори по отношение на страховития си и уважаван американски съюзник:

...по отношение на Съединените щати – богати, активни и могъщи – [Франция] се оказа в зависимо положение. Франция постоянно се нуждаеше от тяхната помощ, за да избегне финансов крах. От тях тя получи оръжие за воиниците си. Френската сигурност изцяло зависеше от покровителството им... Тези начинания, маскирани като интеграция, автоматично превръщаха американския авто-

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

ритет в постулат. Такъв беше случаят с проекта за така наречената транснационална Европа, в която Франция просто би изчезнала ... [Е]дна Европа без политическа реалност, без икономически стимули, без способност да се защити и затова обречена срещу съветския блок, нищо повече от васал на великата западна сила, притежаваща и политика, и икономика, и отбрана – Съединените американски щати.⁽¹³⁾

По принцип Дъо Гол не е антиамерикански настроен. Той има желание за сътрудничество винаги когато по негово мнение френските и американските интереси наистина съвпадат. Така по време на Кубинската ракетна криза американските държавници са изумени от всестранната подкрепа на Дъо Гол – това е най-безусловната поддръжка от съюзнически лидер, която получават. Но той се противопоставя на различните схеми за дезангажиране от Централна Европа, преди всичко защото биха довели до изтегляне на американските сили зад океана, докато съветската армия би останала твърде близко:

...само по себе си „отдръпването“, или „дезангажирането“, за нас няма нито смисъл, нито стойност. Ако разоръжаването не покрие зона, толкова отдалечена от Урал, колкото от Атлантическия океан, как ще бъде защитена Франция? И при евентуален конфликт какво ще попречи на агресора да прекоси с една крачка незаштитената и ничия германска земя?⁽¹⁴⁾

Настойчивият му стремеж към самостоятелност би си останал теоретичен, ако Дъо Гол не го свързваше с ред предложения, чието практическо прилагане би довело до отслабване на ролята на Америка в Европа. Първото от тях е твърдението, че не може да се разчита на безкрайно дълго американско присъствие в Европа. Европа трябва да се подготви – под френско ръководство – да се справя сама занапред. Дъо Гол не твърди, че предпочита именно такова развитие, но, изглежда, пренебрегва възможността предположението му да се превърне в самодостатъчно пророчество.

При посещение в Париж през 1959 г. президентът Айзенхауер задава прям въпрос на френския лидер: „Зашо се съмнявате, че Америка ще отъждествява съдбата си с Европа?“⁽¹⁵⁾ Като се има предвид поведението на Айзенхауер по време на Суецката криза, това е странен и донякъде самообосноваващ се въпрос. Дъо Гол отвръща учиво, припомнайки на Айзенхауер някои исторически поуки. През Първата световна война Америка се е притекла на помощ на Франция едва след три години смъртна опасност, а във Втората световна война е влязла чак след окупацията на Франция. През ядрената епоха и двете намеси биха били прекалено закъснели.

Дъо Гол не пропуска възможност да изтъкне, че по специфични въпроси преценката на Америка е по-малко европейска, отколкото на Франция, и безжалостно използва ултиматума на Хрущцов. Генералът се стреми Бон да възприеме Франция като по-надежден съюзник от Америка и постепенно да замени американското водачество с френско. Когато по едностранина американска инициатива някои ненарушавани до този момент принципи на следвоенната политика на Запада спрямо Берлин са включени в дипломатическия дневен ред, Фран-

Дипломацията

ция вижда в нарастващото беспокойство на Аденауер и опасност, и сгоден случай. Опасност, защото, „ако германският народ трябва да се откаже от принципите си, ще бъде нарушен балансът в Европа, а това може да се превърне в сигнал за война“; възможност, защото немските страхове могат да увеличат френското влияние в Европа.⁽¹⁶⁾

Дьо Гол има наум Европа, организирана по модела на Бисмаркова Германия – тоест обединение на държави, от които една (Франция) ще играе водещата роля и ще изпълнява функциите, които е имала Прусия в рамките на имперска Германия. Новата версия на някогашната мечта на Ришельо за могъща Франция предвижда роля за всеки: Съветският съюз ще се грижи за разделянето на Германия, Съединените щати – за защитата на Западна Европа от Съветския съюз, Франция – за насочването на германските национални аспирации към европейско единство. За разлика от Прусия обаче Франция не е най-силната държава в Западна Европа; тя няма икономическата мощ, за да доминира над останалите, и най-сетне, не е в състояние да доминира световното равновесие при наличието на двете свръхсили.

Тези несъгласия биха могли да се оставят на времето, особено при отчаяния стремеж на Аденауер да запази близостта си със Съединените щати. Нещо повече, всички германски лидери са пределно наясно с неравнопоставеността по сила между Франция и Америка и не биха заменили американската ядрена засила за изостраната френска чувствителност по политическите въпроси.

Но все пак един проблем, стоящ в основата на националните разногласия между Франция и Америка, не търпи отлагане: контролът върху военната стратегия през ядрения век. По този въпрос американската настоятелност за интеграция и френският стремеж към автономия са непримириими и няма буфери, които да смекчат спора. Ядрените оръжия са с безprecedентна мощ и историята не предлага достоверна основа за изграждането на военна стратегия. При опит да оцени влиянието на новата технология върху политиката и стратегията всеки държавник действа слепешката; изводите произтичат от академични теории, неподкрепени с емпиричен опит или с данни.

През първото десетилетие на следвоенната ера ядреният монопол сякаш е превърнал американската мечта за всемогъщество в действителност. Но към края на 50-те години започва да става ясно, че всяка от ядрените свръхсили скоро ще е в състояние да нанесе на другата разрушения от невъобразим за никое общество мащаб и да застраши съществуването на цивилизацията.

Осъзнаването на този факт е в сърцевината на една революция, променяща самата същност на междудържавните отношения. Въпреки че оръжията са ставали все по-сложни, до края на Втората световна война разрушителната им сила е сравнително ограничена. Войните са изисквали огромна мобилизация на ресурси и човешка сила и е било нужно време, докато тя се осъществи. Жертвите са нараствали относително постепенно. Теоретично войната е можела да бъде спряна, преди да излезе извън контрол.

Когато военната мощ се е увеличавала сравнително бавно, предположение то, че една държава ще натрупа прекалено голям военен потенциал само за рационални политически цели, е изглеждало абсурдно. А през атомния век се

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

случва именно това. Основната стратегическа дилема на свръх силите е не как да се сдобият с още оръжия, а как да обуздаят огромните арсенали, с които разполагат. Нито една от страните не успява да се справи с този проблем. Политическото напрежение, които преди би довело до война, се утвърждава заради страха от ядрен сблъсък, издигащ рисковия праг, запазил мира в продължение на половин век. Но това състояние на нещата носи и чувство за политическа несигурност и прави неядрените въоръжени конфликти по-приемливи и по-чести. Военната пропаст между ядрени и безядрен държави никога не е била по-голяма; никога не е било по-трудно и оползотворяването ѝ. Ядреният арсенал на Америка не спира Северна Корея или Северен Виетнам да преследват целите си дори срещу американските въоръжени сили; ядреният арсенал на Съветския съюз не възпира афганистанските партизани.

За пръв път в историята ядрените оръжия правят възможна промяна на баланса на силите чрез развой, съсредоточен изцяло в територията на една суверенна страна. Придобиването на атомна бомба от една държава променя баланса в значително по-голяма степен от териториалните завоевания в миналото. И въпреки това през цялата Студена война нито една страна не употребява сила, за да предотврати нарастването на ядрената мощ на свой противник. Единственото изключение е ударът на Израел по иракски ядрен реактор през 1981 г.

Атомният век превръща стратегията във възпиране, а възпирането – в езотерично интелектуално упражнение. И тъй като възпирането може да бъде изпробвано само отрицателно, чрез събития, които *не* се случват, а е невъзможно да се докаже защо нещо не се случва, особено трудно е да се преценят дали съществуващата политика е възможно най-добрата, или просто върши работа. Може би възпирането дори е било ненужно, защото е невъзможно да се преценят дали противникът изобщо е имал намерение да атакува. Подобни тънкости предизвикват вътрешни и международни дебати по ядрените проблеми в диапазона от пацифизъм до непримиримост, от парализиращи съмнения до преливащо чувство за мощ и от недоказуеми теории за отбраната до неприложими теории за контрол над въоръженията.

Тези колебания изострят потенциалните източници на напрежение – евентуалните различия на интересите – във всеки съюз. Исторически нациите, макар и невинаги, са предпочитали да участват в съюзи, защото последствията от изоставянето на съюзник са изглеждали по-тежки от изпълнението на някакви задължения. През атомния век това правило не е непременно вярно; изоставянето на съюзник би могло да доведе до *евентуално* бедствие, но влизането в ядрена война на страната на съюзник гарантира *неминуема* катастрофа.

За да поддържат ядреното възпиране, Америка и съюзниците ѝ наблягат върху неизбежността и безпощадността на реакцията си, ако бъдат предизвикани. И за по-голяма убедителност на заплахите, но и за да се ограничи обхватът на разрушенията при неуспех на възпирането, Америка преследва по-голямата цел да направи ядрената война по-предвидима и не толкова катастрофална. Диференцирано определяне на целта, централно командване и контрол и стратегията на гърбавия ответен удар стават все по-модни сред военните теоретици на Америка. Но всички американски съюзници се възпротивяват на тези стъпки, защото се

Дипломацията

опасяват, че ако една ядрена война стане по-предвидима и по-поносима, и агресията ще стане по-вероятна. И тогава, ако в последния момент Америка се отдръпне, без да позволи да бъде използван ядреният ѝ арсенал – колкото и малка да е тази вероятност, – Европа би се озовала в най-неблагоприятното положение: с намалена възпираща сила и непълна стратегия.

Тези опасения не са дребнави. Едва ли обаче са дребнави и тревогите на американските лидери от автономното управление на френските и британските ядрени оръжия. Ако европейските сили нанесат удар върху Съветския съюз, те могат да въвлекат Америка в ядрена война. Има вероятност в такъв случай Съветският съюз да нападне Америка, за да не допусне тя да се възползва от пораженията, които ще му бъдат нанесени. По-вероятният сценарий обаче е Съветският съюз да нанесе толкова жесток ответен удар по американските съюзници, че да постави Америка в положение да се чуди дали да изчаква пасивно, докато унищожават най-близките ѝ съюзници – все едно каква е била провокацията.

Следователно американските лидери са твърдо решени да не позволят да бъдат замесени в ядрена война против волята им. Решението да се рискува разрушението на обществото им е достатъчно отговорно и без тревогата, че може да бъде предизвикано от съюзници. От друга страна, американското „разрешение“ на въпроса – лишаване на съюзниците от възможност за самостоятелни действия – отговаря съвсем точно на историческите кошмари на Европа. Европейските лидери познават случаи на изоставяне на съюзника и на изоставяне от него, и то заради причини, доста по-маловажни от ядрена катастрофа. Според тях оцеляването им зависи от максималното намаляване на вероятността Америка да се разграничи от Европа при неизбежна ядрена война; а ако това все пак се случи – от онзи вид презастраховане, каквото представляват собствените ядрени оръжия.

Различията между американския и европейския подход към ядрената стратегия водят до неразрешима дилема. Желанието на Франция и Великобритания да запазят известен контрол при вземането на засягащи съдбата им решения е разбираемо и произтича от историята на двете страни. Също толкова обоснована е загрижеността на Америка от самостоятелни инициативи на съюзниците, които могат да разбудят демоните на атомния век. От гледна точка на възпирането в британското и френското желание да се създадат допълнителни центрове за вземане на решения има известни основания; сметките на агресора ще се усложнят, ако му се налага да вземе предвид съществуването на независими ядрени сили. От гледна точка на действена стратегия за водене на война американското настоеянаве за общ контрол е също толкова разумно. Конфликтните гледни точки са непримириими и представлят опита на нациите да определят съдбата си в безпрецедентни обстоятелства и пред лицето на невъобразими опасности. Американската реакция спрямо тази дилема е опит тя да се „разреши“; Дъ Гол я смята за неразрешима и търси начин да укрепи френската самостоятелност.

Американската политика минава през два ясно разграничени етапа, отразяващи личността на управляващия в момента президент. Подходът на Айзенхauer е убеждаване на упорития Дъ Гол, че независима френска ядрена сила не е

необходима и че опитите да бъде създадена ще се приемат за знак на недоверие. С типично американска смесица от законосъобразност и идеализъм Айзенхауер търси техническо разрешение за американския кошмар от ядрена война, започната от съюзниците. През 1959 г. по повод на предстоящата си визита в Париж той питва Дъо Гол как националните ядрени сили могат да се интегрират в единен военен план. По това време Франция е обявила своя ядрена програма, без да е осъществила изпитания.

На въпроса си Айзенхауер получава отговор, който не е готов да приеме. Дъо Гол смята, че интегрирането на ядрените сили е политически, а не технически проблем. Показателен за дълбоките различия между двете схващания е фактът, че Айзенхауер сякаш и не подозира, че Дъо Гол отговаря на свой въпрос, зададен една година преди това в предложението му за директорат. Айзенхауер търси стратегически разрешения, а Дъо Гол – политически. Айзенхауер е загрижен преди всичко за ефективна командна военновременна структура. Дъо Гол по-малко се интересува от планове за водене на глобална война (защото смята, че ако се стигне дотам, и без това всичко ще е загубено), отколкото от разширяване на дипломатическите възможности за френска свобода на действие преди избухването на война.

На 17 септември 1958 г. Дъо Гол е връчил меморандум на Айзенхауер и Макмилан с вижданятията си за една съответна структура на НАТО. Той предлага да се създаде политически директорат в рамките на Атлантическия съюз, съставен от държавните глави на Съединените щати, Великобритания и Франция. Директоратът ще се събира периодично, ще изгради общ щаб и ще начертава обща стратегия, особено за кризите извън обхвата на НАТО:

...политическите и стратегическите въпроси от световно значение трябва да се възложат за решаване на нов орган, съставен от Съединените американски щати, Великобритания и Франция. Този орган трябва да носи отговорност за вземането на съвместни решения по всички политически въпроси, засягащи световната сигурност, и да изработи – а ако се наложи, и да осъществи – стратегически планове, особено такива, които предполагат употребата на ядрени оръжия. Той трябва да отговаря и за организирането при необходимост на отбраната на отделни оперативни райони, като Арктическия, Атлантическия, Тихия и Индийския океан. Ако се наложи, тези райони могат да бъдат разделени на подрайони.

За да покаже колко сериозно разглежда предложението си, Дъо Гол ги подпътава със заплахата, че би могъл да изтегли Франция от НАТО. „Френското правительство – отбелязва той – е абсолютно убедено в необходимостта от подобна организация. Отсега нататък развитието на сегашното му участие в НАТО зависи изцяло от нея.“⁽¹⁷⁾

На пръв поглед Дъо Гол иска за Франция статут, еднакъв с британските специални отношения с Америка. По-задълбоченият поглед разкрива, че той предлага схема за сигурност, близка до Рузвелтовата идея за Четиридесетата полицай, в която Франция замества Съветския съюз като участник – широкообхватна концепция за глобална колективна сигурност, основана на ядрените оръжия, макар че на този етап френската ядрена мощ е още в зародиши.

Дипломацията

Дъо Гол е засегнал самата същност на ядрения проблем: в атомния век никакви технически средства не могат да осигурят координация. Потенциалният риск от употребата на *каквото и да е ядрено оръжие* е толкова голям, че избягването му кара различните страни да заемат предимно национални и самообслужващи се позиции. Единствената надежда за съвместни действия е да се установят толкова близки политически отношения, че в процеса на консултации различните страни да се възприемат като едно цяло. Но е особено трудно да се създадат подобни отношения между суверени държави, а дипломатическият стил на Дъо Гол прави задачата почти невъзможна.

Дали Дъо Гол е разглеждал директората като временно разрешение, докато френските ядрени сили станат достатъчно силни, за да заплашват със самостоятелни действия? Или целта му е била да установи ново и безprecedентно сътрудничество, което би дало на Франция специална лидерска роля на континента? Няма да получим отговор на тези въпроси, защото идеята за директорат е посрещната хладно и от Айзенхауер, и от Макмилан. Великобритания не е готова да отслаби „специалните си отношения“ с Америка; Съединените щати нямат желание да създават претекст за разпространение на ядрените оръжия с изграждането на директорат от ядрени държави, при това дебютантки. Останалите членове на НАТО отхвърлят косвения извод, че в НАТО има две категории членове – ядрените сили и останалите. А и американските лидери предпочитат да възприемат Атлантическия съюз като едно цяло – колкото и да не е очевидно това след неотдавнашните разногласия по повод на Суец и Берлин.

Официалните реакции на Айзенхауер и Макмилан са уклончиви. Привикнали към относително отстъпчивите и изключително недълготрайни премиери на Четвъртата република, те отговарят на Дъо Гол, като изтъкват разни бюрократични схеми с очакването, че предложението постепенно ще отпадне. Възприемат принципа за редовни консултации, но се опитват да ги свалят под равнище държавни глави и изтъкват предпочтитанието си да се разглеждат единствено военни въпроси.

Тактиката на Айзенхауер и Макмилан да се замъглява съдържанието с процедурни подробности има смисъл единствено ако се приеме, че Дъо Гол е изключително несериозен или просто няма друг избор, като и двете предположения се оказват напълно погрешни. След като предложението му е отклонено, Дъо Гол възприема типичната си тактика да покаже на събеседниците, че това въщност съвсем не е единствената му възможност. Той разпорежда изтегляне на американските ядрени оръжия от територията на Франция и изважда френския флот от обединеното командване на НАТО, а през 1966 г. – и френските сили изобщо. Но преди да предприеме тази съдбоносна стъпка, Дъо Гол се сблъска с енергичния млад президент на Съединените щати Джон Ф. Кенеди.

Кенеди представлява новото поколение американски лидери. То е воювало през Втората световна война, но не е играло решаваща роля в нея; подкрепяло е изграждането на следвоенния ред, но не е било сред създателите му. Предшествениците на Кенеди, „присъствали при раждането“, се стремят преди всичко да запазят построеното. Администрацията на Кенеди се стреми към нова све-

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

товна архитектура. Труман и Айзенхауер виждат в Атлантическия съюз средство, с което да се противопоставят на съветската агресия; Кенеди иска да изгради атлантическа общност и с нея да поведе човечеството към онова, което по-късно е наречено нов световен ред.

В преследването на тази цел администрацията на Кенеди развива двустранен подход, за да намери рационално приложение на ядрените оръжия, и в същото време разработва политическо определение на разбирането си за атлантическата общност. Катастрофалните последици от властващата доктрина за масиран контраудар потрисат Кенеди. Под ръководството на блестящия си министър на отбраната Робърт Макнамара той се впуска в създаването на стратегия, включваща и друг военен избор освен пълно унищожение и капитулация. Администрацията на Кенеди засилва ударението върху конвенционалните въоръжения и се опитва да открие ограничена употреба на атомните оръжия. Растващата уязвимост на Америка от съветско ядрено нападение води до появата на така наречената стратегия на гъвкав отпор с командна система и многообройни възможности, които биха позволили на Съединените щати да определят съобразно с поведението на противника как и с какви оръжия да се води войната и при какви условия да се прекрати.

За да работи такава стратегия обаче, ядрените оръжия трябва да се намират под централизиран, тоест американски, контрол. Кенеди възприема френската ядрена програма като „враждебна“ за НАТО, а неговият министър на отбраната остро порицава идеята за европейски ядрени сили, включително британски, с епитети като „опасни“, „скъпи“, „обречени на овехтяване“ и „невдъхвани доверие“. Заместник държавният секретар Джордж Бол добавя аргумента, че „трупането на ядрени оръжия няма логичен завършек“⁽¹⁸⁾.

Тъй че администрацията на Кенеди настоява за „интеграция“ на всички настовски ядрени сили, като предлага за целта да се изградят Многостраничните сили на НАТО (МСС). Идеята е неколкостотин ракети с радиус на действие 2500-3000 км да се монтират на кораби под командването на НАТО. За да се подчертава съюзническият характер на тази сила, екипажите ще са многонационални.⁽¹⁹⁾ Но понеже Съединените щати запазват право на вето, Многостраничните сили не решават основната ядрена дилема на НАТО; те или ще са в повече, или ще са безполезни.

На 4 юли 1962 г. Кенеди оповестява тържествена Декларация за взаимна обвързаност между Съединените щати и Обединена Европа. Политически и икономически интегрираната Европа ще стане равностоен партньор на Съединените щати, споделяйки бремето и задълженията на световен лидер.⁽²⁰⁾ Във франкфуртската Паулскирхе, място на либералното Германско национално събрание през 1848 г., Кенеди произнеся реч, в която подробно разяснява символичното значение на декларацията и свързва перспективата за атлантическо партньорство с европейската интеграция:

Само единна Европа може да ни предпази от разпадане на съюза. Само такава Европа ще позволи пълна реципрочност в отношенията през океана и ще реши проблемите в Атлантическия съюз. Само с такава Европа можем да водим пло-

Дипломацията

дотворен и равностоен диалог, с равностойни отговорности и равностойна по-жертвователност.⁽²¹⁾

Красноречивото предизвикателство на Кенеди хвърля камък в блатото на европейската двойственост, съставена от нарастваща икономическа мощ и чувство за военна слабост, особено в ядрената област. Качествата, които правят гъвкавия отпор така привлекателен и нужен за Съединените щати, всяват съмнения у съюзниците им. Практическата последица от стратегията на гъвкавия отпор е, че тя предоставя на Вашингтон по-голяма политическа свобода при вземането на решението да се започне война – което пък Дъй Гол се стреми да ограничи с *force de frappe*, както нарича френското ядрено оръжие, когато най-сетне е създадено през 60-те години. Търсендата от Америка възможност за обсъждане и гъвкавост затвърждава френските аргументи в полза на ядрената автономия като предпазно средство срещу евентуално американско колебание в критичен момент. Америка се стреми да засили възпирането, за да направи по-достоверна ядрената заплаха, докато повечето съюзници предпочитат да поставят възпирането на точно обратна основа – увеличаване на риска за противника с придвижване към стратегията за масиран контраудар без оглед на последиците. Какво да се прави, ако бълфът не успее, не се обмисля, макар че възможността за отстъпление не може да се изключи.

Спорът за военната интеграция съдържа теологичен елемент. В мирно време командването на НАТО действа като планиращ щаб: оперативно силите на всяка страна остават под национално командване и правото да се изтеглят частично е толкова несъмнено, че никога не се оспорва. Френски войски са изтеглени и изпратени в Алжир, както и американски при редица близкоизточни кризи – в Ливан през 1958 г., по време на Арабско-израелската война от 1973 г. и на Войната в Залива през 1991 г. Докато спорят по теологията и достойнствата на „интеграцията“, нито Съединените щати, нито Франция посочват какви общи действия са възможни под етикета „интеграция“, а не са предвидени в по-свободната френска концепция за сътрудничество. Но никакво споразумение за командването не може да разреши политическия най-вече въпрос, поставен от Дъй Гол:

Американците, наши приятели и съюзници, дълго време сами притежаваха ядрен арсенал. Докато само те имаха такъв арсенал и докато изразяваха воля да го използват незабавно, в случай че Европа бъде нападната... американците действаха така, че за Франция въпросът за евентуално нахлуване не е съществувал, тъй като вероятност от удар нямаше... Но впоследствие Съветският съюз също се сдоби с ядрен арсенал, достатъчно голям да заплаши съществуването на Америка. Естествено, не правя изчисления – ако изобщо може да се съпостави една гибел с друга гибел, – но новият гигантски факт е налице.⁽²²⁾

Аферата „Скайболт“ изкарва на повърхността всички скрити конфликти. През цялата си политическа кариера Дъй Гол се е противопоставял на „специалните отношения“ между Америка и Великобритания, защото според него те символично придават на Великобритания статут на велика сила, принизявайки Фран-

ция до второстепенна позиция. Наистина Кенеди предлага да подпомогне френската ракетна програма колкото британската. Но за Дъо Гол в отсянката между интеграция и координация се съдържа същината на истински независимата политика. Фактът, че Споразумението от Насау е договорено между английско-американските лидери и е съобщено на Дъо Гол чрез медиите, гарантира отхвърлянето му от генерала. А и той няма намерение да обвързва ядрения капацитет на страната си с технологии, чиято разработка може да бъде преустановена всеки момент като „Скайл bolt“. На пресконференция от 14 януари 1963 г. Дъо Гол отхвърля предложението на Кенеди така, както го е получил, чрез медиите, отбелязвайки саркастично: „Естествено, аз само споменавам за предложението и споразумението, защото те са публикувани и съдържанието им се знае.“⁽²³⁾

Дъо Гол освен това използва случая, за да наложи вето на влизането на Великобритания в Общия пазар, и да отхвърли становището на Кенеди, че европейските съюзници трябва да се организират на наднационален принцип:

Всяка система, която предполага да предадем суверенитета си на овластени международни асамблеи, е несъвместима с правата и задълженията на Френската република. Освен това такава система без съмнение ще се окаже безпомощна да поведе бързо народите, като започнем от нашия народ, натам, където те се стрелят телом и духом.⁽²⁴⁾

Ала истинското си предизвикателство към американските ръководители Дъо Гол отправя няколко дни по-късно. Дъо Гол и Аденауер подписват договор за взаимно приятелство, който предвижда постоянни консултации по всички важни въпроси:

Двете Правителства ще се консултират взаимно преди вземането на каквото и да е решения по всички въпроси на външната политика и на първо място по въпроси от общ интерес, за да изработят, доколкото е възможно, близки позиции.⁽²⁵⁾

По същество договорът не е нищо особено. Той е един празен съд и ще добие съдържание, доколкото френските и германските лидери го напълнят с годините. Символично обаче има огромно значение. Откакто Бисмарк е слязъл от сцената през 1890 г., Франция и Великобритания са били противници на Германия във всички международни кризи. Сега, когато Дъо Гол изключва Великобритания от Общия пазар въпреки силния американски натиск, германският канцлер спасява Франция от изолация. Франция не е достатъчно силна, за да налага решения по важни въпроси, но подкрепена от Германия, е достатъчно силна, за да блокира решението на другите.

В последна сметка нещата опират до въпроса, защо си сътрудничат нации. Според американското гледище всички разумни народи накрая стигат до едни и същи изводи; тъй като общите цели са повече или по-малко даденост, ударението пада върху механизите, с които да се достигне подразбиращата се хармония. Европейският подход извира от многовековна история на сблъсъ-

Дипломацията

ци между национални интереси; изглаждането им е сърцевина на европейската дипломация. Европейските лидери приемат хармонията за нещо, което трябва да се добавя към обстановката случай по случай с цената на съзнателни държавнически усилия. Тъкмо това убеждение се оспорва при разискванията за ядрения контрол през 60-те години; то е в сърцевината на Дъголовото отхвърляне на идеята за наднационална Европа и отново се възражда при дебатите за договора от Маастрихт през 90-те години. Несъмнено Дъо Гол е движен и от не толкова философски мотиви. Като последовател на Ришельо той смята, че доминиращата роля на Франция в Европейската общност е застрашена от влизането на Великобритания както поради тежестта ѝ, така и заради привързаността ѝ към Съединените щати.

Колкото и egoистични да са отговорите на Дъо Гол, питанията му засягат същността на международната роля на Америка особено в периода след Студената война, защото един от най-трудните уроци, които ѝ предстои да научи, е, че нациите си сътрудничат дълго време само когато имат общи политически цели, и че американската политика трябва да се съсредоточи по-скоро върху целите, отколкото върху механизмите за постигането им. Един функциониращ международен ред трябва да оставя достатъчно място за различните национални интереси. Стремежът трябва да бъде обединяването им и в никакъв случай пренебрегването.

Възвишенната мечта на Кенеди за атлантическото партньорство като за покрив, опрян на двата стълба Европа и Америка, среща упоритата съпротива на Дъо Гол, който предлага много по-сложна, макар и не толкова възвишена, структура от отношения. Концепциите отразяват историческото наследство и ценностите на две страни. Идеите на Кенеди оствременяват заветите на Уилстън и Франклайн Делано Рузвелт; концепцията на Дъо Гол е сложна версия на класическото европейско равновесие, основана върху разделена Германия, западно-германско икономическо превъзходство, френско политическо водачество в Европейската общност и американска ядрена протекция като застраховка.

След като всичко бива изречено и сторено, Дъо Гол е победен точно от налягането върху старомодния национален интерес, който е разбудил с такава сила. Мъдрият държавник не губи мярката. Брилянтният анализ на Дъо Гол е обезсилен от пропуска му да вземе предвид, че френските национални интереси са несъвместими с такова изостряне на разногласията, което би накарало Америка да се отдръпне от Европа – поне докато Съветският съюз е непокътнат. Франция може от време на време да осути някои американски намерения, но по нито един въпрос не е достатъчно силна, за да се наложи.

Независимо дали Дъо Гол е пренебрегвал тази истина, или е бил твърде горд, за да я признае, той редовно изостря чисто философските си предложения до атака срещу американските намерения, превръщайки френската политика в системно сеене на недоверие сред съюза. Междувременно Дъо Гол проваля собствения си план. Предпоставката, че вземането на решение за мир или война е политически въпрос, е съвсем основателна, а идеята за директорат правилно насочва вниманието към задължителното съгласуване на политическите цели, особено извън обхвата на Атлантическия съюз.

Концепции на Западното единство: Макмилан, Дъо Гол...

Но Дъо Гол е склонен да довежда убедителните си аргументи до саморазрушителна крайност. Едно е да се отхвърлят структури, които правят съгласието задължително и предотвратяват самостоятелни действия чрез процедурни средства, и съвсем друго – да се превръщат атлантическите отношения в постоянно противопоставяне между Европа и Америка. Властвата му тактика влиза в твърде рязко противоречие с американските разбирания за международни отношения, особено в рамките на съюз, и е несъвместима с поведението на другите членове на НАТО, принудени да избират между Вашингтон и Париж и неизменно клонящи към Съединените щати.

Това с особена сила важи за отношенията между Франция и Германия. Дъо Гол превръща френско-германското сътрудничество в крайъгълен камък на френската външна политика. Той има подкрепата на Германия за берлинската си политика, както и голямо разбиране към възгледите си за ядрения контрол, но има граница, която нито един германски държавник не би преминал, за да не се откъсне от Съединените щати. Колкото и силни да са беспокойствата, причинени от някои американски политически решения, германските лидери нямат желание да остават срещу Съветския съюз, подкрепяни единствено от Франция. Независимо как германските лидери оценяват английско-американската позиция по въпросите за ядрения контрол и европейската интеграция, никой от тях не би се облегнал на слабата френска сила вместо на огромния ядрен потенциал на Съединените щати и не би пренебрегнал заради френската политическа подкрепата на Америка. Следователно има вграден праг, до който Дъо Гол може да стигне в антиамериканската си позиция; усилията му да предотврати появата на националистическа Германия са заредени с опасността немският национализъм да потърси други полета за маневриране.

Характерно за кризите през 60-те години е, че загълхват от само себе си. След Берлинската криза от 1958-1963 г. няма челно предизвикателство към Западна Европа от страна на Съветския съюз. След кризите в Атлантическия съюз от 1960 до 1966 г. американските и френските концепции съживителстват мирно. През 70-те години администрацията на Никсън в своята „Година на Европа“ се опитва в никаква степен да възроди духа на подхода на Кенеди с по-скромни предложения. Начинанието се разбива о старата скала на голистката опозиция, изтъкваща почти същите основания. От време на време Франция се опитва да създаде наистина независим европейски военен потенциал, но американските възражения и немската двусмисленост осуетяват тези планове. С десетилетията и американският, и френският подход са задминати от събитията.

По ирония на съдбата след Студената война двамата опоненти се озовават в обстановка, при която сътрудничеството им се превръща в ключ за плодотворни атлантически и европейски отношения. Уилсънианская представа за общност от демократични страни, които се развиват на базата на общи стремежи и разделение на труда, е подходяща за международния ред през 50-те и 60-те години, характерен с извънредната външна заплаха от тоталитарната идеология и почти пълния ядрен монопол и икономическото превъзходство на Америка. Ала изчезването на еднозначната обединяваща заплаха и идеологическият

Дипломацията

крах на комунизма, както и по-равномерното разпределение на икономическо-то могъщество налагат на международния ред нуждата от по-прецизен баланс между националните и регионалните интереси. Комунизмът наистина претърпя пълен провал, както предричаха Кенан, Ачесън и Дълес. Но в края на този път не се появи светът на Уилсъновия идеализъм, а злокачествена форма на същия национализъм, която Уилсън и последователите му смятат за „старомоден“. Дъо Гол не би се учудил от този нов свят. Не ще и дума, едва ли би го приел за „нов“. По-скоро би заявил, че си е съществувал през цялото време, едва-едва прикрит от преходното явление на двуполюсната хегемония.

Но в същото време крахът на комунизма и обединението на Германия опровергават някои от оценките на Дъо Гол. Скептично настроен към всичко извън международната роля на собствената му страна, той надценява способността на Франция да направлява сама историческите процеси. „Новият световен ред“ е толкова враждебен към мечтата на Дъо Гол за френско политическо върховенство в Европа, колкото към неоспоримото глобално водачество на Америка. Обединена Германия вече не се нуждае от съюзническо потвърждение на законността ѝ срещу източногерманския съперник. И когато бившите съветски сателити също излизат на сцената, Франция осъзнава, че не ѝ достига силата да организира ново европейско равновесие без чужда помощ. Традиционната френска политика да се сдържа Германия чрез сближение с Русия е невъзможна поради двета предвидими пътя пред бившия Съветски съюз: ако изпадне в хаос и безредици, Русия ще е твърде слаба, за да бъде противотежест на Германия; ако надделее руският национализъм и държавата отново се централизира, хилядите ѝ ядрени глави ще я превърнат в прекалено силен за Франция партньор. А и едва ли такава държава ще избере Франция. Много по-вероятно е да я изкуши сътрудничество с Америка или с Германия. И накрая, всеки опит да се обкръжи Германия би разбудил овладявания досега от немските лидери национализъм, за да оживеят кошмарите на Франция. Следователно Америка остава най-сигурният, макар и теоретично най-трудният партньор на Франция, както и единствената съществуваща презастраховка за приятелската ѝ политика спрямо Германия.

И тъй, в края на пътя, по който първоначално Дъо Гол се е надявал да заобиколи Америка, а тя се е опитвала по-плътно да интегрира Франция в НАТО, сътрудничеството между двамата отдавнащи противници – донейде както и специалните отношения между Америка и Великобритания – се превръща в ключ за равновесието както и две поколения преди това с появата на Уилсън във Франция, за да освободи от безумието Стария свят и да разшири кръгозора му отвъд националната държава.

ГЛАВА XXXV

Виетнам: затъване в тресавището, Труман и Айзенхауер

В началото са добрите намерения. Две десетилетия след края на Втората световна война Америка е начало на процеса на изграждане на нов международен ред от останките на един разбит свят. Тя оздравява Европа и възстановява Япония, справя се успешно с комунистическата експанзия в Гърция, Турция, Берлин и Корея, сключва първите си мирновременни военни съюзи и стартира програма за техническо подпомагане на развиващите се страни. Държавите под американския чадър се радват на мир, просперитет и стабилност.

В Индокитай обаче действащите модели на американското включване в международните дела търпят провал. За пръв път в американския международен опит през XX век прискорбната връзка между ценностите и постиженията на нацията започва да изтънява. Прекалено универсалното прилагане на ценностите подтиква американците да ги поставят под въпрос и най-вече да се питат трябвало ли е да бъдат въвлечени във Виетнам заради тях. Отваря се пропаст между американската вяра в изключителната природа на собствения национален опит

Дипломацията

и компромисите и неяснотите, неотделими от геополитиката на съдържане на комунизма. Във виетнамската топилна американската изключителност се обръща срещу себе си. За разлика от други нации американското общество оспорва не практическите недостатъци на водената политика, а моралното право на Америка да се стреми към каквато и да е международна роля. Този аспект на споровете за Виетнам отваря рани, които са особено болезнени и трудно заразват.

Рядко последиците от действията на една нация се оказват толкова различни от първоначалните намерения. Във Виетнам Америка губи връзка с основния принцип на външната политика, формулиран от Ришельо три века по-рано: „...нещото, което ще трябва да бъде подкрепено, и силата, която ще трябва да го подкрепи, да стоят в геометрическа пропорция едно спрямо друго“ (виж глава III). Геополитическият подход, свързан с анализ на националните интереси, би трябвало да отличи стратегически важните от по-незначителните цели. Той би поставил въпроса, защо Америка приема за безопасно да не се намесва през 1948 г., когато комунистите покоряват огромен Китай, а идентифицира националната си сигурност с много по-малка азиатска страна, която е била зависима в продължение на 150 години и никога не е притежавала независимост в сегашните си граници.

Когато през XIX век архипрактикът на *Realpolitik* Бисмарк вижда, че двама от най-близките му съюзници – Австро-Унгария и Русия – се впускат в ожесточен спор за Балканите, той дава ясно да се разбере, че Германия няма да воюва заради проблеми на Балканите; по собствените му думи те не заслужават костите на един-единствен померански гренадир. Съединените щати не правят сметки по правилата на тази алгебра. През XIX век президентът Джон Куинси Адамс, ловък практик във външнополитическите дела, предупреждава сънародниците си да не се впускат извън страната си в преследване на „далечни чудовища“. За сметка на това уилсънианският подход към външната политика изличава разликата между отделните чудовища, които трябва да се унищожават. Универсалистко в подхода си към световния ред, уилсънианството не анализира относителното значение на различните държави. Америка е задължена да се бори за справедливост независимо от местните обстоятелства и геополитическите реалности.

През XX век един след друг президентите заявяват, че Америка няма „егоистични“ интереси; че основната ѝ, ако не и единствена национална цел са световният мир и прогресът. В речта си при встъпването в длъжност на 20 януари 1949 г. в подобен дух Труман обрича страната си да се бори за свят, в който „всички нации и народи са свободни да водят независима политика съгласно вижданията си“. Няма да се преследват чисто национални интереси: „Не искаем територии. Не налагаме на никого волята си. Не желаем привилегии, които не сме давали на другите.“ Съединените щати ще „подкрепят свобододолюбивите нации срещу агресията“ с „военни консултации и оборудване за свободните нации, които ще си сътрудничат с нас за поддържането на мира и сигурността“⁽¹⁾. Свободата на всяка независима нация се превръща в национална цел без оглед на стратегическото ѝ значение за Съединените щати.

ВИЕТНАМ: ЗАТЪВАНЕ В ТРЕСАВИЩЕТО, ТРУМАН И АЙЗЕНХАУЕР

В двете си обръщения при встъпването в длъжност Айзенхауер подема още по-екзалтирано същата тема. Той описва свят, в който владелици губят троновете си, обширни империи се разпадат и се появяват нови нации. Всред този кипеж съдбата е поверila на Америка задължението да защитава свободата пряко геополитически съображения и национални интереси. Айзенхауер дори загатва, че съобразяването с националните интереси противоречи на американската ценностна система, според която всички нации и народи са равни: „Ние възприемаме защитата на свободата и самата свобода като неделимо цяло, затова се отнасяме с еднакво уважение към всички страни и народи по света. Отхвърляме всяка инсинуация, че една раса или народ са по-низши или по-значителни в какъвто и да е смисъл.“⁽²⁾

Според Айзенхауер американската външна политика се различава от всички други; тя е по-скоро продължение на американските морални отговорности, а не резултат от баланса между рисковете и облагите. Пробният камък на американската политика е не толкова приложимостта ѝ, която се приема за гарантирана, а стойността ѝ: „Заштото историята не е поверявала за дълго грижите за свободата на слабите или нерешителните.“⁽³⁾ Водачеството е собствената ѝ награда; ползата за Америка е дефинирана като привилегия да помагаш на другите да си помогат сами. Подобен алtruизъм не може да има нито политически, нито географски граници.

В обръщението си при встъпването в длъжност Кенеди развива още по-нататък тезата за безкористието и дълга на Америка към света. Като обявява поколението си за наследник на първата в света демократична революция, той заклева с възвищени слова администрацията да не „допуска бавния упадък на човешките права, с които тази нация винаги е била свързана и с които и днес сме свързани у дома и в целия свят. Нека всяка страна независимо дали ни желае добро или зло, знае, че ще платим всяка цена, ще поемем всяко бреме, ще посрещнем всяка трудност, ще подкрепим всеки приятел, ще се противопоставим на всеки враг, за да осигурим оцеляването и тържеството на свободата“⁽⁴⁾. Благородството на глобалното американско обвързване не е прикачено към конкретен интерес на националната сигурност и не изключва нито една страна или район в света. Красноречивият призив на Кенеди е пълна противоположност на изявленето на Палмерстон, че Великобритания няма приятели, а само интереси. В устрема си към свобода Америка няма интереси, а само приятели.

При встъпването в длъжност на Линдън Джонсън на 20 януари 1965 г. общиноприетата позиция вече е кулминирала в представата, че външнополитическите ангажименти на Америка, органично свързани с демократичната форма на управление, изцяло са заличили разликата между вътрешните и международните ѝ задължения. Всеки чужденец според Джонсън може да се надява на помощ от Америка: „Вече постоянно живеем с ужасяващите беди и смутове, които някога наричахме „чужди“. И ако трябва да бъде пожертван животът на американци или похарчен от богатството на страната заради слабо познати страни, това е цената, която промяната изисква от убедеността ни и от поетия завет.“⁽⁵⁾

Дипломацията

Много по-късно става модно изказвания от този род да се цитират като пример за аргантността на силата или като лицемерни претексти за американската жажда за господство. Подобен лековат цинизъм изопачава същността на американската политическа вяра, която извлича от своята „наивност“ порив за изключителни стремежи. Повечето държави започват война, за да се защитят от конкретни, определими заплахи за своята сигурност. През този век Америка е участвала във войни – от Първата световна до Войната в Персийския залив през 1991 г. – преди всичко заради морални задължения, както са били разбирали, и за да се отхвърлят агресията и несправедливостта, в гарантиране на колективна сигурност.

Ангажиментът се възприема особено на сериозно от поколението американски лидери, преживели на младини Мюнхенската трагедия. В съзнанието им е запечатан урокът, че пропускът да се отблъсне агресията води до много повече усилия и жертви, за да бъде възпряна впоследствие. След Кордел Хъл всички държавни секретари неизменно правят този извод. Това е единственият пункт, по който Дийн Ачесън и Джон Фостър Дълес са единодушни.⁽⁶⁾ Геополитическият анализ на специфичните опасности, възникващи от комунистическо завладяване на някоя далечна страна, се подчинява на две повели: съпротива срещу агресията като абстракция и предотвратяване на по-нататъшното разпространение на комунизма. Комунистическата победа в Китай закрепва убедеността на американските политически мъже, че не бива да се търпи по-нататъшна комунистическа експанзия.

Политическите документи и официалните изявления от този период показват, че това убеждение е общоприето. През февруари 1950 г., четири месеца преди началото на корейския конфликт, Документ 64 на Съвета за национална сигурност обявява Индокитай за „ключов район в Югоизточна Азия, изложен на непосредствена заплаха“⁽⁷⁾. Меморандумът отбелязва началото на така наречената теория на доминото, според която, в случай че падне Индокитай, ще последват Бирма и Тайланд и тогава „балансът в Югоизточна Азия ще бъде сериозно застрашен“⁽⁸⁾.

През януари 1951 г. Дийн Ръск заявява, че „пропускът да следваме настоящия курс с всички възможни сили ще се окаже пагубен за нашите интереси в Индокитай и оттам – в останалата част на Югоизточна Азия“⁽⁹⁾. През април 1950 г. Документ 68 на Съвета за национална сигурност обявява, че в Индокитай е заложено на карта глобалното равновесие: „...всяко по-нататъшно значително разширяване на кремълското господство над района ще създаде невъзможност да се изгради коалиция, достатъчно сила, за да се възпротиви на Кремъл.“⁽¹⁰⁾

Но наистина ли, както предполага документът, всяка комунистическа придобивка разширява зоната, контролирана от Кремъл – особено като се има предвид титовизмът? И може ли да се приеме, че присъединяването на Индокитай към комунистическия лагер само по себе си променя глобалния баланс на силите? Тези въпроси не се повдигат и Америка пропуска да осмисли геополитическата реалност, че в Югоизточна Азия достига точката, където глобалният ангажимент се превръща в свръхекспанзия – както вече е предупредил Уолтър Липман (виж глава XVIII).

Наистина има различия в естеството на заплахата. В Европа главната заплаха идва от съветската свръхсила. В Азия американските интереси са заплашени от второстепенни сили, в най-добрия случай сурогати на Съветския съюз, като влиянието му върху тях е съмнително – или поне така трябва да бъде възприемано. На практика във Виетнамската война Америка воюва със сурогата на сурогат, като всеки изпитва дълбоко недоверие към по-стария партньор. Съгласно американските анализи глобалното равновесие е заплашено от Северен Виетнам, самият той контролиран от Бейджин, който пък е контролиран от Москва. В Европа Америка защитава исторически обособени държави; в Индокитай си има работа с общества, които за пръв път изграждат държави с този обхват. Европейските нации са с многовековни традиции в сътрудничеството за защита на баланса на силите. В Югоизточна Азия държавността се ражда, концепцията за баланс на силите е непозната и няма precedent за сътрудничество между съществуващите страни.

Тези фундаментални различия между геополитиката в Европа и в Азия водят с американските интереси и в двата континента да удавени в универсалисткия идеологически подход към външната политика. Чешкият преврат, блокадата на Берлин, изпробването на съветската атомна бомба, комунистическата победа в Китай и комунистическото нападение срещу Южна Корея се събират от американските ръководители в една и съща глобална заплаха – централно контролирана глобална конспирация. *Realpolitik* би се стремила да ограничи корейския конфликт във възможно най-тесни граници; манихейският американски подход действа в противоположна посока. Придавайки на Корея глобално значение, Труман не само изпраща американски военен контингент там, но и обявява значително увеличение на военната помощ за Франция в борбата ѝ срещу индокитайските комунистически партизани (наричани виетмин) и нареджа на Седми флот да защитава Тайван. Американските политици откриват аналогия между едновременния удар на Германия в Европа и на Япония в Азия през Втората световна война и действията на Москва и на Бейджин през 50-те години: Съветският съюз е в ролята на Германия, Китай – на Япония. Към 1952 г. Съединените щати поемат една трета от военните разходи на Франция в Индокитай.

Влизането на Америка в Индокитай поражда нов морален проблем. НАТО защитава демокрациите; американската окупация на Япония въвежда демократични институции в страната; Корейската война се води, за да се обезкуражат посегателствата върху независимостта на малките нации. В Индокитай обаче политиката на сдържане първоначално се изразява предимно в геополитически термини, което силно затруднява вписването ѝ в преобладаващата американска идеология. На първо място защитата на Индокитай се сблъскава с традиционната американска антicolonialна политика. Технически, като френски колонии, страните от Индокитай не са нито независими, нито демократични. Макар че през 1950 г. Франция обявява трите си колонии – Виетнам, Лаос и Камбоджа, за „асоциирани страни във Френския съюз“, преобразуването не означава независимост, защото Франция се страхува, че ако им я даде, впоследствие ще трябва да направи същото и в Северна Африка с Тунис, Алжир и Мароко.

Дипломацията

По време на Втората световна война американските антиколониални чувства с особена сила се насочват към Индокитай. Рузвелт не обича Дъо Гол и по тази причина не е почитател на Франция, особено след капитулацията ѝ през 1940 г. През цялата война той обмисля идеята да постави Индокитай под попечителството на ООН⁽¹¹⁾, макар че на Ялтенската конференция не споменава за замисъла си. Идеята е изоставена от Трумановата администрация, която се нуждае от подкрепата на Франция за основаването на Атлантическия съюз.

Около 1950 г. се решава, че в името на сигурността на свободния свят Индокитай трябва да бъде запазен от комунистически попълзновения. На практика това означава подмяна на американските антиколониални принципи и подкрепа за френските битки в Индокитай. Труман и Ачесън не виждат друг избор, защото според Съвета на началник-щабовете американските войски са разпръснати до краен предел с ангажиментите към НАТО и в Корея и дори при нападение на Китай в Индокитай не може да бъде изпратен нито един войник.⁽¹²⁾ И двамата не виждат друга възможност, освен да разчитат на френската армия, която трябва да съкруши индокитайските комунисти с финансовата и техническата помощ на Америка. След победата Америка възnamерява да се върне към стратегическите и антиколониалните си принципи и да настоява за независимост.

Оказва се, че първият американски ангажимент през 1950 г. създава модела за бъдещата намеса в този район: обширна, за да обвърже Америка, но и недостатъчна за решаващо въздействие. В началните етапи на затъването причините са най-вече непознаване на действителните условия и почти пълната невъзможност да се провеждат операции през две равнища френска колониална власт и местните власти, които така наречените асоциирани страни Виетнам, Лаос и Камбоджа са получили разрешение да създадат.

За да не бъдат заклеймени като съмишленици на колонализма, Съветът на началник-щабовете и Държавният департамент се стремят да защитят морално страната си, упражнявайки натиск върху Франция да даде независимост на тези страни.⁽¹³⁾ С деликатната задача се заема Държавният департамент и изразява отношението си към сложността на проблема, наричайки програмата за Индокитай операция „Яичена черупка“. За жалост наименованието съдържа по-голямо разбиране за дилемата, отколкото самата същност на програмата. Идеята е Франция да бъде подтикната да даде независимост на Индокитай, без да спира антикомунистическата война.⁽¹⁴⁾ Никой не обяснява защо Франция трябва да рискува живота на войниците си във война, която ще отстрани присъствието ѝ в района.

Дийн Ачесън описва дилемата с характерния си сарказъм. Съединените щати, казва той, могат да загубят, ако продължават да подкрепят френските „старомодни колонизаторски нагласи“, но, от друга страна, ако прекалено много притискат Франция, тя просто може да напусне района с аргумента: „Чудесно, вземете цялата страна. Ние не я искаме.“⁽¹⁵⁾ „Решението“ на Ачесън се оказва повторение на противоречията на американската политика: увеличаване на американската помощ за Индокитай с едновременен натиск върху Франция и избрания от нея местен управител Бао Дай „да привлекат на

своя страна националистите“⁽¹⁶⁾. Ачесън не предлага никакъв план за разрешаване на дилемата.

Към края на Трумановата администрация измъкването става официална политика. През 1952 г. документът на Съвета за национална сигурност формулира теорията на доминото и я натоварва с настъпителност. Евентуалното нападение срещу Индокитай е наречено „опасност, породена от самото съществуване на враждебния и агресивен комунистически Китай“⁽¹⁷⁾, и нататък се заявява, че загубата дори на една страна в Югоизточна Азия ще доведе до „сравнително бързо завладяване на всички останали или поне до обвързването им с комунизма. Нещо повече, има голяма вероятност то да бъде последвано от обвързване с комунизма на цяла Югоизточна Азия и Индия, а по-късно и на Средния изток (вероятно с изключение на Турция и Пакистан)“⁽¹⁸⁾.

Ако преценката е реалистична, този огромен провал неизбежно ще застраши сигурността и стабилността в Европа и ще „направи изключително трудно предотвратяването на едно японско присъединяване към комунизма“⁽¹⁹⁾. Меморандумът на СНС не обсъжда въпроса, защо провалът ще е толкова автоматичен и глобален. Преди всичко в него не се изследват възможностите да се изгради преграда по границите на по-стабилните Малая и Тайланд – план, подкрепян от британските лидери. Освен това съюзниците на Америка не споделят дългосрочните ѝ опасения за Европа и впоследствие системно отказват да се включват в защитата на Индокитай.

Изводът, че в Индокитай е заложена потенциална катастрофа, е последван от предписване на несъобразено с проблема, а в този случай и несъстоятелно лекарство. Поне за известно време патовото положение в Корея отстранява желанието на Америка да започне друга сухоземна война в Индокитай. „Не можем да допуснем още една Корея, не можем да пратим сухопътни части в Индокитай“, заявява Ачесън. Ще е „безплоден ход и грешка да се бранят Индокитай в Индокитай“⁽²⁰⁾. Тази енigmатична реплика означава, изглежда, че след като Индокитай се е превърнал в средоточие на международното равновесие, но истинският източник на заплахата е Китай, Америка ще трябва да нападне Китай, поне по въздух и вода – тъкмо онова, на което Ачесън се е противопоставял в Корея. Остава отворен и въпросът, как да реагира Америка, ако французите и индокитайските им съюзници бъдат разбити от местните комунистически сили, а не от включилия се във войната Китай. Щом Ханой е сурогат на Байджин, а Байджин – агент на Москва, както са убедени и изпълнителната власт, и Конгресът, Съединените щати ще трябва да направят твърде сериозен избор между geopolитическите и антиколониалните си убеждения.

Днес знаем, че след като печели Гражданската война, комунистически Китай започва да вижда в Съветския съюз най-сериозната заплаха за независимостта си, а в исторически план Виетнам изпитва същия страх от Китай. Следователно една комунистическа победа в Индокитай през 50-те години по всяка вероятност би изострила тези съперничества. Това също би било предизвикателство за Запада, но без да е централно насочвана глобална конспирация.

От друга страна, аргументите в меморандума не са толкова слаби, колкото по-късно изглеждат. Дори и без централна конспирация и невежеството на За-

Дипломацията

пада по онова време теорията на доминото *все пак* може би е била вярна. Мъдрият и проницателен премиер на Сингапур Ли Куаню определено мисли така, а обикновено се е оказвал прав. Непосредствено след войната комунизмът притежава значителен идеологически динамизъм. Едва следващото поколение става свидетел на пълния му банкрот в икономиката. Много хора в демокрациите и особено в нас скоро получилите независимост страни смятат, че комунистическият свят има потенциала да надмине промишлено капиталистическия. Правителствата в много от новите независими страни са уязвими и застрашени от вътрешна нестабилност. По времето, когато е изготвен меморандумът, в Малая се води комунистическа партизанска война.

Вашингтонските политици имат сериозни основания да се тревожат от нахлуването в Индокитай на движението, погълнало Източна Европа и победило в Китай. Независимо дали комунистическата експанзия е централно направлявана или не, тя изглежда набрала достатъчно ускорение, за да увлече крехките нови нации в Югоизточна Азия в антизападния лагер. Същинският въпрос не е дали някои плочки от доминото ще паднат в Югоизточна Азия, което не е изключено, а дали в района няма други, по-подходящи места за разделителната линия – например около страните, където политическата стабилност и сигурност са под контрол, като Малая и Тайланд. Разбира се, заключението на документа на Съвета за национална сигурност е, че ако падне Индокитай, дори Европа и Япония могат да повярват в непобедимостта на комунистическата вълна и да се опитат да се нагодят към нея.

Труман завещава на наследника си Дуайт Д. Айзенхауер годишна програма за военна помощ на Индокитай в размер на 200 милиона долара (равностойни на около 1 милиард долара през 1993 г.) и стратегическа теория вътре на политика. На Трумановата администрация не ѝ се налага да се справя с потенциалната пропаст между стратегическата доктрина и моралните убеждения или да се сблъска с необходимостта от избор между geopolитическите принципи и американските възможности: отговорността да се справи с първото предизвикателство се пада на Айзенхауер; за Кенеди, Джонсън и Никсън остава второто.

Администрацията на Айзенхауер не поставя под въпрос ангажимента на Америка в Индокитай – тя го наследява и се опитва да намери допирни точки между стратегическата си доктрина и моралните принципи, като упражнява натиск за реформи в Индокитай. През май 1953 г., четири месеца след встъпването си в длъжност, Айзенхауер наставлява американския посланик в Париж Дъглас Дилън да притисне французите да назначат нови, авторитетни водачи, които да „постигнат победа“ в Индокитай, като в същото време заявят „ясно и недвусмислено, колкото пъти е необходимо“, че ще дадат независимост „веднага след победата над комунистите“⁽²¹⁾. През юли Айзенхауер се оплаква на сенатора Ралф Фландърс, че френското обещание за даване на независимост е „мъгливо и заобиколно, а не смело, открито и многократно изразявано“⁽²²⁾.

За Франция въпросът отдавна е надхвърлил границите на политическите реформи. Нейните войски в Индокитай са въвлечени в безплодна партизанска война, за каквато им липсва всякакъв опит. При конвенционална война с

ВИЕТНАМ: ЗАТЬВАНЕ В ТРЕСАВИЩЕТО, ТРУМАН И АЙЗЕНХАУЕР

ясно очертани фронтове обикновено побеждава по-добре въоръжената страна. За разлика от нея при партизанската война няма ясно определени позиции и въоръжените сили се крият сред цивилното население. Конвенционална война се води, за да се установи контрол над територии; при партизанската целта е да се защити населението. И понеже не са обвързани със защитата на конкретна територия, партизанските въоръжени сили до голяма степен са в състояние да определят полесраженията и да регулират жертвите и на двете страни.

При конвенционална война 75 % успешни сражения осигуряват победата. При партизанската война 75 % от времето, употребено за защита на населението, означава разгром. 100 % процента сигурност в 75 % от страната е по-добре от 75 % сигурност в 100 % от страната. Ако отбранителните сили не са в състояние да осигурят почти пълна безопасност за населението поне в област, смятана за важна, рано или късно партизаните побеждават.

Основното уравнение в партизанската война е колкото просто, толкова и трудно за осъществяване: партизанската армия побеждава, докато съумява да избегне загубите; редовната армия губи, докато не нанесе решаващо поражение. Патовото положение е почти изключено. Всяка страна, която започва партизанска война, трябва да се подготви за продължителни сражения. Партизанската армия може дълго да прилага тактиката на внезапен удар и оттегляне дори и когато силите ѝ значително намалеят. Чистата победа е изключително рядка; обикновено успешните партизански войни се водят с години. Най-забележителните примери на победа над партизанските сили са в Малая и Гърция, където защитниците успяват, защото прекъсва външното снабдяване на партизаните (в Малая благодарение на географията, в Гърция – на разрива между Тито и Москва).

Нито френската армия, нито американската, тръгнала по стъпките ѝ 10 години по-късно, съумяват да се справят със загадките на партизанската война. И двете се сражават по единствения начин, който познават и за който са били обучени и екипирани: класическа конвенционална война с ясно очертана фронтова линия. Разчитайки на по-добро въоръжение, двете страни се стремят към война на изтощение. И в двета случая тази стратегия се обръща срещу самите тях, защото врагът се бие в собствената си страна и може търпеливо да изцежда силите им, докато във Франция и Америка се надигат вълна от недоволство и призови за прекратяване на войната. Броят на жертвите расте, а критериите за оценка на постигнатото остават неубедителни.

Франция стига до поражение по-бързо от Америка, защото военните ѝ части, пръснати в опит да задържат Виетнам под контрол, са малобройни – една трета от контингента, който Америка ще използва, за да контролира половина-та страна. Франция се провала, както и Америка след 10 години: концентрират ли се силите около големите градове, комунистите завладяват големи части от провинцията; навлезе ли се в провинцията, комунистите започват да нападат един след друг градовете и укрепленията.

Има във Виетнам нещо, което замъглява разума на всеки чужденец, посмявал да нахлуе в него. Странно изглежда, но Френско-виетнамската война стига връх-

Дипломацията

ната си точка на един кръстопът, наречен Диен Биен Фу, разположен в отдалечения северозападен край на Виетнам недалеч от лаоската граница. Франция разполага там елитни части с надеждата да подмами комунистите за голямо сражение, но всъщност се насяда в ситуация, която не може да доведе до победа. Ако комунистите решат да не обръщат никакво внимание на разгръщането, френските части просто остават изолирани от много по-важни стратегически райони. Ако обаче комунистите захапят примамката, това означава, че са убедени във възможността да извоюват решителна победа. Франция се е изправила пред две вероятности: несъстоятелност на плана или поражение.

Французите прекалено много подценяват държавността и изобретателността на своя противник, както и американците 10 години по-късно. На 13 март 1954 г. северновиетнамците нанасят масиран удар по Диен Биен Фу, като в самото начало превземат две изнесени напред укрепления, които е трябвало да контролират околността. В атаката си използват артилерия, с каквато никой не е допускал, че разполагат, но те са я получили от Китай след войната в Корея. Оттук насетне изтребването на оцелелите френски части е въпрос на време. Съсипано от започналата война на изтощение и невиждащо съмисъл да продължава битката само за да се изтегли от Индокитай под американски натиск, новото френско правителство приема съветското предложение за свикване на конференция за Индокитай в Женева през април.

Наблизаването на конференцията кара комунистите да засилят военното напрежение, което пък принуждава администрацията на Айзенхауер да избира между теорията и възможностите си. Падането на Диен Биен Фу би принудило Франция да предаде значителна част от страната, ако не и цялата, в ръцете на комунистите. В противен случай е необходима по-сериззна военна ескалация, за каквато Франция няма нито сили, нито желание. Съединените щати трябва да решат дали да подкрепят теорията на доминото с военна намеса.

При посещение на началник-щаба на френската армия генерал Пол Ели във Вашингтон на 23 март началникът на Съвета на началник-щабовете адмирал Артър Радфорд намеква, че е за масирана въздушна атака срещу позициите на комунистите около Диен Биен Фу, включително с атомни бомби. Но Дълес е твърде голям привърженик на колективната сигурност, за да предприеме подобна стъпка без предварителни дипломатически сондажи. В реч на 29 март 1954 г. той всъщност призовава към колективни военни действия за спасяването на Индокитай от комунистите, като използва традиционния аргумент на противниците на политиката на отстъпки, че отсъствието на незабавна реакция впоследствие ще има много по-висока цена:

...безогледното налагане на политическата система на комунистическа Русия и на нейния китайски комунистически съюзник в Югоизточна Азия ще представя огромна заплаха за цялото свободно човечество. Съединените щати смятат, че такава възможност в никакъв случай не може да се приема пасивно и че те са длъжни да ѝ се противопоставят със съвместни действия. Така може да се стигне до сериозни рискове, но те са много по-малко сериозни от онези, пред които ще се изправим след няколко години, ако не се осмелим да бъдем решителни днес.⁽²³⁾

ВИЕТНАМ: ЗАТЬВАНЕ В ТРЕСАВИЩЕТО, ТРУМАН И АЙЗЕНХАУЕР

Под знамето на „съвместните действия“ Дълес предлага създаването на коалиция между Съединените щати, Великобритания, Франция, Нова Зеландия, Австралия и асоциираните индокитайски държави, която да спре комунистическото настъпление в Индокитай. Към призыва за съвместни действия се присъединява и Айзенхауер, но като че не за да подкрепи, а за да осути намесата. Началникът на канцеларията на Айзенхауер Шърмън Адамс описва по следния начин отношението на президента: „След като преди година бе избегнал тоталната война с червен Китай за Корея, когато имаше подкрепата на Обединените нации, той [Айзенхауер] нямаше намерение да предизвиква още една война в Индокитай... без участието на британските и другите западни съюзници.“⁽²⁴⁾

Айзенхауер въпълъща един странен феномен на американската политика: президентите, които са смятани за простодушни, често се оказват особено сложни личности. В този смисъл Айзенхауер е предшественик на Роналд Рейгън, защото успява да прикрие изключителните си манипулативни способности зад маската на топлосърдечност и общителност. Както и след две години по време на Суецката криза, и при започването на Берлинската, изказането на Дълес предполага твърда линия на поведение – в случая плана на Радфорд за въздушно нападение или някакъв негов вариант. Айзенхауер явно предпочита да избегне военната намеса. Той разбира достатъчно от военно дело, за да повярва, че един-единствен въздушен удар може да промени решително нещата, и не желае да прибягва до масиран контраудар (каквато е официалната стратегия) срещу Китай. Освен това не гори от желание да се впуска в продължителна война по суша в Югоизточна Азия. Нещо повече, натрупал е богат опит в коалиционната дипломация, за да е наясно с невъзможността от достатъчно бързи съвместни действия, които ще предотвратят участта на Диен Биен Фу. Несъмнено за Айзенхауер това е добър начин за измъкване от положението, тъй като той предпочита да загуби Индокитай, но не и да навлече на страната си обвинението, че води проколониална политика. Както пише в една непубликувана част от спомените си:

... позицията на Съединените щати като най-могъщата антиколониална сила има изключителна стойност за свободния свят... Затова моралната позиция на Съединените щати трябва да бъде пазена много повече от делтата на Тонкин и дори от цял Индокитай.⁽²⁵⁾

Каквито и лични възражения да са имали, Дълес и Айзенхауер правят сериозен опит да осъществяват съвместните действия. На 4 април 1954 г. Айзенхауер пише дълго писмо на Чърчил:

Ако те [французите] не се погрижат за това и Индокитай мине в ръцете на комунистите, крайният резултат от нашата и вашата глобална стратегическа позиция може да се окаже разрушителен, като се има предвид съответната промяна в съотношението на силите в Азия и Тихия океан. Зная, че това е недопустимо както за вас, така и за мен. Трудно е да си представим как Тайланд, Бирма и Индонезия ще бъдат държани настрана от комунистите. Не можем да допуснем това. Малая, Австралия и Нова Зеландия ще бъдат пряко застрашени. Веригата

Дипломацията

от острови ще бъде разкъсана. Икономическият натиск върху Япония, лишена от некомунистически пазари и източници на храна и сировини, ще се окаже толкова силен, че с времето е трудно да се прецени как може да бъде избегнато нагаждането на Япония към комунистическия свят, който тогава би съчетал работната сила и ресурсите на Азия с индустриалния потенциал на Япония.⁽²⁶⁾

Но Чърчил не се поддава на убеждаването и Айзенхауер не прави друг опит да го спечели за каузата. Колкото и да е верен на „особените отношения“ с Америка, Чърчил разсъждава като англичанин и за него Индокитай крие повече опасности, отколкото ползи. Той не приема предположението, че плочките на доминото ще започнат да падат толкова неумолимо или че загубата на една колония автоматично ще доведе до глобална катастрофа.

Чърчил и Антъни Идън вярват, че най-доброто място за защита на Югоизточна Азия са границите на Малая. Чърчил изпраща уклончив отговор, че Идън ще предаде отговора на кабинета на Дълес, който трябва да пристигне в Лондон. Заобикалянето на темата не оставя съмнения, че Великобритания търси начин да смекчи отрицателния си отговор за съвместни действия. Ако отговорът е бил положителен, Чърчил несъмнено е щял да го предаде лично. Да не говорим, че неприязната на Идън към Дълес е пословична. Още преди пристигането на държавния секретар Идън „смята за нереалистично да се очаква, че условията на победител могат да се налагат на непобеден враг“⁽²⁷⁾.

На 26 април Чърчил лично изказва резервите си пред адмирал Радфорд, който е на посещение в Лондон. Според официалния протокол Чърчил предупреждава за „война по периферията, където руснациите са силни и могат да мобилизират ентузиазма на националистите и на потиснатите народи“⁽²⁸⁾. Истината е, че Великобритания няма политически мотиви, за да се намесва в кауза, за която Чърчил мисли следното:

Британският народ не може да бъде убеден лесно от случилото се в далечните джунгли на Югоизточна Азия, но той знае много добре, че в Източна Англия се намира мощна американска база и че една война с Китай ще означава влизане на китайско-съветския пакт в сила и може да доведе до употребата на водородни бомби на нашите острови.⁽²⁹⁾

Най-вече една такава война би осуетила голямата мечта на ветерана, който кара последната година от мандата си – да организира среща на високо равнище със следсталинското ръководство, „която е замислена така, че да даде на руснациите възможност да осъзнават истинското могъщество на Запада и да им внуши, че всяка мисъл за война би била лудост“⁽³⁰⁾ (виж глава XX).

Вече е минало твърде много време и независимо от решението на Великобритания съвместните действия не могат да спасят Диен Биен Фу, който пада на 7 май, докато дипломатите обсъждат Индокитай в Женева. Както често се случва, когато се заговаря за колективна сигурност, съвместните действия се превръщат в алиби за бездействие.

Дебатите за интервенция при Диен Биен Фу показват преди всичко объркването, което започва да настъпва в политиката спрямо Виетнам, и растящата труд-

ност да се съчетаят геополитическите анализи, стратегическата доктрина и моралните убеждения. Ако е вярно, че една победа на комунистите в Индокитай би довела до падането на плочките на доминото от Япония до Индонезия, както предрича Айзенхауер в писмото си до Чърчил и на пресконференция от 7 април, Америка би действала сама независимо от реакцията на другите страни, още повече че военният принос на потенциалните участници в съвместните действия би бил почти символичен. Колкото и да са за предпочитане, съвместните действия едва ли са непременно условие за защитата на глобалния баланс, ако той е заложен на карта. От друга страна, почти по същото време, в което администрацията се опитва да организира съвместни действия, тя приема военната стратегия на „масиран контраудар“. Предложението да се атакува източникът на агресията въщност означава да се води война срещу Китай. И все пак липсва както моралното, така и политическото оправдание на евентуалния въздушен удар срещу страна, ненамесена пряко във Виетнамската война, и в защита на кауза, която Чърчил е характеризирал пред Радфорд като твърде периферна и прекалено опасна, за да бъде подкрепяна дълго от общественото мнение на Запада.

Без съмнение през първата година на власт следсталиновите управници на Кремъл не биха си позволили лесно сблъсък с Америка заради Китай. Тъй като обаче американските висши военни не са в състояние да опишат нито целите, нито вероятният резултат от един масиран удар срещу Китай (или в този случай срещу Индокитай) и тъй като независимостта на Индокитай още не е факт, липсва реалистична база за интервенция. Айзенхауер мъдро отлага апокалипсиса, докато се постигне съгласуваност на различните видове подходи. За жалост противоречията остават и след 10 години, когато Америка, забравила за изключителния размер на начинанието, самоуверено се заема със задачата, в която Франция се е провалила безславно.

И тъй като и Съветският съюз, и Китай се страхуват от американската на-меса, прикритите дипломатически заплахи на Айзенхауер и Дълес допринасят на Женевската конференция да се постигне далеч по-добър наглед резултат от този, който предполага военната ситуация. Женевското споразумение от юли 1954 г. предвижда разделяне на Виетнам по 17-ия паралел. И за да се остави възможност за обединение, разделението е определено не като „политическа граница“, а като административна мярка за улесняване на прегрупирането на военни сили преди провеждането на избори под международен контрол. Те трябва да се състоят до две години. В срок от 300 дни от трите индокитайски страни трябва да се изтеглят всички външни сили; премахват се чуждите бази, забраняват се военни съюзи с други страни.

Но повърхностният поглед на клаузите подвежда относно обвързващата сила и строгостта на Женевското споразумение. Отделни части от споразумението са подписани от различни участници, тъй че в крайна сметка липсват договарящи се страни и следователно – „колективни задължения“⁽³¹⁾. По-късно Ричард Никсън описва този миш-маш по следния начин: „Девет страни се събраха на конференция и произведоха шест едностранини декларации, три двустранни споразумения за временно прекратяване на огъня и една неподписана декларация.“⁽³²⁾

Дипломацията

В крайна сметка е сложен край на военните действия, Виетнам е разделен, а политическите разрешения са оставени за в бъдеще. Любителските анализи обикновено виждат в неяснотите на подобни споразумения израз на объркване или двуличие на споразумяващите се страни – същото обвинение е отправено и към Парижкото мирно споразумение от 1973 г. И все пак обикновено двусмислени документи, като Женевското споразумение, отразяват действителността; те уреждат каквото може да бъде уредено, с пълното съзнание, че за по-нататъшно прецизиране е необходим нов развой. Понякога такава интерлюдия позволява безконфликтната поява на ново политическо подреждане; понякога конфликтът избухва на нова сметка, принуждавайки всяка от страните да преоценят залога си.

През 1954 г. се създава патово положение, което нито една от страните не е в състояние да разчупи. Толкова скоро след смъртта на Сталин Съветският съюз не е подготвен за конфронтация и националният му интерес в Югоизточна Азия е периферен; Китай се страхува от нова война с Америка едва година след края на конфликта в Корея (особено в светлината на новата американска доктрина за масиран контраудар); Франция е в процес на изтегляне от района; Съединените щати нямат нито стратегия, нито обществена подкрепа за евентуална намеса; виетнамските комунисти не са достатъчно силни, за да продължат войната без външна помощ.

Същевременно постигнатото на Женевската конференция не променя и на йота базовите възгледи на главните участници. Администрацията на Айзенхauer е все така убедена, че Индокитай е ключът към азиатския, а може би и към глобалния баланс на силите; тя не отхвърля по принцип възможността от военна намеса, а само намеса на страната на колониална Франция. Северен Виетнам не изоставя целта си да обедини цял Индокитай под комунистическо управление, която лидерите му преследват от две десетилетия. Новото съветско ръководство продължава да заявява подкрепата си за международната класова борба. В доктринално изражение Китай е най-радикалната комунистическа страна и едва години по-късно става ясно, че обикновено прекарва идеологическите убеждения през филътра на националните си интереси. А китайското разбира не за собствените интереси включва нееднозначно отношение към присъствието на сериозна сила, дори и комунистическа, на южните граници на страната – неизбежен резултат от обединението на Индокитай под комунистическо управление.

Дълес маневрира умело сред този лабиринт. Той почти недвусмислено е склонен към военна интервенция и унищожаване на комунизма дори в Севера. Например на 13 април 1954 г. заявява, че единственият „задоволителен“ изход би бил пълното изтегляне на комунистите от Индокитай.⁽³³⁾ Вместо това се озовава на конференция, неизбежно придаваща известна легитимност на комунистическото управление в Северен Виетнам, което ще разширява комунистическото влияние в цял Индокитай. С поведението си на „пуритан в дом с лошо име“⁽³⁴⁾ Дълес се опитва да постигне споразумение, което, макар и „импровизирано“, трябва да е „неопетнено от френския колонализъм“.⁽³⁵⁾ За пръв път в хода на американската намеса във Виетнам стратегическите анализи и морал-

ните убеждения са в съответствие. Дълес определя американските цели като помош за „стигане до решения, които ще позволят на нациите от този район да получат по мирен път териториална цялост и политическа независимост със стабилни и свободни правителства и възможност да развиват икономиките си“⁽³⁶⁾.

Непосредствената трудност, разбира се, е отказът на Съединените щати официално да участват в Женевската конференция. Те се опитват хем да са на сцената, хем да ги няма – достатъчно, за да защитят принципите си, но и полу скрити, за да избегнат вътрешните нападки, че са изоставили някои от тях. Американската колебливост е изразена най-точно в заключителното изявление, че Съединените щати „са взели предвид“ декларациите и че „ще се въздържат от нарущаването им със заплаха или с употребата на сила“. В същото време изявленето предупреждава, че „всяко подновяване на агресията в нарушение на споменатите споразумения ще се разглежда със сериозна загриженост като тежка заплаха за международния мир и сигурност“⁽³⁷⁾. Не познавам друг пример в дипломатическата история, когато една нация гарантира споразумения, които е отказала да подпише и спрямо които е изразила толкова силни резерви.

Дълес не може да предотврати закрепването на комунизма в Северен Виетнам, но се надява да предотврати срутването на плочките на доминото в останалата част на Индокитай. Изправен пред еднаквите, както ги нарича Айзенхauer, злини на колониализма и комунизма, той отстранява френския колониализъм, за да се съсредоточи занапред върху възприрането на комунизма. Според него достойнството на Женева е създаването на политическа рамка, която съгласува военните и политическите цели на Америка и предоставя законна основа за противопоставяне на по-нататъшни комунистически ходове.

Комунистите пък се захващат да изградят своя система на управление северно от 17-ия паралел и преследват тази цел с характерната си жестокост, като убиват най-малко 50 000 души и затварят още 100 000 в концентрационни лагери. Около 80 000-100 000 комунистически партизани се придвижват на Север, докато 1 милион северновиетнамци бягат на Юг, където Съединените щати решават, че в лицето на Нго Дин Дием са открили лидер, заслужаващ подкрепа. Репутацията му на националист е безупречна; за жалост предаността към демокрацията не е сред силните му страни.

Мъдрият ход на Айзенхauer да не се обвърза с Виетнам през 1954 г. се оказва тактическо, а не стратегическо решение. След Женева двамата с Дълес продължават да вярват в решителното стратегическо значение на Индокитай. Докато районът налучква пътя си, Дълес доработва рамката за колективна сигурност, която не е успял да довърши няколко месеца по-рано. През септември 1954 г. е създадена Организацията за сътрудничество на страните от Югоизточна Азия (СЕАТО), като в нея членуват Съединените щати, Пакистан, Филипините, Тайланд, Австралия, Нова Зеландия, Великобритания и Франция. Липсват ѝ обаче обща политическа цел и средства за взаимна подкрепа. В случая по-многозначителен е наборът от страни, които отказват да влязат в СЕАТО. Индия, Индонезия, Малая и Бирма предпочитат да потърсят сигурност в неутралитета, а Женевските споразумения забраняват включването на трите индо-китайски държави. Европейските съюзници на Америка пък не са склонни да

Дипломацията

поемат рискове заради район, от който току-що са били прогонени. Всъщност Франция, а в по-малка степен и Великобритания се включват в СЕАТО, за да имат право на вето върху възможни прибързани според тях американски действия в района.

Формалните задължения, произтичащи от членството в СЕАТО, са доста неясни. Като изисква от участниците да се възправят срещу „общата опасност“ чрез „конституционните си процедури“, договорът не установява нито критерии за посочване на обща опасност, нито механизми за съвместно действие, както е при НАТО. И все пак СЕАТО съгласно вижданията на Дълес предоставя законовата рамка за защита на Индокитай. Странното е, че договорът е много по-конкретен при комунистическа агресия срещу трите индокитайски държави, възпрепятствани от Женевските споразумения да се присъединят към него, отколкото при комунистическа агресия срещу членките. Отделен протокол определя заплахите към Лаос, Камбоджа и Северен Виетнам като враждебни за мира и за сигурността на страните членки, предоставящи всъщност едностранни гаранции.⁽³⁸⁾

Сега всичко зависи от това, доколко новите държави в Индокитай и особено Северен Виетнам ще се превърнат в пълноценнни нации. Нито една от тях не е съществувала като политическа единица в сегашните си граници. Хюе е старата имперска столица. Французите са разделили Виетнам на три области: Тонкин, Анам и Кохинхина, с центрове съответно Ханой, Хюе и Сайгон. Районът около Сайгон и делтата на Меконг са колонизирани от виетнамците относително късно, през XIX век, почти с идването на французите. Местната власт съчетава обучени от французите държавни служители с истинско кълбо от тайни общества, така наречените секти – някои са свързани с религията, но всички се издържат и поддържат независимия си статут с ограбване на населението.

Новият управник Дием е син на служител в императорския двор в Хюе. Получил е образоването си в католически училища, няколко години служи в колониалната администрация в Ханой, но подава оставка, след като французите отказват да въведат някои от реформите, които предлага. После прекарва 20 години като независим изследовател в родината си или в чужбина – предимно в Америка, – отхвърляйки поканите на японците, комунистите и подкрепяните от Франция виетнамски управници за участие в разни правителства.

Лидерите на така наречените освободителни движения са типично недемократични личности; те прекарват дълги години в заточение или в затвора с представите за промените, които ще наложат, когато вземат властта. Смирението рядко е тяхно качество; в противен случай нямаше да са революционери. Сменяемостта на водачите, най-същественият белег на демокрацията, им изглежда противоречие в понятията. Водачите на борбите за независимост са склонни към героизъм, а, общо взето, героите не са приятни партньори.

Личността на Дием е повлияна от конфуцианская политическа традиция на Виетнам. За разлика от демократичната теория, според която истината изплува от сблъсъка между различни идеи, за конфуцианството истината е обективна и може да бъде постигната с упорит труд и учене, на каквито са способни малцина. В търсенето на истината противоречашите си идеи не се приемат за равно-

стойни както при демократичната теория. След като има само една истина, останалото е неистина и няма стойност, не може и да я добие чрез състезание на идеите. В същността си конфуцианството е йерархистична и елитарна философия, която поставя ударението върху предаността към семейството, институциите и властта. Нито едно общество, повлияно от него, не е успяло да създаде функционираща плуралистична обществена система (най-близо до нея е Тайван през 90-те години).

През 1954 г. в Южен Виетнам няма почти никаква основа за изграждането на нация и още по-малко – на демокрация. А нито американската стратегическа оценка, нито вярата, че Южен Виетнам ще бъде спасен чрез демократични реформи, вземат предвид тази реалност. С ентузиазма на невинността администрацията на Айзенхауер се хвърля да защити Южен Виетнам от комунистическата агресия и да помогне за изграждането на нация, за да може едно общество, чиято култура съществено се различава от американската, да задържи новопридобитата си независимост и да се радва на свобода по американски образец.

Дългосрочно през цялото време обосновава подкрепата си за Дием с твърдението, че той е „единственият наличен кон“. През октомври 1954 г. Айзенхауер издига необходимостта до добродетел, писмено обещавайки на Дием помош за „изпълнението... на необходимите реформи“. Американската помош ще бъде „съчетана“ с независим Виетнам, „надарен със силно правителство... откликващо на националистическите аспирации на своя народ“, уважавано в страната и в чужбина.⁽³⁹⁾

В продължение на няколко години нещата сякаш се подреждат добре. Към края на президентския мандат на Айзенхауер Съединените щати са отпуснали на Виетнам помош за над 1 милиард долара; в Южен Виетнам има американски персонал от 1500 души; посолството на САЩ в Сайгон е една от най-многобройните мисии на страната в света. Групата от 692 американски военни съветници надвишава ограниченията за броя на чужд военен персонал, поставени от Женевските споразумения.⁽⁴⁰⁾

Противно на всички очаквания и със сериозна помощ от страна на американското разузнаване Дием успява да смаже тайните общества, да стабилизира икономиката и се опитва да установи централизиран контрол – удивителни постижения, които се приемат добре в Съединените щати. След посещение през 1955 г. сенаторът Майк Мансфилд докладва, че Дием е представител на „истинския национализъм“ и че е успял „да вдъхне живот в смятаната за загубена кауза на свободата“⁽⁴¹⁾. Сенаторът Джон Ф. Кенеди подкрепя двата стълба на американската политика спрямо Виетнам – сигурността и демокрацията, и вижда във Виетнам не само „главна опора“ на сигурността в Югоизточна Азия, но и „полигон на демокрацията в Азия“⁽⁴²⁾.

Скоро събитията показват, че Америка се е радвала на временно отслабване на комунистическия натиск, а не на трайно постижение. Убедеността, че американският уникален тип демокрация може лесно да се изнася, се оказва безпочвена. На Запад политическият плурализъм процъфтява в сплотени общества, където здравият политически консенсус съществува отдавна и позволява

толерантност към опозицията, без да се застрашава съществуването на държавата. Но при една новосъздадена нация опозицията може да застраши националното съществуване, особено когато липсва гражданско общество, за да осигури обезопасителна мрежа. При тези условия съществува силно, дори неустоимо изкушение да се постави равенство между опозиция и национално предателство.

Подобни тенденции се засилват още повече в условията на партизанска война. Партизанская стратегия е системно разрушаване на съгласуваността, постигната от управляващите институции. Във Виетнам партизанская война не спира нито за миг, а през 1959 г. набира скорост. Първоначалната цел на партизаните е да не допуснат установяването на стабилни и легитимни институции. Любимите им жертви са най-съвестните и най-лошите държавни служители. Най-лошите – за да спечелят симпатиите на населението, „наказвайки“ корумпирани или тиранични чиновници; най-добрите – защото това е най-ефикасният начин да попречат на правителството да се сдобие с легитимност и да разколбаят онези, които искат да служат на обществото.

До 1960 г. загиват по 2500 виетнамски държавни служители годишно.⁽⁴³⁾ Малцина с по-възвишена мотивация и много повече от най-корумпиранные са готови да поемат подобен риск. В противоборството между държавното строителство и хаоса, между демокрацията и репресии партизаните имат огромно предимство. Дори да бе реформатор от американски тип, съмнително е дали Дием би имал шанс да спечели неравностойната надпревара между времето, необходимо за реформи, и времето до възцаряването на пълен хаос. Но дори и страната му да не бе обхваната от партизанская война, Дием не би се проявил като достатъчно демократичен лидер. Истински мандарин, той има за модел конфуцианското добродетелно управление, а не търсенето на съгласие и за него легитимността, тъй наречените небесен мандат, се постига с успеха. Дием инстинктивно отхвърля концепцията за законна опозиция подобно на всички лидери в китайски стил от Бейджин до Сингапур и почти всички държавни ръководители от Югоизточна Азия, изправени пред много по-малки вътрешни затруднения. Известно време постиженията на Дием в създаването на новата държава прикриват забавения ритъм на демократичните реформи. Когато обаче сигурността в страната отслабва, латентният конфликт между американските ценности и южновиетнамските традиции започва да се задълбочава.

Въпреки ръководеното от Америка изграждане на южновиетнамската армия несигурността в страната непрекъснато се засилва. И за американските военни е присъща характерната за американските политически реформатори самоувереност. И едните, и другите са убедени, че знаят най-ефикасното средство за успех в една раздирана от конфликти, твърде отдалечена и географски, и културно страна. Военните се захващат да създават армия по подобие на своята собствена. Американските въоръжени сили са обучени да воюват в Европа; опитът им в развиващия се свят се свежда до Корея. Там са се сражавали срещу конвенционална армия, пресякла международно призната демаркационна линия, и, в общи линии, са имали подкрепата на местното население, като ситуацията твърде много напомня онази, която военните стратеги

ВИЕТНАМ: ЗАТЬВАНЕ В ТРЕСАВИЩЕТО, ТРУМАН И АЙЗЕНХАУЕР

предвиждат в Европа. Във Виетнам обаче няма ясно очертани фронтове; врагът, снабдяван от Ханой, не защитава нищо и напада безразборно; той е на всякъде и никъде.

С пристигането си във Виетнам американските военни специалисти започват да прилагат добре познатите им методи: изтощение на противника, основавано на огнева мощ, механизраност и мобилност. Тези методи обаче са съвършено неприложими във Виетнам. Обучената от американци южновиетнамска армия скоро попада в същия капан както френският експедиционен корпус 10 години по-рано. Стратегията на изтощение действа най-успешно срещу противник, който няма избор в защитата на жизненоважна ценност. Но партизаните рядко имат подобни ценности за защита. Механизацията и дивизионната структура правят виетнамската армия съвсем непригодна да се справи с врага в собствената ѝ страна.

В този ранен етап от американската намеса във Виетнам партизанская война току-що е започната и военният проблем не е най-острият. Тъй че наглед напредъкът е несъмнен. Едва към края на мандата на Айзенхауер Ханой започва сериозно да подкрепя партизаните, но е необходимо още време, докато северновиетнамците успеят да разгърнат необходимата мрежа за водене на всеобхватна партизанска война. За да я създадат, те нахлуват в Лаос – малка, мирна и неутрална страна, през чиято територия построяват така наречения Път Хо Ши Мин.

Докато Айзенхауер се готви да напусне Белия дом, Лаос е най-голямата му грижа. В „Борба за мир“ той посочва тази страна като най-важната плочка от теорията на доминото:

...падането на Лаос в ръцете на комунистите може да бъде последвано – също както при плочките на доминото – от падане на все още свободните му съседи Камбоджа и Южен Виетнам и най-вероятно на Тайланд и Бирма. Подобен низ от събития ще отвори пътя за превземането на цяла Югоизточна Азия от комунистите.⁽⁴⁴⁾

За Айзенхауер независимостта на Лаос е от такова огромно значение, че е готов „да се бием... заедно със съюзниците или без тях“⁽⁴⁵⁾. Защитата на Лаос е най-важното завещание, което Айзенхауер оставя на новоизбрания президент Кенеди в преходния период до януари 1961 г.

При смяната на администрацията равнището и естеството на американското присъствие в Индокитай все още не са на такова равнище, че да застрашат доверието в Америка в глобален мащаб. Американските усилия продължават до известна степен да са насочени към цели, свързани с регионална сигурност; те не са достигнали такъв размах, че да се нуждаят от особено оправдание.

Теорията на доминото се е превърнала във всеобщо убеждение и рядко някой я оспорва. Но подобно на уилсънианството теорията на доминото е не толкова погрешна, колкото недиференцирана. Истинските проблеми, които поставя Виетнам, са не дали на комунизма в Азия трябва да бъде даден отпор, а дали именно по 17-ия паралел трябва да минава разделителната линия; не какво ще

Дипломацията

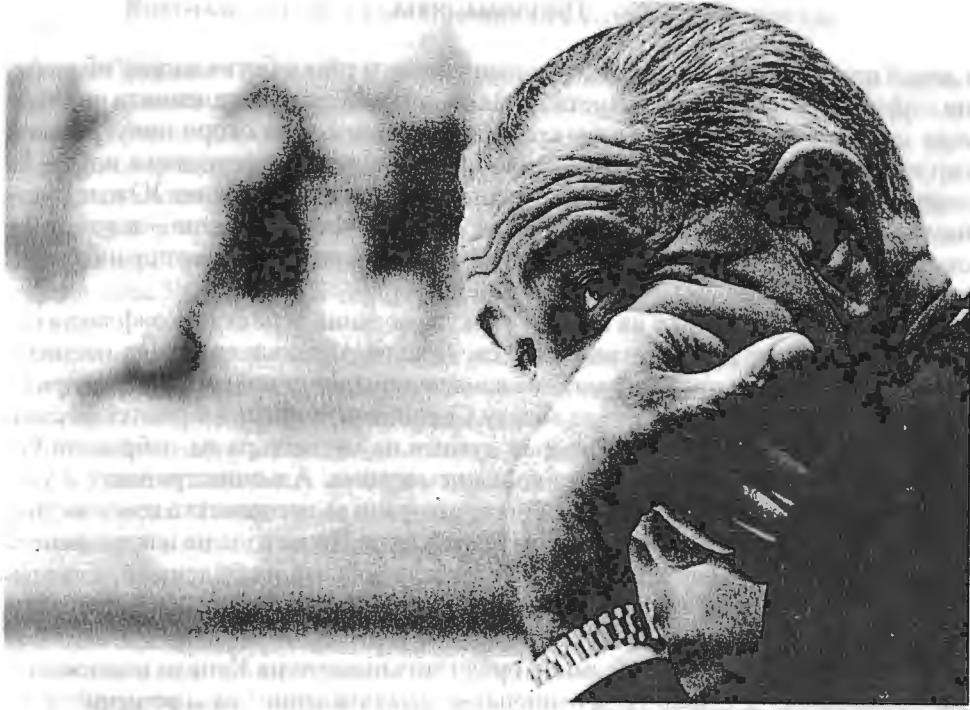
стане в Индокитай, ако падне южновиетнамската плочка, а дали отбранителната линия да не бъде изградена другаде, например по протежение на малайската граница.

Този въпрос никога не е бил внимателно разглеждан от геополитическа гледна точка. Това поколение американски лидери е възпитано от Мюнхен, то вижда в отстъплението път към увеличаване на трудностите и най-вече – морално падение. Тъкмо в този дух Айзенхауер защитава американската на-меса през 1959 г.:

...нашите национални интереси изискват отпускането на известна помощ за Виетнам, за да подкрепим нравствения и икономическия напредък, както и военна-та мощ, необходима за трайно установяване на свободата... Цената, която ще платим, ако продължаваме да пренебрегваме тези проблеми, ще бъде много по-висока от сегашната – по-висока, отколкото можем да си позволим.⁽⁴⁶⁾

Универсалистката традиция на Америка просто не ѝ позволява да разграничи потенциалните жертви на базата на стратегическа целесъобразност. Американските лидери призовават безкористността на нацията, защото искрено вярват в нея; към отбраната на една страна ги тласка защитата по-скоро на принципите, отколкото на американските национални интереси.

С избора на Виетнам за фронтова линия срещу комунистическата експанзия Америка си осигурява куп тежки главобълъсканици занапред. След като партизаните могат да бъдат победени с политически реформи, растящата им сила дали не означава, че американските препоръки не се прилагат правилно или че тези препоръки просто не са адекватни, поне на този етап от борбата? И ако Виетнам наистина е толкова важен за глобалния баланс, както са убедени повечето американски лидери, дали това не означава, че в крайна сметка геополитическите необходимости ще надделелят над всичко останало и ще вкарят Америка във война на 20 000 километра от собствената ѝ територия? Отговорите на тези въпроси са оставени за наследниците на Айзенхауер – Джон Ф. Кенеди и Линдън Джонсън.

ГЛАВА XXVI

Виетнам: по пътя към отчаянието, Кенеди и Джонсън

Джон Ф. Кенеди, третият поред президент, който трябва да се занимава с Индокитай, получава в наследство няколко непоклатими политически предпоставки. Подобно на предшествениците си той е убеден, че Виетнам е възлов елемент от цялостната геополитическа позиция на Америка. Също като Труман и Айзенхауер вярва, че предотвратяването на комунистическа победа във Виетнам е от жизнено значение за Америка. Както и предшествениците си, вижда в комунистическото ръководство в Ханой кремълски сурогат. Накратко, Кенеди е съгласен с предишните две правителства, че защитата на Южен Виетнам е от голямо значение за цялостната стратегия на глобално съдържане.

Виетнамската политика на Кенеди е до голяма степен продължение на политиката на Айзенхауер и все пак има съществени различия. Айзенхауер раз-

Дипломацията

глежда проблема от позицията на военен – за него това е битка между обособени страни, Северен и Южен Виетнам. За екипа на Кенеди нападенията на Виетконг срещу Южен Виетнам не са традиционна война, а по-скоро полуграждански конфликт, носител на сравнително новото явление партизанска война. За екипа на Кенеди разрешението е Съединените щати да изградят Южен Виетнам като нация – социално, политически, икономически и военно – и той да е в състояние да разбие партизаните, без да се излага на риск животът на американски войници.

Същевременно екипът на Кенеди тълкува воения аспект на конфликта попокалиптично от предшествениците си. Докато Айзенхауер вижда военната заплаха за Виетнам през призмата на конвенционалната война, Кенеди вярва – преждевременно, оказва се, – че между Съединените щати и Съветския съюз вече съществува ядрен пат, който по думите на министъра на от branата Робърт Макнамара прави тоталната война немислима. Администрацията е убедена, че американската военна помощ ще отстрани възможността комунистите да водят ограничени войни от типа на Корейската. По метода на изключването тя започва да смята партизанските действия за войната на бъдещето, а съпротивата срещу тях – за най-важното изпитание на американската способност да се възпре комунизмът.

На 6 януари 1961 г., две седмици преди встъпването на Кенеди в длъжност, Хрущов казва, че „войните за национално освобождение“ са „свещени“, и заявява, че Съветският съюз ще ги подкрепя. Младата доктрина за Новите предели на Кенеди приема тази декларация като обявяване на война срещу надеждата за нов тласък на отношенията между Америка и развиващите се страни. Погледната днес, речта на Хрущов е насочена преди всичко срещу идеологическите му мъчители в Бейджин, които го обвиняват в опорочаване на ленинизма, тъй като току-що за трети пореден път е удължил крайния срок на берлинския си ултиматум, а и заради често изразяваните му задръжки по отношение на евентуална ядрена война. Но навремето в първото си послание за състоянието на съюза от 31 януари 1961 г. Кенеди вижда в речта на Хрущов доказателство за амбициите на Съветския съюз и на Китай „за световно господство – амбиции, които съвсем наскоро те заявиха недвусмислено“⁽¹⁾.

През септември 1965 г. администрацията на Джонсън тълкува не по-малко погрешно манифеста „Народна война“ на китайския министър на от branата Лин Бяо, съдържащ внушителни изявления, че водещите индустриални страни ще бъдат „обкръжени“ от революции в Третия свят.⁽²⁾ Администрацията на Джонсън вижда в манифеста предупреждение за евентуална китайска намеса във Виетнам, пренебрегвайки контекста на документа, който подчертава, че революционерите трябва да разчитат на собствени сили. Заедно с изявленietо на Мао, че китайските войски няма да напускат територията на страната, това е многозначително подсказване, че Китай не възnamерява отново да се намесва в комунистически освободителни войни. Изглежда, и двете страни в корейския конфликт са научили добре урока и нямат намерение да повтарят грешките си.

Администрациите на Кенеди и на Джонсън интерпретират комунистически декларации така, че престават да виждат Индокитай като една от многото

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

битки на Студената война. За Новите предели Индокитай е решителната битка, която ще покаже дали партизанска война може да бъде спряна и Студената война – спечелена. Кенеди възприема конфликта като част от съгласувана глобална конспирация и заключава, че Югоизточна Азия е мястото, където трябва да се възстанови доверието в Америка, оспорено от Хрущцов по време на Виенската среща през юни 1961 г.: „Сега проблемът ни е да се опитаме да възстановим доверието в нашата сила и имам чувството, че Виетнам е подходящо място за това“⁽³⁾ – казва той на водещия журналист от *The New York Times* Джеймс Рестън.

Както в класическа трагедия, когато поредица привидно несвързани събития водят героя към участта му, администрацията на Кенеди затъва във Виетнам през една криза, спестена на предишните правителства: бъдещето на Лаос. Едва ли някой заслужава страданията си по-малко от кротките и миролюбиви лаосци. Притиснат между страховитите планински вериги с Виетнам зад тях и широката река Меконг, която го разделя от Тайланд, народът на Лаос иска от войнствения си съсед само да бъде оставен на мира. Но тъкмо това негово желание Северен Виетнам не изпълнява. Когато Ханой започва да води партизанска война в Южен Виетнам, натискът върху Лаос непрекъснато се увеличава. За да снабдява партизаните в Южен Виетнам през виетнамска територия, Ханой трябва да проникне през така наречената демилитаризирана зона – демаркационната ивица от двете страни на 17-ия паралел, широка 60 километра. Тази линия се пази успешно от южновиетнамската армия с помощта на Америка. Едно нахлуване на северновиетнамски войски през 17-ия паралел почти със сигурност би предизвикало намесата на Америка и може би на СЕАТО – нещо, от което Ханой се опасява чак до 1972 г., в самия край на войната.

Хладнокръвната комунистическа логика, която Ханой следва през цялата война, води до извода, че нахлуването в Южен Виетнам през неутралните Лаос и Камбоджа ще доведе до по-малко международни санкции от откритото нарушаване на 17-ия паралел. Макар че неутралитетът на Лаос и Камбоджа е гарантиран от Женевските споразумения от 1954 г. и е препотвърден от СЕАТО, Ханой привежда плановете си в изпълнение. Той на практика анексира част от суверенен Лаос и изгражда бази там, а също и в Камбоджа без никакво сериозно притовдействие от страна на световната общественост. Нещо повече, самопредставящото се световно обществено мнение съвпада със странните заключения на Ханой: усилията на американците и на южновиетнамците да разбият широката инфильтрационна мрежа, разположена на неутрална територия, са заклеймени като „военна експанзия“.

Базата в Лаос осигурява на северновиетнамците достъп до 1000-километровата южновиетнамска граница с Лаос и Камбоджа под прикритието на гъстите тропически джунгли. През 1959 г. в Лаос влиза военен контингент от 6000 души, за да подкрепя комунистическото движение Патет Лао, което още от 1956 г. владее с помощта на Ханой североизточните провинции до виетнамската граница.

Като военен Айзенхауер разбира, че защитата на Южен Виетнам започва в Лаос. Очевидно при предаването на властта той съобщава на Кенеди, че се е

Дипломацията

приготвил за намеса в Лаос, ако е нужно – и едностраница. Първите изявления на Кенеди за Лаос са в съответствие с тези препоръки. На пресконференция от 23 март 1961 г. той предупреждава: „Сигурността на цяла Югоизточна Азия ще бъде застрашена, ако Лаос загуби неутралната си независимост. Сигурността му е свързана с нашата обща сигурност и неутралитетът му трябва да се спазва от всички.“⁽⁴⁾ Но едва пет дни по-късно, когато представя новата си отбранителна политика, Кенеди заявява, че „главните световни проблеми днес не могат да бъдат разрешени чрез военни действия“⁽⁵⁾. Макар да не е изцяло в противоречие с решението да се защити Лаос, това изявление едва ли може да се възприеме като ясен боен призив. Ханой никога не е хранил илюзии; той е наясно, че води война, и е готов да използва всякакви средства, за да я спечели. Кенеди не е така категоричен. Той се надява да вземе надмощие и да възпрепонутистите по възможност с политически средства и компромиси.

През април 1961 г., потресен от поражението в залива Кочинос, Кенеди отхвърля възможността за интервенция и залага на преговори, за да закрепи неутралитета на Лаос. След като отпада заплахата от американска интервенция, става явно, че преговорите за запазване на лаоския неутралитет ще укрепят мъртвата хватка на Ханой. Всъщност Ханой за втори път търгува с неутралитета на Лаос, след като се е ангажирал да го спазва на Женевската конференция през 1954 г.

Докато изграждат съобщителната мрежа, която по-късно получава името Път Хо Ши Мин, северновиетнамците забавят преговорите с цяла година. Накрая през 1962 г. Кенеди изпраща морски пехотинци в съседен Тайланд. Този акт води до бързо приключване на преговорите. Всички чужди военни части и съветници трябва да се изтеглят от Лаос през гранични пунктове, контролирани от международни наблюдатели. Тайландските и американските съветници напускат Лаос в предвидения срок. От 6000-те северновиетнамци през пунктовете излизат 40 (точно толкова!) души. За останалите Ханой безсрочно твърди, че никога не са били в Лаос. Пътят към Южен Виетнам е широко отворен.

Айзенхауер се оказва прав. Ако Индокитай действително е ключ за американската сигурност в Тихоокеанския район, както твърдят в продължение на 10 години всички политици във Вашингтон, Лаос е много по-подходящ за защита от Виетнам; всъщност той е единственото място, което трябва да се отбранява в Индокитай. Територията му е обособена и затворена откъм сушата; тук северновиетнамците са омразни и будещи страх чужденци и нямат шанс да спечелят партизанска война. Америка би могла да води конвенционалната война, за която е подгответа армията ѝ; тайландските войски със сигурност биха се сражавали на нейна страна. Изправен пред подобни обстоятелства, на Ханой не би му останал друг изход, освен да се оттегли, за да изчака по-благоприятен момент за широкообхватна война.

Ала такъв хладнокръвен стратегически анализ не съответства на настроенията, които придават на конфликта предимно идеологическо измерение. (И аз бях с подобна нагласа по онова време.) Цели 10 години американските лидери упорстват в защитата на Виетнам, защото той е ключовият елемент в азиатската отбранителна концепция; преразглеждането на тази стратегия, което вне-

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, Кенеди и Джонсън

запно ще издигне затънтеното планинско кралство до основен крепител в теорията на доминото, би могло да разруши вътрешнополитическия консенсус.

Подобни разсъждения водят Кенеди и съветниците му до заключението, че Индокитай трябва да се брани в Южен Виетнам, където комунистическата агресия значи нещо за американците, макар, от друга страна, да вземат решение, което прави задачата невъзможна от военна гледна точка. Защото не само обходният път през Лаос е отворен, а и лукавият продажен владетел на Камбоджа принц Сианук решава, че залогът си струва, и се съгласява без особена съпротива по протежение на цялата камбоджанска граница с Южен Виетнам да се изградят комунистически бази. Създава се още една ситуация в стил Параграф 22: ако не бъдат разрушени базите в Камбоджа, северновиетнамците могат да нахлуват в Юга и да се оттеглят в безопасност, за да възстановяват силите си, превръщайки защитата на Южен Виетнам в невъзможна задача; ако базите бъдат нападнати, Южен Виетнам и съюзниците му ще получат клеймата на „агресори“ срещу една „неутрална“ страна.

Разбираемо е нежеланието да се започне война в Лаос, при положение че страната граничи с Китай, че Берлинската криза чака своето разрешение и че става дума за кралство, чието име е известно на по-малко от един процент американци. Алтернативата Индокитай да бъде изоставен на милостта на съдбата не се разглежда. Кенеди няма желание да прекратява 10-годишното двупартийно съгласие, особено след залива Кочинес. Освен това изтеглянето би означавало признание за поражение в опита да се срази новата комунистическа стратегия – партизанская война. И най-вече, Кенеди вярва на съветниците си, които твърдят, че американската помощ ще даде възможност на южновиетнамската армия да разбие партизаните комунисти. В тези наивни дни нито един американски политик или партия ни най-малко не подозира, че Америка навлиза в тресавице.

10 години преди това Кенеди публично е изразил отношението си към Индокитай. През ноември 1951 г. излага тезата, която никога няма да изостави: само силата не е достатъчна, за да се обуздае комунизмът. Съюзниците на Америка в битката с него трябва да изградят съответна политическа основа:

Прекратяването на комунистическото настъпление на Юг е важно, но не бива да става само със силата на оръжието. Задачата е там да се създадат силни антикомунистически настроения и да се разчита по-скоро на тях като на спирачка, а не на легионите на генерал Дьо Латр [френския главнокомандващ в Индокитай].⁽⁶⁾

През април 1954 г., докато Дълес води кампания за спасяването на Диен Биен Фу, в реч пред Сената Кенеди отхвърля идеята за намеса, тъй като Индокитай е френска колония.⁽⁷⁾ През 1956 г., когато Франция се е изтеглила и южновиетнамците вече са независими, Кенеди е готов да се присъедини към преобладаващото мнение: „Това е наше дело и ние не можем да го изоставим.“ Същевременно той подчертава, че конфликтът е не толкова военно, колкото политическо и морално предизвикателство „в страна, където понятията за свободното предприемачество и капитализма нямат смисъл и мизерията и гладът не са

Дипломацията

врагът отвъд 17-ия паралел, а враг вътре в самата страна... Ние трябва да им предложим революция – политическа, икономическа и социална – и тя ще бъде много повече от онова, което могат да им предложат комунистите.“ На карта е заложено самото доверие в Америка. „И ако страната стане жертва на опасностите, застрашаващи съществуването ѝ – комунизъм, политическа анархия, мизерия и всичко останало, – Съединените щати с известно основание ще бъдат държани отговорни и авторитетът ни в Азия ще падне още повече.“⁽⁸⁾

Номерът – изглежда, иска да каже Кенеди – е жертвата да се направи по-малко уязвима за агресия. Този подход поражда нова за дипломатическия речник концепция, която се използва и до днес – понятието „изграждане на нация“. Стратегията на Кенеди е да се помогне на южновиетнамците, за да оказват сами съпротива на комунистите. Ударението се поставя върху граждансите действия и вътрешните реформи, а официалната фразеология се променя, за да подскаже, че във Виетнам е заложена не толкова американската сигурност, колкото авторитетът и доверието в Америка.

Всяка нова администрация, на която се пада да се занимава с Индокитай, сякаш влиза още по-навътре в блатото. Труман и Айзенхауер изграждат програма за военна помощ; ударението на Кенеди върху реформите води до нарастваща американска намеса във вътрешните дела на Южен Виетнам. Проблемът е, че реформите и изграждането на нацията в Южен Виетнам се нуждаят от десетилетия, докато дадат резултат. В Европа през 40-те и 50-те години чрез плана „Маршал“ и военния съюз НАТО Америка помага на държави с вековно съществуване и силни политически традиции. Виетнам е съвсем нова държава и не разполага с институции. Основната дилема е, че американската политическа цел да се изгради стабилна демократична система в Южен Виетнам не може да се изпълни достатъчно бързо, за да донесе победа над партизаните, каквато е стратегическата цел на Америка. Съединените щати трябва да променят или военните, или политическите си цели.

Когато Кенеди идва на власт, партизанская война в Южен Виетнам е достигнала степен на ожесточеност, която възпрепятства консолидацията на правителството на Нго Дин Дием, без все още да поставя под съмнение оцеляването му. Това привидно стабилно равнище на партизанская активност подвежда администрацията на Кенеди и я кара да си въобрази, че окончателната победа може да се постигне с относително малко допълнителни усилия. Но паузата се дължи най-вече на това, че вниманието на Ханой е изцяло погълнато от Лаос; оказва се, че тя е затишис пред буря. В момента, когато започва да действа заобиколният път през Лаос, партизанская война в Южен Виетнам отново се разгаря с пълна сила и американските дилеми стават все по-неразрешими.

Администрацията на Кенеди започва да навлиза във виетнамското блато през май 1961 г. с пристигането в Сайгон на вицепрезидентата Джонсън, натоварен да „прецени“ ситуацията. Подобни мисии почти винаги означават, че се е взело някакво решение. Няма вицепрезидент, който да е в състояние за два-три дни да направи независима преценка за бушуващата от десетилетие партизанская война. Въпреки че достъпът му до разузнавателните данни обикновено еши-

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

рок (в зависимост от президента), той не разполага с щаб, способен да ги анализира или да даде ход на заключенията му. Вицепрезидентските мисии в чужбина най-често имат за задача да затвърдят американския престиж или да разяснят вече взети решения.

Пътуването на Джонсън до Виетнам е христоматиен пример за всички тези правила. Преди това Кенеди се среща със сенатора Дж. Уилям Фулбрайт, председател на сенатската Комисия по външните работи, и го предупреждава, че може би ще се наложи да се изпратят военни части във Виетнам и Тайланд. Фулбрайт му обещава подкрепа, при условие че двете страни поискат от Америка помощ.⁽⁹⁾ Реакцията на Фулбрайт е класически американска. Ришельо, Палмерстон или Бисмарк биха попитали какви национални интереси обслужва подобен акт. Фулбрайт е много повече загрижен за законната и моралната позиция на Америка.

Успоредно със заминаването на Джонсън в директива на Съвета за национална сигурност от 11 май предотвратяването на комунистическото господство в Южен Виетнам се посочва като национална цел на Америка. Стратегията е „в тази страна да се създаде жизнено и все по-демократично общество“ чрез военни, политически, икономически, психологически и подрывни действия.⁽¹⁰⁾ Сдържането се превръща в изграждане на нация.

Джонсън докладва, че най-голямата опасност в Индокитай е не комунистическото предизвикателство, което, кой знае защо, описва като „моментно“, а гладът, невежеството, бедността и болестите. Според Джонсън Дием е възхитителен, но „откъснат“ от народа си; единственият избор на Америка е или да подкрепи Дием, или да се изтегли. Южен Виетнам може да бъде спасен само с бързи и решителни американски действия.⁽¹¹⁾ Джонсън не обяснява как Съединените щати ще изкоренят глада, бедността и болестите достатъчно бързо, за да победят в партизанска война.

След обявяването на принципа администрацията е задължена да изработи съответна политика. През следващите три месеца обаче цялото ѝ внимание е погълнато от Берлинската криза. Когато то отново се насочва към Виетнам през есента на 1961 г., положението се е влошило до такава степен, че може да бъде подобрено само с някаква форма на американска военна намеса.

Президентският военен съветник генерал Максуел Тейлър и началникът на Отдела за политическо планиране към Държавния департамент Уолт Ростоу са изпратени във Виетнам, за да изработят подходящата политика. За разлика от вицепрезидента Тейлър и Ростоу принадлежат към вътрешния кръг от съветници на Кенеди; но и те като Джонсън имат предварително становище за американската политика във Виетнам. Истинската цел на мисията им е да установят мащаба на американската помощ и начина за отпускането ѝ.

Тейлър и Ростоу препоръчват значително да нарасне ролята на американските съветници във всички равнища на виетнамската администрация. 8000 души, наречени военно-техническа група, трябва да бъдат изпратени с привидната задача да помогат в борбата с разливите в делтата на Меконг, но снабдени с достатъчно бойни средства, за да се защитават. От тях голяма част са цивилни съветници, което също е част от препоръката.

Дипломацията

Резултатът е компромис между онези членове на администрацията, които искат американската намеса във Виетнам да се ограничи до съветническа роля, и другите, настояващи незабавно да се изпратят бойни части. А и втората група далеч не е единодушна относно мисията на американските бойни части; членовете ѝ са съгласни само в едно – че сериозността на проблема силно се подценява. Изпълняващият длъжността заместник-министрър на отбраната Уилям Бънди се позовава на препоръката на Съвета на началник-щабовете, че има 70 % вероятност да се „удържи положението“⁽¹²⁾ с изпращането на 40 000 военнослужещи. В партизанская война обаче няма средно положение между победата и загубата и „удържането на положението“ само би отложило пълното поражение, разклащаики глобално доверието в Америка. Бънди проницателно добавя, че, осъществи ли се 30-процентната възможност за провал, ще се стигне до същия плачевен разгром като на Франция през 1954 г. Същевременно министърът на отбраната Робърт Макнамара и Съветът на началник-щабовете са на мнение, че са необходими 205 000 американски военнослужещи, ако Ханой и Бейджин пряко се намесят.⁽¹³⁾ Впоследствие Америка хвърля във войната само срещу Ханой над два пъти по-многобройен контингент.

Бюрократичните компромиси нерядко отразяват подсъзнателната надежда, че междувременно може да се случи нещо, което да доведе до разрешаването на проблема от само себе си. В случая с Виетнам обаче няма никакви основания за подобни надежди. Официалните преценки за 40 000 души, които да поддържат патовото положение, и 205 000, достатъчни за победа, карат администрацията на Кенеди да разглежда изпращането на 8-хиляден контингент или като крайно недостатъчна мярка, или като първа крачка към много по-сериозно американско ангажиране. 70-те процента вероятност за „удържане на положението“ изглеждат привлекателни, но те трябва да се претеглят в светлината на глобалния ефект, който би имало поражение като френското.

Инерцията явно е към по-нататъшно увеличение на американската намеса, тъй като Кенеди не е променил мнението си за естеството на залога. На 14 ноември 1961 г. той заявява, че американската реакция на комунистическата „агресия“ ще бъде „гледана от двете страни на железната завеса... като мярка за намеренията и решимостта на администрацията“. Ако Америка избере преговори, а не изпращане на подкрепления, позициите ѝ може „да бъдат оценени като по-слаби, отколкото в Лаос“⁽¹⁴⁾. Той отхвърля предложението на Честър Боулс и Аверил Хариман да се водят „преговори“ за прилагане на Женевските споразумения от 1954 г. – евфемизъм за изоставяне на опитите да се помогне на Южен Виетнам.

Щом преговорите са отхвърлени и изпращането на подкрепления се смята за неизбежно, откритото американско вмешателство може да бъде избегнато само ако Ханой бъде убеден да спре намесата си. Но за да стане това, ако изобщо е възможно, е необходима масирана, не постепенна намеса. Америка не е готова решително да се изправи пред избора между тотална ангажираност и изтегляне и да остане, че най-опасният курс е постепенната ескалация.

За жалост модата на деня е тъкмо ескалацията. Намерението е да се спре агресията без прилагане на масирана сила, като по-общата цел е да не се позво-

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

ли на военното планиране да се раздалечи от политическите решения, както е станало в навечерието на Първата световна война. Първоначално степенуваният отговор е бил стратегия за ядрената война – смята се, че ескалацията е алтернатива на тоталната хекатомба. Приложена към партизанска война обаче, ескалацията рискува да стане безкрайна. Има опасност във всяко ограничено включване да се види не израз на решителност, а опит за задържане на положението, като се окуражи противникът да продължи по скалата; той може да реши, че винаги остава възможността за споразумение, когато рискът стане прекалено голям – ако настъпи такъв момент.

По- внимателното вглеждане в историческите документи би показвало, че лидерите в Ханой не са могли да бъдат обезкуражени от езотеричните стратегически теории на Америка, че са истински гении в разрушаването на западните технологии, че нямат за цел да установят демокрация и че тя им е чужда като система. Радостите на мирното създадение изобщо не изкушават тези корави ветерани от френските затвори и десетилетната партизанска война. Реформите по американски образец ги изпъват с презрение. Цял живот са се борили и са страдали, за да създадат единен комунистически Виетнам, освободен от чуждо влияние. Революцията е единственото им занятие. И света да беше обърнала, Америка нямаше да си намери по-упорит противник.

Америка трябва да се постарае според тогавашния директор на Бюрото за разузнаване и изследвания към Държавния департамент Роджър Хилсман да превърне Виетконг в „изгладнели мародерски банди от престъпници, чиято енергия изцяло е насочена към осигуряване на физическото оцеляване“⁽¹⁵⁾. Ала коя партизанска война от историята на човечеството предлага прецедент за подобен изход? В Малая 80 000 британски и два пъти повече малайски войници се сражават цели 13 години, преди да победят противник, който разполага с не повече от 10 000 души, не получава значителна външна помощ, няма надеждни съобщителни линии и големи възможности да увеличи броя на бойците си. Във Виетнам партизаните са десетки хиляди, а Северът се е превърнал в организиран тил и е построил гранични бази по протежение на стотици километри, като освен това може да се намеси с отлично подгответа си армия винаги когато партизанските части бъдат притиснати.

Америка сама се поставя в положение, което в най-добрия случай може да се нарече патово, ако се позовем на искането на Бънди за 40-хиляден контингент, който далеч не е отпуснат. При встъпването на Кенеди в длъжност американският персонал във Виетнам не наброява и 900 души. Към края на 1961 г. е нараснал на 3164. Към деня на убийството на Кенеди през 1963 г. цифрата е 16 263 и продължава да расте. През 1960 г. във Виетнам загиват 5 американци, през 1961 – 16, през 1963 – 123, а през 1964 – последната мирновременна година преди вкарането на бойни части – над 200 души, като военното положение не се е подобрило особено.

Със засилването на американската роля в Южен Виетнам все повече се говори за необходимост от политически реформи. А колкото по-настоятелно Вашингтон изисква вътрешни промени, толкова повече се американизира войната. В първия си преглед на от branата от 28 март 1961 г. Кенеди отново повтаря

Дипломацията

основната си теза: независимо от мощта на своите стратегически оръжия Америка може да бъде отслабвана малко по малко по периферията от „подривни сили чрез инфильтрация, заплахи, пряка или прикрита агресия, вътрешни революции, дипломатическо изнудване и партизански войни“⁽¹⁶⁾ – като тези опасности в последна сметка ще се преодолеят само чрез политически и социални реформи, които ще позволят на потенциалните жертви да си помогнат сами.

Администрацията на Кенеди приема за подразбиращо се нещо, което ще се окаже една от многобройните неразрешими дилеми на Индокитай; настойчивото изискване на политически реформи и едновременното преследване на военна победа оформят порочен кръг. Партизаните имат до голяма степен възможност да определят интензивността на стълковението, а оттам – и равнището на сигурност, така че това равнище е съвсем независимо от темпа на реформите. Колкото повече расте несигурността, толкова по-деспотично като че ли става правителството в Сайгон. Докато Вашингтон поне отчасти смята партизанските успехи за резултат от забавянето на реформите, северновиетнамците имат възможност да маневрират, за да увеличават американския настиск върху правителството в Сайгон, което се опитват да провалят. Притиснато между фанатичните идеолози в Ханой и неопитните идеалисти във Вашингтон, правителството на Дием все повече застива, за да бъде накрая съзано.

Дори и политически лидер, неповлиян като Дием от мандаринските традиции, би се обезкуражил от изграждането на плуралистична демокрация в страна с бушуваща партизанска война, раздирала от противоречия между райони, секти и кланове. В американското начинание е заложен неизбежен риск от загуба на доверието не защото лидерите мамят обществото, а защото те се самоизмамват относно способностите си, включително да присадят познати институции в други култури. Най-общо казано, администрацията на Кенеди прилага уилсънианските принципи. Както Уилсън вярва, че американските представи за демокрация и дипломация могат да се прихванат в Европа под формата на Четиринайсетте точки, така и администрацията на Кенеди се стреми да наложи на виетнамците американските правила за управление на страната. Ако се сваят тираните в Юга и на тяхно място се поставят добри демократи, бушуващият в Индокитай конфликт не може да не затихне.

Всяка американска администрация се опитва да обвърже увеличаването на помощта за Виетнам с необходимост от реформи. Айзенхауер постъпва по този начин през 1954 г.; през 1961 г. Кенеди е още по-настоятелен, като свързва масираното увеличение на помощта с гаранцията, че американските съветници ще играят роля на всички равнища. Както може и да се очаква, Дием отказва – лидерите на освободителни движения не са склонни да виждат в попечителството достойнство. Когато посещава Виетнам в края на 1962 г., сенаторът Мансфилд преоценява отношението си (виж глава XXV) и се съгласява, че правителството на Дием, „вместо да се приближи, се е отдалечило от представата за национално отговорно и отговаряще правителство“⁽¹⁷⁾.

Съвсем правилна оценка, но ключовият въпрос е на неадекватност на правителството ли се дължи това положение, на културната пропаст между Виетнам

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, Кенеди и Джонсън

и Америка или на опустошителните набези на партизаните. През 1963 г. отношенията между американската администрация и правителството на Дием не прекъснато се влошават. В своите репортажи от Сайгон медиите, до този момент подкрепяли американската намеса, охладняват. Критиките не поставят както по-късно под съмнение американските цели, а това, доколко е целесъобразно да се гради демократичен некомунистически Виетнам под водачеството на репресивен лидер, като Дием. Дори се изказват подозрения, че той възнамерява да направи компромис с Ханой – точно онова, което един от следващите президенти на Виетнам, Ван Тю, ще бъде обвинен, че е отхвърлил.

Окончателното скъсване със Сайгон е предизвикано от конфликта между южновиетнамските будисти и Дием заради правителствената забрана да се вдигат знамена на секти, религиозни групи или политически партии. На 8 май 1963 г. военни части стрелят в Хюе по протестиращи срещу забраната будисти и убиват няколко демонстранти. Протестиращите имат основание и скоро международните медии се присъединяват към оплакванията им, сред които обаче не е липсата на демокрация. Будистите, не по-малко авторитарни от самия Дием, отказват да поставят искания, на които Дием би могъл да отговори при добро желание. В крайна сметка исканията се свеждат не до демокрацията, а до властта. Парализирано от партизанская война, правителството на Дием отказва да направи каквito и да е отстъпки. Вашингтон засилва натиска върху Дием да отстъпи и настоява за отстраняването на брат му Нго Дин Ню, шеф на силите за сигурност: *démarche*, изтълкувана от Дием като демонстрация на сила, която цели да го остави на милостта на враговете му. Окончателното скъсване идва на 21 август, когато агентите на Ню нахълтват в няколко пагоди и арестуват 1400 монаси.

На 24 август новопристигналият посланик Хенри Кабот Лодж получава инструкции да изиска уволнението на Ню и да предупреди Дием, че в случай на отказ Съединените щати могат „да предвидят възможност и самият Дием да не бъде запазен“⁽¹⁸⁾. Сайгонските военни трябва да бъдат недвусмислено осведомени, че американската помощ занапред ще зависи от свалянето на Ню, от което виетнамските събеседници на Лодж разбират, че трябва да бъде свален Дием. Впоследствие Кенеди и Макнамара повтарят публично същите искания. И за да не би виетнамските генерали все пак да не схванат намека, им е заявено, че Съединените щати ще им осигурят „пряка подкрепа във всеки междинен момент от разпадането на механизма на централното управление“⁽¹⁹⁾. На генералите им трябват два месеца, докато съберат кураж и преминат към действие под непрекъснатия натиск на настойчивия им съюзник. Най-сетне те съмъкват Дием и го убиват заедно с брат му на 1 ноември 1963 г. без съдебен процес.

Поощрявайки свалянето на Дием, Америка циментира своята ангажираност във Виетнам. В крайна сметка всяка революционна война се води за законността на властта; оспорването ѝ е главната цел на партизаните. Падането на Дием дадром поднася на Ханой това постижение. Поради наложния от Дием феодален тип управление отстраняването му засяга всяко звено от гражданская администрация до най-малките селца. Властта трябва наполовина да се изгражда, от самото дълно. Историята е записала следния железен закон на революциите: колкото по-

Дипломацията

решително е унищожението на предишното управление, в толкова по-голяма степен наследниците му разчитат на голата власт, за да се задържат на върха. Защото законността се свежда и до ненасилствен достъп до властта; отсъствието на такава възможност превръща всяко съревнование в сблъсък на сили. Поне на теория преди преврата винаги е съществувала възможност Америка да откаже пряка намеса във военни операции, както и постъпва Айзенхауер, когато се отдръпва непосредствено преди Диен Биен Фу почти 10 години по-рано. Преврътът е оправдан с обяснението, че ще засили ефективността на военните действия, и това изличава оттеглянето като възможен политически избор.

Падането на Дием не обединява народа под ръководството на генералите, както се надява Вашингтон. Въпреки че *The New York Times* приветства преврата като възможност „да бъдат отблъснати по-нататъшните комунистически попълзновения в Югоизточна Азия“⁽²⁰⁾, се случва тъкмо обратното. Основата на всяко плуралистично общество е съгласие по основните ценности и това имплицитно поставя граница за претенциите на конкуриращите се индивиди или групи. Във Виетнам съгласието е съвсем рехаво. Преврътът разрушава изгражданата в продължение на 10 години структура и оставя на нейно място група конкуриращи се генерали без политически опит и без политически поддръжници.

Само през 1964 г. правителството се сменя седем пъти, като нито една от промените дори издалеч не напомня за демокрация и си е някакъв вид преврат. Наследниците на Дием не притежават авторитета му на националист и мандарин – баща на нацията, и нямат почти никакъв избор, освен да оставят войната в ръцете на американците. Веднага след свалянето на Дием справедливо се твърди, че „въпросът е не как да се окуражава един подкрепян от Америка режим в Южен Виетнам, а как да се намери правителство, което само да води борба срещу тържествуващите комунисти“⁽²¹⁾.

Манипуляторите от Ханой незабавно се възползват от предоставената им възможност. На пленум на централния комитет на комунистическата партия през декември 1963 г. се поставят основите на нова стратегия: партизанските части да бъдат подкрепени, а инфильтрацията в Юга да се засили. И най-важното, там ще бъдат вкарани редовни северновиетнамски войски части: „Време е Северът да увеличи помощта си за Юга. Северът трябва да разшири ролята си на революционна база на цялата нация.“⁽²²⁾ Скоро след това 325-а дивизия от армията на Северен Виетнам навлиза в южновиетнамска територия. Преди преврата инфильтрацията от Севера се извършва предимно от жители на Юга, изселили се през 1954 г.; след него броят на северновиетнамците непрекъснато расте, докато най-накрая, след офанзивата Тет през 1968 г., почти всички инфильтратори са северновиетнамци. Включването на редовна северновиетнамска войска в конфликта е точката, в която и двете страни прекрачат своя Рубикон.

Кенеди е убит съвсем наскоро след свалянето на Дием. Новият президент Линдън Бейнс Джонсън вижда в намесата на редовни северновиетнамски части класически случай на открита агресия. Разликата е, че докато Ханой прилага определена стратегия, Вашингтон разполага единствено с противоречаващи теории, никоя от които не се обвързва с изводите си.

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, Кенеди и Джонсън

Разната между горещото желание да постигне победа по невоенен път и злокобното предчувствие за военно поражение, Америка се изправя пред трагично недоумение. На 21 декември 1963 г. Макнамара докладва на новия президент, че сигурността на Южен Виетнам поражда сериозна тревога. Америка не може повече да бяга от избора, присъстват имплицитно през цялото време: драматична ескалация на военното участие или рухване на Южен Виетнам. Администрацията на Кенеди се е страхувала да влезе във войната на страната на недемократичен съюзник; Джонсъновата администрация се опасява повече от това да изостави новото недемократично правителство в Сайгон, отколкото от намеса във войната.

В ретроспекция изглежда, че последният миг, когато Америка е могла да се изтегли от Виетнам на поносима, макар и тежка цена, е непосредствено преди или след падането на Дием. Администрацията на Кенеди съвсем правилно преценява, че не може да победи с Дием. Администрацията на Джонсън изпада в самозаблудата, че може да победи с наследниците му. В светлината на събитията след преврата Америка би могла по-лесно да се откаже от ангажиментите си, като остави Дием сам да се провали с неадекватната си политика, или поне да не възпрепятства преговорите му с Ханой, за които е бил обвиняван, че подготвя. От аналитична гледна точка Кенеди е прав, отхвърляйки тези схеми с основанието, че те неминуемо ще доведат до падането на Южен Виетнам под властта на комунистите. Проблемът се състои в това, че Америка не е готова нито да посрещне последствията от прилагането на адекватно лекарство, нито да приеме неизбежния изход от изостяването на нещата.

Според бивши членове на администрацията на Кенеди техният президент е изразявал намерение след изборите през 1964 г. да изтегли американските части от Виетнам, чийто брой непрекъснато нараства. Други високопоставени служители отричат това твърдение. По този повод мога само да кажа, че с по-редната стъпка към ангажиране във Виетнам изборът става все по-болезнен, а последствията от обвързването или изтеглянето – по-тежки и скъпоструващи. С всеки изминал месец залогът на Америка нараства: първо само военен, впоследствие засягащ и международните ѝ позиции.

Убийството на Кенеди прави още по-трудно американското изтегляне от Виетнам. Ако Кенеди наистина е имал предустановлено, че Америка е тръгнала по път, който не води за никъде, той е трябвало да промени свое собствено решение; на Джонсън би му се наложило да отхвърли политиката на обожаван загинал предшественик. Освен това никой от съветниците на Кенеди, които наследява, не му препоръчва да се откаже от ангажимента (със забележителното изключение на заместник държавния секретар Джордж Бол, който обаче не принадлежи към вътрешния кръг). Един лидер се нуждае от изключителна самоувереност и познания, за да предприеме изтегляне в такива мащаби толкова скоро след встъпването си в длъжност. Във външнополитическите въпроси Джонсън е крайно неуверен.

От дистанцията на времето правилно би било новият президент да направи анализ, дали военните и политическите цели, в чието преследване Америка вече е вложила толкова, са постижими, по какъв начин и за какъв период – дали

Дипломацията

предположенията, обусловили ангажиментите, са правилни. Като оставим на страна, че Джонсън наследява от предшественика си премъдрите му съветници, които са за продължаване на опитите за победа във Виетнам (отново с изключение на Джордж Бол), съмнително е, че и с такъв анализ резултатът би бил много по-различен. Министерството на Макнамара и щабът на Белия дом под ръководството на Бънди са ненаситни за анализи. И двамата са изключително интелигентни мъже. Липсват им обаче критериите да оценят изпитание, което е в пълен разрез с опита и идеологията на Америка.

Първоначалната мотивация за обвързването е презумпцията, че загубата на Виетнам ще доведе до срив на некомунистическа Азия и до приспособяване на Япония към комунизма. Според този анализ Америка се бори за себе си, заставайки Южен Виетнам независимо дали тази страна е демократична, или има шанс да стане такава. Но за американците подобен анализ е прекалено геополитически и властнически ориентиран, така че много скоро е заменен с уилсъниански идеализъм. Администрация след администрация прави опити да се справи с двойна задача, всяка от чиито части е достатъчно трудна сама по себе си: разбиването на партизанска армия със сигурни бази, посети из огромна периферия, и демократизацията на общество, нямащо никакви традиции в pluralizma.

Във врящия котел на Виетнам Америка научава, че и най-светите убеждения си имат граница, и насила се примирява с пропастта, която може да се образува между мощта и принципите. Именно защото се съпротивява да усвои тези уроци, изцяло противоречащи на историческия ѝ опит, тя открива колко тежко е да се оттеглиш от играта като губеща страна. Болката, свързана с тези две унижения, е причинена от най-добрите, не от най-лошите ѝ качества. Отказът на Америка от националните интереси като основа на външната политика праща страната да се лута в океан от опростенческа моралност.

През август 1964 г. предполагаема атака на северновиетнамците срещу разрушителя „Мадокс“ води до американски наказателен удар срещу Северен Виетнам, одобрен почти единодушно от Сената с така наречената Тонкинска резолюция. С нея се оправдават и наказателните въздушни удари, нанесени няколко месеца по-рано. През февруари 1965 г. е атакувана американската база в Плейку и това предизвиква наказателно въздушно нападение над Северен Виетнам, последвано от серия системни бомбардировки с кодовото название „Търкалища се гръмотевица“. До юли 1965 г. американски бойни единици се включват изцяло в бойните действия и американското военно присъствие става все по-масирано, за да достигне в началото на 1969 г. 543 000 души.

Междувременно въпросът, дали администрацията на Джонсън е напълно откровена с американците относно нападението над „Мадокс“, се превръща в част от все по-изострящите се спорове за Виетнам. Случаят е използван, за да се дискредитират и Тонкинската резолюция, и американското участие в сраженията. Тонкинската резолюция наистина не се опира върху пълно представяне на фактите, а и събитията в една битка могат да се тълкуват нееднозначно. Но тя не е съществен фактор за американската намеса в сухопътни сражения, а е малка крачка по пътя, който и без нея би отвел Америка до

ВИЕТНАМ: ПО ГЪРДА КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

същата крайна точка, като се имат предвид убежденията на всички водещи личности.

Методите, използвани за прокарване на Тонкинската резолюция, биха били невъзможни днес и американската демокрация е най-добрата гаранция за това. В същото време с тактиката и откровеността си Джонсън не се различава особено от Франклайн Делано Рузвелт, когато вкарва Америка във Втората световна война, без да е особено добросъвестен при представянето на случая с торпилирането на разрушителя „Грийр“, станало повод Америка да започне бойни действия в Атлантика през 1941 г. И в двата случая президентът едностранино посочва какво Америка няма да търпи: германска победа през 40-те години; завоюване на Индокитай през 60-те години. И двамата президенти са готови да вкарят в действие въоръжените сили на страната си и да отговорят на твърде вероятен удар. И в единия, и в другия случай решението за влизане във войната се основава на съображения, далеч надхвърлящи непосредствения претекст.

Кошмарното във Виетнам е не начинът, по който Америка влиза във войната, а липсата на внимателна оценка за евентуалната цена и възможните развития. Една нация не бива да праща половин милион от младежите си в друг континент и да залага на карта международния си авторитет и вътрешното си единство, освен ако лидерите ѝ не са в състояние ясно да изложат своите политически цели, както и реалистична стратегия за постигането им – подобно на президента Буш по време на Войната в Залива. Вашингтон е бил длъжен да си зададе два въпроса. Първият е: възможно ли е да се установи демократично управление и да се постигне военна победа почти едновременно? И другият, още по-жизненоважен: постижението оправдава ли цената? Президентите или президентските съветници, които въвличат Америка в сухопътни военни действия във Виетнам, приемат положителните отговори за подразбиращи се.

Успешното водене на партизанска война изисква умело съчетаване на военни и политически стратегии. Но американските висши военни никога не са се чувствали комфортно, когато е трябвало да съобразяват военните с политическите цели. През цялата Виетнамска война средствата са недостатъчни, за да се достигнат заявените цели, а целите, ако изобщо са достижими, предлагат рискове, каквито Вашингтон не е готов да поеме.

Една от главните поуки след Корейската война би трябвало да е, че проточните и неокончателни военни конфликти разклащат вътрешния консенсус в Америка. Вашингтон, изглежда, е извлякъл точно обратния урок и е решил, че чувството на притеснение в Корея е било предизвикано от настъплението на Макартър по Ялу и от стремежа му към пълна победа. И изходът от Корейската война е преизтълкуван като успех, защото не се е стигнало до победа на Китай. Американската намеса във Виетнам съзнателно се насочва към сходна цел: като се избегне китайска намеса, да се покаже на Северен Виетнам, че няма да му бъде позволено да превземе Южен Виетнам и че няма друг избор освен преговори. Но с каква цел ще се водят преговорите – особено като се има предвид, че този враг слага знак за равенство между компромисите и поражението? Очевидно американските лидери са забравили как последните две години на Корейската война и маккартисткият период са раздвоили американското об-

Дипломацията

щество, ставащо все по-нетърпеливо поради проточилото се патово положение.

Теоретически само две стратегии имат шанс да доведат до победа в партизанска война. Едната е изключително отбранителна и целта ѝ е да се отнеме на врага възможността да установи контрол над населението. Тя изиска установяването на пълна сигурност за достатъчно голяма част от населението, така че успехите на партизаните сред останалата част да не позволяват изграждането на надеждна политическа база. Генерал Максуел Тейлър, изглежда, има предвид именно тази стратегия, когато препоръчва създаването на няколко анклава, защитени от американски сили, докато южновиетнамската армия се стреми да предотврати консолидирането на ясно очертана комунистическа зона, без да се опитва да държи под непрекъснат контрол цялата територия. Втората възможна стратегия е нападения върху обекти, които партизаните ще са принудени да защищават, от рода на убежища, складови бази и лагери – например отрязване на Пътя Хо Ши Мин със сухопътни сили и блокиране на северновиетнамските и камбоджанските пристанища, които обслужват партизанските убежища. Поне концептуално втората стратегия би трябвало сравнително бързо да доведе до войната на изтощение, към която отчаяно се стремят американските военачалници, и да принуди врага да се съгласи на преговори.

Америка избира стратегия, която не довежда до никакъв резултат: химеричен стремеж да се установи 100 % сигурност върху 100 % от територията на страната и опит да се изцедят силите на партизаните чрез бързи наказателни експедиции. Но колкото и значителни да са експедиционните сили, те никога не могат да поразят сериозно враг със снабдителни бази извън Виетнам, който притежава множество убежища и желязна воля. В края на 1966 г. северновиетнамският премиер Фам Ван Донг казва на Харисън Солзбъри от *The New York Times*, че колкото и силни да са във военно отношение, американците накрая ще загубят, защото за разлика от тях виетнамците са готови да дадат живота си за Виетнам и да воюват, докато окончателно не изтласкат чужденците.⁽²³⁾ Оценката му се оказва вярна.

Джонсън решително отхвърля „експанзията“ на войната. Вашингтон си е внушил, че четирите индокитайски страни са отделени една от друга, въпреки че комунистите 20 години ги смятат за общ военен театър и провеждат в тях координирана стратегия. Освен това оценката на Вашингтон за цялостното международно положение го кара да отдава прекалено голямо внимание на евентуална китайска интервенция, пренебрегвайки изявлениято на Лин Бяо, че китайската армия няма да воюва на чужда територия: факт, потвърден от Мао пред Едгар Сноу, американски журналист, изпитващ симпатии към китайските комунисти. Мао казва на Сноу, че Китай няма войски извън границите си и няма никакво намерение да воюва с никого, освен ако не бъде нападната територията му.⁽²⁴⁾ Става така, че в период от 15 години в две различни войни Съединените щати плащат доста висока цена, защото отказват да приемат на сериозно китайските изявления: в Корея не обръщат внимание на предупрежденията и се отправят по Ялу, предизвиквайки китайската намеса; във Виетнам пренебрегват уверенията на китайците, че нямат намерение да се намесват, и по-

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, Кенеди и Джонсън

този начин Америка отхвърля единствената стратегия, която би ѝ донесла победа.

Загрижен от евентуална китайска намеса, твърдо решен да запази намаляването на напрежението със Съветския съюз и вътрешното съгласие за програмата му „Велико общество“, Джонсън се спира на половинчати мерки, които залагат на карта международната позиция на Америка, без да постигнат заявявите цели. Опитвайки се да съчетае опита за разбиване на световната конспирация с желанието да избегне глобален конфликт, американската политика успява само да изпадне в извънредно неловко положение.

Войната на изтощение се проваля, защото партизаните сами избират кога и къде да нападнат. Въздушните удари срещу Северен Виетнам, замислени да причиняват все по-болезнени загуби, се оказват неефективни, тъй като северновиетнамската транспортна мрежа е прекалено слабо развита, за да бъде сериозно засегната, и твърде маловажна, за да представлява невралгична цел. Патовото положение е добре дошло за Ханой – особено когато е върху територията на Южен Виетнам и взема много американски жертви. Тези неудачи пораждат в Америка растяща съпротива срещу войната. Началото ѝ е поставено с първия призив да се прекратят бомбардировките, които би трябало да убедят Ханой, че не може да победи.

Washington се опитва да покаже, че агресиите не минават и че партизанските действия няма да бъдат войната на бъдещето. Той обаче не съумява да проумее начина, по който противникът пресмята разносите и изгодите. Джонсън вижда изхода в показване на умереност, уверяване на Ханой в добри намерения и предлагане на компромис. Всичко това втвърдява решимостта на Ханой да се съпротивява и да покаже на Америка, че загубилите поради умереност не получават награда. Джонсън изразява целите на Америка по следния начин:

Ние не се опитваме да изличим Северен Виетнам от лицето на Земята. Не се опитваме да сменим правителството му. Не се опитваме да изградим постоянни бази в Южен Виетнам...

...тук сме, защото се опитваме да накараме комунистите от Северен Виетнам да престанат да стрелят по съседите си... да покажем, че партизанска война, вдъхновявана от един народ срещу друг, никога няма да победи... Трябва да продължим, докато комунистите в Северен Виетнам не разберат, че цената на агресията е твърде висока, и или се съгласят с мирно разрешение на въпроса, или престанат да воюват...⁽²⁵⁾

Той желае комунистическите ръководители в Ханой да разберат, че:

...в мига, когато осъзнаете, че една военна победа е немислима, и се откажете от употребата на сила, ние ще бъдем готови да ви отвърнем със същото... Искаме достоен мир във Виетнам. Вие държите ключа към този мир. Просто трябва да го завъртите.⁽²⁶⁾

Джонсън не заслужава омразата и присмеха, които тези негови призови предизвикват. Той просто е изразител на традиционните американски ценности.

Дипломацията

Ала нито той, нито обществото му разполагат с понятийния апарат, който да им подскаже, че за противника подобна доброжелателност е смехотворна; че на този противник американското определение за компромис звучи като призив да се предаде, след като води битка на живот и смърт.

За коравите и всеотдайни ханойски водачи понятието за стабилност няма практическо значение. Те са прекарали целия си съзнателен живот в борба, първо срещу Франция и сега срещу една свръхсила. В името на комунизма са наложили на народа си неописуеми страдания. „Да оставят на мира съседа си“, ханойските комунисти не могат по дефиниция. Някога Бисмарк заявява, че германското единство няма да се постигне с приказки, а с „кръв и желязо“. Гледището на Ханой за единството на Виетнам е абсолютно същото.

Американци с най-различни убеждения непрекъснато призовават Ханой да се включи в демократичен развой на събитията и си бълскат главата, за да измислят приложими изборни схеми. Нито едно от външнополитическите предложения не прави впечатление на Ханой, който ги подема само за да всее объркане сред американците. След като е установило една от най-суворовите диктатури, ханойското политбюро за нищо на света не би се съгласило да се смеси с множеството политически партии в Юга. За Северен Виетнам не съществува осезаем мотив да преустанови използването на сила; в крайна сметка, докато не губи, неизменно печели, а че не губи, е несъмнено – американската стратегия с вградения си стремеж към патово положение изключва възможността Ханой да загуби. Предложението на Джонсън за широкомащабна, отворена за всички, включително и за Северен Виетнам, програма за възстановяване попада в глухи уши.⁽²⁷⁾ Ханой иска победа, а не помощи за развитие и с присъщата си аrogантност се държи така, сякаш няма никакъв избор между двете.. .

След като се обръща срещу войната, американското обществено мнение все по-остро обвинява Джонсън за дипломатическата безизходица. Обвиненията предполагат, че Джонсън не иска да преговаря, а това не е вярно. Желанието на Джонсън за преговори е толкова осезаемо, че стига до пораженчество. И Ханой се убеждава, че разтакаването ще донесе все по-щедри предложения. Джонсън издава една след друга заповеди за спиране на бомбардировките (според спомените му са били 16), като не оставя съмнение, че Съединените щати са готови да платят висока цена, само и само да започнат преговори; Ханой има всички основания да се стреми колкото може повече да вдига тази цена.

Участвах в една от инициативите, която показва както огромното желание на Джонсъновата администрация да започне преговори, така и умението на Ханой да използва това желание за собствените си цели. Моето лично обвързане с Виетнам дойде постепенно. През 50-те години интересите ми във външната политика бяха насочени към Европа и към ядрената стратегия. В администрацията на Кенеди бяха включени много личности, от които се възхищавах, и се отнасях положително към усилията ѝ в Индокитай, без да отделям много време за размисъл по този въпрос. За пръв път виетнамските проблеми ме обсебиха сериозно след трите ми посещения в тази страна през 1965 и 1966 г. като консултант на посланик Лодж по умиротворяването. Имах възможност да пътувам из много провинции в Южен Виетнам и да разговарям с тъй нареч-

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

чените провинциални репортери на американското посолство – изключително способни и всеотдайни млади външнополитически служители, работещи в разни краища на страната. Посещенията ме убедиха, че войната не може да се спечели с прилаганата стратегия и че Америка трябва да се измъкне от положението чрез преговори с Ханой, макар и да нямах точна представа, за какво ще се преговаря.

През лятото на 1967 г. присъствах на една от тъй наречените Пъгуошки конференции, посветени на ядреното разоръжаване. Двама от участниците бяха научили за моите посещения в Индокитай и ми направиха интригувашо според мен предложение. Представителят на Световната здравна организация Реймон Обрак се бе запознал с Хо Ши Мин през 1946 г., когато виетнамският комунистически водач отседнал в дома му по време на преговорите с Франция. Обрак ми предложи да замине за Ханой заедно със своя колега от Движението за мир Ербер Маркович, за да призове лично Хо Ши Мин към преговори. Информирах Бънди, по това време заместник-министр, както и министъра на от branата Макнамара. Те подкрепиха идеята, при условие че двамата учени пътуват като частни лица и не се смятат за официални изразители на американското становище.

Обрак и Маркович заминаха за Ханой, където бяха приети от Хо Ши Мин. След като произнесъл ритуалното осъждане на американската „агресия“, Хо Ши Мин намекнал, че Ханой би проявил желание за преговори, ако Америка прекрати бомбардировките над Северен Виетнам. За официални контакти бе определен ханойският дипломатически представител в Париж Май Фан Бо.

На няколко пъти бяха разменени мнения чрез сложни и определено недипломатически процедури. Ханой категорично отказваше пряко да се свърже с Вашингтон, докато не престанат бомбардировките, и аз служех за посредник като частно лице. Ханой използваше всичките си възможни козове и не разреши на своя представител да се среща дори с неофициално американско лице. Аз получавах съобщения от Вашингтон, обикновено от министър Макнамара, предавах ги на двамата французи, а те ги препредаваха на Май Фан Бо заедно с обясненията, които бях упълномощен да дам. Макнамара искаше да сложи край на войната и непрекъснато ме молеше да измъкна от невидимите си събеседници дори и мъглияв намек, за който да се хване, за да доведе нещата до преговори.

Присъствах на някои от съвещанията на президента Джонсън със съветниците му, на които се подготвяше окончателното американско предложение. Беше тъжно преживяване. Очевидно всички инстинкти на Джонсън се бунтуваха срещу прекратяването на бомбардировките. Колкото и да бе несигурен в дипломатическите си умения, той притежаваше достатъчно политически опит, за да се усъмни в ползата от започване на преговори с еднострани отстъпки. Отчаяно се съпротивяваше, обсипван от критики, притискан и от съветниците си, които го тласкаха към дипломатическо разрешение. Накрая се предаде. Резултатът бе така наречената Формула от Сан Антонио, изработена след моето напускане и представена от Джонсън в реч на 29 септември 1967 г. в едноименния град:

Дипломацията

Съединените щати са готови да прекратят въздушните и морските бомбардировки над Северен Виетнам, ако тази готовност доведе до независимо започване на плодоносни дискусии. Разбира се, ние приемаме, че докато се провеждат тези дискусии, Северен Виетнам няма да се възползва от прекратяването или ограничаването на бомбардировките.⁽²⁸⁾

Формулата от Сан Антонио е една от повратните точки във войната. Америка предлага да прекрати военните действия срещу Северен Виетнам – конкретно задължение – в замяна на „плодоносни“ преговори, стига Ханой да не се възползва от прекратяването на бомбардировките. Не се уточняват критерии за тълкуване на понятията „плодоносни“ или „възползване“. Демонстрирайки умението си да използва вътрешните разногласия, Ханой може да бъде почти сигурен, че всяко подновяване на бомбардировките от страна на Америка ще предизвика бурна реакция и ще отнеме много време. „Невъзползването“ явно не задължава Ханой да преустанови партизанска война и дотогавашните си действия; в най-добрая случай то значи, че Ханой няма да предприема решителни атаки.

За дипломатическата тактика на Ханой е присъщо да отхвърля дори еднострани предложения. Всъщност Ханой използва предложението като подсигурителна мрежа за защита на всестранните военни действия, които се кани да започне. След няколко дни връзката ми с Ханой бе прекъсната. Северновиетнамците схванаха, че цената за прекратяването на американските бомбардировки е крайно скромна и смътна, и решиха да увеличат натиска върху Джонсън, преди да седнат на масата за преговори и да приемат предложението. От онзи момент Тет ни деляха само няколко месеца.

Ханой правилно бе доловил, че растящото недоволство на американците не би допуснало патово положение във Виетнам както в Корея. Защото в двата случая споровете в страната качествено се различаваха. Целесъобразността от американската намеса в Корея никога не е била поставяна под съмнение; различията са за мерките, които ще доведат до победата. По отношение на Виетнам първоначалното съгласие за американската политика в района внезапно се разпада. Критиците на администрацията по време на Корейската война искат Америка да направи повече; алтернативата им срещу политиката на Труман е стратегията на Макартър. В случая с Виетнам огромната част от критиките са за ограничаване на американската намеса и с времето – за пълно отдръпване; възгледите варират от промяна в стратегията до безусловно изтегляне. В Корея противникът би се изправил срещу доста по-мрачна алтернатива при надделяване на опозицията. Във Виетнамската война откритите вътрешни противоречия на Америка недвусмислено показват на Ханой, че парализирането на дипломацията в съчетание с военен натиск ще работи в негова полза. Вината ще бъде прехвърлена върху недостатъчната дипломатическа активност на Джонсъновата администрация, а увеличаването на жертвите ще доведе до призови за намаляване на ескалирането, ако не и до пълното преустановяване на войната.

Критиките срещу политиката във Виетнам започват съвсем обичайно, с основателните въпроси, може ли войната да бъде спечелена и какво е взаимоот-

Виетнам: по пътя към отчаянието, Кенеди и Джонсън

ношението между целите и средствата. На 11 март 1968 г. Уолтър Липман прилага своята утвърдена критика срещу сдържането към Виетнам. Америка, твърди той, е надхвърлила рамките на възможностите си и политиката на сдържане разрушава разумния баланс между националните цели и ресурсите за постигнато им:

Всъщност неговите [на Джонсън] военни цели са неограничени: те включват умиротворяването на цяла Азия. С толкова неограничена цел е невъзможно да се спечели война с ограничени средства. След като целите ни са неограничени, със сигурност ще бъдем „разгромени“.⁽²⁹⁾

За да изрази неприложимостта на традиционните мисловни категории спрямо Виетнам, Липман използва думата „разгромени“, заградена в кавички, което подсказва, че Виетнам е без значение за сигурността на Америка. Според него изтеглянето ще укрепи цялостната американска позиция.

Подобно становище е изразено през 1966 г., когато сенаторът Фулбрайт критикува Съединените щати, че изпадат в „арогантността на силата“, обърквайки „силата си с добродетел и сериозните отговорности – с универсалистка мисия“⁽³⁰⁾. По-малко от две години преди това Фулбрайт хока Дъ Гол, задето „обърква положението“ с предложение Виетнам да стане неутрален. Тогава Фулбрайт предупреждава, че подобен курс може „да предизвика непредвидима последица от събития, тъй като тя [Франция] нито във военно, нито в икономическо отношение е значителна сила в Далечния изток и следователно не е в състояние да контролира или сериозно да влияе върху събитията, които инициативата ѝ може да предизвика“. През 1964 г. Фулбрайт вижда само две „реалистични“ възможности: „разширяване на конфликта по един или друг начин или подпомагането на южновиетнамците, за да продължат успешно войната в сегашния ѝ мащаб“⁽³¹⁾.

Какво става със сенатора само за две години, за да снизи ролята на Виетнам от жизненоважна до периферна? И защо от мнението му лъжа известна арогантност, след като междувременно администрацията на Джонсън изпълнява и двете му препоръки? Верни на националните си традиции, американските лидери не са склонни да ограничат случая до помощ за сигурността на Виетнам, което рано или късно ще доведе до разговор за изгодите и цената. Извисявайки проблема до въвеждането на демокрация в Югоизточна Азия, те отстраняват логичните ограничения както на обвързването, така и на евентуалното оттегляне.

Критиците на войната следват същия този път както задълбочаващите я лидери, само че в обратната посока. Първоначално обосновават изводите си с практически доводи: тази война не може да бъде спечелена, цената надхвърля ползата, Америка надхвърля възможностите си. Но като продукти на същия американски идеализъм критиците скоро прехвърлят упреките си в нравствен план с две отправни точки: първо, в морално отношение Ханой и Сайгон не се различават особено и това премахва идеологическите основания за войната; второ, настойчивостта на Америка да продължи войната отразява не погрешни

Дипломацията

практически преценки, а моралното разложение в сърцевината на американската система. В резултат политиката, която първоначално се е радвала на всеобща подкрепа, за две години се превръща в прицел за обвинения срещу морала на цялостната външна политика и малко по-късно – в повод за критика срещу самото американско общество.

В периода след Втората световна война Америка е имала късмета да не ѝ се налага избор между моралните убеждения и стратегическите анализи. Всички те ѝ ключови решения са били предварително обосновани като защита на демокрацията и едновременен отпор на агресия. Но и най-богатото въображение трудно би определило Южен Виетнам като демократичен. Всички режими след Дием изпадат в обсадно положение; генерали, до този момент напълно неизвестни на обществеността, нямат никакво желание да изпитват популярността си в избори. Евентуален убедителен аргумент е, че новите лидери в Сайгон не са толкова репресивни, колкото колегите им в Ханой. Той наистина често се изтъква, без да го приемат на сериозно. Моралният релативизъм е неприемлив за нация, израсла с вяра в абсолютната разлика между добро и зло.

Критиците все по-често изтъкват, че ако Сайгон не успее да отговори на демократични стандарти – както дълбоко в себе си са убедени, – заслужава да бъде напълно изоставен. С течение на времето теорията на доминото, основна предпоставка за почти 20-годишното укрепване на южновиетнамската отбрана, е отначало отхвърлена, а впоследствие и осъмняна. В една от най-проницателните си статии йейлският професор Ричард Ренфилд съчетава Липмановата критика за стратегическата свръхекспанзия с обвинение, че и двете страни във виетнамския конфликт са еднакви в морално отношение и следователно войната е безсмислена. Той твърди, че във Виетнам Америка не толкова се съпротивява срещу агресия, колкото подкрепя силите на консервацията в борбата им срещу социалните промени.⁽³²⁾

Критиците сочат многобройните недостатъци на Сайгон, за да докажат моралната несъстоятелност на американското присъствие. През 1968 г. Джеймс Рестън задава въпроса, който измъчва много американци: „Какъв край би оправдал тази касапница? Как ще спасим Виетнам, ако го унищожим с битки?“⁽³³⁾ През 1972 г. Фулбрайт заявява, че Джонсън така и не осъзнава, че „не става дума за съперничество между „свободния народ“ и „ тоталитарния режим“, а между два тоталитарни режима; че войната не е „пряка“ или непряка международна агресия, а антиколониална война, прерасната в гражданска“⁽³⁴⁾.

По онова време телевизията тъкмо достига размаха си. Вечерните новинарски емисии привличат десетки милиони зрители – публика, за каквато и най-известните журналисти само могат да се надяват. Освен това телевизията има предимството да показва онова, което се коментира зад кадър. Новините отразяват стремежа към драматично представяне на събитията, което и при най-добри намерения невинаги може да се балансира просто защото е технически невъзможно да се покажат жестокостите, извършвани от Виетконг в контролирани от него райони. Телевизионният коментатор се превръща в политическа фигура, доколкото само президентът има възможност да говори на толкова много хора, и при това не толкова често.

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, Кенеди и Джонсън

В следвоенния период американците са откликали на призовите на водачите си за жертви в името на далечни народи. Във виетнамския котел американската изключителност – върхата във всеобщата приложимост на американските ценности, – укрепена от следвоенното възстановяване, започва да се обръща срещу себе си и да става морална политика на изгорената земя. С увеличаването на броя на жертвите критиките срещу американската външна политика се изместват от ефективността ѝ към смисъла от нея – от достойнствата на виетнамския съюзник на Америка към достойнствата на самата Америка, не само във Виетнам, а и изобщо.

Особена острота на атаките срещу годността на Америка да провежда глобална политика придава това, че те в голяма степен идват от университетите и от интелектуалния елит, които до този момент са били най-пламенните защитници на американския интернационален идеализъм.⁽³⁵⁾ Привлечени от Кенеди към процеса на вземане на решения, мнозина интелектуалци са потресени, когато убийството му слага внезапен край на Новите предели, и впоследствие още веднъж – от антивоенните протести на своите студенти. Те престават да се интересуват от условията за изтегляне от Виетнам; под натиска на студентите някои професори се обявяват за едностренно и безусловно изтегляне.

Въставайки срещу 20-годишните предпоставки, върху които се е крепяла външната политика и на двете партии, радикалното крило на противниците на Виетнам осмива ант комунизма като архаизъм: „Ние отказваме да бъдем антикомунисти – обявяват двама поклонници в Ханой, Стагън Линд и Том Хайдън. – Настояваме, че този термин е загубил специфичното съдържание, което е имал. Той се е превърнал в ключова абстрактна категория, до която американците прибегват, за да оправдаят външна политика, която често не се различава особено от изнасиливането.“⁽³⁶⁾ Дори доайентът на американските философи, защитници на националните интереси, Ханс Моргентай стига до обявяване на американската безнравственост: „Когато говорим за нарушаването на правилата за водене на война, не бива да забравяме, че фундаменталното нарушение, от което следват всички останали частни нарушения, е самото водене на подобен вид война.“⁽³⁷⁾

За водачите на поколението, откърмено с необоримите истини на Студената война, подобни изявления са шокиращи. Линдън Джонсън, един от главните създатели на формулата на следвоенното съгласие, не знае как да се справи с протестите на мъжете и жените от водещите университети, за чието одобрение жадува, не съумявайки да намери общ език с тях. Дейвид Холберщам, който през 1968 г. е един от най-хапливите критици на войната, по-рано сам е твърдял, „че Виетнам е законна част от този [американски] глобален ангажимент... може би една от петте или шестте нации в света, жизненоважни за американските интереси. И щом е толкова важен, вероятно заслужава по-сериозен ангажимент от наша страна“⁽³⁸⁾.

Джонсън реагира, призовавайки общоприетите принципи на предшествениците си, от Труман до Кенеди. Но те вече звучат неактуално и дори невярно на критиците му. Неговите предложения за безусловни преговори са отхвърлени от ханойските ръководители, които твърде майсторски напипват из-

Дипломацията

пускателния клапан на вътрешното напрежение в Америка. За да се противопостави някак, Джонсън постепенно променя позицията си: от условието Северен Виетнам да се оттегли, преди Съединените щати да са преустановили военните действия, до Формулата от Сан Антонио с прекратяването на бомбардировките преди началото на преговорите; от отказа да разговаря с членния отряд на Ханой – Националния фронт за освобождение на Южен Виетнам (НФО), до съгласие за разговори с отделни негови представители и включването му накрая като страна в преговорите. Той се опитва също да изкуши Ханой с програма за икономическа помощ за цял Индокитай. Тези ходове са отхвърлени от северновиетнамците като неадекватни, а от повечето вътрешни критици – като неискрени. Националният дебат се поляризира между пълна победа, за каквато липсва стратегия, до безпрекословно изтегляне, за каквото липсва политика.

По-умерените критици на администрацията – към които принадлежах и аз – настояваха за договорни компромиси. Истинската пречка за подобна стъпка бе не Вашингтон, а Ханой. Северновиетнамските комунисти не бяха прекарали живота си в смъртни схватки, за да се откажат от властта или да отслабят партизанская война, тяхното главно средство за оказване на натиск. Те в същата степен както Сталин едно поколение по-рано не хранеха нереалистичната надежда, че борбата им ще завърши успешно със споразумение, неосновано върху баланса на силите или достигнато от само себе си по пътя на преговорите. Честите уверения на Джонсън, че е готов да прояви гъвкавост и няма скрити помисли, се възприемат от Ханой като наивни и неуместни.

По ирония на съдбата Америка трябва да плати за компромиса същата цена, която би платила и за победата. Ханой би направил компромис само ако се усети прекалено слаб, за да победи – с други думи, когато бъде разбит. Америка би могла да покаже умереност само след войната, не преди края ѝ. Всички стандартни „решения“ – и на администрацията, и на умерените критици – се оказват неприложими спрямо неумолимата решителност на Ханой. Прекратяването на огъня, което за американците е желателен път към спирането на кървопролитията, в очите на северновиетнамците е отдалечаване на инициативата за изтегляне. Едно коалиционно правителство – нищо повече от смокинов лист пред установяването на комунистите – според Ханой е гаранция за оцеляването на Сайгон.

Истинският избор за Америка е не между победата и компромиса, а между победата и поражението. Разликата между северновиетнамците и американците е, че Ханой е съвсем наясно с това, докато Джонсън и умерените му критици не са готови да го признаят. Ханойските майстори на *Realpolitik* са убедени, че съдбата на Виетнам ще се реши от баланса на силите по бойните полета, не на масата за преговори.

От дистанцията на времето едва ли има съмнение, че не е било нужно Америка да плаща нещо, за да се стигне до преговори. Ханой е бил готов да преговаря преди президентските избори през 1968 г., за да обвърже и двете политически партии с обещания за окончателното им довършване. Ала ханойските ръководители не искат да започнат преговори без сериозен опит да наклонят

Виетнам: по пътя към отчаянието, Кенеди и Джонсън

военния баланс в своя полза. Средството за постигане на по-добра позиция в преговорите става офанзивата Тет, започнала в първия ден на лунната нова година, откъдето носи и името си. Всяка година дотогава, включително и през 1968 г., в този период се е спазвало примирие. Сега на 30 януари комунистическите сили започват широкомащабна офанзива срещу 30 южновиетнамски провинциални столици. Пълната изненада им осигурява ключови позиции в Сайгон и те стигат до американското посолство и шабквартираната на генерал Уестморленд. Старата столица Хюе пада в ръцете им и те я владеят в продължение на 25 дни.

От военна гледна точка днес Тет е призната за голямо поражение за комунистите.⁽³⁹⁾ За пръв път партизаните се показват и влизат в открито сражение. Решението за широкообхватно нападение по цялата територия ги принуждава да приемат сражения в места, които обикновено избягват. Превъзходящата огнева мощ на американците почти напълно разбива партизанска инфраструктура точно според наставленията във военните учебници. До края на войната партизаните на Виетконг вече не са ефективна сила; оттук насетне почти всички сражения се водят от редовната северновиетнамска армия.

В известни отношения Тет оправдава американската военна доктрина. Задагайки всичко на карта, комунистите приемат войната на изтощение, мечтата на американската военна стратегия. Може би са дали по-голям брой жертви от споменатите в официалните доклади; може би са разчитали, че американското желание за преговори им осигурява спасителен изход.

И все пак офанзивата Тет се превръща в голяма психологическа победа за Ханой. Човек може да си представи с известна меланхолия евентуалния развой на събитията, ако американските лидери бяха хвърлили сили срещу главните северновиетнамски части, лишени от партизанския им щит. Ако Америка бе нападнала с всичките си сили, навсякърно Джонсън щеше да постигне предложението от него безусловни преговори, а може би и безусловно прекратяване на огъня. Това личи от бързината – за по-малко от три денонощия, – с която Ханой приема подновеното предложение на Джонсън за преговори, съчетано с частично прекратяване на бомбардировките, както е предвидено във Формулата от Сан Антонио.

На американските лидери им идва до гуша, и то не защото общественото мнение е срещу тях. Допитванията показват, че 61 % от американците се смятат за „ястреби“, 23 % – за „гъльби“, а 70 % са за продължаване на бомбардировките.⁽⁴⁰⁾ Групата, която губи самообладание, е съставена от влиятелни политици, които през цялото време подкрепят интервенцията. Джонсън привиква членове на предишните администрации, повечето „ястреби“, сред които изпитани мъже, като Дийн Ачесън, Джон Макклой, Макджордж Бънди и Дъглас Дилън. Повечето от тях го съветват да спре ескалацията и да започне края на войната. Като се има предвид позицията на Ханой, която не се разбира добре, това решение поставя началото на разгрома. Откровено казано, в общи линии, и аз споделях мнението на тези „влъхви“, което показва, че разпознаването на повратната точка в ретроспекция е значително по-лесна работа, отколкото когато настъпва.

Дипломацията

На 27 февруари 1968 г. телевизионният коментатор Уолтър Кронкайт, по това време на върха на влиянието си, разтърсва Белия дом с предсказание за провал:

Сега изглежда по-сигурно от всякога, че кървавият експеримент във Виетнам ще завърши с безизходица. Това лято почти със сигурност ни очаква отстъпление, което ще доведе или до споразумения с взаимни отстъпки, или до ужасна ескалация; на всяко стъпало на ескалацията врагът ще е в състояние да ни се противопостави адекватно...⁽⁴¹⁾

Последното предположение може да бъде поставено под въпрос; просто не е възможно северновиетнамците да са единствената нация в историята, неподатлива за просто пресмятане на рисковете и ползите. Наистина, те се оказват способни да понесат повече страдания от всички други, но и за тях има предел. А последното, което вълнува Ханой, са взаимните отстъпки при евентуални преговори. И въпреки всичко хиперболата на Кронкайт съдържа в себе си една голяма истина: Ханой ще прояви много по-голяма издръжливост от Америка.

The Wall Street Journal, който до този момент е подкрепял правителството, също хваща влака и задава реторичния въпрос, дали развоят „не обезсмисля нашите първоначални похвални цели?... Ако от правителството и нацията не остане нищо, какво ще спасяваме и защо?“ И по-нататък: „...американският народ трябва да е готов да приеме, ако все още не е наясно, че всички усилия във Виетнам може да се окажат обречени.“⁽⁴²⁾ На 10 март Ен Би Си завършва специално предаване, посветено на Виетнам, със заключение, което бързо се подема от всички: „Като оставим на страна всички други аргументи, дошло е време да решим струва ли си да унищожим Виетнам в името на спасението му.“⁽⁴³⁾ Списание *Time* се присъединява към общия хор на 15 март: „1968 година ни накара да осъзнаем, че една победа във Виетнам – или дори благоприятно споразумение – може да се окаже свръх силите на най-голямата световна сила.“⁽⁴⁴⁾

Включват се и влиятелни сенатори. Мансфилд заявява: „Ние сме не където трябва, и водим не войната, която трябва.“⁽⁴⁵⁾ Фулбрайт повдига въпроса за „властта на администрацията да разширява войната без съгласието на Конгреса и без каквито и да е дебати и обсъждания в Конгреса“⁽⁴⁶⁾.

Джонсън отстъпва пред атаките. На 31 март 1968 г. обявява едностранно частично прекратяване на бомбардировките северно от 20-ия паралел, което ще бъде последвано от пълното им прекратяване веднага щом започнат преговори по същество. Той уверява, че във Виетнам няма да се изпращат нови подкрепления, и повтаря често изказаното уверение, че „нашата цел в Южен Виетнам никога не е била пълното унищожаване на противника“⁽⁴⁷⁾. Шест седмици след като Ханой нарушила официалното прекратяване на огъня, нанася опустошителен удар по американски съоръжения и изтребва хиляди цивилни граждани само в Хюое, Джонсън кани ханойските ръководители да участват в икономическото развитие на Югоизточна Азия, давайки ясно да се разбере, че е готов да им окаже и икономическа помощ. Освен това обявява, че няма да се

ВИЕТНАМ: ПО ПЪТЯ КЪМ ОТЧАЯНИЕТО, КЕНЕДИ И ДЖОНСЪН

кандидатира повторно за президент. Президентът, изпратил половин милион войници в Югоизточна Азия, оставя на наследника си да ги изтегли.

Това е едно от най-съдбовните президентски решения в следвоенния период. Без този драматичен отказ от властта Джонсън би могъл да спечели изборите благодарение на Виетнам и да управлява още един мандат. Дори и здравословното състояние да бе причина за нежеланието му, той трябваше да продължи натиска върху Ханой през остатъка от мандата, за да остави на наследника си най-добри възможности за избор, по които да се споразумее с Конгреса след изборите. Като се има предвид слабостта на Ханой след Тет, една политика на натиск през 1968 г. почти със сигурност би осигурила по-добра рамка за преговори от онази, която в крайна сметка се получи.

Джонсън съчета всички възможни неизгоди, като едновременно обяви спиране на ескалацията, отказ от втори мандат и предложение за преговори. Кандидатите да го наследят започват надпреварата с обещания за мир, без да уточняват какво разбират под това. Така се създадоха условия за обществено разочарование в хода на реалните преговори. Ханой получи прекратяване на бомбардировките в замяна на разговори предимно по процедурни въпроси, както и възможност да възстанови инфраструктурата си в Юга, този път със северновиетнамски персонал. Отсъстват всякакви мотиви за споразумение с Джонсън, но е налице силното изкушение да се повтори изпитанието на силата с неговия наследник.

ГЛАВА XXVII

Виетнам: измъкването, Никсън

На Никсъновата администрация се падна задачата да измъкне Съединените щати от първата им неуспешна война и от първия външнополитически ангажимент, в който моралните убеждения на Америка се сблъскват с реалността. Това е една от възможно най-мъчителните външнополитически задачи; няма страна, която да е преминала безболезнено подобен преход.

Изтеглянето на Франция от Алжир често се дава за пример на Америка, но то отнема на Дьо Гол повече от 4-те години, нужни на Никсъновата администрация, за да сложи край на американския ангажимент в Индокитай. Изтегляйки Франция от Алжир, Дьо Гол поема бремето от изоставянето на един милион французи, някои от които са заселници от поколения. Изтегляйки американските войски от Виетнам, Никсън ликвидира ангажимент, за който четириима американски президенти в продължение на две десетилетия бяха обявявали, че е жизненоважен за сигурността на всички свободни народи.

Никсън се заема с тази убийствена задача в най-тревожната вътрешнополитическа атмосфера след Гражданската война. Дори след 25 години разрушаването на американското национално съгласие относно Виетнам продължава да

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, Никсън

въздейства шоково. През 1965 г. Америка се ангажира – при това с всеобщо одобрение – да спечели една партизанска война, за да пресече глобална комунистическа конспирация и да изгради свободни институции в Югоизточна Азия; две години по-късно същият ангажимент започва да се възприема не само като пълен провал, а и като погрешна политика на войнолюбиви държавници. В началото интелектуалната общност приветства идването на напредничав млад президент; немного след това обвинява наследника му във военни жестокости, системни лъжи и войнолюбие, макар че стратегията или най-малкото стратегите му са почти същите както на непрежалимия предшественик. Към края на мандата си през 1968 г. Джонсън вече не може да се появи на публични места, с изключение на военните бази, без да се налага изтласкане на бурно протестиращите с физическа сила от органите на реда. При все че е действащ президент, той намира за уместно да не присъства дори на общото годишно събрание на партията си през 1968 г.

След неколкомесечно затихване яростната съпротива срещу войната избухва наново и още повече се засилва при Джонсъновия наследник Ричард Никсън. Публикациите, изразяващи неодобрителната позиция, са заместители на едно по-дълбоко философско противоречие и дотънително изострят вътрешните дебати, правят ги невъзможни за разрешаване. Никсън иска да постигне достойно изтегляне и е готов да преговаря за всичко освен за предаването на милиони хора, подведени от предшествениците му да разчитат на Америка, в ръцете на северноиранските комунисти. За него доверието и честта са сериозни неща, защото именно те определят способността на Америка да изгради мирен световен ред.

От друга страна, лидерите на движението за мир смятат войната за толкова отблъскаща, че достойното изтегляне от Виетнам им звучи абсурдно. Онова, което за Никсъновата администрация би било национално опозоряване, за противниците на войната е желан национален катарзис. Администрацията се стреми да открие изход, който ще позволи на Америка да продължи да играе следвоенната си международна роля на закрилник и защитник на свободните народи – именно това мнозина от движението за мир желаят да прекратят, защото го смятат за израз на аrogантността и самонадеяността на едно дефектно общество.

В рамките на едно поколение Америка преживява Втората световна война, войната в Корея и 15 години кризи, родени от Студената война. Виетнам прелива чашата на търпението като непоносима саможертва, влизаша в разрез с традиционните американски ценности и надежди. През 20-те и 30-те години, когато поколението на Никсън и Джонсън е в юношеството си, американците смятат, че стоят над макиавелизма на европейците. През 40-те и 50-те години, когато това поколение навлиза в зряла възраст, Америка вярва, че е призвана за справедлива глобална мисия. И страната се превръща в неоспорим лидер на свободния свят. Когато тези мъже достигат апогея на политическата си кариера през 60-те години, движението за мир във Виетнам поставя под съмнение глобалната мисия. През 70-те години на сцената идва ново поколение американци, което не смята Америка за чиста и непокварена. Според него Америка

Дипломацията

може да заслужи правото да се намесва в световните дела единствено след период, през който ще се посвети на собственото си усъвършенстване.

По този начин поколенията се сменят точно когато Америка изживява най-сериозното си морално изпитание през целия следвоенен период. Критиците са потресени от жестокостите на войната, показвани по телевизията; изпълнени са с все по-големи съмнения в морала на съюзника. Убедени, че не може да не съществува някакво разрешение, което ще позволи незабавен край на кръво-пролитията, те изживяват нарастващо разочарование. С идеализма, невинността и пламенността си американската изключителност обагря цяла ера от американската външна политика; сега същата изключителност изисква безупречност от американските съюзници и недвусмисленост на избора. Липсата им се възприема като позор за Америка и обреченост за съюзниците ѝ.

Американската морална строгост пречи на една по-гъвкава дипломация. Виетнам представя неперфектни алтернативи и мъчителни избори. Интуитивният импулс на движението за мир е отдръпване от света и търсене на изход в изначалния американски мит, който приема Америка за опора на непогрешимостта и добродетелността. Може би харизматичен лидер, като Франклайн Рузвелт, Джон Кенеди или Роналд Рейгън, би намерил начин да се справи с тази носталгия. Задачата надминава неоспоримите в други области способности на Ричард Никсън. За разлика от Джонсън Никсън е много опитен във външнополитическите дела. Той заема президентския пост, убеден като много противници на войната, че недвусмислената победа вече е невъзможна – ако изобщо някога е съществувала като вероятност. От самото начало Никсън е наясно, че съдбата го е натоварила с неблагодарната задача на изтеглянето и някакво прекратяване на деморализиращия конфликт. И иска с чест да я изпълни, което е естествено за един президент – това е негово задължение. Онова, с което Никсън не успява да се справи нито в емоционален, нито в интелектуален план, е фактът, че възпитаниците на елитните университети и вълхвите на външната политика, към които изпитва уважение и завист, настояват за действия, които по негово мнение ще доведат до унизително поражение за Америка и предателство към съюзника.

Никсън предпочита да тълкува яростните нападки на привилегированата каста като връхна точка на нападките срещу него от страна на дългогодишни идеологически противници. Така за него виетнамският въпрос се превръща в политическа битка. Никсън е изключително чувствителен и проницателен в дипломацията, но когато нещата опират до вътрешните работи, се държи като на барикада и разчита на методи, които, както вярва, редовно са използвали мнозина от предшествениците му.

Никога няма да разберем дали един жест на добра воля от страна на президента не би обуздал яростта, която започва да се надига много преди Никсън да поеме властта. Към края на 60-те години студентският протест се превръща в глобално явление и залива Франция, Холандия и Германия, макар тези страни да нямат ангажимент като виетнамски или расови проблеми от вида на американските. Но Никсън е твърде несигурен и уязвим, за да изгражда мостове на този етап.

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, НИКСЪН

В името на справедливостта трябва да се отбележи, че Никсън получава незначителна помощ от влияелните кръгове, които след всичко казано и направено го оставят да се бори сам с проблема. Високопоставени държавни служители от предишните правителства, които ангажират Америка във Виетнам, споделят много от убежденията на Никсъновата администрация. Хора като Аверил Хариман и бившия министър на от branата Кларк Клифорд са сред главните строители на двупартийния следвоенен консенсус във външната политика; от тях би могло да се очаква някакво запазване на националното единство в кризисно време и съдействие на затрупаното с проблеми правителство за съгласуване на минимална мирна програма.

Но сега авторите на следвоенния консенсус във външната политика не са в състояние да подкрепят президента си. Всъщност те са първите мишени на антивоените демонстрации – скръбна участ, защото начело на движението за мир са мъже и жени, от които са се възхищавали и които дълго време са смятали за най-верни поддръжници. Ако не в действителност, то поне метафорично поборниците за Новите предели виждат в протестиращите свои потомци. Без да одобряват методите на движението за мир, ключови фигури от Джонсъновата администрация *de facto* се съюзяват с най-радикалните протестиращи. Непрекъснатите препятствия, които привидно умерените им възражения издигат пред политиката на администрацията, изпълват Никсън с подозрителност и го карат да мисли, че работят срещу националното съгласие.

Президентът решава да се бори за достоен мир. Аз бях основният му помощник в тези усилия и разказът ми неизбежно е повлиян от ролята, която изиграх, и от съгласието ми с основните им предпоставки.

В промеждутька от изборите до официалното си встъпване в длъжност Никсън ме помоли да осведомя северновиетнамците за твърдото му намерение да преговаря. Отговорът, който получихме, се превърна в стандартна реакция на Ханой: безусловно изтегляне на САЩ и сваляне на правителството на Нгуен Van Тхю.

Ханой дори не си направи труда да провери искреността на Никсъновите заявки. Три седмици след официалното му встъпване в длъжност Северен Виетнам започна нова офанзива – така наречената Мини Тет – и четири месеца поред американската страна губеше по хиляда убити. Очевидно предложението на Никсън за компромиси не пробуди у тези неумолими водачи никакво желание за взаимност. Ханой явно нямаше намерение да се придържа и към „разбирателството“ с администрацията на Джонсън от 1968 г., че няма да се възползва от преустановяването на бомбардировките.

Никсън дойде на власт с надеждата да постигне национално съгласие чрез компромисни предложения и да противопостави на Ханой една сплотена нация. Скоро се разбра, че както предшествениците си Никсън е подценил упорството и решимостта на Ханой. Хо Ши Мин все повече се убеждаваше, че при некадърното сайгонско правителство и колебливостта на американския ангажимент силите на Ханой могат да постигнат безусловна победа. Майстор на *Realpolitik*, той бе решил, че преговорите едва ли ще му донесат онова, което ще получи с кръв и куршуми на бойното поле.

Дипломацията

Едва ли можеха да се намерят по-неподходящи адресати на призовите за компромисен мир от коравите герои, които стояха начело на Северен Виетнам. Когато администрацията на Никсън поемаше управлението, Демократическата партия, започнала виетнамската авантюра, се бе разделила на подкрепящо официалната платформа мнозинство и малцинство от „гъльби“ (опиращо се и на лидери като сенаторите Тед Кенеди, Джордж Макгавърн и Юджин Маккарти), чиято позиция бе отхвърлена от националната конвенция на партията. След девет месеца управление републиканската администрация на Никсън бе по-умерена от позицията на демократическите „гъльби“. Ханой приемаше всяка американска отстъпка без намек за реципрочност и непреклонно повтаряше искането за точен и безусловен срок за изтеглянето на американските войски и замяната на правителството в Сайгон с комунистически на практика режим. Ханой заявяваше, че ако двете искания не се изпълнят едновременно, няма да освободи американските пленици. Въщност Северен Виетнам настояваше за позорна капитулация.

Един президент не може да се откаже от задачата си само защото се е оказа-ла по-трудна от очакваното. Още преди официално да поеме поста, Никсън бе наредил да се направи много внимателен анализ на всички възможни изходи от войната. Разглеждаха се три възможности: едностренно изтегляне; масиран сблъсък, придружен от военен и политически натиск върху Ханой; постепенно прехвърляне на отговорността за войната върху правителството в Сайгон и степенувано изтегляне на Съединените щати.

С времето първата възможност, едностренното изтегляне, се превърна в предмет на ревизионистични спекулации. Изтъква се, че с поемането на поста Никсън е трябвало да посочи дата за изтеглянето и едностренно да прекрати войната.⁽¹⁾

Ex, ако историята беше като журналистиката! Вярно е, че американските президенти имат обширни пълномощия, но те са ограничени от политическата обстановка и са обвързани с реалностите. Когато Никсън дойде на власт през 1969 г., нито една политическа партия не се обявяваше за едностренно изтегляне и допитванията до общественото мнение не показваха подкрепа за подобно решение. Отхвърлена от конвенцията на Демократическата партия, платформата на „гъльбите“ призоваваше за намаляване на нападателните операции, за двустранно изтегляне на външните сили (и на Северен Виетнам) и за поощряване на помирението между правителството в Сайгон и Националния фронт за освобождение. Основната теза бе реципрочността и изобщо не ставаше дума за едностренно изтегляне.

Мирната програма на Джонсъновата администрация бе изразена във Формулата от Манила, която предвиждаше изтегляне на американските войски едва шест месеца след изтеглянето на Северен Виетнам и само след значително отслабване на насилието. И тогава във Виетнам трябваше да остане контингент американски войски както в Корея. Официалната демократическа платформа призоваваше за свободни политически избори в Южен Виетнам, но само след преустановяване на военните действия. Най-сетне, в републиканската платформа се говореше за „деамериканизация“ на войната, за промяна във военна-

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, Никсън

та стратегия и за преговори, но не и за „мир на всяка цена“ или за прикрито поражение. Следователно при идването на Никсън без изключение всички крила на двете големи политически партии бяха за разрешение, включващо условия, които Ханой трябваше да изпълни, преди Съединените щати да започнат изтеглянето си. Предлагаха се компромиси, не капитулация.

Незабавното, безусловно и едностренно изтегляне на Америка би предизвикало неразрешими практически проблеми. Над половин милион американски войници се сражаваха на страната на южновиетнамците, които разполагаха със 700 000 войници; насреща бяха 250 000-на редовна северновиетнамска армия и още толкова партизани. В първите дни на Никсъновата администрация незабавното обявяване на едностренно изтегляне би оставило грамадния американски контингент между яростта на предадените от американския си съюзник южновиетнамци и безпощадните удари на северновиетнамците.

Министерството на отбраната изчисли, че за осъществяването на организирано изтегляне ще са необходими поне 15 месеца, като през това време американските позиции ще отслабват непрекъснато, докато останалите войници се превърнат в заложници на двете воюващи страни. И да се предположеше, че южновиетнамската армия няма да се обърне срещу американските си съюзници, а ще се разпадне, би се стигнало до отстъпление в неописуем хаос, а Ханой неизбежно би поставил крайни условия за мир. Едностренното изтегляне означаваше ужасяващо кърваво фиаско.

Освен другото администрацията на Никсън бе убедена, че едностренното изтегляне ще се превърне и в геополитическо бедствие. Вярата в Америка бе изграждана мъчително в продължение на 20 години и бе най-важният елемент в структурата на свободния свят. 180-градусовото обръщане в най-серийзния американски ангажимент, поеман от четири последователни правителства – при това от президент, известен с консервативната си външна политика, – дълбоко би разочаровало съюзниците на Америка, най-вече плътно обвързаните с подкрепата ѝ, без оглед на съгласието им с подробностите на виетнамската политика.

При тези обстоятелства администрацията на Никсън стигна до извода, че е необходима стратегия, която да обърка разчетите на Ханой за неминуема пълна победа и възможност за налагане на едностренно изтегляне. Вторият вариант, който се разглеждаше, бе бърза реакция, включваща военни и политически мерки. Лично аз го предпочитах, воден от вярата, че така ще се сложи край на изтощителните вътрешни протести и че администрацията ще постави по-обединителни задачи. Този вариант имаше три съставни части: 1) подкрепа от страна на Конгреса за продължаване на войната; 2) сериозни усилия за преговори, като Америка направи всички възможни отстъпки без предаване властта на комунистите; 3) промяна на военната стратегия, която да се насочи към защита на обширни населени райони от Южен Виетнам и едновременен опит за прекъсване на снабдяването с отрязване на Пътя Хо Ши Мин в Лаос, разрушаване на базите в Камбоджа и миниране на северновиетнамските пристанища. Тези мерки бяха осъществени постепенно за 4 години и през 1972 г. накараха Ханой да приеме условия, които безпardonно бе отхвърлял в продължение на

Дипломацията

10 години. Ако бяха приложени едновременно, докато Америка разполагаше с голям контингент от сухопътни сили в Южен Виетнам, резултатът може би щеше да е по-впечатляващ.

В началото на мандата си Никсън можеше да се обърне към Конгреса, да изложи идеята си за достоен край на Виетнамската война и да призове за подкрепа, подчертавайки, че ако не я получи, няма да има друг избор освен еднострално изтегляне с всичките му ужасни последици. Той обаче отхвърли съветите в този дух по две причини. Първо, виждаше в такава стъпка бягство от президентските отговорности и, второ, след 6 години като конгресмен беше убеден – вероятно с право, – че Конгресът ще се измъкне от ясен избор, като в най-добрия случай му предостави пълномощия с толкова много предварителни условия, че проблемът ще стане още по-сложен.

В началото Никсън се колебаеше дали да нападне съобщителната система на виетнамците. Крехките отношения със Съветския съюз и Китай можеха да пострадат, имаше опасност триъгълната политика, впоследствие допринесла толкова за американската гъвкавост, да се размие и да пропадне. Попарените обществени надежди за намаляване на напрежението във Виетнам можеха още по-силно да разпалят антивоенните движения. Военното разрешение изглеждаше доста несигурно, а вътрешната му цена – непоносима. „Нападателната стратегия“ би срешила толкова силна съпротива от страна на най-близките съветници на Никсън, че прилагането ѝ би изисквало пренаеждане на кабинета и съответно огромен разход на президентска енергия, което би отклонило вниманието от жизненоважни дългосрочни инициативи.

Американският народ като че ли искаше правителството му едновременно да преследва две съвършено несъвместими цели: войната да се прекрати, но и Америка да не капитулира. Никсън и съветниците му споделяха тази раздвоеност. В стремежа си да прекара американската политика през това противоречие, Никсън избра третия вариант, така наречения път на виетнамизация – не защото го смяташе за *deus ex machina*, а защото според него той би осигурил сравнително устойчиво равновесие между трите ключови съставки на американското измъкване от Виетнам: запазване на духа на Америка, възможност за Сайгон да се самосъхраня и мотив за Ханой конфликтът да бъде разрешен. Поддържането на тези три политически елемента в някакво управляемо съотношение се превърна в последното изпитание преди изтеглянето на Америка от Виетнам.

Американското общество трябваше да бъде успокоено с изтеглянето на американските войски и със сериозни опити за преговори; Южен Виетнам получаваше възможност да се защитава сам с предоставянето на значителна американска помощ и обучение; на Ханой се предлагаха и морковът на мирните инициативи, и тоягата на периодичните репресии, за да бъде омаломощен и предупреден, че и търпението на Америка си има граници. Като сложна стратегия виетнамизацията съдържаше висока степен на рисък, защото просто можеше да се окаже невъзможно поддържането на синхrona между основните елементи; времето можеше да изтече, а политиката да изпадне във вакуум. Запазването на равновесието беше трудно, защото отстъплението окуряваше Ханой, а всеки изстрел разпалваше страстите на движението за мир.

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, Никсън

В меморандума, който изпратих на Никсън на 10 септември 1969 г., в поголямата си част написан от Антъни Лейк – по това време мой изпълнителен помощник, а сега съветник по националната сигурност на президента Клинтън, – бяха описани рисковете от виетнамизацията.⁽²⁾ В него се заявяваше, че ако тя продължи прекалено дълго, политическите вълнения ще се усилят, на място да затихнат. Администрацията ще се озове на ничия земя между „ястrebите“ и „гъльбите“: прекалено склонна към отстъпление за едните, войнолюбива за другите. Правителствените изявления, предназначени да успокоят двете групи, биха „объркали Ханой и същевременно биха затвърдили намерението му да остане на изчаквателна позиция“:

„... „Виетнамизацията“ ще се сблъска с нарастващи затруднения, докато я следваме.“

– За обществеността изтеглянето на американските войски ще се превърне в нещо като ядене на солени фъстъци: колкото повече войници се върнат, за толкова повече ще се настоява. Има голяма вероятност да се стигне до едностренно изтегляне, може би за година.

– С всяко изтегляне на части Ханой ще се чувства все по-окуражен...

– Изтеглянето на всеки пореден американски войник ще се отразява по-осезателно на нашите усилия в Южен Виетнам, защото той ще представлява по-висок процент от военния контингент на САЩ в сравнение с предшественика му...

– Ще става все по-трудно да се поддържа бойният дух на оставащите, да не говорим за майките им.

– „Виетнамизацията“ може да не доведе до съкращаване на нашите жертви чак до последния етап, тъй като не е сигурно, че броят им е свързан с размера на американската сила в Южен Виетнам. Врагът може да убива по 150 американски войници на седмица, нападайки малка част от войските ни...⁽³⁾

Ако всичко това е вярно, се твърдеше в меморандума, Ханой ще съсредоточи усилията си да порази Съединените щати психологически, а не военно; ще протака войната и преговорите и ще изчаква влошаване на ситуацията в самата Америка – прогноза, която в основната си част се събъдна.

В меморандума се предвиждаха много от сполетелите ни затруднения; той бе обречен на пренебрегване. Макар да бе представен на президента, не пропадах пътят му в Овалния кабинет. Във Вашингтон идеите не пледират от само себе си. Авторите на меморандуми, които нямат желание да се борят за прогарването им, по-често виждат как думите им се превръщат в алиби *ex post facto* вместо в ръководство за действия. Отстъпвайки пред силната опозиция и вълненията в страната, които би предизвикал опитът Ханой да се постави на колене, не се заех да предизвикам внимателно проучване на тази възможност. И президентът не я разгледа, може би по същите причини. Никсън нямаше мотив да се откаже от избора си на виетнамизацията, тъй като никоя от ангажираните с Виетнам правителствени институции не изказа възражения. А бе така най-вече защото демонстрациите ги бяха стреснали и не им се искаше да попадат под обстрел.

Дипломацията

Спират се толкова подробно на колебанията, за да покажа, че при встъпването на Никсън в длъжност евентуалните възможности бяха все неблагоприятни. Невероятните трудности, срещнати при провеждането на виетнамизацията, не означават, че другите перспективи са били по-добри. Една истина, която не се разбира от американските критици на войната във Виетнам, както не се е разбирала в други случаи от широката публика, е, че във външната политика нерядко трябва да се избира между неблагоприятни възможности. По отношение на Виетнам Никсън бе изправен пред почти еднакво мъчителни за преглъщане алтернативи. След 20 години политика на сдържане Америка плащаща цената за свръхекспанзията си; от един момент насетне няма лесен избор.

При цялата ѝ рискованост виетнамизацията бе най-доброто възможно решение. Преимуществото ѝ се състоеше в това, че даваше и на американците, и на южновиетнамците възможност да свикнат с неизбежното изтегляне. И ако в хода на неумолимото намаляване на военната ѝ ангажираност Америка успееше да укрепи Южен Виетнам – а администрацията на Никсън се стремеше тъкмо към това, – целта щеше да бъде изпълнена. В противен случай, при липса на друга възможност освен едностренно изтегляне, американските сили трябваши да напуснат окончателно едва след като се свиеха до степен, намаляваща риска от хаос и унижение.

Започвайки тази политика, Никсън бе решен да положи сериозни усилия за договаряне и възложи на мен задачата. Френският президент Жорж Помпиду ясно обобщи какво ме очаква. Неговият кабинет осигуряваше технически тайните ми преговори със северновиетнамците в Париж и аз го осведомявах за развитието почти след всяка среща с тях. Веднъж, когато се чувствах особено обезсърчен от безизходицата, Помпиду отбеляза в типичния си делови и трезв стил: „Вие сте обречен на успех.“

Държавните служители нямат свободата да избират времето, когато ще служат на родината си, и задачите, които ги очакват. Ако можех, без съмнение щях да си харесам по-сговорчив партньор за преговори от Ле Дък Тхо. Жизненият опит бе затвърдил идеологическия урок, усвоен от него и от колегите му в ханойското политбюро – че в партизанская война има победители и победени, но няма място за компромиси. В началото виетнамизацията не им направи никакво впечатление. „Как смятате да победите само с южновиетнамската армия, когато тя не успя да извоюва победа с подкрепата на 500 000 американци?“ – самоуверено попита Ле Дък Тхо през 1970 г. Този въпрос непрекъснато измъчваше и нас самите. За четири години засилването на Сайгон и отслабването на Ханой направиха възможен благоприятния отговор. Дори тогава трябващо да се мине през блокада, отблъскването на една северновиетнамска офанзива и масирани бомбардировки, докато Ханой бе принуден да сключи споразумение.

Явлението съвършено непреклонен враг, който отхвърля всянакъв компромис – а всъщност се опитва да превърне застоя в оръжие, – бе съвсем непознато за американския външнополитически опит. Все по-голям брой американци се стремяха към компромиси. Ала ханойските ръководители бяха започнали война, за да я спечелят, а не за да сключват сделки. Затова всички предложения

– прекратяване на бомбардировките, спиране на огъня, крайни срокове за изтегляне на американските войски, коалиционно правителство – се оказваха несъстоятелни в сметките на Ханой. Реални преговори започваха само след силен натиск: след подновяването на бомбардировките и най-вече след миниралието на северновиетнамските пристанища. Но упражняването на натиск раздухаше критиките в самата Америка.

Преговорите със северновиетнамците се водеха на две равнища. В парижкия хотел „Мажестик“ официално се срещаха участниците в четиристранните преговори: Съединените щати, правителството на Тхю, Националният фронт за освобождение (бойната организация на Ханой в Южен Виетнам) и ханойското правителство. Минаха месеци преди да се стигне до споразумение, как НФО да участва в преговорите, без да бъде признат от Сайгон, а самите преговори моментално затънаха в безрезултатни дебати. Форумът бе прекалено широк, общественият интерес – настървен, а Ханой категорично отказваше да даде равен статут на Сайгон и дори на южновиетнамския си сурогат НФО.

И администрацията на Никсън реши да продължи така наречените частни, тоест тайни, разговори между американската и северновиетнамската делегации, започнати от Аверил Хариман и Сайръс Ванс през последните месеци от управлението на Джонсън. Пристигането на Ле Дък Тхо в Париж винаги бе сигнал, че Ханой е готов за нов кръг разговори. Макар да заемаше пето място в ханойската йерархия, Ле Дък Тхо държеше да се представя просто като специалния съветник на Ксуан Туй, служител във външното министерство, който се водеше за глава на северновиетнамската делегация в хотел „Мажестик“.

Американската позиция бе за разграничаване на военните от политическите въпроси и не се промени след 1971 г. Програмата включваща прекратяване на огъня, последвано от пълно изтегляне на американските сили, както и преустановяване на доставките и подкрепленията от Севера. Политическото бъдеще на Южен Виетнам трябаше да се реши със свободни избори. До повратния момент през октомври 1972 г. искането на Ханой бе за безусловен краен срок на пълното американско изтегляне и за сваляне на правителството на Тхю. Крайният срок бе цената за започване на преговори по всички останали проблеми без оглед на възможния напредък по другите въпроси. Америка се стремеше към компромис, Ханой – към капитулация. Среден път нямаше да има, докато балансът на силите по суза не направеше компромиса възможен – а и тогава щеше да съществува само докато балансът се запазеше непроменен.

Срещите неизменно се изискваха от американската страна чрез посредничеството на генерал Върнън Уолтърс, военен аташе в посолството. (Впоследствие Уолтърс направи забележителна кариера като заместник-директор на ЦРУ, постоянен представител в ООН и посланик в Германия плюс многобройните му мисии като президентски пратеник по деликатни въпроси.) Принуждавайки Съединените щати да направят първата стъпка, Ханой се стремеше да постигне психологическо надмощие. Тази тактика показваше тънък усет за вътрешната криза в Америка. И когато се намираше в Париж, а американското правителство още не бе направило опит да се свърже с него, Ле Дък Тхо неизменно намекваше по всевъзможни начини пред журналисти или конгресмени на посе-

щение във Франция, че администрацията на Никсън пренебрегва мирните намерения на Ханой. На фона на острите разногласия в Америка тези намеци получаваха много широка гласност, а той си ги позволяваше дори докато течаха преговорите.

При всяко парижко посещение на Ле Дък Тхо от 1970 до 1972 г. се провеждаха по пет-шест срещи за няколко месеца. (В негово отсъствие бяха още съществени и няколко срещи с Ксуан Туй, които се оказаха само губене на време.)

Преговорите следваха стереотипна процедура. Като официален ръководител на делегацията Ксуан Туй неизменно започваше с безкрайна рецитация на виетнамската позиция, която познавахме от разговорите в „Мажестик“. След това „даваше думата на специалния съветник Ле Дък Тхо“. Облечен в безупречно чист кафяв или черен маоистки костюм, Ле Дък Тхо произнасяше също толкова продължителна реч, посветена на разбиранията му по разни философски проблеми и изпъстрена с епични разкази за борбите на виетнамците за независимост.

Едва ли не до самия край на преговорите Ле Дък Тхо говореше едно и също: че сътношението на силите е в полза на Ханой и че за в бъдеще това ще става все по-очевидно; че войните се водят по политически причини и значи американското предложение за прекратяване на огъня и за размяна на военнопленниците е абсурдно и неприемливо; че политическото разрешение трябва да започне със сваляне на южновиетнамското правителство от страна на Съединените щати. (По едно време той дори намекна как да се изпълни тази задача – с убийството на Тхю.)

Всичко това бе представяно с безупречно любезен тон, хладината на моралното превъзходство и желязна марксистка терминология, която безпросветните империалисти не могат по никакъв начин да уязвят. Ле Дък Тхо не отстъпваше и на йота дори по най-мъгливатите пунктове, отразяващи идеологически указания. Веднъж се опитах да внеса раздвижване в преговорите, използвайки достатъчно тактично според мен една марксическа формулировка – заявих, че съществува „обективна необходимост“ от почивка. Думите ми накараха Ле Дък Тхо да произнесе десетминутна беседа колко неуместно е империалист като мен да използва марксистката терминология.

Зад леденото поведение на Ле Дък Тхо прозираше основната стратегия да внуши, че времето е на негова страна, защото може да използва в своя полза разделението на Америка. По време на първия кръг разговори от февруари до април 1970 г. отхвърли предложениета за прекратяване на огъня, изтегляне в срок от 15 месеца⁽⁴⁾, отслабване на въоръжените сблъсъци и неутралитет на Камбоджа. (Интересно е, че, изреждайки поменика от оплаквания, в който нищо не ни се спомняше, Ле Дък Тхо нито веднъж не спомена за „тайните“ бомбардировки на камбоджанските убежища.)

По време на втория кръг от май до юли 1971 г. цинизът на Ле Дък Тхо стана още по-голям. На публичния форум НФО представи план от седем точки. На тайните разговори Ле Дък Тхо предложи различаваща се и доста по-конкретна програма от девет точки с настояването тя да бъде база за истинските преговори. Комунистическите представители настояваха за отговор на тех-

ния план от седем точки администрацията на Никсън бе атакувана, че не отговаря на предложение, което виетнамските парламентъри ясно показваха, че не желаят да обсъждат. Играта на гатанки продължи, докато Никсън не разкри публично маневрите. Тутакси Ханой оповести „допълнение“ от две точки към плана от седем, което скоро доведе до нов обществен натиск върху Никсън. След окончателния край на преговорите попитах Ле Дък Тхо какво точно допълваше допълнението. „Нищо“ – усмихнато отвърна той.

По време на третия кръг от август 1972 г. до януари 1973 г. настъпи повратният миг. На 8 октомври Ле Дък Тхо изостави обичайното си настояване Америка да свали правителството в Сайгон и се съгласи с прекратяване на огъня. От този момент преговорите потекоха бързо. Ле Дък Тхо показва, че е толкова изобретателен в намирането на решения, колкото в протакането. Дори промени текста на въстъпителното си слово – не че го скъси, но го превърна в заклинание за постигане на напредък. Ала не позволи началото на сериозните преговори да засегне склонността му да предизвика неприятни усещания. Изречението, с което всяка сутрин неизменно започваше новата си литания, бе: „Вие полагате сериозно усилие и ние полагаме сериозно усилие.“ Веднъж изпусна едното прилагателно и заяви, че Америка трябва да положи сериозно усилие, а Виетнам ще отвърне с усилие. За да наруша ужасната монотонност, привлякох вниманието му към пропуска: „Много се радвам, че го забелязахте – отвърна моят невъзмутим събеседник. – Вчера ние положихме сериозно усилие, а вие – само усилие. Днес трябва да променим процедурата: вие трябва да положите сериозно усилие, а ние – само усилие.“

Част от бедата беше, че Ле Дък Тхо преследваше една-единичка цел, докато Америка като свръхсила имаше много повече. Ле Дък Тхо твърдо бе решен да постигне победа като връх на революционната си кариера; Америка бе длъжна да съгласува вътрешни с международни съображения и бъдещето на Виетнам с ролята си на глобална сила. Ле Дък Тхо манипулираще с американската психика като опитен хирург; администрацията на Никсън трябваше да воюва на много фронтове едновременно и рядко имаше възможност да води настъпителна дипломация.

От самото начало и през цялото време на преговорите на Никсъновата администрация се налагаше да хаби огромна енергия, за да отблъска атаките срещу добрата ѝ воля. Въпреки многото еднострани и нереципрочни предварителни жестове към Ханой почти незабавно след влизането си в длъжност Никсън бе засипан с критики, че не се стреми достатъчно към мир във Виетнам. До септември 1969 г. Съединените щати предлагат участие на НФО в политическия процес и в смесените избирателни комисии, изтеглят над 10 % от войниците си и дават съгласие за пълно изтегляне на останалите след постигнато на споразумение, а в замяна не са получили нищо освен безкрайно повтаряне на стандартното настояване за еднострочно изтегляне и сваляне на правителството в Сайгон.

Но на 25 септември 1969 г. сенаторът републиканец Чарлс Гудел от Ню Йорк оповести намерение да внесе резолюция за изтеглянето на всички американски войски от Виетнам до края на 1970 г. На 15 октомври в цялата страна се прове-

доха така наречените демонстрации за мораториум. Във финансовия център на Ню Йорк по обед се събраха 20 000 души, за да изслушат как Бил Мойърс, помощник и пресекретар на Джонсън, заклеймява войната. В Ню Хевън Грийн демонстрираха 30 000 души. Около паметника на Вашингтон, на крачка от Белия дом, се събраха 50 000 демонстранти. В Бостън 100 000 слушаха речта на сенатора Макгавърн, а над главите им самолет изписваше във въздуха символа на мира, за да подскаже, че администрацията не желае мир.

Вплитайки се в движението за мир, американската изключителност не позволяващ никакви дискусии за практическите страни на изтеглянето и възприемаше опитите да се спори по тази тема като показател за скритото желание на администрацията да продължи войната. Превръщайки войната във вътрешен конфликт между доброто и злото, движението за мир по високоморални, както се смяташе, съображения предпочиташе поражението, защото изход, минаващ за „достоен“, можел да увеличи апетитите на правителството за нови чуждестранни авантюри.

Затова бе невъзможно да се намери общ език между администрацията и движението за мир. За три години Никсън намали броя на американските сили във Виетнам от близо 550 000 на 20 000 души; жертвите спаднаха от 16 000, или 28 %, през 1968 г. до 600, или 1 %, през 1972-ра – последната година на войната. Това не повиши доверието и не облекчи болката. Основното различие не можа да бъде преодоляно: Никсън искаше да излезе от Виетнам с чест, а движението за мир бе убедено, че честта изисква Америка да напусне безусловно Виетнам.

След като единствената цел бе прекратяването на войната, за критиците правителството в Сайгон се превръщаше от съюзник в препятствие пред мира. Първоначалното убеждение, че Южен Виетнам е ключов елемент от американската сигурност, много отдавна бе забравено. Остана усещането, че във Виетнам САЩ са в лоша компания. Критиците единодушно се обявяваха за замяна на правителството на Тхю с коалиционно, ако ще и чрез прекратяване на финансовата помощ. Идеята за коалиционно правителство се превърна в основен лек за умиротворяване на вътрешните дебати точно когато северновиетнамските парламентъри ясно подсказваха, че за тях коалиционното правителство е само евфемизъм за превземането на Юга от комунистите.

Въсъщност северновиетнамците бяха измислили хитроумна формула, за да объркат американската общественост. Те се кълняха, че целта е тристранско „коалиционно“ правителство, съставено от НФО (собствените им пионки), нейните представители и членове на администрацията в Сайгон, които се обявяват за „мир, свобода и независимост“. Както при повечето нагли маневри на Ханой нужно бе внимателно вникване в смисъла на заявлениета, за да се схване истинското значение на привидно разумните предложения. Едва тогава се изясняваше, че въпросният тристраничен орган няма да управлява в Сайгон, а ще преговаря с НФО за окончателно разрешение. С други думи, един доминиран от комунисти орган щеше да преговаря с чисто комунистическа групировка за бъдещето на Южен Виетнам. Ханой предлагаше да приключи войната чрез диалог със себе си.

Но въпросът съвсем не бе представен по този начин в Америка. В книгата си „Осакатеният великан“ сенаторът Дж. Уилям Фулбрайт заявява, че проблемът е между съперничещи си тоталитарни режими.⁽⁵⁾ Сенаторът Макгавърн, който през 1971 г. бе говорил за „смесено правителство“ в Сайгон, в навечерието на избора си за кандидат-президент от Демократическата партия настояваше за изтегляне на американските сили и за прекратяване на военната помощ за Южен Виетнам.⁽⁶⁾ Администрацията на Никсън бе готова да рискува свалянето на правителството на Тхю в избори под международно наблюдение. Но тя отказваше да приключи американския ангажимент, като свали съюзническо правителство, установено от предшестващата администрация.

Критерият за успех на движението за мир бе един-единствен: приключва ли войната действително? При отрицателен отговор американската позиция на преговорите неизменно се обявяваше за погрешна. Движението за мир не съժеждаше Ханой за методите, по които водеше преговорите и войната, подсигурявайки му основания да протака. До 1972 г. Съединените щати едностранно изтеглиха 500 000 военнослужещи. Сайгон направи формално предложение за провеждане на свободни избори, а Америка – за изтегляне на останалите си части четири месеца след сключването на споразумение. Тхю се съгласи да подаде оставка един месец преди изборите. Съединените щати предложиха създаването на смесена комисия за контрол на изборите. Тези предложения се обвързваха с прекратяване на огъня под международно наблюдение и с връщане на военнопленниците. Нито една от тези мерки не отслаби атаките срещу мотивите или политиката на администрацията.

С времето вътрешните спорове все повече се съредоточаваха върху предварителното условие на Ханой за прекратяване на войната – Съединените щати едностранно да обявят дата за изтеглянето си. Предложението за установлен краен срок скоро стана основен елемент във всички антивоенни резолюции на Конгреса (през 1971 г. те са 22; през 1972 г. – 35). Необвързваният им характер осигуряваше на авторите им най-сладкото нещо на света: разграничаване от администрацията без отговорност за последствията. На пръв поглед нямаше нищо по-просто от прекратяване на войната чрез изтегляне; само че във Виетнам нищо не бе толкова просто, колкото изглеждаше.

След срещи с представители на Северен Виетнам и на НФО на преговорите членове на американското движение за мир безброй пъти изразяваха „увереността“ си, че освобождаването на пленниците и разрешаването на другите проблеми бързо ще последват категоричното посочване на краен срок за изтегляне. Всъщност Ханой не бе давал подобни обещания, придържайки се към старото си поведение и дразнещите двусмислици, които пусна в ход още при първото прекратяване на бомбардировките през 1968 г. Установяването на краен срок за изтегляне щяло да създаде „благоприятни условия“ за разрешаването на други проблеми, заявяваше Ле Дък Тхо, но когато нещата опираха до реално споразумяване, настояващо крайният срок да бъде задължителен без оглед на резултата от преговорите за прекратяване на огъня или освобождаването на военнопленниците. На практика Ханой обвързваше тези две условия със свалянето на правителството в Сайгон. Това бе главната причина войната

да продължи, докато Ле Дък Тхо си пеше обяснения, сякаш водеше семинар по политически науки за начинаещи.

Най-голямата ирония на съдбата обаче бе, че въщност Ханой изобщо не се интересуваше от едностраниното американско изтегляне. Този момент остава неразбран в посветената на войната литература. Почти до самия край Ханой поставяще стандартното си искане за категоричен краен срок за изтеглянето на Америка, свързан със свалянето на сайгонското правителство. Не го вълнуваха нюансите в различните схеми за изтегляне, които доброжелателни конгресмени бяха готови да положат в нозете му, като се абстрахират от факта, че така още повече се раздуваше напрежението сред американската общественост. Подслаждането на горчивата хапка с малко по-гъвкава схема ни най-малко не променяше северновиетнамската позиция. За Ханой разрешението на конфликта можеше да бъде само силово. Той посрещаше с удоволствие всякакви предложения, без да отстъпи ни най-малко. Според критиците на войната Ханой би се вразумил, ако Америка покажеше готовност да направи последната крачка. И тук грешаха. От страна на Ханой се чуваше само монотонното искане Вашингтон да се предаде: безусловно оттегляне, последвано от свалянето на сайгонското правителство и замяната му с марionетки на Ханой. После, когато на Америка нямаше да ѝ останат никакви козове, преговорите за съдбата на военнопленниците лесно можеха да се протакат до безкрай, за да се извлекат още отстъпки.

Както се оказа, разгорещените спорове за и против изтеглянето отбелязаха повратна точка във Виетнамската война, показвайки, че много от победите на администрацията са пирори. Никън категорично отстояваше позицията си в никакъв случай да не се определя краен срок за изтегляне освен срещу изпълнение на основни американски искания. Но бе готов да плати с пълно изтегляне след изпълнението на условията му. Така Южен Виетнам бе поставен в положение да се защитава срещу най-неумолимия враг, който дотогава се бе изпречвал срещу съюзник на САЩ, в условия, които Америка никога не бе налагала на свой съюзник. Американските части остават в Европа две поколения; примирянето в Корея е под закрилата на американски сили вече 40 години. Само във Виетнам под натиска на американското обществоено мнение Съединените щати не оставиха никакъв контингент; така те се лишиха от пояс за маневриране при защитата на евентуалното споразумение.

Никън изложи американските условия за сключване на споразумение в две важни речи – от 25 януари 1972 г. и от 8 май 1972 г. Тези условия бяха: прекратяване на огъня под международен контрол; връщане и преброяване на военнопленниците; продължаване на военната и икономическата помощ за Сайгон; оставяне на въпроса за политическото бъдеще на Южен Виетнам в ръцете на политическите партии на базата на свободни избори. На 8 октомври 1972 г. Ле Дък Тхо прие ключовите предложения на Никън и Ханой най-сетне се отказа от настояването за американско сътрудничество в поставянето на комунистическо правителство в Сайгон. Той се съгласи да прекрати огъня, да върне всички американски военнопленници и да изясни съдбата на безследно изчезналите. От правителството на Тхю не падаше и косъм, Съединените щати можеха да продължат да му отпускат икономическа и военна помощ.

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, НИКСЪН

До този момент Ле Дък Тхо бе отказвал дори да обсъжда подобни условия. Затова направи предложение за прелом със следното изречение:

...това ново предложение е същото, каквото вече направи президентът Никсън: прекратяване на огъня, край на войната, освобождаване на военнопленниците и изтегляне на воените части... освен това предлагаме няколко принципа за разрешаване на политическите проблеми. Вие също предложихте такова нещо. Ще оставим на южновиетнамските партии да намерят разрешение на тези проблеми.⁽⁷⁾

Нито една от последвалите трагедии и разпри не е в състояние да заличи възторга на тези от нас, които по това време правеха външната политика на Америка, когато осъзнахме, че сме на прага да постигнем онова, до което се бяхме домогвали в продължение на четири мъчителни години, и че Америка нямаше да изостави народа, който бе разчитал на нея. Никсън многократно бе заявявал, че щом условията му бъдат изпълнени, окончателното разрешаване на конфликта ще последва много бързо. На 14 август 1972 г. бях казал на Тхю, че ако Ханой приеме предложениета на президента Никсън, Америка незабавно ще разреши конфликта. Бяхме длъжни да изпълним обещанието си. Нямахме друг избор. При евентуално протакане Ханой щеше да огласи предложението си, принуждавайки администрацията да обяснява защо отхвърля своите условия, и Конгресът би орязал финансовата помощ.

Ханой прие онова, което бе отхвърлял години наред, притиснат от съчетание на фактори: изчерпване на запасите му вследствие на минирането на северновиетнамските пристанища, нападенията срещу базите в Лаос и Камбоджа през 1970 и 1971 г., провала на пролетната офанзива през 1972 г., липсата на политическа подкрепа от страна на Москва и Бейджин, когато администрацията на Никсън възобнови бомбардировките над Севера, както и опасенията, че Никсън може да бъде преизбран и да насочи усилията си към окончателна победа.

Вероятно най-решаваща роля е изиграла грешката, която пресметливите анализатори в Ханой допускат при оценяването на последствията от президентската кампания през 1972 г. Те, изглежда, бяха убедени, че Никсъновата администрация бе наясно, че новият Конгрес няма да бъде настроен по-приятелски към виетнамската политика на Никсън и ще се отнася още по-враждебно към самата личност на президента. Нарастваше вероятността някоя от буквально стотиците резолюции на Конгреса да ореже военните разходи – вероятно допълнена и с проектозакон в началото на 1973 г., който да изиска покриване на превишенните разходи при контраатаката, довела до разбиване на комунистическата офанзива от 1972 г.

Приветствах възможността за мир с надеждата, че той ще позволи на Америка да започне националното си оздравяване и да възстанови политическото съгласие, оформяло следвоенната ѝ външна политика. В крайна сметка движението за мир щеше да постигне целта си, а онези, които се стремяха към досто-

Дипломацията

ен завършек, щяха да изпитат удовлетворение от възнаграждаването на упорството им. На пресконференцията, на която очертах условията на окончателното споразумение, се обърнах към противниците в продължилия 4 години вътрешен конфликт:

...досега трябва да е станало ясно, че в тази война никой не притежава монопол над страданията и че в дебатите никой не притежава монопол над моралните прозрения; най-сетне стигаме до споразумение, с което Съединените щати не предписват политическото бъдеще на съюзниците си, споразумение, което ще запази достойнството и самоуважението на всички страни, и докато се провежда лечение на раните в Индокитай, ние можем да се заемем да излекуваме и раните в Америка.⁽⁸⁾

Но крехката надежда за национално единение безвъзвратно пропадна заради камбоджанския въпрос. Камбоджа бе единственият театър на военни действия в Индокитай, който Никсън не бе наследил от предшествениците си, и разпали до такава степен страстиите, че се превърна в един от най-разгорещените спорове през виетнамския период.

Аз нямам намерение да подновявам тези спорове. Те са разгледани в подробности от други автори.⁽⁹⁾ Накратко, обвиненията на противниците на Никсъновата администрация се свеждат до две основни точки: че Никсън съвсем неоправдано е прехвърлил войната в Камбоджа и че по този начин американската политика носи основната вина за геноцида, извършен от комунистическите червени кхмери след победата им през 1975 г.

Представата, че Никсън лекомислено е разширил войната, подновява стратегическата грешка от 1961-1962 г. по отношение на Лаос – че американското участие във войната може да се ограничи до Южен Виетнам, докато Ханой води войната на територията и на трите индокитайски страни. Северновиетнамската армия бе изградила мрежа от бази в Камбоджа непосредствено до границата с Южен Виетнам, откъдето нанасяше масирани удари по американските и юженвиетнамските части. Тези убежища се снабдяваха или по Пътя Хо Ши Мин през Лаос, или през камбоджанското пристанище Сиануквил в крещящо нарушение на неутралитета на страната. С изтеглянето на американците от Виетнам позицията на юженвиетнамските и на оставащите американски сили би ставала все по-незащитима при непокътната снабдителна мрежа и все по-малобройни американски войски, изправени срещу същите северновиетнамци с неограничено снабдяване отвън. Затова Никсъновата администрация взе тактическото решение да нанесе въздушни удари по базите през 1969 г. и по суша – през 1970 г. Въздушните атаки бяха в отговор на северновиетнамските нападения над Южен Виетнам, когато американските жертви надхвърляха 400 души на седмица, и се нарушаваше „разбирателството“ с президентата Джонсън по време на преустановените бомбардировки през 1968 г.; сухопътните атаки стратегически осигуряваха защита на изтеглянето, при което от военния театър се извеждаха по 150 000 американски военнослужещи годишно.

Без атака над северновиетнамските снабдителни бази каквато и да е стратегия за изтегляне ставаше неприложима. Офанзивите се приветстваха от камбоджанските власти, които ги приемаха като защита на неутралитета на страната; в края на краишата никой не бе канил северновиетнамците в Камбоджа.

Двете военни операции нагорещиха емоциите в Съединените щати и прераснаха в дебат, който далеч надхвърли очертанията на военната стратегия. Камбоджа бързо бе въвлечена в принципните спорове за Виетнам. Политиката на администрацията отразяваше определена стратегия; критиките се насочиха към моралните основания за самата война. Това отношение се подхранваше и от неспособността на нацията да вникне в същността и неумолимостта на революционната идеология. Всички свидетелства сочеха, че червените кхмери са фанатични идеолози още от студентските им години в Париж през 50-те години. Те бяха твърдо решени да изкоренят и да разрушат съществуващото камбоджанско общество, за да наложат някаква безумна утопия, убивайки всеки, получил и най-рудиментарното „буржоазно“ възпитание.⁽¹⁰⁾ Заявлението, че действията на Америка са ги направили убийци, е също толкова морално, колкото да се твърди, че холокостът е резултат от американските стратегически бомбардировки в Германия.

Целта на тези страници не е да се каже последната дума по въпроси, предизвикали толкова страсти и породили своя култова литература. Ала Америка е длъжна да признае пред себе си, че независимо от оценката за американската тактика в Камбоджа убийците бяха червените кхмери, а камбоджанците платиха за вътрешното разделение в Америка. Критиците, които осуетиха по-нататъшната помощ за камбоджанското правителство в съпротивата му срещу яростния натиск на червените кхмери, не осъзнаваха, че прекратяването ѝ, което в крайна сметка постигнаха, доведе до реките от кръв. Те сигурно са се ужасили от резултата. Но и след геноцида грешката им в оценката на безжалостния враг тежи по-малко от присъдите им срещу техни сънародници.

Изпит за едно общество е отговорът на въпроса, дали е в състояние да потисне разногласията си в преследване на общи цели и дали помни, че обществата процъфтят в съгласие, а не в разпри. Америка не издържа този изпит в Индокитай.

Раните бяха толкова дълбоки, че мирът донесе малко радост. Шансовете споразумението да се превърне в средство за национално оздравяване намаляха през тримесечния интервал от първоначалното споразумяване до окончателното подписване, най-вече поради бомбардировките с B-52 над Ханой през втората половина на декември 1972 г. Броят на жертвите сред гражданското население бе незначителен, но последвалите яростни антивоенни демонстрации доведоха до подписване на споразумението на 27 януари 1973 г., което донесе измъчено и недоверчиво облекчение.

Протестиращите не се успокоиха от факта, че Ханой прие американските мирни условия. Те се опасяваха, че щом на идеята на Никсън за достоен мир бе дадена зелена улица, Америка може отново да се изкуши от друг международен ангажимент, чийто омразен символ бе станал Виетнам. Затова посрещнаха мирното споразумение със същия цинизъм, с който наблюдаваха воденето на

войната и дипломатическите усилия. Критиците на разни гласове заявяваха, че споразумението е политически номер, че същите условия са били налице и преди четири години и че това означава да бъде предаден Тхю – въпреки че от дълго време свалянето на правителството му бе сред основните искания на движението за мир. Мотивите му да подпише споразумението бяха противоположни на онова, което твърдяха критиците му: той искаше предизборни съображения да повлияят върху договора, който неведнъж бе обещавал, че ще склучи преди изтичането на мандата.

Няма нищо по-невярно от това, че споразумението с Ханой е било сключено, за да се повлияе върху президентските избори. Никсън смяташе за свой дълг да подпише споразумението преди изборите; предимството му пред съперника бе неоспоримо и можеше да бъде заплашено само от дебат по мирните условия.⁽¹¹⁾ Мотивите му да подпише споразумението бяха противоположни на онова, което твърдяха критиците му: той не искаше предизборни съображения да повлияят върху договора, който неведнъж бе обещавал, че ще склучи преди изтичането на мандата.

Още един упорито насаждан мит за виетнамската политика на Никсъновата администрация е твърдението, че Никсън съвсем излишно е продължил войната с четири години, защото същите мирни условия можели да се приемат в началото на мандата му. Да се твърди това, означава да се пренебрегват всички съществуващи факти. Историята неоспоримо доказва, че Америка прекратява войната веднага след като северновиетнамците приемат условията, които упорито отхвърлят четири години.

Разбира се, през 1975 г. американските усилия в Индокитай приключиха с провал, който щеше да настъпи много по-рано, ако Америка се стремеше към капитулация. Но не това е била целта нито на администрацията, нито на американския народ. По време на президентската кампания през 1968 г. всички кандидати бяха за компромиси, не за капитулация. През 1972 г. кандидатът, настояващ за капитулация, претърпя съкрушителна загуба. Дори и при това положение читателят е свободен да направи в ретроспекция извода, че капитулацията е трябвало да бъде цел през 1969 г. Нищо в политическата кампания през 1968 г. не подсказва, че американският народ и партиите са били склонни към подобен изход.

Парижкото споразумение не сложи край на терзанията. Веднага след като войната бе прекратена, бе оспорено правото на Америка да налага мир. В администрацията на Никсън нямаше висш служител, който да не се опасява, че споразумението е уязвимо. Бяхме преминали границата на възможните отстъпки точно както Никсън винаги бе обещавал да постъпи. А и вътрешните разногласия не оставяха на администрацията много възможности за маневриране.

И все пак двамата с Никсън подобно на много други висши служители вярвахме, че военната и икономическата помощ, предвидени в споразумението, ще позволят на Южен Виетнам да устои на вероятния бъдещ натиск от страна на Севера, ако северновиетнамците спазват частта, забраняваща подновяването на инfiltrацията. Никсън от самото начало бе наясно, че нарушенията могат

Виетнам: измъкването, Никсън

да достигнат степен, в която положението да стане неудържимо без американска помощ. Той бе готов да подкрепи присъединяването на Северен Виетнам към международната общност, предлагайки програма за икономическа помощ. Но при провал на опитите прибягването до въздушни нападения никога не е било изключвано от членовете на Никсъновата администрация, включително и в публични изявления.

След края на войната администрацията зае твърда позиция по отношение на прилагането на споразумението, защото опитът бе показал, че единствено демонстрацията на сила действа убедително на Ханой. Ние приехме за напълно естествено, че сме в правото си – и че носим отговорност – да защитим споразумение, струвало живота на 50 000 американци. В противен случай *всяко* мирно споразумение на Съединените щати оттук насетне би било равностойно на капитулация. Условия, които не се изпълняват, са равностойни на предаване. Не успее ли една нация да изиска изпълнение на мирните условия, по-добре откrito да изостави каузата си. По множество поводи Никсън и най-близките му съветници изразяват намерение да защитят споразумението⁽¹²⁾ – например в годишния външнополитически доклад, изнесен от Никсън на 3 май 1973 г.: „Подобен курс [тежки нарушения] би застрашил трудно извоюования мир в Индокитай. Той може да доведе до нова конфронтация с нас...⁽¹³⁾ И насаме, и публично сме заявявали на Ханой, че няма да търпим нарушения на споразумението.“⁽¹⁴⁾

Повтаря се моделът на последните 5 години. Може би един незасегнат, скоро избран за втори мандат президент би могъл периодично да прилага строги военни мерки, за да се спазва споразумението. Ала със сянката на Уотъргейт зад гърба му Никсън няма шансове да го направи. Дори когато хиляди северновиетнамски камиони кръстосват по Пътя Хо Ши Мин и почти 50 000 войници на Ханой нахлуват в Южен Виетнам, а докладът за безследно изчезналите американски войници се протака – все крещящи нарушения на споразумението, – противниците на политиката, довела до подписването му, заявяват, че Никсън няма никакво право да противодейства, колкото и груби да са нарушенията. В очите на такива хора споразумението е равностойно на едностренното изтегляне, за което са се обявили от самото начало. През юни 1973 г. Конгресът отказва да финансира „ пряка или непряка подкрепа от страна на САЩ за бойни действия в Камбоджа, Лаос, Северен Виетнам и Южен Виетнам“ след 15 август, включително и разузнавателни полети.⁽¹⁵⁾ През юли 1973 г. става ясно, че Конгресът няма да отпусне икономическа помощ за Северен Виетнам.

Мирното споразумение не гарантира автоматично прилагане; нито едно споразумение не е в състояние да го направи. Основната цел на Северен Виетнам си остава обединението на Виетнам под негово управление и лист хартия, подписан в Париж, едва ли е в състояние да я отмени. Парижкият договор измъква Съединените щати от воения конфликт, но съществуването на Южен Виетнам зависи от американската подкрепа. Конгресът трябва да реши дали да продължи политиката на сдържане в Индокитай след изтеглянето на военните части оттам. И той я преустановява.

Възпрепятства се и икономическото подпомагане на Южен Виетнам. През 1972 г. Конгресът гласува за помощ в размер на 2 000 000 долара; през 1973 г.

сумата е намалена на 1 400 000; през 1974 е отрязана наполовина, докато цените на петрола се покачват четвърто. През 1975 г. Конгресът обсъжда последен транш от 600 miliona. Камбоджа не получава нищо с аргумента, че така ще бъде спасен животът на много хора – евфемизъм и мрачна щега в светлината на последвалия геноцид. През 1975 г. комунистите за по две седмици превземат Камбоджа и Южен Виетнам, слагайки край на емоционалните терзания на Америка, но не и на Индокитай.

Американският идеализъм, до голяма степен определил характера на следвоенния ред в света, си нанася поражение със собствените си оръжия. Четирима президенти посочват Виетнам като жизненоважен за американските интереси и сигурност. Двама президенти от различни партии идентифицират достойнството на Америка с непредаване на онези, които възприемат за чиста монета американските изявления. През 1972 г. Никсън печели изборите с подобни намерения. По класически американски обичай и двете страни на дебата за Виетнам влагат в целите си морален абсолют и не намират начин да преодолеят пропастта, която ги разделя.

Дори след 20 години американската общественост не е в състояние да погледне обективно на онези събития и все още е по-склонна да търси виновници, а не да извлече поуки. Комунистическата победа набързо решава един от безконечните дебати по време на Виетнамската война – дали очакваните кръвопролития след комунистическата победа не са измислища на политиците, търсещи претекст, за да продължат войната?

В Камбоджа наистина следва геноцид. Новите управници изтребват най-малко 15 % от собственото си население. Във Виетнам страданията не са толкова драстични. И все пак стотици хиляди виетнамци са напъхани в „превъзпитателни“ заведения, ще рече концентрационни лагери. В началото на 1977 г. комунистическите власти признават, че в страната има 50 000 политически затворници, а според повечето независими наблюдатели истинската цифра наближава 200 000.⁽¹⁶⁾ По отношение на Националния фронт за освобождение (НФО) – 10 години представян на Запад като евентуално ядро на демократично коалиционно правителство – северновиетнамските покорители бързо дават да се разбере, че имат съвсем различни планове. През 1969 г. НФО е префасониран в така нареченото Временно революционно правителство на Република Южен Виетнам, или ВРП. През юни 1975 г., два месеца след падането на Сайгон, „кабинетът“ взема решение за ограничено възстановяване на банковата система в Южен Виетнам; назначени са надзорни комитети, които да помогнат за управлението на страната, като в състава им влизат и някои некомунистически политици, опоненти на Тхю; ВРП установява дипломатически отношения с 82 държави.

Ала Ханой не иска независим Южен Виетнам, дори и комунистически; изкушенията на титовизма трябва да се унищожат в зародиш. Решението на „кабинета“ набързо е ревизирано, комитетите са лишени от реална роля, посланиците на ВРП не заминават никъде. Управлението на Южен Виетнам остава в ръцете на местните военни комитети, ръководени от северновиетнамската комунистическа партия и от военни. Към юни 1975 г. властите и пресата в Ханой

ВИЕТНАМ: ИЗМЪКВАНЕТО, НИКСЪН

започват кампания за обединяване на страната – тоест за анексия на Юга – в рамките на една година.⁽¹⁷⁾

Въпреки че, строго погледнато, единствените паднали плочки на доминото са Лаос и Камбоджа, антиизападно настроени революционери по целия свят добиват все повече смелост. Съмнително е дали Кастро би се намесил в Ангола или Съветският съюз – в Етиопия, ако не смятала, че Америка е претърпяла пълен провал в Индокитай, деморализирана е от аферата Уотъргейт и се е затворила в черулката си. Но и немалка доза истина има в твърдението, че ако Южен Виетнам бе паднал в началото на 60-те години, готвеният от комунистите преврат в Индонезия, който почти успява през 1965 г., би свалил правителството и би предизвикал друго стратегическо бедствие.

Тъй или иначе, Америка плаща за виетнамската си авантюра цена, несравнима с постигнатото. Очевидно е грешка да се залага толкова много на неясно определени каузи. Америка се ангажира, прилагайки буквально максимите на успешната си европейска политика в район със съвършено различни политически, социални и икономически условия. Уилсънианският идеализъм не признава културна диференциация, а теорията за колективната сигурност възприема сигурността като неделимо понятие, виждайки заплаха за целия международен ред в изваждането на един-единствен елемент.

Прекалено идеалистично настроена, за да обоснове политиката си с национален интерес, заложила на общва война в стратегическата си доктрина, Америка се оказва неспособна да разреши непознат стратегически проблем, в който се преplitат политически и военни цели. Дълбоко убедена в универсалната приложимост на ценностите си, тя силно подценява препятствията пред демократизацията на едно оформено от конфуцианството общество с народ, търсещ политическата си самоличност, подложен на убийствен натиск отвън.

Може би най-значителната, а и най-болезнена плочка на доминото, паднала в резултат от Виетнамската война, е сплотеността на обществото в Съединените щати. Американският идеализъм води и политиците, и критиците им до заблудата, че виетнамското общество сравнително лесно и бързо може да се преобрази в демокрация от американски тип. Когато това оптимистично предвиждане пропада и става ясно, че Виетнам далеч не е демократичен, дълбокото разочарование е неминуемо. Освен това съществува трудноразбираемо по-грешно тълкуване за същността на военния проблем. При липсата на критерии за оценка държавниците нерядко разбират неправилно и съответно формулират неправилно проблемите. И когато заявяват, че виждат светлина в края на тунела, в повечето случаи са искрени. Преценките им заблуждават, защото те сами се заблуждават.

Почти неизменно до политиците на върха достигат сложните проблеми; неоспоримите въпроси се разрешават на по-ниско управленско равнище с пълно съгласие. И след като веднъж е взето решение, политикът се обвързва напълно с него независимо от евентуалните си вътрешни съмнения; убедеността при представянето може да бъде подвеждаща. Нещо повече, фалшивото впечатление нерядко се подсила от естествената склонност на бюрокрацията да разкрасява собствените си постижения.

Изобличаването на съзнателните изкривявания в изявите на изпълнителния клон от нашата власт е жизненоважна функция на медиите и на Конгреса. За подвеждането няма извинение. Но това не е достатъчно основание, за да се твърди, че основният въпрос във Виетнам е бил така наречената липса на доверие. Америка влиза във Виетнам с развети знамена; никой не я е напъхал насила. Конгресът е наясно със степента на американския ангажимент и година след година гласува необходимите средства. Желанието да се предотврати падането на нова нация под комунистическо господство може и да е наивно, но едва ли е основание за атака срещу свещените американски ценности, които се озовават в центъра на националния дебат.

Тези болезнени противоречия продължават да внасят объркване при изясняването на въпроса, какво точно се е случило в Индокитай, и да създават интелектуален вакуум вече над 20 години при управлението на четири администрации от двете политически партии. Америка ще преодолее Виетнам едва когато републиканци и демократи започнат заедно да извличат поуки от болезнения опит.

Първо, Съединените щати не бива да влизат в бой без ясно разбиране на заплахата и целите, които реалистично могат да се постигнат. Те трябва да имат установена военна стратегия и недвусмислено определение за успешен политически изход.

Второ, както съветва генерал Макартър, предприеме ли военни действия, Америка не може да има друга алтернатива освен победа. Успокоението не може да бъде постигнато с колебливи мерки; продължителното патово положение изчерпва търпението, а с него – и волята на американската общественост. Това изисква внимателно формулиране на политическите цели и на военна стратегия за постигането им, преди да се вземе решение за война.

Трето, една демократична държава не може да провежда сериозна външна политика без минимално съгласие между съперничещите си фракции в нея. Превърне ли се победата над вътрешните опоненти в единствена цел на политиката, сплотеността се изпарява. Никсън бе убеден, че главната отговорност на един президент е да защитава националните интереси, дори и с цената на възправяне срещу вътрешните противници – може би най-вече плащайки я. А Виетнам показва, че президентите не могат да водят война с декрети. Изправен срещу яростните демонстрации, срещу резолюциите на Конгреса, които все повече клоняха към едностренно изтегляне, и срещу враждебността на средствата за масово осведомяване, Никсън трябваше още в началото на мандата си да се изправи пред Конгреса, да обясни стратегията си и да изиска изрична подкрепа за политиката си. При отказ би могъл да предложи на Конгреса да гласува за прекратяване на войната, за да поеме той отговорността за решението.

Вече споменах, че Никсън отхвърли тези съвети, защото смяташе, че историята няма да му прости ужасните последствия от онова, което смяташе за отказ от отговорност. Това бе достойно, високоморално и интелектуално правилно решение. Но в американската система на контрол бремето, което Никсън пое върху себе си, бе просто непосилно за един човек.

По време на войната във Виетнам Америка бе принудена да си даде сметка за границите на своите възможности. През по-голямата част от историята на Съединените щати американската изключителност се изразява в усещане за морално превъзходство, подкрепено и от материалното благополучие на нацията. Във Виетнам Америка се оказва въвлечена в морално все по-съмнителна война, при която материалното превъзходство до голяма степен е без значение. Образцовите семейства, които красят телевизионните екрани през 50-те години, дават широката обществена подкрепа за моралната извисеност на Дълес и за идеализма на Кенеди. Обезсърчена в стремленията си, Америка надниква в душата си и се затваря в себе си. Очевидно няма друго общество, така уверено, че в крайна сметка ще възвърне единството си, че да си позволи подобно разкъсьване. Няма друг народ, рискувал толкова безцеремонно да се разедини, за да започне след това отначало.

Като непосредствен резултат вътрешната драма се превръща в трагедия; и все пак с времето терзанията могат да се окажат цената, която Америка е трябвало да плати, за да свърже моралния си перфекционизъм, който я е вдъхновил за толкова подвизи, с реалностите на една много по-недружелюбна и по-сложна международна среда.

Виетнамският опит дълбоко се запечатва в американската психика, докато историята сякаш пази за себе си някои от най-сериозните поуки. След като обръща поглед навътре, Америка възвръща самоувереността си, докато независимо от монолитния си вид Съветският съюз плаща за своята морална, политическа и икономическа свръхекспансия. След продължително разпростиране Съветският съюз затъва в противоречия и най-накрая се разпада.

От този развой могат да се почерпат иронични разсъждения за естеството на уроците от историята. Съединените щати влизат във Виетнам, за да преустановят централно насочвана според тях комунистическа конспирация, и се провалят. Москва извлича извода, от който толкова са се страхували защитниците на теорията на доминото – че историческото съотношение на силите се е наклонило в нейна полза. И прави съответен опит да стъпи в Йемен, Ангола, Етиопия, най-сетне и в Афганистан. Но постепенно открива, че геополитическите реалности важат за комунистическите общества точно както и за капиталистическите. Като по-малко гъвкава съветската свръхекспансия води не до катарзиса на Америка, а до разпадане.⁽¹⁸⁾

Остава въпросът, дали събитията щяха да се разvият в същата посока, ако Америка просто бе наблюдавала пасивно, разчитайки, че историческата еволюция ще отстрани комунистическата заплаха. Или такова отдръпване би вдъхнало живот на убеждението в неизбежната победа на комунистическия свят, което би се оказало достатъчно, за да забави и дори да предотврати рухването на Съветския съюз?

Независимо от академичните отговори на тези въпроси един държавник не може да приеме абдикацията за принцип на политиката. Той може да се научи да бъде по-умерен в преценките си и да има наум неизвестим развой; но да залагаш върху евентуален срив на заплашващия противник, е линия, която не

Дипломацията

предлага никаква утеша за милионите жертви и превръща политиката в хазарт, основан на интуицията.

Болката на Америка от Виетнам е изключителен завет за моралните ѝ скрупули, което само по себе си е добър отговор на всички въпроси за нравственото значение на преживяниото. След относително кратък интервал през 80-те години американците си възвръщат увереността. В началото на 90-те години свободните народи отново гледат към Америка за напътствие при построяването на друг световен ред. И голямото им опасение е не от неочеквана намеса на Америка в него, а от вероятността тя пак да се отдръпне. Затова тъжните спомени от Индокитай трябва да ни служат като напомняне, че американското единство е и задължение, и надежда за света.

ГЛАВА XXVIII

Външната политика като геополитика: триъгълната дипломация на Никсън

За Никсън болезненият процес на измъкване от Виетнам трябваше в крайна сметка да доведе до запазване на световния авторитет на Америка. И без това чистилище американската външна политика се нуждаеше от сериозна преоценка, защото наближаваше краят на почти тоталното американско господство на световната сцена. Ядреното превъзходство на Америка бе все по-слабо изразено, а икономическото ѝ върховенство бе оспорвано от динамичното развитие на Европа и Япония, възстановени с американски пари и закри-

Дипломацията

ляни от американски гаранции за сигурност. И Виетнам се превърна в сигнал, че е крайно време да се направи преоценка на ролята на Америка в развиващия се свят и да се открие устойчива позиция между бъгството от отговорност и свръхексанзията.

От друга страна, пред американската дипломация се отваряха нови възможности поради появилите се пукнатини в смятания за неразбиваем комунистически монолит. Разкритията на Хрущчов през 1956 г. за зверствата на Столиновия режим и съветското нахлуване в Чехословакия през 1968 г. отслабиха привлекателността на комунизма навред по света. Още по-важно бе, че разривът между Китай и Съветския съюз подкопаваше претенциите на Москва за световно лидерство на обединеното комунистическо движение. Всички тези събития подсказваха, че назряват възможности за нова, по-гъвкава дипломация.

В продължение на 20 години уилсънианският идеализъм бе подхранвал у американските лидери мисионерски плам при провеждането на глобалната политика. Но попаднала в задънена улица в Индокитай и раздирана от вътрешни конфликти, Америка на 60-те години се нуждаеше от по-сложно и по-нюансирано определение на международните ангажименти. Уилсън бе извел на международната аrena една нова страна, убедена в способността си да разреши всеки възникнал проблем. Никсън наследи обзето от несигурност общество, чието бъдеще зависеше от способността да се набележат постижими дългосрочни цели и да се държи на тях без затъване в съмнения дори и пред лицето на противник.

Ричард Никсън пое президентството в условия, напомнящи гражданска война. Изпълнен с дълбока подозрителност към елитта, на свой ред гледан с недоверие от много негови представители, той бе твърдо убеден, че водещата световна демокрация не може да изостави отговорностите си или да избяга от съдбата си. Никсън е една от най-сложно устроените личности сред американските президенти: свенлив, но и решителен; неуверен, но и твърд; недоверчив спрямо интелектуалците, но и дълбоко рефлексив; нерядко импулсивен в изказванията си, ала търпелив и проницателен стратег. Той пое ръководството на Америка, когато на нея ѝ се налагаше да замени господството с водачество. При все че понякога бе дребнаво заядлив в речите си и лишен от личен чар, Никсън издържа кръстното изпитание – във възможно най-трудните обстоятелства да преведе народа си от известното към един незнаен свят.

Нито един американски президент не е притежавал повече познания за международните отношения. Никой, с изключение на Теодор Рузвелт, не е пътувал толкова в чужбина и не е проявявал такъв реален интерес към възгледите на други държавни ръководители. Никсън не се е учили от историята като Чърчил или Дъо Гол. Той се запознаваше с миналото на всяка държава, за да проумее основните факти, свързани с конкретните обстоятелства, при това дори не във всички случаи. И все пак невероятно умело обхващаще политическата динамика на всяка страна, привлякла вниманието му. Разбирането му за geopolитическите реалности бе наистина забележително. Върху начина, по който водеше вътрешната политика, понякога се отразяваха амбициите и личната му неси-

гурност. Във външната политика несравнимите му умения на анализатор и изключителната geopolитическа интуиция неизменно бяха фокусирани върху американските интереси.

Никсън не приемаше уилсънианските постулати за същностната доброта на човека и съответно произтичащата хармония в отношенията между народите, която може да се поддържа чрез колективна сигурност. Уилсън е убеден, че светът върви към мир и демокрация, а мисията на Америка е да помогне на неизбежното да се случи. За Никсън светът е разделен на приятели и врагове, на арени на сътрудничество и арени на сблъсък на интереси. Според Никсън мирът и хармонията са неестествен ред на нещата, а временни оазиси в един опасен свят и постигането на стабилност изисква непрестанни усилия.

Никсън се опитваше да управлява, воден от разбирането си за американски те национални интереси – ненавистна идея за множество традиционно настроени идеалисти. Никсън вярваше в духа на Просвещението от XVIII век, че от сблъсъка на интереси ще се роди равновесие. Подобно на Теодор Рузвелт и за разлика от всички други американски президенти през този век Никсън различаваше на баланса на силите за установяването на стабилност и виждаше в сила на Америка основен фактор за глобалното равновесие.

По онова време подобни възгледи бяха изключително непопулярни. На 3 януари 1972 г. в интервю за списание *Time* Никсън заявява:

Да не забравяме, че единствените периоди на мирно съществуване в световната история са били тогава, когато е съществувал баланс на силите. Опасност от война възниква при рязко наделяване на една сила над потенциалния ѝ съперник. И аз вярвам в свят, където Съединените щати са могъща сила. Мисля, че този свят ще бъде по-сигурен и по-добър, ако имаме силни и здрави Съединени щати, Европа, Съветски съюз, Китай, Япония и всяка от тези страни уравновесява другите, а не играе срещу тях.⁽¹⁾

Същевременно Никсън отразява основната двойственост на своето общество – той много иска да го възприемат като прагматик, а изпитва вътрешна необходимост да черпи сила от традиционния идеализъм. Странно, но американският президент, от когото Никсън най-много се възхищава, е Удроу Уилсън – при все че собствените му принципи са всичко друго, само не и уилсъниански. Всеки нов президент избира портретите на предшествениците си, които иска да окачи в своя кабинет. Никсън избра Уилсън и Айзенхауер. Изглежда, иронията го преследваше: когато нареди в Овалния кабинет да се постави бюрото на Уилсън, домакинът на Белия дом внесе не бюрото на Удроу Уилсън, а на Хенри Уилсън, вицеиз президент на Улисис Грант.

Никсън често прибягваше до обичайната уилсънианска реторика: „Ние наистина сме предопределени да дадем на света нещо повече от примера, който в миналото и други нации са били в състояние да дадат... пример за духовно водачество и идеализъм, какъвто материалното благосъстояние и военната сила не могат да предоставят.“⁽²⁾ Той наистина споделяше величавия американски стремеж за външна политика, освободена от егоистични интереси.

Дипломацията

Говорейки от името на Съединените щати, мога да кажа следното: ние не ламтим за нито една територия; не се стремим да господствуем над който и да е народ; борим се за правото не само ние да живеем в мир, а и всички народи на Земята. Силата ни ще се използва само за защита на мира и никога за нарушащето му, в името на свободата, а не за погазването ѝ.⁽³⁾

Алtruистичните изблици на президент, който в същото време заявява, че бъдещето на света ще се решава от 5 велики сили, преследващи националните си интереси, предлагат нов синтез на американския опит. Никсън приема съвръшено на сериозно американския идеализъм, доколкото споделя страстния Уилсънов интернационализъм и вярата в незаменимостта на Америка. Но и се чувства задължен да свърже американската мисия със собствените си изводи за развитието на световните дела. Въпреки че желае страната му да олицетворява Уилсъновите ценности, болезнено осъзнава, че съдбата му е отредила неблагодарната задача да преустанови кръстоносните походи за налагане на тези ценности, осъществявани от американските войски из целия свят.

Изходна точка за Никсън е американската изключителност, но много бройните му срещи с други държавни ръководители са му разкрили, че алtruизъмът е рядко срещано качество сред тях; с ръка на сърцето повечето биха предпочели известна доза пресметливост във външната политика на Америка, както и американските национални интереси като по-надеждна основа от алtruизма. Затова Никсън следва две пътеки едновременно: използва уилсънианската фразеология, за да обясни целите си, и се позовава на националните интереси, за да наложи тактиката си.

По ирония на съдбата всеотдайността на Никсън в защита на американската роля за установяването на световен мир го противопоставя на мнозина от изтъкнатите му съвременници в страната, които се идентифицират с уилсънианството, но настояват за политика, която според президента води до отказ от международната роля на Америка. Никсън осъзнава, че схващането му за глобалната отговорност на Америка е крачка назад в сравнение с вижданията на преките му предшественици, и смята, че задачата му е да определи *трайна* роля за идеалистична Америка в нова, безprecedентно сложна международна обстановка – роля, съчетаваща според него уилсънианството с *Realpolitik*.

Стратегията на сдържане от ранния следвоенен период изправя Америка на фронтовата линия при всяка международна криза; възвишенната фразеология от времето на Кенеди поставя цели, надхвърлящи емоционалния и физическия капацитет на Америка. В резултат американската добродетелност се превръща в самоненавист, а критиките срещу свръхекспанзията – в пораженчество. В тази обстановка Никсън вижда първата си задача в извлечането на някаква перспектива от опита, натрупан във Виетнам. Съединените щати все така държат на стабилността в света, но няма повече да са в състояние да провеждат интервенционизъм както в Индокитай, където над половин милион американци са изпратени без стратегия за победа. Оцеляването на човечеството в последна сметка е заложено в отношенията между двете свръхсили, ала световният мир зависи

и от това, ще разграничи ли Америка случайте, при които помощта ѝ е желателна, от онези, при които е наложително да се намеси, а не да избягва отговорността.

Никсън използва непривичен повод, за да отговори на тези дилеми. На 25 юли 1969 г. се намира в Гуам, за да започне световна обиколка от Югоизточна Азия до Румъния. В ранните часове на деня наблюдава край остров Джонсън завръщането на първите астронавти, стъпили на Луната. Съвременната журналистика не желае да се влачи по петите и на най-пресните исторически драми и слухти за ново събитие във всеки новинарски бюлетин, особено по време на президентски обиколки. Гуам е от другата страна на часовия меридиан (затова кацането на космонавтите е запечатано в историята с дата 24 юли) и събитието влиза в новия новинарски бюлетин.

С това обстоятелство наум Никсън избира момента да изложи принципите, които ще ръководят новия подход на страната му в международните отношения. Този подход често бе обсъждан от президента и съветниците му, но не се планираше да бъде оповестен точно сега. И всички бяха изненадани, включително и аз, когато Никсън обяви новите критерии, към които ще се придържа Америка при поемането на ангажименти в чужбина.⁽⁴⁾ Известни като доктрина „Никсън“, впоследствие те бяха развити в една реч през ноември 1969 г. и после през февруари 1970 г. в годишния доклад за външната политика – новост по това време, – когато Никсън посочи основните опорни точки на външната си политика.

Доктрината „Никсън“ обръща внимание на парадокса, че и двете военни намеси, в Корея и във Виетнам, са в страни, към които Америка няма формални задължения, и в райони извън обхвата на военните съюзи. В тези райони доктрина „Никсън“ се опитва да установи равновесие между свръхкапитализма и отказа от намеса, като установява три критерия, които биха предизвикали намесата на Америка:

- * Съединените щати ще се придържат към договорните си ангажименти.
- * Съединените щати ще „осигурят щит, ако ядрена сила заплаши свободата на наш съюзник или на народ, чието оцеляване според нас е жизненоважно за американската сигурност“.
- * В случаи на неядрена агресия Съединените щати ще „очакват пряко застрашенията страна да поеме първоначалната отговорност и да осигури живата сила, нужна за отбраната ѝ“.⁽⁵⁾

Но реалността трудно се поддава на формални критерии. Уверението, че Америка ще спазва ангажиментите си, е твърде стереотипно; подобно на заличане в непорочност то не вдъхва особено доверие, защото е малко вероятно да бъде обявен отказ от него преди самото събитие. Във всеки случай ключовият въпрос на ядрения век не е дали ще се спазват ангажиментите, а как те ще бъдат определени и интерпретирани. Доктрина „Никсън“ не предлага указания за разрешаване на спорове между съюзниците по ядрената стратегия: да се използват ли ядрени оръжия и – грубо казано – на чия територия;

тотална ядрена война ли се предвижда, която засяга преди всичко свръхсилието, или някакъв вид „гъвкав отговор“, застрашаващ най-вече териториите на жертвите на агресията.

Клаузата, в която се заявява, че Съединените щати ще осигурят щит на страните, чието оцеляване „е от жизнено значение за нашата сигурност“, при ядрена заплаха срещу тях, съдържа два недоизяснени момента: Как ще реагират Съединените щати, ако една важна за сигурността им страна е застрашена от неядрена сила или от ядрена сила, която няма намерение да използва ядрените си оръжия? И ако подкрепата в случай на ядрена заплаха е повече или по-малко автоматична, има ли нужда от формални съюзи?

Освен това доктрината „Никсън“ изисква застрашените държави да поемат по-голямо бреме при осигуряването на конвенционалната им отбрана. Но как ще постъпи Америка, ако една застрашена страна призове за американска подкрепа, бидейки неспособна да сподели бремето на отбраната, особено ако е заплашена от ядрена сила? Поironия на съдбата ударението, което администрацията на Никсън поставя върху националните интереси, потенциално подбуджа другите страни да пренебрегнат призыва за повече усилия в областта на отбраната. Ако наистина националните интереси са основен ориентир, Америка ще трябва да защити *всеки* регион, смятан за важен за нейната сигурност, независимо от заслугите на жертвата или от приноса ѝ за общата отбрана. Тук са заложени всички дилеми, които впоследствие се задълбочават при разпределението на отговорностите между съюзниците.

Тъй че доктрината „Никсън“ е приложима най-вече спрямо кризи в периферни райони, намиращи се извън обсега на военните съюзи и застрашени от съветски сурогати – съвсем ограничени, както се оказа, случаи. В опит да създаде „доктрина“ за избягването на конфликт от рода на виетнамския Никсъновата администрация развива доктрина, приложима най-вече в случаи като Виетнам, каквито е твърдо решена да не допуска повече.

Несъмнено по времето, когато Никсън поема поста си, отношенията между Изтока и Запада се нуждаят от преоценка. Конфликтът със Съветския съюз е довел Америка до глобален ангажимент и тъкмо стратегията на този конфликт трябва да се преразгледа в светлината на виетнамската травма. Преоценката никак не е лесна, защото през Студената война повечето вътрешни спорове за съдържането се водят в класическите американски категории, от които е изключена геополитиката. Една група вижда във външната политика дял от теологията, опонентите ѝ – дял от психиатрията.

При цялото им тънко познаване на международните дела бащите на съдържането Дълес, Ачесън и колегите им са заченали творението си с предимно теологически понятия. За тях предразположението на Съветите към световно господство е вродено и те не смятат за уместно да се преговаря със съветските ръководители, докато Кремъл не се откаже от идеологията си. И тъй като основната задача на американската външна политика е разгромът на Съветите, сериозните преговори и дори дипломатическото им планиране се смятат за безсмислени (и дори неморални), докато „позициите на сила“ не доведат до промяна в съветските намерения.

За общество без опит в неразрешими конфликти, силно вървашо в компромиса като начин за преодоляване на споровете, е трудно да събере търпение, за да следва толкова непреклонен път. Мнозина, приемащи моралните представки на Дълес и Ачесън, се опитват да ускорят започването на преговори, твърдейки, че съветската система вече се е преобразила или че е на път да го стори. Голямото желание на американското общество за прекратяване на конфронтацията прави дори безкомпромисната школа на сдържането податлива спрямо промените в настроенията, както се вижда при така наречения дух на Женева или дух на Кемп Дейвид, докато Дълес е държавен секретар.

Според „психиатричната школа“ съветските ръководители не се различават особено от американските в желанието си за мир. Те се държат неотстъпчиво отчасти защото Съединените щати им вдъхват несигурност. „Психиатричната школа“ зове за търпение, за да се подсилят позициите на миролюбивото крило в съветското ръководство, където биват съзири ястrebи и гълъби както в американското правителство. Националният дебат все повече се насочва към обхвата на предполагаемите вътрешни промени в Русия, без да разрешава първоначалната дилема: като не допуска средно положение между конфронтацията и статуквото, теорията на сдържането не отговаря на въпроса, за какво ще се преговаря.

В началото на 70-те години и двете философски школи са оспорени от нов радикализъм. Подходът на Хенри Уолас от 40-те години се преражда под нови етикети и с много по-стъпкава фразеология, която преобръща теорията за сдържането с главата надолу. Както и преди, се твърди, че Америка няма моралното право да се бори срещу комунизма, но и също че съпротивата срещу комунизма го прави по-силен. Според новите радикали не е нужно комунизмът да бъде възпиран, а надживян. В крайна сметка самата история ще го разгроми, ако е заслужил такава участ.

Като описва един протестен поход до Вашингтон, писателят Норман Мейлър обобщава тази гледна точка, призовавайки за безусловно изтегляне от Виетнам:

...ако в Азия комунистите вземат връх... ще се появят фракции, схизми и секти...

Тъй че именно напускането на Азия ще ни осигури баланс на силите... Колкото повече се разпростира комунизмът, на толкова по-големи затруднения се натъква и домогванията му за световна победа отслабват. Сдържането е заложено в експанзията на комунизма.⁽⁶⁾

С тезата, че комунизмът най-вероятно ще стане жертва по-скоро на собствените си победи, а не на американското противопоставяне, новите радикали проповядват точно обратното на сдържането. Тъй като в свръхразпростирането се корени слабостта на комунизма, колкото повече напредва той, толкова по-сигурно ще се провали. Твърдението, че в американската несъпротива срещу комунизма се съдържа зародишът на победата над него, си е писателски парадокс.

Художествените послания на Мейлър се подкрепят от по-сложни академични анализи с претенции за обективност. Теорията за конвергенцията, създадена

Дипломацията

от интелектуални колоси, като Джон Кенет Гълбрайт⁽⁷⁾, въщност доказва, че е безсмислено Америка да поема големи рискове, като се опълчва срещу комунизма, защото двете общества са обречени все повече да си заприличат, следвайки естественото си развитие.

Отношенията между Източна и Запада попадат в задънена улица. Традиционната концепция за сдържането довежда до дипломатически пат. Основната ѝ алтернатива е ерес с призива за изоставяне на всички предпоставки, следвани от поколението на ангажиментите. И все пак няма разумен президент, който би заложил съдбата на народа си върху гадаене за хода на историческите сили. Едва ли било голяма утеха за Карthagен, че няколко века след като римските завоеватели го изтриват от лицето на Земята, рухва и Рим.

Никън отхвърли и трите школи и се зае да превърне националните интереси в главен критерий за дългосрочна американска външна политика. Най-важното средство за това усилие бе годишният президентски доклад по въпросите на външната политика. Публикувани бяха четири такива доклада, като се започна от 1970 г. Подгответи от мен и от моя екип, те отразяваха вижданията на президента и бяха подписани от него. Както при всички подобни документи не авторството бе важно, а отговорността, поета от президента, застанал зад тях. Тези доклади имаха за задача да огласят принципните схващания на новата администрация, но не може да се каже, че го направиха особено успешно. Медиите, предпочитаци събитията пред концепциите, не им обърнаха голямо внимание, с изключение на частите, посветени на Виетнам. Чуждите държавници ги приеха като работни документи, към които ще се обърнат при възникване на обстоятелствата, разработени в тях.

Ала изучаващият историята на този период ще открие там най-добрата пътна карта на външната политика от Никъновата ера, което важеше и за журналистите и чуждите държавници – оказа се, че те са пропуснали много важни намеси, улисани в рутинната дипломатическа дейност. Основната теза в докладите бе, че оттук насетне американската външна политика ще се основава върху анализ на националните интереси и че Америка ще се ангажира с политически каузи, а не с тълкуване на законови принципи. Първият външнополитически доклад на президента от 18 февруари 1970 г. набляга на това:

На първо място целта ни е в дългосрочен план да подкрепяме нашите *интереси* със стабилна външна политика. Колкото повече тази политика се основава върху реалистичната оценка на нашите и на чуждите интереси, толкова по-ефективна ще е ролята ни в света. Ние не се превръщаме в част от света с ангажиментите си; поемаме ангажименти, защото сме част от света. Интересите ни трябва да определят ангажиментите, а не обратното.⁽⁸⁾

В британски или френски държавен документ такива постановки ще се възприемат като подразбиращи се, ненужни за отбелязване. В Америка е безпрецедентно един президент ясно да обвърза политиката си с националните интереси. Нито един от Никъновите предшественици през века – с изключение на Теодор Рузвелт – не разглежда американския идеализъм като фактор сред мно-

го други и не вижда бъдещето обвързано с постоянни ангажименти вместо с кръстоносни походи в името на определена крайна цел.

Докладът посочва, че в отношенията си със Съветския съюз американската политика ще се базира на внимателно внимаване в същността на съветската система, което нито ще подценява дълбочината на комунистическите идеологии, нито ще се поддава на илюзията, че комунистическите ръководители „вече са се отказали от идеите си или са на път да го сторят...“⁽⁹⁾. Освен това Америка няма да си позволи изпадане в емоционална зависимост от отношенията със Съветския съюз. Критерий за напредък ще бъде постигнатото по същество, изразено чрез прецизни споразумения, които отразяват взаимни интереси, а не настроения. И най-важното, намаляването на напрежението трябва да започне на широк фронт:

Преди всичко ще виждаме в нашите комунистически противници нации, преследващи интересите си в съответствие със *своето* разбиране за тях. По същия начин и ние ще преследваме интересите си в съответствие с нашето разбиране. Оценката ни ще бъде според действията, а очакваме и нас така да оценяват. Специфичните споразумения и структурата на мира, която те ще ни помогнат да изградим, ще дойдат в резултат на реалистичното съгласуване на противоречащи си интереси.⁽¹⁰⁾

Докладът от 1971 г. повтаря същата теза: „Вътрешното устройство на СССР не е предмет на нашата политика, при все че не крием неодобрението си за много негови черти. Отношенията ни със Съветския съюз – както и с други страни – се определят от международното му поведение.“⁽¹¹⁾

Поставянето на ударението върху националните интереси бе подложено на силна атака от страна на консерваторите, особено след края на Виетнамската война, когато отслабва натисъкът за намаляване на международното напрежение. Същинският въпрос обаче бе не дали Никсън не разчита прекалено много на съветските ръководители, както нелепо твърдяха критиците му – защото това бе немислимо при склонността му към конкретизиране и пессимизма му по отношение на човешката природа, – а каква е най-подходящата стратегия за спиране на съветския експанзионизъм. Никсън вярваше, че сред виетнамската бъркотия националните интереси са най-добрият критерий за съпротивата срещу комунистическия експанзионизъм и за получаване на обществена подкрепа. За критиците му акцентирането върху националните интереси бе форма на морално разоръжаване.

С твърдото си решение да предотврати по-нататъшната експанзия на комунистическата сфера администрацията на Никсън – както и на Роналд Рейгън впоследствие – изцяло споделяше възгледите на Дълес и Ачесън. Още докато се водеше войната във Виетнам, администрацията на Никсън реагираше остро на всеки опит за геополитическа или стратегическа заплаха от страна на Съветския съюз: през 1970 г. – изграждането на военноморска база в Куба, придвижването на съветски ракети земя – въздух към Суецкия канал и сирийското нахлуване в Йордания; през 1971 г. – съветската роля във войната между Индия и Пакистан;

Дипломацията

през 1973 г. – подхвърлената от Брежnev заплаха за намеса в Арабско-израелската война. Това поведение бе продължено от администрацията на Форд, която остро протестира срещу изпращането на кубински войски в Ангола.

Същевременно разбирането на Никсъновата администрация за сдържането се различаваше от това на Ачесън и Дълес, защото преобразуването на съветското общество не се поставяше като предварително условие за започването на преговори. Никсън се отграничи от бащите на сдържането и предпочете да следва пътя, предложен от Чърчил, който след смъртта на Сталин през 1953 г. призовава за преговори с Москва. Никсън вярва, че плодоносни преговори и дълъг период на мирно съперничество ще ускорят преобразуването на съветската система и ще укрепят демокрациите.

Така наречената от Никсън ера на преговори бе стратегията, която трябваше да възвърне на Америка дипломатическата инициатива още преди войната във Виетнам да е свършила. Никсън целеше да принуди движението за мир да се занимава единствено с войната и да предотврати парализираща намеса в останалите аспекти на външната политика. Подходът му не беше тактически. Той и съветниците му бяха убедени, че между двете ядрени свръхсили вероятно съществува временно съвпадение на интереса от намаляване на напрежението. Ядреният баланс сякаш се доближаваше до стабилност или би могъл да се подтикне натам било еднострочно, било чрез преговори за контрол над въоръженията. На Америка ѝ трябваше отдих, за да се измъкне от Виетнам и да набелжи нова политика за следвиетнамската ера, а Съветският съюз като че имаше още по-серииозни основания да желае пауза. Струпването на съветски дивизии по китайската граница подсказваше, че Съветският съюз се озовава между два фронта на напрежение, намиращи се на хиляди километри един от друг, и съответно е склонен да търси политическо разрешение с Америка, особено ако ние успеем да се доближим до Китай – ключовият момент в стратегията на Никсън. Независимо от идеологическите си убеждения съветското ръководство вероятно бе готово да развива неконфронтационни отношения със Запада. В нашите представи отлагането на съветската конфронтация със Запада правеше все по-трудна задачата на Москва да държи под контрол съветската империя, тъй като политическите проблеми се засилваха от икономическия застой. С други думи, Никсън и съветниците му вярваха, че времето е на страната на Съединените щати, а не на комунистическия свят.

Никсън се отнасяше към Москва по-нюансирано от предшествениците си. Той не залагаше отношенията със Съветския съюз на базата „всичко или нищо“, а ги възприемаше като пакет от проблеми с различна степен на разрешимост. Опитът бе многобройните елементи на отношенията между свръхсилиите да се вплетат в обобщен подход – нито изцяло конфронтационен (като на „теолозите“), нито изцяло отстъпчив (като на „психиатрите“). Ударението трябваше да падне върху областите, в които е възможно сътрудничество и това сътрудничество се използва като лост за промяна на съветското поведение в области, където гледищата на двете страни напълно се разминаваха. Това разбираше Никсъновата администрация под „разведряване“, а не карикатурните квалификации от последвалия дебат.

Съществуваха много пречки пред тази политика, наричана още политика на „взаимозависимост“ – установяване на връзка между сътрудничеството в една област и напредъка в друга. Една от тях бе обладаността на мнозина влиятелни американци от контрола на разоръженията. Водените през 20-те години преговори за разоръжаване, целящи съкращаване на разоръженията до безопасна степен, завършват с пълен неуспех. Целта е още по-труднодостижима в ядрения век, защото самият термин „безопасно“ равнище на ядрените оръжия съдържа противоречие. А и никой не може да си представи как ще се проверява поддържането на договореното равнище в огромна територия, като съветската. Реално съкращаване на разоръженията настъпи едва с края на Студената война. През 60-те и 70-те години разоръжаването бе подчинено на усилията да се намалят определени, разграничими заплахи, като най-важно бе усилието да се предотврати изненадващо нападение – именно това начинание бе наречено контрол на разоръженията.

Политиците не очакваха, че снижаването на риска от изненадващо нападение ще се превърне в ключова тема на преговорите за контрол на разоръженията. Според здравия разум колосалният разрушителен потенциал на свръхсилите взаимно се неутрализира и всяка страна винаги ще е в състояние да нанесе огромни вреди независимо от реакцията на противника. През 1959 г. в една от най-оригиналните статии от времето на Студената война тогавашният анализатор в корпорацията Ранд Албърт Уолстетър показва, че отношенията между ядрените сили се изпълзват от здравия разум. Фактът, че ядрените оръжия се намират на борда на самолети, концентрирани в сравнително малък брой военно-новъздушни бази, прави технически възможно унищожаването на противниковите стратегически сили, преди те да влязат в действие.⁽¹²⁾ Тъй че нападателят е в състояние да сведе ответния удар до поносими равнища и да успее да наложи волята си. В същия план страхът от изненадваща атака може да доведе до изкушението да се нападне само за да се изпревари очаквана изненадваща атака.

Според Уолстетър излиза, че ядреният баланс всъщност е крайно нестабилен. Предполагаемата пропаст между силата на първия и силата на втория удар изцяло обладава мислите на аналитиците по от branата и специалистите по контрол на разоръженията. Пробива си път идеята, че вероятно и двете страни имат интерес от провеждането на преговори, за да се защитят от най-страшното. На академични семинари в Харвард, Масачузетския технологически институт, Станфорд и Кал Тек се изработват теории и практически предложения за контрол над разоръженията и за стратегическа стабилност, на които през следващите 20 години се облягат политиците.

Статията на Уолстетър става за стратегическия анализ онова, което е за политическия анализ публикуваната през 1947 г. Кенанова статия „Х“. След нея дипломацията за контрол на разоръженията се съсредоточава върху насочването на състава и оперативните характеристики на стратегическите сили към снижаване на възможностите за изненадваща атака до минимум.

Но контролът над разоръженията съдържа множество усложнения. Предметът е толкова езотеричен, че засилва тревогите и на политиците, и на широката публика. На първо място силно се опростява същността на проблема.

Решението за започване на ядрена война няма да бъде взето от учените, познаващи тези оръжия, а от изтормозени политически лидери, обладани от мисълта, че и най-малката грешка в изчисленията ще унищожи техните общества, ако не и цивилизацията. И двете страни нямат оперативен опит с новата технология и в преследването на победата могат да бъдат изстреляни хиляди бойни глави едновременно. През целия период на Студената война обаче Съветският съюз изпроверва едновременно изстрелване на три ракети, а Съединените щати никога не изстреляват ракета от оперативен силоз. (Американските силози са в централната част на страната и Вашингтон се опасява от горски пожари, ако някоя ракета падне на земята. Толкова по въпроса за надеждността.)

Опасността от изненадващо нападение въщност се преувеличава от две групи с противоположни интереси: едните искат значителни военни бюджети, за да се застраховат от изненадващо нападение; другите изтъкват страх от изненадващо нападение като основание за орязване на военните бюджети. Въпросите са много сложни и се залага на научните консултации. Но емоциите са толкова нажежени, че не е лесно да се установи кога специалистите извеждат заключенията си от научни проучвания и кога обосновават с науката предварително взети становища – като второто се случва много по-често. Горкò на политика, разгъван от учени с коренно противоположни възгледи, прекарали в изучаване на ядрените проблеми повече години, отколкото часове той може да отдели, за да се запознае с изводите им. Дебатите по такива езотерични теми, като уязвимост, точност и изчисляемост, придобиват сложността на средновековните теологически спорове, а въщност преповтарят отдавншните философски разногласия от началото на сдържането.

По време на най-интензивните дебати за контрола на въоръженията през 70-те години консервативните критици наблягаха върху непредсказуемостта на съветските лидери и враждебността на съветската идеология. Защитниците на контрола на въоръженията подчертаваха, че споразуменията за контрол ще допринесат за намаляване на напрежението в отношенията независимо от самото сдържание на споразуменията. Това бе старият спор между теолози и психиатри, облечен в технологически одежди.

Първоначално контролът на въоръженията е просто част от теорията на сдържането. Залагането върху позиции на силата се съчетава с концепцията за контрол на въоръженията, за да се направи сдържането по-безопасно. С времето се изяснява, че контролът на въоръженията прави сдържането постоянно. Все по-малко се говори за политическо разрешение и все по-редки са опитите за преговори. Колкото по-безопасен изглежда светът на специалистите по контрол на въоръженията, толкова по-малко основания виждат държавниците да изоставят познатите си позиции заради неизследваното море на политическите компромиси.

Кризите идват и си отиват. Те пламват от Югоизточна Азия до Карибския басейн и Централна Европа, но и двете страни съкаш очакват историческата еволюция повече или по-малко автоматично да помете противника. Ала докато се изясни чии възгледи за историческата еволюция са по-верни, животът ще

бъде по-поносим с преговори за контрол на въоръженията. Обстановката изглежда предопределена за патово положение: политическата доктрина (сдържането) няма отговор за надпреварата във въоръжаването, а стратегическата теория (контролът на въоръженията) не предлага разрешение на политическия конфликт.

В тази атмосфера Никсън пое поста си и бе подложен на силен натиск от страна на Конгреса и медиите за незабавни преговори за контрол на въоръженията със Съветите. Той обаче не бе склонен да води дипломация така, сякаш нищо не се е случило, 6 месеца след съветското нахлуване в Чехословакия. Най-малкото не искаше да допусне контролът на въоръженията да стане предпазен клапан за съветския експанзионизъм. Администрацията си постави за цел да установи ще може ли да използва желанието на Съветите да успокоят едно правителство, което възприемаха като по-твърдо от предшестващото – следователно в по-голяма степен заплашващо интересите им, – и да привлече съветското ръководство към сътрудничество за отстраняване на заплахата спрямо Берлин, намаляване на напрежението в Близкия изток и най-вече към прекратяването на войната във Виетнам. Този подход бе наречен „взаимозависимост“ и стана предмет на горещи спорове.

Една от основните задачи в политиката е да се разбере кои въпроси са истински свързани и могат да си влияят взаимно. Обикновено политиците нямат особено богат избор в това отношение; в последна сметка не политиката, а реалността свързва събитията. Ролята на държавника е да установи съществуването на такава връзка – с други думи, да създаде мрежа от мотиви и санкции, за да постигне най-благоприятния резултат.

Никсън изложи това становище в писмо до обвързаните с националната сигурност членове на кабинета две седмици след като бе положил клетва, на 4 февруари 1969 г.:

... Вярвам, че кризите и конфронтацията, от една страна, и истинското сътрудничество, от друга, не могат дълго време да съжителстват. Наясно съм, че според предишната администрация при наличието на взаимен интерес със СССР по определен въпрос трябва да се положат усилия за постигането на споразумение, което възможно най-пълно да се отдели от сътресенията и конфликтите по други въпроси. Това може би е разумно по отношение на ред двустранни и практически въпроси, като например културния или научния обмен. Но по най-важните проблеми на нашето време трябва да се стремим към придвижване в широк фронт, за да се разбере ясно, че за нас политическите и военни въпроси са свързани.⁽¹³⁾

Дебатите за взаимозависимостта толкова се проточиха, че се разми простотата на базисните предложения, направени от екипа на Никсън. Студената война е враждебно отношение между две свръхсили. Никсън заявява само, че е абсурдно една област от тези отношения да се подобрява, докато във всички останали продължава конфронтацията. Президентът и съветниците му смятаха, че селективното намаляване на напрежението е стратегия, която неизбежно ще подкопае позицията на демокрациите. Напълно безсмислено бе сложен и езо-

Дипломацията

теричен проблем, като контрола на въоръженията, да се превръща в пробен камък за мирните усилия, докато съветските оръжия подклаждат конфликтите в Близкия изток и убиват американци във Виетнам.

Концепцията за взаимозависимостта предизвика буря във външнополитическата общност. В по-голямата си част американската външнополитическа бюрократия се състои от хора, прегърнали неортодоксална кариера заради възможността да развият и да приложат вижданията си за един по-добър свет. Нещо повече, становищата се коват в система, при която политическата линия изплува от бюрократични борби, които не търсят окончателно решение, както по-късно подчертва държавният секретар Джордж Шулц. Накъсана на серия отделни, понякога и изолирани инициативи по съвсем конкретни проблеми, американскаята външна политика рядко подхожда с цялостна концепция. Подходите *ad hoc* си имат множество – и твърде разпалени – привърженици за разлика от цялостната стратегия, която нерядко е изобщо без защитник. За да се разчути този стереотип, бе необходим необичайно корав и решителен президент, познавач на washingtonските похвати.

Противодействието срещу опита на Никсън да обвърже започването на преговори по стратегическите въоръжения с напредък в политическата област дойде от страна както на специалистите по контрола, стремящи се към ограничаване на надпреварата във въоръжаването, така и на съветолозите, убедени, че американскаята външна политика трябва да подкрепя кремълските „гъльби“ срещу „ястrebите“ в предполагаемия им спор. Бюрокрацията въстана срещу начертаната в писмото на президента политика, обявявайки в пресата контрола на въоръженията за самоцел. Макар и „изпуснати“, тези публикации не бяха опровергани. В *The New York Times* от 18 април 1969 г. „официални лица“ нарекоха споразуменията за въоръжаването със Съветския съюз „най-важна цел на Никсъновата външна политика“⁽¹⁴⁾. На 22 април в същия вестник бяха цитирани „американски дипломати“, според които преговорите за ограничаване на стратегическите оръжия (САЛТ) ще започнат през юни.⁽¹⁵⁾ На 13 май *The Washington Post* се позовава на източници от администрацията, за да заяви, че до 29 май ще бъде насрочена датата за започване на преговори.⁽¹⁶⁾ Този увеличаващ се наиск върху Никсън да промени обявената си позиция за обвързване на контрола върху въоръженията с политически въпроси никога не се прояви открыто; тактиката беше ден след ден да се пускат коментари, тласкащи към предпочитаната от бюрокрацията позиция.

Отделно започнаха критическа атака и анализаторите извън правителството. На 3 юни 1969 г. *The New York Times* нарече „саморазрушителни“ търговските ограничения, наложени във връзка с други проблеми. Това било „ход от Студената война“, „несъвместим с теорията на Никсъновата администрация, че е време да се премине от ерата на конфронтацията в ера на преговори и сътрудничество“⁽¹⁷⁾. *The Washington Post* изтъкваше същия аргумент. „Реалността е твърде сложна и заплашителна – се казва в броя от 5 април, – за да си представи един президент, че може да построи толкова различни цели в редичка. Контролът на въоръженията е самостоятелен проблем, съвсем различен в същността си от политическите въпроси.“⁽¹⁸⁾ Никсън възнамеряваше да разшири диалога с

Москва, забавяйки преговорите САЛТ. Бюрократичната инерция и философските разногласия съвместно пръскаха активите, които президентът се опитваше да трупа.

Не може да се твърди, че подходът на администрацията се увенча с незабавен успех. През април 1969 г. бе направен опит да се изпрати бъдещият държавен секретар Сайръс Ванс в Москва с прерогативи да преговаря едновременно за ограничаване на стратегическите оръжия и за Виетнам.⁽¹⁹⁾ Двата проблема бяха твърде несъизмерими; изходът от преговорите за стратегическите оръжия бе твърде неопределен, ханойските лидери – непреклонни, а времето за двата вида преговори трудно се синхронизираше.

Но в крайна сметка Никсън и съветниците му успяха да съгласуват отделните външнополитически елементи. Взаимозависимостта заработи, защото администрацията успя да създаде сериозен мотив за умереност от страна на Москва, правейки драматичната крачка към Китай. Един от първите уроци за начинаещите шахматисти е, че при избора на дебют трябва да преброят колко полета ще контролират в отделните случаи. Обикновено колкото са повече, толкова по-големи са възможностите на играча и толкова по-ограничен е изборът на противника. По подобие на шаха в дипломацията разширяването на възможностите за едната страна означава стесняването им за другата, на която се налага по- внимателно преследване на целите. Подобно състояние на нещата може да доведе дотам, че противникът да сложи край на враждата.

В мига, когато Съветският съюз не би могъл повече да разчита на трайна неприязнь между най-могъщата и най-многолюдната нация в света – и още повече при заявено желание за сътрудничество между двете, – обсегът на съветската безкомпромисност би се стеснил и дори напълно изчезнал. Съветските ръководители трябва да отслабят напрежението, защото заплашителната позиция може да укрепи китайско-американското сътрудничество. В условията от края на 60-те години китайско-американските отношения се превърнаха в ключ за стратегията на Никсъновата администрация по отношение на Москва.

Историческите приятелски чувства на Америка към Китай се стопяват, когато през 1949 г. комунистите печелят Гражданската война и през 1950 г. се намесват във войната в Корея. Идва политика на съзнателно изолиране на комунистическите управници в Бейджин. Красноречив символ за тези настроения е отказът на Дълес да стисне ръката на Джоу Енлай по време на Женевската конференция за Индокитай през 1954 г. Жестът продължаваше да терзае китайския премиер, когато след 17 години ме посрещна в Бейджин с въпроса, дали съм от онези американци, които не желаят да се здрависват с китайски ръководители. Единствените дипломатически контакти остават между посланиците във Варшава, които се срещат от време на време, за да си разменят жлъчни нападки. По време на Културната революция в края на 60-те и началото на 70-те години, когато жертвите и страданията на китайския народ са съпоставими със Сталиновите чистки, всички китайски посланици (с изключение на този в Египет, незнайно защо) са отзовани. Инцидентните варшавски контакти прекъсват, между Вашингтон и Бейджин няма нито дипломатически, нито политически връзки.

Интересно е, че първи съзират възможен разрыв в съветско-китайските отношения двамата старейшини на европейската политика – Аденауер и Дьо Гол. Под впечатлението от една прочетена книга Аденауер започва да говори за това още през 1957 г., преди Федералната република да е в състояние да води глобална политика. Дьо Гол не се съобразява с подобни ограничения. В началото на 60-те години съвсем основателно предполага, че поради сериозните си затруднения по близката граница с Китай Съветският съюз ще бъде принуден да заеме по-сговорчива позиция спрямо Запада. И тъй като Дьо Гол си е Дьо Гол, той заключава, че това ще доведе до разведряване между Франция и Съветския съюз. Поради проблемите между Китай и СССР Москва и Париж биха могли да договорят отстраняване на железната завеса и да осъществят мечтата на Дьо Гол за „Европа от Атлантика до Урал“. Но Дъголова Франция не е достатъчно силна, за да осъществи подобна дипломатическа революция. Москва не вижда в Париж равностоен партньор в разведряването. Ала въпреки че политическите предписания на Дьо Гол са изкривени от френската призма, през която са изработени, основният му анализ е точен. Заслепени от идеологически предубеждения, американските политици дълго време не могат да осъзнайт, че разрывът между Китай и Съветския съюз е стратегическа възможност за Запада.

Американското отношение към Китай следващо познатите модели на Студената война, но с известни отсенки. Според малка група синолози разрывът бе психологически; те призоваваха САЩ да отговорят на китайските искания, да предоставят китайското място в ООН на Бейджин и да намалят напрежението със засилване на двустранните контакти. Голямото мнозинство специалисти смяташе комунистически Китай за неизлечимо експанзионистичен, фанатично идеологизиран и безкомпромисно отдален на световната революция. Америка се бе ангажирана в Индокитай, до голяма степен за да противодейства на съзиранията комунистическа конспирация под китайско ръководство за завладяване на Югоизточна Азия. Преобладаващото мнение бе, че както и съветската, китайската комунистическа система трябва да се промени, преди да се мисли за преговори.

Това становище получи неочеквана подкрепа. Съветолозите, които повече от десетилетие настояваха за постоянен диалог с Москва, застанаха на противоположна позиция по отношение на Китай. В началото на първия Никънов мандат, обезпокоени от започващите сондажи на Вашингтон към Бейджин, група бивши американски посланици в Москва дойдоха при президента, едва ли не заклевайки го. Те настояваха, че съветското ръководство е така параноично настроено към Китай, че всеки опит от страна на Америка да подобри отношенията с Бейджин съдържа неприемлив риск от конфронтация със Съветския съюз.

Администрацията на Никън не споделяше такова гледище за международните отношения. Да се изключи гигант с машабите на Китай от дипломатическите възможности на Америка, означаваше да се действа на международната аrena със завързани ръце. Ние бяхме убедени, че разширяването на американските външнополитически възможности няма да втвърди, а ще смекчи позицията

на Москва. Във външнополитическото изявление, което подготвих за Нелсън Рокфелер, когато през 1968 г. се яви на вътрешните избори за кандидат-президент на Республиканската партия, се казваше: „...Нужен е диалог с комунистически Китай. С внимателно построен триъгълник между Вашингтон, Пекин и Москва се появяват възможности за споразумяване и с двете страни и избор по отношение на всяка от тях.“⁽²⁰⁾ Никън бе изразил още преди това сходно становище с език, следващ традиционните американски представи за световна общност. През октомври 1967 г. той пише във *Foreign Affairs*:

В дългосрочен план просто не можем да си позволим да държим Китай завинаги извън семейството на нациите, за да развихря фантазиите си, да подклажда омразата си и да застрашава съседите си. Планетата е твърде малка, та да живее в яростна изолация един милиард от най-способното ѝ население.⁽²¹⁾

Наскоро след номинирането му за кандидат-президент Никън става още по-конкретен. В интервю през септември 1968 г. заявява: „Не бива да забравяме Китай. Винаги трябва да търсим възможности за разговори с него, както и със СССР... Не можем само да очакваме промени. Трябва да работим за тях.“⁽²²⁾

Никън постигна целта си, въпреки че подтикът за Китай да се върне в общността на нациите бе не толкова възможността за диалог със Съединените щати, колкото страхът да не бъде нападнат от привидния му съюзник Съветският съюз. Администрацията не осъзна веднага истинския характер на съветско-китайските отношения; помогна ѝ самият Съветски съюз. Това не бе нито първият, нито последният път, когато тромавата съветска външна политика ускоряваше развития, от който Кремъл най-много се е опасявал.

През пролетта на 1969 г. на съветско-китайската граница по поречието на река Усури в Сибир на няколко пъти се сблъскаха съветски и китайски войски. На базата на 20-годишен опит отначало Вашингтон не се и съмняваше, че конфликтите се подклаждат от фанатизираните китайски лидери. Но непохватната съветска дипломация предизвика преоценка. Съветските дипломати предоставиха на Вашингтон подробно изложение на московската версия за събитията и се заинтересуваха от американската реакция при евентуална ескалация на сблъсъците.

Това безprecedентно желание за консултации с Вашингтон по проблем, за който Америка не бе проявила никаква конкретна загриженост, ни накара да се запитаме дали всъщност не се подготвяше почвата за съветско нахлуване в Китай. Подозрението ни се засили още повече, след като проучванията на американското разузнаване, предизвикани от странния отчет, показваха, че сблъсъците неизменно са близо до съветски снабдителни бази и далеч от китайските съобщителни центрове – схема, която говореше по-скоро за съветска агресия спрямо Китай. Този извод бе подсилен и от непрекъснатото трупане на съветски войски по 6000-километровата съветско-китайска граница. Не след дълго те надминаха 40 дивизии.

Ако анализът на Никъновата администрация бе верен, назряваше огромна международна криза, без по-голямата част от света и да подозира за нея. Евен-

туално съветско нахлуване в Китай щеше да доведе до най-сериозната заплаха за глобалния баланс на силите след Кубинската ракетна криза. Прилагането на доктрина „Брежнев“ по отношение на Китай би означавало правителството в Бейджинг да се покори на Москва, както насила бе принудено да направи това чехословашкото правителство година по-рано. Най-многобройната нация в света би се оказала подчинена на ядрена свръхсила – страхотна комбинация и възраждане на ужасяващия съветско-китайски блок, чиято монолитност бе вдъхвала такъв страх през 50-те години. Дали Съветският съюз бе в състояние да изпълни такъв мащабен план, оставаше под въпрос. Очевидно бе обаче – особено за администрация, поставила външната си политика върху основата на геополитическата концепция, – че това е рисък, който не може да бъде поет. Ако балансът на силите се взема на сериозно, трябва да се окаже съпротива срещу *вероятността* от геополитически труси; изчака ли се той да настъпи, ще е прекалено късно за отпор. Най-малкото цената ще е несравнима.

Тези съображения накараха Никсън да вземе две извънредни решения през лятото на 1969 г. Първото от тях бе да се сложат настани всички проблеми, обсъждани в съществуващия китайско-американски диалог. Варшавските разговори следваха разпростран и времеяден план. Всяка от страните наблягаше на жалбите си: Китай се оплакваше заради бъдещето на Тайван и секвестирани в Съединените щати китайски имущества; САЩ настояваха да се отхвърли употребата на сила спрямо Тайван, искаха Китай да се включи в преговорите за контрол на въоръженията и да се даде отговор на американските икономически претенции.

Никсън реши да се съредоточи върху по-широкия въпрос за отношенията на Китай към диалог със Съединените щати. Приоритетно трябваше да се определи обхватът на очертаващия се китайско-съветско-американски триъгълник. Ако можехме да се уверим в онова, което подозирахме – че Съветският съюз и Китай се страхуват повече един от друг, отколкото от Съединените щати, – пред американската дипломация се откриваше безпрецедентна възможност. Ако поставехме на тази основа отношенията си, нямаше да има препятствия пред традиционните теми за разговор; не се ли подобряха отношенията, въпросите ставаха неразрешими. С други думи, решаването на практическите проблеми се очертаваше като следствие от китайско-американското сближаване, а не негова предпоставка.

Прилагайки стратегията за превръщане на двуполюсния свят в стратегически триъгълник, през юли 1969 г. Съединените щати оповестиха серия еднострани инициативи, които показваха промяната на позицията. Отменена бе забраната американски граждани да посещават Народна република Китай; американците получиха правото да внасят в САЩ китайски стоки на стойност до 100 долара, разрешени бяха ограничени доставки на зърнени храни от САЩ за Китай. Незначителни сами по себе си, тези мерки целяха да покажат новия подход на Америка.

Във важна реч, одобрена от Никсън, държавният секретар Уилям П. Роджърс открыто намекна за този нов подход. На 8 август 1969 г. той заяви в Австралия, че Съединените щати гледат благосклонно на една сериозна роля на комуни-

стически Китай в Азия и в Тихоокеанския район. И ако китайските лидери се откажат от интроспективните си „съхващания за света“, Америка ще отвори „каналите за съобщения“. В този най-ласкав отзив за Китай, правен през последните 20 години от американски държавен секретар, Роджърс привлече вниманието към едностраничните инициативи на Америка в икономическата област: стъпки, предприети, за да „се напомни на народа на континентален Китай за историческото ни топло отношение към него“⁽²³⁾.

Но ако наистина съществуващата опасност от съветско нахлуване в Китай през лятото на 1969 г., нямаше да има време за постепенно разгръщане на сложни маневри. И Никсън направи най-смелата крачка в цялата си президентска кариера, предупреждавайки Съветския съюз, че Съединените щати няма да останат безучастни, ако нападне Китай. Извън конкретното отношение на Китай към Съединените щати Никсън и съветниците му смятаха, че независимостта на Китай е от огромно значение за общото равновесие, и виждаха във възстановяването на дипломатическите отношения с Китай важно средство да се направи американската външна политика много по-гъвкава. Освен това предупреждението към Съветите ясно даваше да се разбере, че администрацията подчертано обосновава американската политика с грижлив анализ на националните интереси.

Разтревожен от струпването на съветски войски покрай китайската граница, на 5 септември 1969 г. Никсън даде картбланш за твърдо, двустранно насочено изявление, с което Съединените щати обявяваха, че са „дълбоко обезпокоени“ от евентуална китайско-съветска война. Със задачата да огласи посланието бе на товарен заместник държавния секретар Елиът Ричардсън: достатъчно официална фигура, за да няма съмнение, че изразява мнението на президента, но и не толкова високопоставен, че Съветският съюз да се почвства открито засегнат:

Ние не желаем да използваме в наша изгода проявите на враждебност между Съветския съюз и народната република. Идеологическите различия между двата комунистически гиганта не са наша работа. Но не можем да не сме дълбоко обезпокоени от вероятността тази вражда да прерасне в сериозно нарушение на международния мир и сигурност.⁽²⁴⁾

Когато една страна отрича намерението да извлече изгода от конфликта между други две страни, тя фактически оповестява, че е в състояние да го направи и че за двете ще е добре да работят за запазване на нейния неутралитет. Освен това, когато една нация заявява, че е „дълбоко обезпокоена“ от вероятен военен конфликт, тя всъщност намеква, че ще помогне – без още да уточнява как – на страната, която според нея е станала жертва на агресия. Никсън прави безprecedентна през този век стъпка, изразявайки готовност да подкрепи държава, с която Съединените щати не са поддържали дипломатически отношения в продължение на 20 години, с която неговата администрация не поддържа контакти на никакво равнище, а китайските дипломати и медии непрекъснато обругават американския „имперализъм“. Даден е знак, че Америка се завръща в света на *Realpolitik*.

Дипломацията

За да се изтъкне новият подход, във всеки годишен доклад по външната политика се наблюдава на важността от подобряване на отношенията между Съединените щати и Китай. През февруари 1970 г. – преди да се установи пряк контакт между Вашингтон и Бейджин – докладът призоваваше за преговори с Китай и подчертаваше, че Съединените щати няма да заговорничат със Съветския съюз против Китай. Това бе, разбира се, обратната страна на предупреждението към Москва; то подсказваше, че Вашингтон е готов при нужда да прибегне до тази възможност. Докладът от февруари 1971 г. повтаряше желанието на Америка да установи връзки с Китай и уверяваше Бейджин, че Америка няма враждебни намерения:

Готови сме да започнем диалог с Пекин. Не можем да приемем неговите идеологически предписания, нито пък идеята, че комунистически Китай трябва да упражнява хегемония в Азия. Но ние не желаем и да налагаме на Китай международна позиция, която отхвърля законните му национални интереси.⁽²⁵⁾

Докладът още веднъж изразяваше неутралната позиция на Америка в конфликта между най-големите комунистически сили:

Няма да правим нищо, за да изостряме този конфликт или да го окуражаваме. Абсурдно е да се мисли, че сме в състояние да заговорничим с едната от страниТЕ срещу другата...

Същевременно не можем да позволим на комунистически Китай или на СССР да диктуват политиката и поведението ни спрямо съответния им противник... Ще оценяваме както Китай, така и СССР не по реториката, а по делата.⁽²⁶⁾

Това видимо отдръпване от сблъсък с всеки от комунистическите колоси бе покана да подобрят отношенията си с Вашингтон, а и предупреждение за последиците от продължително напрежение. И Китай, и Съветският съюз трябваше да си дадат сметка, че или се нуждаят от американската добра воля, или че е опасно Америка да направи крачка към противника, тъй че и двете държави получаваха подтик за подобряване на отношенията си с Вашингтон. А и на двете се заявяваше възможно най-ясно – черно на бяло за всеки, който се вглежда, – че условие за по-тесни връзки с Вашингтон е въздържането от заплахи срещу жизненоважните американски интереси.

Оказа се, че е по-лесно да се начертава нова архитектура на отношенията с Китай, отколкото тя да се осъществи практически. Изолацията между Америка и Китай бе толкова пълна, че двете страни не знаеха как да се свържат една с друга или да намерят общ език, за да се уверят, че желанието за сближение не е клопка.

За Китай бе по-трудно, отчасти защото дипломацията на Бейджин бе толкова тънка и непряка, че ние във Вашингтон просто не я забелязвахме. На 1 април 1969 г., два месеца след като Никсън пое поста, в доклада си пред IX национален конгрес на китайската комунистическа партия китайският министър на отбраната Лин Бяо, смятан тогава за наследник на Мао, пропусна стандартното обявяване на Съединените щати за най-голям враг на Китай. Когато Лин Бяо

посочи Съветския съюз като равна на САЩ заплаха, се появи основното предварително условие за триъгълна дипломация. Освен това Лин Бяо потвърди изказването на Мао пред журналиста Едгар Сноу от 1965 г., че Китай не държи войски извън границите си и че не възnamерява да воюва, ако не бъде нападната територията му.

Една от причините, поради които бяха пренебрегнати сигналите от страна на Мао, бе фактът, че китайците твърде много надценяваха ролята на Едгар Сноу в Америка. Бейджинските ръководители смятаха, че Сноу, американски журналист и отдавнашен симпатизант на китайските комунисти, е сериозен авторитет в Америка по китайските въпроси. Вашингтон обаче виждаше в него оръдие на комунистите и не бе готов да го посвети в тайните си. Ние просто не разбрахме жеста на Мао, когато постави Сноу от дясната си страна в президиума по време на военния парад по случай деня на независимостта на Китай през октомври 1970 г. По същия начин пропуснахме интервюто, дадено на Сноу през декември 1970 г., в което Мао канеше Никсън да посети Китай като турист или като президент на Америка. При все че Мао бе наредил на преводача си да предаде предварителните му записки на Сноу (за да удостовери сериозните си намерения), Вашингтон научи за тази покана едва месеци по-късно, когато посещението на Никсън бе вече уговорено по други канали.

Междуд временено през декември 1969 г. във Варшава бяха възстановени дипломатическите контакти между Съединените щати и Китай. Те се оказаха толкова неудовлетворителни, колкото и преди. Никсън бе инструктиран Уолтър Стусел, изключително способния и дискретен посланик на САЩ във Варшава, да се свърже с китайския шарже д'афер при първия публичен контакт между двамата и да го покани да възобновят разговорите на посланическо равнище. Пред Стусел се отворила подобна възможност на 3 декември 1969 г. в причудлива обстановка – югославско модно ревю във варшавския дворец на културата. Очевидно китайският шарже д'афер не е имал инструкции, как да се държи, ако към него се устреми американски дипломат, и предпочел да избяга. Стусел притиснал преводача му в един ъгъл и само така успял да предаде посланието. На 11 декември китайският дипломат вече бе получил инструкции, как да се държи с американците, и покани Стусел в посолството за подновяване на разговорите.

Почти веднага последва задънена улица. Стандартният подход и на двете страни не включваше внимателно проучване на основните геополитически въпроси, които според Никсън – а както се оказа, и според Мао и Джоу – щяха да определят занапред китайско-американските отношения. Нещо повече, тези въпроси трябваше да бъдат прецедени в САЩ през тромави процедури на консултации с Конгреса и с най-близките съюзници, което означаваше, че и да се стигнеше до някакъв напредък, той щеше да е мъчителен и често спъван с едно или друго вето.

В резултат варшавските разговори доведоха до повече противоречия вътре в правителството на Съединените щати, отколкото между двете страни. И двамата с Никсън изпитахме известно облекчение, когато през май 1970 г. Китай прекъсна разговорите в знак на протест срещу американските нападения срещу

Дипломацията

шу партизанските бази в Камбоджа. Оттам насетне и двете страни потърсиха по-гъвкав канал. Осигури го пакистанското правителство. Ускорената размяна на мнения достигна кулминацията си с моето тайно посещение в Бейджин през юли 1971 г.

И да бях търсил, нямаше да намеря по- отзивчиви за Никсъновия стил дипломация събеседници от китайските ръководители. Подобно на Никсън те смятаха традиционните въпроси за второстепенни и се интересуваха от възможностите за установяване на сътрудничество на базата на съвпадащи интереси. Нищо чудно, че впоследствие една от първите забележки на Мао към Никсън бе: „Тайван е малкият проблем, големият проблем е светът.“

Китайските ръководители искаха от Америка уверение, че няма да сътрудничи на Кремъл за налагане на доктрината „Брежнев“; Никсън искаше да разбере дали Китай би сътрудничил на Съединените щати за предотвратяването на съветската geopolитическа офанзива. Целите на всяка от страните бяха предимно концептуални, при все че рано или късно трябваше да се превърнат в практическа дипломация. Усещането за взаимен интерес зависеше от убедителността, с която се изразяваше гледната точка за света – задача, за която Никсън бе изключително подходящ.

По тези причини първоначално китайско-американският диалог бе посветен на уточняване на концепциите и фундаменталните подходи. Мао, Джоу и по-късно Дън бяха изключителни личности. Мао бе визионер, безмилостен, неумолим и понякога смъртоносно опасен революционер; Джоу – елегантен, очарователен, блъскав администратор; Дън – реформатор с първични убеждения. Тримата отразяваха една обща традиция на задълбочени анализи и бяха есенция от историческия опит на древна държава, инстинктивно различаващи дългосрочния план от тактиката.

Техният стил на преговори бе възможно най-отдалечен от стила на съветските им колеги. Съветските дипломати почти никога не се занимаваха с концептуални въпроси. Тактиката им бе да отделят някакъв проблем, към който Москва изпитва пряк интерес, и с невероятно упорство да преследват разрешаването му не толкова убеждавайки, колкото сломявайки събеседниците. Настойчивостта и яростта, с която съветските дипломати излагаха директивите на политбюро, отразяваха жестоката дисциплина и вътрешното напрежение в съветската дипломация и превръщаха високата политика в изтощително пазарене на дребно. Громико олицетворяваше самата същност на този подход към дипломацията.

Китайските ръководители бяха далеч по-уравновесени емоционално. Те не навлизаха в незначителните подробности, а се стараеха да изградят доверие. При срещата на Никсън с Мао китайският ръководител изобщо не губи време да уверява президента, че Китай няма да използва сила срещу Тайван. „Засега можем да я караме без тях [без Тайван], след 100 години ще видим.“⁽²⁷⁾ Мао не поиска никаква реципрочност за уверението, до което Америка се домогваше цели 20 години.

Докато подготвях Шанхайското комюнике с Джоу Енлай, предложих да разменим една обидна фраза в китайската чернова за нещо в американската, което

би предизвикало възражението на Джоу. „Така няма да стигнем доникъде – отвърна той. – Ако ме убедите, че нашият израз е обиден, ще ви го подаря.“

Отношението на Джоу не бе продукт на абстрактна добра воля, а на увереност и познаване на дългосрочните приоритети. В този момент важното за Китай бе да създаде доверие към себе си; оспорването и печеленето на точки противоречаха на интересите му. Според Мао основната заплаха за сигурността идваше от Съветския съюз: „В момента въпросът за агресия от страна на Съединените щати или на Китай е относително незначителен... Вие искате да приберете част от войските си у дома; нашите не излизат навън.“⁽²⁸⁾ С други думи, Китай не се страхува от Съединените щати дори в Индокитай; той няма да се възправи срещу жизненоважните интереси на Америка (независимо от това, какво ще правят Съединените щати във Виетнам) и се тревожи само от съветската заплаха (и от японската, както стана ясно впоследствие). За да подчертава важността, която придаваше на глобалното равновесие, Мао наричаше собствените си антиимпериалистически изявления „празни топове“.

Теоретичността на този подход улесни контактите ни в началото. През февруари 1972 г. Никсън подписа Шанхайското комюнике, пътеводител за китайско-американските отношения през следващите 10 години. Комюникето е безprecedентно по характер: над половината от него е посветено на конфликтните точки между двете страни в идеологията, международните отношения, Виетнам и Тайван. По любопитен начин списъкът с несъгласия придава много поголяма тежест на въпросите, по които двете страни бяха съгласни една с друга. Те заявяваха, че:

- напредъкът в нормализирането на отношенията между Китай и Съединените щати е в интерес на всички страни;
- двете страни желаят да намалят опасността от международни военни конфликти;
- и двете страни не се стремят към хегемония в Азия и в Тихоокеанския басейн и са против опитите на друга страна или група страни за установяване на такава хегемония;
- и двете страни няма да преговарят от името на някоя трета страна и няма да сключват споразумения и да се договарят помежду си за действия, насочени срещу други страни.⁽²⁹⁾

Оголено от дипломатическия си жаргон, споразумението означаваше, че в най-лошия случай Китай няма да влошава положението в Индокитай или в Корея, че Китай и Съединените щати няма да сътрудничат със съветския блок и че ще се противопоставят на евентуален опит да бъде наложено господство в Азия. И тъй като единствената държава, способна да установи господство в Азия, бе Съветският съюз, се сключващо безгласен съюз за блокиране на съветския експанзионизъм в Азия (различаващ се от Сърдечната антанта между Великобритания и Франция от 1904 г. и от съюза между Великобритания и Русия от 1907 г.).

За една година разбирателството между Съединените щати и Китай стана по-недвусмислено и по-глобално: в публикувано през февруари 1973 г. комю-

Дипломацията

нике Китай и Съединените щати се договаряха да се съпротивяват (по-силен израз от „са против“ в Шанхайското комюнике) съвместно (за разлика от определението „индивидуален ангажимент“) срещу домогването на всяка държава до световно (в сравнение с „азиатско“) господство. Само за година и половина китайско-американските отношения се развиха от остра враждебност и изолация до съюз *de facto* срещу най-серийната заплаха.

Шанхайското комюнике и дипломатическите ходове, довели до него, дадоха на Никсън и администрацията му възможност да поставят основата на нещо, което донейде грандомански бе наречено нова структура на мира. Веднага след като бе обявено сближаването между Америка и Китай, в международните отношения настъпи драматична промяна. По-късно на Запад връзките с Китай бяха наречени „китайската карта“, сякаш политиката на коравите лидери от Забранения град можеше да бъде чертана във Вашингтон. Всъщност „китайската карта“ или играе своята игра, или изобщо не съществува. Ролята на американската политика бе да предложи рамка, която да отразява желанието на всяка от страните да подкрепи другата при съвпадане на националните интереси.

Според анализа на Никсън и съветниците му, докато Китай се страхуваше повече от Съветския съюз, отколкото от Съединените щати, китайският интерес бе сътрудничество с Щатите. За Китай противопоставянето на съветския експанзионизъм не водеше до фаворизиране на Съединените щати, а до позиция, обслужваща и американските, и китайските цели. Колкото и да бе смаян Никсън от бистрата мисъл на китайските ръководители, особено на премиера Джоу Енлай, той нямаше никакъв интерес недвусмислено да нареди Съединените щати до която и да е страна в конфликта между Китай и Съветския съюз. Американската търговска позиция щеше да е най-силна, докато Америка бе по-близо и до двата комунистически гиганта, отколкото те помежду си.

Отварянето на Америка към Китай предлага нагледен урок за ролята на личностите във външната политика. Онова, което за потомците е нов курс, обикновено е резултат на поредица опипващи действия, като е трудно да се различи съзнателният избор от моментния импулс. Китайско-американските отношения се възобновяват след 20-годишно почти пълно прекъсване, затова всичко е ново и от значение в светлината на последвалите развития. Страните действат под напора на необходимостта, тъй че опитът щеше да бъде осъществен независимо кой управлява в едната или в другата държава. Но безпроблемността и бързината, с която се развиха събитията, както и размахът им до голяма степен се дължат на тънкото вникване и целенасочеността на лидерите, както и на безprecedентното, най-вече за Америка, позоваване на анализа на национални интереси.

Пламенният комунист Мао извлича самоувереността си от съзнанието, че е приемник на непрекъсната, 3000-годишна традиция на независимо управление. След като бе подложил огромната си страна на идеологическия разгул и страшните кръвопролития на Културната революция, Мао тъкмо започваше да внася известен практицизъм в китайската външна политика. В продължение на векове Царството в центъра е осигурявало независимостта си, като е настъпвало

по-далечните варварски племена срещу непосредствените си съседи. Дълбоко разтревожен от съветския експанзионизъм, Мао възприе същата стратегия, обръщайки се към Съединените щати.

Никсън не се интересуваше от мотивите на Мао. Основната му цел бе да възвърне американската инициатива във външната политика. Търсейки начин да сложи край на така наречената от него ера на преговори между Съветския съюз и Съединените щати и да преодолее травмата от Виетнам, Никсън не залагаше нито на личните отношения, нито на превъзпитанието на Съветския съюз, а на балансирани инициативи, за да направи Кремъл по-податлив.

След американското отваряне към Китай Съветският съюз се озова между два фронта: НАТО от запад и Китай от изток. В период на най-високо в други отношения съветско самочувствие и на емоционален срив за Америка администрацията на Никсън успя да размеси картите. Тя все така имаше грижата една тотална война да бъде прекалено голям рисък за Съветите. След отварянето към Китай и съветският натиск под равнището на тоталната война също ставаше по-рискован, защото можеше да заздрави вдъхващото страх китайско-американско разбирателство. След отварянето на Америка към Китай най-доброто за Съветския съюз бе да се стреми към намаляване на напрежението в отношенията със Съединените щати. Разчитайки, че може да предложи на САЩ много повече от Китай, Кремъл дори си въобрази, че ще успее да примами Америка в квазисъюз срещу Китай. Брежnev направи тромави предложения на Никсън в този смисъл през 1973 и през 1974 г.⁽³⁰⁾

В своя нов външнополитически подход Америка нямаше намерение да подкрепя по-силния срещу по-слабия в каквато и да е ситуация на баланса на силите. Като страна, физически най-способна да наруши световния мир, Съветският съюз би бил мотивиран да отслабва съществуващите кризи и да отбягва подклаждането на нови, докато остава притиснат между два фронта. А Китай, способен да наруши равновесието в Азия, би се въздържал да го стори заради нуждата от добрата воля на Америка за ограничаване на съветския авантюризъм. Чрез всичко това администрацията на Никсън се опитваше да разреши практически проблеми със Съветския съюз, докато поддържаше диалог по глобални въпроси с китайците.

Макар повечето съветолози да предупреждаваха Никсън, че подобряването на отношенията с Китай може да влоши съветско-американските отношения, се случи обратното. Преди тайното ми посещение в Бейджин Москва протакаше повече от година формалностите за уреждане на среща на високо равнище между Брежнев и Никсън. С насрещно взаимообвързване тя се опитваше да подчини срещата на цял списък условия. Само месец след посещението ми в Бейджин Кремъл се обърна на 180 градуса и покани Никсън в Москва. Всички съветско-американски преговори започнаха да се развиват ускорено в мига, когато съветските ръководители прекратиха опитите си да измъкнат едностранини отстъпки.

Никсън е първият американски президент след Теодор Рузвелт, който нашироко обвърза американската външна политика с националните интереси. Слабата страна на този подход е липсата на емоционален отклик у американския

Дипломацията

народ. Никсън често говореше за структура на мира, но структурите са инструменти, които сами по себе си мъчно предизвикват чувства в сърцата и душите на едно общество – особено ако е закърмено с американската традиция на изключителност. Националните интереси не ставаха очевидни и от президентските доклади за външната политика. При липсата на установена традиция на американските лидери им е доста по-трудно да защитават концепцията за националните интереси, отколкото на колегите им във Великобритания, Франция или Китай. Дори при оптимални и спокойни обстоятелства установяването на външнополитическа традиция, основана на подхода на Никсън, би отнело по-голяма част от мандата му.

По време на първия си мандат Никсън имаше съвсем ограничени възможности да се заеме с такава образователна задача, защото обществото протестираше и бе убедено, че правителството е обладано от мисълта за комунистическа заплаха. От самото му начало вторият мандат на Никсън бе помрачен от Уотъргейт. Един заплашен от съд президент едва ли е най-подходящата фигура за преоформяне на традиционното мислене.

Освен това Никсън и екипът му представяха новия си подход твърде шокиращо за американските идеологически традиции. 20 години преди това Джон Фостър Дълес облича реалистичните си анализи във фразеологията на изключителността; 10 години по-късно Роналд Рейгън кара американското общество да приеме външна политика, която по оперативните си детайли не се различава особено от Никсъновата, но ѝ придава идеалистическа окраска. Дileмата на Никсън като държавен глава по време на Виетнамската война се състоеше в това, че фразеологията на Дълес и на Рейгън би наляла масло в огъня. Но и да беше управлявал в по-спокойни времена, Никсън като че бе твърде интелектуален, за да възприеме реториката на единия или на другия.

Тъй като постиженията на Никсъновия външнополитически подход започнаха да се възприемат за даденост, а опасностите, които бе избегнал, отслабнаха, подходът на Никсън (който е и мой) започна все повече да се оспорва. Без Уотъргейт Никсън може би щеше да успее да убеди страната в своя дипломатически стил и да покаже, че всъщност това е най-реалистичното средство за налагане на американския идеализъм. Ала комбинацията Виетнам – Уотъргейт осуети появата на нов консенсус. Въпреки че независимо от трагедията в Индокитай Никсън успя да изведе страната си до доминираща роля на международната сцена, през втория му мандат се разгоряха изключително остри спорове за ролята на Америка в света, особено за поведението ѝ спрямо комунизма.

ГЛАВА XXIX

Разведряването и разочарованиета от него

Като измъкна Съединените щати от деморализиращата касапница във Виетнам и насочи вниманието на нацията към по-широки международни въпроси, администрацията на Никсън се опита да изкове онова, което донейде грандомански нарече „структурата на мира“. Триъгълните отношения между Съединените щати, СССР и Китай отвориха път към серия важни пробиви: край на Виетнамската война, споразумение за свободен достъп до разделения Берлин, значително намаляване на съветското влияние в Близкия изток и начало на арабско-израелския мирен процес, свикване на Европейската конференция за сигурност (приключила при администрацията на Форд). Всяко от тези събития бе свързано с останалите. Взаимообвързаността действаше здравата.

Разведряването предизвика раздвижване в европейската дипломация, едва ли не вкаменена след окончателното разделение на континента на две сфери на влияние през 1961 г. До избирането на Вили Брант за канцлер през септември

Дипломацията

1969 г. всички западногермански правителства твърдо държат, че единствено то легитимно германско правителство е бонското. Федералната република не признава източногерманския режим и прекъсва дипломатическите си отношения с всички правителства, които са го признали, без съветското. Това е тъй наречената доктрина „Холщайн“.

След издигането на Берлинската стена през 1961 г. въпросът за германското обединение постепенно отпада от дневния ред на преговорите между Източна и Запада и германските стремежи към единство са временно замразени. Междувременно Дьо Гол проучва възможността за преговори с Москва независимо от Съединените щати, като оповестява политика на „разведряване, разбирателство и сътрудничество“ с Източна Европа. Той се надява, че ако Москва разглежда Европа като независим партньор, а не като американски сателит, на кремълските ръководители може да бъде повлияно да отслабят влиянието си върху Източна Европа, като се използват проблемите им с Китай. Дьо Гол желае Западна Германия да се разграничи до известна степен от Вашингтон и да последва Франция в опита ѝ да установи по-близки отношения с Москва.

Анализът на Дьо Гол е съвсем правилен, но той надценява способността на Франция да се възползва от оживлението в международната обстановка. Федералната република не е склонна да обърне гръб на могъща Америка. И все пак някои германски лидери харесват идеята на Дьо Гол и вярват, че може би Федералната република държи в ръце козовете, които липсват на Париж. Брант, външен министър по времето, когато генералът разиграва гамбита си, долавя възможностите, заложени в идеята на Дьо Гол. Той си спомня, че онези германци, които подкрепят инициативата му,

не можеха да схванат, че генералът не преследва осъществяване на мечтите им за европейско ядрено възпиране (той категорично не желаше в него да бъде привлечена Германия). Освен това пренебрегваха факта, че той се опитваше да следва политика на разведряване, която за нищо на света не би била подкрепена от дясното крило на ХДС [немската консервативна партия], и че всъщност до голяма степен павираще пътя към нашата бъдеща *Ostpolitik*.⁽¹⁾

Съветското нахлуване в Чехословакия през 1968 г. слага край на инициативата на Дьо Гол, но поironия на съдбата отваря вратата на Брант, когато през 1969 г. застава начело на Западна Германия.

Брант развива стъпвашата за времето си теза, че след като уповаването в Запада е довело до застой, обединението трябва да се търси чрез сближаване на Германия с комунистическия свят. Той настоява страната му да признае източногерманския сателит, да приеме границата с Полша (линията Одер – Ниса) и да подобри отношенията си със Съветския съюз. Ако напрежението в отношенията между Източна и Запада бъде отслабено, може би съветската позиция за обединението ще омекне. Най-малкото може да се подобрят условията на живот в Източна Германия.

Първоначално администрацията на Никсън бе крайно резервирана спрямо тъй наречената *Ostpolitik* на Брант. Две германски държави, прелъстяващи се

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

една друга, можеха накрая да стигнат до някаква обща националистическа програма за неутралитет, от което толкова са се опасявали и Аденауер, и Дъо Гол. Федералната република бе с по-привлекателна политическа и социална система; предимство за комунистите бе, че признаването и гарантирането на държавата им биха били необратими и ключът за обединението би се оказал в техни ръце. Но администрацията на Никсън се страхуваше най-вече за единството на Запада. Дъо Гол вече бе нарушил единния фронт срещу Москва с изтеглянето на Франция от НАТО и с подемането на отделна политика на разведряване с Кремъл. Във Вашингтон вече се мрежелееше образът на една Западна Германия, която като дух напуска бутилката и се понася нанякъде.

Но докато инициативата на Брант набираше скорост, Никсън и обкръжението му започнаха да осъзнават, че каквите и да са недостатъците на *Ostpolitik*, алтернативата ѝ е още по-рискована. Все по-ясно ставаше, че доктрина „Холщайн“ няма бъдеще. Към средата на 60-те години самият Бон бе отстъпил от нея по отношение на източноевропейските комунистически правителства със съмнителния аргумент, че те не са свободни в решениета си.

Междувременно проблемът се задълбочаваше. През 60-те години изглеждаше немислимо, че Съветският съюз ще допусне рухване на източногерманския си сателит без сериозна криза. А всяка криза, предизвикана от преследване на германските национални аспирации – или поне така представена, – бе потенциална заплаха за единството на западния съюз. Нито един съюзник не желаеше да рискува война заради обединението на страната, причинила безброй страдания. Никой не се бе затичал на барикадата, когато Никита Хрущов заплашваше да предаде на източногерманските комунисти контрола на достъпа до Берлин. Без изключение западните съюзници се бяха примирили със стената, която разсичаше Берлин и символизираше разделението на Германия. Години наред западните демокracии на думи се обявяваха за обединението на Германия, без да правят нищо в тази насока. Този подход се бе изчерпал. Политиката на Атлантическия съюз по отношение на Германия се провалаща.

Никсън и съветниците му започнаха да възприемат *Ostpolitik* като необходимост, макар да смятаяха, че за разлика от Аденауер Брант не е емоционално привързан към Атлантическия съюз. Имаше три фактора, способни да разрушат следвоенното статукво в Европа – двете свръхсили и Германия, ако се впусне да се обединява с цената на всичко. През 60-те години Франция на Дъо Гол прави опит да премахне установените сфери на влияние и се проваля. Но ако Германия, страната с най-мощна икономика в Европа и с най-сериозни териториални проблеми, се опиташе да прекрои следвоения ред, последствията щяха да бъдат наистина сериозни. Когато пролича намерението на Брант за обръщане към Изтока, администрацията на Никсън стигна до извода, че е по-добре Съединените щати да го подкрепят, а не да му се противопоставят с риск да отслабят обвързаността на Федералната република с НАТО и Европейската общност.

Нещо повече, подкрепата на *Ostpolitik* можеше да стане за Америка лост за разрешаване на 20-годишната Берлинска криза. Администрацията на Никсън

Дипломацията

настояваше за тясно обвързване между *Ostpolitik* и достъпа до Берлин, както и между тези два въпроса и цялостно съветско отдръпване. *Ostpolitik* предвиждаше конкретни отстъпки от страна на Германия – признаване на линията Одер – Ниса и на източногерманския режим – срещу нещо недоловимо, подобряване на отношенията, и Брант никога не би получил подкрепата на парламента без конкретни нови гаранции за достъпа до Берлин и свързаната с това свобода на града. В противен случай Берлин попадаше под тормоза на комунистите на 170 километра в територията на източногерманския сателит, получил признат от международната общност суверенитет – точно онова, към което се бяха стремили Stalin и Хрущев чрез блокади и ултиматуми. Същевременно Бон не разполагаше със средства, за да разреши сам проблема с Берлин. Единствено Америка бе достатъчно силна, за да се противопостави на възможния натиск за изолиране на Берлин и да пусне в ход дипломатическите инструменти, за да измени процедурите за достъп.

Легалният статут на Берлин като анклав дълбоко в контролираната от Съветите територия се основаваше на законовата фикция, че технически е „окупиран“ от четирите победителки във Втората световна война. Следователно преговорите за Берлин неизбежно трябваше да се проведат между Съединените щати, Франция, Великобритания и Съветския съюз. След известно време и съветските ръководители, и Брант (чрез своя изключително опитен довереник Егон Бар) се обърнаха към Вашингтон в търсенето на изход от безпътицата. След сложни преговори през лятото на 1971 г. бе подписано ново споразумение между четирите сили, което гарантиаше свободата на Западен Берлин и достъпа на Запада до града. Берлин отпадна от списъка на световните огнища на кризи. Следващия път, когато се появи отново в световните новини, бе денят на падането на стената и рухването на Германската демократична република.

В допълнение към споразумението за Берлин *Ostpolitik* доведе до сключване на договори за приятелство между Западна Германия и Полша, Западна и Източна Германия и Западна Германия и Съветския съюз. Значението, което отдалоха Съветите на германското признаване на границите, установени от Stalin, на практика говореше за слабост и несигурност. Един остатък от държава, Федералната република наглед не би трябвало да е в състояние да предизвика ядрена свръхсила. Същевременно договорите даваха на Съветския съюз сериозен мотив да се държи въздържано поне докато се водеха преговорите и течеше ратифицирането. Докато западногерманският парламент ги разглеждаше, Москва се стараеше да не постави с нещо под въпрос одобрението им; впоследствие внимаваше да не тласне Германия обратно към политиката на Аденауер. И когато Никсън реши да минира северновиетнамските пристанища и да възобнови бомбардировките над Ханой, Съветският съюз не реагира особено бурно. Докато вътрешната позиция на Никсън бе силна, разведряването успешно свързваше в едно целия спектър проблеми между Източна и Запада навред по света. След като жънеше благата от намаляването на напрежението, Съветският съюз бе длъжен също да даде принос за разведряването.

Ако в Централна Европа администрацията на Никсън успя да обвърже помежду им няколко различни преговори, в Близкия изток тя използва политика-

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

та на разведряване за подсигурителна мрежа, докато изтласкваше политическото влияние на Съветския съюз в района. През 60-те години Съветите се превърнаха в основен оръжеен доставчик на Сирия и Египет, организационно и технически поддържаха крайно настроени арабски групировки. На международните форуми Съветският съюз стана говорител на арабската кауза, и то по правило на най-радикалните ѝ становища.

Докато господстваше този модел, дипломатическият напредък щеше да бъде приписван на съветската подкрепа, а патовото положение носеше риска от повтарящи се кризи. Безизходицата можеше да се наруши само ако всички страни осъзнаеха геополитическите реалности в Близкия изток: че Израел е твърде силен (или може да бъде направен твърде силен), за да бъде победен дори от всичките му съседи заедно, и че Съединените щати ще поставят преграда пред евентуална съветска интервенция. Администрацията на Никсън настоя всички страни, не само съюзниците ѝ, да заявят желание да направят известни отстъпки, преди Америка да се ангажира с мирния процес. Съветският съюз беше в състояние да повишава напрежението, но не разполагаше със средства за разрешаване на кризите или за дипломатическа подкрепа на своите приятели. Той можеше да заплаши с намеса както през 1956 г., но опитът ясно бе показал, че Съветите отстъпват пред съпротивата на Америка.

Следователно ключът за мира в Близкия изток беше във Вашингтон, не в Москва. Ако Съединените щати изиграха картите си внимателно, или Съветският съюз щеше да бъде принуден да допринесе за цялостно разрешаване на конфликта, или някой от арабските му приятели щеше да предаде фронта и да се доближи до Съединените щати. И в двата случая съветското влияние върху радикалните арабски държави щеше да бъде отслабено. Затова още в началото на първия мандат на Никсън аз проявих самоувереността да кажа на един журналист, че новата администрация ще се стреми да отстрани съветското влияние от Близкия изток. Невнимателната забележка предизвика буря, но тя точно описващ стратегията, която администрацията на Никсън възnamеряваше да приложи.

Без да разбираят стратегическата си дилема, съветските ръководители се опитаха да примамят Вашингтон към подкрепа за дипломатически ходове, които биха укрепили съветските позиции в арабския свят. Но докато Съветският съюз продължаваше да засипва с оръжие радикално настроените близкоизточни държави и да поддържа общи дипломатически програми с тях, Съединените щати нямаше да проявят интерес към сътрудничество с Москва – макар че това невинаги се разбираше от онези, които приемаха като самоцел сътрудничеството с Москва. Според Никсън и съветниците му най-добрата стратегия бе да се покаже, че способността на Съветския съюз да предизвика кризи не съответства на способността му да ги разрешава. Умереността на арабите можеше да бъде поощрена, ако Америка подкрепяше отговорни арабски лидери всеки път, когато излагаха основателни искания. В такъв случай за Съветския съюз оставаше или да се присъедини, или да бъде изместен в периферията на близкоизточната дипломация.

Устремени към тази цел, Съединените щати следваха две допълващи се линии: блокираха всеки арабски ход, опрян на съветска военна подкрепа или съ-

Дипломацията

проводен от съветска военна заплаха; нагърбваха се с отговорността за мирния процес веднага щом безизходицата принуждаваше някой от ключовите арабски лидери да се разграничи от Съветския съюз и да се обърне към Съединените щати. Такива условия се създадоха след Близкоизточната война през 1973 г.

Дотогава Съединените щати бяха изминали труден път. През 1969 г. държавният секретар Роджърс представи план, впоследствие носещ неговото име: приемане на израелските граници от 1967 г. с „минимални“ поправки срещу всеобхватно мирно споразумение. Този план обаче бе постигнат от скръбната участ на инициативите, изпреварващи промените в съществуващата реалност: Израел не се съгласи с предложените в него граници; арабските страни го отхвърлиха, защото не бяха готови да се ангажират с опазването на мира (колкото и неясно да се оказа впоследствие такова ангажиране).

През 1970 г. в региона станаха сериозни военни сблъсъци. Първият бе в района на Суецкия канал, когато Египет започна тъй наречената война на източение с Израел. Израел отвърна с масирани въздушни удари във вътрешността на Египет, а в отговор Съветският съюз инсталира мощна система за противовъздушна отбрана, обслужвана от 15-хиляден съветски персонал.

Опасностите не бяха свързани само с Египет. По-късно през същата година Организацията за освобождение на Палестина (ООП), установила едва ли не държава в държавата Йордания, отвлече 4 самолета в Йордания. Крал Хюсейн заповядва на армията си да нападне ООП и прогони лидерите ѝ; Сирия нахлу в Йордания; Израел обяви мобилизация. Близкият изток сякаш бе на ръба на войната. Съединените щати съредоточиха военноморски сили в Средиземно море и ясно показаха, че няма да търпят намеса отвън. Скоро се разбра, че Съветският съюз не възnamерява да поеме рискове за конфронтация със Съединените щати. Сирия се изтегли и кризата приключи, но преди това ясно показва на арабския свят коя свръхсила има думата за оформяне на бъдещето на района.

През 1972 г. се появи първият знак, че стратегията на Никсън дава резултат. Египетският президент Садат отпрати всички съветски военни съветници и нареди на съветските техници да напуснат страната. Същевременно между Садат и Белия дом започнаха тайни дипломатически контакти, при все че бяха възпрепятствани първо от президентските избори, а после и от Уотъргейт.

През 1973 г. Египет и Сирия обявиха война на Израел. И Израел, и Съединените щати се оказаха напълно неподгответни, за да стане ясно до каква степен докладите на разузнаването се влияят от предубеждения.⁽²⁾ Американските оценки бяха дотолкова основани върху вярата в огромното превъзходство на Израел, че всички арабски предупреждения минаваха за бъльф. Нямаше данни Съветският съюз активно да окуражава войнствеността на Египет и на Сирия и по-късно от Садат научихме, че от самото начало съветските ръководители са настоявали за прекратяване на огъня. Освен това доставките на Съветския съюз за арабските му приятели не можеха да се сравняват по обхват и интензивност с американските доставки за Израел.

След края на войната бе неоспоримо, че арабските войски са воювали много по-ефективно, отколкото във всички предишни конфликти. Но пък Израел бе

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

пресякъл Суецкия канал, за да стигне на 30 километра от Кайро, и бе окупирал сирийска територия едва ли не до предградията на Дамаск. Американската помощ бе неизбежна – първо, за да се възстанови *status quo ante* и, след това, за да се постигне напредък в мирния процес.

Садат бе първият арабски лидер, оствъзнал този факт. Той изостави предишния си принцип „всичко или нищо“ и се насочи от Москва към Вашингтон за постигане на мир стъпка по стъпка. Сирийският президент Хафез Асад, смятан за по-радикален и по-тясно свързан със Съветския съюз, също се обърна към американската дипломация във връзка с Голанските възвишения. През 1974 г. Египет и Сирия подписаха временни споразумения за постепенно изтегляне на Израел в замяна на гаранции за сигурност. През 1975 г. Египет и Израел повторно се споразумяха за отслабване на напрежението. През 1979 г. двете страни подписаха официален мирен договор под егидата на президента Картер. Оттогава всяка американска администрация има свой принос за мирния процес с инициативи като първите преки преговори между араби и израелци, организирани от държавния секретар Джеймс Бейкър през 1991 г., както и израелско-палестинското споразумение под егидата на Клинтън през септември 1993 г. Кремъл не играе значителна роля в нито една от инициативите.

Тези страници не се занимават в подробности с близкоизточната дипломация, в тях се описва как Съединените щати използваха отношенията си с Москва, за да намалят съветското влияние в Близкия изток, без да предизвикат сериозна криза. По време на дебатите през 70-те години критиците на Никсън често се присмиваха на приписаното му желание да обвързва Съветския съюз със самокелни споразумения заради илюзорно намаляване на напрежението. И все пак политиката в Близкия изток нагледно показва как президентът и съветниците му схващаха структурата на мира, за която той често говореше. Това не бе възторжено преследване на самодостатъчно сътрудничество, а метод за провеждане на geopolитическо съперничество. Американската стратегия изхождаше от предпоставката, че Съветският съюз трябва или да се разграничи от радикално настроените си арабски клиенти, или да приеме като факт намаляването на влиянието си в района. В крайна сметка тази стратегия сви до минимум съветското влияние и направи американската дипломация водеща в Близкия изток.

До целта администрацията на Никсън се опитваше да стигне по два пътя. По време на Близкоизточната война тя поддържаше почти всекидневна връзка с Кремъл, за да се избегне вземането на решения под напора на непосредствените събития или поради неадекватна информация. Така не се предотвратяваха напреженията, породени от сблъсъка на интересите, но намаляваше опасността от криза, възникнала поради недоразумения. Същевременно водехме преговори по широк кръг въпроси, за да обвържем съветските ръководители със залог, който няма да искат да застрашат. Преговорите за Берлин допринасяха за съветската ненамеса в Близкия изток чак до 1973 г. След това Конференцията за сигурност в Европа спомогна да се смекчи съветската реакция по време на различните дипломатически совалки, които изтласкаха Съветския съюз в периферията на близкоизточната дипломация. Трябваше да се поддържа деликатен баланс между определянето на реални критерии за напредък и превръща-

Дипломацията

нето на споразуменията в самоцел, за да се ангажира съветската добра воля. Разведряването не само внесе успокоение в международното положение, то породи задръжки, които накараха съветските ръководители да приемат сериозно-то си геополитическо отстъпление.

Въпреки успехите администрацията на Никсън се сблъсква с нарастваща съпротива срещу външната си политика. Всяка промяна се посреща със съпротива от защитниците на предишния външнополитически курс; всички успешни преговори неизбежно се критикуват от онези, които не приемат, че споразуменията обикновено са взаимни отстъпки, а не едностранно налагане на воля. Взаимообвързаността противоречи на легалистичните традиции на американската външна политика. Откриването към Китай засегна китайското лоби. Съчетаването на конфронтационно поведение със сътрудничество, присъщо за разведряването със Съветския съюз, противоречеше на традиционната черно-бяла презумпция, че една страна е или враг, или приятел, но не и двете едновременно, както е в реалния свят.

Тези несъгласия напомнят за онези, с които се сблъска Уилсън в периода 1915-1919 г., когато придвижва страната от изолационизма ѝ към световна роля; за реакциите срещу Рузвелт през 1939-1941 г., когато вкарва Америка във войната на страната на Великобритания; за съпротивата срещу Труман, когато през 1946-1949 г. изгражда архитектурата на Студената война.

Основната разлика е, че сега дебатите се водеха в разгара на виетнамската бъркотия, последвана от Уотъргейт. В американската система само президентът е избран от целия народ; само той е овластен да определя националните цели. И други институции имат право на глас във външната политика, но единствен президентът прилага определена политика в даден период. Като законосъдително тяло Конгресът показва склонност да накъсва проблемите в поредици отделни въпроси, които след това се опитва да разреши по пътя на взаимните компромиси. Медиите могат да настояват за някакъв курс, но нямат възможност да се занимават с нюансите на всекидневното му прилагане. Но същината на външната политика е тъкмо умението да се трутат нюанси в преследване на дългосрочни цели. Така на президента се пада да планира курса. Другите институции могат да го променят и дори да го изопачават, но нямат възможност да предложат съгласувана алтернатива.

Всички значителни промени в американската външна политика са дело на решителни президенти, взаимодействащи с останалите институции. Президентът е един вид просветител, чийто нравствени виждания очертават рамката на дебатите. Ако не беше Уотъргейт, Никсън вероятно би успял да превърне очевидните си външнополитически успехи от първия мандат в трайно действащи принципи, така както Франклин Делано Рузвелт създава, а после затвърждава нов подход към вътрешната американска политика, а Труман и Ачесън начерват политиката на сдържане.

Но възможностите на Никсън да води нацията приключиха с Уотъргейт. Тук не е мястото за подробности около тази трагедия: за целите ни е достатъчно да се подчертава, че Уотъргейт лиши Никсън от моралния авторитет, необходим за просветителската задача, която съдържаше политиката му. До самия край той

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

продължи да действа решително и със замах по всички рутинни проблеми. Все така бе в състояние да повдига фундаментални въпроси и от дългосрочните или концептуалните полемики – липсващо му обаче силата, за да оформя решението. При отсъствието на балансиращата фигура на един силен президент, който внася умереност и единство, всяка от съперничещите си групи може да стигне до крайности в становищата си. По-голямата част от 70-те години мина в усложняващ се конфликт по теми, съставлявали неделима част от предишните големи американски начинания – но с липса на синтеза, който в други преходни периоди дава необходимия импулс на американските нововъведения.

Новият външнополитически подход на Никсън е предизвикателство към американската изключителност и императива ѝ, че политиката утвърждава трансцендентни стойности. Изпитанието за Америка според Никсън и съветниците му се състои в приспособяването на традиционните истини към новото международно обкръжение. Вътрешният опит на Америка я подбужда да приема световния ред като добър в същността си, а дипломацията – като изражение на добра воля и готовност за компромиси. В тази схема конфликтите се приемат за отклонения. За външната политика на Никсън светът се състои от неединозначни предизвикателства и нации, движени по-скоро от интерес, а не от добра воля, както и от непрекъснати неокончательни промени – накратко, свят, който може да бъде управляем, но не и доминиран или отхвърлен. В такъв свят няма ясна крайна развръзка и решаването на един проблем най-често поставя началото на друг.

Такъв един свят изисква външна политика, насочена към запазване на сила, а също и към избавление. Традиционните американски ценности си остават както винаги важни, но за разлика от ерата на Уилсън вече не могат да доведат до дневен ред, съставен от бързи и окончательни решения. Вместо това трябва да придават на Америка вътрешна сила, за да се справя тя с неустановеностите на един свят, по-добър от предишните, както се надяват всички, но никога окончательен.

Никсън и съветниците му не виждат противоречие в това да разглеждат комунистическия свят и като противник, и като сътрудник: противник с фундаменталната си идеология и заради нуждата да се предотврати нару шаването на световното равновесие от комунизма; сътрудник в удържането на идеологическия конфликт от прерастването му в ядрена война. Но извървели целия емоционален път на обезсърчаването от Виетнам, много американци потърсиха увереност в преутвърждаване на моралните ангажименти, а не в пресмятане на интереси.

В отсъствието на морално убедително президентство мнозина от настояващите за традиционен подход в американската външна политика – либерали и консерватори – се обединиха за съпротива срещу новия подход на Никсън. Мотивът на либералите бе, че смятаха за неморално акцентирането върху националните интереси; консерваторите възприемаха съперничеството с Москва по-скоро в идеологическия, отколкото в геополитическия план.

И тъй като след Удроу Уилсън американското външнополитическо мислене е оформяно от либерални идеи, липсващо колегия, подгответа за новия

дипломатически стил на Никсън. Никсън не прилагаше прагматичния подход случай по случай, предпочитан от професионалистите във външната политика и адвокатите, които до голяма степен оформят либералните американски схващания за международните отношения. Той не приемаше и уилсънианските принципи за колективна сигурност, юридическо разрешаване на споровете и обръщане към разоръжаването като към основен, ако не и единствен път за установяване на световен ред. Накрая, либералите се озоваха в неудобно положение, защото дипломатическите резултати, които по същество приветстваха – намаляването на напрежението със Съветския съюз и отварянето към Китай, – дойдоха като резултат от принципи, анатемосвани в уилсънианска традиция: опиране на националните интереси и баланс на силите. Дори когато администрацията успешно прокарваше политически линии в светлината на уилсънианските идеали – увеличаване на емиграционния поток от Съветския съюз, – тенденцията тези цели да се постигат чрез тайна дипломация засилваща отчуждението на привържениците на историческия ритъм в американската външна политика.

За консерваторите Никсъновата стратегия Съветският съюз да се възприема като геополитически феномен звучеше странно и непривично. Според мнозинството от тях конфликтът с комунизма е изключително идеологически. Убедени в американската неуязвимост спрямо каквито и да е геополитически предизвикателства, те смятаха за маргинални проблемите по фронтовата линия на сдържането, твърде близки до традиционните борби между европейските сили, към които, общо взето, се отнасяха пренебрежително. Те вдигнаха ръце от Виетнам още по времето на Джонсън, виждайки в него отклонение от основната битка – а не жизненоважен неин компонент, както мислеше Никсън. Като морални абсолюти нямаха вяра в преговори със Съветския съюз и за тях компромисите бяха отстъпление. Консервативното крило на Републиканската партия бе готово да прегълтне отварянето към Китай, доколкото то създаваше притеснения на Москва и бе тактически необходимо за измъкването от Виетнам. Но настроени по принцип подозрително към преговори с Москва, чувстващи се най-удобно с първоначалния подход на Дълес и Ачесън да се изчаква от позиции на силата рухването на комунизма, консерваторите виждаха в широкообхватните преговори по политически и военни въпроси морално отстъпление.

Към традиционните консерватори постепенно се присъединиха неочеквани съмишленици в лицето на либерални демократи, отявлени антikомунисти, отблъснати от партията си след надделяването на радикалното крило в нея. Кандидатирането на Макгавърн през 1972 г. окончателно разочарова тези самооформящи се неоконсерватори, а Близкоизточната война през 1973 г. стана повод за пръв път да изразят стройно гледище за външната политика в национален мащаб.

Можеше да се очаква, че тези заклети антikомунисти морално ще подкрепят администрацията, упорстваща във Виетнам най-вече за да поддържа авторитета на Америка като защитник на антikомунизма. Но и за неоконсерваторите, както и за консерваторите, основното бе идеологията, не геополитиката.

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

Неколцина от най-влиятелните им представители страстно се противопоставяха на войната във Виетнам. Те пренесоха старите резерви по отношение на Никсън в новия лагер и не му оказваха никакво доверие в тежката битка за достоен мир. Никсън не им допадаше, нямаха му доверие и се опасяваха да не изостави жизненоважни интереси, за да запази поста си.

Бездемонното отношение към правителствената бюрокрация още повече усложни нещата. През първия си мандат Никсън съсредоточи провеждането на външната политика в Белия дом, както бе обявил по време на кандидатската си кампания. Щом съветските ръководители осъзнаха, че Никсън не поверява другиму ключовите външнополитически решения, между Белия дом и съветския посланик Анатолий Добринин се установиха преки тайни връзки. Президентът и върховните управници в Кремъл можеха да се свързват направо по най-важните въпроси.

И адът не е толкова страшен, колкото пренебрегнатият бюрократ, а Белият дом изостри проблема, прескачайки установените процедури. По определение преговорите са размяна на отстъпки. Хората, отстранени от този процес, се почувстваха свободни публично да развихрят въображението си, рисувайки преговори с отстъпки само от другата страна и никакви от американската, които щели да бъдат постигнати, ако било поискано тяхното становище. Лишен от обичайната бюрократична подсигурка, нападан от притеснени консерватори, объркани либерали и агресивни неоконсерватори, Белият дом на Никсън се озова в странното положение да се брани заради успешно провеждана външна политика.

Въщност критиците настояваха администрацията да възприеме конфронтационен курс в момент, когато Америка се огъваше под обвиненията на движението за мир, срещу президента бе предприето съдебно дирене (а наследникът му Джералд Форд бе по-скоро назначен, отколкото избран), всяка сесия на Конгреса подронваше силовата позиция на президента и се опитваше да ореже военния бюджет. Належащата задача според Никсъновата администрация бяха измъкването от Виетнам без геополитическа загуба и изработването на политика спрямо комунистите в основните райони на сблъсък. За Никсън разведряването бе тактика в дългосрочната геополитическа битка; либералните му критици приемаха разведряването за цел, а консерваторите и неоконсерваторите отхвърляха геополитическия подход като исторически песимистичен в името на непреклонна идеологическа конфронтация.

По ирония на съдбата през 1973 г. политиката на Никсън бе утaloжила до такава степен напрежението между Източна и Запада, че бе станало безопасно да бъде нападана у дома. В сърцевината на полемиката се таеше по-фундаменталният въпрос, възможно ли е и желателно ли е американската политика да се отърси от вярата в окончателни разрешения и епизодични ангажименти. Никсън отстояваше становището, че в един многopolюсен свят промените трябва да се постигат по еволюционен път. За това е нужно търпение, което по традиция не е от силните страни на щатската дипломация. В духа на американската изключителност критиците на Никсън искаха Америка незабавно да се заеме с преобразяване на съветското общество – цел, която не е била поставяна дори

по време на американския ядрен монопол. Неизбежна и нужна ставаше националната дискусия между застъпниците на двете становища: външната политика като стратегия и външната политика като кръстоносен поход; между онези, които вярваха, че мъдрият курс е дисциплинирането на съперничещата свръхсила, и настояващите за наказание на злото. Рухването на президентството не бе неизбежно, но то осути смисленото разрешаване на спора.

При липсата на общоприети принципи всяка от страните насочващие вниманието си към отделна заплаха. За Никсън кошмарът бе геополитическата уязвимост от гълъзящ съветски експанзионизъм. Консерваторите се страхуваха от морално обезоръжаване и от ядрен апокалипсис, който би станал възможен поради някое техническо нововъведение на руснаците. Либералите преувеличаваха значението на военната сигурност за Америка. Консерваторите се плашеха от съветско военно превъзходство. Либералите искаха да се избегне свръхекспанзията. Никсън търсеше устойчива дългосрочна стратегия.

Резултатът бе вихрушка от остри и неразрешими конфликти. Либералите бяха да не би да отслабне ангажиментът за контрол на въоръженията. Никсън зорко отблъскващ геополитическите заплахи от Куба до Близкия изток. Консерваторите нападаха съзираното от тях отстъпление от идеологическата конфронтация и ядрената стратегия. Стигна се дотам, че либералите атакуваха отбранителната програма на Никсън за това, че е прекалено скъпа, а консерваторите критикуваха политиката му за контрол на въоръженията като прекалено мекушава. В Конгреса Никсън прокарваше военните си програми с подкрепата на консерваторите при остра съпротива от страна на либералите, а мерките за контрол на въоръженията, когато се изискваше одобрението на Конгреса, минаваха с помощта на либералите срещу консерваторите.

Най-съществената част от критиките (подети накрая и от либералите) бе призовът за връщане към изначалните принципи на сдържането и изчакване на преобразованията в съветската система зад сигурни укрепления. Никсън бе съгласен с необходимостта от сигурни укрепления, но не вярващ в политика, която би позволила на Москва да диктува дипломатически дневен ред, като извади от контрол кризата вътре в Америка. Критиците смятаха, че една активна дипломация между Източна и Запада ще притъпи бдителността на американския народ. Никсън бе убеден, че дипломатическата гъвкавост е нужна, за да укрепне желанието на Америка за съпротива срещу комунистма. Той бе твърдо решен да се противопостави на всеки съветски опит за експанзия – което пък някои критици тълкуваха като въвеждане на европейски стил геополитика в идеологическия конфликт.

През юни 1974 г. сенаторът Хенри Джаксън разпространи в своята подкомисия за контрол на въоръженията критика на разведряването, изгответена от група известни учени:

В сегашната съветска терминология с *détente* или „мирно съвместно съществуване“ се означава стратегическата алтернатива за прикриване на войнствация антагонизъм срещу така наречените „капиталистически страни“. Терминът не включва изоставяне на конфликта с либералните западни страни от Съветския

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

съюз и съюзниците му... Откритият конфликт е заменен с непреки методи за борба, с използването на невоенни средства, описани като „идеологически“: в съветската практика терминът означава подрывни действия, пропаганда, политическо изнудване и разузнавателни операции.⁽³⁾

Председателят на профсъюзната централа AFL-CIO Джордж Мини изрази лаически същото пред сенатската Комисия по международни отношения:

Ето как разглежда разведряването Съветският съюз: разведряването се основава на американската слабост. Разведряването значи засилване на идеологическа война. Разведряването значи подриване на НАТО. Разведряването значи върховно съветско военно превъзходство над Запада. Разведряването значи Западът да признае правото на собственост на Съветския съюз над Източна Европа. Разведряването значи изтегляне на американските сили от Европа.⁽⁴⁾

Подобни критики отчайваха администрацията на Никсън, която никога не е имала съмнения, че разведряването обслужва не една съветска цел – в противен случай Москва не би го следвала. Същинският въпрос обаче бе дали разведряването обслужва и американските интереси. Никсън и съюзниците му смятаха, че времето е на страната на демократите, защото период на мир без експанзии би подсилил центробежните сили в комунистическата система.

През март 1976 г., по време на управлението на Форд, представих анализ на политиката на разведряване, който по същество продължаваше политиката на Никсън и предизвика същите възражения и полемики:

Съветската сила е неравномерна; слабостите и неувереността на съветската система са явни и точно документирани. Въпреки неизбежното нарастващо на военна мощ Съветският съюз остава далеч зад нас и съюзниците ни във военно, икономическо и технологическо отношение; за Съветския съюз ще е крайно безумство да предизвика развитите индустритални държави. А и съветското общество вече не е изолирано от влиянието и привлекателните страни на външния свят и не е недосегаемо за нуждата от външни контакти.⁽⁵⁾

Оставен на времето, този преди всичко теоретичен спор за разведряването можеше да бъде разнесен от събитията. Но интелектуалният водач на критиците, влиятелният сенатор Хенри Джаксън, далеч не бе готов да остави разведряването на изпитанието на времето и мобилизира всевъзможни сили, за да го премахне в зародиш. Демократ от щата Вашингтон и един от най-налагащите се общественици на Америка, Джаксън имаше задълбочени познания в сферата на международните отношения, особено на Съветския съюз, освен това бе експерт по от branата от международна величина. Той съчетаваше ерудицията си с майсторско владеене на всички трикове за манипулиране на различните клонове от управлението, успявайки да постигне единомислие между Конгреса и някои симпатизиращи му представители на изпълнителната власт. Ръководен от изключителния Ричард Пърл, екипът на Джаксън бе достоен за ерудицията на сенатора и дори го надминаваше по манипулаторски умения.

Дипломацията

Въпреки че първоначално бе набелязан от Никсън за министър на отбраната, Джаксън се превърна в най-пламенния опонент на политиката спрямо Съветския съюз, водена от администрацията. През по-голямата част от първия мандат на Никсън Джаксън заемаше разумна позиция относно Виетнам и си спечели име на верен привърженик на Никсъновите опити да запази финансирането на американската отбрана от неумолимия натиск на Конгреса за съкращаване на воения бюджет. Той бе незаменим помощник при прокарването на предложената от Никсън програма за противобалистични ракети (ПБР) през Сената. Но към края на първия мандат на Никсън двамата се разделиха, въпреки че тълкуванията им на съветските намерения бяха почти идентични. Джаксън не бе съгласен с Договора за ПБР, който определяше по два ракетни полигона за всяка страна, и скоро разпростря несъгласието си изобщо върху отношенията между Източна и Запада.

Началната Никсънова програма за противобалистични ракети (ПБР) предвиждаше пръстен от 12 ракетни полигона в Съединените щати. Инсталациите биха били полезни срещу по-малки ядрени сили, като Китай, и немасиран съветски удар, за да станат с времето ядро на цялостна отбранителна система срещу Съветския съюз.

Конгресът обаче от година на година намаляваше броя на полигоните и на края през 1971 г. оставил Пентагона с бюджет за два. Такова разгръщане не можеше да обслужва значима стратегическа цел; значението му бе чисто експериментално. Нещо повече, отразявайки антивоенните настроения, при всяка сесия на Конгреса мнозинството окастряше предложения военен бюджет (ред програми администрацията на Никсън изобщо не внесе, знаеши, че са обречени).

Натискът превърна Министерството на отбраната в неочекван и нетипичен застъпник на оръжейния контрол. В началото на 1970 г. заместник-министърът на отбраната Дейвид Пакард призова Никсън незабавно да се подеме нова инициатива САЛТ, „с която можем да се опитаме да постигнем споразумение във Виена до средата на октомври или най-късно през ноември“. Той бе убеден в голямата важност на едно бързо споразумение, дори и частично, защото очертаващото се „затягане на държавния бюджет“ вероятно щеше да предизвика „сериозни съкращения на военни програми, включително за стратегическите въоръжения“. Без споразумение единственните решения на Конгреса прогресивно „ще отслабват нашите дипломатически козове“⁽⁶⁾.

В такава политическа обстановка през лятото на 1970 г. Никсън започна кореспонденция със съветския премиер Алексей Косигин, която две години покъсно установи рамката на споразумение за ограничаване на стратегическите оръжия (САЛТ). До този момент Съветите настояваха преговорите за контрола на въоръженията да се ограничат до отбранителните системи, в които Съединените щати имаха технологическо преимущество, като извън тях останат нападателните ракети, от които СССР произвеждаше по 200 годишно, а Съединените щати – нито една. Никсън ясно показва, че никога няма да се съгласи на такава еднострания сделка. Резултатът от кореспонденцията между Косигин и Никсън бе, че Съветите се съгласиха едновременно да се ограничат и отбранителните, и нападателните оръжия.

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

Последвалите преговори доведоха до две споразумения. Договорът за ПБР от 1972 г. сведе отбраната до два полигона и 200 ракетни установки – незначително количество, за да се отблъсне и ограничена атака. Никън се съгласи с тези тавани, за да запази отбранителното ядро, а и защото се опасяваше, че в противен случай Конгресът ще елиминира и експерименталната програма. По това време ограниченията на отбраната почти не срещаха отпор.

На атака бе подложено обаче петгодишното междинно споразумение, кое то задължаваше страните да замразят стратегическите си нападателни ракети, разположени на сушата и в морето, до уговорени равнища. 5 години преди това Съединените щати бяха установили собствени равнища, те се смятаяха за достатъчни и нямаше програма за увеличаването им. Съветският съюз произвеждаше по 200 ракети годишно и за да се побере в уговорения таван, трябваше да демонтира 210 от по-старите си ракети. Бомбардировачите (в които Съединените щати имаха превъзходство) не бяха включени в уговорените тавани. И двете страни бяха свободни да подобряват технологично силите си.

Трудно е да се сравнят ракетните сили на две страни. Американските ракети бяха по-малки и по-точни; половината бяха с касетъчни бойни глави (тоест всяка имаше по няколко ядрени заряда). Съветските ракети бяха по-големи, по-неточни, по-трудноподвижни и с 300 повече от американските. Доколкото страните бяха свободни да вземат решения, диспаритетът, изглежда, не тревожеше никого, защото Америка имаше голямо преимущество в броя на самолетите и на ядрените заряди заради касетъчните глави – а и това преимущество можеше да се увеличи през 5-те години, докато бе в сила споразумението.

Но веднага след подписването на договора САЛТ в Москва през 1972 г. изведнъж се разразиха бурни дебати по повод на диспаритета между договорените носители. Странно развитие. Още преди началото на преговорите Съединените щати бяха определили съществуващите тавани. Пентагонът не направи опит да увеличи равнищата през първия мандат на Никън; не бе постъпила молба за увеличаване на стратегическите сили. Дори след като в следващия договор, подписан във Владивосток през 1974 г., бяха договорени по-високи тавани, отбранителното ведомство не предложи увеличаване на установения през 1967 г. брой на носителите.

Ако някой марсианец бе наблюдавал дебатите в Америка, щеше да чуе удивителната история за това, как правителството на Съединените щати „е допускало“ неравенство в броя на ракетите, работейки по самостоятелна програма, която и без САЛТ не е възnamерявало да променя; не я промени и след като 2 години по-късно таванът бе вдигнат – тя остана дори и при администрацията на Рейгън. Доброволно приетото от Съединените щати равнище на силите, осигуряващо на Америка повече бойни глави от съветските, което Съединените щати не можеха да променят, докато бе в сила споразумението, внезапно бе обявено за опасно, след като бе препотвърдено като част от същото споразумение.⁽⁷⁾

За лош късмет на Никън и съветниците му „неравенството“ се оказа от онези кодови думи, които създават своя реалност. И докато администрацията сравняващие носители и бойни глави, планираше и договаряще тавани, очите се

цъклеха и в крайна сметка оставаше само неприятното усещане, че администрацията защитава „ракетен дисбаланс“ в ушърб на Америка.

Администрацията на Никсън виждаше в договора САЛТ средство за защита на важните военни програми от натиска на Конгреса по два начина: настояващие Конгресът да се придържа към определените в договора тавани и съчетаващо споразумението с искане за увеличаване на военния бюджет с 4,5 милиарда долара, предвидени за модернизация. Дори сега, 20 години по-късно, са в сила повечето от ключовите стратегически програми (Б-1, бомбардировачите Стелт, ракетите MX, стратегическите ракети Круз, ракетите и подводниците Трайдънт), чието начало е поставено, когато е в сила САЛТ 1, тоест при управлението на Никсън и Форд.

Дебатът за ракетните сили на двете страни на практика изразяваше по-дълбоки и съвсем оправдани тревоги. Джаксън и поддръжниците му виждаха в нарастващото внимание към контрола на въоръженията – всъщност в заплениването на медиите и академичната общност от този въпрос – потенциална заплаха за всяка сериозна отбранителна политика. Нови военни програми се оправдаваха с обосновката, че ще послужат за разменна монета при следващия кръг от преговорите САЛТ. Привържениците на Джаксън се опасяваха, че тази тенденция може да подкопае всички стратегически основания на отбраната. В крайна сметка какъв е смисълът да се отделят недостатъчни средства за скъпоструващи програми, чието единствено предназначение е да се предлагат за демонтиране?

В този смисъл полемиките за условията на договора опираха до това, как окончателно да се постигне американско стратегическо преимущество. Цяло десетилетие на теория се смяташе, че разрушителността на ядрените оръжия е гаранция за патово положение, защото победата е възможна само на цена, която никой разумен политически лидер няма да плати. Това разбиране кара администрацията на Кенеди да развие стратегическата доктрина за „взаимно гарантирано унищожение“, която обосновава възпирането със способността на всяка страна да унищожи другата.

Тази стратегическа доктрина съвсем не решава дилемата, а само я подменя. Рано или късно национална стратегия, разчетена на заплахата от самоубийство, е обречена на отмиране. САЛТ 1 разкри на обществеността основа, което експертите знаеха поне от 10 години. Изведнъж върху САЛТ се посипаха обвинения за състояние, което би било още по-тежко в условията на неограничено въоръжаване. Безспорно дилемата е сериозна, но не е предизвикана от САЛТ. Докато между възпиране и взаимно унищожение се слага знак на равенство, психологическите задръжки срещу ядрената война са огромни. Америка произвежда оръжия, чиято единствена задача е да откажат противника от употребата на ядрени оръжия, а не за да се употребяват при предвидима политическа криза. Осъзнаването на този факт представя гарантиралото взаимно унищожение като заплаха за морала и разрушител на съществуващите военни съюзи. Това е истинската ядрена дилема, а не САЛТ.

И така, в същността си спорът за САЛТ и разведряването отразява бунта срещу свят, в който смъртоносен идеологически конфликт съжителства с неотменим стратегически пат. Истинският сблъсък по повод на САЛТ поражда две

много различни оценки за ядрения пат. Никсън и съветниците му правеха извода, че с времето страната, способна да предизвика конфликти на ръба на ядрената война, ще придобива все по-големи възможности за ядрено изнудване и ще е в състояние да води политика на пълзящ експанзионизъм. Затова Никсън акцентираше върху съпротивата срещу геополитическите заплахи. При липсата на способност за противопоставяне – възможност противникът да се обезоръжи с първия удар – американската стратегическа мощ ще става все по-неподходяща за отбраната на отвъдокеански райони, в това число и на Европа (виж глава XXIV).

Групите около Джаксън разбираха това и мечтаеха за възраждане на американското ядрено превъзходство. Но загрижеността им водеше до страх, че Америка не само губи потенциала да нанесе първия удар – което бе самата истина, – но и че с времето Съветският съюз може да придобие подобен потенциал – което не бе вярно поне за периода, когато се водеше спорът.

Кошмарът на Джаксън бе стратегическата уязвимост; кошмарът на Никсън бе геополитическата уязвимост. Джаксън бе загрижен за баланса на военните сили; Никсън бе загрижен за глобалното разпределение на политическото влияние.⁽⁸⁾ Джаксън и поддръжниците му се опитваха да използват САЛТ, за да принудят Съветския съюз да преработи цялата си стратегическа мощ според американските предпочитания. Никсън и съветниците му не вярваха, че Америка разполага с лостове за подобно нещо в период на налагани от Конгреса съкращения на бюджета за отбраната, въпреки че по-късно Рейгън доказа политическата полза от решителното укрепване на американската военна мощ. Джаксън и привържениците му насочиха вниманието си изключително към стратегическия баланс, виждайки в заплахата срещу него предимно технически проблем. Администрацията на Никсън се стремеше да подгответи Америка за една нова в историята ѝ, но стара колкото държавната система роля: възпрепятстване на противника да натрупа странични на пръв поглед геополитически придобивки, които с времето ще променят баланса на силите. Джаксън и групата му бяха относително толерантни спрямо геополитическите промени (Джаксън гласува против оказването на помощ за некомунистическите сили в Ангола през 1975 г.), но разпалени привърженици на нови военни технологии.

Тази безизходица тласна споровете за САЛТ в още по-неразбираеми области, докато в крайна сметка полемиката навлезе в такива подробности за системите оръжия, в които лаиците напълно се объркваха, а и военните специалисти се оказаха разделени на два противоположни лагера. След едно десетилетие аргументите за и против отстъпките в броя на ракетите Круз и съветските бомбардировачи Бекфайър, общият брой носители и неравенството в бойните глави напомнят средновековни приписки, изровени в затънчен манастир.

Повдигнатите в дебата проблеми бяха фундаментални и неизбежни. Причина за безизходицата бяха изпитанията за президентството, които направиха невъзможно постигането на единомислие. Американският идеализъм бе всевластен, неподатлив за аргументи в полза на политически компромиси. Президентът не можеше да използва свързаните с поста му права да наказва и да поощрява. Критиците нямаха политически мотиви да променят становището

Дипломацията

си. Дебатът придоби характера на факултетски спор между твърдоглави професори. Историците могат да извлекат полза от така ясното, нетипично определяне на позициите. Америка заплати за самобичуването с 10-годишно закъснение, преди да приеме геополитическите си нужди.

В крайна сметка комунизмът рухна отчасти поради собствената си склероза, отчасти под натиска на добилия отново увереност Запад. Затова историята несъмнено ще е по-снизходителна към двете страни във вътрешния американски дебат, отколкото бяха те една към друга. В нейната светлина подходите на Никсън и на консервативните му критици се допълват, а не се изключват: той акцентираше върху геополитическия, те – върху технологическия аспект на борба, чиято морална сърцевина споделяха и двете страни.

Контролът на въоръженията бе твърде уплетен технически въпрос, за да стане основа на философския спор за същността на американската външна политика. Постепенно дебатът се измести към по-близка до традиционния американски идеализъм тема с много по-широк обществен отзив – първенствуващата роля на човешките права сред принципните цели на американската външна политика.

Дебатът за човешките права започна като призив Америка да повлияе, за да се подобри положението на съветските граждани, но постепенно прerasна в стратегия за поощряване на вътрешните промени в Съветския съюз. Както и при контрола на въоръженията, въпросът бе не за целта, която не се обсъждаше, а за това, доколко идеологическата конфронтация трябва да е върховен приоритет на американската външна политика.

Въпросът за емиграцията на евреите от Съветския съюз като предмет на дипломатическите отношения бе рожба на Никсъновата администрация. Преди 1969 г. подобна тема никога не е стояла на дневен ред в отношенията между Изтока и Запада; всички предишни администрации са я смятали за вътрешен проблем на Съветския съюз. Никой не е бил готов допълнително да обремени достатъчно напрегнатите отношения Изток – Запад. През 1968 г. само на 400 евреи е разрешено да напуснат Съветския съюз и нито една от демократичните страни не възразява.

С подобряването на американско-съветските отношения администрацията на Никсън започна да поставя темата по тайния президентски канал, подхвърляйки, че евентуални съветски стъпки няма да останат незабелязани на най-високо американско равнище. Кремъл постепенно започна да отклика на американските „намеци“, особено след затоплянето на съветско-американските отношения. С всяка изминалата година броят на емигриращите евреи растеше, за да достигне през 1973 г. 35 000 души. Отделно Белият дом редовно представяше на съветските ръководители списъци с особени случаи: откази за издаване на изходна виза, разделяне на семейства или прибиране в затвора. Повечето от тези съветски граждани също получиха разрешение да емигрират.

Всичко ставаше по начин, който изучаващите дипломация биха назовали „тайни пазарълци“. Нямаше официални искания, нямаше официални отговори. Съветските действия се следяха, без да се разгласяват. И емиграционната процедура в Съветския съюз непрекъснато се облекчаваше, макар официално Ва-

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

шингтон да не поставяше никакви искания. Администрацията на Никсън толкова стриктно се придържаше към такова поведение, че не изтъкваше приноса си за подобряването на емиграционния режим в Съветския съюз дори в предизборни кампании, докато Джаксън не превърна въпроса за еврейското изселничество в публична конфронтация.

Джаксън бе подтикнат от едно любопитно решение на Кремъл, който през лятото на 1972 г. наложи „изходна такса“ на емигрантите уж заради държавните разходи за образованието им. Не бяха дадени никакви обяснения; вероятно това бе опит да се укрепи съветската позиция в арабския свят, разклатена накърно с изгонването на съветските войски от Египет. Или пък в изходната такса бе видяно средство за трупане на валута поради очакването, че американски привърженици на изселването ще плащат. Обезпокоени, че таксата може да преустанови емигрантския поток, еврейски групи се обърнаха с молба и към администрацията, и към дългогодишния си поддръжник Хенри Джаксън.

И докато администрацията продължи да действа безшумно, за да разреши въпроса с посланик Добринин, Джаксън изнамери хитроумен начин да окаже публичен натиск върху Съветския съюз. На срещата на най-високо равнище през 1972 г. Съединените щати подписаха споразумение, с което даваха на Съветския съюз статут на най-благодетелствана нация срещу уреждането на военновременния дълг по Заем-наем. През октомври 1972 г. Джаксън прокара забрана да се дава статут на най-благодетелствана нация на държави, ограничаващи емиграцията. Това бе брилянтен тактически ход. „Най-благодетелствана нация“ е помпозно име с постно съдържание. То означава недискриминационен статут, който не предвижда специално отношение, а дава на получателя толкова привилегии, колкото на всички нации, с които Съединените щати поддържат нормални търговски отношения (над 100). Статутът на най-благодетелствана нация улеснява нормалната търговска дейност на базата на търговска реципрочност. При състоянието на съветската икономика едва ли можеше да се очаква особена интензивност. Поправката „Джаксън“ превърна емиграционната политика на СССР в предмет не само на публичната дипломация, но и на законодателен акт от страна на американския Конгрес.

По същество нямаше несъгласия между Джаксън и администрацията. Но администрацията имаше становище и по други проблеми на човешките права. Аз например неведнъж отправях по Добринин настойчиви призови за писателя дисидент Александър Солженицин, които спомогнаха той да напусне Съветския съюз. Но Джаксън не гледаше с добро око на тайната дипломация в областта на човешките права и настояваше американският ангажимент да се заяви публично с похвала за успехите и с порицание за провалите.

В началото натискът на Конгреса полезно подпомогна опитите на администрацията в същата насока. Скоро обаче проличаха различията в методите. За почнал пръв да окуражава еврейската емиграция, Никсън гледаше на действията си в хуманен план (може би и със странични политически ефекти, но без да ги огласява публично). Но той отказа да обвърже цялостните отношения между Източна и Запада с еврейската емиграция, защото не смяташе, че този въпрос е свързан с американските национални интереси.

За Джаксън и съмишлениците му въпросът за еврейската емиграция бе израз на идеологическото противопоставяне срещу комунизма. И не е изненадващо, че приемаха всяка съветска отстъпка като доказателство, че натискът им действа успешно. Съветските ръководители наистина премахнаха таксата – ще трябва да изчакаме отварянето на съветските архиви, за да разберем дали заради протестите на Белия дом, заради поправката „Джаксън“ или заради двете. Окуражени, критиците на администрацията поискаха удвояване на квотата за еврейските изселници и отмяна на ограниченията за емиграция на други националности по график, одобрен от Съединените щати. Съмишлениците на Джаксън законодателно ограничиха отпускането на заеми за Съветския съюз от Вносно-износната банка (поправката „Стивънсън“), така че в търговско отношение след разведряването Съветският съюз се оказа в по-лошо положение, отколкото беше преди намаляването на напрежението между Източна и Запада.

Начело на току-що излязла от тежка и изтощителна война страна и пред прага на президентска криза, Никсън можеше да поеме само рискове, които се вписваха в разбирането му за националните интереси и които нацията бе готова да подкрепи. Без оглед на това критиците му настояваха американската дипломация да срази съветската система с едностранини искания по оръжейния контрол, ограничаване на търговските връзки и категорична позиция по въпроса за човешките права. Пътъм позициите на някои от основните участници в националния дебат по странен начин се обръщаха наопаки. В редакционна статия през 1971 г. *The New York Times* предупреждава, че „тактиката да се използва търговията като лост за решаване на възникнали по-късно проблеми, несвързани по никакъв начин с нея, едва ли ще повлияе по-положително на съветската политика, отколкото на самата търговия“⁽⁹⁾. Две години по-късно пак в редакционна статия се твърди точно обратното. В посещението на финансовия министър Джордж Шулц в Съветския съюз бе съзрян акт, доказващ, че „администрацията толкова много държи на търговските връзки и разведряването, че е готова да пренебрегне също толкова важната загриженост на американския народ за спазването на човешките права по света“⁽¹⁰⁾.

Никсън се опитваща да поощри умереността в международното поведение на Съветския съюз, превръщайки съветското въздържане в условие за увеличаване на търговския обмен с Америка. Опонентите му правеха още една крачка във взаимообвързването, опитвайки се да използват търговията като средство за предизвикване на *вътрешни* размествания в Съветския съюз, когато той се чувства силен и уверен. Четири години по-рано Никсън бе обвиняван, че е боец на Студената война – сега го клеймяха като прекомерно мекушав и доверчив спрямо Съветския съюз. Това бе първото обвинение от този род срещу човека, започнал политическата си кариера по време на антикомунистическите разследвания в края на 40-те години.

Скоро и самата идея за подобряване на съветско-американските отношения бе критикувана в редакционна статия на *The Washington Post*:

Изключително трудният въпрос, каква да бъде същността на съветско-американската *détente*, преминава от областта на дебатите в политическата си фаза.

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

Изглежда, значителен брой американци са убедени, че не е желателно, нито пък е възможно и безопасно да се подобряват отношенията със Съветския съюз, ако Кремъл не либерализира някои елементи на вътрешната си политика.⁽¹¹⁾

Америка отново се завръща към неподправената вяра на Ачесън и Дълес, на Документ 68 на Съвета за национална сигурност: сериозните преговори между Съветския съюз и Съединените щати са невъзможни без фундаментална промяна в съветските цели и вътрешна политика. Но докато първите бойци на Студената война разчитаха на времето, за да доведе сдържането до осъществяване на целите им, наследниците им обещаваха значителни промени в съветската система в резултат на пряк американски натиск и оповестяване на американските искания.

Неведнъж по време на Брежневата ера Никсън и съмишлените му се сблъскаха със съветското ръководство, преди съветските претенции за власт да бяха ерозирали. Открихме в тяхно лице страхотни противници. Всеобщото настъпление срещу комунистическата система в условията на ядрен паритет обещаваше да бъде дълго и мъчително. След Виетнам и в разгара на Уотъргейт се намирахме в положението на плувец, който едва се е спасил от удавяне, но публиката настоява да преплува Ламанша и го укорява в пессимизъм, когато не се завтича ентузиазирано да го направи. Джаксън се бе отличил веднъж в геополитическата битка срещу комунизма и сега отново напираше; повечето му следовници бяха не по-малко искрени, но далеч не толкова държливи.

При международна криза президентът фокусира цялото управление. Дори само от тази гледна точка периодът Уотъргейт едва ли бе идеалното време за започване на съзнателна конфронтация със Съветския съюз. Над президента висеше заплахата от привличане към съдебна отговорност; раните от Виетнам кървяха; недоверието към администрацията бе такова, че след недвусмислената съветска заплаха за намеса в Близкоизточната война уважаван журналист си позволи да попита на пресконференция през ноември 1973 г. дали американската армия не е поставена в бойна готовност, за да се отвлече вниманието от Уотъргейт.

Тези противоречия подемаха стария въпрос от времето на Джон Куинси Адамс: да се задоволят ли Съединените щати с провъзгласяване на своите ценности, или да водят кръстоносни походи за налагането им. Никсън се опита да обвърже целите на Америка с възможностите ѝ. В така очертаните граници бе готов да използва влиянието на Америка, за да наложи целите ѝ, както личи от становищете му по въпроса за еврейската емиграция. Критиците му настояваха за непосредствено прилагане на универсалните принципи и нетърпеливо отхвърляха въпроса за осъществимостта им като израз на морално несъответствие или исторически пессимизъм. Никсъновата администрация чувстваше призовите си за избирателно прилагане на американския идеализъм като жизненоважна образователна задача. Каква ирония: когато се заявяваше, че Америка трябва да осъзнае в светлината на Виетнам geopolитическите си ограничения, фигури с национално значение – сред които и най-разпалени критици на виетнамския ангажимент – я зовяха за неизчерпаема глобална намеса в защита на човешките права.

Дипломацията

Както пролича през годините на Рейгън, по-твърдата политика спрямо Съветския съюз бе препоръчителна, но успехите можеха да дойдат едва в този по-късен етап от развитието на съветско-американските отношения. По време на дебата за ползата от разведряването Америка се възстановяваше от Виетнам и изживяваше Уотъргейт. А и трябаше да дойде ново поколение съветски ръководители. Начинът, по който се разви спорът в началото на 70-те години, направи невъзможно откриването на равновесна точка между идеализма, стоящ в основата на всички големи американски начинания, и налагания от променящата се международна обстановка реализъм.

Критиците на разведряването опростяваха докрай каузата си; администрацията на Никсън допринесе за безизходицата с педантичните си отговори. Жилият от бивши съюзници и приятели, Никсън отхвърляше критиките като политически пристрастни. При цялата вярност на тази оценка едва ли бе особено дълбокомислено да се обвиняват професионални политици в политическа пристрастност. Администрацията по-скоро трябваше да се попита какво тласна толкова много политици към групата около Джаксън.

Разпъната между еднозначен морализъм и прекалено акцентиране върху геополитиката, в края на мандата на Никсън американската политика се озова в задължена улица. Морковът на увеличаващия се търговски обмен бе дръпнат, нямаше я и тоягата на повишените военни разходи или дори волята за изправяне пред геополитическите предизвикателства. САЛТ бе в застой; еврейската емиграция от Съветския съюз рязко се сви; комунистическата геополитическа офанзива се възобновяваше с изпращането на кубински войски в Ангола, където бе установено комунистическо управление, докато американските консерватори се обявяваха срещу остра американска реакция. Тогава посочих трудностите:

Ако група критици подкопават преговорите за контрола на въоръженията и изключват възможността от по-конструктивни връзки със Съветския съюз, а друга група орязват военните бюджети и разузнавателните служби и провалят американската съпротива срещу съветския авантюризъм, комбинацията – съзнателно или не – ще доведе до невъзможност нацията да провежда силна, съзидателна, умерена и предпазлива външна политика.⁽¹²⁾

Накрая всички сериозни дипломатически постижения от този период бяха поставени под въпрос. Американската дипломация, която след 1973 г. контролираще Близкия изток и рязко отслаби съветското влияние в този стратегически район, години наред бе наричана отстъпническа, докато развитието на мирния процес не опроверга и най-големите скептици.

Подобна участ сполетя и събитието, което потомството ще оцени като значително постижение на западната дипломация – Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа с участието на 35 нации, която доведе до Споразумението от Хелзинки. Този чудовищен дипломатически процес води началото си от дълбокото усещане за несигурност и неутолимата жажда на Москва за легитимност. Даже след като изгражда гигантския си военен комплекс и затиска

под похлупака си много народи, Кремъл като че ли постоянно трябваше да бъде успокояван. Независимо от огромния си и непрекъснато разтящ ядрен арсенал Съветският съюз искаше от същите страни, които десетилетия наред бе заплашвал и обявявал за изхвърлени на буницето на историята, да признаят придобивките му в някаква форма. В този смисъл Конференцията за сигурност и сътрудничество се превърна за Брежнев в заместител на Берлинския мирен договор, който Хрущчов не успя да постигне с ултиматумите си – както и в окончателно признаване на следвоенното статукво.

Не беше ясно точно към какви придобивки се стреми Москва. Настоятелността, с която люлката на идеологическата революция търсеше потвърждение на легитимността си от страните, обявени за жертви на историческата неизбежност, бе симптом за дълбока несигурност. Може би съветските ръководители са залагали на възможността конференцията да роди някакви остатъчни институции, които да разбият НАТО или да го обезсилят.

Това бе самозаблуда. Нито една натовска държава не бе готова да замени за декларативните и бюрократични дрънкулки на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа военните реалности на НАТО или присъствието на американски войски на континента. Okаза се, че Москва имаше много повече какво да губи от демокрациите на конференция, където всички, в това число Съединените щати, получиха право на глас в политическите въпроси, свързани с Източна Европа.

След известни колебания администрацията на Никсън се съгласи да участва в конференцията. Без да пренебрегваме, че Съветският съюз имаше свой, съвсем различен дневен ред, ние съзряхме в нея дългосрочна възможност. Границите в Източна Европа бяха определени от мирните договори, сключени след края на Втората световна война между военновременните съюзници и немските сателити. Впоследствие бяха потвърдени от двустранните споразумения на Вили Брант между Западна Германия и източноевропейските страни, както и от договорите на други натовски демокрации, най-вече на Франция, със страните от Източна Европа (включително с Полша и със Съветския съюз). Нещо повече, всички съюзници от НАТО настояваха за европейска конференция за сигурност и след всяка среща с московските си колеги западноевропейските ръководители малко по малко се доближаваха до предложенията от Съветския съюз дневен ред.

Затова през 1971 г. администрацията на Никсън реши да добави европейската конференция за сигурност към списъка от инициативи за поощряване на умереността в съветската политика. Използвахме стратегията за взаимозависимост, като резултатът бе обобщен от съветника в Държавния департамент Хелмут Зоненфелт с известно самохвалство, но съвсем точно: „Изтъргувахме я веднъж срещу германско-съветския договор, втори път – срещу споразумението за Берлин, и трети път – срещу започване на Взаимно балансираното съкрашаване на въоръженията (ВБСВ).“⁽¹³⁾ Администрациите на Никсън и Форд постигнаха желаното обвързване на американското участие с въздържаност от страна на Съветския дъзюз по всички други въпроси. Те настояваха за задоволително приключване на берлинските преговори и за взаимно съкрашаване на

Дипломацията

въоръженията в Европа. Когато тези договори се сключиха, в Женева се събраха делегации на 35 държави, като западната преса почти не обръща внимание на тежките преговори. През 1975 г. конференцията изплува на дневна светлина със съобщението, че са изработени споразумения, които ще бъдат подпишани на среща на високо равнище в Хелзинки. Американското влияние помага на признаването на границите да се обвърже със задължението те да не се променят със сила, което е буквално повторение на Хартата на Обединените нации. Доколкото нямаше европейска страна, способна да наложи насилиствена промяна или да провежда политика в този дух, формалният отказ едва ли бе постижение за Съветския съюз. Но и това ограничено признаване на легитимност бе обезсилено от предшестващото, до голяма степен наложено от Съединените щати принципно положение. То гласеше, че според страните, подписали документа, „техните граници могат да се променят в съгласие с международното право, с мирни средства и чрез споразумения“⁽¹⁴⁾.

Най-важният резултат от Споразуменията в Хелзинки бе така наречената Трета кощница за човешките права (Първата и Втората кощница бяха посветени на политическите и икономическите въпроси). Третата кощница бе замислена, за да допринесе за разпадането на орбитата от съветски сателити и за да успокои всички правозащитници от страните на НАТО. Американската делегация даде важен принос за Заключителните разпоредби в споразуменията. Но непременно трябва да се отдаве заслуженото на борците за човешки права, защото без техния натиск напредъкът щеше да е по-бавен, а и постигнатото вероятно нямаше да е толкова значително.

Третата кощница задължаваше всички подписали я да упражняват и да уважават изрично изброени основни човешки права. Западните ѝ автори се надяваха, че с нея се създава международен стандарт, който ще ограничи съветските репресии над дисидентите и бунтарите. Героичните реформатори в Източна Европа се позоваваха на Третата кощница в борбата за освобождане на страните си от съветско господство. И Вацлав Хавел в Чехословакия, и Лех Валенса в Полша заслужиха мястото си в пантеона на борците за свобода, използвайки тези клаузи и в страните си, и в чужбина, за да подкопаят не само съветското господство, но и местните комунистически режими.

Така Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа изигра важна двояка роля: докато се подготвяше, спомагаше за по-умерено съветско поведение в Европа, а впоследствие ускори разпадането на съветската империя.

Споменът за отношенията на съвременниците към конференцията е избледнял милостиво. Президентът Форд бе обвинен в историческо предательство заради това, че присъства на нея и подписа основния ѝ документ, така наречения Заключителен акт от 1975 г. В редакционна статия *The New York Times* писа:

Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа, която наближава кулминациите си след 32 месеца семантични чепкания, просто не трябваше да се провежда. Никога толкова разпалени и продължителни битки не са довеждали до толкова незначителен резултат... Късно е да се отложи срещата на високо равни-

РАЗВЕДРЯВАНЕТО И РАЗОЧАРОВАНИЯТА ОТ НЕГО

ще в Хелзинки... но и публично, и лично трябва да се положат всички усилия, за да се избегне еуфорията, която може да обхване Запада.⁽¹⁵⁾

Три седмици по-късно обобщих в реч отношението на администрацията на Форд:

Съединените щати следват процеса на намаляване на напрежението от позицията на вяра в себе си и на сила. Не ние се отбранявахме в Хелзинки; не ние бяхме предизвикани от всички присъстващи нации да спазваме подписаните там принципи. За пръв път през следвоенния период в Хелзинки човешките права и основните свободи станаха признати теми в диалога и преговорите между Източна и Западна Европа. Конференцията изтъкна *нашиите* стандарти за хуманно поведение, които са били и продължават да бъдат фар за милиони хора по света.⁽¹⁶⁾

Това беше тъжен период, в който убеждаването беше безполезно. В реч през март 1976 г. нападнах нападащите с известно раздразнение:

Няма политика, която в скоро време или изобщо някога би отстранила съперничеството и идеологическата несъвместимост между Съединените щати и Съветския съюз. Не могат да се съгласуват и всичките им интереси. Ангажирани сме в продължителен процес с неизбежни издигания и спадове. Но няма алтернатива на политиката, която наказва авантюризма и поощрява въздържаността. Какви конкретни действия предлагат на тази страна онези, които лекомислено говорят за „еднопосочни улици“ и „привилегировани отстъпки“? Какво е било изоставено? Какво равнище на конфронтация искат те? Какви заплахи ще отправят? Какви рискове ще поемат? За какви промени в отбранителната ни позиция, за какво равнище на разходите и за какъв период се застъпват? Какви конкретни предложения имат за изменения в американско-съветските отношения в ерата на стратегическо равновесие?⁽¹⁷⁾

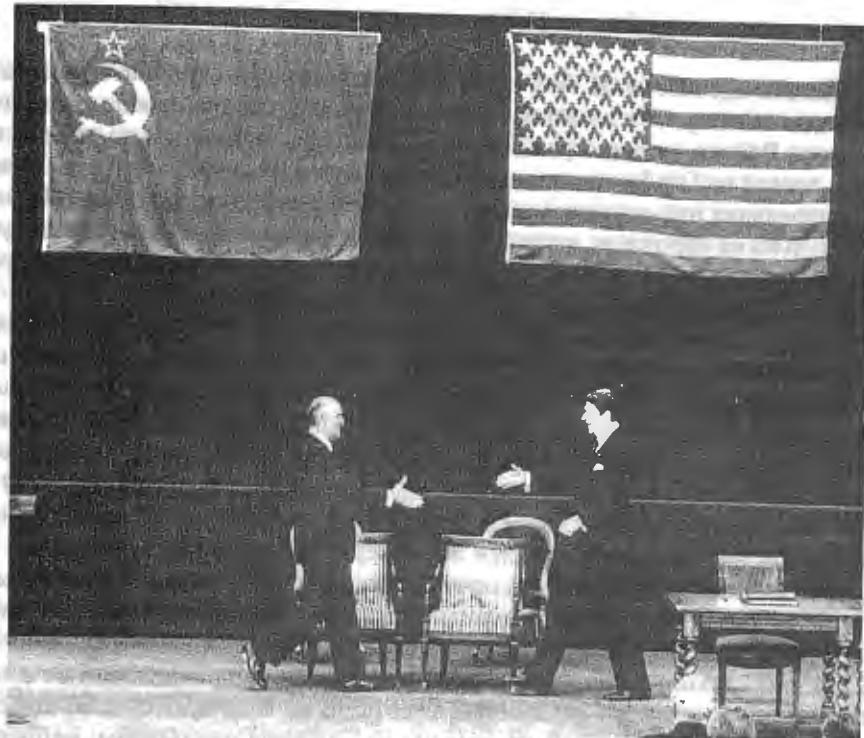
Никсъновата „структурата на мира“ откликваше на силното желание на нацията да се прекратят отвъдморските авантюри. Но през по-голямата част от историята си американците са смятали мира за дадено; мирът като липса на война е твърде бездейно и невдъхновено определение, за да бъде постоянна тема на американската политика. Виждането на Никсъновата администрация за международните отношения бе много по-реалистично от наследеното и в крайна сметка се оказа необходима нагласа за американската външна политика. Но то не бе обосновано с познати принципи и едва следващите администрации запълниха този пропуск. За Америка геополитическият поглед към международните отношения е недостатъчен. За критиците на Никсън международното обкръжение сякаш нямаше значение и американските предпочитания можеха да се наложат едностренно, само с декларации от страна на Америка.

В стремежа си да създаде оперативен подход към революционните промени, настъпили по време на мандата ѝ, администрацията на Никсън прекалено силно наклони везните към геополитическите ограничения за Америка. Критиците и приемниците ѝ се опитаха да компенсират този стремеж с обръщане

Дипломацията

към абсолютните стойности на американските принципи. Неизбежното противоречие бе ненужно изострено поради разпадането на вътрешното единство в условията на виетнамската травма и Уотъргейт.

Въпреки всичко по времето на Студената война Америка успя да запази световния мир, да преоткрие себе си и да обърне нещата в своя полза. По ирония на съдбата, когато през 90-те години geopolитическата заплаха изчезна ведно с идеологическата, Америка принудително се озова в съвършено ново по характер търсене на националните си интереси.

ГЛАВА XXX

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

Студената война започва, когато Съединените щати очакват период на мир. Завършва, когато се подготвят за период на продължителен конфликт. Съветската империя рухна много по-бързо, отколкото се бе разраснала извън границите си; със същата внезапност Америка промени отношението си към Русия, като за месеци враждебността се превърна в приятелство.

Тази внезапна промяна се извърши под егидата на двама души, съвсем неправдоподобни като партньори. Избирането на Роналд Рейгън бе реакция срещу период на привидно отстъпление, когато Америка сякаш се бе отказала да утвърждава традиционните ценности на американската изключителност. Горбачов, стигнал до върха през безжалостните битки на комунистическата йерархия, твърдо възнамеряваше да вдъхне нов живот на превъзходящата според

Дипломацията

него съветска идеология. И Рейгън, и Горбачов вярваха в крайната победа на страните си. Между тези двама неочаквани партньори обаче имаше съществена разлика: Рейгън отлично разбираше вътрешната мотивация на своето общество, докато на Горбачов напълно му липсваше връзката с неговото. И двамата призоваваха най-ценното според тях в своите системи. Но докато Рейгън освободи духа на народа си, отпускането на резервоара на инициативността и увереността в собствените сили, Горбачов доведе до крах системата, която представляваше, започвайки реформи, за които тя се оказа неспособна.

След рухването на Индокитай през 1975 г. дойдоха отдръпване от Ангола и задълбочаване на вътрешните разделения в Америка, докато Съветският съюз се впусна в изключителна вълна от експанзионизъм. Кубинските военни части сновяха от Етиопия до Ангола, подпомагани от хиляди съветски военни съветници. Подкрепяни и снабдявани от Съветския съюз, виетнамските въоръжени сили влязоха в измъчената Камбоджа. Афганистан бе окupиран от над 100-хилядна съветска войска. Правителството на прозападно настроения ирански шах падна, изместено от радикален антиамерикански фундаменталистки режим, който плени 52 американци, почти всички държавни служители, за да ги превърне в заложници. Без оглед на причините плочките на доминото като че действително падаха една след друга.

И именно когато международното положение на Америка сякаш бе в най-ниската си точка, комунизът започна да се разпада. В началото на 80-те години в един момент размахът на комунизма изглеждаше неудържим; непосредствено след това историята отмери нов такт и комунизът се саморазруши. За едно десетилетие източноевропейската орбита от сателити се разпадна и съветската империя рухна, избълвайки почти всички руски завоевания, придобити след Петър Велики. Няма друг пример на световна сила, която да се е разпаднала така пълно и бързо, без да е губила война.

Съветската империя се сгромоляса отчасти защото историята ѝ е непрекъснато изкушение за свръхексанзия. Съветската държава се ражда напук на противодействията и успява да оцелее след гражданска война, изолация и поредица престъпни управници. В периода 1934-1941 г. успешно избягва наближаващата Втора световна война, наричайки я империалистическа гражданска война, и сразява мощните нацистки атаки с помощта на западните съюзници. Впоследствие пред лицето на американския ядрен монопол си създава сателитна орбита в Източна Европа и израства до глобална свръхсила през следсталиновия период. Отначало съветските войски заплашват прилежащите области, впоследствие се обръщат и към далечни континенти. Съветските ракетни сили нарастват с бързина, която кара много американски експерти да се опасяват, че съветското стратегическо превъзходство е неизбежно. Подобно на британските лидери Дизраели и Палмерстон през XIX век американските държавници навред съзират руско настъпление.

Фаталният недостатък на този раздут имперализъм е, че пътьом съветските ръководители губят чувството за мярка и надценяват способността на съветската система да консолидира завоеванията си и във военно, и в икономическо отношение, като същевременно забравят, че предизвикват буквално всички

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

големи световни сили от твърде уязвима основа. Съветските ръководители не могат да приемат, че системата им не е в състояние да породи инициативност и творчество, че независимо от военната си мощ Съветският съюз е твърде изостанала страна. Те се провалят на безплодния изпит по оцеляване, защото качествата, чрез които съветското политбюро е добило властта си, задушават творчеството, нужно, за да израства обществото и още повече – за да победи в конфликта, който са предизвикиали.

Седна дума, Съветският съюз не е нито достатъчно силен, нито достатъчно динамичен за ролята, в която са го вкарали ръководителите му. Може би Сталин долавя истинския баланс на силите, когато реагира на американското наструпване на оръжия по време на Корейската война с Мирнатаnota от 1952 г. (виж глава XX). В отчаяния преход след Сталиновата смърт приемниците му съвсем погрешно тълкуват способността си да оцелеят при липса на предизвикателства от страна на Запада и решават, че той е слаб. Заблуждават ги и рещителните според тях съветски победи в развиващите се страни. Хрушчов и наследниците му правят извода, че чудесно могат да се справят с ролята на тирани. Вместо да разделят капиталистическия свят, каквато е била главната стратегия на Сталин, те ще го разбият с ултиматуми за Берлин, с ракети в Куба и с авантюри в целия развиващ се свят. Това усилие обаче до такава степен надхвърля съветските възможности, че стагнацията се превръща в колапс.

Разпадането на комунизма започва да се усеща в началото на втория мандат на Рейгън и става неудържимо към края му. Разбира се, заслуга имат и президентите преди Рейгън, както и администрацията на наследника му Джордж Буш, който умело дирижира развръзката. Но президентството на Роналд Рейгън отбелязва повратната точка.

Постиженията на Рейгън са смявани и почти необясними за академичните изследователи. Той не знае почти нищо за историята, като скромните си знания нагласява според предварителните си убеждения. За него библейският Армагедон е действащо предсказание. Много от историческите анекdotи, които толкова обича да разказва, не почиват на фактическа основа според приетото разбиране за това, че е факт. Веднъж в частен разговор сравнял Горбачов с Бисмарк, като заявил, че и двамата са преодолели сходни вътрешни пречки, осъществявайки преход от централно планирана икономика към свободен пазар. Посъветвах наш общ приятел да предупреди Рейгън никога повече да не повтаря това абсурдно сравнение пред немски събеседник. Приятелят обаче решил, че така може да набие още по-дълбоко в главата на Рейгън сравнението, и сметнал, че ще е по-благоразумно нищо да не му казва.

Подробностите на външната политика досаждаха на Рейгън. Той бе попил няколко основни идеи за опасността от умиротворяването, злината на комунизма и величието на своята родина, но анализът на сериозните въпроси не бе най-силната му страна. Всичко това ме накара да направя следната забележка на един – както си мислех тогава – неформален разговор по време на конференция на историци в Конгресната библиотека: „Когато разговаряте с Рейгън, понякога се чудите на кого ли му е хрумнало, че този човек може да бъде президент и дори губернатор. Но вие, историците, трябва да обясните как

Дипломацията

един толкова неинтелектуален мъж е управлявал Калифорния 8 години и вече почти 7 – Вашингтон.“

Медиите настървено подеха първата част на изказването ми. Всъщност за историка далеч по-интересна е втората. Каквото и да се говори, тъкмо президент с извънредно рехава академична подпилата разви външна политика, отли-чаваща се с изключителна последователност и адекватност. Рейгън може да е имал само няколко базисни идеи, но те се оказаха средищните външнополити-чески въпроси на периода, което показва, че усетът за посока и силата на убеж-денията са ключови съставки на водачеството. Въпросът, кой е писал външно-политическите изказвания на Рейгън – сякаш някой президент пише сам речите си! – е почти без значение. Говори се, че Рейгън е бил оръдие на авторите на речите му, но това е илюзия, подхранвана от други такива автори. В края на краишата той сам е избирал кой да му пише речите, и ги произнася с изключи-телна убеденост и убедителност. И най-беглото познанство с Рейгън почти не оставя съмнение, че те изразяват мнението му, а по въпроси като Инициатива за стратегическа отбрана той бе далеч пред обкръжението си.

В американската управлена система, където президентът е единственият всенародно избран ръководител, съгласуваната външна политика – ако я има – се изразява тъкмо от президентските изявления. Те най-ефикасно насочват раз-растващата се и самоволничеща бюрокрация и установяват критерии за пуб-личните и конгресните дебати. Рейгън предлага стройна външнополитическа доктрина със значителна интелектуална мощ. Той притежава изключителна интуитивна връзка с източниците на американската мотивация. Същевремен-но смята за дълбоко уязвима съветската система, с което влиза в противоречие с повечето експерти дори в собствения му консервативен лагер.

Рейгън притежаваше невероятния талант да обединява американския народ. А и беше извънредно приветлива и дружелюбна личност. Дори жертвите на нападките му рядко ги възприемаха като лична обида. След като ме бе дъвкал по време на неуспелия си опит да получи номинацията за кандидатпрезидент-ска кампания през 1976 г., установих, че не изпитвам лошо чувство към него, независимо че като съветник по националната сигурност години наред го бях осведомявал, без той да изрази никакво неодобрение, за същата политика, коя-то сега нападаше. Когато всичко приключи, остана споменът не за кампаний-ната реторика, а за комбинацията от здрав разум и лаконична доброжелател-ност на Рейгън по време на нашите разговори. През Близкоизточната война от 1973 г. му казах, че ще трябва да попълним загубите на израелците в бойни самолети, но не знаем как да смекчим реакцията на арабите. „Зашо не им каже-те, че ще изпратите на израелците точно толкова самолета, колкото арабите твърдят, че са свалили?“ – подметна Рейгън. Това предложение обърна разду-тата арабска пропаганда срещу авторите ѝ.

Любезнотта на Рейгън прикриваше сложен характер. Той бе едновременно съчувстващ и далечен, открит, но в последна сметка сдържан. Добродушието бе начин да установи разстояние между себе си и околните. Отнасяше се ед-накво дружелюбно към всички, на всички разказваше едни и същи историйки, към никого нямаше специално отношение. Запасът от шеги, пускани във всеки

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

разговор, го предпазваше от неочеквани изненади. Подобно на много актьори Рейгън бе типичен самотник – чаровен и egoцентричен. Човек, за когото се твърдеше, че е много близък с Рейгън, веднъж ми каза, че той е и най-приятелски настроеният, и най-сдържаният човек, когото познава.

Независимо от кампанийната реторика на Рейгън през 1976 г. администрациите на Никсън, Форд и Рейгън концептуално не се различават особено в оценките си за международното положение. И трите са твърдо решени да се противопоставят на съветската geopolитическа офанзива и смятат, че историята е на страната на демократията. Съществува обаче огромна разлика в тактиката и в начините, по които разясняват политиката си на американския народ.

Разтърсен от вътрешните разногласия във връзка с Виетнамската война, Никсън смяташе, че показът на сериозни усилия за постигането на мир е предварително условие, за да получи подкрепа за предотвратяването на по-нататъшна съветска експанзия. Начело на страна, уморена от отстъпления, Рейгън оправдаваше съпротивата срещу съветската експанзия в подчертано конфронтационен стил. Подобно на Удроу Уилсън той разбираше, че, крачейки през историята под барабанния ек на своята изключителност, американският народ се вдъхновява от исторически идеали, не от geopolитически анализи. В този смисъл Никсън е за Рейгън онова, което е Теодор Рузвелт за Удроу Уилсън. Подобно на Рузвелт Никсън разбираше много по-добре механизмите на международните отношения, докато също като Уилсън Рейгън много по-сигурно владееше механизмите на американската душа.

Рейгъновата фразеология за уникалния морален облик на Америка повтаряше онова, което е говорил всеки президент през този век. Но вариантът на Рейгън за американската изключителност бе неповторим поради буквалното ѝ тълкуване като наръчник за водене на външната политика. И докато предшествениците на Рейгън се позовават на американските принципи, за да подкрепят конкретна инициатива, като Обществото на народите или плана „Маршал“, Рейгън ги използва за оръжие във всекидневната борба срещу комунизма, както например в речта си пред Американския легион от 22 февруари 1983 г.:

Съчетавайки тачените от американския народ вечни истини и ценности с реалностите на съвременния свят, ние положихме началото на една фундаментално нова насока в американската външна политика – политика, основана на лищена от срам и апологетика гордост от нашите безцennи свободни институции...⁽¹⁾

Рейгън отхвърля „комплекса за вина“, който приписва на Картьровата администрация, и гордо защитава репутацията на Америка като „най-великата сила, бранеща днес мира из целия свят“⁽²⁾. На първата си пресконференция като президент той нарича Съветския съюз престъпна империя, готова да „извърши всянакви престъпления, да лъже и да мами“, за да постигне целите си.⁽³⁾ Това е предизвестие за онова негово определение от 1983 г., когато нарича Съветския съюз „империя на злото“ – пряко морално обвинение, до което никој един от предшествениците му не е прибягал. Рейгън прескача дипломатическите конвенционалности и опростява докрай американските ценности в преследване на

Дипломацията

мисията, която си бе вменил – да убеди американския народ, че идеологическият конфликт между Източна и Запада е важен и че някои международни сблъсъци водят до победа или до загуба, а не до запазване на властта или до дипломатически ходове.

Реториката на Рейгън от първия му мандат бележи края на периода на разведряване. Целта на Америка вече не е акцент върху напрежението, а кръстоносен поход и покръстване. Рейгън печели изборите като войнстващ антикомунист и си остава такъв. В изгодна позиция спрямо западния Съветски съюз, той отхвърля Никсъновия акцент върху националните интереси като прекалено релативистично и се отнася с презрение към Картъровата неувереност, представяйки я за пораженчество. Рейгън рисува апокалиптична картина на конфликта, станал поносим поради неотвратимия финал. В реч пред Камарата на лордовете в Лондон през юли 1982 г. той описва представата си за Съветския съюз:

В ироничен план Карл Маркс се оказа прав. Днес сме свидетели на голяма революционна криза, при която повелите на икономиката са в конфликт с повелите на политиката. Ала на тази криза е подложен не свободният немарксистки Запад, подложена е родината на марксизма-ленинизма – Съветският съюз...

Свръхцентрализирана, със слаба или никаква инициативност, година след година съветската система излива най-добрите си ресурси в производството на разрушителни механизми. Постоянното намаляване на икономическия растеж, съчетано с растежа на военното производство, затиска с тежко бреме съветския народ.

И днес виждаме политическа структура, която вече не отговаря на икономическата си база, общество, чито производителни сили са спъвани от политическите.⁽⁴⁾

Когато двамата с Никсън заявяхахме почти същото 10 години по-рано, то само засилваше консервативните критики срещу разведряването. Консерваторите се отнасяха с недоверие към позоването на историческата еволюция за обосноваване на разведряването, защото се страхуваха, че преговорите с комунистите могат да доведат до морално разоръжаване. Но пък възприемаха схващането за неизбежна победа като инструмент за конфронтация.

Рейгън вярваше, че отношенията със Съветския съюз ще се подобрят, ако го накара да сподели страховете му от ядрен Армагедон. Той бе твърдо решен да накара Кремъл да осъзнае рисковете от продължаващия експанзионизъм. Десетилетие по-рано подобна фразеология би предизвикала гражданско неподчинение в Америка и би довела до конфронтация с все още уверения в силите си Съветски съюз. Десетилетие по-късно би звучала архаично. В условията на 80-те години обаче тя постави основите на безprecedентен диалог между Източна и Запада.

Фразеологията на Рейгън неизбежно попадна под острите критики на традиционалистите. „ТРБ“ в *The New Republic* от 11 април 1983 г. бе вбесен от Рейгъновото описание на Съветския съюз като „империя на злото“ и го нарече „примитивна фразеология и апокалиптична символика“⁽⁵⁾; „Примитивно!“, бе реакцията и на Антъни Луис в *The New York Times* от 10 март 1983 г.⁽⁶⁾ През 1981 г.

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

изтъкнатият професор Станли Хофман от Харвардския университет заклейми войнствения стил на Рейгън като „мачизъм“, „неонационализъм“ и вид „фундаменталистка реакция“, която не е в състояние да предложи почти нищо в сложния свят, където икономическите недостатъци на Америка са не по-малко сериозни от съветските.⁽⁷⁾

Както се оказа обаче, фразеологията на Рейгън не попречи на сериозните преговори, както предсказваха критиците. Напротив, през втория му мандат между Изтока и Запада се проведе диалог с обхват и интензивност, невижданi от Никъсъновата ера на разведряване. Този път обаче преговорите се радваха на обществена подкрепа и бяха приветствани от консерваторите.

Ако подходът на Рейгън към идеологическия конфликт е опростена версия на уилсънианството, схващането му за крайния изход от противоборството е обвързано и с американския утопизъм. При все че определя въпроса като борба между доброто и злото, Рейгън не твърди, че трябва да се стигне докрай. Типично по американски е убеден, че комунистическата неотстъпчивост идва повече от невежество, отколкото от вродена злонамереност, от неразбиране, а не от целенасочена враждебност. Следователно според Рейгън конфликът най-вероятно ще приключи с покръстването на съперника. Докато се възстановява след опита за покушение върху живота му, през 1981 г. Рейгън собственоръчно пише писмо на Леонид Брежnev, с което се опитва да разсее съветската подозрителност спрямо Съединените щати, сякаш 75 години комунистическа идеология могат да се отстраният с един личен призив. Писмото почти буквално повтаря уверенията, които Труман е поднесъл на Сталин в края на Втората световна война (виж глава XVII):

Често се намеква... че имаме империалистически намерения и че с това представляваме заплаха за вашата сигурност, както и за сигурността на новопоявявящите се нации. Такива обвинения не само са недоказуеми – напротив, налице са сериозни доказателства, че когато са били в състояние да установят господство над целия свят без никакъв риск, Съединените щати не са предприемали и най-малкия опит да го направят... Мога да отхвърля като напълно безоснователни обвиненията, че Съединените щати са империалисти или че се опитват насилиствено да налагат волята си на други страни...

Господин Президент, нима не сме длъжни да се заемем с отстраняване на пречките, възпрепятстващи народите, които вие и аз представляваме, да постигнат най-съкровените си цели?⁽⁸⁾

Как да се съчетаят този помирителен тон и авторовата вяра, че се ползва с особеното доверие на получателя, с направеното едва няколко седмици преди това Рейгъново изявление, че съветските ръководители са способни на всякакви престъпления? Рейгън не изпитва нужда да обясни явната си непоследователност, може би защото дълбоко вярва и в двете тези -- злонамереността на съветското поведение и податливостта на съветските ръководители за идеологоческо превъзпитание.

Така след смъртта на Брежнев през 1982 г. Рейгън изпраща на 11 юли 1983 г. собственоръчно послание на наследника му Юрий Андропов, в което отново

Дипломацията

отрича всякакви агресивни намерения.⁽⁹⁾ Когато скоро след това Андропов също умира и мястото му е заето от болния и стар Константин Черненко (очевидно временно назначение), Рейгън пише в очевидно предназначения си за публикация дневник:

Чувствам в себе си желание двамата да си поговорим като мъже за нашите проблеми и да се опитам да го убедя, че Съветският съюз материално само ще спечели от приобщаването към семейството на нациите и т. н.⁽¹⁰⁾

6 месеца по-късно, на 28 септември 1984 г., Громико прави първата си официална визита в Белия дом по време на Рейгъновото управление. Президентът отново прибягва до дневника си, за да заяви, че основната му цел е да разсее подозренията на съветските ръководители относно намеренията на Съединените щати:

Чувствам, че докато са все така подозрително настроени към нашите мотиви, както и ние към техните, няма да стигнем доникъде със съкрашаването на въоръженията. Мисля, че трябва да се срещнем, за да видим няма ли да успеем да ги убедим, че ние не сме с лоши намерения спрямо тях, но смятаме, че те имат лоши намерения спрямо нас.⁽¹¹⁾

След като в продължение на две поколения съветското поведение се определя от подозрителността към Съединените щати, Рейгън с право предполага, че корените на това усещане са в съветската система и история. Пламенната надежда – особено у толкова красноречив антикомунист, – че съветските тревоги могат да отпаднат след един разговор с външния министър (който е кажи-речи квинтесенция на комунистическото управление), се обяснява само с категоричното американско убеждение, че е нормално хората да се разбират, че напрежението е неестествено състояние, а доверието се поражда от усърдна демонстрация на добра воля.

И върлият антикомунист Рейгън не смята за нелепо да опише нервното си очакване в ноцта преди първата среща с Горбачов през 1985 г. като надежда тази среща да разреши конфликтите, раздирили две поколения – поведение, доста по-близко до Джими Картьър, отколкото до Ричард Никсън:

Още по времето на Брежnev мечтаех за среща очи в очи със съветски ръководител, мислейки, че двамата ще можем да свършим онова, което бе невъзможно за дипломатите поради ограничените им пълномощия. Другояче казано, усещах, че ако най-отговорните личности се съберат и си поговорят, а после излязат хванати ръка за ръка и обявят: „Ние се споразумяхме за това и това“, бирократите няма да могат да съсипят споразумението. Преди да дойде Горбачов, не ми се удаваше да изprobвам идеята си. Сега имам този шанс.⁽¹²⁾

Независимо от реториката си за идеологическата конфронтация и реалната опасност от геополитически конфликт дълбоко в себе си Рейгън не вярва, че причините за напрежението са структурни или геополитически. Той и съмишленниците му смятат, че залагането на баланса на силите е прекалено обвързва-

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

що и пессимистично. Стремят се не към постепенност, а към краен изход. Тази вяра дава на екипа на Рейгън изключителна тактическа гъвкавост.

Един от биографите на Рейгън описва характерна негова „мечта“, която и аз съм го чувал да споделя:

Една от мечтите на Рейгън като президент бе да разведе Михаил Горбачов из Съединените щати, за да види съветският ръководител как живеят обикновените американци. Рейгън често говореше за това. Той си представяше как двамата с Горбачов прелитат с вертолет над промишлен район, разглеждат фабриката и препълнения паркинг до нея, после кръжат над китния работнически квартал от къщи „с полянки и задни дворове, може би втора кола или лодка в алеята, толкова различни от претъпканите коптори, които съм виждал в Москва“. После вертолетът ще кацне и Рейгън ще покани Горбачов да почука на вратите и да попита хората „какво мислят за своята система“. Тогава работниците ще му разкажат колко прекрасно е да се живее в Америка.⁽¹³⁾

Рейгън недвусмислено вярва, че дългът му е да ускори неизбежното признание от страна на Горбачов или на друг съветски ръководител, че комунистическата философия е погрешна, за да настъпи после, веднага след като погрешните схващания за същността на Америка бъдат разсеяни, ера на сдобряване. В този смисъл при целия им идеологически плам възгледите на Рейгън за съществото на международния конфликт са си все същият американски утопизъм. Той не вярва в непримиримостта на националните интереси и не смята, че между нациите могат да съществуват неразрешими проблеми. Веднъж съветските ръководители да променят идеологическите си възгледи, и светът ще се освободи от споровете на класическата дипломация. А и не съзира междинни етапи между постоянния конфликт и дълготрайното помирение.

Но въпреки оптимизма и дори „либерализма“ си по отношение на крайния резултат Рейгън възнамерява да постигне целта си чрез неумолима конфронтация. В представите му стремежът за приключване на Студената война няма общо със създаването на „благоприятна“ атмосфера или с правенето на едностранини жестове, както проповядват застъпниците на непрекъснати преговори. Схващайки типично по американски конфронтацията и помирението като последователни етапи на политиката, Рейгън е и първият следвоенен президент, който започва идеологическа и geopolитическа офанзива едновременно.

Съветският съюз не е бил изправян пред подобно явление от времето на Джон Фостър Дълес. А и Дълес не е бил президент, нито е предприемал сериозни опити да осъществи политиката си на „освобождение“. Обратно, Рейгън и съмишлениците му прилагат убеждението си буквально. От първия ден на мандата те преследват две цели едновременно: борба срещу съветския геополитически натиск, докато експанzionизът не бъде спрян и обрънат; осъществяване на програма за превъоръжаване, която рязко да преустанови съветските опити за стратегическо превъзходство и да ги замени със стратегическа отстъпчивост.

Идеологическото средство за тази размяна на ролите е въпросът за човешките права, който Рейгън и съветниците му използват, за да се опитат да подко-

Дипломацията

паят съветската система. Разбира се, предшествениците му също са провъзгласявали човешките права за изключително важни. Никън се ангажира с емиграцията от Съветския съюз. Форд прави най-сериозната крачка напред с Третата кошница от Споразуменията в Хелзинки (виж глава XXIX). Картьор превръща въпроса за човешките права в сърцевина на външната си политика и с такава настойчивост го поставя на американските съюзници, че в отделни случаи застрашава вътрешното им единство. Рейгън и съветниците му правят следваща крачка и използват правата като оръжие за събарянето на комунизма и демократизирането на Съветския съюз, тоест като ключ за един мирен свят, както посочва Рейгън в речта си при встъпването във втория мандат на 25 януари 1984 г.: „Правителствата, които се опират върху съгласието на управляваните, не воюват срещу съседите си.“⁽¹⁴⁾ През 1982 г. в Уестминстър Рейгън приветства настъплението на демокрацията в света и призовава свободните нации

...да укрепват инфраструктурата на демокрацията, системата на свободния печат, съюзите, политическите партии и университетите, която позволява на народа да избира пътя си, да развива своя култура и да разрешава различията си с мирни средства.⁽¹⁵⁾

Призовът за укрепване на вътрешната демокрация е прелюдия към класическа уилсънианска теза: „Ако трябва през оставащите години от века свободата и демократичните идеали постепенно да се наложат, ние сме длъжни да подпомогнем с действия похода към демокрация.“⁽¹⁶⁾

Всъщност Рейгън извежда крайните заключения от уилсънианството, Америка няма да изчаква пасивно развитието на свободните институции, нито пък ще се ограничи до съпротива срещу преките заплахи срещу сигурността си. Напротив, тя активно ще наಸърчава демокрацията, ще възнаграждава страниТЕ, които следват идеалите ѝ, и ще наказва другите дори без те видимо да предизвикват или да заплашват Америка. По този начин администрацията на Рейгън преобръща наопаки търденията на първите болневики: ценностите на демокрацията, а не на Комунистическия манифест са вълната на бъдещето. При това Рейгъновият екип е последователен: упражнява натиск върху консервативния режим на Пиночет в Чили и авторитарния режим на Маркос във Филипините за реформиране: принуждава Пиночет да проведе референдум и свободни избори, които го изместват, докато Маркос е свален с американска помощ.

Същевременно кръстоносният поход за демокрация повдига ред фундаментални въпроси с особено значение за периода след Студената война. Как се съчетава кръстоносният поход с дългогодишната американска доктрина за не-намеса във вътрешните работи на други страни? До каква степен трябва да се съгласуват с него други цели, например националната сигурност? Каква цена би била готова да плати Америка за въплъщаването на своите ценности? Как да се избегнат и свръхразпростирането, и отдръпването? Светът след Студената война, в който ранните години от президентството на Рейгън вече изглеждат далечна история, ще трябва да даде отговорите.

Но когато идва на власт, Рейган се тревожи не от тези неясности, а от изработването на стратегия за прекъсване на неспирната съветска експанзия от предишните години. Целта на геостратегическата му офанзива е да покаже на Съветите, че са прекалили. Отхвърляйки доктрина „Брежнев“ за невъзвратимост на комунистическите завоевания, стратегията на Рейгън е израз на убеждението, че комунизмът може да бъде победен, а не само сдържан. Рейгън до-принася за отхвърляне на поправката „Кларк“, забраняваща отпускането на помощ за антикомунистическите сили в Ангола, значително увеличава подкрепата за афганистанските партизани, разработва широка програма за борба срещу комунистическите партизански движения в Централна Америка и дори отпуска хуманитарна помощ на Камбоджа. Това е забележителен принос за сплотяването на Америка; минали са малко повече от 5 години след провала в Индокитай и един решителен президент отново оспорва съветската експанзия из цял свят, този път с успех.

Повечето съветски завоевания от 70-те години са възвърнати обратно – този процес продължава и при администрацията на Буш. Виетнамската окупация на Камбоджа приключва през 1990 г., през 1993 г. се провеждат избори, бежанците се готвят за завръщане; до 1991 г. кубинските части се изтеглят от Ангола; подкрепяното от комунистите етиопско правителство пада през 1991 г.; през 1990 г. санданистите в Никарагуа стават първото комунистическо правителство, което приема провеждането на свободни избори; и най-важното, съветските войски се изтеглят от Афганистан през 1989 г. Всички тези събития утвърждават идеологическия подем на комунизма и geopolитическия му устрем. Пред срича на съветското влияние в така наречените Трети свят съветските реформатори започват да сочат скъпоструващите безрезултатни авантюри на Брежнев като доказателство за банкура на комунистическата система, чийто недемократичен стил за взимане на решения според тях трябва спешно да се реформира.⁽¹⁷⁾

Администрацията постига тези успехи, прилагайки на практика тъй наречената доктрина „Рейгън“: Съединените щати ще помагат на антикомунистическите движения по света да измъкнат страните си от съветската сфера на влияние. Това означава да бъдат въоръжавани афганистанските муджахидини в борбата им срещу руснациите, да се подкрепят контрите в Никарагуа, да се помага на антикомунистическите сили в Етиопия и Ангола. През 60-те и 70-те години Съветите поощряват комунистическите движения срещу приятелски настроени към Съединените щати правителства. През 80-те години Америка им го връща. Държавният секретар Джордж Шулц разяснява концепцията в реч през февруари 1985 г. в Сан Франциско:

Дълги години наблюдавахме как нашите противници неограничено подкрепяха в целия свят въстания за налагане на комунистически диктатури... всяка победа на комунизма бе обявявана за невъзвратима... Днес обаче съветската империя отслабва под тежестта на собствените си вътрешни проблеми и непосилното външно бреме... Силите на демокрацията по целия свят заслужават нашата подкрепа. Да ги изоставим, би било срамно предателство – предателство не само спрямо смели мъже и жени, но и спрямо нашите най-високи идеали.⁽¹⁸⁾

Дипломацията

Извисената уилсънианска защита на свободата и демокрацията в глобален мащаб е пропита с почти макиавелистки реализъм. Америка не тръгва по света, „за да търси чудовища и да ги унищожава“ според паметната фраза на Джон Куинси Адамс; доктрината „Рейгън“ по-скоро е стратегия за подпомагане на врага на твоя враг, която Ришельо би приел с дълбоко разбиране. Администрацията на Рейгън помага не само на истински демократи (например в Полша), но и на исламските фундаменталисти в Афганистан (след тайно споразумение с иранците), на десни движения в Централна Америка и на племенни вождове в Африка. Между Съединените щати и муджахидините има толкова общо, колкото между Ришельо и султана на Османската империя. Но общийят враг ги превъръща в съюзници сред свят, подчинен на националните интереси. В резултат рухването на комунизма е ускорено, но Америка остава пред мъчителния въпрос, който се е опитвала да заобиколи през по-голямата част от историята си, основна дилема на всеки държавник: каква цел какви средства оправдава?

Най-серioзното Рейгъново предизвикателство към Съветския съюз става военното производство. И в двете си президентски кампании Рейгън обвинява американските отбранителни усилия в неадекватност и предупреждава за скорошно съветско превъзходство. Днес знаем, че тези опасения изразяват крайно опростенчески възглед за същността на военното превъзходство през ядрения век. Но при цялата им неточност Рейгъновите оценки за съветската военна заплаха сплотяват много по-силно консервативния му електорат от предупрежденията на Никсън за геополитическите рискове.

Преди Рейгън радикално настроените критици на Студената война неизменно изтъкват, че не е нужно да се увеличава военната мощ, защото Съветският съюз винаги и на всяко равнище ще догонва Америка. Въщност това е още по-неточно и от допускането за скорошно съветско превъзходство. Мащабът и скоростта, с които нараства американският военен потенциал по времето на Рейгън, увеличават съмненията, изпитвани от съветското държавно ръководство особено остро след фиаското в Африка и Афганистан: в състояние ли е икономически да си позволи надпревара във въоръжаването? И още по-важно – ще издържи ли технологически?

Рейгън възстановява оръжийни системи, като бомбардировача B-1, изоставени по времето на Картьър, и започва разполагането на MX, първата от 10 години нова американска междуkontинентална ракета със земно базиране. Двете стратегически решения, които в най-голяма степен допринасят за края на Студената война, са разполагането на американски ракети със среден радиус на действие в Европа от НАТО и ангажирането с Инициативата за стратегическа отбрана (ИСО).

Решението на НАТО да разположи ракети със среден радиус на действие (2300 км) в Европа е от времето на Картьър. Целта е да се успокoi западногерманският канцлер Хелмут Шмит, който реагира остро срещу решението на Съединените щати да спрат разработката на така наречената неутронна бомба, която би намалила разрушителността на ядрената война. Шмит подкрепя проекта в полемика със Социалдемократическата партия. Ракетите със среден радиус на действие (балистични или земнобазирани ракети Круз) са всъщност с

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

друго предназначение: контриране на големия брой нови съветски ракети СС-20, които, изстреляни от дълбочина в Съветския съюз, са в състояние да поразят европейски цели.

В същината си спорът за ракетите със среден радиус на действие е политически, а не стратегически и е породен от същите тревоги, които 20 години по-рано предизвикват споровете за стратегията между съюзниците; но този път Америка се опитва да успокои страховете на Европа. Казано направо, въпростът отново е може ли Западна Европа да разчита на американските ядрени оръжия за противодействие срещу евентуална съветска атака. Ако съюзниците искрено вярват в готовността на Америка да отвърне на удара с удар от своя територия или от морскобазираните си оръжия, разполагането на новите ракети е излишно. Но европейските лидери се съмняват в американската решителност. От своя страна американските лидери имат свои основания да успокояват европейските тревоги. Част от стратегията на гъвкавия ответен удар е да се създаде възможност извън тоталната, фокусирана в Америка война, от една страна, и отстъплението пред съветския ядрен шантаж, от друга.

Разбира се, съществува и по-сложно обяснение от прикритото взаимно недоверие между атлантическите партньори. Новите оръжия органически свързват стратегическата отбрана на Европа и на Съединените щати. Аргументът е, че Съветският съюз няма да нападне с конвенционални оръжия без предварителен опит да унищожи ракетите със среден радиус на действие в Европа, защото, така близо разположени и точни, те могат да унищожат съветските командни центрове и да разчистят терена за опустошителен първи удар на американските стратегически сили. А и атакуването на американските ракети със среден радиус на действие, докато силите на Съединените щати за ответен удар са недокоснати, е особено рисковано. Възможно е да оцелеят достатъчно ракети със среден радиус на действие и да нанесат сериозни поражения, за да се превърнат незасегнатите американски сили за ответен удар в арбитър на събитията. Така ракетите със среден радиус на действие затварят веригата от отбранителни мерки. На техническия жаргон от онова време отбраните на Европа и на Съединените щати ще се „съешат“ и Съветският съюз няма да може да атакува който и да е от двата района без неприемлив рисков от всеобща ядрена война.

Техническото „съешаване“ е и отговор на нарастващия страх от германския неутралитет в Европа и особено във Франция. След оттеглянето на Шмит през 1982 г. немската Социалдемократическа партия сякаш прави завой към национализма и неутралитета – на изборите през 1986 г. един от лидерите ѝ – Оскар Лафонтен, дори настоява Германия да излезе от Обединеното командване на НАТО. Във Федералната република се провеждат масови демонстрации срещу разполагането на ракетите.

Доловили възможност за разхлабване на връзките между Германия и НАТО, Брежнев и наследникът му Андропов превръщат съпротивата срещу разполагането на ракетите със среден радиус на действие в крайъгълен камък на съветската външна политика. В началото на 1983 г. Громико посещава Бон и предупреждава, че Съветският съюз ще се оттегли от Женевските преговори за контрол на въоръженията, ако ракетите Пършиング пристигнат в Западна Герма-

Дипломацията

ния, и взривява вълната на протестите. През юли 1983 г. в Москва Андропов предупреждава немския канцлер Кол, че ако приеме ракетите Пършиг II,

...военната заплаха за Западна Германия ще нарасне многократно. Отношенията между нашите две страни неизбежно ще се натъкнат на сериозни затруднения. Немците във Федерална република Германия и немците в Германската демократична република ще се гледат, както наскоро се изрази някой [Правда], през завеса от ракети.⁽¹⁹⁾

Московската пропагандна машина разгърна мощна кампания в цяла Европа. Масови демонстрации, организирани от различни мирни движения, искат не нови ракети, а незабавно разоръжаване и дори замразяване на ядрените оръжия.

Всеки път, когато Германия изглежда изкушена от неутралитет, което според французите е равностойно на национализъм, президентите на Франция се опитват да изкушат Бон с европейска или атлантическа алтернатива. През 60-те години Дьо Гол страстно защитава германската позиция по отношение на Берлин. През 1983 г. Митеран неочаквано става най-запаленият европейски поддръжник на американския план за разполагане на ракетите. Митеран действа в Германия да има ракети. „Според нас всеки, който залага на откъсването на европейския континент от Америка, застрашава баланса на силите и оттук – запазването на мира“ – заявява Митеран пред немския Бундестаг.⁽²⁰⁾ Ясно е, че за френския президент националният интерес на Франция от разполагането на ракетите в Германия надделява над идеологическата близост между френските социалисти и германските им братя.

Рейгън пуска в ход своя схема за париране на съветската дипломатическа офанзива, като предлага размяна на американските ракети със среден радиус на действие срещу съветските СС-20.⁽²¹⁾ СС-20 са повече претекст, а не истинска причина за американското разгръщане и предложението предизвиква сериозни въпроси за „разрешаването“ на отбраната на Европа и на Щатите. Но докато аргументите за „съешаване“ са твърде езотерични, предложението да се унищожи цяла категория оръжия се възприема лесно. И тъй като Съветският съюз надценява козовете си и изцяло отказва да обсъди предложението на Рейгън, така наречения нулев вариант прави разполагането на ракетите по-приемливо за всички европейски правителства. Това е поразяваща победа за Рейгън и немския канцлер Хелмут Кол, който неизменно подкрепя американския план. Вижда се, че негодното съветско ръководство губи способността да заплашва Западна Европа.

Разполагането на ракетите със среден радиус на действие подобрява стратегията на възпиране; когато обаче на 23 март 1983 г. Рейгън обявява намерението си да развие стратегическа отбрана срещу съветските ракети, той заплашва със стратегически пробив:

...Призовавам научната общност в нашата страна, хората, които ни дадоха ядрени оръжия, да насочат сега огромния си талант към каузата на човечеството и на световния мир: очакваме от тях средство, което ще превърне същите тези ядрени оръжия в безполезна вехтория.⁽²²⁾

КРАЯТ НА СТУДЕНТА ВОЙНА: РЕЙГЪН И ГОРБАЧОВ

Последните думи – „безполезна вехтория“ – навярно са прозвучали като погребален звън в Кремъл. Съветският ядрен потенциал е крайъгълният камък на статута на Съветския съюз като свръхсила. През 20-те години властуване на Брежнев основната съветска цел е била ядреният паритет със Съединените щати. Сега Рейгън се готви с един-единствен технологически удар да изличи всичко, заради което Съветският съюз се е озовал пред банкрот.

Ако твърденията на Рейгън за стопроцентова ефективност на отбраната се осъществят дори отчасти, *американското* стратегическо превъзходство ще стане факт. Тогава американският първи удар може да успее, защото отбранителната система ще е в състояние да отблъсне сравнително малките и дезорганизирани съветски ракетни сили, оцелели след удара. Най-малкото Рейгъновата Инициатива за стратегическа отбрана предупреждава съветското ръководство, че надпреварата във въоръжаването, която то е започнало така безразсъдно през 60-те години, или ще изчерпа ресурсите на страната, или ще завърши с американско стратегическо превъзходство.

Предложената от Рейгън ИСО докосва болезнено място в спора за американската отбранителна политика. Преди ядрения век било абсурдно отбраната на страната да се основава върху уязвимостта на населението ѝ. Впоследствие стратегическите дебати придобиват нов характер, донейде защото в тях се включват съвършено нова група участници. Преди ядрения век военната стратегия се разработва в генералните щабове или във военните академии с участието на съвсем ограничен брой външни лица, предимно военни историци, като Б. Х. Лидел Харт. Огромната разрушителност на ядрените оръжия до голяма степен отнема достоверността на традиционния военен опит; в дискусии те вече може да се включи всеки, който разбира от новата технология, и участието на учените става преобладаващо.

Потресени от разрушителността, която са създали, повечето технически експерти се самоубеждават, че политиците са достатъчно безответствени, за да се изкушат да започнат ядрена война, ако съзрат и най-малкия шанс тя да е поносима. Следователно морално задължение на учените е да защитават катастрофални стратегии, които да плашат и най-безразсъдния политик. Парамарксът при този подход е, че тези, които с право се смятат за най-обвързани с бъдещето на цивилизацията, бранят нихилистична военна стратегия за гражданско изтребление.

Специалистите по отбраната стигат постепенно до този възглед. През първото десетилетие на ядрения век мнозина са за изграждане на отбрана срещу почти несъществуваща тогава съветска заплаха от въздуха. Дълбоко загрижени да предотвратят ядрената война, несъмнено учените подсъзнателно усещат ползата от неотпускане на средства за отбрана, като по този начин се отслабва готовността на Америка да атакува изпреварващо. След появата и разрастването на съветския ядрен потенциал и на способността му да разрушит Съединените щати съветите на научната общност парадоксално се променят. Мнозинството започва страстно да защитава доктрината за взаимно унищожение, която обосновава възпирането с предположението, че при очаквано високо равнище на жертвите сред гражданското население никоя страна няма да започне ядрена война.

Дипломацията

Теорията за взаимното унищожение съзнателно избягва рационалността в стратегията, като основава отбраната върху заплахата от самоубийство. На практика тя дава голямо, преди всичко психологическо предимство на страната, която би отправяла предизвикателства, на които противникът може да отговори само с начало на тотална ядрена война. През 60-те и 70-те години това определено е Съветският съюз, чиито конвенционални военни сили се смятат за по-силни от западните. Същевременно тази стратегия гарантира, че една ядрена война ще унищожи самата цивилизация. Така че Инициативата за стратегическа отбрана си спечелва привърженици най-вече сред онези, които искат да избегнат неприемливи избор между капитулацията и ядрения Армагедон.

Повечето медии и специалисти по отбраната обаче се придържат към общоприетата позиция и се обявяват срещу инициативата. Най-точното и искрено обобщение на разнородни възражения се намира в един сборник под редакцията на Харълд Браун, министър на отбраната в администрацията на Картьър, а преди това и министър на военноиздущните сили в администрацията на Джонсън.⁽²³⁾ Браун е за научните изследвания, но твърди, че ИСО е все още неприложма на практика.⁽²⁴⁾ Един от сътрудниците му – Ричард Бетс, заема позицията, че на всяко равнище на разгръщане Съветите ще изчерпват отбранителните възможности на системата с по-малко разходи от американците.⁽²⁵⁾ Професор Джордж Лишка от университета „Джон Хопкинс“ изразява противоположно мнение. Той приема, че ИСО може да постигне успех, но веднъж защищена, Америка ще загуби мотивацията да отбранява европейските си съюзници.⁽²⁶⁾ Робърт Осгуд съчетава тези две критики със загрижеността, че ИСО може да подкопае Договора за антибалистичните ракети от 1972 г. и да усложни новите усилия за контрол на въоръженията.⁽²⁷⁾ Представяйки гледището на мнозина от съюзниците, британският външен министър Джейфри Хау предупреждава да не се гради нова „линия „Мажино“ в космоса“:

Много години може да отнеме разгръщането. Много години несигурност и нестабилност не могат да бъдат наша цел. Всички съюзници трябва да продължат на всеки етап да споделят чувството, че сигурността на натовската територия е неделима. В противен случай двата стълба на съюза могат да започнат да се раздалечават.⁽²⁸⁾

Ново и в дългосрочен план деморализиращо е схващането, че за да се поддържа съюзът, гражданското население във всяка съюзническа страна трябва да е уязвимо. То е и невярно. Готовността на Америка да поеме риска от ядрена война заради европейските си съюзници е правопропорционална на способността ѝ да защити населението си.

Всички технически аргументи са на страната на специалистите, но Рейгън е осъзнал една проста политическа истина: в свят с ядрени оръжия лидерите, които не полагат усилия да защитят народите си от случайности, от побъркани противници, от ядрено свръхизобилие и ред други предвидими опасности, ще си навлекат презерието на поколенията, ако катастрофата все пак настъпи. Невъзможността от самото начало на комплексната изследователска програма

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

да се покажат всички предимства на ИСО е една от трудностите на задачата; едва ли някое оръжие е щяло изобщо да бъде разработено с толкова сложни първоначални изисквания.

Модният аргумент – че всяка отбрана може да бъде победена, ако се пренасити – пропуска факта, че пренасищането не става по права линия. До известно равнище ИСО може да действа горе-долу според описанietо на Рейгън; след това ефективността ще започне прогресивно да намалява. Но ако цената на едно ядрено нападение е достатъчно висока, въздържането ще се засилва, особено след като атакуващият предварително не знае кои бойни глави ще пробият защитата и кои цели ще улучат. Най-сетне, отбрана, способна да отбие голем брой съветски ракети, ще е още по-ефикасна срещу много по-слабите атаки на новопоявили се ядрени държави.

Рейгън не обръща внимание на повечето възражения от техническо естество, защото защитата му на ИСО не е основно стратегическа. Той я представя като „либерално“ средство за премахване на ядрената война. Най-плътно обвързаният с изграждането на военната мощ, включително на ядрения потенциал, американски президент след Втората световна война същевременно разгръща и пацифистко видение за свят без ядрени оръжия. Изтърканата от цитиране максима на Рейгън, че „ядрената война не може да бъде спечелена и не бива да бъде водена“⁽²⁹⁾, напълно покрива целите, заявявани от най-радикалните му критици. Но както при дуалистичния си подход към Съветския съюз Рейгън е съвършено сериозен и в желанието си да засили военната мощ, и в пацифизма си. Той изяснява отношението си към ядрените оръжия в мемоарите си:

Никой не може да „спечели“ ядрена война. Но докато има ядрени оръжия, винаги ще съществува рискут те да бъдат използвани и след изстреляването на първата ракета кой може да каже как ще завърши всичко?

Затова мечтая за свят без ядрени оръжия...⁽³⁰⁾

Личната ненавист на Рейгън към ядрената война се подсила от буквалното възприемане на библейското предсказание за Армагедон. Слушал съм го да рисува тази картина, използвайки почти същите думи, които е записал и биографът му:

Той разказа, сякаш описваше филмова сцена, един ужасяващ епизод от историята за Армагедон, в която мор погубва 200-милионна завоевателска армия, дошла от Изтоца. Рейгън вярваше, че това „мор“ е предсказание за ядрена война, при която „очите изгарят и изтичат, космите от тялото окапват и тъй нататък“. Той беше убеден, че този пасаж конкретно предсказва Хирошима.⁽³¹⁾

Едва ли някой член на движението за мир би могъл по-красноречиво да обрисува използването на ядрени оръжия от Роналд Рейгън. На 16 май 1983 г., обявявайки, че започва разполагането на междуkontиненталните ракети MX, той изразява пламенната надежда, че все някога този процес ще спре и всички ядрени оръжия ще бъдат унищожени:

Дипломацията

Не вярвам, че светът ще може да продължи да съществува и след нашето поколение с насочени от двете страни оръжия, без един ден някой луд или маниак, или пък нелепа случайност да предизвика такава война, която да унищожи всички нас.⁽³²⁾

Рейгън представя своята ИСО толкова страстно, сякаш тя е нещо безprecedентно дори след като е минала през бюрократичната „пречистваща процедура“, на която са подложени всички президенти. Ако преговорите за контрол на въоръженията се проточат прекалено дълго, Америка еднострочно ще сложи край на ядрената опасност с ИСО. Рейгън вярва, че американската наука ще направи излишни ядрените оръжия.⁽³³⁾

Съветските ръководители не се стряскат от нравствените призови на Рейгън, но са принудени да вземат на сериозно технологическия потенциал на Америка и стратегическият ефект от една дори несъвършена отбрана. Както и при предложените 14 години преди това антибалистични ракети, съветската реакция е противоположна на тази, която са очаквали защитниците на контрола на въоръженията; ИСО спомага да не се затвори вратата за контрола на въоръженията. Съветите се връщат на масата за преговори, която са напуснали заради проблема с ракетите със среден радиус на действие.

Критиците на Рейгън го обвиняват в цинизъм и в това, че предричанията му за края на всички ядрени оръжия са само прикритие за усилията му да пришпори надпреварата във въоръжаването. Рейгън обаче е всичко друго, но не и циник, а изразява оптимистичната вяра на всички американци, че щом нещо е необходимо, то е и постижимо. В интерес на истината най-пламенните му речи за унищожаването на ядрените оръжия са произнесени импровизирано.

Парадоксът е, че президентът, който допринася най-много за модернизирането на американския стратегически потенциал, прави най-много и за делегитимирането му. Противниците или съюзниците, които възприемат буквально публичните му изявления за ядрените оръжия и частните му изказвания за неизбежността на Армагедон, имат всички основания да заключат, че си имат работа с президент, който едва ли ще прибегне до употреба на оръжията, на които се основава американската отбрана.

Колко често може да повтори един президент, че „ядрената война не бива да се води“, преди да обезсили убедителността на ядрената заплаха? Какво съкращение на ядрените оръжия е допустимо, преди стратегията на гъвкав ответ да стане технически неосъществима? За щастие по това време Съветският съюз вече е твърде слаб, за да изпита потенциалната уязвимост на противника си, а разтревожените съюзници на Америка са смаяни от ускоряващия се упадък на Съветския съюз.

Че Рейгън е всичко друго, само не и циник, става очевидно всеки път, когато му се стори, че е съзрял възможност да осъществи мечтата си за безядрен свят. Убеден, че премахването на опасността от ядрена война обективно е толкова важно, че всички разумни хора не може да не се съгласят с него, той е готов двустрочно да разговаря със Съветите по най-важните въпроси, без да се консултира със съюзниците, чиито национални интереси също ще бъдат засегнати.

ти. Това води до драматичната среща с Горбачов в Рейкявик през 1986 г. След бурни и емоционални 48-часови дебати Рейгън и Горбачов стигат до принципно съгласие да съкратят всички стратегически сили с 50 % в следващите 5 години и да унищожат всички балистични ракети за 10 години. В един момент Рейгън е почти готов да приеме съветското предложение за пълно унищожаване на ядрените оръжия.

По този начин в Рейкявик се очертава американско-съветският кондоминий, от който и съюзници, и неутрални страни толкова са се страхували. И ако другите ядрени сили откажат да се присъединят към съветско-американското споразумение, ще бъдат подложени на обществено порицание, на натиск от страна на свръх силите или на изолация; присъединяването им ще означава, че Великобритания, Франция и Китай са задължени от Съединените щати и Съветския съюз да изоставят независимата си възпираща сила, което правителствата на Тачър и Митеран, както и китайските ръководители изобщо не са готови да приемат.

Сделката в Рейкявик се проваля в последния миг по две причини. В този начален етап от управлението си Горбачов просто преиграва своите карти. Опитва се да обвърже унищожаването на стратегическите ракети със забрана върху опитите с ИСО за 10 години, но не оценява точно както събеседника си, така и силата на собствената си позиция. Правилната тактика на Горбачов би била да предложи публикуване на постигнатите споразумения – специално за премахването на ракетите, – като въпросът за изпитанията на ИСО се прехвърли на парламентърите по контрола на въоръженията в Женева. Това би запечатало договореното, предизвиквайки сериозна криза както в Атлантическия съюз, така и в китайско-американските отношения. Настоявайки за повече, Горбачов се натъква на обещанието, което Рейгън е дал преди срещата – че няма да използва ИСО за разменна монета. Когато Горбачов започва да упорства, Рейгън реагира по начин, който нито един професионалист във външната политика не би препоръчал: става и напуска залата. Години по-късно, когато попита един от главните съветници на Горбачов, присъствал на срещата, защо Съветите не са се съгласили на онова, което Съединените щати вече са били приели, той ми отговори: „За всичко бяхме помислили, само не и за това, че Рейгън може да излезе от залата.“

Скоро след това Джордж Шулц произнася внимателно обмислена реч, в която обяснява защо стремежът на Рейгън да се унищожат ядрените оръжия въщност е от полза за Запада.⁽³⁴⁾ Само че от езика на тази майсторска защита на един „по-малко ядрен свят“ проличава, че Държавният департамент е чувствителен за тревогите на съюзниците и че още не е съвсем готов да приеме Рейгъновата мечта за пълно унищожение на ядрените оръжия.

След Рейкявик Рейгъновата администрация набляга на частта от дневния ред на срещата, която може незабавно да се изпълни: 50-процентното съкращаване на стратегическите сили, замислено като пръв етап от цялостно доворяване за забрана на всички видове ракети. Постигнати са споразумения за демонтаж на американските и съветските балистични ракети с междинен и среден радиус на действие в Европа. Това споразумение не засяга ядрените сили

Дипломацията

на Великобритания и Франция и така се избягват споровете, водени между съюзниците 25 години преди това. Поставено е началото и на изтеглянето на ядрените оръжия от Германия и по този начин – на потенциалното ѝ разграничаване от НАТО. Германия би извлякла в пълна степен полза от започващото освобождаване от ядрено оръжие само ако се задължи да не го употребява първа, което е в известно противоречие със стратегията на НАТО и американското разгръщане. И ако Студената война бе продължила, вероятно щеше да се стигне до по-национално оцветена и по-отвърната от съюзи германска външна политика, което обяснява силното беспокойството на Маргарет Тачър от някои очертаващи се тенденции в преговорите за контрол на въоръженията.

Рейгън превръща маратона в спринт. Конфронтационният му стил, съчетан с една поемаща рискове дипломация, вероятно би бил работеща комбинация през първите години на Студената война, преди двете сфери на интерес да се консолидират, и веднага след смъртта на Сталин. Именно такъв стил предлага Чърчил при връщането си на власт през 1951 г. След като разделението на Европа е запечатано, а Съветският съюз все още се чувства уверен в силите си, опитът за силово налагане на споразумение почти неизбежно би довел до останър сблъсък и напрегнати отношения в Атлантическия съюз, чиито членове в мнозинството си не желаят ненужно напрежение. През 80-те години съветската стагнация отново прави тази настъпателна стратегия подходяща. Дали Рейгън осъзнава степента на разпадане на съветската воля за власт, или се получава съвпадение на целеустремеността му с добрия момент?

В крайна сметка все едно е дали Рейгън е действал инстинктивно или на базата на сериозни анализи. Студената война приключи поне отчасти заради натиска върху съветската система, оказван от администрацията на Рейгън. В края на управлението на Рейгън отношенията между Източна и Запада се завръщат към модела от периода на разведряването. Контролът на въоръженията отново е централна тема на преговорите между Източна и Запада, но с по-голямо ударение върху съкращаването на въоръженията и воля да бъдат отстранени цели категории оръжия. Съветският съюз е в отбранителна позиция при всички регионални конфликти, до голяма степен изгубил способността си да предизвиква смут. С намаляването на загрижеността за сигурността от двете страни на Атлантика надига глава национализмът независимо от съюзническите декларации за единство. Америка все повече разчита на базираните върху собствената ѝ територия и в морето оръжия, докато Европа търси различни политически подходи спрямо Изтока. В крайна сметка тези две отрицателни тенденции са изпреварени от разпадането на комунизма.

Най-радикална промяна претърпява начинът, по който се представя на американците политиката между Източна и Запада. Рейгън инстинктивно обвива грубата геостратегическа политика на Студената война с идеологическо кръстоносничество и утопични призови за мир, за да привлече и двете основни течения в американската външнополитическа мисъл: мисионерите и изолационистите, теолозите и психиатрите.

На практика Рейгън е по-близо до класическите модели на американското мислене от Никсън. Никсън не би нарекъл Съветския съюз „империя на зло“

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

то“, но и не би му поднесъл всичките си ядрени оръжия, както и не би хранил надежда да приключи Студената война с голямо помирение на еднократна лична среща със съветски ръководител. Идеологията на Рейгън го закриля всеки път, когато прави полуаполитички изявления, за които един либерален президент би бил разгнат на кръст. А ангажираността му с подобряването на отношенията между Изтока и Запада, особено по време на втория мандат, заедно с успехите омекотява войнствената му фразеология. Съмнително е дали Рейгън би могъл да продължи дълго по това опънато въже, ако Съветският съюз бе запазил състезателните си способности. Но вторият мандат на Рейгън съвпада с началото на разпадането на комунистическата система – процес, ускорен от политиката на неговата администрация.

Михаил Горбачов, шести наследник на Ленин, израства в държава, чиято сила и престиж са безпрецедентни. Обречен е да оглави разпадането на империя, построена с толкова кръв и богатства. През 1985 г. застава начело на ядрена свръхсила в състояние на икономически и социален упадък. През 1991 г. е свален от власт, съветската армия подкрепя съперника му Борис Елцин, комунистическата партия е обявена извън закона и империята, изградена с потоци кръв от Петър Велики и наследниците му, рухва.

През март 1985 г., когато Горбачов е избран за генерален секретар, този край би изглеждал фантастичен. Подобно на всичките си предшественици Горбачов вдъхва и страх, и надежда. Страх, защото е лидер на свръхсила, особено застрашителна поради енigmатичния стил на управлението си; надежда, защото новият генерален секретар може да поеме дългоочаквания курс към мир. Във всяка дума, произнесена от Горбачов, се търси знак за намаляване на напрежението; емоционално демократиите са готови да открият у Горбачов утрото на нова ера, както е било с всеки наследник на Сталин.

За пръв път тази вяра не се оказва напразно пожелание. Горбачов е от по-различно поколение в сравнение със съветските лидери, чийто дух е бил пречупен от Сталин. Липсва му тромавостта на всички предишни номенклатурчици. Високо интелигентен и любезен, той напомня някак абстрактните герои от руските романи на XIX век – космополит и провинциалист, интелигентен и не до край съсредоточен, проницателен и изпускащ основната дилема.

Външният свят почти доловимо въздъхва с облекчение. Най-сетне като че настъпва толкова очакваният и все неиздващ миг, когато съветската идеология ще се преобрази. Почти до 1991 г. Вашингтон смята Горбачов за незаменим партньор в изграждането на нов световен ред – до такава степен, че президентът Буш избира не особено подходящата трибуна на украинския парламент, за да възхвали качествата на съветския лидер и да обяви колко важно е Съветският съюз да запази целостта си. Задържането на Горбачов на власт става основна цел на западните политици, защото са убедени, че с всеки друг ще им е по-трудно. По време на странния, на пръв поглед антигорбачовски опит за преврат през август 1991 г. всички демократични лидери се обявяват в защита на

Дипломацията

„законната“ комунистическа конституция, по силата на която Горбачов е ставал президент.

Ала в голямата политика няма място за слабост дори ако жертвата не е основна причина за нея. Загадъчността на Горбачов е във връхната си точка, когато се появява в ролята на готов за диалог лидер на идеологически вражески, ядрено въоръжен Съветски съюз. Когато политиката му започва да изглежда по-скоро объркана, отколкото целенасочена, позицията на Горбачов започва да отслабва. Пет месеца след провалилия се комунистически преврат той е принуден да подаде оставка и е заменен с Елцин чрез процедури, също толкова „незаконни“, колкото онези, които са предизвикали гнева на Запада само пет месеца по-рано. И демокрациите бързат да изтъкнат в полза на Елцин същите аргументи, с които неотдавна са защитавали Горбачов. Пренебрегнат от външния свят, който доскоро го е възвеличавал, Горбачов се отправя към чистилището, отредено за държавниците, неуспели в преследването на цели, които надхвърлят възможностите им.

Въсъщност Горбачов извършва една от най-значителните революции на времето си. Той разрушава създадената специално за да вземе и да държи властта комунистическа партия, която е контролирала всяка страна на съветското битие. След себе си Горбачов оставя разпръснатите останки на една империя, изграждана с огромни усилия и жертви в продължение на векове. Организирани като независими държави, но изпълнени със страх от носталгията на Русия към някогашната империя, те се превръщат в нови елементи на нестабилност, заплашвани и от бившите си имперски господари, и от външните етнически групи – често руснаци, – които са се заселили в земите им през столетията руско господство. Горбачов не е и допускал, че нещата ще стигнат дотам. Той се е стремил към модернизация, не към свобода; опитвал е да направи комунистическата партия адекватна на реалностите на външния свят; вместо това предизвика рухване на системата, която го е създала и издигнала.

Обвиняван от собствения си народ за бедствието, станало по време на управлението му, забравен от демокрациите и притеснен от невъзможността да запази властта си, Горбачов не заслужава нито възторга, нито обуглаването, които последователно се изсипват върху него. Наследството му е грамада от неимоверни, може би неразрешими проблеми. Когато Горбачов идва на власт, размерите на съветското фиаско започват да се очертават. 40 години Студена война са изковали нещо като коалиция между почти всички индустритални страни срещу Съветския съюз. Бившият му съюзник Китай също е минал в противниковия лагер. Единствените останали съюзници са източноевропейските страни, заплашени от заложената в доктрината „Брежнев“ силова намеса, но те са по-скоро бреме за съветските ресурси, а не подкрепа. Авантуорите в Третия свят се оказват скъпоструващи и безкрайни. В Афганистан Съветският съюз преживява изпитанията на Америка във Виетнам, но голямата разлика е, че страната е до границите на огромната империя, а не в другия край на света. От Ангола до Никарагуа възраждаща се Америка превръща съветския експанзионизъм в поредица скъпоструващи безизходици или дискредитиращи провали, докато растящата стратегическа моќ на САЩ и особено Инициативата за стра-

КРАЯТ НА СТУДЕНТА ВОЙНА: РЕЙГЪН И ГОРБАЧОВ

тегическа отбрана се превръщат в технологично предизвикателство, на което изоставащата и запъхтяна съветска икономика не може да реагира. На Запад започва революцията на суперкомпютрите и новият съветски лидер наблюдава безнадеждното технологическо изоставане на страната си.

Въпреки крайния му провал Горбачов заслужава признание заради волята да погледне в очите дилемите на Съветския съюз. В началото той, изглежда, вярва, че ще съживи обществото, като прочисти комунистическата партия и въведе пазарни елементи в централизираното планово стопанство. При все че няма представа за мащабите на онова, с което се заема в родината си, Горбачов ясно разбира, че за да успее, му е нужен спокоен в международно отношение период. Това заключение не се различава особено от изводите на предшествениците му. Но докато през 50-те години Хрущчов вярва, че съветската икономика скоро ще надмине капиталистическата, Горбачов разбира, че на Съветския съюз ще му трябва много дълго време, за да достигне равнище на индустриалното производство, което дори бегло би могло да мине за конкуриращо капиталистическия свят.

За да спечели време и да поеме дъх, Горбачов започва сериозна преоценка на съветската външна политика. На XXVII партиен конгрес през 1986 г. марксистко-ленинската идеология почти е изхвърлена от употреба. Предишните периоди на мирно съвместно съществуване са били оправдавани като отсрочка, докато се преподреди балансът на силите, за да продължи класовата борба. Горбачов е първият съветски лидер, който изцяло отхвърля класовата борба и провъзгласява мирното съвместно съществуване за цел. Макар все така да изтъква идеологическите различия между Изтоха и Запада, според него надделява необходимостта от международно сътрудничество. А и съвместното съществуване вече не се възприема като интерлюдия преди неизбежния сблъсък, а като неотделима съставка от отношенията между комунистическия и капиталистическия свят. То вече не е неизбежен етап от пътя към бъдещата победа на комунизма, а принос за благото на цялото човечество.

Горбачов описва този нов подход в книгата си „Перестройка“:

Сигурно е, че различията ще се запазят. Но трябва ли да се бием заради тях? Няма ли да е по-правилно да се извисим над нещата, които ни разделят, в интерес на човечеството, в името на живота на Земята? Ние сме направили своя избор и предлагаме нови политически възгледи както чрез отговорни изявления, така и чрез конкретни стъпки и действия. Хората са уморени от напрежение и конфронтация. Те се стремят към един по-сигурен и стабилен свят, в който всеки ще запази собствените си философски, политически и идеологически възгледи и начина си на живот.⁽³⁵⁾

Две години преди това Горбачов вече намеква за тези виждания по време на пресконференцията в края на първата си среща с Рейгън през 1985 г.:

Днес международното положение се отличава с много важна характерна черта, която и ние, и Съединените щати трябва да вземем предвид във външната си политика. Ето какво имам предвид. В настоящата ситуация ние говорим не само

Дипломацията

за конфронтация между две социални системи, а и за избор между оцеляването и взаимното унищожение.⁽³⁶⁾

Неизбежно на ветераните на Студената война отначало им е трудно да оценят доколко подходът на Горбачов стига по-надълбоко в сравнение с предишните периоди на мирно съвместно съществуване. В началото на 1987 г. се срещнаха в мрачната сграда на ЦК в Москва с Анатолий Добринин, тогава завеждащ Международния отдел на Централния комитет (дължност, донякъде съответстваща на съветника по националната сигурност в Белия дом). Добринин се изказа толкова подигравателно за подкрепяното от Москва афганистанско правителство, че го попитах дали доктрината „Брежнев“ е все още в сила. Той побърза да отговори: „Какво ви кара да мислите, че правителството в Кабул е комунистическо?“

Когато съобщих във Вашингтон, че този коментар подсказва готовност на Съветите да се отърват от своите марионетки в Афганистан, всеобщата реакция бе, че Добринин се е увлякъл от желание да достави удоволствие на стар приятел – качество, което бях пропуснал да забележа в почти 10-годишните си отношения със съветския рупор в неофициалната връзка. За момента този скептицизъм можеше да се оправдае, защото теоретичните нововъведения на Горбачов във външната политика още не бяха добили видимо практическо изражение. Съветските ръководители описваха новите си доктрини като метод, чрез който „ще лишат Запада от враг“, т. е. ще отслабят единството му. „Новото мислене“, което Горбачов обявява през ноември 1987 г., „започва да си проправя път в международните дела, разрушавайки стереотипите на антисъветизма и подозрителността спрямо нашите инициативи и действия“⁽³⁷⁾. Съветската тактика в преговорите за контрол на въоръженията преповтаря тактическите хватки от първите години на Никъновото управление – всевъзможни опити да се възпрепятстват отбранителните системи, за да остане непроменена заплахата от нападение.

Правителството на една свръхсила напомня за тежките стотици хиляди тонове супертанкери, които се нуждаят от огромно пространство, за да направят завой. Лидерите ѝ трябва да балансират между впечатлението, което се стремят да оставят у останалия свят, и нагласата на собствената им бюрокрация. Правителствените ръководители са упълномощени да определят посоката на политиката; правителственият бюрократичен апарат трябва да изтълкува какво точно имат наум шефовете му. А на държавните ръководители почти винаги не им достига време или персонал, за да контролират в подробности всекидневното изпълнение на директивите. Иронията е в това, че колкото по-голяма и по-сложна е бюрократичната машина, толкова по-често става така. И в много по-гъвкави системи от съветската политическите промени често лазят със скороността на ледник.

С течение на времето измененията от новата доктрина на Горбачов вече няма как да бъдат заобикаляни дори от моделираната почти 30 години от външния министър Громико бюрокрация. „Новото мислене“ на Горбачов далеч надхвърля нагаждането на традиционната съветска политика към новите реалности; то

просто разрушава интелектуалните опори на дотогавашната съветска външна политика. Заменяйки концепцията за класовата борба с уилсънианската теза за глобалната взаимозависимост, Горбачов рисува свят на съвместими интереси и подразбираща се хармония, с което напълно отхвърля установената ленинистка доктрина и историческият марксизъм.

Сривът на идеологията не само лишава външната политика на Съветския съюз от историческите ѝ убеждения и дух, а и увеличава трудностите на положението. Към средата на 80-те години съветските политици се озовават пред проблеми, които поотделно не са неразрешими, но, взети заедно, съставляват непреодолима програма. Това са отношенията със западните демократии, отношенията с Китай, връзките с източноевропейските сателити, надпреварата във въоръжаването и стагнацията на икономическата и политическата система в страната.

Първите ходове на Горбачов не се различават от стандартния съветски подход след смъртта на Сталин – опит да се намали напрежението чрез разведряване на атмосферата или поне чрез стъпки, които в миналото не са довеждали до нещо друго. На 9 септември 1985 г. списание *Time* публикува интервю с Горбачов, в което той излага представата си за мирното съвместно съществуване:

Питате ме кое е най-важното за съветско-американските отношения. Според мен това е неоспоримият факт, че независимо дали се харесваме, или не, ние можем да оцелеем или да загинем само заедно. Принципният въпрос, на който трябва да отговорим, е дали най-сетне сме готови да признаем, че не съществува друг начин, освен да живеем в разбирателство, и дали сме готови да променим войнственото си мислене и поведение в миролюбиво.⁽³⁸⁾

Дileматата на Горбачов е в това, че, от една страна, изявленията му се разглеждат в контекста на онова, което Маленков и Хрущцов са говорили 30 години преди това, а, от друга, са прекалено общи, за да предизвикат конкретен отклик. Без предложение за политическо договаряне Горбачов се самоуплита в ортодоксията на две десетилетия, през които дипломатическите отношения между Източна и Запада се идентифицират с контрола на въоръженията.

Контролът на въоръженията се е превърнал в абстрактна материя, толкова езотерична в подробностите си, че и при най-добри намерения трябват години за изясняването ѝ. Но Съветският съюз се нуждае незабавно от гълтка въздух – не просто от напрежението, а от икономическия натиск и особено от надпреварата във въоръжаването. Няма никаква надежда отдихът да се постигне чрез трудоемките процедури за установяване на тавани, сравняване на несравними системи, договаряне на неясни процедури за проверки и неколкогодишното им прилагане. Преговорите за контрола на въоръженията се превръщат в средство за оказване на натиск върху разклатената съветска система – още по-ефикасни тъкмо защото не са били замислени с тази цел.

Последната възможност на Горбачов е бързо преустановяване на надпреварата във въоръжаването или поне увеличаване на напрежението в НАТО, което

Дипломацията

се опитва да постигне в Рейкявик през 1986 г. Но той, изглежда, както и Хрушчов преди четвърт век, е разпнат на кръст между ястребите и гълъбите. Навярно е осъзнавал уязвимостта на американската позиция при преговорите и е бил наясно със собствените си императиви. Но военните му съветници вероятно са го предупредили, че ако се съгласи да демонтира всичките си ракети, докато продължава разработката на ИСО, някоя бъдеща американска администрация може да наруши споразумението и да постигне решително преимущество над силно намаления или дори напълно унищожения в най-лошия случай съветски ракетен потенциал. Технически това е вярно, но не по-малко вярно е, че Конгресът почти със сигурност би отказал да финансира ИСО, ако едно споразумение на базата на формулите от Рейкявик доведе до премахване на всички съществуващи ракети. А и това мнение пренебрегва ползата, която Съветският съюз би извлякъл от споровете, в които формулатата от Рейкявик почти неизбежно ще вика Съединените щати и останалите ядрени държави.

Поколенията са винаги склонни да приписват вината за провалите на личностите, а не на обстоятелствата. Външната политика на Горбачов – особено за контрола на въоръженията – е прецизно осъвременяване на следвоянната съветска стратегия. Нейната цел е била неядрана Германия и създаване на условия за по-национална германска политика на две основания: първо, че Америка няма да е склонна да поеме риска от ядрена война заради страна, която отхвърля рисковете на ядрената стратегия в от branата си и, второ, че Германия може да бъде изкушена да бъде подтикната към разтоварване от ядрени оръжия с даването на някакъв особен статут.

Горбачов предлага механизъм за отслабването на Атлантическия съюз в своя реч пред Съвета на Европа през 1989 г., когато излага идеята си за общ европейски дом – не съвсем ясна структура, простираща се от Банкувър до Владивосток, в която всеки ще е съюзник на всеки, а смисълът на НАТО се размира напълно. Но на Горбачов му липсва време – основната предпоставка, за да може политиката му да съзре. Единствено рязка промяна би му дала възможност да преподреди приоритетите си. След Рейкявик обаче той е принуден да се върне към времеядния дипломатически процес за 50-процентно съкращаване на стратегическите сили и нулев вариант за ракетите със среден радиус на действие, който ще отнеме години и не е решение за най-серииозния му проблем – изцеждането на съветските жизнени сили от надпреварата във въоръжаването.

Към декември 1988 г. Горбачов се отказва от дългосрочните придобивки, от които го е деляло съвсем малко, и се завръща към едностранните съкращения в съветските въоръжени сили. В прочутата си реч пред ООН на 7 декември обявява едностранни съкращения на 500 000 военнослужещи и 10 000 танка, половината от които са насочени срещу НАТО. Останалата част от разположените в Централна Европа военни ще бъдат реорганизирани за чисто отбранителни цели. В стремеж да успокои Китай Горбачов обявява и изтегляне на „поголямата част“ от съветските войски в Монголия. Изрично се подчертава, че съкращенията са „едностранни“, въпреки че Горбачов допълва с нотка на оплакване: „Надяваме се, че Съединените щати и Европа също ще предприемат някои стъпки.“⁽³⁹⁾

КРАЯТ НА СТУДЕНТА ВОЙНА: РЕЙГЪН И ГОРБАЧОВ

Говорителят на Горбачов Генадий Герасимов обяснява основните причини за това решение по следния начин: „Най-сетне слагаме край на безкрайно повтарящия мит за съветската заплаха, за заплаха от Варшавския договор, за нападение срещу Европа.“⁽⁴⁰⁾ Ала едностранини съкращения с подобен машаб означават или изключителна самоувереност, или огромна слабост. В този момент Съветският съюз не може да се похвали със самоувереност. Подобен жест, немислим през всеки друг миг от последните 50 години, окончателно потвърждава първоначалната версия на Кенановата теория на възпирането: Америка е изградила позиции на силата, а Съветският съюз се разпада отвътре.

Държавниците се нуждаят колкото от точни оценки, толкова и от късмет. Съдбата просто не иска да се усмихне на Михаил Горбачов. В деня, когато произнася заредената си с драматизъм реч пред ООН, той трябва да прекъсне визитата си и да се върне в Съветския съюз. Армения е разтърсена от унищожително земетресение и съобщенията за това ужасяващо събитие изместяват от първите страници на вестниците новината за драматичния отказ от надпреварата във въоръжаването.

На китайския фронт не се водят никакви преговори за контрол на въоръженията, нито пък Бейджин проявява някакъв интерес към тях. Китайците провеждат старомодна дипломация и отъждествяват намаляването на напрежението с никакви политически споразумения. Горбачов започва отварянето си към Бейджин с предложение за преговори, които да подобрят двустранните отношения. „Бих искал да заявя, че Съветският съюз е готов по всяко време и на всяко равнище да обсъди с Китай допълнителни мерки за създаване на добросъседска атмосфера – казва той във Владивосток през юни 1986 г. – Надяваме се, че границата, която ни дели (бих предпочел да кажа, която ни свързва), скоро ще се превърне в линия на мира и приятелството.“⁽⁴¹⁾

Но в Бейджин няма „психиатрична“ дипломатическа школа, готова да приеме смяната на тона. Китайските ръководители поставят три условия за подобряване на отношенията: край на виетнамската окупация на Камбоджа, изтегляне на съветските части от Афганистан и от китайско-съветската граница. Тези изисквания не могат да бъдат изпълнени бързо. Трябва първо да се приемат от съветското ръководство, после да се водят продължителни преговори. На Горбачов му трябват почти три години, докато постига достатъчен напредък в изпълнението на китайските условия и убеждава непреклонните ръководители от Бейджин да го поканят, за да обсъдят цялостно подобряване на отношенията.

Лошият късмет още веднъж изиграва номер на Горбачов. Когато през май 1989 г. пристига в Бейджин, студентските вълнения на площад Тянънмън са в разгара си; церемонията по посрещането му е прекъсвана от лозунги срещу домакините му. Виковете на протестиращите се чуват в залата за преговори във Великия народен дворец. Световното внимание се фокусира не върху отношенията между Бейджин и Москва, а върху борбата на китайското ръководство да запази властта си. Ходът на събитията още веднъж изпреварва опитите на Горбачов да изглади противоречията.

С какъвто и проблем да се захване, Горбачов се натъква на една и съща дилема. С идването си на власт се изправя пред неспокойствието в Полша, къ-

Дипломацията

дето след 1980 г. „Солидарност“ се превръща във все по-силен фактор. Забранена от генерал Ярузелски през 1981 г., организацията възкръсва като политическа сила, с която и Ярузелски вече не може да не се съобразява. В Чехословакия, Унгария и Източна Германия върховенството на комунистическите партии е оспорвано от групи, настояващи за повече свобода в духа на Третата коалиция от Споразуменията в Хелзинки. Периодичните срещи на Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа поддържат жив този проблем.

Комунистическите управници в Източна Европа изпадат в неразрешими затруднения. За да преустановят вътрешния натиск, те трябва да провеждат по-национално насочена политика, която на свой ред ги тласка към провъзгласяване на независимост от Москва. Но тъй като собствените им народи ги смятат за оръдия на Кремъл, националистическата външна политика не е достатъчна, за да успокои поданиците им. Комунистическите лидери се оказват задължени да компенсират липсата на доверие в себе си с демократизиране на вътрешните структури. Бързо става ясно, че комунистическата партия – дори и там, където продължава да контролира медиите – не е пригодена за демократични отношения, тъй като е инструмент за завоюване на властта и за управление на малцинството. Комунистите умеят да управляват с тайна полиция, но не и с тайно гласуване. Така комунистическите управници на Източна Европа са хванати в порочен кръг. Колкото по-националистическа става политиката им, толкова по-настойчиви са исканията за демократизация; колкото повече се разширява демократизацията, толкова повече се засилва натисъкът за свалянето им от власт.

Съветските затруднения са още по-големи. Съгласно доктрина „Брежнев“ Кремъл трябва да потуши бунта, зараждащ се в сателитната орбита. Но Горбачов не само е неподходящ за подобна роля по темперамент, а и би провалил цялата си външна политика. Потушаването на вълненията в Източна Европа би заздравило НАТО и китайско-американската коалиция *de facto*, би засилило надпреварата във въоръжаването. Горбачов все по-недвусмислено се изправя пред вероятността от политическо самоубийство или бавна ерозия на политическата си сила.

Той се опитва да противодейства със засилване на либерализацията. 10 години по-рано това би могло да има успех; в края на 80-те години Горбачов просто не е в състояние да обуздае напиращите сили. Управлението му е по-степенен отказ от доктрина „Брежнев“. В Унгария властта вземат либерално настроени комунисти; на Ярузелски е позволено да поведе диалог със „Солидарност“. През юли 1989 г. в реч пред Съвета на Европа Горбачов се отказва не само от доктрина „Брежнев“, но и от самата сателитна орбита, отхвърляйки „сферите на влияние“:

Социалният и политическият ред в една или друга страна са се променяли в миналото и могат да се променят и в бъдеще. Но тази промяна е изключително право на народа на тази страна и е негов избор... Всяка намеса във вътрешните работи и всеки опит да се ограничи суверенитетът на държавите – приятелски, съюзници или други – са недопустими... Време е да положим в архивите постулатите от времето на Студената война, когато Европа бе смятана за аrena на конфронтация, разделена на сфери на влияние.⁽⁴²⁾

КРАЯТ НА СТУДЕНТА ВОЙНА: РЕЙГЪН И ГОРБАЧОВ

Цената за поддържането на сателитна орбита е станала непосилна. Дори речта пред Съвета на Европа звуци доста уклончиво, въпреки че според историческите съветски стандарти е достатъчно недвусмислена. През октомври 1989 г., по време на посещение във Финландия, Горбачов безапелационно отхвърля доктрина „Брежнев“. Говорителят му Герасимов се шегува с пресата, като казва, че спрямо Източна Европа Москва е възприела доктрината „Синатра“. „Нали знаете песента на Франк Синатра „Вървя по пътя си“? Унгария и Полша тръгнаха по пътя си.“⁽⁴³⁾

Твърде късно е да се спасяват източноевропейските комунисти, а дори и съветските. Горбачовото залагане на либерализацията пропада. Комунистическата партия започва да губи монолитния си характер и да се деморализира. Става ясно, че либерализацията е несъвместима с комунистическото управление – комунистите не могат да се превърнат в демократи, без да престанат да са комунисти: уравнение, което Горбачов за разлика от Елицин така и не проумява.

Пак през октомври 1989 г. Горбачов посещава Берлин, за да присъства на тържествата по случай 40-ата годишнина от създаването на Германската демократична република и да се опита да убеди сталинисткия ѝ лидер Ерих Хонекер да следва реформаторска политика. Както личи от речта му, не е и подозирал, че това ще е последното такова честване, иначе едва ли би отишъл:

Непрекъснато ни призовават да премахнем това или онова разделение. Често чуваме: „Съветският съюз да премахне Берлинската стена и ще повърваме в миролюбивите му намерения.“

Ние не идеализираме реда, наложен на Европа, но факт е, че досега признаването на следвоенната действителност осигуряваше мир на континента. Всеки път, когато Западът се е опитвал да прекрои следвоенната карта на Европа, се е стигало до влошаване на международното положение.⁽⁴⁴⁾

Само 4 седмици по-късно Берлинската стена пада, а след около 10 месеца Горбачов дава съгласието си обединена Германия да стане част от НАТО. Паднали са всички комунистически правителства в бившата сателитна орбита, Варшавският договор престава да съществува. Ялтенското споразумение е забравено. Историята разобличава като пълна безсмыслица самохвалствата на Хрущчов, че комунизмът ще погребе капитализма. Съветският съюз, който в продължение на 40 години се е напътал да подкопае западното единство със заплахи и натиск, е принуден да моли настоятелно за добра воля от страна на Запада, защото се нуждае от помощта му много по-остро, отколкото от сателитната си орбита. На 14 юли 1989 г. Горбачов призовава държавните глави на индустрискилните демокрации на среща на Г-7:

Нашата перестройка е неделима от политиката, целяща пълноправното ни участие в световната икономика. Светът само може да спечели от отварянето на един толкова обширен пазар, като Съветския съюз.⁽⁴⁵⁾

Горбачов залага всичко на две предположения: че либерализацията ще модернизира Съветския съюз и че с нея Съветският съюз ще запази международната

Дипломацията

си позиция на велика сила. Не се събъдва нито едно от двете и вътрешната база се срutta също толкова безславно, колкото сателитната орбита.

Гръцкият философ и математик Архимед е казал: „Дайте ми опорна точка и аз ще преместя Земята.“ Революциите изяждат децата си, защото революционерите рядко осъзнават, че след определена степен за обществения разпад не остава никаква опорна точка, от която да се влияе. Горбачов тръгва с убеждение, че реформираната комунистическа партия може да поведе съветското общество в съвременния свят. Той не желае да приеме, че комунизмът е проблемът, а не решението. Две поколения подред комунистическата партия е потискала независимата мисъл и е унишожавала индивидуалната инициатива. Към 1990 г. плановото стопанство е мумифицирано, а различните организации, създадени, за да контролират всеки аспект от живота, склучват пактове за ненападение с групите, които трябва да контролират. Дисциплината се е превърнала в рутина и опитът на Горбачов да либерализира инициативата отваря пътя към хаоса.

Проблемите на Горбачов започват на най-ниско равнище при опита да се повиши производителността и да се въведат някои елементи на пазарното стопанство. Почти веднага става ясно, че в плановото стопанство липсват всяка каква отговорност и отчетност, оттам и основната предпоставка за съществуването на ефективна икономика. Сталинистката теория обявява върховенството на централизирания план, но действителността е доста различна. Така нареченият „план“ всъщност е широкоразпрострян заговор между грамадните бюрократични машини за спечелване на доверието и измама на централната власт. Отговарящите за производството началници, натоварените с разпределението на министерства и плановиците, които уж трябва да издават наредления, играят на сляпо, защото нямат и най-малката представа, какво се търси, не могат и да нагодят създадените вече производствени програми към обективните обстоятелства. В резултат всяка единица в системата си поставя минимални цели и прикрива неуспехите си, спогаждайки се с други единици зад гърба на официално централизираната машина. От всички страни се работи срещу нововъведенията и това не може да се коригира, защото за предполагаемите лидери е почти невъзможно да научат истинското състояние на нещата. Съветският съюз се е завърнал към ранните години на руската държава, превърнал се е в огромно потемкинско село.

Опитите за реформи се провалят под тежестта на статуквото, както става с Хрущцов и по-късно с Косигин. Тъй като най-малко 25 % от бюджета отива за субсидиране на цените, не съществува обективна преценка за ефикасността или за развитието на икономическото търсене. С преобладаването на разпределенето над покупката корупцията се превръща в единствено проявление на пазара.

Горбачов си дава сметка за стагнацията, но му липсват както въображение, така и умение да разчупи вродената закостенялост. Освен това с времето разните надзораващи органи на системата са се превърнали в част от проблема. Някогашно оръдие на революцията, в рамките на установената комунистическа система партията няма друга функция, освен да контролира нещо, което не разбира, и да разрешава проблема, спогаждайки се с онези, които трябва да

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

контролира. Комунистическият елит се е превърнал в привилегирана каста от мандарини: на теория отговарящ за праволинейността на нацията, той се е посветил на опазването на придобивките си.

Горбачов основава реформаторската си програма на два елемента: перестройка (преструктуриране), за да спечели подкрепата на новите технократи, и гласност (политическа либерализация), за да привлече изтерзаната от десетилетия интелигенция. Но при липсата на институции, които да канализират свободата на словото и да създадат условия за истински обществен дебат, гласността се обръща срещу себе си. И понеже няма свободни ресурси без запазените за военната машина, условията на живот не се подобряват. По този начин Горбачов постепенно се лишава от институционална подкрепа, без да се сдобие с по-широка обществена опора. Постепенно гласността се сблъскава с перестройката. Дори обвиненията към предишните ръководители отслабват. През 1989 г. един от младите членове на екипа на Горбачов, който ме придружаваше до Кремъл, ми каза: „Всичко това означава, че всеки съветски гражданин над 25-годишна възраст е прекарал живота си напразно.“

Единствените групи, които са наясно с необходимостта от реформи – без, разбира се, да са готови да приемат средствата за лечение, – са службите за сигурност. От разузнавателния си апарат КГБ знае в каква огромна степен е изостанал Съветският съюз в техническото си съревнование със Запада. Професионално задължение на въоръжените сили е да определят капацитета на основния противник. Осъзнаването на проблема обаче не означава разрешаването му. Службите за сигурност до голяма степен споделят раздвоението на Горбачов. КГБ е готов да подкрепи гласността – политическата либерализация, – доколкото не подкопава гражданская дисциплина; военният комплекс приема перестройката – икономическото преструктуриране, – докато Горбачов не се опита да изцеди ресурси за модернизационната си програма със съкращаване на въоръжените сили.

Първата инстинктивна реакция на Горбачов – да превърне комунистическата партия в инструмент на реформите – претърпява пълно поражение, препътайки се във вкоренените интереси; следващият му ход – отслабване на комунистическите структури, но без да ги разрушит – подрива основния инструмент на съветското управление. Горбачов предприема две стъпки: извества центъра на властта си извън партията в паралелната правителствена структура на властта и поощрява местната и регионалната автономия.

И в двата случая преценката му е погрешна. След Ленин комунистическата партия е единственото политическо тяло. Правителството е изпълнителен орган, който провежда, но не чертае политиката. Възлов винаги е бил постът на генералният секретар на комунистическата партия; от Ленин до Брежнев комунистическият лидер рядко е заемал длъжност в правителството. Амбициозните и предприемчивите се насочват към комунистическата иерархия; правителствените структури привличат администратори без политически нюхи и желание за политическо планиране. Като прехвърля базата си от комунистическата партия към правителствената съставка на съветската система, Горбачов поверява революцията си на армия от чиновници.

Дипломацията

Поощряването на регионалната автономия също води до задълнена улица. Той открива, че е невъзможно да съвмести желанието да създаде популярна алтернатива на комунизма с ленинското си недоверие към народната воля. Предложена е система от предимно местни избори, от които са изключени националните партии, с изключение на комунистическата. Но когато за пръв път в руската история местната и регионалната изгълнителна власт могат да бъдат избирани от народа, империята плаща с лихвите за историческите си грешкове. В продължение на 300 години Русия е присъединяла националности от Европа, Азия и Близкия изток, без да успее да ги приобщи към управляващия център. Не е за учудване, че повечето новоизбрани неруски правителства, обхващащи почти половината от съветското население, започват да се опълчват срещу историческите си господари.

На Горбачов му липсват сигурни поддръжници. Той изправя срещу себе си разклонената мрежа от запазени интереси, характерна за ленинската държава, а не съумява да привлече нови съюзници, защото не предлага жизнена алтернатива на комунизма и на централизираната държавна система. Макар и през начниците на нехуманната социална система, Горбачов вижда точно проблемите на обществото си, но решаването им не е по силите му. Подобно на човек, попаднал в затворено помещение с абсолютно прозрачни и нечупливи прозорци, той може да наблюдава външния свят, но условията в помещението не му позволяват да разбере какво точно вижда.

Колкото повече продължават перестройката и гласността, толкова по-изолиран и неуверен е Горбачов. Първия път, когато го срещнах в началото на 1987 г., беше жизнерадостен и изльчваше увереност, че започнатият кърпеж ще възвърне на страната му способността да завоюва превъзходство. Година по-късно вече не бе толкова сигурен. „При всички положения – каза той – Съветският съюз вече няма да бъде същият“: твърде двусмислено обобщение на такъв херкулесов опит. В началото на 1989 г. ми каза, че още през 70-те години двамата с Шеварднадзе стигнали до извода, че комунистическата система трябва да се промени от горе до долу. Попитах го как е стигнал до подобен извод, след като е комунист. „Не беше трудно да се разбере кое е погрешно – отвърна Горбачов. – Трудното беше да се каже кое е правилното.“

Горбачов така и не намери отговора. През последната година от управлението си той беше човек, попаднал в кошмар, който вижда наближаващата катастрофа, но е неспособен да я отклони или да я избегне. Обикновено целта на отстъпките е да се създаде преграда пред нещо, смятано за особено ценно. Горбачов постигна обратното. Всяка колеблива нова реформа се оказваща половинчата мярка и ускоряваща съветския упадък. Всяка отстъпка ставаше предпоставка за следваща отстъпка. Към 1990 г. прибалтийските републики се откъснаха и Съветският съюз започна да се разпада. Най-голямата ирония бе, че основният съперник на Горбачов се включи в започнатото разпадане на създаваната в продължение на три века руска империя, за да свали самия Горбачов. Като президент на Русия Елцин обяви независимостта на Русия (от което следваща независимост и за останалите републики), като така премахна Съветския съюз и с него поста президент на Съветския съюз. Горбачов разбираше проб-

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

лемите си, но действащите едновременно прибръзано и бавно: прибръзано за търпимостта на системата и бавно, за да може да спре разпадането ѝ.

През 80-те години и двете свръхсили се нуждаят от време за възстановяване. Политиката на Рейгън освободи енергията на американското общество; политиката на Горбачов извади наяве недостатъците на руското. Проблемите на Америка можеха да се решат с промяна в политиката; в Съветския съюз реформите доведоха до разрастваща се криза на системата.

Към 1991 г. демокрациите вече са спечелили Студената война. Но те току-що са постигнали нещо, което са смятали за непостижимо, когато изначалният спор за Студената война избухва с нова сила. Наистина ли Съветският съюз е представлявал заплаха? Нямало ли е да се провали и без усилията на Студената война? Дали Студената война не е била дело на изнервени политици, които са нарушили съществуващата хармония в световния ред?

През януари 1990 г. списание *Time* обявява Горбачов за „мъж на десетилетие“ и по този случай публикува статия, чийто основен смисъл е в подкрепа на горната теза. „Гъльбите в големия дебат през последните 40 години през цялото време са били прави“ – твърди авторът.⁽⁴⁶⁾ Съветската империя никога не е била истинска заплаха. Американската политика или е била необоснована, или е забавила съветския крах. Политиката, водена от демокрациите в продължение на 40 години, не заслужава особена похвала, дори и заради промените в съветската външна политика. И щом нищо не е било постигнато, а събитията са се развили от само себе си, не може да се направи никакво заключение от краха на съветската империя – най-вече за необходимост от американски ангажимент в създаването на новия световен ред, по необходимост изплуваш след края на Студената война. Американските дебати са описали пълен кръг. Пак се стига до старата омайваща песен на американския изолационизъм: всъщност Америка не е спечелила Студената война, а я е загубил Съветският съюз; следователно 40-годишните усилия са били излишни, защото изходът щеше да е същият и дори по-благоприятен, ако Америка бе оставила събитията да се развиват на самотек.

Друга версия на същите разсъждения гласи, че ако наистина е имало Студената война и тя наистина е била спечелена, победата принадлежи на идеята за демокрация, която е щяла да надделее независимо от геостратегическите стъпки в конфликта между Изтока и Запада. Двете версии са варианти на ескейпизма. Политическата демокрация и идеята за свобода несъмнено са сборната точка на недоволните, особено в Източна Европа. Репресиите срещу вървящите стават все по-трудни с нарастващото деморализиране на управляващите групи. Но на първо място деморализацията е причинена от застоя на системата и разтящото оствързане от страна на комунистическия елит – колкото по-високо поставен, толкова по-няясно с фактите, – че системата губи борбата, обявена за крайна цел на дългата и брутална история. В най-добрия случай това е проблемът с кокошката и яйцето. Демократичната идея обединява съпротивата срещу комунизма, но сама не е в състояние да победи бързо без провала на комунистическата външна политика и в крайна сметка – на комунистическото общество.

Дипломацията

Така поне смятат марксистките интерпретатори на международните отношения, свикнали да анализират „съотношението на силите“, и затова им е много по-лесно да откриват причините за съветския провал от американските наблюдатели. През 1989 г. професорът марксист от Лондонския икономически институт Фред Халидей стига до извода, че балансът на силите се е наклонил в полза на Америка.⁽⁴⁷⁾ Халидей смята това за трагедия, но за разлика от онези самоизтезаващи се американци, които не вярват в страната си или в лидерите ѝ, признава, че най-значителната промяна в международната политика е настала по време на управлението на Рейгън. Америка е успяла дотолкова да повиши цената на съветските ангажименти в Третия свет, че в главата, сполучливо озаглавена „Социализмът в защита“, Халидей вижда в „новото мислене“ на Горбачов опит да се отслаби американският натиск.

Най-убедителните доказателства в този дух идват от съветски източници. В началото на 1988 г. съветските учени започват да признават отговорността на Съветския съюз за провала на разведряването. Показвайки значително по-точно разбиране за предпоставките на разведряването в сравнение с мнозина американски критици, съветските коментатори изтъкват, че разведряването е пътят, по който Вашингтон е отклонявал Москва от желанието да предизвика военното и политическото статукво. Нарушаването на това негласно споразумение със стремеж към едностранни завоевания от страна на Брежнев води до реакцията от периода на Рейгън, която се оказва непосилна за Съветския съюз.

Един от най-ранните и най-интересни „ревизионистки“ съветски коментари е на Вячеслав Даしずев, професор в Института по икономика на световната социалистическа система. В своя статия в *Литературная газета* от 18 май 1988 г.⁽⁴⁸⁾ Дашицев пише, че историческите „грешни преценки и некомпетентният подход на Брежневото ръководство“ са обединили всички останали световни сили в коалиция срещу Съветския съюз и са предизвикали надпревара във въоръжаването, на която Съветският съюз не е можел да издържи. Традиционната съветска политика на откъснатост от световната общност, придружена от стремеж за подкопаването ѝ, трябва да бъде изоставена. Дашицев заявява:

...в очите на Запада съветското ръководство активно използва разведряването, за да увеличи и да засили въоръжените си сили, като се стреми към военен паритет със Съединените щати и с всички противникови страни като цяло – безпрецедентен исторически факт. Парализирани от виетнамската катастрофа, Съединените щати са чувствителни към разпростирането на съветското влияние в Африка, в Средния изток и в други райони.

...Ефектът на „рикошета“ изключително влоши положението на Съветския съюз във външнополитическо и икономическо отношение. Срещу него се обявиха всички големи световни сили – Съединените щати, Великобритания, Франция, Федералната република, Италия, Япония, Канада и Китай. Съпротивата срещу техния многократно превъзходящ потенциал опасно надхвърляше възможностите на СССР.⁽⁴⁹⁾

В словото си от 25 юли 1988 г. на среща в съветското Външно министерство съветският външен министър Едуард Шеварднадзе застъпва същото станови-

ще.⁽⁵⁰⁾ Той изброява такива съветски грешки, като афганистанското фиаско, враждата с Китай, дългогодишното подценяване на Европейската общност, скъпоструващата надпревара във въоръжаването, напускането на Женевските преговори за контрол на въоръженията в периода 1983-1984 г., съветското решение да се разположат СС-20 и отбранителната доктрина, според която Съветският съюз трябва да бъде силен колкото всяка възможна коалиция от противници. С други думи, Шеварднадзе критикува почти всичко, направено от Съветския съюз в продължение на 25 години. Това е имплицитно признание, че политиката на Запада е въздействала силно върху Съветския съюз, защото без санкциите срещу авантюризма от страна на демократичните съветската политика щеше да бъде описана като успешна, а не като нуждаща се от преоценка.

Краят на Студената война, към който са се стремили 8 администрации, изльчени и от двете политически партии, е почти такъв, какъвто си го представя Джордж Кенан през 1947 г. Независимо от отстъпчивостта на Запада съветската система се е нуждаела от приizraka на постоянен външен враг, за да оправдае страданията, на които подлага собствения си народ, и да поддържа въоръжените сили и апарата за сигурност – стълбовете на управлението ѝ. Когато под натиска на натрупващото се западно противодействие, достигнало кулминацијата си по времето на Рейгън, XXVII конгрес на КПСС променя официалната доктрина от съвместно съществуване към взаимозависимост, изчезва моралната база за репресии вътре в СССР. И става ясно, както е предвидил Кенан, че Съветският съюз, чито управлявани със строга дисциплина граждани не могат лесно да преминат към компромиси и взаимни отстъпки, от едно от най-силните бързо ще се превърне в „едно от най-слабите и будещи съжаление общества“⁽⁵¹⁾.

Както отбелязахме, с течение на времето Кенан започва да смята, че политиката му на възпиране е била свръхмилитаризирана. Една по-точна оценка е, че както винаги Америка се е клатушкала между прекаленото разчитане на военната стратегия и емоционалната убеденост в покръстването на противника. Аз също съм бил критичен към множество конкретни политически линии, следвани като част от възпирането. И все пак общата посока на американската политика бе забележително далновидна и забележително постоянна при смените на администрациите и при удивителното разнообразие от политически личности.

Ако Америка не бе организирала съпротивата, когато самоуверената комунистическа империя се държеше така, сякаш е вълната на бъдещето, и убеждаваше в това лидерите и народите по света, комунистическите партии, най-масовите в следвоенна Европа, можеха да вземат връх. Поредицата кризи по повод Берлин не би могла да бъде удържана, последвана вероятно от много други. Използвайки виетнамската травма на Америка, Кремъл изпрати съюзнически сили в Африка и собствени войски в Афганистан. Той би бил много по-агресивен, ако Америка не защитаваше световния баланс на силите и не помагаше за изграждането на демократични общества. Това, че Америка не възприемаше ролята си в светлината на баланса на силите, увеличи страданията ѝ и усложни процеса, но и породи безprecedентна отдаленост и съзидателност. Не

Дипломацията

се промени с нещо и фактът, че тъкмо Америка запази глобалното равновесие и следователно мира в света.

Разбира се, победата в Студената война не е постижение на една администрация. Тя дойде в резултат на 40 години обединени усилия на двете американски политически сили, както и на 70 години закостеняване на комунизма. Явленето Рейгън се роди от съчетанието между личност и възможности. 10 години по-рано той би бил твърде войнствен, 10 години по-късно – твърде едностраничв. Сливането на идеологическата войнственост, сплотила американците, с дипломатическата гъвкавост, която консерваторите не биха простили на друг президент, бе необходимата комбинация във времето на съветската слабост и надигащи се съмнения.

Но външната политика на Рейгън е по-скоро блъскав залез, отколкото утрото на нова ера. Студената война бе скроена почти по мярката на американските предубеждения. Съществуващите мощно идеологическо предизвикателство, поражащо универсални, но и доста опростенчески максими, приложими към повечето световни проблеми. Налице беше също явна и постоянна военна заплаха с несъмнен източник. И при това положение несгодите на Америка – от Суец до Виетнам – произтичат от прилагането на универсални принципи към конкретни случаи, които не се поддават безболезнено.

В периода след края на Студената война в света няма сериозно идеологическо предизвикателство или геостратегическа конфронтация – поне докато пиша тази книга. Почти всички ситуации са строго специфични случаи. Американската външна политика е черпила от представата за изключителност, вдъхнала на Съединените щати силата да победят в Студената война. Но в много-полюсния свят през ХХI век ще трябва да се води много по- внимателна политика. Америка най-сетне ще е принудена да се изправи пред предизвикателството, което е успявала да избегне почти през цялата си история, и да си отговори на въпроса, дали традиционната ѝ представа за себе си като за фар или за кръстоносец все още чертае възможности, или ги ограничава: дали, накратко казано, не е наложително да определи националните си интереси.

ГЛАВА XXXI

Новият световен ред: повторен поглед

В началото на последното десетилетие от XX век уилсънианството изглежда триумфиращо. Предизвикателствата на комунистическата идеология и на съветската геополитика са преодолени едновременно. Моралната съпротива срещу комунизма се е сляла с геополитическата задача за оказване на съпротива срещу съветския експанзионизъм. Не е чудно, че президентът Буш възвестява надеждата си за нов световен ред в класически уилсъниански стил:

Ние мечтаем за ново междунационално партньорство, което отхвърля Студената война. Партньорство, основано на консултации, сътрудничество и колективни действия, особено чрез международните и регионалните организации. Партньорство, сплотено от принципа и действието на закона и опряно върху справедливо разпределение на цената и ангажиментите. Партньорство, чито цели са разширяване на демокрацията, просперитета, мира и съкрашаване на оръжията.⁽¹⁾

Дипломацията

Наследникът на Буш – президентът Бил Клинтън, изразява целите на Америка по сходен начин, като акцентира върху темата за „разширяване на демократията“ и я развива:

В новата ера на заплахи и възможности главната ни цел трябва да бъдат разширяването и укрепването на световната общност от пазарни демокрации. По време на Студената война се стремяхме да обуздаем заплахата срещу оцеляването на свободните институции. Сега се стремим да разширим кръга от нации, които живеят с такива свободни институции, защото мечтаем за деня, когато мнението и енергията на всеки жител на Земното кълбо ще намерят пълен израз в свят от процъфтяващи демокрации, които си сътрудничат и живеят в мир.⁽²⁾

Така за трети път през този век Америка обявява намерение да построи нов световен ред, прилагайки собствените си ценности към целия останал свят. За трети път тя изглежда в центъра на международната аrena. През 1918 г. Уилсън засенчва Парижката мирна конференция, на която съюзниците на Америка са твърде зависими от нея, за да изразят настоятелно тревогите си. Към края на Втората световна война Франклин Делано Рузвелт и Труман като че са в състояние да преобразят цялото Земно кълбо по американски образец.

След края на Студената война Америка е още по-силно изкушена да пренагласи международната среда по свой образ и подобие. Американският изолационизъм попречва на Уилсън да постигне целта си, а Труман се озовава пред Сталиновия експанзионизъм. В света след Студената война Съединените щати са единствената свръхсила с възможност да се намесва във всяка част на Земното кълбо. Но силата е по-разпръсната, а проблемите, спрямо които е приложимо военно разрешение, са намалели. Победата в Студената война потапя Америка в свят, който до голяма степен напомня европейската система от държави през XVIII и XIX век, и я тласка към практики, неизменно поставяни под съмнение от американските мислители и държавници. Отсъствието на сериозна идеологическа и стратегическа заплаха позволява на народите да провеждат външна политика, основана на непосредствените им национални интереси. В международна система, характерна с може би 5-6 големи сили и множество по-малки държави, световният ред би трябвало да изплува почти както в миналите векове като резултат от примиряването и балансирането на съперничещи си национални интереси.

И Буш, и Клинтън говорят за новия световен ред, сякаш е на една ръка разстояние. Всъщност той тепърва ще се изгражда и окончателната му форма ще се очертава едва през следващото столетие. Отчасти наследен и отчасти безпредценчен, и новият световен ред, както и предходните, ще се роди в отговор на три въпроса: Кои са основните единици на международния ред? Какви са средствата им за взаимодействие? В името на какви цели си взаимодействват?

Международните системи са преходни. Всеки „световен ред“ изразява стремеж към дълготрайност; в самия термин се долавя претенция за вечност. Но съставните му елементи са в непрекъснато движение; нещо повече, от век на

Новият световен ред: повторен поглед

век международните системи стават все по-краткотрайни. Роденият от Вестфалския мирен договор ред трае 150 години; международната система, създадена от Виенския конгрес, остава непроменена 100 години; международният ред, съпътстващ Студената война, съществува едва 40 години. (Версайският договор не действа като система, приета от основните сили, и е нещо като примирие между двете световни войни.) Никога в миналото компонентите на световния ред, възможностите им за взаимодействие и целите им не са се променяли толкова бързо, толкова издълбоко и толкова глобално.

Когато единиците, съставляващи международната система, променят характера си, неизменно настъпва смутно време. Трийсетгодишната война до голяма степен изразява прехода от традиционното, претендиращо за универсалност феодално общество към модерната държавна система, основана на *raison d'état*. Войните на Френската революция бележат прехода към нацията държава, характерна с общност на езика и културата. Войните на ХХ век са причинени от разпадането на Хабсбургската и Отоманска империя, от съперничеството, кой да доминира в Европа, и от края на колониалната ера. При всеки от тези преходи онова, което дотогава се е приемало за неизменно, изведнъж се превръща в анахронизъм: многонационалните държави през XIX век, колониализмът – през ХХ век.

След Виенския конгрес външната политика свързва нациите една с друга – оттук и терминът „международнни отношения“. През XIX век появата само на една нова нация като обединена Германия води до десетилетни напрежения. След края на Втората световна война се появяват почти 100 нови нации, като много от тях се различават съществено от историческите нации държави в Европа. Крахът на комунизма в Съветския съюз и разпадането на Югославия родиха още 20 нации, като много от тях се хвърлиха във възкръснали многовековни кръвни вражди.

Европейската нация от XIX век, основана на общ език и култура, в съответствие с технологията на времето осигурява оптимална рамка за сигурност, икономически растеж и влияние върху международните събития. В света след Студената война на традиционните европейски нации държави – онези, които преди началото на Първата световна война са образували Европейския концепт – им липсва потенциал да играят ролята на световни лидери. Успехът на усилията им да се обединят в Европейски съюз ще определят бъдещото им влияние. Обединена, Европа ще продължи да е велика сила. Разделена на национални държави, ще слезе до второстепенен статут.

Част от смутовете, свързани с появата на новия световен ред, идват от това, че взаимодействието е между поне три типа страни, които се наричат „нации“, но притежават твърде малко от историческите атрибути на нациите държави. От една страна, това са етнически отломки от разпадналите се империи, като наследничките на бивша Югославия и на бившия Съветски съюз. Обременени от исторически оплаквания и многовековен стремеж към идентичност, те преди всичко се стремят да вземат връх в прастари етнически съперничества. Международният ред като цел далеч надхвърля интересите им, често и въображението им. Подобно на малките държавици, въвлечени в Трийсетгодишната вой-

Дипломацията

на, те се стремят да запазят независимостта си и да увеличат мощта си без по-космополитно виждане за международен политически ред.

Част от следколониалните нации са друго ясно различимо явление. При много от тях границите са административно очертани от империалистическите сили. Френска Африка, притежаваща дълга крайбрежна ивица, е била разделена на 17 административни единици, като всяка от тях става независима държава. Белгийска Африка – в миналото Конго, сега Заир – е със съвсем тесен излаз на море и е била управлявана като обща административна единица, макар по площ да е колкото Западна Европа. В такива условия държавата – това често е армията, която нерядко се оказва единствената „национална“ институция. Престане ли да се възприема като такава, обикновено следва гражданска война. Ако стандартите от XIX век за нация или уилсънианските принципи за самоопределение се приложат към такива нации, неизбежно ще последва радикално и не-предсказуемо прекрязване на границите. Тук алтернатива на териториалното статукво е безкрайната и брутална гражданска война.

Най-сетне, идват държавите от континентален тип, които най-вероятно ще представляват основните единици на новия световен ред. Индийската нация, възникнала в резултат на британското колониално господство, обединява множество езици, религии и националности. Тъй като е по-чувствителна за религиозните и идеологическите течения в съседките си, отколкото европейските нации през XIX век, разделителната линия между външната и вътрешната политика при нея е различна и много по-несигурна. Подобно на Индия Китай е конгломерат от различни езици, свързани от обща писменост, култура и история. Може би Европа би представлявала нещо подобно без религиозните войни през XVII век, може би ще стане нещо такова, ако Европейският съюз оправдае надеждите на поддръжниците си. По подобен начин двете свръхсили от периода на Студената война никога не са били нации държави в европейския смисъл на думата. Америка е успяла да създаде отделна култура на базата на многоезично население; Съветският съюз е империя от множество националности. В настоящия момент наследниците му – най-вече Руската федерация – се раздират между дезинтеграцията и реимпериализацията както Хабсбургската и Отоманска империя през XIX век.

Всичко това води до радикална промяна в същността, в методите и най-вече в мащаба на международните отношения. Преди настъпването на модерната епоха отделните континенти преследват целите си изолирани един от друг. Например би било невъзможно мощта на Франция да се съизмери с тази на Китай, защото двете държави не са си взаимодействали по никакъв начин. С развитието на технологиите обаче бъдещето на другите континенти започва да се определя от „концерта“ на европейските сили. Досега никой международен ред не е бил изграждан от центрове на силата, разпределени по цялото Земно кълбо. И държавниците не са били принудени да водят дипломация в условия, при които събитията могат да засегнат незабавно и едновременно както водачите, така и народите им.

Докато нациите продължават да се множат и способността им да взаимодействват нараства, на какви принципи би могъл да се изгради един нов свето-

Новият световен ред: повторен поглед

вен ред? При сложността на международната система ще могат ли уилсънианските концепции, като „разширяване на демокрацията“, да служат за пътеводител на американската външна политика и да заменят стратегията на сдържане от периода на Студената война? Ясно е, че тези концепции не са донесли нито категоричен успех, нито категоричен провал. В идеализма на Удроу Уилсън се коренят някои от най-възхитителните постижения на дипломацията на XX век: планът „Маршал“, смелият ангажимент за възпиране на комунизма, защитата на свободата на Западна Европа и дори злополучното Общество на народите и по-късното му превъплъщение – Организацията на обединените нации.

Същевременно уилсънианският идеализъм създава множество проблеми. Възпълтен в Четириайсетте точки, които представляват съвършено безkritично възприемане на етническото самоопределение, той пренебрегва силовите съотношения и дестабилизиращия ефект от подновяването на стари съперничества и отколешни омрази между етническите групи. Пропускът да се снабди Обществото на народите с механизъм за военно въздействие засилва проблематичността на Уилсъновата идея за колективна сигурност. Неефективният пакт „Келог–Бриан“ от 1928 г., с който нациите отхвърлят войната като политическо средство, показва границите на изключително юридическите ограничения. Както впоследствие става ясно с Хитлер, в света на дипломацията заредената пушка често е много по-ефективна от юридическия документ. Призовът на Уилсън към Америка да не спира разпростирането на демокрацията поражда множество актове на велико създание. Но води и до катастрофални кръстоносни походи като виетнамския.

Край на Студената война създаде според някои наблюдатели „еднополюсен“ свят или още свят с „една свръхсила“. Но днес Съединените щати не са в по-изгодна позиция да налагат дневен ред на света, отколкото в началото на Студената война. Америка е по-могъща, отколкото преди 10 години, но по ирония на съдбата сега и силата е по-разпръсната. Така Америка всъщност има по-малки възможности да я използва, за да оформя останалия свят.

Победата в Студената война направи много по-трудно осъществяването на уилсънианската мечта за всеобща колективна сигурност. При отсъствието на потенциално доминираща сила големите нации не виждат заплахите спрямо мира по един и същ начин, нито пък са готови да поемат едни и същи рискове, за да предотвратят заплахите, които съзират (виж глава X, XI, XV и XVI). Световната общност има желание да си сътрудничи в „опазването на мира“ – тоест в изпълнение на задълженията по споразумение, срещу което не възразява никой участник, – ала се отнася с известна неохота към мироопазването: отстраняване на истинските предизвикателства към световния ред. Това не е учудващо, тъй като дори Съединените щати още не са развили ясна концепция срещу какво ще противодействат едностранино в света след Студената война.

Като външнополитически подход уилсънианството приема за даденост, че Америка притежава изключително естество, изразяващо се в ненадмината добродетелност и ненадмината мош. Съединените щати са така уверени в силата и

Дипломацията

в благородството на целите си, че могат да се видят в борба за защита на ценностите си из целия свят. Американската изключителност е отправната точка за уилсънианска външна политика.

В навечерието на ХХІ век в действие се включват глобални сили, които с времето ще отнемат част от изключителността на Съединените щати. Американската военна мощ ще остане ненадмината в предвидимото бъдеще. Въпреки това желанието на Америка да използва тази мощ в безброй регионални конфликти, на които светът ще стане свидетел в следващите десетилетия – Босна, Сомалия или Хаити, – е възлово концептуално предизвикателство за американската външна политика. Вероятно Съединените щати ще имат най-могъщата икономика и в началото на следващия век. Но както богатството, така и технологиите за натрупването му ще бъдат по-широко разпределени. Съединените щати ще се изправят срещу икономическо съперничество, каквото изобщо не са познавали по времето на Студената война.

Америка ще бъде най-великата и най-могъща нация, но и равна с другите; *primus inter pares* и все пак нация като останалите. Тъй че през следващия век американската изключителност, незаменимата основа на уилсънианска външна политика, вероятно няма да е толкова определящ фактор.

Американците не бива да виждат в това унижение за Америка или симптом за национален упадък. През по-голямата част от историята си Съединените щати са били нация като другите, а не първенстваща свръхсила. Възходът на други центрове на сила – Западна Европа, Япония или Китай – не трябва да беспокои американците. В края на краищата справедливото използване на световните ресурси и развитието на други общества и икономики винаги е било задача, присъща за Америка още от времето на плана „Маршал“.

И въпреки всичко, ако предпоставките за уилсънианството са по-малко валидни и повелите на уилсънианска външна политика – колективна сигурност, налагане на американския път, международна система, която придава на споровете юридически облик, и недиференцирана подкрепа за етническото самоопределение – стават все по-непрактични, от какви принципи трябва да се ръководи Америка в своята външна политика през ХХІ век? Историята не е спрачник, аналогиите невинаги задоволяват. И все пак историята учи с примери и докато Америка се отправя към неизвестни предели, няма да сгреши, ако по-търси в ерата отпреди Удроу Уилсън и „Американският век“ ключ към идващите десетилетия.

Концепцията на Ришелъо за *raison d'état* – държавните интереси оправдават средствата, използвани за постигането им – винаги е отблъсквала американците. Това съвсем не означава, че Америка никога не е практикувала *raison d'état* – напротив, съществуват множество примери още от времето, когато Отците основатели ловко лавират между европейските сили през първите десетилетия на републиката с единствената цел да продължи експанзията на Запад, обявена за „изявена съдба“. Ала американците винаги са изпитвали неудобство да признаят открито egoистичните си интереси. Все едно дали участват в световни войни, или в локални конфликти, американските лидери винаги заявяват, че се борят за принципи, не за интереси.

Новият световен ред: повторен поглед

За всеки, който изучава европейската история, концепцията за баланса на силите изглежда очевидна. Но подобно на *raison d'état* балансът на силите се налага едва преди два века, първоначално упражняван от английския крал Уилям III, който се стреми да възпрепре експанзионистичния натиск на Франция. Сама по себе си концепцията, че коалиция от по-слаби държави може да уравновесиева като противотежест по-силна държава, не е нищо изключително. Но балансът на силите изисква непрестанни грижи. През следващия век американските лидери ще трябва да изложат пред обществото си концепция на националните интереси и да обяснят как се обслужват те в Европа и Азия чрез поддържане на баланса на силите. Америка ще се нуждае от партньори, за да пази равновесието в отделни райони, и едва ли те ще могат да бъдат винаги избириани само по морални съображения. Едно ясно определение на националните интереси е нужно и като упътване за американската политика.

Международната система, просъществуваща най-дълго време без сериозен военен конфликт, е системата, създадена на Виенския конгрес. Тя съчетава легитимност и равновесие, споделени ценности и дипломация на баланса на силите. Общите ценности ограничават кръга от претенции на отделните нации, равновесието ограничава възможностите им да настояват за тях. През XX век Америка на два пъти прави опит да създаде световен ред, основан изключително върху нейните ценности. Това е героично усилие, на което се дължат много от добрите страни на днешния свят. Уилсънианството обаче не може да бъде единствена основа за епохата след Студената война.

Разпространяването на демокрацията все така ще бъде основният стремеж на Америка, но трябва да се огледат пречките пред нея в момента на сякаш неоспоримия ѝ философски триумф. Ограничаването на правителствената власт е основен проблем за западните политически теоретици, докато в повечето други общества политическата теория се бори за укрепване на държавния авторитет. Никъде другаде не се настоява така настойчиво за увеличаване на личните свободи. Западната демокрация се развива в културнохомогенни общества с продължителна обща история (дори Америка с многоезичното си население развива силна културна идентичност). Обществото и в известен смисъл нацията предхождат държавата, а не се налага да бъдат създавани от нея. При такова развитие политическите партии са вариации на имплицитно съществуващо съгласие; днешното малцинство е потенциално угрешно мнозинство.

В повечето части на света държавата се появява преди нацията; често държавата е основен елемент за формирането на нацията. Доколкото съществуват, политическите партии отразяват запечатани, обикновено комунални самоличности; малцинствата и мнозинствата си остават постоянни. В такива общества политическите процеси целят господство, а не смяна на властта, която обикновено става с преврати, а не с конституционни процедури. Представата за лоялна опозиция – същност на модерната демокрация – рядко си пробива път. Много по-често в опозицията се вижда заплаха за националното единство, тя се отъждествява с измяна и бива жестоко смазвана.

Западният тип демокрация предполага съгласие за ценностите, което ограничава партизанщината. Америка не би била вярна на себе си, ако не настоява-

Дипломацията

ше за всеобщата приложимост на идеята за свобода. Безспорно Америка трябва да предпочита демократичните пред репресивните правителства и да е готова да плати някаква цена за моралните си убеждения. Ясно е също, че съществува обхват на свободни решения, които неизменно трябва да се вземат в полза на правителства и институции, отдавени на демократичните ценности и човешките права. Трудността изниква от определянето на точната цена, която може да се плати, както и от обвързването с други американски приоритети, като националната сигурност и цялостния геополитически баланс. За да надхвърлят американските призови на патриотичната реторика, те трябва да отразяват реалистично осъзнаване на американските възможности. Америка внимателно трябва да поема морални ангажименти, държейки сметка за финансовите и военните си ресурси за водене на глобална външна политика. Патетични изявления, неподкрепени със способности или воля да се защитят, намаляват влиянието на Америка и при решаването на останалите важни въпроси.

Точният баланс между моралните и стратегическите елементи на американската външна политика не може да бъде предписан с абстрактни термини. Ала началото на мъдростта е в осъзнаването, че е необходим баланс. При цялата мощ на Америка няма страна, способна да наложи всичките си предпочитания на останалата част на човечеството; необходимо е да се установят приоритети. Дори и да имаше източници, които да го подхранват, чистото уилсънианство не би получило подкрепа, ако американското общество ясно осъзнае какви ангажименти и обвързвания предполага то. Съществува опасност то да се превърне в лозунг за бягство от трудни геополитически избори с изявления, несъдържащи рисък. Не е изключено в американската политика да се образува пропаст между претенциите на Америка и готовността ѝ да ги защитава; почти неизбежното разочарование лесно може да се превърне в извинение за отдръпване от световните дела.

В света след Студената война американският идеализъм трябва да се подкрепя със сериозни геополитически анализи, за да намери пътя си в лабиринта от нови усложнения. Няма да е лесно. Америка не пожелава да доминира света дори когато притежава ядрен монопол; ненавистен ѝ е балансът на силите даже по времето на Студената война, когато фактически води дипломация на сфери на интерес. Подобно на другите народи през ХХI век Америка ще трябва да се научи да лавира между необходимостта и избора, между неизменните положения в международните отношения и елементите, подвластни на волята на държавниците.

Така както е нужно да се установи баланс между ценности и необходимост, външната политика трябва да започва с някакво определяне на жизненоважните интереси – такава промяна в международната обстановка, която може да застраши националната сигурност и е задължително да се отблъсне независимо под каква форма се явява заплахата и доколко е легитимна наглед. През годините на най-голямото си величие Великобритания е била готова да води войни, за да не допусне окупация на нидерландските пристанища на Ламанша дори ако ги превземе велика сила, водена от светци. През по-голямата част от американската история доктрината „Мънро“ служи като оперативно определение

Новият световен ред: повторен поглед

ние за американските национални интереси. След като Уилсън я вкарва в Първата световна война, Америка избягва да посочи националните си интереси с аргумента, че не се противопоставя на промените, а на налагането им със сила. Нито една от тези две дефиниции не е актуална днес: доктрината „Мънро“ е твърде рестриктивна, уилсънианството е мъгливо и законоподобно. Съпротивата срещу повечето американски военни намеси след Студената война показва, че все още не съществува широко съгласие по въпроса, къде Америка трябва да тегли чертата. Постигането на такова съгласие е сериозно предизвикателство за лидерите на Америка.

Геополитически Америка е остров, разположен далеч от огромната територия на Евразия с нейните природни и демографски ресурси, превъзходящи американските. Господството на една отделна сила над някоя от основните части на Евразия – Европа и Азия – си остава надеждно определение за стратегическа опасност за Америка, със или без Студена война. Подобна групировка вероятно би имала възможност да надмине Америка в икономическо, а в крайна сметка и във военно отношение. На такава опасност трябва да се оказва съпротива дори ако доминиращата сила изглежда добронамерена, защото, ако някога намеренията ѝ се променят, Америка ще се окаже със силно намален капацитет за ефикасна съпротива и с нарастваща неспособност да влияе на събитията.

Америка е въвлечена в Студената война заради застрашителния съветски експанзионизъм и залага голяма част от очакванията си след края ѝ върху отсъствието на комунистическата заплаха. Както поведението спрямо съветската враждебност оформя американското отношение към глобалния ред – с перспективата на сдържането, – така реформаторските усилия на Русия определят американското мислене за световния ред след Студената война. Американска политика се основава върху предположението, че мирът ще бъде запазен, ако укротената от демокрацията Русия съсредоточи вниманието си в изграждането на пазарна икономика. Така погледнато, основна задача на Америка е да подкрепи руските реформи с мерки, напомнящи по-скоро плана „Маршал“, отколкото традиционните стъпки на външната политика.

Спрямо нито една друга държава американската политика не е била тласкана тъй последователно към оценка на намеренията, а не на потенциала и дори на политиката ѝ. Франклин Рузвелт до голяма степен гради надеждите си за мир в следвоенния свят върху умереността на Сталин. По време на Студената война действащата американска стратегия – сдържането – обявява за крайна своя задача промяна на съветските цели, като дебатите се водят предимно за това, дали очакваните промени най-сетне са се случили. Единствен сред президентите след Втората световна война Никсън последователно разглежда Съветския съюз като геополитическо предизвикателство. Дори Рейгън е обвързан повече с желанието си да промени съветските ръководители. Не е чудно, че комунистическото фиаско се приема за край на враждебните намерения, и тъй като уилсънианската традиция отхвърля конфликта на интереси, американска политика след Студената война се води така, сякаш традиционните външнополитически съображения вече не важат.

Дипломацията

Изучаващите геополитика и история се чувстват неловко от едностраничността на такъв подход. Те се опасяват, че надценяването на американската способност да се придават форма и съдържание на вътрешната еволюция в Русия би могло съвсем ненужно да въвлече Америка във вътрешните руски противоречия с последствия като предизвикване на националистически реакции и пренебрегване на обичайните външнополитически задачи. Те биха подкрепили политика, целяща променяне на традиционната руска войнственост, съответно икономическа помощ и проекти за сътрудничество по глобални въпроси. Но и биха настоявали, че независимо кой я управлява, Русия винаги ще си остане територия, която Халфорд Макиндър нарича геополитическа сърцевина, наследничка на една от най-жилавите имперски традиции.⁽³⁾ Дори провъзгласеното нравствено преобразяване да настъпи, ще е необходимо време, а дотогава Америка е длъжна да ограничава рисковете.

Освен това Америка не бива да очаква, че икономическата помощ ще доведе в Русия до резултати, сравними с постигнатото от плана „Маршал“. Западна Европа непосредствено след войната е с функционираща пазарна система, солидни бюрокрации и демократични традиции в повечето страни. Тя е вързана за Америка заради военната и идеологическата заплаха от страна на Съветския съюз. Зад щита на Атлантическия съюз икономическите реформи възраждат геополитическата реалност; планът „Маршал“ дава възможност на Европа на ново да установи традиционния модел на вътрешното си управление.

Такива условия не съществуват в Русия след края на Студената война. Облекчаването на страданията и поощряването на икономическите реформи са важни инструменти на американската външна политика; те не могат да заменят сериозните усилия да се поддържа глобалният баланс на силата със страна с дълга история на експанзионизъм.

Докато пиша тази книга, огромната руска империя, извоювана в продължение на две столетия, е в процес на разпадане, подобно на разпадането през периода 1917-1923 г., от което успява да се измъкне, без да наруши традиционния си експанзионистичен ритъм. Да се контролира упадъкът на разлагаша се империя, е една от най-трудните дипломатически задачи. През XIX век външнополитическите маневри забавят рухването на Отоманската империя и избухването поради това на световна война; дипломацията на XX век се оказва безсилна да избегне последиците от разпадането на Австро-унгарската империя. Рухването на империите поражда два извора на напрежение: опити на съседите да се възползват от слабостта на имперското ядро и усилия на разпадащата се империя да възстанови авторитета си по периферията.

И двата процеса се развиват едновременно в държавите, наследили бившия Съветски съюз. Иран и Турция се опитват да играят все по-значителна роля в средноазиатските републики с предимно мюсюлманско население. Ала преобладава геополитическият опит на Русия да си възвърне влиянието във всички територии, контролирани някога от Москва. В името на опазването на мира Русия се опитва отново да установи някакъв вид попечителство, а Съединените щати, вторачени в добрата воля на „реформаторското“ ѝ правителство, и от нежелание да следват геополитическа програма, не противодействат. Те не са

Новият световен ред: повторен поглед

направили много, за да утвърдят международното признание на бившите републики, с изключение на прибалтийските. Редки са посещенията на висши американски служители в тях, оказваната помощ е минимална. Почти никакъв отпор не срещат действията и самото присъствие на руски войски на териториите им. Отношението към Москва *de facto* е като към имперски център, за какъвто се възприема и тя самата.

Отчасти това се дължи на факта, че Америка гледа на антикомунистичките и антиимпериалистичките революции в бившата съветска империя като на едно и също събитие. Всъщност насоката им е противоположна. Антикомунистичките революции се радват на подкрепа навред в бившия Съветски съюз. Насочените срещу Русия антиимпериалистички революции се ползват с подкрепа в новите неруски републики и са изключително зле посрещани в Руската федерация. Управляващите в Русия групи исторически смятат, че на държавата им е отредена „цивилизаторска“ мисия (виж глава VII и VIII); каквито и да са политическите им убеждения, огромното мнозинство руски ръководители отказват да приемат рухването на съветската империя или законността на новопоявилите се независими държави, особено на Украина, люлката на руското православие. Дори Александър Солженицин, когато призовава Русия да се освободи от зложелателни чужденци, настоява да се запазят Украина, Белорусия и половин Казахстан⁽⁴⁾, тоест почти 90 % от бившата империя. На територията на бившия Съветски съюз не всеки антикомунист е демократ и не всеки демократ се противопоставя на руския имперализъм.

Една реалистична политика не трябва да пренебрегва факта, че реформаторското руско правителство на Борис Елцин държи руски войски на територията на повечето бивши съветски републики, членуващи в ООН, често против ясно изразената воля на местните правителства. Тези военни части участват в няколко гражданска войни из републиките. Руският външен министър често настоява за руски монопол върху опазването на мира в „близката чужбина“, което си е опит да се възстанови господството на Москва. Дългосрочните перспективи за мир зависят от реформите в Русия, но краткосрочните зависят от това, дали руските войски могат да бъдат принудени да си стоят у дома. Ако отново се установят по границите на старата империя в Европа и в Близкия изток, между Русия и съседите ѝ отново ще се породи исторически обусловеното от страх и взаимни подозрения напрежение (виж глава VI и VII).

Русия неизменно ще има особени интереси за сигурността си в онова, което нарича „близката чужбина“ – републиките на бившия Съветски съюз, за разлика от страните извън границите на някогашната империя. Ала световният мир изисква тези интереси да бъдат защитавани без военен натиск или едностранини военни намеси. Ключовият проблем е дали отношенията на Русия с новите републики ще се смятат за международен проблем, подчинен на възприетите правила на външната политика, или за едностранино зависими от руската воля, върху която Америка ще влияе – ако изобщо се опита – чрез призови към добрана воля на руските ръководители. В някои области, например в заплашението от исламски фундаментализъм средноазиатски републики, американските и руските национални интереси вероятно съвпадат заради общата съпротива сре-

Дипломацията

шу иранските фундаменталисти. Тук сътрудничеството би било напълно възможно, стига да не се превърне в сценарий за завръщане към традиционния руски имперализъм.

Досега перспективите за демокрация в Русия са все още несигурни и не е ясно дали политиката на една демократична Русия ще допринася за международната стабилност. През драматичната си история Русия е марширувала под друга музика, различна от тази на западния свят. Тя никога не е имала автономна църква, пропусната е Реформацията, Просвещението, великите географски открития и модерната пазарна икономика. Лидери с демократичен опит тя няма. Почти всички руски ръководители – както и колегите им в новите републики – са висши комунистически кадри и плурализмът не е инстинктивна тяхна реакция, а и е съмнително, че някога ще стане.

Преходът от централно планиране към пазарна икономика се оказа болезнен навред. Директорите на предприятия нямат никакъв опит с пазара и инициативата; работниците са изгубили мотивацията си; министрите никога не са се занимавали с фискална политика. Стагнацията и дори упадъкът са неизбежни. Нито една централно планирана икономика не успява да избегне болезнените изпитания по пътя към пазара, като проблемите се усложняват поради резкия преход, препоръчан от множество американски експерти. Разочароването от социалната и икономическата цена на прехода позволи на комунистите да спечелят терен в посткоммунистическа Полша, Словакия и Унгария. На парламентарните избори в Русия през 1993 г. за комунистическата и националистическите партии бяха дадени почти 50 % от гласовете.

И най-добронамерените реформатори разглеждат традиционния руски национализъм като обединяваща сила за постигане на целите си. А в Русия национализмът исторически се възприема като мисионерски и имперски. Психологите могат да спорят дали причината е в дълбоко вкорененото чувство за несигурност или във вродена агресивност. За жертвите на руския експанзионизъм разликата е чисто теоретична. В Русия демократизацията и въздържаната външна политика не вървят задължително заедно. Затова аргументът, че мирът може да се осигури най-вече с реформи вътре в Русия, има много малко поддръжници в Източна Европа, скандинавските страни или Китай, а пък Полша, Чешката република, Словакия и Унгария така силно желаят да се присъединят към НАТО.

Един курс към обосновани от външнополитически съображения действия трябва да се стреми да създаде противотежест на предвидимите тенденции и да не залага само на реформите в Русия. Необходимо е заедно с подкрепата за свободните пазари и демокрацията в Русия да се издигат пречки пред руската експанзия. Сериозен аргумент в тази насока е, че руските реформи ще тръгнат по-уверено, ако Русия бъде поощрена да се съсредоточи – за пръв път в историята си – върху развитието на собствената си територия, която обхваща 11 часови пояса от Санкт Петербург до Владивосток и едва ли предизвиква клаустрофобия.

След Студената война американската политика към посткоммунистическа Русия залага всичко върху един вид социално инженерство, свързано с отделни лидери. При Буш такъв лидер е Горбачов, при Клинтън – Борис Елцин. Заради

Новият световен ред: повторен поглед

личния им ангажимент към демокрацията те се приемат като самостоятелни гаранции за миролюбива руска външна политика и включването на Русия в международната общност. Буш оплака разпадането на Горбачовия Съветски съюз, а Клинтън затваря очи пред опитите да се възстанови някогашната руска сфера на влияние. Американските лидери се въздържат да приложат традиционните дипломатически спирачки пред руската политика от опасения да не предизвикват предполагаемите националистически опоненти на Елцин (преди това на Горбачов).

Руско-американските отношения отчаяно се нуждаят от сериозен диалог по външнополитическите въпроси. Не е услуга за Русия да се смята тя за имунизирана срещу нормалните съображения на външната политика, защото накрая може да бъде принудена да плати по-висока цена, ако се польже да поеме курс, от който няма връщане. Американските лидери не бива да се страхуват от откровено обсъждане на въпросите, по които американските и руските интереси съвпадат или се различават. Ветераните от вътрешните политически борби в Русия съвсем не са свежливи новаци, чието вътрешно равновесие ще се наруши от един реалистичен диалог. Те са напълно способни да оценят политика, основана върху взаимното зачитане на националните интереси. Въщност вероятно много по-добре ще разберат такъв подход, отколкото призовите към абстрактен и откъснат от действителността утопизъм.

Приобщаването на Русия към международната общност е ключова задача в новопоявяващия се световен ред. Тя има две съставки, които трябва да се балансират: влияние върху руското поведение и участие в руските пресмятания. За да се облекчат тежестите на прехода, трябва да се предоставят щедра икономическа и техническа помощ и Русия трябва да бъде приета в институции, които допринасят за икономическото, културното и политическото сътрудничество, като Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа. Но реформите в Русия ще бъдат спънати, а не подпомогнати, ако се затварят очите за възраждане на историческите имперски претенции. Независимостта на новите, признати от ООН републики не бива да се подценява чрез безмълвно съгласие с присъствието на руски войски на териториите им.

Американската политика към Русия трябва да бъде настроена към постоянните интереси, а не към завоите на руската вътрешна политика. Ако американската външна политика превърне вътрешните работи на Русия в приоритет, ще стане жертва на неконтролируеми сили и ще изгуби критериите си за оценка. Трябва ли външната политика да се пренаглася според най-малката промяна в един революционен по същество процес? Трябва ли Америка да се разграничи от Русия в мига, когато в нея се случи нещо, с което принципно не е съгласна? Могат ли Съединените щати да си позволят да изолират едновременно и Русия, и Китай и заради вътрешните си предпочитания да възродят някогашния съветско-китайски съюз? Една по-вмешателска политика спрямо Русия сега би позволила по-стабилен дългосрочен курс впоследствие.

Привържениците на така наречената от мен в глава XXVIII „психиатрична школа“ са склонни да отхвърлят подобни аргументи като „песимистични“. Те твърдят, че след като в края на краишата Германия и Япония са се променили, защо да не се промени и Русия? Но не бива да се забравя също, че през 30-те

Дипломацията

години демократична Германия тръгва по обратен път и онези, които са разчи-
тали на добронамереността ѝ, внезапно се сблъскват с военния ѝ потенциал.

Държавникът винаги може да се освободи от дилемите си, като направи въз-
можно най-благоприятни прогнози за бъдещето; едно от изпитанията пред него
е способността да вземе мерки срещу неблагоприятни и дори срещу непредви-
дими бъдещи събития. Новото руско ръководство има право да получи разби-
ране за болезненото преодоляване на продължилото две поколения погрешно
комунистическо управление. То няма право да получи отново сферата на влия-
ние покрай необятните руски граници, към която в продължение на три века се
стремят царе и червени комисари. И ако Русия наистина иска да стане сериозен
партийор в изграждането на новия световен ред, трябва да е готова да приеме
дисциплината на стабилността, включително и по отношение на придобивките
си.

Американската политика спрямо съюзниците от Атлантическия съюз най-
пътно се доближава до общоприетото разбиране за жизнени интереси. При
все че съществуването на Организацията на Североатлантическия съюз обик-
новено се обосновава по уилсъниански като инструмент за колективна сигур-
ност, а не като военен съюз, всъщност тя е институцията, която най-пътно
съчетава моралните и geopolитическите цели на Америка (виж глава XVI). Тъй
като целта ѝ е била да запази Европа от съветско господство, тя обслужва гео-
политическата цел да задържа центровете на сила в Европа и Азия и да не поз-
воли падането им под властта на враждебна страна независимо от мотивите ѝ.

Архитектите на Атлантическия съюз едва ли биха повярвали на ушите си,
ако научат, че победата в Студената война ще роди съмнения за бъдещето на
творението им. Те приемат като подразбиращо се, че цената за победата в Сту-
дената война е дълготрайно атлантическо партийорство. В името на тази цел са
водени и спечелени едни от най-решителните политически битки на Студената
война. Междувременно Америка е обвързана с Европа чрез постоянни консуль-
тативни институции и обединена военно-командна система – уникална с обхва-
та и жизнеността си структура в историята на военните коалиции.

След рухването на комунизма Атлантическата общност – носталгичен тер-
мин, не така моден след края на Студената война – тъпче на място. Омаловажа-
ването на отношенията с Европа стана твърде разпространено явление. Въпре-
ки ударението, поставено върху укрепването на демокрацията, сега Америка
сякаш обръща по-малко внимание на общества със сходни на своите институ-
ции и споделени възгледи за човешките права и другите основни ценности,
отколкото на останалия свят. Основателите на атлантическите отношения Тру-
ман, Ачесън, Маршал и Айзенхауер споделят повечето от американските за-
дръжки спрямо европейския стил на дипломация, но разбират, че без тези ат-
лантически връзки Америка ще се озове в свят от народи, с които – освен в
Западното полукълбо – има твърде малко общи морални ценности или тради-
ции. Тогава Америка би била задължена да провежда *Realpolitik* в чист вид,
което е абсолютно несъвместимо с американската традиция.

Една от причините за упадъка на най-жизненоважната някога американска
политика е, че на НАТО се гледа като на нещо подразбиращо се и естествено,

за което не е необходимо да се полагат повече грижи. Нещо повече, поколението американски лидери, което излиза начело през последните петнайсетина години, идва предимно от Юга и Запада, където емоционалните и личните връзки с Европа са далеч по-слаби, отколкото сред стария елит на Североизтока. Освен това стандартните носители на уилсънианството – американските либериали, често са били предавани от свои демократични съюзници, преследващи политика на национални интереси, а не на колективна сигурност и международно право; те цитират Босна и Близкия изток като примери за непостигнато съгласие въпреки общите ценности. В същото време изолационисткото крило на американския консерватизъм – другата форма на изключителността – се изкушава да обърне гръб на европейския макиавелистки релативизъм и на egoизма, които презира.

Противоречията с Европа притежават характера на семейни разпри. И все пак по почти всички основни въпроси в Европа много по-често, отколкото в която и да е друга част от света, се е стигало до сътрудничество. Истината изисква да се изтъкне, че в Босна отидоха френски и британски, а не американски части, при все че публичната реторика създаде обратното впечатление. В продължение на едно поколение общите ценности и интереси на два пъти доведоха американските войници в Европа. В света след Студената война Европа може и да не успее да се обедини около една нова атлантическа политика, но Америка не бива в часа на победата да изоставя политиката, водена от три поколения. Задачата пред съюзниците е да приспособят двете основни институции, които оформят атлантическите отношения – Организацията на Северноатлантическия съюз (НАТО) и Европейския съюз (бившата Европейска икономическа общност) – към реалностите на света след Студената война.

НАТО си остава основната институционална връзка между Америка и Европа. Когато е създадена, съветските войски са на Елба в разделена Германия. Господства становището, че съветските конвенционални сили са достатъчно силни, за да прегазят Западна Европа, а съветското командване скоро натрупва и сериозен ядрен арсенал. През Студената война Западна Европа разчита на Америка за сигурността си и натовските институции продължават и днес да отразяват това положение. Съединените щати контролират общото командване с американски генерал начело и винаги са се противопоставяли на френските опити за ясно изразена европейска идентичност на отбраната.

Движението за европейска интеграция изхожда от две предпоставки: че Европа постепенно ще загуби влиянието и значението си, ако не се научи на единогласие, и че на разделена Германия не бива да се позволява изкушението да се колебае между двата блока в Студената война, кацайки ту при единия, ту при другия. Докато пиша тази книга, първоначално включващият 6 държави Европейски съюз вече има 12 страни членки и е на път да се разрасне със скандинавските страни, Австрия и, накрая, с някои от бившите съветски сателити.

Предпоставките, в името на които са основани двете институции, са силно разклатени от рухването на Съветския съюз и обединението на Германия. Съветската армия вече не съществува, а руската армия е на стотици километри на изток. В близко бъдеще вътрешните проблеми в Русия изключват нападение

срещу Западна Европа. Същевременно тенденциите в Русия към възстановяване на някогашната империя отново разбуждат историческите опасения от руски експанзионизъм, особено в бившите източноевропейски сателити. Нито един лидер на непосредствените съседи на Русия не споделя американското убеждение, че променената вяра на могъщия му съсед е ключът за сигурността на страната му. Всички предпочитат Борис Елцин пред опонентите му само като по-малката заплаха, а съвсем не като фигура, която ще премахне историческа им несигурност.

Появата на обединена Германия увеличи опасенията. Като не забравят, че през цялата си история двата гиганта на Стария континент или са поделяли съседите си, или са водили битките си на тяхна територия, разположените между тях страни се страхуват от появяващия се вакуум в сигурността; оттук идва силното им желание за американска защита, изразяващо се в искането да се присъединят към НАТО.

Докато НАТО се нуждае от приспособяване към рухването на съветската военна мощ, Европейският съюз е изправен пред новата реалност на обединена Германия, която заплашва негласната сделка в основата на европейската интеграция: френско политическо водачество в Европейската общност срещу решаващ глас по икономическите въпроси за Федералната република. По този начин Федералната република бе обвързана със Запада чрез американското лидерство по стратегически въпроси в НАТО и френското лидерство по политически въпроси в Европейския съюз.

През следващите години традиционните атлантически отношения ще се променят. Европа няма да изпитва предишната необходимост от американска здрава ръка и ще преследва много по-агресивно икономическите си интереси. Америка няма да иска да прави жертви за европейската сигурност и ще се изкушава от изолационизъм под различни форми. Много скоро Германия ще започне да настоява за политическото влияние, на което ѝ дават право военната и икономическата ѝ мощ, и няма вече да е толкова пътно емоционално привързана към американската военна подкрепа и френското политическо рамо.

Тези тенденции няма да станат съвсем очевидни, докато на власт е наследникът на Аденауеровата традиция Хелмут Кол (виж глава XX). Но излизашото на сцената поколение политици няма лични спомени от войната или от американската роля за възстановяването на разрушена следвоенна Германия. То няма емоционални основания да уважава наднационални институции или да поддържа мненията си на Америка или на Франция.

Голямото постижение на следвоенното поколение американски и европейски лидери е признанието, че без ограничната връзка с Европа Америка щеше да е принудена да се обвърже по-късно с нея при много по-неблагоприятни обстоятелства и от двете страни на Атлантика. Това важи с още по-голяма сила днес. Германия вече е толкова мощна, че съществуващите европейски институции не могат сами да поддържат равновесието между нея и европейските ѝ партньори. А Европа, дори и заедно с Германия, не би могла да овладее както новото надигане, така и дезинтеграцията на Русия: двете най-серииозни евентуални заплахи, произлизящи от разпадането на Съветския съюз.

Не е в интерес на нито една страна Германия и Русия да се превърнат в основни партньори или в главни врагове. Ако се сближат прекалено, ще породят опасения от кондоминиум; ако се карат, ще въвлекат Европа в ескалираща криза. Америка и Европа имат общ интерес да избегнат националистическо съревнование между Германия и Русия за центъра на континента. Без Америка Великобритания и Франция не могат да поддържат устойчив политически баланс в Западна Европа; Германия ще бъде изкушена от национализъм; на Русия ще ѝ липсва глобален опонент. А без Европа Америка ще се превърне психологочески, географски и geopolитически в остров далеч от Евразия.

Световният ред след Студената война изправя Североатлантическия съюз пред три групи проблеми: вътрешните отношения в традиционната съюзна структура; отношението на атлантическите нации към бившите сателити на Съветския съюз в Източна Европа; отношението на страните наследнички на Съветския съюз и най-вече отношението на Руската федерация към членките на НАТО и към Източна Европа.

Сработването в НАТО е в зависимост от вечното съперничество между американската и френската гледна точка за отношенията в съюза. Америка винаги е доминирала НАТО под флага на интеграцията. Издигайки в култ европейската независимост, Франция създаде Европейския съюз. Резултатът от това неизбягателство е, че американската роля твърде рязко наделява във военната област, за да е подкрепа за европейската политическа идентичност, докато Франция е твърде настоятелна по отношение на европейската политическа автономия, за да поддържа сплотеността на НАТО.

В интелектуален план спорът повтаря конфликта между концепциите на Ришельо и идеите на Уилсън: между външната политика като балансиране на интереси и дипломацията като утвърждаване на съществуващата хармония. За Америка Обединеното командване на НАТО винаги е било израз на съюзническото единство, докато за Франция е представлявало предупредителна червена лампа. Американските лидери трудно разбират защо една страна настоява за право на независими действия, освен ако не желае да запази възможността да изостави съюзника си в неочекван момент. Франция вижда в нежеланието на Америка да предостави на Европа независимост във военните решения скрит опит за превъзходство.

Всъщност всеки един от партньорите преследва концепция на международните отношения, заложена в собствената му история. Франция е наследничка на европейския стил дипломация, който е създала преди повече от 300 години. Великобритания е изоставила ролята си на пазач на баланса на силите, докато за добро или за зло Франция продължава да държи повече на *raison d'état* и на точното пресмятане на интересите, отколкото на абстрактната хармония. Също толкова последователно и упорито обаче Америка прилага уилсънианството. Убедена в съществуването на имплицитна хармония, Америка винаги е настоявала, че след като европейските и американските цели са идентични, европейската автономия е или ненужна, или опасна.

Двете сериозни европейски предизвикателства на съвременния период – интегрирането на обединена Германия със Запада и отношенията на Атланти-

ческия съюз с нова Русия – не могат да бъдат решени чрез буквално прилагане на държавническите постулати нито на Ришельо, нито на Уилсън. Подходът на Ришельо поощрява национализма на отделните европейски страни и води към разпокъсването на Европа. Уилсънианството в чист вид би отслабило европейското чувство за самоличност. Опитът да се изградят европейски институции, противопоставени на Съединените щати, в крайна сметка ще съсипе и европейското единство, и атлантическата сплотеност. От друга страна, Съединените щати не трябва да се страхуват от една по-силна европейска идентичност вътре в НАТО, защото е трудно да си представим самостоятелни европейски военни действия от какъвто и да е мащаб, в който и да е район без американска техническа и политическа подкрепа. В крайна сметка не Обединеното командване, а чувството на споделени политически интереси и сигурност създава единството на съюза.

Противоречията между Съединените щати и Франция, между идеите на Ришельо и Уилсън бяха пометени от събитията. И Атлантическият, и Европейският съюз са незаменими градивни елементи на новия и стабилен световен ред. НАТО е най-добрата защита срещу военно изнудване, откъдето и да идва. Европейският съюз е основният механизъм за стабилност в Централна и Източна Европа. И двете институции са необходими, за да помогнат на бившите сателити и на наследничките на Съветския съюз да се присъединят към един миролюбив международен ред.

Бъдещето на Източна Европа и на бившите съветски републики е отделен проблем. Източна Европа бе окупирана от Червената армия. Тя се отъждествява и културно, и политически със западноевропейските традиции. Това с особена сила важи за вишеградските страни: Полша, Чехия, Унгария и Словакия. Без връзки със Западна Европа и с атлантическите институции те ще се превърнат в ничия земя между Германия и Русия. А за да имат смисъл тези връзки, тези страни трябва да принадлежат както към Европейския, така и към Атлантическия съюз. За да придобият икономическо и политическо значение, те се нуждаят от Европейския съюз; за сигурността си гледат към НАТО. Всъщност членството в едната институция предполага членство и в другата. Тъй като повечето членове на Европейския съюз са членове и на НАТО и е немислимо да пренебрегнат нападение срещу някоя страна от общността, след определено равнище на европейската интеграция членството в Европейския съюз по един или друг начин поне *de facto* ще доведе до разширяване на гарантите на НАТО.

Досега този въпрос се отбягва, защото членството на източноевропейските страни в двете институции е блокирано. Аргументациите и в единия, и в другия случай се различават по абсолютно същия начин, както и политическите традиции на Европа и на Америка. Европа обосновава решението да разшири Европейския съюз на Изток на базата на *Realpolitik*: тя приема по принцип и предлага асоциирано членство, изчаквайки реформата на източноевропейските икономики (като междувременно за още малко закриля икономиките на Западна Европа от конкуренция). Така въпростът за същинското членство се превръща в чисто техническа подробност, която времето ще реши.

Новият световен ред: повторен поглед

Американските възражения за членство на страните от Вишеградската четвъртка в НАТО произтичат от принципи. Завръщайки се към историческото възражение на Уилсън срещу военните съюзи – че се сключват в очакване на конфронтация, – президентът Клинтън използва срещата на НАТО през януари 1994 г., за да изложи алтернативно гледище. Обяснявайки защо Съединените щати не са склонни да приемат Полша, Унгария, Чехия и Словакия в НАТО, той потвърди, че Атлантическият съюз не може да си позволи да „тегли нова черта между Изтона и Запада, която сама по себе си вещае бъдеща конфронтация... Заявявам на всички онези в Европа и в Съединените щати, които биха искали от нас просто да начертаем нова линия в Европа по на изток, че ние не бихме желали да лишим Европа от възможности за най-доброто бъдеще, как-вото представляват всеобщата демокрация, пазарната икономика и повсеместното сътрудничество за взаимна сигурност“⁽⁵⁾.

В този дух президентът Клинтън предлага схема, която нарича Партийорство за мир. Тя кани всички наследници на бившия Съветски съюз и всички бивши източноевропейски сателити на Москва да се присъединят към инициатива, която смътно наподобява система за колективна сигурност. Тази амалгама от уилсънианство и описаните в глава XVI критики на Уолас спрямо сдържането прилага принципите на колективната сигурност; като изравнява жертвите на съветския и руския имперализъм с техните палачи, тя дава на средноазиатските републики по афганистанска граница същия статут както на Полша – жертва на четири подялби с участието на Русия. Партийорство за мир не е спирка по пътя към НАТО, както понякога погрешно се заявява, то е алтернатива на членството също както пактът от Локарно (виж глава XI) е бил алтернатива на съюза с Великобритания, към който Франция се стреми през 20-те години.

А Локарно показва, че няма средно положение между съюз, създаден на базата на обща цел, и многостранна институция, която съществува на базата не на общо усещане за заплаха, а на въвеждането на специфични изисквания във вътрешното управление. Има опасност Партийорство за мир да създаде два вида граници в Европа: едните покрити от гаранции за сигурност и други, на които такива гаранции се отказват – състояние, което изкушава потенциалните агресори и обезкуражава потенциалните жертви. За да се отстрани възможността от конфронтация, трябва много внимателно да се избягва появата на концептуална и стратегическа ничия земя в Централна и Източна Европа – източник на толкова много европейски конфликти.

Невъзможно ще е да се реши двойният проблем за сигурността на Източна Европа и включването на Русия в международната общност в рамките на една и съща програма. Ако Партийорство за мир стане аспект на НАТО, може да подкопае Атлантическият съюз, отклонявайки го към дейности, които не са свързани с реални мисии за сигурност, да засили чувството за несигурност в Източна Европа и въпреки това да не предразположи Русия поради двусмислеността си. Има опасност то да се приеме за неадекватно, ако не и за опасно от потенциалните жертви на агресия, а в Азия да го сметнат за етнически клуб, насочен главно срещу Китай и Япония.

Дипломацията

Същевременно е важно Русия да бъде приобщена към атлантическите нации. За институция, представяща се като Партийорство за мир, има място само при положение че се занимава с мисии, които всички нейни членове възприемат по един и същ начин. Подобни общи задачи съществуват в областта на икономическото развитие, на образоването и културата. Функциите на Конференцията за сътрудничество и сигурност в Европа (КССЕ) могат да се разширят в тази насока и тя да бъде прекръстена в Партийорство за мир.

В подобна схема Атлантическият съюз ще осигурява общата политическа рамка и общата сигурност; Европейският съюз ще ускорява приемането на бившите източноевропейски сателити; Североатлантическият съвет за сътрудничество и Конференцията за сигурност и сътрудничество в Европа, може би преименувана в Партийорство за мир, ще приобщят републиките на бившия Съветски съюз – и особено Руската федерация – към атлантическата структура. Над новите демократии в Източна Европа ще се разтвори чадърът на сигурност. Ако Русия остане в своите граници, фокусът на сигурността след време ще се премести към Партийорство за мир. Общите политически и икономически проекти ще влияят все по-силно върху отношенията между Изтока и Запада.

Не като мост между Изтока и Запада е бъдещето на атлантическите отношения, а в решаващата им роля да помогнат на Америка да се справи с очакваната еволюция през ХХI век. Сега е невъзможно да се каже коя от зараждащите се сили ще бъде най-могъща, най-заплашителна или и едното, и другото: Русия, Китай или исламският фундаментализъм. Ала способността на Америка да се справя с всяко от тези надигания ще се засилва от сътрудничеството на атлантическите нации. Затова проблемите, които някога се наричаха „извън обхвата“, ще се превърнат в сърцевина на североатлантическите отношения, които трябва да бъдат съответно реорганизирани.

Наблюдава се нарастване на американския интерес към Азия, изразено от предложението за създаване на тихоокеанска общност, което Клинтън направи на среща с азиатските държавни глави през 1993 г. Но терминът „общност“ прилига към Азия само в най-ограничен смисъл, защото връзките в Тихоокеанския район коренно се различават от връзките в Атлантическия. Докато европейските нации са групирани в общи институции, азиатските се смятат за самостоятелни и конкуриращи се. Отношенията между големите азиатски нации притежават повечето от белезите на европейската система на баланс на силите от XIX век. Всяко по-значително нарастване на мощта на една от тях почти сигурно предизвиква ответни маневри от страна на останалите.

Решаващо е отношението на Съединените щати, които притежават възможността – но не задължително и философията – да действат по начин, напомнящ поддържането на европейския баланс на силите от страна на Великобритания до световните войни през ХХ век. Стабилността на Азиатско-Тихоокеанския район, основата на неговия възхваляван просперитет не е природен закон, а резултат от равновесие, което ще изисква все повече грижи и обсъждане в света след Студената война.

В Азия уилсънианството няма много последователи. Дори у малкото съществуващи демокрации не се наблюдава стремеж към колективна сигурност

Новият световен ред: повторен поглед

или убеждение, че сътрудничеството трябва да се гради върху основата на споделени вътрешни ценности. Ударението се поставя върху равновесието и националните интереси. Военните разходи на всички значителни азиатски сили растат. Китай е на път да се превърне в свръхсила. С годишен ръст от 8 %, който е намалял в сравнение с 80-те години, китайският брутен национален продукт ще се доближи до този на Съединените щати в края на второто десетилетие на ХХІ век. Много преди това китайската политическа и военна сянка ще падне върху Азия и ще засегне сметките на другите сили, колкото и въздържана да е китайската политика. Вероятно останалите азиатски нации ще потърсят противоветежест на засилващата се китайска мощ, както вече се противопоставят на Япония. Макар да го отричат, нациите от Югоизточна Азия включиха вдъхвашния преди страх Виетнам в своята група АСЕАН най-вече за да балансират Китай и Япония. По същата причина АСЕАН настоява Съединените щати да продължат ангажиментите си в района.

Ролята на Япония неизбежно ще трябва да се нагажда към променените обстоятелства, като в съответствие с националния си стил японските лидери ще извършват приспособяването чрез натрупване на едва доловими нюанси. По време на Студената война Япония бе изоставила традиционното упование в собствените сили, за да повери закрилата си на Съединените щати. Целеустремен икономически конкурент, тя плаща за свободата на действията в икономиката с подчинение на своята външна политика и национална сигурност на Вашингтон. Докато Съветският съюз се приема и от двете страни като основна заплаха за сигурността, американските и японските национални интереси могат да се приемат за съвпадащи.

Малко вероятно е тази схема да се запази. С увеличаващата се военна мощ на Корея и на Китай и с почти ненакъренената руска военна машина в Сибир в дългосрочен план японците не биха могли да гарантират задължително съвпадение между американските и японските интереси. След като в началото на мандата си всяка нова американска администрация се обявява за преоценка на политиката (или поне намеква, че тя може да се промени), а конфронтацията по икономически въпроси от изключение се превръща в правило, трудно може да се твърди, че американските и японските външнополитически интереси няма никога да се разграничават. При всички случаи по отношение на континентална Азия японският поглед се различава от американския поради географската близост и историческия опит. Пък и японският военен бюджет постепенно нараства и вече е третият в света, а като се имат предвид вътрешните проблеми на Русия – вероятно втори по ефективност.

Когато през 1992 г. попитаха японския премиер Киичи Миазава ще приеме ли Япония евентуален корейски ядрен потенциал, той с нехарактерна за японец прямота отвърна едносрочно: „Не.“ Дали това означава, че Япония ще развие собствен ядрен потенциал? Или ще потърси пътища да отстрани корейския? Дори само възможността да се задават такива въпроси говори, че Япония може в една или друга степен да се откъсне от гарантиранията американска закрила във външната политика и сигурността.

Значително по-конкретните анализи, които могат да бъдат направени за ос-

Дипломацията

таналите по-големи сили, показват колко нетрайно и понякога деликатно може да стане азиатското равновесие. В стремежа си да запазят равновесието в Азия Съединените щати не могат да чакат, докато балансът бъде застрашен. Политиката им трябва да е достатъчно гъвкава, за да оказва влияние на всички азиатски форуми. До известна степен това вече става. Спомагателната роля в АСЕАН (за Югоизточна Азия) и решаващото участие в Азиатско-тихоокеанското икономическо сътрудничество (АПЕК) са вече факт.

Виждат се обаче и границите на американското влияние върху подобни многонационални институции. Предложението на Клинтън за по-институционализирана тихоокеанска общност по европейски модел бе посрещнато с любезна хладина, преди всичко защото азиатските народи не се смятат за общност. Те не желаят институционална рамка, която може да даде на потенциалните азиатски свръхсили – и на Съединените щати – решаващ глас в техните дела. Народите на Азия са отворени за обмен на идеи с Америка; те желаят тя да остане достатъчно ангажирана с района, за да им помогне да отблъснат в случай на нужда заплаха за независимостта им. Ала изпитват достатъчно силни подозрения към могъщите си съседи, а до известна степен и към Съединените щати, за да подкрепят официални широкообхватни тихоокеански институции.

Следователно способността на Америка да влияе върху събитията в крайна сметка ще зависи най-вече от двустранните ѝ отношения с големите азиатски нации. Затова американската политика по отношение на Китай и Япония – със сериозни противоречия засега помежду си – придобива жизненоважно значение. Ролята на Америка е ключова, за да могат Китай и Япония да съществуват съвместно въпреки взаимните си подозрения. В непосредствено бъдеще изпра-вената пред проблемите на стареещото си население и стагнацията в икономи-ката Япония може да реши да наложи технологическото и стратегическото си превъзходство, преди Китай да се е превърнал в свръхсила, а Русия да е възвърнала мощта си. Впоследствие тя може да прибегне до помощта на всеоб-щия изравнител, ядрената технология.

В светлината на тези две възможности близките японско-американски отно-шения са жизненоважни за по-голяма умереност на Япония и по-осезателно успокояване на останалите азиатски народи. Обвързана с Америка, японската сила безпокой Китай и другите азиатски държави по-малко от един чисто национален японски военен потенциал. Освен това на Япония ѝ е нужна по-малка мощ, докато съществува американската мрежа за сигурност, дори да не е тол-кова плътна, както преди. Ще е необходимо значително американско военно присъствие в Североизточна Азия (в Япония и Корея). Без него американският ангажимент за постоянна роля в Азия би олекнал, а Китай и Япония все по-силно ще се изкушават да преследват националните си интереси с действия, които накрая могат да ги изправят лице в лице с всички буферни държави по средата.'

Пред оживяването и изясняването на японско-американските отношения на базата на съвпадащи геополитически интереси има големи пречки. Икономи-ческите разногласия са добре познати; културните различия могат да се окажат още по-непреодолими. Това се долавя най-болезнено – понякога дори влудява-

Новият световен ред: повторен поглед

що – в различните национални подходи към вземането на решения. Америка решава, облягайки се на статута: овластеният, обикновено президентът, а понякога държавният секретар избира от предложените възможности, повече или по-малко опрян на позицията си. В Япония решенията се вземат със съгласие. Нито една отделна личност – дори и премиерът – няма право на самостоятелни решения. Всички, които трябва да изпълняват решението, участват във формирането на съгласието, което не се смята за валидно, ако няма единодушие.

Всичко това на практика означава, че на среща между американския президент и японския министър-председател към трудностите по същество се добавя и неразбирателство. Когато американският президент приеме нещо, това означава действие; когато японският премиер се съгласи с нещо, това означава не толкова че е съгласен с американската позиция, колкото че я разбрали и че ще я изложи пред консенсусната група. Според него би трявало да е ясно, че прерогативите му не се простират по-далеч. За да могат да се водят успешни преговори за бъдещето на Азия, Америка се нуждае от повече търпение, а Япония трябва да си изработи начин за смислено обсъждане на дългосрочната политика, от която в крайна сметка зависи бъдещото сътрудничество.

По любопитен начин стабилността на японско-американските отношения ще бъде обратната страна на отношенията между Китай и Америка. Въпреки значителната си културна близост с Китай Япония се раздира между възхищението и страхът, между желанието за приятелство и вътрешния стремеж към върховенство. Напрежението в китайско-американските отношения изкушава Япония да направи опит да се разграничи от Съединените щати – ако не за да увеличи влиянието си над Китай, то поне за да не го намали с прекалено пътно следване на Америка. В същото време един чисто национален японски подход рискува да бъде приет от Бейджин за израз на японските апетити за доминация. Следователно добрите отношения между Америка и Китай са предпоставка за добри дългосрочни отношения и с Япония, както и за добри китайско-японски отношения. Това е триъгълник, който всеки един от партньорите може да напусне само с цената на огромен риск. Той притежава и известна двусмисленост, което донякъде притеснява Съединените щати, защото противоречи на американската склонност нациите да се означават с ясни етикети: врагове или приятели.

Сред всички велики и потенциално велики сили Китай се развива най-бързо. Съединените щати отдавна са най-могъщи, Европа трябва да поработи за единството си, Русия е олюляващ се великан, а Япония е богата, но поне засега доста свита и скромна. Китай обаче – с икономически растеж близо 10 % годишно, със силно чувство за национално единство и с все по-могъща армия, ще покаже най-високо относително развитие сред могъщите държави. През 1943 г. Рузвелт предвижда за Китай място като един от Четиримата полицаи, но скоро след това страната потъва във вихрушката на Гражданската война. Ново-появилият се маоистки Китай има амбиция да бъде независима велика сила, но е обвързан от идеологемите си. Загърбвайки идеологическите конвулсии, реформаторски настроените китайски ръководители неотклонно и майсторски защищават националните си интереси. Една конфронтационна политика с Китай

рискува да остави Америка изолирана в Азия. Нито една азиатска държава няма да пожелае – а и не може да си го позволи – да подкрепи Америка при евентуален политически конфликт с Китай, който би се възприел за погрешна американска политика. В такива обстоятелства мнозинството азиатски държави ще се разграничават по някакъв начин от Америка, колкото и да не им се харесва. Затова почти всички се надяват тя да създаде стабилна дългосрочна рамка за интегриране и на Китай, и на Япония – възможност, която ще бъде загубена и за двете при евентуална китайско-американска конфронтация.

Като нацията с най-дълга история на независима външна политика и дипломатическа традиция, въплъщаваща националния интерес, Китай приветства американските ангажименти в Азия като противовежест на вдъхващите ѝ страх съседи Япония и Русия, а в по-малка степен и Индия. И американска политика, стремяща се да изгради приятелски отношения както с Бейджин, така и с други страни в района, в които той вижда заплаха за националната си сигурност – а това е правилната американска политика, – изисква внимателен и редовен диалог между Вашингтон и Бейджин.

Четири години след събитията на площада Тянънмън през 1989 г. диалогът бе възпрепятстван от американския отказ от контакти на високо равнище – мярка, неприлагана срещу Съветския съюз дори в разгара на Студената война. Човешките права се превърнаха в център на китайско-американските отношения.

Администрацията на Клинтън мъдро възстанови контактите на високо равнище; бъдещето на китайско-американските отношения ще зависи изцяло от съдържанието на тези контакти. Ясно е, че Съединените щати не могат да изоставят традиционната си грижа за човешките права и демократичните ценности. Проблемът е не в американската защита на ценностите, а доколко в зависимост от тях се поставят всички аспекти на китайско-американските отношения. Китай възприема като снизходителен намека, че китайско-американските отношения се базират не на реципрочни интереси, а на американски тежнения, следвани или изоставяни по усомотрение на Вашингтон. Подобно отношение представя Америка като ненадеждна и вмешателски настроена, а в китайските очи ненадеждността е по-голямото зло.

У Китай, който исторически винаги е доминирал в района – всъщност познатия му свят, – всеки опит да се предписва на институциите му как да води вътрешните си дела, предизвиква дълбоко недоволство. Тази обща нагласа се подсила от китайската оценка за намесата на Запада в историята на страната. Откакто Опиумните войни в началото на XIX век насилиствено отварят Китай за света, китайците смятат Запада за причинител на безкрайна серия от унижения. Равният статут, пламенното неприемане на чужди предписания са за китайските ръководители не тактически, а морален императив.

От Съединените щати Китай търси стратегическа опора за контриране на съседите си, които смята за могъщи и алчни. За да постигне такова равнище на външнополитическа координация, Китай може би е готов да направи известни отстъпки по въпроса за човешките права, ако те се представят като свободно избрани. Ала упорството на американците публично да поставят условия се

Новият световен ред: повторен поглед

възприема като опит за налагане на американските ценности в Китай – което е унизително – и като липса на сериозност от страна на Америка. За китайците то говори, че Америка не залага свой национален интерес в азиатското равновесие. И след като на Америка не може да се разчита в това отношение, Китай няма никакъв интерес да прави отстъпки. Ключът към китайско-американските отношения – колкото и да е парадоксално, дори и по въпроса за човешките права – е мълчаливо сътрудничество в глобална и най-вече азиатска стратегия.

С Европа Америка споделя една и съща ценностна система, но още не е успяла да създаде обща политика или адекватни институции за след Студената война; спрямо Азия може да изработи цялостна стратегия, но не и да постигне общност на ценностите. Твърде неочаквано в Западното полукълбо започва да се появява сливане между моралните и geopolитическите цели, между уилсънианството и *Realpolitik*.

Предишната американска външна политика в Западното полукълбо е вмешателство на велика сила. Обявената от Франклин Рузвелт през 1933 г. политика на добросъседство бележи завой към сътрудничество. Договорът от Рио от 1947 г. и пактът от Богота от 1948 г. осигуряват компонент на сигурност, институционализиран от Организацията на американските държави. Съюзът за прогрес на президента Кенеди от 1961 г. въвежда чуждестранната помощ и икономическото сътрудничество, въпреки че тази проницателна политика е опорочена от етатистката нагласа на получателите.

По време на Студената война повечето латиноамерикански нации се управляват от авторитарни, предимно военни правителства, упражняващи строг централизиран държавен контрол над икономиката. Към средата на 80-те години Латинска Америка се отърва от икономическата си парализа и започва да напредва със забележително единство към демократията и пазарната икономика. Бразилия, Аржентина и Чили заменят военните управления с демократични. На гражданските войни в Централна Америка е сложен край. Банкутирала от безумни заеми, Латинска Америка си налага строга финансова дисциплина. Почти навред контролираната от държавата икономика се отваря към силите на пазара.

Инициативата „План за Америките“, обявена от Буш през 1990 г., и битката за Североамериканското споразумение за свободна търговия с Мексико и Канада, приключена с успех при Клинтън през 1993 г., са най-новаторската в историята американска политика спрямо Латинска Америка. След серия успехи и провали Западното полукълбо е на път да се превърне в ключов елемент от един нов и хуманен световен ред. Група демократични страни възприемат представителното управление, пазарната икономика и свободната търговия, обхващаща цялото полукълбо. Единствената останала марксистка диктатура е Куба; навсякъде другаде националистическите и протекционистките методи на водене на икономиката са заменени от свободни пазарни отношения, отворени за чужди инвестиции и подкрепящи откритите международни търговски системи. Чрез взаимни обвързаности и съвместни действия в крайна сметка се преследва мащабната цел да се създаде свободна търговска зона от Аляска до нос Хорн – концепция, която до неотдавна изглеждаше като безнадеждна утопия.

Дипломацията

Една свободна търговска система, обхващаща Западното полукълбо – с НАФТА като начална стъпка – би дала на двете Америки водеща роля, каквото и да се случи. Ако принципите на Уругвайския кръг на Общото споразумение за търговията и тарифите (ГАТТ), сключено през 1993 г., наистина се наложат, Западното полукълбо ще стане основен участник в глобалния икономически растеж. Ако надделят дискриминационни регионални групировки, Западното полукълбо с огромния си пазар ще е в състояние да се конкурира успешно с други регионални търговски блокове; всъщност НАФТА е най-ефективното средство за изпреварване на такова съперничество или за надделяване в него, ако се появи. Като предлага асоциирано членство и на държави извън Западното полукълбо, готови да спазват принципите ѝ, една разширена НАФТА може да създаде стимули за спазване на принципите на свободната търговия и санкции спрямо нациите, които настояват за рестриктивни правила. Оказва се, че в свят, където Америка често е принудена да балансира между своите ценности и необходимостите, идеалите и geopolитическите ѝ цели по същество съвпадат в Западното полукълбо, където се раждат аспирациите ѝ и са проведени първите ѝ сериозни външнополитически инициативи.

Заемайки се за трети път през този век със задачата да създаде нов световен ред, най-важното, което Америка трябва да постигне, е да установи баланс между двете изкушения, присъщи за изключителността ѝ: представата, че трябва да поправи всяка грешка и да стабилизира всяко разместване, и, от друга страна, латентния инстинкт да се затваря в себе си. Безразборното ангажиране с всички етнически напрежения и граждansки войни след Студената война ще обезсели тръгналата на кръстоносен поход страна. Ако обаче се прибере, за да се посвети изцяло на усъвършенстване на вътрешните си ценности, Америка накрая ще види сигурността и просперитета си поставени в зависимост от решения, вземани от далечни народи, и все повече ще губи контрол.

Когато през 1821 г. Джон Куинси Адамс предупреждава американците да не ходят да убиват „далечни чудовища“, той просто не е могъл да си представи тези безброй страховити чудовища, които се появяват след края на Студената война. Америка не може да победи всяко зло, още по-малко сама. Някои чудовища обаче трябва да бъдат ако не убити, то поне възпиранi. Най-необходими в случая са критерии за избор.

Американските лидери като цяло са акцентирали повече на мотивите, отколкото на структурата. Опитвали са се да променят по-скоро отношението, отколкото сметките на опонентите. В резултат американското общество е изключително раздвоено по отношение на историческите уроци. В американските филми често се разказва за мошеници, превърнати от драматично събитие в олицетворение на добродетелта (понякога дори се прекалява). Това е отражение на твърдата вяра на американеца, че миналото може да бъде забравено и че никога не е късно да се започне отначало. В реалния свят обаче подобни преобразления са редки сред хората и още по-редки сред нациите – смесица от толкова много индивидуални стремежи.

Новият световен ред: повторен поглед

Отричането на историята издига представата за универсален човек, който живее според универсални предписания независимо от миналото, географията или други неизменни обстоятелства. И тъй като в американската традиция преобладават универсалните истини, а не националните особености, политиците на Америка винаги са предпочитали многостранния пред националния подход: преговори за разоръжаване, неразпространение на ядрени оръжия и спазване на човешките права за сметка на преобладаващо националните, геополитическите или стратегическите въпроси.

Американският отказ от обвързване с историята и настояването, че обновяването е винаги възможно, придават огромно достойнство, дори красота на американския начин на живот. Националното опасение, че обладаните от историята правят самоосъществяващи се предсказания, вероятно въпълъща дълбока народна мъдрост. И въпреки това мисълта на Сантаяна, че, който пренебрегва историята, е обречен да я повтаря, може да бъде подкрепена с множество примери.

Страна с идеалистическите традиции на Америка не може да основава политиката си на баланса на силите като единствен критерий за нов световен ред. Но тя трябва да разбере, че равновесието е основна предпоставка за постигане на историческите ѝ цели. Тези цели не могат да се постигнат с приказки или пози. Възникващата международна система е по-сложна от всички, които американската дипломация познава. Външната политика ще води в политическа система, която изтъква непосредствените проблеми и не обръща особено внимание на дългосрочните инициативи. Лидерите са задължени да завладяват избиратели, свикнали да получават информация чрез визуални образи. Всичко това поставя ударението върху емоцията и моментното настроение във времето, които изискват преосмисляне на приоритетите и анализ на възможностите.

Несъмнено *Realpolitik* далеч не е панацея. Баланси на силите достига зението си в продължение на 40 години след Наполеоновите войни. През този период той действа без засечка, защото равновесието се гради съзнателно, за да укрепва баланса, и – което също е много важно – защото е заздравяван от чувството за споделени ценности, поне сред консервативните дворове. След Кримската война това чувство за общи ценности постепенно се изгубва и нещата се връщат в състоянието от XVIII век, но много по-опасни поради модерната технология и растящата роля на общественото мнение. Дори деспотичните държави могат да се обърнат за подкрепа към своите общества, сочейки опасност отвън – външната заплаха заменя демократичното съгласие. Националната консолидация на европейските държави ограничава броя на основните участници и способността да се заменя с дипломатически комбинации прилагането на сила, а изчезването на общото чувство за легитимност подкопава моралните устои.

Независимо от исторически породилата се ненавист към баланса на силите тези уроци са валидни за американската външна политика след Студената война. За пръв път в историята си Америка е част от международна система, в която е най-могъщата държава. Но независимо че е военна свръхсила, тя не може да налага волята си, защото нито моцта, нито идеологията ѝ преследват имперски амбиции. Ядрените оръжия, които правят Америка лидер във военно отношение, са по-скоро средство за уравновесяване на приложимата сила.

Дипломацията

Следователно Съединените щати все повече навлизат свят, който в много отношения напомня Европа от XIX век, но този път с глобален обхват. Можем да се надяваме, че ще се появи нещо подобно на Метерниловата система, в която балансът на силите ще е подсилен от споделените ценности. В съвременната епоха тези ценности могат да бъдат само демократични.

Ала на Метерни не му се е налагало да създава собствен легитимен ред; вече е съществувал такъв. В съвременния свят демокрацията далеч не е универсално наложена, а и където се твърди, че я има, невинаги отговаря на сравнени характеристики. За Съединените щати е разумно да се опитат да укрепят равновесието с морален консенсус. За да остане вярна на себе си, Америка трябва да се опита да изкове най-широкия възможен морален консенсус около глобално ангажиране с демокрацията. Дано обаче не пренебрегне и анализа на баланса на силите. Защото опитът да се постигне морален консенсус става саморазрушителен, когато унищожи равновесието.

Щом не е възможна уилсънианска система, основана върху легитимността, Америка ще трябва да се научи да действа в система на баланс на силите, колкото и непривично да е това за нея. През XIX век съществуват два модела на системи за балансиране на силите: британският, олицетворяван от подхода на Палмерстон и Дизраели, и на Бисмарк. Британският подход е намеса само в случай че балансът на силите е застрашен пряко, и то почти неизменно на страната на по-слабия; Бисмарковият подход се стреми да предотвратява заплахите чрез установяване на близки отношения с колкото може повече страни, изграждане на припокриващи се военни съюзи и вторично въздействие за смекчаване на съперническите претенции.

Колкото и странно да изглежда в светлината на американския опит с Германия от две световни войни, Бисмарковият стил за управление на баланса на силите вероятно е по-съзвучен с традиционния американски подход към международните отношения. Методът на Палмерстон – Дизраели би изисквал дисциплинирана дистанцираност от разногласията и категорична ангажираност с равновесието пред лицето на заплахата. И на разногласията, и на заплахите трябва да се гледа почти само през призмата на баланса на силите. Америка би се затруднила да спазва както дистанцираността, така и категоричността, да не говорим за разглеждането на международните дела само от гледна точка на силата.

Политиката на Бисмарк от втората половина на кариерата му се стреми предварително да обвърже силата с известен консенсус между различни групи страни, основан на общи цели. В един взаимозависим свят Америка трудно би поддържала блестящата изолация на Великобритания. Но е и малко вероятно да успее да изгради действаща система за сигурност, еднакво приложима спрямо всички части на света. Най-съзидателното решение ще е да се изградят припокриващи се структури: някои на базата на общи политически и икономически принципи както в Западното полукълбо; други – съчетаващи общност на принципите и на сигурността както в Атлантическата област и в Североизточна Азия; трети – основани изключително върху икономическите връзки както при отношенията с Югоизточна Азия.

Новият световен ред: повторен поглед

Като се има предвид огромният мащаб на задачата, историята няма да прости провал. Америка е длъжна да овладее прехода от епоха, в която всеки избор изглежда възможен, към период, в който все още може да постигне повече от всички други общества, ако съумее да оствърши предела на възможностите си. През по-голямата част от историята си тя не познава външна заплаха за оцеляването си. През Студената война такава заплаха се появи, за да бъде напълно победена. Този опит усилия вярата на Америка, че тя единствена от всички народи по света е недосегаема и може да надделява с примера на ценностите и с делата си.

В света след Студената война подобно поведение може да превърне невинността в самодоволство. Във време, когато Америка не може нито да властва над света, нито да се отдръпне от него, когато е и всемогъща, и извънредно уязвима, тя не може да изостави идеалите, залегнали в основата на величието ѝ. Но тя не трябва и да заплашва това величие, хранейки илюзии за обхвата му. Световното водачество е част от силата и ценностите на Америка, но то не включва привилегията съюзите на Америка да се смятат за услуга спрямо другите нации или представата, че тя е с безгранични възможности да налага волята си, заплашвайки да оттегли благоволението си. Всяко американско обвързване с *Realpolitik* трябва да държи сметка за основните ценности на първото в историята общество, създадено в името на свободата. Тъй че оцеляването и прогресът на Америка ще зависят и от умението ѝ да избира адекватно на съвременната реалност. В противен случай външната политика ще се превърне в самоуверено позъорство. Относителната тежест, придавана на всяка от съставните части, и цената, свързана с всеки приоритет, определят както предизвикателствата, така и ръста на политическите лидери. Един лидер не бива никога да допуска, че изборът няма цена или че не е нужно да се търси баланс.

По пътя към нов световен ред за трети път в съвременната епоха американският идеализъм си остава както винаги важен, ако не и по-важен от преди. В този нов ред неговата роля ще бъде да дава вярата, която ще помага на Америка сред двусмислените възможности на един несъвършен свят. Традиционният американски идеализъм трябва да се свърже с внимателна оценка на съвременните реалности, за да се създаде приложимо определение на американските интереси. В миналото усилията на американската външна политика се вдъхновяват от утопичното видение на някаква крайна точка, след която от само себе си ще се въззари присъщата на света хармония.

Едва ли занапред ще се случи нещо такова; осъществяването на американските идеали ще трябва да се преследва с търпеливо натрупване на частични постижения. Няма ги недвусмислената физическа заплаха и враждебната идеология от времето на Студената война. Убежденията, необходими за оформянето на раждащия се нов ред са по-абстрактни: представи за бъдещето, които не могат да бъдат показани, докато той върви напред, и предполагаеми оценки за взаимоотношенията между надеждата и възможностите. Преследването на някогашните американски уилсъниански цели – мир, стабилност, прогрес и свобода за човечеството – ще бъде безкрайно пътуване. „Пътнико – казва една испанска пословица, – пътища се правят с ходене.“

Бележки

Глава II

Стожерът: Теодор Рузвелт или Удроу Уилсън

1. Robert W. Tucker and David C. Hendrickson, „Thomas Jefferson and American Foreign Policy“, *Foreign Affairs*, vol. 69, no. 2 (Spring 1990), p. 148.
2. Thomas G. Paterson, J. Garry Clifford, and Kenneth J. Hagan, *American Foreign Policy: A History* (Lexington, Mass.: D. C. Heath, 1977), p. 60.
3. Tucker and Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 140, цитат по *Letters and Other Writings of James Madison* (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1865), vol. IV, pp. 491-92.
4. James Monroe, цитат по William A. Williams, ed., *The Shaping of American Diplomacy* (Chicago: Rand McNally, 1956), vol. I, p. 122.
5. George Washington's Farewell Address, September 17, 1796, reprinted as Senate Document no. 3, 102nd Cong., 1st sess. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1991), p. 24.
6. Jefferson letter to Mme. La Duchesse D'Auville, April 2, 1790, in Paul Leicester Ford, ed., *The Writings of Jefferson* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1892-99), vol. V, p. 153, цитат по Tucker and Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 139.
7. Thomas Paine, *Rights of Man* (1791) (Secaucus, N. J.: Citadel Press, 1974), p. 147.
8. Alexander Hamilton, „The Federalist No. 6“, in Edward Mead Earle, ed., *The Federalist* (New York: Modern Library, 1941), pp. 30-31.
9. Jefferson letter to John Dickinson, March 6, 1801, in Adrienne Koch and William Peden, eds., *The Life and Selected Writings of Thomas Jefferson* (New York: Modern Library, 1944), p. 561.
10. Jefferson letter to Joseph Priestley, June 19, 1802, in Ford, ed., *Writings of Thomas Jefferson*, vol. VIII, pp. 158-59, цитат по Robert W. Tucker and David C. Hendrickson, *Empire of Liberty: The Statecraft of Thomas Jefferson* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1990), p. 11.
11. Tucker and Hendrickson, „Thomas Jefferson“, p. 141.
12. John Quincy Adams, Address of July 4, 1821, in Walter LaFeber, ed.; *John Quincy Adams and American Continental Empire* (Chicago: Times Books, 1965), p. 45.
13. Message of President Monroe to Congress, December 2, 1823, in Ruhl J. Bartlett, ed., *The Record of American Diplomacy* (New York: Alfred A. Knopf, 1956), p. 182.
14. *Ibid.*
15. President James Polk, Inaugural Address, March 4, 1845, in *The Presidents Speak*, annot. by David Newton Lott (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969), p. 95.
16. Цитат по Williams, *Shaping of American Diplomacy*, vol. I, p. 315.
17. Виж Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers* (New York: Random House, 1987), p. 201 and pp. 242ff; също, Fareed Zakaria, „The Rise of a Great Power, National Strength, State Structure, and American Foreign Policy 1865-1908“ (unpublished doctoral thesis, Harvard University, 1992), chapter 3, pp. 4ff.
18. Zakaria, *ibid.*, pp. 7-8.
19. *Ibid.*, p. 71.

БЕЛЕЖКИ

20. Paterson, Clifford, and Hagan, eds., *American Foreign Policy*, p. 189.
21. President Roosevelt's Annual Message to Congress, December 6, 1904, in Bartlett, ed., *Record of American Diplomacy*, p. 539.
22. Roosevelt's statement to Congress, 1902, цитат по John Morton Blum, *The Republican Roosevelt* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), p. 127.
23. *Ibid.*, p. 137.
24. Roosevelt letter to Hugo Munsterberg, October 3, 1914, in Elting E. Morison, ed., *The Letters of Theodore Roosevelt* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954), vol. VIII, pp. 824-25.
25. Blum, *Republican Roosevelt*, p. 131.
26. *Selections from the Correspondence of Theodore Roosevelt and Henry Cabot Lodge 1884-1918*, ed. by Henry Cabot Lodge and Charles F. Redmond (New York/London: Charles Scribner's Sons, 1925), vol. II, p. 162.
27. Blum, *Republican Roosevelt*, p. 135.
28. *Ibid.*, p. 134.
29. Цитат по John Milton Cooper, Jr., *Pivotal Decades: The United States, 1900-1920* (New York/London: W. W. Nortom, 1990), p. 103.
30. Blum, *Republican Roosevelt*, p. 134.
31. Roosevelt, in *Outlook*, vol. 107 (August 22, 1914), p. 1012.
32. Roosevelt to Munsterberg, October 3, 1914, in Morison, ed., *Letters of Theodore Roosevelt*, p. 823.
33. Roosevelt to Cecil Arthur Spring Rice, October 3, 1914, в *ibid.*, p. 821.
34. Roosevelt to Rudyard Kipling, November 4, 1914, in Robert Endicott Osgood, *Ideals and Self-Interest in America's Foreign Relations* (Chicago: University of Chicago Press, 1953), p. 137.
35. Woodrow Wilson, Annual Message to Congress on the State of the Union, December 2, 1913, in Arthur S. Link, ed., *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966-), vol. 29, p. 4.
36. Roosevelt letter to a friend, December 1914, in Osgood, *Ideals and Self-Interest*, p. 144.
37. Woodrow Wilson, Annual Message to Congress, December 8, 1914, in Link, ed., *Papers of Woodrow Wilson*, vol. 31, p. 423.
38. *Ibid.*, p. 422.
39. Woodrow Wilson, Commencement Address at the U. S. Military Academy at West Point, June 13, 1916, in *ibid.*, vol. 37, pp. 212ff.
40. Woodrow Wilson, Remarks to Confederate Veterans in Washington, June 5, 1917, in *ibid.*, vol. 42, p. 453.
41. Woodrow Wilson, Annual Message to Congress on the State of the Union, December 7, 1915, in *ibid.*, vol. 35, p. 297.
42. Woodrow Wilson, An Address in the Princess Theater, Cheyenne, Wyoming, September 24, 1919, in *ibid.*, vol. 63, p. 474.
43. Woodrow Wilson, An Address to a Joint Session of Congress, April 2, 1917, in *ibid.*, vol. 41, pp. 526-27.
44. *Ibid.*, p. 523.
45. Woodrow Wilson, An Address to the Senate, January 22, 1917, in *ibid.*, vol. 40, p. 536.
46. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (London/New York: Abelard Schuman, 1957), p. 36.
47. *Ibid.*
48. Woodrow Wilson, Address, April 2, 1917, in Link, ed., *Papers of Woodrow Wilson*, vol. 41, pp. 519ff.
49. Woodrow Wilson, An Address in Boston, February 24, 1919, in *ibid.*, vol. 55, pp. 242-43.
50. Woodrow Wilson, Address, January 22, 1917, in *ibid.*, vol. 40, pp. 536-37.
51. Виж глава VI.
52. Woodrow Wilson, Remarks at Suresnes Cemetery on Memorial Day, May 30, 1919, in *ibid.*, vol. 59, pp. 608-9.
53. Woodrow Wilson, An Address Before the League to Enforce Peace, May 27, 1916, in *ibid.*, vol. 37, pp. 113ff.

БЕЛЕЖКИ

54. Woodrow Wilson, An Address at Mt. Vernon, July 4, 1918, in *ibid.*, vol. 48, p. 516.
55. Woodrow Wilson, An Address to the Third Plenary Session of the Peace Conference, February 14, 1919, in *ibid.*, vol. 55, p. 175.
56. Roosevelt letter to James Bryce, November 19, 1918, in Morison, ed., *Letters of Theodore Roosevelt*, vol. VIII, p. 1400.
57. Roosevelt to Senator Philander Chase Knox (R. -Pa.), December 6, 1918, in *ibid.*, pp. 1413-14.

Глава III

От универсализъм към равновесие: Ришельо, Вилхелм Орански и Пит

1. Louis Auchincloss, *Richelieu* (New York: Viking Press, 1972), p. 256.
2. In *Quellenbuch zur Österreichische Geschichte*, vol. II, edited by Otto Frass (Vienna: Birken Verlag, 1959), p. 100.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. Joseph Strayer, Hans Gatzke, and E. Harris Harbison, *The Mainstream of Civilization Since 1500* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971), p. 420.
7. Цитат по Carl J. Burckhardt, *Richelieu and His Age*, trans. from the German by Bernard Hoy (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970), vol. III, „Power Politics and the Cardinal's Death“, p. 61.
8. *Ibid.*, p. 122.
9. Jansenius, *Mars Gallicus*, in William F. Church, *Richelieu and Reason of State* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1972), p. 388.
10. Daniel de Priezac, *Défence des Droits et Prerogatives des Roys de France*, in *ibid.*, p. 398.
11. Mathieu de Morgues, *Catholicon françois*, treatise of 1636, in *ibid.*, p. 376.
12. Albert Sorel, *Europe Under the Old Regime*, trans. by Francis H. Herrick (Los Angeles: Ward Ritchie Press, 1947), p. 10.
13. In F. H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace* (Cambridge: Cambridge University Press, 1963), pp. 162-63.
14. *Ibid.*, p. 162.
15. *Ibid.*, p. 166.
16. Цитат по Gordon A. Craig and Alexander L. George, *Force and Statecraft* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1983), p. 20.
17. G. C. Gibbs, „The Revolution in Foreign Policy“, in Geoffrey Holmes, ed., *Britain After the Glorious Revolution, 1689-1714* (London: Macmillan, 1969), p. 61.
18. Winston S. Churchill, *The Gathering Storm, The Second World War*, vol. 1 (Boston: Houghton Mifflin, 1948), p. 208.
19. Цитат по Gibbs, „Revolution“, in Holmes, ed., *Britain After the Glorious Revolution*, p. 62.
20. Speech by Secretary of State, Lord John Carteret, Earl of Granville, in the House of Lords, January 27, 1744, in Joel H. Wiener, ed., *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, vol. I (New York/London: Chelsea House in association with McGraw-Hill, 1972), pp. 84-86.
21. Churchill, *Gathering Strom*, p. 208.
22. Pitt Plan in Sir Charles Webster, ed., *British Diplomacy 1813-1815* (London: G. Bell and Sons, 1921), pp. 389ff.

Глава IV

Европейският концепт: Великобритания, Австрия и Русия

1. Sir Thomas Overbury, „Observations on His Travels“, in *Stuart Tracts 1603-1693*, edited by C. H. Firth (London: Constable, 1903), p. 227, цитат по Martin Wight, *Power Politics* (New York; Holmes and Meier, 1978), p. 173.
2. Memorandum of Lord Castlereagh, August 12, 1815, in C. K. Webster, ed., *British Diplomacy, 1813-1815* (London: G. Bell and Sons, 1921), pp. 361-62.
3. Talleyrand, in Harold Nicolson, *The Congress of Vienna* (New York/San Diego/London: Harcourt Brace Jovanovich, paper ed., 1974), p. 155.
4. Wilhelm Schwarz, *Die Heilige Allianz* (Stuttgart, 1935), pp. 52ff.
5. Цитат по Asa Briggs, *The Age of Improvement 1783-1867* (London: Longmans, 1959), p. 345.
6. Klemens Metternich, *Aus Metternich's Nachgelassenen Papieren* (8 vols.), edited by Alfons von Klinkowstroem (Vienna, 1880), vol. VIII, pp. 557ff.
7. Материалът за тези страници е почерпан от книгата на автора *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822* (Boston: Houghton Mifflin, 1973 Sentry Edition).
8. Цитат по *ibid.*, p. 321.
9. Цитат по Wilhelm Oncken, *Österreich und Preussen im Befreiungskriege*, 2 vols. (Berlin, 1880), vol. II, pp. 630ff.
10. Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, vol. VIII, p. 365.
11. Цитат по Oncken, *Österreich und Preussen*, vol. I, pp. 439ff.
12. Metternich, *Nachgelassenen Papieren*, vol. I, pp. 316ff.
13. Цитат по Nicholas Mikhailovitch, *Les Rapports Diplomatiques du Lebzeltern* (St. Petersburg, 1915), pp. 37ff.
14. Цитат по Schwarz, *Die Heilige Allianz*, p. 234.
15. Цитат по Alfred Stern, *Geschichte Europas seit den Verträgen von 1815 bis zum Frankfurter Frieden von 1871*, 10 vols. (Munich-Berlin, 1913-24), vol. I, p. 298.
16. Цитат по Hans Schmalz, *Versuche einer Gesamteuropäischen Organisation, 1815-20* (Bern, 1940), p. 66.
17. Lord Castlereagh's Confidential State Paper, May 5, 1820, in Sir A. W. Ward and G. P. Gooch, eds., *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919* (New York: Macmillan, 1923), vol. II (1815-66), p. 632.
18. Viscount Castlereagh, *Correspondence, Dispatches and Other Papers*, 12 vols., edited by his brother, the Marquess of Londonderry (London, 1848-52), vol. XII, p. 394.
19. Цитат по Sir Charles Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh*, 2 vols. (London, 1925 and 1931), vol. II, p. 366.
20. Цитат по Briggs, *Age of Improvement*, p. 346.
21. Цитат по Webster, *Foreign Policy of Castlereagh*, vol. II, pp. 303ff.
22. Castlereagh's Confidential State Paper of May 5, 1820, in Ward and Gooch, eds., *Cambridge History*, vol. II, pp. 626-27.
23. Цитат по Kissinger, *A World Restored*, p. 311.
24. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1965), p. 54.
25. Canning, цитат по R. W. Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955), p. 74.
26. *Ibid.*
27. Canning's Plymouth speech of October 28, 1823, in *ibid.*, p. 119.
28. Palmerston to Clarendon, July 20, 1856, цитат по Harold Temperley and Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1938), p. 88.

БЕЛЕЖКИ

29. Sir Edward Grey, in Seton-Watson, *Britain in Europe*, p. 1.
30. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement*, p. 352.
31. Palmerston's dispatch no. 6 to the Marquis of Clanricarde (Ambassador in St. Petersburg), January 11, 1841, in Temperley and Penson, *Foundations of Foreign Policy*, p. 136.
32. *Ibid.*, p. 137.
33. Gladstone letter to Queen Victoria, April 17, 1869, in Harold Nicolson, *Diplomacy* (London: Oxford University Press, 1963), p. 137.
34. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement*, p. 357.
35. Disraeli to the House of Commons, August 1, 1870, in *Parliamentary Debates* (Hansard), 3rd ser., vol. cciii (London: Cornelius Buck, 1870), col. 1289.
36. Palmerston to House of Commons, July 21, 1849, in Temperley and Penson, *Foundations of Foreign Policy*, p. 173.
37. Palmerston, in Briggs, *Age of Improvement*, p. 353.
38. Clarendon to the House of Lords, March 31, 1854, цитат по Seton-Watson, *Britain in Europe*, p. 327.
39. Palmerston to House of Commons, July 21, 1849, in Temperley and Penson, *Foundations of Foreign Policy*, p. 176.
40. Цитат по Joel H. Wiener, ed., *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire 1689-1971* (New York/London: Chelsea House in association with McGraw-Hill, 1972), p. 404.
41. Metternich, June 30, 1841, in Seton-Watson, *Britain in Europe*, p. 221.

Глава V

Двама революционери: Наполеон III и Бисмарк

1. Joseph Alexander, Graf von Hübner, *Neun Jahre der Erinnerungen eines österreichischen Botschafters in Paris unter dem zweiten Kaiserreich, 1851-1859* (Berlin, 1904), vol. I, p. 109.
2. *Ibid.*, p. 93.
3. Hübner to Franz Josef, September 23, 1857, in Hübner, *Neun Jahre*, vol. II, p. 31.
4. William E. Echard, *Napoleon III and the Concert of Europe* (Baton Rouge, La.: Louisiana State University Press, 1983), p. 72.
5. *Ibid.*, p. 2.
6. Napoleon III to Franz Josef, June 17, 1866, in Hermann Oncken, ed., *Die Rheinpolitik Napoleons III* (Berlin, 1926), vol. I, p. 280.
7. Franz Josef to Napoleon III, June 24, 1866, in *ibid.*, p. 284.
8. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), p. 102.
9. Hübner to Ferdinand Buol, April 9, 1858, in Hübner, *Neun Jahre*, vol. II, p. 82.
10. *Ibid.*, p. 93.
11. Drouyn de Lhuys to La Tour d'Auvergne, June 10, 1864, in *Origines Diplomatiques de la Guerre de 1870/71* (Paris: Ministry of Foreign Affairs, 1910-30), vol. III, p. 203.
12. Цитат по Wilfried Radewahn, „Französische Außenpolitik vor dem Krieg von 1870“, in Eberhard Kolb, ed., *Europa vor dem Krieg von 1870* (Munich, 1983), p. 38.
13. Цитат по Wilfried Radewahn, *Die Pariser Presse und die Deutsche Frage* (Frankfurt, 1977), p. 104.
14. Goltz to Bismarck, February 17, 1866, on conversation with Napoleon III, in Oncken, ed., *Rheinpolitik*, vol. I, p. 90.
15. Цитат по Radewahn, *Pariser Presse*, p. 110.
16. Goltz to Bismarck, April 25, 1866, in Oncken, ed., *Rheinpolitik*, vol. I, p. 140.
17. Цитат на Talleyrand to Drouyn, May 7, 1866, in *Origines Diplomatiques*, vol. IX, p. 47.

БЕЛЕЖКИ

18. Thiers speech, May 3, 1866, in Oncken, ed., *Rheinpolitik*, vol. I, pp. 154ff.
19. *Ibid.*
20. Цитат по Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 163.
21. *Ibid.*, pp. 205-6.
22. Анализите на политическата мисъл на Бисмарк следват авторовата статия „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck“, in *Daedalus*, vol. 97, no. 3 (Summer 1968), pp. 888-924.
23. Horst Kohl, ed., *Die politischen Reden des Fürsten Bismarck. Historische-Kritische Gesamtausgabe* (Stuttgart, 1892), vol. 1, pp. 267-68.
24. Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke* (Berlin, 1924), vol. 2, pp. 139ff.
25. *Briefwechsel des Generals von Gerlach mit dem Bundestags-Gesandten Otto von Bismarck* (Berlin, 1893), p. 315 (April 28, 1856).
26. Otto Kohl, ed., *Briefe des Generals Leopold von Gerlach an Otto von Bismarck* (Stuttgart and Berlin, 1912), pp. 192-93.
27. *Briefwechsel*, p. 315.
28. Kohl, ed., *Briefe*, p. 206.
29. *Ibid.*, p. 211 (May 6, 1857).
30. *Briefwechsel*, pp. 333-34.
31. *Ibid.*
32. *Ibid.*, p. 353.
33. *Ibid.*
34. Bismarck, *Werke*, vol. 1, p. 375 (September 1853).
35. *Ibid.*, vol. 2, p. 320 (March 1858).
36. *Briefwechsel*, p. 334.
37. *Ibid.*, p. 130 (February 20, 1854).
38. Bismarck, *Werke*, vol. 1, p. 62 (September 29, 1851).
39. *Briefwechsel*, p. 334 (May 2, 1857).
40. *Ibid.*, p. 128 (December 19, 1853).
41. *Ibid.*, p. 194 (October 13, 1854).
42. Bismarck, *Werke*, vol. 14 (3rd ed., Berlin, 1924), no. 1, p. 517.
43. *Briefwechsel*, p. 199 (October 19, 1854).
44. Bismarck, *Werke*, vol. 2, p. 516 (December 8-9, 1859).
45. *Ibid.*, p. 139 (April 26, 1856).
46. *Ibid.*, pp. 139ff.
47. *Ibid.*
48. *Ibid.*
49. Otto Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification, 1815-1871* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1990), p. 85.
50. Цитат по J. A. S. Grenville, *Europe Reshaped, 1848-1878* (Sussex: Harvester Press, 1976), p. 358.
51. Bismarck, *Werke*, vol. 14, no. 1, p. 61.
52. Emil Ludwig, *Bismarck: Geschichte eines Kämpfers* (Berlin, 1926), p. 494.

Глава VI *Realpolitik* се обръща срещу себе си

1. Report of Laurent Berenger from St. Petersburg, September 3, 1762, in George Vernadsky, ed., *A Source Book for Russian History: From Early Times to 1917*, 3 vols. (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1972), vol. 2, p. 397.

БЕЛЕЖКИ

2. Friedrich von Gentz, „Considerations on the Political System in Europe“ (1818), in Mack Walker, ed., *Metternich's Europe* (New York: Walker and Co., 1968), p. 80.
3. V. O Kliuchevsky, *A Course in Russian History: The Seventeenth Century*, trans. by Natalie Duddington (Chicago: Quadrangle Books, 1968) p. 97.
4. Potemkin memorandum, in Vernadsky, ed., *Source Book*, vol. 2, p. 411.
5. Gorchakov memorandum, in *ibid.*, vol. 3, p. 610.
6. Gentz, „Considerations“, in Walker, ed., *Metternich's Europe*, p. 80.
7. M. N. Katkov, editorial of May 10, 1883, in Vernadsky, ed., *Source Book*, vol. 3, p. 676.
8. F. M. Dostoyevsky, in *ibid.*, vol. 3, p. 681.
9. Katkov, editorial of September 7, 1882, in *ibid.*, vol. 3, p. 676.
10. Цитат по B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford: Clarendon Press, 1957), p. 72.
11. George F. Kennan, „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, vol. 25, no. 4 (July 1947).
12. Otto von Bismarck, цитат по Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (New York: Oxford University Press, 1978), p. 117.
13. Цитат по Robert Blake, *Disraeli* (New York: St. Martin's Press, 1966), p. 574.
14. George F. Kennan, *Decline of Bismarck's European Order* (Princeton: Princeton University Press, 1979), p. 11ff.
15. *Ibid.*
16. Bismarck, February 19, 1878, in Horst Kohl, ed., *Politische Reden*, vol. 7 (Aalen, West Germany: Scientia Verlag, 1970), p. 94.
17. A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), p. 236.
18. Цитат по Blake, *Disraeli*, p. 580.
19. Цитат по Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 237.
20. Disraeli speech, June 24, 1872, in Joel H. Wiener, ed., *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, vol. 3 (New York/London: Chelsea House in association with McGraw-Hill, 1972), p. 2500.
21. Lord Augustus Loftus, *Diplomatic Reminiscences*, 2nd ser. (London, 1892) vol. 2, p. 46.
22. Цитат по Firus Kazemzadeh, „Russia and the Middle East“, in Ivo J. Lederman, ed., *Russian Foreign Policy* (New Haven and London: Yale University Press, 1962), p. 498.
23. *Ibid.*, p. 499.
24. *Ibid.*, p. 500.
25. Цитат по Alan Palmer, *The Chancelleries of Europe* (London: George, Allen and Unwin, 1983), p. 155.
26. *Ibid.*, p. 157.
27. Цитат по Blake, *Disraeli*, p. 646.
28. W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After* (Hamden, Conn.: Archon Books, 1963), p. 37.
29. Bismarck, in Kohl, ed., *Politische Reden*, vol. 7, p. 102.
30. Виж Medlicott, *The Congress of Berlin*.
31. Цитат по Kennan, *Decline of European Order*, p. 70.
32. Цитат по *ibid.*, p. 141.
33. Speech by Gladstone, „Denouncing the Bulgarian Atrocities Committed by Turkey“, September 9, 1876, in Wiener, ed., *Great Britain*, vol. III, p. 2448.
34. Цитат по A. N. Wilson, *Eminent Victorians* (New York: W. W. Norton, 1989), p. 122.
35. Gladstone, цитат по Carsten Holbraad, *The Concert of Europe: A Study in German and British International Theory, 1815-1914* (London: Longmans, 1970), p. 166.
36. *Ibid.*, p. 145.
37. Bismarck to Kaiser Wilhelm, October 22, 1883, in Otto von Bismarck, *Die gesammelten Werke*, vol. 6C (Berlin, 1935), pp. 282-83.

БЕЛЕЖКИ

38. Gladstone to Lord Granville, August 22, 1873, in Agatha Ramm, ed., *The Political Correspondence of Mr. Gladstone and Lord Granville, 1868-1876*, vol. 2 (Oxford: Clarendon Press, 1952), p. 401.
39. Цитат по Kennan, *Decline of European order*, p. 39.
40. Цитат по *ibid.*, p. 258.

Глава VII

Политическата машина за гибел: европейската дипломация преди Първата световна война

1. Franz Schnabel, „Das Problem Bismarck“, in *Hochland*, vol. 42 (1949-50), pp. 1-27.
2. Winston S. Churchill, *Great Contemporaries* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1973), pp. 37ff.
3. Frederick the Great, цитат по *Memoirs of Prince von Bülow: From Secretary of State to Imperial Chancellor* (Boston: Little, Brown and Co., 1931), p. 52.
4. Цитат по Maurice Bompard, *Mon Ambassade en Russie, 1903-1908* (Paris, 1937), p. 40.
5. B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880* (Hamden, Conn.: Shoe String Press, 1962), pp. 23ff.
6. Serge Witte, цитат по Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917* (Oxford: The Clarendon Press, 1967), pp. 581-82.
7. Цитат по Lord Augustus Loftis, *Diplomatic Reminiscences*, 2nd. ser., vol. 2 (London, 1892), p. 38.
8. Цитат по Raymond Sontag, *European Diplomatic History, 1871-1932* (New York: The Century Co., 1933), p. 59.
9. Nikolai de Giers, цитат по Ludwig Reiners, *In Europa gehen die Lichter aus: Der Untergang des Wilhelminischen Reiches* (Munich, 1981), p. 30.
10. Baron Staal, цитат по William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, 1st ed. (New York: Alfred A. Knopf, 1935), p. 7.
11. Цитат по George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (New York: Pantheon, 1984), p. 147.
12. Kaiser Wilhelm, цитат по Norman Rich, *Friedrich von Holstein: Politics and Diplomacy in the Era of Bismarck and Wilhelm II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), p. 465.
13. Lord Salisbury, цитат по Gordon A. Craig, *Germany: 1866-1945* (New York: Oxford University Press, 1978), p. 236.
14. Цитат по Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism* (New Work: Columbia University Press, 1992), p. 93).
15. Цитат по Malcolm Carroll, *Germany and the Great Powers 1866-1924* (New Work: Prentice-Hall, Inc., 1938), p. 372.
16. Chamberlain Speech, November 30, 1899, in Joel H. Wiener, ed., *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, vol. I (New York/London: Chelsea House in association with McGraw-Hill, 1972), p. 510.
17. Цитат по Sontag, *European Diplomatic History*, p. 60.
18. Цитат по Valentin Chirol, *Fifty Years in a Changing World*. (London, 1927), p. 284.
19. Memorandum by the Marquess of Salisbury, May 29, 1901, in G. P. Gooch and Harold Temperley, eds., *British Documents on the Origins of the War*, vol. II (London, 1927), p. 68.
20. Цитат по Sontag, *European Diplomatic History*, p. 169.
21. *Ibid.*, p. 170.
22. Kaiser Wilhelm, цитат по Reiners, *In Europa*, p. 106.
23. Kaiser Wilhelm, цитат по Craig, *Germany*, p. 331.
24. The Marquess of Lansdowne to Sir E. Monson, July 2, 1903, in Sontag, *European Diplomatic History*, p. 293.

БЕЛЕЖКИ

25. Sir Edward Grey to Sir F. Bertie, January 31, 1906, in Viscount Grey, *Twenty-Five Years 1892-1916* (New York: Frederick A. Stokes Co., 1925), p. 76.
26. Sir Edward Grey to M. Cambon, French Ambassador in London, November 22, 1912, in *ibid*, pp. 94-95.
27. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), p. 443.
28. Виж напр. Paul Schroeder, „World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak“, *Journal of Modern History*, vol. 44 (1972), p. 328.
29. Grose Memorandum of January 1, 1907, in Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, gen. eds., *British Documents on Foreign Affairs* (Frederick, Md.: University Publications of America, 1983), part I, vol. 19, pp. 367ff.
30. *Ibid.*, p. 384.
31. *Ibid.*
32. Цитат по Sontag, *European Diplomatic History*, p. 140.
33. Цитат по Carroll, *Germany and the Great Powers*, p. 657.
34. Цитат по Klaus Wernecke, *Der Wille zur Weltgeltung: Aussenpolitik und Öffentlichkeit am Vorabend des Ersten Weltkrieges* (Düsseldorf, 1970), p. 33.
35. Speech by the Chancellor of the Exchequer, David Lloyd George, July 12, 1911, in Wiener, *Great Britain*, vol 1, p. 577.
36. Цитат по Carroll, *Germany and the Great Powers*, p. 643.
37. Цитат по D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (New York: St. Martin's Press, 1983), p. 46.
38. Цитат по Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 507.
39. Цитат по Lieven, *Russia*, p. 69.
40. Цитат по Taylor, *Struggle for Mastery*, p. 510.
41. *Ibid.*, pp. 492-93.
42. Цитат по Lieven, *Russia*, p. 48.
43. Цитат по Sontag, *European Diplomatic History*, p. 185.
44. Цитат по Craig, *Germany*, p. 335.

Глава VIII Във водовъртежа: военната машина за гибел

1. Obruchev memorandum to Giers, May 7/19, 1892, in George F. Kennan, *The Fateful Alliance: France, Russia and the Coming of the First World War* (New York: Pantheon, 1984) Appendix II, p. 264.
2. *Ibid.*, p. 265.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*, p. 268.
5. Цитат по *ibid.*, p. 153.
6. Виж Gerhart Rutter, *The Schlieffen Plan* (New York: Frederick A. Praeger, 1958).
7. Цитат по Frank A. Golder, ed., *Documents of Russian History 1914-1917*, translated by Emanuel Aronsberg (New York: Century, 1927), pp. 9-10.
8. *Ibid.*, p. 13.
9. *Ibid.*, p. 18.
10. *Ibid.*, p. 19.
11. Bethmann-Hollweg, цитат по Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism* (New York: Columbia University Press, 1992), p. 93.

БЕЛЕЖКИ

12. Bethmann-Hollweg to Eisendecker, March 13, 1913, цитат по Konrad Jarausch, „The illusion of Limited War: Chancellor Bethmann-Hollweg's Calculated Risk, July 1914“, in *Central European History*, March 1969, pp. 48-77.
13. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), pp. 521-22.
14. Serge Sazonov, *The Fateful Years, 1909-1916: The Reminiscences of Serge Sazonov* (New York: Frederick A. Stokes, 1928), p. 31.
15. *Ibid.*, p. 153.
16. N. V. Tcharykow, *Glimpses of High Politics* (London, 1931), p. 271.
17. Sazonov, *Fateful Years*, p. 40.
18. Statement by Sir Edward Grey in the House of Commons on Secret Military Negotiations with Other Powers, June 11, 1914, in Joel H. Wiener, ed., *Great Britain: Foreign Policy and the Span of Empire, 1689-1971*, vol. 1 (New York/London: Chelsea House in association with McGraw-Hill, 1972), p. 607.
19. Telegram from Sir Edward Grey to the British Ambassador at Berlin, Sir E. Goschen, Rejecting a Policy of Neutrality, July 30, 1914, in *ibid.*, p. 607.
20. Цитат по D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (New York: St. Martin's Press, 1983), p. 66.
21. Цитат по *ibid.*, p. 143.
22. Цитат по *ibid.*, p. 147.
23. Sazonov, *Fateful Years*, p. 188.
24. Цитат по L. C. F. Turner, „The Russian Mobilization in 1914“, in *Journal of Contemporary History*, vol. 3 (1968), p. 70.

Глава IX

Новото лице на дипломацията: Уилсън и Версайският договор

1. Цитат по A. J. P. Taylor, *British History 1914-1945* (Oxford: The Clarendon Press, 1965), p. 114.
2. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1954), p. 535.
3. Цитат по *ibid.*, p. 553.
4. Werner Maser, *Hindenburg, Eine politische Biographie* (Frankfurt/M-Berlin: Verlag Ullstein GmbH, 1992), p. 138.
5. Sir Edward Grey to Colonel E. M. House, September 22, 1915, цитат по Arthur S. Link, *Woodrow Wilson, Revolution, War, and Peace* (Arlington Heights, Illinois: Harlan Davidson, 1979), p. 74.
6. Woodrow Wilson, Remarks in Washington to the League to Enforce Peace, May 27, 1916, in Arthur S. Link, ed., *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966—), vol. 37, p. 113.
7. Woodrow Wilson, An Address to the Senate, January 22, 1917, in *ibid.*, vol. 40, p. 539.
8. Arthur S. Link, *Wilson the Diplomatist* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1957), p. 100.
9. *Ibid.*, pp. 100ff.
10. Woodrow Wilson, An Address to a Joint Session of Congress, January 8, 1918, in Link, ed., *Papers of Woodrow Wilson*, vol. 45, p. 538.
11. Woodrow Wilson, An Address at Guildhall, December 28, 1918, in *ibid.*, vol. 53, p. 532.
12. Wilson, Address to Senate, January 22, 1917, in *ibid.*, vol. 40, p. 536.
13. Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 4.

БЕЛЕЖКИ

14. André Tardieu, *The Truth About the Treaty* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1921), p. 165.
15. Wilson's adviser David Hunter Miller, March 19, 1919, in David Hunter Miller, *The Drafting of the Covenant* (New York/London: G. P. Putnam's Sons, 1928), vol. 1, p. 300.
16. Цитат по Tardieu, *Truth About the Treaty*, p. 173.
17. Tardieu, in *ibid.*, pp. 174-75.
18. Bowman memorandum, December 10, 1918, in Charles Seymour, ed., *The Intimate Papers of Colonel House* (Boston/New York: Houghton Mifflin, 1926-28), vol. 4, pp. 280-281.
19. Цитат по Seth P. Tillmann, *Anglo-American Relations at the Paris Peace Conference of 1919* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1961), p. 133.
20. Woodrow Wilson, An Address to the Third Plenary Session of the Peace Conference, February 14, 1919, in Link, ed., *Papers of Woodrow Wilson*, vol. 55, p. 175.
21. Bowman memorandum, in Seymour, ed., *Intimate Papers*, p. 281.
22. Цитат по Tillmann, *Anglo-American Relations*, p. 126.
23. Wilson's adviser David Hunter Miller, in Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 49.
24. Цитат по Paul Birdsall, *Versailles Twenty Years After* (New York: Reynal & Hitchcock, 1941), p. 128.
25. Цитат по Miller, *Drafting of the Covenant*, vol. 1, p. 216.
26. *Ibid.*, vol. 2, p. 727.
27. Цитат по Tardieu, *Truth About the Treaty*, p. 160.
28. *Ibid.*, p. 202.
29. *Ibid.*, p. 204.
30. House Diary, March 27, 1919, in Seymour, ed., *Intimate Papers*, vol. 4, p. 395.
31. Sir Charles Webster, *The Congress of Vienna* (London: Bell, 1937)
32. Lloyd George memorandum to Woodrow Wilson, March 25, 1919, in Ray Stannard Baker, *Woodrow Wilson and World Settlement* (New York: Doubleday, Page & Co., 1922), vol. III, p. 450.
33. Цитат по Louis L. Gerson, *Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland, 1914-1920* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1953), pp. 27-28.
34. Harold Nicolson, *Peacemaking 1919* (London: Constable & Co., 1933), p. 187.

Глава X Дileмите на победителите

1. Woodrow Wilson, An Address in the Metropolitan Opera House, September 27, 1918, in Arthur S. Link, ed., *The Papers of Woodrow Wilson* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1966-), vol. 51, pp. 131-32.
2. Цитат по Edward Hallett Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939* (2nd ed., 1946) (New York: Harper & Row, paper reprint, 1964), p. 34.
3. Цитат по *ibid.*, p. 35.
4. Цитат по Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 17.
5. Цитат по Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe* (Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1976), p. 254.
6. Цитат по *ibid.*, p. 251.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*, p. 254.
9. Цитат по F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic* (New York: Schocken Books, 1984), p. 128.

БЕЛЕЖКИ

10. *Papers Respecting Negotiations for an Anglo-French Pact* (London: His Majesty's Stationery Office, 1924), paper no. 33, pp. 112-13.
11. Minutes of Cabinet Meetings; Conferences of Ministers, Cabinet Conclusions: 1(22), 10 January 1922, Official Archives, Public Record Office, Cabinet Office, CAB 23/29.
12. Carr, *Twenty Years' Crisis*, pp. 200ff.
13. Цитат по Carsten, *Britain and the Weimar Republic*, p. 81.
14. Tardieu letter to House, March 22, 1919, in André Tardieu, *The Truth About the Treaty* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1921), p. 136.
15. John Maynard Keynes, *Treatise on the Economic Consequences of the Peace* (London: Macmillan, 1919).
16. Edward Hallett Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, vol. 3 (New York/London: W. W. Norton, paper ed., 1985), p. 16.
17. *Ibid.*, p. 9.
18. V. I. Lenin, *Collected Works* (Moscow: Progress Press, 1964), vol. 26, p. 448.
19. Цитат по Carr, *Bolshevik Revolution*, p. 44.
20. Цитат по *ibid.*, p. 42.
21. Цитат по *ibid.*, p. 70.
22. Цитат по *ibid.*, p. 161.
23. Цитат по Edward Hallett Carr, *German-Soviet Relations Between the Two World Wars, 1919-1939* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1951), p. 40.
24. Цитат по F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918-1933* (Oxford: Oxford University Press, 1966), p. 69.
25. Цитат по George F. Kennan, *Russia and the West Under Lenin and Stalin* (Boston/Toronto: Little, Brown, 1960), p. 206.
26. Цитат по *ibid.*, p. 210.
27. *Ibid.*, p. 212.

Глава XI Щрежеман и изправянето на победените

1. Цитат по Hermann Graml, *Europa in der Zwischen der Kriegen* (Munich, 1969), p. 154.
2. Viscount d'Abernon, *The Ambassador of Peace: Lord d'Abernon's Diary*, vol. II (London: Hodder & Stoughton, 1929), p. 225.
3. Цитат по Graml, *Europa*, p. 130.
4. Цитат по Stephen A. Schuker, *The End of French Predominance in Europe* (Chapel Hill, N. C.: University of North Carolina Press, 1976), p. 255.
5. Цитат по Henry L. Bretton, *Stresemann and the Revision of Versailles* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1953), p. 38.
6. Цитат по Marc Trachtenberg, *Reparations in World Politics* (New York: Columbia University Press, 1980), p. 48.
7. Цитат по *ibid.*.
8. Цитат по Bretton, *Stresemann*, p. 21.
9. Цитат по F. L. Carsten, *Britain and the Weimar Republic* (New York: Schocken Books, 1984), p. 37.
10. Цитат по Hans W. Gatzke, *Stresemann and the Rearmament of Germany* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1954), p. 12.
11. Gustav Stresemann, *His Diaries, Letters and Papers*, edited and translated by Eric Sutton (London, 1935), vol. 1, p. 225.
12. Цитат по David Dutton, *Austen Chamberlain, Gentleman in Politics* (Bolton: Ross Anderson, 1985), p. 250.

БЕЛЕЖКИ

13. Цитат по *ibid.*, p. 5.
14. Цитат по Jon Jacobson, *Locarno Diplomacy* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1972), p. 90.
15. Цитат по Raymond J. Sontag, *A Broken World, 1919-1939* (New York: Harper & Row, 1971), p. 133.
16. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (New York: Free Press, 1957), p. 217.
17. D. W. Brogan, *The French Nation, 1814-1940* (London: Hamilton, 1957), p. 267.
18. Цитат по Dutton, *Austen Chamberlain*, p. 251.
19. F. L. Carsten, *The Reichswehr and Politics, 1918-1933* (Berkeley: University of California Press, 1973), p. 139.
20. Цитат по Bretton, *Stresemann*, p. 22.
21. Цитат по Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 29.
22. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 1, *The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), p. 74.
23. Цитат по *ibid.*, p. 73.
24. Цитат по A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, paper ed., 1983), p. 66.

Глава XII

Краят на илюзиите: Хитлер и разрушаването на Версай

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), p. 380.
2. Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche in Fuhrerhauptquartier 1941-1942*, ed., Percy Ernst Schramm (Stuttgart, 1963).
3. Phipps to Simon, November 21, 1933, цитат по A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, 1983), pp. 73-74.
4. MacDonald conversation with Daladier, March 16, 1933, in *ibid.*, p. 74.
5. *Ibid.*, p. 75.
6. Anglo-French meeting, September 22, 1933, in *ibid.*, pp. 75-76.
7. Цитат по Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (New York: Henry Holt, 1991), p. 523.
8. Цитат по *ibid.*, p. 524.
9. Цитат по *ibid.*, p. 523.
10. Цитат по Robert J. Young, *In Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978), p. 37.
11. Цитат по Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 30.
12. Цитат по Paul Johnson, *Modern Times: The World from the Twenties to the Eighties* (New York: Harper & Row, 1983), p. 341.
13. Цитат по Gilbert, *Churchill*, p. 531.
14. Цитат по *ibid.*, pp. 531-32.
15. Цитат по *ibid.*, p. 537.
16. Цитат по Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 1, *The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), p. 119.
17. Цитат по Gilbert, *Churchill*, p. 538.
18. Цитат по Adamthwaite, *France, 1936-1939*, p. 75.
19. Haile Selassie, June 30, 1936, цитат в David Clay Large, *Between Two Fires: Europe's Path in the 1930s* (New York/London: W. W. Norton, 1990), pp. 177-78.

БЕЛЕЖКИ

20. Цитат по Josef Henke, *England in Hitlers Politischem Kalkul* (German Bundesarchiv, Schriften, no. 20, 1973), p. 41.
21. Gerhard Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany: Diplomatic Revolution in Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1970), p. 241.
22. Anthony Eden, Earl of Avon, *The Eden Memoirs*, vol. 1, *Facing the Dictators* (Boston: Houghton Mifflin, 1962), pp. 375-76.
23. Цитат по Weinberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, p. 259.
24. Цитат по *ibid.*, p. 254.
25. Churchill, *Gathering Storm*, p. 196.
26. Цитат по Gilbert, *Churchill*, p. 553.
27. *Parliamentary Debates*, 5th ser., vol. 309 (London: His Majesty's Stationery Office, 1936), March 10, 1936, col. 1976.
28. Цитат по Adamthwaite, *France, 1936-1939*, p. 41.
29. *Ibid.*, pp. 53ff.
30. *Ibid.*
31. Memorandum, Foreign Ministry Circular, цитат по Taylor, *Origins of Second World War*, p. 137.
32. Цитат по Adamthwaite, *France, 1936-1939*, p. 68.
33. Цитат по *ibid.*, p. 69.
34. Цитат по Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1978), p. 698.
35. Adolf Hitler, *Mein Kampf* (New York: Reynal & Hitchcock, 1940), p. 175.
36. Halifax to Philipps, March 22, 1938, цитат по Taylor, *Origins of Second World War*, p. 155.
37. *Ibid.*, p. 191.
38. *Ibid.*
39. Bullock, *Hitler and Stalin*, pp. 582ff.
40. Цитат по *ibid.*, p. 589.
41. Цитат по Taylor, *Origins of Second World War*, p. 191.
42. Prime Minister W. L. Mackenzie King, September 29, 1938, in John A. Munro, ed., *Documents on Canadian External Relations*, vol. 6 (Ottawa: Department of External Affairs, 1972), p. 1099.
43. Prime Minister J. A. Lyons, September 30, 1938, in R. G. Neale, ed., *Documents on Australian Foreign Policy 1937-49*, vol. I (Canberra: Australian Government Publishing Service), p. 476.
44. Chamberlain to the House of Commons, October 3, 1938, *Parliamentary Debates*, 5th ser., vol. 339 (1938), col. 48.

Глава XIII Търгът на Сталин

1. Цитат по T. A. Taracouzia, *War and Peace in Soviet Diplomacy* (New York: Macmillan, 1940), pp. 139-40.
2. Stalin speech to 15th Party Congress, December 3, 1927, цитат по Nathan Leites, *A Study of Bolshevism* (Glencoe, Ill.: Free Press of Glencoe, 1953), p. 501.
3. Stalin report to 17th Party Congress, January 26, 1934, in Alvin Z. Rubinstein, ed., *The Foreign Policy of the Soviet Union* (New York: Random House, 1960), p. 108.
4. Report to the 7th Congress of the Communist International, August 1935, in *ibid.*, pp. 133-36.
5. Rober Legvold, *After the Soviet Union: From Empire to Nations* (New York: W. W. Norton, 1992), p. 7.
6. Цитат по Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 264.

БЕЛЕЖКИ

7. Цитат по Anthony Read and David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939-1941* (New York/London: W. W. Norton, 1988), p. 57.
8. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (London: William Heinemann, 1989), p. 109.
9. Цитат по Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 59.
10. *Ibid.*
11. Цитат по Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain* (London: Macmillan, 1946), p. 403.
12. Цитат по Watt, *How War Came*, pp. 221-22.
13. Цитат по Read and Fisher, *Embrace*, p. 69.
14. Цитат по *ibid.*, p. 72.
15. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), p. 614.
16. Цитат по Gordon A. Craig, *Germany 1866-1945* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1978), pp. 711-12.
17. Цитат по Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 616.
18. Цитат по *ibid.*, p. 617.
19. Цитат по *ibid.*, p. 620.
20. A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War* (New York: Atheneum, 1961), p. 231.

Глава XIV Нацистко-съветският пакт

1. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), pp. 679-80.
2. Цитат по *ibid.*, p. 682.
3. Anthony Read and David Fisher, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact 1939-1941* (New York/London: W. W. Norton, 1988), p. 508; and Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 687.
4. Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 509.
5. Цитат по Martin Wight, *Power Politics* (New York: Holmes and Meier, 1978), p. 176.
6. *Documents on German Foreign Policy, 1918-1945*, series D (1937-1945), vol. XI, „The War Years“ (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1960), p. 537.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*, pp. 537-38.
9. *Ibid.*, p. 539.
10. Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 519.
11. Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 688.
12. Цитат по *ibid.*, p. 689.
13. Цитат по Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 530.
14. *Ibid.*, p. 532.
15. В наше време се твърди – погрешно според мен, – че всъщност не е имало съветски „предложение“. Виж аргументите, изтъквани (срещу становището на Збигнев Бжежински) в Raymond L. Garthoff, *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan* (Washington: Brookings Institution, 1985), pp. 941-42.
16. Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 688.
17. Цитат по Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 568. Виж също Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 716.
18. Цитат по Read and Fisher, *Deadly Embrace*, p. 576.
19. Цитат по *ibid.*.

20. Цитат по *ibid.*, p. 640.
21. Цитат по *ibid.*, pp. 647-48.
22. Цитат по *ibid.*, p. 629.

Глава XV

Америка отново излиза на сцената: Франклин Делано Рузвелт

1. Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, edited by Henry Hardy (New York: Viking Press, 1981), p. 26.
2. Виж *ibid.*, pp. 23-31.
3. *Ibid.*
4. U. S. Senate, *Conference on the Limitation of Armament*, Senate Document, vol. 10, 67th Cong., 2nd sess, 1921-1922 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1922), p. 11.
5. Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1957), p. 142.
6. U. S. Senate, *Conference on Limitation of Armament*, pp. 867-68.
7. Цитат по Adler, *Isolationist Impulse*, p. 214.
8. Цитат по *ibid.*, p. 216.
9. *Ibid.*, p. 214.
10. Frank B. Kellogg, „The Settlement of International Controversies by Pacific Means“, address delivered before the World Alliance for International Friendship, November 11, 1928 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1928).
11. *Ibid.*
12. Henry L. Stimson and McGeorge Bundy, *On Active Service in Peace and War* (New York: Harper & Brothers, 1948), p. 259.
13. Roosevelt Address before the Woodrow Wilson Foundation, December 28, 1933, in *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt* (New York: Random House, 1938), vol. 2, 1933, pp. 548-49.
14. Adler, *Isolationist Impulse*, pp. 235-36.
15. Ruhl J. Bartlett, ed., *The Record of American Diplomacy* (New York: Alfred A. Knopf, 1956), pp. 572-77.
Първият Акт за неутралитет, подписан от Рузвелт на 31 август 1935: оръжейно ембарго; забранява се превозът на американски стоки с кораби на воюващи страни. Вторият Акт за неутралитет, подписан от Рузвелт на 29 февруари 1936 г. (една седмица преди оккупацията на Рейнска област на 7 март): продължава се действието на Първия Акт до 1 май 1937 г. и се забранява отпускането на заеми за воюващи страни. Третият Акт за неутралитет, подписан от Рузвелт на 1 май 1937 г.: продължава се действието на предшестващия акт, което би трябвало да изтече в полунощ; обявява се принципът „плащай в брой и товари“ за някои невоенни стоки.
16. Договор между Съединените американски щати и Германия за възстановяване на приятелските отношения между тях и приключване на състоянието на война между двете държави, подписан в Берлин на 25 август 1921 г.
17. Hull memo to FDR, March 9, 1936, цитат по William Appleman Williams, ed., *The Shaping of American Diplomacy*, vol. II, 1914-1968, 2nd ed. (Chicago: Rand McNally, 1973), p. 199.
18. Address in Chicago, October 5, 1937, in Roosevelt, *Public Papers* (New York: Macmillan Co., 1941), 1937 vol., p. 410.
19. *Ibid.*, 1939 vol, Introduction by FDR, p. xxviii.
20. Charles A. Beard, *American Foreign Policy in the Making, 1932-1940: A Study in Responsibilities* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1946), pp. 188ff.
21. Цитат по *ibid.*, p. 190.
22. *Ibid.* Курсивът е добавен.
23. *Ibid.*, p. 193.

БЕЛЕЖКИ

24. *Ibid.*
25. Цитат по Adler, *Isolationist Impulse*, pp. 244-45.
26. Цитат по Anthony Adamthwaite, *France and the Coming of the Second World War, 1936-1939* (London: Frank Cass, 1977), p. 209.
27. Roosevelt Press Conference, September 9, 1938, in *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt*, vol. 12, 1938 (New York: Da Capo Press, 1972), by date.
28. Radio address to the Herald-Tribune Forum, October 26, 1938, in Roosevelt, *Public Papers*, 1938 vol., p. 564.
29. *Ibid.*, p. 565.
30. Donald Cameron Watt, *How War Came: The Immediate Origins of the Second World War, 1938-1939* (London: William Heinemann, 1989), p. 130.
31. Annual Message to the Congress, January 4, 1939, in Roosevelt, *Public Papers*, 1939 vol., p. 3.
32. Franklin D. Roosevelt, *Complete Presidential Press Conferences of Franklin Delano Roosevelt*, vol. 13, 1939, p. 262.
33. Roosevelt, *Public Papers*, 1939 vol., pp. 198-99.
34. Watt, *How War Came*, p. 261.
35. „The President Again Seeks a Way to Peace, A Message to Chancellor Adolf Hitler and Premier Benito Mussolini, April 14, 1939“, in Roosevelt, *Public Papers*, 1939, pp. 201-5.
36. Vandenberg speech in the Senate, „It Is Not Cowardice to Think of America First“, February 27, 1939, in *Vital Speeches of the Day*, vol. V, no. 12 (April 1, 1939), pp. 356-57.
37. Цитат по Adler, *Isolationist Impulse*, p. 248.
38. Ted Morgan, *FDR: A Biography* (New York: Simon & Schuster, 1985), p. 520.
39. Address at the University of Virginia, June 10, 1940, in Roosevelt, *Public Papers*, 1940 vol., pp. 263-64.
40. Churchill speech to the House of Commons, June 4, 1940, in Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (New York: Henry Holt, 1991), p. 656.
41. Roosevelt's State of the Union Address of January 6, 1941, *Vital Speeches*, vol. vii, no. 7 (January 15, 1941), p. 198.
42. Цитат по Adler, *Isolationist Impulse*, p. 282.
43. *Ibid.*
44. Цитат по *ibid.*, p. 284.
45. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 3, *The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), p. 140.
46. Radio Address Announcing the Proclamation of an Unlimited National Emergency, May 27, 1941, in Roosevelt, *Public Papers* (New York: Harper & Brothers, 1950), 1941 vol., p. 192.
47. The Atlantic Charter: Official Statement on Meeting Between the President and Prime Minister Churchill, August 14, 1941, in *ibid.*, p. 314.
48. *Ibid.*, p. 315.
49. Fireside Chat to the Nation, September 11, 1941, in *ibid*, pp. 384-92.
50. Adler, *Isolationist Impulse*, p 257.

Глава XVI

Три подхода към мира: Рузвелт, Сталин и Чърчил по време на Втората световна война

1. Churchill & Roosevelt, *The Complete Correspondence*, 3 vols., edited by Warren F. Kimball, vol. II, *Alliance Forged, November 1942 – February 1944* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1984), p. 767.

БЕЛЕЖКИ

2. Цитат по Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957), p. 340.
3. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970), p. 566.
4. Message to Churchill, June 1, 1942, in Kimball, ed. *Churchill & Roosevelt*, vol. I, *Alliance Emerging, October 1933 – November 1942*, p. 502.
5. Цитат по Elliott Roosevelt, *As He Saw It* (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1946), pp. 115-16.
6. Цитат по Robert Dallek, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy, 1932-1945* (New York: Oxford University Press, 1979), p. 324.
7. Cordell Hull, address before Congress regarding the Moscow Conference, November 18, 1943, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. ix, no. 230 (November 20, 1943), p. 343.
8. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 4, *The Hinge of Fate* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), p. 214.
9. Цитат по William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941-1945* (New York: Oxford University Press, 1978), p. 121.
10. Цитат по *ibid.*, p. 129.
11. Цитат по *ibid.*, pp. 154-55.
12. До голяма степен съм задължен за този анализ на книгата на Peter Rodman, посветена на американския и съветския подход към Третия свят, която предстои да бъде публикувана от Charles Scriber's Sons.
13. Memorandum by Charles Taussig, March 15, 1944, цитат по Louis, *Imperialism at Bay*, p. 486.
14. Цитат по Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York: Harper & Brothers, 1948), p. 605.
15. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, pp. 11-13.
16. Виж Eric Larrabee, *Commander in Chief: Franklin Delano Roosevelt, His Lieutenants, and Their War* (New York: Harper & Row, 1987), p. 503.
17. Burns, *Roosevelt*, p. 374.
18. Задължен съм на непубликувана реч на Arthur Schlesinger, Jr., „Franklin D. Roosevelt and U. S. Foreign Policy“, изнесена пред Society for Historians of American Foreign Relations, Vassar College, June 18, 1992.
19. Sir John Wheeler-Bennett and Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace* (London: Macmillan, 1972), pp. 46ff.
20. Цитат по *The Memoirs of Cordell Hull*, vol. II (New York: Macmillan, 1948), p. 1452.
21. Wheeler-Bennett and Nicholls, *Semblance of Peace*, p. 49.
22. Hull, *Memoirs*, vol. II, pp. 1168-70.
23. Цитат по Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, p. 59.
24. Цитат по William G. Hyland, *The Cold War Is Over* (New York: Random House, 1990), p. 32.
25. Цитат по Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, pp. 572-73.
26. Цитат по *ibid.*, p. 572.
27. Schlesinger speech, „Roosevelt and U. S. Foreign Policy“, p. 18.
28. *Ibid.*, p. 17.
29. John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York/London: W. W. Norton, 1985), p. 404.
30. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, pp. 131-32.
31. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), p. 821.
32. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, p. 285. (Подчертаването добавено.)
33. Цитат по Frances Perkins, *The Roosevelt I Knew* (New York: Viking, 1946), pp. 84-85.
34. Цитат по Bertram D. Hulen, „Washington Hails Reds' Step as Great Gain for the Allies“, *New York Times*, May 23, 1943, p. 30.

БЕЛЕЖКИ

35. „The United States in a New World“, *Fortune*, suppl., April 1943.
36. Roosevelt's Christmas Eve Fireside Chat on Teheran and Cairo Conferences, December 23, 1943, in *The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt*, 1943 vol. (New York: Harper & Brothers), p. 558.
37. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 6, *Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), p. 198. Виж също Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt*, col. III, *Alliance Declining, February 1944 – April 1945*, p. 351; and Hyland, *Cold War*, pp. 35-36.
38. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, pp. 522-23.
39. Цитат по Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 520.
40. Цитат по Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, p. 870.
41. Franklin Roosevelt's Inaugural Address, January 20, 1945, in *The Presidents Speak*, annotated by Davis Newton Lott (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1969), p. 248.
42. Цитат по Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 521.
43. Цитат по Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (New York: Harcourt, Brace & World, 1962), p. 114.
44. Цитат по Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, pp. 607-8.
45. Bullock, *Hitler and Stalin*, pp. 883-84.
46. Churchill, *Triumph and Tragedy* (paper edition with introduction by John Keegan, Boston: Houghton Mifflin, 1986), p. 436.
47. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, edited and translated from Russian by Harold Shukman (Rocklin, Calif.: Prima Publishing, 1991-92; original ed. New York: Grove Weidenfeld, 1991), pp. 412ff.
48. Виж Bullock, *Hitler and Stalin*, pp. 697ff.
49. Цитат по Joachim C. Fest, *Hitler*, translated from German by Richard and Clara Winston (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), p. 694.
50. Churchill, *Triumph and Tragedy*, p. 308.
51. Цитат по Dallek, *Franklin D. Roosevelt*, p. 505.
52. Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin*, p. 270.

Глава XVII Началото на Студената война

1. James MacGregor Burns, *Roosevelt: The Soldier of Freedom* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1970), pp. 448-49.
2. Цитат по Selig Adler, *The Isolationist Impulse: Its Twentieth-Century Reaction* (New York: Free Press; London: Collier-Macmillan, 1957), p. 285.
3. Изказване на Труман на среща в края на май 1945 г. с National Citizens Political Action Committee, цитирано в Richard J. Walton, *Henry Wallace, Harry Truman, and the Cold War* (New York: Viking Press, 1976), p. 119.
4. Address Before a Joint Session of the Congress, April 16, 1945, *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S. Truman*, 1945 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1961), p. 5 (нататък цитирани като *Truman Papers*); repeated p. 22, in Truman Address of April 25, 1945.
5. Цитат по W. Averell Harriman and Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946* (New York: Random House, 1975), p. 474.
6. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 6, *Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), p. 503.
7. Harry S. Truman, *Year of Decisions*, Memoirs, vol. one (New York: Doubleday, 1955), p. 260.
8. Herbert Feis, *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They Waged and the Peace They Sought* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1957), p. 133.
9. Цитат по *ibid.*, p. 652.

БЕЛЕЖКИ

10. Fleet Admiral William D. Leahy, *I Was There: The Personal History of the Chief of Staff to Presidents Roosevelt and Truman Based on His Notes and Diaries Made at the Time* (New York/London/Toronto: Whittlesey House/McGraw-Hill Book Company, 1950), pp. 379-80.
11. *Ibid.*, p. 380.
12. Цитат по Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York: Harper & Brothers, 1948), p. 890.
13. *Ibid.*, p. 908.
14. State Department briefing book paper, „British Plans for a Western European Bloc“, July 4, 1945, in U. S. Department of State, *Foreign Relations of the United States: The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945* (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office), vol. I, pp. 262-63.
15. Цитат по Terry H. Anderson, *The United States, Great Britain, and the Cold War, 1944-1947* (Columbia, Mo.: University of Missouri Press, 1981), p. 69.
16. Цитат по Robert J. Donovan, *Conflict and Crisis: The Presidency of Harry S. Truman 1945-1948* (New York: W. W. Norton, 1977), p. 81.
17. Цитат по *ibid.*, p. 84.
18. Truman, *Year of Decisions*, p. 416.
19. Churchill, *Triumph and Tragedy*, p. 582.
20. Цитат по John Lewis Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War* (New York: Columbia University Press, 1972), p. 266.
21. Truman Address on Foreign Policy at the Navy Day Celebration, New York City, October 27, 1945, in *Truman Papers*, 1945 vol., pp. 431-38.
22. Цитат по Gaddis, *Origins of Cold War*, p. 280.
23. Milovan Djilas, *Conversations with Stalin* (New York: Harcourt, Brace & World, 1962), p. 114.
24. Robert Conquest, „The Evil of This Time“, *New York Review of Books*, vol. XL, no. 15 (September 23, 1993), p. 27.
25. Цитат по Henry A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy* (New York: Harper & Brothers, published for the Council on Foreign Relations, 1957), p. 367.
26. *Ibid.*, p. 371.
27. Цитат по Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), p. 907.
28. Joseph Stalin's Election Address, „New Five-Year Plan for Russia“, delivered over Radio Moscow on February 9, 1946, reprinted in *The New York Times*, February 10, 1946.
29. *Ibid.*
30. *Ibid.*
31. Виж Р. М. С. Blackett, *Atomic Weapons and East-West Relations* (New York: Cambridge University Press, 1956).
32. Winston S. Churchill speech, „The Sinews of Peace“, March 5, 1946, at Westminster College, Fulton, Mo., in Robert Rhodes James, ed., *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897-1963* (New York/London: Chelsea House in association with R. R. Bowker, 1974), vol. VII, 1943-1949, pp. 7285ff.
33. *Ibid.*, p. 7292.
34. George F. Kennan, „Long Telegram“ from Moscow, February 22, 1946, in *Foreign Relations of the United States, 1946* (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1969), vol. VI, p. 697.
35. Andrei Zhdanov, „The International Situation“, delivered at the Founding Conference of the Cominform, September 1947, in U. S. House of Representatives, Committee on Foreign Affairs, *The Strategy and Tactics of World Communism*, suppl. I, „One Hundred Years of Communism, 1848-1948“, 80th Cong., 2nd sess., doc. no. 619 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1948), pp. 211ff.
36. Bullock, *Hitler and Stalin*, p. 922.
37. *Ibid.*, p. 923.
38. Radio Address, April 28, 1947, *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XVI, no. 410, p. 924.

БЕЛЕЖКИ

Глава XVIII

Успехът и несгодите от политиката на сдържане

1. George F. Kennan, „Long Telegram“ from Moscow, February 22, 1946, in *Foreign Relations of the United States, 1946* (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1969), vol. VI, pp. 666-709.
2. *Ibid.*, p. 700.
3. *Ibid.*, p. 699.
4. H. Freeman Matthews, Memorandum by the Acting Department of State Member (Matthews) to the State-War-Navy Coordinating Committee, „Political Estimate of Soviet Policy For Use in Connection with Military Studies“, April 1, 1946, in *Foreign Relations, United States, 1946*, vol. I, p. 1169.
5. *Ibid.*
6. *Ibid.*, p. 1170.
7. *Ibid.*, p. 1168.
8. *Ibid.*, p. 1170.
9. Clark Clifford, „American Relations with the Soviet Union: A Report to the President by the Special Counsel to the President“, September 24, 1946, in Thomas H. Etzold and John Lewis Gaddis, eds., *Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945-1950* (New York: Columbia University Press, 1978), p. 66.
10. *Ibid.*, p. 67. (Подчертаването добавено.)
11. *Ibid.*, p. 68.
12. *Ibid.*, p. 71.
13. Цитат по Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks (February 21-June 5, 1947)* (New York: Viking Press, 1955), p. 141.
14. *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry S Truman, 1947* vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1963), p. 178.
15. *Ibid.*, p. 179.
16. *Ibid.*, p. 178.
17. George Marshall, „European Initiative Essential to Economic Recovery“, Address at Commencement Exercises at Harvard University, June 5, 1947, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XVI, no. 415 (June 5, 1947), p. 1160. (Подчертаването добавено.)
18. *Ibid.*
19. *Ibid.*
20. „X“ (George F. Kennan), „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, vol. 25, no. 4 (July 1947), p. 575.
21. *Ibid.*, p. 581.
22. *Ibid.*, pp. 579-80.
23. *Ibid.*, p. 582.
24. Testimony of Ambassador Warren Austin, April 28, 1949, in U. S. Senate, Committee on Foreign Relations, *The North Atlantic Treaty, Hearings, 81st Cong., 1st sess.* (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1949), pt. I, p. 97.
25. *Ibid.*, pt. I, appendix, pp. 334-37.
26. *Ibid.*, p. 337.
27. *Ibid.*, pt. I, p. 17.
28. *Ibid.*, p. 150.
29. U. S. Senate, Committee on Foreign Relations, *Report on the North Atlantic Treaty, 81st Cong., 1st sess.*, June 6, 1949 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1949), p. 23.
30. Виж напр. Acheson's testimony before the Senate Foreign Relations and Armed Services Committees, 30. Виж напр. Acheson's testimony before the Senate Foreign Relations and Armed Services Committees, August 8, 1949, in *State Bulletin*, vol. XXI, no. 529 (August 22, 1949), pp. 265ff, and his address to the

БЕЛЕЖКИ

- U. S. Chamber of Commerce, April 30, 1951, in *State Bulletin*, vol. XXIV, no. 619 (May 14, 1951), pp. 766-70.
31. Acheson address, „Achieving a Community Sense Among Free Nations – A Step Toward World Order“, before the Harvard Alumni Association, Cambridge, Mass., June 22, 1950, in *State Bulletin*, vol. XXIII, no. 574 (July 3, 1950), p. 17.
32. Winston S. Churchill, *The Second World War*, vol. 6, *Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953; paperback ed., with introduction by John Keegan, 1985), p. 266.
33. NSC-68, „United States Objectives and Programs for National Security“, April 14, 1950, in *Foreign Relations, United States, 1950*, vol. I, p. 240.
34. *Ibid.*, p. 241.
35. *Ibid.*
36. *Ibid.*, pp. 241-42.
37. *Ibid.*, p. 279.
38. Walter Lippmann, *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy* (New York/London: Harper & Brothers, 1947), p. 13.
39. *Ibid.*, p. 23.
40. *Ibid.*, pp. 61-62.
41. Winston S. Churchill, *His Complete Speeches, 1897-1963*, ed. by Robert Rhodes James, vol. VII, 1943-1949 (New York/London: Chelsea House in association with R. R. Bowker, 1974), p. 7710.
42. *Ibid.*, vol. VIII (1950-1963), p. 8132.
43. Henry A. Wallace, *Toward World Peace* (New York: Reynal & Hitchcock, 1948), p. 118.
44. Henry A. Wallace, Address at Madison Square Garden, September 12, 1946, in Walter LaFeber, ed., *The Dynamics of World Power: A Documentary History of United States Foreign Policy, 1945-1973*, vol. II, *Eastern Europe and the Soviet Union* (New York: Chelsea House Publishers, 1973), p. 260.
45. Цитат по J. Samuel Walker, *Henry A. Wallace and American Foreign Policy* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1976), p. 129.
46. Цитат по *ibid.*, p. 121.
47. Wallace, memorandum for Truman, March 14, 1946, in Harry S Truman, *Year of Decisions*, Memoirs, vol. one (New York: Doubleday, 1955), p. 555.
48. Wallace Address at Madison Square Garden, September 12, 1946, in LaFeber, ed., *Dynamics of World Power*, pp. 258-59.
49. Wallace speech announcing his candidacy for President, December 29, 1947, in Thomas G. Paterson, ed., *Cold War Critics: Alternatives to American Foreign Policy in the Truman Years* (Chicago: Quadrangle Books, 1971), pp. 98-103.
50. Wallace, цитат по Alonzo Hanby, „Henry A. Wallace, the Liberals, and Soviet-American Relations“, *Review of Politics*, vol. XXX (April 1968), p. 164.
51. George F. Kennan, *Russia, the Atom and the West* (New York: Harper & Brothers, 1957), p. 13.

Глава XIX

Дileматата на сдържането: Корейската война

1. U. S. House of Representatives, Subcommittee of the Committee on Appropriations, *Military Functions: National Military Establishment Appropriation Bill for 1949*, Hearings, 80th Cong., 2nd sess. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1948), pt. 3, p. 3.
2. General MacArthur, interview with G. Ward Price, *New York Times*, March 2, 1949, p. 22.
3. Secretary of State Dean Acheson, „Crisis in Asia: An Examination of U. S. Policy“, remarks before the

БЕЛЕЖКИ

- National Press Club, Washington, January 12, 1950, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XXII, no. 551 (January 23, 1950), p. 116.
4. Nikita S. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, with an Introduction, Commentary, and Notes by Edward Crankshaw, translated and edited by Strobe Talbott (Boston: Little, Brown, 1970), pp. 368-69. От наско разсекретени съветски документи се вижда, че ролята на Съветския съюз е била много по-значителна. Виж Kathryn Weathersby, „New Findings on the Korean War“, *Cold War International History Project Bulletin*, Fall 1993, Woodrow Wilson Center, Washington, D. C.
5. Statement by President Truman issued June 27, 1950, in Harry S Truman, *Years of Trial and Hope 1946-1952*, Memoirs, vol. two (New York: Doubleday, 1956), pp. 338-39.
6. *Ibid.*, p. 339.
7. *Ibid.*
8. *Ibid.*
9. Цитат по Max Hastings, *The Korean War* (New York: Simon & Schuster, 1987), p. 133.
10. *Public Papers of the Presidents of the United States, Harry Truman*, 1950 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1965), pp. 674-75 (нататък цитирани като *Truman Papers*).
11. Truman statement of November 30, 1950, in *ibid.*, p. 724.
12. *Truman Papers*, 1951 vol., p. 227.
13. U. S. Senate, Committee on Armed Services and Committee on Foreign Relations, *Military Situation in the Far East*, Hearings, 82nd Cong., 1st sess. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1951), pt. I, p. 75 (нататък цитирани като MacArthur Hearings).
14. *Ibid.*, p. 30.
15. *Ibid.*
16. *Truman Papers*, 1951 vol., pp. 226-27.
17. *Ibid.*, p. 227.
18. MacArthur Hearings, pt. I, p. 45.
19. *Ibid.*, pt. 2, p. 938.
20. *Ibid.*, pt. 3, p. 1717.
21. *Ibid.*, pt. 1718-19.
22. Truman, *Trial and Hope*, p. 345.
23. MacArthur Hearings, pt. I, p. 593.
24. *Ibid.*, pt. 2, p. 896.
25. *Ibid.*, p. 732.
26. *Ibid.*, pt. 3, p. 1720.
27. General Matthew B. Ridgway, U. S. A., Ret., *Soldier: The Memoirs of Matthew B. Ridgway* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1974 reprint), pp. 219-20.
28. MacArthur Hearings, pt. I, p. 68.
29. Hastings, *Korean War*, pp. 186ff.
30. Цитат по *ibid.*, p. 197.
31. MacArthur Hearings, pt. 3, p. 1717.

Глава XX

Преговори с комунистите: Аденауер, Чърчил и Айзенхауер

1. Yevgenii S. Varga, *Changes in the Economy of Capitalism as a Result of the Second World War* (Moscow: Politicheskaya Literatura, 1946), цитат по Allen Lynch, *The Soviet Study of International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), pp. 20-28.

БЕЛЕЖКИ

2. William G. Hyland, *The Cold War Is Over* (New York: Random House, 1990), p. 63.
3. Joseph Stalin, „Economic Problems of Socialism in the U. S. S. R.“, in Bruce Franklin, ed., *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings 1905-1952* (New York: Anchor Books, 1972), p. 471.
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. „Note from the Soviet Union to the United States Transmitting a Soviet Draft of a Peace Treaty with Germany, March 10, 1952“, in U. S. Department of State, *Documents on Germany 1944-1985* (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, undated), Department of State Publication #9446, pp. 361-64.
7. *Ibid.*
8. „Note from the United States to the Soviet Union Proposing Creation of a Freely-Elected All-German Government Prior to Negotiation of a Peace Treaty, March 25, 1952“, in *ibid.*, pp. 364-65.
9. „Note from the Soviet Union to the United States Proposing Four-Power Rather Than United Nations Investigation of Conditions for Free All-German Elections, April 9, 1952“, in *ibid.*, pp. 365-67; „Note from the United States to the Soviet Union Reasserting the Authority of the United Nations to Investigate Conditions for Free All-German Elections, May 13, 1952“, in *ibid.*, pp. 368-71; „Note from the Soviet Union to the United States Proposing Simultaneous Four-Power Discussion of a German Peace Treaty, German Reunification, and Formation of an All-German Government, May 24, 1952“, in *ibid.*, pp. 374-78; „Note from the United States to the Soviet Union Reasserting the Need to Investigate Conditions for Holding Free All-German Elections as a First Step Toward German Reunification, July 10, 1952“, in *ibid.*, pp. 385-88; „Note from the Soviet Union to the United States Proposing a Four-Power Meeting to Discuss a German Peace Treaty, Formation of an All-German Government, and the Holding of All-German Elections, August 23, 1952“, in *ibid.*, pp. 388-93; „Note from the United States to the Soviet Union Urging „a Single-Minded Effort... to Come to Grips with the Problem of Free Elections in Germany, September 23, 1952“, in *ibid.*, pp. 395-97.
10. Stalin's Remarks at the Closing Session of the Nineteenth Congress of the Communist Party of the Soviet Union, October 14, 1952, *Current Digest of the Soviet Press*, vol. IV, no. 38 (November 1, 1952), pp. 9-10.
11. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (New York: Alfred A. Knopf, 1992), p. 968.
12. Nikita Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, with an Introduction, Commentary, and Notes by Edward Crankshaw, translated and edited by Strobe Talbott (Boston: Little, Brown, 1970), pp. 392-94.
13. Council on Foreign Relations, *The United States and World Affairs*, 1953, p. 116.
14. John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York/London: W. W. Norton, 1985), p. 654.
15. Цитат по Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Never Despair, 1945-1965* (Boston: Houghton Mifflin, 1988), p. 510.
16. Remarks at the White House, February 16, 1950, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XXII, no. 559 (March 20, 1950), pp. 427-29.
17. Colville, *Fringes of Power*, p. 650.
18. Peter G. Boyle, ed., *The Churchill-Eisenhower Correspondence, 1953-55* (Chapel Hill, N. C./London: University of North Carolina Press, 1990), p. 36.
19. Address „The Chance for Peace“, delivered before the American Society of Newspaper Editors, Washington, D. C., April 16, 1953, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower, 1953* vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1960), pp. 179-88 (нататък цитирани като *Eisenhower Papers*). За това, как е съставен планът на речта на Айзенхауер, се разказва в W. W. Rostow, *Europe After Stalin: Eisenhower's Three Decisions of March 11, 1953* (Austin, Tex.: University of Texas Press, 1982).
20. Letter to Eisenhower, May 4, 1953, in Boyle, ed., *Churchill-Eisenhower Correspondence*, p. 48.
21. Letter to Churchill, May 5, 1953, in *ibid.*, p. 49.
22. Speech to the House of Commons, May 11, 1953, in Robert Rhodes James, ed., *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897-1963*, vol. VIII, 1950-1963 (New York/London: Chelsea House in association with R. R. Bowker, 1974), p. 8483.

БЕЛЕЖКИ

23. *Ibid.*, p. 8484.
24. Boyle, ed., *Churchill-Eisenhower Correspondence*, p. 83.
25. *Ibid.*
26. George F. Kennan, „Disengagement Revisited“, *Foreign Affairs*, vol. 37, no. 2 (January 1959), pp. 187-210. Виж и становището на Ачесън в Dean Acheson, „The Illusion of Disengagement“, *Foreign Affairs*, vol. 36, no. 3 (April 1958), pp. 371-81.
27. *Ibid.*
28. Henry A. Kissinger, „Missiles and the Western Alliance“, in *ibid.*, pp. 383-400.
29. Цитат по Emmet John Hughes, *The Ordeal of Power: A Political Memoir of the Eisenhower Years* (New York: Atheneum, 1963), p. 109.
30. Radio and Television Address to the American People Prior to Departure for the Big Four Conference at Geneva, July 15, 1955, in *Eisenhower Papers*, 1955 vol., p. 703.
31. Editorial, *New York Times*, July 25, 1955.
32. Memorandum of a Conversation, Department of State, Washington, October 3, 1955, 10:01 a. m. „Call of the British Foreign Secretary re: Soviet-Egyptian Arms Agreement“, in „Arab-Israeli Dispute, 1955“, *Foreign Relations of the United States*, vol. XIV, p. 545.
33. Closing statement at Geneva Foreign Ministers' Conference, November 16, 1955, in *Documents on International Affairs*, Noble Frankland, ed., 1955 vol. (London: Oxford University Press, 1958), pp. 73-77.
34. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, p. 400.
35. Khrushchev report to the 20th Party Congress, *Pravda*, February 15, 1956, in *Current Digest of the Soviet Press*, vol. VIII, no. 4 (March 7, 1956), pp. 4, 6, 7.
36. Andrei Gromyko, *Memories*, translated by Harold Shukman (London: Hutchinson, 1989).

Глава XXI Отвъд санитарния кордон: Суецката криза

1. Andrei Zhdanov, „The International Situation“, delivered at the Founding Conference of the Cominform, September 1947, in U. S. House of Representatives, Committee on Foreign Affairs, *The Strategy and Tactics of World Communism*, Supplement I, „One Hundred Years of Communism, 1848-1948“, 80th Cong., 2nd sess., doc. no. 619 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1948), pp. 213-14.
2. Churchill remarks in the House of Commons, April 19, 1951, in Robert Rhodes James, ed., *Winston S. Churchill: His Complete Speeches, 1897-1963* vol. VIII, 1950-1963 (New York/London: Chelsea House in association with R. R. Bowker, 1974), p. 8193.
3. Виж Keith Kyle, *Suez* (New York: St. Martin's Press, 1991), pp. 70ff.
4. *Ibid.*, p. 85.
5. Виж *ibid.*, pp. 89ff.
6. Цитат по *ibid.*, p. 130.
7. Цитат по *ibid.*.
8. Nasser Speech, Alexandria, July 26, 1956, in Noble Frankland, ed., *Documents on International Affairs, 1956* (London/New York/Toronto: Oxford University Press, 1959, issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs), p. 80.
9. *Ibid.*, p. 113; виж също Kyle, *Suez*, p. 134.
10. Цитат по Kyle, *Suez*, p. 115.
11. Anthony Eden, *Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Sir Anthony Eden* (London: Cassell, 1960), p. 427.

БЕЛЕЖКИ

12. *Parliamentary Debates* (Hansard), 5th ser., vol. 557, House of Commons, Session 1955-56 (London: Her Majesty's Stationery Office, 1956), col. 919.
13. Kyle, *Suez*, p. 145.
14. Eden, *Full Circle*, p. 437.
15. Цитат по Alistair Horne, *Harold Macmillan, Volume I: 1894-1956* (New York: Penguin Books, 1991), p. 405.
16. Eisenhower letter to Eden, July 1, 1956, in Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years 1956-1961* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1965), pp. 664-65; виж също Kyle, *Suez*, p. 160.
17. Цитат по Louis L. Gerson, *John Foster Dulles, The American Secretaries of State and Their Diplomacy*, vol. XVII (New York: Cooper Square Publishers, 1967), p. xi.
18. Цитат по *ibid.*, p. 28.
19. Stephen E. Ambrose, *Eisenhower*, vol. two, *The President* (New York: Simon & Schuster, 1984), p. 21.
20. Gerson, *Dulles*, p. xii.
21. Dulles statement of August 3, 1956, in U. S. Department of State, *The Suez Canal Problem, July 26 - September 22, 1956: A Documentary Publication* (Washington, D. C.: Department of State, 1956), p. 37 (нататък цитирано като *Suez Canal Problem*).
22. Dulles remarks in radio-TV address, August 3, 1956, in *ibid.*, p. 42.
23. Dulles remarks as reported in *New York Times*, October 3, 1956, p. 8.
24. Eden, *Full Circle*, p. 498.
25. Eisenhower, *Waging Peace*, p. 667.
26. Цитат по *Suez Canal Problem*, p. 344.
27. Цитат по Kyle, *Suez*, p. 185.
28. „The People Ask the President“, television broadcast, October 12, 1956, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Dwight D. Eisenhower, 1956* vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office), p. 903 (нататък цитирано като *Eisenhower Papers*).
29. Виж напр. Eisenhower, *Waging Peace*, pp. 676-77.
30. *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XXXV, no. 907 (November 12, 1956), p. 750.
31. Dwight D. Eisenhower, „Radio and Television Report to the American People on the Developments in Eastern Europe and the Middle East“, in *Eisenhower Papers*, 1956 vol., p. 1064.
32. Frankland, ed., *Documents on International Affairs*, p. 289.
33. *Ibid.*
34. *Ibid.*, p. 292.
35. *Ibid.*, p. 293.
36. *Eisenhower Papers*, 1956 vol., p. 1066.
37. Dulles press conference remarks, December 18, 1956, in *State Bulletin*, vol. XXXVI, no. 915 (January 7, 1956), p. 5.
38. Цитат по Kyle, *Suez*, p. 426.
39. Цитат по *ibid.*.
40. Цитат по Herman Finer, *Dulles over Suez: The Theory and Practice of His Diplomacy* (Chicago: Quadrangle Books, 1964), p. 397.
41. Цитат по Kyle, *Suez*, p. 477.
42. Цитат по *ibid.*, p. 495.
43. Цитат по *ibid.*, p. 467.
44. „US Support for Baghdad Pact“, Department of State press release 604, November 29, 1956, in *State Bulletin*, vol. XXXV, no. 911 (December 10, 1956), p. 918.
45. Special Message to the Congress on the Situation in the Middle East, January 5, 1957, in *Eisenhower Papers*, 1957 vol., pp. 6-16.
46. Annual Message to the Congress on the State of the Union, January 10, 1957, in *ibid.*, p. 29.

БЕЛЕЖКИ

Глава XXII

Унгария: катаклизъм в империята

1. Цитат по John Lewis Gaddis, *The Long Peace* (New York/London: Oxford University Press, 1987), p. 157.
2. *Life*, May 19, 1952.
3. Tibor Meray, *Thirteen Days That Shook the Kremlin*, translated by Howard Katzander (New York: Frederick A. Praeger, 1959), p. 7.
4. Цитат по Melvin J. Lasky, ed., *The Hungarian Revolution* (New York: Frederick A. Praeger, 1957), p. 126.
5. Appeal to the President of the Security Council, October 27, 1956, in *U. S. Department of State Bulletin* (November 12, 1956), p. 757.
6. Цитат по Meray, *Thirteen Days*, p. 140.
7. *Ibid.*, p. 169.
8. John Foster Dulles, „The Task of Waging Peace“, address before the Dallas Council on World Affairs, October 27, 1956, in *State Bulletin*, vol. XXXV, no 906 (November 5, 1956), p. 697.
9. Dwight D. Eisenhower, „Radio and Television Report to the American People on the Developments in Eastern Europe and the Middle East“, October 31, 1956, in *Public Papers of the Presidents of the United States*, Dwight D. Eisenhower, 1956 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1958), p. 1061 (Нататък цитирано като *Eisenhower Papers*). (Подчертаването добавено.)
10. *Ibid.*
11. *Ibid.*, p. 1062.
12. Declaration of the Government of the U. S. S. R. of October 30, 1956, „On the Principles of Development and Further Strengthening of Friendship and Cooperation Between the Soviet Union and Other Socialist States“, appearing in *Pravda* and *Izvestia*, October 31, 1956, in *Current Digest of the Soviet Press*, vol. VIII, no. 40 (November 14, 1956), p. 11.
13. *Eisenhower Papers*, 1956 vol., p. 1062.
14. Government of the U. S. S. R., „On the Principles“, p. 11.
15. Цитат по Paul E. Zinner, ed., *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe* (New York: Columbia University Press, 1956), p. 463.
16. Full Nehru speech in *Lok Sabha Debates*, pt. II, vol. 9, no. 3, cols. 260-67, in *Royal Institute of International Affairs*, vol. IV, no. 7, pp. 328-30.
17. Secretary Dulles' News Conference of December 18, 1956, in *State Bulletin*, vol. XXXVI, no. 915 (January 7, 1957), pp. 3-4.
18. Secretary Dulles' News Conference, Canberra, March 13, 1957, in *State Bulletin*, vol. XXXVI, no. 927 (April 1, 1957), p. 533.

Глава XXIII

Ултиматумът на Хрущов: Берлинската криза от 1958-1963 г.

1. Nikita S. Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, with an introduction by Edward Crankshaw and Jerrold Schecter, translated and edited by Strobe Talbott (Boston: Little, Brown, 1974), p. 501.
2. John Foster Dulles, „Freedom's New Task“, address to Philadelphia *Bulletin* Forum, February 26, 1956, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XXXIV, no. 871 (March 5, 1956), pp. 363-64.
3. Цитат по William G. Hyland, *The Cold War is Over* (New York: Random House, 1990), p. 97.

БЕЛЕЖКИ

4. U. S. Senate, *Khrushchev on the Shifting Balance of World Forces, A Special Study Presented by Senator Hubert H. Humphrey*, 86th Cong., 1st sess., Senate Doc. no. 57 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1959), excerpts from Khrushchev interview with W. Sinnbeck, editor of *Dansk Folkstyre*, January 1958, p. 8.
5. *Ibid.* (Khrushchev remarks to the Seventh Congress of the Bulgarian Communist Party, June 4, 1958), p. 9.
6. Nikita S. Khrushchev, „Our Strength Lies in Fraternal Unity“, address to Friendship Meeting of Peoples of Soviet Union and Polish People’s Republic, November 10, 1958, reprinted in *Pravda*, November 11, 1958, in *Current Digest of the Soviet Press*, vol. X, no. 45 (December 17, 1958), p. 9.
7. Soviet Note of November 27, 1958, in *Documents on American Foreign Relations*, ed. by Paul E. Zinner (New York: Published for the Council on Foreign Relations by Harper & Brothers, 1959), pp. 220-31.
8. Khrushchev, Speech to the 21st Party Congress published in *Pravda*, January 28, 1959, in *Current Digest*, vol. XI, no. 4 (March 4, 1959), p. 19.
9. По разказа на Дъо Гол в: Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor*, translated by Terence Kilmartin (New York: Simon and Schuster, 1971), p. 223.
10. Konrad Adenauer, *Erinnerungen, 1955-1959* (Stuttgart, 1967), pp. 473-74.
11. Harold Macmillan, *Pointing the Way, 1959-1961* (New York: Harper & Row, 1972), p. 101.
12. Eisenhower News Conference of March 11, 1959, in *Public Papers of the Presidents of the United States*, Dwight D. Eisenhower, 1959 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1960), p. 244.
13. Eisenhower News Conference of February 18, 1959, in *ibid.*, p. 196.
14. Eisenhower News Conference of March 11, 1959, in *ibid.*, p. 245.
15. *The Berlin Crises 1958-1961, Documentary Collection for Oral History Session* (Harvard University, 1990), 2 parts, compiled by William Burr, David Rosenberg, and Georg Schild; Burr, „Select Chronology“, pt. 1, March 9, 1959, entry (нататък цитирано като *Berlin Crises* project).
16. De Gaulle press conference, September 5, 1961, in *Documents on International Affairs: 1961*, ed. by D. C. Watt, John Major, Richard Gott, and George Schopflin (London: Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs, 1965), p. 111.
17. Press Conference on September 5, 1960, in *ibid.*, pp. 84-85.
18. De Gaulle, *Memoirs of Hope*, p. 223.
19. *Berlin Crises* project, pt. 2, Burr entry for November 24, 1958, Dulles to Adenauer.
20. Dulles’ News Conference, November 26, 1958, in *State Bulletin*, vol. XXXIX, no. 1016 (December 15, 1958), pp. 947ff.
21. Dulles’ News Conference, January 13, 1959, in *State Bulletin*, vol. XL, no. 1023 (February 2, 1959), p. 161.
22. *Ibid.*
23. *Berlin Crises* project, pt. 1, Burr entry for November 27, 1958, reporting on Brandt’s late November 26 reaction to Dulles’ November 26, 1958, news conference.
24. Marc Trachtenberg, „The Berlin Crisis“, in *ibid.*, p. 39, recounting Bruce to Dulles message of January 14, 1959.
25. Entry in *ibid.*, Burr, January 13, 1959, recounting Herbert Dittman talk with Livingston Merchant.
26. Khrushchev Speech at Leipzig, March 7, 1959, in *Current Digest*, vol. XI, no. 13 (April 29, 1959), p. 5.
27. *Berlin Crises* project, Trachtenberg essay, p. 46.
28. *Ibid.*, 47.
29. *Ibid.*
30. Цитат по Jean Edward Smith, *The Defense of Berlin* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963), pp. 212-13.
31. *Newsweek*, October 5, 1959, p. 19.
32. Khrushchev speech before 10 000 Hungarian workers in „Khrushchev Cites ’56 Kremlin Split on Hungary Move“, *New York Times*, December 3, 1959, p. 1.

БЕЛЕЖКИ

33. Gordon Gray, „Memorandum of Meeting with the President“, in *Berlin Crises* project, Trachtenberg essay, p. 47.
34. Hyland, *Cold War is Over*, pp. 120-21.
35. *Ibid.*, p. 120.
36. Цитат по Michael R. Beschloss, *The Crisis Years: Kennedy and Khrushchev 1960-1963* (New York: Harper Collins, 1991), p. 225.
37. Kennedy to Rusk memo, August 21, 1961, цитат по *Berlin Crises* project, Trachtenberg essay, p. 78.
38. Bundy to Kennedy memo, August 28, 1961, цитат по *ibid.*.
39. „U. S. Source Advises Bonn to Talk to East Germany“, *New York Times*, September 23, 1961, p. 1.
40. McGeorge Bundy, „Policy for the Western Alliance – Berlin and After“, address to the Economic Club of Chicago, December 6, 1961, in *State Bulletin*, vol. XLVI, no. 1185 (March 12, 1962), p. 424.
41. Henry A. Kissinger, *Nuclear Weapons and Foreign Policy* (New York: Published for the Council on Foreign Relations by Harper & Brothers, 1957).
42. Excerpts of Adenauer's May 7, 1962, press conference, reprinted thereafter in *New York Times*, May 13, 1962, sect. IV, p. 5.
43. *Ibid.*, May 8, 1962, p. 4.
44. Цитат по Beschloss, *Crisis Years*, p. 400.
45. Acheson letter to Truman, September 21, 1961, in *Berlin Crises* project, Trachtenberg essay, p. 82.
46. Acheson letter to General Lucius Clay, in *ibid.*, pp. 82-83.
47. *Berlin Crises* project, pt. 2, Burr, entry for August 26, 1959, regarding State Department intelligence report, „Germany and the Western Alliance“.

Глава XXIV

Концепции на западното единство: Макмилан, Дъо Гол, Айзенхауер и Кенеди

1. Цитат по George F. Kennan, *Memoirs, 1950-1963*, vol. II (Boston/Toronto: Little, Brown, 1972), p. 253.
2. Address by Prime Minister Stanley Baldwin at Albert Hall, May 27, 1935, reported in *London Times*, May 28, 1935, p. 18.
3. On the Acheson speech at West Point, December 5, 1962, виж Douglas Brinkley, *Dean Acheson: The Cold War Years, 1953-71* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992), pp. 175-82.
4. Harold Macmillan, *Riding the Storm, 1956-1959* (New York: Harper & Row, 1971), p. 586.
5. Harold Macmillan, *Pointing the Way, 1959-1961* (New York: Harper & Row, 1972), p. 101.
6. Macmillan, *Riding the Storm*, p. 577. Приблизително такава по същество е и реакцията на Айзенхайер.
7. Macmillan, *Pointing the Way*, p. 82.
8. Harold Macmillan, *At the End of the Day, 1961-1963* (New York: Harper & Row, 1974), p. 357.
9. Text, Joint Communiqué, and Attached Statement on Nuclear Defense Systems issued on December 21, 1962, by President Kennedy and Prime Minister Macmillan, *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XLVIII, no. 1229 (January 14, 1963), p. 44.
10. Част от материала за Франция и за Дъо Гол е взета в преработен вид от книгите на автора *The Troubled Partnership: A Re-appraisal of the Atlantic Alliance* (New York: Published for the Council on Foreign Relations by McGraw-Hill, 1965), pp. 41ff, както и *White House Years* (Boston: Little, Brown, 1979), pp. 104ff.
11. „Address by President Charles de Gaulle Outlining the Principles of French Foreign Policy Following the Failure of the Summit Conference“, May 31, 1960, in *Major Addresses, Statements, and Press Conferences*

БЕЛЕЖКИ

- of General Charles de Gaulle, May 19, 1958 – January 31, 1964 (New York: French Embassy, Press and Information Division, 1964), p. 75.
12. De Gaulle Press Conference on April 11, 1961, in *ibid.*, p. 124.
 13. Press Conference on July 29, 1963, in *ibid.*, pp. 233-34.
 14. Press Conference on March 25, 1959, in *ibid.*, p. 43.
 15. Цитат по Brian Crozier, *De Gaulle* (New York: Charles Scribner's Sons, 1973), pp. 533f. Виж също Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years, 1956-1961* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1965), pp. 424-31.
 16. Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope: Renewal and Endeavor*, trans. by Terence Kilmartin (New York: Simon and Schuster, 1971), pp. 229-30.
 17. Цитат по Crozier, *De Gaulle*, p. 525.
 18. George Ball, „NATO and World Responsibility“, *The Atlantic Community Quarterly*, vol. 2, no. 2 (Summer 1964), p. 211.
 19. За по-подробна разработка на тази идея виж Kissinger, *Troubled Partnership*, pp. 127ff.
 20. Kennedy's Address at Independence Hall, Philadelphia, July 4, 1962, in *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy*, 1962 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1963), pp. 537-39.
 21. Kennedy Address in the Assembly Hall at the Paulskirche in Frankfurt, June 25, 1963, in *ibid.*, 1963 vol., p. 520.
 22. De Gaulle Press Conference on January 14, 1963, in *Major Addresses*, pp. 216-17.
 23. Press Conference on January 14, 1963, in *ibid.*, p. 218.
 24. Press Conference on April 19, 1963, цитат по Harold van B. Cleveland, *The Atlantic Idea and its European Rivals* (New York: Published for the Council on Foreign Relations by McGraw-Hill, 1966), p. 143.
 25. „The Common Declaration and the Treaty Between the French Republic and the Federal Republic of Germany“, January 22, 1963, цитат по Roy Macridis, *De Gaulle, Implacable Ally* (New York: Harper & Row, 1966), p. 188.

Глава XXV

Виетнам: затъване в тресавището, Труман и Айзенхауер

1. Inaugural Address, January 20, 1949, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Harry S Truman*, 1949 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1964), pp. 112-14.
2. Inaugural Address, January 20, 1953, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Dwight D. Eisenhower*, 1953 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1960), p. 6 (нататък цитирани като *Eisenhower Papers*).
3. *Ibid.*, p. 7.
4. Inaugural Address, January 20, 1961, in *Public Papers of the Presidents of the United States: John F. Kennedy*, 1961 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1962), p. 1.
5. Inaugural Address, January 20, 1965, in *Public Papers of the Presidents of the United States: Lyndon B. Johnson*, 1965 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1966), p. 72.
6. Виж Dean Acheson, „The Peace the World Wants“, address to United Nations General Assembly, September 20, 1950, *U. S. Department of State Bulletin*, vol. XXIII, no. 587 (October 2, 1950), p. 524; and Dulles, цитат по Jeffrey P. Kimball, ed., *To Reason Why: The Debate About the Causes of U. S. Involvement in the Vietnam War* (New York: McGraw-Hill, 1990), p. 54.
7. Цитат по Kimball, *To Reason Why*, p. 73.
8. *Ibid.*

БЕЛЕЖКИ

9. Цитат по Thomas J. Schoenbaum, *Waging Peace and War: Dean Rusk in the Truman, Kennedy and Johnson Years* (New York: Simon and Schuster, 1988), p. 234.
10. NSC-68, „United States Objectives and Programs for National Security“, April 7, 1950, in U. S. Department of State, *Foreign Relations of the United States*, 1950, vol. I (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1977), pp. 237-38.
11. Виж William Roger Louis, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire, 1941-1945* (New York: Oxford University Press, 1978), chh. 1 and 2.
12. George C. Herring, *America's Longest War, The United States and Vietnam 1950-1975* (New York: Alfred A. Knopf, 2nd ed., 1986), p. 18.
13. *Ibid.*
14. Schoenbaum, *Waging Peace and War*, p. 230.
15. Herring, *America's Longest War*, pp. 18-19.
16. *Ibid.*, p. 19.
17. „United States Objectives and Courses of Action with Respect to Southeast Asia“, Statement of Policy by the National Security Council, 1952, in Neil Sheehan, Hedrick Smith, W. W. Kenworthy, Fox Butterfield, *The Pentagon Papers, as Published by the New York Times* (New York: Quadrangle Books, 1971), p. 29.
18. *Ibid.*, p. 28.
19. *Ibid.*, p. 29.
20. Цитат по Herring, *America's Longest War*, p. 22.
21. Цитат по *ibid.*, p. 26.
22. *Ibid.*, p. 27.
23. Цитат по Sir Robert Thompson, *Revolutionary War in World Strategy 1945-1969* (New York: Taplinger, 1970), p. 120.
24. Цитат по Stanley Karnow, *Vietnam: A History* (New York: Penguin Books, 1984), pp. 197-98.
25. Цитат по William Bragg Ewald, Jr., *Eisenhower the President: Crucial Days, 1951-1960* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1981), pp. 119-20.
26. Eisenhower to Churchill, April 4, 1954, in Peter G. Boyle, ed., *The Churchill-Eisenhower Correspondence, 1953-1955* (Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 1990), pp. 137-40.
27. Anthony Eden, *Full Circle: The Memoirs of the Rt. Hon. Anthony Eden* (Boston: Houghton Mifflin, 1960), p. 124.
28. Цитат по Martin Gilbert, *Winston S. Churchill*, vol. VIII, „Never Despair“, 1945-1965 (Boston: Houghton Mifflin, 1988), pp. 973-74.
29. Цитат по *ibid.*, p. 973.
30. Цитат по *ibid.*
31. Townsend Hoopes, *The Devil and John Foster Dulles* (Boston: Little, Brown, 1973), p. 239.
32. Richard M. Nixon, *No More Vietnams* (New York: Arbor House, 1985), p. 41.
33. Dulles at London press conference, April 13, 1954, цитат по Hoopes, *Devil and John Foster Dulles*, p. 209.
34. *Ibid.*, p. 222.
35. Цитат по Herring, *America's Longest War*, p. 39.
36. Dulles instructions to Undersecretary Walter Bedell Smith, May 12, 1954, in connection with Geneva conference, in *The Pentagon Papers*, p. 44.
37. U. S. Declaration on Indochina, July 21, 1954, in *State Bulletin*, vol. XXXI, no. 788 (August 2, 1954), p. 162.
38. Herring, *America's Longest War*, p. 45.
39. Eisenhower letter to Diem, October 23, 1954, in Marvin E. Gettleman, ed., *Viet Nam: History, Documents, and Opinions on a Major World Crisis* (Greenwich, Conn.: Fawcett Publications, 1965), pp. 204-5.
40. Herring, *America's Longest War*, p. 56.
41. Senator Mike Mansfield, „Reprise in Vietnam“, *Harper's*, January 1956, p. 50.

БЕЛЕЖКИ

42. Senator John F. Kennedy, „America's Stake in Vietnam, the Cornerstone of the Free World in Southeast Asia“, address delivered before the American Friends of Vietnam, Washington, D. C., June 1, 1956, in *Vital Speeches of the Day*, August 1, 1956, pp. 617ff.
43. Herring, *America's Longest War*, p. 68.
44. Dwight D. Eisenhower, *Waging Peace: The White House Years, 1956-1961* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1965), p. 607.
45. *Ibid.*, p. 610.
46. „Address at the Gettysburg College Convocation: The Importance of Understanding“, April 4, 1959, in *Eisenhower Papers*, 1959 vol. (1960), p. 313.

Глава XXVI

Виетнам: по пътя към отчаянието, Кенеди и Джонсън

1. *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy*, 1961 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1962), p. 23 (нататък цитирани като *Kennedy Papers*).
2. Lin Piao, „Long Live the Victory of People's War!“, *Peking Review*, vol. VIII, no. 36 (September 3, 1965), pp. 9-30.
3. Цитат по David Halberstam, *The Best and the Brightest* (New York: Random House, 1972), p. 76.
4. From Kennedy's opening statement at a news conference of March 23, 1961, in *Kennedy Papers*, 1961 vol. (1962), p. 214.
5. Special Message to Congress on the Defense Budget, March 28, 1961, in *ibid.*, p. 230.
6. „*Let the Word Go Forth*“: *The Speeches, Statements, and Writings of John F. Kennedy, 1947-1963*, selected and with an introduction by Theodore C. Sorenson (New York: Dell Publishing, 1988), p. 371.
7. *Ibid.*, pp. 370ff.
8. Senator John F. Kennedy, „America's Stake in Vietnam, the Cornerstone of the Free World in Southeast Asia“, address delivered before the American Friends of Vietnam, Washington, D. C., June 1, 1956, in *Vital Speeches of the Day*, August 1, 1956, pp. 617-19.
9. Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency 1963-1969* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1971), p. 55.
10. National Security Memorandum 52, signed by McGeorge Bundy, Presidential Adviser on National Security, May 11, 1961, in Neil Sheehan, Hedrick Smith, W. W. Kenworthy, Fox Butterfield, *The Pentagon Papers as Published by the New York Times* (New York: Quadrangle Books, 1971), p. 131.
11. Johnson to Kennedy memo, „Mission to Southeast Asia, India and Pakistan“, May 23, 1961, in *Pentagon Papers*, p. 134.
12. Bundy, цитат по *Pentagon Papers*, p. 103.
13. McNamara memo to Kennedy, November 8, 1961, in *Pentagon Papers*, p. 154.
14. Цитат по George C. Herring, *America's Longest War: The United States and Vietnam 1950-1975* (New York: Alfred A. Knopf, 2nd ed., 1985), p. 83.
15. Цитат по *ibid.*, p. 86.
16. Kennedy's Special Message to Congress on Defense Policies and Principles, March 28, 1961, in *Kennedy Papers*, 1961 vol. (1962), pp. 229ff.
17. Цитат по Guenter Lewy, *America in Vietnam* (New York: Oxford University Press, 1978), p. 26.
18. State Department telegram to Lodge in Saigon, August 24, 1963, in *Pentagon Papers*, p. 200.
19. *Ibid.*
20. „Opportunity in Vietnam“, editorial, *The New York Times*, November 3, 1963, sect. 4, p. 8E.
21. Цитат по Lewy, *America in Vietnam*, p. 28.
22. Цитат по *ibid.*, p. 29.

БЕЛЕЖКИ

23. Harrison Salisbury, *Behind the Lines – Hanoi* (New York: Harper & Row, 1967), pp. 194-97.
24. Edgar Snow, „Interview with Mao“, *The New Republic*, February 27, 1965, p. 17.
25. Johnson Address to the Amerikan Alumni Council, July 12, 1966, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Lyndon B. Johnson, 1966* vol. II (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1967), p. 720 (нататък цитирани като *Johnson Papers*).
26. *Ibid.*
27. Johnson Address at Johns Hopkins University, April 7, 1965, in *Johnson Papers, 1965* vol. I (1966), pp. 96-97.
28. Johnson Address on Vietnam to the National Legislative Conference, San Antonio, Texas, September 29, 1967, in *Johnson Papers, 1967* vol. II (1968), p. 879.
29. Walter Lippmann, „On Defeat“, *Newsweek*, March 11, 1968, p. 25.
30. Fulbright address, „U. S. Is in Danger of Losing Its Perspective“, to the School of Advanced International Studies, Johns Hopkins University, Washington, D. C., May 5, 1966, as reprinted in *U. S. News & World Report*, vol. LX, no. 21 (May 23, 1966), pp. 114-15.
31. J. William Fulbright speech, „Old Myths and New Realities“, delivered in the United States Senate, March 25, 1964, reprinted in *Vital Speeches of the Day*, April 16, 1964, pp. 393-94.
32. Richard L. Renfield, „A Policy for Vietnam“, *Yale Law Review*, vol. LVI, no. 4 (June 1967), pp. 481-505.
33. James Reston, „Washington: The Flies That Captured the Flypaper“, *New York Times*, February 7, 1968, p. 46.
34. Senator J. William Fulbright, *The Crippled Giant: American Foreign Policy and Its Domestic Consequences* (New York: Random House, 1972), p. 62.
35. Виж блестящия анализ на тази група в Norman Podhoretz, *Why We Were in Vietnam* (New Work: Simon and Schuster, 1982), pp. 85ff.
36. Цитат по *ibid.*, p. 100.
37. Цитат по *ibid.*, p. 105.
38. David Halberstam, *The Making of a Quagmire* (New York: Random House, 1965), p. 319.
39. Lewy, *America in Vietnam*, p. 76; Don Oberdorfer, *Tet!* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1971), pp. 329ff.
40. Arthur M. Schlesinger, Jr., *Robert Kennedy and His Times* (Boston: Houghton Mifflin, 1978), p. 843.
41. „Report from Vietnam by Walter Cronkite“, CBS News special, February 27, 1968, цитат по Oberdorfer, *Tet!*, p. 251.
42. „The Logic of the Battlefield“, *Wall Street Journal*, February 23, 1968, p. 14.
43. „Frank Magee Sunday Report“, NBC, March 10, 1968, цитат по Oberdorfer, *Tet!*, p. 273.
44. „The War“, *Time*, vol. 91, no. 11 (March 15, 1968), p. 14.
45. Mansfield statement in the Senate, March 7, 1968, in *Congressional Record*, vol. 114, pt. 5 (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1968), p. 5659.
46. Fulbright Statement in the Senate, March 7, 1968, *ibid.*, p. 5645.
47. Johnson television broadcast to the American people, March 31, 1968, in *Johnson Papers, 1968-69* vol. I (1970), pp. 469-96.

Глава XXVII Виетнам: измъкването, Никсън

1. Walter Isaacson, *Kissinger: A Biography* (New York: Simon & Schuster, 1992), p. 484.
2. Меморандумът е публикуван изцяло в Henry Kissinger, *White House Years* (Boston: Little, Brown, 1979), pp. 1480-82.
3. Цитат по *ibid.*, p. 1481.
4. Всички схеми за американското изтегляне бяха обвързани с прекратяването на огъня и освобождането на всички военнопленници.

БЕЛЕЖКИ

5. Senator J. William Fulbright, *The Crippled Giant: American Foreign Policy and Its Domestic Consequences* (New York: Randon House, 1972), p. 62.
6. McGovern remarks on „The Today Show“, NBC TV, June 8, 1972.
7. Цитат по Kissinger, *White House Years*, p. 1345.
8. Kissinger News Conference, January 24, 1973, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. LXVIII, no. 1753 (February 12, 1973), p. 164.
9. Виж Kissinger, *White House Years*, chh. VIII and XII; Henry Kissinger, *Years of Upheaval* (Boston: Little, Brown, 1982), chh. II and VIII; and Peter W. Rodman's exchange with William Shawcross in *American Spectator*, March and July 1981.
10. Виж Karl D. Jackson, ed., *Cambodia 1975-1978: Rendezvous with Death* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1989).
11. Виж Kissinger, *White House Years*, pp. 1362ff.
12. Виж преглед на американските становища в Kissinger, *Years of Upheaval*, pp. 1236-40.
13. „Fourth Annual Report to the Congress on United States Foreign Policy“, May 3, 1973, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Richard Nixon*, 1973 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1975), p. 392.
14. *Ibid.*, p. 95.
15. Second Supplemental Appropriations Bill for FY1973 (HR 9055-PL93-50). Виж *Congressional Quarterly, 1973 Almanac*, 93d Cong., 1st sess. (Washington, D. C.: Congressional Quarterly, 1974), pp. 95, 861-62.
16. Joseph Fitchett, „Saigon Residents Found Intimidated by 'Occupation Force', *Washington Post*, November 6, 1978; виж също Christopher Dickey, „Former Vietnamese Captive Describes Life – and Death – in Saigon Prison“, *Washington Post*, December 20, 1978; Theodore Jacqueney, „They Are Us, Were We Vietnamese“, *Worldview*, April 1977; Carl Gershman, „A Voice from Vietnam“, *New Leader*, January 29, 1979, pp. 8-9.
17. International Institute of Strategic Studies, *Strategic Survey, 1975* (London: IISS, 1975), p. 94.
18. Виж книгата на Peter W. Rodman, посветена на Студената война в Третия свят – бъдещо издание на Charles Scribner's Sons, – за цялостно представяне на това развитие в съветската политика.

Глава XXVIII

Външната политика като геополитика: триъгълната дипломация на Никсън

1. Richard Nixon, цитат по *Time*, January 3, 1972, p. 15. Виж също Nixon's remarks to Midwestern News Media Executives in Kansas City, Missouri, July 6, 1971, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Richard Nixon*, 1971 vol. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1972), p. 806 (нататък цитирани като *Nixon Papers*).
2. Remark at Presidential Prayer Breakfast, February 5, 1970, in *Nixon Papers*, 1970 vol., pp. 82-83.
3. Radio and Television Address to the People of the Soviet Union, May 28, 1972, in *Nixon Papers*, 1972 vol., p. 630.
4. Nixon's Informal Remarks in Guam with Newsmen, July 25, 1969, in *Nixon Papers*, 1969 vol., pp. 544-56.
5. Address to the Nation on the War in Vietnam, November 3, 1969, in *ibid*, pp. 905-6. Виж също Nixon's First Annual Report to the Congress on United States Foreign Policy for the 1970's, February 18, 1970, in *Nixon Papers*, 1970 vol., pp. 116ff.
6. Norman Mailer, *The Armies of the Night: History as a Novel, the Novel as History* (New York: New American Library, 1968), p. 187.
7. John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State* (Boston: Houghton Mifflin, 1967), ch. XXXV.

БЕЛЕЖКИ

8. First Annual Report to the Congress on United States Foreign Policy for the 1970's, February 18, 1970, in *Nixon Papers*, 1970 vol., p. 119.
9. *Ibid.*, p. 178.
10. *Ibid.*, p. 179.
11. Second Annual Report to the Congress on United States Foreign Policy, February 25, 1971, in *Nixon Papers*, 1971 vol., p. 304.
12. Albert Wohlstetter, „The Delicate Balance of Terror“, *Foreign Affairs*, vol. 37, no. 2 (January 1959), pp. 211-34.
13. Цитат по Henry Kissinger, *White House Years* (Boston: Little, Brown, 1979), p. 136.
14. Peter Grose, „U. S. Warns Soviet on Use of Force Against Czechs“, *The New York Times*, April 18, 1969.
15. Peter Grose, „A Series of Limited Pacts on Missiles Now U. S. Aim“, *The New York Times*, April 22, 1969.
16. Chalmers M. Roberts, „U. S. to Propose Summer Talks on Arms Curb“, *The Washington Post*, May 13, 1969.
17. „Clear It with Everett“, editorial, *The New York Times*, June 3, 1969.
18. „Start the Missile Talks“, editorial, *The Washington Post*, April 5, 1969.
19. Виж Kissinger, *White House Years*, pp. 265ff.
20. Цитат по *ibid.*, p. 165.
21. Richard M. Nixon, „Asia After Viet Nam“, *Foreign Affairs*, vol. 46, no. 1 (October 1967), p. 121.
22. „Nixon's View of the World – From Informal Talks“, in *U. S. News & World Report*, vol. LXV, no. 12 (September 16, 1968), p. 48.
23. Rogers Address Before the National Press Club, Canberra, Australia, August 8, 1969, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. LXI, no. 1575 (September 1, 1969), pp. 179-80.
24. Richardson address, „The Foreign Policy of the Nixon Administration: Its Aims and Strategy“, in *ibid.*, vol. LXI, no. 1578 (September 22, 1969), p. 260.
25. Second Annual Report, in *Nixon Papers*, 1971 vol., p. 277.
26. *Ibid.*
27. Цитат по Kissinger, *White House Years*, p. 1062.
28. Цитат по *ibid.*
29. Joint Communiqué Issued at Shanghai, February 27, 1972, in *State Bulletin*, vol. LXVI, no. 1708 (March 20, 1972), pp. 435-38.
30. Виж Henry Kissinger, *Years of Upheaval* (Boston: Little, Brown, 1982), pp. 233, 294-95, 1173-74.

Глава XXIX Разведръването и разочарованиета от него

1. Willy Brandt, *People and Politics: The Years 1960-1975*, trans. by J. Maxwell Brownjohn (Boston: Little, Brown, 1976), pp. 123-24.
2. Виж Henry Kissinger, *Years of Upheaval* (Boston: Little, Brown, 1982), pp. 459ff.
3. „*Détente*: An Evaluation“, statement by Robert Conquest, Brian Crozier, John Erickson, Joseph Godson, Gregory Grossman, Leopold Labedz, Bernard Lewis, Richard Pipes, Leonard Schapiro, Edward Shils, and P. J. Vatikiotis, reprinted for use of the Subcommittee on Arms Control, Committee of Armed Services, United States Senate, 93rd Cong., 2nd sess. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, June 20, 1974), p. 1.
4. Statement of George Meany, President, American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations, to the Senate Foreign Relations Committee, October 1, 1974, in United States Senate,

БЕЛЕЖКИ

- Committee on Foreign Relations, *Détente: Hearings on United States Relations with Communist Countries*, 93rd Cong., 2nd sess. (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1975), pp. 379-80.
- 5. Henry Kissinger, „America's Permanent Interests“, address before the Boston World Affairs Council, March 11, 1976, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. LXXIV, no. 1919 (April 5, 1976), pp. 427-28.
 - 6. Цитат по Henry Kissinger, *White House Years* (Boston: Little, Brown, 1979), p. 1486.
 - 7. За подробности по спора виж Kissinger, *Years of Upheaval*, pp. 256-74, 1006-28.
 - 8. Виж Coral Bell, *The Diplomacy of Détente* (New York: St. Martin's Press, 1977), pp. 201-222.
 - 9. „Improving U. S. – Soviet Relations“, editorial, *The New York Times*, February 22, 1971, p. 5.
 - 10. „Trade and Freedom“, editorial, in *ibid.*, September 18, 1973, p. 42.
 - 11. „The Requirements of Détente“, editorial, *Washington Post*, September 12, 1973.
 - 12. Kissinger, „America's Permanent Interests“, pp. 431-32.
 - 13. Цитат по Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (New York: Random House, 1993), p. 260.
 - 14. *Ibid.*, p. 223.
 - 15. „European „Security“... and Real Détente“, editorial, *The New York Times*, July 21, 1975, p. 20.
 - 16. Henry Kissinger, „American Unity and the National Interest“, address before the Southern Commodity Producers Conference in Birmingham, Alabama, August 14, 1975, in *State Bulletin*, vol. LXXIII, no. 1890 (September 15, 1975), p. 392.
 - 17. Kissinger, „America's Permanent Interests“, p. 428.

Глава XXX

Краят на Студената война: Рейгън и Горбачов

- 1. Ronald Reagan, Remarks at the Annual Washington Conference of the American Legion, February 22, 1983, in *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan*, 1983 vol., bk. I (Washington, D. C.: U. S. Government Printing Office, 1982-90), p. 270 (нататък цитирани като *Reagan Papers*).
- 2. *Ibid.*, p. 271.
- 3. Ronald Reagan, News Conference, January 29, 1981, in *ibid.*, 1981 vol., p. 57.
- 4. Reagan Address to Members of the British Parliament, London, June 8, 1982, in *ibid.*, 1982 vol., bk. 1, p. 744.
- 5. „TRB“ (Richard Strout), „Reagan's Holy War“, *The New Republic*, April 11, 1983, p. 6.
- 6. Anthony Lewis, „Onward, Christian Soldiers“, *The New York Times*, March 10, 1983, p. A27..
- 7. Stanley Hoffmann, „Foreign Policy: What's to Be Done?“, *New York Review of Books*, April 30, 1981, pp. 33-37, 39.
- 8. Text of Reagan letter in Remarks to Members of the National Press Club on Arms Reduction and Nuclear Weapons, November 18, 1981, in *Reagan Papers*, 1981 vol., p. 1065.
- 9. Ronald Reagan, *An American Life* (New York: Simon & Schuster, 1990), p. 576.
- 10. *Ibid.*, p. 592.
- 11. *Ibid.*, p. 603.
- 12. *Ibid.*, p. 634.
- 13. Lou Cannon, *President Reagan: The Role of a Lifetime* (New York: Simon & Schuster, 1990), p. 792.
- 14. Ronald Reagan, Address Before a Joint Session of Congress on the State of the Union, January 25, 1984, in *Reagan Papers*, 1984 vol., bk. I, p. 92.
- 15. Reagan, Address to British Parliament, June 8, 1982, in *ibid.*, 1982 vol., bk. I, p. 746.
- 16. *Ibid.*, p. 745.

БЕЛЕЖКИ

17. Виж подгответната за печат от Charles Scribner's Sons книга на Peter W. Rodman за Студената война в Третия свят.
18. Shultz Address, „America and the Struggle for Freedom“, February 22, 1985 (Washington, D. C.: U. S. Department of State, Bureau of Public Affairs, February 1985), Current Policy no. 659, pp. 1-5.
19. Цитат по Leon V. Sigal, *Nuclear Forces in Europe* (Washington, D. C.: Brookings Institution, 1984), p. 86.
20. Mitterrand speech before the Bundestag on the occasion of the Twentieth Anniversary of the Franco-German Treaty of Cooperation, January 20, 1983 (France: Foreign Affairs Ministry, The Press and Information Service).
21. Reagan, Remarks to National Press Club, November 18, 1981, in *Reagan Papers*, 1981 vol, p. 1065.
22. „Reagan Proposes U. S. Seek New Way to Block Missiles“, *The New York Times*, March 24, 1983, p. A20.
23. Harold Brown, ed., *The Strategic Defense Initiative: Shield or Snare?* (Boulder, Col., and London: Westview Press for the Johns Hopkins Foreign Policy Institute, 1987).
24. Harold Brown, „Introduction“ and „Is SDI Technically Feasible?“, in *ibid.*, pp. 4-7, 131-32, 138.
25. Richard Betts, „Heavenly Gains or Earthly Losses? Toward a Balance Sheet for Strategic Defense“, in *ibid.*, pp. 238-39.
26. George Liska, „The Challenge of SDI: Preemptive Diplomacy or Preventive War?“, in *ibid.*, p. 107.
27. Robert Osgood, „Implications for US-European Relations“, in *ibid.*, pp. 266-68, 276-78.
28. Цитат по Dan Smith, *Pressure: How America Runs NATO* (London: Bloomsburg, 1989), p. 184.
29. Reagan, Address Before the Japanese Diet in Tokyo, November 11, 1983, in *Reagan Papers*, 1983 vol., bk. II, p. 1575.
30. Reagan, *American Life*, p. 550.
31. Cannon, *President Reagan*, p. 289.
32. Reagan, Remarks at a White House Briefing for Chief Executive Officers of Trade Associations and Corporations on Deployment of the MX Missile, May 16, 1983, in *Reagan Papers*, 1983 vol., bk. I, p. 715.
33. Reagan, Address to the Nation on Defense and National Security, March 23, 1983, in *ibid.*, p. 443.
34. George P. Shultz, „Nuclear Weapons, Arms Control, and the Future of Deterrence“, address before the International House of Chicago and *The Chicago Sun-Times* Forum at the University of Chicago, November 17, 1986, in *U. S. Department of State Bulletin*, vol. 87, no. 2118 (January 1987), pp. 31-35.
35. Mikhail Gorbachev, *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World* (New York: Harper & Row, 1987), p. 139.
36. Mikhail Gorbachev, press conference following Geneva Summit, November 21, 1985, in *Geneva: The Soviet-US Summit, November 1985, Documents and Materials* (Moscow: Novosti Press Agency Publishing House, 1985), p. 18.
37. Mikhail Gorbachev, address on the 70th anniversary of the Great October Socialist Revolution, November 2, 1987, in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-87-212, November 3, 1987), p. 55.
38. „An Interview with Gorbachev“, *Time*, September 9, 1985, p. 23.
39. „Gorbachev Pledges Major Troop Cutback Then Ends Trip, Citing Vast Soviet Quake“, *The New York Times*, December 8, 1988, p. A1.
40. *Ibid.*, p. A19.
41. Excerpts of Gorbachev's speech in Vladivostok, June 28, 1986, in *The New York Times*, June 29, 1986, p. A6.
42. Excerpts of Gorbachev's speech to the Council of Europe in Strasbourg, France, July 6, 1989, in *The New York Times*, July 7, 1989, p. A6.
43. „Gorbachev, in Finland, Disavows Any Right of Regional Intervention“, *The New York Times*, October 26, 1989, p. A1.
44. „Gorbachev Lends Honecker a Hand“, *The New York Times*, October 7, 1989, p. 5.
45. „Gorbachev Urges Economic Accords“, *The New York Times*, July 16, 1989, p. 17.
46. Strobe Talbott, „Rethinking the Red Menace“, *Time*, January 1, 1990, p. 69.

БЕЛЕЖКИ

47. Fred Halliday, *From Kabul to Managua: Soviet-American Relations in the 1980s* (New York: Pantheon Books, 1989), pp. 17, 108-9, 134-35.
48. Vyacheslav Dashichev, „East-West: Quest for New Relations: On the Priorities of the Soviet State's Foreign Policy“, in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-88-098, May 20, 1988), pp. 4-8.
49. *Ibid.*
50. Eduard Shevardnadze, „The 19th All-Union CPSU Conference: Foreign Policy and Diplomacy“, *International Affairs* (Moscow), October 1988.
51. „X“ (George F. Kennan), „The Sources of Soviet Conduct“, *Foreign Affairs*, vol. 25, no. 4 (July 1947), p. 580.

Глава XXXI

Новият световен ред: повторен поглед

1. President George Bush, „The U. N.: World Parliament of Peace“, address to the U. N. General Assembly, New York, October 1, 1990, in *Dispatch* (U. S. Department of State), vol. 1, no. 6 (October 8, 1990), p. 152.
2. President Bill Clinton, „Confronting the Challenges of a Broader World“, address to the U. N. General Assembly, New York, September 27, 1993, in *ibid.*, vol. 4, no. 39 (September 27, 1993), p. 650.
3. Sir Halford John Mackinder, *Democratic Ideals and Reality* (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1962).
4. Alexander Solzhenitsyn, „How Are We to Restructure Russia? A Modest Contribution“, *Literaturnaya Gazeta*, Moscow, September 18, 1990, in *Foreign Broadcast Information Service* (SOV-90-187, September 26, 1990), esp. pp. 37-41.
5. Remarks by President Bill Clinton to the Multinational Audience of Future Leaders of Europe, Hotel De Ville, Brussels, Belgium, January 9, 1994 (Brussels, Belgium: The White House, Office of the Press Secretary, press release, January 9, 1994), p. 5.

Благодарност

Най-голяма е заслугата на Джина Голдхамър, която редактираше целия текст в процеса на всекидневното му писане. Тя бе средоточието на всичките ни усилия и вложи в задачата си изключителни умения, а неизчерпаемата ѝ тактичност и търпението ѝ допринесоха всяко нещо да дойде на мястото си.

Историческите проучвания на Йон Фанден Хойвел бяха незаменими; неоценима е и ползата от цялостните му коментари за книгата, докато тя добиваше плът.

Моят стар приятел и сътрудник Питър Родман направи редица проучвания, специално на материала, свързан с Америка, и изчиташе текста глава по глава. Благодарен съм му за уместните и проницателни забележки.

Помощта на Розмари Нийхър Нойхъс бе дългосрочна и неуморна. Тя извърши ред проучвания, специално за Корея и за Виетнам, съгласуващо изследванията, изясняваше недоосветените факти, не оставяше нищо да се изпълзне от зоркото ѝ внимание. Значителна подкрепа получихме и от Морийн Майнхан и Стефани Тоун.

Джуди Йобст Уилямс преписа текста от нечетливия ми ръкопис и постегна раздутата му на места структура. Сюзан Макфърлейн ми позволи да се съсреща сърдоточна върху писането, освобождавайки ме с такт и грижовност от останалите ми задължения.

С благодарност отбелязвам и идеите, които ми подсказаха по отношение на материала за Съветския съюз Уилям Дж. Хайланд, както и Норман Подхорец, изчел текста в ранен вариант.

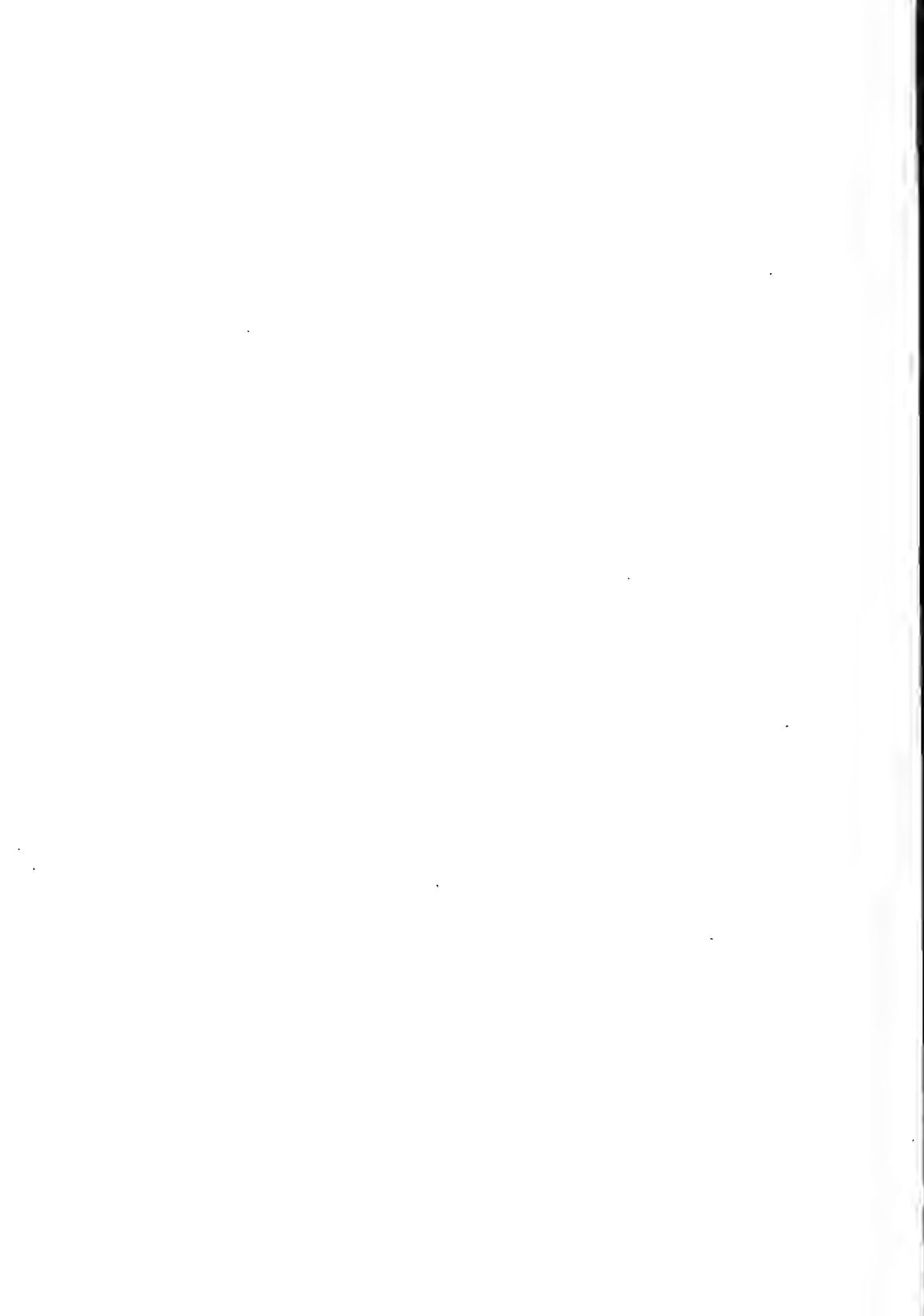
Майкъл Корда от „Саймън и Шустър“ се оказа чудесен редактор и стана мой приятел. Докато работехме заедно по оригинала, множество оскъдно изложени тези се оказаха с променен акцент, значително по-нашироко и по-задълбочено развити. Мяра за приноса му е, че веднъж, когато една от учтивите му забележки ме изкара от кожата ми, след известен размисъл признах, че е прав.

Лин Амато координираше взаимодействието със „Саймън и Шустър“ с неизменно чувство за хumor и с ефикасност. Целият персонал на „Саймън и Шустър“ – коректори, технически редактори, хората, занимаващи се с производството и с представянето – работи с трогателна всеотдайност и с майсторство.

Съпругата ми Нанси бе през цялото време надежден съветник и опора. Тя изчете целия ръкопис и направи изключително уместни забележки.

Всички недостатъци на книгата са мои.

Хенри А. КИСИНДЖЪР

Индекс на личностите

- Адамс, Джон Куинси, 25, 407, 546, 555, 663, 680, 730
Адамс, Шърман, 555
Аденауер, Конрад, 8, 247, 324, 438, 442-443, 447, 452, 470-471, 481-482, 503-504, 506, 508-510, 514, 516-521, 527-528, 532, 534, 541, 632, 645-646, 720
Айзенхауер, Дуайт Д., 7, 353, 365-366, 434, 439, 445, 447-455, 461, 463, 467-479, 483, 491-493, 495-496, 502, 504-515, 520, 528-529, 533, 536-539, 545, 547, 552, 554-570, 574, 576, 619, 718
Александър I, цар на Русия, 62, 63, 66, 72, 73, 121-122, 127, 135, 348, 380
Александър II, цар на Русия, 141, 363, 380
Александър III, цар на Русия, 141, 150, 176
Андраши, Гюла, граф, 133
Андропов, Юрий, 676, 681, 682
Анри V (херцог Дю Бери, граф Шамфор, херцог на Бордо), 107
Арман, граф, 98
Арон, Реймон, 524
Асад, Хафез ел, 649
Атли, Клемънт, 8, 382, 397
Ачесън, Дийн, 372, 397-398, 404-405, 418-419, 428-432, 441, 448, 473, 487, 514, 517-521, 526, 544, 548-551, 589, 622-626, 650, 652, 663, 718
- Байрон, лорд, 103
Балфур, Артър Джеймс, лорд, 211, 228
Бао Дай, 551
Бар, Егон, 646
Барк, Пътър, 185
Бевин, Ърнест, 382
Бейкър, Джеймс, 649
Бен Гурион, Давид, 477
Берия, Лаврентий, 440, 444, 457, 488
- Бетман-Холвег, Теобалд фон, 158, 180, 181, 184
Бетс, Ричард, 684
Бидъл, Франсис, 339
Бисмарк, Ото фон, 9, 14, 27, 30, 54, 72, 80, 85, 87-89, 94, 96, 103-117, 125-129, 132, 134-137, 140-143, 150, 154-156, 166, 169, 175, 177-178, 182-183, 188, 193, 199, 200, 207, 238, 246, 271, 294, 302, 305, 405, 442, 467, 509, 534, 541, 546, 571, 582, 671, 732
Биърд, Чарлс, 332
Блум, Леон, 268, 269
Бол, Джордж, 539, 578
Болдуин, Станли, 255, 256, 257, 259, 262, 270, 525
Боулс, Честър, 340, 572
Боултън, Чарлс, 495
Боумън, Изая, 203
Брадли, Омар Н., 417, 428-429
Брадфорд, лейди, 129
Брант, Вили, 108, 371, 508, 514, 644, 645, 646, 665
Браун, Харълд, 684
Брежнев, Леонид, 8, 626, 634, 638, 641, 663, 665, 675-676, 679, 681, 683, 690, 692, 696-697, 700, 702
Бриан, Аристид, 10, 30, 198, 220, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 294, 326, 327, 328, 329, 709
Бротан, Д. У., 246
Брокдорф-Ранцау, Улрих фон, 246
Брус, Дейвид, 409, 508
Булганин, Николай, 8, 455, 477, 486
Буол-Шауенщайн, Карл Фердинанд фон, 79
Бурбони, 59, 61, 107
Буржоа, Леон, 205, 228, 295, 492, 609

Индекс

- Бухарин, Николай, 226
Буш, Джордж, 34, 35, 42, 152, 153, 309,
397, 570, 574, 579, 671, 679, 690, 705,
706, 716, 717, 729
Бъллит, Уилям Ч., 334
Бънди, Макджордж, 516, 578, 589
Бънди, Уилям, 572, 573, 583
Бънкър, Елсуърт, 409
Бърлин, Изая, 324, 325
Бърнс, Джеймс, 372, 383, 384
Бюканан, Ендрю, 131
Бюлов, Бернхард фон, княз, 48, 160
- Валевски, Александър, 97
Валенса, Лех, 666
Ванденбърг, Артър, 337, 340, 397
Ванс, Сайръс, 601, 631
Варга, Евгений, 436
Вател, Емерих де, 56, 420
Вашингтон, Джордж, 8, 22, 25
Вершинин, Константин, 386
Виктор Емануил, крал на Италия, 262
Виктория, кралица на Англия, 82, 129
Вилхелм I, император на Германия,
146
Вилхелм II, император на Германия, 38,
146-147, 154, 157, 159, 164, 171, 181
Вирт, Йозеф, 246
Вите, Сергей, 13, 31, 149, 151, 484, 506,
574
Вишински, Андрей, 321
Волкогонов, Дмитрий, 319
Волтер (Франсоа-Мари Аруе), 55, 72
- Гамлен, Морис, 266
Генц, Фридрих фон, 121, 122
Герасимов, Генадий, 695, 697
Герлах, Леополд фон, 106, 107, 108, 109,
111, 115, 126
Герьо, Ерньо, 489
Гирс, Николай де, 150, 154, 155, 156, 176
Гладстон, Уилям, 40, 61, 82, 85, 86, 129,
132, 134, 137-140, 142, 152, 157, 470,
497
Гъльб, Джон, 460
Гол, Шарл дъо, 8, 80, 102, 145, 318, 324,
341, 442, 466, 482, 503, 506-508, 512,
- 517, 521-524, 527-529, 530-544, 550,
576, 585, 592, 618, 632, 644-645, 649,
682
Голц, граф фон дер, 97, 98
Гомулка, Владислав, 486, 488, 489, 494
Горбачов, Михаил, 8, 199, 365, 400, 458,
669-671, 676-677, 687, 688, 689-702,
716, 717
Горчаков, Александър, 121-122, 127, 130-
133, 150-151
Грант, Юлисиз, 27
Грей, Гордън, 512
Грей, Едуард, 81, 164, 165, 167, 184, 185,
191, 193, 194, 311, 512
Гринууд, Артър, 267
Громико, Андрей, 150, 314, 383, 457, 511,
515, 516, 638, 676, 682, 693
Гудел, Чарлс, 603
Густав Адолф, крал на Швеция, 50
Гълбрайт, Джон Кенет, 624
Гьобелс Йозеф, 258, 368, 371, 378
- Д'Абернън, лорд, 219, 233
Даладие, Едуар, 274, 275, 338
Дарвин, Чарлс, 30
Дашичев, Вячеслав, 702
Дейвис, Джоузеф Е., 377, 378, 380, 381
Декарт, Рене, 51
Делбос, Ивон, 269, 270
Делкасе, Теофил, 164
Дерби, Едуард Хенри Смит Станли, лорд,
127
Джакън, Хенри, 654-656, 658-659, 661-
664
Джеймс II, крал на Англия, 58
Джеймсън, Леандър, 158
Джеферсън, Томас, 21, 23, 24, 29, 35, 412
Джилас, Милован, 365, 385
Джонсън, Андрю, 27
Джонсън, Линдън Б., 8, 514, 547-548, 552,
564, 565-566, 567, 570-571, 577, 578-
591, 593, 594, 595, 596, 601, 604, 608,
621, 652, 684
Джонсън, Луи, 404
Джонсън, Хю, 340
Джоу Енлай, 631, 638, 640
Дизраели, Бенджамин, 14, 27, 29, 84, 85,

Индекс

- 115, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 148, 152, 216, 497, 670, 732
Дильн, Дъглас, 552, 589
Дитман, Херберт, 509
Добринин, Анатолий, 8, 519, 653, 661, 692
Достоевски, Фьодор Михайлович, 123
Доулинг, Уолтър К., 518
Доус, Чарлс Г., 238, 247
Драйфус, Алфред, 200
Друен де Люис, Едуар, 96
Дурново, Пътър, 179, 180
Дълес, Джон Фостър, 8, 409, 414, 447, 449, 452-455, 464-466, 468-475, 479, 481, 487, 491, 495, 497, 501, 505, 508-510, 515, 524, 544, 548, 554-557, 559-560, 569, 615, 622-623, 625, 626, 631, 642, 652, 663, 677
Дън Сяопин, 638
- Едуард VII, крал на Англия, 152, 524
Екатерина II (Велика), императрица на Русия, 121, 297, 308
Ели, Пол, 195, 211, 227, 554
Елизабет I, кралица на Англия, 152
Елизавета Петровна, императрица на Русия, 121
Елцин, Борис, 237, 365, 689, 690, 697, 701, 715, 716, 717, 720
Ерио, Едуар, 221, 249, 257
- Жданов, Андрей, 8, 389, 460
Жуков, Георгий, 366, 457
- Зоненфелт, Хелмут, 665
- Игнатиев, Николай, граф, 132
Идън, Антъни, 262, 266, 349, 355, 356, 357, 362, 376, 381, 453, 460, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 473, 477, 478, 481, 508, 524, 556
- Кавур, Камило Бенсо ди, граф, 80, 104, 467
Каганович, Лазар, 367, 439, 457, 488
Кадар, Янош, 494, 499
Камбон, Пол, 165
Канинг, Джордж, 25, 26, 80, 86, 125, 128, 140, 216
Кант, Имануел, 72
Капетинги, 54
Каприви, Георг Лео фон, 154
Карл V, император на Свещената римска империя, 46, 99
Картертърт, Джон, 60, 61, 84
Картър, Джими, 680, 684
Каспар Сциопий, 49
Кастро, Фидел, 513, 613
Касълрей, Робърт Стюарт, лорд, 61, 66, 68, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 129, 134, 140, 349
Катков, Михаил, 123
Кауфман, Константин, 131, 151
Кейнс, Джон Майнард, 224
Келог, Франк Билингс, 10, 245, 246, 294, 326, 327, 328, 329, 330, 709
Кенан, Джордж, 124, 127, 156, 230, 384, 389, 393, 394, 395, 399, 400, 401, 408, 409, 414-415, 451, 479-480, 485, 495, 513, 544, 627, 695, 703
Кенеди, Джон Ф., 8, 11, 373, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 523, 524, 529, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 547, 552, 561, 563, 564, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 577, 582, 587, 588, 594, 596, 615, 620, 658, 729
Кенеди, Едуард М., (Тед), 596
Кер, Филип, 202-203
Ким Ир Сен, 419, 425
Киплинг, Ръдиард, 33
Кисинджър, Хенри А., 372-373, 517-519, 531-532, 582-583, 588, 592, 595-616, 624-630, 638-642, 645-647, 658, 661, 664, 665, 671-672, 687
Кларенден, Джордж Уилям Фредерик Ви-лие, лорд, 85, 91
Клей, Луциъс, 514, 521
Клемансо, Джордж, 8, 200, 201
Клинтън, Бил, 599, 649, 706, 716, 717, 723, 724, 726, 728, 729
Клифърд, Кларк, 396, 595
Ключевски, Василий, 121
Коб, Ървин, 261, 340
Кобън, Ричард, 85
Ковач, Бела, 492

Индекс

- Козлов, Фрол, 510
Кол, Хелмут, 78, 80, 87, 132, 235, 237, 369, 400, 499, 671, 677, 682, 720
Колвил, Джон, 446, 448
Колер, Фой, 495
Конев, Иван, 366
Конъли, Том, 361, 403, 404
Косигин, Алексей, 656, 657, 698
Костов, Трайчо, 486
Коули, Хенри, 93
Кривошеин, Александър, 186
Кріпс, Страфорд, 258, 315
Кронкайт, Уолтър, 590
Кроу, Ейър, 166, 167, 234, 311
Крюгер, Паул, 159
Ксусан Туй, 601, 602
Кув дьо Мюрвил, Морис, 466
Кулидж, Калвин, 328
Кързън, Джордж Натаниел, лорд, 227, 233, 241

Лавал, Пиер, 260, 261, 262, 263
Ламартин, Алфонс дьо, 89
Ламсдорф, Владимир, 150, 156
Лансдаун, Хенри Чарлс Кейт Пети-Фицморис, лорд, 160-163
Лансинг, Робърт, 470
Латр дьо Тасини, Жан-Мари-Габриел дьо, 569
Лафонтен, Оскар, 681
Ле Дък Тхо, 8, 600-603, 605-607
Легволд, Робърт, 295
Лейк, Антъни, 599
Лейхи, Уилям Д., 378
Ленин, Владимир, 225, 226, 227, 228, 294, 305, 309, 310, 367, 485, 566, 689, 693, 700
Лесепс, Фердинан дьо, 466
Ли Куаню, 552
Лиддел Харт, Б. Х., 683
Лин Бяо, 566, 580, 636, 637
Линд, Статьн, 587
Линдбърг, Чарлс А., 340
Линкълн, Абрахам, 324, 344
Липман, Уолтър, 408-410, 414, 479-480, 549, 585
Литвинов, Максим, 295, 303

Лишка, Джордж, 684
Лодж, Хенри Кабот, 31, 575, 583
Лойд, Селуин, 528
Лойд Джордж, Дейвид, 8, 170, 189, 200, 201, 208, 209, 220, 225, 228, 230, 233, 236
Лонуърд, Елис Рузвелт, 340
Лофтус, Огъстъс, лорд, 130
Луи XIII, крал на Франция, 50
Луи XIV, крал на Франция, 54, 58, 59, 110, 178, 291
Луи XVI, крал на Франция, 125
Луи XVIII, крал на Франция, 65
Луис, Антъни, 675
Лъвет, Робърт, 409
Люс, Хенри, 465

Мадисън, Джеймс, 13, 22
Май Фан Бо, 583
Майски, Иван, 297, 356
Макартър, Дъглас, 418-419, 422-429, 431, 579, 584, 614
Макгавърн, Джордж, 596, 604, 605, 652
Макдоналд, Рамзи, 221, 249, 250, 255, 256
Макиавели, Николо, 52, 53, 94, 357, 412, 593, 680, 719
Макиндър, Халфърд, 714
Маккарти, Джоузеф, 432, 580
Маккарти, Юджин, 596
Макклой, Джон, 409, 589
Макмилан, Харълд, 8, 242, 455, 469, 496, 504, 506, 508, 509, 524-529, 537, 538
Макнамара, Робърт, 539, 566, 572, 575, 577, 578, 583
Маленков, Георгий, 444-445, 448, 449, 457, 489, 693
Малетер, Пал, 494
Мансфилд, Майк, 561, 574, 590
Мантойфел, Ото фон, 113
Мао Дзедун, 422-425, 567, 580-581, 636-638, 641
Мария-Терезия, ерцхерцогиня на Австрия, 308
Маркович, Ербер, 583
Маркос, Фердинанд, 678
Марлбъроу, Джон Чърчил, херцог, 84
Маршал, Джордж К., 218, 228, 298, 353,

Индекс

- 361, 362, 386, 390, 391, 397, 398, 399,
402, 429, 431, 488, 718
Масарик, Ян, 402
Матюс, Х. Фрийман, 395, 396
Махън, Алфред Тайър, 28
Мацуока, Йошуке, 320
Мейлър, Норман, 623
Мери II, кралица на Англия, 59
Метерних, Клеменс фон, 65-66, 69, 70-75,
77-78, 80, 85, 86, 88-89, 108, 112, 121,
126, 132-133, 140, 183, 302, 732
Миазава, Киичи, 725
Микоян, Анастас, 488, 490, 492
Милеран, Александър, 220
Милис, Уолтър, 331
Миндсенти, Йозеф, 492, 494
Мини, Джордж, 655
Митеран, Франсоа, 199, 682, 687
Мойърс, Бил, 604
Моле, Ги, 467, 468, 469, 473, 475, 477, 481,
583
Молотов, Вячеслав, 8, 303, 304, 313, 314,
315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 347,
349, 356, 357, 358, 360, 362, 367, 374,
376, 381, 383, 384, 438, 439, 448, 449,
453, 457, 488
Молтке, Хелмут фон, 177, 178, 188
Монтеско, Шарл-Луи дьо Секонда, барон
дьо, 13
Морг, Матијо дьо, 53
Моргентау, Ханс, 587
Мосадък, Мохамад, 460
Мусolini, Бенито, 8, 260, 261, 262, 263,
274, 275, 328, 336, 338, 467, 472
Мохамед Реза шах Пахлави, 670
Мънро, Джеймс, 26
Мърфи, Робърт, 469
Мърчънт, Ливингстън, 509
Мюра, Жоашен, 113
Наги Имре, 489-490, 492-494, 499
Най, Джералд, 331
Наполеон I, император на Франция, 22, 26,
62, 63, 66, 72, 78, 79, 80, 86, 88, 91, 93,
95, 108, 113, 122
Наполеон III, император на Франция, 8, 78-
80, 87, 88, 89-103, 104, 105-107, 113,
116-117, 133, 146, 200
Насър, Гамал Абдел, 8, 30, 34, 35, 90, 97,
98, 101, 107, 110, 115, 137-138, 182, 187,
199, 201, 226, 265, 306, 320, 342, 460-
469, 471-475, 477-478, 480, 678
Нго Дин Дием, 560-562, 570, 571, 574-576,
577, 586
Нго Дин Ню, 575
Нгуен Van Txю, 575, 595
Неру, Джавахарлал, 16, 123, 317, 496, 700,
715
Неселроде, Карл Роберт, граф, 150
Николай I, цар на Русия, 72, 78, 79, 85, 90,
122, 135, 141, 380
Николай II, цар на Русия, 8, 149, 151, 171,
185, 363, 485
Никъксън, Ричард, 8, 31, 43, 105, 315, 327,
480, 531, 532, 543, 552, 558, 592-612,
614, 617-622, 625-626, 629-643, 645-
665, 667, 673-674, 676, 678, 680, 689,
713
Никъльсон, Артър, 173
Никъльсон, Харълд, 213
Ноел-Бейкър, Филип, 249
Нокс, Филандър Чейс, 43
Норис, Катлин, 340
Обрак, Реймон, 583
Обручев, Николай, 175, 176, 177, 178, 186
Олни, Ричард, 28
Орландо, Виторио, 8, 200, 201
Осгуд, Робърт, 684
Осман, Жорж-Йожен, барон, 90
Остин, Уорън, 458
Павел I, цар на Русия, 73
Пакард, Дейвид, 656
Палмерстон, Хенри Джон Тампъл, лорд,
29, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 95, 127,
129, 140, 148, 152, 216, 302, 349, 526,
547, 571, 670, 732
Паскал, Блез, 145
Пейн, Томас, 23
Пенковски, Олег, 514
Пери, Матю, 17
Петър I (Велики), цар на Русия, 485, 670
Пино, Кристиан, 481

Индекс

- Пит, Уилям (млади), 45, 62, 63, 72, 84, 193
Поанкаре, Реймон, 172, 233, 234, 242
Пол-Бонкур, Жозеф, 250
Полк, Джеймс К., 26
Помпиду, Жорж, 600
Потемкин, Григорий А., 121
Потъомкин, Владимир, 297
Призак, Даниел дъо, 52
Пъркинс, Франсис, 361
Пърл, Ричард, 656
- Радфорд, Артър, 554-557
Райк, Ласло, 486
Ракоци, Матяш, 488, 489
Рапацки, Адам, 451
Ратенау, Валтер, 230, 243
Рейгън, Роналд, 10, 555, 594, 625, 642, 657, 659, 664, 669, 670, 671-680, 682, 683, 685-704, 713
Ренфилд, Ричард, 586
Рестън, Джеймс, 567, 586
Рибентроп, Йоахим фон, 8, 304, 305, 313, 314, 315, 316, 318, 321, 358, 367
Риджуей, Матю, 429-430
Рицлер, Курт, 158
Ричардсън, Елиът, 635
Рищельо, Арман Жан дъо Плеси, херцог, 9, 14, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 67, 68, 71, 92, 95, 98, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 114, 118, 119, 161, 163, 172, 200, 268, 269, 292, 293, 294, 302, 307, 507, 509, 530, 531, 534, 542, 546, 571, 680, 710, 721, 722
Роджърс, Уилям П., 634, 648
Рокосовски, Константин, 488
Рокфелер, Нелсън, 454, 633
Рейгън, Роналд, 8, 10, 555, 625, 594, 625, 642, 669, 670, 671-680, 682-683, 685-689, 692, 701-704, 713
Роон, Албрехт Теодор Емил фон, 117
Ростоу, Уолт, 571
Роудс, Сесил, 158
Рузвелт, Теодор, 8, 20, 28-34, 36, 42, 43, 60, 140, 340, 497, 618, 619, 625, 642, 673
Рузвелт, Франклайн Д., 8, 10, 63, 273, 276, 323-344, 345-348, 350-352, 355, 357-361, 363-365, 368-370, 371, 392, 393, 408, 411, 416, 439, 446, 450, 458, 497, 512, 537, 542, 550, 579, 594, 618, 619, 624, 641, 650, 673, 706, 713, 727, 729
Рънсиман, Уолтър, лорд, 273
Ръск, Дийн, 515, 548
- Садат, Ануар, 248, 462, 463, 464, 469, 481, 648-649
Сазонов, Сергей, 171, 182, 184, 186
Саймън, Джон, 255
Самюел, Хърбърт, 258, 262
Сект, Ханс фон, 228, 237
Сианук, Нородом, 569, 608
Слански, Рудолф, 486
Смит, Адам, 13
Сноу, Едгар, 580, 637
Солженицин, Александър, 661, 715
Солсбъри, Робърт Артър Талбот Гаскойн-Сесил, лорд, 85, 132, 133, 136, 150, 152, 153, 158, 160, 161, 580
Солсбъри, Харисън, 580
Сонино, Сидней, 8, 200, 201
Сталин, Йосиф, 8, 62, 134, 149, 226, 231, 259, 292-322, 343, 345-349, 351, 354-369, 372, 374-394, 397-399, 402, 419-421, 425-426, 429, 433-446, 448-449, 453-454, 456-458, 460, 485-489, 494, 501, 513, 523, 558, 588, 626, 646, 671, 675, 688-689, 693, 713
Стетинъс, Едуард Р., 384
Стимсън, Хенри Л., 329, 330
Столипин, Пътър, 151
Стусел, Уолтър, 637
Суслов, Михаил, 490, 492
Сюърд, Уилям Хенри, 27
- Талейран, Шарл дъо, 65, 69, 73, 79, 349
Тардийо, Андре, 202, 203, 207, 223
Тафт, Уилям Хоуард, 34, 340
Тачър, Маргарет, 130, 525, 687, 688
Тейлър, А. Дж. П., 305
Тейлър, Максуел, 571, 580
Тиер, Адолф, 99
Тиса, Ишван, 183
Тито, Йосип Броз, 486, 487, 490, 491, 548, 553, 612
Титулеско, Николае, 268

ИнДЕКС

- Токвил, Алексис дъо, 489
Томпсън, Люелин, 495, 501, 506, 516
Тоусиг, Чарлс, 352
Трейси, Бенджамин, 28
Троцки, Лев, 225, 226
Труман, Хари С., 8, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 392, 393, 397, 398, 402, 411, 412, 413, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 436, 439, 441, 448, 461, 520, 539, 546, 549, 550, 551, 552, 565, 570, 584, 588, 650, 675, 706, 718
Тъкър, Ричард, 24-25
Търмонд, Стром, 413

Уебстър, Чарлс, 209
Уелингтън, Артър Уелсли, херцог, 72
Уелс, Съмнър, 200
Уестморленд, Уилям К., 589
Уилки, Уендъл, 340
Уилсън, Удроу, 10, 11, 14, 20-21, 34-43, 77, 348, 380, 392, 398, 420, 546, 564, 574, 578, 618-620, 652, 675, 678, 680, 693, 705, 708, 709-710, 712-713, 718-721, 723-724, 729, 732, 733
Уилям III (Вилхелм Орански), крал на Англия, 58-60, 84, 232, 279, 291, 711
Уолас, Хенри, 393, 408, 411-413, 623
Уолпол, Робърт, 85
Уолстетър, Албърт, 627
Уолтърс, Върнън, 601
Уолш, Томас Дж., 245
Урбан VIII, папа, 47
Уд, Робърт Е., 340

Фадеев, Ростислав Андреевич, 124
Фам Ван Донг, 580
Фарук I, крал на Египет, 461
Фердинанд II, император на Свещената римска империя, 48-49
Фипс, Ерик Клеър Едмънд, 255
Фланден, Пиер, 267
Фландърс, Ралф, 553
Форд, Джералд, 643, 653, 658, 673, 678
Форд, Хенри, 340
Фостър, Джон, 470

Фош, Фердинан, 218
Франко, Франсиско, 269
Франсоа-Понсе, Андре, 265, 266
Франц Фердинанд, ерцхерцог на Австрия, 181, 183
Фридрих II (Велики), крал на Прусия, 30, 57, 67, 111, 112, 145, 147, 308, 371
Фридрих III, крал на Германия, 146
Фридрих Вилхелм IV, крал на Прусия, 111
Фулбрайт, Дж. Уилям, 571, 585, 586, 590, 605
Фъргюсън, А. К., 430

Хабсбурги, 46-50, 53-54, 58-61, 67, 72, 83, 104, 181
Хавел, Вацлав, 666
Хайдън, Том, 587
Хайле Селасие, император на Етиопия, 262, 263
Халдейн, Ричард Бърдън, лорд, 162
Халидей, Фред, 702
Халифакс, Едуард Фредерик Линдли Ууд, лорд, 269, 273, 301, 311
Хамильтън, Александър, 23
Харденберг, Карл Август фон, 65
Хардинг, Уорън Дж., 327, 328
Хариман, Аверил, 375, 409, 572, 595, 601
Харисън, Бенджамин, 470
Хацфелд, граф, 161
Хау, Джефри, 684
Хаус, Едуард, 193, 195, 207, 223, 333
Хендриксън, Дейвид, 24-25
Хилсман, Роджър, 573
Хинденбург, Паул фон, 8, 244
Хитлер, Адолф, 8, 122, 223, 231, 249-278, 291-322, 330-331, 334, 336, 339-346, 349-350, 354, 358-361, 367-373, 376, 378, 381, 387, 397, 437, 467, 472, 709
Хо Ши Мин, 583, 595
Холберщам, Дейвид, 587
Холщайн, Фридрих фон, 159
Хонекер, Ерих, 697
Хопкинс, Хари, 347, 359, 364, 377, 378, 379, 390, 684
Хосбах, Фридрих, 271,
Хоуар, Самюел, 262, 263
Хофман, Макс, 226

Индекс

- Хоффман, Станли, 675
Хрущчов, Никита, 8, 164, 419, 444, 454-458, 459-460, 474, 478, 482, 486-490, 496, 498, 500-517, 520-522, 524, 527-529, 533, 566-567, 618, 645-646, 665, 671, 691, 693-694, 697-698
Хувър, Хърбърт, 38
Хъл, Кордел, 331, 340, 348, 351, 352, 356, 357, 548
Хюбнер, Йозеф, 90, 91, 93
Хюз, Чарлс Евънс, 327
Хюсейн, крал на Йордания, 465, 648
Хюсейн, Садам, 418, 480

Чан Кайши, 465
Чембърлейн, Джоузеф, 160, 241
Чембърлейн, Невил, 238, 241, 270, 273, 274-278, 294, 300, 302, 303, 315, 334, 335, 525
Чембърлейн, Остин, 236, 238, 239, 241, 242, 246
Черненко, Константин, 676
Чичерин, Георгий, 227, 229, 230
Чърчил, Уинстън, 8, 59-63, 146, 222, 258, 267, 311, 324, 338-368, 372, 375-378, 381-383, 387-389, 406, 408, 410-411, 434, 438-439, 442-454, 461, 466, 470, 512-513, 524, 556-557, 618, 626, 688
Шахт, Хялмар, 268
Шварценберг, Феликс, фюрст цу, 90
Шеварднадзе, Едуард, 700, 703
Шепилов, Дмитрий Т., 457, 465, 477
Шлезингджър, Артър, младши, 359
Шлифен, Алфред фон, 177, 178, 187, 188
Шмит, Хелмут, 680, 681
Шнуре, Карл, 303, 304
Шотан, Камий, 260
Шоу, Джордж Бърнард, 14
Шувалов, Пътър, граф, 129, 131, 132, 133, 135а
Шуленбург, Фридрих фон дер, 304, 320, 321, 322
Шулц, Джордж, 630, 662, 679, 687
Шушниг, Курт фон, 315
Шърман, Джейкъб, 38

Щаал, барон, 155
Щерн-Рубарт, Едгар, 247
Щреземан, Густав, 8, 233, 235-244, 246-249, 254, 272
Янсенius (Корнелиус Ото Янсен), 52, 53
Ярузелски, Войчех, 696

ХЕНРИ
КИСИНДЖЪР

ДИПЛОМАЦИЯТА

Превод от английски *Георги Илиев, Юлияна Цветкова*

Под редакцията на *Красимир Мирчев*

Коректор *Юлия Шопова*

Технически редактор *Стефка Иванова*

Формат 16/70x100

Печатни коли 49

Дадена за печат на 8 май 1997 г.

Излязла от печат на 19 май 1997 г.

Книгоиздателска къща „Труд“

1000 София, ул. „Дунав“ №15

Полиграфически комбинат „Димитър Благоев-2“ ЕООД

